De Gids. Jaargang 166

bron
De Gids. Jaargang 166. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2003

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001200301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

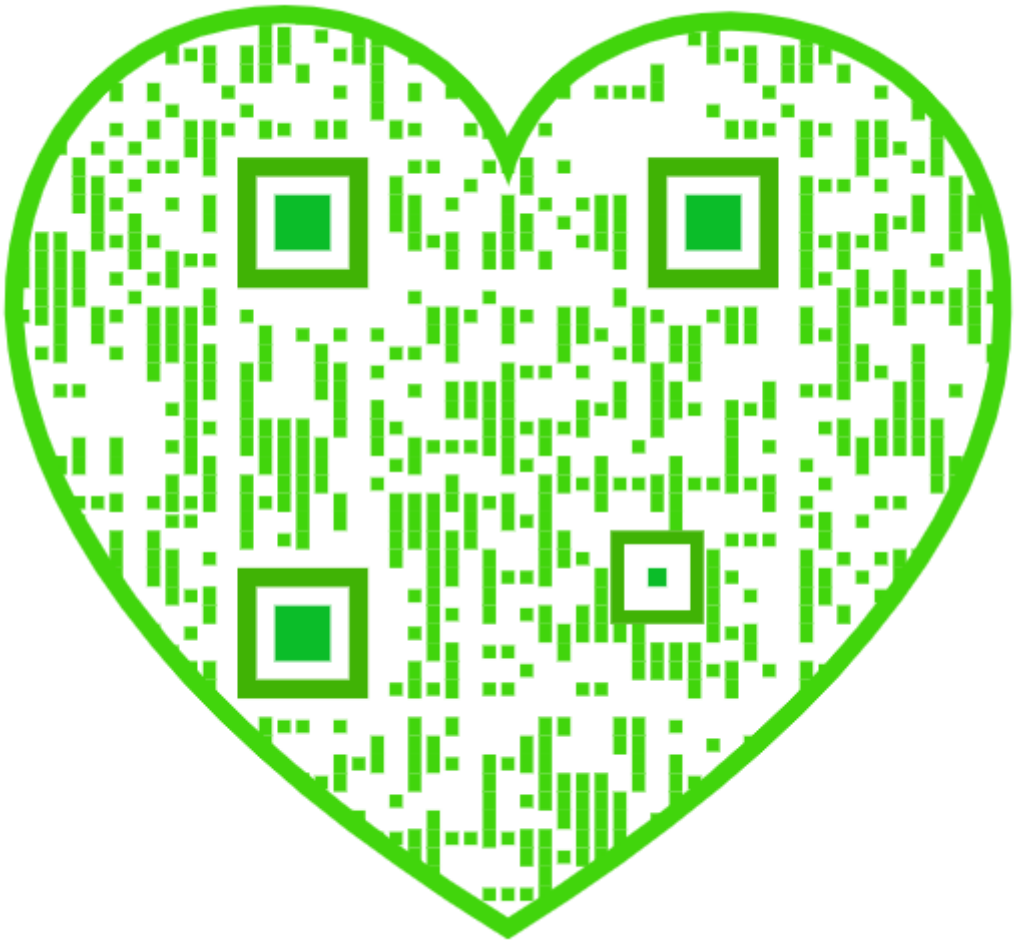

[Nummer 1]

Roel Bentz van den Berg
Dagen van vertrek

Toen we bij een klein stadje in Oklahoma van de snelweg reden, kwam de nacht daar met bakken naar beneden. Het regende zo hard dat de ruitenwissers het niet meer bij konden benen en Jerry en ik de grootst mogelijke moeite hadden ons in het donker te oriënteren. Een en ander ging bovendien gepaard met zoveel geraas dat het leek of de druppels putjes sloegen in het dak.

Het uur daarvoor was het juist opvallend stil geweest in de auto. Ik had een beetje aan de knoppen van de radio zitten draaien, maar mijn hoofd stond niet naar countrymuziek - zeker niet naar van die gewassen en gewatergolfde confectiecountry zoals die nu in Nashville werd geproduceerd - en dat was het enige dat ik kon krijgen. Dát en een af en toe verwoestend uithalend symfonieorkest dat telkens met pauken en strijkers en blazers en al op de kleine speakers in de voordeuren aan kwam stormen om even later weer buiten ons bereik in de ether weg te zakken. ‘Noodsignalen van een verre planeet,’ zei ik in mijzelf, en ‘fare thee, Titanic, fare thee well’ - in de hoop daarmee de herinneringen te bezweren die dit soort muziek opriep aan de keren dat Ingrid er het huis mee had laten vollopen om er haar gekte in te verdrinken.

Kennelijk bracht ik Ingrid na al die tijd, ruim tien jaar, nog steeds in verband met grote schepen. Met haar wapperende sjaals, pofmouwen en lange wijde rokken had ze in mijn ogen vooral altijd veel weg gehad van een groot zeilschip - een volledig opgetuigde viermaster, de Vliegende Hollander, die ik in m'n eentje door de veel te smalle straten van de stad moest zien te laveren.

Ik had haar ontmoet via mijn vader. Zij studeerde kunstgeschiedenis en mijn vader had iemand uit die richting nodig die hem kon helpen bij de voorbereiding van een groot studieproject. Iets met Shakespeare en de thematiek van de schilderkunst in zijn tijd, in ieder geval een onderwerp waar Ingrid erg in thuis was. Met het werk dat ze voor hem deed zou ze dan tegelijk voldaan hebben aan haar bijvakverplichting.

Ze konden het goed met elkaar vinden, toen nog wel - zo goed zelfs dat toen het project in de zomer in tijdnood dreigde te komen hij haar over wou laten komen naar zijn vakantieadres in Ierland om daar verder te werken. Omdat ik daar al een paar keer geweest was en zij nogal zenuwachtig deed over de hele onderneming - ze had nog nooit gevlogen - had mijn vader haar mijn telefoonnummer gegeven. Toen ze belde zat ik al een weeklang vast in het schrijnende gevoel van ‘waar is iedereen?’ Stil in huis, stil op straat, witte hemel, de geur van stof in de wind, het snerpende gezang van zwaluwen, eeuwig zondag en niemand die belde.

Tot zij belde.

Het gesprek duurde uren, bijna van schemering tot ochtendgloren, en ging direct over alles. Reizen, thuisblijven, ouders, muziek, vriendjes, vriendinnetjes, kunst, kleren, dromen, geheimen. Kortom: seks. Zelfs in de stiltes die er af en toe vielen, wonderbaarlijk vertrouwde stiltes, ging het daarover. Maar nooit direct. Bijna nooit. Het zat 'm in de toon - ze had die eerste keer de mooiste stem die ik ooit had gehoord: vol, dartel, kwikzilver, brutaal - en in het ritme, de opbouw, het langzaam en sneller, harder en zachter waarmee onze stemmen net zo lang om elkaar heen dansten tot ze lachend samenvielen en we moeiteloos elkaars zinnen afmaakten.

Toch zou het nog bijna twee jaar duren voordat onze woorden vlees werden, en daarna nóg eens twee jaar voor ze onder onze handen weer tot ontbinding overgingen - begeleid door een heel doodseskader aan symfonieorkesten.

Ik had tijdens het laatste stuk van de rit af en toe opzij gekeken naar Jerry, maar die was als een slaapwandelaar met zijn armen gestrekt en beide handen boven op het stuur in zijn eigen gedachten verzonken geweest. Geen idee hoe die gedachten eruitzagen. Donna? Vietnam? Dat wonderbaarlijke net van Indra of wat het ook maar weer precies geweest was waar hij het over had gehad? Met al die alles weerspiegelende edelstenen op de knooppunten? Tranen, bloed, donder en bliksem? Aan zijn gezicht viel niets af te lezen. Waarom was het toch altijd zo dat mensen zoveel makkelijker te doorgronden waren dan mannen en vrouwen terwijl er toch alleen maar mannen en vrouwen zíjn? En kinderen, natuurlijk, maar dat waren nog half buitenaardse wezens en tegelijk het meest toegankelijk van allemaal.

Zelf had ik mij als kind al afgevraagd hoe het toch mogelijk was dat al die gedachten die ik had allemaal in mijn hoofd pasten. En of de gedachte aan een berg nou meer ruimte in zou nemen dan de gedachte aan een molshoop of niet. Maar ook of je eigenlijk wel aan

een berg of een molshoop kon denken zonder dat je in die gedachte stiekem de hele wereld meesmokkelde - te beginnen met de aarde waar die berg op stond en de lucht waar die molshoop op uitkwam. Ik probeerde mij dan voor te stellen hoeveel ruimte de dingen die alle mensen tezamen zich op een bepaald moment voor de geest halen bij elkaar in beslag zouden nemen - en hoeveel van die dingen daarin hetzelfde zouden zijn. Misschien wel geen een, en was ieder mens, na de big bang van het bewustzijn, het eenzame middelpunt van een bolle taart.

De een denkt aan de reis die hij gaat maken en stelt zich daarbij het strand voor en het hotel dat hij geboekt heeft en een slingerend pad door een oerwoud, een ander heeft diezelfde reis al gemaakt en is juist bezig zijn indrukken te vergelijken met zijn eerdere voorstelling ervan. Hier de inhoud van een archiefkast, daar een tunnel in Zwitserland, een loopgraaf, een natte binnenplaats, een scène uit een toneelstuk, een lichtende zee, de melkweg, de zon - het is er allemaal in duizend maal duizendvoud en elke keer net een tikje anders. Maar waar dan? Om nog maar te zwijgen van al die onbestemde ruimtes - van het dromerig voor je uit staren, bang zijn in het donker, de nova's van het orgasme, alle verwachtingen voor de toekomst. Plus de verdubbeling ervan wanneer je er iemand over vertelt. De ruimte die zich opent wanneer je een boek leest, muziek hoort, mediteert. Ruimte na ruimte na ruimte. Hoe paste dat allemaal in godsnaam in elkaar?

Hoe kon ik weten of Jerry op dat moment misschien niet aan precies dezelfde dingen zat te denken als ik?

En even plotseling - alsof de tanks boven leeg waren geraakt - was het ook weer opgehouden met regenen. Het stadje waar we gestopt waren lag aan de weg die ooit de verbinding had gevormd tussen de oost- en westkust van Amerika, maar die door de aanleg van de Interstate waar wij net van af waren gekomen op slag gedegradeerd was tot een soort ventweg. Heel goed, dacht ik, toen Jerry mij de situatie had uitgeduid: het verleden als ventweg voor het heden - voor als de snelweg je te snel gaat, maar ook als eeuwige vergelijking en schaduw.

Het stadje zelf leek ook in zijn geheel naar een parallel universum te zijn weggeschoten - of in ieder geval door iedereen vergeten te zijn, ook door de bewoners zelf. Toen we langzaam door de hoofdstraat reden om een slaapplaats te zoeken passeerden wij eerst een hele reeks van motels waaraan niets meer veranderd was sinds de laatste eigenaar er twintig jaar geleden als een gebroken man uit was

weggelopen. Niets, behalve dan wat de tijd ermee had gedaan, en daar moet je tegen kunnen. De ingezakte daken, de scheuren in de muren, de verf die er in lappen bij hangt, zwembaden verworden tot beschimmelde kelders, gebroken ruiten waarachter zachtjes in de wind half vergane gordijnen zwaaien. Stardust, Happy Trails Inn, Pink Blossom Motel - het neon is al lang geleden verdampt, de kleuren zijn verschoten, maar dankzij de straatverlichting zijn de namen op de ooit uitbundig verlokkende maar nu als uitgebloeide zonnebloemen langs de weg staande tekens nog goed leesbaar. Vreemd toch, dat dingen uit het verleden die van een grenzeloos optimisme over de toekomst getuigden ook als ruïne nog iets futuristisch houden. Misschien dat de verwachting altijd machtiger is dan het verval.

Helemaal aan het einde van wat ooit een uiterst levendige straat moet zijn geweest, of - vanuit het stadje gezien - helemaal aan het begin, bleek er toch nog één motel in bedrijf te zijn, The American Motor Inn, gerund door een Pakistaanse of Indiase familie die ons met open armen ontving en direct ook aanwijzingen gaf waar wij nog iets te eten zouden kunnen krijgen. Toen wij even later die kant op liepen, zag ik in de etalage van een verder volkomen verlaten showroom een klassieke Amerikaanse slee staan, zo een met vinnen aan de staart en met van die gaten opzij die aan kieuwen doen denken of kogelgaten. Het was net een gestrande haai zoals hij daar stond. Op platte banden, met gebluste koplampen en vaal van het stof dat er door de gebroken etalageruit naar binnen was gewaaid, maar verder nog helemaal gaaf, zo te zien, dromend van de tijd dat de benzine nog als adrenaline door zijn leidingen joeg en hij het asfalt opvrat als was het veterdrop - wachtend op de vingerknip die die tijd weer in beweging zou zetten, zodat hij direct met brullende motor de straat op kon duiken.

‘Kijk, Christine.’

Ik schrok van Jerry's stem - zo weinig hadden we de afgelopen uren tegen elkaar gezegd.

‘Christine?’

Hij kwam vlak naast me lopen, legde een hand op mijn schouder en wees met zijn andere hand in de richting waarin ik al keek.

‘Ja, of in ieder geval naaste familie van haar. Je weet wel, van dat verhaal dat ik je vertelde over die zichzelf reparerende spookauto.’

Ik wist het, wist het al de eerste keer dat hij die naam noemde, maar had me op de vlakte gehouden, omdat ik er niet aan wilde dat mijn fantasie, zonder dat ik er erg in had, gevoed was geweest door zijn verhaal over die Christine en het door hem als ‘instant helend’

omschreven heroïnegevoel dat hij ermee in verband had gebracht. Ik had toch al te veel het gevoel dat Jerry onder mijn huid aan het kruipen was.

‘Nou, weet je het nou nog of niet, slome?’

Hij tikte een paar snel achter elkaar zacht op mijn hoofd.

‘Au!’ riep ik geërgerd en toen: ‘Jaha, ik weet het nog. Kom op nou maar. Ik heb honger.’

Vanbuiten leek het restaurant - een vierkante tl-verlichte witte doos met grote ramen op een winderige hoek van de hoofdstraat - nog het meest op zo'n verplaatsbare bouwkeet - alsof het er nog maar net een week stond - maar de inrichting was puur jaren vijftig, begin zestig. Een lange bar met veel chroom en overdadig vormgegeven apparaten, klapdeuren naar de keuken, zwart-wit gespikkeld zeil op de vloer, eetnissen met donkergroen skyleren banken en lichtgroene formica tafels met aluminium randen. Geen jukebox, wel luidsprekerkastjes aan het plafond van waaruit als rook zachte orgel-en-saxklanken de ruimte binnendreven.

We waren nog net op tijd, volgens de serveerster - een rijzige blondine met scherp aangezette wenkbrauwen in een verder zachtmoedig gezicht - want de keuken kon elk moment sluiten. Of eigenlijk was hij al dicht, maar ze zou ervoor zorgen dat hij speciaal voor ons, twee van die knappe mannen, broers misschien wel en beslist niet van deze streek, nog even open bleef. We bestelden direct wat op dat moment volgens haar het makkelijkst en het snelst, maar, ‘hand op mijn hart,’ ook het lekkerst was: de dagschotel, een plak rosbief met puree, jus en doperwten.

Er waren drie tafels waar nog mensen zaten. In een nis helemaal achter in de zaak, vlak bij de klapdeuren naar de keuken, zag ik het kalende achterhoofd van een man boven de bank uitsteken. Het hoofd draaide regelmatig een kwartslag naar links en verdween soms even naar voren, alsof de man in gesprek was met iemand naast hem en schuin tegenover hem, vrouw en kind misschien. Niet te horen, niet te zien. Aan een van de tafels in het midden, met gewone stoelen eromheen, zaten twee oudere mannen in overhemd en bretels eendrachtig zwijgend hun bord schoon te vegen met een stuk brood. En in een nis bij een van de grote ramen aan de straatkant zaten drie vrouwen die op het eerste gezicht moeder en dochter en grootmoeder van elkaar waren. Ze dronken koffie en spraken op gedempte toon, alsof er vlak bij hen nog een klein kind lag te slapen waar ze rekening mee hielden, en glimlachten ondertussen veel naar elkaar. Hun samenzijn, warm uitgelicht door de gloed van een

boterkleurige lamp die vlak boven hun tafel hing, had zoiets sereens dat ik er al bijna tot aan mijn middel in was weggezakt toen ik achter mij harde stemmen hoorde.

Een man en een vrouw.

Onze serveerster met de scherp getekende wenkbrauwen stond bij de deur ruzie te maken met een man in een spijkerbroek en een wit T-shirt met los daaroverheen een geruit overhemd. Hij had halflang donker haar dat aan alle kanten heftig protesteerde tegen de richting waarin het was gekamd. De lijnen in zijn gezicht waren zo diep dat ze daarin aangebracht leken te zijn met een mes.

‘Je kúnt mij niet wegsturen,’ riep de man, met een stem waarvan de fijne kantjes langgeleden waren afgesleten. ‘Dit is een restaurant en ik kom hier om te eten.’ Het was triomfantelijk bedoeld, maar klonk te klagerig om te overtuigen.

‘De keuken is al dicht, Joe,’ zei de serveerster op een toon alsof ze een kind toesprak, terwijl ze, om hem alvast op weg te helpen, een heel klein stapje in de richting van de deur deed. ‘En we weten allebei waarvoor je hier bent en het antwoord is en blijft nee. Het is voorbij.’

De man negeerde haar woorden. Hij keek snel links en rechts over haar schouder heen en zag Jerry en mij zitten.

‘En die twee daar dan, die hebben toch zeker ook nog eten gekregen!’

Toen zijn blikken de mijne kruisten, kneep hij zijn ogen tot spleetjes en bleef mij een paar tellen aankijken of hij bezig was het vizier van een geweer scherp te stellen.

‘Die waren wél nog net op tijd, Joe,’ zei de serveerster toen. ‘En bovendien... we hadden toch afgesproken... Maak nou alsjeblieft geen moeilijkheden. Niet hier, niet nu. Toe.’

Met het uitspreken van dat laatste woord, niet meer dan een klank eigenlijk, leek ze opeens al haar kracht kwijt te zijn. Ze trok haar schouders iets omhoog, haar rug krom, en ik zag hoe ze haar hand, samengebald tot een kleine vuist, naar haar hart bracht. Teder, alsof er een gewond vogeltje in zat, waarvan zij de trillende veertjes tegen haar huid kon voelen.

‘Toe,’ zei ze nog een keer, zachter, veel minder beslist, maar ook dringender. De eerste keer had haar bede nog iets in zich gehad van ‘kom, doe niet zo flauw’, maar de tweede keer bevatte hij de echo's van alle keren dat zij in haar leven dat woord op die manier had gebruikt - en dat was vaak, zo te horen, heel vaak.

Het gezicht van de man dat er, met al zijn diepe groeven, had uitgezien als een kleimasker dat hij met geweld van zijn huid af had

proberen te krabben, leek te ontspannen. Ze stonden even doodstil tegenover elkaar, door niet meer dan een ademtocht gescheiden. De man was de eerste die weer bewoog. Hij sloeg zijn ogen neer en liet zijn kin op zijn borst zakken alsof hij zou gaan toegeven. Niet meer dan een seconde. Toen schoot zijn kop weer als een snavel naar voren.

'Wildvreemden help je wel, hè,' riep hij met overslaande stem, 'en je eigen man kan verrekken!'

Hij deed een stap naar voren. Zij deed er twee naar achteren en toen nog een en hervond daar direct haar kordaatheid - alsof ze opeens, door die ene stap verschil, was losgebroken uit het magnetisch veld van hun verleden. Ze haalde woest een hand door haar haar, wierp haar hoofd in de nek, trok haar indrukwekkende wenkbrauwen op.

'Ex-man, Joe. Heel erg ex, zelfs. Exer dan ex, wat mij betreft.'

Nu was hij het die ineenschrompelde. Zijn gezicht werd door een onzichtbare hand verfrommeld tot een bruine prop. Alsof het de eerste keer was dat hij het hoorde. Misschien was het elke keer weer de eerste keer.

'Zeg dat niet, Beth, toe, zeg dat niet. Ik kan niet zonder je. Dat weet je. Ik heb... nacht... merries.' Bij dat laatste woord, dat hij nadrukkelijk in tweëen knipte, klonk er een snik door in zijn stem. Echt of gemaakt, er liep een rilling over mijn rug.

'O godallemachtig, Joe, doe me een lol. Ga naar huis, we hebben klanten.'

Alsof dat het woord was waarop hij had staan wachten, 'klanten', kwam precies op dat moment vanuit de keuken een van de koks het restaurant binnenlopen. Een reus van een vent die liep alsof hij werd voortbewogen door een ergens in zijn enorme lijf verstopte fietser. Hij gleed door de ruimte. Zonder te stoppen legde hij in het voorbijgaan even zijn hand op de schouder van de serveerster. Toen hij twee passen later bij de man hetzelfde wilde doen, stapte deze verrassend lenig opzij en nam direct een gevechtshouding aan.

'Raak me niet aan, Wilbur! Ik ben een *vet*, ik ben een vet! Ik word helemaal gek!'

Bij het woord 'vet' keek ik snel even naar Jerry, maar die hield een koffiebeker voor zijn mond en negeerde mijn blik.

De kok was inmiddels blijven staan en keek vragend om naar de serveerster. Maar het was de man zelf die toen een einde maakte aan de situatie door langzaam, zonder zijn gevechtshouding helemaal te verlaten, achteruit naar de deur te lopen.

'Oké, ik ga al, ik ga al,' zei hij in de richting van de kok en daarna,

met de deurkruk in zijn hand, tegen de serveerster, en wijzend met zijn andere hand: ‘Je hebt mijn hart gebroken, Beth. Jíj.’

Toen de deur achter de man was dichtgeslagen - onder een straatlamp lichtte zijn geruite rug nog even op als een zakdoek in een donker venster - draaide ik mij verwachtingsvol om naar Jerry. Maar die zat met een tandenstoker in zijn mondhoek half onderuitgezakt in zijn bank alleen maar wat verveeld te kijken. Dat irriteerde mij. Sterker nog, ik voelde me erdoor gekwetst, waarom wist ik ook niet.

‘Moest je je oude wapenbroeder niet te hulp komen?’ vroeg ik, toch ook weer net iets zeikeriger dan ik bedoeld had.

Jerry verschoof tijdens zijn toonloos uitgesproken antwoord de tandenstoker naar zijn andere mondhoek.

‘Dat was geen vet.’

‘Geen vet? Hoe weet je dat nou?’

‘Weet ik gewoon. Zullen we de rekening vragen?’

‘Jezus, Jerry, ik vroeg je wat. Zit niet zo ijzig te wezen, alsjeblieft! Heb je dan helemaal geen gevoel in je donder?’

Jerry legde een vlakke hand op zijn borst en deed alsof hij controleerde of zijn hart nog klopte.

‘Zeker wel. Maar geloof me nou maar: dat was geen vet. Niet uit Vietnam in ieder geval. Waar maak je je nou eigenlijk zo druk om? Gewoon een aanvaring tussen twee mensen die elkaar het leven zuur hebben gemaakt totdat één daar geen zin meer in had - en de ander accepteert dat niet. Niets bijzonders.’

Hij begon een verse tandenstoker uit zijn jas te helpen. Ik haalde diep adem.

‘Ik...’

Maar de rest slikte ik in. Toen ik mijn mond opendeed wist ik nog niet wat ik moest antwoorden, maar toen ik het een fractie van een seconde later opeens wel wist, kon ik het niet.

Het was de manier geweest waarop de man - die Joe met zijn gekerfde kop - zich daarstraks had vastgebeten in het idee dat als het hem nou maar zou lukken om nu nog bediend te worden en liefst vlak na sluiting van de keuken nog eten geserveerd te krijgen - dat hij daarmee dan ook weer een voet tussen de deur had gezet van het leven dat hij ooit met Beth had gehad. Wanneer zij nou maar bereid was hem een halve millimeter terrein toe te geven, zou hij tenminste niet langer álles kwijt zijn. Zou niet alles voor niets geweest zijn. De aalmoezen van de liefde. Het strohalmsyndroom. Het ultieme ‘toe, alsjeblieft...’

Het wanhopige van dat idee.

De verschrikkelijke schoonheid van die wanhoop, even grote delen waan en hoop.

‘En,’ vroeg Jerry plagerig, ‘komt er nog wat?’

‘Laat maar. Ik had gewoon met 'm te doen. Meer niet.’

Jerry zuchtte. Hij legde zijn tandenstoker bij de andere afgekauwde exemplaren op de rand van zijn bord en was opeens een en al ernst.

‘Ik ook, maatje,’ zei hij, ‘geloof me, ik ook.’

Voor ik nu weer iets terug kon zeggen, kwam hij overeind, schepte onze rekening van tafel af en liep naar de kassa.

Toen ik me daar bij hem voegde en we even moesten wachten op Beth, die net met een blad vol vuile borden en glazen in de keuken was verdwenen, zag ik dat van de andere klanten alleen nog de drie vrouwen over waren gebleven. Zo het incident van daarnet hun al was opgevallen, had het geen zichtbare invloed gehad op het verloop van hun gesprek. Hun gezichten glommen nog steeds van de glimlach die ze deelden. Toch was er iets anders aan hen, of in ieder geval iets wat me tot nu toe niet was opgevallen.

Ik keek nog eens goed van de een naar de ander, maar pas toen mijn blik op hun weerspiegeling in het donker van het raam viel, zag ik het. Een en hetzelfde gezicht. Ze leken niet alleen heel sterk op elkaar, zoals moeders en dochters dat nou eenmaal kunnen doen: ze waren identiek, alleen verschillend in de tijd. De moeder was dezelfde vrouw als het jonge meisje, maar dan jaren later, en ook dezelfde vrouw als de grootmoeder, alleen jaren eerder.

In het raam zag ik hun gezichten als fotonegatieven over elkaar heen schuiven en samenvallen. Maar daar hield het niet op. Het volgende gezicht dat erbij kwam was dat van de serveerster, toen dat van Jerry, en van Joe en de vrouw uit ons motel en toen - in steeds hoger tempo, als in de raampjes van een trein die zelf voorbijrijdt maar de silhouetten van de gezichten achter het raam stil laat staan - tussen een hoop volslagen onbekenden in, dat van David uit Atlanta en Julie en Donna, mensen van school vroeger, mijn ouders, een man die mij ooit voor een aanstormende auto had weggetrokken, mijn basketbalcoach, en Jerry en Ingrid en ook een paar keer mijn eigen gezicht - ze vielen allemaal samen in dat ene gezicht dat nu van iedereen en niemand was en waarvan vervolgens voor mijn ogen de trekken langzaam begonnen te vervagen als zaten ze vastgeplakt op een bal die aan het draaien is gebracht en sneller en sneller en ten slotte zo snel rond is gaan draaien dat er alleen nog maar tril-

lingen over zijn, zoals je die bij warm weer boven het asfalt kunt zien, en een hoog gezoem als van een enorme draaitol.

En toen was er alleen nog maar het gevoel van draaien.

En toen niets meer.

Nanda van den Berg

Echter dan echt
Over hedendaagse modefotografie

Op een avond in december 2001 arriveerden negen mooie, jonge vrouwen bij het Metropolitan Hotel in Londen. Ze werden door stylisten gekleed in jurken van transparant, glanzend of geplooid materiaal. Hun rokken waren kort en soepel, of lang en wijd. Kappers kapten hun haren, visagisten maakten hun gezichten op. Manicures bogen zich over hun handen. Daarna werden ze in bed gelegd, allemaal in een eigen kamer. Om middernacht konden overal ter wereld toeschouwers via hun pc inloggen op webcams die de sluimerende vrouwen registreerden, en konden ze aldus op een heel intieme manier getuige zijn van het geleidelijk in de war raken van hun haar, hun make-up en hun kleding.

Deze raadselachtige gebeurtenis was het project ‘Sleep’ van Nick Knight, de allereerste *global fashion shoot*, waarbij de onbewuste fashion performance van de slapende vrouwen werd vastgelegd. Beelden en acht gemonteerde korte films hiervan zijn te zien op Knights website www.showstudio.com. Nick Knight is al enige tijd een van de invloedrijkste Britse modefotografen. Hij verdient veel geld met het maken van grote commerciële reclamecampagnes, bijvoorbeeld voor Dior. Maar daarnaast geeft hij blijk van een ambivalente houding ten opzichte van de conventionele schoonheidsidealen, onder meer door zijn samenwerking met modeontwerper Alexander McQueen, met wie hij een modereportage met gehandicapte modellen maakte.

Baanbrekend is Knights website omdat daarop multimediale, artistieke processen van mode en modefotografie zijn te bewonderen, waaraan hij allerlei fotografen, kunstenaars, modeontwerpers en modellen uitnodigt een bijdrage te leveren. Ook de websitebezoeker kan tot op zekere hoogte interactief participeren. Invloedrijk is Knight bovendien omdat vele jonge, getalenteerde Britse modefotografen als assistent in zijn studio begonnen zijn.[1.] In een interview op www.hintmag.com stelde Nick Knight dit jaar dat de modefo-

tografie meer dan ooit in de schijnwerpers staat en dat daarvan voor de toekomst een grote invloed te verwachten valt.

Zeker is inderdaad dat de modefotografie de laatste paar jaar een enorme bloeiperiode doormaakt. Maandelijks verschijnt een groot aantal toonaangevende modebladen, waaronder zowel de grote mainstream als de meer 'indie' of highbrow tijdschriften.[2.] Deze overvloed is niet alleen in aantallen indrukwekkend, maar heeft ook tot gevolg dat het creatieve niveau van de modefoto's hoog en competitief is, dat er voortdurend wordt gezocht naar nieuwe, nog opvallender producties en dat er een koortsachtige energie is die zorgt voor een permanente vernieuwingsdrift. Met andere woorden: modefotografie van nu 'leeft' meer dan ooit. Maar hoe komt dat? En wat is dan het verschil met de modefotografie van vijf of tien jaar geleden? Welke nieuwe beeldtaal, welke nieuwe effecten worden op dit moment nagestreefd? Is er sprake van een nieuw schoonheidsideaal waarnaar de nieuwste modefotografie streeft? Of anders gezegd: waar gaat de modefotografie van nu eigenlijk over, en wie bepaalt het succes daarvan, de fotograaf of het model?

'Open voor alle domeinen'

De modefoto werd lange tijd gezien als uitsluitend een gebruiksartikel. Modefotografie was immers 'dienend' en werd beoordeeld op het verkoopsucces van het product dat werd afgebeeld. Hierin lijkt de laatste jaren verandering te zijn gekomen. In 2002 deden twee internationale tentoonstellingen een poging om een overzicht te geven van de tendensen in de hedendaagse modefotografie, waarbij de nadruk lag op een kunstkritische benadering. Het waren 'Chic Clicks' (in het ICA in Boston en het Fotomuseum in Winterthur) en 'Archeology of Elegance' (in de Deichtorhallen in Hamburg), waarbij de eerste een semiotische en de tweede een cultuurhistorische aanpak volgde.[3.]

In de catalogus van 'Chic Clicks' benadrukt curator Ulrich Lehmann de veranderde positie van de modefotografie: 'The fashion photo is elevated from visual description or illustration of clothing to a significant interpretation and creative vision. Thus it increases its proximity to contemporary art as reflecting and debating social and cultural issues.'[4.] Het is dan de vraag hoe die veranderingen concreet uitwerken op het idioom van de modefoto.

Het beginpunt van de modefotografie ligt in de jaren dertig van de vorige eeuw. Zonder enige pretentie van volledigheid valt hier globaal te stellen dat ze lange tijd dezelfde esthetische traditie volg-

de als de kunstfotografie. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd het heel gebruikelijk om modellen te fotograferen in een stadsbeeld of op een exotische locatie, om kortom ‘de werkelijke wereld’ bij het modebeeld te betrekken. De wereld als referentiekader werd nog sterker aangezet in sommige politiek getinte modefotografie, zoals de Benetton-advertenties van Oliviero Toscani illustreerden, waarin de keuze van context of beeldcombinaties duidelijke standpunten uitdrukte. De beginjaren negentig lieten ook een tendens zien om de kleding te laten showen door ‘gewone mensen op straat’ in plaats van door professionele modellen. Het was de tijd van de grunge en de *heroin chic*, dat laatste een zeldzaam vertoon van hoe de schijnrealiteit en de werkelijkheid van de modefotografie tijdelijk in elkaar overgingen. Aan die tendens kwam niet alleen door algemene afkeuring weer een eind, maar ook door het feit dat deze beweging commercieel zeer onsuccesvol was.

Vanaf de tweede helft van de jaren negentig boog de modefotografie af naar wat men grofweg twee richtingen zou kunnen noemen: de snapshotachtige, rechtstreeks documenterende fotografie - met bijvoorbeeld Terry Richardson en Corinne Day als exponenten - en de meer geënsceneerde vorm. Ook deze scheiding is overigens te bekritiseren, aangezien Corinne Day haar beelden juist altijd vele malen ‘overschiet’ als ze niet aan haar verwachtingen voldoen. Nu, in de eenentwintigste eeuw, reflecteert de modefotografie vooral veel op zichzelf, getuige de fotografie in de hipste modetijdschriften van de afgelopen tijd, zoals de hiervoor genoemde *Another Magazine, Pop, Mixt(e), Jalouse* en *Numéro*, maar ook het grote en toonaangevende *W.*

Van de iconografie van de modefotografie zoals die zich de afgelopen paar jaar heeft ontwikkeld, kunnen eigenlijk geen algemene karakteristieken worden gegeven. Ze betrekt niet alleen de wereld erbij, ze staat open voor allerlei invloeden. Ze is ‘multireferentieel’, ontvankelijk voor ‘alle andere domeinen, esthetisch of niet’ en volgens de jonge Franse filosoof Mehdi Belhaj Kacem valt de modefotografie daarom binnen ‘het paradigma van kannibalisme en vampirisme’.[5.]

Alleen al een blik op een website van een willekeurig fotomodel, neem de Italiaanse Mariacarla Boscono, die in de afgelopen jaren veelvuldig voor de genoemde tijdschriften werkte en door het puikje van de hedendaagse modefotografie werd gefotografeerd, geeft een indruk van door hedendaagse modefotografen gebruikte referenties en citaten uit de kunstgeschiedenis: er zijn foto's als een sur-

realistische collage, waarin het model ‘uitgeknipt, ingekleurd en opgeplakt’ is, als verwijzingen naar bekende surrealistische en expressionistische schilderijen of met de sfeer van een bepaalde kunststroming, zoals het prerafaëlitisme.[6.]

Ook citeert de modefotografie zichzelf. De poses, de zware makeup met valse wimpers en pruiken, de lange witgelakte nagels en de bleke lippen van het model op de zwart-witpagina's van Mario Testino's ‘Mariacarla. A dazzling beauty’ (*Vogue* Italia, augustus 2002) refereren rechtstreeks aan de modefotografie uit de swinging sixties, en Mikael Janssons zwart-witserie ‘Hôtel Particulier’ (*Numéro*, april 2002) doet denken aan erotische foto's uit het eerste kwart van de twintigste eeuw. Enzovoort. Oppervlakkig gezien dient dus de hele kunst-, film-, foto- en cultuurgeschiedenis als inspiratiebron. Omgekeerd betreden ook kunstenaars het terrein van de modefotografie: de Amerikaan Philip Lorca di Corcia en de Britse Sarah Jones bijvoorbeeld sluiten in hun manier van werken zo aan bij de principes van de modefotografie dat zij ook opdrachten van modetijdschriften accepteren. De ‘verhalen’ die Lorca di Corcia bijvoorbeeld in opdracht van het Amerikaanse blad *W* maakte, vormen een zelfstandig en volwaardig deel van zijn oeuvre en werden door Galerie Almine Rech eind 2001 in Parijs als zodanig geëxposeerd.

Binnen de uitbundige beeldtaal van de modefotografie bestaat nog steeds de constante van de pure pose, meestal een variant op de *contrapposto.* De klassieke contrapposto is een houding waarin de figuur zijn heup naar voren draait en zijn hele gewicht op één been laat rusten. De bedoeling van deze verworvenheid van de beeldhouwkunst is een hoge graad van natuurlijkheid te bereiken. Het resultaat is dat een casual, met de hand in de zij staand beeld - zoals Donatello's David uit de vijftiende eeuw - in de hedendaagse perceptie veel weg heeft van een catwalkmodel. In een mode-contrapposto houdt het model bijvoorbeeld haar handen in de zij en het bekken vooruitgeduwd tegen de achtergrond van het witte studiolaken, of ze hangt krom met afhangende schouders op een stoel, of ze staat in de haute-coutureversie met het bekken zo sterk naar voren geduwd dat dit een s-lijn vormt met de rug. Evenals in de Renaissance geldt in de modefotografie dat door overdrijving de overtuigingskracht van de pose wordt versterkt. Toen de Franse fotograaf Eric Nehr, die regelmatig werkt voor eerdergenoemde modebladen, aan gewone mensen op straat vroeg om voor zijn vrije werk te poseren, namen ze direct een pose aan zoals ze dat fotomodellen altijd zien doen, waaruit blijkt dat deze houding wordt gezien als

Malgosia Bela, gefotografeerd door David Slijper voor *Mixt(e)*

Renée Maria Falconetti, stills uit *La passion de Jeanne d'Arc* (1928) van Carl Theodor Dreyer

een die voor de camera vanzelfsprekend is.

De werkelijke macht tot vernieuwing ligt voornamelijk bij de fotograaf, niet in de pose van het model. De fotograaf is immers degene die - aan de hand van camerahoek, moment en uitsnede - de uiteindelijke opname bepaalt. En in de hedendaagse modefotografie spelen veel meer overwegingen mee dan uitsluitend esthetische keuzes. Dit is bijvoorbeeld te illustreren aan de hand van een serie foto's van David Slijper van het model Malgosia Bela die verscheen in *Mixt(e)* nr. 14. Bela showt verschillende corsages, tiara's en oorsieraden. De opnamen tonen uitsluitend haar gezicht in close-up, vanuit verschillende hoeken gezien: van opzij, van onderen, op ongebruikelijke manieren afgesneden, maar steeds beeldvullend. De achtergrond speelt geen rol, alleen het accessoire en de wisselende uitdrukking op Malgosia's gezicht. De vergelijking dringt zich op met het onvergetelijke gelaat van Renée Maria Falconetti in Carl Theodor Dreyers klassieke stomme film *La passion de Jeanne d'Arc* uit 1928, met als meest treffende visuele overeenkomst het moment in de film dat zij een strooien kroon draagt die haar door spottende Engelse soldaten is opgezet. Het is welhaast blasfemisch om een transcendent meesterwerk als Dreyers film met daarin een van de meest geprezen acteerprestaties ooit - de hartverscheurende kwetsbaarheid en de zichtbare pijn die Falconetti in haar gezicht tot uitdrukking wist te brengen - te vergelijken met een serie modefoto's, maar de parallellie is onmiskenbaar.

Dreyer schreef in *Thoughts on My Craft*: ‘Niets ter wereld kan vergeleken worden met het menselijk gezicht. Het is een land waarvan het verkennen nooit verveelt. Er is geen specialer ervaring in een studio dan getuige te zijn van de expressie op een gevoelig gezicht onder invloed van de mysterieuze kracht der inspiratie. Om het van binnenuit te zien oplichten, en te zien veranderen in poëzie.’[7.] Dreyers film bestaat bijna uitsluitend uit close-ups en medium-shots van de hoofdrolspelers, die elkaar zonder overgangsbeelden opvolgen. De opnamehoeken zijn ongebruikelijk en er is geen noemenswaardige achtergrond. De tussentitels zijn rechtstreeks afkomstig uit de transcriptie van het proces tegen Jeanne d'Arc.

Zo bestaat ook veel van de recente modefotografie uit close-ups en medium-shots van ‘natuurlijk’ aangeklede modellen, die niet in een studio zijn gefotografeerd, maar bijvoorbeeld tegen een onopgesmukte gangmuur. In plaats van de stereotiepe verleidelijk-provocerende contrapposto hebben de modellen juist een contemplatieve houding, en houden zij misschien een alledaags attribuut vast,

zoals een plastic bekertje. Hun gezichtsuitdrukking is belangrijk voor het overbrengen van de boodschap. Als ‘tussentitels’ ziet men bijvoorbeeld kleurige sfeerbeelden van een boslandschap of een verlaten kust. En de titels van de modereportage, bijvoorbeeld ‘Absence’, ‘Sphinx’ of ‘Metamorphosis’, suggereren - als in een stomme film - een emotionele context waarin het beeld gezien moet worden.

Hoe is het mogelijk dat driekwart eeuw ná de stomme film, in een tijdperk waarin de technische mogelijkheden welhaast onbegrensd zijn, in de modernste fotografie wordt teruggegrepen op zulke visuele oerprincipes? Mijns inziens geeft dit een transcendent moment aan. Op het ogenblik dat de modefotografie op weg lijkt te zijn naar een onafhankelijke kunststatus, en de directe relatie met de maatschappelijke context (de opdrachtgever) soms onderbreekt door een innerlijke exploratie van emoties en associaties die door het gezicht, de houding en de sfeer tot uitdrukking worden gebracht, onderzoekt zij ook zichzelf als medium en worden de traditionele mogelijkheden van dit medium geëxploreerd alsof die beeldtaal pas aan het begin van zijn technische ontwikkeling staat. Op een bepaalde manier is dat ook zo. Het is eigen aan de mode om zich voortdurend van zichzelf bewust te zijn, en het steeds nabijere verleden telkens opnieuw te citeren in de modernste collecties. Blijkbaar is dat ook eigen aan de modefotografie.

Schoonheid zal convulsief zijn

In weerwil van de hierboven besproken veelvoudigheid waarmee modefotografie de omringende wereld in haar beeldtaal betrekt, dringt de vraag zich op of er misschien toch een overkoepelende, verbindende esthetiek bestaat die voor het merendeel van de hedendaagse modefotografie geldt.

Dit verbindende karakter lijkt er inderdaad te zijn, en het kan worden aangetroffen in het schokeffect waarnaar in de meeste beelden wordt gestreefd. Dit schokeffect heeft een rauwe kwaliteit, een onmiddellijke heftigheid: zoals bij een verse wond waaruit plotseling bloed begint te stromen. Het vertoont overeenkomst met de door de surrealisten gezochte ‘convulsieve schoonheid’, dat wil zeggen een stuiptrekking die de weg naar het wonderbaarlijke wijst.

In de modefotografie worden convulsies opzettelijk gecreëerd door ontwerpers, stylisten of fotografen. Het principe van de modefotografie is zelfs tegenovergesteld aan dat van het objet trouvé

(de bij toeval aangetroffen ‘vingerwijzing naar het *merveilleux*’): omdat het vak vereist dat minieme details worden benadrukt, wordt niets aan het toeval overgelaten. Kleding vormt altijd het uitgangspunt: terugkerende aandachtspunten in collecties bepalen het thema van het fotoverhaal, waaromheen fotografen en stylisten een sfeer oproepen die voortkomt uit hun eigen associaties met de kledingstukken. Styling, make-up, locaties en belichting vormen de middelen om hedendaagse convulsies tot stand te brengen. ‘Edgy’ noemt men in de modefotografie deze meest gezochte vorm van modern surrealisme. Het effect staat eigenlijk in een vreemd contrast met het principieel dienstbare karakter van de kleding zelf. De schok waarmee de foto gevoelens van bewondering of afkeer teweegbrengt, bepaalt de kracht van het beeld. Dit is een van de redenen waarom men in de modefotografie de waarneming beïnvloedt door opzettelijk contexten te verwarren.

Al in de jaren vijftig van de twintigste eeuw plaatste de fotograaf Richard Avedon het model Dovima gekleed in haute couture in een onnatuurlijke maar elegante houding tegen de achtergrond van levende olifanten. Contrasten zijn er bijvoorbeeld ook in de combinatie van kwetsbare couture tegen de achtergrond van roestig sanitair en afbladderende muren, van rot met onbedorven maagdelijkheid, of van natuur en kunstmatigheid, zoals in de wonderbaarlijke tegenstelling van de donkere huid en de creoolse trekken van het fotomodel Naomi Campbell met haar Aziatische gladde kunsthaar. In feite kenmerkt een geslaagde modefoto zich door schoonheid verpakt in een geheim dat zich verraadt door een zekere kunstmatigheid. Als Naomi Campbell een artificiële laag van valse haren, wimpers, haarkleur en make-up draagt, is het resultaat dat haar verschijning door een serie microconvulsies nog subliemer wordt dan zij oorspronkelijk al was. Soms bevat die kunstmatigheid een boodschap. Op recente foto's van Corinne Day draagt Campbell een afropruik. Het kroezende kunsthaar wekt verwarring, omdat het voor haar type ‘naturel’ is, maar door Naomi wordt gedragen over haar ‘normale’, maar artificiële steile haar. Deze verschijningen verwijzen naar evenzovele identiteiten: echte en valse. Een nog subtielere vorm van kunstmatigheid verwijst juist naar de hoogste graad van natuurlijke perfectie: die wordt bijvoorbeeld belichaamd door het Braziliaanse model Gisele, dat haar bewonderde en als ‘geheel natuurlijk’ bekendstaande volle borsten aan haar ragdunne lichaam in werkelijkheid dankt aan borstimplantaten: een verhulde convulsie.

Het model is zélf een natuurlijk voorbeeld van convulsieve

schoonheid: in de meest basale vorm door haar transformatie tot sirene voor de camera. In een interview onthulde Kate Moss dat ze haar werk goed doet als ze zich voor de camera iemand anders gaat voelen: een andere vrouw, met andere problemen en verlangens, uit een andere wereld en een ander tijdperk. En volgens haar werkt het altijd. Ook de fotografen voelen het aan wanneer ze helemaal in haar rol zit en ze zijn enthousiast over het resultaat, ook al weten ze niet waar ze het aan te danken hebben.[8.]

Het is door de combinatie van de hierboven genoemde zoektocht naar ongebruikelijke, convulsieve schoonheid en het 'in Frage stellen' van de traditionele schoonheidsnormen dat het model Aimee Mullins zich zo'n bijzondere plaats heeft verworven in de meest recente modefotografie: haar afbeelding stond dit jaar onder meer prominent in de catalogus *Archeology of Elegance*, en in de bladen *ID* en *Pop*. Mullins werd geboren zonder kuitbenen en op eenjarige leeftijd werden haar onderbenen geamputeerd. Haar handicap verhinderde haar niet om wereldrecords te vestigen in hardlopen en verspringen. Op de Paralympics van 1996 trok haar verschijning de aandacht van modeontwerper Alexander McQueen, omdat ze hardliep op springstalen veren die gemodelleerd waren naar de achterpoten van een cheeta. In 1998 liep ze een modeshow voor hem op speciale handgemaakte houten protheses in de vorm van glanzende, hooggehakte laarzen. Als gastredacteur voor *Dazed & Confused* stelde McQueen samen met de geestverwante modefotograaf Nick Knight het perfectionistische schoonheidsideaal ter discussie in een fotoserie met gehandicapte modellen, onder wie Mullins. Zij is gefotografeerd als Victoriaanse pop met opgestoken pijpenkrullen. Haar protheses - die normaliter haast niet van echt zijn te onderscheiden - zijn dit keer van ouderwets hout, als antieke poppenbenen. Ze doet denken aan de automatenvrouw uit E.T.A. Hoffmanns 'Der Sandmann', met het 'unheimliche' dat zoveel surrealistische kunst heeft geïnspireerd. Mullins zelf wil, zoals zij steeds in interviews benadrukt, mooi gevonden worden dankzij haar handicap, niet ondanks. En het is inderdaad vanwege haar handicap dat zij een bijzondere schoonheid bezit. In deel drie van Matthew Barneys CREMASTER-cyclus treedt Mullins op in verschillende gedaanten: met plexiglas benen, met schoenen voorzien van scherpe driehoekige bladen, waarmee zij aardappels snijdt, en met katachtige achterpoten in de gedaante van een half tot roofdier getransformeerde vrouw.

Aimee Mullins zien is bij uitstek een heftige ervaring van convul-

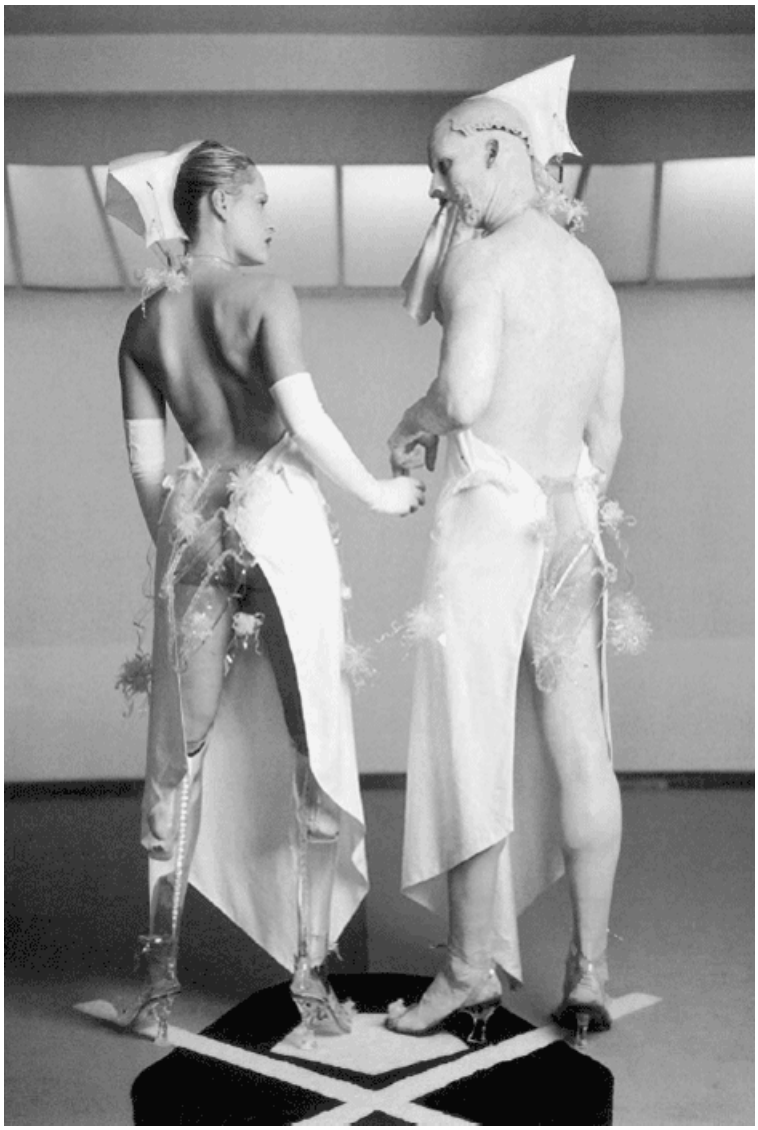

Aimee Mullins en Matthew Barney in CREMASTER 3, 2002. Foto Chris Winget, Courtesy Barbara Gladstone

Aimee Mullins, gefotografeerd door Matt Jones voor *ID*

sie beleven: het schokkende besef van de absolute onherroepelijkheid van haar beenamputaties gaat over in de betovering die haar artificiële ledematen in combinatie met haar prachtige lichaam teweegbrengen. Zij belichaamt op een bepaalde manier het heersende 'schoonheidsideaal' van de modernste modefotografie, waarin de conventionele grenzen tussen schoonheid en lelijkheid worden verkend en de schokeffecten niet worden geschuwd om het beeld te laten 'werken'.

Pornografie

Er is nog een andere esthetiek die veelvuldig voorkomt in de nieuwste modefotografie en die eveneens wordt ingezet in een poging om heersende conventies omver te halen door een schokeffect te creëren. Dat is de keuze voor een beeldtaal die zijn inspiratie haalt uit seksualiteit, erotiek en porno.

Volgens de semiotische leer toont de commerciële modefotografie een uit zijn verband gerukte vorm van het menselijk lichaam, zodat iedereen die als een soort sociaal kannibalisme met zijn ogen kan verslinden, 'assimileren en toe-eigenen'. Dat is de reden dat de commerciële modefotografie 'precies daar moet worden gesitueerd op het punt waar twee verschillende uitdrukkingsregisters elkaar snijden, namelijk dat van de reclame en dat van de pornografie'.[9.] In een 'fashion editorial' van een tijdschrift wordt een suggestieve atmosfeer gecreëerd en 'een verhaal verteld dat in essentie onsubstantieel en efemeer is, zodat er zo weinig mogelijk aandacht van de kleding wordt afgeleid'.[10.] Deze aanpak vertoont grote gelijkenis met de niet terzake doende verhaallijn in een pornofilm, die moet leiden tot, maar niet de aandacht moet afleiden van, de seksuele interactie. Het is dan ook interessant als de verschillende registers van de modefotografie en de pornografie samenvallen, wat in de hedendaagse modefotografie regelmatig gebeurt.

Natuurlijk is erotiek in de modefotografie niet nieuw. Guy Bourdin bijvoorbeeld, een peetvader van de tegenwoordige modefotografie, stond bekend om de meedogenloze manier waarop hij zijn modellen behandelde, maar eveneens om de choquerende manier waarop hij ze fotografeerde. Zijn eerste opdracht was in 1955 voor de Franse *Vogue*: een dubbele spread met de titel 'Chapeaux Choc' waarop modellen met hoeden stonden, gefotografeerd tegen de achtergrond van gevilde kalfskoppen. Hiermee had hij zijn stempel gezet: hij zou vanaf dat moment strak geregisseerde en vaak absurde droombeelden maken, van kleur verzadigd, met een schok-

kende inhoud en een duidelijke psychoseksuele gelaagdheid. Deze beelden - eigenlijk bedoeld om kleding en accessoires te verkopen, waaronder de schoenen van zijn vaste opdrachtgever Charles Jourdan - riepen associaties op met verlangen en voyeurisme, sadisme en geweld.

Modellen vormden voor Bourdin geen inspiratiebron, maar waren formele en nuttige middelen om zijn verbeelding te visualiseren, net als kleur, of film. Hij liet de modellen acteren op zijn toneel. Eigenlijk waren de foto's zelfportretten, maar dan van zijn innerlijk. Zoals een foto uit 1982-'84 waarop twee vrouwelijke lijken op een zandhoop liggen, bedekt met een krant waaronder hun fraaie benen uitsteken. Op de achtergrond een bos en een schijnbaar radeloze vrouw in een telefooncel. Dat is model Nicole Bordeaux, die zich later herinnert: ‘Guy gaf me een heel script waarvan we gingen werken. Hij zei: “Oké, jij komt net uit het bos, dan zie je deze twee dode meisjes en je raakt volkomen over je toeren.” Ik moest erom lachen want ik vond dat hele scenario nogal grappig. Maar Guy was heel ernstig en zei: “Nee, dit is belangrijk, dit gaat over dood en leven. Deze meisjes zijn mijn twee overleden vrouwen.”’[11.]

Ook Bourdins tijdgenoot Helmut Newton staat bekend om zijn jarenlange, consistente visie op seksualiteit. Hij fotografeerde onaanraakbaar mooie, opgemaakte vrouwen met perfecte lichamen die op hoge benen torenden tegen de achtergrond van decadente, hoge ruimten. Soms koppelde hij hun perfecte ledematen aan (chirurgische) instrumenten om pijn te suggereren, maar meestal hebben zijn modellen de uitstraling van de dominatrix in het klassiek-erotische boudoir. Het is duidelijk dat Newtons eigen persoonlijkheid in de foto's overheerst. In een recent interview met *Stern* (9-10-2002) verklaarde de inmiddels tweeëntachtigjarige fotograaf dat het werken met modellen zo saai en vervelend was geweest omdat ze zo oerdom waren of hun kop niet konden houden. Zowel Bourdin als Newton lijkt een soort van pornografie met zijn modellen te bedrijven, aangezien alleen de afbeelding van hun lichaam wordt gebruikt, niet hun inbreng of uitstraling.

In de hedendaagse modefotografie lijkt de associatie met pornografie overigens steeds letterlijker te worden, en minder het doel te hebben om de ‘binnenwereld’ van de fotograaf te verbeelden. In het recent opgerichte tijdschrift *Deliciae Vitae* worden de genietingen des levens verbeeld door topmodellen die worden gefotografeerd door modefotografen. Het levert een merkwaardige combinatie van

erotiek en glamour op. In *Deliciae Vitae* nr. 2 staat bijvoorbeeld de fotoreportage ‘Smells like teen spirit’, gefotografeerd door (ex-Pirelli-kalenderfotograaf) Harry Peccinotti, waarin Erin O'Connor en Rie Rasmussen voorwenden het met elkaar te doen in een donkere bioscoop. De vrouwen zijn mooi en de foto's zijn expliciet, maar toch lijkt er iets te ontbreken. In tegenstelling tot de *Playboy*-Playmates die door Mario Sorrenti voor de *W* van januari 2001 in couture werden gefotografeerd en over wie de fotograaf opmerkte: ‘The playmates’ expectation for a picture is just to be sexy. They are uncomfortable in a straightforward portrait,’[12.] is het duidelijk dat Erin en Rie niet meer doen dan professioneel poseren. Zij zijn immers modellen en de ‘schokwaarde’ van zowel de foto's van de Playmates in Balenciaga in *W* als de haute-couturemodellen in lingerie in *Deliciae Vitae* ligt in het opzettelijk omdraaien van de rollen.

Dat deze gedachte soms kan doorschieten, wordt bewezen door de foto's van de zesentwintigjarige Duitse fotografe Diana Scheunemann. Onder andere laat zij in het augustusnummer van *The Face* van 2002 het model Lucy Brooker daadwerkelijk pornohandelingen uitbeelden met een mannelijk model. Door de ranzigheid van de opnamen, waarvan de indruk wordt versterkt door de kleding, de omgeving, de vale kleuren en nabijheid van de camera die zo achterkamertjesseks suggereert, zíjn deze opnamen ook pornografisch, er is geen verschil meer met foto's uit een vies blaadje. Door liefhebbers is deze ‘fashion editorial’ zelfs op pornosites gezet.

Op de grens van mode en porno balanceert ook vaak het werk van Terry Richardson, zoon van de notoire modefotograaf Bob Richardson die in de jaren zestig seks in de modefotografie introduceerde. Met zijn twee oude instamatic handcamera's voert Terry Richardson eigenlijk een paringsdans uit met zijn modellen. Zijn provocerende opnamen registreren soms letterlijk zijn eigen copulatie, maar meestal gebeurt dit ‘copuleren’ in meer overdrachtelijke vorm. De lange en beslist onknappe Richardson blijkt over een geweldige charme en humor te beschikken waarmee hij zijn modellen moeiteloos verleidt, zoals de journaliste Daisy Garnett getuigt in haar interview met de fotograaf. Als ze op een avond met een blauw, opgezwollen gezicht arriveert om nog wat werk te bekijken, vraagt hij haar of hij dit mag fotograferen. Binnen vijf minuten heeft ze haar truitje uitgetrokken. ‘Why? Because he suggests it [...] and because, amazingly for me, I feel comfortable. [...] And so, for whatever reason - Terry being Terry - he's created yet another series of images that might well make you wonder how he got a bruised woman,

clearly not a model, to take her clothes off against a white wall.'[13.] Richardsons foto's beschikken over een ontegenzeggelijke eigenheid en provocerende energie, en dat is waarom ze zo passen in de hedendaagse modefotografie.

Naast de verwantschap met pornografie is er binnen de nieuwste modefotografie nog een andere esthetiek ontstaan die lijkt voort te komen uit de manier waarop Bourdin en Newton hun modellen manipuleerden. Deze nieuwe vorm is weliswaar niet vrouwonvriendelijk, maar onderwerpt wel degelijk de lichaamsafbeelding van het model aan de persoonlijke fantasie van de fotograaf. Deze vorm van fotografie wordt onder meer gepraktiseerd door de huidige lievelingsfotografen van de hipste tijdschriften: Mert Alas en Marcus Piggott. In samenwerking met onder anderen de toonaangevende styliste Katie Grand maken ze werk van een verrassend schilderachtige en transcendente kwaliteit. Het is uitermate modern en tegelijkertijd volkomen eclectisch. Volgens eigen zeggen is hun vrouwtype 'sterk en sexy', door hen verbeeld als een combinatie van Catherine Deneuve in Polanski's *Repulsion* en Monica Vitti in Antonioni's *Deserto rosso.* Voor *Pop* (nr. 5 2002/3) fotografeerden ze Angela Lindvall in een reportage die zowel referenties bevat aan de popart als aan de Amerikaanse hyperrealistische schilderkunst, de erotische glamour van Helmut Newton en de verzadigde felle kleuren en zware jarenzeventigmake-up van Guy Bourdin. De realiteit van Alas en Piggott is een gestileerde hyperrealiteit, een echte eigen kunst-werkelijkheid, die wordt bereikt door het genadeloos bewerken van het beeld. Alle oppervlakken worden intenser van kleur, gladder en glanzender, scherper, meer gefocust. Angela Lindvall wordt een ingekleurde versie van haarzelf, 'made into her own model' - zoals het Twiggy ooit 'in the flesh' gebeurde.

Door deze fotografen wordt in zekere zin vrijelijk roofbouw gepleegd op het modellenlichaam, waarna het beeld dat men van dit lichaam rooft nog zoveel behandelingen ondergaat dat het model uiteindelijk niet alleen haar lichaam en haar ziel, maar zelfs haar evenbeeld heeft verloren. Een soms naargeestige variant daarvan vindt men in de fotografie van Inez van Lamsweerde en Vinoodh Matadin, de andere meesters van de digitale techniek. Voor hen 'lenen' de modellen hun lichaam uit aan een virtuele versie van zichzelf, of zelfs delen van hun lichaam aan de virtuele versie van een ander: een jongen met vrouwenhanden, een kind met een volwassenengrijns. Het beeld bezorgt een schok, maar zonder de beloning van het 'merveilleux' dat zich achter de zichtbare werkelijkheid verbergt, want dit is geen werkelijkheid meer, maar een geacheveerde

cyberversie ervan. Misschien is deze vorm van ‘bodysnatchen’ ook te vergelijken met pornografie, in de hardcorevariant, zonder softe erotiek. En hij past volledig binnen de definitie van modefotografie volgens de semioloog Olivier Zahm, de hoofdredacteur van *Purple*: ‘Flexibility, furtiveness, adaptability, mobility: the fashion image is not an *imaginaire* but an operational matrix. It becomes a global icon, which deciphers the semiotic chaos characteristic of our time even as it contributes to and extends that chaos.’[14.]

Het is duidelijk dat de in de hedendaagse wereld overal openlijk aanwezige seksualiteit voor de modefotografie niet alleen een referentiekader vormt en een inspiratiebron, maar ook een instrument dat kan worden gemanipuleerd.

De paradox van het model

Blijft over het model, dat prominent in beeld te zien is, maar wier eigen inbreng - paradoxaal genoeg - minimaal lijkt. Haar positie is bijzonder omdat zij - die een waarheid speciaal voor de foto neerzet - met haar échte werk bezig is. Haar werk bestaat uit het laten maken van talloze reproducties van haar evenbeeld, zij is haar werk zélf. Zonder haar geen beeld.

Modellen behoren tot een speciale groep, op eenzelfde manier als heiligen aangewezen: gevonden tussen de mensen, hun soortgenoten, die ze de rug toekeren om hun bestemming te vinden. De een zat tussen leeftijdgenoten in een fastfoodrestaurant in een winkelcentrum in Brazilië toen ze gevonden werd, de ander in een vertrekhal op een Amerikaans vliegveld terwijl ze met familieleden op doorreis was, weer een ander liep met haar vader over een avenue in New York, of was een dakloze die op een bank in Tel Aviv lag te slapen. Zij konden hun roeping niet ontlopen, ook als ze die niet zochten.

Hun verschijning is divers, maar er is een aantal kenmerken dat hen verbindt. Ze beschikken over een ‘orgaanloos’[15.] lichaam, geprononceerde beenderen, een symmetrisch gezicht en regelmatige tanden. Niet zelden bevatten hun genen iets etnisch, zodat een vaag exotisme hun trekken bepaalt en bijdraagt aan hun bijzondere schoonheid. Misschien dragen ze een teken dat hun eigen is, bijvoorbeeld een moedervlek die hen onderscheidt van de anderen, en velen onder hen dragen dezelfde symbolen: een tatoeage of een navelpiercing waaraan een edelsteen is bevestigd. Ze zijn dun. Binnen het regime dat de uitverkorenen volgen, bestaat geen lichamelijkheid, geen verbondenheid met vlees of gewicht. Ze ontkennen hun

aardse behoeften en weigeren het voedsel dat hen voorheen met hun vader en moeder verbond. Sommigen vertoonden als kind reeds de neiging om hun melk of voedsel stiekem weg te gooien, alsof ze hun toekomst voorvoelden en begonnen afstand te nemen van hun moeder en daarmee van hun familie. Ze treden toe tot een elitecorps waarin de competitie hevig is. In de wereld waarin zij zich bewegen wordt alles bepaald door volstrekte wispelturigheid en de voorkeuren wisselen van dag tot dag. En er zijn parades, vele malen per jaar, in de wereldse metropolen, waar ze zwijgend langs elkaar heen marcheren. Hun werk speelt zich af tegen de achtergrond van de gehele aardbol, daarom verlaten ze hun huis en hebben ze voortaan meerdere adressen, maar geen thuis. Eigenlijk zijn ze altijd op weg en wonen ze nergens meer. Niet in een gezin en niet in hun lichaam.

Net als heiligen staan ze bekend onder hun voornaam, met een toevoeging die hun herkomst of opmerkelijke eigenschap benadrukt: ‘Busty’ Gisele uit Brazilië, ‘Waifish’ Kate uit Engeland en wilde Nina uit Israël. Evenals bij heiligen staat hun leven gelijk aan een lijdensverhaal. Hun lijden vormt net zo'n voorbeeld voor de massa als dat van hun heilige voorgangers, zoals blijkt uit de geschiedenis van de verslaafde Gia, bij wie zich als een van de eersten publiekelijk aids manifesteerde, en bij wie zelfs stigmata verschenen, al waren die veroorzaakt door haar eigen injectienaald. Evenals heiligen kennen ze extase, raken ze in een hoger bewustzijn, maar ze bereiken die staat niet door geloof of gebed, maar met verboden middelen. Hun drugs verzachten de pijn van het alleen en dolend zijn, verdoven de honger, beïnvloeden hun geest, hun hart en daarmee hun lichamelijk metabolisme. Door zichzelf aldus te kastijden en de uiterste controle te houden over wat er in hun mond gaat, verkrijgen ze hun glibberige houvast in de wereld waarin ze zijn. Verdere controle wordt hun ontnomen. Ze worden beeld, een beeld dat niet door hen, maar door anderen wordt bepaald. Ze zijn modellen, ze laten hun evenbeeld achter op foto's, films en video's.

Net als hun lichaam is hun beeld van een tijdelijke, oppervlakkige werkelijkheid. Het is niet van henzelf maar van de gedaanten die zij voor de camera aannemen, of van de persoon die zij denken te zijn. Die verschillende gedaanten zijn niet-permanent en niemand weet hoe waarachtig een weergave daarvan is, maar omdat men om het haarscherpe fotografische, filmische of digitale document niet heen kan, verkrijgt die weergave bewijskwaliteit, en krijgt ‘verbeelde’ realiteit een waarde die - in postmoderne zin - echter is dan echt.

Modellen worden geïdentificeerd met hun afbeelding en ervoor verantwoordelijk gesteld. Zij zíjn immers hun werk zélf. En omdat ze door de verspreiding van die reproducties onderdeel zijn geworden van een totale popcultuur, en evenveel bekendheid genieten als beroemdheden uit de film- en muziekwereld, kan het vreemde fenomeen zich voordoen dat zij, die zelf verkeren in een permanente staat van tijdelijkheid, als rolmodel worden aangewezen. Zij verworden tot onwillige heiligen die door hun lichtend voorbeeld de weg naar de verlossing kunnen bekorten en van wie de mensheid alles verzamelt in de vorm van feiten, afbeeldingen, afgodsbeeldjes en trivia, alles om hun aanwezigheid dichterbij te brengen.

Maar uiteindelijk kunnen ook modellen niet ontkennen dat zij menselijk zijn. Het Israëlische model Amit Machtinger zat op een keer na een fotosessie helemaal alleen aan de Middellandse Zee en moest denken aan de stad waar ze vandaan kwam. Ze kon niet geloven dat ze weer terug moest naar New York. Ze zat daar en begon coke te snuiven, steeds meer en meer, en plotseling kreeg ze het scherpe inzicht dat ze was ‘weggevaagd’. Vanbuiten werd ze al jaren weggevaagd, sinds haar vijftiende, want ze had geen enkele controle over hoe ze eruitzag. Anderen: ontwerpers, stylisten, fotografen, visagisten, kappers en allerlei egomaniakken hadden die wel, maar zijzelf had die niet. En door alle drugs die ze gebruikte, was ze ook vanbinnen weggevaagd. Ze was leeg, helemaal leeg. Ze had geen wil meer, geen persoonlijkheid, geen innerlijke stem, ze droomde zelfs niet meer. En ze raakte totaal in de war en nadat ze een paar uur zo aan zee had gezeten, belde ze haar agente op om haar mee te delen dat ze had besloten om ermee op te houden en ze vloog terug naar Israël, naar huis.[16.]

Een ander model, de Amerikaanse Carré Otis, vond zichzelf in haar eigen lichaam terug toen ze na operaties en gedwongen rust steeds zwaarder werd. Zij had de intense ervaring dat ze in een ander lichaam zat, en dat was het mooiste wat haar ooit was overkomen, omdat het haar dwong naar zichzelf te kijken en zich te realiseren dat alles waarop haar bestaan tot dan toe gebaseerd was geweest - haar uiterlijk, haar lichaam - totaal oppervlakkig en compleet impermanent was geweest. Ook zij vluchtte, terug in haar eigen lichaam.[17.]

Het bijzondere van fotomodellen is dat zij behoren tot die schepsels die speciaal voor hun werk gecreëerd zijn: door het team modespecialisten, en door zichzelf. En hun beeld was tot voor kort het enige

dat ze achterlieten. En zelfs dat beeld is grotendeels schijn, want het is bewerkt en aangepast, gestyled en ingekleurd, een afdruk van een modellenlichaam waarvan het schijngewicht kunstmatig in stand wordt gehouden. Toch heeft het fotomodel door haar alomtegenwoordigheid soms een publieke functie als onwillig rolmodel, zoals Naomi Campbell (versus *The Mirror*) kan getuigen. En door die publieke rol wordt langzamerhand haar aanwezigheid op de foto ook 'zwaarder', *bepalender* - veel bepalender althans dan die van het 'stomme', naam- en geschiedenisloze model uit eerdere decennia.

Het is dus niet zo gek - en juist vanzelfsprekend - dat er in de hedendaagse modefotografie gaandeweg steeds meer belangstelling ontstaat voor die dingen die het fotomodel als 'lagen' aan de fotografie kan toevoegen: haar stem, haar performance, haar levende aanwezigheid, zoals te vinden op de eerdergenoemde site www.showstudio.com, met zijn live fashion events. Nick Knight, de initiator van de site, realiseerde zich na zijn twintigjarige ervaring als fotograaf dat het interessante van het maken van modefoto's het proces is, en de 'performance of the event'. Dat 'voyeurism and making fashion live feels very zeitgeisty at the moment'. Men kijkt mee met de fotograaf, maar ook met het model, zoals Knight zegt: 'A lot of what I see in the studio is quite astonishing and I think I am really lucky to witness these moments. For example during a shoot there are always odd little seconds, like Shalom Harlow singing whilst getting her hair done, and I have always thought if only people could have seen this.'[18.]

De performances van bijvoorbeeld Linda Evangelista die accordeon speelt of Erin O'Connor die door het eten van *Vogue*'s voedselpagina's verandert van dun in dik, waarin de modellen bewegen en praten, voegen letterlijk meerdere dimensies toe. Zo is de modefotografie bij uitstek tot multimediakunst geworden.

Dus?

De hedendaagse modefotografie 'leeft' dus letterlijk en figuurlijk: zowel in de gedrukte pers als op het multidimensionale bewegende beeld. De modefotografie is zo vol energie en de output is zo enorm en concurrerend dat de kwaliteit steeds hoger wordt, waarbij ze de omringende wereld opslorpt.

Het niveau is soms zo hoog dat het onderscheid met moderne kunst niet langer valt te maken: niet alleen betrekt de modefotografie de moderne kunst bij zichzelf door kunstenaars uit te nodigen

om modefoto's te gaan maken, de modefotografie gaat zelf steeds meer deel van de moderne kunst uitmaken, en door de voortdurende vernieuwingsdrang is zij zelfs soms spannender dan de moderne kunst. Dat nieuwe is lang niet altijd even goed of interessant en vaak zelfs mislukt, pover of laag-bij-de-gronds. Het aardige van de modefotografie is dat zij zo'n mislukking de week erop kan doen vergeten door met nieuwe vondsten te komen.

Het verschil met vroeger is dat modefotografie niet langer alleen dienend is. Hoewel commercieel succes nog altijd van groot belang is, worden de revenuen van dat succes vaak omgezet in belangeloze bijdragen aan de verdere ontwikkelingen van het metier: zie Nick Knights website en zijn werk voor de indie-bladen, zie Alas en Piggotts bijdragen aan de experimentele modebladen, iets wat ze zich naar eigen zeggen kunnen veroorloven door het geld dat ze verdienen met hun werk voor de grote industrie, zoals hun advertentiecampagne voor Lancôme.

Alles maakt tegenwoordig deel uit van de beeldtaal van de modefotografie, vampiristisch zuigt zij alles leeg om te dienen als inspiratiebron, zowel binnen als buiten het terrein van de beeldende kunst, en met een nadruk op seksualiteit. Conventies worden uitgedaagd, schoonheid wordt gevonden in schokeffecten, provocatie wordt niet geschuwd. Hoewel de fotograaf nog steeds beeldbepalend is, wordt de rol van het model in de hedendaagse, multimediale modefotografie steeds groter, omdat zij meer in staat wordt gesteld om lagen toe te voegen aan haar van oorsprong flinterdunne beeld. In een onderlinge wedijver lijken fotograaf en model naar steeds nieuwe convulsies te zoeken, in een kennelijke zucht om de hedendaagse modefotografie nog echter te maken dan de werkelijkheid. De paradox is dat de modefotografie daarbij onophoudelijk met zichzelf bezig is.

Websites, een selectie

www.showstudio.com
www.myfascination.com (Malgosia Bela, Angela Lindvall, Rie Rasmussen en Erin O'Connor)
www.theseventh.com / www.renehauser.com (Foto's van Diana Scheunemann, o.a. Lucy Brooker in *The Face*)
www.museenkoeln.de/aus/ml/0206-barney/engaus.asp (Matthew Barney en Aimee Mullins)
www.guybourdin.fsnet.co.uk
www.anothermag.com
www.visionaireworld.com

www.confused.co.uk
www.i-dmagazine.co.uk
www.numero-magazine.com
www.bigmagazine.com
www.purple.fr

Eindnoten:

1. Onder wie Craig McDean, Sean Ellis, Elaine Constantine en Glen Luchford.
2. In de eerste categorie vallen bijvoorbeeld *Vogue* en *W*, in de tweede onder meer de Britse *Pop, The Face, Dazed & Confused, ID* en *Another Magazine*, de Franse *Purple, Mixt(e), Jalouse, Rebel* en *Numéro*, de Amerikaanse *Big* en *Visionaire* en de Nederlands/Franse *Dutch.*
3. Carolin Förster: Fotoausstellungen (VI): 'Fashion Victims? Zeitgenössische Modefotografie: Chic Clicks, Archeology of Elegance, Juergen Teller "Märchenstüberl", mit einem Exkurs zur amerikanischen Fotografie', in: *Rundbrief Fotografie*, N.F. 35, Vol. 9, No. 3 / 15 september 2002, pp. 5-11.
4. Ulrich Lehmann, 'Fashion Photography', in: *Chic Clicks. Creativity and Commerce in Contemporary Fashion Photography* (tentoonstellingscatalogus). ICA Boston/Hatje Cantz Publishers 2002, T 12.
5. Olivier Zahm, 'On the Marked Change in Fashion Photography', idem, T 30.
6. Achtereenvolgens van Max Ernst, Salvador Dalí, Frida Kahlo of Edgar Degas in respectievelijk Luis Sanchis 'Vénéneuse' (*Mixt(e)* nr. 15, 2001), Karl Lagerfeld (*Elle* France, februari 2002), Nathaniel Goldberg (*Harper's Bazaar*, november 2001), Patrick Demarchelier (*Harper's Bazaar*, februari 2002) en Eric Nehr 'Arums' (*Numéro* 28, 2001).
7. Chris Dashiell, 'Poem of affliction. Carl Dreyer's silent masterpiece'. www.cinescene.com/dash/jeanne.htm
8. Chris Heath, 'The Kate Review', in: *The Face*, maart 1999, te vinden op www.kate-site.com
9. Olivier Zahm, op.cit. (noot 4), T 31.
10. Ulrich Lehmann, idem, T 15.
11. Peter Braunstein, 'Shoot to Chill', in: *W*, oktober 2001, pp. 372-381.
12. Quote Mario Sorrenti in 'W Moments', in: *W* (The Anniversary Issue), augustus 2002, p. 223.
13. Daisy Garnett, 'Sure Shot', in: *New York* magazine, herfst 2001, te vinden op www.new-yorkmetro.com
14. Olivier Zahm, op.cit. (noot 4), T 28.
15. Volgens Deleuze: 'the organless body - the desubjectified, anonymous and artificial body of the fashion model', geciteerd door Olivier Zahm, idem, T 31.
16. Het interview met Amit Machtinger verscheen in *Sjeva Jamiem* ('zeven dagen'), het magazine van *Jediot Acharonot*, en werd op 17 september 2002 geciteerd op de website http://saltyt.antville.org
17. 'Fat Chance', interview met Carré Otis door Christopher Goodwin. Verscheen oorspronkelijk op 4 april 2002 in *The Toronto Star*. Te vinden op http://www.eatingdisorderresources.com/torontostaro40402carreotis.html
18. Hywel Davies, 'Showstudio', in: *Dazed & Confused*, oktober 2002, p. 129.

Ibrahim Selman
Stem uit een witte zak

Ik was als de stralende ochtendzon
sterk, intelligent en pas tweeëntwintig
eenling met veel liefde en moederzorg
op een dag scheen er bloed aan de horizon
in de straten marcheerden wapens
buren verdreven hun geliefde buren
alles was anders en ik dacht:
‘het is een nachtmerrie
straks worden we wakker en zien
licht over en weer in de ogen’

Het was geen enge droom
bizarre waarheid
dwaasheid rukte op met zwaar geschut
kinderen vielen ten prooi
bejaarden werden niet gespaard
respect droeg zwarte kleding
fatsoen vluchtte het land uit
dat in stukken werd gesneden

Kiezen zonder een keuze te hebben
mijn vriend en ik
twintig maal driehonderdvijfenzestig dagen
maal zeven keer tien uur boezemvrienden
over en weer bewondering en liefde
op een dag werden wij wakker
ik wilde hem verscheuren
hij wilde mijn bloed drinken
wij vroegen ons niet af
waarom wij plotseling aartsvijanden werden
wij vroegen het ons niet af
waren wij poppen in een circustent geworden?

Het lot was machtiger dan God
de hemel werd een corridor
raketten raasden voorbij
de aarde werd een schilderij
besmeurd met rode vlekken
vingers zochten naar hun handen
ledenmaten naar rompen
ogen naar hun kassen
knallen overstemden de harde kreten
stembanden vonden stilte
in opengereten kelen

Mijn jeugdvriend koos partij
ik werd als held ontvangen
in een ander kamp
wij zochten elkaar door het vizier
van onze geweren welteverstaan
ik wilde zijn vader voor zijn ogen vellen
die mijn vader in stukjes hakte
een lot dat uit de hand was gelopen
wij verloren ... jammerden niet
wij sloegen massaal op de vlucht
groene struiken verloren hun bladeren
rotsen versperden de wegen
de bergen maakten zich glad
de hemel huilde bommen
ik wilde de angst omzeilen
maar viel in zijn handen,
machteloos

Mijn boezemvriend wilde me zien kruipen
ik spuugde in zijn ogen
hij zwoer dat hij mijn lichaam
in stukjes over het land zou verspreiden
eerst werden mijn vingers los
in een envelop per post
aan moeder verstuurd
mijn tenen volgden
mijn armen
de ogen mochten alles zien
mijn oren hoorden mijn kreten
uit verbazing reageerden zij niet

toen het hun beurt werd
zij hadden geen stem
mijn ogen zagen het schouwspel
waarin zij aan hun einde kwamen
ze werden uitgerukt
rolden de berg af
het bos in
het werd donker
mijn ziel steeg eenzaam omhoog
zocht God
Hij was lam en verdwaald
zonder woorden, zonder daden

Onder de aarde hoopte ik vurig dat
de resten van mijn lichaam,
ooit onaanraakbaar,
zich tegen elke aanval zouden keren
de wormen waren sneller dan de hoop
ik vond niets meer erg
alles wat van mij was,
werd gevoelloos
alleen mijn oren werden hypergevoelig,
zogen de kreten van kameraden op
en konden niets meer weren
hun lichamen,
althans wat die naam ooit droeg,
vermengd met mijn resten
mijn buurvriend bedekte mij
met spuug en aarde
een onderdeel van het zuiveringproces

Geen vader trof ik in de hemel
de geestelijken hadden ons bedrogen
geen hemel, noch engelen
of rivieren van honing
geen naakte vrouwen
die aan mijn lid zouden zuigen
al onze vrouwen waren nog in leven
zij werden apart vervoerd
mijn vriendin werd door mijn maat
vele malen verkracht
mijn geliefde huilde niet

zij toonde geen berouw
zij hield mijn eerste kus
in haar gedachten

De wind uit lage landen raakte verdwaald
in het gebergte tussen de sneeuwvlokken
vredestroepen met luxe voertuigen
trokken witte handschoenen aan
zij groeven voorzichtig
de botten mochten geen pijn lijden!
als goudstukken werden zij behandeld
als zwijgzame getuigen
cameraploegen knokten om de primeur
door presentatoren met vrouwelijke geuren
pennen vulden vele pagina's
rode cirkels omringden belangrijke woorden
hoera, wij werden gevonden en gedragen
in witte plastic zakken

Duizenden witte plastic zakken
belandden niet in ziekenhuizen
zij werden in vochtige kelders tentoongesteld
familieleden kwamen langs
het open- en dichtgaan van de ritsen
wisselde af met de zuchten
vermengd met snikken
een constante muziek

Het wachten op de voetstappen van moeder
gaf mijn gebroken karkas hoop op leven
ik bereidde haar een lied
‘Moeder, kom voorzichtig binnen
struikel niet over de zoete geur
zoek op je gevoel
verwacht mijn onhoorbare stem niet
de enige stem die ik nog heb
is het kraken van mijn botten
wacht niet te lang
wacht nog geen dag bij welke zak dan ook
of heb je tijd genoeg
je zou driehonderd jaar moeten leven
om mij te vinden

kom hierheen, aan het eind van de kelder
haast je, je loopt te traag
niet snel genoeg
laat mijn vader maar rustig liggen
en kom hierheen,
kom naar mij moeder
bevrijd mij uit deze witte zak
ontelbare moederhanden streelden mij
maar jouw handen mis ik
aai me net als vroeger
zing nog een keer je slaaplied
zing hardop in deze kelder
jij met de mooiste moederstem
zing moeder
zing als je mij wilt vinden
zing, mijn botten zullen als een koor
met jou meeneuriën
schrik niet van ruwe botten
sluit de ritsen niet stevig
ze willen allemaal nog ademen
waarom trillen je handen?
moeder, ga niet voorbij
zie mij in die donkere hoek
ik ben het, ga niet opzij
ze hebben mijn stembanden
meegenomen,
ik kan niet schreeuwen
breng me weg
de frisse lucht in
breng me naar de geur van je eten
loop niet voorbij
doe de zak open
hoor je mijn liederen niet?
een speciaal lied zonder muziek
uit mijn jonge jeugd
heb ik bewaard
doe die zak open
breng me naar huis,
moeder'

Mijn lied verstikte in zijn droom
kwam de zak niet uit

moeder zong niet
zij kwam tussen de lijkzakken,
en stond in verwarring
paniek vervulde mijn kreten
en joeg ze uiteen
ik zag de dood uit de grond stampen
mijn moeder toelachen
haar stem begon zwak te ijlen
lag op sterven
ik riep Goden duivel
Hij was spook
duif zonder veren
de zon verscheen nergens
de kelder zakte dieper
niet door onze gedachten
maar door het gewicht van onze botten

Een eenzame journalist preekte
Gods oordeel op een tape
hij dacht geschiedenis te schrijven
maar de tape raakte zoek
heb ik van horen zeggen.

Amsterdam, 4 september 2000

Marco Kunst
De haringkoning

Ik pak dienblad en bestek en voeg me in de lange rij. De geuren van natriumglutamaat en poederjus omspoelen de rij in lauwe golven iedere keer als de deuren naar de keuken opengeduwd worden om een karretje door te laten vol vuile borden en bestek, afgekloven kippenpoten, restjes brood en klodders appelmoes. Voor me staat een oudere Hell's Angel met afhangende schouders en buik het menu te bestuderen. Vandaag draagt hij voor het eerst deze zomer een hemdje in plaats van een T-shirt. De huid van zijn bovenarmen en die rond zijn nek is helrood verbrand in de vorm van korte mouwen en een ronde hals. Het haar dat hem rest van zijn waarschijnlijk eens zo woeste manen heeft hij met veel zorg, en bier - naar ik aanneem - over zijn schedel geplakt.

Achter me sluit een ouder echtpaar aan. Gedwee schuifelen we langs de chromen hekjes. Keer op keer komen de kleinkinderen van het oudere echtpaar aanrennen - slalommend tussen de drukbezette tafeltjes door huppelend - om te vragen of het nog lang duurt, en of ze toch wel ketchup bij de friet krijgen, en appelmoes. En keer op keer sissen de oude mensen de kinderen terug naar hun tafel, ver weg, achter in het restaurant, bij het grote videoscherm. Gegeneerd kijken ze vervolgens om zich heen. Ze weten hoe het hoort.

Ik dacht uit te stappen op een verlaten kruispunt. Op de kaart had ik het midden van het verlaten gebied bepaald, en vervolgens had ik uitgezocht welke bus me daar het diepst in zou kunnen brengen. Maam Cross, waar de weg van Galway naar Clifden een anonieme landweg kruist. Een verlaten landweg die me slingerend langs turfstekerijen, donkere vennen en kale hellingen Joyce's Country in zou brengen, zo stelde ik me voor. De reis erheen leek mijn verwachtingen te bevestigen. Steeds leger en woester werd het land, de vlaktes opener, de meren vlakker en donkerder en de bergen aan de horizon hoger en hoger. Bij haltes waar in de verre omtrek niets dan gras en stenen te ontwaren viel, stapten zwaarbeladen huisvrouwen uit -

plastic tassen met uitpuilende voorraden uit de supermarkt aan iedere hand; dikke rode kuiten onder verschoten bloemetjesjurken.

Op mijn vragende blik of de volgende halte de mijne zal zijn, knikt de chauffeur me toe in zijn spiegel. Ik pak mijn spullen bij elkaar en sjor mijn rugzak vast. ‘Bye now,’ roept de chauffeur me na als ik uitstap. Even blijf ik staan om me te oriënteren - de afslag even verderop, het komdal naar het noorden in, die zal ik straks nemen. Na de bedompte lucht van de bus is het heerlijk om de koele wind te voelen en diep adem te halen. Ik knijp mijn ogen toe in het helle zonlicht. Ik ben de enige die uitstapt. De bus rijdt weg.

Van achter de bus verschijnt een metershoge zongebleekte, gefiguurzaagde afbeelding van John Wayne in cowboyoutfit. John Wayne is nog jong, hij lacht en hij zwaait naar mij. Naast hem staat een opgezette ezel met een strooien hoed op, waar zijn oren doorheen steken. De flanken van de ezel zijn door kinderen kaal geaaid. Een van de poten vertoont rotte plekken. Rond zijn poten staan donkergele afrikaantjes in een strak aangeharkt perkje. Achter het tweetal een groot, vaalwit gepleisterd hotel-restaurant, geheel gelijkvloers. Een groot bord bij de benzinepomp bij de uitrit kondigt aan dat de film *The Quiet Man*, met John Wayne in de hoofdrol, non-stop draait op een videoscherm in het restaurant - de film is in de jaren vijftig hier in de omgeving opgenomen, meldt het bord in kleinere letters daaronder.

Beelden van achtervolgingen te paard, door het stof hotsende postkoetsen en een eenzame galg aan een dode boom komen bij me op. Ik begrijp niet waarom Ierland als locatie voor een western moest dienen.

In mijn wildernisuitrusting, bergschoenen, shorts, T-shirt, windjack om mijn middel geknoopt, tent en voedsel voor een week op mijn rug, steek ik de weg over in de richting van hotel-restaurant The Quiet Man. Achter het raam naast de ingang een paar aankondigingen. Komende zaterdagavond zullen The Real Indians optreden (grijnzende Ierse boerenkoppen met veren hoofdtooien op de foto boven de aankondiging); een lokale boer wil melkquota leasen; bij de receptie van het hotel is ook turf verkrijgbaar.

Ik loop de lobby in. Donkerbruin tapijt, plastic balken aan het plafond. Vanuit een lange gang klinkt gedempt maar druk geroezemoes; gekletter van borden en bestek; filmmuziek waarin een ijle viool alle kanten uit fladdert. Ik loop de lange gang door langs genummerde deuren aan weerszijden. Het tapijt glimt en vertoont donkere vlekken, de pool is weggesleten. De geluiden worden luider, de geuren van blikvoer komen me tegemoet.

Als ik het restaurant binnenkom, merk ik dat ik ben teruggelopen in de tijd. De jaren van John Waynes glorietijd blijven onbereikbaar, maar de plek is oud genoeg om terug te gaan tot midden jaren zeventig van de vorige eeuw. Boven de bruine, plavuizen dansvloer hangt een spiegelbol, op de eiken tafels liggen bobbelige, appelvormige, plastic placemats in oranje en lichtgroen, tussen de tafels staan schroten afschottingen en plantenbakken met kwijnende varens in hydrocultuur.

De tijd heeft niet stilgestaan. De kleuren van het plastic en het hout zijn verschoten en de spiegelbol en de spot die erop gericht is, hangen vettig zwart en donker aan het plafond, de tafels glanzen plakkerig. De gordijnen naast het podium hangen grauw en levenloos naar beneden aan weerszijden van een misplaatst modern videoscherm waarop een spookachtig ontkleurde, streperige John Wayne voor de honderdduizendste keer met verbeten trekken zijn paard bestijgt en weg galoppeert - op jacht naar illegaal turfstekende indianen in de Ierse hooglanden, neem ik aan.

Ook veel van de eters hebben iets ouds over zich. Gebogen over hun borden praten ze op gedempte toon. De vrouwen zijn geblondeerd en gepermanent in de beste Amerikaanse traditie, de mannen hebben levervlekken op hun handen. Op hun borden ligt voedsel dat dezelfde kleuren heeft als de verbleekte foto's boven de counter beloven. Overbelichte frieten, lichtgrijze erwten in een restje inmaakvocht en wittig, zacht kippenvel. De soep van de dag kleurt grijs in het matte licht van de donkerbruin gekapte schemerlampjes.

Buiten, achter de grote ramen, jagen sneeuwwitte wolken voorbij in een donkerblauwe lucht. Het riet van de plas zwaait in de harde wind. Een koppel bergeenden landt op het water, een witschuimend zog achterlatend. In de vensterbank verroeste hoefijzers, een paar gietijzeren pannen, een paardenhoofdstel en tientallen dode vliegen. De vitrage legt een grauwsluier over het uitzicht.

Ik zet mijn rugzak in een hoek, hang mijn jack over een stoelleuning, loop naar de zelfbedieningscounter, pak een dienblad en bestek en voeg me in de lange rij wachtenden - als ik hier eet hoef ik mijn voorraden nog niet aan te spreken en zal ik nog meer tijd in de wildernis kunnen doorbrengen, houd ik mezelf voor - de ongerepte wildernis waar ik al dagen naar op zoek ben, maar die me steeds ontglipt. Iedere keer kom ik weer terecht op plaatsen waar alleen het beeld rest van wat er ooit geweest is. Veilig achter glas, geprojecteerd op schermen, gesuggereerd in folders, is de natuur overal de men-

senwereld binnengehaald en tot attractie, decor of behang vervallen. Hier is het al niet anders - maar de bergen aan de horizon lokken.

Terwijl ik met soep, brood en bier terugloop naar mijn tafel, glijdt de aftiteling van de film over het scherm, over het silhouet van een man en een vrouw in innige omhelzing tegen het licht van een ondergaande zon. Als ik ga zitten klinkt er een klik uit de video en op het moment dat ik de eerste hap van mijn soep neem, begint de film van voren af aan. Buiten mij besteedt er niemand enige aandacht aan de schimmige projectie en het onverstaanbare gelispel van de acteurs. Langzaam eet ik de grauwe, zoute soep, terwijl ik me afvraag waar al die mensen hier vandaan komen, wat ze hier doen, waarom ze hier komen. Voor een groot deel moeten het fans van John Wayne zijn, de belichaming van de ruige mythe van de survivor in de wildernis, de cowboy die *the Wild West* vormde tot het beloofde land.

De Hell's Angel bij het raam drinkt zijn kopje koffie en staart naar buiten. Het oudere echtpaar en hun kleinkinderen eten stil hun grote borden friet. En tot mijn verbazing danst John Wayne in glanzende shorts door een boksring, een vervaarlijke tegenstander tegenover hem. Mannen met brillantinekuiven, gekleed in witte overhemden, moedigen de boksers aan. Met felle stoten jaagt Wayne zijn tegenstander door de ring, maar zijn ogen tonen dat zijn hart niet werkelijk bij het boksen ligt. En terecht, denk ik bij mezelf, want het vederlichtgewichte gehuppel past niet bij de man die ik alleen ken op stoffige laarzen met glanzende sporen, onwrikbaar vergroeid met de aarde; of één met de rug en flanken van een paard in onstuitbare tred. Flashbacks tonen een jongetje dat schapen hoedt in het veen onder Ierse wolkenluchten; een klein boerenhuis; een blozende moeder.

Een man loopt op mijn tafeltje af, een volgeladen dienblad in zijn handen. Op zijn T-shirt de zwarte toekan die de mascotte van de Guinness-fabrieken is. *Nów you've earned your Guinness* grijnst de vogel me tegemoet terwijl hij met zijn vleugel met een joviaal gebaar een pint aanreikt. De man vraagt of hij bij mij mag komen zitten - de andere tafels zijn bezet. Ik knik met volle mond. Voorzichtig zet de man zijn dienblad neer. Hij ziet er ongeschoren uit en zijn shirt is vuil, maar zijn ogen lachen, en hongerig valt hij aan op zijn eten. Mijn soep is op. Ik drink mijn bier en kijk gedachteloos naar het scherm achter de man. Met een plunjezak over zijn schouder stapt de bokser uit de trein, op een klein verregend stationnetje. Een boerenkar met grote wielen brengt hem stapvoets door de avond-

schemering terug naar zijn geboortegrond. Als uit basalt gehouwen zit John Wayne naast de oude man op de bok. Zijn haar is nat, zijn vierkante trekken glanzen in de avondregen, vastberaden staart hij naar de bergen in de verte.

Laat afgelopen nacht liep ik nog door de straten van Galway. Nadat de laatste kroeg zijn deuren had gesloten, verdwenen de toeristen nalallend in hun hotels. Alleen en stil ten slotte, dwaalde ik door de straten, de muziek zong na in mijn hoofd, net als de vluchtige stemmen en gezichten van het toevallige gezelschap van die avond. En het bier maakte de straten vloeibaar en de lichten van de winkels zacht en beweeglijk.

Op de brug zag ik dat de zwanen verdwenen waren. De zwanen die vroeg die avond nog bij tientallen stroomopwaarts peddelden, roerloos ten opzichte van de oever, speurend over de ondiepe bodem van de rivier; hun nekken als soepele voelarmen kronkelend door het heldere water, reikend naar wieren en algen, rondtastend in een wereld waar hun zwemvliezen meer thuis waren; hun lichamen als vaardig gevouwen papieren vliegtuigen, als witte lelies zonder bladeren drijvend op de waterspiegel. De rivier was nu donker en leeg; de bodem onzichtbaar.

Waar hard tl-licht naar buiten schijnt, loop ik naar binnen. Monitoren hoog boven de ramen tonen MTV - virtuele dolfijnen dansen hoog tussen de wolken op de uitgesponnen klanken van een ijle chill-outbeat. Beneveld blijf ik aarzelend staan. Een jongen dweilt de vloer. Grijs water verdwijnt met de soepele bewegingen van zijn vloerenwisser; glanzende tegels verschijnen. Voor mij uit vormt zich een spiegelend pad naar een hoge, glanzend chromen toonbank van waarachter een onaards bleek meisje, haar steile zwarte haar in pieken, naar de dweilende jongen staart. Herinneringen aan de reclame voor de witte tornado komen in me op - een vlotte vertegenwoordiger in driedelig donkerblauw maakt een fris gebloemde huisvrouw gelukkig met slechts één dopje op een hele emmer. Over de nu stralend witte vloer loop ik als in een droom naar voren, lach naar het meisje achter de toonbank en bestel een medium vanillemilkshake. Zonder me op te merken, geeft ze me wat ik haar vraag. Als ik zuigend aan het rietje wegloop zie ik dat ik modderige sporen achterlaat op de nog vochtige tegels. De MTV-dolfijnen tuimelen over elkaar, en door een gat in het wolkendek toont zich de groene golving van een eindeloos regenwoud, dooraderd met modderige rivieren. Snel loop ik door naar buiten.

Even verderop ga ik op een muurtje zitten aan de rand van een

park en ik zuig de weldadige, dikke zoete vloeistof op uit de beker. De suikers verdrijven de alcohol uit mijn bloed. Mijn blik wordt weer scherp; gebouwen, auto's en de donkere silhouetten van de bomen van het park kristalliseren zich uit. Gebiologeerd kijk ik naar het alerte aan- en uitflitsen van het felle rode lampje van een autoalarm - ik ben niet alleen.

De man tegenover me schuift zijn bord van zich af, strekt zijn benen en leunt achterover. Zijn buik bolt tevreden op onder de Guinnesstoekan op zijn shirt. ‘Ooit een spookorchis gezien?’ vraagt hij, terwijl hij me voor het eerst bewust lijkt op te merken. Hij reikt naar zijn Guinness. Zonder mijn antwoord af te wachten gaat hij verder. ‘Vast niet. Die is namelijk zo ongeveer uitgestorven. En hier hoort ze al helemaal niet voor te komen. Maar wat een plant! Haar steel zacht doorschijnend. Haar kleine witroze bloemen onaangeraakt aan de gebogen steel. Geen insect had haar nog ontdekt. Ze moet zich die nacht geopend hebben, in bloei voor het eerst in vijftien jaar. Zelfs de dauw had haar niet beroerd. Parasiterend op een schimmel leeft ze ondergronds - niet meer dan een slappe stengel zonder bladeren of wortels; en dan ineens, om ondoorgrondelijke redenen, besluit ze om zich voort te planten, om haar tere geslacht te ontvouwen, op zoek naar licht en soortgenoten. En uitgerekend ik mocht daarbij zijn; zoiets zuivers, zo kwetsbaar.’ Gelukzalig naar zijn lege bord kijkend, neemt hij een teug van zijn bier.

‘Al een paar dagen dwaalde ik daarboven rond.’ Hij knikt naar de bergen in de verte. ‘Een paar veldorchideeën, één verdorde rietorchis en verder alleen maar regen en wind. Ik weet dat die bergen niet de ideale vindplaats zijn, maar ik houd van dat land.’ Als hij ziet dat mijn bier op is, drinkt hij in een paar slokken zijn eigen glas verder leeg, pakt beide glazen en staat op.

‘Ik heb iets te vieren en jij ziet eruit alsof je er nog wel een kunt gebruiken,’ zegt hij, en hij loopt naar de bar. Te beduusd om te weigeren, kijk ik hem na.

Hij komt terug met twee grote glazen Guinness. Voorzichtig zet hij ze op tafel en hij gaat weer zitten. ‘Cheers. Weet je, het idiote was dat ze vlak bij die paal voor Alcock en Brown groeide.’ Op mijn nietbegrijpende blik gaat hij verder. ‘Alcock en Brown waren de eersten die een transatlantische vlucht non-stop uitvoerden. Hier vlakbij maakten ze een noodlanding met hun tweedekkertje. Vijftien juni 1919. Eén dag voor Bloomsday. Vanaf New Foundland opgestegen. Al een eind voor de Ierse kust, na meer dan vijftien uur vliegen, zonder rust, in ijzige kou, raakten ze in de problemen; maar ze haal-

den het. Geen van beiden raakten ze gewond bij de landing, maar hun toestel ging verloren - omdat ze probeerden te landen op dat zompige veen, waarin ze voorover stuikten.

Maar het is allemaal nog veel gekker.' De man kijkt me aan alsof hij op het punt staat een groot geheim te onthullen. 'Want vlak bij de plaats waar ze landden, stond in die tijd het eerste transatlantische radiozendstation, daar een jaar of tien eerder neergezet door Marconi. Nu een ruïne - dat kan geen toeval zijn. Vervolgens kwam John Wayne uitgerekend hier zijn film opnemen. Een film waar ze een Oscar mee wonnen. En dan nu die bloem die daar niet hoort, die daar absoluut niet hoort. Er is iets met dit gebied. Alsof het van alles aantrekt en dan weer uitzendt. De naam Joyce's Country, zoals het hier heet, is niet toevallig. Iedere plek heeft zijn eigenaardigheden. En toeval, dat bestaat niet.'

Er klinken schoten door het restaurant. Iedereen kijkt in onze richting, de richting van het videoscherm. John Wayne grijpt naar zijn schouder. Zijn pistool valt op de grond. Bloed sijpelt tussen zijn vingers vandaan. De schutter verdwijnt in malende galop over een eindeloos strand, diep gebogen over de manen van zijn paard. De rust keert terug. Het jochie dat op precies het goede moment het geluid van de video heeft opgedraaid, draait grijnzend het volume weer terug. Een man in kokstenue verschijnt, geeft het jongetje een draai om de oren en sleept hem aan een bovenarm mee naar de keukens. Op de lippen van de Hell's Angel verschijnt een brede glimlach.

'Ik weet wel wat je nu denkt,' gaat de man tegenover me onverstoorbaar verder. 'Je denkt aan de reputatie van de Ieren als fantasten, als dromers die liever magie dan toeval ontwaren in de wereld om hen heen. Achtergebleven katholieken aan de rand van de wereld, die nog altijd in het Kleine Volkje geloven. Maar waarom zouden we niet? Het toeval verklaart niets, terwijl wij tenminste nog mooie verhalen vertellen.' De man kijkt op van zijn bierglas naar mij, en dan, mijn ogen meevoerend, weer terug naar het lege glas. De bedoeling is duidelijk.

Als ik terugkom van de bar en weer ben gaan zitten, vraagt hij hoe ik hier terecht ben gekomen, en wat mijn plannen zijn - op zich onschuldige vragen, en na zijn verhaal begrijp ik dat het mijn beurt is; maar ik aarzel. Ik ben hier gekomen om mijn eigen avonturen te beleven, om te ontsnappen aan de verhalen en beelden van anderen, en ik hou er juist van me door het toeval te laten leiden. Ik wil niet in het verhaal van de man tegenover me worden ingepast. Waarom

zou alles betekenis moeten hebben? Tegelijk ben ik nieuwsgierig naar zijn reactie; op de manier van iemand die het toch niet laten kan om de horoscoop in het tijdschrift bij de tandarts te lezen - in de vage hoop alvast te weten te komen of er geboord moet gaan worden.

Mijn blik dwaalt weer af naar het videoscherm. Moederziel alleen staat John Wayne aan de rand van het dorp op een modderige weg. Hij is ongewapend. Tussen hem en de huizen staan zeker vijftien mannen roerloos opgesteld. Ze dragen rieken en zeisen. Eén man draagt een geweer. Een jonge vrouw breekt naar voren door de linies en lijkt zich bij de eenzame man te willen voegen, maar ze wordt ruw aan een arm teruggetrokken door de man met het geweer. Een ander voert haar af naar achteren, naar een van de huizen.

‘Vorige week,’ begin ik, ‘was ik in de buurt van de Cliffs of Moher. Bij de monding van de beek die door Doolin stroomt, begon ik mijn wandeling. Op dat punt zijn de kliffen laag en kon ik over de rotsplaten klauteren, vlak bij de branding. Grijze leisteen vol microfossielen, uitgesleten in grillige vormen, dooraderd met barsten en stroompjes - korstmos op de rotsen, kleine stugge bloemetjes in de kieren.

Maar al snel werden de rotsen grilliger en de uitgesleten inhammen en grotten zo diep, dat ik omhoog moest klimmen naar de rand van het klif waar een pad verder omhoog langs de kust leidt. Er stond een koude wind. Overal balanceerden meeuwen op de luchtstroom langs de kliffen, hoog boven het water, niet op jacht volgens mij, maar zomaar genietend van de flakkerende wind.

Steeds steiler steeg het pad. Smal, langs de rand van de afgrond. Rechts de zee, links de velden. En in de verte verscheen al snel het rotsgezicht van de recht uit zee oprijzende muur van de Cliffs of Moher. Tweehonderd meter steile wand waarop de zee zich stuk beukt, kilometers lang. Aan de einder in zee, ver naar het westen, de lage mistige contouren van de Aran Islands.

Uiteindelijk kwam ik bij een vogelkolonie. Diep onder me op een paar uitlopers van het gesteente, krijsende alken, sterns, zilvermeeuwen en papegaaiduikers, bij duizenden rondcirkelend boven hun nesten, laag scherend over het zeeoppervlak, verdwijnend en weer opduikend. De rotsen kalkwit ondergescheten. Plat op mijn buik in het gras, mijn hoofd net over de rand, keek ik toe tot ik duizelig werd van het volgen van de glijdende banen van de vogels.

En toen zag ik de visarend; te midden van al het gekrioel. Op een rotsplateautje halverwege de zee en de rand van het klif. Groot en ineengedoken zat hij daar, bijna onzichtbaar, doodstil en alleen. Een

adellijke vogel, zou je denken; zo'n grote roofvogel, waar alle andere bang van zijn. Maar op slechts een paar meter van zijn nest waggelden de jonge alken gakkend rond zonder acht op hem te slaan, en tientallen kleine sterns zwierden rakelings langs zijn nest. Zijn kop met de scherpe, gehaakte snavel hield hij diep teruggetrokken tussen zijn schouders - alsof hij zware koppijn had, als om de herrie en het gedoe van de kolonie maar niet te hoeven horen. Vissenkoppen en uitgebraakte graten om hem heen. De resten van een nest waaruit de jongen allang waren uitgevlogen. De ongekroonde koning van de kolonie - maar dan meer een soort van haringkoning, een ouwe man met een stinkende haringkar, op het midden van de drukke markt, zijn fileermes doelloos in zijn handen...'

'Verdomme, m'n bus!' De man springt op. 'Sorry, ik moet rennen, ik moet die bus halen. Tot ziens, Mr. Haringkoning. Goeie reis.' En hij rent weg, door het restaurant, de lange gang in, naar de uitgang. Op de grond naast zijn stoel is zijn tas blijven staan. Ik kijk naar buiten. De man rent langs de ezel en John Wayne, dwars door het perk afrikanen naar de bus. Ik pak de tas en ren naar de nooddeur in de hoek, tussen de grote ramen en de zijkant van het podium. De vergrendeling knarst; de hendel voelt vettig. Eerst wil de deur niet opengaan. Maar dan wordt hij uit mijn handen gerukt en slaat hij met een dreun naar buiten open. Achter me hoor ik de klapdeuren van het restaurant naar de keuken open- en dicht- en weer openslaan en er rolt een golf warme lucht vanuit de keukens over me heen, gevolgd door dezelfde koude wind als buiten waait. De wind heeft een weg gevonden langs een openstaande achterdeur of door de schoorstenen van de keukens, tussen de fornuizen en pannen door, langs de etenden en de varens, en hij voert honderden witpapieren servetten met zich mee, ze opblazend van de stapels bij de zelfbedieningscounter en tussen de tafeltjes, ze warrelend en buitelend naar buiten blazend door de nooduitgang. En ik sta ertussen, zwaaiend, met het linnen tasje. De bus trekt onbewogen op en verdwijnt in de verte, langs het meer, over de uitgestrekte vlakte, in de richting van Galway.

Als ik even later de inhoud van het tasje bekijk, na een halfslachtige poging het personeel te helpen de rommel op te ruimen, vind ik tussen de bladzijden van een orchideeëngidsje, naast een afbeelding van de spookorchis, een verlepte stengel met een paar gekneusde, onooglijke, verdorde lichtroze bloemetjes eraan. Voorzichtig pak ik de stengel op uit het boekje en leg hem in de aangekalkte hydrocultuurbak naast mijn tafel.

Weer glijdt de aftiteling van de film over het scherm, over het silhouet van een man en een vrouw in innige omhelzing, tegen het licht van een ondergaande zon. Ik sta op, doe mijn jas aan, hijs mijn rugzak op mijn rug en loop door de lange gang naar de uitgang. Het tasje laat ik liggen. Buiten zwiept John Wayne op de windvlagen heen en weer - hij knikt me bemoedigend toe, en wenkt verlangend naar de bergen in de verte. Voorbij de benzinepomp sla ik, wat wankel van al het bier, rechtsaf, in de richting van de bergen, het hart van Joyce's Country in.

Caroline van Dullemen en Henk Gossink

De aardverschuiving
Verkiezingen op de schaal van Richter

Inleiding

In dit artikel beogen wij een analyse te geven van de reactie op de opkomst van Pim Fortuyn, de historische verkiezingsuitslagen en ten slotte de val van het kabinet-Balkenende. Welke structurele factoren vormen een verklaring voor het aanvankelijke succes van de LPF en hoe staat het met het sociaal-politieke klimaat na 16 oktober 2002, de dag waarop de koningin het ontslag van de premier en zijn kabinet aanvaardde?

In de afgelopen maanden leek het erop dat rechts er, met een wat diffuus pleidooi voor vernieuwing, vandoor ging met het van oudsher linkse thema van de democratisering. De Nieuwe Politiek zou echter spoedig verworden tot een Haagse *Big Brother.* Een voor een verlieten de fractieleden het huis, totdat ten slotte het vertrouwen onder de bewindspersonen tot een dieptepunt was gedaald. Premier Balkenende werd geen enkele keus gelaten: het spel was uit. De bel voor de volgende ronde werd geluid.

Dit verhaal valt in drie delen uiteen. Het eerste deel gaat over de sociaal-politieke oorzaken van het veranderde kiezersgedrag. De kiezers zelf vormen het onderwerp van deel twee. In het daaropvolgende deel beschrijven we vier perspectieven die een tijdlang de zogenoemde vernieuwingsagenda hebben gedomineerd: dat van de restaurateurs, de onmiddellijken, de relatietherapeuten en de egalitaristen.

Het lijdt geen twijfel dat bij een simpele, rechte telling Pim Fortuyn de naam is die in de kranten van 2002 het meest voorkomt. Nederland maakte kennis met een nieuw type politicus, een Rotterdamse socioloog met filmsterachtige allure en een politieke bliksemcarrière. Zijn succes werd deels toegeschreven aan zijn persoonlijkheid, zijn stijl en zijn charisma. En bovenal wist hij de onvrede van de kiezers als een bliksemschicht te mobiliseren. Wat dreef hen tot dit verbijsterende electorale gedrag?

Het is niet ondenkbaar dat in bepaalde mate sprake is geweest van hypegedrag. Politiek is steeds meer aan een zekere ‘mode’ onderhevig, dat wordt al langer onderkend. Beschouwingen over de huidige toeschouwers- of spektakeldemocratie nemen een dergelijke massapsychologische onderstroom mee in hun analyse. Ook schrijven politicologen over de onontkoombaarheid van het Amerikaanse model, een mediademocratie, een democratie met vluchtiger, consumentgerichte, individualistischer vormen van representatie en de opkomst van bewegingen rond personen of issues.[1.] In zekere zin is J.K. Galbraiths *The Culture of Contentment* (1992) in de Nederlandse context eveneens uiterst actueel. Daarin stelt de Amerikaanse econoom dat het vooral het eigenbelang en het kortetermijndenken van de zittende politieke klasse is die de hedendaagse politiek-economische cultuur heeft vormgegeven en waardoor een steeds groter deel van het electoraat afhaakt. De socioloog Manuel Castells spreekt over een mediapolitiek waardoor de politiek tot ín de media wordt verplaatst. In de ene talkshow stelt een politicus iets waarmee zijn collega in een volgend interview wordt geconfronteerd. Politici bedienen zich van de media en vice versa. Deze intense wederzijdse afhankelijkheid is een wezenlijk kenmerk geworden van de huidige westerse democratieën.

Tegelijkertijd hadden de kiezers beslist kritiek op het Paarse beleid, hoewel het lange tijd leek of men erg tevreden was.[2.] Maar Paars had onvoldoende kans gezien de wachtlijsten in de zorg, de aftakeling van het onderwijs en de onveiligheid op straat aan te pakken: juist die zaken die de burgers als belangrijkste politieke taak zien.

Ons gaat het in deze analyse echter niet om conjuncturele verklaringen die te maken hebben met tijdelijk leiderschap of het beleid in de afgelopen kabinetsperiode. Wij willen nagaan welke structurele ontwikkelingen er door journalisten en wetenschappers zijn genoemd waarmee dieper liggende oorzaken achter de ‘aardverschuiving’ kunnen worden verklaard. Dieper liggend dan de constatering dat sinds de Tweede Wereldoorlog geen enkel kabinet van eenzelfde signatuur de tweede rit heeft uitgezeten. En dieper liggend dan het idee dat de LPF een stelletje onervaren tuig van de richel was dat geen enkele overlevingskans had binnen het huidige bestel.

Leefbaar

‘Pim Fortuyn heeft beet’ kopte *Trouw* op woensdag 9 januari 2002 boven een paginagroot artikel over de groep potentiële kiezers die

op Fortuyn zouden willen stemmen. Eind november van het jaar ervoor was Fortuyn gekozen tot lijsttrekker van Leefbaar Nederland (LN), een landelijke politieke partij die in navolging van een groot aantal lokale 'Leefbaar'-partijen twee maanden eerder officieel van start was gegaan. Het onderzoek dat *Trouw* had laten uitvoeren, peilde onder meer de belangstelling voor de gemeentelijke politiek tegenover de interesse voor de landelijke politiek. Het lokale beleid interesseerde de aanhang van LN sterker dan die van enige andere partij. Daarentegen had de aanhang van Pim Fortuyn daarvoor in het geheel geen belangstelling. Volgens *Trouw* stond zijn lijsttrekkerschap op gespannen voet met wat ooit het motief was om LN op te richten, namelijk de afstand tussen de lokale kwesties en die verre Haagse politiek. De aanhang van LN, zo bleek uit het onderzoek, was wars van overheid en hiërarchie en legde een fascinatie aan de dag voor spanning en actie. Fortuyn zou vooral steun vinden bij burgerlijke groepen die nog vertrouwen hebben in de overheid, gemeenschapszin belangrijk vinden, en vrezen dat een doorgeschoten individualisering de maatschappelijke orde bedreigt.

Het dagblad wierp de vraag op of LN Fortuyn nu had gebruikt om een brug te slaan naar de burgerij, of dat Fortuyn een slecht passend vehikel had gekozen voor zijn politieke ambities. 'Getalsmatig trekt Fortuyn in ieder geval aan het langste eind; zijn persoon doet het beter dan zijn partij en zijn aanhang zit in groepen die bij de verkiezingen van cruciaal belang zijn.'

De Leefbaar-partijen hadden sterk aan populariteit gewonnen sinds Leefbaar Hilversum in 1994 met stip werd genoteerd. Op 6 maart 2002 deden ruim twee keer zoveel Leefbaar-partijen aan de gemeenteraadsverkiezingen mee als in 1998, met kandidaten in 64 gemeenten. De lokale 'Leefbaren' opereren weliswaar onafhankelijk van Leefbaar Nederland,[3.] maar er zijn duidelijke overeenkomsten: ze zijn ontevreden met het lokale beleid, zeggen graag duidelijk waar het op staat en doen relatief weinig aan milieu.

Bij de raadsverkiezingen van 6 maart wonnen de lokale partijen fors.[4.] Ze waren goed voor ruim een kwart van de stemmen (573 zetels). De helft daarvan ging naar een Leefbaar-partij. De nieuwe partij Leefbaar Rotterdam haalde onder leiding van Pim Fortuyn maar liefst 17 zetels, waarmee ze in een klap de grootste van de stad werd. Het Nederlandse politieke landschap was definitief veranderd.

Het vervolg van het verhaal is genoegzaam bekend. In *de Volks-*

krant van zaterdag 9 februari 2002[5.] gaf Pim Fortuyn, toen nog lijsttrekker van LN, in een uitgebreid interview aan dat er als het aan hem zou liggen geen asielzoeker Nederland meer binnen zou komen. ‘Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land.’ Fortuyn pleitte in hetzelfde interview ook voor het afschaffen van artikel 1 van de Grondwet, dat discriminatie verbiedt. De reacties in politiek Nederland waren ongemeen fel. VVD-lijsttrekker Dijkstal sprak van de ‘ontmaskering’ van Fortuyn. Paul Rosenmöller noemde deze uitspraken van Fortuyn niet ‘gewoon rechts, maar extreem-rechts’. Ook diverse migrantenorganisaties reageerden geschokt. Een dag later zegde het bestuur van LN hem de wacht aan. Kort daarop liet Fortuyn weten met een eigen lijst aan de verkiezingen deel te nemen. De LPF werd in korte tijd een begrip.

En dan de aanslag. Op de moord op Pim Fortuyn op 6 mei, een kleine tien dagen voor de verkiezingen, werd in Nederland met ontzetting gereageerd. Wie herinnert zich niet de paginabrede foto's van zijn ontzielde lichaam op het asfalt? Door de hoog oplaaiende emoties rondom zijn staatsiebegrafenis leek de gebeurtenis welhaast een nationale ramp.

Tot zover in vogelvlucht wat voorafging aan de verkiezingen die de aanleiding vormden tot de formatie van het meest rechtse naoorlogse kabinet. Sindsdien is de politiek weer hot. In de kranten, op de televisie, aan de borreltafel en in de collegebanken zijn analyses geproduceerd waarin werd gezocht naar verklaringen voor de recente ontwikkelingen. Eenduidig waren die verklaringen niet. Zelfs Wim Kok liet in zijn afscheidsinterview in NOVA weten er nog niet precies achter te zijn wat de kiezers heeft bewogen. Maar er is wel een aantal factoren aan te wijzen die volgens ons de aardverschuiving in gang hebben gezet.

Deel I. De factoren

De kloof en de maakbaarheid

‘Fortuyn gaf politiek terug aan burger’, luidde de kop boven een *NRC Handelsblad*-artikel, waarmee de krant een thema aanraakte dat sindsdien haast een cliché is geworden. In de afgelopen decennia was overigens al vaak zorg uitgesproken over de toenemende afstand tussen burgers en politiek.[6.] ‘Thans dreigen syndicaten van beroepspolitici, oppermachtige partijbesturen of partijbazen zich

meester te maken van een monopolie in de bemoeienis met regerings-aangelegenheden'. Deze uitspraak dateert zelfs van meer dan tachtig jaar geleden.

Het moderne onbehagen in de politiek, schreef historicus Piet de Rooy, heeft al een lange geschiedenis en is nauw verbonden met de definitieve vestiging van politieke partijen als beslissende organisaties in de moderne politiek.[7.] Al voor het algemeen kiesrecht werd ingevoerd, in 1918, werd gewaarschuwd tegen politieke elitevorming. Nieuwe partijen, zoals de Economische Bond in 1918, de NSB in 1931 en D'66 in 1966, hadden wisselend succes en deden geen afbreuk aan de betekenis van een beperkt aantal grote, stevige partijen. Eind jaren vijftig behaalden de confessionelen, de sociaal-democraten en de liberalen samen maar liefst 95 procent van de stemmen. Maar, zo gaf De Rooy aan, daarna zouden zij langzaam maar zeker steeds minder greep houden op de kiezersmarkt; onlangs kwamen zij uit op zo'n 60 procent. Met enige vertraging is het electoraat nu volledig ontzuild en daarmee de ruimte voor nieuwkomers groter dan ooit.

Steeds meer wordt de politiek een markt op zichzelf. Steeds minder is er waardering voor de staat als draagbalk van de samenleving. De naoorlogse verzorgingsstaat - van de wieg tot het graf - was uitgegroeid tot een herverdelingsmachine. In 1975 werd meer dan de helft van het bruto binnenlands product door de overheid uitgegeven. In de jaren daarna bleek de economie te stagneren en kwam een politieke kentering op gang. Het was bezuinigen, bezuinigen wat de klok sloeg. Dat was pijnlijk voor de mensen die een uitkering hadden. Maar het was zeker ook zwaar voor het personeel van de verzorgingsstaat: al diegenen die in de publieke sector werkten, van verpleegsters tot brandweerlieden, van politieagenten tot leraren.[8.] Permanente reorganisatie en een minimale loonontwikkeling vielen hun ten deel. Juist in deze maatschappelijke lagen verloor de overheid haar aanzien.

In de jaren tachtig en negentig van de afgelopen eeuw was het geloof in de maakbaarheid van de samenleving tanende. 'De povere resultaten waren niet het gevolg van laakbare fouten, maar van een onafwendbaar lot,' analyseerde publicist Pieter Hilhorst de ontwikkelingen.[9.] 'Het enige dat restte, was het temperen van de politieke ambities en het terugtreden van de staat' Sinds 2000 was er echter weer sprake van een begrotingsoverschot. 'Juist deze nieuwe luxe,' meende Hilhorst, 'vergrootte de kans dat de eisen van burgers en belangengroepen werden ingewilligd. Het geloof dat het anders kan

nam toe en dus was de teleurstelling groot dat er te weinig gebeurde. Van het extra geld dat werd uitgetrokken om bijvoorbeeld wachtlijsten weg te werken, was niets te merken. Niet het failliet, maar juist het succes van Paars is een belangrijke verklaring van de opstand van de kiezer'. De traditionele politici kregen onder uit de zak. Ze zouden te weinig ambities hebben en tandeloos optreden tegen criminelen, illegalen en slapjanussen die in de WAO zitten.

In dit verband wordt door diverse commentatoren De Tocqueville geciteerd, die in zijn analyse van de Franse Revolutie de wet van de politieke mobilisatie had geformuleerd: hoe beter het gaat, hoe groter de kans op publiek onbehagen en onvrede, en: hoe groter de vrijheid, des te eerder zullen onvrede en verzet tot openlijke conflicten leiden.

Nederland onder Paars dicht gepolderd

Doorgeslagen consensusdrift en poldergeest, dat was volgens politiek redacteur Peter Vermaas te duiden als de oorzaak van het democratisch onbehagen.[10.] 'De Haagse onhebbelijkheid van de laatste twintig jaar om nog voordat een eigen visie is geformuleerd al richting het later te bereiken compromis te redeneren, werd onder Paars geperfectioneerd. Tot in de details dichtgetimmerde regeringsakkoorden en voor de burger oncontroleerbare politieke gedachtewisselingen achter de gesloten deuren van Koks torentje, maakten de politiek alleen maar ondoorgrondelijker.'

NRC Handelsblad ging nog veel verder en liet op 4 mei in het magazine *M* een vijftal politicologen aan het woord onder de kop 'De illusie van democratie'. Zij stelden dat 'een onontwarbare kluwen [is] ontstaan tussen politiek en bestuur, tussen controleurs en gecontroleerden. Politieke partijen vertegenwoordigen alleen nog zichzelf en hebben hun verlies aan massa-aanhang gecompenseerd met een grotere greep op het openbaar bestuur.' De politieke regentenklasse zou volgens de academici, die sweeping statements niet schuwden, conservatief zijn en niet openstaan voor de enorme veranderingen in de wereld om haar heen. 'We leven in een land met gegarandeerde grondrechten voor iedereen. Maar laten we het niet optuigen tot iets dat het niet is: een democratie met vertegenwoordigers van het volk,' zei prof. dr. H. Daudt, emeritus hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Volgens hem stelden de verkiezingen van 15 mei 'geen flikker voor'.

'Het feit ligt er,' aldus de Amsterdamse politicoloog Philip van Praag. 'In Nederland zijn de mogelijkheden om direct invloed uit te

oefenen op het openbaar bestuur kleiner dan in andere landen'.

Elsevier geeft hiervoor een historische verklaring:[11.] 'Nee, Nederland is geen democratie. Het is een burgerlijke oligarchie, een coterie van regenten die hun eigen opvolgers kiezen. Nederland is evenmin een dictatuur. Onder de regenten leeft het diepgewortelde besef dat de continuïteit van hun bestuur op de lange termijn staat of valt met het sentiment onder het volk. [...] Hoe het zo is gekomen, daar hebben historici boeken over volgeschreven, consensuscultuur. Het ontbreken van een absolutistisch bewind in onze geschiedenis zou de oorzaak zijn van een democratische tegenreactie.'

Door het succes van het poldermodel waren de politiek-ideologische tegenstellingen vervaagd. Daarmee was het politieke debat in de jaren negentig min of meer doodgevallen, waarmee een essentieel onderdeel van de democratische orde in het ongerede raakte. Het was het einde van de polarisatie, het begin van een debat over Nederland als 'eenpartijstaat', waarop professor J.W. Oerlemans al begin jaren negentig een voorschot nam. Met de teloorgang van het politieke debat onder Paars werd 'Den Haag' ook minder transparant, werd er minder verantwoording afgelegd en dreven burgers steeds verder weg van het politieke gebeuren. Dit vormde mede aanleiding tot de oprichting van de Leefbaar-partijen.

Toen de Paarse lijsttrekkers na hun eerste tv-debacle in de gaten kregen dat de aanhang van de LPF wel eens veel groter zou kunnen worden dan zij zich hadden kunnen indenken, werd besloten om de successen van Paars beter uit te venten. Fortuyn was woedend. 'Kabinet gaat buiten boekje.' 'Ministerraad misbruikt voor partijpolitiek.'[12.] Hij vond het 'te belachelijk en te gênant voor woorden' dat het kabinet een strategie had afgesproken om het Paarse beleid beter over het voetlicht te brengen.

'Hoe komt het dat een samenleving die zo welvarend is, tegelijkertijd zozeer een gevoel van richting ontbeert?' vroeg publicist Paul Scheffer zich af.[13.] 'De opkomst van Fortuyn vroeg de traditionele politici om zichzelf opnieuw uit te vinden, om eindelijk hún missie onder woorden te brengen. Het antwoord is tot op heden uitgebleven. De leegte is voor iedereen zichtbaar geworden. Er is een groot cultureel tekort in de hedendaagse politiek. [...].' Scheffer sprak over vervreemding. Er is schreeuwend behoefte aan onafhankelijke kennis, aan dwarse inzichten, aan mensen die zelfstandig kunnen oordelen. Maar het circuit van beleid, wetenschap en politiek is in zichzelf vastgedraaid en moet worden opengebroken. Hij

wees op de politieke banencarrousel, die ertoe leidt dat in Nederland veel oud-politici om onduidelijke redenen leiding geven aan bijvoorbeeld de HBO-raad, de NOS, de Algemene Rekenkamer en de Raad van Cultuur.

Toch wilde niet iedereen met de wolven meehuilen in de kritiek op Den Haag. Filosoof Ger Groot:[14.] 'De krokodillentranen die dezer dagen zijn vergoten, zijn dan ook niet van de politici die hun geschoktheid tonen, maar zijn die van het publiek. Het neemt nu "de politiek" en "de media" datgene kwalijk wat hen - aanvankelijk tot groot genoegen van datzelfde publiek - door Fortuyn werd opgedrongen: de verscherping en verpersoonlijking van het politieke debat.'

NRC Handelsblad-commentator Mark Kranenburg signaleerde dat het op de golven van het succes van de LPF nu opeens bon ton is de zittende politieke 'kaste' in Den Haag als niet competent volledig af te schrijven.[15.] De kritiek op de gesloten cultuur is wat Kranenburg betreft volkomen terecht. Maar dat politici geen flauw benul zouden hebben van wat er onder de mensen leeft, lijkt hem onzin. 'De kritiek op de bestaande politiek was tot voor kort juist dat partijen veel te veel naar "de mensen in het land" luisterden en in het geheel niet meer opereerden vanuit een eigen visie op de maatschappij. Bepalend voor het beleid waren de uitkomsten van focusgroepsgesprekken en opiniepeilingen, met als gevolg dat alle grote politieke partijen [...] uitwisselbaar zijn'.

De multiculturele samenleving als bron van kwaad

Den Haag kreeg echter nog meer op zijn brood. Politici zouden jarenlang onvoldoende aandacht hebben geschonken aan de negatieve effecten van de multiculturele samenleving. De politieke correctheid, gepresenteerd als links stokpaardje, zou burgers die kritisch stonden tegenover nieuwkomers de afgelopen decennia monddood hebben gemaakt. Politicoloog Meindert Fennema schreef onder de kop 'De wraak van rechts Nederland':[16.] 'In Nederland heeft zich een tweedeling voltrokken tussen diegenen die zich verzetten tegen het opnemen van nog meer vluchtelingen en tegen de multiculturele samenleving en degenen die dergelijke opvattingen als racistisch van de hand wezen. De eerste groep zag het paarse kabinet als de machtige arm van de politieke correctheid. Daarom ook beschouwden zij de reactie van Melkert op de moord van Fortuyn ("In een democra-

tie is geen enkele ruimte voor iets anders dan het vrije woord. Dat was ook de overtuiging van Fortuyn") als het toppunt van hypocrisie.'

Echter, met de opkomst van Fortuyn leken alle remmen los te raken. 'Nederland is vol', een uitspraak waarvoor Hans Janmaat nog was veroordeeld, kon 'professor Pim' in vele varianten in de media naar voren brengen. Ook de criminaliteit onder allochtonen werd vervolgens een veelbesproken onderwerp in de dag- en weekbladen. Scheffer, ooit aanstichter van het debat onder de noemer 'het multiculturele drama', schetste een relatie tussen de onder druk staande tolerantie en de gebrekkige rechtshandhaving. Hem leek het een misverstand te menen dat die lankmoedigheid heeft bijgedragen tot een ontspannen samenleving. 'De komst van velen uit andere landen biedt ons een spiegel om over onszelf na te denken. [...] De vraag of men dit land als zijn eigen land kan ervaren heeft met meer te maken dan met achterstanden en de spreiding van welvaart alleen. Dat is zo'n karig idee. Het gaat immers ook om het gevoel volwaardig burger te zijn, om verantwoordelijkheid te dragen voor het grotere geheel. Dat gaat iedereen aan, maar het is mooi om in deze dagen de uitlatingen aan te horen van Ahmed Aboutaleb, Mohammed Sini, Afshin Ellian en anderen, die zich op een vanzelfsprekende wijze onderdeel voelen van de verwarring en de treurigheid die iedereen is overvallen.'

De publicist ontkent dat het gedogen in alle opzichten de vrijheid in Nederland heeft bevorderd. 'We hebben een grens bereikt, die het nodig maakt om de verdediging van de rechtsstaat nieuwe nadruk te geven. Mensen die zich onveilig voelen zijn namelijk niet verdraagzaam, staan niet open voor hun omgeving'.

Anderen, zoals Hilhorst, waren van mening dat de verkleuring van Nederland het meest in het oog springt en daarom als kristallisatiepunt van de onvrede van de kiezers werd gebruikt. 'Hun afkeer van het politiek gebruik van slachtofferschap komt voort uit het gevoel dat zij het zelf ook niet gemakkelijk hebben, maar het wel zelf moeten redden. Dus waarom moeten allochtonen dan worden geknuffeld en verwend?'

De politicoloog Van Praag ging tellen en kwam tot de conclusie dat het de LPF-stemmers puur om de buitenlanders te doen was. Hij vroeg de kiezers meermalen op welke beleidsterreinen de politiek zich de komende jaren zou moeten richten. In oktober 2001, enkele weken na 11 september - Fortuyn is dan al prominent in de media aanwezig, maar nog geen lijsttrekker -, wijken de Leefbaar Nederland-kiezers nauwelijks af van de rest van de kiezers. Crimi-

naliteitsbestrijding staat voorop, gevolgd door het verhogen van de kwaliteit van de gezondheidszorg. Eind februari, als Fortuyn uit Leefbaar Nederland is gezet en zijn eigen lijst gaat aanvoeren, blijkt zijn LPF-achterban op slechts één belangrijk punt afwijkend: het strenger maken van het toelatingsbeleid voor asielzoekers, dat op de tweede plaats komt. Veiligheid en het tegengaan van criminaliteit blijven op een staan. Volgens Van Praag staat het toelatingsbeleid symbool voor een veel breder ongenoegen over de multiculturele samenleving in relatie tot de veiligheidsbeleving van veel burgers. Op 15 mei zijn de prioriteiten van de LPF-kiezers niet veranderd: 44 procent vindt het toelatingsbeleid van groot belang, tegenover slechts 21 procent van alle kiezers. Van Praag bestrijdt dat het succes van de LPF ook met andere onderwerpen zou samenhangen. De kwaliteit van het onderwijs werd slechts door 4 procent genoemd (15 procent bij alle kiezers), herstel van normen en waarden, het speeltje van Heinsbroek, krijgt bij slechts 10 procent prioriteit (21 procent bij alle kiezers) en voor alle andere thema's, zoals bestrijding van de files, terugdringen van het aantal WAO'ers en meer inspraak, lopen de LPF'ers nog minder warm. De politicoloog zegt stellig: ‘Er is kortom geen enkele aanwijzing dat de falende publieke dienstverlening, de “puinhopen van paars”; de LPF-kiezers heeft gemotiveerd.’[17.]

Anti-islam en extreem-rechts

Zonder twijfel hebben de gebeurtenissen van 11 september 2001 bij velen gevoelens van onveiligheid teweeggebracht of verstrekt. Men zag de eigen kwetsbaarheid. En daarmee werd de weg vrijgemaakt voor het veel harder dan voorheen bekritiseren van de islamitische cultuur. ‘De islam is een achterlijke cultuur,’ riep Fortuyn zonder enige nuance, en hij gaf tegelijkertijd aan dat Nederlanders trotser zouden moeten zijn op hun eigen nationale cultuur.

‘Winst Fortuyn stelt allochtonen voor uitdaging’ stond er daags na de verkiezingen boven het openingsartikel in *Contrast*, weekblad over de multiculturele samenleving. De enorme winst van de Lijst Pim Fortuyn heeft niet geleid tot boosheid en paniek in multicultureel Nederland, wordt er gesteld, een enkele uitzondering daargelaten. In het redactioneel artikel schrijft hoofdredacteur Bodegraven: ‘Bij het vraagstuk van de multiculturele samenleving krijgt het CDA daaraan een harde dobber. Of: een uitdaging. De partij kan de eerste zijn die nu eindelijk eens invulling geeft aan de waarden en normen die overgedragen moeten worden om tot een geslaagde integratie te

leiden. Het moge duidelijk zijn dat een verwijzing naar de Grondwet nu niet meer volstaat.'[18.] In de periode daarna volgt het weekblad scherp de bewegingen van de LPF en de gevolgen daarvan voor legale en illegale allochtonen. Niet zonder humor overigens: 'Halloe allemaal, mijn naam is Henk Kamp. Ik ben blij als prominente Nederlander deze nieuwe cursus Flirten voor Turken te mogen introduceren'.[19.]

Juist vanwege zijn anti-islamstandpunt is Fortuyn herhaaldelijk in de extreem-rechtse hoek geplaatst. 'Pim Fortuyn is de hoop van extreem-rechts Nederland,' schreef de Antifascistische Onderzoeksgroep Kafka. 'Door zijn anti-islamretoriek en zijn wens de grenzen dicht te gooien sluit hij goed aan bij de speerpunten van de Centrumdemocraten, de NNP en nog radicalere figuren'. Was Fortuyn op z'n minst een bruggenbouwer naar extreem-rechts? Die vraag hield de politici vooral kort na zijn aantreden bezig. In een speciale uitgave van het linkse tijdschrift *Alert* (april/mei 2002) werd de steun uit de extreem-rechtse hoek geanalyseerd.[20.] Vanwege de pijlsnelle oprichting van de LPF moesten minimaal 30 steunhandtekeningen worden verzameld in 19 kieskringen. Op het webforum Polinco, waar politiek incorrecten met elkaar discussiëren, werd een oproep geplaatst om de LPF actief te steunen. In *Alert* werden de steunbetuigers onder de loep genomen en bleken allen connecties te hebben met de Centrumdemocraten of met CP '86.

Zelf vond Fortuyn de vergelijking met Jean-Marie le Pen en Jörg Haider onverdraaglijk. Hij had niets te maken met het antisemitisme van Le Pen, noch met de nazi-verheerlijking van de Oostenrijker. Toch vormt zijn onstuimige entree in de Nederlandse politiek wel degelijk een onderdeel van een ontwikkeling die zich in heel Europa voordoet: de opkomst van populistisch rechts.

In de buitenlandse pers, voorzover weergegeven in de Nederlandse media, beschouwde men het eclatante succes van Fortuyn, maar ook de moord op hem, dan ook als een teken aan de wand van een veranderend West-Europa. Er werden drie ontwikkelingen gesignaleerd:

- opkomst van anti-immigrantenpartijen, nu ook in keurige landen zonder noemenswaardige traditie op dit vlak (Pia Kjaersgaard van de Deense Volkspartij, Carl Hagen van de Noorse Vooruitgangspartij en de extreem-rechtse Christoph Blocher in Zwitserland);
- toenemend antisemitisme dat wordt waargenomen onder islamitische immigranten;

- economische achteruitgang in combinatie met over het algemeen ruime sociale voorzieningen, te hoge sociale lasten voor startende ondernemers en overheden die zich terughoudend opstellen ten aanzien van grootscheepse privatiseringen.

Deze ontwikkelingen verklaren mede waarom een thema als veiligheid in verschillende landen (ook Frankrijk!) zo'n enorme aantrekkingskracht had. De behoefte aan harde maatregelen is bij de laagste klassen groot: het schorem moet tegen de múúr. Maar de politiek reageerde in de meeste landen vanuit een ander normatief kader - sommigen zeggen een kader uit de jaren zeventig: er wás niet meer discipline nodig, regels hóéfden niet beter nageleefd te worden, waarmee de wrok tegen de politiek verder werd aangewakkerd. Mensen met toch al weinig kansen voelden zich in de kou staan.

Ook na de val van het kabinet-Balkenende blijft de vraag rondzingen in hoeverre er in Nederland ruimte is voor rechts-extremisme. In eerste instantie leek de opluchting over de 'zelfverbranding' (H.J. Schoo in *de Volkskrant*) van de LPF groot.[21.] Men zag de opstand van de burgers getemd. De verwachting dat er een terugkeer naar een rustig centrum-rechts zou plaatshebben leek gegrond. Een enkele publicist, met name Paul Scheffer, waarschuwde echter voor het onstabiele politieke klimaat waarin rechts-extremisme mogelijk zou kunnen opbloeien.

Emotie-tv

De kloof, het poldermodel, Paars, de multiculturaliteit, het zijn factoren die nauwelijks een rol hadden kunnen spelen zonder de alom vertegenwoordigde televisiejournalistiek. De rol van de televisie in het succes van Fortuyn en zijn gedachtegoed is in Nederland zonder precedent. Hij werd ook wel de eerste politieke postmodernist genoemd, vanwege zijn eclectische politieke programma, maar ook omdat hij vorm en inhoud gelijkstelde. Hij was de gedroomde entertainer die de verkiezingen weer aantrekkelijk maakte, die de kiezers vrijwel dagelijks in de ban hield met zijn nietsontziende uitspraken. Want daarover lijkt een communis opinio te bestaan: Fortuyn heeft de politiek weer spannend gemaakt. Zijn opvallende verschijning, zijn Italiaanse maatpakken en zijn uitdagende houding waren voor de media net zo belangrijk als zijn meningen. Hij speelde nu eens de verlaten minnaar en geliefde zoon (bij Ivo Niehe), dan weer de keiharde debater (bij Paul Witteman). Hij vertelde publiekelijk over zijn homo-erotische escapades, maar kwam ook op voor

het volk.

Met Fortuyn kwam er een beweging op gang die zich radicaal afzette tegen het establishment. Het feit dat de politiek hem, zeker ook via de televisiedebatten, in eerste instantie als een charlatan afschilderde, en als een gevaarlijk man, heeft de haat van de potentiële kiezers alleen maar aangewakkerd. Fortuyn werd in toenemende mate op een voetstuk gezet, hij was de redder van het volk, de charismatische leider van een nieuwe beweging, een bijkans goddelijke figuur.

De verheerlijking van Pim ging, zeker na zijn dood, alle Hollandse grenzen te buiten. Men vergeleek het met de adoratie die prinses Diana, John Lennon en John F. Kennedy na hun dood ten deel viel. Zelfs werd een parallel getrokken tussen Fortuyn en Jezus Christus:[22.] 'De aantrekkingskracht lag niet in zijn politiek program, maar in zijn Messiaanse belofte, in de macht van een verlosser die deed denken aan de figuur van Jezus Christus. Een hervormd predikant citeerde in dit verband het Bijbelse woord: "Zie, ik maak alle dingen nieuw." Zo bezien, is het stemmen op een dode niets anders dan een geloofsdaad'.

'Pim de verlosser, Neêrlands hoop in bange dagen', stond er in vette letters in het *Algemeen Dagblad.*[23.] 'Messias', was de aanhef van het hoofdredactioneel commentaar van het *Haarlems Dagblad.*[24.]

Toch heeft Fortuyn in de weken voorafgaand aan zijn dood de verkiezingscampagne op tv veel minder gedomineerd dan vaak is gesuggereerd.[25.] Hij kreeg weliswaar de meeste aandacht, maar toch nauwelijks meer dan de andere lijsttrekkers of de minister-president. Wel waren de kiezers aanzienlijk meer in hem geïnteresseerd dan in de andere politici. Bij Pim zapten de kijkers niet weg. *De Volkskrant* schreef, niet lang nadat Fortuyn in de televisierubriek *2 Vandaag* had aangekondigd mee te doen aan de Tweede-Kamerverkiezingen,[26.] een analyse onder de treffende kop 'De fortuynisering van de media'[27.].

Na de dood van Fortuyn is een discussie losgebarsten over de mogelijke demonisering die de lijsttrekker ten deel was gevallen en de vraag in hoeverre de media zich hieraan mede schuldig hadden gemaakt. De advocaten Spong en Hammerstein hadden rechtszaken aangespannen tegen onder meer de hoofdredactie van *NRC Handelsblad* en een aantal journalisten, onder wie Marcel van Dam, wegens het aanzetten tot haat tegen Fortuyn. Inmiddels heeft het Openbaar Ministerie laten weten dat de uitlatingen die de advocaten in hun aangifte aandroegen, niet strafbaar zijn volgens de wet.

Cultuurpsycholoog Jos van der Lans wijst op de steeds verder-

gaande commercialisering van de media waardoor het kwaliteitsaanbod in het gedrang komt. Het gaat steeds meer om de identiteit van de klant/kijker, en die wil, aldus de marketeers, genieten, lachen, wegdromen, vakantieavontuur en human interest. ‘In dit culturele klimaat is het prudent-progressieve karakter van de Nederlandse samenleving stelselmatig in het defensief geraakt,’ stelt Van der Lans.[28.]

Interessant is in dit verband het onderzoek dat is gedaan naar de maatschappelijke oriëntatie van de zwevende kiezer. Daaruit bleek dat deze kiezers nauwelijks aandacht hadden voor actualiteitenprogramma's, noch voor het nieuws, en over het algemeen keken naar commerciële kanalen.

Maurice Vergeer ging een stap verder. Hij promoveerde op een studie naar de relatie tussen blootstelling aan media en opvattingen over etnische minderheden. In zijn dissertatie[29.] stelt hij dat door de uitbreiding van het aantal televisiezenders en de totale zendtijd in Nederland sinds 1988 de aard van het programma-aanbod is veranderd. De extra zendtijd blijkt grotendeels te zijn opgevuld met Amerikaanse producties, in het bijzonder op de commerciële zenders als RTL4 en RTL5. Deze producties zijn relatief goedkoper dan die van Europese bodem. Onderzoek in de VS naar de wijze waarop etnische minderheden op de tv worden geportretteerd, wijst uit dat zij voornamelijk als *the bad guys* worden neergezet. Uit Vergeers studie blijkt dan ook dat mensen etnische minderheden als bedreigender ervaren naarmate ze meer zijn blootgesteld aan programma's van RTL4. Daartegenover staat een negatief effect van blootstelling aan programma's van Nederland 3. De Belgische onderzoeker Mark Hooghe kwam tot een vergelijkbare conclusie: commerciële televisiezenders hebben een negatief effect op het vertrouwen van de kijker in de politiek en op hun denkbeelden over allochtonen.[30.]

Deel II. De kiezers

Verwende consumenten

Al met al is gebleken dat, behalve de politiek en de media, burgers zelf ook zijn veranderd. Het Britse tijdschrift *The Economist* schetste in een themanummer over Nederland[31.] het beeld van de kiezer als ‘verwende consument’, die niet meer weet wat hij voor zijn verjaardag moet vragen. Deze consument is al tijdens de verkiezingscam-

pagne opgedoken en heeft veel bijval gekregen. ‘De verwende consument is volgens die zienswijze op zoek naar opwinding en spektakel om de sleur van zijn verwende bestaan te doorbreken en zijn onbehagen over het bestaan te verdringen. Had Oranje zich geplaatst voor het WK - niet onmogelijk dat er dan op een andere manier aan de behoefte aan opwinding tegemoet gekomen was.’

Sociologen spreken hier nog breder van een moderne cultuur die is gebaseerd op vitaliteit waarin veel mensen behoefte hebben aan heftige zintuiglijke ervaringen. Het onbeschaamde non-conformisme van Fortuyn en later van minister Heinsbroek appelleerde daar zeker aan.

Fortuyn zelf wees ook op een zekere verwendheid van burgers, maar dat ging eerder over degenen aan de onderkant van de samenleving. Nederland is een gezond land, stelde hij, hoe bestaat het dat er bijna een miljoen arbeidsongeschikten is? Onwil dus. Niet alleen van beleidsmakers, maar ook van burgers zelf. De teneur in zijn verhalen was dat mensen hun slachtofferschap misbruiken om voor zichzelf privileges te claimen. En daaraan zou een einde moeten komen door te laten zien wie de baas is in Nederland. De LPF zou eisen stellen. Daarmee werd de suggestie gewekt dat de kloof tussen burger en staat aan twee kanten zou worden verkleind. Enerzijds door de overheid te ontbureaucratiseren, de politiek transparanter en verantwoordelijker te maken, en anderzijds door de onwillige burgers aan hun slachtofferjasje over de balie te trekken.

Zelfbewuste individuen

Socioloog Gabriël van den Brink schetste een nog langere lijn waar het gaat om de veranderde houding van Nederlandse burgers ten opzichte van bestuur en politiek in de afgelopen vijfentwintig jaar.[32.] Allereerst hebben zij zich losgemaakt van collectieve waarden. Deze hadden hun betekenis verloren door de algemene secularisatie en ontzuiling. Het merendeel van de bevolking houdt er duidelijke morele normen op na en dat aandeel stijgt nog steeds, aldus Van den Brink. Maar men maakt zelf uit wat men onder goed en kwaad verstaat en daarvoor eist men respect. Overigens zou men daaraan kunnen toevoegen dat het ‘einde van de ideologie’ zoals dat na de val van de Berlijnse Muur werd verondersteld, de weg heeft vrijgemaakt voor het aantreden van het Paarse kabinet.

Een tweede element dat Van den Brink beschreef, ging over de assertieve levensstijl die zich sinds de jaren zestig heeft ontwikkeld. ‘Moderne burgers komen graag voor hun belangen op en zijn be-

reid te onderhandelen, maar vormen van dwang of machtsuitoefening roepen een allergische reactie op'. Opleiding speelt daarbij een doorslaggevende rol. Meer dan een kwart van alle werknemers is tegenwoordig hoogopgeleid. Dat zelfbewustzijn in combinatie met de overvloed aan informatie maakt dat burgers zich een eigen mening kunnen vormen over de publieke zaak. De politieke belangstelling is in Nederland dan ook aanzienlijk, ondanks de genoemde kloof. Zeker waar het gaat om lidmaatschappen van actiegroepen en brede sociale bewegingen. De milieubeweging (vier miljoen leden!) kent in Nederland een grotere aanhang dan de vakbeweging. De interesse betreft echter niet de traditionele vormen van politiek, zoals tot uiting komt in de gestaag dalende opkomst voor de verkiezingen. Ook het aantal leden van politieke partijen was lange tijd dalende, inmiddels is echter weer een stijging waarneembaar. Maar steeds meer burgers voeren in het openbaar het woord, schrijven naar een krant of chatten met bestuurders.

Zij voelen zich wel degelijk betrokken bij de publieke zaak, maar zien hun zorgen en verlangens niet altijd in de bestaande politiek vertegenwoordigd. Er wordt geschopt tegen het negentiende-eeuwse stelsel van indirecte vertegenwoordiging, dat niet langer past bij moderne, goed geïnformeerde, zelfstandige en politiek geïnteresseerde burgers.

De aanhang van de LPF bestond echter uit diverse groepen burgers die zeer verschillend staan tegenover het proces van modernisering. Van den Brink noemde het bijzondere van Pim Fortuyn dat hij kans heeft gezien een verbinding aan te brengen tussen verschillende groepen burgers. Met zijn verzet tegen de multiculturele samenleving, de roep om krachtdadig optreden, en kritiek op de zittende politici, sprak hij onmiskenbaar een flink deel van de bedreigde burgers aan. Vaak burgers met een bescheiden inkomen en een geringe opleiding. Zij ervaren eerder de nadelen dan de voordelen van de moderne dynamiek, wonen vaker in achterstandswijken. Zij hebben nogal eens slechte ervaringen met overheidsinstanties (bijstand, politie), staan argwanend tegenover de politiek ('de polletiek' schrijft De Rooy), gaan minder vaak stemmen en zouden zich liever tegen de onzekerheden van het moderne leven willen afschermen. In andere opzichten stond Fortuyn een verdergaande modernisering voor. Met zijn pleidooi voor ondernemerschap en marktwerking maakte hij zich tot spreekbuis van de groep van de zogenoemde 'bedrijvige burgers'. Zij beschikken meestal over een redelijk inkomen en een hoge opleiding, ontplooien veel maatschappelijke activiteiten, hebben belangstelling voor cultuur en politiek en

willen ondernemend in het leven staan. Over het algemeen staan zij positief tegenover moderne verworvenheden als emancipatie, globalisering en de informatiesamenleving. De bedreigde burger wil meer bescherming, de bedrijvige minder betutteling. Zo bracht Fortuyn verschillende vormen van onvrede met Den Haag onder woorden en heeft hij deze uiteenlopende groepen weten te mobiliseren.[33.]

Cynische burgers

In de afgelopen decennia bleek in Nederland het vertrouwen in de politieke instituties zoals het parlement en de regering, de overheid in het algemeen, veel minder te zijn afgenomen, en zelfs tot aan 1998 aanzienlijk hoger te zijn dan in de ons omringende landen. Het leek in Nederland dus wel mee te vallen met de kloof tussen burger en politiek. Het Nationaal Kiezersonderzoek hanteert al zo'n dertig jaar dezelfde drie stellingen om de mate van politiek cynisme bij de kiezer vast te stellen: 1. Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken (meestal onderschreven door een zeer ruime meerderheid); 2. Ministers en staatssecretarissen zijn vooral uit op hun eigen belang; en 3. Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden (de stellingen 2. en 3. worden door een grote meerderheid onderschreven).

Nu blijkt echter uit resultaten van recent verkiezingsonderzoek (uitgevoerd door de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met het NIPO en in opdracht van *de Volkskrant*) dat het politiek cynisme in de laatste paar jaar fors is toegenomen. En dat heeft zich in stemgedrag vertaald. Op de dag van de verkiezingen lag het aantal cynische kiezers onder de aanhang van linkse partijen als PvdA, GroenLinks en D66 beduidend onder het landelijk gemiddelde, terwijl de LPF-aanhang voor 90 procent uit cynische kiezers bestond.

Kansloze onderklasse

Wout Ultee, hoogleraar sociologie in Nijmegen, stelt dat uit jarenlang onderzoek blijkt dat in Nederland bijna geen verborgen talent meer voorkomt. De markt doet zijn werk, een lage sociale afkomst is niet langer een beletsel om een hoge maatschappelijke positie te bereiken. Nederland is een 'meritocratie' geworden: mensen komen bijna altijd terecht waar ze op grond van hun talenten thuishoren, aldus de socioloog.[34.] Naast Zweden is Nederland het enige land ter

wereld waar de openheid in de maatschappij zo ver is voortgeschreden, zegt de hoogleraar, dat een lage afkomst geen belemmering meer is voor maatschappelijk succes. Wat zich voordoet, heeft de Amerikaanse socioloog Michael Young verkend in zijn boek *The Rise of Meritocracy* uit 1958: opstand, omdat de lage klassen niet accepteren dat er geen vooruitzichten op verbetering zijn. Ultee: 'Voor mensen onder aan de sociale ladder staat in de meritocratie nagenoeg vast dat ze het nooit meer beter zullen krijgen. Zo is een nieuwe klassenmaatschappij met intelligentie en opleiding als verdelingscriteria ontstaan. Het voordeel is dat iedereen terechtkomt waar hij hoort, het nadeel dat mensen aan de onderkant niets meer te hopen hebben.' Als electorale pressiegroep heeft 'de onderkant' in Nederland nooit bestaan. 'Die bleef thuis op verkiezingsdag. Alles wijst erop dat Fortuyn ze naar de stembus heeft gelokt.'

Een variant op de theorie van Ultee is het idee dat iedereen in alle gevallen bepaalde kansen heeft, ook degenen zonder veel opleiding (deelname *Big Brother*, opklimmen in het bedrijfsleven of de politiek, et cetera). Dus dat suggereert dat het evengoed een keuze is om niet maatschappelijk succesvol te zijn. Mensen aan de onderkant hebben via deze theorie dan ook nog eens het probleem dat hun positie hun wordt aangerekend. Pim Fortuyn deed dat expliciet niet.

Deel III. Waarheen? Democratisering: debat op een slap koord tussen populisme en het regenteske

De afgelopen turbulente periode heeft fundamentele twijfels manifest gemaakt over het functioneren van de democratie. 'De natie moet opnieuw worden uitgevonden' kopte *NRC Handelsblad* dan ook in reactie op de moord op Pim Fortuyn.[35.] Inmiddels zijn we maanden verder, behoort de regering-Balkenende tot het verleden en wordt opnieuw nagedacht over de inrichting van het politieke huis. In de ontstane verwarring van de afgelopen kabinetsperiode leek de 'vernieuwing van de democratie' aangegrepen als antwoord. Deze vernieuwingsdrang had zowel betrekking op een andere bestuurscultuur ('Alleen het resultaat telt' - collegeprogramma Amsterdam), meer open vormen van overleg (Gerrit Zalms weerzin tegen het torentjesoverleg) en institutionele veranderingen zoals de gekozen burgemeester, als op het zoeken naar een nieuwe aansluiting tussen de maatschappelijke en politieke agenda (de wethouder

'Veiligheid' in Rotterdam). Het stokpaardje van PvdA, PPR en D66 uit de jaren zeventig wordt nu bereden door de LPF en (uitgerekend) het CDA. Toch zijn er verschillen zichtbaar.

Vernieuwing van de democratie als restauratie van gezag

De werktitel van het Strategisch Beleidsdocument van het (toen nog in de maak zijnde) kabinet-Balkenende, 'Hersteld vertrouwen', duidde op een kaping van het democratiseringsthema door de restaurateurs. Een analyse van het begrip vertrouwen maakt echter snel duidelijk waar het de restaurateurs om te doen was. Van drie mogelijke betekenissen van vertrouwen geeft de coalitie er slechts één gestalte.

In de eerste plaats lijkt het vertrouwen van het bestuur in burger en samenleving juist af te nemen. Waar Fortuyn wars leek van betutteling, creëerde het kabinet-Balkenende volop nieuwe plichten.[36.] Burgers en particuliere initiatieven voldeden kennelijk niet aan de eisen die de rijksoverheid stelt. Op het oog een aanmatigende opvatting voor een vertegenwoordiging en een bestuur dat in de afgelopen periode zo sterk onder vuur heeft gelegen. Deze opvatting biedt echter wel kansen. De heersende opvatting dat de burger slechts een klant is en de overheid een waardevrije dienstverlener - een rolverdeling die in groeiende onvrede resulteert omdat zij aan geen van beide partijen recht doet - wordt hiermee afgezworen.

In de tweede plaats had het vertrouwen van de burger in zichzelf geen rol in de discussie rond de kabinetsvorming. Het vergroten van de mogelijkheden voor moderne burgers om (ongeacht toegang tot middelen, macht en kennis) vorm te geven aan het eigen leven en de eigen omgeving, is jarenlang een drijvende kracht achter democratisering geweest. De gedachte dat meer mogelijkheden om de kwaliteit van het leven van burgers vorm te geven geen louter individuele kwestie is, maar tegelijkertijd de kwaliteit van de samenleving als geheel verhoogt, lijkt echter niet besteed aan de restaurateurs. Het strategisch document besteedt hier geen enkele aandacht aan.

Tot slot het vertrouwen van de burger in het bestuur. Wanneer informateur Donner 'Hersteld vertrouwen' op het omslag van het Strategisch Beleidsdocument wil zetten, lijkt hij exclusief dit type vertrouwen te bedoelen. Het stond hoog op de agenda van Pim Fortuyn, gezien zijn betoog over de 'verweesde samenleving'. Herstel

van moreel leiderschap hangt nauw samen met deze behoefte. Waar komt die vandaan, vroeg Elsbeth Etty zich af in een van haar zaterdagse columns in *NRC Handelsblad*: 'Waar ik geen antwoord op weet, is waar de ontzaglijke behoefte aan leiderschapsverering vandaan komt.'[37.] Het veelgeprezen fatsoen van Balkenende lijkt deels aan de behoefte aan moreel leiderschap tegemoet te komen. Maar aan een breder antwoord op de vervreemding waarover Scheffer schreef, komt deze coalitie voorlopig niet toe.

De restaurateurs van gezag zien de overheid als handhaver én dienstverlener. Zij zien - zelfs tot op het niveau van een directeurgeneraal 'onderdanigheid' of dienstbaarheid als een te waarderen kenmerk van hun directe omgeving. De gebrekkige maakbaarheid van de samenleving die Hilhorst en De Rooy aan de orde stelden, denken de restaurateurs met duidelijk en daadkrachtig optreden te kunnen compenseren.

De restaurateurs zullen de herinnering aan Volendam en Enschede levend willen houden. Het einde van de gedoogcultuur is voor hen immers een nieuw begin van hun natuurlijke gezag. Het formuleren van plichten voor de samenleving, bevestigt hen in hun rol van gezagsdrager. De restaurateurs negeren de dubbelheid in de boodschap van de kiezers: 'Weest vader [disciplineer!] én moeder [zorg!], maar bemoei je niet met mij.' Restaurateurs zijn te vinden in het CDA, de LPF en een deel van de VVD.

Uit deze hoek komen weinig voorstellen voor structurele wijzigingen van de democratie. De vernieuwing moet komen van daadkracht, 'zeggen wat je denkt en doen wat je zegt'. Ideologie speelt hierin een dubbelrol. Enerzijds kan zij gezag verlenen aan keuzes. *NRC Handelsblad*-commentator Heldring stelt hierover in zijn column:[38.] 'Partijen die alle ideologie hebben afgezworen kunnen per definitie hetzij slechts ad-hocbeleid, hetzij helemaal geen beleid voeren'. De bleekheid van Paars II en het gebrek aan 'ideologische veren' worden hiermee in verband gebracht. Anderzijds lijken de restaurateurs gezag niet aan woorden of denksystemen te willen verbinden. Het *Algemeen Dagblad* portretteerde de nieuwe premier eind juli met de woorden 'Hij gaat het ons voordoen'.

Vernieuwing van democratie als onmiddellijkheid

'Geen woorden, maar daden' lijkt ook het motto van de onmiddellijken te zijn. Maar meer overeenkomsten met de restaurateurs zijn er niet. De vernieuwing van de democratie, zoals de onmiddellijken

deze voorstellen, kan het best worden geduid aan de hand van de programakkoorden van de grootste twee steden en het boekwerk *De puinhopen van Paars.* 'Onmiddellijk' is in deze politiek-bestuurlijke documenten voor tweeërlei uitleg vatbaar. Allereerst betekent onmiddellijk 'direct' of 'zonder tussenkomst'. 'Niks politiek correct denken, mijnheer, de burger, daar gaat het om,' stelde Fortuyn. Op basis van die eerste betekenis liggen associaties met de idealen van radicale democratisering zoals die van de PPR en D66 voor de hand. In de tweede betekenis wil onmiddellijk zoveel zeggen als 'zonder middelen'. Het motto van Rob Oudkerks collegeprogramma 'Alleen het resultaat telt' is hier een helder voorbeeld van. De moeizame gang van politieke keuzes via beleid naar uitvoering en van uitvoering van beleid naar resultaat, is voor de onmiddellijken op zijn best een bron van ergernis.

Onvolkomenheid van bestuur is geen aanleiding voor bescheidenheid, maar een schijnbaar moeiteloos te nemen horde. De vlinder tilt de kat op: als de ambities maar aansprekend genoeg zijn, volgt het resultaat vanzelf. Wachtlijsten nemen af zonder extra middelen, files lossen op zonder dat mensen de auto laten staan.

De behoefte aan directheid wordt mede gevoed door vermeende betutteling van intermediairen op emoties zoals angst. Fennema zegt hierover:[39.] 'Emoties werden te snel door politici afgedaan als onderbuikgevoelens.' De LPF'er Peter Langendam verwoordt in dezelfde krant de weerzin tegen intermediairen nog het treffendst: 'Hoe lang moeten we nog tolereren dat een vijfde macht van niet-democratisch gekozen organen ons de wet dicteert.' Voor onmiddellijken is het proces van afweging, consensusvorming en het maken van keuzes een sta in de weg voor instantresultaat. De onmiddellijken zien de overheid als dienstverlener en zichzelf als consument.

Een tweede voedingsbodem voor de behoefte aan directheid is de ergernis over 'het polderen'. Aan het begin van Paars II werd het einde van de macht van het maatschappelijk middenveld gepropageerd en de 'terugkeer van het primaat van de politiek'. Voor Kok was het poldermodel, waarover hij zelfs aan Clintons *dinner table* mocht verhalen, de Nederlandse exportversie van de 'derde weg'. Voor Pim Fortuyn c.s. is het polderen niets meer of minder dan een omweg.

Roel in 't Veld stelt het als volgt:[40.] 'De samenleving stelt steeds meer eisen, maar de manier van politiek bedrijven, is blijven steken bij een kwart eeuw geleden, toen partijen nog beginselpartijen waren.' De opgave van de vernieuwing van de democratie lijkt hiermee te zijn aan meer eisen te voldoen in plaats van deze eisen beter af te

wegen. Het hoofdredactionele commentaar van dezelfde dag in *de Volkskrant* concludeert: ‘De kunst is dan ook niet de politiek te versimpelen, maar uit te leggen dat de maatschappelijke werkelijkheid ingewikkeld is en dat politiek inhoudt dat keuzes moeten worden gemaakt.’ Deze opgave is voor iedere politicus buitengewoon ondankbaar en draagt het risico van paternalistisch optreden in zich. Hans Dijkstal heeft deze rol op zich genomen (overigens zonder te paternaliseren). Hij werd door zijn partijvoorzitter opgeroepen om ‘Jip en Janneke-taal’ te bezigen. Roger van Boxtel parafraseerde deze oproep bij Barend & Van Dorp door het D66-programma in Nijntje-taal te verwoorden: ‘Hoi, hoi wat fijn, zei Nijntje klein. Daar komt precies op tijd de trein.’

De onmiddellijken zullen zich direct herkennen in de tekst van de popgroep Queen: ‘I want it all and I want it now.’ Tussen hun individuele wensen en de werkelijkheid staan niet alleen wetten in de weg en praktische bezwaren, maar ook allerlei ‘apparaten’: de media staan publieke opinievorming in de weg, de politieke partijen staan een goed bestuur in de weg, de bureaucratie staat een goede uitvoeringspraktijk in de weg. Al die partijen maken de werkelijkheid nodeloos ingewikkeld. De onmiddellijke rukt de stekker uit deze apparaten uit het stopcontact en steekt zijn vingers er direct in.

Vernieuwing van democratie als relatietherapie

De stelling dat de gevestigde politieke partijen het zicht hebben verloren op wat er in de samenleving speelt, is de variant van deze verkiezingen op het thema ‘de kloof tussen burger en bestuur’. Politici moeten de wijk in, de relatie tussen burgers en ‘hun’ overheid moet worden hersteld. Het onbegrip waarvan Wim Kok in zijn afscheidsinterview blijk gaf, is hier de hapklare televisieversie van. De relatietherapeuten van de Nederlandse democratie (Wim Couwenberg, Bram Peper, het Instituut voor Publiek en Politiek, D66 en Leefbaar Nederland) vinden inmiddels over de volle breedte van het politieke spectrum weerklank. Toch wisten de relatietherapeuten bij deze verkiezingen niet te overtuigen. Dat moge blijken uit de uitslag ervan; de restaurateurs en de onmiddellijken hebben gewonnen. We zijn aangekomen bij wat tegenwoordig de onderstromen in de democratische vernieuwingsdiscussie mogen worden genoemd. Duidelijkheid en voorspelbaarheid (de dood in de pot voor een mooie relatie) heeft het gewonnen van kwetsbaarheid en gedeelde macht

(waarover straks meer).

Dat mag gerust paradoxaal worden genoemd. Nu de democratie op haar kwetsbaarst lijkt, is het tonen van die kwetsbaarheid minder gebruikelijk dan ooit. Waar die kwetsbaarheid wel een plaats krijgt, ontstaat ruimte voor een gezonde discussie. Een voorbeeld hiervan is de reactie van Eerste-Kamerlid Wim de Boer, beschreven in het stuk 'Het politiek tekort', wanneer hij op maandagavond voor de televisie met verbazing kijkt naar iemand die, overmand door emoties, een kaarsje neerzet bij Fortuyns huis.[41.] 'Hij vroeg aan zijn vrouw: zou jij nou nog met die mensen in gesprek kunnen komen? Ja hoor, zei ze nietsvermoedend, waarom niet. "Toen schrok ik van mezelf. Want ik zou er echt mijn best voor moeten doen. Ik heb die affiniteit niet meer. Terwijl je zo verdomd je best doet om voeling te houden met de mensen. Maar ik ben óók een politicus die al 30 jaar op dat Binnenhof rondloopt. Zo trap je in je eigen val."' Dit citaat is kenmerkend voor wat relatietherapeuten doen bij hún vernieuwingsopgave van de democratie: kritisch kijken naar het (eigen) gedrag om vervolgens de gevolgen voor de verbinding in beeld te brengen. Ondanks de meerwaarde schuilt in de relatiebenadering een aantal belangrijke valkuilen. De meeste mensen zijn de meeste tijd geen burgers (althans niet in de democratische zin van het woord). Een relatie veronderstelt toch een zekere mate van intensiteit en continuïteit. Van die continuïteit is geen sprake omdat het bestuur geen enkelvoudig gegeven is. Ook de burgers zijn te gefragmenteerd en laten zich (goddank) niet ordenen. Op zijn best kan gesproken worden van wisselende contacten. Steeds opnieuw zal een verbinding moeten worden gezocht. De schok van de senator maakt duidelijk dat het in het wezen van de politiek ligt dat zij zichzelf belemmert om dergelijke verbindingen aan te gaan.

Samengevat, de relatietherapeutische benadering slaagt erin een opgave te creëren. Deze opgave valt te omschrijven met de trefwoorden die voor een gezonde relatie gelden: vertrouwen, openheid, een goed begrip van de eigen betekenis in de relatie en 'repeterende verfrissingen'. Tegelijkertijd is de relatiebenadering te holistisch om oplossingsrichtingen te genereren. Dé burger, hét bestuur en dé relatie tussen beide bestaan niet.

Vernieuwing van democratie als herverdeling van macht

Terwijl de relatietherapeuten nog enigszins in de schijnwerpers van de verkiezingen hebben gestaan dankzij het onbegrip van de (niet-)

gekozenen voor het kiezersgedrag, was één stroming in het debat geheel afwezig. Op basis van een stapel van 30 centimeter krantenen tijdschriftenartikelen zou je misschien moeten vaststellen dat deze stroming de eenentwintigste eeuw niet heeft gehaald. Het pleidooi voor een eerlijke spreiding van kennis, middelen en macht heeft in de publieke opinie nauwelijks een plaats.

Stel, met een knipoog naar Richard Rorty, je bent een linkse politicus die de overtuiging heeft dat 'het ontwikkelen van betrokkenheid met de (lijdende) medemens de enige mogelijkheid is om wreedheid en onvrijheid een halt toe te roepen'; je realiseert je dat 'het besef van je eigen kwetsbaarheid je ertoe brengt je het leed van anderen aan te trekken en ze te betrekken in de groep mensen zoals wijzelf'.[42.] Wat zou dan je opvatting over de vernieuwing van de democratie zijn?

Waarschijnlijk zouden de begrippen verplaatsing, toegankelijkheid en gelijkheid daarin een grote rol spelen.

Welke rol heeft verplaatsing in het lot van de ander op dit moment in de publieke discussie? Maakt het zich verplaatsen in de positie van asielzoekers, van zich vervelende jongeren, van geweldslachtoffers deel uit van het proces dat voorafgaat aan het nemen van een besluit? De meeste democratiseringsvormen doen vooral een beroep op het vermogen het eigen belang te begrijpen en te verwoorden.

Welke rol heeft toegankelijkheid in het democratiseringsdebat? Het is opmerkelijk dat in de genoemde stapel knipsels vrijwel geen enkele vrouwelijke opinie is te lezen, afgezien van die van columnisten als Elsbeth Etty, Amanda Kluveld en Nelleke Noordervliet. Ook op tv waren vrouwen opvallend afwezig in het politieke debat. Afghaanse toestanden. Deze masculiene trend heeft zich in de hedendaagse coalitie doorgezet. De culturele blokkades lijken soms op het internet geslecht te worden. Daarbuiten zitten lokale bestuurders met hun handen in het haar als zij een voornemen op een bijeenkomst met autochtonen én allochtonen willen bespreken. Bij thematische landelijke discussies (of het nu over ruimtelijke ordening gaat of over verkeer) lijkt het alsof de Nederlandse bevolking bestaat uit blanke vrijetijdswetenschappers van ruim boven de veertig.

Welke gevoeligheid bestaat er in de vernieuwingsdiscussie voor gelijkheid? Geert Mak constateert dat de 'echte onderkant' er niet aan te pas komt.[43.] LPF'er Broos Schnetz stelt dat '... echte vrijheid in deze wereld alleen te verwerven is als je geld hebt [...]. Vrijheid is alles voor me en geld is de sleutel tot het maximale vrijheidsgevoel.'

In deze visie is vrijheid iets individueels dat te koop is. Het heeft niets te maken met een open en vrije samenleving. Vrijheid als democratische waarde bestaat bij de gratie van gelijkheid. Dat begrip van vrijheid lijkt echter achter een horizon van onmiddellijkheid verdwenen te zijn.

De verplaatsing aan de macht

De vier perspectieven zijn niet recht evenredig per politieke partij opgedeeld. De LPF heeft restaurateurs en onmiddellijken in haar midden. Met de éénvraagsquiz 'Wat is uw favoriete boek van Pim?' kunnen zij worden geïdentificeerd. De onmiddellijken kiezen voor *De puinhopen van Paars.* De restaurateurs vanzelfsprekend voor de *Verweesde samenleving.* De VVD kiest gezien haar hardnekkige weigering in het publieke domein te investeren voor de onmiddellijkheid. Zonder ambities op met name veiligheidsterrein in te leveren, wordt het publieke bestel aan een anorexiadieet onderworpen. Bij het CDA overheersen de restaurateurs. Onmiddellijkheid is de christen-democraten een doorn in het oog. Mocht de premier zijn dissertatie nog eens nalezen, dan zal hij concluderen dat hij in vrijwel ieder opzicht de tegenpool van Pim Fortuyn is.

Aan de linkerkant van het spectrum zijn - naast enkele restaurateurs van de publieke zaak - de relatietherapeuten en egalitaristen te vinden. Zij bevinden zich in een lastige dubbelpositie. Uitgerekend hun reacties op het genoemde interview met Pim Fortuyn hebben de onmiddellijken gevoed in de overtuiging dat tussenkomst van gevestigde politici een open meningsvorming in de weg staat. Tegelijkertijd biedt de strekking van diverse voorstellen, proefballonnen en meninkjes geen ruimte om in je schulp te kruipen. Voor 6 mei 2002 leek een scherp inhoudelijk debat zijn vruchten af te werpen. Na de dood van Fortuyn is die scherpte in een kwade reuk komen te staan.

De politiek zal het vermogen moeten ontwikkelen om verplaatsing vorm te geven. Dat vraagt om het aanboren van verbeeldingskracht. Bij de politici zelf, zodat zij meer dan in het nabije verleden volksvertegenwoordiger worden, maar juist ook bij de kiezers. In dat opzicht is het zinvol het Amerikaanse systeem goed te bestuderen, in de veronderstelling dat de politieke transatlantische invloed zich uitstrekt tot de Nederlandse discussie over de democratische vernieuwing (onder andere over het districtenstelsel). De lethargie van grote groepen kiezers kan dan ook ons voorland worden. Terwijl nu juist een positieve kant van het electorale

schouwspel is dat de politieke belangstelling weer is aangewakkerd. Hóé deze verbeeldingskracht kan worden aangeboord zal echter afhangen van de wijze waarop het politieke landschap zich verder ontwikkelt.

Eindnoten:

1. Zie onder meer: Kees Brants en Philip van Praag (red.), *Verkoop van de politiek, de verkiezingscampagne van 1994*. Amsterdam 1995.
2. J. de Hart (red.), *Zekere banden, sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag 5-6-2002.
3. Vele zijn aangesloten bij de Vereniging van Lokale Politieke Groeperingen (VLPG).
4. Overigens waren de lokale partijen ook bij de verkiezingen van 1998 zeer sterk uit de bus gekomen.
5. In het *Volkskrant Magazine* van 26-10-2002 staat een uitgebreide reconstructie van dit interview, dat zo'n verregaande uitwerking zou hebben op de politieke ontwikkelingen.
6. Zie ook: H. van Gunsteren en R. Andeweg, *Het grote ongenoegen over de kloof tussen burger en politiek*. Bloemendaal 1994.
7. *Vrij Nederland*, 6-7-2002.
8. Idem.
9. *De Volkskrant*, 1-5-2002.
10. *De Groene Amsterdammer*, 16-3-2002.
11. *Elsevier*, 17-5-2002.
12. *De Telegraaf*, 11-3-2002.
13. *NRC Handelsblad*, 11-5-2002.
14. *NRC Handelsblad*, 13-5-2002.
15. *NRC Handelsblad*, 10-5-2002.
16. *De Volkskrant*, 17-5-2002.
17. Philip van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', te publiceren in *Jaarboek Documentatie Centrum Politieke Partijen.* Groningen 2002.
18. *Contrast*, 23-5-2002.
19. Idem, fragment uit column.
20. *Alert*, april/mei 2002.
21. J.H. Schoo, *de Volkskrant*, 17-10-2002.
22. *Trouw*, in hoofdartikel. Zie ook: Hans Kuné, *De herbetovering van de wereld volgens de principes van Pim Fortuyn.* Amsterdam 2002.
23. *Algemeen Dagblad*, 11-5-2002.
24. *Haarlems Dagblad*, 10-5-2002.
25. *De Journalist*, 17-5-2002.
26. *2 Vandaag*, 20-8-2001.
27. *De Volkskrant*, 12-9-2001.
28. *Vrij Nederland*, 24-9-2002.
29. Maurice Vergeer, *Een gekleurde blik op de wereld, een studie naar de relatie tussen blootstelling aan media en opvattingen over etnische minderheden.* Nijmegen 2000.
30. *De Sociologische Gids*, zomer 2002.
31. *The Economist*, 4-5-2002.
32. *NRC Handelsblad*, 11-5-2002.
33. In het kiezersprofiel van het *Algemeen Dagblad* wordt de grootste groep kiezers beschreven als man (63%), tussen de 50-64 jaar (37%), laagopgeleid (51%), bovenmodaal inkomen (34%) en geen religie (70%). In *Trouw* wordt het profiel dat is onderzocht door Motivaction 'de moderne burgerij' genoemd (3,2 miljoen kiezers). Doelen: traditionele waarden, maar open voor vernieuwing; leefstijl: gepland, financieel zeker, alles met mate; werk: belangrijk, niet alleen inkomen, maar ook uitdaging.
34. *De Volkskrant*, 18-7-2002.
35. Arend Jan Boekesteijn in *NRC Handelsblad*, 7-5-2002.
36. *Het Parool*, 26-6-2002.

37. *NRC Handelsblad*, 11-5-2002.
38. *NRC Handelsblad*, 7-3-2002.
39. *Het Parool*, 13-5-2002.
40. *NRC Handelsblad*, 11-5-2002.
41. *NRC Handelsblad*, 11-5-2002.
42. Tussen aanhalingstekens parafraseringen tekst interview met Richard Rorty, ‘Ik doe mijn werk’, door Heleen van Doremalen in *De Groene Amsterdammer*, 2-7-1997.
43. *De Groene Amsterdammer*, 15-5-2002.

Frits Bienfait

Rechts en links in de politiek: oorsprong en fundament

‘Rechts’ en ‘links’ lijken over het politieke landschap te zweven als de geest Gods over de wateren: alom aanwezig maar ongrijpbaar, steeds aangeroepen maar in diepste wezen ongekend, en al heel vaak dood verklaard[1.] maar toch steeds onverstoorbaar heersend. Wat maakt dat iedereen met gemak weet te zeggen of een politiek idee ‘links’ of ‘rechts’ is, terwijl niemand die begrippen behoorlijk kan definiëren? Het is de taal, het zijn onze uitdrukkingen, onze gewoontes, en daarover gaat dit verhaal. Maar eerst:

Versailles, zomer 1789

De geboorte van links en rechts wordt gewoonlijk gesitueerd in Frankrijk in de zomer van 1789. Louis XVI had in mei van dat jaar de Staten-Generaal bijeengeroepen in Versailles vanwege ernstige geldnood, onder andere ontstaan door de peperdure en slecht verlopende oorlogen tegen Engeland. De vorige zitting was in 1614 geweest, waaruit wel blijkt dat de situatie ernstig was. In de tussenliggende anderhalve eeuw was echter de Verlichting opgekomen, waarmee ook het instituut van een standsgewijze volksvertegenwoordiging (geestelijkheid, adel, hogere burgerij) aan de orde werd gesteld. Onhandig gedrag van de koning stimuleerde de discussies. Zo was de eerste bijeenkomst uitgeschreven voor eind april, maar door ernstige onenigheid tussen het hof en de architect over vorm en vooral formaat van het baldakijn van waaronder de koning de vergadering zou voorzitten, werd de openingszitting op het laatste moment ruim een week uitgesteld. Al die tijd moesten de meer dan duizend vertegenwoordigers, uit heel Frankrijk toegestroomd, zich maar behelpen, en het laat zich denken wat er in die periode allemaal is besproken in de Parijse herbergen en cafés. Nauwelijks een maand na de eerste zitting resulteerde de gang van zaken in de ver-

gaderzaal, en daarbuiten, in de befaamde eed op de kaatsbaan (20 juni), waarin de aanwezige vertegenwoordigers plechtig verklaarden voortaan niet meer voor hun stand, maar voor het Volk te spreken en te handelen. De Staten-Generaal werden omgedoopt tot Assemblée nationale. Men bleef, na enkele omzwervingen als gevolg van chicanes van de koning, uiteindelijk vergaderen in de Salle des Menus Plaisirs, waar de vertegenwoordigers nu, bevrijd van hun standsgewijze plaatsindeling, konden zitten waar ze wilden. Van die vrijheid werd niet meteen gebruikgemaakt, maar toch kwam er, mede door een haastige verbouwing aan de zaal op 22 juli, een soort groepsvorming tot stand die erop neerkwam dat de fanatiekste aanhangers van de moderne ideeën links van de voorzitter zetelden, en de meest koningsgetrouwen rechts. Bij de belangrijke stemming op 11 september over een vetorecht van de koning bleken de voorstanders van het koninklijk prerogatief zich overwegend rechts, en de tegenstanders zich links van de voorzitter te bevinden. Dit ogenblik wordt door de meeste geschiedschrijvers aangehouden als de geboorte van de politieke links-rechtspolariteit, die daarna zou uitwaaieren naar alle moderne democratieën.

Verklaart dit nu waarom iedereen in die democratieën weet wat links en rechts is in de politiek? Het is niet waarschijnlijk dat de lezer van de krant van vandaag een duidelijk beeld heeft van de strijdpunten in de Salle des Menus Plaisirs, twee eeuwen geleden, laat staan dat hij of zij die als ijkpunt gebruikt om te bepalen of bijvoorbeeld het gebruik van kernenergie een voorkeur van rechts dan wel links is.

Over de vraag hoe dat dan toch kan, hebben veel politicologen zich in lange en ingewikkelde artikelen afgebeuld. Men heeft geprobeerd een universele grondslag voor de links-rechtspolariteit te vinden, al dan niet geïnspireerd door de gebeurtenissen in 1789, van waaruit voor alle bekende strijdpunten een logische plaats op de schaal van links en rechts zou volgen: revolutie tegenover de bestaande orde; vrijheid tegenover dictatuur; de onderdrukten tegenover de machthebbers; arbeiders en intellectuelen tegenover boeren en het kapitaal; gerechtigheid tegenover het kapitaal; wetenschap en vooruitgang tegenover obscurantisme en behoudzucht; enzovoorts. Maar geen van deze tegenstellingen kon de tweedeling linksrechts in de politiek verklaren, ja als het in het ene geval klopte, dan was het in een ander geval net andersom. Was de Sovjet-Unie links? Of waren het juist de dissidenten? Zijn de arbeiders links? Wordt kernenergie, toonbeeld van wetenschap en vooruitgang, gekoesterd door links? En staat rechts pal voor behoud van natuur en milieu?

De politieke issues blijken op de links-rechtsas heen en weer te springen, al naar gelang van de plaats en de tijd: zo werd het idee van een revancheoorlog van Frankrijk tegen Duitsland tussen 1871 en 1914 beurtelings gekoesterd door links en door rechts. Ook hier weer: enzovoorts. De politicoloog Mounier concludeerde na een uitputtende opsomming: ‘On n'en sortira pas’.[2.]

Net zomin als de strijdpunten in de Salle des Menus Plaisirs, zullen de overwegingen der politiek theoretici de gemiddelde krantenlezer erg bekend zijn, en dat ze een rol zouden spelen wanneer hij de ideeën van Rosenmöller of Nawijn op de links-rechtsschaal plaatst, is dus niet erg aannemelijk. Toch is er kennelijk een instrument dat hem in staat stelt te weten wat links en rechts is. Dit moet voldoen aan twee eisen: ten eerste dat er geen bijzondere scholing voor nodig is om het te kunnen toepassen, en ten tweede dat het voor iedereen grosso modo dezelfde uitkomst geeft. Zo'n instrument zou de taal kunnen zijn.

Het woordenboek

Men neme een verklarend woordenboek, bijvoorbeeld de Grote Van Dale. Daar staat (dertiende uitgave, 1999) bij ‘links’: ‘zich bevindend aan de linkerzijde’, en de gebruikelijke politieke betekenissen waar we weinig mee opschieten, zie Mounier. Maar daarnaast: ‘iemand links laten liggen: zich niet met hem bemoeien, hem negeren’; ‘onhandig, lomp’; ‘schuins, onvriendelijk’; ‘vals, bedrieglijk: linkse streken’. Bedenken we dat ‘links’ is afgeleid van ‘link’, en kijken we daar: ‘gevaarlijk, slim, glad. Van oudsher is links geassocieerd met ongunstig’, en verder ‘leep’; ‘vals, gevaarlijk, lelijk, riskant: linke soep, een riskante boel; linke waar, gestolen goed; linke jongens, dieven’. En in afleidingen: ‘linker’: ‘[...] bedrieger, schelm, valsaard’; ‘hij is met zijn linkerbeen uit bed gestapt: hij is zeer uit zijn humeur’; ‘linkmiegel’: ‘[...] gewiekste of gevaarlijke vent, lepe, listige vent [...] (ook) leuke vent’.

Bij ‘rechts’ niets dat afwijkt van ‘aan de rechterzijde’, maar bij ‘recht’: ‘op rechte wegen gaan: zich niet met slinkse streken ophouden; de rechte weg is de beste: eerlijk duurt het langst; wie zal het kromme recht noemen? (naar Pred. 1:15): wie zal onrecht recht noemen?’; ‘recht door zee gaan: eerlijk voor zijn bedoelingen uitkomen, zonder omwegen zijn doel nastreven; recht geraken: in een ordelijke, d.i. meestal financieel gezonde toestand komen’. Ook een afwijkeling: ‘hoe linker hoe flinker, hoe rechter hoe slechter’. ‘Recht’ als zelfstandig naamwoord: ‘gerechtigheid, rechtvaardigheid, billijk-

heid' en de daarvan afgeleide betekenissen.

Dit alles niet alleen bij ons: ook in het Duits, Frans, Engels, Grieks, Latijn - men heeft het voor het kiezen. Tibetaans: 'Is hij niet de persoon waarop ze vertrouwen? Ja, hij is hun rechterhand.' Rechts staat steeds voor degelijk, juist, in orde, veilig, en links voor bedrieglijk, gevaarlijk, tot ziek, homoseksueel, krankzinnig aan toe.

Vanwaar deze toedeling van betekenissen die niets met de fysieke aanduiding van plaats of richting te maken hebben, en dat nog wel in al die talen? Er is geen evidente logica die zegt dat rechts moet staan voor eerlijk, juist en degelijk, en links voor bedrieglijk, verkeerd en gevaarlijk. Toch moet er een oorzaak of reden voor dit merkwaardige verschijnsel zijn.

De antropologie

Rond de vorige eeuwwisseling hadden de Europese koloniale mogendheden zo ongeveer hun maximale expansie bereikt. Legerofficieren, artsen, zendelingen en missionarissen met belangstelling voor de volken waartussen ze verbleven, hadden hun waarnemingen op schrift gesteld, en de tijd was rijp voor overzicht en vergelijking. In 1909 gaf de Franse socioloog Robert Hertz onder de titel 'La Pré-éminence de la main droite. Étude sur la polarité religieuse'[3.] een overzicht van de manier waarop bepaalde volken, stammen en andere gemeenschappen belangrijke aspecten van hun universum onderbrachten in twee sferen. Hieronder enkele van die classificaties:[4.]

bij de Nyoro in Oost-Afrika:

links	rechts
vrouwelijk	mannelijk
ondergeschikte	baas
ongunstig voorteken	gunstig voorteken
ziekte	gezondheid
verdriet	vreugde
onvruchtbaarheid	vruchtbaarheid
armoede	rijkdom
aarde	hemel
zwart	wit
dood	leven
het kwade	het goede
onrein	rein
oneven	even

zacht	hard
illegaal	legitiem
lang haar	kort haar
dierhuiden	schorsen kleding
vreemde taal	eigen taal
onbeschaafd	beschaafd
overspel	trouw

bij de Mapuche in Chili:

links	rechts
vrouw, kind	man
jongere	oudere
zwart	wit
leek	priester
het kwade	het goede
dood	leven
nacht	dag
ziekte	gezondheid
kwade geesten	vooroudergeesten
armoede	overvloed

op Ambon:

links	rechts
vrouwelijk	mannelijk
aarde	hemel
spiritueel	wereldlijk
kust, zeekant	land, bergkant
buiten	binnen
achter	voor
nieuw	oud

in Europa bij de oude Grieken:

links	rechts
vrouwelijk	mannelijk
krom	recht

donker	licht
het kwade	het goede
beweging	rust

De indeling van de verschillende noties en symbolen vertoonde in ver uiteen liggende delen van de wereld, zij het niet overal, een frappante gelijkenis: aan de ene kant elementen als het mannelijke,

licht, kracht, rechts, leven, maar ook stabiliteit, orde, zekerheid, veiligheid, hiërarchie, traditie, en daartegenover elementen als het vrouwelijke, nacht, zwakte, links, dood, maar ook gevaar, het onzekere, omverwerping, het nieuwe, het informele.

Hertz meende dat hieraan een religieuze preoccupatie ten grondslag lag, maar tegenwoordig denkt men dat eerder het dualistische denken de behoefte schiep om twee sferen te vormen die samen de spiegelbeeldige, complementaire kanten van alle aspecten van het universum verenigen (in de ene het mannelijke, in de andere het vrouwelijke, samen de mens; in de ene de dag, in de andere de nacht, samen het etmaal). Het is afhankelijk van de context aan welke kant van het spectrum een begrip wordt geplaatst. In de antithese zon-hemel kan de zon, die de hemel beschijnt, in de mannelijke sfeer horen, en de hemel in de vrouwelijke sfeer. Maar in de antithese hemel-aarde is logischerwijze de hemel, die de aarde beregent en bevrucht, te beschouwen als mannelijk en de aarde als vrouwelijk. Een jongeman staat rechts van een even jonge vrouw, maar ten opzichte van een oudere man staat hij links. Het gaat erom wat in een specifieke context als het meest relevante aspect wordt ervaren, zowel van de sfeer als van het onder te brengen element. Bij dit alles kan de ene sfeer zich door een bepaalde religieuze of morele lading onderscheiden van de andere, maar dat hoeft niet. Zo is het ‘kwade’ niet per se het ‘moreel slechte’, maar kan het ook slaan op het algemenere ‘dat wat ons schade berokkent’, zoals rampen en plagen.

De indeling van het universum in twee sferen kon tot uitdrukking komen in de vormgeving van rituele handelingen, omgangsvormen, tradities en gewoonten. Hiertoe bood de tegenstelling links-rechts een bruikbaar instrument. Rechts maakte deel uit van de sfeer waarin ook het sterke, mannelijke huist - logisch, want de meeste mensen zijn rechtshandig; links behoorde dus tot de sfeer van het zwakke, vrouwelijke. Links en rechts manifesteren zich duidelijk aan de mens zelf, en kunnen dus op diverse manieren het bestaan van de twee sferen tot uitdrukking laten komen: de koning plaatst rechts van zich zijn sterkste krijger, de vertrouweling, zijn ‘rechterhand’. Men eet met de rechterhand, niet met de linker (geassocieerd met verval, ziekte en dood), die goed is om je achterste mee af te vegen. De medicijnman van de Nyoro legt zijn staf op de linkerschouder van de patiënt en zegt: ‘Ziekte ga heen, treurnis ga heen, onvruchtbaarheid ga heen.’ Dan legt hij de staf op de rechterschouder en zegt: ‘Kome rijkdom, kome kinderen, kome lang leven, kome al het goede.’ De jongetjes komen uit de rechtertestikel, de meisjes uit de linker (Hippocrates). Meer prachtige voorbeelden

zijn te vinden in Needham, Fritsch[5.] en Smits[6.].

Even opvallend als de wereldwijde overeenkomsten in de indeling van noties en begrippen, is de overeenkomst van deze lijstjes met wat wij in onze Europese talen aan associaties met links en rechts hanteren. Het lijkt me moeilijk te bewijzen dat de door Hertz gesignaleerde, al lang bestaande indeling in sferen zich via de taal, met zijn uitdrukkingen en aanverwante gewoontes en tradities, heeft ontfermd over de belangrijkste politieke polariteit. Maar het is misschien wel aannemelijk te maken.

Naar het nu

Net als in die al beschreven culturen staat rechts ook nu bij ons nog voor dat wat thuishoort in de huidige wereld, voor dat wat het voortbestaan ervan lijkt te bevorderen, en wel in de eerste plaats het voortbestaan van ons, onze gezinnen, onze gemeenschap. Het bestaande recht dus - niet voor niets zo geheten - in juridische zin: het handhaven van de orde, met politie en leger. En ook voor handel en industrie, die voor onze economie en dus ons brood zorgen; en voor vertrouwen in kracht en wat zich, al dan niet daarmee, bewezen heeft; voor wantrouwen tegen vreemdelingen die de orde zouden kunnen verstoren, in het algemeen tegen ideeën die de huidige ordening in de samenleving omver zouden kunnen werpen: je weet wat je hebt, maar niet wat je krijgt. Dat is de dreiging, het gevaar van link(s).

Links staat voor het alternatief, dat door zijn (haar) zwakheid niet aan de macht heeft kunnen komen, voor de (nachtelijke) droom die ons belooft te bevrijden van de lasten van de dagelijkse worsteling het in deze wereld uit te houden. Het is in de politiek de kant die gekozen wordt door degenen die niet aan hun trekken komen, en die wat recht wordt genoemd voor onrecht houden. Vandaar dat in de definities van het fundament van links ‘het streven naar gerechtigheid’ steeds weer terugkomt,[7.] wat helaas niet voldoet, omdat rechts datzelfde doel kent - met zijn eigen definitie van gerechtigheid. Niet deze wereld maar een betere, is het streven van links. In deze beschrijving vloeien het oude culturele en het huidige politieke stelsel van polariteit samen.

We kunnen nu zien hoe onderwerpen als kernenergie en milieu, voor de oude definities van Mounier problematische gevallen, bij politiek rechts en links terecht konden komen.

Kernenergie is een moderne, wetenschappelijke oplossing van

het probleem hoe energie op te wekken zonder de kooldioxideconcentratie in de atmosfeer te verhogen. In Mouniers schema zijn wetenschap en technologie favoriet bij links. Dat mag zo zijn geweest in het begin van de optimistische negentiende eeuw, omdat ze ons zouden helpen op weg naar een betere maatschappij, maar sindsdien zijn wetenschap en techniek de ereplaats bij links geleidelijk aan kwijtgeraakt. De wetenschap is verantwoordelijk voor het maken van de atoombom en heeft een alliantie gesloten met grote bedrijven als Philips en Shell, die gezien worden als dienaren van de heersende machten. Kernenergie, verwant met de atoombom, wordt gepropageerd door technici en het grote bedrijfsleven. Rechts dus.

Behoud van natuur en milieu zou goed moeten passen in de rechtse sfeer, waar immers de behoudende elementen zijn verzameld. Natuurbehoud wordt nu echter veelal gezien als een strijd tegen de heersende macht van industrie en economische krachten, samen een formidabel bastion van rechts. De natuur wordt daartegenover ervaren als zwak en hulpbehoevend, en in haar wanhopige strijd tegen de bedreigingen van rechts vindt zij haar bondgenoten automatisch in het linkse kamp. Zij biedt bovendien een romantisch alternatief voor de huidige verwetenschappelijkte en vertechniseerde samenleving: genoeg om liefdevol te worden omarmd door links.

In deze twee voorbeelden gaat het er dus niet om wat de objectieve kwaliteit van bepaalde noties of verschijnselen is, maar hoe die wordt aangevoeld. In de politiek gaat het immers om wat wij willen, en dat wordt nu eenmaal sterker bepaald door driften en emoties dan door de ratio (wat D66 zo moeilijk kan aanvaarden). Een ideaal van links kan binnen korte tijd worden overgenomen door rechts, en dan fel worden bestreden door hetzelfde links dat het eerder nastreefde, zoals het eerder vermelde Franse verlangen naar een revancheoorlog tegen Duitsland. De context veranderde: rond de eeuwwisseling was er de Dreyfus-affaire, en het pacifisme kwam op - uiteraard vooral bij links.

Hetzelfde is te zien in ‘premoderne’ culturen. Ook daar is de toedeling van noties en symbolen aan een van de twee sferen geen overal en altijd vaststaande zaak. Die toedeling gaat naar associatie met wat gevoeld wordt als de essentie van een sfeer, of door aanhechting bij een ander al in een sfeer aanwezig verwant element, en ook daar staan die associaties onder invloed van de context - sociaal, religieus of anderszins - die naar tijd en plaats kan variëren.

In het oude China waren alle facetten van het leven onderhevig aan de tweedeling yin-yang, maar hing het van de situatie af, bijvoorbeeld officiële rouw of feestelijkheid, hoe de indeling linksrechts uitviel, en of dus de linker- of de rechterhand werd gebruikt dan wel - bij begroetingen - juist verborgen.[8.]

Morele aanspraken van links

In haar boek *Links und Rechts in Wissenschaft und Leben* besteedt Vilma Fritsch een heel hoofdstuk aan de vraag: 'Ist Rechts besser als Links?' Dat is bijna een retorische vraag voor wie hierboven eerst de termen in het woordenboek en vervolgens de lijstjes met classificaties bij de Mapuche, de Nyoro en de Grieken heeft doorgenomen. 'Gunstig' en 'het goede' staan steevast rechts, 'ongunstig' en 'het kwade' links. Maar voor veel Nederlanders van nu zal dit toch een onaangename verrassing zijn: zij weten immers dat politiek links moreel hoger staat dan rechts. Een paar citaten uit de serie 'Wat is links?' afgelopen zomer in *de Volkskrant*, met bijdragen van leken en deskundigen:

'Hoe links kan buitenlandse politiek überhaupt zijn? Hoe ver komt men op dit terrein met een geweten?' (Arie Elshout, redacteur van *de Volkskrant*).

'Mijn vader schrok, en bekenden vielen bijna van hun stoel. Waarom? Omdat zij vinden dat je links stemt als je een goed mens bent. Anders sta je aan de foute kant' (Paul Verstraeten, in zijn 'bekentenis' VVD te hebben gestemd).

'Hoe meer je verdient, des te prijzenswaardiger is het dat je links stemt' (Rens Snel).

Andere bijdragen gaven van dezelfde grondgedachte blijk, zo niet expliciet dan wel impliciet.

Wat is hier aan de hand?

In de bijbel is hieromtrent opmerkelijk materiaal te vinden. Het Oude Testament: 'De geest van de wijze richt zich naar rechts, maar de geest van de dwaas naar links' (Pred. 10:2); meer dan dertig psalmen noemen de rechterhand des Heren: 'omdat Hij aan mijn rechterhand staat, wankel ik niet' (psalm 16); 'Hij antwoordt hem uit zijn heilige hemel met de machtige heilsdaden zijner rechterhand' (psalm 20); 'Geef overwinning door uw rechterhand...' (psalm 60), enzovoorts. Het koppel gunstig-ongunstig heeft zich hier duidelijk klassiek genesteld in de polariteit van de twee sferen.

Maar 'links' wordt ook enkele malen als een gunstige factor genoemd, en wel in verband met de strijd: '... en de Here verwekte hun

een verlosser: Ehud, de zoon van Gera, een Benjaminiet, die links was' (en dus zijn zwaard aangordde aan zijn rechterheup, Richt. 3:15-17), en verderop: 'Van al dit krijgsvolk waren zevenhonderd uitgelezen mannen linkshandig, en ieder van hen slingerde met een steen tot op een haar, zonder te missen.' (Richt. 20:16)

Ook in het Nieuwe Testament is een afwijkend geluid te horen, en wel in de Bergrede (Matth. 5-7). Kenmerkend is daarin een reeks van uitspraken die apert in strijd zijn met traditionele voorschriften in het Oude Testament: 'Gij hebt gehoord, dat er gezegd is... maar Ik zeg u...' - karakteristiek voor links. En de rechterkant krijgt ineens een nieuwe rol toebedeeld: 'Indien dan uw rechteroog u tot zonde zou verleiden, ruk het uit en werp het van u, want het is beter voor u, dat een uwer leden verloren ga en niet uw gehele lichaam in de hel geworpen worde. En indien uw rechterhand u tot zonde zou verleiden, houw haar af en werp haar van u; want het is beter voor u, dat een uwer leden verloren ga en niet uw hele lichaam ter helle vare.' De eerst zo voortreffelijke rechterhand kan zich dus ten dienste stellen van het (morele) *kwaad.* Buiten de Bergrede hebben links en rechts in het Nieuwe Testament overigens de traditionele betekenis.

Een andere interessante tekst is de *Antigone* van Sophocles, niet omdat hij, zoals de bijbel, een grote invloed op ons denken zou hebben, maar omdat hij dateert uit de klassiek-Griekse tijd, waaruit ook het eerder vermelde lijstje stamt,[9.] en tegelijk een conflict behandelt met duidelijk politieke aspecten. Een soort overbrugging dus tussen de culturen die Hertz beschreef en onze Tweede Kamer.

Het conflict gaat tussen Kreon en Antigone. Kreon betekent letterlijk 'heersend' of 'heerser', Antigone is te vertalen als 'tegengeboortig' of 'tegenstreefster'. Kreon vertegenwoordigt de heersende macht die op fatsoenlijke wijze, dat wil zeggen zonder daarnaar gestreefd of om gevraagd te hebben, op de troon is gekomen en de stad nu zo goed en zo kwaad als het gaat moet besturen. Dit houdt het nemen van onaangename beslissingen in. Antigone daarentegen meent te moeten handelen naar een hogere wet dan de wereldse van haar oom, en het conflict is geboren. Beiden vertegenwoordigen een wereld, Kreon die van het hier en nu, Antigone een 'hogere'. In de twee tegenspelers is het huidige politieke links en rechts herkenbaar, en tegelijk belichamen ze de sferen van de oude indeling, met de koppels oud-jong, handhaving versus verwerping van de bestaande orde, en man-vrouw.[10.] Sophocles geeft beiden het volle pond, maar in moderne opvoeringen in West-Europa is Antigone meestal de heldin. (Hoe zou men in China of Marokko tegen haar

aankijken?)

Antigone doet met haar beroep op de goden niet anders dan ons links, dat streeft naar een betere wereld dan de huidige. Waar het in dit geval om draait, is het bewust of onbewust gedachte of gevoelde: ‘Wie streeft naar het betere, handelt beter en wie beter handelt, ís beter.’ Hier ligt mijns inziens de primaire bron van de morele aanspraken van links. De crux is natuurlijk de aanname dat (goed) ‘willen’ en (goed) ‘doen’ samenvallen, dat ze eigenlijk een en hetzelfde zijn.[11.]

In antwoord daarop wijst rechts op het plaveisel van de weg naar de hel. En daarmee wordt ook het verband zichtbaar tussen het huidige links met de oude sfeer, waarin links het onderdak is voor begrippen als wanorde en gevaar. Zolang de ordening van een samenleving in grote trekken de resultante is van wat de meerderheid wil, oftewel van een regulier politiek proces, is zij per definitie rechts. Maar diezelfde meerderheid bepaalt ook de taal en de gewoonten, en onontkoombaar volgt daaruit dat de taal spreekt namens rechts, en aan links de lading geeft die Van Dale registreert.

Hier zou een vergelijking met het oude China nogmaals leerzaam kunnen zijn. Yin en yang beheersen de tweedeling, met in de sfeer van yin het vrouwelijke, rechts, de aarde, winter, de hand die doodt, en in die van yang het mannelijke, links, de hemel, zomer, het behoud van het leven. Hier is niet tegenstelling maar complementariteit het belangrijkste: het een kan niet zonder het ander, indien nu het een, dan straks het ander. Te veel van of te lang het een is even schadelijk als te veel van of te lang het ander. Te vergelijken met eb en vloed: het een maakt plaats voor het ander, het ander voor het een, samen houden ze, door hun steeds afwisselende stromingen, het leven in de Waddenzee in stand. Maar ze kunnen elk op zich ook gevaar inhouden.

Yang, geassocieerd met de hemel, heeft de ereplaats. Niet altijd - weer geldt dat de context bepaalt (tijd van oorlog, tijd van vrede). Maar essentieel in het hele systeem van yin en yang is de afwezigheid van enige morele lading, laat staan superioriteit, van zo'n ereplaats. Granet zegt het met nadruk: ‘De Chinezen kennen niet de religieuze manie die ze ertoe veroordeelt de dingen op te splitsen in goed en kwaad.’

In een democratie wisselen, als yin en yang, kabinetten van rechtse en linkse signatuur elkaar af. Allebei hebben ze hun gelijk, maar Sophocles liet al zien waar extreem vasthouden aan een van beide visies toe leidt. Geen van de twee kan claimen superieur te zijn aan de ander.

Terug naar Versailles 1789

Staan de gebeurtenissen in de Salle des Menus Plaisirs nu geheel los van de ontwikkeling van links en rechts in de parlementaire geschiedenis? Er is wel gesuggereerd dat als de vertegenwoordigers bij die zitting op 11 september 1789 andersom hadden gezeten, links nu voor behoudend en rechts voor vooruitstrevend had gestaan. Maar zo zaten ze niet, en dat was ook niet toevallig. Vrijwel vanaf het begin van de zittingen op 5 mei hadden groepjes met een oppositioneel karakter (namelijk tegen het bestaande regime) de neiging zich bij discussies en stemmingen links van de voorzitter op te stellen; dat kon weliswaar niet tijdens de reguliere sessies, waar men zich strikt aan de standsgewijze zaalindeling moest houden, maar wel bij onofficiële deelvergaderingen, en officieel na de eed op de kaatsbaan op 20 juni. De oppositionelen lieten zich daarbij inspireren door de situatie in het Engelse parlement, waar de oppositie altijd links zat en de aanhangers van de macht rechts, geheel volgens de oude antithese die tot op de dag van vandaag wordt volgehouden.

Door de Engelse situatie als voorbeeld te gebruiken voor hun eigen opstelling in de Salle des Menus Plaisirs, haalden de Fransen dus die door Hertz beschreven, al lang bestaande polariteit ongemerkt hun Assemblée nationale binnen. Ze brachten daarbij wel een grote verandering teweeg: rechts en links stonden niet meer zoals in Engeland, voor de macht respectievelijk de oppositie daartegen, maar voor de noties en ideeën die volgens de oude polariteit allang met die twee termen geassocieerd werden.

Conclusie

Links en rechts in de politiek zijn een voortzetting van een eeuwenoude antithese, die zich heeft vastgezet in onze taal, gewoonten en tradities. In Engeland is van die antithese het aspect ‘macht’ bepalend voor wie links of rechts van de voorzitter in het parlement zit. In Frankrijk, en ook elders in continentaal Europa, bepalen de ideeën die met die antithese geassocieerd worden wat in de politiek als links en rechts wordt ervaren, en waar dus de parlementariërs zitten.[12.] Omdat onze samenleving zich nu eenmaal ontwikkelt, zal de invulling van het linkse en rechtse denken zich daar steeds bij aanpassen, maar altijd met behoud van de fundamentele kenmerken: rechts dat deze wereld in essentie aanvaardt, en links dat streeft naar een betere.

Met dank aan drs. Friso Wiersum voor zijn speurwerk in Parijs.

Eindnoten:

1. In 2002 alleen al door bijvoorbeeld Ian Buruma (*de Volkskrant*, 16 mei), Hans Goslinga (*Trouw*, 18 mei), S.W Couwenberg (*NRC Handelsblad*, 24 mei), Hans Hillen (*Trouw*, 20 juli), Maxime Verhagen (tv-programma *Buitenhof*, 15 september).
2. E. Mounier (1951), 'Court traité de la mythique de gauche'. In: E. Mounier, *Les certitudes difficiles*, pp. 78-131. Seuil, Paris.
3. Robert Hertz (1909), 'La Pré-éminence de la main droite. Étude sur la polarité religieuse'. *Revue philosophique* 68, pp. 553-80. Vertaald in het Engels ook te vinden in Needham, zie noot 4.
4. Lijsten, niet uitputtend, ontleend aan: Rodney Needham (1973), *Right & Left, Essays on Dual Symbolic Classification.* University of Chicago Press. Tekenend is ook het volgende fragment uit de VPRO-gids (2002) nr. 30, kinderpagina Achterwerk: 'Ik heb een hele lieve vriendin [...] en die heeft een probleem. Ze denkt de hele dag over wat ze doet. Als ze aan het schommelen is, telt ze hoe vaak ze op en neer gaat. Ze mag alleen stoppen bij een even getal, want oneven brengt volgens haar ongeluk. Ze begint ook altijd met rechts, want links brengt ongeluk. Veters strikken, boterham smeren, zwemmen, aan de rechterkant langs een paaltje, en ga zo maar door. Als ik haar dan meeneem langs de linkerkant en ik haar loslaat, rent ze terug, gaat aan de linkerkant er langs en weer terug via de rechterkant. Als het echt te ver is om terug te gaan, doet ze het de volgende keer weer hetzelfde omdat het dan even is en daarna weer gewoon. [...]' Ondertekend: Jessy (16).
5. V. Fritsch (1964), *Links und Rechts in Wissenschaft und Leben.* W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
6. R. Smits (1993) *De linkshandige picador. Over links- en rechtshandigheid: feiten en verzinsels.* Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam.
7. E. Schweissguth e.a. (1994) 'Droite-gauche. Un clivage passé'? *Problèmes politiques et sociaux* 719, pp. 2-65.
8. M. Granet (1934), *La pensée Chinoise.* Ed. Albin Michel, Paris.
9. In het klassieke Grieks en Latijn heeft rechts in de regel een gunstige, links (*sinister*) een ongunstige betekenis. Maar enkele, vooral oudere, termen voor links in het Grieks, (*aristeros, euoonumos*) en Latijn (*laevus*) moeten onder sommige omstandigheden juist 'gunstig' als connotatie hebben gehad, misschien in verband met de oriëntatie van voorspellers en waarzeggers op het noorden dan wel het zuiden. Ze worden ook wel geïnterpreteerd als eufemismen. Er is gespeculeerd over sporen van een voorafgaande matriarchale cultuur, waarin de linkse, vrouwelijke sfeer, gunstig zou zijn geweest (J.J. Bachofen (1861), *Das Mutterrecht.* Schwabe, Basel).
10. Wat betreft man-vrouw: SP, GroenLinks en PvdA bijeengenomen brachten met de verkiezingen van 2002 evenveel mannen als vrouwen in de Tweede Kamer, de VVD en LPF samen vijf keer zoveel mannen als vrouwen.
11. Zie Paulus in zijn brief aan de Romeinen, 7:15-26. In de betere wereld moet ook de mens beter zijn: 'Nederlandse burgers *moeten* iets veel ingewikkelders leren dan zich aan regels houden. *Ze moeten* verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen gedrag. En ze *moeten* empathisch worden; zich willen en kunnen inleven in anderen.' (Malou van Hintum, *Vrij Nederland* 3/10 augustus 2002; cursivering van mij, FB).
12. In Engeland is de Franse traditie ook doorgedrongen, met als gevolg dat de 'linkse' parlementariërs, wanneer hun partij aan de macht is, rechts van de voorzitter zetelen.

Homme Siebenga
Vleeshal

De stad is bleek weggetrokken van de hitte en ligt erbij als een astmapatiënt die smeekt om zuurstof. In plaats daarvan krijgt ze een kussen in haar gezicht. De warmte drukt steeds zwaarder en verstikt de straten en pleinen. Het is bladstil. Heel af en toe is er een zuchtje wind, maar dat drijft de temperatuur nog verder op en zorgt voor dwarrelend stof. Scherpe lijnen en contouren worden weggemoffeld onder een doffe poederlaag.

Zelfs op de doorgangswegen heerst de stilte van het kerkhof. De inwoners zijn massaal richting zee gevlucht, op zoek naar verkoeling, een kleine groep achterblijvers verschanst zich in de kelders en de souterrains. Wie zich toch naar buiten begeeft, draagt alleen de hoogst noodzakelijke kleding en waagt zich niet midden op de weg waar de zon vrij spel heeft. De enkeling die voorbijkomt, schuift met zijn blote rug langs de gebouwen, zich vastklampend aan de smalle schaduwstrook.

Dankzij mijn strategische positie aan het centrale plein kan ik een flink deel van de verhitte binnenstad overzien. Alles is verstard en versteend, ik neem nauwelijks beweging waar. Aan de gevel van het bankgebouw schuin tegenover mij hangt een digitale thermometer. Daarop verspringt zo nu en dan een cijfer. Het is nu omstreeks het middaguur. De temperatuur kruipt richting 40 graden.

In de verte ontdek ik een man met ontbloot bovenlijf en een strooien hoed. Als hij nadert, zie ik dat hij een fles water bij zich draagt die hij ter verkoeling tegen zijn buik drukt. De mond hangt open. Hij heeft de gejaagde ademhaling van een hond en het zweet gutst van zijn vuurrode voorhoofd. Ook hij kruipt angstvallig langs de gevels alsof er onheil dreigt.

Zelf ben ik niet bijzonder gevoelig voor hoge temperaturen, maar ik moet toegeven dat deze hittegolf ook voor mij een regelrechte kwelling is. Alleen in mijn ondergrondse segmenten is de temperatuur nog enigszins draaglijk - voor zolang als het duurt - maar boven straatniveau staat alles in brand. De kokende warmte dringt

moeiteloos mijn kieren binnen, er is geen ruimte in mij die zich aan het zonlicht kan onttrekken.

Vaak heb ik geglimlacht als mensen van het klimaat te lijden hadden, ook als het om een wolkbreuk of snijdende vrieskou ging. Omdat het mij niet gegund is me in hun ellende te verplaatsen. Ik ben immers gebouwd om overeind te blijven onder de meest extreme omstandigheden, dus in mijn jonge jaren gaf ik nooit een krimp. Nu het verval begint toe te slaan, spijt het me oprecht dat ik zo neerbuigend heb gedaan. Het leven van mensen is dramatisch kort, hun lijden is hevig en ze zijn er nauwelijks tegen gewapend.

De man schuift als een dikke hagedis langs de muren van baksteen. Hij maakt een geagiteerde indruk, beweegt veel sneller en schichtiger dan verstandig is. Als hij niet op korte termijn verkoeling zoekt, zullen zijn lichaamsfuncties het begeven. Niemand te bekennen die hem in dat geval kan bijstaan. Ja, ik sta dicht bij hem, maar ik ben niet bij machte een helpende hand toe te steken. Zelfs als hij tegen mijn steigers in elkaar zakt, zal ik machteloos moeten toezien.

Hoe ik ook met deze figuur meevoel, toch ben ik blij dat zijn lijf geen contact met mij zal maken, want hij ziet er afstotelijk uit. Stel je voor, dat zwetende, schuddende lichaam dat zich tegen mijn buitenkant aanschurkt. Niet alleen zal de geur ondraaglijk zijn, hij zal ook mijn temperatuur verder opjagen. Het mag harteloos klinken, maar ik prijs de hemel dat mijn trottoir is gebarricadeerd met bouwhekken.

Vreemd hoe kieskeurig je in de loop der eeuwen kunt worden. Op dit moment walg ik bij de gedachte dat een speklaag langs mijn gevel wrijft. In mijn jonge jaren glom de plavuizenvloer op de begane grond bijna dagelijks van het stierenvet en het deerde me niet. Sterker nog, ik kon er intens van genieten, omdat het mijn bestemming was. Mijn centrale hal was ruim genoeg om onderdak te bieden aan veertig slagersstallen. Ik rilde van genot als een handelaar zijn mes scherpte aan een van mijn pilaren van blauw hardsteen.

Aan mijn voorgevel hangt een gebeeldhouwde ossenkop uit die tijd, met levenslustige ogen en naar voren priemende horens. Lange tijd heb ik geen enkel verband gelegd tussen die voorstelling en wat er onder mijn dak gebeurde. Hier is namelijk nooit een rund op eigen kracht over de drempel gestapt. Ze kwamen binnen op de schouders van krachtpatsers, zonder hoeven, zonder ingewanden, onthoofd. Alleen zo kende ik ze.

Jarenlang ging ik ervan uit dat het hun natuurlijke staat was, dat

ze bewegingsloos waren net als ik. Hun opengewerkte ribbenkast deed me altijd denken aan de scheibogen van mijn gewelf en de binten van mijn dak, dus beschouwde ik ze bijna als kleine soortgenoten. Tot ik een keer een op hol geslagen stier door de straten zag rennen, op de hielen gezeten door mannen met bijlen. Toen ik het bloed uit zijn bek zag lopen, begreep ik pas de betekenis van mijn gevelsteen.

Bewegen. Of niet bewegen. Ik heb ruimschoots de tijd gehad daarover na te denken. Natuurlijk zijn er periodes geweest dat ik bijna krankzinnig werd van mijn eigen roerloosheid. Niet toen ik dienst deed als Vleeshal, want in die tijd borrelde het dag in dag uit in mijn ingewanden. Tientallen dieren kwamen dagelijks via de achterdeur als warme kadavers binnen en verdwenen weer door de voordeur als bescheiden vleeshompen. Die transformatie ging gepaard met gekrijs, gerinkel van geld en doffe hakgeluiden. Ik genoot van die bloedkermis.

De verwarring begon pas op de dag dat ze me ontruimden en mijn deuren en ramen dichtspijkerden met hout van een van de kramen. Aan mijn voorzijde bleef het gonzen van de activiteit, want daar werd bijna dagelijks een markt opgebouwd, maar mijn binnenkant verkilde en verdroogde. Van die abrupte overgang raakte ik volkomen uit balans. Ik begon mezelf af te meten aan die energiek bewegende mensenmassa op het plein. Raakte bezeten van de gedachte dat ik niet volwaardig was, omdat mijn scharnieren niet op de juiste plaats zaten. Tot ik er heilig van overtuigd was dat ik niet werkelijk bestond, dat ik altijd al afwezig terzijde had gestaan.

Inmiddels weet ik dat het allemaal op een misverstand berustte. De enige reden waarom hun soort zo hectisch beweegt, is dat hun houdbaarheid zo onbegrijpelijk beperkt is. Wel iets langer dan die van een stier, maar verwaarloosbaar. Zodra ze stilvallen, zet het verrottingsproces in. Door het materiaal waaruit ik ben opgetrokken - gebakken klei, natuursteen, eiken balken en mortel - blijf ik zonder enige inspanning overeind. Voor mij is er geen enkele noodzaak om me te verroeren, omdat alles vanzelf aan me voorbijtrekt.

De man met de fles heeft nu het pand bereikt dat kortgeleden pal naast mij is verrezen. Gelukkig hebben de bouwlieden geen dwarsverbanden tussen ons gemaakt, want ik vrees dat we elkaar anders ernstige schade zouden toebrengen. Hoewel de gevel zich buiten mijn gezichtsveld bevindt, heb ik er toch een vrij nauwkeurig beeld van dankzij gesprekken op de bouwplaats en opmerkingen van passanten. Eerlijk gezegd voel ik een diepe afkeer voor het belendende

perceel. Het is een schaamteloze kopie van mijzelf, uitgevoerd met inferieure materialen. Op de okerkleurige bakstenen woekert nu al een witte schimmel.

De hijgende man keurt mijn rivaal in elk geval geen blik waardig. Hij maakt zich los van de gevel, stapt het gesmolten asfalt op, gaat pal voor mij staan en kijkt omhoog. Nu pas begint het me te dagen. Ik heb hem al talloze malen in mijn omgeving zien rondlopen, maar tot nu toe altijd blootshoofds en gehuld in een lange, zwarte jas. Bovendien herkende ik zijn gezicht niet, omdat het schuilging in de schaduwrand van zijn hoed. Nu ik zijn trekken in het volle licht zie, voel ik een allesverzengende haat in mij opkomen. Dit is de man die koelbloedig aan mijn ondergang werkt.

In de loop der eeuwen hebben bouwlieden heel wat aan mij verspijkerd, vermetseld en weggebroken. Zo is de geglazuurde vloer met mokers aan stukken geslagen en vervangen door een laag cement. De muurankers van de eerste verdieping zitten nog altijd in de gevel, maar zijn allang verworden tot loze ornamenten omdat de oude vloerbalken zijn losgezaagd. Het plafond van de begane grond werd ongeveer een meter verlaagd om op de etage erboven ruimte te creëren voor de gemeentelijke dienst Burgerzaken. Tot voor kort huisden er ambtenaren in mij.

Enkele van die ingrepen beschouw ik nog steeds als een verrijking. Helaas werden de meeste zo bruut en onoordeelkundig uitgevoerd dat ze flinke kwetsuren tot gevolg hadden. Mijn ziel raakte niet beschadigd, maar ik begreep al na een paar aanrandingen dat het zover zou kunnen komen. Daarom ben ik altijd als de dood voor sloophamers en de geur van specie. Ik ben voortdurend op mijn hoede voor bouwkundige aanslagen.

Toen deze gestalte voor de eerste maal een videocamera op mijn gevel richtte, koesterde ik geen argwaan omdat hij zich niet onderscheidde van een willekeurige toerist. Ik werd pas alert toen ik zag dat hij systematisch te werk ging en ook mijn binnenwerk meter voor meter vastlegde, zelfs de muren van de kelder. Toch was ik niet zeker van zijn kwade bedoelingen, omdat hij geen kille indruk maakte. Hij keek met respect naar de zigzagpatronen van mijn metselwerk en de pen- en gatverbindingen in mijn balken.

Zijn oog voor details heeft me in verwarring gebracht. Zelfs tijdens de eerste fase van de werkzaamheden was ik niet overtuigd van kwade intenties. Terwijl de ambtenaren rustig doorwerkten, liet hij mijn voorgevel bijna liefdevol stutten met drie licht hellende balken. Daarbij ging de bouwploeg zo voorzichtig mogelijk te werk, om beschadigingen te voorkomen. Niet lang daarna werd het pand

ontruimd, verwijderde hij zonder al te veel geweld de tussenvloer en plaatste hij ook stutbalken aan de binnenzijde van mijn gevel. Ik begreep nog steeds niet waar hij naartoe werkte, maar bleef de stille hoop koesteren dat hij verminkingen uit het verleden ongedaan wilde maken.

De oplegger met bouwkraan die het plein opreed, maakte een einde aan al mijn illusies. Op dat moment begreep ik dat hij de gedaante heeft van een bondgenoot, maar in werkelijkheid mijn ergste vijand is, mijn persoonlijke beul. Zijn eerste aanval kwam lafhartig van achteren. Een ijzeren bal verbrijzelde mijn dakpannen en sloeg de nokbalk aan splinters. Een dag later lagen ook mijn zijmuren en achtergevel volledig in puin, het front is alles wat nog van me rest.

Hij draait de dop van zijn fles, gooit zijn hoofd achterover en klokt het water naar binnen. Ik vraag me af waarom de moordende hitte hem niet heeft weerhouden hierheen te komen. Zijn macht is groot genoeg om anderen op mij af te sturen. Wat drijft hem ertoe persoonlijk te verschijnen? Komt hij zijn hart ophalen aan de onttakelde staat waarin ik verkeer?

Het kost me vaak grote inspanning om menselijke emoties te interpreteren. Zo ook nu. Ik verwacht een triomfantelijke blik, maar ik twijfel. Wat ik zie zou net zo goed bezorgdheid kunnen zijn. Hij zet de fles op de grond, haalt een sleutel uit zijn zak en opent het hangslot aan het hek dat de steiger afsluit. Hij wurmt zich door de smalle doorgang en nadert mij nu zo dicht dat ik zijn zweetlucht kan waarnemen. Er komt geen einde aan zijn folterpraktijken.

Via de steiger klautert hij moeizaam een verdieping hoger. Daar gebeurt waar ik zo bang voor ben geweest: hij begint me zonder enige terughoudendheid te betasten. Zijn wijsvinger glijdt door mijn uitgehakte voegen, zo diep dat ik ervan walg. Hij strijkt over mijn huid die schraal is van het zandstralen. Hij volgt de scheuren die als een zaagtand door mijn gevel lopen en die door de hoge temperatuur alleen maar dieper lijken te worden. Kon ik hem maar van mij af stoten. Raak me niet aan met je vlezige tentakels, transpirerende hypocriet! Menselijk uitschot!

Waarom werkt mijn geest toch zo hemeltergend traag? Ik heb ze bezig gezien terwijl ze gebouwen in mijn omgeving toetakelden. Hoe heb ik kunnen denken dat ik de dans zou ontspringen? Die smeerlappen zullen mijn voegen volsmeren met spierwitte mortel, mijn houtwerk verpesten met glimmend vernis en een lichtbak aan mijn gevel monteren die 's nachts voor hoerig strijklicht zorgt.

Perverse geesten zijn ongedurig. Zonder aanleiding staakt hij zijn

handelingen, laat me weer los, daalt af en opent met een andere sleutel mijn voordeur. Nu drukt hij de hoed dieper op zijn hoofd, stapt de gapende leegte achter mijn gevel binnen, wandelt door de bloedhete fantoomhal. Plant zijn zolen waar mijn zwellende pilaren stonden.

Het is mij een raadsel wat hij met mijn stoffelijke resten heeft gedaan. De zuilen hebben ze op twee exemplaren na onbeschadigd kunnen verwijderen en voorzichtig weggereden in een vrachtwagen. Verder heeft hij nog een aantal ornamenten, eikenhouten deuren en glas-in-loodramen weten te redden. Voor het overige ben ik tot puin geslagen en afgevoerd in metalen containers. Mijn samenhang is vernietigd, ik ben verspreid over eindbestemmingen die ik nooit zal kennen.

Kijk hem paraderen, zie hoe hij van mij wegloopt en de kaalslag met zijn passen afmeet. Het moet hem een gevoel van absolute macht geven dat hij mij van mijn fundamenten heeft gedonderd. Mensen hebben zich eeuwenlang naar mijn muren geschikt, nu heeft hij de rollen omgedraaid. Zelfs wat er nog van mij rest, dank ik volledig aan hem. Ik ben niks anders dan een gebalsemd lijk.

Plotseling houdt hij zijn pas in, draait zijn hak in de grond om de plek te markeren. Strekt dan zijn beide armen uit zodat ze een hoek van ongeveer 90 graden vormen. Hij geeft de plaats aan waar de nieuwe achtermuur en zijmuur elkaar zullen raken. Ik weet dat het metselwerk niet van baksteen zal zijn, maar van wanstaltige, grijze blokken die ze haastig aan mijn façade vastlijmen.

Net als de slopers zullen ook de bouwers hem blindelings gehoorzamen. Hij is degene die mijn lot bezegelt. Maar zoals hij daar eenzaam in de brandende zon staat, boezemt hij geen enkel ontzag in. Zijn lichaamsbouw is deerniswekkend, omdat er geen rechte lijn of haakse hoek in valt te ontdekken. Zelfs als hij stilstaat, blijven al zijn onderdelen onrustig in beweging. Hij oogt zo neurotisch en kwetsbaar, dat ik in lachen zou uitbarsten als ik er de kracht nog voor had.

De hete wind blaast verkruimeld cement uit mijn voegen. Van mijn oorspronkelijke weerbarstigheid is niets meer over. De scheuren trekken steeds dieper in mijn lichaam. Volkomen willoos hang ik tegen mijn stutten. Wat heeft het voor zin mijn geschiedenis nog verder op te rekken? Ik ga gebukt onder mijn eigen cynisme, zoveel heb ik al gezien.

Staak die obscene gebaartjes, bouwmeester. Laat je ongespierde armen zakken en stop met die natte dromen over een gebouw dat nog niet bestaat. Ik wil dat je naar me toe komt en onder ogen ziet

wat je hebt aangericht. Schei uit met dat macabere gedans op mijn graf, toon liever berouw voor de gore streken die je hebt geleverd. Of is die armzalige ziel van je niks anders dan een put met ongebluste kalk?

Ik hel al zichtbaar achterover, dus ik weet wat me te doen staat. Ik hoef mezelf alleen maar gewicht te geven. Eindelijk zal ik op eigen kracht in beweging komen. Die scharnierende menselijke motoriek waar ik ooit jaloers op ben geweest, kan me gestolen worden. Het gaat mij om één machtig gebaar waarmee ik mezelf in ere herstel. Zoals ik ooit een os van zijn ijzeren haak naar beneden heb zien storten. Op de breekbare benen van de man die hem aan stukken wilde snijden.

Ja, goed zo. Kom jij maar hierheen. Stap voor stap. Je houdt het toch niet lang uit in die kokend hete oven. Heel beheerst, terug naar de schaduwstrook waar je vandaan komt, anders word je gaar gestoofd. Geen onnodige risico's, beste architect, breng je project niet in gevaar. Veel beter om de koelte op te zoeken. Kom dicht bij me. Druk jezelf tegen de stenen. Wees niet bang.

Dit is het moment, vervloekte balken! Dwing me niet langer overeind te blijven. Gun me mijn wraak, nu! Hij staat op een paar meter afstand, is zich van geen kwaad bewust terwijl ik spottend op hem neerkijk. Mooier kan het niet. Laat me achterover storten van het lachen, laat mijn puin neerbeuken op die potsierlijke hoed van stro.

Dat de houtworm jullie wegvreet! Verkankerde boomstammen! Wat heb ik misdaan dat jullie je tegen me keren? Rot toch weg in de hel! Waarom nemen jullie dat doortrapte beest in bescherming? Ik smeek het, laat me gaan. Mijn glas zal zijn vetlagen openrijten, mijn gewicht zal zijn gebeente verbrijzelen. Ik slacht hem fluitend! Ik maak hem met de grond gelijk!

Hedda Martens
Iemandsland
Brand

Iemand heeft overal altijd alleen voor gestaan en je zal hem er niet over horen; maar zouden anderen hem nu ook eindelijk eens met rust willen laten? Geen dag gaat voorbij of hij moet zich weer schikken in allerlei regels waar hij nooit om gevraagd heeft: op welk uur mag zijn vuilniszak naar buiten, hoe raakt hij zijn auto hier kwijt, wanneer is het zijn beurt om het trappenhuis schoon te maken, waar is dat kaartje voor de meterstanden. - Nu is hij heus wel bereid om de wederzijdsheid van dergelijke schikkingen in te zien, per slot gaat het om voorzieningen waar hij zelf ook wel eens gemak van heeft; maar die postcodes bijvoorbeeld waardoor hij nooit meer een adres uit zijn hoofd weet, wat mag daar zijn eigen voordeel van wezen; om maar niet te spreken van de nieuwe parkeerreglementen die hem al handenvol geld hebben gekost. En wie vroeg om die schelle straatlantaren pal voor zijn raam; wat moet hij met dreunende heimachines omwille van een betonnen brug in plaats van het withouten opklapdingetje dat zijn uitzicht zo aardig sierde, en waarom wordt hij op de gekste tijden opgebeld door enquêteurs of bankemployés die zogenaamd het beste met hem voor zouden hebben?

Alsof hij niet altijd overal alleen heeft voor gestaan, ze hoeven hem waarachtig niet alsnog wat anders wijs proberen te maken. En dan zo'n galmende luidspreker op een auto die je batterijen wil hebben, de glasbak drie huizen verderop waar rond middernacht een mitraillade van flessen in wordt afgevuurd - o het zal allemaal zeker geweldig goed bedoeld zijn maar voor hem hadden ze het beter na kunnen laten, hij heeft amper plek op zijn verdiepinkje voor al die bakken waarin je tegenwoordig je afval moet scheiden. Waar bemoeien ze zich in vredesnaam mee, mag hij misschien zelf weten hoe hij van zijn rommel afkomt?

Hij moet zich laten testen voor zijn rijbewijs, hij moet meedoen aan een bevolkingsonderzoek, hij moet zeggen wat hij vindt van gevelbeplanting, die nieuwe rotbrug, hij moet blij zijn met buurtfees-

ten waardoor hij zijn eigen deur amper uit kan - hoe dan ook is die buurt van hem de laatste jaren een bezoeking geworden, steeds verzinnen ze weer wat nieuws om het gemeenschapsgevoel te versterken en dan maar strijden voor behoud, renovatie, opvang, verkeersdrempels, speeltuig, noem maar op. Wat gaat het hem aan? Evengoed staat de boel de ene keer blank na een beetje regenbui, de andere keer walmt de riolering dat het een aard heeft, dan wordt de straat weer eens afgezet omdat er een tak van een boom kan vallen of anders wel vanwege een optocht, een vrijmarkt of wat voor gedoe dan ook; en steeds krijgt hij weer een brief in de bus, een collectant aan de bel, een oproep voor een bijeenkomst met koffie en cake ook als alles zich pas straten verderop afspeelt; en altijd opnieuw moet hij zich bezinnen, een beslissing nemen, iets vinden, ertegen opzien of zich in onverschilligheid terugtrekken - terwijl hij überhaupt van al die dingen niets af wenst te weten, van hem hebben ze zich immers ook nooit wat aangetrokken; hij merkt het allemaal waarachtig vanzelf wel.

Dan op een nacht wordt hij wakker van een prikkende, kruidige geur die door het open slaapkamerraam naar binnen komt; omdat hij toch naar de wc moet staat hij op, steekt hij zijn hoofd tussen de gordijnen en ziet een beweeglijke oranjegele gloed op de muren aan de overkant van het tuinenblok. Ook dikke rookwolken waaien die kant op en er moet dus brand zijn, zo ongeveer honderd meter verderop links. Ver genoeg om je weinig van aan te trekken, al staan de overburen algauw in nachtkleding met jassen eroverheen op hun balkons en is iemand zelfs flitsfoto's aan het maken. Aan de straatzijde onder de schelle lantaren stopt de ene brandweerauto na de andere, een tumult van jewelste en aan beide kanten sluit hij de ramen - ze doen maar, hij heeft zijn slaap veel te hard nodig. Maar hij ligt nauwelijks weer onder de dekens of door het hele huis heen rinkelen de deurbellen, een hoog, twee hoog, drie hoog, links, rechts, en tot slot bij hemzelf; door het microfoontje aan zijn deur kan hij horen dat het pand ter preventie ontruimd moet worden, en wel onmiddellijk, nu.

Dat houd je toch niet voor mogelijk - tien huizen verder breekt een brandje uit en dan moet het hele blok zeker samen op straat gaan zitten, ‘onmiddelijk’, ‘levensbedreigende kans op overslaan van de vlammen...’ de microfoon fluit in zijn oor van de gemeenschappelijke opwinding. Vertel hem wat, hij heeft in zijn jeugd heus heel wat zien branden maar met die regen die al dagenlang over de stad ruist, en dan tien huizen ver - daar heb je ze opnieuw aan de bel met hun bemoeierij, geen sprake van dat hij daar gehoor aan geeft. Laat

ze maar denken dat hij niet thuis is, of aan zijn geroosterde lijk desnoods, haha, alsof het daar echt op aan zou komen. Voorzichtig gluurt hij uit het raam aan de straatkant en ja hoor, Jan en alleman staat al rillerig tegen elkaar aan te keuvelen, een enorme thermoskan gaat langs omhooggehouden plastic bekertjes en door een luidspreker volgen instructies over persoonlijke veiligheid en huisdieren die je moet afgeven aan de dierenambulance, her en der staan al cavia- en vogelkooien langs de stoeprand opgesteld - je gelooft je ogen toch niet, hij zou wel gek wezen om aan zulke flauwekul mee te gaan doen.

Nee, hij heeft een veel beter plan: niet voor niets zit hij hier op de hoogste verdieping, en met een trui en een regencape over zijn pyjama klimt hij langs een stalen trapje naar het dakluik toe, een verbazend lichte perspex koepel met een piepend contragewicht - hij kijkt even naar beneden het trappenhuis in, niemand moet hem horen of zien natuurlijk. Een vouwstoeltje heeft hij bij zich, en een paraplu en een dikke reep melkchocolade; over de dakgoot heen ziet hij dat zijn hele pand inmiddels is leeggelopen maar ook van vele nummers verderop herkent hij mensen die praten, wijzen en huilende kinderen troosten. Hij had gelijk, het is hier dik tien huizen vandaan, een leeg kantoorgebouw waar al verscheidene bestemmingsplannen voor in zijn bus hebben gelegen. Ondanks de regen slaan de vlammen grootscheeps uit het dak, vette rookwolken drijven boven de binnentuinen en langs een balkon aan de overkant waaien witte gordijnen naar buiten; maar het mooiste vindt hij de explosies van gouden vonken die met knallen door de zwarte nachtlucht sproeien, en de warme oranje gloed die nog steeds langs de tegenoverliggende huizen speelt - ze zouden er een boek bij kunnen lezen, daarginds.

Binnen een paar dagen zullen er wel weer circulaires komen, over de hoeveelheid uitgerukte brandweerauto's, de ideale samenwerking met de politie, de teamgeest van de buurt, de oorzaken, overlast, schadevergoedingen en de herzieningen van het bestemmingsplan; maar de eerstkomende uren heeft hij de tijd van zijn leven, hoog en droog onder zijn paraplu gezeten met het prachtigste zicht van allemaal, terwijl de regen zich mengt met de gloeiende vonken waarvan er soms een uitdooft hoog in de lucht, als een vallende ster waar alleen hij zijn eigen wens bij mag doen.

Medewerkers aan dit nummer

ROEL BENTZ VAN DEN BERG (1949) is behalve schrijver (van *De luchtgitaar* en *De overdaad*) ook programmamaker bij de VPRO en medewerker van *NRC Handelsblad.* In september 2003 verschijnt zijn eerste roman, *Dagen van vertrek.*

NANDA VAN DEN BERG (1960) is kunsthistorica. Zij publiceerde onder meer over surrealisme en fotografie, Claude Cahun, Dora Maar en de positie van allochtone kunstenaars.

FRITS BIENFAIT (1940) werkte als bioloog in Amsterdam, Gent, Wageningen en Utrecht. In 1995 richtte hij met Chris Dutilh, de universiteit Vrij van Nut op. Daar leerde hij antropoloog Wouter van Beek kennen, met wie hij over links en rechts schreef in *Antropos* (2001).

CAROLINE VAN DULLEMEN (1958) is socioloog en journalist en was lange tijd werkzaam als secretaris van de Nationale Adviesraad Ontwikkelingssamenwerking. Sinds 2000 is zij directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks.

HENK GOSSINK (1969) heeft als zelfstandig bestuurskundige een adviespraktijk in Amsterdam. Hij studeerde in 1995 af in bestuurskundige theorieën aan de Universiteit Twente op de relatie tussen sociale vernieuwing en de theorie van het communicatieve handelen.

MARCO KUNST (1966) debuteerde in 1999 met de verhalenbundel *De genietmachine.* Hij publiceerde in diverse tijdschriften verhalen en artikelen, maakt beeldend werk (foto's, digitale collages, tekeningen) en is bezig met de afronding van zijn tweede boek, dat in het najaar zal verschijnen.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

IBRAHIM SELMAN (1952) werkte van 1973 tot 1980 als programmamaker bij de staatsomroep in Bagdad. Hij publiceerde een toneelstuk en een verhalenbundel. In 1980 vluchtte hij naar de Koerdische bergen en in 1981 kwam hij naar Nederland. Na zijn studie Theaterwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam werkte hij als docent aan het Universiteitstheater. Hij regisseerde en speelde in diverse toneelstukken en maakte een speelfilm. Verder publiceerde hij de dichtbundels *Dans van een bevroren land* (1998) en *Vrijheid is dood* (2000).

HOMME SIEBENGA (1956) studeerde Nederlands in Amsterdam. Hij is werkzaam als freelance journalist en tekstschrijver.

[Nummer 2/3]

[Inleiding]

Dames en heren!

De dood van het literaire tijdschrift is al vaak verkondigd. En vele grafredes zijn over het hoofd van goedwillende tijdschriftredacteuren afgestoken. Literaire tijdschriften zouden obsoleet zijn geworden, zouden de concurrentie met culturele krantenbijlagen niet langer aankunnen of zouden onherroepelijk moeten zwichten voor de zegeningen van het internet. Al die aanzeggingen ten spijt, vormen literaire tijdschriften in Nederland nog steeds een springlevend en veelzijdig microklimaat in de grotere wereld van de literatuur en het culturele debat. Er is subsidie bij nodig, dat is juist, maar dat geldt evenzeer voor hoogwaardige cultuuruitingen in andere disciplines, zoals de muziek, de beeldende kunst, het toneel of de dans. *Raster* publiceerde onlangs zijn prachtige 100ste nummer, *De Gids* begon recentelijk aan zijn 166ste jaargang. Hoezo een bedreigde diersoort? Voor de prijs van één gezinsvisite aan de Zoo in Antwerpen of Amsterdam bent u een jaar lang verzekerd van 1000 pagina's literaire en culturele verdieping en verbreding.

Een mooie gelegenheid om de vitaliteit van het literaire tijdschrift nog weer eens uit te proberen is het thema van de Nederlandse Boekenweek 2003, dat door de organiserende CPNB is bepaald op ‘De dood’. Naar aanleiding daarvan vroeg de *Gids*-redactie aan uiteenlopende Nederlandse en Vlaamse schrijvers en journalisten om een grafrede. Wij vroegen iedereen een korte tekst, alsof men die zou kunnen uitspreken op de uitvaart van een geliefd of juist verfoeid persoon. Dat mocht een historische figuur zijn (Cleopatra, Mozart, Stalin) of een personage uit de literatuur (Penelope, Emma Bovary, Frits van Egters). Het mocht ook een door bewondering of afkeer gevoed afscheidswoord zijn voor een nog levend persoon (Nelson Mandela, prins Bernhard, Maurice Papon). ‘Want het eind van dit al is de dood’, zoals de dichter zegt, en men kan zich dus

niet vroeg genoeg voorbereiden op het onvermijdelijk overlijden van vriend of vijand, held of schurk, wreedaard of weldoener. Velen gaven aan deze uitnodiging gehoor. Vleiend of vilein, eerbetoon of elegie, woede of weemoed: alle toonaarden komen in dit speciale Boekenweeknummer van *De Gids* aan bod.

Etiquette is geen zaak van leven of dood, maar het omgekeerde is wel het geval, en er zijn twee dingen waarvan ik geleerd heb dat je ze nooit moet doen tijdens een grafrede. Het eerste is steeds over jezelf spreken (‘Ik herinner mij nog goed dat toen ik in 1971 - ik was toen juist benoemd als... dat ik toen tegen... etc.’) en het tweede is tegen de kist praten; je moet je richten tot de nabestaanden en de overige aanwezigen. Er rest mij dus u zonder uitstel welkom te heten op deze bijzondere bijeenkomst, en uw aandacht te vragen voor de spreker die de rij - in omgekeerde alfabetische volgorde, van einde naar begin - zal openen.

Namens de *Gids*-redactie
MAARTEN ASSCHER

Joost Zwagerman

De dood van een uptown girl. *Een herdenking*

Death can really make you look like a star
Andy Warhol

Edie! Edie Sedgwick! Van alle eendagsvliegen, multi-druggebruikers, would-be kunstenaars en andere misfits die sinds het begin van de jaren zestig Andy Warhols Factory bevolkten, was het vooral Edie die Warhol aan een showbusinessachtige sterrenstatus hielp. Alle anderen in de Factory hadden misschien *street credibility*, maar Edie straalde de *high style* uit van iemand uit een gegoede familie. Ze wás ook van uitstekende komaf. Na haar *high school* had Edie korte tijd in Cambridge gestudeerd. Daar zocht ze al snel het gezelschap van de homoseksuele dandy's. Alsof ze zich had willen voorbereiden op de nichtenkringen rond de Factory.

Edie had geld, als enige van het stel in de Factory. Ze bezat meer geld dan Warhol zelf. Het was oud geld, waar ze mee smeet alsof het ballast was. Francis Sedgwick, Edies vader, hoefde niet te werken voor zijn geld - dat hadden zijn voorvaderen al voor hem gedaan. In zijn vrije tijd deed hij aan polo en dreef hij een ranch. Ooit had hij zich vermeid in het schrijven van een roman, *The Rim*, en het boek had nog enig succes ook. De Sedgwicks hadden acht kinderen. Een vriend van de familie zei: ‘Die acht kinderen zijn allemaal even overrompelend knap. Ze zien er allemaal uit als Kennedy's.’

Zeven jaar nadat Warhol haar had leren kennen, stierf Edie Sedgwick aan een overdosis barbituraten. In het autopsierapport staat vermeld dat niet kon worden vastgesteld of het een ongeluk was of zelfmoord. Edie Sedgwick werd begraven in Ballard, een gehucht in de buurt van Santa Barbara, Californië. Ze was achtentwintig jaar. Op de begrafenis waren zo'n honderd mensen aanwezig, het merendeel afkomstig uit de wijdverspreide Sedgwick-clan. Er was niemand van de Factory overgevlogen uit New York, Gerard Malanga niet, Billy Name niet, Brigid Polk niet. Andy Warhol zelf al helemaal

niet. Hij was bezig met een film waarin de belangrijkste nieuwe vrouwelijke Factory-leden zouden acteren.

Wat was Warhol blij met Edie, in 1965. Zijn entourage van ‘supersterren’ stond nog in de kinderschoenen. Edie was een grote vangst. Ze was zijn ideale pupil. Net zo frêle als Twiggy, maar niet zo knokig. Smalle schouders, cupje A, een doorschijnende huid. En dan die wenkbrauwen! Een ander zou ze epileren, maar niet Edie. Die wenkbrauwen, dik als rupsen vlak voor het ontpoppen, waren haar handelsmerk. En ze stonden haar fantastisch. Die wenkbrauwen gaven drama, diepte, droefenis aan haar gezicht. Toen Truman Capote haar voor het eerst zag, beleefde hij een kleine schok. Edie was tot in detail zijn Holly Golightly, het ongrijpbare meisje uit zijn roman *Breakfast at Tiffany's.* Behalve dan dat Holly niet en Edie wel echt rijk was.

Warhol zelf vergeleek Edie weleens met Judy Garland. Maar Edie kleedde zich beter, vond hij. Ze droeg meestal zwarte nylons met erboven een kort bontjasje. Warhol claimde dat Edie de minirok had uitgevonden. Edie haalde de covers van *Life Magazine* en *Vogue.* Liep modeshows in Europese steden. Warhol viel voor haar beeldkwaliteit. Henry Geldzahler zei later: ‘Andy had altijd het gevoel dat hij onaantrekkelijk was en wie bij Edie was, werd Edie. Hij vond het geweldig om met haar in het openbaar te verschijnen. Ze was een van zijn egobeelden.’ Andy en Edie, hét glamourpaar van New York. Collectioneurs en zakenmannen stuurden limousines naar de Factory om de twee op te halen voor hun feestjes. *Time* schreef dat Warhol en Edie samen het tot nog toe meest geslaagde Pop-kunstwerk waren.

Edie zelf hechtte weinig belang aan haar reputatie als fotomodel voor *Vogue.* Ze vond dat ze bij de Factory, bij Andy hoorde, dat was veel belangrijker. Heel prettig voor haar was dat alle mannen in de Factory homo waren. Niemand die haar het bed in probeerde te krijgen - wel zo rustig, voor de verandering. Akkoord, Andy wilde dat ze zich uitkleedde voor de camera en ging liggen vozen met jongens van de straat. Maar dat was kinderspel in vergelijking met de alledaagse opdringerigheid van mannen van buiten de Factory. Zelf bewaarde Warhol in fysiek opzicht grote afstand tot Edie, behalve dan die ene keer dat alle feesten in Manhattan voorbij waren en Edie geen zin had om met een man mee te gaan en aan Warhol vroeg of ze niet een hotelkamer konden delen. Ze sliepen naast elkaar, die nacht. Warhol kon niet slapen en bestudeerde Edie: ‘Ze sliep, maar haar handen bleven maar bewegen. Ze krabde zichzelf, plukte aan haar haar en trok eraan, in haar slaap. Ik weet het niet,

misschien had ze een nachtmerrie. Maar van anderen hoorde ik later dat haar handen nooit rust hadden als Edie sliep. Zelfs in haar slaap bleef ze gespannen. It was really sad.'

Behalve dat zij glamour binnenbracht in de Factory, kan het niet anders of Warhol zag in Edie de sierlijkst denkbare engel des doods. Ook dat kwam heel goed uit. In 1963, na het maken van de series van Marilyn Monroe, de Campbell-soepblikken en de dollarbiljetten, zocht Warhol naar een kentering in zijn werk. De entrepreneur en toenmalige conservator van het Metropolitan Museum Henry Geldzahler adviseerde hem ook dat het tijd was voor iets anders. Toen Warhol hem de pentekeningen liet zien die hij had gemaakt van actrice Joan Crawford, reageerde Geldzahler niet echt enthousiast. Hij zei: 'It's enough life. It's time for a little death.' En Geldzahler gaf hem de *New York Mirror* en wees hem op de vette kop op de voorpagina: '129 Die in Jet!' De dood, daar kon je veel meer mee doen dan met celebrity's. Warhol maakte meteen een acrylschilderij van het krantenbericht. En begon vervolgens aan de befaamde *Suicide*-series, alsmede de printseries van auto-ongelukken. 'I realized that everything I was doing must have been Death,' zei hij in 1963 in een interview. Via de auto-ongelukken kwam hij uit op de befaamde *Big Electric Chair*-reeks. De dood volgens Warhol: een elektrische stoel uitgevoerd in frivool roze, sfeervol groen of warm rood. Die laatste kleur gebruikte hij ook voor de *Atomic Bomb*-serie.

Juist in de tijd waarin Warhol naar eigen zeggen de Pop-factor van de dood ontdekte, kwam hij Edie Sedgwick tegen. Ze was eenentwintig en wilde alleen maar dansen. 'I have to dance certain things out,' was haar slogan. Ze werd nooit moe van dansen in de clubs waar ze met de Warhol-entourage naartoe ging; de speed stelde nooit teleur. Wat ze 'eruit' te dansen had, was de zelfmoord van haar broers, Robert en Francis. Allebei waren ze overleden kort voordat Edie en Warhol elkaar hadden leren kennen. Francis was opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis nadat hij tijdenlang dagelijks bijbelteksten schreeuwend in Central Park op een zeepkist had gestaan. Hij had zijn vader verteld dat hij op mannen viel. Sedgwick senior had hem geëxcommuniceerd. Een Sedgwick doet niet aan die vuiligheid. Een dag voor zijn zesentwintigste verjaardag hing Francis zich op. Edies oudste broer Bobby hield van motorrijden, maar nog meer van de dood. Hij flirtte met de dood. Al zijn broers en zussen wisten dat Bobby niet voor niets zonder helm reed, en het liefste langs steile hellingen. De politie stelde een rapport op waar de ouders in geloofden. Dood door een verkeersongeval. De zes overgebleven kinderen wisten wel beter. 'I knew he was going to

die,' vertelde Edie aan haar vrienden in de Factory. 'He killed himself.'

Twee dode broers, een bruut als vader, en een ingesleten nervositeit die nog werd verergerd door haar gretige inname van diverse soorten verdovende middelen: Edie had de dood op haar schouders zitten. Niemand die het zag, maar Warhol wel. De dood als meisje van eenentwintig. Mooier kon het niet. Warhol had net zijn lowbudgetfilm *Suicide* voltooid, en het speet hem enorm dat hij Edie niet eerder had leren kennen, want dan had hij haar de hoofdrol gegeven. In plaats daarvan speelde ze in andere van zijn films. *Poor Little Rich Girl, Kitchen* en *Beauty-2.* In die films had Edie meestal geen vaste tekst, eerst omdat Warhol dat niet nodig vond, later omdat Edie meestal onder invloed was van drugs en niets meer vanbuiten kon leren. In de films praat en ligt en zit en nikst Edie. Dat doet ze geweldig. Edie had eigenlijk nergens echt talent voor, ze kon niet goed zingen of acteren, maar Aanwezig Zijn In Een Warhol-Film, daarin was ze onovertroffen.

In *Beauty-2* wordt Edie zogenaamd vermoord door haar tegenspeler, ene Gino, een gigolo die door Warhol uit een hoerenkit was geplukt. Deze Gino had er geen bezwaar tegen om Edie voor de camera te neuken. Lastig alleen dat Edie zelf daar nu net tijdens de opnamen niet zoveel trek in had. Buiten beeld stelde iemand haar vragen die steeds pijnlijker en agressiever werden. Over haar uiterlijk. Was ze niet te mager? Waarom had ze nauwelijks borsten? Over haar vader, haar broers. Als Edie eindelijk breekt, zoomt de camera in. *Wow, Edie's crying!* En zoals ze dat deed... Met die oogverblindende wenkbrauwen die kantelden en als een schuin dakje boven haar ogen kwamen te staan.

Kitchen en *Beauty-2* maakten van Edie een undergroundheldin. *Inner* Manhattan dweepte met haar. Sommigen adviseerden haar om bij Andy Warhol weg te gaan, want hij betaalde haar niet voor haar rollen. En belangstelling voor Edie uit Hollywood wimpelde Warhol gehaaid af. Edie moest wel voor hemzelf blijven.

Toen leerde Edie Bob Dylan kennen. Erger kon het volgens de Warhol-claque niet. Wie tot de Factory behoorde, lieerde zich automatisch aan de Velvet Underground, in het bijzonder aan Nico en Lou Reed. Bob Dylan vertegenwoordigde voor hen het mediocre van de jaren zestig. Edie wist niet voor wie te kiezen. Warhol, klaagde ze tegenover wie het wilde horen, nam alleen maar en gaf niets in ruil terug. Ze begreep steeds minder wat hij precies van haar wilde. Hij maakte haar nog nerveuzer dan ze al was. Henry Geldzahler, altijd de bemiddelaar, probeerde haar over te halen bij de Factory te

blijven. Maar ze was steeds minder aanspreekbaar. Geldzahler: ‘She became very vulnerable, very skinny, very hysterical.’ Anderen zeiden dat ze altijd leek te gillen, ook als ze niet gilde. Waar ze kwam hoorde je een soort supersonische fluittoon.

Bob Dylan bracht ‘Like a Rolling Stone’ uit, met daarop een paar venijnige opmerkingen over zowel Warhol als Sedgwick - Warhol werd gediskwalificeerd als ‘Napoleon in Rags’. Toch werd er een verbroederingspoging ondernomen. Warhol bood Dylan aan te acteren in een van zijn artfilms. Maar dan moest hij wel een screentest doen. Een screentest. Dat had hij met zijn straatjongens en -meisjes nooit gedaan. Die zette hij gewoon voor de camera. Dylan stemde nog in ook. Toen hij naar de Factory kwam en de test voorbij was, vond Bob Dylan waarschijnlijk ineens dat hij was vernederd. Snel verliet hij de Factory weer, maar niet voordat hij nog snel een Elvisprint had meegegrist, mompelend dat hij die print als betaling voor de screentest beschouwde. Later hoorde Warhol via via dat Dylan het schilderij als dartbord had gebruikt en het daarna met iemand had geruild voor een sofa. Nauwelijks tien jaar later kon je zo'n Elvis-print niet meer voor minder dan vierhonderdduizend dollar kopen. Nee, naar zo'n smakeloze hippie als Bob Dylan liep je als rechtgeaard Factory-lid niet over. Maar Edie deed dat wel.

Warhol maakte nog één film met haar. Titel: *The Death of Lupe Velez.* Want het was weer tijd voor ‘a little death’. Er was opnieuw geen script, maar Warhol had haar globaal het verhaal verteld. Net als voorheen is Edie aan het praten, lopen en niksen. Wat ze zegt is van geen belang - maar ja, die stem van haar, met de toonhoogte als van een kind van acht, maar tegelijk hees als van een diva van dertig. Een onweerstaanbare combinatie. In *The Death of Lupe Velez* doet Edie dingen die zelfs Warhol niet had voorzien. Vrij onverwacht zet ze een kring van kaarsen om haar bed en neemt een handvol barbituraten, zogenaamd haar zelfmoord voorbereidend. Vond ze wel een leuk idee. De film sluit af met een scène waarin Edie haar hoofd in een wc-pot steekt en doet alsof ze in haar eigen braaksel stikt.

Nog voordat de film werd voltooid, regelde Dylan via een zaakwaarnemer een afspraak met Edie. Ze zouden elkaar in een restuarant in *midtown* ontmoeten. Maar iemand van de Factory-cercle begeleidde haar ernaartoe. Dylan arriveerde in een limousine en weigerde met haar te praten zolang er ‘Warholianen’ in de buurt waren. Toen kwam, onverwacht, Warhol zelf binnen. En Edie werd gedwongen tot een keuze. Ze vertrok met Dylan.

Op weg terug naar de Factory namen Warhol en zijn vrienden

een omweg naar de plaats waar kort ervoor een jonge balletdanser die enkele maanden bij de Factory-clan had gehoord, zelfmoord had gepleegd. Warhol staarde een tijdje naar het raam waar de danser uit was gesprongen en vroeg toen aan niemand in het bijzonder: ‘When do you think Edie will commit suicide?’ Toen er geen antwoord kwam, zei Warhol: ‘I hope she lets us know so we can film it.’

De rest is naspel. Edie weg? Nou, dan is Edie maar weg. Voor haar tien anderen, redeneerde Warhol. Steeds meer vrouwen en meisjes zochten aansluiting bij de Factory. Sommigen namen alvast maar een pseudoniem aan waarvan ze dachten dat het bij Warhol in de smaak zou vallen. Viva, Ingrid Superstar. Uit de cercle van Salvador Dalí kwam ene Isabelle Dufresne, die speciaal voor Andy graag Ultra Violet wilde heten. En allemaal werkten ze mee aan Warhols films, behalve Viva en Ultra Violet ook Valerie Solanas, maar die laatste bleek een bedrijfsfoutje, want Solanas wilde Warhol dood hebben, wat haar in 1968 nog bijna lukte ook, toen ze in de Factory vier kogels op Warhol afvuurde. Kwam Warhol in het ziekenhuis. Verkeerde op het randje van de dood.

Edie pendelde intussen tussen New York en de westkust, en nam met het jaar meer - en zwaardere - drugs. Lang had ze het niet uitgehouden in de kring rond Dylan. Het was veel te veel een heteroclub. Al die jongens rond Dylan wilden met haar naar bed, en als ze eens nee zei, stopten ze haar net zo lang vol drugs tot haar ‘nee’ vanzelf een dizzy ‘ja’ werd. Maar terug naar de Factory ging niet meer. Wílde ze ook niet meer. Eind jaren zestig speelde Edie nog de hoofdrol in een ‘aboveground underground’-film, *Ciao Manhattan!* Het maken van die film duurde veel langer dan was beoogd, omdat Edie steeds vaker nauwelijks aanspreekbaar was vanwege haar druggebruik. Wel vond ze het eindelijk echt aardig om de hele tijd met blote borsten rond te lopen, want ze had ze laten vergroten. Ze ontsnapte aan de dood toen haar appartement in brand vloog nadat ze te midden van brandende kaarsen door een te grote dosis barbituraten in coma was geraakt. Net als in de film. Ze nam haar intrek in het Chelsea Hotel, maar durfde daar niet meer te komen nadat ze ook daar brand had veroorzaakt. Tijdelijk terug bij haar familie aan de westkust stemde ze in met opname in een psychiatrische inrichting. Ze verliet de inrichting voortijdig. En keerde er weer terug. Kreeg elektroshocks. Sloot zich in de westkust aan bij een motorclub omdat die jongens makkelijk aan harddrugs konden komen. Ze liet zich neuken in ruil voor speed en heroïne. Werd opnieuw opgenomen. In het ziekenhuis vertelde ze aan wie het maar horen wilde dat Andy Warhol de duivel in eigen persoon was; dat hij mensen

aantrok en leegzoog. Edie ontmoette in de inrichting ene Michael Post, een student van eenentwintig die van de drugs af wilde komen en met wie ze trouwde. Ze bleef speed en barbituraten gebruiken, soms vermeerderd met heroïne.

Aan het eind van Wolkers' *Turks fruit* vertelt de ik het verhaal van een vrouw die zichzelf een bordje heeft omgehangen: FUCK ME, I'M DESPERATE. Neuken uit wanhoop, Edie had zich er inmiddels in gespecialiseerd, in de laatste maanden van haar leven. Als ze niet bij haar man Michael was, huurde ze in Santa Barbara een kamertje en ontving ze mannen van wie ze wist dat ze haar konden bevoorraden met drugs. Allemaal mochten ze het met haar doen. Veel seks met verschillende mannen, dat verdreef op de een of andere manier de waanzin, merkte ze. Op de gang stonden de mannen soms op hun beurt te wachten. Ze had inmiddels haar haar lang laten groeien en zag eruit als een onschuldige hippienimf. Ze leek op Melanie. Dat was voor wie haar leerde kennen nog steeds het verwarrende: Edie pleegde roofbouw op zichzelf, maar bleef er intussen volstrekt ongehavend uitzien. Ja, haar armen en benen waren geruïneerd door de vele shots die ze had gezet. Maar armen en benen verborg ze onder truitjes en nylons. Haar gezicht bleef zo fris als dat van een tienermeisje van *uptown* aan wie je gerust kon vragen of ze misschien eens de zelfkant van de stad wilde leren kennen. Wisten al die mannen veel.

Op de avond voor haar dood ontmoette ze in een restuarant in Santa Barbara een aardige man die met een dame van ver in de tachtig dineerde. Edie liep naar hun tafeltje, sloeg eerst haar armen om de dame heen en daarna om de - veel jongere - man en begon een wazig gesprek. Het werd een lange avond, en toen de oude dame was vertrokken, zei Edie tegen de man: ‘I like to fuck first. I have to before talking. It relaxes me.’ De man was te verbouwereerd om direct in te stemmen, wat Edie als een afwijzing beschouwde. Pruilend verliet ze het restaurant, terug naar huis, waar haar echtgenoot Michael lag te slapen. Edie nam haar hele voorraad barbituraten in - een overweldigende hoeveelheid waarvan ze moet hebben geweten dat die dodelijk zou zijn - en ging naast Michael liggen. Ze stak niet, zoals in *The Death of Lupe Velez*, haar hoofd in de wc-pot. Maar ze bleek wel te hebben gebraakt, in bed, in haar slaap. Ze was gestikt in haar braaksel. Net als in de film. Zo had Warhol het ook vaak tegen zijn Factory-jongens en -meisjes gezegd, als er iemand was ingestort of een aanval van gekte dreigde te krijgen door drugs: ‘Just pretend it's a movie. As long as you act as if you're in a movie, nothing matters. Nothing hurts.’

Na haar dood roemde Andy Warhol Edie als het meisje dat de mode in New York beslissend had beïnvloed. Hij had haar in 1965 niet voor niets uitgeroepen tot *Girl of the Year.*

Dat waren Warhols woorden voor op de bühne. *Off stage* reageerde Warhol iets anders op Edies dood. Factory-groupie Brigid Polk belde Warhol op bracht hem het doodsbericht. Warhol vroeg zich af of hij Edies geld zou erven. Toen Polk zei dat Edie al lang geleden haar kapitaal erdoorheen had gejaagd, veranderde hij van onderwerp.

> *I don't believe in death, because I always think that*
> *when somebody dies they actually go uptown...*
> *They go to Bloomingdales and they just*
> *take a little longer to get back.*
> Andy Warhol

PL. 34
FAMILLE
CIMETIÈRE MONTPARNASSE
Mr ROGUET, ARCH.

Jolande Withuis

W.A.H.C. Boellaard (1903-2001)

Beste meneer Boellaard,

Twee jaar geleden bent u overleden. Starend naar de kantoorkast waarin een deel van uw uitgebreide boekencollectie over de oorlog logeert, spreek ik in gedachten een grafrede uit. Dat zal u misschien verbazen. Ik ben immers een vreemde, een onderzoekster met wie u vlak voor uw dood, op de hoge leeftijd van zevenennegentig jaar, nog twee gesprekken heeft gevoerd over uw verzetsverleden, uw gevangenschap in Scheveningen, Haaren, Amersfoort, Natzweiler en Dachau en uw leven daarna. Maar ook doordat ik heb geholpen de documenten en boekenverzameling te ordenen in uw geliefde huis, het prachtige Kloosterend, ben ik aan u gehecht geraakt.

Historici zijn een soort aasgieren. Ze willen archieven binnenslepen, en ik heb uit uw werkkamer behalve die boeken twee ladekastjes vol papieren naar mijn NIOD-kamertje verhuisd, een passende bestemming gezien uw inspanningen om de herinnering aan de oorlog te bewaren. Ik heb het als een gemis ervaren dat u stierf voordat ons derde gesprek kon plaatsvinden. Er zouden er waarschijnlijk nog wel meer zijn gevolgd, want u genoot ervan dat iemand zich van uw veelbewogen verleden op de hoogte had gesteld en geïnteresseerd was in uw herinneringen, en ik was bijzonder getroffen door uw persoon - ‘leeuw en lam lagen wel zéér dicht bij elkaar’, zoals het bij de dienst ter uwer gedachtenis werd uitgedrukt.

Zelf heeft u veel gesproken bij begrafenissen. In uw papieren kwam ik uw rede tegen bij de herbegrafenis op de Erebegraafplaats Loenen van zestien van de ‘kampmakkers’ die jullie in Dachau hadden zien creperen, en die in 1960 waren geïdentificeerd. De nagedachtenis van de doden veiligstellen zag u als een persoonlijke plicht. Ik vond in uw nalatenschap lijsten waarop u na uw terugkeer heeft gepoogd precies te achterhalen welke Nederlanders er in Natzweiler en Dachau waren gestorven. Dat enkelen van hen ooit nog

zouden rusten in vaderlandse grond noemde u in Loenen een geschenk waarop zij bij hun ‘wegglijden uit het leven’ niet hadden durven hopen.

Ik heb dat verschrikkelijke oord in de Elzas vorig jaar bezocht. Met een groep van uw medegevangenen. U bent vanaf 1946 vaak terug geweest, maar anders dan sommige anderen noodde u uw vrouw en zoon nooit mee. Kon u de herinnering aan de angst, vervuiling en vernedering van toen niet delen met uw dierbaren? Ik heb de steengroeve gezien en van de dochter van een medegevangene gehoord hoe u de zware lading stenen overnam van haar vader die daaronder leek te bezwijken en anders zeker zou zijn gestorven of gedood. U gaf mij een verklaring, gedateerd 1947, die ik pas na uw dood mocht gebruiken, waarin een andere medegevangene beschrijft hoe u als straf ontilbare rotsblokken moest dragen en elke avond terugkwam: ‘vuil, met kapotte handen, hongerig en dorstig, doch rechtop lopend - een les voor een ieder’. Daarna ging u dan nog alle barakken af om uw jongere landgenoten moed in te spreken. Ik vond een brief waarin een vriend u dankt voor wat u in het kamp voor uw medegevangenen heeft gedaan; hij beschrijft u als ‘de onvervaarde Nederlandse officier die “recht overeind” bleef, welke vernederingen en kwellingen hem ook ten deel vielen’.

Dat komt allemaal overeen met uw persoon zoals die mij uit de archieven en de geschiedschrijving voor ogen stond. ‘Verzetsheld overleden’, schreven de kranten twee jaar geleden. Even helder was het motief van waaruit u in verzet ging: God, Vaderland en Oranje. De sfeer in de overvolle kerk bij de begrafenisplechtigheid werd getekend door twee grote, sombergroene kransen met wit satijnen linten waarop in goud de gekroonde initialen J&B en B&C. ‘De tirannie verdrijven die mij het hert doorwondt,’ zongen we. Op krantenfoto's zie ik u met koninklijke personen. Vooral met de prins moet u veel tijd hebben doorgebracht. Stoeiend, lachend, handen schuddend - een echte mannenvriendschap, of misschien moet ik schrijven: een echte-mannenvriendschap.

Hoe vreemd dat milieu mij ook is, het leek me wel duidelijk. Maar hoe meer laatjes ik uitruim, hoe meer vergeelde stukken ik van hun roestige paperclips bevrijd, hoe meer knipsels en oude brieven ik overpak in onze voor de eeuwigheid bedoelde zuurvrije archiefomslagen (wat kost u me een tijd!), hoe meer u mij een raadsel wordt. U, de erkende verzetsreus, de enige Nederlander die is ondervraagd door Heydrich en Himmler zelve - was u wel zo onaangetast als het leek? Kán iemand onaangetast blijven na confrontatie met pure onmenselijkheid?

Een zekere ijdelheid was u niet vreemd, heb ik begrepen, en het zou u daarom misschien goeddoen te zien dat op mijn bureau twee portretten van u staan. Het ene een sepiakleurig plaatje uit de wereld van Couperus: u, als piepjonge tweede luitenant, in vol ornaat met sabel, laarzen en rijbroek. Op het tweede staat u in Dachau, eind april 1945, kaalgeschoren, te midden van uitgeteerde mannen in strepenpakken. Niet alleen was u degene die velen van hen erdoor had gesleept, u zou ook degene zijn die hen uit die hel naar huis wist te krijgen toen het ‘grote sterven’ daar nog doorging en de regering verzuimde deze opofferingsgezinde vaderlanders op te halen.

De wereld was voorgoed veranderd, maar voor u bestond er tussen die twee foto's een continuïteit. U deed wat u deed, legde u me uit, doordat u stamde uit een oud militair geslacht: generaties van generaals en admiraals waren u voorgegaan. ‘De oude generaal huilde,’ vertelde u over het weerzien, mei 1945, met uw vader, die niet had gedacht dat u nog in leven was.

Dat u een vastberaden verzetsman was, daaraan twijfelt niemand - uzelf op het eerste gezicht ook niet. Maar toch, meneer Boellaard, lijkt het of u een soort dubbelleven heeft geleid. En public een succesvolle captain of industry met een druk high-societybestaan, thuis een man die albums volplakte met procesverslagen, beelden en getuigenissen van de gruwelen die zich in de concentratiekampen hebben afgespeeld, en die vijfenvijftig jaar lang bleef werken aan een nauwgezette reconstructie van jullie oorlogsverleden. En waarom vind ik in uw laatjes telkens weer aangestreepte passages over door u geredde ‘makkers’? Om op te scheppen was het niet, want al die lof voor uw kampgedrag was slechts voor uw ogen bestemd. Kan het zijn dat zelfs iemand met een heldhaftig verleden als het uwe en met zo'n glanzende carrière daarna, bevestiging behoeft? Droeg u de achtergelaten doden als een persoonlijk falen mee? Wilde u alsnog uw afwezigheid in die bange jaren rechtvaardigen tegenover uw nabestaanden? Ik had u nog veel te vragen.

Rudi Wester

Vileine elegie voor Algirdas Julien Greimas (1917-1992)

Om maar met de deur in huis te vallen - en dat is maar het beste bij een zo plechtige aangelegenheid als deze: ik heb u gehaat en bewonderd, Algirdas Julien Greimas, briljant linguïst en auteur van boeken als *Sémantique structurale* en *De l'imperfection.*

En uiteindelijk bemind.

Dat kwam zo.

In 1972 moest ik een scriptie schrijven om mijn studie Franse Taal- en Letterkunde af te ronden. De democratie op de universiteiten in Nederland had in alle hevigheid toegeslagen, dus ik mocht die scriptie schrijven met nog vier medestudenten. Wij werden al snel heel ondemocratisch, toen een van de vijf zich voortdurend drukte en wij tandenknarsend moesten toelaten dat ook zij een 9+ voor deze scriptie kreeg. Maar alla.

In die tijd was het bestuderen van de zogenaamde *Trivialliteratur* zeer in de mode. Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson en Vladimir Propp hadden al de onderliggende structuur van Het Verhaal voor ons ontrafeld.

Maar toen kwam u, Algirdas Julien Greimas.

Aangespoord door onze docent, bevlogen redacteur van het roemruchte Franse tijdschrift *Tel Quel* (Dan Weet Je Het Wel, dichtten wij even bevlogen), stortten wij ons op het bestuderen van uw werken om zo een goed onderbouwde scriptie te kunnen schrijven over de Franse kasteelroman, ‘onze’ doktersroman. U had een *modèle actantiel* ontworpen waarmee wij haarfijn de constante van de kasteelroman zouden kunnen blootleggen.

Grootmoedig worstelden wij ons door zinnen heen als: ‘Un actant narratif est un élément abstrait défini par une structure de relations. L'acteur est plutôt une entité concrète. Dans le langage sémiotique il correspond à un léxème consistant en une organisation de sémèmes. Il est figuratif, animé et susceptible d'individuation.’ Ik zal maar nalaten om hier voor dit gezelschap, verzameld rondom

uw graf, deze zinnen te vertalen, want ook dan nog zijn zij onbegrijpelijk. God, wat heb ik u gehaat vanwege deze humbug in uw ondoordringbare boeken. Moest je zó achter het raadsel van de opbouw van een verhaal komen?

Maar al zwetend en zwoegend en orakeltaal uitslaand als wij aan elkaar de theorie van A.J. Greimas uitlegden, zetten wij door. En kijk, op een gegeven moment hadden wij toch zo ongeveer door wat u bedoelde. Personen in een verhaal (*actants*) worden door u als syntactische functies gezien: er is een bestaande situatie (*sujet*), die veranderd moet worden in iets (*objet*), want anders heb je geen verhaal. De held (*le destinateur*) probeert iemand te vinden om met hem een andere situatie te creëren (*le destinataire*) en in deze actie wordt hij zowel tegengewerkt (*l'opposant*) als geholpen (*l'adjuvant*). Einde verhaal. Ziedaar het modèle actantiel om de 'universele structuur van een verhaal bloot te leggen, als ook de universele structuur van het menselijk denken'. Dat leek ons wel wat, u pakte het niet klein aan.

Het model zal wel geheel anders in elkaar hebben gezeten, maar hiermee konden wij tenminste uit de voeten. Vijftig kasteelromans à la Delly ploegden wij door en ijverig begonnen wij te schematiseren volgens de theorie van u, A.J. Greimas.

Wij ontdekten een fantastisch schema, dé onderliggende structuur van sentimentele lectuur, de kasteelroman. De held was altijd rijk en had voor de vorm ook nog een beroep (landheer/dokter/paardenfokker), maar zat in een situatie dat hij de ware liefde nog niet gevonden had. Hij ontmoet dan een donkerharige jongedame van onbesproken gedrag, meestal met geen of een verzorgend beroep, en er lijkt zó iets moois op te bloeien dat het geluk (objet) binnen handbereik lijkt te liggen. Helaas, zijn pad kruist een opwindende, blonde dame (l'opposant) die uit alle macht probeert de rijke landjonker in haar klauwen te krijgen. Dat dreigt te lukken, hij tuint erin! Want de blonde kan paardrijden/een raceauto besturen/liters whisky drinken/de tango dansen, en de zwarte heeft alleen maar haar onbesproken gedrag. Maar dan komen de omstandigheden (l'adjuvant) onze held te hulp: de zwartgelokte krijgt een vreselijke ziekte of geraakt anderszins in het ziekenhuis/een goede vriend verklapt de kasteelheer dat de blonde een lellebel is en het met andere mannen houdt/de kasteelheer valt van zijn paard.

Zijn ogen worden geopend.

Stotterend van ellende en bevend van schaamte vraagt hij de zwartharige jongedame of zij alsjeblieft met hem wil trouwen. Ook zij bekent dat zij door een diep dal is gegaan maar dat zij, nu zij bei-

den gelouterd zijn, een leven samen met hem wel aandurft. Einde verhaal.

Het spreekt vanzelf dat in die jaren seks geen rol speelde. Pure liefde, daar ging het om.

Wat hebt u mij dan aangedaan, o Algirdas Julien Greimas, u die mij een 9+ voor mijn scriptie bezorgd hebt?

Dit: ik heb u gehaat, bewonderd en uiteindelijk bemind.

Ik heb u gehaat omdat u romans terugbracht tot kille schema's, grafieken en wiskundige formules. Maar ik heb u bewonderd omdat u mij hierdoor tot het inzicht hebt gebracht dat alleen *lectuur* in kille regels valt te vatten en dat het kenmerkende van *literatuur* nu juist is dat het zich daaraan onttrekt. Literatuur is grillig, zet op het verkeerde been, verrast, ontregelt.

Ik heb u gehaat omdat ik bij het bestuderen van uw boeken dacht dat ik stikte, dat ik geen lucht meer kon krijgen, zó dwingend en streng was u in uw opvattingen. Maar ik heb u bewonderd omdat u mij dwong te denken. Nooit hebben mijn hersens zo gekraakt als in die tijd. Daarom ben ik u nooit vergeten, en dat is ook al een verdienste.

Maar uiteindelijk heb ik u bemind. Omdat u mij tot zelfinzicht gebracht hebt. Ik begreep dat als ik iets niet begreep, het aan de ander lag - aan u in dit geval - en niet aan mij. Ik begreep dat ik intelligent was. Zo simpel lag het.

Wat een bevrijding, wat een opluchting.

Het heeft mij mijn hele verdere leven geholpen.

Daarom zeg ik u bij dezen: het ga u goed in uw semantisch graf. Want de onderliggende structuur van het verhaal dat het leven is, is de dood. Dat hebt u goed gezien. U bent nu zelf een objet geworden.

Emile Wennekes
Het symfonieorkest (ca. 1750-ca. 2000)
In dierbare herinnering aan het icoon van de klassieke muziek

We hoeven er hier geen doekjes om te winden: het was bepaald geen monumentaal slotakkoord dat zijn levenseinde begeleidde. Voor hem geen grootse finale van fortissimo gespeelde blazersakkoorden, in 32-sten voortfladderende violen, tremolerende pauken, snerpende piccolo's of n'importe welke effecten componisten in het verleden al niet uit de kast haalden om een muziekstuk een stemmig einde te bereiden.

Neen, het einde van het orkest was een langgerekte, steeds verder in sterkte en tempo afnemende, uitputtende danse macabre, een doodsstrijd in decrescendo. Een roemloos einde was het. Of eigenlijk teerde hij al jaren op de roem van weleer. Het was alsof Joseph Haydn dit stille verscheiden al in 1772, in zijn omineuze *Abschiedssinfonie*, had voorzien, door de een voor een vertrekkende musici de lichtjes op hun lessenaars te laten doven. Maar werkelijk stil en donker is het nu pas geworden. Nu pas, nadat de laatste decennia niet alleen musici, maar juist ook componisten, publiek en politiek zich de een na de ander afkeerden van het orkestapparaat en daarmee uiteindelijk zijn levenslicht doofden. Dat u nu in zo groten getale bent gekomen voor dit laatste afscheid verwondert mij dan ook wel een weinig. Enfin, eerst bij de dood blijkt soms hoe innig geliefd iemand bij leven toch was.

Het begon allemaal zo veelbelovend. Wanneer, waar en hoe precies hij het levenslicht zag, ach, daarover zullen we wel tot in lengte van dagen redetwisten. Werd de opmaat gegeven door Monteverdi, door Lully, door Bach? En wat was de rol van de collegia musica her en der? Of van Philidors Concert Spirituel? Feit is dat met Haydns komst naar het slot Eszterháza de orkestpraktijk een beslissende wending kreeg. Meer dan honderd symfonieën wijdde de goede Haydn aan het nog jonge en dartelende orkest. Blazers kregen een zelfstandige melodische rol toebedeeld en werden een waardige pendant van de strijkers. Voor componisten vormde het orkest hierdoor een dankbaar medium om die intrinsieke strijd tussen

blazers en strijkers in een homogene synthese te beslechten.

Veelzijdig was zijn optreden. Hij vervulde functionele rollen aan het hof, in de kerk, in het operatheater. Maar het orkest zou algauw de vaandeldrager bij uitnemendheid worden van de instrumentale muziek. In die hoedanigheid nam hij de handschoen op tegen vocale muziek. De instrumentale muziek, met het orkest als icoon, bleek wonderwel aan te sluiten bij het indertijd zo verheerlijkte ‘sublieme’, datgene wat de mens zou uittillen boven het banale, het alledaagse. En die erkenning betekende een mijlpaal in ideëel opzicht, voor het orkest een overwinning van onschatbaar esthetisch belang. Maar ook idiomatisch slaagde het orkest erin een geweldige evolutie door te maken. Van klassiek ging het naar romantiek, van romantiek naar toekomstmuziek. De ontwikkelingen in orkestpraktijk en -bezetting hielden daarbij gelijke tred. Mozart was het die ruim baan schiep voor de klarinet; de derde hoorn en de toegevoegde piccolo waren heroïsche verdiensten van Beethoven. Excentrieke tuba's, genoemd naar Wagner, kwamen de gelederen versterken. En wat te denken van de saxofoon, de ondes Martenot, de keur aan slagwerk en wat dies meer zij. Hoger en hoger ging het ook; de stemtoon steeg van 415 Hz in de negentiende eeuw naar 443 Hz in de twintigste. Luider en groter werd het devies.

Mahler, Bruckner - en laten we het niet vergeten, ook Schönberg en Stravinsky - zorgden voor massale, ongekende troepenbewegingen en reusachtige klankerupties die het orkest in zijn volle kleurenrijkdom toonden. Toch waren het juist die laatste twee die het orkest zijn judaskus gaven door nieuwe, revolutionaire wegen te banen met veel bescheidener ensemblebezettingen als voertuig. We zagen het misschien niet onmiddellijk, maar achteraf beschouwd kunnen we veilig stellen dat het orkest toen al, zo'n eeuw geleden, de reutel in de keel had.

En langzaam maar zeker ging het minder met zijn gezondheid. Artistieke avitaminose zou de diagnose kunnen luiden. Aan de kunstzinnige ontwikkelingen van de tweede helft van de twintigste eeuw heeft hij part noch deel gehad. Landen verzanden en zanden verlanden. Zo gaat dat ook in de kunst. Het orkest werd een museale mastodont, goed voor een avondje amusement op hoog intellectueel niveau. Maar hij werd tevens een loden last voor politici en beleidsmakers die het steeds moeilijker te beargumenteren vonden onomwonden gemeenschapsgelden te fourneren. Sommigen zagen er zelfs amper nog de cultuurhistorische waarde van in.

Het verval kwam trouwens ook van binnenuit. Rigide CAO-afspraken en wat werd genoemd ‘een ambtenarenmentaliteit’ konden

de gedrevenheid en de passie van de veel vitalere ensembles niet meer bijbenen. Hij werd zelfs onderwerp van spot. Beethovens negen symfonieën werden in luttele minuten samengevat en met een ijscobel te kijk gezet. En het publiek dan? Dat liet verstek gaan. Niet altijd en overal, maar wel lokaal en in toenemende mate. In een wankelmoedige poging het tij te keren werden er kort voor zijn dood zelfs explicateurs en microfonisten ingezet om te verhalen wat vroeger nog vanzelfsprekend was, maar wat door gebrekkige educatie intussen geen gemeengoed meer bleek te zijn. Zo werd zelfs het doodgraverskostuum op de bühne niet langer meer begrepen als een teken van geklede feestelijkheid, maar als symbool van een ten dode opgeschreven traditie. Reanimatie mocht niet meer baten.

Het heeft kennelijk zo moeten zijn. Wat een traditiegetrouwe minderheid tot voor kort nog als ‘unvollendet’ beschouwde is nu ‘vollendet’. Toch nog onverwacht heeft het orkest na zo'n tweehonderdvijftig jaar moegestreden zijn hoofd op de peluw gelegd. De klassieke muziek heeft in de laatste ademtocht van het symfonieorkest haar boegbeeld, haar paradepaardje en haar icoon verloren. Nu de laatste tonen zijn verstorven past slechts een ovationeel applaus. Mag ik u verzoeken?

RECUEIL DE TOMBEAUX
J. Bouvard del.
CIMETIÈRE DU PÈRE LA CHAISE
Mr X.....ARCH.

Dirk van Weelden
Op een kruispunt in een grote stad

Een paar uur nadat ik getuige was geweest van de geboorte van mijn zoon, liep ik over straat. Het was mijn eerste kind, mijn eerste geboorte en ik tolde op mijn benen. In het ziekenhuis mocht ik niet blijven, mijn lief moest slapen en ook de zojuist gearriveerde jongen verdiende rust. Het was een uur of acht in de ochtend van een warme meidag. De stad kwam op gang en ik liep onvast naar huis, op lege benen van glas. De geluiden en het licht in de straten waren niet voor mij bestemd.

De doorwaakte nacht en het enerverende etmaal wogen stap voor stap zwaarder. Mijn opeens veel te zware laarzen bleven om de haverklap hangen achter de schots en scheef liggende klinkers van de gracht. In mijn borst leek een rafelig gat geslagen, zo voelde het als ik de ogen sloot. Misschien de vermoeidheid, de honger, het snel zakkend adrenalineniveau; maar er was nog iets anders. Er was iets uit mij verdwenen. Iets dat ik al vijftien jaar in me droeg en nu met slaande trom uit mij was vertrokken.

Vlak voor de kruising van de Keizersgracht en de Raadhuisstraat stond ik even stil om het nieuws te verwerken. Ik keek naar mijn schoenpunten op de straat en zocht toegang tot de herinnering aan het moment van acht minuten over zes, waarin het hoogtepunt van pijn en angst en de explosie van blijdschap samenvielen.

Ik was in huilen uitgebarsten, zoals verse vaders wel vaker schijnen te doen tijdens wat je niet anders dan een existentieel orgasme kunt noemen. Een brede grijns en een gestage stroom tranen, van blijdschap, uiteraard, gedeelde triomf zelfs na de laatste spannende weken en de inmiddels hallucinante nacht. Maar ik huilde ook om de pijn, de uitputting, de nabijheid van de dood, die ik van zo dichtbij meegemaakt had. Om de adembenemende teerheid en hulpeloosheid van een mensenjong. Om een onwezenlijk en eenzaam gevoel tegenover het besef dat alles wat het mensenleven de moeite waard maakt onnoemelijk kwetsbaar is.

Acht over zes die ochtend was het ‘point of no return’, zo heet het

wanneer een ruimteschip de veilige baan om de aarde verlaat en een nieuwe ruimte ingeschoten wordt. Vanaf dat moment van inwijding of vuurdoop zou ik voorgoed anders tegenover mijn lief staan, nu de moeder van mijn kind. Er was een persoon bij voor wie ik iets onverwisselbaars was, zijn vader. En ook mijn eigen lichaam zou ik nooit meer kunnen bekijken als voor die nacht. Het was op slag een onverbiddellijke waarheid: ik kon niet kiezen of ik wel of niet wilde denken aan geweld, ziekte, ouderdom en dood. Er was geen ontkomen aan. En het pathos van dit moment bestond eruit dat ik dat ook niet meer wilde. Dat was er verdwenen! De sympathie voor een boeddhistische houding tegenover het onvermijdelijke lijden dat bij het leven hoort. Het verlangen naar het standpunt van de monnik, die zich terugtrekt, buiten schot blijft, in ruil voor een waardevolle vrijheid, een hoger inzicht.

Door de nacht waarin mijn lief vocht voor de komst van onze zoon wilde ik geen afstand meer bewaren. Ik was er nu van overtuigd dat je er dwars doorheen moest willen gaan, door het getob en gemartel, het gezeik en de smerigheid van de menselijke natuur. Vechtend tegen alles wat dood, ziek, gemeen en depressief was, natuurlijk, maar ook vechtend voor iets, namelijk dat wat er mooi, teder, wonderlijk en zeldzaam is in de mensenwereld. Zonder vuile handen en pijn in het hart kon je alleen steriele misverstanden over het leven koesteren, concludeerde ik.

Het was geen hysterisch christelijk en masochistisch verlangen om me over te geven aan de schoonheid en diepere zin die het lijden aan het leven gaf. Ik stelde domweg vast dat de heerschappij van de pijn onze waarden bepaalt, en daarmee ons idee van wat waardevol en diep of hoog is: namelijk het omgekeerde en tegenovergestelde van alles wat pijn en verdriet geeft. Hoe langer ik erover nadacht, hoe duidelijker het werd: boeddhisme kwam erop neer al tijdens het leven in een bepaalde zin te overlijden. Alleen voorzover we in staat waren er niet te zijn, waren we ontvankelijk voor de verlossing, nirvana. Wat was dan het summum van verlossing? Een dode.

Mij leek het, daar op straat, tijdens mijn eerste uren als vader, een waarheid als een koe, dat alles in het leven zijn betekenis en waarde krijgt door de zekerheid dat iedereen doodgaat. Zonder dood zou het allemaal geen bal meer uitmaken, nee. Maar dat we doodgingen was de beste reden er iets van te maken. Geen reden om het wegvallen van alle lichamelijkheid oftewel verlangen, pijn, denkbeelden, emoties, waarneming en relaties als iets goddelijks te aanbidden! Wat een akelig metafysisch paardenmiddel! Het was precies omgekeerd! Je moest niet nee, maar ja zeggen tegen de menselijke natuur,

hoe dom en smerig en rommelig die ook was. Het ging erom of je de moed opbracht midden in de verwarring, onzin en ellende te vechten voor wat er mooi en goed was. Dat uiteindelijk iedereen het loodje legde tegen Magere Hein, daar moest je niets achter zoeken. Zo ging het met alle dieren, maar ook met beschavingen, planeten en sterren.

Ik keek op en begon weer te lopen, moe, maar onuitsprekelijk blij en vechtlustig. En zo vloog het laatste restje boeddhisme uit me weg, op een ochtend in mei, tien jaar geleden. In die tien jaren omringden ziekte, ouderdom en dood me alsmaar meer. Mijn lief en kinderen bleven gespaard, maar ik begroef beide ouders. Ik heb meer begrip gekregen voor wat je de logica van het boeddhistische standpunt kunt noemen. Niet om het verlangen naar zuiverheid en vrijheid, dat me aansprak toen ik zeventien was, maar meer om de houding tegenover pijn, verdriet en dood. Ik zie nu in dat het verhaal van Boeddha's Verlichting maar een exempel is, een verhaal om de moed erin te houden en af en toe dat kleine stapje opzij of achteruit te doen, om te voorkomen dat de wreedheid, domheid en lichtgeraaktheid van de menselijke natuur (onze eigen en die van anderen) ons de das omdoet. Het boeddhisme is in de meest letterlijke betekenis van het woord een godsdienst van Niks en koestert dat besef. Alleen al daarom zou je wensen dat het boeddhisme de religiehongerige harten van christenen, moslims en joden wint. Het zou een hoop ellende schelen.

Op een stille loodgrijze dag in december vind ik het tijd om mijn eer te bewijzen aan het graf van Siddhatta Gotama, zoals de menselijke naam van de Boeddha luidde. Iets van een klein excuus is het ook, al blijf ik het oneens met zijn ideaal van Verlichting. Maar waar is zijn graf? Er zijn vele plaatsen in India die er prat op gaan het graf van de Boeddha te herbergen. Lezend in de kleine, maar gave biografie van de Boeddha door Karen Armstrong, kwam ik te weten dat de stervende Gotama zijn volgelingen aanwijzingen gaf over wat er gebeuren moest na zijn dood. Zijn lichaam zou op geparfumeerd hout moeten worden verbrand. De as diende te worden behandeld zoals dat destijds gebruikelijk was voor de as van bedelmonniken: begraven op een kruispunt in een grote stad.

Dat kan iedere stad ter wereld zijn, bedacht ik me. En vanmiddag stond ik alleen in de zachte, met gras begroeide berm onder het viaduct dat afrit S102 aan de ringweg A10 verbindt. Ik rechtte de rug en ademde diep uit. Ik ademde uitlaatgassen, verkeerslawaai en vochtige decemberlucht weer in. Het was goed.

Meneer Gotama, het spijt me als ik minachtend over uw leer ge-

sproken heb. Ik wilde in gedachten even buigen, uit bewondering en uit dankbaarheid voor het verhaal dat u van uw leven gemaakt hebt. Ik zie er een nuchter, subtiel en opwekkend verhaal in. Dat, eenmaal begrepen, overal is. Als uw graf ergens is, dan is het hier, in het gat in mijn borst, dat ik voel als ik mijn ogen sluit.

Jeroen Vullings
Adieu kleine reuzen

Uw werk op vinyl heb ik integraal bewaard: de reguliere studio- en livealbums, de singletjes, die hardroze maxisingle ‘Miss You’ afwijkende compilaties voor de Amerikaanse markt, Franse elpees met een ander hoesje, de talrijke *greatest hits*-verzamelingen, de zo prijzige Japanse persingen met onleesbare opschriften, de bootlegs die ik her en der in doorrookte lokalen wist te bemachtigen. Een doos vol, die in onuitgepakte staat al drie verhuizingen overleefd heeft.

Ook tegen andere beeldenstormen bleken The Rolling Stones bestand. U bleef maar doorgaan. Punk maakte, tenminste in mijn collectie, een eind aan de aanwezigheid van Led Zeppelin en andere symfonische ellende. Een paar jaar later zorgde de komst van new wave voor een nieuwe opruiming. Weer wat jaren verder leek rap de adem van het echte te bezitten. Daarna grunge, vervolgens techno, daarna niks meer: het sentiment van een muzikaal hier en nu was voorbij - bij mij.

Bij die laatste modes - grunge en techno - ging het al niet meer om vinyl, maar om cd's. Kleine hebbedingetjes die voor de eeuwigheid bestemd leken. Reden waarom ik meestal de voorkeur gaf aan ‘klassiek’: een wereld die eensklaps openlag. De naald van mijn dure platenspeler besloot ik niet meer te vernieuwen, waardoor zich het probleem voordeed te bepalen welke langspeelplaten hoognodig vervangen moesten worden.

Eerst álles van The Stones, wist ik. Een dramatische misvatting, en misschien wel het moment waarop ik voor het eerst fan af was, daar ik een dode verzameling aanlegde. Nog staren die rijen dode doosjes mij vanuit het cd-meubel aan; ze konden niet op tegen al die platen met hun persoonlijke geschiedenis, hun ergerlijke ‘tikken’, de kleefstickers op de achterzijde met namen van lang verdwenen detailhandelzaken.

Maar uw muziek bleef, zeker die tot en met *Undercover* uit 1983. Minder rekkelijk gezien begon de aftakeling na het zeven jaar daar-

voor verschenen *Black and Blue.* Nochtans heb ik ‘de collectie bijgehouden’, meer en meer uit plichtsgevoel.

Aanmerkelijk minder animo kreeg ik in de loop der jaren om u live te zien. Mijn eerste keer, begin jaren tachtig, was een concert op ‘het veld’ in de Rotterdamse Kuip. Zo overweldigend dat ik het daarbij had moeten laten. Maar nee, begin jaren negentig kreeg ik na heel veel moeite nog een kaartje voor weer zo'n Rotterdams optreden. Ik weet dat ik gegaan ben, hoofdpijn had, van mijn plaatsje vooraan op het veld verdrongen ben door oprukkende voetbalhooligans, en steeds wanhopiger dacht: dit is een ervaring. Dit móét een ervaring zijn. Van de gespeelde nummers of de podiumaankleding herinner ik mij niets met zekerheid. Misschien een reusachtige opblaaspop.

Mijn laatste Stones-concert vond ergens in de jaren negentig plaats. Het festivalterrein lag in Limburg en op ruime afstand van de plaats van bestemming bleek de politie al terdege voorbereid op het evenement. We moesten de auto in een ander dorp laten staan en te voet verder, met honderden festivalgangers. Een uur lang in de stromende regen.

Op het feestterrein was het een dolle boel. Grote jongens gooiden naar elkaar met modder. U speelde al, kleine poppetjes op een podium. Mijn reisgezellin, meegelokt vanwege de ‘unieke ervaring’, had niet geprotesteerd toen haar muiltjes doorweekt raakten. Ook reageerde ze sportief toen bleek dat we niet over de grote jongens heen konden kijken. Maar toen ze om reden van *collateral damage* in de modder belandde, was de maat vol.

We zochten ons heil op een heuveltje aan het eind van het terrein. Daar bleken zich meer oudere jongeren te hebben verzameld: allemaal echtparen. Mick Jagger gilde woehoehoe en de man voor mij - een Jan Siebelink-lookalike die voor de gelegenheid een verschoten spijkerjasje had aangetrokken - keek schalks zijn gade aan, bracht zijn mond tot bij haar linkeroor en zei: woehoehoe. Dit is mijn laatste Stones-concert, beloofde ik mezelf.

Moeilijk was het niet om die belofte gestand te doen, want de kaartverkoop voor uw optreden in Paradiso ging onverwacht van start toen ik in het buitenland aan het werk was. Geen mogelijkheid om op tijd terug te zijn en geen vriend, familielid of zelfs vage kennis bleek te mobiliseren. Soit. Ook kon ik het verkroppen dat de zwarte markt voor mij gesloten bleef. Maar toen ik hoorde dat de kroonprins - van veel een verklaard fan, maar toch niet van u - zomaar het kaartje waar ík recht op had gewerd, knapte er wat.

Niet langer kon ik mijn ogen sluiten voor wat er met u mis is.

Waarom is Bill Wyman niet decennia geleden geloosd, lang voor ‘Je Suis un Rock Star’? De houthakker Ron Wood had nooit toegelaten mogen worden. Het gaat misschien wat ver om Keith Richards liever verslaafd te zien, maar kan het niet eens ophouden met z'n dwaze blije gelach en die monsterlijke solozang? Het is eigenlijk al heel lang mis; Mick Taylor had nóóit mogen vertrekken.

Is het niet een teken dat ná Jagger, Richards, en nog maar eens Jagger, tegenwoordig Charlie Watts mijn favoriete Stone is? De hoffelijke familieman Watts, strak in het pak, die het adagium ‘je bent zo jong als je je voelt’ als enige van uw groep waardig weet na te leven.

De verzamelaar in mij is gestorven, maar voor de fan bestaat er nog hoop. Er ligt namelijk een geweldig terrein braak: dat rond uw dochters. De sensatie die mij beving toen ik de mooiste videoclip aller tijden zag - het moment dat ik fan werd -, de Stones in witte matrozenpakjes, ‘It's Only Rock “n” Roll’ playbackend te midden van hectoliters badschuim, valt ongetwijfeld in het niet bij een ontmoeting met uw tot intrigerende wasdom gekomen nakomelingen: de getalenteerde juwelenontwerpster Jade Jagger, de intelligente *socialite* Elizabeth Jagger, vrolijk jetsettend in Londen en New York, om maar te zwijgen over de op integere conversatie gerichte zusjes Theodora en Alexandra Richards.

Graag haal ik, ten laatste, bij deze gelegenheid een woord van André Malraux aan: ‘La tragédie de la mort est en ceci qu'elle transforme la vie en destin.’ Uit een boek dat niets voor niets *L'Espoir* heet.

Jaffe Vink
Annus 2002

Jij was zo populair dat tientallen grafredenaars mij zijn voorgegaan. Tientallen? Ik ben gaan tellen; het waren er tweehonderddrieënzestig. Kranten, radio en televisie luidden je uit en tijdens je laatste levensdagen lagen er al fotoboeken over je bij de kassa van de benzinepomp. Wie jou heeft meegemaakt, zal zich jou herinneren.

Laat ik eerlijk zijn: aan jouw graf wordt getwist. Jouw theatrale levensloop roept de meest uiteenlopende reacties op, van kermis, soap en carnaval tot een ware tragedie. Maar zoals je weet - en jij weet dat omdat je deel uitmaakt van een lange geschiedenis - de waarheid ligt niet in het midden.

De waarheid is dat jij in enkele momenten van verstandsverbijstering of helderziendheid (het verschil tussen die twee is soms niet te maken) Grote Feiten hebt zichtbaar gemaakt. Er zijn filosofen die zozeer verlangen naar een terugkeer van de Grote Verhalen, dat ze niet zien wat er is gebeurd: de terugkeer van de Grote Feiten. De verwoesting van de Twin Towers, anno 2001, is zo'n feit. En jij hebt een ander feit zichtbaar gemaakt: de grote volksverhuizing.

Deze volksverhuizing - het lijkt wel of we het over de Middeleeuwen hebben, maar we zitten ermiddenin - is meer dan twintig jaar aan het zicht onttrokken door de verstikkende atmosfeer van onze dooddoeners en bezweringsformules, door de leugen van de multiculturele samenleving. Misschien is dit feit ook wel te groot om te bevatten en gaat het met het collectieve bewustzijn niet anders dan met het individuele bewustzijn: eerst is er de fase van ontkenning.

Dankzij jou zijn we de ontkenning voorbij. Als ik wat dorre cijfers mag noemen: in 2015 zal de bevolking van de vier grote steden - Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht - voor 50 procent allochtoon zijn. De middelgrote steden volgen op gepaste afstand maar ze volgen. De bevolking van Amsterdam is nu al voor 43 procent allochtoon, de leerlingen van de basisschool zijn voor 60 procent allochtoon en Mohammed is de populairste naam in het bevol-

kingsregister. Deze dorre cijfers laten een kolossale verandering zien: dit is een metamorfose van de stad.

Het wonderlijke blijft echter dat deze metamorfose niet goed tot ons bewustzijn wil doordringen. Er is langzaamaan wel een debat over aspecten als zwarte scholen, verpauperde wijken en criminaliteit, maar niet over deze coup de théâtre, die over ons is gekomen als ware het een natuurverschijnsel. Het heeft ook iets onvoorstelbaars dat de Nederlandse steden in enkele decennia zo'n gedaanteverwisseling doormaken. (Als we de wereld even op zijn kop zetten, dan kun je de vraag stellen of zo'n metamorfose ook mogelijk is in steden van sommige landen van herkomst. Kunnen we ons voorstellen dat bijvoorbeeld Rabat, Ankara, Mogadishu en Peking voor de helft worden bevolkt door een bonte stoet van Europeanen of dat de favoriete meisjesnaam in het geboorteregister van Casablanca Maria is?)

De Duitsers kennen een woord voor dit fenomeen: *Überfremdung.* In algemene zin betekent het een te grote buitenlandse invloed, maar het heeft ook nog een specifieke betekenis. Van Dale geeft als een van de verklarende voorbeelden ‘de angst van de bevolking voor het verlies van de eigen identiteit door een te groot aantal buitenlanders’. Het lijkt een rake typering van de situatie in de Nederlandse steden. Maar Duitsers en buitenlanders en dan zo'n woord, dat zorgt voor adrenaline, ook in Duitsland zelf. Daar werd het woord gebruikt in een debat over het begrip *Leitkultur*, de toonaangevende cultuur, waaraan de allochtonen zich al of niet moeten aanpassen. Joschka Fischer reageerde getergd: ‘Behoort Duckstad tot de Duitse Leitkultur of is dat al Amerikaanse Überfremdung?’

Na de volksverhuizing en de metamorfose van de stad is hier in een nutshell het derde Grote Feit dat jij in vol ornaat zichtbaar hebt gemaakt: de botsing der culturen. De soap van Medisch Centrum West moet een nieuw personage introduceren: een verpleegster in chador. Dat levert een hilarische scène op waarin deze verpleegster - het is ook nog in de tijd dat het einde van de ramadan samenvalt met de verjaardag van Sinterklaas - een poging onderneemt om bij een Jordanees type een infuus aan te brengen. Maar intussen is de vraag van Joschka Fischer nog als een cliffhanger aanwezig: ‘Behoort Duckstad tot de Duitse Leitkultur of is dat al Amerikaanse Ìberfremdung?’

Het is, staand aan je graf, niet gemakkelijk jouw leven te overzien en de Grote Feiten te rangschikken in de geschiedenis, maar ik denk dat de retorische Fischer werkelijk meent dat hij de Amerikaanse cultuur kan reduceren tot Kwik, Kwek en Kwak en dat hij vervolgens

deze eendenversie nog wil opvoeren als een bedreiging van Thomas Mann. Als we Fischers blik naar Parijs verplaatsen, dan kunnen we de vraag stellen wat het meest bedreigend is voor deze stad: is dat Eurodisney of is dat die gezellige smeltkroes van Algerijnen, Marokkanen, Afrikanen en autochtoon janhagel in de *banlieue*, waarover de Duitse schrijver Hans Magnus Enzensberger rapporteerde: 'Ze hebben alles al kapotgemaakt, de brievenbussen, de deuren, de trappenhuizen. De polikliniek waar hun broertjes en zusjes gratis behandeld worden, hebben ze vernield en geplunderd. Ze erkennen geen enkele regel. Ze slaan artsen- en tandartsenpraktijken kort en klein en breken hun scholen af. Als er een voetbalveldje voor ze wordt aangelegd, zagen ze de doelpalen door.' Deze zinnen: dat is Leitkultur.

De botsing der culturen is er een tussen de westerse cultuur, met inbegrip van Thomas Mann, die vluchtte van Duitsland naar Amerika - en dat was niet om Oom Dagobert - en de islamitische cultuur en de Afrikaanse cultuur. Die botsing zal plaatsvinden aan de grenzen, maar ook midden in de West-Europese steden. Het is de strijd tussen het moderne leven en de achterlijke overtuiging dat je van aids geneest door een maagd te verkrachten, de opvatting dat een homoseksueel minder is dan een varken, het is de strijd tussen het vrije woord en het soort mannen dat hier een Arabisch-Europese Liga wil oprichten en dat een spoor van intimidatie en bedreiging achterlaat, waarover niemand zijn mond durft open te doen.

Je was een onrustbarend jaar. Je hebt geschiedenis geschreven.

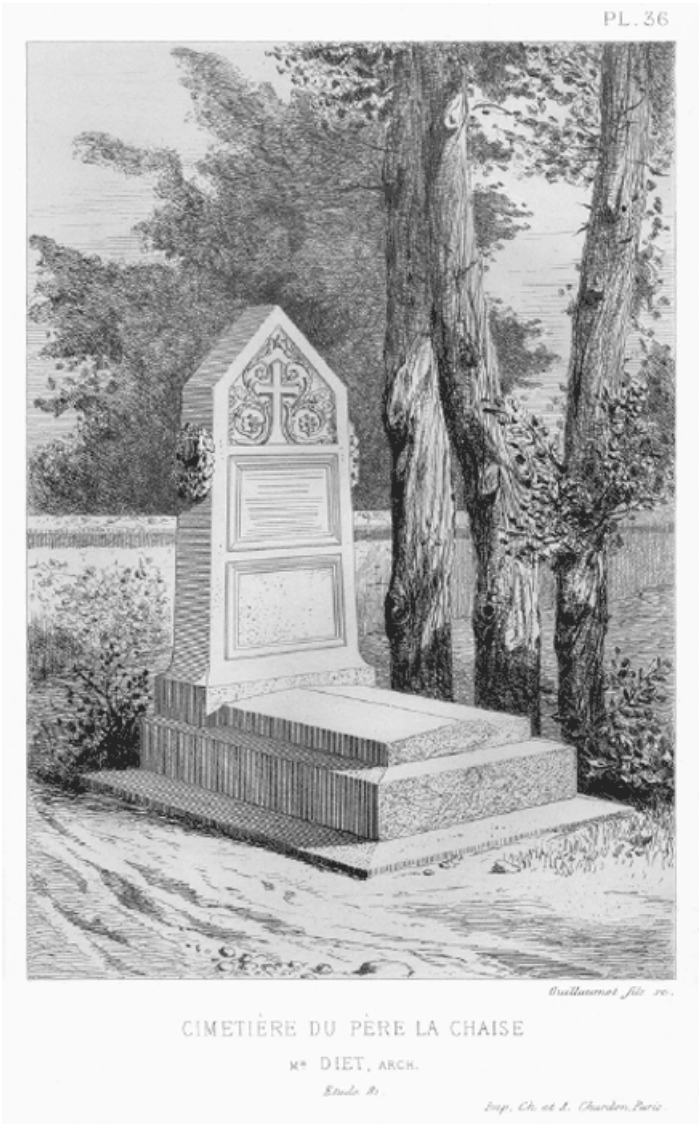
PL. 36
Guillaumot fils sc.
CIMETIÈRE DU PÈRE LA CHAISE
Mr DIET, ARCH.
Etude 8e
Imp. Ch. et L. Chardon, Paris.

Monica Soeting
Bij de dood van een prinses, nu vijf jaar geleden

Geachte aanwezigen,

Wij zijn hier bijeen om een van de grootste weldoensters van het volk te eren - onze troosteres, onze inspiratiebron, ons grote voorbeeld. Vijf jaar geleden stierf zij, onder nooit opgehelderde omstandigheden. Was het werkelijk een ongeluk, dat haar dood veroorzaakte? Of speelde hier de politiek een rol? Moest zij sterven omdat zij de aandacht afleidde van hen die boven haar stonden - in rang, maar niet in menselijkheid?

We zullen het nooit weten. Laten we daarom niet langer stilstaan bij de tragische omstandigheden die tot haar dood leidden. Laten wij veelmeer bedenken wat zij voor ons, voor ons land en voor haar eigen vaderland betekend heeft. En laten we er vooral aan denken wat haar dood nog steeds voor ons betekent. Zijzelf had het niet anders gewild. Meer dan in haar leven steunt ze ons in haar dood. Zoals ze pas werkelijk een prinses werd, toen ze zich van haar prins had laten scheiden. Haar kracht lag in wat ze niet was. Haar gebrek aan intelligentie maakte dat ze iedereen begreep en door iedereen begrepen werd; het ontbreken van een persoonlijkheid maakte dat zovele mensen zich met haar konden identificeren. Als geen ander begreep zij dat niets zo bruikbaar is als een cliché.

Een van haar grootste postume verdiensten was de opleving van het royalisme. Wij herinneren ons hoe kort na haar dood de kritiek op de Britse koninklijke familie losbarstte. Dat leidde tot zwartgallige prognoses. Men zou het aftreden van de Windsors eisen. Men zou opening van zaken verlangen; men had genoeg van het eigenmachtige optreden van de koningin en haar gezin. Er kwamen vragen over hun privileges, hun inkomsten en hun gezinsleven. Pessimisten meenden dat die kritiek ook naar Nederland zou overwaaien. Dat men ook in Nederland meer zou willen weten over de afkomst van de koninklijke familie, over de manier waarop ze hun fortuin

vergaard hebben. Er verschenen artikelen en boekjes waarin uit de doeken werd gedaan dat de huidige koningin op geen enkele wijze van Willem van Oranje kon afstammen, niet alleen omdat ze van een andere tak van de Nassaus stamt, maar vooral omdat haar grootmoeder onmogelijk door haar zogenaamde overgrootvader verwekt kon zijn. Men onthulde hoe deze overgrootvader aan zijn kapitaal was gekomen: hoe hij bij rijke families geld had geleend, dat nooit was teruggegeven. Oude verhalen over de vader van de koningin werden boven water gehaald. Men wees op zijn SS-verleden en verhalen over zijn verschillende minnaressen en buitenechtelijke kinderen deden de ronde. Kortom, ook de Nederlandse monarchie leek te wankelen, en even leek het erop dat de pessimisten gelijk zouden krijgen en de laatste monarchistische bolwerken binnen Europa werkelijk zouden verdwijnen.

Die pessimisten kregen, zoals u weet, ongelijk. Zij bleken een ernstige misrekening te hebben gemaakt. De roep om vernieuwing bleek een roep om herbevestiging te zijn. Het volk wilde weliswaar meer openheid, maar tot op zekere hoogte. Wat kan het het volk schelen of prinsen zich onbetamelijk gedragen? Wat deert het hun als de verhalen over koninklijke trouw en tradities niets dan mythes zijn? Het volk wil mythes. Het volk wil een koningshuis waarmee het zich identificeren kan - een prins wiens idealen uit een goedkope roman lijken te komen, en een prins die er een *gesundes Volksempfinden* op na houdt. Het volk wil bovenal een prinses die van dure kleren en van kleine kinderen houdt; een prinses die lacht en zwaait en geen notie van politiek heeft, maar het wel heel erg vindt dat onschuldige mensen op mijnen trappen. Dat wil het volk. Diana, prinses van Wales, wist dat als geen ander. Haar dood heeft dat verlangen alleen maar bevestigd. Het volk wilde soap, en soap heeft het volk gekregen. Daarmee bewees ze niet alleen het Britse koningshuis de grootst mogelijke dienst, maar ook het Nederlandse. Ook het Nederlandse volk wist na de bloemenregens en het lied van Elton John eindelijk weer wat het wilde: emoties. Men geneerde zich er niet langer voor sentiment met politiek te verwarren. Wat maakte het uit of de kroonprins met iemand wilde trouwen die uit een familie met een bezoedeld verleden stamde? Als hij maar van haar hield, en zij van hem. Dankzij Diana wisten we weer waarom we in de negentiende eeuw een koning in ons land gehaald hebben. Opeens snapten we weer dat het volk opium nodig heeft; als het dat niet meer in religie kan vinden, dan toch minstens via de oncompromitterende glimlach van een prinses. Dankzij haar ook wisten we weer hoe leuk het is onze doden te herdenken: huilend voor de

camera's, met een bos bloemen in de hand. Dat kwam ons goed van pas toen onze eigen volksheld, de enige politicus die begreep dat het volk geen politiek wil, ten grave werd gedragen.

Zo redde Diana met haar dood de Europese monarchie. Zij deed meer: zij werd het voorbeeld voor allen die hun hart de voorrang geven boven politiek en zinloze formaliteiten. Zou Gretta Duisenberg zich zonder het voorbeeld van Diana op Palestijnse grond hebben begeven, zonder zich te bekommeren om de politieke gevolgen of de positie van haar man? Net als Diana gaat het Gretta om de mensen achter de politiek. Om een generaal die door sommigen als een terrorist wordt beschouwd, maar in werkelijkheid tegen het doden van vrouwen en kinderen is. Om de mensen achter de zelfmoordbommen. Als Diana zich op haar naam of status voorstond, dan deed zij dat enkel en alleen voor de goede zaak. Geldt voor Gretta niet hetzelfde?

Van een onbekende kleuteroppasster tot prinses der harten - dat werd Diana, en omdat Gretta weliswaar niet dezelfde achtergrond, maar wel dezelfde ambities heeft, zal het haar lukken net als Diana te eindigen.

Ik kom nog even terug op wat ik in het begin zei. Men heeft zich afgevraagd hoe het Diana vergaan was als de auto waarin ze die noodlottige nacht, nu vijf jaar geleden, zat, niet tegen een muur was gereden. Ik wil nogmaals benadrukken dat dergelijke vragen geen zin hebben. Diana's dood heeft ons hoop en nieuwe dromen gegeven. Haar dood is voor ons zo belangrijk geweest dat het geen zin heeft ons in moordcomplotten te verdiepen. Laten we niet vergeten dat Diana's zelfopoffering geen grenzen kende. Als we al van moord willen spreken, laten we het dan zelfmoord noemen - de zelfmoord van een martelares.

Ik dank u voor uw aandacht.

Frans W. Saris
Niet Herman

Dames en heren, is het niet een typisch teken van deze tijd dat wij bijeen zijn gekomen om over de dood van Herman te spreken terwijl hij hier vlakbij en in alle rust geniet van zijn welverdiende oude dag? Dat u allen gehoor zou geven aan mijn oproep, daarvan was ik reeds zeker. Immers u bent, veel meer dan ik en ieder op uw eigen authentieke wijze, nauw betrokken bij het leven van Herman. Sommigen van u hebben aan zijn wieg gestaan, terwijl anderen zijn komst met alle macht hebben willen voorkomen; verschillende belangenverenigingen en politieke partijen, ja zelfs ministeries zijn hier thans vertegenwoordigd, want voor ons allen geldt dat sinds Herman er is, wij toch niet om hem heen kunnen.

Juist daarom ben ik zo geschrokken toen ik onlangs surfend op het internet Hermans naam tegenkwam op de website van www.doodgewoon.nl. Hieruit bleek dat in het toch al zo dramatisch verlopen jaar, nota bene de begrafenisverzekeraar Yarn sponsor is geworden van Herman. Voor wij het weten, en daarom heb ik u bijeengeroepen, is Herman dood en begraven. U zult het met mij eens zijn: dit mag en kan niet gebeuren. Daarvoor was het leven van Herman te tumultueus en voor ieder van ons op geheel eigen wijze te veel waard. Hem zomaar in handen laten van deze begrafenisverzekeraar, dat heeft Herman niet verdiend. Ik wil samen met u overwegen wat wij kunnen doen om dit te verhinderen. Ik wil u mijn plan voorleggen en hoop vurig dat wij, ondanks onze geheel verschillende belangen, het toch eens kunnen worden en samen kunnen proberen voor Herman een codicil op stellen waarmee wij hopelijk kunnen voorkomen dat hij straks, als zijn dagen geteld zijn, door z'n sponsor ten grave wordt gedragen.

Dames en heren, Herman is het icoon van de Nederlandse biotechnologie. Het eerste genetisch gemodificeerde landbouwhuisdier ter wereld. Een historisch pronkstuk dat in een museum niet misstaat.

Hij krijgt hier in zijn stal bij Naturalis een mooie oude dag, waar menig stier jaloers op zou zijn.

Herman is een gewone stier, maar hij is eveneens heel bijzonder: hij is het eerste rund ter wereld waaraan wetenschappers een stukje DNA hebben toegevoegd. Dit stukje DNA zit in alle cellen waaruit zijn enorme lichaam is opgebouwd. Herman is het resultaat van wetenschappelijk onderzoek waarmee Leiden tien jaar geleden de eerste plaats ter wereld werd waar de mogelijkheid ontstond zoogdieren genetisch zo te veranderen dat ze medicijnen maken in hun melk. En koeien produceren veel melk, dus zouden ze grote hoeveelheden medicijnen kunnen leveren.

Toen bleek dat Herman als genetisch gemodificeerd dier ter wereld was gekomen, barstte de discussie los. Het spontane maatschappelijke debat over genetische modificatie in het algemeen en Herman in het bijzonder, was destijds aanleiding voor het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij om de zaak ter hand te nemen. Het genetisch veranderen van dieren is verboden, tenzij het ministerie hiervoor vergunning verleent. Dit gebeurt alleen wanneer de genetische verandering niet op onacceptabele wijze ten koste gaat van de gezondheid of het welzijn van het dier, er geen alternatieven zijn én er geen zwaarwegende ethische bezwaren tegen de toepassing bestaan. Dit wordt het ‘nee-tenzij-beleid’ genoemd.

Een ethische commissie besloot in 1992 dat Herman zich mocht voortplanten. In de twee daaropvolgende jaren kreeg hij vijfenvijftig nakomelingen. Omdat het toegevoegde gen bij Herman nog niet goed werkte, produceerden zijn dochters maar heel weinig van het gewenste medicijn. Zij zijn in opdracht van het ministerie na het wetenschappelijk onderzoek gedood.

Dames en heren, Herman is niet geslacht want voor ieder van ons is hij een symbool. Zijn geestelijke vader, Herman de Boer, verklaarde onlangs tegenover het Leidse universiteitsblad *Mare*: ‘De maatschappij moet uiteindelijk bepalen wat er kan en wat niet. Niet de eenzaam worstelende wetenschapper.’ Voor dierenbeschermers had Herman nooit geboren mogen worden, maar nu hij er eenmaal is, willen ze hem zoveel mogelijk beschermen. Hij spreekt meer tot de verbeelding, hij is meer aaibaar, dan de miljoenen muizen die in laboratoria genetisch worden gemanipuleerd. Voor de patiëntenverenigingen is Herman de gemiste kans en voor de biotechnologie is hij het levende bewijs voor de wet van de remmende voorsprong. Voor de overheid staat Herman symbool voor de toenemende invloed van de burger op het beleid.

Maar Hermans onderkomen hier bij Naturalis wordt betaald door een uitvaartonderneming. Om de schijn van partijdigheid te vermijden heeft men gezocht naar sponsors die niet in de biotechnologie actief zijn. Begrijpelijk, maar eigenlijk een gemiste kans voor de bio-industrie om een signaal te geven: wij gaan niet alleen voor de lusten, we dragen ook de lasten. Dat zou een mooi voorbeeld zijn geweest van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Nu kan de biotechnologie zich revancheren, want hier is mijn plan: dames en heren, als Herman over enkele jaren een natuurlijke dood sterft, moeten wij hem niet begraven maar opzetten, in Naturalis, boven in de boom des levens bij de zijtak biotechnologie. Steeds als iemand Herman aait, horen wij de stem van zijn geestelijke vader: ‘De maatschappij moet uiteindelijk bepalen wat er kan en wat niet. Niet de eenzaam worstelende wetenschapper.’

Tomas Ross

Lieve, lieve koningin Juliana!

Koningin, natuurlijk!, al hebben al die slijmjurken en doodbidders, die Ter Lindens en Oosterhuizen, het allemaal over ‘prinses’.

‘Heden is prinses Juliana overleden.’ - ‘Na een lang en veelbewogen leven is prinses Juliana vandaag gestorven.’ - ‘De overleden prinses werd in 1909 geboren als enig kind van...’ - ‘De prinses bleef na haar troonsafstand in 1980 samen met haar echtgenoot op Paleis Soestdijk wonen.’ Enzovoorts, et cetera.

Voor mij bent u altijd koningin gebleven, ondanks het feit dat uw oudste dochter al weer decennia en met ijzeren hand de scepter zwaait. Vast en zeker komt dat omdat ik drie was toen u op 6 september 1948 werd ingehuldigd, en vijfendertig toen u ermee stopte. De vormende jaren. De mijne welteverstaan en daar hoorde, zeker in die tijd, zeker in ons gezin, het koningshuis en vooral de koningin bij. Zo sprak de vorige generatie, mijn ouders bijvoorbeeld, ook nog lang na '48 over uw moeder Wilhelmina als koningin en zo hees mijn grootmoeder gewoontegetrouw steevast op 31 augustus vlag en wimpel in plaats van op 30 april. Nog zie ik mijn vader, ijskoude decemberdag 1962, overjas aan, nieuwe hoed op, zich opmaken om met al die andere oudgedienden uit oorlog en verzet de lange voettocht van Paleis Noordeinde naar Delft te maken, diep teleurgesteld omdat geen van zijn zonen hem wilde vergezellen. Natuurlijk niet. Hij kon wel zeggen dat hij ‘de oude koningin’ ging begraven, maar voor ons was u dat en uw moeder een oude, dode prinses. Zoals er nu dus over u wordt gesproken. ‘Prinses.’ Dan denk je toch eigenlijk aan jong en mooi en blond en bovendien, als je eerst koningin was, dan klinkt het toch ook als een soort degradatie. Van ere- naar eerste divisie.

D'r speelt nog wat, en ook dat heeft te maken met die jaren waarin u als koningin begon en ik met leven. Toen geluk nog heel gewoon was. Ik weet nu wel beter, maar die naoorlogse jaren staan in mijn geheugen gegrift als knus en gezellig. Met het gezin bij de ko-

lenkachel, het vuur achter het heloranje micaruitje; potje halma; lange zomer; witte kerst; schillenboer en scharensliep; sigaren rokende ooms en blozende tantes, armen elleboogdiep in de wastobbe. Familie Doorsnee. Daar was u koningin van. En ook u droeg, in elk geval ook weer in mijn geheugen, dezelfde bloemetjesjurken en gemakkelijke wandelschoenen als mijn moeder en die tantes. Ook u schonk warme chocolademelk en zelfs als u uw hermelijnen mantel moest dragen, leek u toch vooral op mijn tante Annie die zich op familiefeestjes graag verkleedde. Waarschijnlijk hebben ze u op uw doodsbed in een of andere ‘robe’ gehesen, maar had ik het voor het zeggen gehad, dan was het gewoon een C&A'tje geweest. In tegenstelling tot uw echtgenoot en oudste dochter heb ik ú nooit ontmoet. Wel, Hagenaar, veel gezien. Niet alleen op de prinsjesdagen door een zelfgemaakte telescoop (triplex met twee spiegeltjes) op het Lange Voorhout, maar ook eens bij Maison de Bonneterie, in Madurodam en een keer ‘zomaar’: u wandelde met twee andere dames rond Plein 1813 waar ik net uit school kwam. De dagen dat een koningin nog gewoon over straat kon lopen. Dat is het, u heeft uw hele leven lang gelopen. Niet: geschreden.

Van 1909 tot nu, de langst levende Oranje *ever.* Wat een tijd! Een tijd om jaloers op te zijn, en niet omdat hij zo lang heeft geduurd maar om wat er allemaal gebeurde in dat ene koninklijke leven. De Eerste Wereldoorlog, Troelstra's mislukte revolutie op het Malieveld, de wereldcrisis, de Tweede Wereldoorlog, Indië Verloren, Benelux, juffrouw Hofmans, die jongen van Bourbon-Parma, daarna Claus - ‘eerst mijn fiets terug’ - von Amsberg, de Lockheed-affaire, de *Story* en *Weekend.* Al die wekelijkse prietpraat met de stoet aan dwergen die uw volk tot minister-president koos. Slijmen om uw handtekening onder wetten en Koninklijke Besluiten waar u het niet mee eens kon zijn, u als eerste milieubewuste, religieuze pacifiste met de angsthaas Drees die u dwong uw mond te houden zodat ‘onze jongens’ Sukarno's peloppers mores konden leren; met de linkmiegel Den Uyl die in plaats van uw standpunt dat we beter uit de NAVO konden stappen over te nemen, als rechtgeaarde sociaal-democraat koos voor nog meer tanks en kanonnen.

Er wordt weleens beweerd dat u een sherrytje te veel nam en de lakei met ‘ober’ aansprak, maar goddomme, je zal het maar moeten zijn, koningin. Een leven lang omringd door dégénérés met dubbele namen. Een leven lang volksdansende idioten aanschouwen. Een leven lang frauderende burgemeesters en filmproducenten aanhoren en analfabete voetballers en schaatsers ontvangen. Omwille van het Bruto Nationaal Product een leven lang glimlachend de met

bloed bevlekte handen schudden van Peron, Stroessner, Nixon, Waldheim of Suharto. Is het een wonder dat een mens dan af en toe snakt naar een glaasje? En dan nog een echtgenoot die met zijn affaires en slechte vrindjes uw koninginnenhart doorwondde en voor wie u desondanks pal bleef staan!

Ze zeggen dat u, anders dan uw moeder, uw laatste levensjaren eenzaam en alleen sleet, slechts bezocht door de trouwe metgezellen Alzheimer en Korsakov.

'Wie ben ik dat ik dit mag doen?' zo vroeg u ons die 6e september 1948 op het balkon van het Paleis op de Dam. Ik weet zeker dat u zichzelf die vraag ook tijdens uw laatste levensjaren, als een vergeten meubelstuk weggestopt achter paleismuren en ondoordringbare vitrages, als een schim tussen versleten gobelins en schilderijen vol craquelé, elke dag opnieuw heeft gesteld. En dat u het antwoord wel wist, maar uit bescheidenheid nooit durfde uit te spreken: dat u de Echte, de Enige en de Beste Koningin van dit land was. Niet de laatste, al denk ik dat u ook dat weleens moet hebben gedacht, ziende wat uw nageslacht er allemaal van bakte.

Juliana Louise Emma Marie Wilhelmina, moge u rusten in vrede.

En voor ik het vergeet, groet, daar aan de overkant, mijn ouders als u wilt.

RECUEIL DE TOMBEAUX.
J. Bouvard del.
CIMETIÈRE MONTMARTRE
Mr DANJOY, ARCH

Wiek Röling
Afscheidsrede bij de teraardebestelling van ir. J. Duiker (1890-1935)

Amsterdam, 26 februari 1935

Het is wrang om definitief afscheid te nemen van een zoveel jongere collega. Bij Duiker is dit afscheid temeer verdrietig, omdat het een afscheid is van een zo aardige, toegewijde, volstrekt onbaatzuchtige man. Maar wij zijn hier mede met zovelen, omdat we voortijdig afscheid moeten nemen van misschien wel de belangrijkste architect van deze - nog pas voor een derde verstreken - eeuw. De sprong die Duiker in de ontwikkeling van de architectuur - als meest radicale én als meest poëtische bouwmeester - teweegbracht, is internationaal erkend.

De Finse architect Alvar Aalto zond de familie een telegram, waarin hij naast zijn verbijstering te uiten over deze vroege dood, stelde dat Duiker - en speciaal het Sanatorium Zonnestraal - z'n denken over architectuur beslissend had beïnvloed.

Gisteravond laat werd ik getelefoneerd uit Parijs door Le Corbusier - de verbinding was slecht, maar ik verstond zijn schrik en spijt en woorden als: ‘Merde - cette morte fâcheuse et imméritée’ en vooral: ‘Mon exemple.’

Het onvoorstelbare is dat dit baanbrekende werk in zo'n korte periode totstandkwam.

Toen mij gevraagd werd u hier toe te spreken en mogelijk enigszins te troosten, moest ik denken aan Van Swieten,[1.] die sprak bij het graf van Mozart. Hij was toen net zoveel ouder dan Mozart als ik nu ouder ben dan Duiker.

Naast het verdriet over de vroege dood van Mozart moet hij verteerd zijn geweest van spijt bij de gedachte wat Mozart, indien hij langer geleefd had, de mensheid nog had kunnen schenken. Echter tegelijk zal hij moeten hebben gedacht dat wat Mozart in z'n korte leven tot stand bracht, de muziekgeschiedenis heeft gewijzigd en een overstelpende hoeveelheid onovertrefbare werken heeft opgeleverd.

Zo wij nu - we denken: wat had Duiker kunnen betekenen, als deze ellendige ziekte hem niet gesloopt had. We denken ook: in welk langer leven is zoveel van deze uitzonderlijke kwaliteit tot stand gebracht?

Het was niet van het begin af aan zeker dat Duiker middels de bouwkunst ons leven zou verrijken. Na zijn briljante en zeer snel doorlopen schooltijd overwoog hij medicijnen te gaan studeren of liever nog zijn leven te wijden aan de piano. Zijn vader achtte hem te jong om te gaan studeren en meende er - het plezier in het *maken* van dingen van zijn zoon kennende - goed aan te doen hem een jaar in een timmermanswerkplaats te laten werken. Duiker heeft in dat jaar bedacht ingenieur en wel bouwkundig ingenieur te willen worden en is er zijn leven lang dankbaar voor geweest een ambacht te hebben geleerd en de ervaring te hebben opgedaan hoe dingen gemaakt worden. Het was volgens hem van grote invloed op zijn wijze van werken.

De muziek is hij eveneens trouw gebleven. Hoewel hij zich geen tijd gunde om te studeren, speelde hij - als het werk het toeliet - de hele zondagmiddag piano. U hoorde zojuist de Sonate in a van Mozart. Dat was een van de stukken die ik Duiker zelf heb horen spelen, toen ik op een zondagmiddag onaangekondigd bij hem langsging. Arthur deed open met de vinger op de lippen: 'Dedda[2.] is aan het pianospelen, als u even wilt luisteren, kom dan zachtjes boven. Als hij u hoort, stopt hij meteen - "als je muziek wilt horen, moet je naar het Concertgebouw gaan, of een goede grammofoon kopen," zegt hij altijd - hij is over een uurtje wel uitgespeeld, hij is al drie uur bezig.' Ik heb toen het laatste deel van de 'Pathétique' van Beethoven gehoord, de sonate die Mozart in Parijs componeerde, kort na het sterven van zijn moeder, en de tweede Sonate van Chopin, waarvan het langzame deel hier zal worden uitgevoerd.[3.]

Ik hoop het bijzondere en uitzonderlijke van Duikers werkwijze onder uw aandacht te kunnen brengen. Die werkwijze kwam voort uit zijn levenshouding, welke ook blijkt uit zijn principiële keuze voor het pacifisme en het socialisme. Hij was ondanks of mogelijk juist door de afschuwelijke berichten die ons uit het oosten bereiken, een aanhanger van het 'gebroken geweertje': 'Smeed uw zwaarden om tot ploegscharen.' Als overtuigd socialist wilde hij dat het eerlijk toeging in de wereld. Ooit door de Amsterdamse gemeenteraad gevraagd hoe het Van Heutsz-monument eruit zou moeten zien, advi-

seerde hij: ‘een op de grond liggende Atjeher met een grote Nederlandse laars op z'n hoofd’.[4.]

Duiker was optimistisch over de mensheid en meende dat zowel de maatschappelijk minder bedeelde als de eventueel door ziekte of handicap getroffene een beetje extra moest worden geholpen.

Zijn werk is doordesemd van zorg voor en mededogen met de mens die er vrijwillig of gedwongen gebruik van maakt (zichtbaar in zowel zijn scholen, huizen en winkels als, nog duidelijker, in zijn fabrieken, werkplaatsen en sanatorium).

Een kernbegrip in zijn werk is economie. Niet de economie van de beurspagina's, maar de economie van het voldoende. Hij zocht naar het minimum, onder andere in materiaalgebruik, niet uit krenterigheid, maar om het maximum aan ruimte, gebruik en effect te bereiken. Er zijn weinig gebouwen die met zo weinig materiaal zoveel bieden.

Door zijn werkwijze levert Duiker in vergelijking tot wat er nu door anderen om ons heen gebouwd wordt, meer voor hetzelfde geld. Opdrachtgevers hebben de neiging daar misbruik van te maken, zeker in deze tijd van crisis en schaarste. Ze willen hetzelfde voor minder geld. Dat zou kunnen leiden tot verschraling.

Het is een wonder dat het in Duikers werk niet te zien is. Hij heeft geleden onder de voortdurende druk concessies te doen en compromissen aan te gaan, maar het is hem - door zijn gigantische voorsprong in kennis van nieuwe technieken en nieuwe materialen én een haarscherpe intuïtie - gelukt de hoge standaard van zijn gebouwen te handhaven. Daarin schuilt bij hem het geniale.

Met die economie ging het veel verder dan met zo min mogelijk materiaal zoveel mogelijk ruimte omspannen. Alle materiaaleigenschappen, de sterkte, massa en verschijningsvorm, werden volledig uitgebuit. Hij heeft ook steeds gezocht naar een optimaal productieproces van zijn gebouwen. De bouw moest logisch zijn, de arbeiders moesten elkaar niet in de weg lopen en maximale arbeidsvreugde putten uit wat ze maakten.

Zonnestraal is zo ontworpen dat het zonlicht 's zomers niet hindert en 's winters diep het gebouw in straalt. Ook het invallen van zonlicht onderwerpt zich aan Duikers economische wetten.

Het gebouw moet niet alleen makkelijk zijn schoon te houden, het moet ook prettig zijn om er te werken. Voor de verzorgers is het gebouw zo ingedeeld dat de werkzaamheden zo logisch mogelijk en met minimale inspanning kunnen worden verricht.

In Zonnestraal is de kamer van de geneesheer-directeur zo gesi-

tueerd dat hij alles kan zien en in de gaten houden, zonder dat het personeel en de patiënten zich beloerd voelen.

De revaliderende patiënten moeten zoveel mogelijk lopen en bewegen, de ambulante patiënten komen op hun tochten door het gebouw langs de aankondiging voor de manifestaties in de feestzaal, kunnen in de keukens kijken waar hun maaltje wordt bereid en hebben doorzichten naar het schitterende landschap, dat inspireert tot wandelingen in het bos of over de hei.

Zo is er het merkwaardige balkonnetje, asymmetrisch en op een schijnbaar overbodige plek. Vanaf dat balkon kan je de bus met bezoek - meestal uit Amsterdam - zo lang mogelijk uitzwaaien. Afscheid nemen veroorzaakt disharmonie in het leven, zoals we ons dat vandaag zo pijnlijk bewust zijn, dat is zichtbaar. Tegelijk bevredigt het de behoefte om het bezoek zo lang mogelijk na te kijken.

Dit soort economie streefde hij na in alles, in het maken, in het gebruiken, in het beleven. Duiker gaf vorm aan een nieuw ethisch economiebegrip.

Uiteraard kwam hij in botsing met de autoriteiten, als zijn werkwijze te zeer afweek van wat men gewend was. Het jarenlange getouwtrek over de woonflat ‘Nirwana’ is bekend. Nirwana had de uitbeelding moeten zijn van een gedroomde, gewenste maatschappij. Toen eindelijk de bouwvergunning voor het eerste gebouw verleend was, werd de bouw na verloop van tijd, ondanks alle stempels en handtekeningen, toch stilgelegd. De balkons werden onaanvaardbaar ijl gevonden, zo dun was nog nooit vertoond. Dit moest anders, ondanks de goedgekeurde berekeningen en tekeningen. Duiker aanvaardde dat uiteraard niet en loste het probleem op een hem kenmerkende wijze op. Hij nodigde de directeur Bouw- & Woningtoezicht uit om naar het werk te komen. Hijzelf ging met een kistje fijne sigaren op de rand van een balkonnetje zitten - de benen zwaaiend naar beneden - de balkonhekjes waren nog niet geplaatst. Hij liet op het balkon boven zich door middel van zakken zand viermaal de verplichte nuttige belasting neerleggen. Daar zat hij tevreden van zijn sigaren te genieten onder het zogenaamd levensgevaarlijk overbelaste, veel te slanke balkon. De directeur bevestigde met tegenzin de verleende vergunning.

Duiker hoeft niet meer te strijden voor z'n vergunningen. De tekeningen voor ‘Gooiland’ in Hilversum zijn in een zo ver gevorderd stadium dat Bijvoet dat werk zal kunnen afmaken.

Het lijkt een nieuwe fase in Duikers ontwikkeling, er verschijnen

voor het eerst gewelfde en gebogen vormen, die het feestelijk gebruik van dit gebouw zullen bevestigen. Wat deze nieuw verworven vrijheid in vormen - bijna frivoliteit - voor de toekomst had kunnen betekenen, zal altijd een kwestie van gissen blijven.

Ik sprak hier voornamelijk over Duiker als architect, terwijl velen die Duiker kenden de onbaatzuchtige mens nog meer eerbiedigden dan de geniale architect.

Over de mens Duiker zullen anderen nog spreken,[5.] voor de architect zullen vooral z'n gebouwen blijven getuigen; in het bijzonder het Sanatorium Zonnestraal, waarin het meest intens alle eigenschappen van Duiker aan het licht komen. Laten we hopen dat dit gebouw, zoals het plezier gaf bij het maken, vreugde geeft er te werken, troost en hoop verschaft aan hen die er verpleegd en beter worden, en voor onze kinderen en kindskinderen voor altijd een voorbeeld zal zijn. Een voorbeeld van hoeveel toegewijd bouwen voor de mensheid kan betekenen. Duiker Dank.

Bronnen

De 8 en Opbouw, jaargangen 1934 en 1935; *Herinneringen aan Jan Duiker*, MEDI Tekst 1990.

Eindnoten:

1. Van Swieten (1733-1803), zoon van de Nederlandse lijfarts van Maria Theresia, was in Wenen een invloedrijk intellectueel. Vriend van Mozart, (amateur-)componist, bibliothecaris van de keizerlijke hofbibliotheek en tekstdichter van *Die Jahreszeiten* en *Die Schöpfung* van Haydn.
2. Met Dedda - afgeleid van Daddy - werd Duiker aangesproken door zijn stiefzoon Arthur Hofurans. Hem Jan noemen was uitgesloten, zoals ook de grafredenaar nergens Jan zegt. Slechts zeer weinigen tutoyeerden Duiker en spraken hem aan met Jan: o.a. Ber(nard) Bijvoet en Jan van Zutphen. Het gemeenzame Jan of Johan Duiker, zoals hij nu in vele biografieën wordt genoemd, was in Duikers tijd en Duikers kringen ondenkbaar (informatie o.a. van J.P. Kloos).
3. In werkelijkheid werd bij Duikers begrafenis orgel gespeeld, o.a. een pastorale van J.S. Bach.
4. Arthur Hofurans, *Herinneringen aan Jan Duiker*, MEDI Tekst 1990. Nog verkrijgbaar bij de tentoonstellingen in de ‘Koepel’, de dienstbodewoning van Duiker op het landgoed Zonnestraal (zondagmiddag geopend).
5. Op Duikers begrafenis werd gesproken door ‘Ome Jan’ van Zutphen, voorzitter van Zonnestraal en opdrachtgever en drijvende kracht bij de bouw van Sanatorium Zonnestraal; door B. Merkelbach, de latere stadsbouwmeester van Amsterdam, namens ‘De 8 en Opbouw’; door C. van Eesteren namens de C.I.A.M. (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne); door Duikers zoon, die een dankwoord uitsprak.

Barber van de Pol
Ten grave: Ilsebil

Zo klein als je lichaam was, zo klein is je kist. Maar groots was je naam, Ilsebil, en groots en meeslepend wilde je dat je leven was. Dat dit je maar ten dele is gelukt, is waar, maar je hebt het tenminste geprobeerd. Miljoenen, nee miljarden doen niet eens een poging om zichzelf te overtreffen. Dat is in de dwergenstand vast niet anders.

Ilsebil. Zo noem ik je het liefst, het klinkt zoals je bent: grillig, apart, sterk. Op je graf staat *alias* Dinderlinde, *alias* Vrouwtje Piggelmee. Je bent niet meer. Het voortgaan van de tijd eist ook onder sprookjesfiguren slachtoffers. Ik hoorde het slechte nieuws van je dood van het botje. Toen ik op het strand liep uit te waaien, stak het zijn kopje boven de golven uit. ‘Ga naar huis en treur,’ zei het, ‘Ilsebil is niet meer.’

Afgelopen april, in Kassel, in het museum van de gebroeders Grimm die de archieven over jouw leven hebben geordend, heb ik nog naar je gezocht. Ik zocht vergeefs je beeltenis tussen die van Roodkapje, Doornroosje en Assepoester, andere vriendinnen van me. Je was er niet. Wel lagen er boeken waarin je voorkwam, maar daar moest ik afblijven. Het was in dat rijk gedecoreerde museum een en al donker bos, maar het hengelwater van je man was er niet te vinden en jullie nooddruftige huisje evenmin. Het machtige botje had zo diep in het land niets te zoeken.

Ik heb van je gehouden. Je was geen slechte vrouw, wat ze ook beweren. Je bent vergeleken met Eva, die Adam aanzette tot het kwaad, en met Lady Macbeth, die haar man zelfs overhaalde tot moord. De vergelijking gaat mank. Ik heb me daar al vaker over opgewonden.

Jij hebt geen mens kwaad gedaan. Je wilde goed, beter, best, ook voor je man, die jou overduidelijk op handen droeg. Laat ze daar eens over nadenken, waarom hij zoveel van je hield. Het is duidelijk dat jullie lief en leed samen voorbeeldig hebben doorstaan. Hij was een goed dwergenmens; niet iedereen zou een gevangen botje dat

terug het water in wilde ook daadwerkelijk hebben teruggegooid. Je had gelijk toen je hem op zijn recht op beloning wees. Ook het botje was het ermee eens. Hoezo hebzuchtig? Waar bemoeien ze zich mee! Ik weet dat die publieke afkeuring je verdriet heeft gedaan.

In jullie levensverhaal staat dat jullie tot op de dag van vandaag leven in een omgekeerde pispot. Dat gegeven werd jullie dood, eerst die van je man, nu die van jou. Het leven in pispotten wordt in Pommeren niet langer gedoogd. Toen ik dat las in de krant voelde ik al meteen onheil. In het bejaardentehuis konden jullie niet aarden, dat begrijp ik goed. Als tweehonderdvijftigjarige, zo oud schat ik je, kon je voor die jonkies en hun afstotende moderne ziektes geen enkele aandacht opbrengen. Jullie kwijnden weg, eerst hij, als man vanzelf zwakker, daarna jij.

Je schijnt op je doodsbed het botje in de zee, dat zo'n belangrijke rol in jullie leven heeft gespeeld, voor een laatste keer te hebben aangeroepen. Het schijnt dat je laatste wens aan hem een kop heerlijke, geurige, verse koffie was, en toen nog een, en nog een. Je bent de grootste leut uit de geschiedenis en in die zin ben je voor ons, medeleuten, heilig. *Sancte Ilsebile, ora pro nobis.* Het botje heeft je niet in de steek gelaten.

Natuurlijk wilde je een steeds groter huis, dat is toch logisch met zo'n pispottige achtergrond. Logisch, ook, dat je achtereenvolgens koning, keizer, paus, God Zelf wilde worden. Je wilde geen macht, je wilde gewoon het hoogste wat je kon bedenken. Daar hoef je geen materialist voor te zijn; dat heet verlangen. Ik vond dat de hermelijnen mantel en de pauselijke mijter je goed stonden.

God werd je niet. Waarom werd het botje zo boos toen je dat vroeg? Voelde het zich betrapt? God is onzichtbaar. We weten niet hoe hij eruitziet. Wie weet lijkt hij op een ambitieus dwergenvrouwtje dat goed, beter, best wil. Jij werd daarna hoe dan ook in de ogen van de mensen weer gewoon Ilsebil, Pispot 1, te Pommeren.

En nu ben je dood. Ieder jaar op 5 december gedenk ik je en dat zal ik blijven doen. Wij vieren in Nederland die dag met geschenken en gedichten. Ik maak in mijn gedichten graag variaties op ‘In het land der blonde duinen en niet heel ver van de zee/ woonde eens een dwergenpaartje en dat heette Piggelmee.’ Je kent het. De pispot is in die apocriefe maar mooie versie van jullie leven veranderd in een Keulse pot, dat is wel wat comfortabeler en mooier dan een pispot, als je het mij vraagt.

Het land van de blonde duinen, dat is mijn land; je hebt het voorzover ik weet nooit bezocht. De koffie is in die duinenversie naar behoren belicht. Dat aspect was door je eerste biografen volstrekt ver-

waarloosd.

Wij willen op 5 december altijd van alles, en meer, net als jij. We plagen elkaar daarmee, maar we nemen het serieus. Die jaarlijkse hommage verdien je dubbel en dwars, ook nu je er niet meer bent. Ik ken je vanaf mijn zesde. Wat heb ik als kind niet een pispotten getekend om beter met je mee te voelen.

Ik spreek deze woorden ter jouwer nagedachtenis. Ik geloof in geen God dan de liefde; daarom zeg ik niet ‘rust zacht’ tegen je. Wie niet is kan niet rusten, niet hard en niet zacht, maar de pispotjes op je graf zullen weelderiger bloeien dan waar ook ter wereld. Ik zal je gedachtegoed uitdragen, Ilsebil. Ik zal zorgen dat in het museum in Kassel jouw beeltenis zichtbaar wordt, lieve, slimme, onvervangbare Ilsebil. Je leven is niet voor niets geweest.

Arjan Peters

‘Galm allemaal een psalm voor mij’ - in memoriam Hendrik van Teylingen (1938-1998)

Tussen Kerstmis en oudjaar 1998 verbleef ik in Antwerpen, en bij thuiskomst vond ik op mijn antwoordapparaat een aantal gelijkluidende oproepen van de *Volkskrant*-redactie: waar ik zat, en of ik direct een ‘postuum’ wilde maken.

Welke auteur ontslapen was, begreep ik bij het doorlezen van de kranten. In haast had een collega mijn taak overgenomen. Sober van toon en omvang waren de necrologieën, die aan het eind van 1998 werden gewijd aan de dichter-schrijver Hendrik van Teylingen, op zijn zestigste gestorven aan de gevolgen van een hersentumor. Dat zat erin, die soberheid, want hoe wonderlijk en dikwijls humoristisch zijn literaire werk (poëzie, columns, verhalenbundels, romans) ook is, een groot publiek heeft de domineeszoon uit IJmuiden-Oost er nooit mee bereikt. De meeste necrologieën brachten Hendrik van Teylingen in herinnering als een bekwaam stilist, en volstonden met een opsomming van boektitels benevens een samenvatting van zijn ongewone leven: van jongs af aan atheïst, dienstweigeraar (hij zat een tijdje opgesloten in Nieuwersluis, het ‘depot voor discipline’), reisjournalist voor *Avenue* (in welke hoedanigheid hij zich in Suriname aan de creoolse Wonnie wijdde), daarna zes jaar onder zijn nieuwe naam Hayeshvar Das Adhikari in de ban van de Hare Krishna-beweging, vervolgens voorganger van een minigemeenschap. Thuis had hij zijn eigen altaartje.

En al die tijd bleef hij schrijver: na *De baron fietst rond* (1966) volgden nog twee bundels, in de Krishna-tijd en erna herdichtte hij de mystieke teksten van de Bhagavad-gita en het Bhagavata Poerana. Toen ik Van Teylingen in 1997 interviewde in zijn woning, gelegen in de Amsterdamse Stadionbuurt, schonk hij me twee vuistdikke delen met uit het Sanskriet vertaalde verzen. Hij had er destijds een schep subsidie voor gekregen, maar nu stonden de boeken in volle dozen op zijn gang. ‘Neem ze maar mee. Lezen zul je ze waarschijnlijk niet,’ zei hij met een berustend lachje.

Zelf putte hij dagelijks inspiratie uit die transcendente teksten,

die hij als zijn moestuin zag. Na een woelig leven, dat niet alleen had geleid tot een aantal bijzondere boeken maar ook tot kinderen uit diverse relaties, had hij bij de therapeute Parmi van Breugel rust gevonden. Over hun kennismaking schreef hij het prachtboek *De verschijning van de godin Sarásvati in Hellevoet - de ware geschiedenis van een folie à deux* (1995).

Tijdens mijn bezoek liet hij me ook de typoscripten zien die nog boeken moesten worden. Daaronder de sonnettenbundel *Huis te Vraag*, die daadwerkelijk is gepubliceerd, maar ook een bundel liefdesgedichten, *Het ploffend hart*, die hopelijk binnen afzienbare tijd het licht zal zien.

Ik had hem opgezocht vanwege de verschijning van *Bij de gratie van de dichtspier*, een vrolijke collectie van drieëntachtig ‘verzen & rijmen’, die hij in korte tijd had geschreven. Sommige van die twaalfregelige gedichtjes deden sterk denken aan de blijmoedigheid van de negentiende-eeuwse dominee-dichters. Andere waren veeleer proeven van zondagsrederijkerij (‘Een steeds is wilder dan een dorps/ Evenement, meent ene Noud./ Een oud is taaier dan een vers./ Een vers leeft langer dan een roos’) of toonden de dichter als een moeizaam strever naar het hogere.

Een Indiase Hollander, zo kun je Van Teylingen karakteriseren, en het is die combinatie van onthecht en verheven wíllen zijn, maar tegelijk beseffen een nuchtere vaderlander te blijven, die zijn werk onvervreemdbaar maakt. Zelfspot en ironie verlieten hem nooit. In ernst vertelde hij me dat hij in het voorjaar van 1997 zijn nieuwe bundel dagelijks integraal las, om daar iedere keer weer vrolijk van te worden: ‘Laatst las ik ze alle drieëntachtig hardop voor, op het pleintje voor mijn huis. Voor wie? Voor mezelf, en voor alle insecten en geesten die meeluisterden. Het was prachtig weer, en ik zat onder een meidoornboom te genieten.’

Eenmaal eerder had ik hem ontmoet: in 1996 interviewde ik hem in het radioprogramma *Opium* over zijn verhalenbundel *De huilspiraal* (1996), handelend over zijn Surinaamse escapades als journalist die nog uitsluitend uit was op materieel gewin en vleselijke lusten. Vond hij het niet moeilijk, vroeg ik hem toen, zich weer te verplaatsen in de ongelovige van toen: ‘Welnee, integendeel. Het kost me juist altijd ontzettend veel moeite om te geloven, ook al weet ik dat de oosterse wijsheid de waarheid is. Dáár moet ik me telkens in verplaatsen.’

Van Teylingens oeuvre begint met ironisch realisme (uit zijn debuut: ‘Mijn Linda-Lou verblijf onthecht/ en roerloos in een gladde kist./ Twee cent zijn op haar blik gelegd./ Naar mij wordt, lees ik

hier, gedregd'), maakt een zwenking naar Krishna-'haiku's' ('Warmte op Mijn lijf,/ Wolk tussen Mijn voeten,/ Voortdurend gepiep'), en komt uit bij een van bitterheid bevrijde verzoening met zijn overleden steile vader, wiens scheerkwast hij erfde: 'Stél toch dat Vader als mijn zoon/ Wedergeboren bij ons woont,/ Dan, als de dood voor mij straks komt,/ Heeft hij zijn scheerkwast mooi weerom.'

Een verstokt gelovige - maar eentje met humor. Juister: iemand die een verstokt gelovige zou willen zijn - en dat zijn misschien de enige ware gelovigen, want zij hebben begrepen dat je bij het verwerven van mystieke overtuigingen er altijd de twijfel gratis bij krijgt.

Bij alle devotie en hilariteit is Van Teylingen wezenlijk een schrijversleven lang in de weer geweest met de dood. Typerend is de roman *De grote verschuiving van de aardas in 1998* (1996), waarin Hendrik uit diverse bronnen opmaakt dat er een nieuwe zondvloed op til is. De manier waarop hij van zijn kinderachtige woede over slechte recensies probeert te genezen, gauw voor het te laat is in het reine te komen, teneinde op een nieuwe solide ark het wassende water te verbeiden, is even clownesk als gemeend. En, vroeg ik hem in 1997, doelend op die aangekondigde Apocalyps: vergaat de wereld volgend jaar nog?

'Alles wijst erop,' antwoordde hij opgeruimd.

Het jaar 1998 kwam, en er gebeurde niets. Nu ja, er was een overstroming in Limburg, maar dat was een peulenschil vergeleken bij wat Van Teylingen had voorzien. Zelf leek hij er klaar voor. In *Bij de gratie van de dichtspier* verzocht hij de lezer niet in somberheid te vervallen bij zijn mogelijke verscheiden: '(Z)ie het juist als een dikke bof/ Dat ik het tranendal ontvlied.// Negeer het nare sterflawaai,/ Het zwaar gehik en gaar gekrijs,/ Galm allemaal een psalm voor mij/ En vort ben ik naar 't paradijs.' Dat het toch weer een psalm moest zijn, wijst op het verzoenende karakter van Van Teylingens latere werk.

Het is mij onbekend of er veel naar lawaai aan zijn sterfbed te vernemen was, al doet het mooie afscheidsvers 'Zo verloren' van Erik Menkveld (uit diens bundel *Schapen nu!*, 2001), Van Teylingens toenmalige redacteur bij De Bezige Bij, anders vermoeden. Ineens was de montere dichter doodziek en stervende.

In geen van de mij bekende necrologieën is melding gemaakt van de wrange uitkomst van zijn voorspelling. Want niet de aardas verschoof in 1998, maar Hendrik van Teylingen zélf moest nog net in dat jaar het aardse leven voor het eeuwige verwisselen.

‘Lichtheid is mijn banier. Iets van mijn mentale lichtheid wil ik doorgeven,’ zei hij me in het jaar voor zijn dood. Dat is hem goed gelukt. En het kan nog steeds, ook ruim vier jaar na zijn dood, dankzij zijn toegankelijke geschriften.

We hoeven derhalve niet ontroostbaar bedroefd verder. Maar droef makend jammer blijft de dood van Hendrik van Teylingen wel.

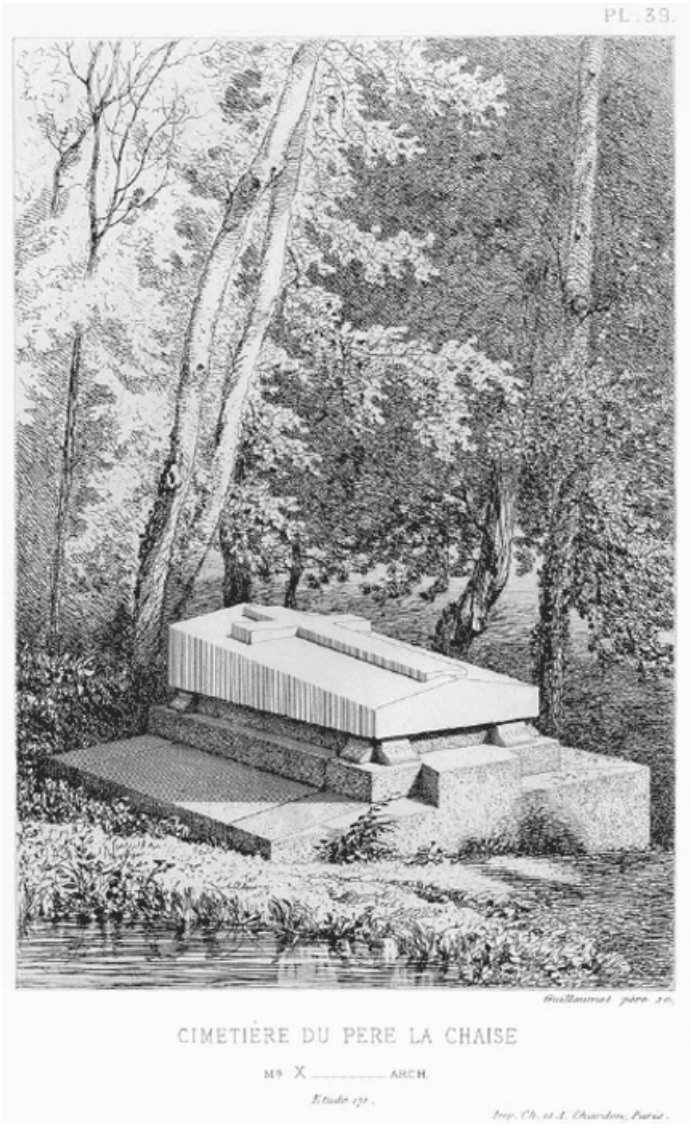
PL. 39.
CIMETIÈRE DU PERE LA CHAISE
Mr X ..... ARCH.
Etude 131.

Monika van Paemel
Lijkrede voor de onbekende soldaat

Zoontje, je graf is leeg als een verlaten nest, waar mag je zijn gebleven? Ben je verrezen om weer zingend naar het front te trekken? Weg van het verdriet van je moeder, doof voor het snikken van je lief? Een geestdriftige jongen, dat was je altijd al, dapper voorwaarts stappend, zingend om jezelf niet te horen. Die stem van jou, in toon gehouden door de cadans van de marcherende voeten, want nauwelijks de baard in de keel, die stem wilde nog wel een keer overslaan. Ik sta in het zompige laagland en luister scherp, maar alles wat wegsterft op de wind is een verre vogelkreet. Voor mij een doolhof van graven, rij na rij, witte zerken, met naam en datum, geboorte en dood, alles netjes bijgehouden. Ook het gras en de rozen, geschoren en gesnoeid, de bomen in stille waardigheid volgroeid, deze oorlog is al weer geschiedenis, maar waar ben jij gebleven?

Ben je verdwaald in het niemandsland, lig je te reutelen in de modder, is je stem verstikt in het bloed? Of loop je nog altijd met je hoofd in de wolken, jezelf onkwetsbaar wanend, zingend op weg naar de onsterfelijkheid? Eeuwige roem werd je immers beloofd, een cenotaaf op de Olympus, een harem van smart bezwijkende houris*. Je marcheerde voor een waardige kwestie, maar welke kwestie is het waard om voor te moorden of voor te sterven? Is sneuvelen op het veld van eer een noodzakelijk kwaad? Hoe moet ik je gedenken, mijn onbekende zoon? Als de wildebras die een voetbal door de ruit trapte, als de knaap die wilde uitblinken op school, als het joch dat in het donker om zijn moeder huilde? Of als de stotterende melkmuil, met een blos op de wangen, voor zijn meisje, het enige meisje dat alle meisjes in zich verenigde? Heb je kans gezien om tenminste één keer de liefde te beleven? O God, ik hoop van wel,

* maagden in het islamitisch paradijs

maar hoe kon je dan, zo veelbelovend als je was, het fatale marsbevel opvolgen? Was het een mannenzaak, moest je bewijzen dat je de luiers was ontgroeid, de borst van je afstoten, de rok voorgoed loslaten?

Je vader is een gebroken man, grijs en bevend, zichzelf vervloekend. Alles wat hij mocht hopen of wensen, maar niet dat zijn zoon verging tot een onzichtbaar kadaver in een spookgraf. En de hoge heren die de trom roerden, de oorlogsstokers belust op macht, strak saluerend bij de Last Post, ja, die heren met hun blik op oneindig, zich opmakend om te sterven in hun bed, hebben zij hun zin gekregen? Heeft jouw bloed het onrecht uitgewist? Zij wij nu verlost van oorlog, of klaar om het nog een keer over te doen? Niets is volbracht, jongen van me, en nog het minst van al jouw leven. Ook al zou ik alle vragen kunnen beantwoorden, dan nog blijft dat martelende waarom. Waarom moest jij zo nodig op stap? Waarom moest jij, zingend uit volle borst, op weg naar de oorlog?

Je had een herder kunnen zijn in de vlakte van Anatolië, een bouwboer in de vette polder, een dichter in zijn kamer, een man van het woord, en een man van de daad. Een man die zijn leven had geleefd en in vrede kon sterven. Waarom moest je voortijdig sterven en ons achterlaten bij een graf dat leeg blijft? Waar moeten wij rouwen? In Westminster Abbey, bij de Arc de Triomphe? Of onder de Menenpoort, waar je naam in een veelvoud van namen verloren gaat? Al die gedenktekens, die zuilen en hallen, die nepgraven, waarvoor ik heb geknield, of stond te roepen, zo hard ik kon: jouw naam, mijn niet goed te maken verlies. Het echode in het ijle en mijn stem kwam als een boemerang bij me terug. Waar is je warme lijf gebleven, zo gaaf, met alles erop en eraan, alsof de schepping zelf met je piemel werd overgedaan, en die ik, zotte moeder, heb gekust toen het nog maar zo'n dingetje was. Jongen, je weet niet wat je ons hebt aangedaan.

Je zusje schreit de ogen uit haar hoofd, ze zoekt je overal, en hoort je stem in het ruisen van de poppels. Jullie waren een kibbelend kinderpaar, toegegeven, maar hoe kon jij, die met onbekenden bloedbroederschap sloot, je onverbeterlijke zus vergeten? Stel je voor dat zij op een dag, in de al te nabije toekomst, jouw plaats gaat innemen, met haar hoge jongemeisjesstem en haar tintelende ogen, vanwege haar wiebelende borsten in de paradepas. Stel je voor dat zij als onbekende soldaat, naamloos, vergaat in een hol graf. Alsof zij niets was en nergens is gebleven. Zou je je dan niet schuldig voelen, mijn schat? Want dat doe ik wel, en alle dagen doe ik boete voor jou, zonder dat ik erin slaag te vergeten of te vergeven.

Mijn enige zoon, de universele soldaat die algemeen bruikbaar was, en zich daar niet tegen verzette, maar zich als een schaap bij de blatende meute voegde. Had ik je moeten tuchtigen, je de liefde ontzeggen, had ik me voor je voeten moeten werpen? Of het geweer op de borst van je vader zetten? De arme duivel wist ook niet wat hem overkwam toen jij er zingend vandoor ging, in zijn voetstappen zo leek het wel, met zijn naam in je ransel. Toen jouw stem wegstierf is de zijne verstomd, en ook ik, je verbijsterde moeder, ik zing niet meer. Ik wieg jouw schim, ik droom je gezicht. Ik lamenteer als een malende, terwijl jij almaar verder weg bent. En terwijl ik me afvraag waar wij je dood aan hebben verdiend, beef ik bij het onvoorstelbare, hoe het is geschied, jouw dood een gruweldaad, het kan niet anders. En erger nog de pijn, zo mogelijk, als ik me de onbekende moeder voorstel die met mij rouwt om het leven van haar zoon, een leven dat jij hebt genomen. Jongen, je loopt over mijn hart.

Dorinde van Oort

Patricia Highsmith R.I.P. (LEY) (1921-1995)

Locarno, 7 februari 1995

Patricia Highsmith is u, aanwezigen, allemaal beter bekend geweest dan mij. Het is dan ook passend dat ik op deze bijeenkomst als laatste het woord krijg, uit naam van de zwijgende stoet van haar lezers. Helaas hebben de diverse sprekers mij het gras aardig voor de voeten weggemaaid. Alles is al zo'n beetje aan bod gekomen, van haar geboorte in Texas in 1921 tot haar opvoeding door haar grootmoeder; van haar studie in New York tot de Duitse vader die ze pas op haar vijftiende ontmoette, en dan nog maar tien minuten. Van haar emigratie naar Europa in 1963 - waar haar boeken zoveel beter aansloegen dan in Amerika - tot en met haar successen met de gewetenloze maar aimabele, kunstzinnige held Tom Ripley, die met haar is gestorven, maar hopelijk nog een lang leven op papier beschoren is. Zelfs de wonderlijke tegenstelling tussen het geweld in haar boeken en de vredelievendheid van Patricia zelf, die ik had willen benadrukken, is al eerder genoemd, evenals haar afkeer van lawaai, haar zachte stem, haar zachtmoedigheid.

Rest mij het merkwaardige gevoel van medeplichtigheid te noemen dat ze ons, lezers, wist op te dringen. Het heeft ons menig uur van ijzige beklemming bezorgd, op zuurverdiende vakanties waarvoor we de nieuwste Ripley zorgvuldig hadden bewaard om ongestoord in één ruk uit te kunnen lezen. Alleen Dostojevski speelde dat in die mate klaar - hij was dan ook haar levenslange voorbeeld - en natuurlijk haar mentor Truman Capote. Waarin die beklemming precies bestond? Was het omdat er geen Miss Marple of Maigret optrad die het kwaad voor ons op veilige afstand hield? We zaten er zelf mee opgescheept - liefst in de trein natuurlijk, tussen *strangers* om onze gedroomde moorden mee te ruilen. Haar uitgebeende stijl zoog ons mee in de psychologische spiraal die onafwendbaar eindigde in schuld aan een moord, omdat we die zelf hadden kunnen begaan.

‘I rather like criminals and find them extremely interesting,’ schreef Patricia in *Plotting and Writing Suspense Fiction*, dat boek vol nuttige wenken voor álle, niet alleen krimischrijvers. Ze vindt ze ‘dramatisch interessant’ omdat ze in het plegen van hun daad actief zijn, en autonoom, en voor niemand wijken. Terwijl Highsmith zelf, naar eigen zeggen, beefde voor elke douanebeambte, ook al had ze geen contrabande te verbergen. Zij vermoedde dat ze wel iets zeer misdadigs in zichzelf moest bevechten, dat ze zo door misdaad gefascineerd was, en misschien was het waar - in elk geval bood ze haar lezers een directe lijn naar het monster in ons.

Maar ik spreek hier niet alléén als lezer. Ik heb Patricia Highsmith wel degelijk eenmaal ontmoet, toen ik haar samen met krimischrijver René Appel mocht interviewen voor de *NRC.* Het was juli 1985, ze was in Amsterdam voor de promotie van een vertaling. De afspraak was om tien uur 's ochtends in het Pulitzer Hotel, waar zij logeerde. Tot haar teleurstelling was de bar nog niet open. Erik, mijn echtgenoot, en fotograaf, haalde snel een sixpack pilsjes voor haar bij de dichtstbijzijnde supermarkt, waarop ze behulpzaam, beleefd, onze vragen beantwoordde: Nee, zelf had ze nooit iemand willen vermoorden. Ja, ze had zoiets weleens gedroomd - tweemaal zelfs - met vreselijke straffen in het vooruitzicht, ‘echte horror’. Was ze in gerechtigheid geïnteresseerd? Matig; wel in moraliteit, zolang het geen moralisme werd. Ze zou het nooit goedpraten als iemand een moord pleegde, maar soms was het nu eenmaal de enige oplossing...

Interessant allemaal, maar toen het bier op was, ons taperecordertje uitgezet, de bar open, en ze eindelijk aan haar eerste whisky zat, kwam ze pas werkelijk los. Over schilderkunst. Over muziek. Over Ripleys bedrieglijk beschaafde buitenkant. En over de dood. Ze vertelde dat ze voor realistische beschrijvingen van moordscènes forensische foto's bestudeerd had, en foto's van verkeersslachtoffers: ‘Niet te geloven hoe die er soms bij liggen.’ Tot onze verbazing had ze (in 1985) nog nooit een echte dode gezien; op de begrafenissen die ze bezocht had, was de kist altijd al dicht geweest.

En hier staan we dan aan de kist van een echte dode. Laten we ons gelukkig prijzen dat hij dicht is! Wie weet wat voor verrassing Patricia nog voor ons in petto zou hebben! ‘Ik heb wel overwogen een suspenseboek te schrijven vanuit het gezichtspunt van het lijk,’ schreef ze in *Suspense Fiction.* ‘This is the corpse speaking...’

Jammer dat er geen nieuwe Ripley meer komt om van te ijzen op reis. Jammer dat het bij die ene ontmoeting moest blijven. Die onverzettelijkheid, en toch die kwetsbaarheid; die zachte stem, dat ge-

looide hoofd; die *unnerving* blik, die aan één oogopslag genoeg had en toch niet oordeelde; en die haast voelbare vulkanische emotionaliteit - *Deep Waters, indeed.*

Emotionaliteit wordt vaak als een soort afwijking gezien. Ik ken weinig mensen die er een lans voor zouden breken. Highsmith deed dat wel. Ze legt uit hoe kleine voorvallen een verhaal kunnen bergen, *als ze emotioneel geladen zijn.* Ze noemt als ontroerend voorbeeld de aanblik van een van haar eigen uitgelopen schoenen, waarin ze de voetvorm van haar reeds lang gestorven grootmoeder herkende, waarna ze eindelijk kon rouwen om haar dood, en om haar eigen dood die ooit zou komen.

Emotional buffetings, noemde ze zulke ervaringen, ‘and God knows they are not always pleasant’. Veel mensen trekken een beschermend schild om zich op, raken op den duur zelfs immuun voor alle emotie. Schrijvers en schilders moeten het stellen zonder schild: die emotional buffetings vormen hun materiaal. ‘This receptivity, this awareness of life, is an artist's ideal, and takes precedence over all his activities and attitudes; this is why creative people are called, sociologically, class-less,’ schrijft ze. ‘Because they are alike and understand one another in this fundamental matter, they usually mix easily, whatever their backgrounds.’

Dat ze haar loyaliteit met creatieve mensen niet alleen met woorden beleed, blijkt uit haar testament. Naar nu bekend is geworden, laat zij drie miljoen dollar na aan de *artists' community* Yaddo, waar zij zelf als beginnend schrijfster een tijdje gezeten heeft, op voorspraak van de grote Truman Capote.

Wij, lezers, hebben ook iets om ons op te verheugen. Zwijgzaam als Highsmith was over haar privé-leven en haar liefdes, zij hield altijd een dagboek bij. Het gerucht wil dat haar dagboeken nu in handen zijn van Andrew Wilson, die zich opmaakt voor het schrijven van haar biografie.

Willem Oltmans

Joseph Luns aanhanger van Hitlers gedachtegoed

Plato schreef in de *Republiek* dat liegen geoorloofd was in het belang van de staat. Misschien is het onder bepaalde omstandigheden ook noodzakelijk, en zelfs wenselijk. Maar de meeste politici die een leven lang als staatslieden hebben geparadeerd, maar intussen verkeerde en soms op leugens gebaseerde misdadige besluiten namen, stellen alles in het werk hun misstappen te verdoezelen, meestal via passende en aanvullende leugens. Deze lamentabele sujetten laten zich door een goedgelovige, nietsvermoedende goegemeente tot de populairste man in het vaderland uitroepen, worden behangen met medailles, onderscheiden met eredoctoraten, bejubeld en bezongen. Maar op de dag des oordeels wordt de rekening gepresenteerd. Een leven lang hebben zij zich in een duizendtal bochten gewrongen om wat krom is recht te praten. Een opeenstapeling van onwaarheden diende om te voorkomen dat zij van hun piëdestalleke lazerden. Er werd handig gebruikgemaakt van het feit dat de wereld bestaat uit een jungle van leugens over verleden, heden en toekomst. De globalisatie van onwaarheid neemt via elektronische wonderen alleen maar verder toe. Mensen staan met leugens op en gaan ermee naar bed, bijna altijd in totale onwetendheid dat zij worden verlakt. Wie zou de politici die van hun leven een bal masqué van leugens hebben gemaakt, de kost willen geven?

Joseph Luns zaliger was zo'n bejubelde staatsman bij uitstek. Zijn parcours als minister van Buitenlandse Zaken werd een mijnenveld van opeengestapelde onwaarheden. Ik reisde in 1956 naar Jakarta en ontdekte een complete rijsttafel van Lunsiaanse leugens over Sukarno. Hij was die dagen onze Osama bin Laden. Luns loog over alles betreffende het voormalige Nederlands-Indië, door Multatuli eens als de gordel van smaragd omschreven. Een der meest formidabele en eerste onwaarheden waarmee hij ooit zijn landgenoten een rad voor ogen draaide, was zijn ontkenning van het feit dat hij NSB'er

was geweest. Pas in 1979, toen hij al acht jaar secretaris-generaal van de NAVO in Brussel was, werden eerdere geruchten duidelijker dan ooit bevestigd. Joseph had in de jaren 1934-1936 wel degelijk deel uitgemaakt van het ledenbestand van de NSB.

De secretaris-generaal spoedde zich in paniek in zijn NAVO-Rolls-Royce naar het huis van broer Huib Luns, de architect, in Nederland. Oppositieleider Joop den Uyl had in het parlement reeds gesteld dat Luns uit Brussel diende te verdwijnen indien zou worden bevestigd dat hij inderdaad NSB'er was geweest. Om van een aartsleugenaar te verwachten dat hij op zijn oude dag, op het hoogtepunt van zijn carrière, de waarheid zou opbiechten, is wel zéér naïef. Toch trapte het hele land er opnieuw met zevenmijlslaarzen in. In 2000 - na de uitspraak van de arbitragecommissie in mijn vierenveertig jaar durende conflict met de staat, Buitenlandse Zaken en de inlichtingendiensten - kreeg ik bezoek van de weduwe van Huib, mevrouw Adele Luns.

Zij getuigde dat Joseph zijn broer op 7 maart 1979 kwam smeken het land en volk van Nederland met een nieuwe leugen op te zadelen en akkoord te gaan met het verspreiden van een nieuw fabeltje, namelijk dat Huib zijn broer Joseph zonder diens voorkennis NSB-lid zou hebben gemaakt. Huib stribbelde aanvankelijk tegen, maar ging door de knieën voor de argumenten van zijn broer, die zich beriep op de verklaring van Joop den Uyl dat hij op oneervolle wijze de NAVO zou moeten verlaten, indien de waarheid bekend zou worden. Adele ergerde zich die dag groen en geel aan dit bedrog van beide broers. Zij was tegen het toevoegen van nieuwe aan oude leugens gekant, en was aanwezig toen haar man door zijn broer letterlijk werd gedwongen hieraan mee te doen.

Volgend op broer Huibs toezegging, schreef Joseph 7 maart 1979 aan de premier: ‘Hooggeachte heer Van Agt, Kennisneming van de brief met bijlagen, die u op dinsdag, 7 Maart j.l. aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal hebt gezonden, alsmede van de publieke reacties die daarop tot dusverre zijn gevolgd, geven mij aanleiding u het volgende ter kennis te brengen. Een van mijn broers heeft mij laten weten, dat hij in 1933 of 1934 lid is geworden van de NSB en mij tezelfdertijd voor die partij heeft opgegeven, alsmede dat hij, toen hem duidelijk was geworden dat ik voor die partij niet voelde, mijn lidmaatschap heeft opgezegd. Met gevoelens van de meeste hoogachting en vriendelijke groet, uw dw. J.M.A.H. Luns.’

CDA-fractievoorzitter Ruud Lubbers constateerde in 1979, in reactie op de verklaring van Den Uyl, dat Luns mogelijk diende te ver-

dwijnen, dat inderdaad ook na verschillende uitspraken van de heer Luns en de brief van de regering met bijlagen nog de nodige mist rond het NSB-lidmaatschap was blijven hangen. Vraagtekens ook, omdat het de heer Luns als lid van een rooms-katholiek studentendispuut volgens Lubbers niet ontgaan kon zijn dat de Nederlandse bisschoppen in een vastenbrief in 1934 al duidelijk stelling hadden genomen tegen fascistische organisaties als de NSB. Lubbers noemde het een verdienste van de broer van Luns hem uit het ledenbestand te hebben laten halen en voegde er glashard aan toe: ‘Overigens over de heer Luns niets dan goeds.’

Het is vrijwel ondenkbaar dat premier Dries van Agt en CDA-fractieleider Ruud Lubbers in 1979 niet bij machte waren de historisch correcte informatie over hun partijgenoot Luns in handen te krijgen. Niemand heeft ooit nader uitgezocht waarom dit niet is gebeurd. Joop den Uyl kwam alleen te staan. Men ging over tot de orde van de dag en Joseph bleef hoog en droog in Brussel zitten. Samen met diens verleden is ook het leven van deze vermaarde politicus uit de twintigste eeuw als een nachtkaars uitgegaan. Hij bleef weg en woonde tot zijn dood in 2002 in Brussel. In het vaderland bekommerde niemand zich meer om de bejaarde man aan de Avenue Roosevelt. Hij werd negentig jaar. Geen letter herinnerde op die dag aan zijn eenzame bestaan in een ander land. Toen zijn schoonzuster bij mij kwam dineren en vertelde dat Joseph die dagen jarig was geweest, heb ik haar geantwoord: ‘Had het maar gezegd, dan had ik een bloemetje gestuurd.’

Toen ging hij dood. Die dag stond mijn telefoon roodgloeiend. ‘Bent u niet blij dat uw aartsvijand is overleden,’ luidde steeds de vraag. Nee dus. Ik voelde eigenlijk medelijden met hem, zoals ik dat doe met al die zogenaamd ‘grote Nederlanders’ die deze mijnheer een leven lang de hand boven het hoofd hebben gehouden en medeplichtig zijn aan het verdoezelen van de feiten en de waarheid. Alleen al in Nieuw-Guinea zijn tientallen Nederlanders en enkele honderden Indonesiërs gesneuveld als uitkomst van de leugenachtige praktijken van vaderlandse politici. Luns en zijn rooms-katholieke vrienden en beschermheren spraken zelf onwaarheid tegen hun biechtvaders en dat lijkt me een riskante zaak, want ons verlakken is één ding, maar proberen om tot in de dood toe de Heer te bedriegen zou in het hiernamaals wel eens op een fisasco kunnen uitlopen. Daarom, het zekere voor het onzekere nemend, is het beter om als eerlijk mens door het leven te gaan.

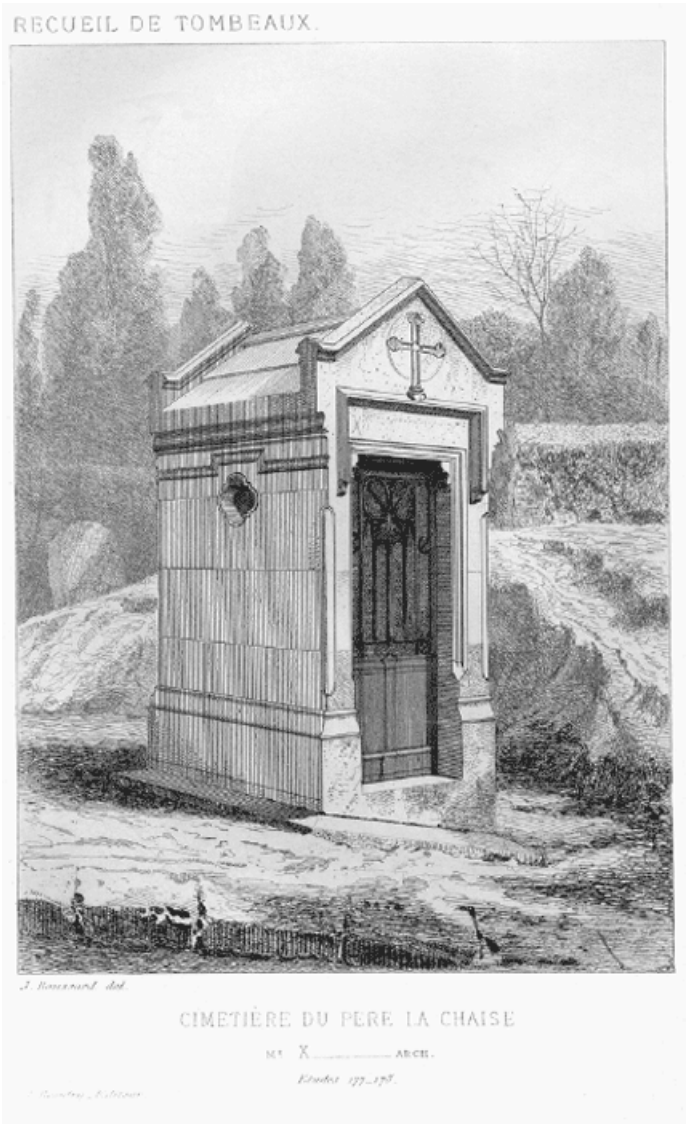
RECUEIL DE TOMBEAUX.
CIMETIÈRE DU PERE LA CHAISE

Annet Mooij

Leopold Lehmann (1817-1880)

Al dagenlang kan ik een gevoel van vreugde maar met moeite onderdrukken. Leopold Lehmann is dood! Vandaag wordt hij begraven. Zijn plotselinge heengaan zal stellig worden betreurd door zijn familie en zijn naasten, op dit moment verzameld om zijn graf. Zijn verdiensten, ze zijn er ongetwijfeld, zullen worden geroemd; zijn naam in ere herdacht. Het zij hem gegund. Hier, in de verlaten hal van de vrouwenkliniek aan de Oude Turfmarkt, wil ik mijn eigen gedachten aan hem wijden.

Als ik mijn ogen sluit, zie ik hem weer voor me, zoals hij het terrein van het Binnengasthuis doorkruiste, op weg naar zijn kliniek; zijn grote gestalte, zijn wat waggelende manier van lopen, zijn vlezige hoofd, aan weerszijden bedekt met reusachtige bakkebaarden, dicht als de vacht van een dier in de winter. Hier binnen, in de zalen hierboven, zwaaide hij de scepter, hoewel zijn gezag door de gebeurtenissen van de afgelopen tijd niet ongeschonden was gebleven.

Ja, de gebeurtenissen. Waar moeten we beginnen? Misschien maar op het moment dat hij mijn wereld betrad en ik hem ben gaan volgen, in 1849, nu eenendertig jaar geleden, toen hij benoemd werd tot docent aan de Klinische School en de leiding kreeg over de kraamzaal, ergens verderop op het terrein. De aparte kliniek, hier aan de Oude Turfmarkt, bestond toen nog niet. Zijn benoeming had Lehmann te danken aan een besluit van zijn collega, C.B. Tilanus, die behalve de verloskunde ook de heelkunde onder zijn hoede had. Die combinatie beviel hem slecht, eigenlijk al sinds het moment dat hij kennis had genomen van de ideeën die de Hongaarse verloskundige Ignaz Semmelweis had over het ontstaan van de gesel van de kraamkliniek, de kraamvrouwenkoorts. Tilanus kende het verschijnsel beter dan hem lief was; hij had ze al te vaak gezien, de jonge moeders, ijlend van de koorts, stuiptrekkend en krimpend van de pijn, verwikkeld in een gevecht dat ze niet konden winnen. Hij wist wel hoe het kwam - de kwalijke dampen, de rondgaande

smetstoffen, waar het gestel van sommige vrouwen niet tegen bestand was - maar er was geen kruid tegen gewassen.

Of toch? Misschien school er waarheid in de ideeën van de Hongaarse nieuwlichter, dat lijkengif en wondvocht, meegenomen van de snijzaal en de ziekenkamers, de kraamvrouwen besmetten als ze inwendig werden onderzocht. Tilanus had zijn verre collega per brief zijn instemming betuigd, al ging hij niet in alles mee. Al het reinigen en wassen met chloorwater, wat nu in Semmelweis' eigen kliniek in Wenen was ingevoerd, leek Tilanus nergens goed voor, maar hij nam in het Amsterdamse Binnengasthuis wel een andere maatregel, hij splitste de heelkundige en de verloskundige kliniek, zodat de kans op overdracht in elk geval verkleind werd. Hijzelf nam de eerste voor zijn rekening en vanaf 1849 vielen de verloskunde en de kraamzaal dus onder verantwoordelijkheid van Leopold Lehmann.

Dat is sindsdien zo gebleven. In 1864 werd Lehmann bevorderd tot hoogleraar, eerst aan de Klinische School, na de opheffing daarvan achtereenvolgens aan het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam. De eerste jaren stemden hoopvol; de epidemieën werden minder en de sterfte daalde. Maar helaas moest dit gelukkige feit enkel en alleen worden toegeschreven aan de ingreep van Tilanus, want Lehmann zelf heeft niets gedaan dat aan de verdere terugdringing van de sterfte heeft bijgedragen. Niet dat de kraamvrouwenkoorts hem niet interesseerde, hij heeft zich er zelfs uitgebreid mee beziggehouden. Als voorzitter van de Commissie voor Obstetrie van de Geneeskundige Kring van Amsterdam schreef hij in 1858 een uitgebreid rapport onder de titel *Beschouwingen over de febris puerperalis*, waarin hij een samenvatting gaf van wat er over de ziekte bekend was. Hij wees op de gevaren van stank en giftige dampen, op het gebruik van ongewassen stopdoeken en sponzen, op de predispositie van sommige vrouwen en op de gebreken van verouderde klinieken, waaronder de zijne. De theorie van Semmelweis, dat ook lijkenmoleculen die aan de handen waren blijven hangen, de ziekte konden overbrengen, noemde hij ook. Hij vond die overdreven en eenzijdig.

Nu werden in zijn kliniek de handen wel degelijk grondig gereinigd, maar dat gebeurde altijd pas na afloop van de ronde langs de kraamvrouwen. Vooraf was het voldoende als studenten en leerlingvroedvrouwen die zijn lessen kwamen volgen, hun handen insmeerden, waartoe een grote pot met vet op tafel stond. De onvermijdelijke gevolgen hiervan bestreed Lehmann met een scala van maatregelen: aderlating, rust, ventilatie, diëten en vaginale spoelin-

gen. Dat was het en daar bleef het bij. Met de voortgang der jaren heeft hij zich steeds sterker in zijn standpunt vastgebeten. Epidemieën kwamen en gingen en het aantal vrouwen dat Lehmanns kliniek niet levend verliet, bleef hoog. Was het een wonder dat de arme Amsterdammers het gasthuis meden als de pest; niet alleen de zieken maar ook de zwangeren? In een poging het kwaad de baas te worden en iets van de reputatie te redden, werd besloten tot de bouw van een nieuwe kraamkliniek aan de Oude Turfmarkt, die in 1871 werd geopend.

Treurig genoeg braken ook daar weer epidemieën uit. Dat had Lehmann aan het denken kunnen zetten, want de gebreken van de oude kraamkliniek, die de ontwikkeling van giftige lucht in zijn ogen hadden bevorderd en die hij verantwoordelijk achtte voor de geregelde terugkeer van kraamvrouwenkoorts, waren daar verholpen. Maar hij wist van geen wijken. In 1877 en 1878 liep het aantal slachtoffers weer schrikbarend op; in de eerste maanden van dat laatste jaar steeg het aantal doden op de kraamzaal tot boven de veertien procent. Denkt u zich in: een op de zeven vrouwen, hier in blijde verwachting binnengebracht, stierf na een hels ziekbed onder het dak van deze verdoemde kliniek. De situatie was onhoudbaar; van mei tot september 1878 werd de kraamzaal gesloten.

Het was een blamage voor de stad en traag kwamen de instanties in beweging. Het Burgerlijk Armbestuur deed, na overleg met de geneesheer-directeur van het gasthuis, in 1879 het voorstel om de deuren van de kraamkliniek aan de Turfmarkt voorgoed te sluiten. De gemeenteraad beraadde zich en liet zich van verschillende zijden adviseren, maar voordat werd besloten het doek al dan niet te laten vallen, loste de kwestie zich enkele dagen geleden op onverwachte wijze op. Op 19 juli overleed Leopold Lehmann.

Zo komt de weg vrij, de weg naar verbetering die nu zeker zal worden ingeslagen. Vandaar mijn vreugde en mijn opluchting, al ken ook ik mijn momenten van twijfel. Misschien moeten we niet te hard oordelen. Lehmann stond in zijn halsstarrigheid niet helemaal alleen. Maar dan denk ik aan de feiten. Hoe hij voortging terwijl iedereen afboog, waardoor in de afgelopen twintig jaar de gemiddelde sterfte in de Amsterdamse kraamkliniek bijna dubbel zo groot was als in andere steden. Nee, ik laat de mildheid en de wijsheid aan toekomstige historici. Zijn dood is een zegen voor de stad.

Amsterdam, juli 1880

Ileen Montijn

Mevouw Padt van Heyendaal: de laatste keurige mevrouw

Hier ligt zij dan, gebed in crèmekleurig satijn. Het deksel is dicht, en slechts een minuscuul groepje rouwers is gekomen om haar de laatste eer te bewijzen. Zij heeft haar tijd overleefd, zij was een fossiel geworden: de laatste keurige mevrouw. Mevrouw Padt van Heyendaal-Heuvelink in eigen persoon.

Ze zullen wel van haar schrikken in de hemel. Niet direct natuurlijk, al was het maar omdat mevrouw Padt, attent als zij is, zeker niet met lege handen zal komen. Een bloemetje voor de gastvrouw, een rol chocoladeflikken, iets bracht zij altijd mee als zij op bezoek kwam. Het hoefde niet groot te zijn (en dat was het dan ook nooit) maar anders stond het zo onverzorgd, vond mevrouw Padt.

Voor wie is dat bloemetje trouwens, wie is daarboven de gastvrouw - Maria? Maria is natuurlijk wel heel róóms, en daarmee heeft mevrouw het altijd een tikje moeilijk gehad. Zelf was zij protestants, nu ja, lid van de Waalse Kerk, wat net iets meer cachet heeft. Andersgelovigen, andersdenkenden, mensen die ánders waren op welke manier dan ook, deden er in de ogen van mevrouw Padt goed aan hun plaats te kennen, en daar te blijven. Rooms, dat was haar werkster bijvoorbeeld, uit Volendam - ‘een geweldig mens,’ vertelde zij altijd als zij een andere katholiek tegenkwam die zij op zijn gemak wilde stellen. Nee heus, mevrouw Padt had geen vooroordelen. Wat niet wegnam dat het nogal schrikken was toen haar jongste zoon met dat meisje Aronson wilde trouwen. Een avond heeft zij er met haar man wel over zitten praten (mijnheer zei wijselijk niet veel terug), en de toon waarop zij het vervolgens met de rest van de familie over haar toekomstige joodse schoondochter had, maakte duidelijk dat zij het nu ook weer niet gewóón kon vinden. Dat was het toch ook niet? Maar enfin, op de familie van het meisje was weinig aan te merken (muzikaal was zij echt zéér begaafd). Alleen waarom Charlotte haar eigen naam is blijven dragen, is mevrouw Padt altijd een raadsel gebleven.

Nu, we kunnen het wel aan haar toevertrouwen om precies de

juiste bestemming te vinden voor haar attentie in de hemel. De juiste oplossing is altijd haar specialiteit geweest. De smaakvolste gordijnen, de beste kringen, zij wist ze te vinden, en wie daar ook aan twijfelde, zijzelf niet. Haar vriendinnen hebben haar daarom altijd gevreesd: Ella Padt deed alles zo góéd. Zij dacht aan ieders verjaardag, feliciteerde met elke promotie, droeg de beeldigste deux-pièces. En was je soep mislukt, je tuin een bende, maakte je man geen carrière, dan deed zij misschien wel aardig, maar je voelde haar misprijzen.

De stem van mevrouw Padt, dat is waarvan de hemelbevolking zal schrikken. Luid en duidelijk schalden hier op aarde haar betogen door iedere kamer: ‘Enfin, je begrijpt, een onmógelijke situatie... en zijn schoonzuster, die al járen de boel liet verloederen... énige mensen, hij is nu lid van de raad van bestuur...’ Ja, zij gebruikte hem veel en graag, die stem. Met de eeuwige rust van mijnheer Padt daarboven is het nu weer gedaan. Hij zal weer aan haar zijde moeten staan, niet zozeer omdat zij hem nodig heeft maar omdat het zo hoort. Met in zijn rechteroor die stem. Hij zal weer door salons moeten tijgeren, zoals hij het zelf noemde, in plaats van dasloos potjes schaak te spelen met zijn vrienden die, helaas!, nooit chic genoeg waren naar de smaak van zijn lieve vrouw.

Is er in de hemel een afdeling van de vereniging Tesselschade - Arbeid Adelt? Een bewonerscomité, een Waals kerkbestuur, een cultureel genootschap? Laten zij zich schrap zetten, want mevrouw Padt komt eraan. Zij kent haar verantwoordelijkheden, zij zet zich in. Vooral Tesselschade ligt haar na aan het hart: een keurige vereniging die door het verkopen van keurige handwerken keurige meisjes aan een opleiding helpt. Een vereniging van de oude stempel bovendien, waar onderscheid wordt gemaakt tussen de eenvoudige handwerksters en de volwaardige leden, de laatsten zonder uitzondering van onberispelijke komaf... Het zal wel niet lang duren of mevrouw zit in het bestuur. In het bestuur ontstaat vervolgens ruzie, zo leert de ervaring, waarna moeilijke jaren volgen. We hoeven daar niet op vooruit te lopen, maar ach, wat een onrust heeft mevrouw Padt altijd met zich meegebracht. Zij die buiten het perfecte huisvrouwschap zelf nooit een vak, een serieuze opleiding heeft gehad (want zo was dat jaar voor haar huwelijk in Zwitserland nu ook weer niet bedoeld), zij die nooit door passie is gedreven - of het moest zijn de passie voor maatschappelijk succes.

Maatschappelijk succes, dat begrip wordt duidelijk dankzij mevrouw Padt. Het gaat niet om slagen, het gaat er niet om dat iets lukt: het gaat om geslaagd zijn in de ogen van anderen. Wat onge-

zien blijft op het maatschappelijk toneel zou evengoed niet kunnen gebeuren.

Wij rouwen niet om mevrouw Padt. Wij beklagen haar zoals wij dat al bij haar leven deden, om de armoede van haar bestaan - ook al weten we dat zij daarvan zelf nooit iets heeft gevoeld. Eigenlijk moeten wij haar gelukkig prijzen dat zij alles zo goed heeft gedaan; en onszelf dat wij nu van haar verlost zijn. In de hemel zoeken ze het zelf maar uit.

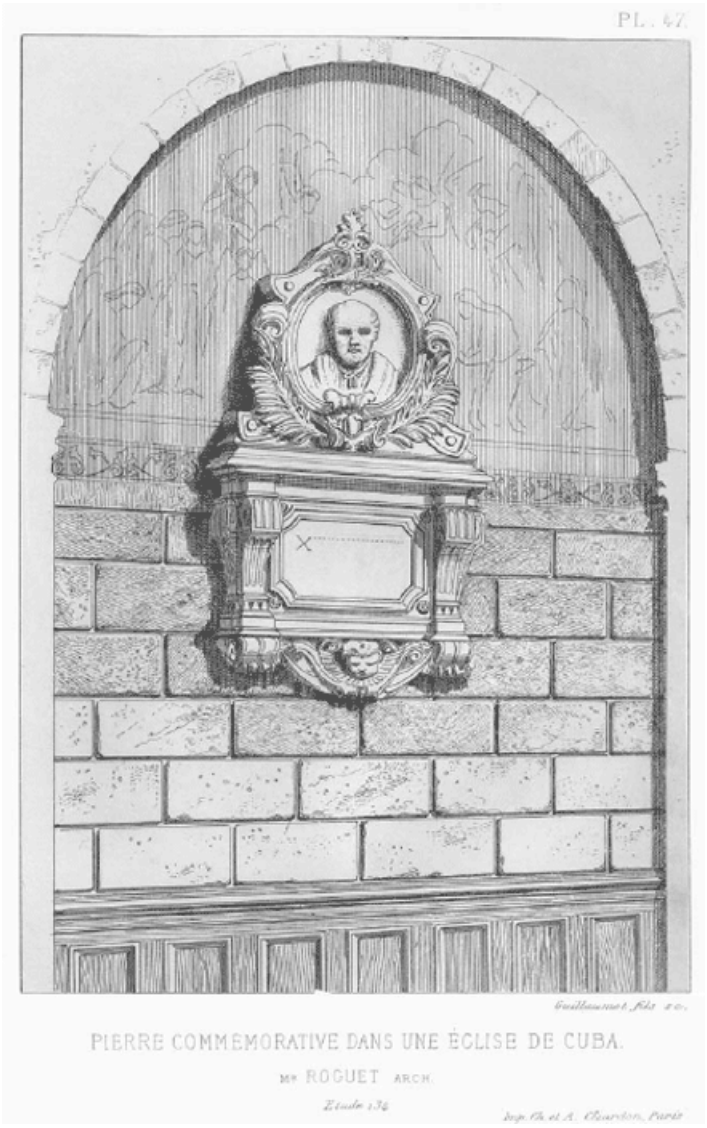
PL. 47.
PIERRE COMMÉMORATIVE DANS UNE ÉGLISE DE CUBA.
Mr ROGUET ARCH.
Étude 134

Nausicaa Marbe
Het opgegeten kind

Meer dan een grafrede, had ik je een graf gegund. Een graf en een begrafenis zijn immers alleen mogelijk indien er een stoffelijk overschot is. Ik had graag gewild dat je als lijk tot de aarde was teruggekeerd en niet als uitwerpsel. Maar dat is nu eenmaal het lot van wie opgegeten wordt. En dat ben je: een kindlijkje waar volwassenen hun zagen, messen en tanden in hebben gezet. Uit een honger die je zeker niet vreemd was.

Ik zag je op een foto uit 1920, in Lenins Rusland, het dodenrijk dat toen en zelfs nu nog bezongen wordt. In tijden van hongersnood: niet door een natuurramp, maar omwille van de revolutie. Hoe meer honger, hoe meer doden. Hoe minder mensen, hoe minder verzet tegen het bolsjewisme. Ziehier de simpele gedachte als gevolg waarvan jij stierf. En met jou nog zo'n vijf miljoen. Vooral boeren moesten het ontgelden, want zij waren God en de tsaar toegewijd - het laatste wat Lenin kon gebruiken.

Hoe je aan je einde kwam blijft een raadsel; niets op de foto verraadt de precieze omstandigheden. Feit is dat je vleeswaar bent geworden: uitgestald op een houten toonbank, met nog een mensenhoofd ernaast en wat hompen onherkenbaar bevroren vlees. Het moet er koud zijn geweest, zo bar als het alleen een Russische winter betaamt. Want jullie - koopwaar - raakten steeds meer verminkt, maar niet bedorven. De wereld als diepvrieskist.

Het hoofd naast je is doder dan dood, haar in de war, deuken in het gezicht, de huid beschadigd en vlekkerig. Een en al brute, lelijke vergankelijkheid.

Zo niet je aangezicht. Je bent net ouder dan een kleuter en nog steeds aandoenlijk. Jouw dood moet vers zijn, want het leven lijkt nog in je buurt te blijven dralen. Voor de helft ben je al verdwenen, je romp is van je onderlijf en benen afgezaagd, maar het feit dat je rechtop bent uitgestald geeft mij als kijker uit een verre toekomst tegen beter weten in de hoop dat je zomaar zou kunnen opstaan om een sneeuwballengevecht te beginnen.

En dat niet alleen. Je armen willen ook maar niet ophouden met leven. Ze hangen niet, maar lijken houvast te zoeken in die benarde positie. De linker leunt met een gebalde vuist op de toonbank, de rechter ondersteunt je kin. Je lijkt Rodins denker wel, maar wat een obscene gedachte. Iemand heeft je zo neergezet, frunnikend aan je levenloze ledematen tot je *presentabel* was. Een misdrijf op zich.

Dan je hoofd. Je mond is open, alsof je, knarsetandend van de kou, op het punt staat een verhaal te beginnen. Je ogen, gesloten, lijken niet zielloos maar bewust van de wereld afgewend, op zoek naar concentratie. Je hebt een wipneusje. En soepele wenkbrauwen in een sierlijke boog over je hoge voorhoofd. Op je kruin krult donzig haar. Dat er zoveel schoonheid in je dood gekropen is.

Je bent zo'n kind dat je over de bol aait als het zich tegen je benen vlijt, deels om tederheid, deels om bescherming. Je kreeg het, want je lichaam getuigt ervan: lange, stevige armen, volle wangen, een brede thorax. En om bijna van weg te kijken: mollige kindervingers, altijd vertederend, zelfs nu. Er is voor je gezorgd.

Hoe je ook stierf, welke honger je zelf ook hebt gekend, ooit heeft een moeder gezorgd dat haar tepel lang genoeg in je mond bleef om je te voeden. Daarbij drukte ze je tegen zich aan en misschien zong ze zelfs. Een boerin die de riek, de zeis of de pollepel daarvoor terzijde legde.

Later: je ligt knorrend in de wieg te slapen, de blauwe ogen gesloten, de goudblonde lok krullend op je voorhoofd, melkdruppels in de hoeken van je mond. Aliosja? Sasha? Pjotr? Wanja? Om over mogelijke in liefde gegeven bijnamen maar te zwijgen. Dat korte leven van je wens ik je met terugwerkende kracht toe. Laat mij de illusie dat er vaker kindergelach klonk dan er tranen zijn gevloeid. Een schrale troost, al met al.

Verder wil ik niet weten wat er met je gebeurd is. Achter je op de foto staan een man en een vrouw tegen een muur geleund. Je ouders, je slachters, je verkopers, wie zal het zeggen. Opvallend is dat ze dik zijn. Ook dragen ze armoedige winterkleding en hebben ze een verwilderde blik in de ogen. Of beter: dit stel kijkt als wilden, star en agressief. Om niet te zeggen: doods, onmenselijk. Handelaren in kindervlees. Als vandaag niemand zich jouw vlees kan veroorloven, stoppen ze je in een plunjezak. Voor de dag van morgen, een ander dorp. Als de koper die naar je lonkt niet genoeg betaalmiddelen heeft, word je misschien in stukken gehakt. Utopisch lijkt de gedachte dat iemand je helemaal zou kopen om je te begraven. Maar er is een uitweg uit de nachtmerrie van de totale ver-

dwijning. Stel dat de foto gemaakt is als bewijsmateriaal voor inbeslagname van verboden waar. De man en vrouw zijn opgepakt. Voor jou heeft iemand de spade in de bevroren grond gezet. Nog net niet te laat.

Liesbeth Koenen

Triomf van de wil
Grafrede voor de spastische en stomme schrijver Christopher Nolan

Dames en heren,

Vandaag zou ik dolgraag in een hemel geloven. Want was die er, dan zou Christy daar nu zingen en springen, hollen en huppelen. Eindelijk. Hij zou zijn armen wijd uitspreiden en iedereen omhelzen, stevig vastpakken, of juist heel zachtjes aaien. En hij zou praten, praten, praten. Allemaal voor de allereerste keer.

Stel u voor dat hij ons een verslag zou kunnen sturen van hoe dat voelt. In zijn eigen, fantastische Christopher Nolan-woordkeus. Een soort vervolg op zijn eerste boek *Dam-burst of Dreams*, en op *Under the Eye of the Clock*, waarin hij die hele krankzinnige kindertijd van 'm beschreef. Maar ach nee, het is onzin te denken dat de bevrijding uit zijn verlamde, spastische lichaam door de dood te vergelijken zou zijn met het eind van de eenzame opsluiting in zijn hoofd die maakte dat hij die boeken kon schrijven.

Toen ik, vele jaren geleden al weer - zijn naamgenoot de regisseur bestond nog helemaal niet - voor het eerst over Christopher Nolan hoorde, dacht ik: een sadistischer marteling is nauwelijks te verzinnen. Stop een bereslim ventje vanaf zijn geboorte in een lichaam dat op geen enkele manier naar hem wil luisteren. Zodat hij niet kan praten, ook niet kan gebaren, zelfs niks kan aanwijzen. Een ventje dat maar moet hopen dat hij met zijn ogen duidelijk kan maken dat er daarbinnen een gewoon jongetje leeft, dat dingen wil, of juist niet wil.

Ja, Christy's ogen spraken, soms boekdelen. Zijn moeder kon ze lezen, maar ook zij vroeg verbaasd en ontroerd ‘Is dit nu hoe je denkt, is dit hoe je in elkaar zit?’ toen eindelijk dat nauwe, moeilijk begaanbare weggetje uit zijn hoofd naar buiten gevonden was - het medicijn dat hem, toen hij bijna twaalf was, een heel klein beetje spiercontrole gaf. Net genoeg om voortaan l-e-t-t-e-r v-o-o-r l-e-t-t-e-r te kunnen typen met de aan zijn hoofd vastgemaakte ‘een-hoorn’, als zijn kin tenminste ondersteund werd. Pas toen bleek ook

dat hij inderdaad had leren lezen, dat hij niet voor niets naar school was gegaan.

O, wat ging het moeilijk in het begin, en wat was het hard werken. Maar wat was hij gelukkig. En wat bleek er veel in zijn hoofd te zitten. Al die gedichten, die hij al vanaf zijn derde had gemaakt, uit zijn hoofd geleerd en veilig opgeborgen. In die zomer van 1977 kwamen ze er allemaal uit. En bleek ook zijn fabelachtige talent voor taal.

Niet alleen kende hij zijn moedertaal tot in de puntjes (wat opmerkelijk genoemd mag worden voor iemand die er helemaal nooit in heeft kunnen oefenen), hij kon er ook nog eens weergaloos mee spelen. Vanaf het allereerste begin stikte Christophers werk van de alliteraties, assonanties, associaties, wat al niet. Een feest van klanken en veel, heel veel zelfverzonnen woorden maakte hij ervan, zijn leven lang.

Ja, ik weet het, sommigen vonden het overdaad. Ze werden moe van zoveel vormexperimenten en -experimentjes. Daar stonden dan weer anderen tegenover die hem vergeleken met zijn wereldberoemde landgenoten Joyce en Yeats, en met Dylan Thomas.

Zelf kon ik bij hem vorm en vent nooit los van elkaar zien. Ik proefde het genoegen dat hij beleefde aan het bouwen van zijn zinnen, en ik meende dat te begrijpen. En altijd realiseerde ik me welke ongehoorde wilskracht er nodig was geweest voor het op papier krijgen van elke zin.

Alleen al daarom vond ik zijn roman *The Banyan Tree*, over het Ierse plattelandsleven in de vorige eeuw, een triomf. Twaalf jaar werk en dit keer niets autobiografisch. Dit boek moest op zichzelf staan, vond Christopher, die geen foto op het omslag liet zetten en ook geen enkele andere verwijzing naar zijn onwillige lijf.

Of het dat deed kan ik niet zeggen. Stiekem zag ik wel degelijk overeenkomsten tussen Christophers leven en dat van Minnie O'Brien, de hoofdpersoon. Na de dood van haar man en het vertrek van haar drie kinderen leeft Minnie helemaal in haar eigen gedachtewereld. Ze droomt en verlangt. Maar ze klaagt niet, is niet bitter en neemt het leven consequent zoals het komt. Inderdaad, net als Christopher. Ik had dan ook ongelijk toen zijn leven me een grote martelgang leek.

Het boek had minder succes dan de twee daarvoor, en dat is niet helemaal onbegrijpelijk. Oppervlakkig gezien heeft het veel van een streekroman, alleen is het taalgebruik niet bijpassend. Maar niet alleen bij de verhaallijn en karakterbeschrijving moest ik aldoor aan de schrijver denken. Ik las alles met een grote portie verbazing. Op

bijna elke bladzijde stonden namelijk beschrijvingen van dingen die Christopher volgens mij helemaal niet kon weten. Hoe het voelt om melk te karnen, door velden te struinen, te hooien, kasten te bouwen, te koken, bekaf van fysieke arbeid te zijn, het ging maar door. Zijn die dingen soms ingebouwd? Was het Christophers verbeeldingskracht, of eenvoudigweg de macht van taal?

Daarover nadenken hield me nog meer op dan het verdomd lastige Engels, vol ‘Nolanismen’. Is het nu na zijn dood niet eens hoog tijd dat al Christophers werk in het Nederlands beschikbaar komt?

Jan Jacobs Mulder

Aan het graf van Job in het dorp Uz

Door een zandstorm tussen Hatarikka en Arpad opgehouden, lukte het mij niet mij tijdig aan te sluiten bij de stoet die u naar uw graf zou dragen. Dat spijt mij meer dan ik u kan zeggen. Na het bericht dat u zich voor het laatst had uitgestrekt te midden van uw kinderen ben ik hierheen getogen. Ik had u nog graag in de ogen willen kijken.

Men vertelde mij, Job, dat u vermoedelijk onder deze steen ligt. In ieder geval in de buurt van deze steen, het schijnt ook de rode steen links te kunnen zijn of die roze met die okerachtige vlekken die nogal scheef ligt. Uw zeven zonen hebben het mij niet precies kunnen vertellen. Zij hebben kennelijk moeite te erkennen dat u niet meer tot de levenden behoort en bent toevertrouwd aan de zegenrijke, maar dorre aarde. Zoals ieder levend schepsel heeft ook u, oud en leeg, de ogen moeten sluiten. Of hadden zij, die nieuwe, godvruchtige zonen en die mooie dochters gedacht dat God u, uit wroeging, het eeuwige leven zou schenken? God en wroeging?

Laat mij u alsnog bewenen. Mijn knechten hebben aan de voet van de heuvel een kamp opgeslagen en de vermoeide dieren de dorst gelest. Ik heb hier een kleed op de kiezels gelegd en wij zullen deze nacht, onder de ogen van de sterren, dicht bij elkaar zijn. Hoewel ik u nooit heb mogen ontmoeten, ben ik in gedachte vele dialogen met u aangegaan. Door uw veelgeprezen standvastig godsgeloof is uw faam door het Eufraatdal gestroomd en verwaaide ook naar mijn gewesten.

Nee, nee, ik zal niet tot u spreken zoals uw vrienden Elifaz, Bildad en Zofar deden en ik zal zeker niet als Elihu de oppertrooster trachten uit te hangen. Bewaar me! Wat ik van die vrienden heb mogen vernemen maakte mij niet vrolijk, Job. Bange, moralistische braveriken zijn het die omslachtig oorzaak en gevolg door elkaar husselen en u een oorzaak hebben proberen aan te smeren omdat zij meenden het gevolg waargenomen te hebben! Vergeldingscausaliteit! Ja, ja, maar, laten wij niet vooruitlopen op eventuele conclusies.

Nu de schemer ons gaat omringen wordt het tijd dat ik als oprechte twijfelaar een aantal vragen ga stellen. Retorische vragen. Over God, Satan en de weddenschap.

Laten wij er niet omheen draaien, u als godvruchtig mens zou zijn gestraft omdat uw godsvrucht ongeloofwaardige vormen zou hebben aangenomen! God bestaat het, goed te keuren dat zijn trouwste zoon wordt gestraft voor zijn standvastigheid. God als kleine, verwende klier die zonodig een weddenschap moet winnen! En wanneer hij dan heeft gewonnen omdat u onverzettelijk in uw geloof blijkt te zijn, maar u zich, terecht, beklaagt over het leed dat zo onverdiend over u is uitgestort, reageert de Almacht als door een zelf gecreëerde wesp gestoken en preekt u toe dat hij de schepper is van al wat leeft en groeit en u een vorm bent wiens kennis en verstandelijke vermogens volstrekt onvoldoende zijn om hem, Jahwe, te kunnen beoordelen!

Hoe nu, Job. De door u aanbedene handelt als kleine mens en beroept zich daarna op zijn majesteit! En u accepteert de terechtwijzing! ‘Slechts van horen zeggen had ik van u vernomen, maar nu heeft mijn oog u aanschouwd. Daarom herroep ik en doe boete in stof en as.’ Na deze devote likkerij krijgt u alle vroegere bezittingen terug! Welvaart als beloning voor bewezen trouw en volgzaamheid! De omgekomen vrouwen, geliefde zonen, aanbeden dochters, knechten en zonen en dochters van de knechten en al het vee doen er niet zoveel toe. De tranen van het verdriet, niet over het aangedane onrecht, maar over het gemis van de gekoesterde geliefden, het is om niet geweest! Om niet! Gods weddenschap was immers gewonnen?

Stel u voor, Job, dat er van een weddenschap geen sprake is geweest. Een gedurfde premisse! Vooruit, geen God noch Satan! Zij bestonden niet dan slechts als bedenksels van wankelmoedige geesten! Probeer dat aan te nemen!

De Sabeeërs sloegen toe omdat zij uw rijkdom wilden stelen.

Is dat zo vreemd, het begeren zijns naaste? Menselijk, al te menselijk, nietwaar?

Ook de Chaldeeën vormden bendes en stalen de kamelen en doodden de knechten terwijl op hetzelfde moment achter de heuvel een storm opstak die uw huizen deed instorten waardoor uw vrouwen en kinderen werden bedolven!

Wij trotseren regelmatig stormen en de ene storm blijkt vernielzuchtiger dan de andere. Diezelfde stormwind voerde valse zaden mee die uw huid deden barsten en voedsel gaven aan bulten en etterende zweren. De Chaldeeën hadden andere stammen beroofd zoals

zijzelf door stammen waren bestolen en ook zij hadden andere verdedigers van have en goed gedood. Stormen hadden andere huizen omvergeblazen en velen waren alreeds als kind bezweken onder zweren.

Alleen u, Job, was dat nooit overkomen. De stormen hadden uw bezittingen nog nooit bereikt en vijandige stammen hadden uw rijkdom nooit ontdekt. U dacht in een gesloten verbond met uw God te hebben kunnen leven in geruststellende vrede en plotseling lijkt dat verbond verbroken. De onbegrepen verdoeming door een onbegrepen Almacht.

Job, waar is uw ware devotie? Waar is uw geloof in eigen lot? Waarom mogen gebeurtenissen niet op zichzelf staan en u omgorden als een huid. Waarom moet er altijd sprake zijn van oorzakelijkheid, moet het gevolg worden gevonden in machten ver weg, die onzichtbaar zijn, raadselachtig en niet aanspreekbaar. Waarom moet er een Hogere Macht worden bijgesleept die een afspraak gaat maken met een andere Hogere Macht. Alsof Hogere Machten kinderen zijn die elkaar de loef willen afsteken. U beweert niets te hebben gedaan! Wie wil dat niet geloven? Maar al had u gehandeld als uw vijanden! Al had u gestolen, knechten gedood en vee geroofd! Zou u dan ook getroffen zijn door de rampen die u overvielen? Natuurlijk wel! U bent getroffen door het toeval! Zoals ieder mens door het toeval wordt getroffen!

U bent noch beloond, noch gestraft!

U hoort aldoor, maar u hebt niet verstaan.

U heeft aldoor gezien, maar niet opgemerkt!

Er bestaat mysterie, Job! De goddelozen leven even lang als de gezalfden en worden even rijk of blijven even arm als de uitverkorenen!

U bent de rijke Job, bedolven onder overvloed, en u bent de beklagenswaardige Job, zittend op de mesthoop, zweren krabbend met een potscherf. En dan bent u opnieuw de rijke Job. Overspoeld door rijkdom en opnieuw gezegend met een kinderschare.

En altijd bent u dezelfde Job van Uz gebleven. Altijd dezelfde! En Hogere Machten hebben nimmer ingegrepen!

U ruste in vrede.

En ik, ik kijk nog een ogenblik naar de sterren voordat ik de ogen ga sluiten.

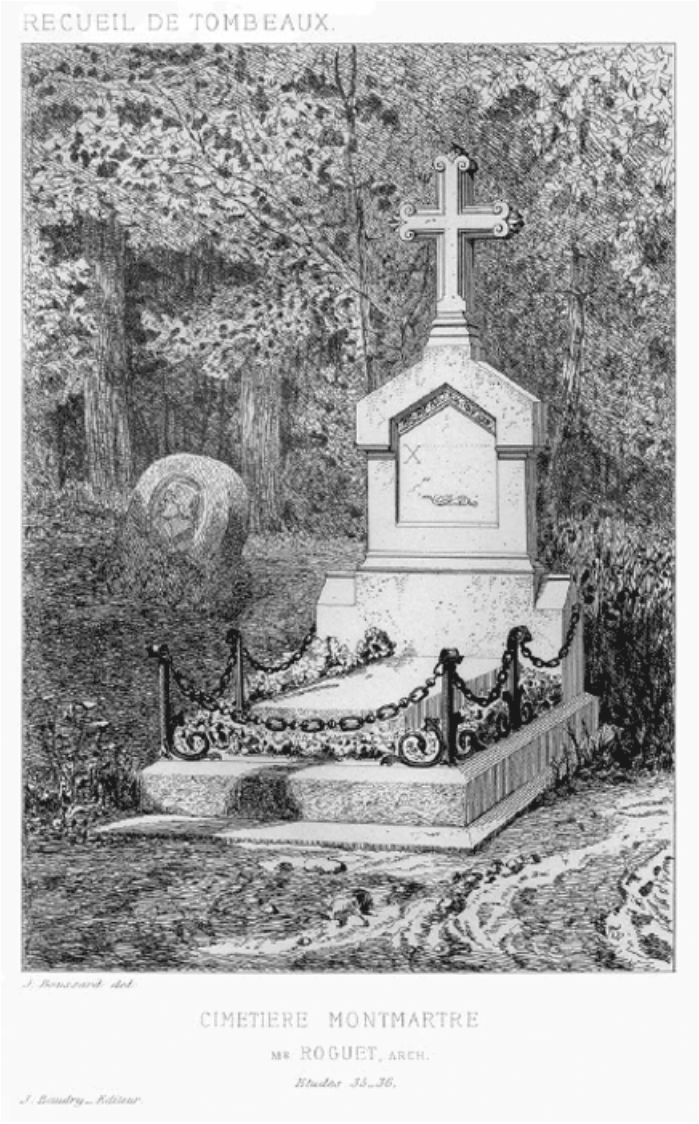
RECUEIL DE TOMBEAUX.
CIMETIERE MONTMARTRE
Mr ROGUET, ARCH.
Planches 35_36.

Atte Jongstra
Variaties rond een graf

1. (Bij de dood van een minnaar)

Hier staan we om je heen in opperste verbazing:
dat je zoveel liefjes had was ons niet zo bekend.
Je zou wel zeggen: moet even weg, nu eind'lijk
weten wij waarheen je ging. We hebben om je heen
gedraaid zonder ons een groep te wanen, jou
kenden we - misschien. Nu zien we eerst elkaar.

Wat ons hier brengt is jouw plots verscheiden.
De boel eenmaal flink opgewarmd, muziek nog
zelf bepaald... Je zult wel lachen, boven op
je kamer, nu je er verder buiten blijven kan.
Maar zo houdt geen mens van vrouwen, misschien
deed je 't daarom bij je leven nooit.

Zo dadelijk gaan we koffie drinken en babb'len
over bloemen, je pronte, stijve lijk en dat jij echt
bent gevlogen. Zo zien we jou zoals je nooit verkoos
te zijn: gezellig, met ons samen.

Dat wij bijeen in leegte turen heeft eenmaal
moeten komen. Wees niet bezorgd: straks scheiden
onze wegen. Je blijft wie je voor allen was,
een man om eenzaam mee te blijven.

2. (Bij de dood van een vader)

Hier staan we om je heen in opperste verbazing:
dat je zoveel kind'ren had was ons niet zo bekend.
Je zou wel zeggen: een geslacht kan pas gaan bloeien
als er aantal is. We zijn aan je ontsproten zonder
ons verwant te weten, jou meenden we te kennen, nu
zien we eerst elkaar.

Wat ons hier brengt is jouw overlijden. De boel
eenmaal in gang gezet, muziek nog zelf bepaald,
je zult wel erg tevreden zijn, daar boven op je
kamer, met zicht op d'hele kinderschaar. Maar
zo maakt men geen familie, misschien kon je
't daarom bij je leven nooit.

Zo dadelijk gaan we koffie drinken en babb'len
over 't verscheiden, je pronte lijk en wie er
eigenlijk is gevlogen. Misschien vinden we ons
in jouw afwezigheid, je kind'ren, zo ben je
eind'lijk wat je nooit verkoos te zijn: een vader
met een stam, en alle spruiten om je heen.

Dat wij als kroost in leegte turen heeft kenn'lijk
moeten zijn. Wees niet bezorgd: straks scheiden
onze wegen. Je blijft wie je voor allen was,
een verre vader, om eenzaam naar te talen.

3. (Bij de dood van een onbekende)

Hier staan we om je heen in opperste verbazing:
een anonieme kist, een lijk, wat doen wij hier
behalve weten dat de dood ons allen bij elkander
brengt. Een kring is pas een kring met een gat
ermiddenin, toch staan we hier de rouw te klagen
zonder ons bijeen te voelen, de dode nooit
gekend, onwennig naast elkaar, alleen.

Wat ons hier brengt is jouw overlijden, zo heeft
het moeten zijn. Je was een man, je hebt
geleefd, ging dood, da's alles wat we weten:
je graf biedt enkel zicht op onze eigen dood.
Herinn'ren we ons te leven, wat te vaak wordt
vergeten, dan heb je inderdaad een leemte
ingevuld.

Zo dadelijk gaan we koffie drinken en babb'len
over 't gat, de kist en dat er iemand is gevlogen.
Zo vinden wij onszelf in jouw verscheiden, zo ben
je wat niemand had gedacht: gezellig, met veel
mensen om je heen.

Dat wij als kring in leegte turen heeft eenmaal
moeten zijn. Wees niet bezorgd: straks scheiden
onze wegen. Je blijft wie je voor allen was,
een man om altijd te vergeten.

Arnold Heertje
Lijkrede Karl Marx

Kameraad Karl,

De woorden van kameraad Friedrich Engels planten zich nog in mijn hoofd voort, nu wij hier op zaterdagmiddag 17 maart 1883 bij je open graf staan. Niemand vecht voor een goede zaak zonder vijanden te maken. In heel Europa ben je gehaat.

Strikt genomen sta ik te dicht bij je. De joodse wetten staan een Kohen, lid van de priesterstam, niet toe in de buurt van een overledene te vertoeven. Het is lang geleden dat je je bezighield met je joodse afstamming. En dan vooral in negatieve zin. Toch kun je er niet omheen. Je vader was joods, ook al liet hij zich dopen. Zijn stamboom staat stijf van de rabbijnen. Je moeder was joods. Zij wachtte zelfs met haar doop tot haar ouders waren overleden. Ook haar stamboom staat stijf van de joodse afstamming. Toen je je oom Lion Philips ruim twintig jaar geleden in Zaltbommel bezocht, trof je niet alleen een joods milieu aan, maar ook je lieftallige nicht Nannette. Je werd verliefd op haar. Je oom Lion was getrouwd met de zuster van je moeder. Lion beheerde het vermogen van je lieve moeder. Af en toe ging je naar Zaltbommel om een voorschot op te nemen. Geldzorgen waren je niet vreemd. Maar misschien waren wij verstoken gebleven van je uitzonderlijke prestaties, zonder die financiële problemen. Lastig was het wel voor je vrouw Jenny, die wij hier in december 1881 hebben begraven, en voor je dochters.

Opeens moet ik aan je handschrift denken. Het is vrijwel onleesbaar. Hoe heeft de drukker er een lopende tekst van kunnen maken? Niet alleen in het Duits, maar ook in het Frans. Ongerijmdheden die je omringen. Maar deze zijn het zout der aarde. Ik dwaal af. Laat mij schielijk ingaan op je geschriften. Zij zijn alle van een indrukwekkende schoonheid. Nooit eerder is een zo bewogen schildering gegeven van de dynamiek van het kapitalisme en de daarmee verbonden wanhopige lotgevallen van het proletariaat. De burgerlijke economie is door jouw pen neergesabeld. Niemand heeft beter laten

zien dat het kapitalisme door inwendige logica ten dode is opgeschreven. Terecht nam je afstand van de utopische socialisten, zoals Fourier en Proudhon, die de komst van het socialisme als ideaal voor zich zagen. Jij liet zien dat het kapitalisme zichzelf te gronde richt door het invoeren van nieuwe technieken. Nieuwe productiemethoden zorgen voor een grotere stroom van consumptiegoederen maar ook voor de uitstoot van arbeid. Er ontstaat een steeds groter leger van werklozen dat de koopkracht ontbeert de wassende stroom van consumptiegoederen te kopen. Die dramatische situatie leidt tot de ineenstorting van het kapitalisme en de vestiging van de dictatuur van het proletariaat. De dwingende analyse biedt voor miljoenen verworpenen een onverbiddelijk hemels perspectief op aarde. Zo is het wetenschappelijk socialisme de hoeksteen voor allen die nu en later verdrukten zijn en door jouw geschreven woord het zicht op een betere wereld behouden. Blijvend is je vaststelling dat met de groei van de productie de verdeling van het resultaat over arm en rijk steeds scherpere vormen aanneemt. In ruimte en tijd heeft je analyse zeggingskracht. Niet voor niets heb je proletariërs van alle landen opgeroepen zich te verenigen. Een oproep die voor alle tijden geldt.

Je analyse stijgt uit boven de kwaliteit van de eigen existentie. Dat je voor het schrijven van het *Communistisch Manifest* en *Das Kapital* de financiële hulp nodig had van de kapitalist Friedrich Engels, doet niet af aan de onvermijdelijke uitkomsten van je schets van de beweging van het kapitalisme. De objectivering van de turbulente dynamiek van de klassenstrijd van het proletariaat met de kapitalisten reikt verder dan de persoonlijke sentimenten van de subjecten die hem dragen.

Van je kinderen voelt alleen je dochter Tussy zich aangetrokken tot het jodendom. Dat moet je met gemengde gevoelens hebben aanschouwd. Je gemengde huwelijk heeft een streep gehaald door de vele rabbijnen die je voorgeslacht kent. In je jonge jaren was je hevig verliefd op Jenny. Zij heeft veel met je geleden.

Nu rest de vraag naar de invloed van je perspectief van de conflictueuze wereld op de geschiedenis. Zelfs als je voorspellingen niet uitkomen, verandert de wereld door de prognose. De dreigende ineenstorting van het kapitalisme roept krachten op die de catastrofe willen voorkomen. De overtuigingskracht van je voorspelling is zo sterk dat een tegenbeweging wordt uitgelokt. De geschiedenis zal je daarom op handen dragen. Soms verdwijn je achter de coulissen, maar dan keren je denkbeelden terug in het publieke debat. Je bent en blijft van alle tijden en van alle windstreken. Je leeft voort in je

werken en je vernietigende analyse. Niemand zal je evenaren. Je portret blijft ons achtervolgen. Het siert gebouwen, monumenten en proletarische gebouwen. Details van steenpuisten tot romances worden objecten van onderzoek. Het blootleggen van de intimiteit hoort bij de onsterfelijkheid. Je bent als een feit voorbijgegaan. We nemen onze hoed af.

Arnon Grunberg

Niemand verdient het om te sterven, maar sommigen toch net iets meer dan anderen.

Vele auteurs sterven snel en tamelijk pijnloos, er zijn er die dood geboren worden en weer andere sterven na een boek of twee onder de invloed van roem, geld en de hang naar maatschappelijke erkenning, wat in de praktijk neerkomt op een vriendelijk knikje van een collega in de kroeg. Er zijn schrijvers die sterven omdat ze het schrijven van goede boeken en respectabele stukken minder belangrijk vinden dan dat deze of gene over ze zegt: 'Wat is dat toch een aardige man, hij draagt het hart op de juiste plaats.'

Aan mij de ondankbare taak een man dood te verklaren die al vele malen is gestorven, maar telkens toch weer de schijn van leven vertoont, een pink die gaat bewegen, een ooglid dat plotseling gaat trillen. Noem mijn korte rede euthanasie.

Sinds ik mij officieel tot het boeddhisme heb bekeerd verricht ik ondankbare taken met meer vreugde en bezieling dan ooit, maar ik sta hier in de eerste plaats als humanist. Het is aan ons humanisten de zieken uit hun lijden te verlossen, de schrijvers die nooit het daglicht hadden mogen zien met zachte hand terug te voeren naar de duisternis waarin ze thuishoren, waar ze zoveel minder pijn hoeven te lijden en waar hun opgehoopte frustraties en rancune geen kwaad meer kunnen aanrichten.

Wij spreken hier uiteraard over Guus Luijters.

De Nederlandse literatuur kent vele gezwellen maar hij die vandaag verlost zal gaan worden is uniek in zijn hardnekkigheid.

Het stemt mij dankbaar en bescheiden dat ik gevraagd ben het mes te hanteren, ongetwijfeld omdat bekend is dat het mij niet om het verdelgen gaat maar om het onkruid waarmee ik een intens mededogen heb.

Toen Guus mij belde en zei: 'Snijd mij weg, want zo gaat dit niet langer,' heb ik nog even geaarzeld, maar na een dag belde ik terug en ik zei: 'Goed Guus, ik zal je wegsnijden.'

Daartoe heb ik mij aangeschaft Luijters' in 1996 verschenen boekje *De verdwenen stad.*

Of dit een verhalenbundel wil zijn of een roman in verhalen blijft tot en met de laatste bladzijde onduidelijk, vast staat wel dat Amsterdam een belangrijke rol in dit boekje speelt, op de eerste bladzijde is zelfs een plattegrond van Amsterdam afgedrukt. En hoewel die verre van accuraat is moet gezegd dat die plattegrond het beste is wat *De verdwenen stad* ons te bieden heeft.

Maar, een goede euthanasiedokter snijdt niet zelf, hij laat het snijden aan de patiënt over. Ik geef daarom het woord aan Guus Luijters, eerst maar zijn beginzinnen:

‘Het jongetje dat ik was, vroeg aan zijn moeder waarom en zij antwoordde:’ (blz. 11).

‘De vriend die als mijn ziel was, had de gewoonte om zich voordat we op zaterdagavonden in gezelschap van onze vriendinnen naar een feest gingen, eerst grondig af te trekken.’ (blz. 15)

‘De zomer van 1968 was er een van zonnige en zorgeloze dagen.’ (blz. 141)

‘Langs de zilveren rivier gaat een lange stoet.’ (blz. 9)

Dit is slechts een willekeurige greep en Luijters verdient een prijs voor de meest abominabele beginzinnen uit de Nederlandse literatuur, maar helaas laat hij het niet bij die beginzinnen, zodat hij ook nog voor andere prijzen in aanmerking komt.

De meeste lezers zouden het boek na een van bovenstaande zinnen terzijde hebben gelegd, maar de euthanasiedokter doet walgend zijn humanistische plicht. Hij snijdt dieper in het rotte vlees.

Het is een kunst sentiment nog ranziger en kitscheriger te verwoorden dan het weekblad *Privé*, maar Luijters slaagt daar met verve in.

De inhoud bestaat uit opgeklopte weemoed, verlangen naar het jongetje dat Luijters kennelijk geweest is, naar zijn eenvoudige familie uit Amsterdam-West. ‘Wij woonden in een smalle straat in Amsterdam-West, in een klein huis met voor en achter een balkon,’ (blz. 91) schrijft Luijters. Niet dat die balkons verder ook maar enige rol spelen in het verhaal of daar iets aan toevoegen, Luijters wil ons laten weten dat zijn lieve ouders kosten noch moeite hebben gespaard om het jongetje dat Guus was maar liefst twee balkons te gunnen. Je maag draait zich om bij zoveel liefde. Maar ik zeg, als ze echt van het jongetje dat Guus was hadden gehouden, hadden ze het hekwerk van die twee balkons gesloopt, opdat het jongetje dat Guus was op een goede dag in een smalle straat in Amsterdam-West te pletter was gevallen. Dat had dat jongetje veel ellende en een

hoop valse maar hevig opgeklopte weemoed bespaard.

Nu bespaart hij ons geen detail: ‘Overal stonden piepkleine vaasjes die gevuld waren met minuscule bloemen, maar als zo'n vaasje omviel, maakte het bloemenwater een enorme vlek.’ (blz. 52)

Dit grenst aan absurdisme, maar helaas wil het ook geen absurdisme worden. Vaasjes gevuld met bloemenwater, die omvallen en vlekken veroorzaken. Ja, het universum van het jongetje dat Guus was is niet alleen gevuld met zilveren rivieren maar ook met het literaire wonder van omvallende vazen.

Aan dit werkje gaan drie citaten vooraf, waarvan een van Georges Perec. Het jongetje, inmiddels verworden tot rancuneuze opklopper van onechte gevoelens, wil ons wijsmaken dat achter zijn overvloed aan overbodige en onhandig geformuleerde details een literair programma schuilgaat. Hij wil zoiets doen als Perec deed. De arme.

Luijters is het type zieke dat schrijft: ‘Zijn of niet zijn, dat is de vraag.’

En als je hem dan aanstoot en zegt: ‘Is dat geen cliché,’ antwoordt hij: ‘Nee, dat is geen cliché, dat is Shakespeare.’

‘Mijn dagboek was zo saai als het leven en na een tijd hield ik ermee op,’ (blz. 127) schrijft Luijters.

Alweer verdient hij een prijs, want zijn proza is nog saaier dan het leven en hij is er tot vandaag niet mee opgehouden.

Hij blijft zijn natte dromen beschrijven alsof hij van seks nooit iets anders heeft meegemaakt dan erotische films op bedenkelijke televisiekanalen: ‘We lagen onder een laken en ik likte het zweet van haar schouderblad en heupen.’ (blz. 152)

Luijters laat zich wel meeslepen door zijn pik, maar waar hij het zweet oplikt en waar niet, daar is hij dan plotseling weer kieskeurig. Alleen van schouderblad en heupen, en altijd onder de lakens, geheel conform de wetten van het genre.

‘Als kind al werd het huis door mij als heel klein ervaren,’ (blz. 46) schrijft Luijters. Als kind al ervoer hij huizen als heel klein, als kind al kon hij niets produceren dat de saaiheid van zijn leven ontsteeg, maar wat werkelijk te klein is, is niet het huis van zijn ouders die er ook niets aan kunnen doen dat ze dit ter wereld hebben gebracht.

Te klein is zijn talent, zijn intelligentie, zijn observatievermogen, zijn concentratie, zijn inzet.

Aan alles wat Luijters produceert hangt de geur van verrotting en bederf overdekt met als weemoed vermomde rancune.

‘Ze maakte een uitnodigend gebaar en tien minuten later was ik

vreselijk geil en verliefd.’ (blz. 142)

Wat er in die tien tussenliggende minuten is gebeurd beschrijft Luijters gelukkig niet en dat is een zegen, we moeten dankbaar zijn voor elke minuut die Luijters onbeschreven heeft gelaten.

Zijn boekje begint ook nog met een citaat van Queneau, zijn ambitie blijkt vooral uit de hoeveelheid motto's die aan zijn droevige werk voorafgaat, zoals wel vaker bij doodgeboren schrijvers.

‘Niets blijft bestaan,’ schijnt Queneau geschreven te hebben.

Wat nog niet helemaal is weggevreten door de dood en de tijd vreet Luijters met zijn proza aan. Zijn proza is een handlanger van de dood, zijn proza is collaborateursproza. Hij is lang niet de enige die dat genre bedrijft maar wel, als gezegd, de meest hardnekkige.

Er is nog een derde motto dat de illusie van echte literatuur aan Luijters' *Aantekeningen van een Geile maar bijzonder Ouwe en Saaie Lul* moet verlenen.

‘Er is niets, niets dan onze angst om te sterven,’ schijnt Maurice Blanchard geschreven te hebben.

Welnu, die angst van Luijters heb ik vandaag weggenomen.

Hij was bang vergeten te worden. Maar zoals de boeddhisten zeggen: waar je het meeste bang voor bent is je allang overkomen.

Luijters is al vergeten.

Luijters is nooit niet vergeten geweest.

En dat is goed zo.

Guillaumot fils sc.
CIMETIÈRE DU PÈRE LA CHAISE
Mr X..... ARCH.
Etudes 1/4 in 1/5.
Imp. Ch. et A. Guerlon, Paris.

A.J. Dunning
Bij het grafmonument voor de onbekende roker

Lieve vrienden,

Wij staan hier bijeen rond het grafmonument voor de onbekende roker. Jan Wolkers heeft iets prachtigs van glas gemaakt, de Marlboro-man gevallen van zijn paard. Hij ligt voor dood op de grond, het paard staat vrolijk te hinniken. Het is een prachtig geheel geworden, een ruiterstandbeeld voor een gevallene, en siert terecht het stadshart van Almere.

Wie is die onbekende roker? We vinden hem of haar als longkankerdode steeds minder schokkend, maar het zijn er veel, zo'n tienduizend per jaar, en dat aantal zal nog stijgen. ‘Roken is dodelijk’ staat er op uw pakje sigaretten en ook op dit monument, maar dat is natuurlijk een beetje onzin. We gaan allemaal dood, worden stof en as, en maar een op de vijfenzeventig rokers sterft aan longkanker. U kunt er nog wel een hartinfarct of chronische bronchitis van krijgen, maar ook doodgaan als gevolg van een auto-ongeluk, leukemie of drugs. Als u voor longkanker kiest moet u dus flink en lang roken, iets wat een derde van onze bevolking sinds jaar en dag doet.

U gaat ook wat eerder dood, maar het is meestal een kort ziekbed van een halfjaar, dat weinig kost omdat er weinig te doen valt. Uw premies zijn betaald, uw pensioen wordt niet of kort genoten, alleen mist de Staat de accijns op uw pakje sigaretten, bij elkaar toch een paar miljard per jaar, een bedrag dat hij niet graag wil missen.

Iedere werkdag worden er in Nederland veertig mensen begraven of gecremeerd omdat zij aan longkanker zijn overleden, vaak voor hun tijd en na een ellendig ziekbed, waarbij nogal eens doktershulp noodzakelijk is om het te bekorten.

Er moet dus, lieve roker wiens as hier onder dit monument is begraven, iets in die sigaret aanwezig zijn wat het de moeite waard maakt het risico te nemen. Is er een chemisch geluk dat in sigarettenrook,

alcohol of drugs opgesloten zit en ons in betere sferen brengt? In de Verenigde Staten, waar de roker is gecriminaliseerd, is men massaal overgestapt op cocaïne, en er bestaat kennelijk een wet van behoud van verslaving. In Latijns-Amerika en in Azië probeert de tabaksindustrie nieuwe klanten te vinden en zij schuwt daartoe geen middel. Zo bestreed ze jarenlang het verband tussen roken en longkanker, hoewel onder Britse artsen die in de jaren vijftig het roken opgaven minder longkanker bleek voor te komen. Die gezondheidswinst is inmiddels weggesmolten door een toename van alcoholisme, depressie en zelfmoord onder de dokters, maar ze geven hun patiënten tenminste niet het slechte voorbeeld door zelf te roken.

Moeten rokers gestraft worden? Een calvinistische minderheid in dit land vindt dat wenselijk en wil de straf uitvoeren door een hogere ziektekostenpremie of een achterstelling op de wachtlijsten, bijvoorbeeld voor hartchirurgie. Als ziekte gestraft moet worden in plaats van onbevooroordeeld verholpen, moet er een belasting op overgewicht komen en bij seksueel overdraagbare aandoeningen een straftoeslag op de behandeling worden gezet. De plaats van de roker op de wachtlijst wordt bepaald door diens medische urgentie en door niets anders. Als de jongste assistent of wie ook de wachtlijst beheert zich ook nog oordelaar van patiëntengedrag moet wanen, oefent hij onbevoegd de taak van Onze Lieve Heer uit.

Waarom dan een kruistocht tegen de roker, eerst in Amerika en nu ook, vanuit Brussel, in Europa? Helpen al die reclameverboden, leeftijdsgrenzen, accijnsverhogingen en rookverboden in de openbare ruimte? Niemand weet het zeker maar er worden geen wonderen van verwacht. De Zweden zijn geen matiger drinkers geworden onder hun regime van halve drooglegging. In een cultuur die drank en drugs evenmin onder controle heeft zal de roker zich handhaven.

Doet de roker dan kwaad, behalve aan zijn eigen gezondheid? Roken stinkt, maakt de gordijnen vies en hoort niet in een restaurant, maar verder? Het lijkt erop dat passief meeroken schade doet, vooral aan de luchtwegen van kinderen, maar dat is een zwak argument als de peuters eenmaal volwassen zelf ook aan het roken slaan.

Moeten wij dan de dode en de levende roker hier vandaag gedenken als een vrij mens die zelf kiest hoe hij wil leven en welke gevaren hij

in deze suffe burgermanssamenleving wil trotseren? Mag hij niet meer dan honderd kilometer per uur rijden, moet hij veilig vrijen, veel groente eten en matig drinkend genieten?

‘Te paard’, zou de Marlboro-man roepen als hij er niet door zijn longkanker van was afgevallen. Hij is geen held maar een sukkel, een *loser* op een sokkel. Wie groots en meeslepend wil leven, die neme het paard maar mijde de sigaret en het voortijdig knekelhuis. Laten wij een minuut stilte in acht nemen, hier in het stadshart van Almere, ‘fumatori te salutant’!

Els Broeksma

Een vlinder bedrogen of een bedrieglijke vlinder?

Ik huilde, Butterfly, toen je harakiri pleegde. Ik had met je te doen, je was zo jong en mooi. Ik was verdrietig omdat je onvoorwaardelijk wilde liefhebben, omdat je liefde met de dood werd bezegeld en die liefde deze dood niet waard was.

Nauwelijks vijftien en al een paar jaar geisha, werd je voor honderd yen door een koppelaar verkocht aan de Amerikaanse luitenant Pinkerton. Hij trouwde met je, maar na enkele gelukkige weken verdween hij uit je leven. Negen maanden later kreeg je in het geheim een zoontje, Trouble, en vervolgens wachtte je drie jaar op de terugkomst van je man. Toen deze uiteindelijk verscheen, bleek hij getrouwd met de Amerikaanse Kate.

Nadat Pinkerton via de Amerikaanse consul van het bestaan van zijn zoontje had vernomen, stuurde hij Kate om je te overreden Trouble aan Pinkerton en haar af te staan. Je stemde toe, Butterfly, op voorwaarde dat de vader, die te laf was geweest om je onder ogen te komen, Trouble zelf zou komen halen. Maar voordat hij kwam pleegde je harakiri. Waarom?

In het zwaard waarmee ook je vader zich doodde en dat jij van hem had geërfd, stond dit motto gegraveerd: ‘Eervol sterven als eervol leven niet meer kan.’ Maar wat is in ere leven? Ook al verkeerde je misschien in kommervolle omstandigheden, meende je echt dat je niet eervol kon voortleven met je zoontje? Was het verlaten worden door een echtgenoot werkelijk onoverkomelijk? En redde je je eer door op deze wijze te sterven? Stond je daarom je kind af aan die verachtelijke man? Harakiri was toch iets dat alleen door mannen werd gepleegd? Moeten wij je zien als een dappere vrouw?

Vragen die alleen jij zou hebben kunnen beantwoorden, Butterfly.

Na je vaders dood kwam je in geldnood en werd je geisha om in je levensonderhoud te voorzien. Zonder je daarvoor te schamen. Het

was in Japan eervol ervan te leven om het mensen naar de zin te maken. Het was je taak als geisha om mannen te behagen. Met jouw gevoeligheid, Butterfly, moet je toch enige levenservaring hebben opgedaan? Onder alle Japanse verfijning moeten je toch de ogen open zijn gegaan voor de grillen en lusten van mannen? Want was er tijdens die vele ontmoetingen ooit sprake geweest van liefde? Van echte liefde? Was het niet wat naïef dat uitgerekend jij zulke grote verwachtingen koesterde van een vreemde? Waarom hebben je ervaringen je niet terughoudender gemaakt? Wat deed je denken dat je van die onbekende Amerikaan hield? En hoe is het te verklaren dat je na drie jaar wachten nog altijd niet aan zijn liefde twijfelde?

Inderdaad, Penelope wachtte heel wat langer op Odysseus, maar daarbij waren goden in het spel. Puccini geeft ons echter geen enkele hint. Madame Butterfly blijft raadselachtig, ondoorgrondelijk.

Als ik alweer huil, is dat ook uit verontwaardiging. Want wat was die Pinkerton een schurk, een angsthaas en een lafaard! Hij legitimeerde zijn seksuele verlangens door met haar te trouwen. Was dat misschien voor Butterfly het ultieme bewijs dat hij haar echt beminde? Intussen wist hij dat hij haar snel zou verlaten. Onbarmhartig heeft hij met haar verwachtingen en gevoelens gespeeld. Zou deze man zichzelf, zijn Kate en zijn ‘Japanse’ zoontje ooit recht in de ogen kunnen kijken?

Madame Butterfly werd het slachtoffer van een ontmoeting, dat wil zeggen, een misverstand tussen twee culturen, waarin het gekleurde westerse beeld van de Japanse zeden haar parten heeft gespeeld. Voor Pinkerton was Madame Butterfly slechts een van de talrijke aantrekkelijke, sensuele en in zijn ogen vooral gewillige Japanse jonge vrouwen. Wat voor Pinkerton een avontuurtje was, was voor Butterfly bittere ernst. Met haar fijnbesnaarde geest ging zij ten onder aan zijn egocentrische grofheid.

Of heeft niet Pinkerton maar Puccini de dood van Butterfly op zijn geweten, vraag ik me nu af, terwijl de componist mij, een westerse vrouw aan het begin van de eenentwintigste eeuw, voor de zoveelste keer met zijn muziek verleidt?

Butterfly, mag ik mijn oren nog geloven?

Leonoor Broeder

Ter nagedachtenis van Billy Prior (1895-1918)

Ik heb Billy Prior tien jaar geleden leren kennen. Ik heb hem kort gekend, niet veel langer dan een jaar. Hij heeft ook maar kort geleefd, drieëntwintig is hij geworden en dat hij niet veel ouder zou worden, was te voorzien. Toch heeft zijn dood mij heel ernstig getroffen. Aanvankelijk was ik met verbijstering en woede geslagen. Ik heb zelfs even geloofd dat het niet waar was, dat schijnt een klassieke eerste reactie te zijn. Ik dacht dat ik verkeerd gelezen had, dat ik als ik terug zou bladeren en opnieuw zou kijken, zou begrijpen dat hij het niet was. Hij was het wel, ik had niet verkeerd gelezen, maar mijn ongeloof en verzet zijn nooit helemaal geweken, de scherpte van het gevoel van verlies kan zo weer opgeroepen worden. Er is geen gewenning, gelatenheid of berusting gevolgd, wel heb ik misschien iets van zijn dood geleerd.

Billy Prior werd in juli 1917 opgenomen in het psychiatrisch oorlogshospitaal Craiglockhart vlak bij Edinburgh in Schotland. Na de slag bij de Somme was zijn mentale toestand steeds slechter geworden en die zomer werd hij naar huis, of liever gezegd naar dit huiveringwekkende, massieve, loodgrijze gebouw gestuurd voor behandeling. Zijn toestand was zeer ernstig, hij had zijn spraak en gezichtsvermogen tijdelijk verloren en leed aan verschrikkelijke nachtmerries, zijn gegil hield zijn medepatiënten uit de slaap. Hij kwam onder behandeling van Dr. W.H.R. Rivers, de uit Cambridge afkomstige neuroloog en antropoloog die in die tijd als psychiater in het leger diende. In zijn beroemde artikel over oorlogstrauma, ‘The Repression of War Experience’, dat hij een paar jaar later in *The Lancet* publiceerde, komt Billy voor als de patiënt die met stomheid en blindheid geslagen was door wat hij gezien en meegemaakt had onder de onbeschrijfelijke, letterlijk ‘onuitspreekbare’ omstandigheden in de loopgraven. Rivers had tot taak zijn patiënten zover te krijgen hun ervaringen te verwoorden en onder ogen te zien. Dat was de weg tot genezing en eenmaal genezen, konden ze dan weer teruggestuurd worden naar het front.

Wilfred Owen verbleef diezelfde zomer in Craiglockhart, maar zijn zenuwen waren aanzienlijk minder zwaar aangetast. Siegfried Sassoon zat er ook maar die mankeerde volgens eigen zeggen niks. Hij had net zijn petitie *A Soldier's Declaration* tegen de oorlog geschreven. Dat stuk met die prachtige eerste zin: ‘I am making this statement as an act of wilful defiance of military authority, because I believe that the war is being deliberately prolonged by those who have the power to end it.’ En die prachtige laatste zinnen: ‘On behalf of those who are suffering now I make this protest. I believe that I may help to destroy the callous complacence with which the majority of those at home regard the continuance of agonies which they do not share, and which they have not sufficient imagination to realize.’ Inderdaad een ‘act of defiance’, het had hem op een lange gevangenisstraf of erger kunnen komen te staan. Zijn vriend Robert Graves kreeg het voor elkaar hem gek te laten verklaren en behoedde hem zodoende voor het Militaire Tribunaal, maar niet voor Craiglockhart. Sassoon was hem daar niet dankbaar voor.

Het heeft wel even geduurd voordat ik van Billy ben gaan houden, hij was zeker in het begin bepaald geen aantrekkelijke figuur: hard, lomp, agressief. Volgens mij vond Rivers dat ook. Hij was trouwens ook van een andere klasse en dat is al voelbaar voordat hij een woord heeft kunnen spreken. Billy was weliswaar net als Owen en Sassoon officier, maar vanwege zijn arbeidersachtergrond werd hij onder officieren gezien als een tijdelijke gentleman. Je zou denken dat klassenverschillen verdwijnen onder extreme omstandigheden en dat iedereen gelijk wordt in het aangezicht van de dood. Maar zo is het niet, dat heb ik van Billy geleerd: zelfs als mensen vijftig uur tot hun middel in de modder hebben gestaan, voortdurend beschoten worden, een grote saamhorigheid gaan voelen en de krankzinnigste risico's nemen om elkaar te beschermen of gewonden uit de vuurlinie te slepen en naar veldhospitalen te vervoeren, dan nog zijn ze in staat gedetailleerde sociale taxaties te maken en dat doen ze ook.

De therapeutische gesprekken tussen Billy en Rivers verliepen aanvankelijk heel slecht. Eerst kon Billy niets vertellen maar hij wilde ook niet en dat bleef heel lang zo. Waarom zou hij proberen dingen die in werkelijkheid al niet te verdragen waren opnieuw onder ogen te zien? Om beter te worden en dan weer terug te gaan naar het front en te kijken of wat Rivers voor waar hield, namelijk dat mensen die zichzelf hadden leren kennen en hun afkeer en angst hadden onderkend, inderdaad minder kans liepen opnieuw een inzinking te krijgen, ook inderdaad klopte? Paradoxaal genoeg was het dat wat

Billy eigenlijk het liefste wilde: terug naar datgene waarvoor zijn angst onafzienbaar was: de loopgraven in Frankrijk.

Naarmate de tijd verstreek en Billy meer en meer ging vertellen, niet alleen over de oorlog maar ook veel over zijn leven van voor de oorlog, over zijn vroege jeugd, goeddeels getekend door liefdeloosheid en onverschilligheid, en over zijn onvermogen te kiezen tussen zijn heteroseksuele en homoseksuele verlangens, ging ik almaar heftiger hopen dat Rivers Billy bij zich zou houden, niet in Craiglockhart misschien, maar weg van de Franse loopgraven. Mijn opluchting was groot toen hij hem invalide verklaarde en in het voorjaar van 1918 naar Londen liet vertrekken. Hij kon daar gaan werken bij de inlichtingendienst van het ministerie voor Munitie. Maar het was slechts een intermezzo. Ik had het kunnen weten. Als er iets duidelijk was geworden, dan was het dat een gewoon leven voor Billy voorgoed onmogelijk was geworden. Hij kreeg opnieuw last van ‘schemertoestanden’, wist van hele stukken dag of nacht niet meer waar en met wie hij ze besteed had. Dit intermezzo in Billy's leven viel ook samen met een intermezzo in de oorlog: in heel Engeland was de angst groot na al die jaren toch nog door de Duitsers verslagen te worden. Dat zorgde voor een soort panieksfeer en een heksenjacht op groepen die als mogelijke schuldigen werden aangewezen. Pacifisten en homoseksuelen waren de eersten die het moesten ontgelden. Billy zocht weer contact met Rivers en deze keer slaagde hij erin hem ervan te overtuigen dat hij fit was voor actieve dienst.

In september 1918 vertrok Billy naar Noord-Frankrijk om deel te nemen aan de laatste en misschien wel krankzinnigste slag van de hele oorlog: die bij Joncourt. Wilfred Owen ging ook. Ik wist dat Owen zou omkomen en ik wist dat Sassoon, die al eerder naar de loopgraven was teruggekeerd, niet zou omkomen, maar ik wist toen nog niet wat er met Billy Prior zou gebeuren. En toen volgden de gevechten: een lange mars door complete woestenij en destructie, dode paarden, dode mensen, stank, het regende bijna onophoudelijk, heel even klaarde het op en staarde Billy naar de ondergaande zon, maar die bleek op te komen. Hij schreef het nog aan Rivers op een briefkaart: dat hij de ondergaande zon had zien opkomen. Kort daarna hebben ze de oever van het Sambre-Oisekanaal bereikt en begon het offensief. ‘He was hit, one arm trailing over the edge of the canal and he knew it was only a matter of time before he was hit again, the gas was thick here and he couldn't reach his mask. Banal, simple, repetitive thoughts ran round and round his mind. He saw Owen die, his body lifted off the ground by bullets, describing a slow arc in the air as it fell. It seemed to take for ever to fall, and Pri-

or's consciousness fluttered down with it. He gazed at his reflection in the water, which broke and reformed and broke again as bullets hit the surface and then, gradually, as the numbness spread, he ceased to see it.' Het staat er gewoon, alsof het bijna niks is, zo terloops, zo volslagen zijdelings, je had eroverheen kunnen lezen, maar Billy was echt dood en hij is daar blijven liggen op z'n buik met zijn arm hangend boven het kanaal, terwijl de anderen doorliepen in de regen.

Jaren later, nog niet eens zo lang geleden, heb ik de schepper van Billy Prior ontmoet: Pat Barker, de schrijfster van de magistrale trilogie over de Eerste Wereldoorlog, een perfecte mengeling van feit en fictie. Alle belangrijke figuren die erin voorkomen, hebben werkelijk bestaan, behalve Billy. Ik heb haar verteld hoe zwaar het verlies van Billy me gevallen was. Het was haar ook heel zwaar gevallen, zei ze, maar dat was goed want daarom had ze hem immers verzonnen. 'Alle details en feiten over die oorlog,' vervolgde ze, 'waarop die drie boeken volledig gebaseerd zijn, zijn indrukwekkend en gruwelijk genoeg, maar ze zijn niet voldoende om de werkelijkheid over te brengen. Alleen een verzonnen karakter om wie je kunt rouwen als had hij werkelijk geleefd, kan dat bewerkstelligen.' Ik knikte en zweeg. Misschien is dat wat ik van de dood van Billy geleerd heb, dat de roman niet dood is en ook nooit zal sterven, hij zal namelijk altijd nodig zijn om de feiten tot ons door te laten dringen. Maar het heeft mij niet getroost.

H.M. van den Brink
Aan een dode dichter

Hij heeft zijn eigen grafschrift uitgegeven
In dundruk, bijna duizend keer
Hij heeft de woorden steeds herschreven
Zonder de andere wapens neer te leggen:
Vuist, revolver en geweer

Hij die de oorlog doorbracht achter hoge hekken
En klaagde dat zijn vrijheid werd ontwricht
In plaats van ruimte kreeg hij Rekken
Zijn Thebe heette Neede en de leegte Hoonte
Dat schimmenrijk was een gesticht

Het lichaam van de vrouw werd opgeheven
Maar op papier bestond zij voort
Wezenloos, als het gegeven
Dat tot het bot ontleed moest worden
Want de dichter heeft een vrouw vermoord -

Maar doet geen penitentie
En artsen, landverraders, sycofanten
Liefhebbers van de poëzie
Geven hem zijn vrijheid terug
Zoals de hoer hijgt voor haar klanten

Hij leeft dan stil, hij richt zijn heg en snoeit de tuin,
Die overwoekerd raakt met eerbewijzen
Een bloedlichaam gestold in de aluin
En wie hem niet genezen kon
Bezoekt zijn huis om hem te prijzen

Zijn dichten is een cenotaaf, een cryptogaam, een trieste sexoïde
Het is een blauwzuur voor de ziel
Een lexicon om te verbieden
Dat er een regel is die ademhaalt
Deze osmose blijft steriel

Die laatste avond stond zijn hart aan het roer
En scheepte angst en afkeer bij zich in
En gleed over de spiegeling
Van al wat het geleden had
Om rijm en vers
Naar een eind dat even zinloos was als het begin:
Taal van de kunst, verlaten stad
Sfinx zonder glimlach en
Vergeetboek van een wilde jacht

Ook ik heb ooit gedacht dat je kan horen zonder ogen
En dat er taal kan zijn zonder muziek
Een kind dat door geleerdheid werd bedrogen
En net als hij de rondweg zocht
Om het atoom van de tragiek

Symbolen worden tot obolen
De kiel is enkel dood gewicht
Wanneer het uur van afvaart is gekomen
Blijkt schrijven zinloos zonder sterven
Kan sterven heel goed zonder schrift

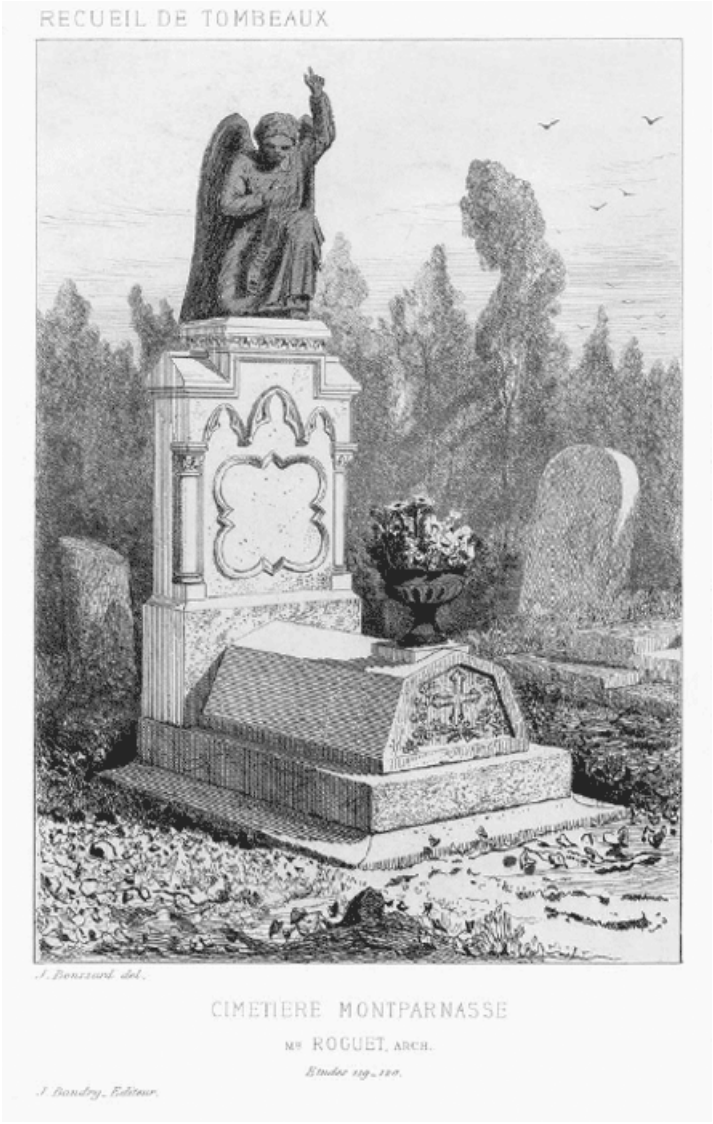
RECUEIL DE TOMBEAUX
A. Bouvard del.
CIMETIERE MONTPARNASSE
Mr ROGUET, ARCH.
Etudes 119-120.
A. Baudry, Editeur.

Desanne van Brederode
In memoriam de ziel

Het is stiller geworden, minder.

Ik nader een leeftijd die in mijn godsdienst
magisch is als een groene wolk
boven de dood gewaande,
door sferisch vuur gevorkte
eik, magisch als sprekend kristal,
magisch als de vlinder die uit ijsdraad
tevoorschijn springt en noorderlicht verspreidt.

Drieëndertigmaal heb ik in het jaar gespuwd.
Moedig. Steeds groter werden mijn voeten
in telkens langere laarzen en in de rivier
kon ik rechtop staan, mijn bloed
werd driftiger, paarser - de vorst
verdroeg ik met een orthodox gevoel voor
zwaarte, bewoonde de sneeuw als een nest.

Het is stiller geworden, minder.

Er was die vreugde toen iemand mij
het woord ‘ziel’ gaf. Een klein privé-bos
waarin ik speelde met de stemmen: het koor
van bassende wortels, zuchtende boleten, het ruisende,
reeds verlaten hazenleger, de sporen die sssjjj
tot rust kwamen in sterrenmos, klauwen en hoeven
van lynx en wisent. Openspattende bessen.

Ziel. Ziel, sleutelbos. Ik kon er steden
mee binnendringen, door bittere ogen zag ik
het agnostisch landschap, het agnostisch haardvuur
het agnostisch vuurwerk middernacht.
De machteloze, hoopvolle groene pijlen die werden:
groene vallende sterren. De onmagische groene wolk:
een dictatoriaal woud boven o, zo hoekige daken.

Het is stiller geworden, minder.

Ik brak de kruizen. Ging tussen de mensen staan
als een ademend pentagram. Wilde hun tot diepte zijn.
Het hart aanspreken met het stralende
mineur dat mij van hogerhand is ingestort, dicht
bij hun deinende vingers en tenen zijn, door hun kruin
naar binnen zwemmen, hun ogen vullen met
de kleur van wijn. Ziel wilde ze lokken naar hun ziel.

Waar het altijd zingt. In de crypte. Waar de vlam
altijd zachtjes juicht en gespiegeld wordt, vermenigvuldigd
in iconengoud, waar bukken overgaat in een soort buigen
en de hand op de borst, bedoeld om ‘ik’ aan te duiden
bij herhaling een kruisteken inetst, daar waar
men vanaf de eerste liefde droevig onderzoekt wat
er met liefde na de dood gebeurt, daar een gebed:

Ziel.

Jou bedoelde ik te schenken. Vriendschap als een geluid
in een oranjeroze vriesnacht, veer uit een
adelaarsvleugel die even langs een tak strijkt,
Lucifer van ver voor de val; een vlaag van sacrale
woede en sacrale dichtkunst, de allerinnerlijkste bondgenoot
van allen. Die zich bereid verklaart mede te herdenken
het leed dat gedaan is en ongedaan, die de aarde

onder de nagels liefheeft, een hap durft te nemen
uit lichamen lang bedorven, die de zelfmoordenaars
op de schouders draagt door torenhoge golven,
een vrouwelijke Christoforus. Die brood voor ze bakt
en vet spek om aan te sterken, die jurken naait voor
de oningewijden, ze een tuin geeft die hun
dansen verdraagt, die de geheime begeerte begrijpt,

De onvervulde affaire (die ach toch met geilheid
minder van doen had dan met noodlot) die de
wolven hun plek onder Saturnus' indigo gloed gunt,
die weet wat devotie aanricht. Ziel.
Het is stiller geworden, minder.
Toen ik bij mijn zuster en broer aankwam,
bij mijn buurman, mijn vriend, mijn vader,

Mijn groenteboer, de schrijver, de denkende slager
de priester en de psycholoog, bij het huis, de stad,
de eik, bij het vergeestelijkte westen -
werd daar juist de ziel begraven. Rozen. God
was al dood, nu bleek
ook jij een leugen uit taal en argeloosheid
geproduceerd, een domme klank de holle bodem

van een fles en niemand
huilde, ook de dieren niet.

Het is stiller geworden, minder.
Ik sta als een lege kerk in een lege huid
Mijn klokken beieren niet.
Met jou ben ook ik afgeschaft.
Zonder jou vind ik nooit meer de zo duister
aan mij verwante terug.
Het is stiller geworden, minder.

Goed, in proza leef je voort
als toon die moduleren vereenvoudigt, een overgang
van ironie naar ernst die evenmin gemeend wordt.
Opvulmateriaal in het kerstpakket
van het genetisch onderzoek. Als soul
pas je nog in een songtekst, geradbraakt door ritmes
uitgebraakt in verzen van lieden die uit bladen

geleerd hebben wat minne is. Je wordt er
opgediend als klassiek gerecht:
vers geschoten wild verpakt in slablad.
Tot op het bot vermalst
door vegetariërs en andere spirituele
gulzigaards, van iedere kanker krijg jij de schuld.
Holistische stumperds conserveren jouw karkas.

Vullen het op met drogerende honing
laten het glanzen met derderangs bijenwas
tot je erbij ligt als plastic, niet in staat
tot een miserere, niet meer in staat tot een
slapeloze nacht.
Ziel, je bent zo ontzettend gestorven.
Gestorvener dan mijn moeder.

Wat moet ik nog? Er is niets te vieren. Niets te rouwen.
Ik blies een wereld aan - geen zuurstof.
Ik vormde letters uit ether, maar ze verdampten.
Ik gaf een kind aan mijn tijd en tijd aan mijn zoon
maar ze aanvaardden elkaar te veel,
liepen in elkaar over, wat oud had moeten zijn
werd jeugdig en onbewust, melk in melk.

Alleen in het huwelijk heet jij nog. Met de zwakte
van een herinnering. Soms de filosofie van de bedwongen
toren - een uitzicht over het witbestoven
werkvlak, min elf, winterjassen die zacht schuren
een mouw in een mouw, we dragen elkaar
een belofte voor als een requiem, stellen
ons voor hoe een van ons weduwnaar, weduwe...

De onbedwingbare lust ten onder te gaan
aan de wetenschap ten onder te gaan;
daar licht jij nog even op, naakt zilver,
warm ivoor, als een haastige toerist doe je ons
ongedirigeerde, net niet gelijktijdige orgasme aan.
We verstaan je niet meer, maar mooi
ben je wel en dageraad.

Augustinus samengevat op één A-viertje
Golgotha in twee schedels.
De zoon als op de derde dag.

De drieëndertig nader ik.
En ik geloof de stilte niet, want jij ontbreekt.
Alles vermindert tot weinig.
Weinig vermindert tot nul.
Nul vermindert tot punt.
En de punt verdwijnt in de brand.
En de brand doorbreekt zichzelf.

Nu de laatste druppel verkoold is
Nu van natuur nog geen aardappel rest
Nu de hak de voet uittrapt
Handen de romp uitbenen
Taal het brein uitperst als een citroen
Het hart als een biet in de oersoep wegdrijft,
Nu drijf ik af en uit: mij

en het ongewisse. Mij en het
balsturige dromen, mij en mijn verbroken
contract met de verbroken stilte, mij
en het onweemoedige, naargeestig zonnige
streven. Zonder ziel een blauwe, natte vogel
zonder ei. Lege dooier, stam waarin geen jaarring -
sleutelbaard rammelend sieraad, alle adressen zijn op.

Of we moeten naar het oosten gaan.
Of we moeten naar het oosten.
Naar Polen. Oekraïne.
Naar Litouwen. Wit-Rusland.
Naar namen die eindigen met het woord ‘ik’
maar dan omgekeerd. Dostojevski. Majakovski.
Zagajewski.

Daar ziel, bloei je
groener dan groen, uitgestulpt innerlijk,
grafheuvel waarin ik me verbergen kan.
Waarin een tweemansreligie een aanvang kan nemen -
jij aan het roer.
Over de aszee, langs het eiland der spontaan
geaborteerden, door blank staande kelders

naar klagende scherven, als zijde-
rups naar hars, naar bladmoes naar nerf, tot
aan de meest genadige gekte, bliksem
in neurotransmitters. Het baken:
ander, geslachtofferd paasvuur.
‘Op koers, op koers, bloed-ster.
Op koers, op koers, braambloem.’

Op koers, bleke splinter van mijn ruggengraat!
Wuif me toe met licht als een vachtje.
Wijs me de ingang naar mijn venen,
Doop me in die vreemde, eigen jaloezie,
Kroon me met toverhazelaar. Op koers, op koers.
Steeds meer land om te missen,
houd mij op koers met een ragdun heimwee met

Ononderbroken hunkering:
te weten wie ik allemaal nog meer ben
en waarom. Ziel, teer de ark. Sla brood in.

Eerst het laatste uur, dit jaar nog.
Dan keer ik terug naar jouw geboortegrond.

Huub Beurskens
Bij een graf in Casarsa

Het is mooi en maakt allerminst bang hier te zijn gekomen door de cipressenschaduwlaan tussen de rijpende druiven, velden maïs en graan. Het is weldadig hier te kunnen verblijven, liggend, lang, wangloos binnen de ommuring van een vleesakker zonder vrees, tussen je moeders dorp en zijn riviertje in.

Ik moest glimlachen toen ik de drooggevallen knekelwitte kiezelbedding zag en de weerbarstige oeverstruiken waartussen je met boerenjongens had verkeerd; ze trokken je de vogel daar. Je bent nog in je schik ermee. Zie eens hoe lustig je de laurieren groeien, recht uit het graf, als was elke stam een opgetogen zich uit weldadig herinneren oprichtende, vertakkende, blad vormende harde pik met een kloppende ader binnenin.

'Buitensporige eenzaamheid is het grootste gevaar,' zei je ooit, al ver voordat je je in het duister en de ruïnenispisgeur van de Eeuwige Stad vergooide en met jongens de nacht in reed tot waar de zee het almaar deed voorkomen dat ze glanzend het fluweelzwarte strand op gleed.

Onlangs nog zag ik op een foto hoe, nabij Ostia, verminkt je was en ik dacht: zo dus en dan pas, nooit eerder valt het van je af, dat weeë zich bij voorbaat herinnerende voorvoelen van de fatale onmogelijkheid het gloeien van datzelfde voorvoelen eindelijk eindeloos te bekoelen. Jou is het allemaal al gedaan.

Toch, ik benijd het niet dat je het leven liet, ondanks dat de mama, de je 'onvervangbare', je liever dan elk liefdeslief, niet als bruid ginder naast je vader, maar zo aan de zijde van de eerstgeborene en laatstgestorvene van haar twee zonen ligt. Toen je haar de Moedermaagd op de Schedelplaats liet spelen en, ter vermeerdering van het Stabat-Materverdriet, als regieaanwijzing gaf dat ze je broer, de vermoorde, gedenken kon wellicht, schreeuwde ze zo'n verreten wilde stilte uit - Jezus, Pasolini, hoorde je dat niet? -, wetende dat elke zucht niet slechts achteraf maar ook alvast vooruit een echo was van het krijtwitte Romeinse oktobermiddaglicht dat haar het bericht

bracht dat je hart 's nachts finaal gebarsten was.

Anderzijds, Pier Edipaolo Re, beklaag ik je allerminst. Aan leed gebonden was altijd al eenieder die zich de liefde aandeed. Voor altijd beslapen beslaapbaar open ligt het Thebaanse bed. Ooglichtloos zweeft het beeld je voor de geest van hoe je met Iokaste vree, hoe het volkomen weldadige zich zo onafwendbaar wentelde dat het een gewelddaad werd. Of valt in de dood alle vreselijks van ons beleven van de schande weg en is het dan pas blijvend van verrukking feest? Is het soms daarom dat het groen uit het hoofdeinde van je graf zich zo weelderig breed groeiend tegen de muur op, zich met melkwitte bloeisterstelsels over de muur heen weeft en zich er blijmoedig laat wiegen door de zoele zomerwind: omdat het met het fijnst van zijn haarwortels in je heeft voorvoeld dat slechts het ultiem bekoelde, de winter die ooit geen ene snars lente meer geeft, alles maar dan ook alles weg heeft van dat ene Eden uit Genesis 2, waarin iedereen ongekleed was maar zonder beschamend ach en wee?

Nee, ik benijd het niet dat je het leven liet, ben niet zo morbide van ons te willen vinden dat er pas echt vervulling is als kistmolm indaalt en voorts zand zakt in onze ribbennis. Misschien dat de liefde slechts voorwendsel is, maar het liefst houd ik eraan vast met heel mijn vlees. Eens, weet ik, was je het volslagen met me eens. En wat je was, moet je weten, is nog lang niet voltooid gedeeld.

Houden we ons dus aan het leven. Geen gewezenen, aanwezigen willen we zijn. Maar (ik citeer) ‘het echte geweld is dat van de tv’, ‘weigeren aanstoot te nemen is een moralisme’, ‘seks tegenwoordig is het voldoen aan sociale plicht’, ‘de nieuwe cultuur, die van de consumptiecivilisatie, is het nieuwe totalitarisme met een repressie zonder precedent’.

Arme Pasolini, hoor ons aan maar benijd ons niet. Bevrijden kunnen we slechts zo nu en dan een lijfeigen gevangenenlied. Begekt door gemaakt begeind gebekkentrek van fortuinraddraaiers die ons gehaaid naar eigenst geluk doen raden samen met hun mondgesnoerde roodlippige assistentes die zo uitgesproken met hun strak omspannen hammen draaien dat als onder rijmdwang alle mannen aandrang voelen en woelen, graaien, naaien willen, wordt nacht in dag uit o zo kleurrijk onze blik beflitst vanuit het vermeendst privé-bezit, het oplichtscherm.

We moesten onszelf eens zien. Het is een raar gezicht. Maar wel fraai. Dat geflakker op onze epidermis als van een meerkleurenfakkel die ook nog onophoudelijk schaterend gekakel, schreeuwen en muziek voortbrengt, alsof ons kijkende gelaat in lichterlaaie staat

doordat we echt diep geraakt zijn door iets dat, of het nou kermis of gekerm is, van ons waarnemen waarlijk aanwezigheid maakt. Meer hoeven we niet. Wij hoeven niet meer op straat. Hetgeen toch een uitkomst is voor de staat? Bezeten houdt eenieder voor zich dezelfde flakkerfakkel en ziet, in zijn zitmeubel geboeid, elk lichtbeeld voor sacrosancte straling aan, gefixeerd als door een alziend oog, waardoor er in feite geen noodzaak meer is voor het begrotelijk aanleggen van breed bemarcheerbare wegen naar immens verlichte pleinen voor enorme stadions waar elke optocht eindigt om helemaal op te gaan in het ogenblik dat de leider verschijnen zal.

Bovendien, maakt de ware leiding zich nog kenbaar? Als enkel vrouws- of manspersoon? Het mensvolk behoeft een afleidbeeld, allicht, weten de daadwerkelijke werkelijkheidsgeleiders, de verholen zonen en dochters van de hoon. Als in alle eeuwen. Dus zoals in het romaanse timpaan een god van mensoverweldigende gestalte moest staan zodat de kerk ieder geheel en al omvatten kon die zulks niet te bevatten wist en aanbiddend opziend binnenkwam, kan nu worden opgezien, op velden voor de sport, in hallen voor de handel, naar lichtende gigantesken die dienstdoen voor de hysterie van de afmensdienst. Het zijn de hedendaagse hermen, deze schermen waarachter, soms met caritaskapje gekleed, de woekerwolven copuleren...

Ah, maestro, excuseer. Dit is geen open grafrede meer maar schutterig nabewerend, niets bezwerend gelamenteer.

Daar staat weer de hortensia die azuurblauw bloeit uit de grafaarde met de smaak van ijzer, door jouw onuitputtelijk barbaars herinneren gevoed, terwijl buiten deze muren - ‘Voor mij,’ zei je, ‘is niets natuurlijk, zelfs niet de natuur’ - in al het stil gedijen van granen, maïs en druiven het eeuwig ketterse ervaren, de zomermiddag woedt.

Ik trek opnieuw de weer meer ontwijde wereld in en groet je zwierig met mijn zonnehoed. Wat verbloeming is, want hoe bang ben ik, niet om te leven, maar dat leven er tot mislukken is gedoemd bij gebrek aan moed, dat het mijn killer wordt bij gebrek aan verwachtingsgloed.

Maarten Asscher

De Boatswain-herdenking

Your Majesty, Your Excellencies, Ladies and Gentlemen,

Wij zijn hier op dit uitgestrekte gazon bijeen om eer te bewijzen aan een dierbaar graf.

Het is een merkwaardig maar onmiskenbaar verschijnsel dat jonggestorvenen een aanzienlijke invloed kunnen uitoefenen op de artistieke ontwikkeling van hun tijd, een grotere invloed - zo lijkt het soms - dan zij die zich gedurende een vol leven aan de opdracht van hun bestaan hebben kunnen wijden. Of men nu aan John Keats denkt, aan Keith Haring of aan Giovanni Battista Pergolesi, in iedere kunstdiscipline zijn voorbeelden beschikbaar. Misschien heeft dit verschijnsel daarmee te maken dat de te vroeg afgebroken levensbaan in al zijn onstuimige ambitie hoogten suggereert die voor de achterblijvenden onbereikbaar lijken.

Hoe dit ook zij, soms kan een bestaan van slechts enkele jaren de hele cultuur een wending geven waarvan het belang achteraf nauwelijks meer in verhouding staat tot de korte levensloop van slechts één schepsel. Zo ook is het gesteld met de bijdrage die Boatswain (1803-1808) heeft geleverd aan de literaire periode in de Engelse literatuur die wij de Romantiek noemen.

Boatswain werd geboren in Southwell in het Engelse graafschap Nottinghamshire. Over zijn familie is weinig tot niets bekend, al kan met zekerheid worden gezegd dat zijn voorouders uit Newfoundland afkomstig waren. Ook de precieze datum van zijn geboorte staat niet vast, en de meeste biografen houden het, om aan de veilige kant te blijven, dan ook op ‘mei 1803’. De vroegste verwijzing naar Boatswain is te vinden in een verslag uit augustus 1806 van de hand van Henry Long, de jongere broer van Edward Long, een boezemvriend van George Gordon Lord Byron, de Engelse schrijver die in het leven van Boatswain een zo belangrijke rol vervult. Die beschrijving vermeldt dat Lord Byron zich tijdens een be-

zoek aan de familie Long in Little Hampton uitleefde in een van zijn favoriete bezigheden, namelijk het pistoolschieten. Die dag oefende hij door te richten op oesterschelpen die zich op een pier hadden vastgezet, en Long beschrijft hoe Boatswain, aangevuurd door het lawaai van de pistoolschoten en het enthousiasme van Byron, als enige van het gezelschap de duik vanaf de pier waagt, het koude water in.

Hieruit komt reeds een onverwisselbare karaktertrek van de jonge Boatswain naar voren, namelijk zijn avontuurlijke durf en zijn blinde trouw aan hetgeen hij in zijn jeugdig elan meende dat van hem werd verwacht. Wie evenwel denkt dat Boatswain slechts een ruw en onbeheerst karakter had, heeft het beslist bij het verkeerde eind. Wanneer het moest kon hij als een dolle met alle spelletjes en avonturen meedoen, maar hij voelde zich evenzeer op zijn gemak als hij, gezeten naast de lijfknecht Frank - de voorganger van de beroemde William Fletcher die Byron tot aan zijn sterfbed zou bedienen - met Byrons rijtuig meereisde. In een brief van 11 juni 1807 aan zijn vriendin Elizabeth Bridget Pigot roemt Byron zelfs Boatswains bijna plechtstatige ernst.

Ruim twee jaar oud verhuisde Boatswain naar Cambridge, waar hij samen met Byron aan Trinity College studeerde, totdat het voorvaderlijk landgoed van de laatste hen beiden tot zich riep. Toen zij in de maand september van het jaar 1808 daarheen verhuisden, konden zij niet weten dat Boatswain nog slechts enkele maanden te leven had, en dat deze tuinen van de magnifieke, zij het vervallen Newstead Abbey niet slechts zijn kortstondige speelterrein, maar al spoedig ook zijn laatste rustplaats zouden worden.

Majesteit, dames en heren, het is een dartele speculatie, maar men moet zich afvragen wat voor wending het leven en het oeuvre van Byron genomen zouden hebben als Boatswain hem niet in 1808 op zo'n tragische wijze was komen te ontvallen. Was hij dan enkele maanden later ook vertrokken voor zijn grote reis naar Portugal, Spanje, Malta, Griekenland, Albanië en Turkije? Had de eenentwintigjarige aspirant-dichter, zonder de verplettering van dit volkomen onverwachte verlies, ook deze bijna op een vlucht gelijkende reis gemaakt en daarmee alle indrukken opgedaan die vervolgens zouden leiden tot *Childe Harold's Pilgrimage*, de spectaculaire doorbraak in zijn literaire loopbaan en het keerpunt in zijn leven en fortuin? Wanneer men de beschrijvingen leest die Byron zelf van het volkomen onverwachte overlijden van Boatswain gegeven heeft, dan is in elk geval duidelijk dat weinig andere gebeurtenissen, met de moge-

lijke uitzondering van de dood van zijn moeder, in die jaren een zo vertwijfelende uitwerking op zijn gemoed hebben gehad.

De feiten laten geen andere conclusie toe: de dood van Boatswain is de eigenlijke ‘agens’ geweest - in de scheikundige betekenis van het woord - die de mediterrane pelgrimage van Byron en zijn alter ego Childe Harold teweeg heeft gebracht. Daarmee kreeg de literatuur van de Engelse Romantiek een impuls die zich door heel Europa heeft doen gevoelen, zoals door Paul Graham Trueblood overtuigend in kaart is gebracht in de door hem geredigeerde bundel *Byron's Political and Cultural Influence in Nineteenth-Century Europe* uit 1981.

De toedracht van Boatswains plotselinge overlijden is uitvoeriger geboekstaafd dan zijn afstamming en geboorte. Een onaangekondigde razernij maakte zich in november 1808 van hem meester. Byrons vriend Thomas Moore heeft beschreven hoe de dichter zich aanvankelijk zo weinig bewust was van de aard van de aandoening dat hij meer dan eens met zijn blote hand het schuim van Boatswains lippen afveegde. Dat is een opmerking die - hoe goed bedoeld ook - geen grote kennis verraadt van het zachtaardige karakter van de trouwe Boatswain. Op 18 november 1808 blies hij zijn laatste adem uit, vijfenhalf jaar oud, zonder de beschikking over zijn bewustzijn te hebben herkregen. In een brief aan zijn jeugdvriend Francis Hodgson van acht dagen later schrijft Byron de verpletterende woorden: ‘Boatswain is dead! he expired in a state of madness [...], after suffering much, yet retaining all the gentleness of his nature to the last, never attempting to do the least injury to any one near him’. En de dichter besluit met de moedeloze constatering dat hem van zijn getrouwen nu nog slechts zijn uitgever is overgebleven. Voorwaar een desolaat vooruitzicht. En geen wonder dat Byron in 1815, zeven jaren later, nog immer treurt om ‘the dearest and, alas! the maddest’ van zijn levensgezellen.

De bijzondere positie die de jonggestorven Boatswain voor Byron innam, kan niet beter worden geïllustreerd dan door de zorgvuldige instructies die de auteur van *Childe Harold's Pilgrimage* meerdere malen heeft opgesteld met betrekking tot de teraardebestelling van Boatswain. Aanvankelijk zou zijn graf in de abdijkerk van Newstead Abbey moeten worden ingemetseld, maar uiteindelijk werd het hier in deze tuinen van Newstead Abbey gedolven. Aan de vooravond van de begrafenis schreef Byron, op 27 november 1808, aan de eerdergenoemde Hodgson: ‘Boatswain is to be buried in a vault wait-

ing for myself’. Deze instructie herhaalde hij toen hij het jaar daarop zijn laatste wilsbeschikking maakte, en opnieuw toen hij op 12 augustus 1811 een nog uitgebreider testament opstelde. Letterlijk verordonneerde hij dat zijn eigen stoffelijke resten in Boatswains graf moesten worden bijgezet, en dat diens overschot daarbij onder geen beding zelfs maar mocht worden aangeroerd, op het moment dat er ooit plaats voor de dichter zelf zou moeten worden gemaakt. Wie van zijn erfgenamen deze instructie zou schenden, werd zelfs zonder pardon bij voorbaat onterfd.

Majesteit, dames en heren, het stemt treurig dat door een samenspel van oorzaken deze zo expliciete wensen van Byron niet zijn uitgevoerd. Anders hadden wij nu, in plaats van de schamele plaquette in de Poets' Corner van Westminster Abbey, een hoogst bijzonder dubbelgraf van Boatswain en Byron gehad, in een fraaie tombe op de terreinen rondom deze ook vandaag de dag nog zo schilderachtige Abdij. Wat we in elk geval wel hebben is dit monumentale graf van Boatswain zelf en het daarvoor door Byron gecomponeerde berijmde grafschrift, gedateerd 30 november 1808. Terecht hebben die verzen in de afdeling ‘Occasional Pieces 1807-1824’ een plaats in zijn verzameld werk gekregen. De veel te jong gestorven vriend, van wie slechts een enkel portret bewaard is gebleven, leeft voort in dit grafschrift, dat een impliciete erkenning vormt - uit de pen van de dichter zelf - van de cruciale band die Byron al die jaren lang met Boatswain heeft verbonden:

> [...]
> Ye! Who perchance behold this simple urn,
> Pass on - it honours none you wish to mourn:
> To mark a friend's remains these stones arise;
> I never knew but one - and here he lies.

Ik dank u voor uw aandacht, en verzoek u thans enkele momenten van stilte in acht te nemen.

Medewerkers aan dit nummer

MAARTEN ASSCHER (1957) is schrijver, dichter en *Gids*-redacteur. Zijn laatste publicaties zijn *Dingenliefde* en *Nachtvraat*, beide uit 2002.

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart.* ('Bij een graf in Casarsa' is een 'lichte herwerking' van een gelijknamig gedicht dat eerder verscheen in de bundel *Aangod en de afmens).*

DESANNE VAN BREDERODE (1970) debuteerde in 1994 met de roman *Ave verum corpus - Gegroet waarlijk lichaam.* In 2001 verscheen de roman *Mensen met een hobby*, en in 2002 stelde zij *Mijn denken is een hartstocht* samen, een bloemlezing van filosofische teksten uit de negentiende eeuw.

H.M. VAN DEN BRINK (1956) is redacteur van *De Gids.* Later dit jaar verschijnt zijn roman *Koningsdochter.*

LEONOOR BROEDER (1950) is redactiesecretaris van *De Gids* en fondsredacteur bij uitgeverij Meulenhoff. Zij recenseerde Engelstalige literatuur voor *Het Parool* en *de Volkskrant* en is vertaler. *Woorden van de wereld* (2002) van A. de Swaan is haar meest recente vertaling.

ELS BROEKSMA is redacteur van *De Gids* en van het *Biografie Bulletin*, bestuurslid van de Werkgroep Biografie en lid van de Adviesraad van het Fonds voor de Letteren. Voorheen doceerde zij moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en was o.m. directeur van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

PROF. DR. A.J. DUNNING (1930) is emeritus hoogleraar Cardiologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef recent *Betoverde wereld. Over ziek en gezond in onze tijd* (1999).

ARNON GRUNBERG (1971) schreef de romans *Blauwe maandagen* (1994), *Figuranten* (1997) en *Fantoompijn* (2000). Hij schrijft verder korte verhalen, vele columns, essays en gedichten. Zijn werk wordt uitgebracht in Amerika, Denemarken, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Japan, Spanje en Zweden. Hij woont in New York en is werkzaam in de horeca.

ARNOLD HEERTJE is student aan de Economische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam sinds de zomer van 1951.

JAN JACOBS MULDER (1940) is beeldend kunstenaar en schrijver. Hij schreef onder meer *Jacobs Wapen, Zij gingen de lucht in als engelen met heimwee, Ziet de dag komt aan.*

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, dichter en essayist. Hij werkt momenteel aan een romandrieluik getiteld 'De toren van Villechaise', waarvan het eerste deel,

Hudigers hooglied in 1999 is verschenen. Deel twee, *De tegenhanger*, verschijnt dit jaar en het laatste deel, *Torenbouwers*, staat gepland voor 2004.

LIESBETH KOENEN (1958) is taalkundige en freelance journalist. Ze schreef onder meer de volgende boeken: *Het vermogen te verlangen (9 letters), gesprekken over taal en het menselijk brein; Gebarentaal, de taal van doven in Nederland* en samen met Rik Smits *Basishandleiding Nederlands* en *E-mailetiquette.*

NAUSICAA MARBE (1963) is de auteur van de roman *Mândraga* (1998) en de novelle *Kader, Lulu, Moses en ik* (2001). Ze schrijft voor *Vrij Nederland* en *Trouw.*

ILEEN MONTIJN is historica, schrijfster en columniste. Zij publiceerde onder meer *Leven op stand 1890-1940.* Onlangs verscheen van haar *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw.*

ANNET MOOIJ (1961) is zelfstandig onderzoeker en redacteur van *De Gids.* Ze schreef onder andere *De polsslag van de stad. 350 Jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (1999).

WILLEM OLTMANS (1925) trad in 1953 in dienst van het *Algemeen Handelsblad* te Amsterdam. In 1956 werd hij een vriend van Sukarno, wat hem in Den Haag op beschuldiging van landverraad kwam te staan, tot minister Jozias van Aartsen in 2000 arbitrage toestond en hem netto 16,1 miljoen gulden werd toegekend.

DORINDE VAN OORT (1946) publiceerde onder meer *Meisje voor halve nachten* (1989), *Vrouwenvlees* (1992) en *Het sleutelgeheim* (1997). *Portret aan huis* (1994), *Op de kat af* (1995) en *Kat in de stad* (2000) bevatten getekende en geschreven portretten. Zij werkt momenteel aan een roman.

MONIKA VAN PAEMEL is schrijver van onder meer *De vermaledijde vaders, De eerste steen, Rozen op ijs* en *Het verschil.* Zij werkt momenteel aan een roman.

ARJAN PETERS (1963) is literair criticus van *de Volkskrant.* In het afgelopen jaar verscheen zijn werkboek *De ongeneeslijke lezer*, en bezorgde hij een heruitgave van *Het duivels woordenboek* van Ambrose Bierce.

BARBER VAN DE POL is vertaalster van onder meer *Don Quichot.* Sinds 1997 publiceert zij hoofdzakelijk eigen werk: *Er was wat met Meneer Maker en Mevrouw Maker, Cervantes & Co, Kriblijn, Lieve Erasmus.* Tweewekelijks verschijnt haar literaire column in *de Volkskrant.*

WIEK RÖLING (1936) is stadsarchitect van Haarlem (1970-1988), hoogleraar Ontwerpen Gebouwen aan de TU Delft (1988-2001) en medewerker architectuur bij het *Algemeen Handelsblad* (1962-1971) geweest. Hij publiceerde onder andere *De kunst van de ingenieur* (2001).

TOMAS ROSS (1944) is schrijver en scenarist sinds 1980. Hij schreef onder meer de met de Gouden Strop bekroonde romans *Beta* (1987) en *Koerier voor Serajewo* (1996). Zijn laatste publicatie is de roman *Omwille van de troon* (2002). Als scenarist schreef hij onder meer de tv-serie *Wij Alexander* (1998) en de speelfilm *Babyblue* (2001).

FRANS W. SARIS (franswsaris@wxs.nl) is natuurkundige, decaan van de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen aan de Universiteit Leiden en redacteur van *De Gids.* Zijn recente essays en columns werden gebundeld onder de titel *Vacuüm is niet niks* (2001).

MONICA SOETING (1955) is fondsredacteur bij uitgeverij Atlas en eindredacteur van het *Biografie Bulletin.* Zij was recensent bij *Vrij Nederland* en *de Volkskrant.* Tegenwoordig schrijft ze onder andere voor *Trouw.*

JAFFE VINK (1951) studeerde filosofie in Amsterdam. Hij is chef van de bijlage Letter & Geest van dagblad *Trouw.* In 2001 publiceerde hij het essay *Brief aan mijn dochter. Een tocht door het pandemonium van seks en geweld.*

JEROEN VULLINGS (1962) coördineert de Republiek der Letteren van *Vrij Nederland.* Zijn essaybundel *Meegelokt naar een drassig veldje. Over literatuur in verandering* verschijnt dit voorjaar.

DIRK VAN WEELDEN (1957) is redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Andere titels van hem zijn *Oase* (1994), *Orville* (1997) en de essaybundel *Van hier naar hier.* In 2000 verscheen de roman *Het refrein.*

EMILE WENNEKES is bijzonder hoogleraar Nederlandse muziek na 1600 aan de Universiteit van Utrecht en artistiek adviseur bij MuziekGroep Nederland. Eerder werkte hij voor onder andere *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant.*

RUDI WESTER studeerde in 1972 af in de Franse Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit. Zij was jarenlang criticus voor Franse literatuur bij *Trouw* en *Vrij Nederland.* Zij stelde diverse reisboeken samen, waaronder de bundels *La douce France* (2001) en *Parijs* (2002). Zij is directeur van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds.

JOLANDE WITHUIS is als sociologe verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Onlangs verscheen van haar *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (2002).

JOOST ZWAGERMAN (1963) publiceerde onder meer de romans *Vals licht, De buitenvrouw* en *Zes sterren*, alsmede de essaybundels *Collega's van God, In het wild* en *Pornotheek Arcadië.* Dit jaar verschijnt onder meer *Het wilde westen. Nederland 2001-2003.*

Deze aflevering van *De Gids* is een speciaal Boekenweeknummer voor februari en maart 2003.

[Nummer 4]

Ole Bouman
Ik of de chaos

Er is een snelle culturele kentering gaande. Na jaren van postmodernisme, deconstructie, multiculturalisme en andere vormen van filosofisch gelegitimeerde demontage van het eurocentrische waardesysteem, begint er een harde wind de andere kant op te waaien. Opeens is er niemand meer die het opneemt voor het relativisme, waarin alles naar eigen maatstaven beoordeeld dient te worden, alles in zijn context moet worden gezien en voor alles begrip moet worden opgebracht. Weg met het differentiedenken, waarin 'het andere als anders gedacht moet worden'. Het geduld raakt op, er worden lijnen getrokken: tot hier en niet verder. Het is uit met de tolerantie en het gedogen. Althans, zodra er meer politie is aangenomen...

Politie? Ja, de repressie is terug. Meer blauw op straat. Nul tolerantie. Preventief fouilleren. Dat is wat men voorstaat. Met deze ommekeer, keert ook een aantal begrippen terug dat lang niet meer zonder zweem van ironie werd gebezigd. Nationale identiteit, fatsoen, verantwoordelijkheid, normen en waarden. De politieke partijen buitelen over elkaar heen om maatregelen aan te kondigen tegen verloedering en asociaal gedrag. In politiek en opiniemakend Nederland is in het tijdsbestek van een jaar het hele calvinistische vocabulaire weer opgepoetst. Maar ook internationaal doet deze nieuwe verhevenheid zich gelden. Zo spreekt de Amerikaanse regering regelmatig over de filosofische motieven van het machtigste land ter wereld en is het alsof we in de tijd van Jefferson en Condorcet zijn teruggekeerd, zo welluidend is haar beroep op de universele waarden van onze beschaving. Tegelijkertijd wil ze deze waarden afdwingen met het instrument van de preventieve aanval.

Het is een oude wijsheid: de slaap der rede baart monsters. Maar kan de wereld werkelijk wakker worden en dat wat hij in zijn slaap vergeten was herstellen? Dat is zeer de vraag. Omdat de samenleving uit elkaar dreigt te vallen, grijpt men terug op beschavingsfeiten, om erachter te komen dat deze feiten nog slechts frasen zijn,

herinneringen aan substanties die hun stabiele betekenis reeds lang hebben verloren. Zelfs degenen die er een rechtstreeks beroep op doen, maken ze in hun eigen handelen tot een farce. Zo liet de een de aan hem toevertrouwde landsregering ten onder gaan aan een onnavolgbare klucht voor twee ministers, slechts uren na de uitvaart van het meest geëngageerde en bewogen lid van het koningshuis; de ander bedreigt met haar beleid de internationale rechtsorde en de individuele burgerrechten door unilaterale acties en een ongekende staatscontrole.

We hebben het over de machtigste lieden. We hebben het over de hoogste belangen. En we hebben het over een wereldwijd gevoelde urgentie iets te doen aan een snel om zich heen grijpende demoralisering. De een vecht tegen de hufters, de onaangepasten en de ongewenste vreemdelingen, de ander tegen de terroristen, het ongrijpbare netwerk en de as van het kwaad. En toch wordt er niet meer klaargespeeld dan het uiten van wat loze woorden die ogenblikkelijk door het eigen handelen worden gelogenstraft. De taal is een proefballon geworden, een nieuwe economie die op het punt van barsten staat. Wel, als het zo met de zaken is gesteld, moet er iets aan de hand zijn dat dieper gaat dan een wat doorgeschoten gedoogcultuur of de uitwassen van de jaren zestig. Dan ben je ook niet klaar met het traceren en uitroken van kwaadaardige elementen of het verwijderen van een regime. Dan moet het gaan om een cultuuromslag die structureel is. Een historische aflossing. De tijd van het zelfbewuste, aanspreekbare, autonome, verantwoordelijke, vrije individu is voorbij. Dit individu was een historisch fenomeen dat voortkwam uit een aantal specifieke culturele voorwaarden en vereisten die nu in staat van ontbinding zijn. Dit essay bevat een analyse van deze voorwaarden en vereisten en gaat in op de vraag waarom ze in de huidige constellatie hun vitaliteit kwijt zijn. En hoe zou dat beter kunnen dan door verslag te doen van de verstrengeling van dit individu met het theater waarin zich dat altijd heeft gemanifesteerd: de Ruimte. Onze concrete en directe omgeving. Wat nu volgt is het verhaal van de opkomst en ondergang van de soevereine persoonlijkheid, beschreven tegen de achtergrond van de historische verschijning, begripsvorming, simulatie en uiteindelijke verdamping van Ruimte als het theater van ons bestaan. Het is een historie van de cyclus van het reflectieve zelfbewustzijn die na zo'n drie eeuwen aan zijn eind is gekomen. Aan het eind van het stuk komt de vraag waarvoor het plaats zal maken aan de orde.

Ruimte

Eerst dat theater, dan de spelers. Wat is er met de ruimte gebeurd, dat we nu haar verdwijning zouden moeten afkondigen? Voor het antwoord op die vraag moeten we ver in de geschiedenis teruggaan. Zolang de Mens zichzelf niet als een kwestie op zich beschouwde, was ook de ruimte dat niet. Dat wil zeggen: er werd gebouwd en het resultaat was de ruimte waarvan je gebruik kon maken. Daar hoefde je weinig woorden aan vuil te maken. Natuurlijk, de middeleeuwse gotiek en de vroegmoderne barok zitten vol met ingenieuze bewerkingen van de ruimte, maar deze manipulaties waren niet bewust. Het waren de fysieke maten, de ornamenten en de grenzen daarvan die een afspiegeling vormden van de religieuze waarden en wereldlijke machten. De ruimte was al die tijd een consequentie, geen oorzaak. De objecten, of het nu rijk bewerkte preekstoelen, glas-inloodvensters of gestileerde parkpromenades waren, samengesteld uit lover, paden en fonteinen, waren letterlijk de substantie van de architectuur en tevens de uitdrukking van onbetwijfelde waarheden. Ruimte was uitsluitend en alleen een neveneffect waar de tijdgenoten, zowel de bouwkundigen als de leken, nog geen conceptuele notie van hadden.

Zo'n driehonderd jaar geleden, met het aanbreken van de Verlichting, trad daar verandering in op - niet zozeer vanwege de inzichten van enkele denkers, maar door harde historische feiten:

1) Door maatschappelijke schaalvergroting als gevolg van sterke bevolkingsgroei en toegenomen verstedelijking werd het belangrijker ruimtelijk te ordenen en te plannen. Daarnaast werd het mogelijk ruimte in juridische zin in eigendom te exploiteren en dit eigendom te vergroten.
2) De revolutionaire periode van het midden van de zeventiende tot het midden van de achttiende eeuw bracht een nieuwe elite met nieuwe wensen voort. De oude opgaven van de architectuur, zoals kerken, paleizen, buitenhuizen en tuinen, verloren terrein aan het ontwerp voor woningen, fabrieken, bruggen en expohallen. Het moest allemaal groter en massaler zijn in schaal en formaat, economischer, en in het verlengde liggen van de morele en esthetische eisen van de bourgeoisie.
3) De triomferende burgerlijke cultuur bevorderde de ontwikkeling van de homo clausus, het autonome individu, wiens hoofd een broedplaats werd voor persoonlijke idiosyncrasieën. Deze privatisering van de binnenwereld vereiste toenemende aandacht voor de ‘stoffering’ van de huiselijke binnenruimte waar het individu heer en meester was, en een abstrahering en rationalisering van de bui-

tenruimte als rest tussen de gebouwen waar de stem van het transport de boventoon ging voeren.

4) Als gevolg van individualisering en rationalisering manifesteerde zich een sterke secularisatie waarbij niet alleen God voor een groeiend aantal mensen zijn betekenis als richtsnoer verloor, maar waarbij elk heilig absolutum verdween en niets meer een moraliserende en unificerende kracht behield. Binnen deze ontwikkeling werd de ruimte ontheiligd en als een pragmatisch ruim gezien, een utilitair veld, beschikbaar voor welke functie dan ook.
5) Door de modernisering van de bouwtechniek werden grotere overspanningen mogelijk en ontstond een lichte skeletbouw die gevels vrijwaarden van dikke, dragende muren en het gebruik van glas op grote schaal als geveldek mogelijk maakte. Zo werd de ruimte ontgrensd en vloeiender. Technologie zorgde ook voor snelheid, van treinverbinding tot glasvezelkabel, met alle gevolgen voor het ruimtebesef van dien.
6) De kunst en de wetenschap bleven uiteraard niet achter. Vanaf de *Querelle des Anciens et des Modernes* aan het eind van de zeventiende eeuw kwam er ruim baan voor subjectivistische benaderingen. In de beeldende kunst werden reeds bekende technieken als repoussoirs, coulissen, licht- en schaduwwerking, bodembehandeling en luchtpartijen, perspectieven, et cetera, op ongekende wijze gelijktijdig ingezet. In de twintigste eeuw werd ten slotte de homogene ruimte, in kubisme, constructivisme of surrealisme, versplinterd. In de natuurwetenschap werd de homogene, isotrope ruimte eveneens revolutionair anders beschreven. De antropologie onderzocht hoe het gebruik van ruimte samenhangt met cultuurpatronen, de psychologie ging zich op de cognitieve en de psychosensorische en -motorische aspecten van de ruimtelijke waarneming toeleggen.
7) Naast deze omgevingsfactoren die de bewustwording van ruimte hebben bevorderd, waren er ook de immanente ontwikkelingen in het voortdurende gesprek over ruimte. Voordat de ruimte als zelfstandig (artistiek) fenomeen kon worden gedacht, moest eerst de esthetica zelf als discipline ontstaan. Van Vico, via Baumgarten tot Hegel zien we een gestage abstrahering van het artistiek schone als afzonderlijk denkbare categorie. Dit leverde een filosofische basis voor een architectuurtheorie waarin ruimte als ‘essentie’ kon worden onderzocht.

Cultuurhistorisch kunnen we bovenstaande maatschappelijke oorzaken gelijkstellen met het einde der vanzelfsprekendheden. De sociale orde, het mercantilistisch bestel, het absolute leiderschap

van vorsten *par la grâce de Dieu*, het geloof, de cultuur, de taal, alles raakt zijn voordehandliggendheid kwijt en wordt vervolgens door de sociale wetenschappen nader ontleed. Zo ook de ruimte: zij begint plotseling op te vallen, zoals van alles plotseling opvalt. Sinds dat moment probeert elke ontwerper een brug te slaan naar de onschuld, naar de vanzelfsprekendheid, maar niemand komt ooit nog echt thuis.

Wie er oog voor heeft, ziet dat de geschiedenis van de ruimte om ons heen een sterke weerslag vormt van deze ontwikkelingen. In de loop van de achttiende eeuw begonnen architecten en kunstenaars zich op de een of andere wijze ruimte als iets zelfstandigs voor te stellen. Behalve dat we belangstelling voor ruimte een enkele maal op schrift kunnen aantreffen, en vooral kunnen afleiden van een nieuwe esthetica, kunnen we in de bouwpraktijk een nieuw ruimtespel constateren. De achttiende-eeuwse architectuur werd in toenemende mate gekenmerkt door het gebruik van nieuwe middelen voor het bereiken van ruimtelijke effecten. Het ging steeds minder om de representatie van absolute waarden en steeds meer om het creëren van ervaringen. De psychologie deed haar intrede. Ook al waren nieuwe materialen als staal en gewapend beton nog niet voldoende ontwikkeld en bleef de architectuur het karakter houden van een meer of minder rijk geornamenteerde doos, ontwerpers begonnen zich steeds meer toe te leggen op het opwekken van emoties. Hierbij moet vooral worden gedacht aan het gebruik van spiegels, met als beroemdste voorbeeld La galerie des glaces in Versailles. Door spiegeling kon men de ruimte oneindig verlengen en de oude grenzen van de ruimte overwinnen. Maar de voorraad effecten breidde zich gestaag uit. Werken die in dit verband moeten worden genoemd zijn de etsen van Giambattista Piranesi, de fantasmagorische ontwerpen van Étienne-Louis Boullée of Soufflots parallaxexperimenten in bijvoorbeeld de Parijse Sainte-Geneviève (het huidige Panthéon). Allemaal werken die als moedwillige manipulaties van ruimtelijke eigenschappen zijn te beschouwen.

Toch bleef ook hier het materiële object hoofdzaak van het ontwerp. En dat bleef het gedurende de hele negentiende eeuw. Hoewel het werkterrein van de architectuur, ondanks de scheiding van de École Polytechnique en de École des Beaux-Arts, groter werd, met nieuwe opgaven die tot nieuwe bouwvormen en -typen leidden, bleef men de essentie zoeken in ornament en constructie.

Pas aan het eind van de negentiende eeuw werd het concept ruimte, inmiddels geseculariseerd tot neutrale, feitelijke leegte, in

de architectuurtheorie voor het eerst als iets onafhankelijks naar voren gebracht, en iets later ook in de bouwpraktijk. Vanaf dat moment werd ruimte een positief, geobjectiveerd, rechtstreeks te gebruiken element in het ontwerpen. Na het al ongeveer twee eeuwen te hebben beseft, realiseerde men nu, zonder tussenkomst van het object of de metafysica, ruimte als feitelijke, zelfstandige eenheid. Niet langer was zij alleen resultaat a posteriori - zij werd algemeen aanvaard uitgangspunt, een apriori van het ontwerp.

Maar de problematiek van de ruimte reikte verder dan de architectuur en kreeg rond 1900 op vele fronten tegelijk aandacht. In de fysica, de psychologie, de esthetica, de politiek, de bouwkunst, overal ontwikkelde men een nieuw ruimtebegrip, althans men trachtte de zojuist bewust geworden mentale categorie op begrip te brengen. Trouwens, soms ook dwars door al die disciplines heen, zoals in het werk van Henri Bergson. In zijn *L'Évolution créatrice* (1907) schrijft hij over de paradoxen van Zeno van Elea. Eeuwenlang kwam men daar niet uit door een categorieverwarring tussen beweging en afstand en tussen tijd en ruimte. In de paradox van Achilles en de schildpad wordt de tijd, de *durée*, door ruimtelijke eenheden gemeten. Hierdoor wordt de beweging volgens Bergson ten onrechte gekenmerkt door een opeenvolging van contingente zijnsmomenten, die aan beweging juist geheel vreemd is. Op die manier kun je de afstand tot in het oneindige opdelen, zonder aan de kern, de vloeiende beweging zelf, te komen. Door nu de categorieën zo scherp te onderscheiden werd de paradox als denkfout ontrafeld.

De architectuur heeft deze doorbraak van beweging als bewuste conceptie ten diepste ervaren. Hoewel men, zoals gezegd, vanaf de achttiende eeuw de ruimte kon denken als op zichzelf manipuleerbaar verschijnsel, bleef men bij de historische stijlen die haar nog altijd omsloten zoals een doos dat doet. De ruimte bleef daarmee ook statisch - totdat in de jaren negentig van de negentiende eeuw, te beginnen in het Duitse Rijk en Oostenrijk, de beweging als graadmeter van ruimte werd ontdekt. Men noemde het verschijnsel daar wel *Raumdurchdringung.* Eerst betrof het alleen de ogen die de ruimte zouden ‘aftasten’, later deed het hele lichaam mee. Zo werd de mens definitief de maat van alle dingen, of liever van alle ervaringen. Zolang men in de neostijlen van de negentiende eeuw voortging met het reproduceren van eeuwenoude typologieën, kon er van een dergelijke ervaring van beweging in elkaar doordringende ruimten geen sprake zijn; het bleef bij de waardering van objecten met een min of meer conventionele schoonheid. Maar toen de leegte zelf onder de aandacht kwam, kon er van regels onmogelijk

langer sprake zijn. Het ging om de subjectieve ervaring van vloeiende ruimte. Hoezeer de theoretici zich ook inspanden om een nieuwe terminologie te verzinnen, de beweging kregen ze niet onder taalcontrole. Ruimte onderzoeken betekent aandacht voor wat niet afgesproken is en wat niet af te spreken is.

Het is bij uitstek het modernisme vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw dat zich de ruimte als doel op zichzelf heeft gesteld. Ruimte was de meest aangeprezen eigenschap van zijn architectuur: de vrije ruimte waar licht, lucht en zon vrijelijk konden binnenstromen, waar binnen en buiten in elkaar overliepen, waar de functie, het leven in het gebouw vanbuiten te zien was, waar de democratie, het vrije concurrentiespel van burgers en hun opinies, haar ideale podium had gevonden.

Maar juist waar deze karaktertrekken van de Moderne Ruimte een kwestie van het Individu behelsden, daar bleek dit programma niet te werken. Licht en lucht mochten dan in ruime hoeveelheden binnenkomen, het democratische spectrum ontwikkelde zich niet op het niveau van concurrerende identiteiten, maar eerder op het niveau van een innerlijke rolverwarring. De moderne architectonische ruimte was hoogstens zinnebeeldig voor de ruimte die in het hoofd ontstond toen dogma's en utopische idealen verkruimelden en ideologieën werden ontmanteld. En dat hoofd was, in de woorden van Walter Benjamin, dat van een mens lijdend aan ‘ervaringsarmoede’. Er was, kortom, wel ruimte maar geen volgroeid Individu om er gebruik van te maken; er was wel vrijheid van meningsuiting en vrijheid van handelen, maar geen vrijheid tot het positief formuleren van een plausibele mening. Deze discrepantie tussen een overvloed aan anonieme, neutrale, goedbedoelde ruimte en het gebrek aan ideële en imaginaire invulling daarvan, heeft enorm bijgedragen aan de vanaf 1960 alom om zich heen grijpende kritiek op deze droom. Het is ook deze lijn in de kritiek die heeft geleid tot het ontkoppelen van ruimte en een emancipatieretoriek. De ruimte was niet per se meer het domein van de Vooruitgang, maar werd een domein voor het hier en nu.

Daarmee komen we bij de laatste cruciale stap in de geschiedenis van de ruimte: de opkomst van de cybernetische ruimte, de ruimte die de fysieke drager van de architectuur niet meer nodig heeft, of zich daar nauwelijks iets aan gelegen laat liggen. Het gaat om de virtuele ruimte van de netwerken. Indien we steeds meer tijd in deze netwerkruimte gaan doorbrengen, rijst de vraag in hoeverre de fysieke ruimte er nog toe doet, voorzover ze nog wordt opgevat als culturele betekenisdrager. Deze nieuwe werkelijkheid is de metafo-

rische beschrijving waar de architectuur lange tijd zo goed in was voorbij, en dat zegt veel over het verlies van een historische opgave van de architectuur: intellectueel relevant te zijn.

Maar behalve de metaforische waarde wordt ook de antropologische, ja zelfs de biologische waarde bedreigd. In een tijdperk waarin cultuur zich niet meer zozeer in fysieke ruimten manifesteert, maar in toenemende mate in netwerkruimte, worden ook klassieke antithesen als publiek en privaat, interieur en exterieur, stad en platteland, oppervlak en diepte, verticaliteit en horizontaliteit gerelativeerd. De materiële ruimte als omgeving waarin al deze waarden zich altijd manifesteerden, verliest haar statuur. Ze is voor de emancipatie en manifestatie van het individu niet langer essentieel.

Zo hebben we in de moderne geschiedenis drie breukpunten: a) de achttiende-eeuwse bewustwording van het ruimtelijke resultaat van fantasierijk modelleren; b) de laat-negentiende-eeuwse ontdekking/uitvinding van leegte als feitelijke substantie, als basiselement, als uitgangspunt van het bouwen; c) de laat-twintigste-eeuwse opkomst van ruimte als pure fictie in cyberspace. Wat we dus zien is de conceptualisering van een universele categorie die voorheen onbewust was, naar de welbewuste projectie van imaginaire ruimte als rechtstreekse drager van een universum waarin een fysieke basis niet meer nodig is. In zo'n situatie wordt ons bestaan niet langer bepaald door de plaats waar we ons bevinden, maar door protocollen van uitwisseling. De wereld wordt een afspraak, een arbitrair samenspel van code, conventie en connectiviteit. Een voortsnellend hiernumaals. Het nu heeft geschiedenis noch toekomst meer nodig, het hier geen reëel bestaand daar.

Individu

Met de gevolgen van deze geschiedenis van de ruimte voor het karakter van het menselijk bestaan komen we terug bij de vraag naar de acteur: het individu dat geacht wordt de beloften van de ruimte waar te maken en zijn kansen te grijpen. Met hem is min of meer hetzelfde gebeurd. De ruimte moest eerst als zelfstandig begrip worden uitgevonden voordat ze weer kon worden opgegeven. En zo is het ook met het individu. Er bestaat een opvallende historische parallel tussen de zojuist beschreven geschiedenis van de ruimte en de historische cyclus van het zelfbesef. Net zoals eerder het besef van ruimte werd onderscheiden van het nadien gekomen doelbewuste onderzoeken en realiseren van ruimte, zo is ook het reflectie-

ve besef van het Individu van oudere datum dan zijn maatschappelijke en pedagogische programmering. Het gaat hier om de eerste psychologische bespiegelingen omtrent de essentie van het individu, zijn diepste innerlijk, het Zelf. Men kan gerust stellen dat vanaf de achttiende eeuw de neiging begon toe te nemen het innerlijk als zodanig te beschouwen. Toen begon het grote avontuur van het zelfonderzoek. De mens begon zichzelf als een geval te zien. In het begin vooral als een uniek geval. Het gevoel anders te zijn heeft vele literaire werken opgeleverd die dat 'andere' openbaar moesten maken. Het innerlijk was niet langer een ongecontroleerde poel des verderfs, waar je je beter verre van kon houden, maar werd een gewild onderzoeksobject en gespreksonderwerp voor schrijvers, filosofen en romantici. De laatsten ontleenden zelfs hun naam aan het belangrijkste medium dat voor dit soort onderzoek werd bedacht: de roman.

Aanvankelijk nam men zichzelf als voorbeeld voor de anderen. Men wilde zijn eigen zielenroerselen veralgemenen. Zo mogen we mijns inziens het bekenteniswerk van Rousseau (met name *Confessions* en *Les Rêveries du promeneur solitaire*) behalve sterk autobiografisch ook didactisch noemen. Maar het idee dat de lezer nog iets van de schrijver kan leren raakte geleidelijk op de achtergrond. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd er een introspectieve traditie gevestigd waarin de meest intieme privé-omstandigheden en -gevoelens voor het voetlicht werden gebracht en geëxploiteerd. Kortweg en abstract kunnen we deze ontwikkeling samenvatten met het 'wat weet ik?' van Montaigne, via het 'wie ben ik?' van Stendhal in zijn *Vie de Henry Brulard* en het 'Ecce Homo' van Nietzsche tot aan 'de dood van de auteur' van Roland Barthes. In termen van het Individu zou men kunnen zeggen dat vanaf de moderne ontdekking van het innerlijk de twijfel daarover stilaan toenam om ten slotte die twijfel als het hoogste goed te vereren of zelfs het ego achter zich te laten om een nieuwe horizontale verhouding met de wereld aan te gaan; niet in animistische zin zoals in sommige nietwesterse culturen, maar structuralistisch, als element in een communicatief netwerk, als radertje in de taalmachine die samenleving heet.

En toen kwam cyberspace. We waren er helemaal klaar voor. Mijn identiteit en mijn adres in cyberspace zijn in principe inwisselbaar. De kern is dat niets aan mijn cyberidentiteit onvermijdelijk is. Die is een construct en hangt niet af van biologie, geboorte en sociale omstandigheden, maar van zwaar gemanipuleerde en immateriële gegevens, van toevallige sporen, getrokken door de data-oce-

aan. De brandende vragen van Montaigne, Kant, Stendhal en Nietzsche branden niet langer. Na de collaps van de morele illusie komt de collaps van de kentheoretische illusie dat we onszelf zouden kunnen kennen. Nu klinkt het ‘hier ben ik!’ van het bekentenisprogramma en de chatbox. Nu het er niet langer toe doet, kunnen we alles wel denken. In een cultuur zonder moreel fundament is het vooral belangrijk geworden up-to-date te zijn. De razendsnelle processor, de breedbandverbindingen, de uitwisselbaarheid van tekst, beeld en geluid en wellicht ook tast en geur bevrijden ons uiteindelijk van onszelf. Dan kunnen we dit Zelf ook wel afschaffen.

Cyberspace is een door en door gemedieerd universum. Niet wát ons via de nieuwe zintuiglijke uitbreiding van de elektronische media wordt meegedeeld heeft voor ons ingrijpende persoonlijke en sociale gevolgen, maar de vorm van de uitbreiding zelf. De boodschap is een product, informatie geheten, dat geheel bepaald wordt door de codes die aan het medium inherent zijn. Niet als dragers van inhoud, maar in hun vorm en werking brengen de media sociale relaties aan. En die relaties zijn abstraherend van aard: ze ontdoen zich van de uitwisseling (van de communicatie) zelf. Alleen de code spreekt nog, de zogenaamde communicatie is door de veelheid aan boodschappen die kan worden doorgeven, en de snelheid waarmee dat gebeurt, tot een puur simulatiespel geworden, niet meer bedoeld om actie te ondernemen. Er circuleert alleen nog informatie als product, met een inhoud die verondersteld wordt ontcijferbaar te zijn en daardoor iedere dubbelzinnigheid moet missen. Wat resteert is de ‘fascinatie’ van de mens die gebiologeerd in de lopen van de informatiekanonnen staart, zonder één enkele kans op weerwoord of minstens verwerking. De Weense satiricus Karl Kraus meende nog: ‘Vroeger waren de decors van karton en de acteurs echt. Maar tegenwoordig zijn de decors ongetwijfeld echt en de acteurs van karton’; nu echter zijn de acteurs allemaal toeschouwer geworden. In deze wereld is het onderscheid tussen ruimte en individu, tussen de acteur en diens achtergrond, irrelevant geworden.

Het Ego als spatie

Introspectie heeft het besef van ruimte een enorme impuls gegeven. Maar het resultaat zal uiteindelijk het einde van de introspectie zijn. Nog even en er is geen innerlijk domein meer waarom gevochten wordt, waar je trots op of beschaamd om bent. En net zomin zal er ruimte zijn om je in te ontplooien, je in te manifesteren of je toe te verhouden. Het ik wordt zelf een ruimte. Noem het een lege schijf.

Zo is het gegaan. Vanaf de achttiende eeuw kwam er verandering in het hiërarchische onderscheid tussen heilig en profaan, tussen werkelijkheid en taal, tussen geest en materie; maar nog niet in die mate dat het levensbeschouwelijke bouwwerk meteen instortte. Integendeel, de verlichtingsfilosofen postuleerden het autonome subject dat soeverein de weg van empirie naar theorie beheerste. Maar in de loop van de negentiende eeuw werd dat autonome subject steeds minder soeverein; literatoren en wetenschappers beschreven de innerlijke conflicten die met de burgerlijke machtsovername door de burgerlijke wetenschappen tot de contemporaine problemen van ‘de mensheid’ werden gepromoveerd. Het individu, waarvan men dacht dat het zich beheersen kon zoals ‘de vader zijn zoon, de opvoeder zijn leerlingen, de heer zijn dienaren en de vorst zijn onderdanen’, moest aan een steeds kortere ketting worden gelegd. Uiteindelijk definieerde men het innerlijke leven zelf als fundamenteel wankel en werd (door Freud) ook de beschaving in psychopathologische termen geformuleerd. Nadat God de macht over de mens had verloren, en deze zijn eigen Zelf en grenzen ging bepalen, verloor het individu de macht over zichzelf. Eerst werd het hogere omlaag gehaald (en het duivelse ontmaskerd) door een zelfbewust subject, vervolgens werd het doortastende ego zelf weer van zijn stuk gebracht. De rest is therapie. Voorbereiden op cyberspace.

Wat de ruimte betreft idem dito. Niet alleen de ruimte als begrip, ook het ruimtebesef, en dus de behandeling en ervaring van ruimte, is onderhevig geweest aan de onthiërarchisering. De ornamentiek van de klassieke architectuur, al die uitdrukkingsmiddelen van de oude autoriteiten verloren met die autoriteiten hun vanzelfsprekendheid. Steeds vaker realiseerde men zich dat de uitdrukkingsmiddelen slechts uitdrukkingsmiddelen waren, en bovendien iets uitdrukten waarvoor men de interesse en het ontzag had verloren. De ruimte die in zo'n sterke mate door deze ornamenten werd beheerst, was in het beste geval een lauw bad van esthetiek geworden, maar was niet de adequate belichaming van een hedendaagse conditie. Toen het ornament vervolgens de terugtocht begon en, om in termen van de Moderne Beweging te spreken, ‘de ruimte werd bevrijd’, werd deze weer uitdrukking van de prevalerende identiteit, dat wil zeggen van de identiteitscrisis die toen hij lang genoeg ging duren de identiteit op zichzelf werd. Zo zien we dat de horizontalisering waarin de metafysische legitimaties stuk voor stuk werden ontmanteld en er louter tekst, context en intertekst overbleef, parallel loopt aan en direct van invloed is op de bewustwording en uiteindelijke realisatie van ruimte als doel op zichzelf. De ruimte werd

ten slotte het theater van de crisis; waar het ornament, de materie, eerst nog de levensbegeleiding verzorgde, en in de negentiende eeuw afleiding werd in het Carnaval der Stijlen, daar werd in de twintigste eeuw, de eeuw waarin de mens werd herleid tot een sociaal, biologisch, psychologisch, historisch en semantisch conglomeraat, de ruimte het podium om er nog iets van te maken. Zij werd, in de woorden van El Lissitzky, aanleiding tot handelen. Maar aanleiding tot welke handeling? Dat bleef de grote vraag. Met de introductie van cyberspace en de vermenging van betekenis en informatie, is dat probleem nu opgelost.

Het geïntegreerd individu had geïntegreerde, homogene ruimte nodig en een geïntegreerde, synchrone tijd. Het gefragmenteerde individu leeft in extensieve, verspreide en asynchrone ruimtelijke configuraties. De vraag naar de inhoud van communicatie is achterhaald. Waar het in cyberspace om gaat is niet wat, maar dát je communiceert. Het zelfrespect wordt voortaan ontleend aan de dragers waarmee dat zelfrespect oorspronkelijk tot uitdrukking werd gebracht. Het aantal boodschappen op je voicemail, in je mailbox, je sms'jes. Ruimte en Individualiteit zijn beide vormen van informatie geworden. Ze zijn in feite identiek. De substantie van de nieuwe ruimte, bits, is ook de substantie van de menselijke geest, ja zelfs van zijn hele organisme. Daartussen bestaat geen principiële overgang, alleen een graduele.

Informatiseren, binariseren, het herleiden van betekenis tot nullen en enen, is in principe een desintegreren. Daarmee vervalt de waarde van het dialectische, dus hiërarchische denken. Ook de normativiteit valt daarmee weg. Het moderniseringsproces, eenmaal in dit stadium gekomen, eet daarmee zijn eigen peilers op: het individu en zijn ruimte. Daar kan dus ook niet zomaar meer op worden teruggevallen. Ervoor in de plaats komt een horizontaal netwerkdenken. De dialectiek tussen mens en omgeving, het ik en de wereld, is opgelost in een informatieveld. Op dat veld moet je geen persoonlijkheden zoeken, maar coördinaten. We noemen deze nieuwe hybride: dividu.

Tot besluit

Het individu heeft de eenentwintigste eeuw met de hakken over de sloot gehaald en het ziet er niet naar uit dat het de volgende ronde van de moderniteit nog erg strijdvaardig zal meemaken. Het einde van het individu, het ego, het Zelf, betekent het einde aan een belangrijke voorwaarde van de burgerlijke, ja zelfs de hele joods-

christelijke cultuur: de persoonlijke verhouding die men tot de wereld dient te hebben en de verantwoordelijkheid die men daarvoor neemt. Maar ook het einde van de voorwaarden van democratisch verkeer. Van vrije wetenschap. Van autonome kunst. Van het ideaal van zelfverwerkelijking, zelfbeschikking en emancipatie. Allemaal verlichtingsprojecten. Met het afsluiten van de cyclus van het zelfbesef, neergelegd in de geschiedenis van de verovering, subjectivering en verdamping van de ruimte, komt een historische missie ten einde. Langzaam begint door te dringen wat dit einde voor gevolgen heeft voor de wijze waarop de samenleving is georganiseerd. Het ligt voor de hand dat de eerste reactie er vooral een van ontkenning is - zoals bekend altijd de eerste fase van verwerking van een overlijdensbericht. In die ontkenning komt het teruggrijpen op de retoriek van Fatsoen en Vooruitgang niet als verrassing. Jan Peter Balkenende spreekt over Verantwoordelijkheid; George W. Bush over de Vrije Wereld en Democratie; Valéry Giscard d'Estaing over de Europese beschaving die zich tot Griekenland uitstrekt en niet verder. De machtigen der aarde weten niets van het spel waarin zij de hoofdrollen spelen. Ze vertonen de stuipen van een wereld die bezig is afgelost te worden. Maar waardoor? Het is de vraag of het antwoord daarop voor of na een burgeroorlog aan bod kan komen. Het individu zal immers eerst nog woedend moeten worden voordat het in zijn lot zal berusten.

Neeltje van Beveren

Kasparov

I

De meeste mensen zouden liegen, wanneer ze zeiden ooit schipbreuk te hebben geleden en toen met Gary Kasparov op een onbewoond eiland te zijn beland. Dat geldt niet voor mij. Ik heb, met andere woorden, schipbreuk geleden en ben toen met Gary Kasparov op een onbewoond eiland beland. Het precieze verhaal over hoe het misging met de Mombasa Queen, die ons van Dover naar de Keniaanse havenstad had moeten brengen, zal ik u besparen. Om kort te gaan was er een knal, toen een gat, en toen een heleboel water. Mensen schreeuwden en graaiden om zich heen, in de hoop zich aan een van de weinige dingen die nog dreven vast te kunnen klampen. Ik zwijnde met mijn koffer, Gary had mazzel met zijn olievat. Duizenden andere passagiers waren minder fortuinlijk en verdronken. Dat was het in een notendop.

Wat het geheel nog onwerkelijker maakte, is dat het eiland waarop ik en de Rus na een halve dag drijven aanspoelden tot in de perfectie overeenkwam met de platonische idee van een bountyeiland. Ik schatte het zo groot als twintig ruime voetbalvelden, en het was dichtbegroeid met de meest exotische planten en bloemen. Ook het watervalletje ontbrak niet, waaronder een poel die plaats bood aan paradijselijk zwemmen; noch de uitgestrekte gouden stranden die een helderblauwe oceaan in liepen. Ja, zo vreselijk *standaard* was het eiland waarop ik en Kasparov waren aangespoeld, dat ik even vreesde in het tenenkrommende scenario van een B-film te zijn beland. Ik kon niets anders doen dan er behoedzaam mijn rol in vertolken, en vurig hopen dat het er niet een in het homo-erotische genre betrof.

Ik moet bekennen dat ik de schaker niet meteen herkende toen ik op mijn koffer de kustlijn van het eiland naderde. Op het strand zag ik een man als een bezetene proberen met twee stokjes een vuurtje te stoken. De stakker, dacht ik nog, hij heeft vast te veel films gezien. (Later zou ik van Kasparov vernemen dat hij helemaal niet

van films hóúdt, en dat hij het trucje met de stokjes had geleerd van zijn oom uit de Kaukasus: maar daarover later meer.) Vagelijk kwam de man op het strand me wel bekend voor. Dat bleke gelaat, die beginnende baard, het gevoel dat je niet naar een mens kijkt maar naar een machine: maar ik vertrouw mezelf niet als het op gezichten aankomt. In het verleden heb ik zakenlui voor hun maîtressen aangezien en kampioenen voor hun uitdagers. Daarom besloot ik dat ook dit vage gevoel van herkenning wel op een dwaling moest berusten.

'Hello,' zei ik toen ik mijn koffer het strand op had gesleept en in de richting van de vreemdeling liep, 'is it working?' 'No,' antwoordde deze kortaf. Ik had er geen behoefte aan om al meteen met de onbekende in de clinch te komen te liggen, maar kon het niet laten deze op diens naïviteit te wijzen. 'That only works in the movies, man, you may have seen too many of them.' Duidelijk verontwaardigd richtte de vreemdeling nu zijn hoofd op. 'I do not even like movies,' sprak hij streng en met een zwaar Slavisch accent, 'I was taught the trick with the sticks by my uncle from the Caucasus.' Dat hij zojuist een uitspraak had gedaan die met een beat eronder een hele zaal zou kunnen platleggen leek de vreemdeling te ontgaan. Om de zaken niet nog ingewikkelder te maken dan ze al waren besloot ik hem eerst maar gewoon een hand te geven. 'My name is Alwin. I am from the Netherlands.' Nog steeds zonder me aan te kijken schoof de onbekende zijn hand in de mijne. 'Gary. Russia.'

U kent wellicht die filmpjes wel, waarin een kogel aan het rollen wordt gebracht die een bakje water omstoot, de inhoud waarvan vervolgens via een buis een emmer in loopt, die langzaam begint te kantelen en zo een plankje omverwerpt dat op zijn beurt enzovoorts enzovoorts, totdat na een lange aaneenschakeling van scheikundige en natuurkundige processen uiteindelijk de hens wordt gezet in de met kruit geschreven letters 'The End' of iets dergelijks: zo werkt volgens mij het menselijk geheugen ook. In dit geval was de naam Gary de kogel die het hele proces in werking zette, om via het uiterlijk van de man en zijn accent, maar vooral via het banale feit dat uit zijn borstzak een miniatuurschaakbordje stak, te leiden tot de knetterende conclusie dat de man die samen met mij de ramp had overleefd niemand minder was dan Gary Kasparov.

II

Achteraf denk ik dat ik nog het best had kunnen doen alsof ik hem nog steeds niet herkende. Wellicht dat we dan tijdens ons verblijf op

het eiland op gelijke voet waren blijven staan, en het niet zo was dat er eentje koning werd en de ander clown. Maar ik wilde per se bevestigd horen wat ik eigenlijk al zeker wist, en wel uit de mond van de man zelf op wie deze kennis betrekking had. Dus ik zei, een beetje beschaamd, en half fluisterend: ‘Gary...’ Ik hoopte natuurlijk dat de schaker me zou invullen, zoiets zou hebben van jongen, je hebt me, ik ben het, Kasparov. Maar nee. Langzaam, heel langzaam draaide het gezicht van de Rus zich in mijn richting. En toen hij me uiteindelijk recht in de ogen keek, en ik verwachtte dat hij enigszins gegeneerd ging bekennen dat hij het inderdáád was, verscheen er plotseling een fonkeling in zijn ogen, en zei hij smalend: ‘Names are not important. What matters is how you play. Are you ready for a game?’

Dat het ooit zou gaan jeuken in zijn hoofd, of waar het ook is dat het bij een genie begint te kietelen, leek me vanzelfsprekend. Dat hij me ooit zou vragen of ik zin had in een potje was niet meer dan logisch. Maar het verbaasde mij dat iemands hoofd, al was het dat van de beste speler ter wereld, zo vlug na een ramp als die ons was overkomen al kon staan naar een spelletje schaak. Gelukkig wist ik het voorstel van de Rus vrij gemakkelijk af te slaan, door een hoofdpijn te veinzen. Kasparov knikte gelaten, alsof hij wilde zeggen: ‘Alle pijn gaat voorbij. Mijn tijd komt nog wel.’ Toen is hij opgestaan en weggelopen. De dagen erna heb ik hem nauwelijks gezien. Ik nam aan dat hij elders op het eiland, net als ik, een onderkomen voor zichzelf aan het bouwen was. Zolang mijn tuin op het zuiden lag vond ik alles best. (Russen schijnen daar niet zoveel om te geven.)

Nog steeds verbaas ik me erover hoeveel sneller het proces van morele en hygiënische afglijding zich vervolgens bij de Rus voltrok dan in mijn eigen geval. Ik geloof dat de schaker zich in de tweehonderdachtendertig dagen die we uiteindelijk op het eiland hebben doorgebracht niet één keer heeft geschoren. Helemaal glad krijg je het zonder mes of apparaat natuurlijk nooit, maar ik gebruikte af en toe tenminste nog een scherpe steen of schelp om de begroeiing op mijn kin enigszins aan banden te leggen. Kasparov peinsde er niet over. Algauw liep hij rond met een woeste baard, waardoor hij meer van een struikrover weg had dan van een wereldkampioen. Een soort losgeslagen Marx leek hij wel, die zich onder de bruggen van Sint-Petersburg te schande maakte.

Deze afglijding had ook een duidelijk effect op de doortastendheid van de schaaktoenaderingen die Kasparov deed. Al snel stond ie 's ochtends vroeg voor m'n hut uitdagend te zwaaien met dat stomme miniatuurbordje in z'n hand, te dreigen dat ie gehakt van

me zou maken. (‘Mincemeat’ klinkt heel akelig, wanneer het wordt uitgesproken door een Rus, en zo vroeg in de morgen.) Bovendien werden mijn excuses om maar niet te hoeven spelen in het Russische kamp steeds meer met bittere hoon ontvangen. Ik wás helemaal niet ziek of zwakjes, en ik hád het helemaal niet te warm. Ik was gewoon een schijtluis die niet schaken kon. Dat laat een Nederlander, leeuwen zijn het, zich natuurlijk geen twee keer zeggen. Ik moest aan de bak.

III

‘Check.’ Ik zuchtte. De laatste schamele kansen die mij nog restten had ik twee zetten geleden vergooid door mijn paard naar e6 te verplaatsen. Daarmee had ik mijn eigen aanval besneden, mijn eigen verdediging gecastreerd. Drie zetten later was het mat en mocht Kasparov zijn zevenendertigste streepje in het zand bijschrijven, tegen een maagdelijke vlakte aan mijn kant. De wereldkampioen had me gedold. Alweer. Intussen genoot de Rus op een uitgelaten, bijna ziekelijk triomfantelijke manier van ieder van zijn overwinningen. Hij begon als een wilde te schuimbekken zo gauw hij, meestal na een zet of twintig, mijn ondergang voelde naderen; en zijn ogen knalden bijna uit hun kassen van blijdschap wanneer hij me ook daadwerkelijk mat had gezet. Hoewel ik van mening ben dat men niet aan een wedstrijd moet beginnen wanneer men zijn tegenstander de overwinning niet gunt, vond ik dat de theatrale vertoningen van de Rus de grens van het toelaatbare ver overschreden. Zeker toen hij deze na verloop van tijd ook nog eens ten koste van mij, zijn enige toeschouwer, begon op te voeren.

Maar daar bleef het niet bij.

Toen Kasparov zevenenveertig potjes op rij had gewonnen, siste hij na een opnieuw schromelijk overdreven vreugderitueel: ‘If you don't win one match before I have won fifty, I will start to harass you!’ De Rus, zo werd nu duidelijk, was niet zomaar een beetje afgegleden, maar had een totale decompensatie ondergaan. Van de hele persoon Gary Kasparov was niet meer over dan een wilde zonder normen, een woesteling die tot de meest barbaarse dingen in staat was. Mij restten nog drie kansen om te verhinderen dat ik, naar alle waarschijnlijkheid aan den lijve, zou ondervinden wáártoe precies.

Het was duidelijk dat ik de strijd op het bord met geen mogelijkheid kon winnen. Want hoezeer Kasparov ook in het morele verderf was gestort, zijn analytische vermogens waren nog altijd intact. Wilde ik een Russische aanval afslaan, dan moest ik op zoek naar

een methode die het bord ontsteeg. Mentale manipulatie leek mij de enige effectieve. En wel de radicale variant: ik moest mijn tegenstander geestelijk zien te slopen. Ik moest hem met zijn gedachten bij het bord vandaan lokken en ze richten op een wond, op een trauma in hemzelf - op *iets* dat hem van een kille, onverslaanbare opponent terstond zou veranderen in een geestelijk wrak. En met die herformulering van het probleem schoot me tegelijkertijd de oplossing ervan te binnen. Ik zag, ik voelde - ik *rook* Kasparovs zwakke plek. Het was de liefde. En wel die voor één man.

'I wonder how he is,' begon ik voorzichtig mijn offensief. Kasparov keek niet op of om. Zijn gedachten waren op het bord, waar zich na acht zetten alweer een situatie had ontwikkeld die overduidelijk in zijn voordeel was. Ik wachtte even. Als je met therapie iets wilt bereiken moet je vooral niet forceren. Toen vervolgde ik, nog steeds tamelijk zijdelings: 'I mean, anything can happen.' Nog altijd niet de minste aanstalten bij de Rus om zich iets van mijn mijmeringen aan te trekken. Hij dacht waarschijnlijk dat ik het over een verre oom had, of een oude vriend: hoe dan ook niet over iemand over wiens gesteldheid hij zich ten koste van zijn schaakspel druk hoefde te maken.

Na weer een tactische stilte vervolgde ik: 'Don't you miss him?' Tot op dat moment waren mijn opmerkingen vrijblijvend geweest, retorisch, facultatief. Maar deze vraag was dwingend en recht op de man. En Kasparov voelde het. Nerveus begon hij heen en weer te wiegen. Toen, alsof hij wijselijk had besloten dat het beter was een obstakel uit de weg te ruimen dan het te negeren, vroeg hij: 'Miss who?' Zakelijk, koud. Niet precies de houding die je van een cliënt wilt zien. Maar er zat schot in de zaak. Ik had zijn aandacht. 'Well, you know...' vervolgde ik kalm. Een diepe frons kwam nu op het gezicht van mijn tegenstander te staan. Duidelijk geagiteerd siste hij: 'No, I do *not* know. I am in the process of making a move. It is not allowed in chess to frustrate that process in any way.' Pas toen realiseerde ik me dat Kasparov, geheel tegen zijn gewoonte in, al meer dan tien minuten had nagedacht en nog steeds geen zet had gedaan. Er was iets met hem aan de hand. De machine haperde. Zou hij weten, zou hij voelen over wie ik het had? Ik besloot het zekere voor het onzekere te nemen. Quasi onschuldig besloot ik: 'I'm sorry. It's just that I hope nothing's wrong with Anatoli. But I'll be silent now.'

IV

Karpov en Kasparov. Als je de uren optelde die die twee samen aan een tafeltje hebben doorgebracht, dan kwam je tot een aantal waar fameuze tweetallen als Sartre en Camus, Marx en Engels en Barend en Van Dorp stuk voor stuk een puntje aan konden zuigen. En dat terwijl Karpov en Kasparov juist géén duo vormden: ze zaten altijd *tegenover* elkaar. Karpov representeerde de oude garde, van achter het gordijn. Hij kwam zijn ding doen om er snel weer achter te verdwijnen. Kasparov daarentegen was de vernieuwer, de jongeling - nota bene tweeëntwintig pas toen hij het waagde de grote meester uit te dagen. En hoewel beiden tijdens de legendarische tweekamp die volgde een heel team van secondanten achter zich hadden staan, een universiteit aan schaakprofessoren als het ware, met ieder hun eigen specialiteit - opening, middenspel, eindspel - toch konden ook deze wijze mannen vanachter de schermen alleen maar met open mond toekijken hoe Karpov en Kasparov elkaar belaagden op een niveau dat het hunne ver ontsteeg. Deze twee speelden schaak van een andere wereld.

Wie de uitspattingen van dichters niet met een korreltje neemt raakt over het algemeen danig in de problemen. Zeker wanneer het die van een grootheidswaanzinnige betreft als William Blake. En toch geloof ik dat deze fantast iets wezenlijks op het spoor was, toen hij schreef: ‘Opposition is true friendship.’ Want wat kun je anders met de persoon die als enige in staat is jou op de eenzame hoogten van de top recht in de ogen te kijken, dan godsgruwelijk veel van hem houden? Hoe kun je degene met wie je als enige in staat bent om mentale trapezeacts uit te voeren zo spectaculair dat men aan de kant alleen maar kan klappen en huiveren, anders beschouwen dan als je meest dierbare en intieme vriend? Het begon bij me te dagen dat het juist deze vriendschap was die ik moest ontrafelen, die ik uit moest diepen, die ik naar de oppervlakte moest zien te sleuren om de man tegenover mij te ontregelen.

Anatoli - bewust had ik alleen z'n voornaam genoemd, om de intimiteit te benadrukken. Kasparov zinde die klefheid voor geen meter. Koel: ‘Do you mean Karpov?’ ‘Yes, Anatoli. He must be like a brother to you.’ Al keek je er de hele Russische filmgeschiedenis op na, nergens zou je een gelaat aantreffen dat zo'n verrukkelijke mix was van nonchalance en hartstocht als dat van Kasparov. ‘A brother!’ riep hij verontwaardigd, ‘you must be completely ignorant of the history of chess to make a remark so thoroughly stupid! Never in my life have I resented, have I hated, have I *cursed* a person more than I have Anatoli Yevgenevich Karpov!’ Nu weet iedere huis-,

tuin- en keukenpsycholoog dat de ware affecties zich ophouden ver onder de oppervlakte die men met het denken kan bestrijken. Gedachten zijn niet alleen ongeschíkt om de zielenroerselen die er werkelijk toe doen aan het licht te brengen, ze dienen over het algemeen zelfs om die te verduisteren en te ontkennen. Wil men de affecties toch boven water krijgen, dan is het zaak het denken niet op het eigen vlak te bestrijden, maar het simpelweg uit te schakelen.

Dat men in deze poging op hevige weerstand kan stuiten heeft Sigmund Freud aan den lijve ondervonden. Juist op de momenten dat hij bij de oorzaak van een symptoom leek te zijn aangeland werd hij, als verbaal verweer niet meer mocht baten, vaak letterlijk door zijn cliënten naar de keel gevlogen. Zijn dapperheid bestond erin dat hij deze aanvallen niet schuwde maar ze interpreteerde als een teken dat hij op de goede weg was. Het was nu aan mij eenzelfde moed aan den dag te leggen als de Weense arts, want dat ik op de goede weg was, was overduidelijk. De euforie waarmee Kasparov zojuist nog zijn overwinningen had gevierd was omgeslagen in een nietsontziende razernij, die koste wat kost moest voorkomen dat er pijnlijke waarheden over zijn emotionele leven aan het licht zouden komen. En als ik zo eens naar hem keek leek het me niet onwaarschijnlijk dat hij bereid was daartoe een moord te begaan. Mijn gebrekkige kennis van de methoden van de KGB op dat gebied was afdoende om mij te doen besluiten alles in het werk te stellen de Rus het treffen van een dergelijke radicale maatregel onmogelijk te maken, en wel door nog vóór het zover kon komen de definitieve ineenstorting van zijn psychische gestel te bewerkstelligen.

Semezdin Mehmedinović

Negen Alexandria's

Volgens mijn schatting, die mogelijk niet volledig is,
Zijn er in Amerika negen steden met de naam Alexandria.
De landkaart van de nieuwe wereld
Werd getekend door het overtrekken
Van de oude, over het indigo van de oceaan...

Alleen zo wordt voorstelbaar
Mijn reis door het continent:
Onderweg van het ene Alexandria naar het andere
Met aankomst telkens in dezelfde stad.

En alleen wanneer ik zeker weet
Dat de wereld intact is
kan ik mij de beweging voorstellen
Van het ene naar het andere Amerikaanse Alexandria
Telkens weer aanmerend in hetzelfde Egyptische dok

Een teken des tijds

De trein stopt in Las Vegas, New Mexico.
Een kleine, min of meer verlaten stad.
Naast het stationsgebouw diende de grote herberg
Ter ontspanning van de vermoeide reiziger.
De haciënda is verlaten, het heet La Castaneda
En heeft niets te maken met Carlos,
Behalve in mijn beleving van de architectuur van het zuiden.

Door deze stad, wordt verteld, trok Billy the Kid graag
Dood en verderf zaaiend, maar overgave
Aan de mythe
Schonk de woeste jongeling later zijn roem.

Als we het eens zijn dat de terreur een manier vond
Om een pact met de roem te sluiten,
Dan verrijst duidelijk een teken des tijds
Dof voortdenderend over de rails, voor ons.

Arcosanti

Door Arizona reis ik, als een schurk, 's nachts:
Ik was aangekomen in Amerika: de drie maanden
Doorgebracht in Phoenix zou ik onthouden vanwege de zon.
Daar ging ik Arcosanti binnen,
Een architectonische poging om
De kosmos te meten met menselijke maat,

En nu, in de trein, kijk ik naar een kind
Dat een houding zoekt in zijn ongemakkelijke zitplaats
En bedenk dat God bestaat,
Tenminste zolang mijn kind slaapt in Arizona,

Maar te oordelen naar de opwinding die ik voel
Bij degene die ik ooit *als de mijne* heb aanvaard,
Vermoed ik een compleet onvermogen
Om de herinnering aan thuis los te maken van het huis zelf.

Hotelkamer

In het hotel, dat overmoedig Royal Palace heet,
Staat de deur van de kamer aan de overkant aldoor open:
Kalm ademt tussen de lakens gedempt het lichaam van een man.
Ik denk dat hij op sterven ligt. En dat hij dat weet.

Uit het duister van de kamer klinkt de zuivere stem van een kind,
onzichtbaar
Waardoor de stem niet echt lijkt
Eerder datgene wat een stervende ten slotte hoort
Als zijn eigen spreken, een eerste ervaring van taal.

Ik weet niet waarom hotelkamers oneindig zijn
Zodat ik ze altijd zonder herinnering verlaat:
Twee dagen en drie nachten
Was ik onderweg van de Oostkust naar de Westkust
En afgemat weiger ik ook maar een moment te geloven
Dat het continent kleiner is dan een hotelkamer

Manifest van behoedzaamheid

De vijfde nacht van de reis is het lichaam
Gewend niet langer vaste grond te voelen.
Op het station van Mendota
Dat in de taal van Amerikaanse indianen
Betekent: tweesprong, stapt een reiziger in

En meteen legt hij uit waarom hij
Alleen deze soort jeans draagt:
‘... Vanwege de dikke stof
Die mij beschermt tegen slangenbeten.’

Wat te verwachten viel: hij spreekt langzaam
(En elk woord is een manifest van behoedzaamheid):
Hij vertelt dat hij bezig is aan zijn laatste reis,
Dat hij, eventueel, naar Canada zal gaan,
Maar alleen 's winters wanneer de wereld geknecht is door ijs
En de mensen, het spreekt voor zich, trager

Een deur recht overeind in de wind

Aan het einde van de reis ligt Alexandria
Daarheen ben ik deze zomer verhuisd
Met de bedoeling een gedicht te schrijven.
Dat zegt niet veel over mijn toewijding
Eerder iets over de volgende ervaring van thuis:

Daar, aan een rivier, zag ik een deur
Die geen onderdeel was van een huis
Niets meer dan een deur, recht overeind in de wind
Als je hem opende, kon je veilig de rivier in waden.

En ik sprak: ‘Een deur - een dakloze!’

Daarachter lag
Het grenzeloze binnen van een thuis
Met reusachtige gondels uit Italië
En goudvissen in het oceaanaquarium.

(Geschreven onderweg van Alexandria - Washington D.C. - Chicago - Los Angeles - Chicago - Philadelphia - Alexandria van 19 tot 28 september 2001)

Joost Zwagerman

Het gemeenste wat het netvlies kan raken

Gerrit Komrij en H.J.A. Hofland zijn gebloemleesd! Komrijs *Inkt* bestaat uit twee delen van ieder meer dan zeshonderd pagina's. Op het omslag staat een tekening van de schrijver als cholerische polemist. Hoflands *Op zoek naar de pool* is minder omvangrijk. Dat kan en mag, want er bestond al *De draagbare Hofland* uit 1993. Achter in het boek staan foto's van de schrijver als snode militair. Beide gebloemleesden zijn de afgelopen jaren geëerd en gelauwerd. Hofland is door zijn collega's uitgeroepen tot journalist van de eeuw. Komrij ontving de P.C. Hooftprijs en een eredoctoraat van de Leidse universiteit. Sinds vijf jaar is hij Dichter des Vaderlands - onze eerste. Wie *Inkt* en *Op zoek naar de pool* leest, ontdekt een onvermoede overeenkomst. Beiden blijken enerverend te hebben geschreven over stront.

In *Inkt* staat de miniatuur ‘Walging’ waarin Komrij ons eraan herinnert ‘dat we allemaal altijd en overal onze drol met ons mee [zeulen]’. Hij doet dat op een toon die doet denken aan Alexander Portnoy uit *Portnoy's Complaint* van Philip Roth: ‘Kan maar niet wennen aan de fantastische gedachte dat als je naar een vrouw kijkt, dat je dan naar iemand kijkt die gegarandeerd een kut bij zich heeft! Ze hebben allemaal een kut! Gewoon, zomaar onder hun jurk! Een kut om mee te naaien!’ De kut in *Portnoy's Complaint* wordt bij Komrij de drol: ‘Op de toppen van de extase blijven we heel dicht bij de stront. Altijd hebben we die bij ons, ook in onszelf.’ Het zijn zinnetjes die zo in Flauberts *Woordenboek van pasklare ideeën* hadden kunnen staan.

Zo rond je achtste, schat ik, ben je een tijdje verbijsterd door de ontdekking dat iedereen zijn drol met zich meezeult. Komrij heeft zich nooit kunnen ontworstelen aan die ademstokkende verbijstering. Ze speelt op juist wanneer hem fijne, verheven dingen zijn vergund. Kunst, bijvoorbeeld. ‘Iedere onsterfelijke dichtregel, ieder visioen [...], is onveranderlijk ontstaan op, laat ons zeggen, vijfenvijftig centimeter van een hoop stront - een onverdraaglijke gedachte. Er is geen ontkomen aan de drol,’ weet Komrij. Sinds dat besef zijn in ieder geval de voorportalen van zijn Arcadië verwoest. ‘Nooit meer, nooit meer raken we de walging kwijt.’

Behalve ‘Walging’, dat dateert uit 1989, schreef Gerrit Komrij ook het essay ‘Smakelijk eten’, over stront en macht en stront en geld. Hij stipt daarin aan dat de consumptiemaatschappij één groot spijsverteringsorgaan is en dat wij uiteindelijk door onze stront zullen worden opgevreten. Het is een apocalyptische voorstelling van zaken, aan de hand waarvan Komrij zich een intieme verwant toont van H.J.A. Hofland,

die het in zijn pront getitelde essay ‘Stront’ naar eigen zeggen te doen is om de stront als politiek verschijnsel.

Voor Hofland is andermans stront het symbool bij uitstek voor een telkens herhaalde inbreuk op de eigen diepste privacy. Zover wil Komrij nog niet eens gaan. Komrij walgt al van de drol die nog binnen is; van het ongeziene, het verborgene. Hem is het te doen om het idee van de drol, om de drol als Ding an sich. Komrij behandelt een platoonse huivering. Bij Hofland echter is de kogel heel concreet door de kerk. Zijn walging spitst zich toe op de feitelijke confrontatie: ‘De zwaarste, de meest weerzinwekkende onder de kleine invasies is de stank van andermans stront.’ Hofland memoreert de onzichtbare muur van walgelijkheid waar je doorheen moet als je kort na je voorganger de wc binnenkomt. En dat is dan nog niets in vergelijking met de onverhoedse aanblik in een publiek toilet van andermans stront. Die aanblik omschrijft Hofland als het gemeenste wat op dit gebied het netvlies kan raken.

Gegeven deze griezelig herkenbare weerzin getuigt het van bewonderenswaardige veerkracht dat Hofland zich in datzelfde essay de vraag stelt waarom de hele stofwisseling niet tot de grote thema's van de literatuur behoort: ‘Wel het begin, het eten en drinken met het daarbij gepaard gaande genot, maar niet het einde, als alles weer aan de buitenlucht wordt teruggegeven?’

Hofland heeft zo zijn vermoedens. Voedsel, drank en drugs zijn onderworpen aan onze wil, wij hebben macht over datgene wat we consumeren. Deze macht geeft ons in veel over die consumptie te spreken, lezen, schrijven. Zodra alles is geconsumeerd, is die macht vervlogen en kunnen we niets meer naar onze hand zetten. Over wat er dan gebeurt valt weinig te schrijven, aldus Hofland, omdat er nu eenmaal weinig belangstelling voor is en er een taboe op rust. Verder ontbreekt het ons aan passende woorden. Hofland telt er weliswaar acht: schijt, ontlasting, drol, bolus, uitwerpselen, kak en poep. Maar hij geeft de voorkeur aan stront, omdat dit woord het wezen van de substantie het best uitdrukt. Ook bij veelvuldig gebruik van het woord gaat er niets van de sterkte verloren.

Hofland is zelf niet helemaal tevreden over deze vermoedens. Hoezo, hebben wij over stront altijd gezwegen? Hij noemt een aantal schrijvers van evergreens uit de wereldliteratuur - Rabelais, Belcampo, De Sade, Céline - die in hun boeken wel raad wisten met stront. In een kinderverhaal had Gerard Reve het met merkbaar plezier over een grote, dikke, vette drol van stront. In Swifts *Gulliver's Travels* raakt kapitein Gulliver bijna buiten westen als hij door de Jahoes vanuit een boom op zijn hoofd wordt gescheten.

Maar dat zijn en blijven incidenten. Stront als thema blijft in de literatuur betrekkelijk zeldzaam. Hofland lijkt dit te betreuren, gezien de verzuchting: ‘En toch valt het niet te ontkennen dat de spijsvertering en haar resultaat, de stront, een ontzagwekkende functie in ons bestaan vervullen.’

Hofland schreef dit oorspronkelijk in 1986, in het *Nieuw Wereldtijdschrift*. Sindsdien is in de Nederlandse literatuur de hele stofwisseling niet uitgegroeid tot thema. Wel is in fragmenten uit recente - vaak autobiografische - romans en dagboeken de stront in niet mis te verstane plakken tot

ons gekomen. De meeste van die fragmenten vallen onder wat ik zou willen noemen categorie nummer een: stront uit de eerste bron. De overvloed in deze categorie kan betekenen dat sommige schrijvers zich iets aangetrokken hebben van Hoflands signalering van de lacune en er dapper iets aan hebben willen doen.

Een tweede categorie vormt de stront als grondstof voor de groteske. Die categorie is veel minder gevuld dan de eerste. Dat is weleens jammer.

Een derde en vierde categorie ten slotte zijn bij Komrij en Hofland onbehandeld gebleven, te weten de stront als aanjager van vertedering, en de stront als bezegeling van passie. Beide categorieën zijn sterk ondervertegenwoordigd in de Nederlandse literatuur, om redenen die iedereen zal begrijpen. Je moet van goeden huize komen om stront te verheffen tot hoger honing. Lang niet iedereen kan dat, en wie het wel kan heeft er meestal geen zin in.

De mens achter de schrijver

In categorie een - stront uit de eerste bron - brengen schrijvers ons in autobiografische geschriften op de hoogte van hun fecale output. Dat is meestal niet zo fijn om te lezen. Maar het is meestal ook niet fijn bedoeld.

Jaren geleden had een vriend een kleine boekenzaak, gespecialiseerd in poëzie. Ik kwam er vaak, om te kopen, te lezen, te praten. Op een dag kwam ik langs en was er niemand in de winkel. Ik riep hallo, en riep nog eens hallo. Na een of twee minuten werd me de reden van zijn afwezigheid duidelijk. Er klonk de welbekende waterstorting van een wc, en uit de gang achter de winkel kwam kort daarop mijn vriend tevoorschijn die in het voorbijgaan een bibliofiele uitgave van Gerrit Kouwenaar recht legde en de kaft bestreelde. Daarna gaf hij me een hand en zei: ‘Sorry hoor. Ik was even aan het poepen.’

Ja, dat hadden we al begrepen. Maar om het ook te zeggen? Ik vond het een even dappere als deprimerende confessie. Dapper, omdat je ook weleens genoeg hebt van eufemismen. Als neuken neuken heet, heet poepen poepen. Deprimerend, omdat ik er veel voor over zou hebben gehad als mijn vriend zich zou hebben gehouden aan die stilzwijgende overeenkomst van versluiering en eufemismen, temeer daar ik mij herinnerde dat er op de wc van de winkel geen fonteintje was.

Sommige trivialiteiten etsen zich in je geheugen zonder dat je je ertegen kunt verzetten. Mijn vriend is al lang boekverkoper af en is inmiddels een ervaren reiziger, schrijver en journalist. Intussen is het sterker dan ikzelf: nog altijd wanneer ik iets van hem lees of hem ergens hoor spreken, zie ik hem gedurende een seconde weer met uitgestoken hand uit die gang van de boekwinkel komen. Ook denk ik er weleens aan wie destijds die bibliofiele editie van Gerrit Kouwenaar heeft gekocht.

Meer dan eens stuit je in de Nederlandse literatuur van ná de Hofland-signalering op proza dat op je afkomt als een man die zijn handen niet heeft gewassen. In de roman *Het beleg van Laken* van Walter van den Broeck is de hoofdfiguur een schrijver die Walter van den Broeck heet. Op een derde van de roman vertelt deze Walter dat hij onder normale omstandigheden per dag tot drie keer toe kan, maar dat er van-

daag even niets wil komen. Neerdalend op de pot overvalt Walter van den Broeck het zinloze gevoel dat ‘ik alleen maar zit te wachten op de komst van een stom hoopje stinkend afval’. Van den Broecks confessie vormt de inleiding op een soort negatief godsbewijs dat voor de lezer de voorafgaande plaatsvervangende gêne enigszins wegneemt: een God, een échte schepper, zou ongetwijfeld met iets beters voor den dag zijn gekomen dan ons naar Zijn evenbeeld te creëren. Er is geen God, want een ware God dobbelt net zomin als dat Hij schijt.

In zijn dagboek van 2001, *Het leukste jaar uit de geschiedenis van de mensheid*, voelt Ronald Giphart op 13 augustus iets vervelends: ‘een borrel in mijn buik.’ Giphart zit dan met vrouw en kinderen in de auto. Hij rijdt over de ring van Amsterdam en de nood wordt schrikwekkend hoog. ‘Hoewel het mij niet aantrok midden in de stad op straat te poepen, was het de enige reële mogelijkheid. Ik nam de afslag Amsterdam RAI [...], schoot een zijstraat in en scheurde naar een leeg veld. Daar liet ik mijn auto met lopende motor achter en kneep mezelf naar een verlaten bouwkeet. Me niet bekommerend om voortrazende auto's op de A10, liet ik gehaast mijn broek zakken [...]. Na een minuut of wat verdwenen alle borrels en kwam de kleur weer terug op mijn gezicht. Nahijgend bekeek ik beschaamd de mens achter de schrijver.’ Hier wreekt zich het feit dat Giphart deze onttakelende anekdote tamelijk beeldend heeft beschreven. Sinds ik dit las zijn de velden bij de A10 schuldig landschap. Uit piëteit met de schrijver, maar ook uit milde zelfbescherming, nemen wij sindsdien alleen in uiterste noodgevallen nog de afslag Amsterdam RAI.

Misschien dat de uitnodiging tot het bijhouden van een jaarboek voor Privédomein automatisch verleidt tot penetrante ontboezemingen, want twee jaar eerder kwam Rogi Wieg in zijn dagboek *Liefde is een zwaar beroep* met een soortgelijk verhaal, zij het niet over zichzelf, maar over de eerbiedwaardige en inmiddels overleden dichter Adriaan Morriën. Wieg: ‘Morriën en ik waren uitgenodigd op een feestje op een uitgeverij [...]. We zouden er samen naartoe gaan. Ik wilde wel met de tram, maar Morriën, vitaler dan ooit, leek het beter te gaan lopen. [...] We steken over bij het stoplicht en lopen langs een stukje grasveld. Ineens zegt Morriën: Ik moet verschrikkelijk kakken. Ik vraag: Hou je het vol tot we op het feestje zijn? Hij schudt zijn hoofd en zegt: Ik ga even in dat grasveld kakken. Hou jij de boel in de gaten? Adriaan loopt het grasveld op. Ik slenter een beetje over straat. Het is tamelijk donker, ik zie geen voorbijgangers [...]. Adriaan trekt zijn witte pantalon tot op de knieën omlaag. [...] Dan roept hij me. Ik kom wat dichterbij. Wat is er, Adriaan? Hij vraagt of ik zakdoekjes bij me heb. Ik heb niets om m'n kont mee af te vegen. [...] Ach, zegt hij, wat maakt het ook uit, ik veeg gewoon mijn kont met mijn hand af. Zo gezegd zo gedaan. Daarna veegde Adriaan zijn rechterhand aan het gras af. [...] Eenmaal aangekomen op het feestje begon hij iedereen een hand te geven. Ik geloofde mijn ogen niet en fluisterde in Morriëns oor dat hij eerst zijn handen moest wassen. Dat doe ik zo, antwoordde hij. Toen glimlachte hij: Ik was het al helemaal vergeten. Maar goed, een beetje stront heeft nog nooit iemand kwaad gedaan.’

Laconieker heb ik stront uit de eerste

bron zelden verwoord gezien. En het is waar, stront onttrekt zich aan iedere moraal. We zijn allemaal honden. Toch zocht ik na het lezen van deze passage even in een oude agenda op wat voor feestje dat geweest kon zijn en of ik er misschien ook te gast was geweest.

Constipatie en hoge nood: dat zijn zo de problemen onder schrijvers met een reguliere stofwisseling. De junk is baas boven baas. Regelmatig heroïnegebruik obstipeert in extremis, memoreerde René Stoute onder meer in *Op de rug van vuile zwanen.* Elders beschreef Stoute eens hoe een alter ego gitzwarte en steenharde keutels met een theelepel tevoorschijn peuterde. Tijdens een periode van afkick slaat die constipatie onmiddellijk om in haar tegendeel. Alles stroomt. Tegen het einde van Bart Chabots *Brood en spelen*, het verslag van zijn theatertournee samen met Jules Deelder en Herman Brood, blijkt Brood op een dag een luier te dragen. Hij is afgekickt, na ruim dertig jaar, meldt de luierdrager trots. Het ongemak van die luier weegt niet op tegen de enorme vreugde om die afkick. Tijdens een optreden in Rotterdam wijst Brood het publiek op die luier en zegt: ‘Kijk, dit zijn zo de consequenties van het afkicken hè.’ Bart Chabot beschrijft hoe Herman Brood met een vork de luier vanonder zijn broek tevoorschijn trekt en ermee naar het publiek begint te zwaaien. Daarna slingert hij die luier een paar maal in het rond, tot hoorbaar ongemak van de zaal. ‘Godskolere,’ hoort Chabot naast zich mompelen - zelfs Jules Deelder blijkt licht ontregeld door de performance-met-luier. Achter de coulissen wacht intussen Cor op hem, zijn papegaai. Die papegaai heeft wat sporen achtergelaten bij zijn nieuwe eigenaar: Hermans haar en jasje zitten onder de papegaaienstront. Zomaar een avond uit de theatertournee *Apocrief.*

Het junkiebestaan levert, afgaand op de fragmenten van Stoute en Chabot, bijna automatisch een uitvergroting op van de problemen die stront kunnen veroorzaken. Het vloeit of het stokt, het gekoesterd evenwicht bestaat niet. Wij zijn niet allemaal junkies, en dus blijft er een geruststellende afstand tussen lezer en lijdende ex-verslaafde. Hun obstipatie en incontinentie zullen de onze nooit zijn, want daarvoor leven wij niet ongezond genoeg. Maar oud zijn we wél allemaal, ook als we het nog niet zijn, want dan zijn we het morgen wel. Het hartverscheurendste over stront uit de eerste bron las ik bij Hans Warren, in zijn *Geheim dagboek 2001.* Warren overleed in december 2001. Hij was eenentachtig. Een klein jaar later verscheen het dagboek dat hij dat jaar had bijgehouden. De reeks ‘Geheim dagboek’ telt al vele gepubliceerde delen, en in het tweede - Warren is dan vijfentwintig - staat, op 29 november 1947: ‘De angst om eenzaam oud te worden. Verliefd worden op een man als ik vijftig ben, kaal, gerimpeld, vervallen gebit.’ Eenmaal over de vijftig wordt Warren inderdaad verliefd, zij het niet op een man van zijn leeftijd, maar op de dan zeventienjarige Mario Molegraaf, die hem lyrische, bewonderende en inviterende brieven schrijft. De eerste ontmoeting, eind 1978, is het begin van een langjarige verbintenis. Bijna vijfentwintig jaar later, in 2001, zijn Warren en Molegraaf nog steeds bij elkaar. In *Geheim dagboek 2001* noteerde Warren in augustus: ‘Vandaag is er iets verschrikkelijks gebeurd. M. was om tien uur boodschappen gaan doen [...]. Hij was nauwelijks weg of ik werd overvallen

door de hevige aandrang om te poepen. Ik deed het zelfs in mijn broek, maar wist de drollen in tissues op te vangen. Ik kon niet opstaan van de wc-pot. Ik probeerde het talloze malen [...]. Paniek sloeg toe: het vooruitzicht twee uur in de koude wc te moeten doorbrengen. Ik dacht een uitweg te vinden. Naar de zoldertrap kruipen en me daar met mijn armen omhoog hijsen. [...] Onder aan de trap raakte ik helemaal klem tussen scherpe latten en planken.' Zo wordt Warren door zijn levensgezel gevonden, die hem onmiddellijk de huid vol scheldt. Met hulp van twee buurmannen wordt Warren ontzet. 'Ze droegen me, met m'n blote, opgezwollen buik, naar bed: ik kon niet lopen na zo lang met mijn benen vast te hebben gezeten.' Het incident leidt tot grote woede bij Molegraaf; de jongeman verwijt de oude man dat die zich aanstelt en zich zieker en wrakker voor doet dan hij is. Een maand later, in *GD 2001*: 'Gisteren is wel de ergste dag van ons drieëntwintig jaar samenleven geweest. Ik had buikpijn en bevuilde mezelf erg. [...] Ik weet niet hoe het mogelijk was, maar letterlijk overal zat kleverige stront. Op m'n rug, m'n overhemd, ook m'n pantalon zat vol. [...] M. werd zo woedend dat ik me geen raad wist. Zijn gescheld en bedreigingen waren waanzinnig. Ik had dit allemaal opzettelijk gedaan. Ik was het walgelijkste wezen op aarde dat ik me om m'n zin door te drijven domweg met stront insmeerde. Hij ging alles kapot slaan [...].' Drie maanden later overleed Warren. Een paar dagen voor zijn dood had hij nog in zijn dagboek genoteerd: 'Iedere handeling is een marteling. [...] Telkens onderbroken door buikkramp, winden-met-inhoud [...]. Ik verlang naar de dood.'

Terug naar het dagboek van 1978. Warren leeft toe naar de kennismaking met Mario. Hij schrijft: 'Ik heb een taxi besteld voor twaalf uur en voel me een dwaas. [...] Ik hoop zo, dat ik hem begeren kan. Die allereerste indruk...'

Erger dan de kogel

De tweede categorie - stront en de groteske - vormt in literair opzicht misschien een grotere uitdaging dan de eerste. Stront gedijt uitstekend binnen de fabel. Toen ik zeven, acht jaar was, probeerde ik de liefde van mijn moeder te doorgronden door haar te confronteren met, letterlijk, fabelachtige dilemma's. Om redenen die ik ook achteraf niet helemaal begrijp legde ik haar die dilemma's altijd voor wanneer ik in bad zat en zij iets opruimde in de badkamer. Ik begon onschuldig: 'Stel, boeven breken bij ons in. Ze gijzelen ons. En dan zeggen ze tegen jou, we schieten óf uw man óf uw zoon dood. Wat antwoord je dan, mam?' Mijn moeder had weinig bedenktijd nodig: 'Ik zou zeggen, schiet mij maar dood, want die keuze kan en wil ik niet maken.'

Dat antwoord vond ik tamelijk verpletterend. Maar tevreden was ik nog niet. 'Stel, die boeven zijn echt gek,' zei ik. 'En ze zeggen, uw man en zoon blijven leven als u een hap stront neemt.' Ik huiverde van mijn eigen hypothese. Mijn moeder gaf geen antwoord en legde een handdoek voor me klaar. 'Kom je het bad uit?' vroeg ze.

Over dit dilemma durfde ik niet dóór te vragen. Maar ik trok ingrijpende conclusies. Wanneer inbrekers mijn vader en mij met de dood zouden bedreigen, was mijn moeder bereid zich op te offeren. Maar

stront eten, al was het maar één hap - dat ging haar te ver. Ik had de grenzen van het gruwelijke verkend. Stront bleek erger dan de kogel.

Ik herinnerde mij het gesprek met mijn moeder toen ik het verhaal 'Poep' had gelezen, van Manon Uphoff. Het staat in haar debuut *Begeerte* en is een met smaak geschreven fabel over een arme man die bij het zien van een prachtig huis een weddenschap accepteert van de dame die het huis bezit. Dit is wat de dame hem voorstelt: als de arme man twee bolussen van haar beide Deense doggen opeet, is dat huis voortaan van hem. Na aarzeling en walging hapt de arme man toe. Kokhalzend en hevig trillend werkt hij de eerste drol naar binnen. De deftige dame kijkt in paniek toe. Zij begint te geloven dat ze dakloos zal worden. Het komt niet in haar op dat ze de weddenschap ook gewoon ongeldig kan verklaren.

Als de arme man aan de tweede bolus wil beginnen, stelt de deftige dame hem voor dat zijzelf die tweede drol verorbert, zodat ze quitte staan en zij het huis mag behouden. Beduusd stemt de arme man in. De angst om haar bezit te verliezen is groter dan haar afschuw; verdoofd eet de deftige dame de tweede drol op, tot de laatste kruimel. Als ze achterover in het gras leunt, heeft ze ineens de indruk dat haar huis veel kleiner, veel onbeduidender is dan het ooit geweest was. Veelzeggend is ook het gedrag van de honden Aaron en Atlas: De twee grote goedverzorgde doggen renden terug naar hun bazin en besnuffelden haar met tederheid. De arme man en de deftige dame gaan, zoals dat in sprookjes gaat, ieder huns weegs, echter met dezelfde vraag dreunend tegen de trommelvliezen: 'Waarom heb ik poep gegeten? Waarom heb ik poep gegeten?'

Uphoff is van 1962 - ze is één jaar ouder dan ik - en komt uit een gezin van dertien kinderen. Misschien heeft zij, net als ik met mijn tien jaar jongere broer, met zusjes en broertjes meegekeken naar de kindershow *De film van Ome Willem*, met aan het begin van iedere aflevering een lied dat werd gezongen door onze held, Ome Willem, gespeeld door Edwin Rutten. Zittend achter een drumstel en geassisteerd door drie muzikanten die hij de Geitenbreiers noemde, stelde Rutten zijn publiek van drie- en vierjarigen een aantal vragen, waarbij ieder kind verzaligd griezelend uitzag naar zijn laatste vraag: Luister even wat ik roep. Lust je soms een broodje poep? Zijn publiek joelde in extase van nee. Thuis rilde mijn broertje intens. Niemand kon de woorden broodje poep zo prachtig uitspreken als Ome Willem. Broodje Pah-hoep. Poep is ook geweldig gekozen. Een broodje stront had niet gekund. Poep ademt onschuld; stront is van grote mensen. Terecht beweerde Hofland dat poep, juist doordat kinderen aan dit woord de voorkeur geven, een eufemistische connotatie heeft gekregen. De arme man en deftige dame van Uphoff aten poep. Maar zouden ze ooit stront hebben durven eten?

Het liefste remspoor

De derde categorie - stront als aanjager van vertedering - bestaat uitsluitend dankzij kinderen. De gedachte aan kinderen die poepen of hebben gepoept onttrekt zich aan de gangbare walging waarover Komrij het heeft. Het poepend kind kan ons zelfs vertederen. Aan die vertedering zijn twee voorwaarden verbonden. De

kinderen moeten nog klein zijn. En het moeten je eigen kinderen zijn. Anna Enquist zei ooit in een interview dat ze het soms betreurde dat haar kinderen niet meer jong waren. Inmiddels vond ze het nogal stinken in de gang als haar zoon naar de wc was geweest. Ze had heimwee naar de jaren van de minder penetrante kleine-kinderstront en misschien ook wel naar het gezichtje van een poepende kleuter: boeddha's met een kortdurend probleempje.

Iedereen die kinderen heeft zal de tolerantie met het poepend kind herkennen. Sterker: het praktisch ouderschap is alleen maar mogelijk wanneer de allesoverheersende walging van stront tijdelijk wordt opgeschort. Het wonderlijke is dat ouders, is mijn ervaring, daar geen enkele inspanning voor hoeven te leveren. Ik ken geen vader of moeder die kokhalzend hun baby verschoont. Evenmin hebben ouders er moeite mee dat je je kleuter met raad en daad moet bijstaan in het billen-afvegen. Om nog maar te zwijgen van het leren doortrekken na het poepen. Zoiets kost veel oefening. Kleine kinderen trekken uit zichzelf niet door, al was het maar doordat ze niet bij de trekker kunnen. Dat moet jij dus doen. Zulke klussen zijn alleen maar mogelijk dankzij een tijdelijke immuniteit voor het gemeenste wat het netvlies kan raken. De meeste ouders zijn niet alleen immuun, ze zijn zelfs uitstekend toegerust voor die opgave. Je hoort of leest er alleen zelden iets over, en al helemaal niet in de Nederlandse literatuur. In een tussenzinnetje liet Kees van Kooten er iets over los, in het verhaal ‘Prostatitus’ in *Veertig.* De ikfiguur moet plassen en constateert bedroefd dat hij voor een specifieke vaderlijke daad de kracht lijkt te gaan missen. ‘[...] wanneer ik 's nachts [...] thuiskeer constateer ik dat mijn straal onvoldoende kracht heeft om de kinderen hun remsporen uit de toiletpot te kunnen spuiten.’ Het is maar een zinnetje, maar het relativeert de Komrij-iaanse walging. Sterker dan die walging is de liefdevolle neiging tot opschoning. Plezierig ouderschap.

De kringspier, wijkend

De laatste categorie - stront als bezegeling van passie - is natuurlijk hors concours. Dit is de categorie voor helden. Ik doel niet op coprofilie - dat is minder een passie dan een fetisj, en alle fetisjisme is in de kern een intensievere variant van het hobbyisme. Ieder zijn hobby. Interessanter is het wanneer de minnaar zich op de stront van zijn geliefde beroept om zijn hartstocht te verkondigen. Voor zulke exclamaties moeten we vanzelfsprekend bij Jan Wolkers zijn, die als geen ander zijn pen in mest en rulle aarde heeft gedoopt. In *Turks fruit* maakt hoofdpersoon Erik regelmatig pentekeningen van Olga, op wie hij allesverzengend verliefd is. Erik begint aan die tekeningen zodra Olga even naar de wc is. Onder de tekening schrijft hij meestal snel een liefdesverklaring. Daarna schuift hij die tekeningetjes-met-tekst onder de wc-deur door. Wolkers: ‘Als ze verschrikkelijk onweerstaanbaar was [...] schreef ik: IK HOUD ZOVEEL VAN JE, VEEG JE REET MAAR NIET AF, IK LIK JE SCHOON. Ze heeft het nooit gedaan.’ In die laatste zin klinkt oprechte spijt door.

Ik was veertien toen ik *Turks fruit* voor het eerst las, en die liefdesverklaring maakte indruk. Je hoefde dus niet dichterlijk of hooggestemd te doen om je vriend-

innetje de liefde te verklaren. Iets stoers beweren over stront volstond. Toch was het een scène uit de verfilming van *Turks fruit* die me altijd is bijgebleven. Monique van de Ven komt gillend van paniek uit de wc. Er ligt bloed in de pot. Ze is bang dat ze een vreselijke ziekte heeft. Zonder een moment te aarzelen stormt Rutger Hauer naar het toilet, hurkt voor de pot en gaat met onderzoekende vingers door de roodmet-bruine smurrie. Breed lachend staat hij op. Bietjes. Het waren de bietjes die ze de vorige dag hadden gegeten.

In de film stond Erik zich er niet op voor dat hij haar stront inspecteerde. Het leek bijna een routineklus. Dat was, vond ik, het grootst mogelijke blijk van liefde, groter in ieder geval dan het maken van die tekeningen-met-tekst die de Erik uit het boek onder de wc-deur door schoof. Die tekeningen waren toch ietsje vrijblijvender.

In het boek zijn de bietjes rosbief en maakt Erik geen duik in de wc-pot. Als Erik en Olga in het bos een dood konijn zien dat uit elkaar is gepeuterd door een kraai, verbiedt zij hem om met een stokje in het kadaver te poeren. Olga wil zo snel mogelijk verderlopen. Wolkers: ‘Toen we doorliepen zei ze dat ze zo geschrokken was omdat een rood sliertje uit zijn kop had gehangen, precies zo'n sliertje als ze eens in de wc in haar poep had zien zitten. Ze was verschrikkelijk geschrokken want ze dacht dat ze kanker had. Dat het vlees gewoon losliet.’ Met een opgerold wc-papiertje was ze in haar stront gaan roeren en toen had ze gezien dat het een sliertje rosbief was. Maar die angst was gebleven. Stront blijft een conversation-piece tussen de twee, ook nadat ze uit elkaar zijn gegaan en Olga hem bij een toevallig weerzien over haar tweede huwelijk vertelt. Die man, een Amerikaanse ingenieur, was niks, vertelt ze hem. Ze had bij hem het idee gehad of ze in een groot konijnenhok woonde. ‘Met niets dan stro en haar eigen keutels.’

Connie Palmens *I.M.* is veel minder strontrijk dan *Turks fruit.* Maar daar staat tegenover dat Palmen haar roman begint met een inmiddels beruchte strontpassage. *I.M.* gaat over Connie Palmen en Ischa Meijer die van elkaar hielden. Ischa ging dood. Connie schreef het in memoriam, in de vorm van een roman. Het in memoriam begint zo: ‘Hij sluit de voordeur van de Reestraat af als ik vanaf de Prinsengracht de hoek om kom. We blijven allebei verstard staan, kijken elkaar aan en zeggen niks. Hij wou naar mij toe en ik naar hem, dat weten we. Zonder me van tevoren te waarschuwen wijkt mijn kringspier uit elkaar en ik doe het in mijn broek. Tegenover me spreidt hij zijn benen, grijpt naar zijn kont en roept verbaasd uit dat hij in zijn broek heeft gepoept.’

Het is erg gemakkelijk om de opening van *I.M.* te ridiculiseren. Dat is dan ook veel en vaak gebeurd. Het is natuurlijk ook een beetje een belachelijke passage, *over the top* en ook hier en daar slordig geformuleerd. Waarom wijkt Connies kringspier niet uiteen maar uit elkaar? En wijkt een kringspier eigenlijk wel uit elkaar als je ineens moet? Zo ja, dan heb je na het uit elkaar wijken dus twee stukken kringspier. Verder wekt deze passage onvermijdelijk een plaatsvervangende schaamte. Ischa was een publieke persoon, maar om nou te zeggen dat je na zijn dood per se op de hoogte wenst te worden gebracht van het feit dat hij op zekere dag in zijn broek scheet... nou nee. Je legt *I.M.* snel weg en

gaat een luchtje scheppen, overal heen, behalve naar de Prinsengracht, want net als de veldjes bij de RAI is dat vanaf nu schuldig landschap.

Dat Palmen de gelijktijdigheid van hun ongemak benadrukt heeft ook iets snoeverigs. Synchroonpoepen - addenoje! Het wil de overtreffende trap zijn van het gelijktijdige orgasme. Wat hierna nog? Samen sterven, ja. Maar dat gaat niet, want Ischa was dus al dood. Romeo en Julia als twee bruine spuitgasten - literair exhibitionisme zal nooit meer hetzelfde zijn.

Dat soort opmerkingen dus. Ik heb er ook weleens zo een gemaakt, tegen vrienden die eveneens *I.M.* hadden gelezen. Met zulke opmerkingen wilden wij ons ongemak verdoezelen. Het is vermoedelijk precies het soort ongemak dat de schrijfster op het oog had. Want Palmen begreep natuurlijk ook wel dat dit romanbegin zich makkelijk laat bespotten. Toch had ze het zo opgeschreven en liet ze het zo. Want Palmen wist dat de passage behalve bespottelijk ook grandioos is. Dat grandioze zit hem in het deel van de anekdote dat de schrijfster opzettelijk en zorgvuldig verzwijgt. Na deze passage staat er: ‘Ik zeg tegen hem dat ik dit keer wel met hem mee naar boven ga.’ Naar boven betekent: met hem mee naar huis.

Zeven dagen eerder namelijk, toen ze elkaar hadden leren kennen, had Ischa Meijer haar dit gevraagd. Toen had ze nee gezegd. Geen gewoon *katholisch* meisje, La Palmera. In *I.M.* vertelt ze dat ze altijd zeven dagen kuisheid betracht voordat ze met iemand die ze serieus neemt naar bed gaat. Op die zevende dag komen de twee aanstaande geliefden elkaar dus tegen op de hoek van de Reestraat en de Prinsengracht - waarna er gebeurt wat er gebeurt.

Een andere schrijver zou het verhaal hebben vervolgd over wat boven had plaatsgevonden: een gezamenlijke nerveuze slappe-lachbui over de bevuiling, misschien. Of anders: schaamte, verlegenheid, ingehouden weerzin ook. Maar Palmen schrijft er verder niets over, alleen dit: ‘Tot op de dag dat we tegenover elkaar staan en het in onze broek doen, zien we elkaar iedere dag, maar slaap ik in mijn eigen huis. Daarna bijna nooit meer.’

In ‘Walging’ poneerde Gerrit Komrij: ‘We beseffen dat ook degene met wie we, in innige verstrengeling, de wereld zouden dienen te vergeten in een orgie van liefde niet meer is dan een zak met slijm, kraakbeen, bloed en stront.’ Hij noemde dit, zoals gezegd, een ondraaglijke gedachte. Op die ondraaglijke gedachte zijn heel wat beklemmende liefdesgeschiedenissen gebaseerd. Van twee geliefden op leeftijd wordt de een ziek en incontinent. Of: na een nacht van uitspattingen in clubs en discotheken wordt je liefje misselijk, begint te kotsen en krijgt last van diarree. Het zijn grote en kleine beproevingen waarmee de romancier wel weg weet. Pas als de liefde duurzaam is gebleken, is zij hopelijk bestand tegen de zwaarste, meest weerzinwekkende onder de kleine invasies door de ander.

Connie Palmen maakt er echter geen woord aan vuil. Nog voordat Ischa en zij geliefden zijn geworden, is voor beiden de Komrij-iaanse ondraaglijke gedachte al onthutsende werkelijkheid geworden - en het onthutsende is dat het voor beide aspirant-geliefden helemaal niet onthutsend was. Het was alleen maar frappant. Hé, jij ook? Ja, ik ook. Stront was het, meer niet, in *I.M.* verder geen vervolg of pointe waard. De twee gaan vervolgens naar bo-

ven. Ischa's etagewoning blijkt een metafoor voor de wereld die zij betreden, waarvan ze voordien wel wisten dat die bestond maar die tot dan toe niet de hunne was geweest: een privé-domein waar de walging is uitgebannen. Om de suggestie van die uitbanning is het Palmen te doen. Daarom is dit begin van *I.M.* ook niet zozeer een sterk verhaal uit categorie een of een spektakel uit categorie twee, maar een statement dat de liefde dient. Het zegt: tegen de muren van het privé-domein ketst alles af, alle denkbare spot, dédain en jaloezie van derden. Bevuild en bespottelijk zijn ze ter plekke en per direct onaantastbaar geworden, die twee. De bevuiling was een zuivering. Hoger honing.

Dat vind ik mooi. Dankzij die zuivering is het begin van *I.M.* radicaler dan de passage in *Brood en spelen* over de luier van Brood, hartstochtelijker dan die ene brief die Erik in *Turks fruit* onder de wc-deur door schoof, net zo aandoenlijk maar indringender dan de anekdote over de welgemikte straal die de vader in *Veertig* in de wc-pot laat kletteren. Voor wie het wil zal het begin van *I.M.* altijd wel belachelijk blijven. Het zal Palmen niets uitmaken. Zij maakte goud uit stront. Dat is het maximum.

Vincent Overeem
Knapkruid

De hitte was zo erg dat hier en daar het asfalt smolt. Wanneer het 's avonds afkoelde stolde het. Sporen van de dag bleven achter: het profiel van een fietsband of een schoenzool, zelfs de afdruk van een hondenpoot.

Ik zocht verkoeling in de schaduwrijke achtertuin, onder de luifel. In de hoek, naast een conifeer die een harsige geur verspreidde, zat ik in een rieten stoel en bladerde in een atlas. Afrika. Ik prevelde de namen met dichtgeknepen ogen zacht voor me uit. *Zuid-Afrika - Kaapstad, Namibië - Windhoek, Botswana - Gaborone.* Steeds dacht ik terug aan de dia's die de meester ons op de laatste schooldag voor de zomervakantie had getoond. Zo nu en dan had hij er iets bij verteld.

Twee jonge negermeisjes zaten gehurkt naast elkaar. Om de bovenarmen, hun nek, net onder de knieën en om hun enkels droegen zij een rij brede, goudkleurige ringen. Ze hadden een leren lapje om hun middel geknoopt, meer niet. De meester schoof het plaatje snel voorbij, een enkeling giechelde.

Voor me op het terras stond moeder. Met haar rug naar me toe plantte ze in gebukte houding geraniums in oranje potten. Soms haalde ze zacht haar neus op. De paarse spataderen op haar benen tekenden zich af in haar bleke vlees. Dunne wormpjes die omhoog leken te kruipen. Een ogenblik dacht ik ze te zien bewegen.

Met een zucht richtte ze zich op en strekte haar brede rug, de handen in haar zij. Ze draaide zich om, keek mij vanonder haar zonnehoedje aan en vroeg als zo vaak: ‘Drink je wel genoeg?’

Ik hield mijn glas omhoog en er verscheen een glimlach op haar gezicht.

‘Wat lees je toch?’ vroeg ze.

‘Niks.’ Ze begreep het toch niet. Ik boog me opnieuw over de atlas. Een hommel zweefde brommend voorbij.

Die lange, zwarte man met die bloeddoorlopen ogen en die ron-

de beschilderingen over zijn hele lichaam, hij hief een speer in de lucht en grimaste angstaanjagend. We deden hem tijdens de pauze op het schoolplein na. Dikke Stefan kon het 't beste en wij hielden niet op hem te vragen het nog een keer te doen. Tijdens zijn imitatie wist hij zijn hoofd tot een vuurrode bal op te blazen. '*Zamba zambaay!*' riep hij alsmaar. Dat werd een kreet van ons.

De telefoon rinkelde en moeder snelde naar binnen, even later verscheen ze in de deuropening.

'Het is voor jou,' zei ze. Ze was wat buiten adem. 'Jonas.'

Ik legde de atlas op mijn stoel, liep de keuken in en pakte de hoorn op. 'Hoi, Jonas,' zei ik.

'Ga je mee zwemmen?' Zijn stem klonk opgewonden. 'Bij het grindgat. Mamma gaat ook mee.'

Ik haalde me zijn moeder voor de geest. 'Ik kom eraan,' zei ik snel.

In de hal scheen de zon door de ruit van de voordeur op de grijze plavuizen. Een vlieg probeerde een weg door het glas te vinden. Langzaam liep ik de trap op en met gesloten ogen hield ik een denkbeeldige speer voor mij uit.

In mijn kamer was het benauwend warm, de gordijnen waren nog gesloten. Ik schoof snel een raam open. Een zucht wind vlaagde naar binnen, het gordijn bolde op. Ik pakte mijn zwembroek en een handdoek, en maakte een zwemrol. Vanonder mijn bed haalde ik mijn bootschoenen tevoorschijn en trok ze aan. Ze waren me te krap. Ik bewoog mijn tenen, het ging nog net.

Een tijdje bleef ik op mijn bed zitten. Jonas' moeder had een dromerige blik in haar ogen. Je zou haar vast alles over Afrika kunnen vertellen. Wanneer ik daar op bezoek was bekeek ik haar soms. Stiekem. En als onze blikken elkaar kruisten, keek ik snel een andere kant op.

In de tuin stond moeder nog steeds gebukt bij haar potten.

'Ik ga naar Jonas,' zei ik terwijl ik in de deuropening bleef staan.

Ze keek niet op, maar ging door met haar bezigheden. 'Krijg ik een zoen? Of doe je weer of ik je moeder niet ben?'

Ik liep op haar af en gaf haar een slordige kus op haar wang. 'Dag, mam.'

Ze richtte zich op en veegde met de palm van haar hand haar neus af. Het kwabbige vet van haar bovenarmen wiegde met haar bewegingen mee. Zij zou nooit bij een stam kunnen horen, daar moest je sterk voor zijn.

‘Dag, schat.’ Ze wilde mij een aai geven, maar ik liep snel weg. In de gang stal ik twee kwartjes uit haar portemonnee.

Ik klemde de zwemspullen onder mijn snelbinders en reed de straat op. De schaduwen van de bomen bewogen over het asfalt. Vanachter een heg klonk het ronkend geluid van een grasmaaier. Een moment hing er de geur van net gemaaid gras.

Aan het einde van de laan was een pad, aan het hek hing het bordje: BETREDEN VERBODEN, PRIVÉ-TERREIN. Toen ik het pad in fietste hield ik het terrein door het roestige hekwerk scherp in de gaten. Iets verderop werd het zand te mul en moest je met de fiets aan de hand verder lopen. Aan de rand van het pad stond springbalsemien. Over mijn zadel gebogen liet ik enkele zaadlobben tussen mijn vingertoppen springen. Ik hoorde het slaan van een buitendeur en liep gehaast verder.

Bij de bakker op de hoek zette ik mijn fiets op de standaard. Op het schoolplein tegenover me voetbalden twee jongens. Echt voetballen was het niet: steeds trapten ze om de beurt de bal zo hard mogelijk tegen de muur. Het schoolgebouw leek zich dreigend voorover te buigen, alsof het zich ergerde aan dat treiterig stoten tegen de bakstenen.

Ik ging de winkel binnen, het belletje rinkelde. Vanuit de gang kwam de vrouw aansloffen. Toen ze in de winkel verscheen maakte ze een vragend gebaar met haar hoofd. Het vel bij haar keel hing slap naar beneden, het deed me denken aan de lel van een kalkoenenhals. Ze zeiden dat ze niks meer zag en niks meer voelde, dat ze het verschil niet meer merkte tussen een riks en een gulden.

‘Vijf dropsleutels,’ zei ik.

Ze pakte het snoep uit een pot, stopte het in een plastic zakje en legde het op de toonbank. Toen ik haar twee kwartjes gaf raakte ik haar daarbij aan, haar huid voelde oud. Ik deed het snoep in mijn broekzak, liep de winkel uit en veegde mijn hand aan mijn T-shirt af. Zij was de medicijnvrouw van de stam, zij wist van de zwarte kunst. Als ze wilde kon ze je zo betoveren.

Ik zette mijn fiets op slot en liep door het lage hek het klinkerpad op. Het was overwoekerd door planten. Ineens klonk vanuit de achtertuin muziek. Oudere muziek. Eerst een drummer, heel zenuwachtig, toen een piano en uiteindelijk een mannenstem die zong.

Om de hoek, op het ronde terras, stond de moeder van Jonas in

de schaduw. Alleen. Ze danste op haar blote voeten op de maat van de muziek. Met gesloten ogen zong ze mee.

Ik wilde weer weggaan, maar ze opende haar ogen en zag me meteen. Ze keek me indringend aan, net als bij die dia van school: een vrouw in een inktzwart gewaad. Alleen haar beschilderde, gevouwen handen waren zichtbaar geweest. En haar ogen. Een priemende blik had de klas in gekeken en ik, zittend in het donker, had ademloos teruggekeken.

Ze wenkte me lachend. ‘Kom, Vic. Kom dansen.’

Ik liep het terras op en voelde de koelte van de schaduw. Draaide verlegen op mijn voeten.

‘Wat is er? Hou je niet van dansen?’

Ik haalde mijn schouders op.

‘Dat weet je niet?’ Ze trok een wenkbrauw op en keek me een beetje spottend aan. ‘Ook vreemd om dat niet te weten.’ Ze liep naar binnen en zette de muziek iets zachter. Toen ze weer in de deuropening verscheen, deed ze haar haar in een staartje. Ze had plukjes onder haar oksels. ‘Hou je niet van dit soort muziek?’

‘Gaat wel,’ zei ik.

‘Echt jaren vijftig. Dat draaiden wij nou toen we jong waren.’

Daar moest ik om lachen.

‘Vind je dat gek?’ Ze pakte me onder mijn oksels en kietelde me zachtjes. Moeder deed dat altijd te hard, maar zij niet.

Met een schreeuw maakte ik me los. ‘Waar is Jonas?’ vroeg ik.

‘Die is een boodschap voor me doen.’ Ze schoof een lokje haar achter haar oor en stond op. ‘Ondertussen maken wij limonade en boterhammen. Ga je mee?’

In de keuken opende ze een kastje, ging op haar tenen staan en pakte een fles aanmaaklimonade. Er verscheen wat bloot bij haar middel, ze had twee deukjes boven haar billen.

‘Bij het fietsen zal het warm zijn, dan moet je voldoende drinken.’ Ze draaide de kraan open.

‘Dat zegt mamma ook altijd.’

Ze zei daar niets op terug, zwijgend vulde ze de thermoskan.

Ik haalde het plastic zakje uit mijn broekzak en deed een stap naar voren. ‘Wil je een dropsleutel?’ Het zakje hield ik geopend voor me uit.

Ze zette de thermoskan op het aanrecht en keek naar het snoep. ‘Nou, graag.’

Allebei namen we er eentje. Terwijl we op het snoep kauwden staarden we voor ons uit.

‘In Afrika heb je allerlei stammen,’ vertelde ik. Ze knikte afwezig.

Er klonken voetstappen en Jonas verscheen in de deuropening. In zijn hand hield hij een plastic boodschappentas. Hij droeg een T-shirt, een korte broek en hoge gympen.

‘Is het gelukt?’ vroeg ze.

Hij knikte stoer en zette de tas op tafel. Ze trok hem lachend naar zich toe. Terwijl hij haar van zich af duwde, raakte hij per ongeluk een van haar borsten aan. Ik deed een stap naar achteren, het was net of ze niet wisten dat ik er was. Ik hief mijn hand op. ‘Hoi,’ zei ik.

‘Hoi, Vic.’ Jonas glimlachte even.

Buiten voor het hek stonden we op haar te wachten, ik leunde tegen mijn fiets. Jonas liep naar een rododendronstruik aan de rand van de stoep. Hij keek even om zich heen, ging door zijn knieën en stak zijn arm door het gebladerte. Hij haalde er iets uit en richtte zich weer op. Met een trots gezicht hield hij het voorwerp voor zich uit en liep op me af. Het was een grote, ronde jampot.

‘Een grote en een kleine boodschap.’

Gefascineerd bekeek ik de pot. Door de diepgekleurde, geelbruine urine zwommen stukken keutels als weekdieren langzaam heen en weer. Het was of daarbinnen iets leefde en me bekeek vanachter het glas.

‘Het is al zes weken oud,’ zei hij.

We hoorden zijn moeder aan komen lopen en gauw zette Jonas de pot weer op zijn plaats.

‘Wat kinderachtig,’ zei ik luid, in de hoop dat ze me hoorde. Toen ze het hekje met haar fiets openduwde, keek Jonas een andere kant op. Ze klemde een grote tas op haar bagagedrager en wierp een argwanende blik op hem.

‘Die voert iets in zijn schild.’ Ze gaf me een knipoog. Ik ging tevreden op mijn zadel zitten.

We reden onder het viaduct door, het dorp uit en sloegen een fietspad in. Het liep schuin de dijk op.

‘Wie het eerste boven is!’ riep Jonas en hij begon onmiddellijk met zijn kont van het zadel naar boven te fietsen. Ik probeerde hem nog in te halen, maar het gat tussen ons werd alsmaar groter. Het was beter in een rustig tempo verder omhoog te fietsen.

Op de dijk stond hij me op te wachten. Hij haalde zijn neus op en spuugde een dikke klodder op de grond. Hij was nauwelijks buiten adem. ‘Slapperd.’ Hij keek me niet aan.

‘Ik liet je winnen,’ probeerde ik, maar hij lachte ongelovig. Voor

ons liep de weg kronkelend door de weilanden. De zon scheen al fel.

Jonas' moeder was afgestapt en liep het laatste stukje naar boven, ze naderde langzaam. ‘Jullie zijn hartstikke sterk. Wat een heuvel.’ Toen ze boven was keek ze in de richting van de IJssel, een eind verderop. Bij haar slapen zweette ze een beetje. Zo tegen de zon in waren de contouren van haar gezicht heel mooi. Ik zou het fijn vinden als ik hier alleen met haar zou fietsen.

Bij de boerderij gingen we linksaf, het fietspad liep langs de rivier. Op de grijze, stenen kribben zaten vissers, je kon ze door het struikgewas onbeweeglijk zien zitten. Sommigen zaten onder een parasol.

‘Bij de bunker stoppen we even, dan krijgen jullie limonade en een boterham.’

Verderop lag het grijze gebouw. Ik kneep mijn ogen samen: op het bankje ernaast zaten twee mensen. Ik wees Jonas erop. Hij zuchtte. ‘Vast van die stomme ouwetjes,’ zei hij.

‘Gedraag je een beetje. We zijn nu eenmaal niet alleen op de wereld.’ Het klonk wat streng achter me.

Het was inderdaad een oud echtpaar. Wij zetten onze fietsen tegen een hek en terwijl Jonas' moeder een praatje maakte, beklommen wij de bunker. Bovenop was een gat. ‘Hier zaten de Naatsies in,’ zei Jonas geleerd. We zwegen even, het zei ons eigenlijk niets.

We staken ons hoofd naar binnen: in de betonnen ruimte lagen niets dan stenen, lege sigarettenpakjes en blikjes, er hing de geur van urine.

Wat duizelig richtte ik me op. Het bloed in mijn hoofd stroomde terug. Het echtpaar was weggefietst, Jonas' moeder zat alleen op het bankje. Dit was mijn kans.

Jonas richtte zich ook op.

Ik wees naar het gat. ‘Wedden dat je er niet in durft.’

Hij sperde zijn ogen. ‘Een makkie,’ zei hij. Hij stak zijn voeten naar binnen en liet zich langzaam naar beneden zakken. Ik klom snel de bunker af.

Ze zag me en hield de thermoskan omhoog. ‘Belofte maakt schuld.’ Ze toverde bekertjes uit de tas die tussen haar voeten stond. ‘Waar is Jonas?’

Ik ging naast haar zitten. ‘Ik weet niet.’

Ze schonk een bekertje vol en reikte me dat aan. Voor ons lagen de weilanden en in de verte kon je de verlaten steenfabriek zien liggen, het zonlicht weerkaatste in de ruiten.

‘Bij stammenoorlogen beschilderen krijgers hun lichaam,’ zei ik.

Haar blik dwaalde over de bunker.

‘In allerlei kleuren.’

Ze pakte opnieuw iets uit de tas. Ze gaf me een boterham.

‘Krijg ik niet?’ klonk het ineens galmend achter ons en allebei keken we geschrokken om. Een arm van jonas stak uit een gat in de bunker. Zijn moeder rolde glimlachend met haar ogen en stootte me met haar elleboog aan. Ik nam geërgerd een hap van mijn boterham.

Het fietspad leek eindeloos lang, naast ons lag de IJssel. Steeds probeerde ik naast Jonas' moeder te fietsen om met haar te praten, maar iedere keer stuitten we op tegenliggers en werden we gedwongen achter elkaar te rijden.

Eindelijk bereikten we het pontengat. Het bootje was nog op het water, maar het voer onze kant op, een troep meeuwen vloog er krijsend achteraan. Jonas reed hard het schuine pad af en remde pas op het allerlaatst, vlak voor het klotsende water. Ik ging veel eerder op mijn rem staan, halverwege het pad bleef ik wachten. Zijn moeder kwam naast mij tot stilstand en keek met een vermoeide blik naar haar zoon. ‘Uitslover,’ zei ze en ze keek me daarbij samenzweerderig aan.

Toen het pontje was aangemeerd reden we de pontbrug over en zetten onze fietsen op het achterdek. Jonas' moeder kocht kaartjes bij de pontwachter die in de deuropening van de kleine machinekamer stond.

Jonas boog zich over de reling en spuugde in het water. Een meeuw vloog af op de rochel en hapte het spuug uit het water. Er verschenen andere mensen op het dek, een groep joelende meisjes en een oudere man. Hij probeerde ze voortdurend tot bedaren te brengen, maar dat lukte hem niet.

Jonas' moeder liep op ons af. Ze stak de kaartjes in haar portemonnee. ‘Ik zal ze wel voor jullie bewaren, het is ook voor de terugweg.’

Het bootje begon met een schok te varen en keerde zich langzaam om. Jonas liep naar voren. Zijn moeder en ik bleven op het achterdek staan en keken over de reling, het water borrelde en schuimde. Deinend voeren we naar de overkant. Ik ging wat dichter naast haar staan. Ik wilde haar graag aanraken, maar durfde het niet. In de verte maakte de rivier een bocht.

‘In Afrika waren er ontdekkingsreizigers die erachter wilden komen waar een rivier ophield,’ zei ik.

Ineens streelde ze met haar vinger onder mijn kin. Het bloed steeg naar mijn wangen. ‘Jij bent al net zo'n dromer als ik,’ zei ze. Haar donkere haar wapperde in de wind. Zij was de stamkoningin en iedereen wilde met haar trouwen.

De boot legde aan, met schokken ging de pontbrug naar beneden. Toen het staal het asfalt raakte, hoorden we een gemeen, schurend geluid. Uit het groepje meisjes klonken kreten, sommige staken gepijnigd de wijsvingers in hun oren.

We duwden onze fietsen het steile pad op. Toen we boven op de weg stonden zagen we een eind verderop de plas liggen. Op de stranden krioelde het van de mensen. Voor onze neus reed een jongen op een brommer voorbij, zijn open overhemd wapperde aan beide kanten.

‘Wij gaan hier naar links,’ zei Jonas' moeder. Ze stapte op haar fiets.

‘Ik ken deze weg niet,’ zei ik. Achter ons gingen de man en de meisjes de andere kant op.

‘Hier komt geen kip,’ zei Jonas.

De weg daalde en de hitte was drukkend. De lucht zag felblauw. Ik fietste loom een eindje achteraan, aan weerszijden van de weg stonden braamstruiken. Ineens trapte Jonas op zijn rem, stond stil en keek voorovergebogen naar een donker hoopje dat op het wegdek lag. Toen ik dichterbij kwam zag ik dat het een aangereden egel was. Uit de stekelige vacht puilden blauwgrijze ingewanden naar buiten, het bloed was opgedroogd en er cirkelden groenglimmende vliegen omheen. Een oogje staarde dof naar boven.

‘Die wordt helemaal één met het wegdek,’ zei Jonas. Hij schopte er zachtjes tegen. De vliegen cirkelden eventjes weg, maar ze kwamen snel weer terug. Er bleef iets van de egel aan zijn schoen kleven, hij veegde het af aan wat gras. Even verderop hoorden we Jonas' moeder ongeduldig roepen.

We zetten onze fietsen tegen een hek en deden ze op slot. Ik nam mijn zwemspullen onder mijn arm. We liepen een door struiken half dichtgegroeid zandpaadje af. Het liep heel schuin en zo nu en dan moest je je vasthouden aan de dunne boompjes die langs het pad stonden. Een enkele keer gleed ik bijna onderuit. Mijn tenen knelden in mijn bootschoenen.

We kwamen uit op een klein strandje. Het lag beschut en er was geen mens te zien. Rechts was een heuvel, daarachter populieren.

We trokken onze schoenen uit en liepen verder het strand op. Het zand voelde warm onder je voeten. Een eindje verderop zetten we de tas neer.

Ik trok mijn korte broek uit, sloeg mijn handdoek om en wisselde behendig van kledingstuk. Jonas' moeder stond lachend naar me te kijken. ‘Er is hier niemand, hoor,’ zei ze.

Ik keek opzij, Jonas' billen zagen bleek. Toen hij een voet optrok om in een pijp te stappen zag ik zijn rimpelige balzak hangen.

Jonas sloeg mij op mijn schouder. ‘In één keer d'erin!’ Hij rende het water in en ik ging hem onmiddellijk achterna. Toen het te diep werd om je voeten te kunnen optrekken, nam ik een duik. Het water was koud. Ik kwam weer boven en wreef de druppels uit mijn gezicht. Naast me staken Jonas' voeten boven het wateroppervlak uit. De zon schitterde in het water.

Een eind verderop lag een klein eiland en ik zwom ernaartoe. Jonas haalde me in en trok me aan mijn enkels naar achteren. Ik kreeg een slok water binnen, waarvan ik moest hoesten.

Op het strandje, in de verte, stond Jonas' moeder zich om te kleden. Ze zag me en zwaaide. Ik bleef watertrappelend naar haar kijken. Ze had hier naast me moeten zwemmen, dan had ik haar bij haar middel vastgepakt. Jonas spatte water mijn kant op, zijn gezicht stond boos. Hij zei iets onverstaanbaars en zwom verder.

De plas werd al snel ondieper. De bodem was van koude, slijmerige modder, af en toe leek het of er iets langs mijn benen schoot. We klommen het eiland op, de grond bestond uit dikke, in elkaar gegroeide wortels, ze waren nat en glibberig. Terwijl ik voorzichtig door struiken en langs dunne boompjes sloop liep ik ineens in een wolk van mugjes. Ik spuugde ze kuchend uit, een paar had ik al ingeslikt. Ik hoorde Jonas lachen.

We kwamen uit op een betonnen richel waar roestige, stalen stengels uitstaken. Jonas plonsde meteen met een hoge sprong het water in. Ik bleef op de richel staan. Aan de overkant, achter een lage maar brede heuvel, kon je het bomvolle strand zien liggen.

Jonas wees naar rechts. ‘Daar is een zandbank,’ zei hij.

De hitte was broeierig en leek de geluiden te dempen. We lagen in ondiep water, een soort pierebadje. Ik lag languit op mijn rug en besprenkelde mijn borst en buik met water. Jonas lag in dezelfde houding, zijn ogen gesloten. Hij neuriede. Heel lang lagen we daar zonder dat we iets tegen elkaar zeiden. Ik beeldde me in dat Jonas' moeder naast me lag. Het scherpe zonlicht versufte me.

Toen ik opschrok was ik duizelig. Mijn gezicht voelde droog en prikkelde, mijn ogen brandden. Jonas was inmiddels opgestaan en tuurde naar een zwart strandje aan de overkant. Ik richtte mij moeizaam op en ging naast hem staan. Zijn gezicht was vochtig van het zweet en zijn ogen waren bloeddoorlopen. ‘Zamba zambaay,’ mompelde hij voor zich uit. Met zijn voet maakte hij kringetjes in het water. Hij deed langzaam een paar passen naar voren en ging in dieper water staan. Hij draaide zich naar mij om, maakte een handgebaar en dook het water in.

We zwommen naar het strandje. Toen we aan de overkant waren bleek de grond uit slijk te bestaan, je zakte er een eind in weg. Ik bukte me, greep er met een hand in en wierp modder naar Jonas. Het belandde op zijn schouder. Jonas gooide een klodder terug, een dikke kwak kwam op mijn buik terecht. Het spul was koud. Ik smeerde het uit en begon vervolgens mijn benen in te smeren. Jonas zag het en deed hetzelfde. Secuur smeerden we onszelf in: onze buiken, onze armen, onze schouders, zelfs onze gezichten verdwenen achter de modder. Bij de lichaamsdelen waar we niet goed zelf bij konden, hielpen we elkaar. Jonas was nauwelijks meer te herkennen. Zijn tanden, en ook het wit in zijn ogen, staken af tegen het zwart.

Ik wilde mij aan Jonas' moeder tonen. In mijn eentje. Ik tuurde naar rechts. Als je het strand afliep kwam je bij onze spullen, maar ik wilde haar verrassen. ‘Ikke speren gaat zoeken!’ riep ik en liep het bos in dat aan het strandje grensde. Jonas maakte een rondedans en hij volgde me niet.

Het bos was moeilijk doordringbaar, de bomen, de struiken stonden dicht op elkaar. De zon scheen door het gebladerte, het licht viel in strepen neer en draaide met me mee. Ergens klonk het geluid van een brekende tak. Met samengeknepen ogen keek ik om me heen: heel even dacht ik een gedaante langs de bomen te zien schieten. Het was net of ik stemmen hoorde fluisteren en gehaast liep ik door. ‘Zamba zambaay!’ riep ik. Een krijger mocht niet bang zijn. Als antwoord op mijn kreet vloog een groep vogels krassend uit de bomen op. Mijn hart klopte in mijn keel.

Ik kwam uit op een ronde open plek, een grasveld. In het midden stond een klein elektriciteitshuis en op de grote stalen deur hing een bordje met een doodshoofd en bliksemschichten. De dikke grassprieten prikten in mijn voeten. Ik liep naar de rand van het veld waar hoge populieren stonden, op de zanderige grond ertussen lagen resten wc-papier.

Ik klom een zandheuvel op. Tot mijn vreugde keek die uit op het

strandje waar Jonas' moeder op haar buik lag te zonnen. Naast haar stond een grote tas. Ze was naakt, maar had een handdoek op haar billen gelegd. Tegen het verbranden. Het zand schitterde in verblindend zonlicht.

Met één oog dichtgeknepen streelde ik haar denkbeeldig met mijn wijsvinger en dacht aan de deukjes in haar onderrug. Ik bekeek mijn armen, de modder droogde kreukelig op.

Ik liep gebukt de andere kant van de heuvel af, het strandje op. Heel langzaam, in een grote boog, sloop ik om haar heen, vlak langs het water. Ze bewoog een arm en krabde haar hoofd. Ik ging snel door de knieën en verroerde me niet. Mijn slapen klopten. Ik kroop haar kant op. Het strand liep licht schuin omhoog, je kon nu alleen haar voeten zien. Achter haar fladderde een vogel weg, maar ze reageerde daar niet op.

Heel langzaam kwam ik steeds dichterbij, de hitte was niet te verdragen. Soms bewoog ik mij niet en wachtte ik ingehouden, het verlangen uitstellend om haar aan te raken. Alles was vlekkerig, het lichaam voor me was als met een waas bedekt. Het zand brandde, de lucht boven het strand trilde.

Ineens, toen ik heel dicht bij haar was, rolde ze op haar rug. De handdoek gleed van haar lichaam. Ze trok beide benen op, haar dijen kwamen een eindje van elkaar. Kleine zwarte haartjes. Mijn blik viel op de donkere plek eronder. Ik wendde mijn gezicht af, maar zonder dat ik het wilde keek ik terug. Het donkere vlees was in plooien verfrommeld. Ik richtte mij op, keerde me om en rende weg het water in. Haastig begon ik de grijs geworden modder van me af te spoelen. Riep iemand iets? Ik durfde niet om te kijken en deed of ik het niet hoorde. Van mijn handen maakte ik een kommetje, ik spatte water in mijn gezicht en wreef het hardhandig schoon. Het water en ook het zand prikte in mijn ogen. Vaag zag ik door de druppels heen een donkere gedaante het strand af komen lopen. Hoorde ik de stem van Jonas? Ook al zag ik dat de modder van mijn lijf verdwenen was, ik bleef maar staan staren naar het eiland. Ik was bang dat het met de struiken, de smalle boompjes en de glibberige wortels en al door de zon zou worden verzwolgen.

De hele fietstocht terug zweeg ik, eigenlijk zeiden we alle drie heel weinig. Op het pontje stond ik met mijn handen in mijn zakken en keek in het schuimende water. Ik voelde iets in mijn broekzak en tot mijn verrassing haalde ik het zakje met dropsleutels tevoorschijn. Ze waren helemaal in elkaar gedraaid en gesmolten. Ik keek er stil naar. Vervolgens gooide ik ze het water in.

Toen we bijna in het dorp waren verschenen er donkere wolken aan de hemel.
‘Het gaat zo regenen,’ zei ze, in haar stem klonk opluchting. Bij een driesprong zeiden we elkaar gedag. Ik keek hen daarbij nauwelijks aan.

Vlak voordat de bui losbarstte was ik binnen. Mijn moeder trof ik aan voor het raam in de woonkamer, ze keek naar de regendruppels die met kracht tegen de ruit sloegen.
‘Dat is goed voor de planten,’ zei ze toen ze me zag. Ze wees naar buiten. Ik nestelde me onder haar arm en snoof heimelijk haar geur op. Ik keek in haar ronde gezicht. Het was een gewoon gezicht. Toen ze lachte verschenen er vertrouwde, vriendelijke rimpeltjes rond haar ogen.

Anton Gerits

Regenwoud

Omdat het langzaam gaat
verkijken wij ons snel.
Het lijkt alleen maar groei
en bloei en levensecht,
maar dan zien wij het traag
geweld, het taai gevecht
om ruimte en om licht,
het langzaamaan bederf,
een leunen op elkaar
dat eerst omhelzen lijkt
maar sluipend wurgen blijkt.

Omdat het aardig klinkt
misleidt het als geloof,
maar elke vogel fluit,
schreeuwt uit of krijt verhit
de grenzen van zijn rijk:
opdringend blad en hout
waarlangs een stille tocht
van Attamieren blad
versnippert en versleept,
tot voedsel maakt voor wie
tot voedsel worden zal.

Omdat het jolig lijkt
vermaken wij ons graag
met apen en hun staart
als vijfde ledemaat,
maar dan zien wij hun angst,
het altijd waakzaam zijn

als waren zij bij ons.
Zo weten wij ons thuis,
gevestigd in ons eigen rijk.
Omdat het duurzaam lijkt
verkijken wij ons snel.

Een mooi vermoeden

Wat zijn wij meer dan een vermoeden
van wat wij hadden kunnen zijn,
een diersoort met vergulde handen
met zicht in helderziende ogen
en uit de ranke hals klimt taal.

Taal, een omgeslagen sjaal
waarmee wij zwaaien, draaien, vlaggen,
elkaar versieren, wurgen, blinderen,
revier en machtsdomein markeren
en onze vuist omzwachtelen.

Schoot ooit een dier of plant tekort,
bleef iemand achter bij zichzelf?
In vredesnaam gewapend tot
de tanden of witte vanen zwaaiend
zijn wij een roerend mooi vermoeden.

Jeneverbes

Alleen in eenzaamheid is eenzaamheid te dragen
jeneverbes de winter wachtend op de heide
geen dagjesmensen meer die komen kijken
de schijnbessen in niemandsland vergeven
de eigen schijngestalte door een lage zon
getekend, langzaam uitgeveegd in schemer
en regendruppels door een schrale wind verdreven
alleen in eenzaamheid is eenzaamheid te dragen.

Voor Ad Vermijs

Fotogedicht
Ingmar Heytze

De kruistochten

De hele zomer voor je poort gestaan.
Een mooie zomer was het niet.
Het weer zit in mijn kleren.
Roest belegert mijn kuras.
Het paard... nu ja, je hebt een beeld.

En jij maar zwaaien met je zijden sjaal
en smoezen met het personeel
en laffe praat verkopen
over liefde die nog groeien moet,
maar water geven? Nog geen spat!

Kijk maar uit, men fluistert
in dit koninkrijk is er iets rots
en niemand durft te zeggen wat,
maar ik denk dat het iets mufs
tussen je benen is dat je verstand
verduistert.

Ik ben hier weg, mijn lans
gebroken in de koude grond,
op huis aan. Goedenacht.

© Anna van Kooij

Dirk van Weelden
Vuur en glas

Als ik Spinoza lees is er een stem die nazegt wat er staat. Een stem die de driehonderdvijftig jaar oude tekst een lichaam geeft. Van wie is die stem? Van de filosoof in mij? Nee. Het is de stem van een deel van mij dat juist nooit filosofie is gaan studeren. Het wezen, laten we hem Michiel noemen, las wat ik las, zag wat ik zag, maar deed niet mee en hield zich op de achtergrond. Michiel heeft nooit scripties geschreven of een bul gekregen.

Ik moet eerst iets vertellen over die Michiel. Michiel is een personage dat zich hoogstzelden, via mij, onder vrienden uit, en bij het schrijven van mijn literaire werk alleen meedoet als samenzweerder achter de schermen. Hij neemt een enkele keer het woord bij het verlaten van de bioscoop. Hij roert zich die paar keer per maand dat muziek een samensmelting van vormbewustzijn, herinneringen en emoties tot stand brengt.

Michiel is degene die me wakker schudt en het totaalbeeld laat zien als twintig seconden na een hagelbui de zon doorbreekt en mijn hardlopende lichaam, het winterse bos om mij heen, de dramatische hemel boven me, de dag in mijn leven opeens allemaal volmaakt in elkaar passen. Zijn stem, zijn zinnen geven vorm aan een machtige vreugde. Maar Michiel was ook mijn beste vriend tijdens de dagen dat mijn ouders lagen opgebaard in de voorkamer. Samen met hem schreef ik de grafrede.

Deze Michiel hoor ik, als ik Spinoza lees. En wat gebeurt er dan? Levert hij stem aan de oneigenlijke, sentimentele manier om Spinoza te lezen? Aan de zweverige, pseudo-religieuze leeswijze? Dat hoop en denk ik toch niet. Maar het is wel een onfilosofische manier om de *Ethica* te lezen. Michiels ritme en timbre brengen zaken tevoorschijn die er niet echt toe doen in de debatten tussen filosofen. Als Michiel en ik Spinoza lezen verwijzen de bruuske en stijve zinnen niet direct naar de werken van Lucretius, Leibniz, Hegel, Kant of Marx. Eerder naar de voorbijtrekkende gezichten wanneer ik over de Albert Cuijpmarkt loop.

Spinoza's filosofie is een van taal gemaakt instrument dat ervoor zorgt dat gevoelens, rationele denkbeelden en intuïtieve noties over vrijheid, geluk, rechtvaardigheid, kennis en wijsheid soepel, zonder ruis of storing, samenwerken. Het doel van die samenwerking is het aanmoedigen en helpen ontstaan van een autonoom, levenslustig individu, dat weerbaar is tegen lijden en tegenslag.

Wat is dat lijden? De pijn en het verdriet die mensen voelen als slachtoffers. Slachtoffers van hun natuur, en dus niet alleen van hun bijgeloof en angsten, maar vooral van de domheid, wreedheid en wraakzucht waarmee ze elkaar behandelen. Het ergst van alles is dat het menselijke lijden het werkkapitaal van de macht is. Wie mensen aan zich wil onderwerpen maakt gebruik van hun slachtofferpotentieel. Van hun angst, afgunst en schaamte bijvoorbeeld.

Hij zegt de steeds herhaalde eigenzinnige frases op zo'n manier dat er een radicale levensinstelling doorklinkt, meer nog dan een theorie. Misschien wel dankzij de spanning die is af te lezen aan zijn stijl voel je de woede, de verwondering en het enthousiasme waaruit deze filosofie voortkomt.

Het springende punt is een even eenvoudig als verreikend idee: mensen zijn de enige wezens op aarde die geen slachtoffer hoeven te zijn. Dat hebben ze te danken aan maar één ding, hun verstand. Daar is iets bijzonders mee. De manier waarop het menselijk verstand te werk gaat komt overeen met hoe de natuur werkt. Je kunt het het beste zo zien: de natuur is een groot en complex systeem, mensen maken daar in hun geheel deel van uit. Hun lichamen, inclusief hun hersenen, werken volgens dezelfde onveranderlijke regels die het hele systeem volgt. Maar alleen in de hersenen van mensen kunnen die natuurwetten worden gezien, benoemd en begrepen.

Het menselijk verstand is de enige plek in het universum waar de natuur zichzelf begrijpt, oftewel weet hoe ze werkt. En zelfs al begrijpen de mensen maar een klein deel van de natuur en dus van zichzelf, dan nog is dat iets spectaculairs.

De *Ethica* wil de lezer het gevoel geven dat hij dankzij zijn verstand geen slachtoffer hoeft te zijn. Dat het menselijk verstand een wapen is in de strijd tegen het lijden. Hij wil hem de begrippen geven om vrijheid te veroveren ten opzichte van wat hem doet lijden, en hij wil hem inspireren met intuïtieve noties over geluk, rechtvaardigheid, kennis en wijsheid, gebaseerd op die begrippen.

De *Ethica* is een strijdvaardig boek. Het zegt dat het waardevolste in mensen hun vermogen is kritisch en rationeel te denken over de natuur, hun gevoelens, hun gedrag, de maatschappij. Als er iets

in aanmerking komt om god te noemen, dan is dat de natuur als geheel. Dat is een entiteit die zich niets aantrekt van wat mensen goed of slecht, mooi of lelijk, eerlijk of oneerlijk noemen. De enige manier om van god te houden is begrijpen hoe de natuur, de mensen, de wereld werken. Openbaringen, profetieën, heilige teksten, leerstellingen en rituelen; voorzover ze waarde hebben is dat als product van menselijke verlangens, angsten en verbeelding.

Laten we goed beseffen dat dit in grote delen van de wereld vandaag de dag nog steeds een extreem en gevaarlijk standpunt is. Wat me ontroert als Michiel mij Spinoza voorleest is dat je de moed kunt horen, de weigering bang te zijn. En de keuze voor een onvervreemdbare vrijheid. Het mooiste eraan is dat het niet zomaar een vrijheid van filosoferen en theoretiseren is, maar niet meer en niet minder dan een antipolitiek van het lijden.

De natuur is een systeem waarin energie zich uitdrukt in materie. Dat gebeurt in sterren, in stenen, bomen, wormen, paarden en mensen. De vormen, figuren en patronen waarin dat gebeurt werken het best als ze die uitdrukking, dat woeden van de energie, zo ongestoord mogelijk laten plaatsvinden. Alles wat de bloei, het vrijuit zich laten gelden van de in de natuur opgeslagen energie hindert is gewoon een stukje minder goed gelukte natuur.

Mensen moeten ook bloeien en als ze dat doen voelen ze kracht, vreugde, liefde voor de anderen, voor dingen en bezigheden. Alles wat het bloeien van het individu als sociaal wezen belemmert is dus iets om tegen te strijden. Het is namelijk, vanuit de natuurlijke gang van zaken gezien, een vermindering van de doelmatigheid. Wat zijn dat dan voor dingen? Juist, al die dingen die pijn en verdriet veroorzaken: haat, afgunst, wreedheid, schuld, schaamte, neerslachtigheid, ga maar door. Spinoza benadrukt dat al die gevoelens en hartstochten eeuwig zijn en niet te vermijden, maar ze zijn wel te bestrijden.

En het begin van de strijd tegen het lijden is de hartstochten waarmee het samenhangt te ontdoen van hun zin, hun diepere betekenis, hun rechtvaardigingen, hun mythes, hun geheimzinnigheden. Het zijn uiteindelijk niet meer en niet minder dan storingen, haperingen in de natuurlijke gang van zaken. Dat geldt voor obsessies en haatgevoelens, maar ook voor de angst voor de dood. Alles wat de optimale ontplooiing van menselijke levensenergie remt of tegenwerkt is een fout. Een nadeel. Dat we vol zitten met fouten en aan de lopende band fout doen tegen elkaar is geen reden om het iets anders dan fouten te noemen.

Met die koele ingreep berooft Spinoza ze voor een groot deel van

hun macht en maakt hij vrijheid zichtbaar ten opzichte van degenen die hun macht baseren op het gebruik van het menselijk slachtofferpotentieel. Het is een manier van denken die bijgeloof en angst bestrijdt, maar veel belangrijker is dat het de onontkoombare noodzaak duidelijk maakt na te denken over wetten, leefregels en omgangsvormen die als voornaamste doel hebben het streven naar de vrijheid, de waardigheid en het geluk van het individuele lid van de maatschappij.

Als Michiel de *Ethica* leest hoor ik de passie, die abstracte begrippen beziet als samengebalde levensfeiten, als gereedschappen en wapens in een guerrilla die gevoerd wordt in ons en buiten ons. Tegen schuld, angst, depressie en bijgeloof, maar net zo goed tegen barbarij, tirannie, wreedheid en onrecht. Menselijke gevoelens en religieuze of morele beginselen bieden in die strijd weinig soelaas. Alles begint bij het begrip van hoe de natuur werkt en hoe onze hartstochten en angsten, onze droombeelden en waanvoorstellingen ontstaan en werken. Begrip van de manier waarop mensen zichzelf het leven zuur maken. Alleen zo kunnen we beetje bij beetje iets van ons slachtofferschap afleggen en iets van de vrijheid veroveren die ons virtueel, met ons verstand, geschonken is. Mensen worden niet vrij geboren, ze kunnen vrij worden.

Ja, Spinoza's *Ethica* is soms ook drammerig, eikelig en aanmatigend, maar als Michiel hem voorleest klinkt deze militante filosofie voor filosofen als een met kristalheldere en kristalharde eenvoud opgeschreven levensinstelling. Een manier om over mensen en het leven te denken die iedere ongestudeerde met gezond verstand en het hart op de juiste plaats kan begrijpen en navoelen.

De *Ethica* is een van de zeer zeldzame boeken die een heel leven, in dit geval een denkend leven, een universele vorm geven. Het is er allemaal, Spinoza's wortels in de joodse orthodoxie, zijn breuk ermee, de contemporaine cartesiaanse filosofie, de godsdienstige en politieke tegenstellingen, zijn verhouding tot zijn familie, zijn leven als buitenstaander in de Republiek, zijn solitaire persoonlijke leven, zijn vriendschappen en de ziekte die zijn vroege dood veroorzaakte. Dat hele leven, persoonlijk, maar vooral bovenpersoonlijk, klinkt mee. Niet zoals in een literair verhaal of een geschiedenisboek, maar in filosofische vorm. Als een mengeling van logica en passie, van hooggestemd enthousiasme en keiharde scepsis, van wereldvreemdheid en wereldwijsheid, van geloof in de rede en een verre van optimistische kijk op de wereld. Niet de anekdotes, de psychologie, maar een in filosofie gedestilleerd leven. Beheerst en wild tegelijk. Vuur en glas.

De machthebbers zagen Spinoza als een soort ideologisch terrorist, de intellectuele Osama bin Laden van de zeventiende eeuw. Juist omdat hij iemand zonder instituut was, zonder beweging, zonder machtsdrift. Hij maakte geen aanspraak op een publieke rol en leefde eenvoudig en teruggetrokken. Hij stierf zonder zich in paniek tot een godsdienst te bekeren. Hij werd een wereldlijk heilige, en door een opleving van aandacht voor zijn werk in de negentiende eeuw een wijze, een goeroe. In die lijn ligt de gemeenplaats dat het lezen van de *Ethica* een sereen, intellectueel type troost biedt. Maar als Michiel mij Spinoza leest word ik niet getroost. Ik schrik. Van mijn slavernij, van de vrijheid die ik nog niet veroverd heb. Niet troost, maar adrenaline verspreidt zich door mijn lichaam. Ik verlang naar meer kennis, meer begrip, meer inzicht, meer liefde, meer vreugde door mijn zintuigen en door mijn denken, oftewel meer macht, meer vrijheid. Bovendien geloof ik, luisterend naar Michiels stem, dat dat alles voor mij bereikbaar is. De *Ethica* is nog steeds een gevaarlijk boek.

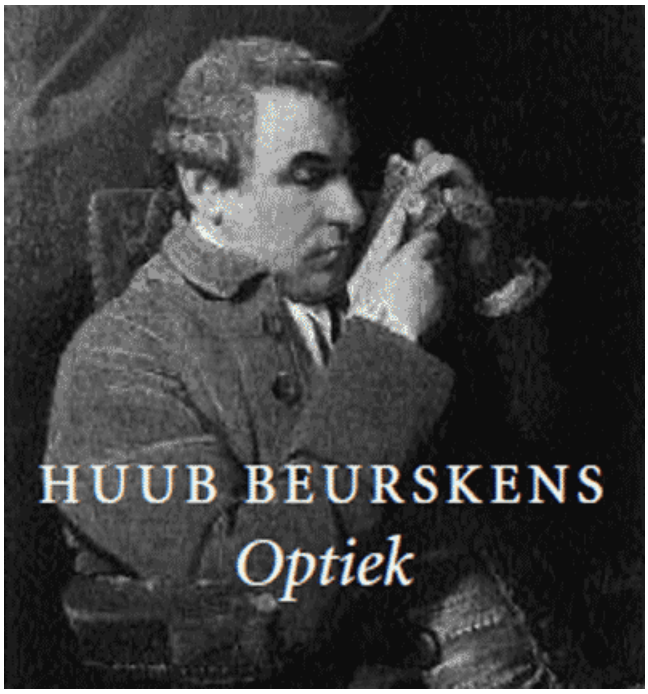

Huub Beurskens
Optiek
No panna

H*ard gras*, ‘het voetbaltijdschrift voor lezers’, heeft niet mijn interesse. Literatuur heeft die vaak wel. Voetbal soms ook. Ik kan bijvoorbeeld plezier beleven aan bewegingen waarmee cracks met bal en al hun tegenspeler passeren.

Ik bloos nog altijd van plaatsvervangende schaamte wanneer ik terugdenk aan een wedstrijd in ‘De Kraal’, waar de Venlose eredivisieclub het elftal uit Breda op bezoek had. Ik was een jongetje dat mee mocht met twee nog ongehuwde broers van zijn moeder. Ik stond helemaal vooraan, met mijn neus bijna op het veld. De wedstrijd was net begonnen. Schuin achter me stonden twee Duitsers en ik hoorde hoe ze zich afvroegen wie nu de beroemde Faas Wilkes was. Mijn idool bevond zich op luttele meters voor me, met de bal aan zijn voeten. Met onverholen trots wees ik hem aan. Maar terwijl Wilkes zijn strategenblik over het spelersveld liet gaan om een fenomenale pass te kunnen afleveren, verscheen er als op kousenvoeten een NAC-speler achter hem, dus tussen ons en ‘... Faas!’ Simpel tikte hij de bal bij de voeten van de vedette weg. Faas stond als in de zoden geramd, op twee verkeerde benen tegelijk. Het beeld van die twee benen staat me als gestoken voor de geest. De benen zijn daar niet alleen de hele wedstrijd maar gedurende decennia blijven staan. Ze waren zo bonkig en ontstellend behaard dat de Duitsers er hard om moesten lachten.

Misschien komt het mede door deze schrijnende ervaring dat ik ook bij het zien van begoochelend geslaagde schijn- en passeerbewegingen steevast, al is het maar voor een fractie van een seconde, met mijn blik en hart terugkeer bij de tegenspeler, bij de tegenstander die werd vernederd simpelweg doordat hij, vertegenwoordiger van *homo sapiens erectus*, zich op het verkeerde been liet zetten. Overigens breng je je voetballende tegenstander de allergrootste vernedering toe als je hem niet op één verkeerd been zet, maar, door hem te poorten, op twee verkeerde benen tegelijk laat staan. 'Panna' heet dat in straatvoetbaljargon.[1.]

'De dichter zet de lezer op het verkeerde been.' Talrijke malen heb ik deze beeldspraak als kwalificatie van bepaalde, van het gangbare afwijkende typen poëzie, waaronder die van mezelf, mogen lezen en horen. Nog steeds kom ik in de kunst- en literatuurkritiek dezelfde metafoor veelvuldig tegen, in praktisch alle gevallen als uitdrukking van positieve waardering.

Als een minister de Kamer op het verkeerde been zet, moet hij aftreden. Als een dichter zijn lezers op het verkeerde been zet, wordt hij gelauwerd.

Ik heb het altijd vervelend gevonden, ik heb mij en mijn gedichten steevast als beschuldigd beschouwd en ervaren, wanneer ons het compliment te beurt viel dat we de lezer op het verkeerde been wisten te zetten. Zowel ik als mijn gedichten hebben nooit ofte nimmer de intentie gehad een lezer op het verkeerde been te zetten, dat wil zeggen, hem of haar met enkele briljante schijnbewegingen te passeren en even verbluft en vernederd in het gras te laten bijten of voor paal te laten staan. Ik ben ervan overtuigd dat hetzelfde geldt voor menig ander dichter die via dezelfde metafoor met zijn werk werd en wordt gecomplimenteerd.

'Ontregelen en vervreemden' luidde het consigne van en voor menig modernistisch kunstenaar. Afwijking werd de norm. De mate van doorbreking van het verwachtingspatroon werd een kwaliteitscriterium. Het navrante daarvan was en is dat het bestaan van zo'n verwachtingspatroon hoe dan ook het uitgangspunt, het ijkpunt en de basis van de creatieve daad bleef en blijft. Je kunt niet afwijken van niets. Hoogstens kan het afwijken van verwachtingspatronen zelf gaandeweg weer een verwachtingspatroon scheppen - waarvan je dan weer zou moeten afwijken, enzovoort. De ruimte naast de gebaande paden leek algauw op een doodlopende weg en die bleek uiteindelijk een niet minder vicieus cirkelvormige steeg dan die van

de idee van de fundamentalistische abstractie of van het absolute kunstwerk.

Geen wonder dat bijvoorbeeld de beeldende kunst bij menig kunstenaar is uitgelopen op een tegen een galerie- of museumwand of in de openbare ruimte aangebrachte tekst die de nietszeggendheid of het cliché meestentijds niet vermag te ontstijgen. Toch zullen we in toenemende mate (in)zien dat er talrijke 'moderne' beeldende kunstenaars in de twintigste eeuw hebben gewerkt aan de voortzetting en ontwikkeling van een andere traditie, de traditie namelijk waarin de praktognosie[2.] zowel uitgangspunt, doel als middel is: het concreet in de wereld waarnemen van de wereld zowel in als door de kunst, dat wil zeggen ons en de wereld al doende (schrijvend, tekenend, enzovoort) anders leren kennen. Het paradoxale of, beter, de grap hierbij is dat het kunstwerk zowel voor de (beschouwende) maker als voor de (meemakende) beschouwer de potentie moet hebben van een eigen, parallelle wereld; je moet erin kunnen om in een elders te geraken dat evenzeer of wellicht temeer een hier is, om je waarneming, ervaringen en gevoelens te kunnen (laten) verfrissen of anderszins te kunnen veranderen. In die zin is het geslaagde kunstwerk noch einde noch begin, noch autotelisch noch zelfopofferend, heeft het niet de intentie zijn beschouwer op het verkeerde been te zetten, laat staan te poorten, is het geen briljant deklasserende schijnbeweging, maar vermag het een beschouwer die bereid is erin mee en op en doorheen te gaan, in vervoering te brengen, hem letterlijk te vervoeren, te verplaatsen van het hier naar een elders dat eens temeer een hier blijkt, en hem daarbij de indruk te verschaffen van lichtvoetige activiteit, van brille uit eigen beweging. Door (in zowel de betekenis van 'dankzij' als van 'doorheen') het kunstwerk ontstaat het inzicht dat je veeleer meestentijds, in het alledaagse op het verkeerde been staat.[3.] Dáárin kan de deregulerende werking van kunst worden gevonden, in de twijfel aan het eenduidige en vanzelfsprekende. (In deze zin is kunst impliciet kritisch.) Paul Cézanne wilde Parijs versteld laten staan van een appel. Uiteindelijk is het hem gelukt of, beter, lukt het hem telkens weer. Als je in Musée d'Orsay voor een van Cézannes stillevens staat kan heel Parijs opeens opgaan in 'appel', ja, kan elke concrete appel eindelijk even zichzelf worden. Zo kan een simpele appel een gebeurtenis worden. Het is nooit een blijvende toestand die je daarbij bereikt - ook Cézanne zelf moest telkens weer zijn appels tekenen en schilderen, moest keer op keer terug naar de dingen, terug naar de Sainte-Victoire. Zonder reducties zijn we verloren in het dagelijkse leven waarin ook moet worden gewerkt, gegeten en geslapen. Wat wél

kan blijven is de connotatie, het besef van de ervaring van zulke wonderbaarlijke waarnemingsgebeurtenissen. Dat is de drijvende en aanzuigende, zelfs verslavende kracht in de onophoudelijkheid van de kunst. Daarin schuilt de drijfveer om telkens weer in die stroom te stappen, juist doordat je weet dat die stroom nooit ofte nimmer dezelfde zal zijn.

Ik raak maar weer eens verzeild in dit soort overpeinzingen naar aanleiding van enkele bijdragen in een themanummer van het tijdschrift *Nederlandse Letterkunde*: 'Over de nieuwe poëzie'[4].

Met recht wordt in de meeste stukken in deze uitgave expliciet of impliciet geageerd tegen de nog steeds in kringen van academie en kritiek gangbare benadering van poëzie. J.H. de Roder is wat dat betreft het meest helder en uitgesproken met 'Semantiek en poëzie', een beschouwing naar aanleiding van gedichten van Arjen Duinker en H.H. ter Balkt. De Roder bekritiseert de poëziebenadering zoals die naar voren komt in W. Bronzwaers *Lessen in lyriek* uit 1993: 'In feite bevestigt Bronzwaer opnieuw de vooronderstellingen die vrijwel alle poëzietheorieën van de twintigste eeuw kenmerken: een gedicht staat in functie van zichzelf, is zijn eigen doel en houdt zich uitsluitend met zichzelf bezig. Kortom: het gedicht is een autotelische entiteit, of anders geformuleerd: het gedicht betekent precies dat gedicht, niet meer en niet minder (met de lezer is dus ook de dichter uitgeschakeld).'

De Roder houdt een pleidooi voor een poëziebenadering en een poëzie waarin de lezer in ere hersteld wordt en waarin hij in de dichter iemand ontmoet 'met wie hij op voet van gelijkheid verkeert, onderhevig als ze beiden zijn aan fascinerende maar onverklaarbare sympathieën'.

Poëzie als uitnodiging tot meemaken. Bij dichters als Tonnus Oosterhoff en Arjen Duinker (wier poëzie meerdere auteurs in het nummer van *Nederlandse Letterkunde* tot aanleiding of illustratie dient) kun je dit verschijnsel aantreffen. Beiden schrijven geen gedichten die in eerste en laatste instantie willen worden gezien als afgebakende eenheden. Het is uiteraard veel moeilijker om de kwaliteit van dit soort poëzie te bepalen wanneer je tot de constatering komt dat de gangbare (academische) benadering hiertoe niet meer voldoet.

In zijn artikel met de titel 'Eigentijdse poëzie-interpretatie en de poëzie van Peter Holvoet-Hanssen' haalt los Joosten een krantenbespreking van Piet Gerbrandy aan om te laten zien hoe het kennelijk niet lukt omdat het niet zo zou moeten. Joosten stelt dat de criticus

Gerbrandy vergeefs probeert een coherente interpretatie van Holvoet-Hanssens gedichtenbundel *Santander* af te leveren. Gerbrandy zou wel enkele 'Leitmotive' hebben aangetroffen, maar voor het overige heerst er in de ogen van de recensent wanorde in deze poëzie. 'En,' aldus Joosten, 'zo geeft voor de recensent de doorslag dat Holvoet-Hanssen "meent dat er poëzie ontstaat zodra je maar zoveel mogelijk disparate feitjes naast elkaar zet"' Joosten stelt dat het er hem niet om te doen is tegenover Gerbrandy tot een positieve beoordeling van Holvoet-Hanssens poëzie te komen, maar dat hij wil laten zien dat de aangehaalde recensie een botsing van twee werelden markeert, namelijk die van de modernistische, gecentreerde leeswijze met, zoals hij het noemt, 'gedecentreerde poëzie'. Het lijkt Joosten vruchtbaar om inzake 'centrifugale' poëzie, 'bij afwezigheid van één centraal betekenispunt, de interpretatieve aandacht te verleggen naar de betekenis-*lijnen*'.

Alles goed en wel - ga zo door, zou ik willen zeggen, de nieuwe benaderingswijze schiet blijkbaar al aardig wortel in academische bodem, voordat je er erg in hebt geldt ze als de nieuwe standaard[5.] - maar verlies daarbij vooral niet de mogelijkheid uit het oog dat een flink deel van de productie van 'gedecentreerde' of 'centrifugale' poëzie niet veel meer zal opleveren dan artistieke ruis.

Ook mij gaat het er niet om uitspraken te doen over de kwaliteiten van het werk van Peter Holvoet-Hanssen, maar ik zet wel een vraagteken als plaatsvervangend uitroepteken bij de curieuze bewijslastomkering die los Joosten zijn lezers als slotzin van zijn beschouwing voorschotelt: 'Wie bereid is te aanvaarden dat poëzie als die van Holvoet-Hanssen serieus onderdeel uitmaakt van het eigentijdse poëzieveld, zal bereid moeten zijn er op een andere dan de gangbare manier naar te kijken.'

Het 'anything goes' dat zogenaamde adagium van het zogeheten postmodernisme, zal ondanks de alras ingetreden sleetsheid ervan zijn kunstruis- of ruiskunstsporen nog lang trekken. Waarmee ik niet wil zeggen terug te verlangen naar een poëzie en poëzie-interpretatie met de absolute of autonome eenheid van het gedicht als uitgangspunt en doel. Allesbehalve.

'Anything goes' betekent voor mijzelf niet zozeer dat alles kan, maar dat, letterlijk, elk ding gaande, doende is, dat alles voortdurend verandert, dat het stroomt. Het is niet mogelijk twee keer in dezelfde rivier te stappen, zo weten we van Herakleitos. 'I cannot make cohere,' riep Ezra Pound quasi wanhopig uit. Het is een oud besef dat kennelijk in onze tijd niets aan geldigheid heeft ingeboet

en dat in vorm en inhoud van het werk van veel hedendaagse dichters bespeurbaar is. Zoals in de gedichten van Oosterhoff, Duinker en Holvoet-Hanssen.

Cézanne, zo merkte ik al op, moest telkens weer naar dezelfde berg terug om hem (zich) anders te (laten) zien. En wij op onze beurt moeten telkens weer naar Cézanne terug om een appel anders te zien. Bovendien is ‘bij herlezing van het gedicht [...] de kennis en de ervaring van de wereld vermeerderd met de ervaring van de eerste lectuur’, schrijft De Roder. Je stapt geen twee keer in hetzelfde kunstwerk. (Hetgeen iets geheel anders betekent dan dat je geen tweede keer in dezelfde schijnbeweging trapt.)

Laten we Herakleitos' uitspraak als hoog geestelijk goed in ere blijven houden. ‘Maar het is opmerkelijk,’ constateert Hans Blumenberg, ‘dat er op deze uitspraak nooit werd doorgedacht. Als je dat doet stuit je op een andere niet-vanzelfsprekendheid die in de beeldspraak schuilt. Je kunt niet twee keer in dezelfde rivier stappen, maar je keert terug op dezelfde oever en dat zelfs als je je met de rivier hebt laten meedrijven om er als zodanig minstens voor een bepaalde tijd mee samen te vallen. Als je op de oever bent teruggekeerd, is die dezelfde, op welke plaats dan ook. Dan interesseert het je niet meer dat het niet dezelfde rivier is waar je weer in zou moeten stappen.’[6.]

In mijn recente proza heb ik het een personage op deze wijze laten zeggen:[7.] ‘Ik mag dan niet weten wat mijn vorm is, wat ik ben, wat aan mij van mijn ik is of wat ik van een ander iemand heb meegekregen, opgelopen of ontvreemd, helaas weet ik maar al te goed dat ik lijd wanneer men mij misvormt. Of wat het betekent als een dubbelloops me aankijkt met zijn zwarte gaten.’

Ik bedoel, we geven meneer Herakleitos wel helemaal gelijk, maar we zijn niet gek of levensmoe! Als ik weer eens met nostalgisch gemoed ben teruggekeerd naar het Limburgse, vloek ik hardop of innerlijk vanwege de drastische veranderingen die de bouw van woningen op de Tegelse en Steyler Maasoever heeft teweeggebracht. Misschien wordt het gaandeweg tijd, maar ik ben nog nooit in woede ontstoken tegenover de Maas, hoewel ik weet dat geen enkel watermolecuul daar dan ooit eerder zo passeerde.

Zeker ook in de poëzie van Arjen Duinker kom ik dit dubbelbesef tegen. In zijn beschouwing haalt De Roder meer dan toevallig een gedicht van Duinker aan waarin dit het geval is. Het gedicht heet ‘vooruitzicht’ en opent met de regel: ‘Enerzijds is de verte een gulle gever.’ Dan volgt een opsomming van een zestigtal geschenken, waaronder vogels, liefde, verdriet en koffie. Eindigen doet het

gedicht met deze twee regels: ‘Anderzijds is de verte een alleseter/ Die ons opslokt, dat weet iedereen.’

Zo'n dubbelbesef moet ook, het kan niet anders, zijn consequenties hebben voor de vorm. In voornoemd gedicht is dat ook simpelweg zichtbaar.

Al weten we dat de rivier nooit dezelfde is en dat de oeverlijn een chaotische vorm en lengte bezit, zonder de rivier en zonder de oever betekent dit alles niets.

Peter Holvoet-Hanssen vergelijkt[8.] zijn poëziebundel *Dwangbuis van Houdini* met ‘een carrousel die al aan het draaien is; je moet er op springen maar het gevaar bestaat dat je er weer afdondert. Het is een hele opstap. [...] Er is geen controle meer mogelijk. [...] Het gedicht bevat elementen die naar andere plaatsen in de bundel verwijzen. Of niet. Maar zo is toch ook het leven: sommige sporen lopen dood, andere niet. Neen, ik zet de lezers niet op het verkeerde been, ik wil ze alleen een andere leeshouding aanreiken. Een open leeshouding, tegen het gesloten dwangbuis in.’

Elke vergelijking heeft haar tekortkomingen. Behalve in een speelfilm van Hitchcock nodigt zo'n op hol geslagen carrousel me niet uit, ik wacht wel tot hij weer tot stilstand is gekomen om dan op zo'n prachtig paard te kunnen klauteren, prinsheerlijk in de rondte te galopperen en wie weet de pluim te trekken om nogmaals mee te mogen. Ik ben geen kwajongen meer! Het is al heel wat als zo'n carrousel een man van mijn leeftijd weet te verleiden tot iets wat hij in ‘het leven’ uit zijn hoofd zou laten.

Ik zou het (geslaagde) gedicht liever met iets anders willen vergelijken. No Panna! Wel iets waar je als lezer zelf in en doorheen kunt. Zonder dat het alleen maar draait om dat erdoorheen bewegen. Iets waar je ook kunt vertoeven. Als in een huis. Een huis met kamers en met uitzicht. Een poorthuis. En welke gedaante dat poorthuis vervolgens zou moeten hebben? Voor mijn part heeft het de vorm van een robuuste middeleeuwse kasteelpoort of van een mobilhome, van een crypte of van een draaghemel, is het gemaakt van latjes of van arduin, van opsommingen of van volzinnen.

Eindnoten:

1. ‘Hoe het voelt om een tegenstander de bal door de benen te spelen? Edgar Davids vindt het een domme vraag. Als even later iemand een panna geeft, vult een homerisch gejuich Paradiso. “Luister,” roept Davids, de armen gespreid, “dit is het antwoord.” [...] De panna, een Surinaams woord, telt alleen als zodanig als de speler de bal in bezit houdt na het “poorten”: Dan is de wedstrijd meteen afgelopen.’ Uit: *de Volkskrant*, 24 december 2002.
2. Een begrip geijkt door Maurice Merleau-Ponty.
3. Tonnus Oosterhoff zegt het als volgt: ‘Het moet ongeveer zo zijn: om de wereld een beetje te begrijpen en te beheersen zijn we genoodzaakt gigantische reducties te plegen. [...] Vaak zien we die gereduceerde wereld aan voor de echte. Maar er valt duizelingwekkend veel meer te zien en te ervaren, en poëzie verwijst daarnaar.’ (Aangehaald in het artikel ‘Gedicht neemt lezer in regie’ van Hans Groenewegen in *Nederlandse Letterkunde*; zie noot 4.)
4. *Nederlandse Letterkunde*, jrg. 7, nr. 4, december 2002; themanummer ‘Over de nieuwe poëzie’, onder redactie van Gillis Dorleijn, Jos Joosten en Thomas Vaessens.
5. Medewerkers aan dit themanummer die aan een universitaire instelling zijn verbonden: Dorleijn (Rijksuniversiteit Groningen), Van Dyck (Universiteit Antwerpen), Joosten (Universiteit Utrecht), De Roder (Universiteit Maastricht), Vaessens (Universiteit Utrecht), Willockx (Universiteit Antwerpen).
6. Vertaald naar Hans Blumenberg, *Zu den Sachen und zurück*, p. 12, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M 2002.

7. Met - hoe postmodern - een ingesponnen ontlening aan het dagboek van Witold Gombrowicz, in het titelverhaal van *Duivenhart - een complex*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2002.
8. Aangehaald door Jos Joosten in ‘Eigentijdse poëzie-interpretatie en de poëzie van Peter Holvoet-Hanssen’ (in *Nederlandse Letterkunde*; zie noot 4).

Hedda Martens
Iemandsland
Indisch

Iemand zou nooit van zijn leven meer een piano willen aanraken, zijn eigen vleugel heeft hij twee jaar geleden verkocht; maar ook dat geld is nu op en hij zal toch echt iets moeten doen om in zijn onderhoud te voorzien. Dus laat hij een anonieme advertentie plaatsen waarin hij zich aanbiedt als pianostemmer, en met lood in zijn schoenen beklimt hij de drie trappen die naar zijn eerste opdracht leiden. Hij wordt opengedaan door een meisje van een jaar of twaalf dat hem naar een stille, schemerige kamer brengt en zich dan dadelijk uit de voeten maakt; pianoboeken liggen schots en scheef op een bruinhouten instrument met vergeelde toetsen. Hij ziet het meteen: daar zal hij nooit een werkelijk mooi geluid uit krijgen, gelukkig; met zijn jas nog aan gaat hij achter de toetsen zitten en rekt zijn linkerarm - sidderend trekt de klank door zijn vingers, de eerste toon sedert drie jaar en zeven maanden.

Hij blijft even stil zitten met zijn handen op zijn knieën en het hoofd gebogen; nu doorzetten, dit moet hij voor elkaar zien te krijgen. Hij staat op en legt zijn jas over een rotan ligstoel, een Indisch interieur hier, dat zie je niet vaak meer en zelfs de piano hebben ze blijkbaar van daarginds, hij herkent het houtsnijwerk rondom de muziekstandaard. In de hoek een hoog kastje waarin datzelfde motief is uitgesneden, als een donkere waaier boven een serie ovale portretten; daarnaast op de grond een bewerkte koperen vaas met pauwenveren en meteen links van de piano een kamerscherm met doorschijnende motieven van bamboeblad - prettig beschut wel. Hij trekt zijn das wat losser, plooit een worteldoek die met lange roodbruine kwasten bijna op de toetsen hangt voorzichtig over de slordige stapel lesboeken heen, licht het voorpaneel voor het stemblok weg en pakt zijn instrumenten uit. Als hij de pianokruk op goede hoogte heeft gedraaid en de vertrouwde, gevouwen houding van jaren her weer in al zijn ledematen voelt, blijkt bij tweede aanraking de klank nog wel mee te vallen, al kost het hem zeker twintig aanslagen om dat elektrische trekken in zijn arm, gepaard aan een suizend linkeroor, te overwinnen.

Ti-taa, ta-too, to-tóó... aan meer dan twee toetsen tegelijk hoeft hij zich vooreerst niet te wagen en vooral de hoge zullen hem nog heel wat werk geven, sleutelend langs de stalen pinnen; maar goed dat hij niet meteen op een vleugel gezet werd, dat zou hij nu beslist niet kunnen verdragen. Aardig ook dat meisje met haar Indische ogen, ze komt nu met een zwartgelakt theeblad binnen en zet dat op een klein tafeltje om hem in te schenken; ze blijft even naast hem staan zodat hij zijn rechterhand verstopt houdt, daarna danst ze de kamer weer uit. Een plaatje, dat kind; zonder het te merken heeft hij al een of twee loopjes geprobeerd, een eerste akkoord zelfs met vijf vingers wijd als een waaier, maar nog altijd ligt zijn rechterhand op zijn knieën - als je het een hand noemen wilt, alleen goed om de stemhamer te omklemmen.

Dan komt de moeder thuis, een lichte stem in de gang vol herinnerde klanken, de t plat als een dubbeltje, de e schuin achterover en de l hoog aan de waslijn; hij staat op, noemt met een kleine buiging zijn naam en vouwt zich weer achter de piano. Hopeloos toch, die lengte van hem, al op zijn tiende stak hij boven zijn baboe uit... ook zijn rechterhand komt onverhoeds tevoorschijn, in enen de wijdste greep met zes toetsen tussen niets dan een duim en een pink - vreselijk, net een nijptang, hij trekt hem snel weer terug. Bij de hoogste tonen zal hij trouwens wel moeten, nu met de linkerhand om de sleutel geklemd: ti-tii, ti-tuu, als een schaar kruist hij beide vingers tot driemaal toe en krijgt waarachtig een loopje bij elkaar. Vluchtig kijkt hij opzij naar de gestalte half achter het kamerscherm, ze zal toch niet zien - maar zij tuurt stil naar haar eigen vingers die spelen met een sleutelring waaraan een kanten zakdoekje is geknoopt. Ach ja, ook dat beeld was hij bijna vergeten en vanzelf, als was het een wederdienst, zet hij met zeven vingers een herinnerd liedje in: ‘Goedemorgen, kleine blattik...’ als belletjes over de hoogste toetsen.

Meteen komt het meisje tevoorschijn, ze leunt tegen de stoel van haar moeder om te zien wat hij doet en rap gaat hij over op de linkerhand; van de hoge terug naar de laagste registers met in het midden een deuntje, een loopje, een dans... De oude piano geeft hem de druppende, rekkende en springende klanken terug waar hij ooit mee begon en die nu door zijn hele lichaam tintelen, zijn rugwervels, zijn nek, links en rechts breiden ze zich uit naar al zijn vingers waarvan hij er ooit, volgens de kritieken, wel dubbel zoveel leek te hebben. Het meisje is heel dichtbij komen staan, hij ziet haar lichtbruine hand bij de hoogste toetsen die ze tinkelend aanslaat op de maat van het wijsje dat nu in hem opkomt - tot de stemhamer met een klap van zijn knie op de grond valt omdat zijn rechterhand het

ding los heeft gelaten, roekeloos mee wilde doen met alleen een duim en een pink. Hoe het kind terugdeinst en met enorme Indische ogen de roze krab ziet die over de vloer tast, naar de stemsleutel graait met de scharen van enkel een duim en een pink.

Als een veer is hij overeind geschoten, de gang op gerend maar zijn jas en spullen vergeten; en wanneer hij schutterig terugkeert in de schemerige kamer maakt de moeder een klein, uitnodigend gebaar om hem thee aan te bieden terwijl het meisje de kom pakt die nog op de piano staat. Vanuit de lage rotan stoel, zijn handen over elkaar gevouwen, hoort hij hoe de voorzichtige stem van de moeder de heldere vragen van de dochter dempt, ze staat weer tegen haar moeders stoel geleund en haar blik schiet af en toe over zijn handen terwijl ze met een kleurig dun koord figuren weeft tussen haar gespreide vingers, sierlijk draaien haar polsen om elkaar heen.

Voor hij ten slotte vertrekt is de afspraak gemaakt dat hij terug zal komen, de drie trappen weer op die hij nu naar beneden gaat. Dankzij hen heeft hij zijn vuurproef doorstaan, en vanaf nu zal zijn oude faam als concertpianist wel voldoende zijn om als stemmer aan het werk te blijven: muziekscholen, conservatoria, chique serres gestoffeerd met een blinkende vleugel. Maar alleen hier, op dit allereerste adres, zal hij elke week les komen geven, in de schemer van oude portretten en waaiers en de schaduwen op het bamboescherm - met tot slot steeds dat ene herinnerde liedje, klingelend tussen meubels en muren vanonder zijn eigen linkerhand en die kleine lichtbruine, rechts.

Christine Leeuwerik
Vijf gedichten

keukentafel

zie het weerbarstig houten hart
waar woorden worden opgeveegd en weggegooid
waar altijd volle glazen hulpeloos omvallen
lekkend
vlekkend
vloekend
waar koppen lauw geworden troost
de smaak van onmacht niet weg kunnen spoelen
waar tijd immer tekortschiet

ooit lag ik op mijn rug
werd krachtig bewogen tussen koffie en kruimels
de koperen pannenbodems glansden me toe
jij kreunde luider dan de tafel
het leven had zin
en ik ook

kettingreactie

de ovalen rondte
beweegt mij
in bandeloze baan

perpetuum mobile
draaiend, dansend
duizelig van verlangen

actie is reactie
bevrijd van vaste vormen
wordt kracht creatie

en ik,
ik trek aan de touwtjes
en kijk wat er gebeurt

verlanglijst

een nacht zonder waken
een dag zonder verantwoording
af en toe een ander lief
maar het leven delen met jou

een gedicht zonder grauw
een dronk zonder tranen
een uitgeschreeuwde gedachte

contact zonder kramp
gloeiende orgasmes
geduld ook als dat op is

geen omkijken naar wat was
geen spijt van het spontane
bodemloos kunnen geven
leven

bronstijd

zij schept
zij baart ras

was wordt is
zacht stolt hard
dromen draden dimensie

vrouw en paard
galopperende vingers
vrijheid voluit
haar hand het ritme

zij creëert kracht
bezweert bewegen van
spannende spierbundels
bronstige borstkas en
snuivende neusvleugels

en op de zevende dag rusten zij

groeipijn

zij, godin van de liefde
nakend blank en blij
schuimt haar dag schoon
in water stralend

haar dampend kinderlijf
stapt in de omhullende
omhelzing van de handdoek
klein, knuffel van mij

hij echter,
sluit mij al jaren buiten
zijn jongensvoetengeur
hangt er nog na hem

dicht de deur en daar
waar zij mij nu nog
betrekt in haar zijn,
daar is hij al man alleen

Medewerkers aan dit nummer

NEELTJE VAN BEVEREN (1978) werkt aan een verhalenbundel getiteld *Alles voor de vorm.*

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de winden Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart.*

OLE BOUMAN is schrijver, ontwerper en tentoonstellingsmaker. Hij is hoofdredacteur van het tijdschrift *Archis* en van www.archis.org. Hij publiceerde onder meer *The Invisible in Architecture* (1994) en *Strijd om tijd* (2003).

ANTON GERITS (1930) publiceerde de bundels *Landschapsbeheer* (1996), *Asielbeleid* (1997) en *Litanie van de wind* (1999). Binnenkort verschijnt *Gedichten aan Atropos.*

INGMAR HEYTZE (1970) schrijft poëzie, columns en journalistieke stukken. Hij studeerde Algemene Letteren en schrijft voor *Rails, de Volkskrant, Het Algemeen Dagblad, Avantgarde* en *CJP Magazine.* Hij heeft een column in *Het Utrechts Nieuwsblad* en in *Kijk.* Verder schrijft hij gedichten voor *Filosofie Magazine* en is hij de eerste huisfilosoof van het Centraal Museum te Utrecht. In 2002 verscheen zijn vijfde dichtbundel, *Het ging over rozen.*

CHRISTINE LEEUWERIK (1962) debuteert als dichteres in dit nummer van *De Gids.*

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

SEMEZDIN MEHMEDINOVIĆ (1960) publiceerde de poëziebundels *Het peilloze blauw* (Sarajevo, 1984) en *De emigrant* (Sarajevo, 1990), en in 1995 verscheen *Sarajevo Blues*, gedichten, essays en beschouwingen over het beleg van Sarajevo. De bundel *Negen Alexandria's*, waaruit de hier afgedrukte gedichten afkomstig zijn, verscheen eind 2002 in Zagreb. Een Engelse vertaling verschijnt in de loop van dit jaar. Mehmedinović woont en werkt in Washington D.C.

VINCENT OVEREEM (1974) studeert cultuurwetenschappen. *Knapkruid* is zijn eerste publicatie.

GUIDO SNEL (1972) is schrijver en vertaler. Hij is als medewerker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde de roman *Op drift* (1999) en vertaalde uit het Kroatisch *De terugkeer van Filip Latinovicz* van Miroslav Krleza (2002).

DIRK VAN WEELDEN (1957) is redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Andere titels van hem zijn *Tegenwoordigheid van geest* (1989), *Oase* (1994), *Orville* (1997), *Van hier naar hier* (1999) en *Het refrein* (2000).

JOOST ZWAGERMAN (1963) publiceerde onder meer de romans *Vals licht, De buitenvrouw* en *Zes sterren*, alsmede de essaybundels *Collega's van God, In het wild* en *Pornotheek Arcadië.* Dit jaar verschijnt onder meer *Het wilde westen. Nederland 2001-2003.*

[Nummer 5]

Europa na de oorlog

Hamburg is een stad waar de wind vrij spel heeft. Eind januari was het er grijs en koud. De hemel hing laag, natte sneeuw joeg over de Alster en wie het vermijden kon waagde zich dus niet op straat. In het ‘Literaturhaus’ waren een week lang meer dan dertig schrijvers uit evenzovele landen en streken bijeengedreven om te spreken over Europa. De vraag die hun gesteld was, luidde: ‘Wat is er Europees aan de boeken die u schrijft?’ Het was het soort bijeenkomst dat zich gemakkelijk belachelijk laat maken. Georganiseerd met steun van een industrieel die op zijn oude dag mecenas was geworden. Geïnaugureerd door cultuursenatoren, voormalige bondspresidenten en een saxofoonkwartet. Gegarneerd met buffetten en recepties waar flink werd geschonken om de literaire dames en de literaire heren te plezieren. Veeltalig, vertaald en toch maar door een handvol belangstellenden van begin tot eind gevolgd. Maar het ergste was uiteraard dat thema.

Bij het horen van ‘Europa’ spannen zich de kaakspieren onwillekeurig om een geeuw te onderdrukken. Want ‘Europa’, dat is een veel te grote noemer voor veel te veel kleine dingen. Een algemeenheid waar niemand het bijzondere van weet. ‘Europa’ doet denken aan Europese verkiezingen en Europese wetten: eerst word je er niet warm of koud van en dan bemoeien ze zich ongevraagd met jou. ‘Europa’ - dat is een bloedeloze utopie of juist een uiterst particuliere mening over aardrijkskunde en geschiedenis die onvermijdelijk tot vendetta en stammenstrijd leidt. Europa laat zich beter bereizen dan ontleden. Wie schrijvers vraagt naar Europa moet er zich dus op voorbereiden dat hij meer ontkenning dan bevestiging oogst. Geheel ten onrechte menen sommige schrijvers zelfs dat ze helemaal niet in Europa wonen maar uitsluitend in het alfabet.

Alles wat hierboven genoemd is, werd waar tijdens die januaridag in Hamburg. Maar drie dingen redden de conferentie van een volledige ondergang in welsprekende nietszeggendheid. Die drie hadden te maken met de oorlog. Met de Tweede, de Koude en de

Nieuwe Oorlog, die toen alleen nog maar een debat was en geen tijdelijk bewind over Irak. Net nadat de schrijvers hun koffers hadden uitgepakt, maar nog voordat ze hun redevoeringen over de uniciteit van de eigen natie en de eigen taal hadden kunnen afsteken, lanceerde de Amerikaanse minister van Defensie zijn analyse van een Oud en een Nieuw Europa, een werelddeel dat op te splitsen zou zijn in vitale staten die de Pax Americana steunen en decadente *hasbeens* die zich wentelen in een gecompliceerd gelijk van eigen makelij. In het gezicht van een dergelijke simplificatie bleken bijna alle schrijvers het erover eens dat men het in Europa op een veel gecompliceerder manier met elkaar oneens moest zijn. Als er een Europese identiteit bestond, dan had die juist te maken met het recht op onenigheid.

Verscheidene woordvoerders uit de voormalige vazalstaten van de voormalige Sovjet-Unie hadden daarnaast op historische gronden moeite met een al te grote relativering van het Europese ideaal. Ik herinner me de Albanese auteur Fatos Lubonja - nooit eerder van gehoord, maar achttien jaar achter slot en grendel als politiek gevangene, dus misschien daarom - die met een mengeling van treurnis en cynische berusting vertelde hoe lastig het is om te aanvaarden dat idealen waar je lijf en goed voor riskeert en die je beschouwt als Europese waarden, gerelativeerd worden door mede-Europeanen die ze gratis aangereikt krijgen. En toch wilde hij dat blijven doen, relativeren, omdat het een luxe was die hij als zeer Europees ervoer.

De stad Hamburg ten slotte herinnerde ook iedere dag aan de oorlog. Haar ruimtelijke ordening waar de wind zo ijzig vrij spel had, is door de geallieerde bombardementen bepaald. Tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen kwamen om in de vuurstormen die tot doel hadden de burgerbevolking te demoraliseren door haar levend te cremeren - een misdaad in een oorlog die rechtvaardig was en dus de vraag oproept of er onrechtvaardige bevrijdingsoorlogen en rechtvaardige misdaden bestaan. Over die vraag werd begin dit jaar volop gedebatteerd in de Duitse media. En ook over deelname aan de oorlog in Irak, al werd het verband meestal niet expliciet gelegd.

Op het moment dat dit geschreven wordt, lijkt die laatste oorlog geschiedenis. De Amerikanen delen de lakens uit in Bagdad en Basra, terwijl de leiders van de Europese Unie niet meer hebben dan de brokstukken van een onmogelijk gebleken gezamenlijk buitenlands beleid. Het is geen troost, maar wel een waarheid: de Gemeenschap

dankt haar ontstaan aan dit soort mislukkingen, en ook voor het debat over Irak begon was de herinnering aan oorlog er altijd zeer levend en nabij. Dat is op zichzelf niet zo vreemd en dat zou het ook niet moeten zijn in de ogen van de Amerikanen. Tot op de dag van vandaag wordt in de Verenigde Staten de tegenstelling tussen de Zuidelijken en de Noordelijken als cultureel fenomeen volkomen geaccepteerd, terwijl er toch al bijna anderhalve eeuw geen sprake meer is van gewelddadigheden en taal en cultuur er veel homogener zijn dan bij ons. In Europa is oorlog nergens een zaak van minder dan twee generaties geleden, en de conflicten van gister zijn ook vandaag nog aanwijsbaar in verschillen op bijna elk gebied, te beginnen met de taal. Het is een gegeven dat het debat over Europese eenwording voeding geeft en tegelijkertijd belast.

In dit nummer van *De Gids* zijn vier bijdragen opgenomen uit de cyclus van meer dan dertig die in Hamburg werden voorgedragen. Ze zijn niet representatief voor de bijeenkomst - noch voor wat betreft de strekking en al evenmin in hun geografische spreiding. Ze kenmerken zich wel alle vier door de geest van ironie en van tegenspraak die bij de sinds kort zeer uitgebreide Europese Unie hoort. En ook zou moeten blijven horen. De essays van Karel van Wolferen, Abram de Swaan en Hans van Mierlo kunnen worden beschouwd als serieuze bouwstenen voor een Europa waarin diezelfde geest vaardig is, maar zonder dat die tot verlamming leidt. Wij zijn trots op deze stukken. Het kan heilzaam zijn om ten opzichte van het verleden een zekere ironische distantie te betrachten en om zelfs de herinnering aan de oorlog te relativeren. Maar voor de toekomst geldt dat niet.

Namens de redactie,
H.M. VAN DEN BRINK

Het symposium ‘Europa schreibt’ werd van 26 tot en met 31 januari 2003 gehouden en georganiseerd door het Literaturhaus Hamburg en de Körber Stiftung. Alle lezingen worden dit jaar door de Körber Stiftung in boekvorm gepubliceerd, zowel in een Engelse als een Duitse versie.

Karel van Wolferen

Europa na het einde van de Atlantische Alliantie

Ideeën, idealen, scepsis en jammerklachten aangaande een politiek hechter en betekenisvoller Europa hebben tot nu toe doorgaans gedraaid rond de aanname dat de prikkels en krachten voor die politieke overeenstemming van binnen de groep van lidstaten zouden moeten komen. Twijfels over de mogelijkheden van Europa om ooit uit te groeien tot zoiets als een wereldmacht hebben tot dusver jammer genoeg het bekende effect gehad van de voorspelling die zichzelf waarmaakt. Nu is er een goede reden om rekening te houden met en uit te zien naar de mogelijkheid dat een onverwachte kracht van buitenaf iets tot stand kan brengen waartoe de Europeanen op eigen kracht niet in staat zijn. In dit verband moeten we twee dingen duidelijk voor ogen houden. Ten eerste: de Atlantische Alliantie bestaat niet meer. Ten tweede: de Verenigde Staten zijn geen ordenende kracht meer in de wereld.

Beide feiten behoren een drijfveer te zijn achter het creëren van nieuwe Europese instellingen die Europa politiek, economisch en intellectueel onafhankelijk kunnen maken van zijn voormalige belangrijkste bondgenoot, en het een rol kunnen bezorgen bij het bevorderen en bewaren van de orde in de wereld, in samenwerking met de VN.

Politieke ontwikkelingen in de Verenigde Staten hebben ervoor gezorgd dat het tere weefsel van de wereldorde aan flarden is gescheurd, en dan in de eerste plaats de betrekkingen binnen de Atlantische Alliantie. Deze ontwikkelingen hebben plaatsgehad zonder de instemming, en zelfs buiten medeweten van de meerderheid van de Amerikaanse bevolking, maar dat neemt niet weg dat ze een onverbiddelijke realiteit zijn. Ze zijn het resultaat van een poging om de politieke fantasieën van een invloedrijke kliek in vervulling te doen gaan, mede mogelijk gemaakt door de leugenachtigheid van de huidige Amerikaanse regering, die inspeelt op de woede en angst die leeft onder een bevolking die is geconfronteerd met een kwetsbaarheid waar de geschiedenis haar niet op had voorbereid. De situ-

atie is onomkeerbaar. Geen enkele Amerikaanse regering, zelfs niet een met geheel andere prioriteiten en methoden, kan het wereldwijde verlies aan vertrouwen in een relatief goedaardige rol van Amerika als handhaver van de orde in de wereld goedmaken. Het is mogelijk dat de betrekkingen tussen de leden van de Alliantie verbeteren, maar dat kan het bondgenootschap zoals dat in de tweede helft van de twintigste eeuw bestond niet terugbrengen. De aansporingen die in kringen van Europese politici en commentatoren te horen zijn om de Alliantie te herstellen, bruggen te bouwen of de samenwerking te hervatten teneinde haar zo bijeen te houden, staan buiten de werkelijkheid.

De Atlantische Alliantie is eenzijdig opgeheven door George W. Bush. Een bondgenootschap veronderstelt een gemeenschappelijke doelstelling en ten minste een minimale consensus over de vraag hoe het doel moet worden bereikt, ook al zou men een dominante primus inter pares accepteren. Wat Washington momenteel aanbiedt als substituut voor het bondgenootschap is een vazalstatus. De huidige regering heeft er geen geheim van gemaakt dat zij multilaterale raadpleging als een hindernis beschouwt die ze koste wat kost wil vermijden. Besluiten worden vanuit Washington afgekondigd en contacten met andere hoofdsteden zijn bedoeld voor opdrachten en niet om ze te raadplegen.

Ondanks de speciale betrekkingen die Groot-Brittannië met de Verenigde Staten zou onderhouden, wordt Tony Blair net zo goed als een gehoorzame vazal behandeld, in plaats van als een geallieerde die een aandeel heeft in de belangrijke beslissingen.

Minister van Buitenlandse Zaken Colin Powell mag Europese hoofdsteden of het NAVO-hoofdkwartier bezoeken om de Europese ontevredenheid te sussen, maar hij heeft geen enkel alternatief te bieden voor die vazalstatus, en zeker niet de mogelijkheden om in Washington steun te verwerven door het scheppen van een alternatief.

Daarom is het ook absurd te denken dat Europese landen opties hebben en voor of tegen de Verenigde Staten zouden kunnen kiezen. Het zou me verbazen als bleek dat de meeste lidstaten van de Europese Unie bereid zijn een systematische, onbetwiste onderwerping aan de Verenigde Staten te accepteren, vooral onder de tegenwoordige omstandigheden waarin elk tegenwicht tegen militair avonturisme ontbreekt. Maar afgezien daarvan, de Verenigde Staten zijn eenvoudig niet toegerust om een quasi-imperium te beheren dat een imperialistische orde afdwingt, en aanvaarding van het beleid van de huidige regering zou simpelweg betekenen dat de ver-

nietiging van de wereldorde versneld wordt. Door te volharden in het valse denkbeeld dat Europeanen opties hebben zullen zij de behandeling van het eigenlijke vraagstuk op de lange baan schuiven, de eigen Europese integratie vertragen en Europese pogingen om de wereldorde te verbeteren verlammen. ‘Zonder Amerika gaat het niet!’ kan men vooral in Nederland links en rechts horen zeggen. Maar ook Nederland zal zich aan de nieuwe werkelijkheid moeten aanpassen. Het is hierbij ernstig gehandicapt met een premier en een minister van Buitenlandse Zaken die niet erg wereldwijs zijn en klaarblijkelijk niet doorhebben wat er is gebeurd.

De sleetse begrippenwereld van de aanhangers van de Atlantische gedachte vormt voor Europeanen een formidabel obstakel om de werkelijkheid onder ogen te zien. Wanneer die trouwe aanhangers tot zich laten doordringen wat er is gebeurd, staan ze voor iets wat lijkt op een gedwongen afscheid van een geloof dat zij een leven lang vroom beleden hebben en dat aan dat leven betekenis heeft verleend. Hun voortdurende ontkenning en hun onvermogen om de ware aard van de ontwikkelingen in Amerika sinds 11 september 2001 te bevatten zijn begrijpelijk, omdat die ontwikkelingen de ineenstorting betekenen van de politieke wereld waarin zij sinds hun jeugd hebben gewoond. Hun belijdenis van een hogere opvatting van de Atlantische Alliantie en hun pleidooi om dit bondgenootschap nieuw leven in te blazen klinken als de schrille schreeuw van vrienden die de realiteit van hun verlies niet onder ogen kunnen zien.

Veel aanhangers van de Atlantische gedachte hebben een leven lang de Amerikaanse manier van omgaan met de wereld verdedigd en gerechtvaardigd. Ze zullen een geestelijke gordiaanse knoop van bemoedigende redeneringen moeten doorhakken om te aanvaarden dat datgene waarin ze altijd geloofd hebben niet meer bestaat. Een van die redeneringen luidt dat de verkiezing van één enkele topfunctionaris onmogelijk zoveel verandering in de wereld teweeg kan brengen. De fundamentele Amerikaanse politieke overtuigingen zijn een product van de Verlichting, en daarom wordt gemakkelijk aangenomen dat de Verenigde Staten een land zijn waar ten slotte de rede zal zegevieren. Dit gaat gepaard met de stilzwijgende overtuiging dat in de een of andere groep verantwoordelijke, internationaal georiënteerde politieke denkers, of misschien een groep machtige figuren met wereldwijde zakelijke belangen, genoeg verstand en wilskracht voorhanden zullen zijn om grenzen te stellen aan het vermetele en riskante, maar nog altijd realistische Amerikaanse gedrag.

Nogal wat Europese opiniestukken waarin de invasie van Irak werd verdedigd of waarin bezorgde neutraliteit of verwarring werd geventileerd, roepen de sfeer op van de vertrouwde argumenten waarmee Atlantici in de jaren zeventig gewend waren linkse tegenstanders van Amerika's macht te pareren. Ze staan oog in oog met iets wat zo afschuwelijk is dat ze weigeren de mogelijkheid te overwegen dat het de werkelijkheid is: het gaat om een land dat in de twintigste eeuw de beslissende macht was in de worsteling met het totalitarisme, en dat in het algemeen bevolkt wordt door fatsoenlijke lieden, maar dat desalniettemin al sinds lang de democratie vervangen heeft door een plutocratie, die op haar beurt nu weer in handen is gevallen van lieden van laag allooi. De Atlantici moeten er nu aan worden herinnerd dat de worsteling van de twintigste eeuw bedoeld was om een stabiele gemeenschap van staten te scheppen die zich verplichtte aan vrijheid en vooruitgang, in een voortgaande politieke en economische emancipatie die met de Verlichting begonnen is, en niet aan een neoliberaal Amerikaans quasi-imperium dat de wet zou stellen aan een wereld die verdeeld is in satelliet- en schurkenstaten.

De gevolgen van de plotseling ontstane, schokkende leegte waar eens een macht bestond die wereldwijd de orde bewaarde, zijn nog niet te peilen. Vooral voor Europeanen brengt dit verlies meer met zich mee dan een uit evenwicht geraakte wereld. Het bedekt de ogen met een waas waar vroeger een Amerikaans filter voor helderheid zorgde bij het beschouwen van de politieke en economische werkelijkheid. Afgezien van enkele Europeanen van respectabele leeftijd die de wereld van hoop en vooruitzichten gekend hebben voordat dit conceptuele filter werd aangebracht, zijn de meesten van ons opgegroeid in een intellectuele omgeving waarin de uitleg van de wereld die werd bepaald door de omstandigheden van de Koude Oorlog een politiek houvast verschafte. Zelfs waar marxistische en neomarxistische stemmen, stemmen tegen de globalisering en andere afwijkende stemmen zich in het openbare debat mengden, werden de geaccepteerde termen en grenzen van de discussie bepaald door de veelal onuitgesproken vooronderstellingen die binnen de dominante grootmacht van de vrije wereld heersten.

Het vermogen van Amerika om voor het Westen te bepalen wat de politieke realiteit is, wordt rijkelijk gedemonstreerd door Europese krantencommentaren en nieuwsprogramma's waarin niet alleen de discussieonderwerpen maar ook de gebruikte bewoordingen in Washington zijn voorgekookt. Zonder dat de meeste Europe-

anen dat beseften werd dag na dag aangetoond hoe ver dit kon gaan door de manier waarop in de media geschreven werd over de controverse rond Irak, toegespitst op de impasse in de Veiligheidsraad, waar vragen, meningsverschillen en woordkeuze doorgaans onder Amerikaanse controle stonden. Een van de schokkendste en meest verontrustende aspecten van de recente gebeurtenissen is geweest dat de invasie in Irak van tevoren door gewoonlijk welingelichte en verstandige personen besproken kon worden alsof het om een rationeel besluit ging waarover bezonnen mensen er verschillende meningen op na konden houden.

Een Europa dat niet langer wordt beschermd door de spreekwoordelijke Amerikaanse paraplu heeft behoefte aan een spoedcursus over de werkelijkheden in de wereld. Het jammerlijke gebrek aan oplettendheid in Europa voor wat er werkelijk in de wereld aan de hand is, blijkt uit de traagheid waarmee Chirac en Schröder tot het inzicht kwamen dat het gedrag van de regering van George W. Bush verder ging dan het normale en acceptabele heerszuchtige gekoeioneer, en uit het onvermogen van de meeste Europese regeringen om openlijk toe te geven dat hun gevraagd werd te reageren op een land dat een metamorfose had ondergaan. Een andere aanwijzing hiervoor is de opmerkelijke algemene onkunde onder Europese intellectuelen met betrekking tot de opkomst van Amerikaans Rechts - aantoonbaar 's werelds meest succesvolle politieke beweging van de afgelopen decennia. Een welbespraakte groep heeft zich jaren geleden al binnen deze beweging verschanst. Op 11 september 2001 greep deze groep de gelegenheid om het buitenlandse en het defensiebeleid van Amerika over te nemen.

Ze noemen zich neoconservatieven en zijn de erfgenamen van een minuscule politieke cultuur van trotskistisch gedachtegoed dat geen wortels in de Amerikaanse traditie heeft. Het linkse is eruit verdwenen, maar het radicalisme en de noties van de permanente revolutie bepalen nog steeds hun denken. Zij vertegenwoordigen niets wat Europeanen als conservatief zouden herkennen. Pas zo'n anderhalf jaar nadat zij hadden toegeslagen werd een breder Europees publiek zich door het nieuws en ander commentaar bewust van hun identiteit en hun blauwdrukken voor een utopisch schema van gewapende democratisering van het Midden-Oosten. Toen pas raakte ook bekend dat er een Bush-doctrine bestond die bestaande internationale overeenkomsten en gewoontes verwerpt en preventieve oorlogvoering tot een instituut heeft verheven, het soort oorlog dat wordt gevoerd waar en wanneer een Amerikaanse president dat maar zinnig acht. In het algemeen zijn politiek ervaren Europe-

anen zich niet bewust geweest van de desastreuze zelfcensuur en de lafhartigheid van de Amerikaanse media, noch van de ineenstorting van de partijpolitieke oppositie die uitdrukking had moeten geven aan de politieke verdeeldheid binnen Amerika en van het verregaande cynisme waarmee de politieke strategen die George W. Bush aan de macht gebracht hebben de massaslachting van 11 september 2001 exploiteerden om onder andere de incompetentie van deze regering aan het oog te onttrekken.

Europeanen staan nu voor dringende uitdagingen van conceptuele en institutionele aard. Enkele politieke persoonlijkheden en commentatoren hebben al begrepen dat de nieuwe politieke realiteit vereist dat we vertrouwde metaforen en analogieën overboord werpen en een onvervalst realisme gaan tonen, in plaats van ons te laten leiden door een overheersende academische mode van theoretisch denken over internationale betrekkingen dat ‘realisme’ genoemd wordt maar geïnspireerd is door een wereld die niet meer bestaat.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam een nieuwe internationale orde tot stand waarmee nog maar weinig theoretici raad weten. Deze ontwikkelde zich in de schaduw van de rivaliteit tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en benaderde een redelijk stabiele gemeenschap van staten. Die orde had zijn mankementen, maar bracht ons ten slotte meer vrede en internationaal evenwicht dan de internationale betrekkingen sinds de Vrede van Munster hadden laten zien. We hebben dat in de eerste plaats aan de Verenigde Staten te danken. De meeste landen willen deze orde bewaren en begrijpen dat verbetering van die orde ruimschoots in ieders voordeel is. Toen Gorbatsjov zijn historische besluit nam dat een einde maakte aan de Sovjet-Unie, wist hij dat het nieuwe Rusland deze relatief goedaardige orde te wachten stond. China heeft op zijn beurt geen reden om een andere wereld te willen en om de bestaande orde te verstoren. Geen enkel ander Aziatisch land zal dat willen, ook Noord-Korea niet.

Europa kan nu de Amerikaanse hegemonie als ordebewaarder nog niet overnemen. Maar een Europa met een samenhangend veiligheids- en buitenlands beleid kan zeker ruimschoots bijdragen aan de redding van de redelijk stabiele gemeenschap van staten die heeft bestaan totdat Washington zijn belangstelling ervoor verloor. Zijn voor de hand liggende partner bij deze inspanning zijn de Verenigde Naties. Ondanks alle tekortkomingen en de ongetwijfeld ondermijnende corruptie die er heerst kan deze organisatie een politiek succes genoemd worden. Zij is uniek omdat het het enige or-

gaan ter wereld is waar niet één bepaald land de touwtjes in handen heeft, en omdat alle landen er de gelegenheid hebben hun stem te laten horen in lopende discussies met betrekking tot wat mensen willen en zouden moeten nastreven.

Het zou voor de hand liggen als Europa de taak op zich nam om te voorkomen dat rechtse regeringen in Washington deze organisatie te gronde richten. Het veiligstellen van de politieke functies van de VN moet een Europese prioriteit zijn. Als de recente kloppartij in de Veiligheidsraad iets positiefs heeft opgeleverd, dan is het dat hiermee het bewijs is geleverd dat de VN niet louter en alleen een organisatie is die in uiterste instantie bestaat voor de behartiging van de Amerikaanse belangen - zoals onloochenbaar wel geldt voor de IMF en de Wereldbank. Het feit dat de weigering van de Veiligheidsraad om de invasie van Irak te onderschrijven ten onrechte werd aangevoerd als bewijs voor de afnemende betekenis van de VN, was een extra aanwijzing voor de opvallende vertekening van de werkelijkheid die zich onder invloed van Amerika in de media voordeed.

Als Europa een leidende rol in de wereld krijgt kan daarbij een eigen Europees militair-industrieel complex (Eisenhowers woorden) worden gemist. Met wat de Amerikanen hebben opgebouwd - en nu ongeveer 400 miljard dollar per jaar kost - kun je regimes wegbombarderen, maar veel meer begin je er niet mee. Het terugdringen van de wanorde in de wereld heeft meer baat bij diplomatie dan bij intimidatie.

Hoe moeilijk ook, de politieke integratie van Europa is al lang een noodzaak, ongeacht wat er verder in de wereld gebeurt. De veronderstelling dat economische integratie mogelijk is zonder dat dit verreikende politieke gevolgen met zich meebrengt die politieke oplossingen vereisen - mevrouw Thatcher heeft hier een lastige erfenis nagelaten - is een van de grootste illusies uit de recente geschiedenis. Juist dankzij de Amerikaanse beschermer heeft de Europese Unie met grotendeels apolitieke integratie kunnen experimenteren. Onder de uitdagingen waartegen zij het nu moet opnemen dient zich als misschien wel de belangrijkste de noodzaak aan om de voornamelijk door Amerika bepaalde vooronderstellingen los te laten. Economische doelstellingen zijn een ernstig verwaarloosd politiek terrein waarover heel consistent opnieuw zal moeten worden nagedacht.

Dit sluit duidelijk aan op de ruimere behoefte om die politieke vragen te ontdekken die relevant zijn voor het streven naar een Eu-

ropese Unie die zich ten volle kan ontwikkelen. De zakelijke kant hiervan is tamelijk urgent, aangezien ook hier Amerikaanse en Europese doelstellingen en prioriteiten uiteen zijn gaan lopen. In grote delen van de wereld is een geleidelijke, sluipende toename van de Amerikaanse zeggenschap over zakelijke praktijken en normen waarneembaar: waarschijnlijk zal dit voortwoekeren, en Europeanen moeten zichzelf beveiligen op terreinen waar zij kwetsbaar zijn. Veel uitingen van ontzag voor de Verenigde Staten, ook in economische kwesties, worden veroorzaakt door de Amerikaanse gewoonte anderen te intimideren, wat waarschijnlijk alleen maar erger zal worden, aangezien Bush en zijn entourage een voorkeur hebben voor deze manier van opereren.

Politiek op Europese schaal, met behoud van de democratische middelen, vereist een Europees publiek domein dat nu niet bestaat. De snelste en natuurlijkste manier om dit domein te scheppen is door middel van een politieke beweging die heel Europa omvat. Zoals de Europese eenwording een verschijnsel is waarvoor geen precedenten bestaan, zo kan een dergelijke beweging niet worden verwezenlijkt met de conventies en prioriteiten die nu binnen moderne politieke partijen gelden. Zij zal zich in de eerste plaats moeten richten op het voor de hand liggende doel: het in stand houden van het burgerschap op Europees niveau.

De bestaande Europese instellingen - de Commissie, het Europese Parlement, de Raad van Europa en het Europese Hof - kwamen op en ontplooiden en consolideerden zich gedurende een tijdsgewricht waarin de omstandigheden diepgaand anders waren; er bestond nog een beschermend Atlantisch Bondgenootschap. Voortdurend blijkt dat huidige beslissers die aan deze instellingen verbonden zijn zich er niet van kunnen weerhouden terug te glijden in een technocratische denkwijze als er een onderwerp aangaande de toekomst van Europa aan de orde wordt gesteld. Essentiële politieke vragen worden op die manier niet ontdekt. Een Europese politieke beweging zal een variant op en een voorbeeld van een wereldwijd te voeren debat moeten zijn aangaande de verwezenlijking van de democratie: over de terugkeer van het primaat van de politieke vragen in het publieke debat, over wezenlijke machtsrelaties en over het transformeren van consumenten in burgers.

De droevig stemmende gedaantewisseling van de Verenigde Staten onder George W. Bush en de wereldschokkende gevolgen daarvan zullen Europa wakker moeten schudden en ervoor moeten zorgen dat de Atlantische geestelijke ballast plaatsmaakt voor de bereidheid opnieuw na te denken over prioriteiten, en voor het onder-

kennen van de technocratische val waarin Europa verstrikt dreigt te raken. Nogmaals, we hebben niet te maken met een tijdelijke dwaling of met een uit de hand gelopen project dat toch een toevallig voordeel kan opleveren, zoals bijvoorbeeld de democratisering van de Arabische wereld. We hebben te maken met de spreekwoordelijke tovenaarsleerling die geen weet heeft van de brokken die hij gaat maken.

Als genoeg Europeanen dit inzien en genoeg Europeanen hun verstand, vernuft en vastbeslotenheid inzetten om het potentieel van Europa ten volle te benutten, moet het mogelijk zijn om iets terug te doen voor de geweldige gunst die de Verenigde Staten Europa in de twintigste eeuw verleend hebben en ditmaal hen te helpen redden. I, for one, am eager to partcipate.

Abram de Swaan

Europees beleid zonder Europese politiek[1]
Morele, culturele en sociale zaken in de Europese Unie

Geen lezer, misschien een enkele, zeer hoge gezagsdrager uitgezonderd, heeft ooit een stem gehad in de afschaffing van de gulden en de invoering van de euro. Vrijwel niemand is geraadpleegd over de toetreding van Hongaren, Tsjechen, Polen, om van Slowaken, Slovenen, Esten, Litouwers en Letten, Maltezen en Cyprioten maar te zwijgen. Dat is allemaal beslist door regeringsleiders, die weliswaar min of meer direct of indirect door hun volwassen burgers zijn gekozen, maar die zich tijdens de verkiezingscampagne over zulke ververwijderde Europese zaken nauwelijks of helemaal niet hebben uitgesproken.

Maar er is toch een Europees parlement?

Dat is waar ook, dat is er óók nog. En dat heeft over die halskwesties maar heel weinig te vertellen.

De Europese Unie lijdt, zoals zo vaak gezegd wordt, aan een democratisch deficit, of liever aan een óndemocratisch tekort[2]. Dat ligt aan de verdragsrechtelijke inrichting van de Unie: het is een institutioneel gebrek. Maar het ligt ook aan het ontbreken van een Europese openbare sfeer. Er is geen Europese krant die door lezers uit alle lidstaten gelezen wordt, er is geen tv-station waarop voor een pan-Europees gehoor gedebatteerd wordt, er zijn kortom helemaal geen Europese media. Als er al kranten of zenders zijn die een publiek in alle landen van de Unie bereiken, dan staan die zonder uitzondering onder Amerikaanse of Engelse redactie. Eén oorzaak van dit totaal gebrek aan Europese communicatie is uiteraard de Babelse veeltaligheid van de volkeren van Europa. Maar de Europese gemeente moet zich van haar voorgangers juist gelukkig prijzen met die verscheidenheid. De spraakverwarring wordt door de Commissie en de Raad met opzet nog vergroot door iedereen aan te bevelen om een andere taal erbij te leren, liefst Fries, Fins, of Friulisch, als het maar geen Engels is.

De burgers van Europa begrijpen elkaar niet eens goed genoeg om het met elkaar oneens te zijn. Zij praten langs elkaar heen, elk

volk binnen de grenzen van het eigen taalgebied. En zelfs volkeren die een en dezelfde taal spreken, Duitsers en Oostenrijkers, of Nederlanders en Vlamingen, blijven toch nog van elkaar gescheiden door een barrière van wederzijdse desinteresse.

Er bestaat geen Europese openbare sfeer, er voltrekt zich op Europees niveau ook geen openlijke strijd tussen politieke partijen, er is dus in Europa geen sprake van politiek in de klassieke zin van het woord.[3.]

Maar toch produceert Europa beleid, veel beleid, heel veel beleid.[4.]

Hoe kan dat dan, Europees beleid zonder Europese politiek?

Daar gaat dit artikel over.

Die beleidsmaatregelen worden voor een groot deel opgesteld door de ambtenaren van de Commissie en hun specialistische adviseurs. Meestal hoeven ze niet eens te worden goedgekeurd door het Parlement. Ook de Europese Raad komt er maar zelden aan te pas. De functionarissen van de Europese Commissie kunnen die maatregelen op verschillende manieren rechtvaardigen. Allereerst kunnen zij ze voorstellen als een onvermijdelijke gevolgtrekking uit de algemene beginselen van de verdragen die het juridisch kader van de Unie vormen, ook al vereist dat enige herinterpretatie van de oorspronkelijke bedoelingen van de verdragsteksten. Maar er is nog een andere mogelijkheid: de ambtenaren, met de onuitgesproken steun van hun meerderen, de Europese commissarissen en de nationale politici, besluiten om helemaal niets te besluiten. Stilzwijgend accepteren ze de voortgaande loop der gebeurtenissen. Dat is het absolute nulpunt van beleid: de strategie van ‘non-decision-making’ zoals Bachrach en Baratz (1963) die hebben gesignaleerd, de ‘onbeslissing’.[5.]

Beleid als het onvermijdelijk gevolg van verdragsbeginselen

Laten we eerst eens kijken naar het beleid als ‘noodzakelijke’ uitkomst van eenmaal aanvaarde beginselen. Het beste voorbeeld vormt de lawine aan maatregelen die zijn aangenomen als het onvermijdelijk gevolg van het ‘beginsel van vrij verkeer’ binnen de Unie, dat immers de onbelemmerde doortocht van personen, goederen, diensten en kapitaal over de grenzen van de lidstaten toestaat. Het leek vanzelfsprekend dat dit beginsel de ‘harmonisatie’ (of, afgezwakt, de ‘coördinatie’) van afzonderlijke nationale regelingen vereiste. Dat alleen al had ingrijpende gevolgen voor de wette-

lijke omschrijving van alle goederen die onder het invoerrecht of de consumentenwetgeving vallen in alle vijftien lidstaten. Onder deze stoomwals van Europese regelgeving werden indertijd Franse kaasjes en Italiaanse hammen met onmiddellijk verbod bedreigd als ze niet voldeden aan het ene of het andere voorschrift. Zo werd ook het vrij personenverkeer in volle overtuiging aangehaald om eenzelfde harmonisering af te dwingen, niet van die personen maar van de voorwaarden waaronder ze geacht werden hun werk te doen en hun loon te ontvangen. Op dit punt, tot veler verrassing, bleken de Europese regels door te werken op het terrein van het ‘sociaal beleid’. Zo werden in de wetgeving van heel wat Europese landen mannen in eerste instantie als de kostwinners beschouwd en werkende vrouwen niet op gelijke voorwaarden behandeld. Waar de Europese verdragen uitdrukkelijk discriminatie naar geslacht verbieden moesten die nationale regelingen dus gelijkgetrokken worden, en was het niet meer dan ‘logisch’ dat vrouwen dezelfde rechten kregen als mannen in de sociale wetgeving en de arbeidswetten. Vandaar dat de regels die de Europese Commissie had uitgevaardigd in nogal wat lidstaten een emancipatiegolf teweegbrachten, een kleine sociale revolutie buiten de binnenlandse politiek om (Kjeldstad 2001, Sorensen 2001). Dit kwam niet van de inspanningen van activisten, van petities of demonstraties. Het gebeurde ‘zomaar’, als het onstuitbaar gevolg van de harmonisering van nationale regelgeving. Op die manier werd dit hoogst omstreden snijvlak tussen emancipatiepolitiek en sociaal beleid in alle rust gedepolitiseerd, kennelijk zonder dat daar enige opzet aan te pas kwam.

Op overeenkomstige wijze wees het Europese Hof een lange reeks vonnissen die tezamen genomen een aanmerkelijke versterking betekenden van de rechten van burgers tegenover de overheid, opnieuw als de onvermijdelijke implicatie van de beginselen belichaamd in de grondverdragen, vooral het Verdrag van Rome van 1957. Hier verschenen rechterlijke beslissingen op dezelfde manier als de regels die de bureaucraten in Brussel hadden uitgevaardigd, niet als uitkomst van omstreden politieke keuzes, maar als de noodzakelijke gevolgen van eenmaal aanvaarde verdragsbeginselen.

Door stilzwijgend de regels bij te buigen en op te rekken konden de instanties van de Europese Unie ze toepassen op gebieden waar ze oorspronkelijk niet voor bedoeld waren. Dat werkte heel goed in zaken van cultuur die tot het Verdrag van Maastricht (1992) buiten de bevoegdheden van de Gemeenschap waren gebleven omdat ze aan de rechtsmacht van de lidstaten voorbehouden waren. Ook in dit geval gold het zogenaamde ‘subsidiariteitsbeginsel’ dat aan de

lidstaten alle zaken overlaat die niet op het niveau van de Unie geregeld hoeven te worden, bijvoorbeeld omdat ze niet raken aan het vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal (en eigenlijk ook van informatie, als vijfde vrijloop). Zo blijft alles wat met religie te maken heeft voorbehouden aan de rechtsmacht van de lidstaten of wordt ook door de afzonderlijke staten ongemoeid gelaten binnen een omvattende waarborg van de vrijheid van godsdienst en meningsuiting.

Eenzelfde vermijdingsregel was in beginsel van toepassing op culturele zaken. Maar het werd gaandeweg steeds duidelijker dat allerlei beslissingen om het vrije handelsverkeer te bevorderen ook culturele belangen raakten. Frankrijk voerde bijvoorbeeld een quotabeleid dat een minimum aan Franstalige liedjes op de radio voorschreef en een maximum voor Amerikaanse films op de televisie. De Fransen subsidieerden ook de eigen filmindustrie. Allemaal beleidsmaatregelen die op het oog indruisten tegen de algemene beginselen van vrije economische mededinging. Deze kwesties lokten bij hoge uitzondering nu eens wél een grensoverschrijdend debat in de media uit. Ten langen leste werd besloten om voor culturele producten een uitzondering te maken op het vrijhandelsregiem. Artikel 128 van het Verdrag van Maastricht van 1992[6.] stipuleert uitdrukkelijk dat culturele overwegingen bij de besluitvorming kunnen meetellen (op dit punt is overigens unanimiteit vereist en wordt harmonisatie van nationale regelgeving expliciet uitgesloten). Diezelfde ‘culturele uitzondering’ maakt ook de handhaving van de vaste boekenprijs mogelijk, in feite een inbreuk op het beginsel van vrije wedijver (dat boekhandelaars zou toestaan om zelf hun verkoopprijzen te bepalen).

Beleid als de uitkomst van non-beslissingen

Er is nog een andere manier waarop de Europee Unie doorwerkt in de nationale samenlevingen van de lidstaten, ook hier komt geen politiek aan te pas, maar eigenlijk ook geen beleid. De vier vrijheden - het vrij verkeer van personen, kapitaal, goederen en diensten - hebben een volstrekt onvoorziene uitwerking gehad op de ‘morele regulering’ in de afzonderlijke landen. In haar verhelderende studie van de reglementering van abortus, drugs en alcohol in achtereenvolgens Ierland, Nederland, Finland en Zweden heeft Paulette Kurzer laten zien hoe deze ‘uitzonderingsgevallen’ stuk voor stuk van aard veranderd zijn doordat burgers de grenzen overtrokken

als ‘sin tourists’ - ik houd het maar op ‘zedentoeristen’. Ierse vrouwen steken de zee over om zich te laten aborteren in Engeland of elders, Finnen en Zweden reizen naar het buitenland om te profiteren van de ruimhartiger drankwetten daar en ‘drugstoeristen’ komen in drommen naar Nederland om van de hasj en marihuana te genieten in de coffeeshops die er gedoogd worden, en om eventueel ook harddrugs in te kopen (al zijn die ook hier bij wet verboden). De restrictieve regiems in Ierland en Scandinavië worden in alle stilte uitgehold en het tolerante regiem in Nederland verschaft een vrijhaven aan bezoekers uit de buurlanden waar strenger regelgeving en zwaarder straffen gelden. Maar dat dwong de Nederlandse instanties op hun beurt om iets te ondernemen tegen drugsrunners die hun klanten op de snelwegen van de grens naar de Randstad rekruteren. Met zijn uitzonderingspositie staat Nederland ook permanent onder druk om de overlast voor de omringende landen te beperken. Daar komt dan nog de zware Amerikaanse pressie bovenop.

De discrepanties tussen de morele regiems in naburige landen hebben niet alleen geleid tot ‘zedentoerisme’, maar ook tot levendige en soms venijnige discussies die ditmaal wel over de grenzen heen gevoerd werden (zo werd Nederland vanwege het drugsbeleid in de Franse senaat uitgemaakt voor ‘narco-état’, een term die meteen aansloeg). Kurzer wijst erop dat de Europese Unie niet geprobeerd heeft deze afwijkende regiems tot aanpassing te bewegen, zoals ze dat op ander gebied juist wel geprobeerd heeft, bijvoorbeeld in de consumentenwetgeving, de veiligheidsregelingen en het sociaal beleid). In de morele regulering laat de Unie elk land zijn eigen beleid. Desondanks leidt het vrij personenverkeer blijkbaar tot een vermindering van de discrepanties tussen de uiteenlopende regiems.

Andere, ook al onbedoelde gevolgen van het vrij verkeer van personen in de Unie hebben de politie van de verschillende lidstaten tot intensere samenwerking gebracht. Dat is in het recente verleden gebeurd bij de terrorismebestrijding (die samenwerking wordt dan weer gehinderd door de vrees van de afzonderlijke regeringen dat hun bijzondere rechtswaarborgen door gezamenlijk politieoptreden worden uitgehold - zie bijvoorbeeld de geslaagde poging van Nederland om de drugshandel uit te zonderen van de politieafspraken die na 11 september 2001 zijn gemaakt en de al even succesvolle Italiaanse interventie die moest verzekeren dat de aldaar geldende bijzondere beperkingen op de vervolging van corruptiezaken ook door de andere Europese landen gerespecteerd zouden worden, in

het bijzonder in de zaken tegen de zittende eerste minister van dat land).

De voetbalfans die en masse het subcontinent doorkruisen vormen een aanleiding voor wederzijdse politiebijstand in de beheersing van grote menigtes en bij het weren van notoire raddraaiers. De protestbetogingen bij topontmoetingen van Europese leiders en andere grote internationale bijeenkomsten brengen de veiligheidsdiensten en politiekorpsen van de verschillende landen nader tot elkaar en leiden dan ook tot preventieve arrestaties en uitsluitingsmaatregelen die in sommige gastlanden voordien volstrekt ongekend waren.

Met de liberalisering van het personenverkeer sinds de akkoorden van Schengen, en uiteraard vanwege de toename van het reizen door de gedaalde vlieg- en treintarieven, en de groei van het autobezit, zijn de nationale grenzen poreus geworden. En daarmee is het nu in feite vrijwel onmogelijk om een beperkend regiem van morele regulering te handhaven als buurlanden de reiziger een vrijzinniger regiem te bieden hebben. Dat gaat ook op als de Unie zich helemaal niet met die regiems bemoeit - juist omdát ze zich er liever buiten houdt. De terughoudendheid van de Unie in zaken van regionale of nationale cultuur gaat gepaard met een geleidelijke erosie van de morele beperkingen in de afzonderlijke lidstaten.

Mensen reizen van restrictieve landen naar permissieve landen. Bij vrije circulatie van personen geldt dus een morele versie van de wet van Gresham voor de geldcirculatie (‘bad money always drives out good money’): losse zeden verdringen strenge zeden. Dat hebben pastoors, dominees en bovenmeesters altijd al gezegd.

Voor mensen met ruime opvattingen valt daar goed mee te leven: mensen die de reis ervoor overhebben kunnen hun geluk en genot zoeken waar het hun goeddunkt, terwijl naties die zulke vrijheden liever inperken daarmee door kunnen gaan zonder hun dissidente medeburgers al te zeer te frustreren. Maar behoudzuchtiger burgers die hun medemensen zouden willen behoeden voor zulke verzoekingen, zien in het onbelemmerd verkeer met tolerantere samenlevingen een ondermijning van de morele maatstaven die zij in hun eigen land tot nog toe hebben weten te handhaven. De vrijzinnigen, van hun kant, vrezen dat de internationale samenwerking van politie en justitie een neerwaartse spiraal op gang brengt naar het laagste niveau van rechtswaarborgen en burgerrechten.

Sociaal beleid zonder sociale politiek

De vier vrijheden, of beter, de vier beperkingen op de bevoegdheid van staten om beperkingen op te leggen aan het verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen, vergroten de mobiliteit van arbeidskrachten maar kunnen ook 'uitkeringstoerisme' uitlokken. Willen ze dat tegengaan, dan moeten staten ofwel immigranten van de voorzieningen uitsluiten óf alle ingezetenen - ook pas gearriveerden en werkers in tijdelijke dienst - daarin laten delen. En dat vereist dan weer onderlinge afspraken over de verstrekking van uitkeringen tussen staten met een intens onderling personenverkeer. Het alternatief is een verdere individualisering van uitkeringen in particuliere verzekeringen. De Unie zou ook kunnen besluiten om een alomvattend sociaal regiem te creëren voor alle werkers die uit het ene land naar het andere trekken (Hagen 1992). Maar sinds de aanvaarding van het Schengen-akkoord blijken arbeidskrachten in de lidstaten veel minder mobiel dan verwacht. Arbeidsmigranten komen nog steeds voor het merendeel van buiten de EU, uit de Maghreb, West-Afrika en Azië en in toenemende mate uit de nieuwe lidstaten in Oost- en Centraal-Europa. De burgers van de oude lidstaten blijven liefst waar ze zitten.[7.]

Het ooit alom gevreesde 'sociale dumpen', waarbij bedrijven zich vestigen in de landen met de laagste uitkeringen en hun vestigingen in landen met gullere voorzieningen opheffen, is nooit werkelijkheid geworden (Adnett). Dat is deels te verklaren door het hogere kwalificatieniveau en de betere arbeidsdiscipline van de werkers in de welvarender landen, die meestal ook de verst uitgewerkte sociale-verzekeringsstelsels hebben: de duurdere arbeidskrachten zijn vaak ook de productievere krachten. Er is ook nauwelijks sprake geweest van een 'negatieve spiraal', waarbij de meest voldragen sociale stelsels zich noodgedwongen hadden aangepast aan het lager uitkeringsniveau van concurrerende landen (Guillemard, p. 360; Ferrara, pp. 302-3).

Dat komt voor een deel door de sterke vakbonden in de meeste landen van de EU en door het complexe netwerk van onderlinge consultatie tussen organisaties van werkgevers en werknemers, maar het is ook te danken aan de overheersende consensus binnen de EU dat globalisering en privatisering het 'Europees sociaal model' niet mogen ontmantelen (Palier, Sykes en Prior 2001). Maar het is toch vooral het resultaat van de activistische vonnissen en interventionistische maatregelen die Europese rechters en bureaucraten uitvaardigden als evenzovele noodzakelijke consequenties van de algemene bepalingen in het Europees verdragsrecht. De verdrags-

bepalingen tegen discriminatie hebben geleid tot een hele reeks bestuurlijke en rechterlijke beslissingen waarbij de bestaande sociale trekkingsrechten versterkt werden en zelfs nieuwe rechten toegekend. Stephan Leibfried en Paul Pierson (1995, pp. 437 e.v.) verklaren deze vermijding van het laagste nog gemeenschappelijke niveau en dus van een neerwaartse spiraal in het sociaal beleid, uit de 'institutionele kenmerken van het Europese besluitvormingsproces': gefragmenteerd, veelvoudig gelaagd en geneigd tot omvattende compromissen. Ook zij memoreren daarbij de bijzondere positie van de Commissie en van het Hof. Vandaar dat de positie van vrouwen versterkt is, de sociale regelgeving mag immers geen onderscheid meer maken tussen de geslachten en moet alle 'verdieners' of 'kostwinners' gelijkelijk bejegenen. Vandaar ook dat de waarborgen voor gezondheid en veiligheid op het werk per saldo verbeterd zijn, omdat de meer geavanceerde maatstaven werden opgelegd aan landen die daarin achteropliepen, in plaats van het omgekeerde dat gevreesd werd.

De prognose van Kare Hagen lijkt tot nog toe uit te komen: 'Er zal zich dientengevolge een geleidelijke convergentie van de sociale standaarden binnen de Gemeenschap aftekenen, met decentrale onderhandelingen tussen arbeid en kapitaal (binnen de afzonderlijke landen) als de drijvende kracht.'[8.]

En Hagen vervolgt: 'Voorzover individuele rechten zullen worden toegekend, zal dat gebeuren als een voortzetting van de huidige, stilzwijgende aanvaarding van de uitspraken van het Europese Hof van Justitie. Omdat het zijn vonnissen baseert op de algemene intenties van de verklaringen van de EG zijn die uitspraken voorspelbaar pro-integratie; en omdat het Gemeenschapsrecht rechtstreeks van toepassing is verklaard binnen de lidstaten moet de nationale wetgeving worden geamendeerd zonder enige discussie in het nationale parlement of ontwrichtende stemmingen in de Europese Raad (Hagen 1992, p. 301).[9.]

Maar dit leidt allemaal tot een 'depolitisering' van de besluitvorming binnen de Unie, een vermijding van de politiek bij een activistisch beleid. Pierson en Leibfried schreven al in 1994 (p. 48) dat de Europese initiatieven tot sociale interventie zich waarschijnlijk zouden oriënteren op de vonnissen van het Hof en op ambtelijke regelgeving. Het Europees sociaal beleid dwingt dan tot aanpassingsmaatregelen op nationaal niveau. En Wolfgang Streeck heeft nog eens gewezen (1995, p. 399) op het indrukwekkend vermogen van het Europese Hof om supranationaal recht te scheppen dat nationale wetten te boven gaat en het nationaal beleid vastpint. Toch

was het nooit de ambitie van het Hof om een sociaal beleid te voeren, maar veeleer om transnationale rechtsregels (zoals die in de verschillende verdragen zijn neergelegd) in te bouwen in de afzonderlijke rechtssystemen van de lidstaten.

Stephan Leibfried en Paul Pierson (1995, p. 432) vatten dit proces samen: 'Wat zich nu aftekent in Europa is een veelvoudig gelaagd, zeer gefragmenteerd systeem waarin zich een beleid "ontwikkelt" dat zich tegelijk onttrekt aan de greep van elk politiek gezag.' En dan komen ze met een vrij originele verklaring: 'De lidstaten die elkaar niet vertrouwden en hun rivalen niet graag al te veel invloed gunden lieten de instanties van de EU daarom een grote mate van autonomie. In vele gevallen creëerden ze instituties die zelfs zij niet kunnen beheersen. Die instituties zijn er dan steeds op uit de eigen bevoegdheden uit te breiden.' (p. 435) 'Het resultaat is dat de Europese Unie zeer interventionistisch optreedt bij het opleggen van standaarden voor gezondheid en veiligheid, zowel voor producten als voor productie *processen.*' (p. 437, cursief in het origineel). De activistische interpretatie van de verdragteksten door het Europese Hof van justitie versterkt nog eens die tendens in het beleidsproces. Vandaar dat de minder welvarende, achtergebleven zuidelijke verzorgingsstaten niet alleen gedwongen werden om paal en perk te stellen aan hun inflatie en begrotingstekorten, maar ook geprest werden door de instanties van de EU om meer rekening te houden met de noden van bejaarden en arbeidsongeschikten (Palier, Sykes en Prior 2001), om de gelijkheid tussen de geslachten te bevorderen, de sociale uitsluiting tegen te gaan en te zorgen dat werk in het huishouden en arbeid buitenshuis zich beter laten combineren (Guillén en Álvarez 2001, p. 125).

Op die manier hebben de overwegend autonome interventies van het Hof en de uitvoerende instanties van de EU geleid tot een Europees sociaal beleid, geheel ontdaan van een Europese sociale politiek.

De talenkwestie: geen beleid, geen politiek

Hoewel de huidige Unie moet functioneren met elf 'officiële' talen en er weldra nog een achttal bij krijgt, heeft deze precaire toestand weliswaar enige discussie losgemaakt, maar nooit tot enig politiek debat geleid, laat staan tot regelgevend ingrijpen (Lauwaars, p. 18). De kwestie lijkt zo omstreden dat de betrokken partijen haar liever

ontlopen. De Europese Unie riep het jaar 2001 uit tot ‘Jaar van de talen’ en greep de gelegenheid aan om het leren van talen aan te moedigen, maar vermeed de hachelijke vraag welke talen dan wel zouden moeten worden uitverkoren als vehikel van Europese communicatie. In plaats daarvan stelde de Unie voor dat leerlingen vele verschillende talen zouden leren: niet bepaald de beste manier om de communicatiebarrières in het Babylonisch Europa te slechten. Het was bovendien een nogal misleidend advies aan studenten die toch graag hun positie op de arbeidsmarkt willen verbeteren, anders toch altijd de eerste zorg van de Commissie. Alsof elf, of twintig talen niet genoeg zijn heeft de Commissie bovendien de zaak van de regionale, de immigranten- en minderheidstalen tot haar prioriteit gemaakt. Ze had zich ook kunnen inzetten voor een uitbreiding van de mogelijkheden van die minderheden, immigranten en streekbewoners om de nationale taal in hun land te leren en eventueel nog een andere, grote taal voor internationaal gebruik. Dat beleid zou toch meer geëigend zijn om de integratie en de mobiliteit te bevorderen waaraan de Commissie zozeer hecht. Maar de keus voor zo'n beleid had de Europese Commissie, of in dit geval de Europese Raad, gesteld voor een dwingende, duidelijke beslissing om één of enkele van al die Europese talen uit te kiezen als verbindingsmedium bij uitstek. Dat zou pas een politieke beslissing zijn en die komt er niet. Ik heb in mijn boek *Woorden van de wereld* uitvoerig uitgelegd waarom dat besluit ook niet genomen kán worden (De Swaan 2001, pp. 169-71).

In feite, ook hier, heeft de Europese Unie al heel vroeg besloten om niet te besluiten en de zaken op hun geheel voorspelbaar beloop te laten. Ze heeft het Frans als ‘werktaal’ geërfd uit de Gemeenschap voor Kolen en Staal, waar het de enige officiële taal was. Met de toetreding van het Verenigd Koninkrijk werd Engels de tweede werktaal van de EG; die taal evenaart of overtreft nu het Frans in de gesproken en geschreven communicatie binnen de instellingen van de Unie. Duitsland heeft bij herhaling en in steeds feller bewoordingen aangedrongen op het gebruik van Duits als derde werktaal. Na een incidentele botsing met de - toentertijd Finse - voorzitter van de Raad is die aanspraak in 2002 min of meer ingewilligd. In feite spreken alleen Nederlandse (en misschien Deense) ambtenaren Duits als vreemde taal, al zal daar met de toetreding van de Centraal- en Oost-Europese staten een beduidend aantal Duitstaligen (en nog veel meer Engelstaligen) bij komen.

De paradox van het Europees beleid zonder Europese politiek verbergt een andere paradox. Het apolitiek Europees beleid heeft in

een aantal gevallen geleid tot uitkomsten die politiek wenselijk waren en tegelijk politiek onmogelijk. Het activistisch Europees beleid van rechters en bureaucraten heeft het Europees sociaal model gered en versterkt. Het laxistisch Europees onbeleid van Europese instellingen heeft geleid tot een liberalisering van de morele regulering, omdat het vrij verkeer van de burgers hun toelaat te kiezen tussen de verschillende zedenregiems van de lidstaten. Datzelfde officiële immobilisme leidt nu als vanzelf tot een oplossing voor het talenprobleem in Europa die lijnrecht ingaat tegen het in het openbaar beleden ideaal van maximale taalverscheidenheid. Naarmate het Europees verkeer toeneemt, wordt het Engels belangrijker als grensoverschrijdende verkeerstaal, en omdat de burgers van Europa dat heel goed begrepen hebben leren ze als ze er kans toe zien Engels. Die tientallen miljoenen interdependente taalkeuzes resulteren in de hegemonie van het Engels, ook al zou geen instantie, ja zelfs geen mens dat willen. Binnenskamers zijn Engels en Frans de werktalen. Duitsland kan wel eisen dat het Duits de derde werktaal wordt, dat zal in de praktijk niet gebeuren om redenen die ik in het hoofdstuk over de Europese Unie in mijn *Woorden van de wereld* heb uitgelegd. In de plechtige, openbare zittingen van Hof, Raad en Parlement - de EU in pronkhouding - blijven alle landstalen van de lidstaten toegestaan en verplicht; dat geldt evenzeer voor alle teksten van beslissingen die directe werking hebben voor de burgers in de Unie. Dat kost heel veel tijd, heel veel geld en is hoogst omslachtig, maar deze ceremoniële, officiële, publieke taalverscheidenheid is de belichaming van de politieke wil van evenzoveel autonome, democratische rechtsstaten. Daar kan of mag geen ambtelijk beleid tegenin gaan. Het valt te verwachten dat in het Europese Parlement geleidelijk het Engels en het Frans gaan domineren en dat de parlementariërs steeds meer zullen afzien van hun recht om in de eigen landstaal te oreren, tenzij ze zich om landspolitieke redenen vanaf het spreekgestoelte rechtstreeks verstaanbaar willen maken voor het thuisfront. Dat de Europese Commissie desondanks in alle officiële talen opkomt voor het gebruik van alle officieuze talen die op het grondgebied in omloop zijn, is niet meer dan een schijnmanoeuvre die de totale spraakverwarring alleen nog kan vergroten en dus de verbreiding van de dominante verkeerstaal nog eens versnelt: hoe meer talen, hoe meer Engels. Dat komt eigenlijk vrijwel iedereen heel goed uit, al kan dat in geen van de twintig officiële talen openlijk gezegd worden.

Ook niets doen is iets doen.

Grenzen van het beleid en tekort van de politiek

In zijn Huizinga-rede over de ware - en ook joodse - aard van Europa zei Benno Barnard pas nog: ‘We zijn wat we kwijt zijn.’

Wat wij niet doen, doen we ook. Maar anders.

In sociale, morele en talenkwesties heeft de Unie zonder politiek, soms met beleid, soms met onbeleid, tot resultaten geleid waarmee te leven valt. Dit stuk zou dus kunnen eindigen met een klassiek koninklijk woord: ‘Gaat u maar rustig slapen.’ Aangenomen tenminste dat u tot hiertoe wakker bent gebleven.

Want wakker moet u zijn en al helemaal niet rustig, maar alert, verontrust, gealarmeerd, en in alle staten van Europa. Wanneer de politiek van huis is kunnen beleid en onbeleid een tijd lang op de mores, de talen en de sociale rechten passen. Maar er zijn nog andere, wezenlijk politieke kwesties, wezenlijke kwesties en wezenlijk politiek. Om alleen de meest nijpende zaken te noemen: de werking van de euro en de herziening van het stabiliteitspact, de uitbreiding van de Unie naar het oosten, het aandeel van de EU in de bestrijding van het terrorisme en de rol van Europa in het Midden-Oosten, de verhouding van Europa tot de Verenigde Staten, de wereldhegemoon. Ze zijn zo gauw, zo vlot opgesomd, dat ze hanteerbaar lijken. Maar al die termen zouden moeten klinken als alarmsignalen, bijna als kreten van paniek.

Al deze brandende kwesties bleven in de twee recente verkiezingscampagnes in Nederland vrijwel geheel onbesproken. Geen stilzwijgen kan zo welsprekend zijn als deze politieke stilte. Blijkbaar weten de partijleiders volstrekt geen raad met Nederland in Europa in de wereld. Kennelijk vragen de kiezers, de journalisten en programmamakers hun er ook niet naar.

Europa, met straks bijna een half miljard inwoners, met de op een na grootste economie ter wereld, is in de wereldpolitiek een nulliteit. Het lijkt alsof dat de burgers van Europa niets kan schelen. Telkens als het erop aankomt wordt hun niets gevraagd en zij hebben blijkbaar afgeleerd zich nog iets af te vragen. In de verkiezingen zijn het vooral de politieke dobbers die zich drijvende weten te houden, zij doen zich licht en kleurig voor, lokken met wat aas, en drijven met elke wind, golf of stroming mee.

Daar staan een paar politieke tobbers tegenover, die zich nijpende zorgen maken over de volslagen desinteresse, de volkomen luchthartigheid van de voorgangers en het grote publiek als het om Europa gaat. Eén zo'n politieke tobber, Hans van Mierlo, heeft in een

recente rede geprobeerd de oorzaken van dat democratisch deficit en van die algemene onverschilligheid aan te wijzen. Hij heeft het over de commercialisering van de media, de verschraling van de informatie en de selectie van politici op hun amusementswaarde. Hij hekelt het gebrek aan politieke moed van de regeringsleiders om hun kiezers te confronteren. Zijn stelling luidt: ‘De impasses in de Europese integratie zijn in wezen de optelsom van de bestuursimpasses in de nationale democratieën.’ Hans van Mierlo staat een aangepaste versie voor van het klassieke model der machtenscheiding, de ‘trias politica’. Hij wil daarmee de politieke tegenstellingen weer zichtbaar, bespreekbaar en hanteerbaar maken, binnen de instituties van de Unie. Daarmee zal ook de - onmisbare - betrokkenheid van de burgers van Europa opleven, hoopt hij.

Het is treurig dat politici met elkaar de schijn ophouden dat Nederland alleen in Nederland ligt, en niet ook in Europa, in de wereld. Het is tragisch dat ten tijde van de uitbreiding van de Unie, met in het verschiet een oorlog in het Midden-Oosten, toch het achterland van Europa, de partijleiders geen standpunt durven innemen. Was er maar een politicus, een partij, die vierkant tegen de uitbreiding van de Unie durfde te zijn, was er maar één die het waagde de voortgaande integratie hardop af te wijzen. Maar die zijn er niet. Er mort er weleens een, en een ander werpt een keer een balletje op en holt van eigen lef geschrokken gauw weer terug naar zijn stoel.

De afwijzing van de Europese integratie of van uitbreiding van de Unie is niet een anti-Europees standpunt, maar een ander Europees standpunt. Het is een opvatting waar ik het niet mee eens ben, maar ik zou van een krachtige, consequente beredenering van dat standpunt leren om mijn eigen mening beter te funderen. Het valt niet eens uit te sluiten dat ik mijn mening opgeef als voor het tegendeel betere argumenten blijken te bestaan. In het politieke debat leren de burgers in tegenspraak hun mening kennen.

Zo wordt er hier niet over gedacht.

Toen deze zomer eindelijk eens iemand zich vóór de doodstraf uitsprak vond de ganse goegemeente dat hij dat nooit zo had mogen zeggen. Niemand zag die uitdagende stellingname als een buitenkans om eens goed uit te leggen wat er eigenlijk tégen de doodstraf pleit. Daar is in dit land al vijftig jaar niet meer over gepraat en de grote meerderheid van de mensen heeft zo langzamerhand geen notie meer van wat er nu zo erg aan is. Ongeveer tezelfdertijd stelde iemand anders terloops voor om over de toetreding van nieuwe lidstaten in Nederland een referendum te houden. Heel even was het

doodstil. Haast fluisterend opperde een ander dat de kiezers als het ze gevraagd werd die uitbreiding misschien wel in meerderheid zouden afwijzen.

Nee, dan moeten we het vooral niet doen. Einde oefening.

En toch, als die uitdaging nu eens wel was aangegaan, en als de politici die hun kiezers ongevraagd de euro hebben opgedrongen en die ze nu met tien nieuwe lidvolkeren opschepen, de Europese dilemma's toch tot inzet van de verkiezingen hadden gemaakt en hadden geprobeerd om hun standpunt uit te leggen, als ze noodgedwongen op elk tegenargument een betere repliek hadden moeten bieden... wat dan? Dan waren die kiezers, vóór of tegen uitbreiding, beter geïnformeerd geweest en meer betrokken bij Europa.

In de kern gaat het bij de Europese eenwording om een proces van schaalvergroting, van integratie in een groter verband, om uitbreiding van de kringen van onderlinge identificatie waarbinnen mensen zich aan elkaar verwant en aan elkaar verplicht voelen.[10.] Die identificatiekringen hebben zich in de loop van de geschiedenis met horten en stoten steeds wijder uitgebreid. Dat is nooit zomaar vanzelf gegaan.

Dat is een historisch moment. Alle momenten zijn historisch. Dit moment is een beetje historischer dan andere. Het gaat voorbij, zonder dat de Europeanen het meemaken.

Literatuur

Adnett, Nick, ‘Social Dumping and European Economic Integration’, *Journal of European Social Policy* 1995, 5.1, pp. 1-12.
Andersen, Svein S. en Kjell A. Eliassen (red.), ‘Conclusion’ in: *Making Policy in Europe.* 2e ed., pp. 229-41. Londen: Sage, 2001.
Bachrach, Peter en Morton S. Baratz (1963), ‘Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework’, *American Political Science Review* 57, pp. 632-42.
Bruno Barnard, ‘Tegen de draad van de tijd’, Huizinga-lezing 13 december 2002, *NRC Handelsblad* 14 december 2002 (verkorte versie; volledige tekst: http://www.nrc.nl/redactie/Huizingalezing/barnard.pdf).
Ferrara, Maurizio, ‘Intégration Européenne et citoyenneté nationale et sociale; Une analyse dans la perspective de Stein Rokkan’, *Revue française de sociologie* 2002, avril-juin, 43.2, pp. 277-306.
Gier, Erik de, ‘Tussen globalisering en natiestaat; de Januskop van het Europese sociale model’, ongepubliceerd typoscript, Amsterdam SISWO, z.j. (2002).
Grundmann, Reiner, ‘The European Public Sphere and the Deficit of Democracy’ in: Dennis Smith en Sue Wright (red.), *Whose Europe? The Turn towards Democracy*, pp. 125-46. Oxford: Blackwell, 1999.
Guillemard, Anne-Marie, ‘L'Europe continentale face à la retraite anticipée; Barrières institutionnelles et innovations de réforme’, *Revue française de sociologie* 2002, avril-juin, 43.2, pp. 333-68.
Guillén, Ana M. en Santiago Álvarez, ‘Globalization and the Southern Welfare States’ in: Robert Sykes, Bruno Palier en Pauline M. Prior, *Globalization and European Welfare States; Challenges and Change*, pp. 103-26. Basingstoke, New York: Palgrave, 2001.
Hagen, Kare, ‘The Social Dimension: A Quest for a European Welfare State’ in: Zsuzsa Ferge en Jon Eivind Kolberg (red.), *Social Policy in a Changing Europe*, pp. 281-303. Boulder CO: Camps/Westview, 1992.
Holm, Erik, *The European Anarchy; Europe's Hard Road into High Politics.* Kopenhagen: Copenhagen Business School Press, 2002.
Kjeldstad, Randi, ‘Gender Politics and Gender Equality’ in: Mikko Kautto et al. (red.), *Nordic Welfare States in the European Context*, pp. 66-97. Londen: Routledge, 2001.
Kohli, Martin en Mojca Novak, Will Europe *Work? Integration, Employment and the Social Order.* Londen/New York: Routledge, 2001.
Kurzer, Paulette, *Markets and Moral Regulation; Cultural Change in the European Union.* Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.
Lauwaars, R.H., *De Verdragen van Amsterdam en Nice.* Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, deel 65, nr. 1, Amsterdam 2002.

Leibfried, Stephan en Paul Pierson, 'The Prospects for Social Europe' in: Abram de Swaan (red.), *Social Policy beyond Borders; The Social Question in Transnational Perspective*, pp. 59-82. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.
Leibfried, Stephan en Paul Pierson, 'The Dynamics of Social Policy Integration' in: Stephan Leibfried en Paul Pierson (red.), *European Social Policy; Between Fragmentation and Integration*, pp. 432-65. Washington DC: Brookings Institution, 1995.
Mierlo, Hans van, ongepubliceerde tekst van een rede op de studiedag van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over 'De vitaliteit van de nationale staat', 18 december 2002.
Sorensen, Annemette, 'Gender Equality in Earnings at Work and Home' in: Mikko Kautto et al. (red.), *Nordic Welfare States in the European Context*, pp. 98-115. Londen: Routledge, 2001.
Streeck, Wolfgang, 'From Market Making to State Building? Reflections on the Political Economy of European Social Policy' in: Stephan Leibfried en Paul Pierson (red.), *European Social Policy; Between Fragmentation and Integration*, pp. 389-432. Washington DC: Brookings Institution, 1995.
Swaan, Abram de, Words of the World. The Global Language System. Cambridge, UK: Polity Press, 2001.
Swaan, Abram de, 'The European Cultural Void: The Democratic Deficit as a Cultural Lack', voordracht gehouden tijdens de European Social Science History Conference, Den Haag, 28 februari-1 maart, 2002.
Therborn, Göran, *European Modernity and Beyond; The Trajectory of European Societies 1945-2000.* Londen: Sage, 1995.

Eindnoten:

1. Een eerdere versie van dit opstel werd in het Engels geschreven voor de International Conference on Good Governance in Democratic Societies in Cross-Cultural Perspective, Indian Institute of Management Calcutta, 25-27 april 2002, en verschijnt in de bijbehorende bundel. De Nederlandse editie werd voorgedragen als nieuwjaarsrede voor siswo, Amsterdam, 10 januari 2003.
2. Of eigenlijk aan drie tekorten, volgens Reiner Grundmann: een democratisch deficit, een identiteitsgebrek, en het ontbreken van een openbare sfeer. 'My argument is based on the distinction between two avenues for the strengthening of the public sphere in Europe: on the one hand, the Europeanisation of national public spheres, and on the other the emergence of a transnational European public. The first amounts to a synchronisation, the second to a homogenization of the national public spheres. The second is more ambitious and would probably follow a period after which national public spheres become synchronised with regard to key political issues.' (p. 136)
3. Verg. Andersen en Eliassen: 'A peculiar element of the new EC system is that institutional elaboration at the central level lacks the key dimensions that are normally found when studying the formation of national European political systems [...] Also there are no European parties that can aggregate various interests across various European countries. The EU lacks a common polity, too.' Maar toch: 'Even if the EU is not a state, it has increasingly acquired a number of state-like characteristics.'
4. Erik Holm (pp. 21-8) maakt een onderscheid tussen de terreinen van 'high politics' en 'low politics' dat ruwweg parallel loopt met het verschil dat hier gemaakt wordt tussen de sferen van 'politiek' en 'beleid', het een gaat over buitenlands beleid, veiligheid en nationale soevereiniteit, het ander over herverdeling, welzijn en winst. De 'nationale valuta' hoort in beginsel tot de 'hoge politiek',

maar werd in de Unie gedepolitiseerd. ‘Low politics seemed to squeeze out high politics in inter-European relations [...] It was a situation that could be considered positive in a sense [...]’ (p. 22).

5. Er is nog een derde optie: de toegekende bevoegdheden inzetten op een ander gebied dan waar ze voor bedoeld zijn. Dat komt neer op een détournement de pouvoir, een ombuiging van de macht, of tenminste van de bevoegdheden. Het zou de moeite lonen om ook eens na te gaan of dat bij de besluitvorming binnen de Unie voorkomt.
6. Dat is omgenummerd als artikel 151 in het Verdrag van Amsterdam, 1997.
7. Dit gebrek aan arbeidsmobiliteit heeft veel te maken met het huisvestingsbeleid, dat de gevestigde ingezetenen heel effectief bevoordeelt met huursubsidies, koopsubsidies en lange wachtlijsten voor de aantrekkelijkste woningen van de woningbouwverenigingen.
8. Alle citaten uit vreemde talen zijn in het Nederlands vertaald door de auteur.
9. Voor een veel pessimistischer prognose, zie Erik de Gier: ‘Anders gezegd, gaat de uitholling van met sociaal-democratische en corporatistische verzorgingsarrangementen op nationaal niveau gepaard met een groei van een meer liberaal getint sociaal beleid op Europees niveau.’ (p. 2) en: ‘Kortom, het EU-streven naar fiscale en sociale convergentie kan gemakkelijk leiden tot een beleidsconcurrentie tussen de lidstaten met als gevolg privatisering en verlaging van de sociale uitgaven.’ (p. 8)
10. Therborn vat het empirisch materiaal samen en concludeert: ‘Within Western Europe a certain unification effect may be ascertained. But for the rest, there is not more of a European than a Latin American or an African identity.’ (p. 249)

Hans van Mierlo

De vitaliteit van de nationale staat in het Europa van de eenentwintigste eeuw

De voorspelbaarheid van de eenentwintigste eeuw is nog kleiner dan die van de vorige eeuw in het jaar 1903. Wie zich realiseert hoe die eeuw zich na 1903 heeft ontwikkeld, wordt heel erg bescheiden. Bovendien heb ik met het verlaten van de politiek meteen het inzicht in de toekomst verloren.

Als ik het raadselachtige China maar even buiten beschouwing laat, kom ik met de gegevens van vandaag niet verder dan een grijs vermoeden dat het wereldtoneel zal worden beheerst door de islam en de macht van de Verenigde Staten. Daar word je niet vrolijker op. Niet omdat we ervan uit moeten gaan dat de kwaliteit van het Amerikaanse leiderschap per se onveranderd blijft. Maar wel omdat het ernaar uitziet dat de Amerikaanse macht op eenzame hoogte de baas zal zijn over de wereld, niet weersproken en beteugeld, en voor haar invloed bij gebrek aan moreel overwicht voornamelijk aangewezen op militaire opties.

De andere macht, die de *countervailing power* zou kunnen zijn - en ik denk niet in de eerste plaats aan militaire macht - is de Europese. Maar die bestaat niet en als alles blijft zoals het is, dan komt die er ook niet. De oorzaak is dat de nationale staten in Europa niet of nauwelijks in staat - of bereid - zijn om iets van hun soevereiniteit af te staan, teneinde er een grotere, gezamenlijke voor terug te krijgen. Dit gebrek aan bereidheid - en ik denk daarbij vooral aan semi-grote landen zoals Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk - komt voort uit een verouderde inschatting van het belang van een eigen volledige soevereiniteit. De onmacht - en dat geldt voor kleine en grote landen - komt voort uit het feit dat alle nationale staten in verwarring zijn. Ze maken het slecht omdat hun democratieën steeds minder toereikend functioneren. Daarom spelen ze het belang van de eigen soevereiniteit hoog op. Maar het is vooral soevereiniteit op papier.

Als ik meteen maar vooruitloop op een diagnose, dan luidt die ongeveer zo. De democratieën in de nationale staten disfunctione-

ren. Daarom is de nationale staat zwak. Daarom komt hij ruimte tekort om Europa sterk te maken. Daardoor onder andere is Europa nagenoeg afwezig op het wereldtoneel, waardoor zowel Europa als de nationale staat nog zwakker wordt. Wie doorbreekt de vicieuze cirkel? Het antwoord ligt toch in handen van de nationale staten van Europa. U moet mij vergeven als ik daarbij achterom kijk. Het is de enige manier om iets beter te begrijpen wat er aan de hand is.

De nationale staat, zoals wij die nu kennen in West-Europa, wordt beheerst door het begrip democratie. In de kern betekent democratie dat macht bestaat bij de gratie van degenen over wie zij wordt uitgeoefend.

In die formulering zitten de twee fasen besloten waarin het democratisch proces zich voltrekt: die van de machtsuitoefening en die van de machtsvorming. Fasen die om tegengestelde houdingen vragen.

In de fase van de machtsuitoefening zoeken we op wat we gemeen hebben met elkaar - teneinde een meerderheid te krijgen voor beleid. In de fase van machtsvorming benadrukken we de verschillen om ons van elkaar te onderscheiden, zodat de kiezer zijn keuze kan maken. De grote vertroebeling komt als de belangen die bij machtsvorming op het spel staan, die van de machtsuitoefening gaan overheersen.

De geschiedenis van de moderne democratie begint - als je wilt - precies tweehonderdvijftig jaar geleden - als Montesquieu de fameuze trias politica ontvouwt. Hij keert zich tegen de macht van de vorst, die eenhoofdig, allesomvattend en in principe ongelimiteerd is. Hij schrijft: ‘Iedereen die macht heeft zal de neiging hebben die te misbruiken. Hij gaat zo ver hij kan. Alleen macht kan macht inperken.’ Maar die tweede macht, die de macht van de Koning kan inperken, is er niet, en is ook ondenkbaar binnen de vastomlijnde ruimte van een staat. En dus komt hij op het geniale idee om die ene allesomvattende macht te ontleden in factoren: de scheiding der machten van wetgeving, bestuur en rechtspraak. Deze machten zouden elkaar begrenzen en controleren. Montesquieu splitste die machten uit naar gescheiden organen, maar hij ging ervan uit dat die organen met elkaar in samenspel kwamen. Het sterkst heeft zich dat ontwikkeld tussen parlement en regering.

Montesquieu is ongetwijfeld de chicste revolutionair uit de Europese geschiedenis. Als aristocraat was hij klassenbewust. Hij liet de standen onverlet. Hij werd niet gedreven door een sociaal protest, maar door het intellectuele inzicht dat de mensheid in haar geheel

beter af is met de door hem voorgestelde herschikking van macht.

Het gedachtegoed van Montesquieu en Locke werd in de eerste helft van de achttiende eeuw aangereikt en stond ter beschikking van de zich vormende democratieën aan het eind van die eeuw: de Verenigde Staten, de Franse Republiek en, bij ons, de Bataafse Republiek. In alle democratieën is op zeer verschillende wijze uitwerking gegeven aan deze ideeën. Zowel voor wat betreft de aanvankelijke scheiding als ook - en vooral - als het gaat om de toenemende verstrengeling daarna.

In de Verenigde Staten heeft het gedachtegoed van Montesquieu nog het zuiverst gestalte gekregen in de constitutie, en ongetwijfeld is het daar ook het zuiverst bewaard gebleven. De heldere toepassing van het kersverse gedachtegoed in de Verenigde Staten was mogelijk doordat de ideële revolutie samenviel met een bevrijdings- of onafhankelijkheidsoorlog, waarbij schoon schip werd gemaakt. De bestaande macht behoefde niet te worden herverdeeld, maar kon gewoon worden weggejaagd. *They could start from scratch.* Er ontstond een werkelijk nieuwe ruimte, waarin alle plaats was voor de nieuwe producten van de Verlichting in hun zuiverste vorm. Dat Montesquieus ideeën tweehonderdvijftig jaar later nog zo herkenbaar zijn, komt door de logische consequenties die de Amerikanen eruit hebben getrokken: ze hebben separate machten ook laten wortelen in separate uitspraken of stemmen van de kiezers.

In Europa kon men níet vanaf nul beginnen. Er ontstond geen nieuwe natiestaat. De macht moest verbouwd worden. Praktijken van overheidsgezag lagen gebed in krachtige tradities en opvattingen. Die waren per land verschillend, en de ideeën van Montesquieu kregen dus in ieder land een verschillende toepassing. De scheiding tussen wetgeving en uitvoering vertroebelde overal en op veelsoortige wijze. Maar dé grote spelbederver werd toch de democratie zelf, die zich begon te ontwikkelen enkele decennia nadat de horizontale scheiding der machten op papier was gezet.

Belangrijke processen zowel in de formele als in de materiële democratie stelden de triasleer in de schaduw. En dat is nog zacht uitgedrukt. In de eerste plaats de machtsvorming zelf. Deze was bij de trias niet aan de orde. Zij ontwikkelde zich daarna met de invoering van het kiesrecht - eerst beperkt, later algemeen. De verwatering van de machtenscheiding is niet verwonderlijk als we kijken naar de vele dubbelzinnigheden en strijdigheden die zich in de formele democratie hebben ontwikkeld. In ieder land liggen die verschillend.

In Nederland moet alle macht voortkomen uit één stem. De uitvoerende macht vloeit voort uit wat we de wetgevende macht noe-

men: het parlement. Alleen daarvoor mag de kiezer stemmen, terwijl de verkiezingscampagne zelf juist helemaal gaat over de vraag wie het voor het zeggen krijgt. Dus over wie de uitvoerende macht mag hebben. Welke premier zal het worden? Wie mag er in het Catshuis en het Torentje?

Wat ten behoeve van de machtsuitoefening principieel werd gescheiden, wordt ten behoeve van de machtsvorming weer emotioneel aaneengeklonken. De illusie wordt gewekt dat weer álle macht aan de orde is. De macht die heil zal brengen aan het land.

De politieke boodschap is allesomvattend. Het appèl aan de kiezer is niet relativerend en machtenscheidend, maar pretentieus en machtsconcentrerend. Dit staat in schrille tegenstelling tot de mogelijkheden om deze verwachting waar te maken. In vele landen rondom Nederland is het min of meer hetzelfde.

In de strijd om de politieke macht vervaagt de werking van de scheiding der machten. Dat betekent niet dat de macht geen begrenzing meer heeft. In ons land gebeurt het niet meer door een confrontatie van machten (*le pouvoir arrête le pouvoir*), maar door een innige omhelzing, zoals bijvoorbeeld tussen een kabinet en de meerderheid van het parlement (*le pouvoir embrasse le pouvoir*). Het is de uiterste consequentie van het parlementair stelsel: dualisme dat vrijwel onherroepelijk leidt tot monistische toepassing. De belangen van macht en controle verstrengelen zozeer dat beide functies tekortschieten. Omhelzing kán leiden tot verstikking, zoals we uit de B-film weten. Er komen impasses uit voort die weer ruimte creëren voor bureaucratie. Deze is nog moeilijker te controleren.

Behalve het hele proces van de machtsvorming zijn er andere ingrijpende invloeden geweest, na Montesquieu, die een verstorende invloed hebben op die perfecte orde van de trias politica in de machtsuitoefening. Ik noem de individualisering en de privatisering die de functie van de Staat voor de burger op z'n minst ingrijpend hebben veranderd. Niet in de laatste plaats noem ik de evolutie van de eliteconsumptie naar de massaconsumptie en die van de elite-informatie naar de massa-informatie. In de jaren zestig kwam deze zeer ingrijpende *materiële* democratie tot stand, toen er ongeveer in alle huiskamers televisietoestellen stonden. Mede door de commercialisering is van de televisie een enorme invloed op het functioneren van de democratie uitgegaan, zowel op de machtsvorming als op de machtsuitoefening. Met name de neiging om alles van waarde in de eerste plaats te beoordelen op de amusementswaarde heeft grote invloed gehad op het gedrag van politici en stemmers. Daarmee is de dominantie van het machtsvormingspro-

ces op dat van de machtsuitoefening krachtig toegenomen.

Het echte probleem is nu - kort samengevat - dat de formele democratie niet meer in staat is de effecten van de materiële democratie te beheersen.

De impasses in wetgeving en uitvoering hebben met name de laatste decennia geleid tot normatieve activiteiten van de rechterlijke macht, die eigenlijk op het terrein liggen van wetgeving en bestuur, en aldus onttrokken worden aan het oordeel van de kiezer. Een uitholling van de nationale democratie die nog versterkt wordt door het optreden van de Europese rechter. Ook in de Europese integratie is de *pouvoir judiciaire* het zuiverst overeind gebleven als gescheiden macht.

In de Europese ruimte is de triasleer van Montesquieu in beginsel wel, maar in concreto nauwelijks terug te vinden. Alle elementaire voorwaarden daarvoor liggen anders. Scheiding der machten kan in concreto plaatsvinden in een helder begrensde ruimte, die stabiel en eensoortig van aard is: de natiestaat. De ruimte van de Europese integratie is echter een uitdijende ruimte, die veelsoortig is en niet stabiel. In feite zijn er drie ruimtes: de supranationale ruimte, de intergouvernementele ruimte en de ruimte van de afzonderlijke lidstaten, die alle een andere invulling aan de triasleer hebben gegeven.

Al deze ruimten staan op een gecompliceerde manier met elkaar in verbinding. In dat geheel moet wetgeving, bestuur en rechtspraak totstandkomen. Daar komt nog bij dat de macht geen constante is, maar een instabiele hoeveelheid, die maar voor een klein deel vastligt en voor een groter deel steeds veroverd moet worden op de lidstaten. Is het een wonder dat ‘le pouvoir arrête le pouvoir’ hier een ander verhaal is?

Maar niet de trias politica is de sta-in-de-weg voor verdere integratie, ook niet de nationale macht van de lidstaten, zoals velen denken, maar hun nationale onmacht. Het grootste beletsel voor het scheppen van een werkelijk democratische ruimte in Europa ligt in de democratische impasses in de lidstaten zelf. Steeds meer missen de nationale overheden de autoriteit om van hun burgers de concessies te vragen die opgebracht moeten worden om een integratie tot stand te brengen.

Met name regeringsleiders zijn veelal in een semi-permanente overlevingsstrijd gewikkeld. Vaak zijn zij in Brussel slechts bijeen met maar één gedachte: met welke boodschap kan ik nog nét thuiskomen. Het vermogen om tegen hun burgers te zeggen: de boeren moeten ter wille van de integratie een offer brengen en daarom

moeten andere groepen een offer brengen om hen te compenseren, is te ver geslonken. Over de autoriteit en het moreel gezag die daarvoor nodig zijn, beschikken zij steeds minder. En dus is er aan de onderhandelingstafel een chronisch gebrek aan speelruimte en wisselgeld voor het onmisbare geven en nemen.

De impasses in de Europese integratie zijn in wezen de optelsom van de bestuursimpasses in de nationale democratieën.

De verrassende conclusie is dat het niet de kracht en de bloei van de nationale staat zijn die het integratieproces bemoeilijken, maar juist de zwakte en de onmacht ervan. In de verhulling van die waarheid gaat veel hypocrisie zitten. Iedereen staat tegenover elkaar zijn nationale broek op te houden, terwijl iedereen weet hoe weinig erin zit. En niet alleen tegenover elkaar: ook - en in de eerste plaats - tegenover de eigen burgers in de nationale staat, die permanent wordt voorgehouden hoezeer de regering zich voor hun lot heeft ingespannen. Het is deze illusie die een regering denkt nodig te hebben om in eigen land het politieke hoofd boven water te houden of stemmen te werven. Niet in de allereerste plaats het belang van de burgers, maar het politieke hoofd van de minister, van zijn partij, van de machtspositie van een coalitie, staat daarbij voorop.

Daar komt nog bij dat de nationale staat in verschillende lidstaten in geografisch-staatkundig opzicht een onzekere toekomst heeft. In ten minste vijf van de vijftien huidige lidstaten tekenen zich voorboden af van een zekere desintegratie van de klassieke eenheid die de staten nog enkele decennia terug waren: in België, Spanje, Italië, Groot-Brittannië dreigen separaties en ook in Duitsland, waar de opkomst van de deelstaten de autoriteit van de bondsregering in het integratieproces krachtig ondergraaft.

Al bij het Verdrag van Amsterdam in 1997 kwam bondskanselier Kohl zich een keer of vier bij het voorzitterschap verontschuldigen voor stemgedrag dat eigenlijk niet paste in zijn gebruikelijke Europese houding. Maar, zei hij, als dit in het Verdrag komt, dan krijg ik het niet door de bondsraad heen. De bondsraad, dat zijn de deelstaten. Op dit ogenblik vraagt Duitsland de Conventie van Europa een grondwettelijk competentievraagstuk tussen de Bondsrepubliek en de deelstaten te helpen oplossen.

De nationale staat is voorshands de onmisbare grondstof voor de Europese Unie. De Europese integratie is op haar beurt de onmisbare voedingsbron van de nationale staat. Beide kampen met het grote probleem van groeiende afstanden tussen de burger en de macht.

Alleen vernieuwing van de bestaande en in iedere lidstaat verschillende democratische systemen kan die band in een aantal na-

tionale staten herstellen en de nationale staat vitaliseren.

Voor Nederland zal ik u niet het hele verhaal vertellen dat mij daarbij te binnen schiet (al vijfendertig jaar), maar het zou niet consistent zijn de kerngedachte achterwege te laten: Nederland heeft de meest indirecte democratie ter wereld. Zoals ik zei, moet alle macht die wordt uitgeoefend (regering, parlement, burgemeesters, rechters en andere benoemingen) uit één stem per vier jaar voortkomen. In de tijd van het zuilenstelsel ging dat nog. Alle maatschappelijk en persoonlijk leven speelde zich af in die zuil. Daar was ordening, sociale controle en warmte. Eén keer in de vier jaar mocht je laten zien hoe dik de zuil was. Maar anno 2003 is het belachelijk wanneer je denkt dat je met die ene stem de burgers betrokken houdt bij hun democratie. Zelfs als men voor zijn ogen het electoraat ongeremd op hol ziet slaan, zoals het afgelopen jaar, dan nog komt men er niet aan toe de voor de hand liggende conclusie te trekken dat onze democratie directer moet worden gemaakt en de band tussen kiezer en gekozene persoonlijker. Want de belangrijkste partijen weigeren de basis waarop zij macht hebben gekregen, vrijwillig te wijzigen. En dus zal het bederf verdergaan.

In de Europese democratie is de afstand tussen de burgers van de lidstaten en de macht in Brussel zo groot dat ze geheel onzichtbaar zijn voor elkaar. Tot nu toe is van het democratisch deficit een ontoereikende analyse gemaakt. Door de politici wordt het democratisch deficit ervaren als onvoldoende controle door vooral het Europees Parlement. Helaas weet de burger daar weinig of niets van af. Was het maar waar dat dáár de oorzaak ligt.

Het werkelijke deficit zit in het ontbreken van iedere kennis en emotie bij de burger over wat zich in Brussel afspeelt. Politiek bestaat het niet voor hen. Het best blijkt dat uit de traditionele uitslag van de verkiezingen voor het Europees Parlement. Als jouw partij in de nationale lidstaat het goed doet en succesvol is, terwijl de afgevaardigden in het Europees Parlement er niets van maken, dan zullen zij toch met een prima score beloond worden. Omgekeerd: doet de partij het slecht in de lidstaat en prima in Brussel, dan zullen die afgevaardigden ten onrechte gestraft worden met een slechte uitslag. Dat betekent dus dat er geen enkel bindweefsel is tussen de burgers in de nationale staten en het Europees Parlement. Zij kiezen volgens de nationale emoties, omdat er geen kennis is van en geen enkel gevoel voor die tweede democratie. Natuurlijk is het heel belangrijk dat nu in de Conventie geprobeerd wordt om de Unie en de Gemeenschap transparanter, eenvoudiger en gemakkelijker toegankelijk te maken. Maar dat zal niet veel baten als niet aan de ontvan-

gende kant, in de lidstaten, de burgers kennis over en emoties voor dat Europa worden bijgebracht. Het besef dat Europa hún belang is en hún zaak.

Op dit punt is het integratieproces slecht doordacht. We hebben niet voorzien wat het is om aan de burgers van Europa te vragen om te leven en te voelen in twee democratieën tegelijk, hun nationale en hun Europese democratie. Dat is ook een zeer zware opgave. We hadden natuurlijk ook níet voor Europese democratie kunnen kiezen. Dat wil zeggen niet voor een democratie van burgers, maar bijvoorbeeld voor een soort democratie van staten, hoewel dat een contradictio in terminis is. Dan hadden we nooit een rechtstreeks gekozen parlement moeten hebben, maar bijvoorbeeld een orgaan van nationale parlementariërs, dat een soort adviserende of controlerende taak heeft. Maar die weg zijn we níet gegaan. Heel bewust niet. Met de rechtstreekse verkiezingen zijn we een pad ingeslagen van een tweede democratie van burgers.

Aan die noodzakelijke vorming van Europese burgers doen wij op het ogenblik niets. Het spreekt vanzelf dat dat proces zou moeten beginnen op scholen. Daar kun je kinderen opvoeden tot Europese burgers, die het belang van die tweede democratie leren begrijpen en er dus ook emoties voor kunnen opbrengen die tot een gevoel van betrokkenheid leiden. Grootschalige onderwijsprogramma's voor de kinderen in alle lidstaten met gebruikmaking van de media zouden daarvoor nodig zijn.

Hoewel de nationale overheden daarbij vanzelfsprekend een grote rol moeten spelen, zal de sturende kracht niet bij hen liggen. Ze hebben al de grootste moeite om hun burgers geïnteresseerd te krijgen in hun eigen democratie en ook daar laten ze het afweten. De kracht voor het nemen en uitvoeren van zo'n initiatief ligt natuurlijk bij de direct betrokkenen in het integratieproces: de Commissie, de Raad en het Parlement.

Maar daar ligt een taboe op. De Gemeenschap mag zich in de praktijk niet of nauwelijks bemoeien met zaken van onderwijs en cultuur. Dat is voorbehouden aan de nationale staat. Het taboe is zo oud als het integratieproces zelf. Het is interessant te constateren dat de lidstaten zich hiervoor altijd beroepen hebben op de wens van de eigen culturele instellingen om Europa ver weg van de cultuur te houden, terwijl dat gewoon niet waar is. In een hearing van kunstinstellingen uit alle lidstaten in de Conventie heeft Otto von der Gablentz namens alle Europese culturele instellingen de Conventie bijna gesmeekt om dat taboe op te heffen. Brussel moet zich wél met cultuur bemoeien - samen met de lidstaten natuurlijk. Of

daar iets mee gebeurt weet ik niet, maar als dat wordt opgepikt, dan is ook de weg vrij om vanuit Brussel te initiëren dat Europese kinderen ook Europees denkende burgers kunnen worden.

Het is trouwens hoe dan ook vreemd hoe luchthartig en zorgeloos er met het fenomeen democratie wordt omgesprongen. Ook in de nationale staat doen wij in Nederland niets aan het bijbrengen van kennis bij de burgers over wat democratie nu eigenlijk is. In tegenstelling tot andere systemen in primitievere gemeenschappen of in de dierenwereld, is democratie niet gebaseerd op leiders- en volgersinstincten, maar is het helemaal bedacht en daardoor erg breekbaar en ingewikkeld. Het is het enige systeem dat niet kan werken zonder de actieve medewerking van de burgers zelf.

En toch doen we eigenlijk niets om onze kinderen de kennis en de liefde bij te brengen die nodig zijn om het systeem te onderhouden. We blijven denken dat democratie *for granted* is en dat het vanzelfsprekend als een geschenk uit de hemel komt vallen. Maar niets is minder waar. Al op de basisschool zou het een vak moeten zijn - rekenen, lezen, schrijven en democratie.

Het vragen naar de toekomst van de natiestaat is zowel in de nationale staat als in Brussel zoiets als vloeken in de kerk. Hoewel dat natuurlijk de enige plaats is waar vloeken zin heeft, doet niemand dat. Het taboe moet doorbroken.

Alle Europese landen kampen met ernstige vraagstukken wat betreft het functioneren van de democratie in hun land. Vaak zijn dat dezelfde vraagstukken, voor een deel verschillen ze per natie. Wat ze gemeen hebben, is dat ze allemaal een belemmerende factor voor de Europese integratie zijn.

Wat ligt er meer voor de hand dan dat er binnen het Europees verband een algemene discussie over de kernproblemen van democratie op gang komt? Alle lidstaten, en de Gemeenschap, worstelen ermee. De Europese Commissie of de Raad zou die discussie kunnen entameren. Politici, maatschappijfilosofen, academici, universiteiten zouden die discussie moeten voeren. Als het Europees bestuur zich ten onrechte niet aan zo'n initiatief wil branden, zou er alles voor te zeggen zijn als het initiatief uit de universitaire wereld kwam. Maar de intellectuelen laten het al heel lang afweten.

Het spanningsveld tussen de nationale staat en de Unie spitst zich toe in het vraagstuk van de Europese buitenlandse politiek. Het is ronduit een ramp dat die maar niet van de grond wil komen. Tot aan de val van de Muur was de Sovjet-Unie puur en alleen wat macht betreft in zekere zin de countervailing power tegenover de

macht van de Verenigde Staten. Nu die is weggevallen, blijkt het niet de wereldrechtsorde van de Verenigde Naties te zijn die het ontbreken van een contramacht kan compenseren. Als het erop aankomt doen de Verenigde Staten wat zij willen doen en leggen zij anderen hun wil op. Daarmee is eigenlijk op wereldniveau eenzelfde situatie ontstaan als Montesquieu aantrof in 1750. Ongebreidelde macht.

Dit klinkt anti-Amerikaanser dan ik het bedoel. Het is gewoon een in zichzelf ongewenste situatie dat er een macht is die geheel alleen het lot van de wereld in de hand kan nemen, zonder dat een min of meer gelijkwaardige macht voor een balans zorgt.

Er is bovendien nog een ander aspect dat van belang is. Door het ontbreken van een gezamenlijke Europese buitenlandse politiek die enige indruk maakt, worden ook de Europese waarden en belangen te weinig uitgedragen en beschermd. Na het wegvallen van het communisme is er in economisch opzicht voor de wereld alleen maar de keuze tussen het Europese kapitalisme, dat in principe gevestigd is op sociale grondrechten, en het Amerikaanse kapitalisme, dat ongeclausuleerd is en gebaseerd is op het aan iedere Amerikaan toekomende recht op *the pursuit of happiness.* Maar die keuze wordt voor de wereld buiten de VS en Europa steeds minder reëel, omdat het Europese gezicht ontbreekt en het Amerikaanse systeem in al zijn hardheid sowieso voyanter is en sterker. Tenzij we er geen bezwaar tegen hebben dat het Amerikaanse stelsel - met de daarbijbehorende way of life - het Europese economische systeem geleidelijk gaat verdringen, zullen we over een krachtige en overtuigende buitenlandse politiek moeten beschikken, om zo'n ontwikkeling tegen te houden. De kleinschalige en voornamelijk op illusies gebaseerde buitenlandse macht van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk schiet hier totaal tekort.

Daarvoor is nodig dat we geleidelijk de consensusregel voor de besluitvorming vervangen door meerderheidsbesluiten. Dat betekent het prijsgeven van een beetje soevereiniteit. Dat kan heel goed zonder dat de belangen van de nationale staat in gevaar komen. Maar daarvoor moeten met name de grote landen een vooral psychische barrière nemen. Veel creativiteit en *pushing power* van de kleinere landen zou ervoor nodig zijn om hen zover te brengen. Ook de mogelijkheid de zaken echt op scherp te zetten - met desnoods een crisis - moet onder ogen worden gezien. Daarvoor moeten echter die kleinere landen - met de hulp van Duitsland overigens - het zelf eerst willen. Voor het ontplooien van die activiteiten is een vastbesloten wil nodig en voldoet een lijdzaam afwachten niet.

Er is nog een overweging die de urgentie van dit punt onderbouwt. Het ontbreken van Europa op het wereldtoneel schaadt ook het integratieproces op andere terreinen. Het heeft een sterk en negatief effect op het vertrouwen en het geloof van de burgers in eigen zaak. Iedere dag stromen de drama's van de wereld via de televisie de Europese huiskamers binnen, drama's die vaak sterke emoties oproepen. Bijna iedere keer is de onmacht van Europa om op te treden manifest. Als er al iets ondernomen wordt, dan is dat door Amerikanen, die daarvoor een capaciteit hebben. Maar ook die maken daar niet altijd gebruik van, of doen dat vanuit een opvatting die in Europa niet wordt gedeeld. Als alternatieve of corrigerende of aanvullende factor schiet Europa steeds structureel tekort. De teleurstelling daarover maakt de afstand tussen de burger en de Europese gedachte steeds groter.

Het besluit om nieuwe lidstaten te laten toetreden tot de Europese Unie heeft inderdaad een groot moment opgeleverd voor Europa. Niet dat er een wezenlijk probleem is opgelost - integendeel: er is een aantal zeer praktische problemen bijgekomen - maar wel omdat we gedaan hebben wat we moesten doen. Soms schrijft de geschiedenis de agenda. Het imperatief werd geschreven direct na de Tweede Wereldoorlog, toen onze bevrijders ons Marshall-hulp gaven, terwijl die in Oost-Europa de nieuwe bezetters werden. Het imperatief luidde: hereniging zo gauw als het mogelijk wordt. Het is hoopgevend dat we ons daaraan hebben gehouden, hoe ongehoord moeilijk de problemen ook zijn en zullen worden. Doen wat je moet doen - veel bezwaren, maar er is geen alternatief.

Het is beschamend kortzichtig om in de eerste plaats naar de financiële kanten van deze ontwikkeling te kijken. Het politieke en maatschappelijke belang torent daar ver boven uit. De toetredende landen hebben direct na 1989 naar de Europese Gemeenschap gekeken op een wijze zoals de founding fathers het ook hebben gedaan en zoals wij het langzamerhand vergeten zijn te zien: de Gemeenschap als een onontbeerlijk middel om de nationale staat überhaupt een bestaan te geven.

Ik besef dat mijn betoog tot hiertoe meer is neergekomen op een beperkte selectie van vraagstukken dan van antwoorden. Toch staan een paar dingen voor mij vast.

Hoe minder pretentieus de nationale staten zichzelf zien en gedragen, hoe meer kans ze hebben iets voor te stellen. De samenwerking en/of de integratie is een randvoorwaarde voor de vitaliteit van de nationale staat.

Het debat over uitbreiding of verdieping ging niet over een keus voor een van die twee. Het ging over de volgorde. De uitbreiding maakt de verdieping wel lastiger, maar ook noodzakelijker.

Het is nog steeds beter om nu geen beslissing te nemen over de blauwdruk van de eindbestemming. Niet omdat de beslissing over die eindbestemming, een federatie of een confederatie, genomen zou moeten worden buiten de burgers om, maar omdat het materiaal voor die beslissing er nog niet is, de beslissing nog niet aan de orde is en omdat een voortijdige beslissing daarover een enorme stagnatie gaat opleveren in het integratieproces zelf, dat wél urgent is en wat mij betreft wordt gevoerd op basis van het principe: samenwerken waar mogelijk, integreren waar nodig, het principe van Monet en Schumann.

De uitbreiding compliceert het proces van integratie, maar maakt die ook alleen maar noodzakelijker. En dat geldt ook als Turkije zou toetreden, wanneer het werkelijk voldoet aan de criteria van Kopenhagen. Misschien moeten er verschillende snelheden of flexibiliteiten worden ingebouwd, zoals bij de euro. Als dat nodig is voor het tot stand brengen van een overtuigende gezamenlijke buitenlandse politiek, dan moet dat serieus overwogen worden. Het is een misleidend denkbeeld dat Europa pas een werkelijke macht op het wereldtoneel kan zijn als het een federatie is. Zo lang kunnen wij en de wereld niet wachten.

En Nederland? Ons land maakt zich minder schuldig aan het opblazen van het belang en de pretenties van de nationale staat. Wat meer dan vroeger, omdat de consensus uit onze Europese politiek is verdwenen, maar minder dan sommige andere landen. Maar waar Nederland zich in dat klimaat van antithese nationale staat - Europese Gemeenschap wél schuldig aan maakt, dat is aan een voornamelijk defensieve houding in het debat in Brussel. Daarin bezwijkt de creativiteit, die juist de kracht van een klein land is. Als Europa in zekere zin in het verlengde ligt van de nationale staat, dan is het geboden om alles op alles te zetten teneinde in de Unie gedaan te krijgen wat wij wenselijk achten. Dat instinct en die instelling ontbreken te veel bij zowel regering als politieke partijen. Hun programma's zouden juist bij nationale verkiezingen moeten uitpuilen van wensen over wat wij in Europa tot stand zouden willen brengen. Dat betekent dus: eerst de kiezers daarvoor winnen, dan het regeringsbeleid op die lijn krijgen. Dan het binnenhalen in Brussel.

Ik ben het met Ad Geelhoed, lid van het Europese Gerechtshof, eens dat het ons aan creatief denken schort en dat wij onze strategische opstelling veel te veel baseren op defensieve overwegingen. Het

wenselijke is bijna structureel verdwenen in het haalbare. Realpolitik noemen we dat, maar het is niks en het leidt tot niks. Soms moeten dingen voor de poorten van de hel worden weggesleept. Met een afwachtende houding kom je er dan niet. Zeker níet als je wat anders wilt binnenhalen dan alleen een handvol euro's.

Tenslotte staat en valt alles bij de kwaliteit van de democratie. Het ondergeschoven kind van de rekening. Het totale gebrek aan bereidheid van de macht om de basis waaruit zij voortkomt vrijwillig te vernieuwen, heeft in de meeste, zo niet alle Europese nationale staten tot veroudering en versletenheid van de democratische systemen geleid. Dat geldt evenzeer voor de tweede democratie, de Europese, die er wat de burgers betreft eigenlijk nog niet gekomen is.

Zonder die vernieuwing is er geen vitaliteit. Voor de nationale staat niet en dus ook niet voor Europa.

Fotogedicht*
Bernlef

De laatste gang

1

Aan het eind van je zevende leven
draai je als een tol in het rond

Waar is de ruimte gebleven waarin alles eens stond
de kamers, de keuken, je eten, je bak

Je hoort me niet langer aan komen lopen
stram van schrik krabbel je op

De tijd weggekropen in de muren
staar je en staart, laat je dan zakken

Nergens meer warmte, herkenning
drentel je graatmager weg door de gang.

2

Met een prikje
verdween je in de stilte

Onder mijn ogen
braken de jouwe

Een ogenblik helder als glas

Toch kon ik net niet lezen
wie je was.

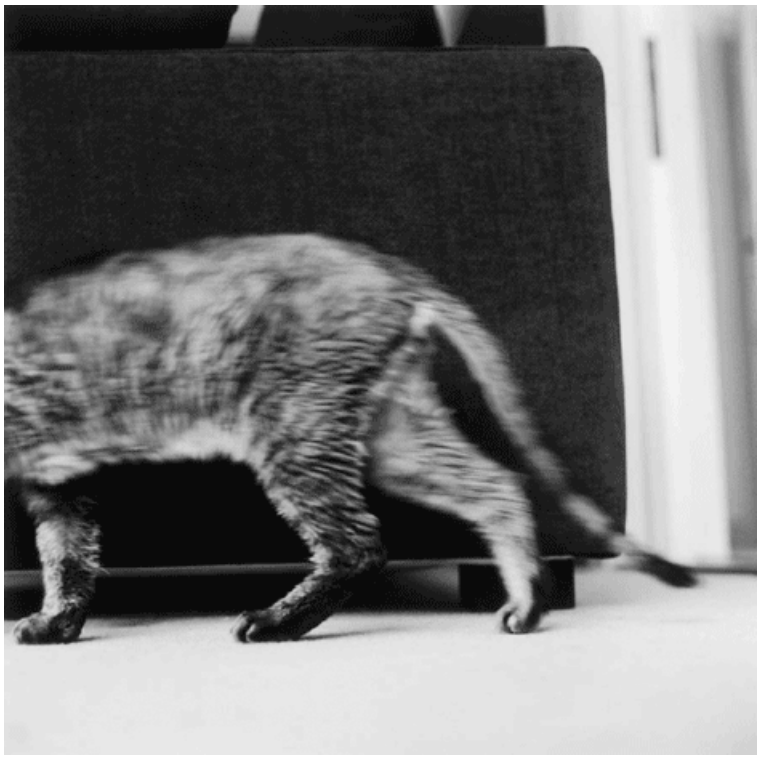

© Amke

Eindnoten:

* Met dank aan de Eerste Bergensche Boekhandel.

Andrej Bitow
De literaire held als held
Opstel in het genre primitieve kunst van het intellect

Mijn definitie van dit genre gaat uit van het streven van de beeldende kunst, niet van intellectuele ambitie: een gedachte is dat wat in het hoofd opkomt, niet wat ervan uitgaat. We zetten geen betoog op, maar begeleiden de gedachte. Met welwillende blik.

Het uitgangspunt is: de literaire held heeft bijgedragen aan de opbouw van de Europese beschaving. Vooral de ridder.

Tristan (zonder Isolde bestaat hij niet) - Hamlet (laten we niet vergeten dat hij een dikke student is, plomp, een mislukkeling) - Don Quichot (niet vergeten: hij is een parodie en voert zijn toekomst, Sancho Panza, al voortdurend met zich mee) - D'Artagnan (de oudste rechten op de uitvinding van de Hollywood-helden) - Sherlock Holmes (de post-ridder als post-literatuur)...

Gargantua - Robinson - Gulliver: vanwege de dimensie in ruimte en tijd.

Ariël... Homunkulus, Frankenstein, Dracula: voorlopers van de herscheppers...

Laten we ons op de mens bezinnen!

We vinden niets menselijks, behalve Winnie de Poeh:

> Alleen kinderboeken lezen,
> Alleen kindergedachten koesteren,
> Wat groot is allemaal verre houden,
> Uit diepe droefenis weerstaan.

(Osip Mandelstam, 1908)

Voor het overige...

Hoofdstuk 2. Droom van een Scyth

Ik ben vijfenzestig jaar en lijd aan schrijfangst. De laatste twee jaar verschijnen er ongeschreven teksten in mijn droom. Nogal slechte. Het is niet de moeite waard ze op te schrijven. Zulke teksten zal ik niet schrijven. En ik heb ze ook vroeger niet geschreven.

Nu schrijf ik, als ik in de val van een opdracht raak, op afspraak, met een deadline. Deze lijn stel ik mij letterlijk als een doodslijn voor. In 1994 werd die lijn me op de operatietafel getoond, en sindsdien wacht ik op de onverlaat, om - ‘relax and enjoy it’. Zo ging het ook met deze tekst. Ik wist meteen wat ik zou kunnen schrijven en hoe, en dat bleek ook nu weer genoeg te zijn om me de kracht te ontnemen om aan de schrijftafel te gaan zitten.

Gisteren kon ik me er eindelijk toe zetten om aan de schrijftafel plaats te nemen en ik speelde het op een of andere manier klaar de tekst te schrijven. Ik beleefde er geen bijzonder plezier aan. En daarna had ik een droom. Ik werd beschaamd wakker met het besef dat ik net commentaar had gekregen op de tekst van gisteren...

Ik ben in Denemarken en neem met mijn vrouw een kamer in een pension of zoiets. Het is zo'n geestdodend sobere kamer, maar hij is natuurlijk wel schoon. De portier, of misschien is het ook de pedante excursieleider: ‘Denemarken is helemaal geen klein land! Onze totale omzet... Alles alleen maar vanwege die vervloekte prins! En wij zijn ook niet “Dutch”, zoals jullie Russen zeggen! Zevenhonderd jaar lang hebben wij veroverd en werden we veroverd! Wij zijn Denen!’ De woorden zijn duidelijk voor mijn vrouw bedoeld, die voor het eerst in Denemarken is, ze kijkt verbaasd. Het sovjetverleden drukt op de droom - de kamer lijkt op een collectieve woning. Maar schoon. Twee simpele bedden, het ene opgemaakt, voor ons, op het andere liggen de lakens op het kussen. Slechts één bed voor twee, dat wordt krap. We kijken uit het raam: echt Denemarken! Mijn vrouw is verrukt. Ik ga op onderzoek uit, doe de deuren open: dit is de badkamer, dat de kast. Ik open nog een deur, maar dat had ik niet moeten doen: een ander, eigen en zeer Deens leven, ze zitten om de tafel thee te drinken en kijken me bevreemd aan - ik maak inbreuk op *privacy.* Sorry, stamel ik, sorry. En ik trek me terug. Nog iets nieuws: we krijgen een medebewoner. G. komt binnen, een bekend schrijver en historicus uit Petersburg. Een beetje gewichtig, de ostentatief autonome houding van de Russische reiziger die al veel vaker in het buitenland is geweest, niet per se in Denemarken, die met Engels of Duits een beetje uit de voeten kan en druk en aandachtig doet, waar je onmiddellijk het complex van de niet-Europeaan aan herkent. Hij begint ook meteen het bed op te

maken. Dan realiseer ik me dat er iets niet klopt. Het pension kan nog zo sober zijn, een collectieve sovjetwoning is het niet. Hier kunnen ze een echtpaar geen medebewoner op hun dak schuiven, en de gast hoeft niet zelf het bed op te maken. ‘Wacht,’ zeg ik tegen G., waarmee ik hem of mijn vrouw onbewust laat zien dat ik iets meer van Europa weet dan hij. ‘Het is een misverstand, we moeten in elk geval het kamermeisje roepen.’ Het kamermeisje verschijnt, neemt G. het laken uit de hand en brengt hem, met duizend excuses, naar de kamer ernaast. ‘Zie je,’ zeg ik zelfvoldaan tegen mijn vrouw, en op dat moment komen er twee prachtige oude kerels in ouderwetse kamizolen uit de kast. ‘En jij gelooft altijd [...] Je zult nog huilen van ontroering!’

Ik word wakker en realiseer me dat ik me bij het schrijven gisteren op een of andere manier kwajongensachtig heb gedragen tegen Europa. Maar vanwege mijn Russische mentaliteit begrijp ik niet in hoeverre. In hoeverre kan iemand die zo vernederd en beledigd is als ik, haar, die zo beschaafd is, kwetsen? Het is vrijdag de 13e. Mooie Dostojevski! Ik kom toch ook uit Petersburg, de meest Europese stad van Rusland, het ongewassen ‘venster op Europa’. En ik ben er nog steeds niet uit: kun je door dat venster vanuit het Westen naar binnen kijken of vanuit het Oosten naar buiten? Ik besluit de tekst te herlezen die ik gister heb geschreven en die zo'n droom...

Hoofdstuk 1. Anacharsis (De tekst van gisteren)

Het Nieuwe Testament mag je niet als een kunstwerk beschouwen, maar waar vind ik een ouder en postmodernistischer werk... een boek dat hetzelfde verhaal over het verraad aan een mens vier keer achter elkaar vertelt? Ondanks alles is de Europese beschaving in beginsel een christelijke beschaving. Ondanks alles is Christus dus de eerste. *Superstar.*

De geografie is nog ouder. Middellandse Zee. De kusten grillig. Schiereilanden en eilanden. Bergen, meren en rivieren. En van dat alles per geografische eenheid veel meer dan elders. Naar het oosten toe wordt Europa, waar het overgaat in mijn vaderland en vervolgens in Azië, massiever en contourlozer.

Op een dag had ik er genoeg van om op de ontspanner van het fototoestel te drukken. Ik had de halve wereld afgereisd en had de nodige filmpjes volgeschoten. Nadat ze waren ontwikkeld, zag ik steeds weer hetzelfde beeld: heuvels. Niet hoog, maar zacht glooiend, groen, het lievelingslandschap van de mens, zoals ethologen

hebben ontdekt, het herdersideaal. De heuvels stamden uit drie landen: Italië, Israël en Rusland. De voorchristelijke civilisatie is dus gebaseerd op de stille en rustige beschaving van de herders. Zij hebben als eersten naar de sterren gekeken, als eersten de ster van Bethlehem gezien.

Dan is de geschiedenis van de Europese beschaving eenvoudig te beschrijven: de herder liep de heuvel op van waaraf hij de kudde op de grazige hellingen goed in de gaten kon houden. De herder werd sterk en ontwikkelde zich tot een feodale heer nadat hij op de heuveltop een burcht had gebouwd met een toren die hem het zicht gaf op de grenzen die hij tegen zijn buren kon beschermen. Hoe hoger de heuvel, hoe verder de grenzen - zo ontwikkelden zich de eerste vorstendommen. Toen de vorstendommen zich aaneensloten vormden ze staten. En waar rivieren, bergen en inhammen samenvielen met de grenzen tussen talen en dialecten was Europa al gemarkeerd. De feodale heer kwam de heuvel af en op de plaats van de burcht kwam het klooster. Nadat het klooster rijkdom had vergaard met de vergeving van zonden, stond het zijn manuscripten af aan de universiteit. Burcht - klooster - universiteit: Europa was totstandgekomen...

Dit is een blik op het Westen vanuit Scythië.

‘En het hele gouvernement schrijft erop los,’ zoals het bij Gogol heet.

Waar komt die uitdrukking vandaan? Dat is in vergetelheid geraakt, maar de (Russische) taal heeft het onthouden.

‘Europa schrijft’ klinkt in het Russisch denigrerend omdat het in het slang van de sovjettijd een knipoog is naar: ‘Het bureau schrijft.’ Welk bureau is duidelijk. Met Europa heeft dat niets te maken. In 1918 schreef Alexander Blok, kennelijk als welkom aan de revolutie:

> Ja, Scythen zijn wij, Aziaten zijn wij,
> Met gretige spleetogen!

De Russische literatuur is een zeer gretige literatuur. Dat gaat zelfs zover dat ze haar eigen kinderen opeet. Vrijgevig is ze trouwens ook - nooit zal ze haar eigen ambities vooropstellen. Ze schenkt alles gratis en voor niets, naar rechts en links, en probeert het Westen uit te leggen wie we zijn, nog voordat het Westen ons dat vertelde.

Dezelfde Blok schreef voor de revolutie en na zijn terugkeer uit Italië: ‘Wat iemand in Rusland ook doet, het wekt deernis. Het wekt deernis wanneer iemand met smaak eet. Deernis als een douanier, die nog nooit in het buitenland is geweest, u vraagt hoe het weer er

was...' Dit schreef Blok, die in 1921 op veertigjarige leeftijd overleed, in hetzelfde jaar als een andere dichter (Nikolaj Goemiljov, de man van Anna Achmatova), die de dag na zijn dood een paspoort kreeg.

Wie de Scythen eigenlijk waren is een strikvraag. Een of ander volk dat ooit eens heeft geleefd. Toch is het goud van de Scythen beter bewaard gebleven dan dat van de bolsjewieken.

Zeker is wel dat er al in de zesde eeuw v. Chr. een Scyth leefde. Anacharsis heette hij. Hij was van koninklijken bloede, maar vluchtte naar Griekenland. Vervuild en in lompen gehuld ging hij rechtstreeks naar het paleis van Solon. 'Wat kom jij hier doen.' - 'Ik ben op zoek naar vrienden.' - 'Vrienden vind je in je vaderland.' - 'Maar jij bent toch in je vaderland.' Doordat de koning niet van die kwajongenslogica terug had, liet hij hem binnen. Op de vraag of de Scythen de fluit kenden, antwoordde Anacharsis: 'Niet eens de druif.' Gewend aan de eindeloze steppen van zijn vaderland, was hij bang voor de zee en vond het anker uit. Zo werd hij een van de zeven wijzen, waarna hij naar zijn vaderland terugging en door zijn eigen broer, die hem als een bedreiging voor de troon zag, werd vermoord.

Het kan dus zijn dat we van de ten onder gegane Scythen afstammen, maar in hoeverre zijn we Aziaten? Een interessante vraag, zoals men zegt. En ook een strikvraag. Onze historici vertellen trots dat wij de Mongolen hebben tegengehouden, waarmee we Europa redden en zelf driehonderd jaar achterop raakten bij Europa. (We zouden het nog vaker redden, een keer van Napoleon, een keer van Hitler, en daarmee telkens honderd jaar inlopen.)

Het is weliswaar eervol om je land als een soort kussen te zien waarop Europa rust, maar ook vernederend. In het kader van de bevrijding van de Tataren schoof Rusland in ieder geval zo razendsnel op naar het oosten dat het erop leek alsof het Azië met Europa wilde verenigen en het als geografisch begrip van de kaart wilde vegen. Pas in Californië kwamen we tot bezinning; zoals zou blijken waren we van Europa weggelopen.

Omdat Rusland haast door de uitbreiding in het oosten was gestikt, zoekt het sindsdien vrienden in Europa. Het doet dat op eigenzinnige wijze, zij het niet minder oprecht dan Anacharsis, de Scyth. Europa is klein, Peter - de Grote. Als Gulliver staat hij met gespreide benen, de ene kaplaars in Hamburg, de andere in Amsterdam, en piekert over de vraag hoe het kleine zich zo laat vergroten dat het past bij het reusachtige Rusland. Claustrofobie is de angst voor een gesloten ruimte, maar bestaat het omgekeerde, de angst voor het oneindige, ook? Naar verluidt noemde Peter Rusland niet

een ‘rijk’, maar het ‘zesde deel van de wereld’. Interessant genoeg voelde Peter de Grote zich door de hoge plafonds in de Europese paleizen terneergedrukt en de Europeanen kwamen hun gast tegemoet door een speciale hemel boven zijn bed te plaatsen - dan voelde hij zich beter, het deed hem denken aan zijn jeugd, aan de vertrekken in het Kremlin, waar je tegen het plafond kon spugen.

In verhandelingen over de vraag wat Rusland is, Europees of Aziatisch, wordt de Russische literatuur uitgezonderd. Die is pertinent níet Aziatisch - maar is ze Europees?

Nadat de Russische literatuur in nog geen honderd jaar de weg van Poesjkin en Gogol naar Tsjechov en Blok had afgelegd, en de wereld Dostojevski en Tolstoj had voorgeschoteld, bewaarde ze niettemin haar onschuld. Ze maakte geen verschil tussen genialiteit en ambitie, losbandigheid en vrijheid, talent en professionaliteit. Ze hechtte meer aan het woord dan aan het genre, meer aan het gevoel dan aan het personage, meer aan het idee dan aan de handeling en meer aan het prototype dan aan het product. Toen vond de revolutie plaats; daardoor werd de literatuur bij ons opnieuw een jonge literatuur.

Dat is de essentie van onze avant-garde, nagenoeg onze enige prestatie in de twintigste eeuw die wereldwijd erkenning heeft gekregen.

Maar hetzelfde is ook gebeurd in de voor mij vorige eeuw: de negentiende eeuw. Tenslotte kwam die na de achttiende!

Iedere postepoche probeert een nieuwe stijl te ontwikkelen. Daarom begint ze met parodie, dat wil zeggen, met avant-garde. Binnen de kortste keren verklaart de avant-garde zich tot traditie. De Russische literatuur kwam in de jaren twintig van de negentiende eeuw, ons ‘gouden’ tijdperk, de tijd van Poesjkin, plotseling op - als een post-Europese literatuur. Met haar neofietendom en dilettantisme bezit ze vrijwel alle wezenlijke kenmerken van het postmodernisme, de kenmerken waarop hedendaagse theoretici zo moeizaam de vinger proberen te leggen. De parodie is nog makkelijker te parodiëren dan de oorspronkelijke bron. Zo was het voor mij zo simpel als wat om in 1995, toen ik voor de vraag stond ‘hoe haal ik het jaar 2000’ en als bijzonder hoogleraar in New York werkte, colleges te geven over ‘Rusland als het vaderland van het postmodernisme’ en ‘Poesjkin als de eerste postmoderne schrijver’. Het publiek zat er doodserieus bij. Alleen de professor lachte.

Toen kreeg ik ook de blik op Europa van Amerika uit, wat vervolgens alleen een blik op mezelf, dat wil zeggen op Rusland, bleek te zijn.

En het werd duidelijk dat het hoofdpersonage van de handeling Gulliver is.

Godzijdank is dat inmiddels een kinderboek geworden. Net als Robinson...

Voor Rusland is Robinson een vertrouwde figuur. Hoe zou dat ook niet zo zijn! Hij overleefde onder onmenselijke omstandigheden... Dat begrijpen wij. Het beeld van het opgesloten zijn...

In 1985, toen ik mijn vrijheid herkreeg, schreef ik mijn eerste artikel in opdracht, een voorwoord bij *Herinneringen uit het dodenhuis*, voor de Duitsers (toen nog 'onze Duitsers'):

'Als een kunstenaar als Dostojevski aan Dante (de scène in het stoombad) of aan Cervantes (prins Mysjkin) denkt, dan denkt hij niet aan de vorm, maar aan de dimensie. De dimensie heeft hij gerealiseerd. Het kwam evenwel bij vrijwel niemand op, ook niet bij hemzelf, dat hij niet zozeer een variatie op de *Goddelijke komedie* als wel op de roman van Defoe had geschreven.'

Eiland (*ostrow*) en gevangenis (*ostrog*). In menselijk opzicht is het ene zowel als het andere onbewoonbaar. Net als Defoe heeft Dostojevski als eerste zo'n soort isolement beschreven. Precies honderd jaar later ontdekte Solzjenitsyn zijn archipel. Stelt u zich een archipel van onbewoonde eilanden voor, en op elk daarvan een Robinson! Waar halen we zoveel Vrijdagen vandaan?

Geen Rus heeft Robinson ooit helemaal uitgelezen - het eind is zo *saai.* Daar gaat Robinson *terug* naar het eiland, verovert en ontsluit het en als hij het helemaal heeft leeggeplunderd en rijk is geworden, gaat hij weer terug, bouwt een kachel, met daaromheen een huis, gaat in een gemakkelijke stoel bij de haard zitten en pas dan vertelt hij zijn kinderen over zijn wonderbaarlijke avonturen.

Hoe meer ruimte, hoe minder vrijheid. Vandaar ook dat de mens de gevangenis heeft bedacht.

Gulliver, dat is iets anders. Ook hij wordt zelden tot het het profetische einde gelezen, tot de Laputanen, de Houyhnhnms en Japan. De meeste mensen lezen alleen het *sprookje.*

En dat is ook belangrijker, dat hij in het land van de Reuzen en de Lilliputters is geweest.

Op deze wijze leert hij de verhoudingen en zijn eigen maat, de menselijke maat, kennen. Dat wil zeggen, hij wordt een *Europeaan.*

Ik weet dat Robinson een Engelsman is, maar toch stel ik me hem altijd voor als een Nederlander, afkomstig uit het grootste van de kleine en het kleinste van de grote landen.

Dat is het enige dat we kunnen ontdekken. De eigen maat, dat is de mentaliteit.

U hoeft maar één blik op de grote landen te werpen...

Díe kennen geen maat. Sommige zijn nooit in het land van de reuzen geweest, andere nooit bij de lilliputters. In hun literatuur vind je geen helden die overeenkomen met de Europese. Maar Rusland vond wel als eerste de moderne mens zonder eigenschappen uit (zoals Onegin, Petsjorin en Oblomov), evenals de ‘kleine man’ als literaire held (bij Poesjkin en Gogol tot aan Dostojevski). De Amerikanen op hun beurt hebben in Hollywood mutanten van Robin Hood en D'Artagnan uitgebroed.

In het huidige Rusland worden - zonder dat het de zone van het sociaal-realisme verlaten heeft en zoals altijd met vertraging - naar Amerikaanse voorbeelden mutanten van bandieten en Tsjekisten gekweekt. De Russische literatuur wordt eindelijk professioneel, met andere woorden, ze is niet langer literatuur in de zin die wijzelf gewoonlijk vereren en die de wereld van ons gewend is.

Een held hebben we nog steeds niet. Afgezien van de schrijver zelf, die probeert mens te blijven om dergelijke ervaringen te verwoorden.

Alleen het besef van proporties en dimensies kun je behouden. Om het menselijke gelaat niet te verliezen. In deze zin is de ervaring van de Europese beschaving van levensbelang. Ook al is Europa, tot mijn kinderlijke numismatische teleurstelling, zijn munten kwijt. Nou ja, des te meer blijven er in de verzamelingen.

Als kinderen kijken we uit naar de jaarwisseling en hopen we de vrijheid cadeau te krijgen van het oude jaar. Vreemd toch dat de opdeling in eeuwen - historisch ingeburgerd, maar vanuit logisch oogpunt heel willekeurig - *geschiedenis* werd. Een nieuwe eeuw volgt op een oude. We bevinden ons, u en ik, in het pasgeborene. Niets is veranderd, de problemen zijn talrijker dan voorheen. Er is een nieuwe epoche van het beschrijven aangebroken. Dit beweer ik als Russische schrijver uit de tweede helft van de vorige eeuw. De betekenis ervan zal pas duidelijk worden voor onze nakomelingen, weer een eeuw later (God geve dat die er komt!).

Daarom weet nu nog niemand *wat* wij vandaag schrijven. Een goede aanleiding om elkaar op symposia te treffen.

VERTALING: MARGREET DE BOER

Colm Tóibín
De toekomst van Europa

Het is moeilijk algemene uitspraken over Europa en het Europese erfgoed te doen. Onze historische ervaringen lopen daarvoor te zeer uiteen: de Renaissance speelde zich hoofdzakelijk in Italië af; de Reformatie beïnvloedde sommige gebieden wel en andere niet; de inquisitie was een typisch Spaans verschijnsel; de Verlichting leidde in een aantal landen tot tastbare veranderingen in het openbare en private leven, maar in andere niet; de industriële revolutie ging aan bepaalde delen van Europa voorbij; sommige landen buitten hun koloniën schaamteloos uit, andere minder; sommige werden door hun koloniën sterk beïnvloed en verdienden er kapitalen aan, andere in mindere mate; een aantal Europese landen veranderde door het nationalisme, fascisme of communisme, maar allemaal weer op hun eigen manier.

In Europa bestaan er even grote verschillen als het verschil tussen de talen die er worden gesproken. Er is niet zoiets als een Europees waardestelsel, zoals er ook geen Europese identiteit bestaat.

Aangezien ik niet weet wat Europa is, kan ik ook niets zinnigs over de toekomst ervan zeggen. En doordat de lidstaten elk een geheel andere geschiedenis hebben en ik veel aspecten daarvan niet begrijp, kan ik ook niets over het verleden zeggen.

Binnen de Europese landen kun je volgens mij twee identiteiten onderscheiden. De ene is verweven met herinneringen, familie, sociaal milieu en persoonlijke ervaringen. Je zou dat ‘thuis’ kunnen noemen, hoewel heel wat inwoners van huis verbannen zijn. De tweede identiteit hangt samen met een volk, een staat, het idee dus dat je tot een bepaalde gemeenschap behoort die meer omvat dan buren, vrienden en familie. Deze identiteit kan gebaseerd zijn op een simpele naam en een homogeen erfgoed, of allerlei koppeltekens en onzekerheden inhouden. In Frankrijk kunnen we ons bijvoorbeeld zonder meer Frans voelen en in Litouwen Litouws. Maar met veel slagen om de arm kunnen we ons ook Brits voelen in Noord-Ierland, Russisch in Estland, Turks in Duitsland of Jamaicaans in Engeland.

Geen van ons is evenwel in staat een derde, superidentiteit als Europeaan te ontwikkelen die dezelfde emotionele lading heeft. De beide andere identiteiten zijn simpelweg te sterk en te essentieel, hoe complex ze inmiddels misschien ook zijn geworden. Volgens mij is Europa zo'n breed begrip dat de meeste Europeanen zich er niet zoveel bij kunnen voorstellen.

Wat mij betreft wordt de zaak minder ongrijpbaar als het woord Europa door twee woorden, namelijk Europese Unie, wordt vervangen. Ik weet wat dat is. Ik heb ook ideeën over haar toekomst. Maar die kunnen niet los worden gezien van het tegenstrijdige en ondefinieerbare karakter van de Europese ervaring en het steeds ingewikkelder erfgoed van de mensen die in Europa wonen.

Ik ben in 1955 in de Ierse Republiek geboren, en was dus achttien jaar toen Ierland lid werd van de ‘gemeenschappelijke markt’, zoals het toen heette. In de periode voor de toetreding moet Ierland op bezoekers uit meer ontwikkelde Europese landen een bijzonder achtergebleven indruk hebben gemaakt. Zo viel het middelbaar onderwijs nog geheel onder het gezag van de Kerk, en was het - tot 1967 - niet gratis. Boeken waren tot 1966 aan een draconische censuur onderworpen; toen we tot de gemeenschappelijke markt toetraden stond er op zware misdaden nog de doodstraf; echtscheiding kwam niet voor; voorbehoedsmiddelen waren verboden; abortus was (en is nog steeds) strafbaar; vrouwen mochten geen lid worden van een jury; en ook homoseksuele handelingen tussen mannen waren strafbaar. Ierland was een agrarisch land, katholiek en conservatief, repressief, en het beschikte over niet meer dan een zeer elementaire infrastructuur. De krijgszuchtige claim op een deel van het grondgebied van het buurland was nog verankerd in de grondwet. Dat wil zeggen dat Ierland zonder enige volkenrechtelijke legitimatie Ulster opeiste.

De geleidelijke liberalisering die ons land sindsdien heeft doorgemaakt, heeft velerlei oorzaken. De tijdgeest was misschien wel de belangrijkste. Maar de ingrijpende sociale en politieke veranderingen kwamen deels rechtstreeks voort uit het lidmaatschap van de gemeenschappelijke markt.

In 1973, het jaar dat we toetraden, waren er ook landelijke verkiezingen. Ierland kreeg toen zonder twijfel het meest liberale, progressieve en ontwikkelde kabinet dat we ooit hebben gehad. Vlak na zijn aantreden werd het geconfronteerd met een crisis. Vrouwelijke ambtenaren verdienden minder dan hun mannelijke collega's en bij hun trouwen werden ze ontslagen. Uit Brussel kwam het bevel dit te veranderen. En de regering mocht dan nog zo

progressief zijn, onder verwijzing naar de staatskas weigerde ze de maatregel door te voeren. Brussel bleef bij zijn eis. De hervorming werd doorgevoerd, en op deze wijze begon het idee van gelijke rechten voor man en vrouw in Ierland voet aan de grond te krijgen.

Een ander voorbeeld: in 1979 stapte een academicus uit Dublin, David Norris, naar de rechter om de Victoriaanse wet tegen homoseksualiteit ongrondwettelijk te laten verklaren. Zowel het High Court als het Supreme Court stelde hem in het ongelijk. Zijn advocate, Mary Robinson, wendde zich daarop tot het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Dat bepaalde in 1988 dat Ierland de wet moest wijzigen. De regering weigerde dit. In het jaar daarop werd de aanmaning herhaald en dat gebeurde nogmaals in 1990 (het jaar dat Mary Robinson tot president werd gekozen). Zo ging het nog twee jaar door. Ondanks het feit dat het Hof geen orgaan van de Europese Unie is, werd de zaak in 1993 zo pijnlijk voor de Ierse regering, die in moeizame onderhandelingen met Brussel was verwikkeld over aanvragen uit het structuurfonds, dat ze de wetswijziging ten langen leste doorvoerde. Beide kamers van het parlement werden naar huis gestuurd en de wet werd zonder debat aangenomen. Zelfs de progressiefste politici wensten niet over de kwestie te spreken. We kunnen gevoeglijk aannemen dat het zonder het Hof voor de Rechten van de Mens nog een jaar of twintig, dertig zou hebben geduurd voordat de wet op homoseksualiteit gewijzigd was.

Dit zijn slechts twee voorbeelden van de invloed die het Ierse lidmaatschap van de Europese Gemeenschap heeft gehad op de liberalisering en modernisering van het land. Ook de vermindering van de spanningen tussen Ulster en de Ierse Republiek zijn deels op het conto van het lidmaatschap te schrijven. Het belangrijkste daarbij was de versoepeling van de grenscontrole in 1992, waardoor alle douanekantoren aan de grens konden verdwijnen. Ik zou nog veel meer voorbeelden kunnen noemen, zoals de richtlijnen omtrent milieubescherming en verdere wetgeving inzake antidiscriminatie en ongelijke behandeling. Maar ik geloof niet dat dit alles ervoor heeft gezorgd dat de Ieren zich meer Europeaan zijn gaan voelen. Het instituut dat Europese Gemeenschap heet, mag zeker rekenen op een soort terughoudende sympathie en loyaliteit doordat het heeft bewezen onze belangen te dienen. Maar als het lidmaatschap tegen onze belangen zou gaan indruisen, dan kan dat zomaar weer veranderen.

De afgelopen maanden heeft Ierland uiteraard deelgenomen aan

het Europese debat over de uitbreiding van de EU, en door dat debat waarde een spook, en dat spook heette Turkije. Degenen die het land buiten de EU willen houden, kwamen met talloze argumenten. Turkije is nog onderontwikkeld, het heeft een groot inwonertal, de potentiële arbeidsmigratie is groot, de mensenrechten worden er geschonden, het grootste deel van het grondgebied ligt niet eens in Europa, de gevaarlijke buren, de instabiele democratie, de houding tegenover Cyprus, en de betrekkingen met Griekenland.

In 1973 had een deel van deze argumenten evengoed tegen Ierland ingebracht kunnen worden. Ook dat was onderontwikkeld. Ook ons land had een precaire verhouding met het buurland. Ook bij ons emigreerden de werklozen bij elke recessie naar Groot-Brittannië of de Verenigde Staten. En ook bij ons heerste geen cultuur die op de verlichtingsidealen gestoeld was.

Dan was er nog een ander argument dat soms expliciet of impliciet te horen was: Turkije is geen christelijk land. En in heel Europa wordt dat door menigeen, politici zowel als kiezers, als een groot probleem gezien. Turkije, zo redeneren zij ongeveer, is door en door islamitisch. Europa is vanaf de kruistochten een bolwerk tegen de islam geweest. In Europa hebben we een Renaissance, een Reformatie, een Contrareformatie, een Verlichting en een industriële revolutie gehad. De islam heeft zich langzamer en minder uitgesproken ontwikkeld. De islam zal altijd gevaarlijk en vreemd blijven.

Naar tegenargumenten hoef je niet lang te zoeken. Het christendom heeft weliswaar schitterende romaanse en gotische kerken en religieuze schilderkunst opgeleverd. Maar daar staan de wreedheid van de inquisitie en de gruwel van de kolonisatie tegenover. In de vorige eeuw leverde het christendom bovendien de ideologische rechtvaardiging voor de moord op vrijwel alle joden die in Europa woonden. Welke onmenselijkheid heeft de islam begaan die hiermee te vergelijken is?

Deze argumenten gaan mijns inziens echter voorbij aan de ontwikkelingen die zich de afgelopen vijftig jaar in Europa hebben voltrokken, en dat voor een aanzienlijk deel onder invloed van de Europese eenwording. Op de eerste plaats kun je in Europa niet echt van één christelijk erfgoed spreken. Daarvoor is het woord christelijk te veelomvattend en verschillen de interpretaties en invloeden ervan te veel van land tot land. Ik bedoel niet simpelweg dat er vanwege de scheuring tussen protestantisme en katholicisme twee christelijke tradities bestaan. Wat ik wil zeggen, is dat de godsdienst in de diverse gebieden in Europa kennelijk zo kon worden beleefd dat hij zich aan de behoeften en kenmerken van elk gebied heeft

aangepast. Regionale omstandigheden hebben de toon en de strekking van het christendom bepaald. Zo zie je verschillen tussen het katholicisme in Slovenië en dat in Kroatië, tussen het Schotse presbyterianisme en de Kerk van Engeland, tussen het katholicisme in Litouwen en dat in Polen, het katholicisme in Catalonië en dat in Andalusië.

Er bestonden niet een of twee tradities; er was diversiteit. Kritiek op de geloofsbeginselen leidde in de regel tot meer vooruitgang dan vasthouden aan de doctrine. En in Turkije zijn er op dit moment evenveel uitingen van kritiek en humanistisch debat te zien als in Ierland in 1973. Ook het huis van de islam heeft vele woningen. En ten tweede heeft de Europese Unie zich de laatste dertig jaar ontwikkeld tot een bij uitstek seculier en seculariserend instituut. Het kan dus niet zo zijn dat Turkije uitgesloten moet worden omdat het geen christelijk land is. Dit argument gaat voorbij aan de grote, en nog voortgaande veranderingen in Europa, en in feite wordt het christendom gebruikt om raciale vooroordelen te bemantelen.

Wie het christendom als de overheersende factor van onze politieke identiteit ziet, miskent hoe sterk die is bepaald door Europese denkers en schrijvers die afwijzend of onverschillig tegenover het christendom stonden. Hij miskent tevens dat zowel de islam als het jodendom veel aan ons erfgoed heeft bijgedragen. En hij weigert te zien dat er in onze landen grote aantallen mensen wonen en werken die qua geloof noch qua erfgoed christelijk zijn.

‘Het christendom’ en ‘Europa’ zijn dus beide vage begrippen die uiteenlopende en deels ook tegenstrijdige connotaties hebben. Niemand weet precies waar Europa begint en waar het eindigt. De cultuur ervan kan niet bedreigd worden omdat het geen specifieke cultuur heeft. In het verleden is gebleken dat iedere poging om de nationale identiteit te verbinden met één ras, één godsdienst of één cultuur, rampzalige gevolgen had.

Wat is dus Europa? Het is een naam voor een geheel aan belangen die hun organisatorische uitdrukking vinden in de Europese Unie. Het is een woord dat op volstrekt verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd - het roept veel associaties op, maar het is inhoudelijk onbestemd. Het is een cultuur noch een identiteit. Het is een woord dat we in de loop van de komende jaren verder moeten ondermijnen.

Dublin, december 2002

VERTALING: MARGREET DE BOER

Miljenko Jergovic

Op mijn zesentwintigste jaar ben ik begonnen met roken, in de tijd van de schuilkelders toen er in Sarajevo al bijna geen elektriciteit meer was. Tot het eind van de oorlog heb ik twee pakjes per dag gerookt. Inmiddels ben ik er zo aan gewend dat ik zonder sigaret niet meer weet wat ik met mijn handen moet doen. En dat was ook de reden dat ik ben begonnen met roken; in de donkere schuilkelder zonder stroom en onder het gedreun van granaten wist ik niet wat ik met mijn handen moest doen. Daar is niets pathetisch aan. Miljoenen mensen riskeren kanker omdat ze niet weten wat ze met hun handen moeten doen.

In de zomer van 1995, toen ik eindelijk aan de granaten was ontsnapt, schreef ik in Zagreb mijn eerste verhalen. De meeste ervan ontstonden vanuit de diepe behoefte om mijn ingestorte wereld weer bij elkaar te rapen. En omdat oorlog de oorzaak en tegelijk de metafoor voor dit uiteenvallen is, waren de verhalen ook interessant voor lezers buiten mijn taalgebied. Al was het alleen maar omdat de verhalen over een ingrijpende ervaring gaan die ze zelf niet hadden meegemaakt, maar waaraan ze zich door de elektronische media niet konden en wilden onttrekken. Zo kwam ik als schrijver en symbool van een situatie in Duitsland terecht, waar ik een prijs voor de vrede ontving. De plechtigheid duurde een uur; ik wist niet wat ik met mijn handen moest doen en smachtte al snel naar tabaksrook. Zodra de ceremonie was afgelopen rende ik dan ook naar de foyer, zonder me iets aan te trekken van de goede omgangsvormen. De sigaret die ik aanstak bracht me tot rust, maar slechts in zoverre dat ik een kwartier later al weer naar de volgende verlangde.

Na afloop van de prijsuitreiking moest er natuurlijk gegeten worden in een restaurant in de buurt. De gewetensvolle architectuur ervan dekte het feit toe dat het gebouw, zoals zoveel andere in de stad, in een oorlog uit een verder verleden met de grond gelijk was gemaakt, maar na 1945 naar oude foto's en plannen was herbouwd. Dat was om twee redenen gebeurd. Ten eerste uit respect voor de ar-

chitectuur en cultuur. En ten tweede vanuit de behoefte om de wereld van verwoeste intimiteit te herstellen, zodat mensen niet met de vloek van historische discontinuïteit hoeven te leven. Het eerste begrijp ik rationeel, het tweede kan ik emotioneel navoelen. Ik voel me altijd goed in Duitse steden. Het stemt iemand uit Sarajevo optimistisch dat de kosmopolitische bouwstijlen van voor de bombardementen weer zijn teruggekeerd. En van uitbundig geluk en tevredenheid steek ik de ene sigaret na de andere op.

Mijn gastheren en -dames probeerden hun belangstelling en begrip zo discreet mogelijk te tonen. Maar voor mij vielen ze al snel in twee totaal verschillende groepen uiteen. Aan de ene kant stonden degenen die door het toeval geen slachtoffer van oorlogsgeweld waren geworden, maar door hun mentale instelling en de bereidheid iemand op te nemen die wel uit zo'n extreme situatie kwam, gepredestineerd waren om er in een eventuele oorlog aan te gaan. Aan de andere kant had je de mensen die vanuit hun politieke belangstelling de prijsuitreiking met mij wilden vieren en me aan tafel wilden toelachen. Het toeval wilde dat een van de dames - het toonbeeld van de tweede groep - voor de Groenen in de gemeenteraad zat en de rook van mijn sigaret steeds in haar richting trok. Het vervelende was dat die niet alleen haar ogen irriteerde, maar ook haar gevoeligste ideologische plek. Met als gevolg dat zij, net als haar hele groep, een zekere argwaan koesterde jegens mijn rol in de oorlog die net voorbij was. Ze wist natuurlijk niets van mij, maar ze had me in nationaal en politiek opzicht ingedeeld, en zoals het bij politieke etiketten altijd gaat, botste dat met de rol die ik op deze dag speelde. En dat werd nog eens versterkt door de rook waaraan ze zich, zoals iedere niet-roker en milieuactivist, stoorde. Alle postmoderne politieke groeperingen, van de feministische, nieuwlinkse en ecologische tot de neoliberale, weigeren de logica te zien van politieke gebeurtenissen (en al helemaal van oorlog!) die zich niet in hun ideologische overtuiging laten inpassen. Onze vreemde oorlog, een combinatie van middeleeuwse belegering, romantisch nationalisme, dwangmatige genocide en uitroeiingspraktijk à la Hitler, moet wel indruisen tegen alle gevoelens van een radicale milieuactivist, en hij zal dat maar moeilijk kunnen verbergen. Hoe reëel sociale situaties met daders en slachtoffers ook zijn, ze worden alleen onderkend door mensen met traditionele linkse en rechtse opvattingen en door radicale moralisten die sterk genoeg zijn om desnoods over hun eigen politieke en ideologische constructies heen te stappen.

Toen ik, terwijl we op de maaltijd zaten te wachten, mijn vierde

sigaret opstak, kon de dame zich niet langer inhouden en fluisterde hoorbaar tegen haar vriendin: ‘Die Oost-Europeanen roken verschrikkelijk veel.’

Hoewel ik geen Duits spreek en de opmerking onder andere omstandigheden waarschijnlijk niet had verstaan, doofde ik beschaamd mijn sigaret. Daarop raakte ik in de vreemde toestand waarin je, vanuit het verlangen heel ergens anders te zijn, lucide wordt. Ik had de zin met al mijn zintuigen begrepen, zoals een hond woorden begrijpt. En ik had mijn sigaret gedoofd alsof ik al aan het verlies van mijn zelfrespect gewend was.

Na alle politieke discussies, waarin een grafica de oprechtheid had bewezen van haar humanisme en geloof in de vreedzame, multiculturele samenleving waarin iedereen begrip voor elkaar heeft, zorgde sigarettenrook ervoor dat een Duitse dame me een Johann Sebastian Bach waardige variatie gaf op datgene wat Radovan Karadzic vanuit heel andere irritaties met kanonnen had verkondigd. Oost-Europa had als plaatsnaam waarop mensen hun verachting konden botvieren moeten blijven bestaan. Maar het ging natuurlijk niet om de naam zelf. Het had net zo goed een andere kunnen zijn. Het enige waar het om gaat, is dat een bepaalde plaatsnaam wordt geassocieerd met typisch - en uiteraard negatief - gedrag. Roken de mensen in het Oosten meer dan die in het Westen? Ik heb geen idee, en volgens mij is het ook niet belangrijk.

Voor de oorlog, in de tijd dus dat ik nog niet rookte en nicotineverslaafden verachtte, geloofde ik niet dat de waarde van een politiek standpunt afhangt van de gevolgen die het met zich meebrengt. Dit valt te begrijpen in het kader van het communisme waaronder ik toen leefde. Afgezien van de opvattingen van het centraal comité had indertijd geen enkel politiek standpunt enig gevolg, behalve dan dat mensen die volgens functionarissen afwijkende meningen hadden, soms achter de tralies belandden. Na de val van het communisme en een korte periode van vrede en maatschappelijke vrijheid kwam de oorlog. Die maakte duidelijk dat alle politieke standpunten, ook volstrekt persoonlijke en antistandpunten, eenduidige en precies aanwijsbare gevolgen hebben. Vandaag kun je in Bosnië-Herzegovina niet meer over politiek nadenken zonder dat je je heel feitelijk realiseert wat je ideeën betekenen en welke consequenties ze zullen hebben. Dat het door Milosevic en Karadzic gepropageerde nationalisme, egalitarisme en het zuivere Servische bloed ertoe leidden dat toevallige voorbijgangers werden beschoten, maakt niet echt duidelijk wat ik wil zeggen. Ter illustratie kan ik misschien beter het geval nemen van een Serviër uit Bosnië-Herzegovina, Bogic

Bogicevic geheten, die in 1989 lid was van het staatspresidium van de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië. Bogicevic stond destijds en staat nog steeds voor het samenleven van volkeren op voet van gelijkwaardigheid en gelijke rechten, en voor een strikte handhaving van de grondwet en het recht. Toen in Belgrado moest worden besloten over militair optreden en een staatsgreep, teneinde de Slovenen, Kroaten, Macedoniërs, moslims en andere niet-Servische volkeren eronder te houden, riskeerde hij zijn leven en stemde tegen. Met de consequenties van zijn politieke visie kreeg hij later in zijn leven te maken. Hij had het namelijk gewaagd om zich van een communistisch massamens te veranderen in een radicale individualist. En daardoor stond hij alleen toen de ‘vrede’ werd geratificeerd (en in Dayton feestelijk werd getekend), een vrede waarin niet de agressieve daad werd vastgesteld, maar de vijandelijke volkeren gelegitimeerd werden. Die eenzame positie was niet het gevolg van zijn linkse oriëntatie, zoals iemand al snel zou kunnen denken. Noch werd hij bewogen door communistische (of socialistische, sociaal-democratische, enzovoort) ideeën. Nee, zijn opvatting berustte op standvastigheid.

Deze gedachten speelden door mijn hoofd toen ik, over mijn handen gebogen, de ‘groene’ dame bekeek die haar woordje deed in het inmiddels op gang gekomen gesprek over de oorlog in voormalig Joegoslavië. Niemand had mij nog iets gevraagd, maar de vragen zouden, al was het alleen maar uit beleefdheid, wel snel komen. Ik probeerde me op mezelf te concentreren, dat wil zeggen op de fatale fout dat ik de sigaret zo snel had gedoofd. Voor de oorlog zou ik zoiets nooit gedaan hebben. Maar nu was ik mijn innerlijke houvast kwijt. Ik had me gedragen zoals een gevangene zich tegenover een bewaker gedraagt. De wereld was voor mij een soort kamp geworden, waarin ik aan de lopende band rekenschap moest afleggen voor een rol die mij was opgelegd. Tot die rol behoorde ook de ongemanierde vlucht uit de zaal om snel een sigaret te roken. En hij houdt ook in dat ik mijn sigaret doof zodra de rook de ideologische voelsprieten van een vertegenwoordigster van de vrije wereld irriteert.

Wie heeft me deze rol opgelegd? Hoe banaal het antwoord ook is, ik kan het eenvoudig niet voor me houden. Radovan Karadzic heeft bepaald welke rollen wij in het leven spelen. Was hij er niet geweest, dan had ik nu hoogstwaarschijnlijk niet gerookt en was Bogic Bogicevic een vrij oninteressante politicus van de oude linkse stempel geweest. Maar nu gedragen we ons, elk op ons eigen terrein, als deelnemers aan een spel dat we niet zelf hebben bedacht, terwijl we

ons toch enorm verantwoordelijk voelen voor de uitkomst. Iedere dag is een nieuwe morele beproeving. Ik zeg dit in het volle besef dat in tijden van de gezegende vrede zelfs de meest verstokte geestelijken en monniken zoiets niet zouden zeggen. Al mijn woorden hebben nu de kracht van een oordeel, want ze worden niet meer gezegd op de vrijblijvende toon die onder vrienden of academici gebruikelijk is. In een oorlog gesproken woorden kunnen, wat we er ook mee willen zeggen, niet verloochenen dat ze belast zijn met drieënhalve liter toevalligerwijze niet vergoten bloed. Het ruiken van de geur van menselijk bloed of van een lijk dat op een grasveld ligt te rotten, het wegduiken voor een granaat of kogel, het besef van een misdaad die de (relatief tenminste) aangevallen kant heeft begaan, dat alles betekent dat je de rest van je leven voortdurend moet rechtvaardigen waarom jij overleefd hebt. Lijkenlucht is geen tabaksrook waar je even last van hebt en waarvan je je makkelijk kunt bevrijden.

Daarom geloof ik nu dat er geen politiek standpunt bestaat zonder latente gevolgen. Evenmin bestaan er deelideologieën. Je kunt niet over gaten in de ozonlaag en ijsberen, over geluids- en rookoverlast praten als je niet beseft dat er nog duizenden andere werelden bestaan, die dan moeilijk te begrijpen mogen zijn, maar waar mensen wellicht in een angst leven die groter is dan die voor het gat in de ozonlaag.

Sinds ik de bovenstaande tekst schreef zijn er zeven jaar verstreken. Hij was bedoeld voor een boek met tien essays, die over modellen voor het onbegrip tussen de ex-Joegoslaven en Europeanen moesten gaan. Het idee was goed, maar het ontbrak me aan de wilskracht het te schrijven. Toch was dit niet de echte reden waarom het boek niet afkwam. Ik kon geen vat krijgen op het thema. Iedere maand nam het een andere gestalte aan, het muteerde als een dodelijk virus, en mijn essays waren achterhaald zodra ik ze geschreven had. De werkelijkheid stelde me namelijk steeds weer voor nieuwe raadsels. En dan ontwikkelde ik weer een nieuw model voor het onbegrip, en zo kregen mijn stukken iets van nodeloze excuses achteraf, alsof ik zocht naar een soort alibi en rechtvaardiging. Bovendien klonk er de verongelijktheid in door waaraan slachtoffers of tenminste buitenstaanders zich plegen over te geven. Ik wilde me niet rechtvaardigen en verontschuldigen, en nog minder wilde ik een woordvoerder van slachtoffers worden. Misschien dat ik een buitenstaander ben, maar dan wel omdat ik dat zelf wil, en niet op basis

van een geografische en historische logica, van een blazoen of vlag. Zo raakte het boek stilletjes op de achtergrond en verdwenen de geschreven essays in de bureaula. Ik dacht niet dat ik ze ooit nog zou publiceren. Een paar maanden geleden echter las ik ze nog eens door om te zien wat er in de tussentijd was veranderd. Wat was er in deze jaren gebeurd met mezelf, met de Balkan en met de westerse beschaving uit mijn visioenen?

Ik ben niet met roken gestopt, maar op de Balkan zijn de partijen wel opgehouden met oorlog voeren. De redenen waarom er oorlog werd gevoerd zijn niet verdwenen, maar ze worden niet langer als een lokaal maar als een wereldwijd issue beschouwd. Europa heeft weer een stap op weg naar eenheid gezet, maar de uitbreiding beperkt zich min of meer tot de landen van het voormalige sovjetblok. Afgezien van Slovenië blijven de ex-Joegoslavische staten buiten de grenzen van de Europese Unie. De westerse cultuur wordt niet langer gedomineerd door liberale, ecologische en antirookprincipes, maar door iets dat de ‘coalitie tegen het terrorisme’ wordt genoemd. Omstreeks 1995 kwamen er opleidingen en cursussen waar Bosniërs, niet alleen die in eigen land maar ook die in asiellanden, onderwijs kregen in wederzijds begrip, mensenrechten en democratische omgangsvormen. In 2003 is het belangrijker om te weten hoe de Bosniërs over Osama bin Laden denken. En of landen en individuen buiten de EU zich met nicotine vergiftigen doet er weinig meer toe. Waar het nu in wezen om draait is een alleszins gegrond wederzijds onbegrip. En dat op een wijze die ook voor de Eerste Wereldoorlog normaal was. Ditmaal is de oorlog geen Balkanoorlog, maar werden er verschijnselen geboren of in het leven geroepen waarvan we aannamen dat ze typisch waren voor de Balkan, totdat we begrepen dat ze goedbeschouwd mondiaal en planetair zijn.

Ik zal deze fenomenen proberen te verklaren aan de hand van twee vragen die me als persoon afkomstig uit een kleine, door oorlog verscheurde Balkanstaat werden gesteld. Op dezelfde dag, of wellicht een paar dagen voordat de vertegenwoordigster van de Groenen mij kwalijk nam dat ik rookte, vroeg een Duitse journalist me hoe het mogelijk was dat mensen aan het eind van de twintigste eeuw een godsdienstoorlog zoals die in Bosnië-Herzegovina konden voeren. Zo'n oorlog kon alleen opkomen in het hoofd van Radovan Karadzic, zei ik, en hij werd gevoerd door mensen die hun leider blindelings volgden. Maar dat kon overal gebeuren, niet alleen op de Balkan. Ook in economisch en politiek meer ontwikkelde landen waren er volgens mij mensen die nog een godsdienstoorlog zouden voeren. De journalist vond het antwoord maar niks. Hij

scheen te denken dat ik mijn eigen wereld wilde vergoelijken en in feite niets afwist van het vrije Westen. Je moest immers wel totaal onbekend zijn met het Westen om te geloven dat daar buiten de muren van de psychiatrische kliniek ook maar iemand was die op het idee van een godsdienstoorlog zou komen. Hij wierp me een duistere blik toe en stelde de volgende vraag: ‘Voelt u zich persoonlijk verantwoordelijk?’ Ja, natuurlijk! antwoordde ik. Hoewel ik geen aanhanger van Karadzic ben, en zelfs een potentieel slachtoffer van zijn godsdienstoorlog, ben ik verantwoordelijk. Ondanks alle nationale, ideologische en politieke verschillen, zo vervolgde ik, ben ik verantwoordelijk voor Karadzic, want we behoren tot dezelfde samenleving, cultuur, beschaving en we spreken dezelfde taal. Vergeleken met mij is een Duitser, Italiaan of Fransman minder of zelfs helemaal niet verantwoordelijk voor deze oorlog. Het is een simpele paradox: de mensen die beschoten worden, wier huizen worden gebrandschat en wier leven voor altijd is getekend door de oorlogstragedie, zijn medeverantwoordelijk voor de misdaad. Op die paradox berusten immers de cultuur en de beschaving. Willy Brandt knielde voor het monument voor de slachtoffers van Hitler, hoewel hij zelf een slachtoffer was. Maar als Duitser was hij ook verantwoordelijk. Zijn gebaar had een diepere pedagogische betekenis. Ik probeerde mijn gesprekspartner dit alles uit te leggen, maar zijn teleurstelling bleef. Hij had duidelijk een antwoord nodig waarin een onderscheid tussen werelden werd gemaakt. Tussen de wereld die aan het eind van de twintigste eeuw godsdienstoorlogen voert en de wereld die zich daarvan distantieert omdat hij domme vragen stelt.

In het jaar 2002, en voor de aanval op Afghanistan, verklaarde de Amerikaanse president, George W. Bush, dat die aanval een kruistocht was. In de VS zelf riep de uitspraak nauwelijks hoorbare kritiek op en in Europa was de reactie wat luider. Om de zaak te sussen bezocht Bush een moskee in New York. Het omstreden woord kruistocht kwam bovendien niet meer over zijn lippen. Desalniettemin lag het religieuze element besloten in zijn verbale uithalen tijdens de campagnes in Afghanistan en tegen Irak. Bush heeft het over God en christelijke waarden en voorzover ik weet wordt hij daar van kerkelijke zijde niet voor gekapitteld. In de daaropvolgende maanden werd zijn opvatting steeds meer opgenomen in het wereldwijde mediadebat. Zelfs degenen die zich tegen zijn politiek verzetten, gaven eraan toe. Zo stelde Javier Solana eind 2002 gelaten, ja haast apathisch vast dat de Amerikanen en Europeanen een andere visie op de strijd tegen het terrorisme hebben. De Amerikaanse visie, aldus Solana, was wat religieus getint. Alsof het om een

klein, onbetekenend verschil ging, dat mettertijd wel weer zou verdwijnen. Nu gaat het me hier niet alleen om de interpretatie van de gebeurtenissen en de ideologische motieven achter de huidige wereldoorlog. Mij interesseert iets anders, en wel of mijn ontevreden journalist ook vorig jaar iemand heeft gevraagd hoe het mogelijk is dat mensen aan het begin van de eenentwintigste eeuw een godsdienstoorlog voeren. Een stemmetje in mij zegt namelijk dat zulke vragen niet meer worden gesteld omdat ze nu uit de mode zijn. De macht van het selectieve vergeten is verschrikkelijk. Maar nog erger is dat vrijwel niemand zich verantwoordelijk voelt als de vraag naar de verantwoordelijkheid hem wordt gesteld.

Ongeveer op hetzelfde moment dat Bush het over een kruistocht had, was de Italiaanse premier Silvio Berlusconi op bezoek in Duitsland. Midden in Berlijn zei hij toen dat de islamitische cultuur achterlijk is. Die opmerking veroorzaakte niet veel ophef, en werd evenmin onderwerp van intellectuele kritiek en debat. En nog minder was te merken dat Duitsland de uitspraak als beledigend ervoer. Waarom zou Duitsland beledigd moeten zijn? Welnu, omdat er midden in Berlijn iets is gezegd dat indruist tegen de principes van het vrije en verenigde Europa en het openbare discours dat na 1945 is ingezet. De uitspraak is gericht tegen datgene waar de Duitsers met recht trots op zijn: het succes van het denazificatieproces. In symbolische zin is Berlijn wel de laatste plek op aarde waar ook maar iemand, ook al is het Berlusconi, mag beweren dat een cultuur inferieur is, en dat geldt uiteraard ook voor de islamitische. De opmerking was kwetsend voor de nagedachtenis aan de slachtoffers van een andere minderwaardigheidstheorie. Want het mag dan anders worden genoemd, tussen het idee van raciale minderwaardigheid en het gepraat over culturele inferioriteit bestaat helaas geen inhoudelijk verschil. Het ras is een nationaal-socialistische fictie, maar een mens heeft een bepaalde lengte, haarkleur of handvorm die een gegeven zijn. Cultuur is natuurlijk geen fictie, maar mensen kunnen zich evenmin geheel losmaken van de cultuur waarin ze zijn opgegroeid. Als iemand dus van honderden miljoenen mensen zegt dat ze in culturele zin achterlijk zijn, dan komt dat op hetzelfde neer als hen tot een minderwaardig ras verklaren. En dat kun je niet zwijgend over je kant laten gaan. Dat weet ik precies: in de jaren negentig van de vorige eeuw werd op de Balkan hetzelfde soort ideeën op de bloedigste wijze vertolkt. Toen waren ze van regionale aard, inmiddels zijn ze helaas volledig gemondialiseerd.

In de winter van 1992 concludeerde een Griekse journalist aan het eind van een gesprek met mij in Sarajevo: ‘U bent vast moslim!’

Nee, antwoordde ik nerveus, ik ben geen moslim. Kennelijk meende hij uit mijn antwoorden te kunnen opmaken tot welke bevolkingsgroep ik behoorde. ‘U wilt toch niet zeggen dat u een Kroaat of Serviër bent?’ vroeg hij. Hoe ongelooflijk het ook klinkt, zei ik, ik ben van Kroatische afkomst. Dat verbaasde hem, maar hij ging er verder niet op in. Ik neem aan dat het interview nooit in een Griekse krant is verschenen. Ik had me niet gehouden aan de a-priorische modellen of regels op grond waarvan op de Balkan oorlogen worden gevoerd en die in wezen ook in de berichtgeving erover worden gehanteerd. In het hele spektakel was voor mij de rol van moslim weggelegd. Doordat ik dat toevallig niet ben, kon ik alleen de hoge uitzondering op de regel zijn. Ik moest hieraan denken toen ik een poosje geleden in een Kroatische krant een artikel las over Edward Said en diens opvatting over het conflict tussen Israël en de Palestijnen. In het beschrijvende, oppervlakkige stuk stond slechts één echt interessante zinsnede: ‘Vanuit zijn islamitisch perspectief bezien, vindt Said...’ De journalist uit Zagreb wist natuurlijk niet dat Said christelijk is en had ook niet de moeite genomen het uit te zoeken. Het is toch logisch dat zo iemand moslim is. Ook deze redenering is jammer genoeg niet alleen kenmerkend voor de Balkan, maar voor de hele wereld. Het enige verschil tussen beide incidenten is dat Said natuurlijk een veel belangrijker en markanter schrijver is. Maar in dit geval doet dat er niet toe. De Kroatische journalist die ervan uitging dat Said een moslim is, getuigde van dezelfde gevaarlijke denkwijze als de Griekse journalist die hetzelfde van mij veronderstelde. In beide gevallen werden de denkbeelden en opmerkingen van een individu automatisch met een groep geassocieerd. En dat is natuurlijk verkeerd. Die denkfout is de oorzaak van de meeste vooroordelen, en daarmee ook van ons onbegrip. Ik rook en dat niet omdat ik een Bosniër of Oost-Europeaan ben. Ik rook omdat ik onverantwoordelijk met mijn gezondheid omga, en wellicht ook omdat ik vertwijfeld ben. Maar die beide zaken komen voort uit mijn karakter. En dat geldt evenzeer voor het standpunt, het verantwoordelijkheidsgevoel en de andere redenen waardoor sommigen vinden dat Silvio Berlusconi met zijn opmerking over de islam ook de slachtoffers van de Holocaust beledigt en dat anderen dat volkomen koud laat. Dit heeft niets te maken met de vraag of je je bij de paspoortcontrole aansluit bij de rij voor staatsburgers van de EU, Canada en de VS of bij die waarboven OVERIGE staat. Je hoeft niet te hebben doorgeleerd om dit te begrijpen. Desondanks verzet het bewustzijn zich niet zelden tegen het idee dat het zo en niet anders zit. Vandaar dat Europeanen en Amerikanen de mensen op de Balkan zo moeilijk begrijpen.

Het omgekeerde is niet waar. De problemen van de Balkanezen, onder wie de Bosniërs, jegens Europa en de VS zijn van een andere aard. Ik doel hiermee natuurlijk weer op de mensen die zich niet door hun verstand laten leiden, een mensensoort die helaas altijd in de meerderheid is. In Europa evenzeer als op de Balkan. De Bosniër weet heel goed op welke principes de westerse wereld berust. Maar hij begrijpt niet waarom het Westen geen aandacht meer voor Bosnië heeft. Zeker, ook tijdens de belegering van Sarajevo en de tragedie van Srebrenica was die aandacht gering, maar toen was de oorlog tenminste nog een humanitair en cultureel thema waarvan door de media verslag werd gedaan. Vandaag de dag is dat niet het geval. Daar hebben de Bosniërs het moeilijk mee. Nadat ze vanaf 1992 eerst het slachtoffer waren geworden van de Servische genocide en daarna van de agressie van Kroatië, en nadat het Westen vrij onverschillig en zonder ingrijpen had toegekeken hoe honderdduizenden mensen om het leven kwamen, vatten de Bosniërs hun slachtofferrol zeer ernstig op. Eigenlijk geloofden ze dat ze die rol voor altijd zouden behouden. Zoals een logo of een handelsmerk. De beroemdste frisdrank is Coca-Cola en de bekendste slachtoffers zijn de Bosniërs. Zo dachten wij, en zo denken de meesten van ons nog steeds. Ook mij was dat zelfbedrog, die waanzin en hysterie niet geheel vreemd. En wellicht heb ik er nog steeds wel een beetje last van. Misschien verwijt ook ik de Europeanen, bewust of onbewust, nog dat ze ons slachtofferschap zijn vergeten, of er nooit echt in hebben geloofd. Wie weet, wellicht ervaar ook ik wel een pervers genoegen aan de apocalyptische uitspraken van de heren Bush en Berlusconi. En misschien heb ik wel wat leedvermaak bij de scène in Karinthië, waar Jörg Haider hoogstpersoonlijk de Duits-Sloveense wegwijzers losschroefde nadat zijn partij had besloten dat de borden alleen nog de Duitse namen mochten voeren. Maar in weerwil van dergelijke gevoelens en ondanks het feit dat ik Bosniër ben, is het me toch vrij duidelijk dat we onszelf in een mentale en sociaal-culturele val hebben gemanoeuvreerd. We spelen de rol van het slachtoffer in de tijd dat we dat niet meer zijn. Dat houdt in dat we nu de rol van de nar vertolken. Dat komt in principe op hetzelfde neer als de rol die de andere ex-Joegoslavische volkeren verkiezen te spelen. De Kroaten met hun verbitterde idee dat hun tekort is gedaan, de Serviërs met hun gebrek aan zelfreflectie, de Macedoniërs met hun haat jegens de Albanezen, en de Albanezen met hun haat jegens alle Slavische buren, het zijn allemaal variaties op het gevoel dat op dit moment op de Balkan heerst. We zijn allemaal slachtoffers en we willen dat Europa ende VS dat erkennen.

Alle Balkanezen bezweren dat ze eigenlijk bij Europa horen. Hoe nationalistischer de Balkanvolkeren zijn, hoe meer ze daaraan hechten. Onze nationalisten houden zich graag voor dat wij het Europa zijn dat ouder is dan Europa zelf. Wij kwamen eerder met de beschaving in aanraking dan jullie! Wij aten als eersten met mes en vork! Wij wasten ons dagelijks in de tijd dat aan het Franse hof in plaats van water nog eau de cologne werd gebruikt. Overigens had Sarajevo het eerste openbare toilet van Europa! Wist u dat? Natuurlijk niet. Dat weten wij alleen, omdat we het zo leuk vinden u met dit soort vragen om de oren te slaan. Verder hechten we niet zoveel waarde aan openbare toiletten. Waar het ons vooral om gaat, is dat ze ouder zijn dan die bij jullie. Hoe ze werken en hoe ze elders werken vinden we niet zo belangrijk. We vinden het te vermoeiend om in een openbaar toilet door te trekken! Wellicht dat de mensen in het Westen dat ook niet al te vaak doen, maar dat zullen we wel bedenken als we een alibi nodig hebben voor de smerigheid bij ons. In onze ogen is het nieuwe millennium een gruwel omdat de grote landen weer gepermitteerd is wat de kleine landen niet mochten. De nationalisten op de Balkan vereren George W. Bush. Hij zegt namelijk datgene wat ze ook zelf graag zouden willen zeggen. Maar tegelijkertijd hebben ze een gloeiende hekel aan hem omdat hij uit naam van het grote Amerika spreekt, en niet uit naam van de kleine Balkanstaatjes. Een paar maanden geleden riep het blad *Ultimatum*, het legale neonazistische orgaan van een marginaal Kroatisch partijtje dat Adolf Hitler verheerlijkt en de Holocaust ontkent, Bush uit tot de politicus van de maand. Dat was symbolisch voor de verbroedering van plaatselijke en wereldwijde fenomenen. Dat dit in Zagreb gebeurde, doet er niet toe. Bush had in elke andere stad op de Balkan dezelfde eer te beurt kunnen vallen.

Zevenenhalf jaar geleden meende ik te weten waar de grenzen van Europa lagen. Wat mij betreft was Bosnië-Herzegovina toen een deel van Europa. Inmiddels geloof ik dat dit mijn zoveelste illusie was. Of niet die van mij, maar die van de samenleving en de tijd. In het jaar 2003 lijkt Europa niet te weten waar zijn grenzen lopen. Bij het begrip Europa denk ik aan mezelf, aan de inwoners van Spanje, Italië, Zwitserland en de Balkanlanden, en aan iedereen die zijn verstand probeert te gebruiken en intuïtief aanvoelt dat hij tot een bepaalde cultuur behoort. Nog nooit was het zo onzeker waar de grenzen van Europa liggen. De oorzaak is dat die grenzen niets meer met de geografische logica te maken hebben. Wat meer telt dan die logica is het belang van de Duitse belastingbetaler. En ook van meer gewicht is het metafysische gevoel van mensen en volkeren die nog

steeds buiten de Europese eenheid staan. Enerzijds is de Duitse belastingbetaler niet bereid dieper in de beurs te tasten opdat de Bosniërs kunnen toetreden. Anderzijds houden de Bosniërs liever vast aan hun slachtofferrol dan voor zichzelf te zorgen. Welke van deze beide redenen het belangrijkste is, weet ik niet. Maar ik geloof wel dat Bosnië-Herzegovina, net als Kroatië, Servië, Montenegro, Albanië en Macedonië, nog geruime tijd buiten de Europese grenzen zal vallen. Het kan zelfs zijn dat we de toetreding zelf niet meer beleven en misschien duurt het nog wel honderd jaar. Hoe dan ook, mijn sterke vermoeden is dat de milieuactivisten in het Westen zich niet meer verbazen over het feit dat de Bosniërs zoveel roken. Die verbazing maakte deel uit van de vooroordelen jegens Oost-Europa. Inmiddels behoren de Tsjechen, Polen en anderen zelf tot het Westen. Wat misschien niet zo slecht is, als je bedenkt dat de mens zich altijd in zijn eigen eenzaamheid kan terugtrekken. Wat dat betreft maakt het niet uit aan welke kant van de grens we wonen.

VERTALING: MARGREET DE BOER

Jens Christian Grøndahl
Notities van een escapist

Een paar jaar geleden was ik in St.-Petersburg en las voor een groep studenten een stuk uit mijn roman *Lucca* voor. Na de lezing vroeg een studente hoogst gefascineerd hoe het mogelijk was dat Denen hun partner konden verlaten en dan zomaar ander onderdak vonden. Wat haar leek te interesseren was niet zozeer het verlaten zelf als wel het vinden van een woning. Ik neem aan dat zij geen andere keus had dan bij haar ouders te wonen, of ze nu wel of niet met elkaar overweg konden. Dit is misschien wel de grootste begripskloof die ik ooit ben tegengekomen sinds ik in andere talen vertaald word.

De jonge Russin deed me beseffen dat mijn personages tot de geprivilegieerde westerse middenklasse behoren en dat hun vrijheid hun grootste probleem is, groter dan materiële behoeften als een dak boven je zondige westerse hoofd. Het probleem om elkaar over en weer te begrijpen was eerder sociaal dan cultureel bepaald. Jonge Russen kunnen als ze eenmaal getrouwd zijn kennelijk niet zonder meer uit elkaar gaan, ook al zijn er beslist die dat willen.

Behalve die middag in St.-Petersburg worden me meestal dezelfde vragen gesteld, of dat nu in Parijs, Amsterdam, New York, Barcelona of Hamburg is, en vaak doe ik mijn best om nieuwe, vindingrijke antwoorden te bedenken. Dat bewijst waarschijnlijk mijn alomvattende gebrek aan vindingrijkheid, maar ik vat die steeds terugkerende vragen ook op als een teken dat mensen iets herkennen in wat ik geschreven heb, ongeacht wie ze zijn, waar ze wonen en bij welke cultuur ze horen. (Blijft de vraag wat er gebeurt als ik ooit in Afghanistan word uitgegeven.)

Het kan zijn dat ik zo praat omdat ik zelf tot die seculiere, geglobaliseerde, onbarmhartig vervreemdende cultuur van de westerse middenklasse behoor, waar vrijwel geen cultuur van over is. Maar dat geloof ik niet. Ik geloof dat ik hier de vraag aansnijd wat romans zijn en wat ze bewerkstelligen.

Voortdurend wordt beweerd dat mensen elkaar niet kunnen be-

grijpen vanwege hun culturele verschillen, en tegenwoordig moet ik mezelf er ook steeds aan helpen herinneren dat begrip niet zozeer te maken heeft met kunnen als wel met willen. Naar mijn mening zouden er geen schrijvers zijn als niet de wil bestond om op zijn minst naar begrip te streven, zonder uit het oog te verliezen dat er heel veel te leren valt en dat we heel weinig daarvan ooit werkelijk zullen doorgronden.

Schrijven is een uitzonderlijke bezigheid: je voegt iets aan de cultuur toe door ertegen in opstand te komen. De meesten van ons schrijven in hun moedertaal, en dat lijkt een troostrijke gedachte, maar anderzijds, wie kan zich voorstellen dat hij zijn hele leven onder moeders rokken doorbrengt? Voor de schrijver betekent volwassen worden een eigen taal vinden: een poging om een taal te benaderen die bijna klinkt alsof je hem zelf hebt uitgevonden, een interpretatie van oude woorden op zo'n manier dat persoonlijke gedachten en ervaringen erin doorklinken.

Dat lijkt wellicht een geweldig waagstuk, we hebben immers alleen de taal die ons door onze cultuur is aangereikt, waaronder ook datgene wat anderen voor ons geschreven hebben. Als wat we schrijven literatuur geworden is, zal het uiteindelijk in de traditie van ons land opgenomen worden en haar hopelijk verrijken, en misschien zelfs wel een beetje veranderen. Maar de cultuur wordt alleen dan door het werk van schrijvers verrijkt en veranderd als die schrijvers de maatschappelijke functie van taal aan de kaak gesteld hebben die erin bestaat de waarden en conventies van deze of gene cultuur of subcultuur te bevestigen en te waarmerken. Zelfs minderheden en de zogenaamde avant-gardebewegingen gaan vaak gebukt onder conventies, vooroordeel en repressieve fatsoensnormen.

Literatuur moet altijd het tegendeel doen. In elk geval is dat de enige eis aan de literatuur die ikzelf ooit zou accepteren: die waarden en conventies ter discussie te stellen; de wijdverbreide drang om ergens bij te horen aan de kaak te stellen; de denkbeeldige barrières tussen ‘ons’ en ‘hen’ te overstijgen en de verbeelding als het avontuur van de individuele vrijheid te huldigen.

Al schrijvend verken ik de oneindige mogelijkheden van de menselijke ervaring, schep ik schijnbaar uit het niets personages, en ik ontdek dat ikzelf een product van mijn eigen verbeelding ben, de held van het doorgaande verhaal van mijn leven. Dat wil niet zeggen dat ik kan zijn wie ik wil, het betekent alleen dat mijn identiteit nauw verbonden is met het eigenlijke proces van het verhalen vertellen, net zoals de literatuur ons in herinnering brengt dat we eer-

der verhalenvertellers zijn dan vertegenwoordigers van een of ander gemeenschappelijk maar beperkt cultureel verband; dat we daadwerkelijk de vertellers zijn van deze met elkaar vervlochten geschiedenissen die het voortdurend veranderende weefsel van de menselijke beschaving vormen.

Literatuur is zo geweldig omdat zij een persoonlijk standpunt trouw blijft en tegelijkertijd datgene wat persoonlijk en privé is omzet in verhalen die op talloze manieren gelezen, begrepen en geduid kunnen worden, over alle grenzen van ruimte en tijd heen. Dat is de reden waarom verhalen uit een andere tijd en een andere cultuur ons raken. Literatuur laat zich goed verplaatsen, want schrijven en leven zijn voor de individuele schrijver een reis die hem bevrijdt van de beperkingen van overerfde identiteiten en hem meeneemt naar het onbekende.

U vraagt zich misschien af wat dit allemaal te maken heeft met de Europese aspecten van mijn werk, maar toch hoop ik dat u dat niet doet, want wat ik tot nu toe gezegd heb drukt alleen op een andere manier uit wat ik daarover te zeggen heb.

Europa is even vreemd als de literatuur. Een Babylonische spraakverwarring, een bonte lappendeken van culturen tussen Azië en de Atlantische Oceaan, ooit bijeengehouden door een rijk, daarna door een religie, en de laatste tijd, sinds ruim een eeuw, door een idee - en stuk voor stuk met een neiging tot universalisme. Tijdens het Romeinse Rijk werd het universalisme bereikt door middel van de wet, maar die wet werd aan de onderdanen opgelegd door verre heersers. In de begintijd van het christendom was dat universalisme een belofte die de volgelingen van Christus opriep om te breken met hun gemeenschap en afstand te nemen van hun identiteit om op te gaan in een diepere en bredere broederschap van gelijken. De Italiaanse filosoof Gianni Vattimo heeft erop gewezen dat de christelijke voorstelling van een god die mens wordt de eigenlijke oorsprong is van de secularisatie. Hij beschouwt het christendom als een religie die zichzelf gaandeweg geseculariseerd heeft en zo de basis heeft gelegd voor humanisme en modernisme.

Na de Verlichting kon de democratie niet langer beschouwd worden als een plaatselijke aangelegenheid, zoals de oorspronkelijke Griekse versie van de *polis.* Vattimo's Duitse collega Immanuel Kant droomde van een wereldwijde samenleving van vrije mensen verenigd door gemeenschappelijke, universele mensenrechten. Het is een visie die heel wat genereuzer is dan alles wat de bureaucraten en politici van de huidige EU bedenken. Het kan zijn dat we dat ooit bereiken, al is Kants wereldgemeenschap nog steeds een ververwij-

derd ideaal, maar het opmerkelijke van Europa is volgens mij niet het feit dat het continent een overmaat aan wreedheid en verschrikkingen heeft meegemaakt, begaan door het ene volk jegens het andere volk, door totalitaire elites jegens het eigen volk, of door Europeanen jegens de volkeren van de derde wereld. Verschrikkingen zijn eerder regelmaat dan uitzondering in de geschiedenis van de mensheid, en de universaliteit van de verschrikking is deel van ons Europese erfgoed; maar hetzelfde geldt voor de notie dat we allemaal individuen, zelfstandige mensen en, in de allereerste plaats, gelijken zijn.

Nu de democratie op het hele continent is ingevoerd, is dat geen droom meer zoals vijftig of zelfs nog maar tien jaar terug, maar dat neemt niet weg dat het misschien wel wat verheven zo niet een beetje naïef klinkt om zo over universalisme en het Europese individu te spreken.

Vanaf de Provençaalse troubadours uit de Middeleeuwen tot de dissidente schrijvers van achter het IJzeren Gordijn is de literatuur steeds een uitdrukking geweest van het gevoel van het individu, het individuele leven van de geest en zijn verzet tegen de tirannie van een opgedrongen levenswijze en denktrant. Vanaf zijn ontstaan heeft de Europese roman het conflict tussen privé- en openbaar bestaan, tussen enerzijds individuele hoop en angst en anderzijds maatschappelijke of historische krachten als thema gehad en geïnterpreteerd. De roman is een Europese vinding, evenals de notie van de mens als individu en het onvervreemdbare recht op privacy, en we hebben geen reden om ons daarvoor te schamen of te vrezen voor het verwijt dat we ons aan eurocentrisme bezondigen. Vergeet niet dat beide uitvindingen gekoesterd worden door schrijvers en burgers in landen buiten Europa waar burgerrechten en de vrijheid van de verbeelding nog steeds een luxe zijn die nog bevochten moet worden.

Als de geschiedenis van de democratie ook de geschiedenis van het individu is, en als zij laat zien hoe de notie van de individualiteit gegroeid is uit de troostrijke en uiterst verstikkende omarming van culturele identiteiten, dan is de roman een manier om die geschiedenis te vertellen. Zoveel grote romans onderzoeken de denkbeeldige of de zeer reële kloof tussen de druk of juist de onverschilligheid van de maatschappij enerzijds en de gedachten en gevoelens van individuen anderzijds. Zoveel romans gaan over individuen die vertwijfeld of uit rebellie huis en haard verlaten omdat ze verbannen worden of omdat ze vrijwillig de verbanning verkiezen als consequentie van hun zelfverwerkelijking. Vrijheid en vertwijfeling, een-

zaamheid en toevallige ontmoetingen die men niet zocht en die soms uiterst onwaarschijnlijk zijn: de roman verbindt het maatschappelijke milieu en het intieme leven van de ziel door hun conflicterende perspectieven te dramatiseren, het perspectief van de cultuur en dat van de eigen heimelijke angsten en obsessies.

Maar de notie van de persoonlijke vrijheid als het tegendeel van de acceptatie van een identiteit die door de maatschappij wordt aangeboden of opgedrongen, is een geschiedenis die niet alleen in romans verteld wordt. Zo'n geschiedenis wordt alleen verteld door iemand die beseft dat hij niet past in het allesomvattende culturele patroon van normen en waarden die hij van zijn voorouders geërfd heeft. Wie schrijft, wie besloten heeft schrijver te worden, geeft aan dat hij zich zelfs thuis een vreemdeling voelt. Schrijven is weleens voorgesteld als een vorm van geestelijke verbanning, en ik geloof dat dat waar is. Ik geloof dat schrijven kan voortkomen uit een verlies van onschuld, en het kan zelf ook een verlies van onschuld oproepen, een diep gevoel van er niet bij horen.

Zodra je begint te schrijven verander je in een vreemdeling omdat je beseft dat je alleen je eigen persoonlijke zelf wordt als je weigert te worden wat anderen willen dat je bent. Maar als je schrijft zoals schrijvers dat doen, als je zoekt naar de intimiteit van een persoonlijke stem, leidt dat ook tot een angstaanjagende en fantastische, een trotse en tegelijk beschamende ontdekking dat je eigen wezen altijd onontdekt zal blijven - dat je altijd een vreemdeling zult blijven, ook voor jezelf.

Al schrijvend eigen je je de algemene taal toe al naar gelang je eigen behoeften, je vindt woorden voor datgene wat er in je omgaat en waar je nauwelijks uitdrukking aan kunt geven. Zo ontdek je je eigen anderszijn en uiteindelijk vind je jezelf misschien wel in anderen terug. Het wordt fictie genoemd, maar het heeft alles te maken met menszijn - ieder voor zich, en daarom eenzaam, maar wel in staat om aan de eenzaamheid te ontsnappen en een ware relatie met de wereld om je heen aan te gaan. Zo kan de literatuur soms het opmerkelijke inzicht uitdragen dat wat we gemeenschappelijk hebben ons tegelijkertijd meer dan wat ook scheidt: dat we naar lichaam en geest gescheiden zijn en dat we ons innerlijk alleen kunnen delen als we vrije individuen worden en blijven.

Maar het past de schrijver niet om al te overdadig over de zegeningen van de literatuur te generaliseren, en dit is precies het goede moment om mezelf een halt toe te roepen. Fictie wordt gevoed door het detail, door het oproepen van het leven en de gedachtewereld

van een specifiek persoon. Romans worden meestal over een enkeling geschreven en die enkelvoudigheid rechtvaardigt hun zonderlinge aanspraak op zoiets als de universele waarheid.

Wat een schrijver te zeggen heeft over De Roman is meestal niet meer dan een pleidooi voor zijn eigen aanpak van het schrijven. Ik ben geen uitzondering, en mijn manier van schrijven is voortgekomen uit slechts een van de diverse moderne tradities, namelijk de traditie om minder gewicht toe te kennen aan de handeling dan aan introspectie, herinnering, waarneming en reflectie, en liever de avonturen van de geest te formuleren dan de avonturen die zich voortdurend daarbuiten in de realiteit afspelen. Ik sluit me aan bij elke schrijver die het vermoeden heeft dat er niets reëler is dan de manier waarop de geest de stroom van verschijnselen interpreteert en erop reageert.

Mijn persoonlijke literaire tabernakel herbergt een eclectische reeks idolen die waarschijnlijk zouden mopperen over het gezelschap waarin ze verkeren, aangezien ze eerder door vorm dan door thematiek met elkaar verbonden zijn: Marcel Proust, Patrick Modiano, Thomas Bernhard, Saul Bellow, om er een paar te noemen. Bij al hun verschillen delen ze een hang naar de monoloog, ze laten het schrijven zelf de vibrerende streng worden die gedachten, emoties, indrukken, afwijkingen en gebeurtenissen aaneenrijgt in de poging van de schrijver om de wereld en het Ik in balans te brengen.

De meesten zijn trouwens Fransen en er is geen Deen bij. Hoe komt dat? Misschien is het makkelijker om naar inspiraties te verwijzen die een zekere inspanning gekost hebben. Hoe het ook zij, ik kan nu toegeven dat inspiratie vaak voortvloeit uit productief wanbegrip. Natuurlijk zijn er Deense meesters die in mijn achterhoofd zitten te fluisteren, maar ik hoor hen niet, zozeer zijn ze onderdeel van de atmosfeer die ik inadem. Je hebt de ingehouden intimiteit en de subtiele, ironische perspectiefwisselingen bij Hans Christian Andersen en zijn universele gewoonte om zich in details te verliezen. Je hebt de melancholieke gevoeligheid bij Herman Bang, een milde toon, een ingehouden wanhoop; hij zit zo dicht op zijn personages dat je ze kunt horen ademhalen in de stilte van hun kamers waar de klok stukjes van de eeuwigheid af tikt.

De huiskamer, en niet de wereld, is ons schouwtoneel, want Denemarken heeft het grootste deel van zijn dagen aan de rand van de geschiedenis doorgebracht. Wij zijn slechts licht beroerd door de tragedies van de afgelopen eeuw, vandaar dat we zo'n merkwaardig gedempt gevoel van afstand ervaren tussen ons emotionele interieur en de lichtflitsen aan de horizon. Dit is in elk geval mijn Deense

thema voor u, zowel politiek als filosofisch. Maar meestal kunnen mijn romans in elke moderne westerse samenleving spelen waar rigide culturele patronen hebben plaatsgemaakt voor de verwarrende onbestendigheid van het stadsleven.

Daarom is het ook zo'n verlossende ervaring om vertaald te worden. Ik beschouw mezelf niet als een typisch Deense schrijver, misschien als een Europese, maar dat klinkt veel te pretentieus - zeker voor een Deen. Elke schrijver verzet zich tegen etiketten, en ik ben net zo gevoelig als een ander. ‘Escapisme’ is waarschijnlijk de enige acceptabele uitzondering daarop, dus leest u mij alstublieft niet vanwege de rustieke charme van mijn exotische ‘Deensheid’. De zeer kosmopolitische maar niet minder Deense dichter Henrik Nordbrandt, die zelf een groot escapist was, heeft eens gezegd: ‘Wat is er mis met ervandoor gaan als je het treinkaartje kunt betalen?’

Een andere belangrijke dichter heeft poëzie omschreven als datgene wat in vertaling verloren gaat. Maar ik ben een verhalenverteller, en voor mij is het juist andersom. Als er niet iets in zit wat zelfs een bedroevend slechte vertaling overleeft, dan is het allemaal de moeite niet waard geweest. Schrijven in een kleine taal als de mijne betekent dat je de paradox van de roman zelf ervaart, als ik zo vrij mag zijn me nog een laatste generalisatie te veroorloven. De meesten van ons schrijven in hun moedertaal, en toch schuilt in iedere roman die het waard is geschreven of gelezen te worden de ambitie om de toevalligheid van je eigen afkomst, cultuur enzovoort te overstijgen en herkend en erkend te worden voor de manier waarop je de uniekheid van de persoonlijke ervaring verkent.

VERTALING: MIEBETH VAN HORN

Frank Ligtvoet

C.O. Jellema, dichter (1936-2003)

Ik hoorde je eens zingen. Het klonk niet naar muziek:
er klonk een schorre stem die steeds naar hoger reikte.
Rood en buiten adem haalde je nog net de laatste noot.
Je keek de kamer rond, tevreden: dit is wat ik wil, maar

zingen in zinnen zonder komma's, kon je niet. Dat wist
je even later ook. Aan je bureau schreef je weer woorden,
die ploegend van leesteken naar leesteken, zochten naar
een denkbegin van dat verlangde leven. Je vond het niet,

want in elke gedachte school een beeld, dat als droge klei
een breekbaar geheim was en met andere in broze zinnen
bewaard wilde zijn. Zo dichtte je nog net bewoonbaar land.
Groningen noemde je het, lieflijk alleen in een goede lente.

Ik kwam daar graag, want gemakkelijker is het bezoeker dan
bewoner te zijn. Ik voelde in de storm van de herfst het leven
dat jij zocht, warmde me aan de winterzon, die jou verkilde.
En ik wist dat aan het gemis en de kou jij ten slotte sterven zou.

Beelden volgen beelden tot het eind. De stille dodenakker
die jou bergt is dat een beeld? Van wat? Jouw Gronings land?
Van tuin van goed en kwaad, van openbaring? Een paradijs?
Een zomers hof van Eden waar kommaloos je zingen kan?

Hedda Martens
Iemandsland
Experiment

Iemand vraagt zich stelselmatig af wat de mensen van hem denken; ze vinden hem vast niet helemaal normaal, een rare snuiter op zijn minst. En zo is het ook: kijk hoe hij over straat loopt met zijn lange lijf, de ene schouder hoger dan de andere en de ceintuur van zijn regenjas achter zich aan, zie hoe hij eindeloos wikt en weegt bij iedere aankoop en nauwelijks uit zijn woorden weet te komen terwijl de rij achter hem aangroeit, hoe zijn wenkbrauwen als boenders over zijn ogen hangen en hij voortdurend op zoek is in al zijn zakken naar geld, papieren en sleutels voor zijn huis, fiets, kantoor. Ook heeft hij onophoudelijk te kampen met losse schoenveters, weggeraakte betaalpassen, een nat fietszadel, verloren knopen en kijk nu weer, die is zeker te laat uit zijn bed gekomen: het haar in een kletsnatte scheiding verdeeld, een wollen sjaal die half uit zijn mouw komt hangen en het kan nu niet anders of zijn tas springt open, een appel, brillenkoker, balpen en dropblikje dartelen over het perron terwijl zijn krant juichend openvalt en met behulp van een tochtvlaag bladzij na bladzij omslaat - een karikatuur toch, die man, maar zo blijf je wel lachen.

Wat zij niet weten is dat het allemaal proefnemingen zijn; deels weliswaar nevenverschijnselen die hij niet had voorzien, maar daarom niet minder onderdeel van experimenten die hij 's avonds nauwkeurig zal evalueren: met als uitgangspunt het individu in de samenleving. - Het is een bijzonder rijk onderzoek dat zo'n tien jaar geleden van start ging; heel plotseling, als een openbaring, kwam het in zijn bestaan. Van jongs af aan immers had hij zich afgevraagd waarom juist hij altijd mikpunt moest zijn van lacherigheid en spotternij, waarom hij nooit ergens gevraagd werd, zich voortdurend versprak en vergiste, niet in zijn kleren paste en zich als een muizentrap in de schoolbanken moest vouwen omdat hij ellenlang doorgroeide, met kramp en met pukkels. En als het groeien al ooit een einde nam, was daar tezelfdertijd de baard in zijn keel die hem nog steeds vergezelde: wat hij zeggen wou bleef eerst klem zitten er-

gens achter zijn huig, om pas wanneer hij zelf vrijwel was uitgesproken alsnog klank aan te nemen, vermengd met een gierend gepiep.

In die periode was hem ook voor het eerst het verschil opgevallen tussen de feiten als zodanig - wat iets is, op zichzelf - en de meningen die zo'n feit versieren of juist aantasten: wanneer men lang is en pukkels heeft is dat net zozeer een neutraal, samengesteld feit als wanneer men klein is en blozend, met krullend blond haar dat, in de schoolbank pal voor hem, bij zonlicht gaat glanzen. In de wereld der feiten zijn zulke gegevens gelijkwaardig verenigd, maar in de wereld der meningen staan ze tegenover elkaar; dus weet hij al vroeg waar hij voor kiezen zal, want hoe exacter het vak, hoe legitiemer zijn kijken. - De afstand van hemzelf tot de blonde krullen bedraagt amper een meter of zelfs de helft daarvan als hij zich diep over zijn schrift buigt, dus weet hij precies hoe die krullen verschillen per dag, per uur zelfs, of per weersgesteldheid: nu eens zijn ze ontelbaar, niet uit elkaar te houden, dan weer platter bijeen als vers schaafsel van hout of juist pluizig met golfjes, net uitgehaald garen; ook kunnen ze, dicht ineengedraaid en aan de wortel wat donkerder van kleur, in grillige parelmoeren lijnen de huid van de schedel tonen - zijn ogen meten de lichte ronding en met zijn passer en gradenboog rekent hij uit wat de omtrek zal zijn onder die gouden vracht haar. Zoals hij ook zichzelf meet, zijn groeicurve uitzet, zijn pezen spant en een hand om zijn glazen bureaulamp legt om de kootjes te zien, de wortelbeentjes: hoe preciezer je waarneemt, hoe meer de wereld der meningen overbodig zal zijn.

Dus ontwikkelt hij zich tot een gedreven, betrouwbare onderzoeker die gezelschap mijdt, niet graag over straat loopt en zo min mogelijk uitspraken doet om zijn stem te verbergen; totdat hij die stem opeens volledig verliest. - Is het een ontsteking geweest, een lichte verkoudheid, wanneer begon het precies, voelt u ook pijn of een zwelling, doet het zeer als ik hier even zachtjes op druk... Niet eerder in zijn herinnering heeft hij zich zo stil en ontspannen gevoeld, zo omzichtig behandeld, zo speciaal van belang als bij deze behoedzame assistente; haar voorzichtige aanrakingen langs zijn kaakbeen kan hij 's avonds nog als een warmte voelen, en haarscherp zal hij altijd onthouden hoe zij zich tot slot over een boek met afspraken boog zodat haar donkere lokken ver naar voren vielen en zicht gaven op een grillige, ivoren scheiding: de fraaiste curve tussen kruin en nek waar zijn hand precies overheen zou passen, met ragfijn dons langs de grens.

Vanaf dat ene, alomvattende moment laafde hij zich drie stemloze weken lang aan het welwillende medeleven dat hij, vergezeld van

pen en notitieblok, ook bij de slager, aan het treinloket en op zijn werk ondervond, met het wekelijkse bezoek aan de logopediste als steeds terugkerend glanspunt; en toen het raspende, trage geluid in zijn keel ten slotte terugkwam was er iets grondig veranderd. - Zoals hij ooit feit en mening had opgesplitst om alleen van de feiten zijn werk te maken, zo zette hij nu zichzelf apart; met als studieobject de omgevingsreacties op zijn eigen gesteldheid, zijn motoriek en zijn blunders, zijn zwijgen, zijn spraak - heel dat verkrampte, dorre, gesloten systeem waarmee hij tot dusver nooit raad had geweten.

Voor het eerst komt hij nu ook de medemens nader, en wel via diezelfde wereld der meningen die hem voorheen zozeer uitsloot; copernicaans is zijn wending en hij is nooit meer alleen. ‘Zie die vent eens, wat een type, zo'n lang eind en dan ook nog die das uit zijn mouw, en daar springt warempel z'n koffer open, alles over de straat...’ Deze heeft hij al zeven keer uitgeprobeerd, op grote en kleine stations, in dorpen en buitenwijken; maar ook in het dagelijks leven houdt hij zijn taak secuur bij, op een altijd aanwezig notitieblok vol gedragsprotocollen, grafieken, berekeningen en voorlopige conclusies; met als uitgangspunt, fier en vastbesloten, zijn eigen gedrag en verschijning.

‘Kijk die man, waar zou die van zijn, hij schrijft alles op...’ Een zeker gezag zelfs kan hij zich van nu af aan toekennen, en tevreden werkt hij 's avonds thuis zijn aantekeningen uit onder de matglazen bureaulamp waar hij af en toe zijn hand overheen legt, doorschijnend en warm, in een volmaakte curve.

Jan Breman

De vijand in ons midden

Moslims, een bedreigde minderheid

Samuel Huntington bracht een paar jaar geleden de nieuwe breuklijnen in kaart die zich na de ineenstorting van het sovjetrijk in het wereldbestel aftekenden. In *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996) rekende deze beoefenaar van de geopolitiek af met de veronderstelling dat het einde van het koude-oorlogstijdperk een fase inluidde van groeiende internationale eensgezindheid. Hij keerde zich tegen de opvatting dat het wegslijten van oude tegenstellingen gepaard ging met de overgang naar een wereldorde die op vreedzame samenwerking zou zijn gebaseerd. De liberale en linkse kritiek op Huntington was dat zijn analyse stoelde op een vijanddenken met als doel een gevoel van bedreiging te suggereren. De vrees die hij opwekte kwam voort uit het vermoeden dat voortzetting van de westerse heerschappij elders in de wereld fel verzet zou oproepen. Huntington wees West-Azië aan als het front waar een botsing aanstaande was. Zijn analyse lijkt slechts kort op de gebeurtenissen te zijn vooruitgelopen Maar misschien was de botsing van beschavingen, door hem als een voorspelling gepresenteerd, al in de Amerikaanse geopolitieke strategie opgenomen.

Vanuit Atlantisch perspectief ligt de nadruk op de confrontatie in West-Azië. Dit is immers de haard van de islam, de religie die als wars van vooruitgang en verlichting is weggeschreven. De aanhangers van dit geloof, zo wil de beeldvorming, zijn geneigd tot fundamentalisme. Zij zouden bovendien vatbaar zijn voor de oproep om van hun ongenoegen, geworteld in een misplaatst gevoel van onderdrukking, blijk te geven door terreurdaden te begaan of daarvoor tenminste begrip te hebben. Wat in die voorstelling buiten beeld blijft, is dat het overgrote deel van de moslims ver van de eerste frontlijn van de botsende beschavingen leeft. Er is onvoldoende oog voor de achterstelling en vervolging van moslims in landen waar zij een minderheid van de bevolking vormen. Dit geldt behalve voor buitengebieden van China (Sinkiang) en Rusland (Tsjetsje-

nië), waar zij ook naar etniciteit verschillen van de inwoners van het hartland, eveneens voor India. Van de miljard mensen die dit land telt is ongeveer twaalf procent aanhanger van de islam, wat betekent dat na Indonesië de meeste moslims ter wereld in India leven. Hun maatschappelijke positie is de afgelopen jaren ingrijpend veranderd als gevolg van de opkomst van een politieke partij die de hindoemeerderheid van ruim tachtig procent tot een collectiviteit wil smeden door de moslims als 'de vijand in ons midden' aan te wijzen. Behept met een culturele identiteit die niet van eigen bodem is, staan de leden van de godsdienstige minderheid onder de verdenking antinationale gevoelens te koesteren.

Hindoerevanchisme

Die verdachtmaking staat natuurlijk niet los van het conflict met Pakistan. Het ontstaan van beide staten in 1947 kwam voort uit tegenstellingen tussen moslims en hindoes die in de laat-koloniale tijd waren aangescherpt. De ongelijke spreiding over Zuid-Azië van de twee godsdiensten werkte een territoriale opsplitsing langs lijnen van geloof in de hand. Maar de politieke leiding van India sprak zich nadrukkelijk uit voor een seculiere inrichting van de samenleving, toen die een halve eeuw geleden van koloniale overheersing werd bevrijd. De grondwet waarborgde de geloofsvrijheid van niethindoes - naast moslims ook christenen en boeddhisten - en gaf iedereen, ongeacht kaste, geloof of ras, dezelfde burgerrechten. De voorstanders van religieuze tolerantie en culturele pluriformiteit konden zich beroepen op een traditie waarmee het hindoeïsme zich van vele andere beschavingen leek te onderscheiden, namelijk de terughoudendheid in het opleggen van de eigen godsdienst aan nieuwkomers.

Op die voorstelling valt zeker voor het jongste verleden veel af te dingen. Al voor de onafhankelijkheid kwam er een politieke stroming op die het tot haar missie rekende om India, eenmaal van vreemde smetten vrij, een onversneden hindoe-identiteit te geven. Mahatma Gandhi, die leiding gaf aan de onafhankelijkheidsstrijd, wilde ruimte laten voor godsdienstige verscheidenheid en werd om die reden vermoord door een aanhanger van een extremistische hindoebeweging. Uit dit milieu is enkele decennia later de Bharat Janata Party (BJP) voortgekomen, die de religieuze en politieke heerschappij van de meerderheid predikt. In het herschreven maatschappelijke scenario is voor het streven naar gelijkberechtiging of zelfs maar verdraagzaamheid jegens de minderheid geen plaats in-

geruimd. Savarkar, de stichter van de Hindutva-beweging, sprak in koloniale gevangenschap zijn sympathie uit voor het nazi-regime in Duitsland. Zijn variant van de rassenleer bestond eruit moslims en christenen het recht op burgerschap te ontzeggen. Hun heilig land lag immers elders en de daarnaar uitgaande, buitennationale loyaliteit kon niet anders dan afbreuk doen aan hun goede trouw jegens India. Bij wijze van eerbetoon aan deze patriot van het eerste uur is Savarkars portret half maart jongstleden in het parlement van Delhi opgehangen. Recht tegenover dat van Mahatma Gandhi, de vader van de natie, die kort na de onafhankelijkheidswording door een discipel van Savarkar werd doodgeschoten.

Het reveil van de ware godsdienst, die van *Bharat* (het moederland), roept op tot woede en wraak over wat er gedurende eeuwen van moslimoverheersing is gebeurd. De komst van de islam ging gepaard met militaire bezetting waarbij binnenvallende krijgersbenden onder leiding van hun vorsten het hindoe-erfgoed plunderden en moskeeën bouwden waar tempels stonden. Van respect voor en trots op de Moghul-architectuur en -kunst is geen sprake meer. In opdracht van de minister van Onderwijs zijn de lesboeken herschreven om de wandaden begaan jegens land en volk breed uit te meten. De huidige moslims zijn in deze lezing de nakomelingen van de verzakers van hun oorspronkelijke, de ware, religie. De enige reden om hen achteraf niet als overlopers te brandmerken, is de suggestie dat zij gedwongen werden zich tot de islam te bekeren. Die uitleg miskent dat bekering tot de godsdienst van de nieuwkomers ontsnapping bood aan de discriminatie en onderdrukking waaraan de lagere kasten in de hindoehiërarchie blootstonden. Het politieke hindoeïsme wil van geen onderscheid tussen hoge en lage kasten weten, zoals het ook aan de enorme verschillen tussen rijk en arm voorbijgaat. De eenheid binnen eigen huis staat voorop. Het sluiten van de rijen gebeurt door de Ander als buitenstaander aan te wijzen, als een gevaar voor de gemeenschap te veroordelen.

Leiders en leden van de BJP en haar frontorganisaties beweren uit naam van alle hindoes te spreken en keren zich met grote felheid tegen degenen die hun dat recht ontzeggen. De protestanten, en dat zijn er gelukkig niet weinigen, missen in de dominant geworden ideologie de culturele tolerantie en sociale veelvormigheid die zij als wezenlijk beschouwen voor wat ook hun beschaving is. Syncretisme, smeltkroes te zijn van diverse religies en tradities, is wat vanuit dit tegenbeeld de eigen civilisatie juist zo betekenisvol maakt. Omgekeerd verwerpt deze oppositie van zowel gelovige als seculiere aard de neiging om moslims als een uniforme categorie voor te stel-

len. De minderheid valt immers in tal van stromingen uiteen en is ook in sociaal-economisch opzicht sterk gedifferentieerd. Als aanhangers van de islam in binnen- of buitenland haat prediken of tot terrorisme vervallen, mag dat er nooit toe leiden dat moslims daarvoor collectief aansprakelijk worden gesteld. De hindoenationalisten zijn in India aan de macht, maar moeten die macht met andere partijen delen in een politieke coalitie die niet toestaat dat de BJP haar agenda kan uitvoeren. Het is een ongemakkelijk evenwicht dat wel eens verbroken zou kunnen worden door de recente gebeurtenissen in Gujarat, een deelstaat met bijna vijftig miljoen inwoners in het westen van het land.

De pogrom in Ahmedabad

Op weg naar Ahmedabad, met 3,5 miljoen inwoners de grootste stad van Gujarat, zit ik in de trein naast een man die me naar mijn reisdoel vraagt. ‘Een mooie stad, er wonen alleen te veel moslims,’ zo zegt hij. ‘Maar ze hebben daar laten zien hoe je dat probleem aanpakt,’ valt een andere passagier hem lachend bij. Ik doe er tot onze aankomst zestien uur later verder het zwijgen toe. Vorig jaar heb ik bericht[1.] over de jacht op moslims die op 28 februari begon en waarin in de dagen en weken daarna ettelijke honderden mannen, vrouwen en kinderen zijn afgemaakt. Vele tienduizenden moesten naar haastig ingerichte kampen vluchten om niet hetzelfde lot te ondergaan. Het was niet mijn eerste relaas van een pogrom in deze stad. Tien jaar geleden was eveneens sprake van zo'n ‘spontane uitbarsting van volkswoede’.[2.] Dat is namelijk de uitleg die de overheid geeft van de gruwelijke excessen die plaatsvonden. In officiële verklaringen klinkt bovendien begrip door voor de haatgevoelens jegens de minderheid. Die zou namelijk de verdraagzame en vredelievende meerderheid tot deze zuiveringsoperaties geprovoceerd hebben.

De laatste pogrom was in deze lezing het antwoord op het in brand steken van een trein met hindoepelgrims die eind februari terugkeerde van Ayodhya. Dat is het bedevaartsoord in de Gangesvlakte waar in 1992 een oude moskee is vernield om vervangen te worden door een tempel ter ere van de god Ram, die op deze plaats geboren zou zijn. De autoriteiten gaven onmiddellijk een verklaring uit waarin zij spraken van een terroristische aanslag waarin de Pakistaanse geheime dienst de hand zou hebben gehad. Narendra Modi, het hoofd van de BJP-regering in Gujarat, liet het kader van zijn partij en de daarmee verbonden frontorganisaties weten begrip te

hebben voor de golf van tegengeweld die nu niet kon uitblijven. Behalve dat hij in krachtige taal tot dat tegengeweld opriep, gaf hij daaraan ook vrij spel door de slachtoffers geen overheidsbescherming te bieden. Als de politie al op straat verscheen, gebeurde dat om het verzet van de slachtoffers te breken en de knokploegen de weg naar hen te wijzen. Dagenlang konden bendes plunderend, brandstichtend en moordend door wijken van de stad trekken, vaak uitgerust met lijsten waarop de adressen van moslims en hun bezittingen al geregistreerd stonden. Rapporten van mensenrechtenorganisaties hebben het medeweten en de medewerking van zowel politici als autoriteiten aan deze pogrom onweerlegbaar vastgesteld.

Dit is ook de strekking van een ambtelijk verslag dat de afgelopen zomer is opgemaakt door een staflid van de Nederlandse ambassade. De aanleiding daartoe was de omvangrijke hulp die Nederland in het kader van ontwikkelingssamenwerking aan Gujarat geeft. Opmerkelijk genoeg is de samenwerking met de overheid van deze deelstaat, in India een speerpunt van de Nederlandse inspanning, toch gewoon doorgegaan. De voortgezette besteding van geld bestemd voor ontwikkeling is duidelijk in strijd met twee randvoorwaarden voor hulpverlening: goed bestuur en eerbiediging van mensenrechten. Al vóór de laatste explosie van geweld had het optreden van de overheid van Gujarat stevige kritiek uitgelokt. Na het werkbezoek dat minister Herfkens eind januari vorig jaar aan de deelstaat bracht, bevestigde zij aan de ene kant haar eerdere toezegging het hulpbedrag te verdrievoudigen (tot 112 miljoen euro), maar gaf zij tegelijkertijd blijk van stijgende ongerustheid over de mensenrechtensituatie. De bewindsvrouw in het paarse kabinet liet weten de ontwikkelingen op dit terrein nauwgezet te zullen volgen. Let wel, die bezorgdheid sprak zij uit voor de uitbarsting van het nieuwe geweld een maand later. Onbegrijpelijk genoeg is deze escalatie voor de ontwikkelingssamenwerking tot nog toe zonder gevolgen gebleven.[3]

Oproep tot haat

De BJP is in Gujarat als enige aan de macht. Modi mag zich in de steun van de hindoemeerderheid verheugen en heeft bij de verkiezingen die midden december 2002 zijn gehouden een nieuw en nog veel ruimer mandaat gekregen dan hij al had. Inzet van zijn campagne was de eer van Gujarat, die volgens hem wordt aangetast door de vijand van land en volk. De voorman van het hindoefundamentalisme laat er geen misverstand over bestaan dat hij daarmee

de religieuze minderheid in eigen huis op het oog heeft, door hem verachtelijk als *miyans* aangeduid. Het zou hun ontbreken aan goede trouw jegens de natie waarvan zij deel uitmaken. Verbondenheid met hun geloofsgenoten buiten de landsgrenzen leidt er volgens Modi toe dat een vijfde colonne eropuit is Bharat van binnenuit te ondergraven. Al degenen die met de vijand zaken willen doen of pleiten voor verzoening acht de Hindutva-voorman medeschuldig, en seculier is in het BJP-jargon een scheldwoord. Waar hij op aanstuurt is de harde confrontatie.

De haat waarmee Modi's redevoeringen zijn vervuld heeft verschillende facetten. Ten eerste moet wraak worden genomen op het leed dat in het verleden aan hindoes is berokkend. Wat voor tolerantie doorgaat, is in de nieuwe leer eigenlijk niets anders dan een uiting van zwakheid, de weigering van de voorouders om zich krachtdadig teweer te stellen tegen de langdurige heerschappij der Moghuls. De verkrachting van een groot aantal moslimvrouwen en -meisjes vorig jaar krijgt zelfs achteraf nog een rechtvaardiging met het argument dat dit onvoorstelbare seksuele geweld een afrekening was voor de schande die vroegere generaties hindoevrouwen is aangedaan. De haat wordt verder gevoed door de overtuiging dat moslims iets meer dan het gemiddelde aantal kinderen verwekken om getalsmatig hun macht te vergroten. Lezers die zich nog de tijd van verzuiling herinneren zal deze vrees als bekend maar onzinnig voorkomen. Ten slotte wordt de animositeit aangewakkerd door niet-hindoes te verwijten de meerderheid tot hun geloof te willen bekeren. In de Hindutva-perceptie kan afvalligheid van de eigen religie niet anders dan met dwang gepaard zijn gegaan. Hindoes die op die manier hun identiteit prijsgeven maken zich schuldig aan verraad, maar de woede richt zich toch vooral tegen degenen die hen daartoe overhalen: behalve moslims ook christenen en boeddhisten.

Anne Frank in Gujarat

Een samenloop van omstandigheden, zo zou je de Anne Frank-tentoonstelling kunnen noemen die het afgelopen najaar in Ahmedabad is gehouden. De pogrom van staatswege was nog maar net voorbij toen de inwoners van de stad geconfronteerd werden met het lot van een joods meisje in de nazi-tijd. Het verhaal van de onderduik op een achterkamer in een Amsterdams grachtenhuis en de afloop ervan kwam in het licht van de hetze tegen de godsdienstige minderheid natuurlijk op een geladen moment. Graag zou ik heb-

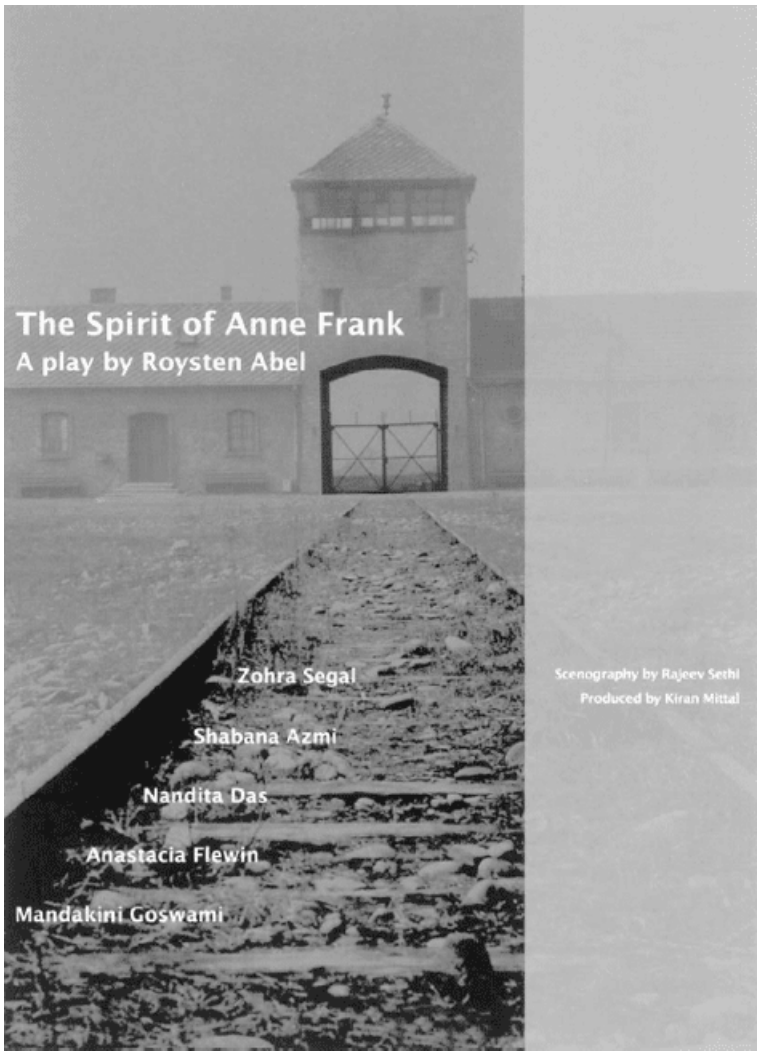

Programmaboekje van de première van het stuk van Roysten Abel in Delhi, december 2002

ben geschreven dat het initiatief voor deze tentoonstelling een uiting was van bewust gevoerde Nederlandse cultuurpolitiek op het juiste moment en de juiste plaats. Maar die voorstelling van zaken strookt niet met de werkelijkheid. Het evenement was onderdeel van een veelzijdig en jarenlang voorbereid programma, '400 Years Indo-Dutch Partnership', ter gelegenheid van de feestelijke herdenking van het ontstaan van de VOC en de banden met India. Bij mijn installatie als lid van de voorbereidingscommissie merkte ik op dat het bij mijn weten de eerste keer was dat kolonialisme als een vorm van partnerschap werd voorgesteld. De Anne Frank-tentoonstelling heeft verschillende steden aangedaan, maar de komst ervan naar Ahmedabad kreeg natuurlijk een betekenis die niet was voorzien. Het publiek dat kwam opdagen is de boodschap niet ontgaan. Een schoolmeisje schreef in het bezoekersboek: Narendra Modi zou dit moeten zien.

Een bron van nog grotere spanning met de overheid van Gujarat was de opvoering van het toneelstuk *The Spirit of Anne Frank* die met financiële steun en medewerking van de Nederlandse ambassade tot stand is gekomen. Begin december woonde ik in Delhi de première ervan bij in de volgepakte zaal van de National School of Drama. Het stuk is een Indiase productie geschreven door Roysten Abel en het programmaboekje brengt de strekking ervan in beeld: doodlopende rails voor de ingang van het concentratiekamp Auschwitz. De Indiase variant van het verhaal over de *Endlösung* handelt over vijf vrouwen die met elkaar een coupé delen in een trein op weg naar Gujarat, allen met namen die naar Anne verwijzen. Elk van hen heeft een verborgen geschiedenis die met het vorderen van de reis aan het licht komt. Twee van de actrices, Shabana Azmi en Nandita Das, danken hun populariteit bij dit publiek aan hun rol in de film *Fire.* Zij vertolken daarin een lesbisch paar, een partnerschap dat in Bollywood nooit eerder het witte doek heeft gehaald. Met het doorbreken van dit taboe hebben zij zich de haat van hindoefundamentalisten op de hals gehaald. Hun rol in dit stuk zal olie werpen op het al hoog brandende vuur van ongenoegen in die kringen. Het stuk eindigt wanneer gepeupelte de trein tot stilstand brengt, op zoek naar leden van de godsdienstige minderheid die moeten worden afgemaakt. De jongste in het vrouwengezelschap, nog maar een meisje, raakt in doodsangst, want wat zij publiekelijk altijd heeft leren verhullen zal nu uitkomen: haar moslimidentiteit.

Er was alle reden om met spanning naar de opvoering een week later in Ahmedabad uit te kijken. Meer nog omdat die twee dagen na de verkiezingen in Gujarat zou plaatsvinden. De uitslag, een

overweldigende zege voor Narendra Modi, stond op dat moment nog niet vast, maar hing al wel in de lucht. De autoriteiten stelden pogingen in het werk om de voorstelling af te gelasten met als argument dat de openbare orde erdoor dreigde te worden verstoord. De tekst moest aan een commissie van censuur worden voorgelegd en bij wijze van voorzorg had de regisseur de naam Godhra al uit het script geschrapt. Dit was de eindbestemming van de reis, hetzelfde station waar op 27 februari 2002 de trein met *kar sevaks,* de stoottroepen van het leger van hindoefundamentalisten, in brand was gestoken. Met de aanzegging dat aanstonds tot ontruiming van de zaal zou worden overgegaan als het gedrag van het publiek daartoe aanleiding gaf, is de voorstelling toch doorgegaan. Tekenend voor de hoog opgelopen emoties was het feit dat actrices en toeschouwers elkaar aan het eind in tranen bedankten.

De lange-afstandsbediening van het hindoenationalisme

De stigmatisering van de godsdienstige minderheid in India vloeit voort uit de oproep aan de meerderheid van de bevolking om op grond van wat hen samenbindt, het eigen geloof, de gelederen te sluiten. Onderlinge verschillen, als die al bestaan, behoren ondergeschikt te blijven aan antagonisme jegens de buitenstaander. Op de dynamiek binnen de eigen maatschappelijke orde die hieraan ten grondslag ligt, kom ik zo dadelijk nog terug. Maar het succes van het fundamentalistische hindoereveil kan niet begrepen worden zonder te letten op krachten die van buitenaf werken. De politieke verschuiving die zich voordoet staat niet los van veranderingen op het transnationale niveau. De leiding van de Hindutva-beweging voelt zich in haar antimoslimgezindheid gesterkt door de koerswijziging in de Amerikaanse buitenlandse politiek na 11 september 2001, met inbegrip van daarin aanwijsbare trekken van christelijk fundamentalisme. Er bestaat in India alleen ongenoegen over het feit dat de vs in de zoektocht naar het kwaad, dat zich vooral in de wereld van de islam lijkt op te houden, niet nadrukkelijker India's aanbod voor een inniger bondgenootschap tegen de gemeenschappelijke vijand aanvaardt.

Maar er is nog een ander effect van mondialisering waaruit een externe betrokkenheid blijkt bij de opkomst van het hindoenationalisme. De gevoelens van haat waaraan Modi in Gujarat zijn verkiezingsoverwinning dankt, vertegenwoordigen geen politiek kapitaal dat door hem onbewust is aangeboord. Zij zijn het resultaat van

indoctrinatie in een stelselmatige campagne onder segmenten van de bevolking die eerder door de BJP-politici, meestal van hoge kasten, werden gemeden. De frontorganisaties van de partij hebben in de afgelopen jaren grote sommen geld tot hun beschikking gekregen om deze aanhang te mobiliseren. Het overgrote deel van deze fondsen is in Noord-Amerika en Europa geworven. Landgenoten overzee (*Non-Resident Indians* genoemd), van wie velen uit Gujarat afkomstig zijn, tonen zich bereid voor het goede doel geld te geven. Zij bevestigen met schenkingen hun gehechtheid aan het thuisfront. De druk die van inburgering uitgaat, de noodzaak tot aansluiting bij de leefwijze in het land van aankomst, versterkt dit soort loyaliteitsgevoelens. Dit mechanisme verklaart waarom de Nederlandse tak van de Vishwa Hindu Parishad (VHP) - een frontorganisatie van het hindoefundamentalisme die in ons land vooral leden werft onder hindoestanen afkomstig uit Suriname - bij de vorig jaar gehouden verkiezingen haar achterban aangespoord zou hebben om op Pim Fortuyn te stemmen. Zijn typering van de islam als een achterlijke beschaving was van beslissende betekenis voor deze keuze. Het stemadvies maakt nog eens duidelijk dat nieuwkomers zich bij het veroveren van Nederlands burgerschap beroepen op gevoelens van verbondenheid met ‘het land van herkomst’. De drang tot aanpassing aan ‘het land van aankomst’ draagt bij tot het ontstaan van nieuwe, getransnationaliseerde identiteiten. Hij leidt ertoe dat hindoes en moslims, beiden afkomstig uit Suriname en daar nauw met elkaar verweven, bij hun inbedding in Nederland op gescheiden routes zijn terechtgekomen.

Segregatie als kenmerk van het kastenstelsel

Opmerkelijk is dat na de maandenlange golf van geweld in steden en dorpen in Gujarat een reactie van ontdaanheid en wroeging is uitgebleven. Bij mijn herhaalde bezoeken in de loop van het vorig jaar heb ik links en rechts horen zeggen dat eindelijk is gedaan wat al veel eerder had moeten gebeuren: ‘die lui’ hebben hun verdiende loon gekregen en ‘ze’ moeten voorgoed onder de duim worden gehouden. Op de jaarvergadering van de Rashtriya Swayasevak Sangh (RSS), de harde ruggengraat van de Hindutva-familie, sprak de voorzitter met voldoening over de aanpak van ‘het probleem’ in Gujarat. Hij voegde daaraan toe dat de moslims moeten begrijpen dat zij voor hun verdere bestaan in het land op de goede wil van de hin does zijn aangewezen. Schadevergoeding voor de bezittingen die

verloren zijn gegaan blijft uit en slachtoffers krijgen geen gelegenheid om gehoor te vinden voor het leed dat hun is toegebracht. Honderden vrouwen en meisjes moeten bij de laatste pogrom in Ahmedabad zijn verkracht, maar het ontbreekt aan schriftelijke getuigenissen daarvan. Wie bereid is een aanklacht in te dienen, krijgt uit het milieu van hun hindoebelagers of zelfs van de politie te horen dat zulke beschuldigingen met herhaling en nog gruwelijker bestraffing beantwoord zullen worden. Ook in eigen kring proberen moslims te verhullen wat vrouwelijke verwanten is overkomen. De stilzwijgende afspraak is om bij elkaar geen navraag te doen, om op die manier de eer van de eigen en de andere familie niet in diskrediet te brengen.

Wat is de dynamiek in de eigen samenleving die tot het aanwijzen en uitdrijven van de vijand heeft geleid? In de hindoepropaganda ligt de nadruk op de weigering van de minderheid om zich als een onderworpen minderheid te gedragen, het machogedrag van de moslimmannen, de oneerlijke concurrentie die zij hindoes op de krappe arbeidsmarkt aandoen, hun gebrek aan goede trouw, samen met nog een hele reeks andere defecten die hun collectief worden aangerekend. Degenen die tegen deze stereotypen stelling nemen, laten niet na te wijzen op de hartelijke betrekkingen die hindoes en moslims vroeger zouden hebben onderhouden, als vrienden, collega's op het werk en buurtgenoten die bij elkaar op bezoek kwamen, geschenken uitwisselden, voedsel deelden, en in dagen van voor- en tegenspoed tot de intimiteit van het gezin werden toegelaten. Ik ben bang dat dit een overdreven voorstelling is van de mate van nabijheid en vertrouwelijkheid die in het verleden bestond. Het sociale verkeer bleef van oudsher voornamelijk tot de eigen gemeenschap beperkt.

Van belang is echter dat dit eveneens gold voor de scheidslijnen die binnen het hindoebestel getrokken werden. Die kwamen voort uit het principe van ongelijkheid waarop de maatschappelijke ordening berustte. Hoge kasten hielden lage kasten op afstand, letterlijk ook. De twee-geborenen namen geen voedsel van het gewone volk aan, en door de hele hiërarchie heen opereerden de kasten als gesloten formaties die zich meer naar binnen dan naar buiten keerden. De bodem van de rangorde bestond uit een laag van paria's die zo onaanraakbaar waren dat elk contact met hen vermeden moest worden. Bekend in Gujarat is het verhaal van de onaanraakbare heilige die zich opofferde om het juk van zijn kastegenoten te verlichten toen een mensenleven nodig was om een einde te maken aan

een langdurige periode van droogte. Voor dit offer betaalde de hoge-kasteheerser in het gebied door de onaanraakbaren niet langer te verplichten aan de achterkant van hun lichaam een bezem te dragen waarmee zij het pad reinigden voor wie achter hen liep. Vrees voor tijdelijke of zelfs blijvende besmetting riep in het leven van alledag zulke excessieve vormen van vermijding op.

De nieuwe onaanraakbaren

Sinds de onafhankelijkheid, iets meer dan een halve eeuw geleden, hebben zich in de Indiase samenleving ingrijpende veranderingen voorgedaan. In de (summier gehouden) weergave daarvan stel ik voorop dat kaste voor het overgrote deel van de bevolking een belangrijk richtpunt in het bestaan is gebleven.[4.] De leefregels ervan schrijven voor hoe mannen, vrouwen en kinderen zich hebben te gedragen, en nog altijd worden huwelijken meestal binnen de eigen sociale eenheid gearrangeerd. Voorzover toch van een breuk met het verleden sprake is, heeft die vooral betrekking op veranderingen in de beoordeling van de hoog-laagverhouding, op een omvorming van het kastenstelsel van een onderschikkend tot een nevenschikkend verband. Die kanteling is geen voltooid proces maar een trend, die herkenbaar is tot in de uiteinden van het maatschappelijke bestel. Zoals brahmanen er niet langer in slagen voor hun aanspraak op meerderwaardigheid algemene erkenning te vinden, zo weigeren omgekeerd de onaanraakbaren - die zich nu *dalits* noemen, een geuzennaam met de betekenis van onderdrukten - zich neer te leggen bij de hun opgelegde minderwaardigheid. Maar de grootste bewegelijkheid doet zich voor op het brede middenniveau. De hier geboekte materiële vooruitgang zet zich om in een zuivering van de levensstijl, in die zin dat gebruiken en praktijken van hogere kasten worden overgenomen die eerder buiten bereik lagen. Een voorbeeld is de opsluiting van vrouwen binnenshuis door hun niet langer toe te staan buitenshuis te werken. Toenemende vroomheid, zoals blijkt uit tempelbezoek of aansluiting bij een orthodoxe sekte, geeft eveneens uiting aan de nieuwverworven waardigheid. Aldus tekent zich binnen steeds meer kasten een proces van groeiende hindoeïsering af. Wat als een culturele beweging begon is vervolgens omgezet in een politiek programma.

Het hindoenationalisme heeft vooral wortel geschoten onder hoge kasten met een stedelijke inslag. Deze sociale klasse is altijd zeer invloedrijk geweest, maar de geringe omvang ervan voorkwam dat zij de kans kreeg haar macht in politieke termen te vertalen. India is

per slot van rekening een democratie waarin iedere uitgebrachte stem even zwaar telt. De meerderheid van de bevolking behoort tot de lagere kasten, die, vanwege de staat van onderdrukking waarin zij leefden en de minachting waaraan zij van hogerhand waren onderworpen, bij verkiezingen niet snel hun stem uitbrachten op een partij die een militant-orthodox regime voorstond. Dit inziend hebben de BJP-strategen een radicale koersverandering ingezet, met het doel de brede massa voor zich te winnen. Mensen die nog maar enkele tientallen jaren geleden geen toegang kregen tot tempels en blootstonden aan allerlei andere vormen van verregaande discriminatie kregen te horen dat zij ‘in deze moderne tijd’ *als hindoes* dezelfde rechten hadden die eerder aan leden van hoge kasten waren voorbehouden. Hun toelating tot het geloof ging onvermijdelijk samen met verbetering van hun algehele maatschappelijke positie. De onaanraakbaren in de ideologie van het kastenstelsel zijn als kiezers raakbaar geworden. Ongetwijfeld gaat achter het appèl op een gehomogeniseerd hindoebewustzijn een werkelijkheid schuil die ver van de beloofde gelijkheid afstaat. Maar dit neemt niet weg dat in de politieke propaganda de eenheid van alle hindoes hartstochtelijk wordt beleden.

Om de rijen gesloten te houden is de aanwijzing van buitenstaanders nodig die kunnen noch willen delen in het besef van de hindoenatie. Dat zijn de moslims en andere categorieën van ‘ongelovigen’ die buiten de samenleving staan omdat daarbinnen voor hen geen plaats is. In de Hindutva-leer zijn zij tot een klasse van onaanraakbaren getransformeerd. De haat die eerder de paria's ten deel viel, wordt nu op hen geprojecteerd. Op de nieuw verkregen eerzaamheid van de paria staat natuurlijk wel een prijs. Het geweld dat nodig is om de Ander buitengesloten te houden wordt toevertrouwd aan degenen die zich van oudsher op de bodem van het kastenstelsel bevonden. Onder de meute van jagers op de vogelvrij verklaarde moslims in de straten van Ahmedabad waren de dalits - verdrukten dus - oververtegenwoordigd.

Een voorbeeld ter navolging?

De uitsluiting van de moslims uit het maatschappelijk bestel is in meer dan één opzicht doorgevoerd. In de eerste plaats door hun verwijdering uit woningen en buurten, die is uitgelopen op de vorming van getto's aan de rand van Ahmedabad. Daarover ging het vooral in mijn opstel van elf jaar geleden in dit tijdschrift. In aansluiting hierop is er ook de herhaalde oproep tot een economische

boycot. In Ahmedabad zijn in ‘goede buurten’ pamfletten uitgedeeld, niet voor de eerste keer trouwens, die ertoe oproepen moslimwinkels te mijden, geen handel met hen te drijven, als hun werkgever noch als hun werknemer op te treden en elk sociaal verkeer met de minderheid te mijden. Er kan geen sprake zijn van gemengde huwelijken. Als die toch gesloten zijn, is, vooral voor hindoe-vrouwen, ontbinding het enige wat erop zit. Deze richtlijnen wijzen op een scenario voor deklassering van moslims tot tweederangsburgers.

Hoe zal de populariteit van het hindoerevanchisme in Gujarat uitwerken op de landelijke politiek? De BJP-voormannen toonden zich aanvankelijk benauwd voor de extremistische koers die in de deelstaat wordt gevoerd. Op reizen naar het buitenland kreeg Vajpayee, die aan het hoofd van de nationale regering staat, lastige vragen die hem zo in verlegenheid brachten dat hij zijn spijt betuigde over de gang van zaken in Gujarat. Waar die spijt betrekking op had liet hij overigens in het midden. Maar na de klinkende verkiezingsoverwinning van Modi is de stemming veranderd. Elders in India staat de BJP er namelijk niet zo goed voor. Bij verkiezingen die in een aantal deelstaten op komst zijn, wijzen de prognoses eerder op verlies dan op winst. De redenering is nu dat als een opzettelijke verharding van de tegenstellingen in Gujarat profijt heeft opgeleverd, dit de formule kan zijn om het politieke tij te keren. Modi is al op tournee gegaan om zijn aanpak als de enig juiste aan te prijzen. Gujarat heeft de weg gewezen, zo zeggen vele anderen hem na.

De pogrom van staatswege in Gujarat heeft daarbuiten een schok teweeggebracht. In tal van commentaren wordt een parallel getrokken met de toestand in Duitsland aan het begin van de jaren dertig. Er zijn stellig overeenkomsten, maar die vergelijking doet toch geen recht aan krachten in India, wel degelijk ook binnen de rijk geschakeerde hindoegemeenschap, die zich verzetten tegen de aanwijzing van moslims als de nieuwe onaanraakbaren in het land. De vergelijking met de opkomst van het Europese nationaal-socialisme of fascisme driekwart eeuw geleden ligt misschien minder voor de hand dan een verwijzing naar de harde onderdrukking van Palestijnen waaraan in Israël Sharon en Netanyahu zich schuldig maken. Of naar de ‘oplossing’ door Russische leiders van het vraagstuk Tsjetsjenië. Het ontbreekt in India, waar de vrijheid van meningsuiting gerespecteerd blijft, allerminst aan gezaghebbende stemmen die pleiten voor het vasthouden aan de seculiere inrichting van de samenleving en de daarbijbehorende scheiding van kerk en staat. Het democratisch gehalte van een politiek bestel komt in gevaar als aan

een deel van de burgers op grond van ‘afwijkend’ geloof rechten en voordelen onthouden worden met het doel hun maatschappelijke uitsluiting te legitimeren. Dat zou reden moeten zijn om tegen de achtergrond van de denigratie van de islam die thans wereldwijd gaande lijkt te zijn, ook de politieke toestand in Zuid-Azië aandachtig te volgen.

Eindnoten:

1. ‘De Kristallnacht in Gujarat; een pogrom van staatswege’. *Vrij Nederland*, 30 maart 2002.
2. ‘Op weg naar het getto’. *De Gids*, 1992, nr. 6.
3 Inmiddels is in de Tweede Kamer de vraag gesteld waarom tegen beter weten in nog steeds niet is besloten tot opschorting van de ontwikkelingssamenwerking met Gujarat.
4. Mijn schets van deze dynamiek is gebaseerd op het antropologisch veldwerk dat ik sinds begin 1960 in Gujarat heb ingesteld. Van de uitkomsten van mijn laatste onderzoek in Ahmedabad tussen 1998 en 2002 breng ik verslag uit in een fotoboek (*Working in the Mill No More*) en in een wetenschappelijke studie (*The Making and Unmaking of an Industrial Working Class in Ahmedabad, India*). Deze publicaties zullen binnenkort verschijnen, beide bij de Amsterdam University Press.

Medewerkers aan dit nummer

BERNLEF (1937) debuteerde in 1960 met de dichtbundel *Kokkels.* Daarna schreef hij een groot aantal gedichten-, verhalen- en essaybundels en een aantal romans. De bekendsten zijn: *Hersenschimmen* (1984), *Publiek geheim* (1987) en *Boy* (2000). Zijn meest recente publicatie is de verhalenbundel *Verbroken zwijgen* (2002).

ANDREJ BITOW (1937) is geoloog. Sinds 1959 publiceert hij essays, verhalen, romans en reisverslagen. Hij woont in Moskou en St.-Petersburg.

MARGREET DE BOER

JAN BREMAN is emeritus hoogleraar comparatieve sociologie en maakt deel uit van de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek. Gedurende ruim veertig jaar heeft hij veldonderzoek gedaan in zowel India als Indonesië en daarover uitvoerig in boekvorm verslag uitgebracht. Daarnaast schrijft hij over koloniale geschiedenis en de voortzetting daarvan in het kader van wat ontwikkelingssamenwerking wordt genoemd.

H.M. VAN DEN BRINK (1956) is redacteur van *De Gids*. Later dit jaar verschijnt zijn roman *Koningsdochter*.

JENS CHRISTIAN GRØNDAHL (1959) is een Deense schrijver. Zijn werk wordt in vele talen vertaald. In het Nederlands verschenen van hem de romans *Stilte in oktober, Lucca, Virginia* en *Indian summer*. Binnenkort verschijnt *Veranderend licht.*

MIEBETH VAN HORN (1949) werkt na een lange periode van films, documentaires en televisieseries vertalen/ondertitelen inmiddels ook zo'n drie jaar voor diverse literaire uitgeverijen.

MILJENKO JERGOVIC (1966) werd geboren in Sarajevo en woonde daar tot 1993. Hij werkte voor het weekblad *Nedeljna Dalmacija* en deed daarin ook verslag uit het belegerde Sarajevo. Tegenwoordig woont hij in Zagreb en Sarajevo, schrijft voor verscheidene Bosnische en Kroatische kranten en ook voor de *Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Zeit* en *La Repubblica.* Tevens schrijft hij verhalen, gedichten en essays. Zijn boeken worden in het Italiaans, Frans en Engels vertaald. In het Duits verschenen twee verhalenbundels: *Sarajevo Marlboro* (1996) en *Karivaini* (1997).

FRANK LIGTVOET (1954) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en vervulde verschillende functies in de literaire wereld. Hij woont sinds zijn werkzaamheden hem naar de vs brachten in New York. Hij debuteerde in 2002 als dichter in *De Gids*.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

HANS VAN MIERLO is minister van Staat. Hij is oprichter van D66 en was van 1967 tot 1974 fractievoorzitter van die partij in de Tweede Kamer. Van 1994 tot 1998 was hij minister van Buitenlandse Zaken en van januari 2002 tot september 2002 maakte hij deel uit van de Europese Conventie.

ABRAM DE SWAAN (1942) is universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was van 1969 tot 1991 redacteur van *De Gids*. Zijn meest recente boek, *Woorden van de wereld*, is begin dit jaar zowel in het Engels als in het Nederlands verschenen.

COLM TÓIBÍN (1955) is een Ierse schrijver. Zijn werk wordt in verscheidene talen vertaald. In het Nederlands verschenen van hem de romans: *Het zuiden*, *In lichterlaaie, Het verhaal van de nacht* en *Het lichtschip van Blackwater*.

KAREL VAN WOLFEREN is auteur en universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij specialiseert zich in de vergelijking van politieke en economische instituties. Zijn *George W. Bush and the Destruction of World Order* verschijnt deze zomer.

[Nummer 6]

Bij dit nummer

Als aanduiding van de merkwaardige topografie van Oceanië wordt dat gefragmenteerde werelddeel wel aangeduid als een ‘vloeibaar continent’. Dat is een verleidelijke benaming, die mooi aangeeft hoe het onderlinge verband tussen de samenstellende delen sterker is dan hun wijdverspreide ligging over de Stille Oceaan suggereert. Op een iets andere manier zou men ook de Middellandse Zee als een vloeibaar continent kunnen opvatten. Ondanks zijn eeuwige stromingen is die zee immers het onwrikbare ‘middelland’ van de ‘oude wereld’. De Middellandse Zee als het vaste centrum te midden van onberekenbare en wisselvallige kustlanden. De Middellandse Zee als constante factor te midden van drie driftige continenten. Een zee die al duizenden jaren aan zichzelf gelijk is, terwijl op zijn kusten talen en alfabetten, rampen en beschavingen, kruistochten en oorlogen, kuddes en legers elkaar afwisselen. Met dat al is de Méditerranée tegelijk toneel, toeschouwer en hoofdrolspeler van Zuid-Europese, Noord-Afrikaanse en West-Aziatische geschiedenis, literatuur, handel en alle andere soorten van frictie en uitwisseling. Men kan - indachtig de woorden van Hendrik Marsman - bijna niet vermijden om althans in de geest van deze zee te schrijven, en anders beter de pen laten rusten.

Dichters komen er genoeg aan het woord in deze aflevering van *De Gids*, allen geselecteerd om dit jaar op het Poetry International Festival op te treden, dat vanaf 14 juni in Rotterdam wordt gehouden en dit jaar geheel in het teken van de Middellandse Zee staat. In samenwerking met Poetry koos de *Gids*-redactie voor dit nummer een tiental gedichten die door de dichters zelf op de mediterrane openingsavond ten gehore zullen worden gebracht. Daarnaast wordt in dit nummer de ‘Defence of Poetry’-lezing afgedrukt die de Oostenrijkse dichter, poëzievertaler en romanschrijver Raoul Schrott tijdens het Rotterdamse festival uitspreekt. En tot slot van het dichterlijk gehalte van dit nummer zijn van een aantal op het festival uitgenodigde mediterrane dichters ter nade-

re kennismaking enkele gedichten gekozen.

Naast de dichters komen in deze poëtische Middellandse-Zee-*Gids* ook een aantal essayisten aan het woord over ‘hun’ zee. Elk op zijn eigen manier probeert het ‘vloeibare continent’ voor een moment in zijn essentie te vangen: literatuurhistorisch, autobiografisch of polemisch. Juist omdat de Middellandse Zee voor die pogingen in cultureel en historisch opzicht nu eenmaal te rijk en te ongrijpbaar is, blijft het de moeite waard het te proberen.

Onze eigen Nederlandse zee baarde de volgende anekdote: de Bergense schilder Jaap Tol zag eens op het strand van Bergen aan Zee tot zijn verbazing een collega-kunstenaar met een schildersezel aan de branding zitten, kennelijk om de beweeglijke Noordzee in verf te kunnen vereeuwigen. In zijn artistieke ogen was dat een bizarre parodie op het kunstenaarschap en hij kon niet nalaten om op zijn vakbroeder af te stappen en hem toe te roepen: ‘Zal ik die golf daar even voor je vasthouden?’ Misschien is dat wat dit nummer wil: voor even de Middellandse Zee vastpakken en al was het maar een enkele golf trachten te bewaren.

Namens de redactie,
MAARTEN ASSCHER
DIRK VAN WEELDEN

De Middellandse zee
Tien variaties op een thema

Ana Luísa Amaral

Op Kreta, met de dinosaurus

Ik ben er nooit geweest,
maar wilde best.

Ook aan de cafétafel gaan zitten
ontspannen (tafel en ik)
met tegenover mij
de dinosaurus.

Poten gekruist op de rots,
die waar Theseus
geen grotingang gevonden had.
Wij zouden samen converseren, ik
op de stoel, hij
hoogst herbivoor en geschubd,
minzaam geoogd en heel genoeglijk.

En dan, de draad!

Waarmee Ariadne zou verschijnen, weinig plechtig
onder haar arm.
Een draad van zijde, schietlood of staal.
En de dinosaurus,
(desondanks) niet erg gewend
aan een tijd die zozeer de onze was,
zou vragen waar die voor diende.

‘Om Theseus te leiden,’ zou
Ariadnes antwoord zijn. En daarna,
met een knipoog, nog minzamer
dan die van het geschubde monster,
‘of te misleiden.’

Op dit moment diende gezegd
dat Theseus: in het paleis bezig
bij de koning labyrinten te studeren,
van niets afwetend.

Op de rots, vol zachte algen
van fluweel,
zou de dinosaurus met een breed gebaar
zijn voorpoten spreiden, instemmend met
het idee.

Wij zaten goed, gedrieën,
kalm nippend van onze koffie
geserveerd door een metoik - heerlijk geurend.
Terwijl in het paleis het labyrint opzwol
en Theseus, verlangend om de Koning te behagen,
in zijn bezeten haast nobele Griekse
wimpers schroeide.

De Minoïsche lucht was zwaar
van sinaasappelgeur,
en tussen de kopjes koffie en slokjes retsina door,
kauwde de dinosaurus kalm
op vier kilo (ineens)
gedroogde pruimen en zoete
mandarijntjes,

en vertelde over de nobele vrede
die op de chaos was gevolgd:
hij wist niet of fonkelregen van sterren
op kosmische reis,
of verschrikkelijke ijstijd
die het ritme van de aarde weer herstelde,
of alleen zijn grootte - enorm
en onmenselijk -
aanleiding tot de mythe was.

Door een labyrint
van vele miljoenen jaren
was hij daar gekomen. Zonder te weten hoe.
‘Net zoals de draad die ik
hier heb voor Theseus,’ zou Ariadne
zeggen, ‘die van staal, zijde of schietlood,
die leidt of misleidt, naar gelang
omstandigheid.’

- *Het verraad!*

Dan zou Ariadne afdwalen,
vertellend over Theseus: van het verraad dat,
naar zij dacht,
hem haar op Naxos in de steek deed laten
en van de spanne zonder zekerheid van wat
aan het verraad voorafging.

Poseidon blonk door de wateren,
het lot van Minos en Knossos
nog niet bepaald;
alleen het monster wist hoe goden en mensen:
gelijken in haat.

Het wist maar zweeg. Wat een stilte:
de hoogste deugd
van een sauriër met zelfrespect.
En het gesprek zou zo kalm en vredig zijn
dat Ariadne zou vergeten af te dwalen
van de mythe
en ook een glas retsina nam.

‘Een toast,’ zou de dinosaurus voorstellen,
als vriendelijk gebaar.
‘Een toast,’ herhaalden wij (de prinses
en ik).

En de dunne borduurdraad zou
als een prehistorische vogel
wegvliegen naar de Egeïsche zee.

Een poot voor zijn mond vol
onschuldig maaswerk,
zou de dinosaurus dan zijn tanden stoken...

(En Theseus had het paleis al verlaten.
Kaart en zwaard in de hand.
Maar zonder draad.)

Malva Flores

Terugkeer naar de Griekse eilanden

De vorm, de warmte:
zand waarop je je voet zet.
Maart, maart.
Optocht van kleur en vormen,
ordening van onschuldige dingen:
het lichaam incluis, mits met geblinddoekte ogen.
Daarheen keren wij terug, maart, met dichtgedrukte oogleden,
aanroepend het uur, de naam, het woord.
En er is niets veranderd. Blijft het verlangen
geur en bloei.
Wij wilden niet weten en we zouden blind worden,
hadden alles opgegeven,
even simpel als de muziek die de middag overspoelt,
en verbrokkelt.

De vorm, de warmte van de handen
om het geheime braille te voelen op elk gezicht,
het gesprek in het stille profiel, trillend in zijn stomheid.
Wij wilden niet weten
maar we zullen stom worden,
en doof,
met enkel het lichaam als temmer van het speurende woord,
blindslaand de ogen die altijd buitenwaarts zoeken.

Alleen met mond en handen,
een brug vormend naar de herenigde
orde. Met als enige eis een slaapwandelende omhelzing;
in het volle licht
maar beiden verblind.
Overgeleverd aan de tastzin, de geur,
wat waar is is waar,
de vorm, de warmte.
Alleen dan zullen wij onze ogen openen en horen.

Pas wanneer geheugen en verstand
en hun woord,
in elkaar opgaan en verdwijnen onder jouw welluidende helderheid,
maart.

Izzidden Al-Manasrah

Zij komen niet en gaan niet weg

Vader, mijn vrienden komen niet en gaan niet weg
behalve bij uiteengaan, of bij een slachtpartij.
Ik zal tegen de Middellandse Zee zeggen:
waarom ben jij middellands?
Waarom?
Ik zeg tegen de Middellandse:
waarom ben jij zee?!
Tegen uitvarende schepen zeg ik:
waarom gaan jullie op tot gebed
en niet naar het bloed aan de voet van oude muren?
Ik ken de steen van gelijkheid en tegenstrijdigheid geplant
onder de Kermel-rots.
Ik ken het vechten en de verzoening,
het kwetsen en de wedstrijd,
ik ken de specht,
zachtmoedig, de vleugels druipend
van bloedig verlangen en muren van wormstekige gebeden
De molensteen doet me denken aan weggaan
en dak aan onderdak
Ik bestuur mijn koninkrijk alleen
zonder hulp van wie dan ook
zonder opklinkend geschreeuw
zonder gescheurd hemd
zonder schreeuw of gebed
De Middellandse Zee heeft zijn koninklijk jacht en het strand heeft
kleuren even wisselvallig als onze tijd
Mijn vrienden van de wijn hebben hun eigen vertrek
Mijn hart heeft problemen, een chronisch zeer
Jij daar, die uitgleed bij de dij van de zee
Jij ziet het schuim op mijn bloed, niet mijn bloed
Hun bloed is de melk van de kerk
En jij, jij,
de builen van je jaren worden beschermd

Vraag de woorden van de gebeden, de namen van de steden,
vraag mijn hart!
Ze komen niet en gaan niet, behalve voor een bruiloft, een begrafenis
Het verhaal van hun nederlaag is in de rots gehouwen.

Boris Maruna

Tarragona
(Filosofie van de geschiedenis)

Stelt u zich eens voor -
Wat was er allemaal voor nodig:
Phoeniciërs, Grieken, Carthagers
En Romeinen
Miljoenen gelatiniseerde
Streekbewoners halverwege de 7e eeuw
Een handvol Visigoten en Arabieren
De ontdekking van Amerika en Philips II
De Franse Revolutie
Goya's zwarte periode
En nog enkele
Burgeroorlogen

Kortom, drie hele
Millennia van moord
Plundering, verwoesting
En opbouw
Opdat zich op een open vlakte
Boven zee
Tot op de dag van vandaag
Tarragona zou verheffen

Opdat daar ooit
Antonieta Cabré zou opgroeien
En bij de ruïnes van het amfitheater
Mij zou ontmoeten
En geen bezwaar zou hebben
Om met mij te slapen

Zonder zich ooit af te vragen
Of de gevolgen
Van deze daad
De komende 3000 jaar
Catastrofaal zouden blijken

Of

De mensheid zouden doen worden herboren.

Iman Mersal

Het is niet waarschijnlijk

Het is niet waarschijnlijk
dat ik mijn vader aan het einde van het jaar meeneem naar zee
daarom
zal ik voor zijn bed
badfoto's ophangen
van uitgestrekte stranden die ik niet ken.
Het is niet waarschijnlijk dat hij ze ziet
daarom
zal ik mijn adem dempen
en zal ik zijn vingertoppen natmaken met zout water
en jaren later zal ik geloven
dat ik hem hoorde zeggen:
‘Ik ruik de zee.’

Amjad Nasser

Heuvel aan de zee

I

Het zijn onze dagen
Het uitspansel van de nacht hebben wij gewit
Anemonen van verwarring legden wij neer
Op glooiingen die wij nooit betraden
Met grote stappen staken wij de bomen over
Om het ontwaken te verhinderen van de dageraad
Op dagen van slapeloosheids orbitale opkomst
En de klim naar valstrikken in jodium gedompeld.
De zee hing ons versierselen om van opgewondenheid
Geweren openbaarden herinneringen die in sponden achterbleven.

Dagen van hartstocht en bedrevenheden
Dagen van koorts en rendez-vous.

Wij sluimerden onder de adem van dorpsvrouwen
Onze vijanden paden tot onze schouders latend.
Hun gedachten
Verlichtten
Onze vingermerken
Op
De fluitgaten.

II

Wij transpireerden van de passie:
Zij bogen over ons met hun jongens en hun ploegen,
Gingen met ons naar een heuvel aan de zee
Als afstammelingen van hen die door hun reizen
Alom aanverwanten achterlieten.

Met banieren en maskers
Bereikten wij het grasland der diepten,
Lieten het bliksemlicht
De keel
Der nacht
Doorklieven.

Het zijn onze dagen
Zij roepen terug het zilver van het volk,
De offergaven van de erfgenamen.

Londen, begin 1989

Miquel de Palol

Ulysses II

Met vreugde heb ik afgunsten omzeild,
een volstrekt gebrek aan vooruitzichten,
alle soorten van leegte, diverse
soorten van stompzinnigheid en waanzin,
ik heb gelachen om hoorndragers, de wisselvalligheden
achteraf gezien van haat en nijd,
ik heb de smart van de terugval gekend,
van kwelling en wanhoop,
en hier en nu kan ik zonder trots en zonder schaamte zeggen
dat dit alles niets voorstelt. Het stelt niets voor in vergelijking met
de ellende van hen die gebukt gaan onder de straf
van elke avond uit te moeten gaan om zich te vermaken.

Raoul Schrott

Cefalù

toen het de stad was van de saracenen wasten vrouwen
de kleren in zoetwaterbekkens aan zee • golven vloeiden
de kanalen binnen en spoelden de zeep
schuimend uit en vloeiden weer af • boven de prop
huizen torende een rots uit van schelpkalk
in de vorm van een hoofd: en in zijn reliëf
lag het zuiverste wit • door toevoeging van lood aan het
looi kreeg je haast de glans van marcasiet
verdigris was van griekenland en evenals groenspaan
zout dat uit koper werd gewonnen • voor de moskeeën
kwam turkoois uit nishapur en weerspiegelde het groen
aan zee en van ver daar weer achter ook ultramarijn
vermalen lapis lazuli uit de hindukush
die boven het vuur tot wit glas doofde
fijngeraspt uit de takken van de indiase waid werd indigo
maar de wasvrouwen noemden het *al-nil*
omdat het poeder zo blauw was als de rivier die ze nooit
hadden gezien en de tinctuur uit smyrna was *al-azarah*
sap uit de wortels van de meekrap • maar niets
was duurder dan het secreet van de purperslak: purper
dat aan de rode zee ook tot steen verstarde • *rehj al-ghar*
daarentegen was ertsstof en kwam voor in holen
eenmaal heet verdampt het alleen • op de golven en in hun licht
echter viel het arseen nacht voor nacht uiteen
tot het fijnkorrelige goudkleurige pigment
van de zon en de schreefjes waarmee hier elke soera begint
de zee tot ver een stukgebladerd foliant
waarvan de pagina's de klippen bleken • een koud branden
van de kalk om weer aan de morgen zijn wit te hergeven

toen het de stad van de saracenen was gingen wasvrouwen
de kleren op stenen wasplanken uitwringen • het opspannen
ervan deden ze vervolgens daarboven in de tuinen

een beeld van zomer • halfschaduwen trillend in de hitte
  woorden die in de namiddagse stilte ver droegen
  en nooit iemand aanwezig om ze op schrift te zetten
een taal waarvan ik de vloeiende letters puur en alleen gebruik -
met al die slanke sierlijke staarten die ik teken als kustlijnen
  havens als puntjes erboven - om jou te schrijven:
  zoals anderen die misschien geen brieven schreven
maar van hun reizen kleuren in kleine zakjes meebrachten
  omdat ze het niet beter vermochten te zeggen dan
door het donkere kleurpoeder op een leeg blad uit te storten
de blik gericht op degene die ze als hun geliefde hadden

atelier sul mare 31 XII 00

Albertina Soepboer

Die zee

Als mijn oog weer dat kippenvel krijgt
en door de barrio dwaalt je lijf
zet ik een tafel en stoel voor je neer
denk aan een zee van het blauwgroene.

We zullen samen zitten, maar bezitten
enkel het eiland der verleden tijden
felwit onder de zon, zo scherp als we
het snijden uit de hoornen van stier.

Jij zult loeien, ik zal de maan zijn
en onze zwarte kleren zullen op het zand
trots komen verwaaien. Omdat het nu is
en geen toen veel lichter kan zijn.

Als je de barrio weer bent uit gerend
lig ik op de tafel, proef van de kaas
het groene zout, haal blauwkristallen uit
een glas water. Het was die zee vandaag.

Nurit Zarchi

In het trappenhuis

In het trappenhuis dat door de zee is afgeknauwd,
Tussen muren geel van de handen van rondtastende
Nachtbewoners, gelooft ze niet dat ze meer in zich heeft
Dan rammelend blik of papier; zij die nog niet is geboren
Of al tijden dood rondloopt. De jonge vrouw
Loopt achter de man de trap op, zijn rug een muur,
Ze weet niet waarvan ze het kouder heeft, van schuldgevoel of moed,
Kouder dan een kei die je in je handen warm houdt
En aanblaast om weer tot leven te brengen, en dat alles
Zonder in wonderen te geloven. Op de besmeurde matras,
In de slaapsilhouetten van anderen,
Voor het raam dat bedekt is met een verzakt gordijn.
En later, bij de gebarsten porseleinen wasbak,
Onderzoekt ze aarzelend haar spiegelbeeld:
Of er iets aan ontbreekt, of er iets bij gekomen is.
Schoongewassen van haar geur, om zich niet te verraden,
Jaagt hij haar op, haast zich terug van het zijspoor naar de hoofdweg.
Aan het eind van de huizentunnel, even voor de hunkering,
Vertoont zich ineens, dieper dan blauw, een kleur
Die lucht wordt, die water wordt, en daar is hij, de fantasie overstijgend,
Nog uit de tijd van de Grieken, die hem na zoveel land bereikten
En zich verloren in de roep: Thalassa, Thalassa, Thalassa.

Piet Gerbrandy

Onze zee
De Middellandse Zee als idee in Griekse en Latijnse literatuur

Dat de ons omringende werkelijkheid zoals we haar waarnemen, ordenen en begrijpen eerder een concept is dan een kaal feit, weten we sinds Parmenides de ondeugdelijkheid van de menselijke zintuigen aantoonde. De werkelijkheid is een constructie. Nu ging Parmenides, die zelfs het bestaan van beweging voor onmogelijk verklaarde, wel erg ver in zijn kritiek, maar hij had gelijk met zijn opvatting dat we voorzichtig moeten zijn met wat we zien. Zo schijnt de aarde niet plat te zijn en draait de zon niet om ons heen, maar dat weten we uitsluitend doordat het ons verteld is door mensen die beweren dat ze het kunnen weten. Pas toen de eerste satellieten hun baantjes gingen draaien en er van grote hoogte foto's werden gemaakt, konden ook gewone stervelingen zien op welke kloot we ons bevonden. Maar wie garandeert ons dat foto's betrouwbare informatie geven?

Wat voor ruimte geldt, geldt nog sterker voor tijd. Zelfs als we de ontologische status van het verleden laten rusten, blijft het waarheidsgehalte van de geschiedenis buitengewoon problematisch. Wat er in ons eigen leven precies gebeurt is doorgaans al een raadsel, laat staan dat we zouden kunnen doorgronden *wie es eigentlich gewesen*, iets wat de negentiende-eeuwse *Altertumswissenschaft* nog pretendeerde. Ik steek er persoonlijk niet mijn hand voor in het vuur dat Saddam Hoessein ooit bestaan heeft, de man wiens identiteit slechts aan de stand van zijn oren zou kunnen worden vastgesteld, net als twee en een half millennium geleden het geval was bij zijn streekgenoot Smerdis. Trouwens, doet het ertoe of Saddam bestaat?

Indien zowel geografie als geschiedenis een mentale constructie is, ziet het er voor filologen niet best uit. ‘Una salus uictis: nullam sperare salutem,’ zegt Vergilius: de overwonnenen rest slechts één uitweg: niet meer op een uitweg te hopen. Ik leg me neer bij het fictioneel karakter van alles wat ik verder over de mij dierbare Grieken en Romeinen beweer. Nooit zullen we weten hoe Homeros, die overigens niet bestaan schijnt te hebben, de Egeïsche zee heeft waarge-

nomen, gesteld al dat hij niet blind was, nooit kunnen we ons werkelijk verplaatsen in Rutilius Namatianus, die in 416 na Christus per schip van Rome naar Zuid-Frankrijk reisde. Homeros zal niet beseft hebben dat hij aan het einde van de orale traditie en aan het begin van de westerse literatuur stond, Rutilius wist niet dat de oudheid voorbij was. En geen van beiden had ooit een betrouwbare landkaart van het Middellandse-Zeegebied onder ogen gehad, zoals de fraaie exemplaren waartegen ik al enkele decennia bijna dagelijks aankijk. Voor hen was Italië geen laars en de Krim geen driehoek. En dan nemen we maar even aan dat de oudheid als geheel niet een knullige vervalsing van ijverige jezuïeten is, zoals in de ogen van mensen als George W. Bush de geologische historie van de aarde bedacht is door geleerden die het verkeerde boek gelezen hebben.

De Middellandse Zee is een concept waarvan niet eenvoudig valt na te gaan hoe lang het al bestaat. In *Ilias* en *Odysseia* is er nog geen sprake van een zee die bij Troje begint en bij Gibraltar eindigt. De dichter noemt de zee ‘thalassa’, een begrip dat gecontrasteerd wordt met ‘gaia’ (aarde) en ‘ouranos’ (hemel), en geeft haar epitheta mee die vooral haar oneindigheid, kleur of geluid benadrukken. Een ander woord is ‘pontos’, dat eveneens tegenover ‘gaia’ staat, maar etymologisch verwant schijnt te zijn met het Latijnse woord voor ‘brug’ (pons) en ons woord ‘pad’. Toch is ook de ‘pontos’ oneindig, klotsend of wijnkleurig. Wel is het zo dat dit woord in combinatie met een geografisch adjectief een bepaald gedeelte van de oneindige zee kan aanduiden, zoals de Thrakische of Ikarische zee. Ten slotte kent Homeros nog het woord ‘pelagos’, dat eerder ‘zeeoppervlak’ lijkt te betekenen.

Voor Hesiodos, wiens leerdichten misschien nog ouder zijn dan *Ilias* en *Odysseia*, is de zee een mythisch begrip. In zijn *Theogonie* is Okeanos, de ‘stroom zonder eind- en beginpunt’, een zoon van Aarde en Hemel. Samen met zeegodin Tethys brengt hij de rivieren voort, terwijl zijn dochter Doris de god Nereus vijftig dochters schenkt, die (in de vertaling van Wolther Kassies) luisteren naar namen als Kapenbehoedster, Golvenbedaarster en Uitzicht der Verten. Omdat Hesiodos' vader uit Klein-Azië kwam, kon de dichter het belang van scheepvaart niet ontkennen, maar hij was er wel erg huiverig voor. Vijftig dagen per jaar kun je de zee op, daarbuiten riskeer je je leven. De grootste oversteek die Hesiodos zelf ooit maakte, was die van het Boiotische Aulis naar het eiland Euboia, een afstand waarvan een goede zwemmer niet wakker ligt. Dat de verstokte landman dit avontuur ondernam, was te danken aan het feit dat hij

in Chalkis aan een wedstrijd in het voordragen van poëzie wilde meedoen. Hoewel hij een kostbare prijs won, was het voor hem eens maar nooit weer.

De eerste vermelding van een zee die wij de Middellandse zouden noemen, is te vinden bij Hekataios van Milete (omstreeks 500 voor Christus). Hij spreekt over de ‘grote zee’ (megalê thalassa). Een halve eeuw later schrijft zijn stadgenoot Herodotos het eerste grote prozawerk uit onze literatuur. Dat Herodotos nooit verveelt, komt doordat hij enerzijds nog in allerlei mythische flauwekul gelooft, maar anderzijds met een nuchter en kritisch oog om zich heen kijkt. Bij Herodotos zie je hoe iemand de wereld ontdekt. Zo vermeldt hij dat de Perzen de animositeit tussen oost en west toeschrijven aan de schaking van Io uit Argos door Fenicische kooplui, waarop Kretenzers op hun beurt Europa uit Tyros zouden hebben meegenomen. Is dit al een vergaande rationalisatie van de mythen waarin Zeus Io en Europa te grazen neemt, Herodotos laat de verhalen voor wat ze zijn en gaat er verder niet op in: volgens hem is het allemaal irrelevant.

In hetzelfde eerste hoofdstuk van zijn werk vertelt hij dat de Feniciërs oorspronkelijk uit het gebied van de Rode Zee kwamen, maar zich later ‘aan deze zee’ vestigden. De zee waaraan Herodotos woonde was in zijn ogen dus dezelfde als die voor de kust van Libanon. De uitdrukking ‘deze zee’ (steeds met het woord ‘thalassa’) komt in Herodotos' werk enkele malen voor. Het duidelijkst blijkt zijn wereldbeeld in twee passages uit het eerste en vierde boek. ‘De Kaspische Zee staat op zichzelf en heeft geen verbinding met de andere zee. Want de zee die de Grieken bevaren vormt als geheel een eenheid met de zee buiten de Zuilen van Herakles, die de Atlantische genoemd wordt, en met de Rode Zee.’ Onder de Rode Zee wordt kennelijk de Indische Oceaan verstaan. Opmerkelijk is, dat Herodotos de Zwarte Zee als onderdeel van de Griekse wateren ziet. In boek IV beschrijft hij een tocht van Feniciërs om Afrika heen. De ontdekkingsreizigers vertrekken in de Arabische Golf en komen na drie jaar via de Zuilen van Herakles weer in ‘de noordelijke zee’ terecht, waarmee de zee tussen Gibraltar en Libanon wordt bedoeld. ‘En ze beweerden, wat misschien voor een ander wel, maar voor mij niet geloofwaardig is, dat ze tijdens hun tocht om Afrika de zon aan hun rechterhand hadden.’ Dat Herodotos nog geen moderne rationalist was, blijkt uit de vermaarde episode waarin de Perzische koning Xerxes de zee laat geselen omdat ze zijn brug heeft vernield.

De oorsprong van de Zuilen van Herakles als geografische aanduiding is enigszins schimmig. Herodotos vermeldt de overlevering

dat Herakles ten westen van de Zwarte Zee, op het Rode Eiland vlak bij de Oceaan, de runderen van de reus Geryones was gaan halen. Diens woonplaats werd gelokaliseerd in de buurt van de Gadeiroi, tegenwoordig geïdentificeerd met Cadiz, voorbij de Zuilen van Herakles. Die zuilen zou hij na een tocht door Noord-Afrika, toen hij naar Geryones op weg was, hebben neergezet bij de uiterste grenzen van Afrika en Europa. In de oudheid bestonden er verschillende theorieën over wat we nu de Straat van Gibraltar noemen. Volgens de ene school waren de twee continenten oorspronkelijk door een smalle landengte met elkaar verbonden en werden ze door Herakles gescheiden, anderen beweerden juist dat de aanvankelijk veel bredere straat door dezelfde held versmald was. Hoe het ook zij, over de locatie van de Zuilen bestond geen verschil van mening.

Evenals Herodotos ziet Plato de Middellandse en Zwarte Zee als een geheel. Een bekende passage is die uit zijn *Phaidon*. Sokrates probeert op zijn laatste levensdag aannemelijk te maken dat wij, ‘vanaf de Phasis tot de Zuilen van Herakles’, slechts een zeer klein gedeelte van de aarde bewonen. We zitten rondom de zee ‘als mieren of kikkers rond een poel’, en ook elders op de aarde bestaan nog dergelijke populaties. De Phasis (tegenwoordig Rioni geheten) is een rivier die vanaf de Kaukasus omlaag stroomt en uitmondt in de Zwarte Zee.

Pas Aristoteles neemt de moeite enige precisie te betrachten in zijn geografie, al moet ook hij zich baseren op informatie uit de tweede of derde hand. In twee werken, die meestal worden aangeduid met hun Latijnse namen *De mundo* (Over de wereld) en *Meteorologica* (Over hemelverschijnselen), geeft hij een beschrijving van de Middellandse Zee. Wie vanaf de Zuilen van Herakles naar het oosten vaart, aldus Aristoteles, heeft aan zijn linkerhand achtereenvolgens de Sardijnse, de Keltische (Tyrrheense) en de Adriatische Zee. Meer naar het oosten onderscheidt Aristoteles nog de Egyptische, de Pamphylische, de Syrische, de Egeïsche en de Myrtoïsche Zee. De Zwarte Zee hoort er duidelijk niet bij, al staat ze ermee in verbinding. De Kaspische Zee is volgens Aristoteles een uitloper van de Oostelijke Oceaan. In de Atlantische Oceaan weet hij twee grote eilanden, Albion en Ierne, te liggen. Het water uit die oceaan stroomt langs de Zuilen van Herakles de binnenzee in als in een haven.

Toen de Romeinen vanaf de derde eeuw voor Christus de Griekse literatuur ontdekten, opzogen en probeerden te verbeteren, konden ze dus weten hoe de zee tussen Afrika, Europa en Azië eruitzag.

Maar het volk van boeren en soldaten - zoals de meeste clichés bezit ook deze typering een kern van waarheid - had twee problemen. In de eerste plaats verafschuwden zij de scheepvaart even hartgrondig als Hesiodos had gedaan. Ik zal daar straks een paar voorbeelden van geven. In de tweede plaats berust het grootste deel van de Latijnse letterkunde niet zozeer op een persoonlijke ervaring met de fysieke werkelijkheid, als wel op extensief herkauwen van vroegere literatuur. Weinig literaturen zijn zo oververliteratuurd als de Latijnse. Wat Paul Claes en Ilja Leonard Pfeijffer tegenwoordig doen, beschouwen de meeste critici als virtuoos spel voor postmoderne intellectuelen, maar of de Nederlandse letteren met hun boeken uiteindelijk veel opschieten, wordt algemeen betwijfeld. Toch verschilt hun manier om de traditie te verwerken niet wezenlijk van wat in de Latijnse literatuur gebruikelijk was. Wanneer we in het eerste boek van Vergilius' *Aeneis* lezen hoe er tussen Sicilië en Carthago een storm opsteekt, kunnen we er redelijk zeker van zijn dat de dichter dergelijk natuurgeweld nog nooit aan den lijve had ondervonden. Vrijwel alle elementen van de stormbeschrijving zijn ontleend aan eerdere stormscènes, zoals die in de *Odysseia* of in de *Argonautika* van Apollonios van Rhodos.

Een rechtstreeks gevolg van deze neiging de werkelijkheid uitsluitend via het spiegelpaleis van de literaire traditie te benaderen, is dat de zee in de meeste Romeinse handen weer even mythisch wordt als ze voor Hesiodos en Homeros was. Aristoteles kwam in de buurt van een satellietfoto, voor Cicero, Horatius en Seneca is de zee weer een onberekenbare godin, hetgeen niet alléén te wijten valt aan het feit dat ze een ander genre beoefenden.

Legio zijn in de Latijnse literatuur de vervloekingen van de scheepvaart, veelal in een genre dat *propemptikon* wordt genoemd: dat is een gedicht of redevoering waarin afscheid wordt genomen van iemand die een verre reis gaat maken. Weliswaar komen zulke gedichten al sinds Sappho voor, pas de Romeinen hebben het pro - pemptikon vervolmaakt tot voertuig van de meest vermoeiende topoi. Een van de eerste voorbeelden is een gedicht van Horatius, dat is opgedragen aan Vergilius. De dichter spreekt het schip aan dat zijn vriend naar Athene zal brengen. Na een welgemeend vaarwel barst hij verontwaardigd los in een tirade tegen de uitvinder van de scheepvaart:

> Wie als eerste zijn breekbaar vlot
> durfde toe te vertrouwen aan de grimmige zee,
> droeg een pantser van hout en brons

om het hart, onbevreesd voor het orkaangeweld
in zijn strijd met de Noordenwind,
of voor gure Hyaden bij een razende regenstorm,
heerser over de Hadria
die naar zijn grilligheid dansend haar golven leidt.

Bang was hij niet voor de tred des doods,
de man die met onbetraand oog monsters zag zwemmen en
wild de branding zag breken rond
de vervaarlijke rotsen van Acroceraunia!
Zinloos was de voorzienigheid
waarmee aarde en zee door de godheid gescheiden zijn,
als de schepen brutaal een sprong
wagen over het water dat ongenaakbaar leek.

Wie het in zijn hoofd haalt in zee te steken, zondigt daarmee tegen de natuurlijke orde van het universum: mensen leven op het land, walvissen in zee, en zo moet het altijd blijven. De zeeman realiseert zich niet wat zijn plaats in deze wereld is.

Dat geldt ook voor de intens verveelde en ontevreden multimiljonairs die voor hun paleizen niet voldoende hebben aan het land, maar zelfs in het water bouwen. Inpoldering of de aanleg van pieren en ver in zee uitstekende kades is in de ogen van Romeinse schrijvers een bewijs van levensgevaarlijke hybris. Zulke mensen kennen hun grenzen niet en brengen daarmee zelfs de natuur in problemen:

Vissen voelen hoe zich de zee vernauwt
door lange dammen; daar stort maar al te vaak
een bouwer samen met zijn knechten
ladingen steen voor een opdrachtgever,

van land afkerig.

Het bouwen in zee is bij Horatius al een gemeenplaats. Een generatie eerder had de moralistische geschiedschrijver Sallustius - een wegens grootscheepse fraude met overheidsgelden uitgerangeerde politicus - in zijn monografie over de opstandeling Catilina dit punt aangevoerd als symptoom van uit de hand gelopen weelde-zucht: ‘Want waarom zou ik nog moeten uitweiden over wat slechts geloofwaardig is voor wie het gezien hebben, dat tal van burgers ten eigen bate bergen afgraven en zeeën bestraten?’ Een dergelijke samenleving roept automatisch monsters als Catilina op, denkt Sal-

Iustius. Aardig is dat Catilina enkele bladzijden later hetzelfde zegt om zijn opstand te rechtvaardigen: ‘Want wie der stervelingen die ook maar een greintje mannelijkheid in zich heeft, kan het verdragen dat hun rijkdom zo enorm is dat ze die verspillen door de zee te bebouwen en bergen af te graven, terwijl ons vermogen niet eens toereikend is voor het broodnodige?’

Het meest tot de verbeelding sprekende geval van een man die in dit opzicht alle grenzen overschrijdt, is keizer Caligula. Thrasyllus, de hofastroloog van keizer Tiberius, had zijn meester ooit gerustgesteld met de bewering dat Caligula net zomin keizer zou worden als hij ooit te paard over de Golf van Baiae (bij Napels) zou rijden. Toen Caligula zijn adoptief-grootvader in 37 na Christus toch had opgevolgd, besloot hij de natuur te tarten door de badplaats Baiae te verbinden met de pier van Puteoli, een afstand van ongeveer vijf kilometer. Hij liet vrachtschepen in een lange rij voor anker gaan en stortte daarop een aarden dam. ‘Op deze dam reed hij twee achtereenvolgende dagen heen en weer; de eerste dag op een paard met een prachtig borstsieraad en zelf getooid met een krans van eikeloof, een schild, een zwaard en een mantel van goudbrokaat, de tweede gekleed als wagenmenner in een wagen getrokken door twee beroemde paarden, voorafgegaan door een jonge Parthische gijzelaar, Darius geheten. De keizerlijke garde vergezelde hem en zijn vrienden volgden hem in open calèches.’ Een van de redenen voor deze actie was zeker ook de behoefte de legendarische overtocht van Xerxes te overtreffen: de Hellespont is immers veel smaller dan vijf kilometer.

Naar analogie van Herodotos' formuleringen, maar ook met een zekere trots noemden de Romeinen de Middellandse Zee ‘Mare Nostrum’ (onze zee), een naam die voor het eerst werd gebruikt door Julius Caesar, ter onderscheid van de nog steeds als volstrekt exotisch ervaren Atlantische Oceaan. Dat ‘onze zee’ vanaf het begin van onze jaartelling als min of meer getemd beschouwd werd, blijkt hieruit dat de belangrijkste scheidslijn in het Romeinse Rijk niet die tussen Europa en Afrika was, maar die tussen oost en west: Carthago behoorde tot de Latijnse, Alexandrië tot de Griekse wereld. Voordat dit het geval was, moest er een eind gemaakt worden aan de zeeroverij, hetgeen in de eerste eeuw voor Christus lukte. Nog eeuwenlang werden er niettemin romans geschreven waarin *raids* van Griekstalige piraten garant stonden voor zo ingewikkeld mogelijke plots: op papier bleef de zee even gevaarlijk als ze altijd geweest was. Ook in het mierzoete *Daphnis en Chloë*, een buitengewoon onwaarschijnlijk verhaal dat zich afspeelt in het vakantieparadijs Lesbos, komen de schurken steevast van zee.

De Romeinen waren landrotten, maar in oorlogstijd was het soms onvermijdelijk het ruime sop te kiezen. Hoe amateuristisch dat niet zelden gebeurde, valt op te maken uit de bijna gênante expeditie van Caesar naar Britannia en de desastreus verlopen pogingen van Germanicus om de Germanen vanuit het noorden aan te vallen. Maar daar betrof het dan ook de Oceaan. Dat men zich echter ook in de Middellandse Zee nooit werkelijk comfortabel voelde, blijkt uit het militaire traktaat dat P. Flavius Vegetius Renatus aan het eind van de vierde eeuw schreef. In het vierde boek besteedt hij aandacht aan de vloot en de wijze van oorlogvoering ter zee. Omdat het Romeinse Rijk intussen sterk was geslonken, is het duidelijk dat hij uitsluitend de Middellandse Zee op het oog heeft. ‘De woeste en onstuimige zee,’ aldus Vegetius, ‘laat niet toe dat er het hele jaar door wordt gevaren. Sommige maanden zijn zeer geschikt, sommige zijn twijfelachtig en in de overige maanden is volgens de natuurwet scheepvaart uitgesloten.’ Vervolgens legt hij omstandig uit dat je eigenlijk alleen met vrucht een zeeslag kunt houden tussen 27 mei en 14 september. Wie zich buiten die periode op zee waagt, is niet goed wijs.

Vegetius besefte niet dat het niet lang meer zou duren voor Romeinse vloten überhaupt tot het verleden behoorden. In 410 plunderden de Goten onder leiding van Alarik Rome. Weliswaar trokken ze zich na korte tijd terug in Gallië, maar met het West-Romeinse Rijk was het in feite gedaan. De uit Toulouse afkomstige Rutilius Claudius Namatianus, die onder keizer Honorius (395-423) enkele hoge posities in het openbaar bestuur bekleedde, besloot in het najaar van 416 de bezittingen van zijn familie in Gallië te gaan inspecteren. Zijn reis, die op 22 september begon en enkele weken in beslag nam, werd kort daarna verwerkt tot een gedicht met de titel *De reditu suo* (Over zijn terugkeer). Het in elegische disticha gestelde verhaal bestaat uit twee boeken, waarvan het eerste 644 en het tweede slechts 68 regels telt: of de dichter is niet in de gelegenheid geweest het te voltooien, of er is een aanzienlijk deel zoekgeraakt.

De reditu suo is een ontroerend gedicht. Dat komt gedeeltelijk doordat wij nu weten dat dit het laatste niet-christelijke gedicht uit de Latijnse literatuur van vóór de Middeleeuwen is, hetgeen Rutilius' verzen voor ons een waas van weemoed verleent waarover de dichter zich waarschijnlijk verbaasd zou hebben. Toch ligt die weemoed niet alleen aan ons. Hoewel Rutilius een opgewekte aristocraat lijkt, die zijn best doet geen moment aan de grootheid van Rome te twijfelen, is het gedicht doordesemd van afscheid. Omdat de Goten in Italië alles kort en klein hebben geslagen, is reizen over

land geen optie: de wegen zijn vernield of zelfs door bossen overwoekerd - wat toch niet alleen de schuld van Alariks horden geweest kan zijn - en de bruggen zijn vernield. Van de normale infrastructuur is weinig over. Daarom besluit Rutilius langs de Toscaanse kust te varen. Anders dan Vegetius voorschrijft, vertrekt Rutilius in de herfst, hetgeen inderdaad tot gevolg heeft dat hij zijn reis enkele malen langdurig moet onderbreken in verband met storm. Maar over de gevaren van de zee zeurt hij niet.

In navolging van Plinius Maior ziet hij het Italiaanse schiereiland niet als laars, maar als eikenblad:

> Wie met zijn geestesoog de heerseres der wereld,
> Italië, omspant en in één blik wil vangen,
> ziet dat zij uitgestrekt ligt als een eikenblad,
> vernauwd waar baaien in haar zijden golven.

Zelden heeft een dichter met meer optimisme een landschap beschreven waaruit het verval zo duidelijk valt af te lezen. Havens zijn dichtgeslibd, de ene na de andere historische stad die hij passeert, is tot ruïne geworden. Rutilius moet zich kapot geërgerd hebben aan christenen, want tot tweemaal toe veroorlooft hij zich een tirade tegen kluizenaars, die hij als ronduit stompzinnig beschouwt. Enkele malen neemt hij roerend afscheid van geleerde en hooggeplaatste vrienden, die zich kennelijk met waardigheid overeind weten te houden in een politiek bestel dat nog slechts als façade bestaat.

Het gedicht is doortrokken van de literaire traditie, maar bevat opmerkelijk weinig clichés. Dat Rutilius in een andere wereld leeft dan Sallustius en Horatius, wordt duidelijk waar hij bewonderend, zonder een spoor van afkeuring het landhuis Triturrita beschrijft, in de buurt van de haven van Pisa:

> Triturrita is dan ons doel. Dat is een landhuis
> op een schiereiland waar golven zijn verdreven.
> Het steekt uit in de zee op handgevoegde rotsen:
> wie het huis heeft gebouwd, hij bouwde eerst de bodem.

Het meest verbijsterende aspect van dit gedicht is de onvoorwaardelijkheid waarmee de dichter nog in de missie van de Eeuwige Stad lijkt te geloven. Bij zijn afscheid spreekt hij een bevlogen lofzang op Rome uit, zoals er daarvoor en daarna weinige geschreven zijn. Geen moment wenst Rutilius zich te realiseren dat het Romeinse Rijk als geheel de facto allang niet meer bestond:

Hoor, schoonste koningin van wat uw wereld is,
o tussen stergewelven opgenomen stad,
hoor, moeder van de mensen, moeder van de goden,
in uw tempels zijn wij dicht bij de hemel.

Rome omspant een even groot gebied als de zon en de Oceaan, want zowel bij opkomst als bij ondergang beschijnt Phoebus uitsluitend Romeins gebied. Zelfs het hete zand van Afrika en het ijs van het noorden hebben de Romeinen niet kunnen tegenhouden. Na een opsomming van de goden die met Rome verbonden zijn en uitweidingen over haar overwinningen, haar watervoorzieningen en mild bestuur over de wereld, besluit Rutilius zijn lofzang met een bede voor toekomstige welvaart. Het zal een van de laatste teksten uit de klassieke oudheid zijn waarin de Middellandse Zee nog serieus als Mare Nostrum werd opgeroepen (r. 145-150): ‘Laat eeuwig de Rijn voor u ploegen en de Nijl u besproeien, laat de vruchtbare aarde haar voedster voeden. Ja, laat Afrika voor u haar welige oogsten bijeenbrengen, rijk door eigen zon maar door uw regen. En mogen intussen ook voor Latijnse voren graanschuren oprijzen, en mogen vette wijnpersen overvloeien van Hesperia's nectar.’ Geen tekst laat helderder zien dat de Middellandse Zee geen feit, maar een idee is.

Aangehaalde literatuur

Apollodoros, *Bibliotheka* II.10, Loeb-editie blz. 210-213, met uitvoerige documentatie in voetnoten (Zuilen van Herakles). Aristoteles, *De mundo* 3, 393a17-394a6, *Meteorologica* II.1, 354a11-22 (Aristoteles noemt de Middellandse Zee consequent ‘thalassa’, de afzonderlijke gedeelten ervan ‘pelagos’). Caesar, *De bello Gallico* V.1.2 (onze zee). Hekataios FGrH I fr. 26. Herodotos III.61-79 (de valse Smerdis), I.202 en IV.42 (Middellandse Zee), VII.35 (Xerxes), IV.8 (Herakles). Hesiodos, *Theogonie* 240-264, 337-370 (Okeanos), *Werken en dagen* 618-694 (scheepvaart). Horatius, *Carmina* I.3.9-24 (‘Wie als eerste zijn breekbaar vlot’), III.1.33-37 (‘Vissen voelen’); zie ook II.18. Longos, *Dafnis en Chloë*, vert. Van Es blz. 12, 34 (Lesbos als vakantieparadijs). Ovidius, *Amores* II.11 is een propemptikon waarin de lezer geen enkel eindeloos voorgekauwd cliché bespaard blijft. Plato, *Phaidon* 109A-B (kikkers rond een poel; vergelijk de prachtige beschrijving van Plinius Maior, *Naturalis Historia* II.173). Sallustius, *Catilina* 13.1 en 20.11. Rutilius Namatianus, *De reditu suo* II.17-20 (eikenblad; vergelijk Plinius Maior, *Naturalis Historia* III.43), I.527-530 (Triturrita), I.48-154 (lof van Rome; antieke meteorologen gaan ervan uit dat alle regen die in Afrika valt uit Europa komt). Suetonius, *Caligula* 19.1-2. Vegetius, *Het Romeinse leger*, vert. Meijer blz. 160-161 (het scheepvaartseizoen). Vergilius, *Aeneis* II.354 (‘una salus’).

Aangehaalde vertalingen

Hesiodos, *De geboorte van de goden. Werken en dagen*, vertaald en toegelicht door Wolther Kassies. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2002.
Horatius, *De lyrische gedichten*, vertaald en ingeleid door Piet Schrijvers. Ambo, Baarn 1993.
Longos, *Dafnis en Chloë. Een opvoeding in eros*, vertaald, ingeleid en uitgeleid door Marjon van Es. Ambo, Amsterdam 2001.

Suetonius, *Keizers van Rome*, vertaald door D. den Hengst. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1996.
Vegetius, *Het Romeinse leger. Handboek voor de generaal*, vertaald door Fik Meijer. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2002.

Iman Mersal

Sommige dingen herinner ik me niet

Eens zal ik langs het huis gaan
dat jarenlang het mijne was
en zal ik proberen de afstand tot de huizen van mijn vrienden niet te meten
en nagaan of de gezette weduwe die mij vaak 's nachts met haar wellust wekte,
niet meer mijn buurvrouw is.

Ik zal iets doen om niet van de wijs te raken
zoals mijn stappen tellen
of op mijn lippen bijten en genieten van een beetje pijn
terwijl mijn vingers Kleenex-dozen
in stukken scheuren.

Ik zal niet proberen wegen te zoeken
om te ontsnappen aan de pijn
ik zal mijzelf niet tegenhouden om in vertrouwen rond te dolen
terwijl ik mijn tanden oefen te kauwen op de afschuw
die bij mij opkomt
en in een poging tot verdraagzaamheid
met de koude handen die mij ertoe dwongen,
zal ik mij herinneren
dat ik geen strepen in het witte bad
met mijn zwartheid heb gemaakt.

Sommige dingen herinner ik mij ongetwijfeld niet;
De muren zelf komen niet voor in mijn dromen
en ik kan me geen voorstelling maken van de verfkleur
die past bij dit afschuwelijke licht.

Dit huis was jarenlang mijn huis
het was geen studentenkast
waar ik een feestjurk achterliet
aan een spijker in de deur
en mijn oude foto's opplakte met slechte lijm
ik denk dat de sentimentele zinnen
die ik uit *Liefde in tijden van cholera* haalde
daar door elkaar raakten
en de tekst van een komedie werden.

Ik heb een melodieuze naam

Misschien dat het venster waaraan ik gewoonlijk zit
mij grote roem beloofde
Op mijn schriften schreef ik:
Iman,
studente aan de Iman Mersal Lagere School
De lange stok van de meester
en ook het lachen dat uit de achterste bank opklonk
konden mij het niet doen vergeten

Ik dacht erover om onze straat mijn naam te geven
maar dan moesten de huizen groter worden en geheime kamers worden gemaakt
zodat mijn vriendinnen in bed zouden kunnen roken
zonder dat hun oudere broers en zussen dat zagen.

Na het afbreken van de daken, om de last op de muren te verlichten,
en het verwijderen van schoenen van overleden grootouders, en keukengerei
en lege dozen die, na lange dienst, moeders naar een andere straat,
buiten de wijk, hadden gedragen,
kunnen de deuren oranje geschilderd worden
- als een uitdrukking van pracht -
met kapotte deurknoppen om het iedereen mogelijk te maken
bij grote gezinnen binnen te sluipen
zodat niemand dakloos is.

‘Grote geesten verrichten
baanbrekende experimenten’
Zo zouden voorbijgangers mij kunnen beschrijven
als ze op de witte stoep lopen
van de straat die mijn naam draagt
Maar door een oude vete tussen mij en de straat
hebben de stenen tekens op mijn knieën achtergelaten
terwijl ik meende dat de straat dat niet zou kunnen doen.

Ik herinner mij niet... wanneer ik ontdekte dat mijn naam
melodieus was - goed voor het ritme
van metrische gedichten - en voor aanzien
tegenover vriendinnen die alledaagse namen hebben.
Zij begrijpen de diepere betekenis niet,
dat het toeval je een onbegrijpelijke naam geeft
die onzekerheid rond je oproept
en die je suggereert dat jij anders bent,
alsof nieuwe kennissen je vragen:
Ben jij christelijk?
of
heb jij Libanese wortels?

Heel spijtig, er gebeurde niets
Toen iemand die mij kende, riep,
was ik verward en keek ik om me heen.
Is het mogelijk dat een lichaam als het mijne
en een borst die lelijker wordt bij het ademen
dag na dag, zo'n naam heeft?

Vervolgens keek ik vaak naar mezelf
in de slaap- of badkamer,
omdat ik niet de maag heb van een walvis
die uitspuwt wat hij niet kan verteren.

De drempel

Ja,
de vlinderstrik van de maestro,
een pijl die naar twee kanten wijst,
was overbelast.
Wij zagen de vingers van de musici niet
behalve dat wij hen één voor één zagen vertrekken
en wisten dat de dichters die nog gekomen waren
een voorkeur hadden voor de rietfluit
ondanks dat de treurnis totaal was
en dat zij veel rookten tussen twee gedeelten.
Dat alles interesseerde mij niet.
Wij wilden het zwarte gordijn zien
achter op het toneel.
Wij kwamen te laat
en nog maar net zagen wij de leden van de Academie
die hun jassen haalden.

Nee, eigenlijk was de atmosfeer benauwd
als in legerbarakken - gedwongen om het volkslied weer te zingen
behalve dat - zoals je weet - het meestal regent in buitenlandse films.

Wij vonden het niet vervelend dat de voorstelling voorbij was
en in plaats dat wij het drama voortzetten in de bar aan de overkant
staken wij een brug over
en groetten wij de verkoper van feestmutsen
die net terugkwam van het geboortefeest van Hoesein.

Ja,
ik raakte hen kwijt in een optocht van kamelen
die van het gebouw van de Arabische Liga kwamen.
Toen wij weer bij elkaar waren
gaven wij de soldaat die voor het gebouw op wacht stond
en die niet wist hoe het heette, sigaretten.
Ten slotte gingen wij in het centrum naar een baar
van menselijke maat met hier en daar een kras.

Wij moesten vier jaar blijven
Wij lazen Samier Amien
en probeerden Henry Miller voor Egypte te bewerken,
maar Kundera vond onze aanpassingen verraad.
Wij kregen
een brief van een vriend in Parijs
die ons schreef dat hij in zichzelf
een ander had ontdekt aan wie hij niet kon wennen
en dat hij - dagelijks - zijn ongeluk met zich sleepte
over vlakkere trottoirs dan die van de derde wereld
en beter opgebroken.
Wij waren maandenlang jaloers op hem
en wensten dat men ons naar een andere stad zou verbannen.

Wij waren niet van ons stuk toen ons geld op was.
Een van ons werd soefi
en na een kort gebed
ontsprong onder onze voeten, werkelijk, een bierfontein
Wij deden of wij in trance raakten
en schiepen een eigen woordenschat:
Riwist
Hanienie
Awaq
Danashien... enzovoorts

Wij schreeuwden luid
zonder dat iemand het begreep
en toen de oudste van ons voorstelde om positivistisch te denken,
dacht ik over een manier
om openbare badhuizen te veranderen in plaatsen om te huilen
en grote pleinen te veranderen tot urinoirs.
Op dat moment
schreeuwde een oudere intellectueel tegen zijn vriend:
Als ik over democratie spreek
dan houd jij je mond.

Wij renden een uur lang
en kwamen tot rust in de Mu'izz-straat
waar wij een doodsbange martelaar vonden
en die geruststelden dat hij nog leefde
en dat hij, als hij wilde, kon eten
en dat hier geen oorlog was.

Ja,
wij stonden op het punt onze band te bestendigen
metafysisch
toen iemand zijn schedel
met een prachtige muts tooide
en wij eruitzagen als toeristen,
waardoor de kruidenverkoper ons achternaliep
en zei: Bij de Profeet, stop
Bij de Profeet, wacht
Er was niets dan de begraafplaats van de imam.
Daar zaten we nog een jaar,
en roken de geur van guava.
Toen ik besloot om bij hen allen weg te gaan
en alleen te zijn
was ik dertig jaar

Fotogedicht
Chris Honingh

Onder de z van Zierikzee ligt de bunder
van mijn vader, eigenhandig onderhouden
greppels tomen hem in, toch eet de zee
van zijn bord wanneer hij even niet oplet.

De zee kwelt hem dagelijks, zijn eetlust
is een kruis dat nauwelijks te dragen valt
op deze anderhalve morgen have en goed,
het is zijn bloed, vermengd met aarde. Al

staan schoffels in gelid, twee stuks vee
zakken met de hoeven in de oeveroude
klei. Maar aan een Sprang-Cappeler bed
ontsproten stampt hij hier en gunder

door de wei, trekt de beesten als het moet
naar de roeiboot bij hoog tij. Dan knalt
zijn riem. Terwijl hij roeit gaat onbewust
het loeien over in dronkemansgeraaskal.

© Chris Honingh

Raoul Schrott
Verdediging van de poëzie

Zeer geachte leden van de jury,

Staat u me toe aan het begin van mijn pleidooi een korte blik te werpen op de inmiddels drieduizendjarige geschiedenis van deze slepende kwestie, die nu al voor de vierde keer voor de rechter wordt gebracht - om u te demonstreren op welke kwaadaardige argumenten de aanklacht tot nu toe steeds heeft gesteund en met hoeveel ressentimenten, vooroordelen en onwetendheid hij in elkaar geknutseld is. Dat alleen al duidt erop dat men een showproces heeft willen ensceneren. Ja, u hoort het goed! Want de literatuurkritiek heeft er van meet af aan naar gestreefd de poëzie de nek om te draaien, en als zodanig ook mijn cliënt die ik voor dit hof de eer heb te verdedigen.

De eerste die indertijd de zaak aanhangig maakte en met ons de strijd aanbond was Plato, die als kersvers benoemde openbare aanklager de poëzie wegens opzettelijk bedrog voor de rechter daagde: waar de zin van het leven naar zijn overtuiging bestond uit het zoeken naar eeuwige waarheid, had de poëzie niet meer te bieden dan aftreksels van aftreksels. Een schimmenspel zou ze zijn: terwijl er voor ieder ding - een boom bijvoorbeeld - ergens hoog in de hemel de ideale vorm zou zweven, die zelfs door de beste hovenier of kweker maar bij benadering te realiseren was, bood de dichter niet meer dan een kopie uit de derde hand, woorden, meer niet. En in plaats van daar op gepaste, verantwoorde wijze gebruik van te maken, misbruikte de dichter-manipulator die woorden enkel en alleen omwille van het effect. Hij vergreep zich, aldus het verwijt, aan de wortels van de taal en speelde een ijdel spel met woorden. Verwissel een w met een t en je ideale boom houdt op te wortelen en begint te tortelen en verandert al kirrend en koerend in een belachelijke duiventil. Dit voorbeeld was voor Plato afdoende bewijs dat dichterlijke leugens schadelijk zijn voor het verstand en de rede, waardoor

mannen in het gunstigste geval kinds en in het ergste geval verwijfd werden. Plato eiste daarom voor mijn cliënt de hoogst denkbare straf: verbod op uitoefening van zijn beroep, verbanning uit de republiek en openbare boekverbranding.

De jury sprak onze kant toen vrij, bij gebrek aan bewijs - maar het openbaar ministerie ging in beroep. Mijn cliënt heeft zich met succes weten staande te houden en steeds weer protest aangetekend, en - ondanks de druk die eeuwenlang op hem werd uitgeoefend en het toen al duidelijk waarneembare verloop onder zijn klanten - werken van blijvende waarde geschapen. Velen lieten hem ook in het verleden al ongelezen (temeer daar de kunst van het lezen geenszins vereist was om tot de elite te behoren) en toen Maecenas weigerde hem nog langer te sponsoren, was zijn inkomen navenant laag. Daar kwam nog bij dat de eeuwige dwang om de machtigen der aarde niet tegen zich in het harnas te jagen mijn cliënt ertoe bracht zich van politieke en religieuze autoriteiten afhankelijk te maken: men denke slechts aan de republikeinse propaganda die een Vergilius in zijn *Aeneis* moest bedrijven of aan de overduidelijke lippendienst van Dante aan het christendom in de *Divina commedia* of van de Provençaalse minnezangers in hun Marialiederen.

Het tweede grote proces diende in 1595, dit keer in Engeland. De verdediging was toen in handen van de seniorpartner van ons kantoor, sir Philip Sidney. Opnieuw verweet men ons dat onze cliënt niets dan leugens in omloop bracht, ook al liet men de eis vallen hem wegens staatsondermijnende activiteiten uit de maatschappij te verwijderen, met als argument dat zijn handel, hoe dan ook, veel te nutteloos was om op enigerlei wijze als bijdrage aan de cultuur aangemerkt te kunnen worden. De openbare aanklager, een bekrompen puritein genaamd Gosson, besefte nog net op tijd dat hij op grond van deze redenering de zaak zou moeten seponeren en hij toverde daarom in zijn nood plotseling de sterke bewering uit zijn hoed dat mijn cliënt zich aan het vervaardigen en verspreiden van pornografie schuldig gemaakt zou hebben. Ik citeer: ‘hij infecteert ons met de pestwalm van de lust en verleidt ons tot schaamteloze zondigheid en wellustig liefdesgenot’. Dat deze strategische ommezwaai een evidente contradictie bevatte, omdat het iets wat nutteloos heette te zijn als subversief brandmerkte, deed nauwelijks terzake. Een rechtsgeldig vonnis was ook al lang niet meer waarnaar men nu streefde, neen, nu ging het erom de beklaagde in de ogen van de wereld belachelijk te maken, hem in moreel opzicht te compromitteren. Het was pure laster!

Welnu, de obsceniteit die men ons verweet veegden we van tafel met het argument dat niet de poëzie de mens corrumpeert, maar de mens de poëzie, tenminste als hij daarin uitsluitend naar erotiek snuffelt. En wat het waarheidsgehalte en het nut van de poëzie betreft (dit eeuwig boven ons hoofd hangende zwaard van Damocles) stoelden wij onze verdediging toen op het argument dat een gedicht met de platte realiteit niets te maken heeft; dat het niets in zijn bestaan bevestigt en daarom ook niet kan liegen, dat de dichter zich niet bezighoudt met wat er is maar met wat er zou moeten zijn. De dichter was (om onze horticulturele beeldspraak te hernemen) een hovenier die het zaad van het mogelijke in het bloembed van de werkelijkheid zaait en aldus het beeld van het goede in het hoofd van de lezer plant. En daarom (en hier waren wij helaas gedwongen met onze beperkte, uitsluitend juridisch geschoolde fantasie de allegorie verder uit te werken), daarom, herhaal ik, leidt het nadenken over een boom op een gegeven moment tot een definitie als ‘wortel-exponent’ en deze, al even associatief, weer tot tweede- en derdemachtswortels, die op hun beurt weer zeer pragmatisch naar de ruimtevaart en de sensatie van gewichtloosheid verwijzen, een zwevende manier van voortbewegen, op andere wijze ook te ervaren als vlinders in de buik als gevolg van roekoemeisjes in voornoemde tortelbomen. Verbijstering, vervolgens stormachtig applaus in de rechtszaal.

Het was ons gelukt duidelijk te maken dat in de didactische imperatief die alle verbeelding eigen is, het oude Griekse begrip *eikastike* (het ‘prefigureren van goede dingen’ volgens de toen gangbare etymologische interpretatie) met het liederlijke *phantastike* een even warme verbintenis aanging als de *oratio* met de *ratio*, de taal met het verstand. Daardoor ontstond een gedicht als ‘sprekend beeld’ dat ons in één klap nooit eerder geziene of vernomen inzichten deelachtig liet worden, epifanieën, met een waarlijk verpletterende uitwerking. Want het nuttigheidsgehalte van de poëzie lag in het feit dat ze het effectiefste overtuigingsmiddel is waarover de mens kan beschikken. Instemmend geknik bij de jury, waarna dan toch nog de vraag gesteld werd naar de eigenlijke zin en de ware bedoeling van poëzie. De dichter, zo zetten wij uiteen, heeft door middel van zijn fantasie als enige sterveling toegang tot de verschillende idealen van de maatschappij. Hij bezit de kracht en de mogelijkheid deze idealen voor zijn medemens in volle glans voor het voetlicht te brengen en daardoor de ideale intellectueel evenzeer te belichamen als de ideale politicus en de hele tijdgeest. Dat alles verenigde hij virtueel in zijn werk.

Daarmee hadden we de jury allang aan onze kant. En een beetje geluk gehad ook. Want gelukkig was niet ter sprake gekomen dat mijn cliënt daarvoor persoonlijk en bij voorkeur maskers placht op te zetten, zich verkleedde en zich bediende van alle slimme trucjes die de koketterie in huis heeft - zodat hij daarom maar al te vaak meer weg leek te hebben van een derderangsacteur, een dandy of een pooier dan van de filosoof, soldaat en minnaar die hij pretendeerde te zijn.

Maar, geachte leden van de jury, kijkt u nu eens goed hoe de beklaagde er tegenwoordig bij zit: van zijn overrompelende verschijning is niet veel meer over. De mode laat het afweten: de stijve kraag van zijn gesteven front werkt tegenwoordig al even misplaatst als de gepommadeerde snor, de sandalen, de geruite broek, het tweedjasje en de borsalino waaronder hij zijn langzaam uitdunnende zandkleurige haar denkt te kunnen verbergen. Ik weet, geachte dames en heren, dat hij op u niet al te voordelig overkomt, en zijn nu eens arrogante, dan weer gallige, melancholieke gezichtsuitdrukking maakt hem er ook al niet sympathieker op. Dat heeft minder te maken met het feit dat de openbare aanklager in het derde en tot op heden laatste proces, nu dertig jaar geleden, hem tot decadent bestempelde, tot bekrompen reactionair die alleen nog maar de schone schijn aanhangt zonder enig verhaal te hebben en zonder de maatschappij te willen veranderen. Een gesprek over bomen was opeens niet meer toegestaan. Elk rijm reactionair. En poëzie alleen nog maar als agitprop denkbaar. Maar hoe geduchter de vijand, des te groter de zegepraal. Want ook deze punten van aanklacht wisten we elegant te ontkrachten, en wel doordat mijn cliënt er overal gewillig in meeging en à la Neruda zijn *canto general* schreef, tot men van al die geëngageerde linkse protestlyriek schoon genoeg had en hij weer mocht tonen wat hij in zijn mars had.

Ja, mijn cliënt is steeds een opportunist geweest, daar komen we rond voor uit. De reden dat we nu toch ietwat ontdaan reageren ligt in het feit dat men, nadat men ons nu eens voor Jonge Wilden, dan weer voor Oude Zakken uitgemaakt had, ons wegens anarchie, demagogie en pornografie aanklaagde en ons om de zoveel tijd verplichtte rekening en verantwoording af te leggen betreffende onze waarheidslievendheid en onze stichtelijke kracht - dat men na dat alles nu meent ons simpelweg te kunnen negeren, en ons daarmee onmondig te verklaren. Als bewijs voert men aan dat wij ondertussen bijna ons gehele publiek, alsmede elke maatschappelijke status verloren zouden hebben en dat zelfs de goedkoopste boulevard-

krant ons niet de moeite van het noemen waard acht. Dat ons niets anders zou resten dan zelf in alle openbaarheid een proces te beginnen om überhaupt nog luisteraars voor een pleidooi als dit te mobiliseren.

Zeker, mijn cliënt gaat daar niet geheel vrijuit. Wij zouden hier vandaag niet bijeen zijn als hij zich wat minder verwaand zou opstellen en de vele buitenechtelijke kinderen die hij in de loop van zijn bonte leven had verwekt zou erkennen. Wie zouden we niet allemaal als getuige à decharge voor hem kunnen laten opdraven - Georges Brassens en Jacques Brel, Fabrizio de André en Ivano Fossati, Chico Buarque en Caetano Veloso, Leonard Cohen, Patti Smith en Bob Dylan... elke willekeurige beroemde popzanger, chansonnier en hiphopper, ja de laatstgenoemde in het bijzonder, omdat ze namelijk niet anders produceren dan lyriek in de klassieke Griekse zin van het woord. Maar ook elke bestsellerauteur en romancier, elke slagzinbedenker en copywriter heeft zijn kostje gekocht door het uitmelken van het dichterlijk erfgoed en door het leentjebuur spelen bij de hoge kunst van mijn cliënt. En hij doet daarmee precies datgene waarmee ook mijn cliënt zijn carrière begonnen is, iets dat hij uit pure ijdelheid overigens weigert te erkennen.

Daarmee naderen we al de eigenlijke kern van het probleem dat men, zo beweer ik, tijdens deze drieduizendjarige procesvoering tot nu toe over het hoofd heeft gezien. Want alle aanklachten die tegen mijn cliënt zijn ingediend, komen enkel en alleen voort uit het feit dat hij een slachtoffer is geworden van de mediarevolutie, die het mediterrane erfgoed van de dichtkunst in de vergetelheid heeft gestort en die zodoende mijn cliënt tot een levend anachronisme heeft verklaard. De vraag is alleen of zijn werk daarmee ook aan waarheid en aan nut heeft ingeboet.

De dichtkunst is, zoals de etymologie uitwijst, de kunst van de dictie, het karakteristieke woordgebruik dat alle poëzie eigen is en de ‘sprekende beelden’ van het gedicht doet ontstaan. Alle technieken van deze dictie - denkfiguren als metaforen en vergelijkingen, naast de klankfiguren van versmaat of rijm - werden echter uitsluitend ontwikkeld omdat men een vastomlijnd praktisch doel voor ogen had: informatie geheugenklaar te maken; kennis van generatie op generatie door te geven door muzikaal getoonzette taal als enig beschikbare geheugensteun te gebruiken. (Probeert u maar eens, geachte juryleden, de tekst van een liedje op te zeggen zonder tegelijk de melodie mee te neuriën...) Doordat men met vaste woordformules (de ‘listenrijke Odysseus’ evenzeer als ‘Onze Lieve

Heer') zich algemeen geldig uitdrukte en dingen bijvoorbeeld door middel van vergelijkende beeldoverdracht zo pregnant mogelijk karakteriseerde (de 'rozevingerige dageraad'), vervolgens beeld- en geluidsspoor met elkaar synchroniseerde, om op die manier een soort film in het hoofd te laten ontstaan, die zowel weekjournaal als amusement was, historisch breedbeeldspektakel evenzeer als nuchtere instructie filmpjes, propaganda evenzeer als godsdienst - oefening.

Alleen voor dit doel is de dichtkunst uitgevonden. Alleen daarvoor heeft ze het repertoire aan formules van haar tijdoverstijgende taal aangelegd. De traditie waarop ze kon teruggrijpen was veel ouder dan die paar millennia waarin ze zich als geschreven literatuur aan ons voordoet. En precies daar ligt de crux van ons probleem. Want de uitvinding van het alfabet beroofde de poëzie in één klap van wat altijd haar traditionele taak was geweest, van datgene waaraan ze haar bestaansrecht ontleende. Door de uitvinding van het schrift werden haar talige formules als medium van informatie overbodig, konden ideeën en feiten rechtstreeks gefixeerd worden zonder door de determinanten van de poëtische matrix getransformeerd te hoeven worden. Dat had als voordeel dat hele kennisgebieden zich van nu af aan van de dichtkunst konden losmaken en zich emancipeerden, zoals de natuurwetenschappen, de filosofie of de rechtswetenschap, omdat het nu plotseling mogelijk was geworden taal direct vast te leggen. Wel ontstonden er daardoor ook weer nieuwe poëtische genres zoals bijvoorbeeld het toneel, waarin mensen nu net zo konden spreken als ze dat normaal ook deden. Het nadeel was natuurlijk dat het hele instrumentarium van de poëzie plotseling overbodig leek te zijn geworden.

Deze abrupte functieverschraling, die het uitgangspunt vormde van alle processen die tegen ons gevoerd zijn, is de dichtkunst tot op de huidige dag niet te boven gekomen. Alsof we uit ons paradijs werden verdreven. Plato maakte dit al meteen duidelijk door de nieuwe naam waarmee hij haar verachtelijk bejegende. Nostalgisch op het verleden gefixeerd als hij was, beklaagde Plato de ondergang van de oude Aoiden, de door de goden en de geschiedenis aangewezen zangers, zieners en profeten, die in combinatie van ambten het monopolie op cultuuroverdracht hadden bezeten. Want door deze mediarevolutie van het schrift, die niet minder ingrijpend was dan later die van het computertijdperk, waren de dichters in 'poëten' veranderd, goddeloze 'makers', luidkeels hun waren aanprijzende taalhandwerkers, ordinaire verzenknutselaars en woordverdraaiers, die daardoor alle autoriteit en auctorialiteit hadden verloren en tot

armzalige ‘auteurs’ waren verworden, en daarmee in één keer al hun geloofwaardigheid kwijtraakten.

Na kennis te hebben genomen van deze feiten kunnen wij, zeer geachte jury, nu overgaan tot onze eigen verdediging, waarin wij het bewijs zullen leveren dat aangeklaagde ondanks alle verdachtmakingen, aanwijzingen en insinuaties waartegen hij zich in processen als deze te weer moest en moet stellen, wel degelijk van onbesproken gedrag is en dientengevolge ook een blanco strafblad heeft, en dat over zijn beroep dus, na deze ingrijpende veranderingen, anders dient te worden geoordeeld. Want wat is er van het oorspronkelijke karakter van de vermoedelijk millennia oude orale dichtkunst nog over? Uiterst weinig. Hoofdzakelijk het genot een gedicht te hóren, in eigen of andermans taal of in pure klankpoëzie, in alle gradaties van intimiteit en duidelijkheid. Het ligt besloten in datgene wat gebonden taal aan de muziek te danken heeft: de gedeelde ervaring waardoor de uitvoerende met zijn publiek tot een eenheid lijkt te versmelten, waarbij ademfrequentie en hartslag gesynchroniseerd worden door ritme, metrum en zinsmelodie; waar het woord zijn papieren karakter verliest en zijn archaïsche lichamelijkheid herwint. En er ontstaat een communicatie, die ooit ook de orale verstraditie eigen was, die in de begintijd in dienst stond van de religie; waar, zoals u weet, communicatie tot communie wordt. Het waarheidskarakter daarvan moge zich grotendeels aan een verstandelijke benadering onttrekken, de methode zelf niet: want daarin ligt nog altijd een overtuigingskracht waar reclamespreuk en politieke demagogie zich maar al te graag van bedienen; steeds als ons middels insinuatie van klankrijke woorden een boodschap verkocht moet worden die duidelijk niet bedoeld is om kritische vraagtekens bij te zetten.

Maar waarom is de potentiële conflictstof van deze hersenspoeling alleen dan actueel als het om religie, consumptiemaatschappij of populisme gaat, en niet bij poëzie? Omdat op die gebieden de poëtische kunstgrepen als middel fungeren om een vooropgezet en voor iedereen inzichtelijk doel te bereiken, terwijl de poëzie schijnbaar geen enkel doel buiten zichzelf schijnt te dienen. Daarom, dames en heren van de jury, dient allereerst de vraag naar de legitimatie van poëzie gesteld te worden. De orale verstraditie vond haar rechtvaardiging in het prijzen van aardse en bovenaardse heersers, in het vermaken van het publiek en in het overdragen van kennis, maar zoals Adam en Eva in het Paradijs altijd in ondergeschikte rol. Met het schrift echter, waarmee mijn cliënt al spoedig zijn beroep begon uit te oefenen, beet hij - om voor de laatste keer deze topos te

gebruiken - in de bittere appel; en at zodoende van de boom van kennis en zelfkennis. Voortaan werd hij zijn eigen wetgever. Niet langer waren het, zoals voorheen altijd gebruikelijk, de muzen die zijn gedichten legitimeerden, alsmede zijn door het goddelijke ingegeven bevlogenheid, neen, van nu af aan moest hij zichzelf rechtvaardigen.

Door schrift te worden verloor de verskunst ook haar eenduidigheid. Niet alleen omdat, zoals Plato kritiseerde, alles wat geschreven stond vrijelijk interpreteerbaar was, aangezien alleen de woorden en niet de intonatie en de mimiek werden vastgelegd, die immers bij uitstek bepalen hoe iets werkelijk was bedoeld - neen, ook om een andere reden boette de poëzie in aan algemene begrijpelijkheid en toegankelijkheid. Terwijl de orale verskunst bij alle breed uitgemeten epische schilderingen altijd nog rekening hield met het luisterende publiek (door zorgvuldig gedoseerde informatie, algemeen geldige formules en frequente herhalingen), had de poëzie uitsluitend met lezers te maken, voor wie een gedicht overzichtelijk was, oneindig herleesbaar. Zo ontstond de ‘tekst’ met zijn steeds dichter gevlochten textuur, die pas na herhaalde lezing zijn geheim prijsgaf. Dit weefsel maakte de poëzie onaantrekkelijk voor het brede publiek, dat immers meer geïnteresseerd was in de film in het hoofd, dan in de materiaalkwaliteit van het linnen doek.

U ziet, wij leggen de aangeklaagde het vuur nader aan de schenen dan alle openbare aanklagers voor ons, om ten slotte het volle licht te laten schijnen op datgene wat de poëzie zo uniek en bijzonder maakt, en om daarmee eindelijk ook het bewijs van de waarheid op tafel te leggen.

Hoe meer de poëzie voor papier, schrift en de stille lezer gemaakt werd, des te overbodiger werd het repertoire aan herhalingen die in de orale verskunst ter ontlasting van het geheugen van rapsode én luisterend publiek noodzakelijk waren; de verzen werden in plaats daarvan steeds complexer en nauwkeuriger. Dit had nog een tweede oorzaak; want aangezien de poëzie als medium geen herkenbare functie meer had, zat er niet veel anders op dan de poëzie zelf tot thema van de poëzie te maken. Zo hield ze de kijker steeds vaker gericht op de eigen wetmatigheden en specifieke middelen. Daarvan is, denk ik, de metafoor het belangrijkste. Of zoals onze eerste collega, Aristoteles, die de poëzie tegen Plato verdedigde, het uitdrukte: de metaforiek te beheersen is verreweg het hoogste. Want het gebruik van metaforen kan niemand ons bijbrengen; het is een teken

van genialiteit, want het maken van goede metaforen betekent oog hebben voor overeenkomsten.

In de poëzie neemt het hanteren van analogieën een centrale plaats in en precies daarin bestaat dan ook het praktische nut ervan. Was de metafoor vroeger slechts een kunstgreep om dingen pakkend te verwoorden, nu werd het een middel om kennis te vergaren. Een middel dat wel degelijk praktisch nut heeft: elke uitvinding, elke ontdekking gaat terug op een aha-erlebnis zoals van Archimedes in zijn badkuip, op het inzicht dat iets net zo is als iets anders. Op dit denken door middel van analogieën baseren zich zowel denktanks als *creative studios*; natuurwetenschap en techniek niet minder dan bijvoorbeeld de wijnkritiek (hebt u ooit een gourmetverslag gelezen waarin de wijn naar wijndruif smaakt?). Sterker nog: dit x = y is het enige zingevende mechanisme waarover wij beschikken. Wij hebben er onze wereld mee benoemd en deze begrijpelijk gemaakt. Uitgaande van onszelf, van ons lichaam, hebben wij ons door middel van metaforen de dingen om ons heen eigen gemaakt: van tafelpoot tot bergrug. Omdat het ons nu eenmaal onmogelijk is ons iets voor te stellen wat niet bestaat. Want alles wat zojuist is uitgevonden en als zodanig nieuw is, bestaat uit het oude dat er al was; en alles wat net ontdekt is, wordt pas voor ons begrijpelijk door vergelijking met het reeds bekende. En het vakgebied dat zich daarmee in hoofdzaak bezighoudt, dames en heren van de jury, dat is de poëzie. Waarmee we ons eerste argument hebben geformuleerd.

Tweede argument: waar de orale verskunst op memorisatie berustte, waarbij tijdens ‘performance’ rapsode, gedicht en toehoorders een tijdelijke eenheid vormden in een moment van zuivere tegenwoordigheid, heeft de geschreven poëzie in plaats daarvan het tijdloze omarmd. Een bewustzijn van zuivere tegenwoordigheid bestaat heden ten dage vermoedelijk alleen nog tijdens het moment van dichterlijke inspiratie, dat zolang duurt tot (zoals onze cliënt graag vertelt) de man uit Porlock aan de deur klopt. Wat daarop volgt is de uitwerking van die ene vondst, het construeren van het gedicht met behulp van diens bij voorbaat gegeven constituenten, wat neerkomt op een reconstructie van dit ene moment. Wat daarbij gethematiseerd wordt, is het terughalen van dit ene moment, pure herinnering zogezegd.

Ons eigen geheugen is geen videorecorder waarmee je een film opneemt die je dan zo vaak als je maar wilt kunt terugspoelen, neen, wij reconstrueren ons verleden steeds weer opnieuw door uit fragmenten steeds weer een nieuwe eenheid te construeren. Was de orale verskunst meer met een film te vergelijken, de poëzie heeft meer

weg van fotografie; de pretentie een algemeen geldig breed perspectief te kunnen presenteren heeft plaatsgemaakt voor het tonen van afzonderlijke, subjectief precies belichte momentopnamen. En waar de oude verskunst het verleden in een episch kader doorgaf naar de toekomst, omdat de orale traditie een door de tijd bepaald weefsel was, ziet zich de huidige poëzie veel meer buiten de tijd geplaatst, hebben haar versregels meer weg van tijdloos gefixeerde momenten.

De reden is gelegen in de muzikale gebondenheid van de poëtische taal, het rijm en de strofe; deze drie dingen verbindt een eigenschap die voor de orale verskunst bijzaak was en die pas nu in de zelfreflectie van de poëzie tot volle wasdom komt: door hun repetitieve structuur wijzen ze namelijk terug. Het rijm is niet anders dan een echo van een ander woord, het refrein een herhaling die ons weer naar het uitgangspunt terugbrengt, de melodie van de versregel de monotonie van het onveranderlijke. Dat alles maakt dat een gedicht de tijd kan stilzetten en opheffen, en op die manier als enige de subjectieve ervaring kan bewaren, onvergankelijk kan maken. De subjectieve ervaring, die noch het celluloid noch het digitale plastic zo direct kan weergeven.

Dat die subjectieve ervaring desondanks méér is dan een pure privé-aangelegenheid is te danken aan een tweede zaak die, naast de muziek, de technische revolutie van het schrift zonder kleerscheuren heeft overleefd: de stijlfiguren van de dichtkunst (de geschreven literatuur heeft aan het omvangrijke repertoire van retorische middelen niets kunnen toevoegen). Waar het gedicht tegenwoordig meestal een exponent is van ‘allerindividueelste expressie’, zijn juist deze objectiverende figuren de onontbeerlijke sturingsmechanismen die het boven het puur individuele uittillen. Alleen daardoor kan in het gedicht het persoonlijke exemplarisch worden, overdraagbaar, algemeen geldig; een gedicht dat een gesamtkunstwerk is van beeld, taal en muziek, van intellect en emotie. De totaliteit van een ogenblik waarin alles in zijn allermenselijkste kern wordt samengevat - die vindt zijn neerslag alleen in het gedicht; omdat zoiets niet prozaïsch te vertellen of dramaturgisch te ensceneren valt.

Maar de waarheid? Een goed gedicht onderscheidt zich van een slecht gedicht door de consequentie waarmee aan zijn formele eisen wordt voldaan, ongeacht of die nu van semantische, logische, allegorische of metaforische aard zijn, of van visuele (zoals bij de kalligrammen uit de Alexandrijnse periode met hun door schrift gete-

kende Eros-vleugels) of mathematische (zoals bij de *ars combinatoria* van toverspreuken, de hypogrammen die De Saussure bij Martialis aantrof, de op de middeleeuwse gematria opgebouwde liederen van Guihelm en François Villon of de rasters van de Oulipianers). Op sommige gedichten is het criterium ‘waarheid’ makkelijk toepasbaar: op sonnetten bijvoorbeeld, die de logische sluitrede van het syllogisme imiteren, of bij een allegorisch gedicht waarin de metaforen het hele betekenisveld uitdiepen. Maar welke waarheid steekt er in gedichten als van Inger Christensen, waarin de wereld in talige Fibonacci-reeksen wordt ontvouwen? Of, simpeler, in strofen die door de klankherhaling van het rijm geordend zijn?

Hoe logisch absurd het ook moge klinken, reeds de Soemeriërs geloofden dat er tussen woorden die qua klank op elkaar lijken een diepere, wezenlijke verwantschap bestaat. Een experimentele bevestiging hiervan geeft ons, verrassend genoeg, de huidige neurologie: iemand die zo geconditioneerd wordt dat hij, als hij in een talenpracticum het woord ‘rijm’ hoort, een stroomstoot krijgt toegediend, krimpt ook ineen als hij hoort dat hij ‘slijm’ in zijn neus heeft of verse ‘tijm’ op zijn geitenkaas moet strooien. Het lijkt wel alsof het rijm een biologische basis heeft en als zodanig ook aanspraak maakt op een eigen soort waarheid. Maar hoe zit dat bij gedichten die zich presenteren als tekstgrafieken of objecten? Hier zou nu eigenlijk een eigentijdse poëtologie moeten inspringen - die echter nog niet geschreven is. Zoveel kan al wel gezegd worden: ook bij die visuele figuren is vooral sprake van nabootsing van de meest uiteenlopende in de natuur voorkomende structuren, en ook hieraan ligt de oeroude idee van de Griekse mimesis ten grondslag. Opgevat als interpretatie en uitbeelding van ‘de’ werkelijkheid. En er bestaat denkelijk geen kunstvorm die die twee dingen geconcentreerder kan realiseren dan het gedicht. Daarmee zouden wij als *conclusio* van ons pleidooi kunnen volstaan. Maar daar is nog niet alles mee gezegd.

De focus van de poëzie is, zoals gezegd, gericht op de eigen wetmatigheden van het genre: de verschillende manieren waarop taal georganiseerd en gesystematiseerd kan worden. Aangezien taal en denken elkaar wederzijds beïnvloeden, hebben beide automatisch een zeker waarheidsgehalte; de poëzie - welke dan ook - is alleen al daarom waar, omdat ze niet buiten het woord kan. In dat opzicht is een gedicht, om een moderne vergelijking te wagen, zoiets als een module; elke strofe een schakelkring, ieder vers een chip. Vanuit deze vorm van informatica gezien, legt de poëtisch gecodeerde taal het contact tussen realiteit en bewustzijn, biedt het gedicht evenzeer

modellen ter representatie van de werkelijkheid als proefopstellingen om die werkelijkheid te onderzoeken. Doorslaggevend is uitsluitend de geleidbaarheid van deze poëtische chips. Als je in deze context al van waarheid wilt spreken, dan alleen in relatieve zin, in zoverre dat het daarin minder om ‘waar’ of ‘onwaar’ gaat, maar des te meer om ‘goed’ of ‘slecht’: hoe stringenter het ordeningprincipe van zijn vorm en hoe consequenter de toepassing is, des te informatiever is het gedicht - want alleen de allergrootste pregnantie kan de stortvloed van gegevens in deze module tot een minimum beperken. Onverschillig welk programma het uitvoert, het zal ons altijd iets over de werkelijkheid vertellen en het waarheidsgehalte daarvan zal hoger zijn naarmate zijn innerlijke schakelingen completer, efficiënter en geïntegreerder functioneren.

Wat er dan uiteindelijk op het beeldscherm te zien is, zijn schema's - schema's als kaarten van de wereld, waarvan sommige de neerslaghoeveelheden weergeven, andere de stromingen en de windrichtingen en nog weer andere de geologische eigenschappen, de hoogteverschillen en de temperaturen, respectievelijk de bevolkingsdichtheid en andere statistieken. U begrijpt, dames en heren, waar ik heen wil: elke afzonderlijke kaart die dit programma genereert, maakt een specifiek aspect van de werkelijkheid zichtbaar. Dat is argument nummer drie van ons pleidooi.

En toch is daarmee opnieuw slechts een bepaald aspect van de poëzie benoemd. Want even belangrijk als deze definitie van het gedicht met zijn in- en output van ik en wereld is het vaste gegeven dat de informatica van de poëzie van een ander kaliber is dan de ons bekende. Mijn cliënt die er als gevolg van al deze IT-metaforen tamelijk blasé uit is komen te zien, weet maar al te goed dat de taalhandelingen die hij zijn verzen laat verrichten zeer nadrukkelijk van de waarheid afwijken, voorzover we waarheid opvatten als een stilzwijgend erkende conventie onder mensen. Dat ligt a) aan het feit dat de dichter vaak meer hecht aan originaliteit dan aan waarheid, die hem vaak veel te banaal is. Maar het ligt ook b) aan de ontbrekende precisie van het medium taal. En het ligt ook c) aan de stijlvormen van de poëtische dictie. Maar ook d) aan de complexiteit van geschreven taal. En e) aan het feit dat in een gedicht steeds meerdere ordeningsprincipes gelijktijdig aan het werk zijn - en zodoende met elkaar in concurrentie gaan: de grammatica met de door de beperkte lengte van de versregel vaak elliptische syntaxis, die beide weer aan de eisen van versmaat en muzikaliteit moeten voldoen, terwijl dat alles weer in de pas moet lopen met de logica van tropen en beel-

den. Vergelijkbaar met een kruiswoordraadsel dat verschillende talen in één enkel raster combineert en bovendien ook nog iets zinvols wil zeggen. Een van de redenen waarom er zo weinig goede gedichten zijn.

Het desondanks steeds weer proberen op die ene waarheid te stuiten die op alle niveaus geldig is, daarin ligt in de klassiek Griekse zin de eigenlijke Eros van de poëzie - met de allergrootste fijngevoeligheid aan dingen te willen raken, die ongrijpbaar zijn. Maar belangrijker nog dan deze eigenheid zijn de ambiguïteiten die door dit procédé ontstaan. Waar de verschillende taalregisters elkaar overlappen, ontstaan dubbelzinnigheden en ten slotte contradicties. Zoals er bij iedere metafoor één helft onmiddellijk begrepen wordt, is er een tweede waarmee iets vreemds gebeurt dat niet meer puur rationeel te ontleden valt, en waar de metafysiek begint. En daarin, dames en heren, ligt de ware kracht van het gedicht: dat het in zijn poging om de ‘wereld’ te representeren laat zien dat het paradoxale al daar begint waar twee woorden op elkaar botsen. Dat is zijn waarheid: te laten zien waar het tegenstrijdige begint en hoe. In de Wittgensteinse helderheid die hoort bij zijn hermeneutiek: een gedicht levert zijn eigen beoordelingscriteria en parameters zelf bij, opdat een controleerbaar iets ontstaat dat ieder woordenboek en alle taal overstijgt.

Dat is de ware compatibiliteit van de poëtische waarheid. Dat een gedicht tot aan de grenzen van de filosofische kennis gaat omdat het via deze contradicties beweert dat alle gedichten - net als alle Kretenzers - liegen alsook de waarheid spreken. Als argument nummer vier zou dit nu wat al te filosofisch zijn om een ons vijandig gezinde jury te kunnen overtuigen. Maar deze door de poëzie geënsceneerde ambivalenties hebben ook een zeer praktisch effect - want ze geven de fantasie een vrije speelruimte die door niets in te perken of te beheersen is: speel- en bewegingsruimte voor het denken. Dat is de reden waarom mijn cliënt er genoegen in schiep, ja het als een eer beschouwde dat men hem subversiviteit verweet, en demagogie en pornografie. Omdat daardoor alle totalitaire systemen hun ware aard moesten laten zien, die hem met zulke showprocessen op de knieën wilden krijgen. En dat niet zonder grond. Want in zulke dictaturen herinnert de poëzie, het oudste beroep ter wereld, zich aan datgene wat ze ooit was: spreekbuis voor iedereen. Zij het ondergronds, door middel van geheime boodschappen en de samizdat. Maar alleen daarom verontrust het mijn cliënt ook niet werkelijk dat de geachte officier van justitie nu besloten heeft de aanklacht tegen hem stilzwijgend te laten vallen: want dat is tevens een teken dat

het de poëzie goed genoeg gaat. Omdat ze, in goede en in kwade omgeving, zo vanzelfsprekend is geworden dat niemand meer merkt hoe alomtegenwoordig haar aanwezigheid sinds lang is. Misschien al te aanwezig op ieder televisiescherm en ieder reclamebord, op elke radio, op elke gedrukte pagina. Zodat mijn cliënt inmiddels overweegt...

Jochberg, 5 mei 2003

Amjad Nasser

Meisje bij Costa

In het café Costa in Hammersmith kwam ze binnen en nam plaats aan het tafeltje tegenover mij, hoewel er in het café geen bezoekers waren, op een morgen die tevergeefs poogde stralen te ontlokken aan de satijnen Londense hemel.
Ik zat te denken aan een gedicht waarin een meisje binnenkomt en plaatsneemt tegenover een dichter die een gedicht probeert te schrijven over een meisje dat binnenkomt en plaatsneemt tegenover hem in een café waar geen bezoekers zijn.
Het meisje legde haar boeken op de tafel, plaatste haar tas op de grond en ontdeed zich van een violet kunstleren jasje waarbij er regendruppels vielen en haar harde borsten naar voren schoten en schokten vanachter haar blouse.
Ze boog zich over haar tas, haar haar kwam naar voren hangen, ze bracht het in een snelle beweging naar achteren, stak een sigaret op en nipte aan haar koffie, terwijl ze mij intussen schuins aankeek.
Meer dan eens maakte ze aanstalten om iets te zeggen, maar deed het niet; meer dan eens maakte ik aanstalten om haar aan te spreken, maar bedacht mij.
Met haar blauwe blouse met halve mouw die haar knoestige armen onbedekt liet, en haar schouders waar jonge panters vanaf sprongen, en haar voet die onder het tafeltje draaide als een windvaan, leek zij op het meisje van het gedicht.
Alle tekenen wezen naar haar.
Zwaarte en beweging van de lucht onder de tafel waren aan het veranderen.
Ik wierp mijn pen, als viel hij per ongeluk, op de grond om te zien wat er zou gebeuren. Nauwelijks had ik hem opgepakt en mijn hoofd weer opgericht, of het meisje was verdwenen.

Op de muur tegenover mij was een grote reclameplaat van een
meisje alleen dat zit te roken, koffie opslurpt en schuins opkijkt in
een lokaal dat lijkt op dit café.
.....
.....

De nog-steedse werveling onder de tafel
Het warme koffiekopje
De brandende sigaret op de rand van de asbak
Het met lippenstift besmeurde papieren servet
Mijn hart waarvan de kloppingen van verre hoorbaar zijn
Het gedicht dat aan een ander gedicht moest denken en het schreef.

Londen, begin 2000

Nog een Penelope

Nacht der reizenden:
Omslagdoek van zilveren zuchten
Waaraan de dame van het lange wachten weeft.
Zijn liederen roeren ons opnieuw ten diepste.
De omwikkelden vuren hun rijdier aan
Op de startbaan van de duistere lust van het gevaar,
Stellen schouders bloot aan dauw die parelt door 't gezucht der bomen
Onder een toekijkende hemel.

Nacht der reizenden:
Seringen tuniek op de schouders van een dame
Die twintig jaren lang
Een stille hunkering weefde voor een man met verwonde knie
Die niet kwam.

Londen, 1988

Dichtervriendschap

I

Wie mij ziet informeert niet meer naar jou,
Wie jou ziet informeert niet meer naar mij.
En zo het al gebeurt, is gemompel ons antwoord.
Niet ons hinniken van voorheen.

Het schijnt dat wij plotseling oud geworden zijn,
De veertig gepasseerd. Dat wordt alleen wie niet
Aan de passerenden zijn woordbreukmacht verspilt,
Want dichters die de draak der vriendschap voeden met hun schoudervlees,
Sterven doorgaans spoedig na hun eerste verzen.

II

Je liep met mijn verzen zo snel als de korte-afstandsloper,
Ik liep met die van jou om je vóór de eindstreep in te halen.
We waren sterk genoeg om woorden te betalen aan wie geneigd was
Kritiek te uiten op de verzen van de afwezige derde.
En nu
Ik denk na
Ik span mijn lippen
Ik antwoord in neutrale termen, veel te droog voor jouw ‘niveau’
als dichter,
Pogend te voorkomen dat mijn wrevel zichtbaar wordt omdat je
nog springschrijvend bent
En hoogstwaarschijnlijk óók zo doet.

III

Waar is de koperen long, het kenmerk onzer stemmen als jij over mij sprak en ik over jou?
Waar zijn de vuisten die balden tegen onze critici die vast en zeker toegenomen zijn
Nu in de koffiehuizen?
Waar zijn wij van wie men als men een van ons zag, dacht dat hij er twee was?

IV

De twee dichters die elkander troffen onder flitsen van beloften op een Arabische soiree waar een leven wordt beschut dat met het hoofd naar achteren voorwaarts gaat, van wie er een pastorale verzen schrijft in vrije vorm, de ander een gebonden vers dat zijn stijl ontleent aan de kleefstof der lyriek, liggen nu languit, zij aan zij, in het groene veld der vriendschap, lezen elkaar gedichten voor die voor niets minder gaan dan de wereld te hervormen.

Londen, lente 1999

Jalal El-Hakmaoui

Waarom neemt de dichter zijn vrouw mee naar McDonald's?

Je legt het ene been over het andere
Golven zijn in slaap onder je voet
Als een hitsige kudde kamelen
Eet je de Amerikaanse hamburger
Voor het eerst in je leven
Klop je tegelijkertijd
Op die vette nek van je vrouw
Als je haar vertelt over Niffari's wasmachine
Het kapotte hemd van Osman
De blonde Amerikaanse vlieg die je hebt ingeslikt
Kortgeleden, zonder dat je er erg in had.
Van haar kant heeft ze 't over je auto, zo lelijk
Als een schurftige hazewind
Die je moet inruilen voor een nette ezel
Voor ze jou en je literair-kritische theorieën inruilt
Voor iets (geeft niet wat) om de slaapkamer mee op te fleuren.
Je vrouw proest het uit,
Huilt van het lachen,
Opent de veren van haar benen voor de tong van de wind.
Je wenste dat je haar tussen je tanden kon houden
Haar kon breken als een rotte noot
Of haar in het lege luciferdoosje op tafel kon doen.
Maar je bent een gelovig mens
Je gelooft dat je getrouwd bent in een ‘love story’
Met een zwijn met het gezicht van Manfalouti
De poten van Nazik al-Malaika
En dat jij (om reden van dit alles) dagelijks zelfmoord pleegt
Door honderd traditionele gedichten in te slikken.
Je maakt met zwijnen geen grappen

En de zwijnen hebben geen tijd om met jou te schertsen (daar gaat het om)
Zodra je je mond legt op die van de walvis tegenover je
Besef je dat de aarde kan ondergaan in een halfvol glas ijswater,
En dat je een dichter bent op het toppunt van geluk.

Het magere meisje met het kleine hoofd
Als een tennisbal
Leest *Femme actuelle*
Kijkt (stompzinnig)
Naar de echtelieden in de cel van McDonald's
Bij wie het geluk uit hun grote monden waaiert
Als spuug,
Terwijl ze (als geveinsde vriendelijke ouders) hun handen leggen op het achterste
Van hun blonde kinderen wanneer die met hun plastic vingers naar de straat wijzen en schreeuwen:
PAPA... PAPA... Regarde... regarde...
Cet homme pisse sur notre voiture
McDonald's lacht en krabt zijn staart.
Het ware gedicht is een vangnet met enorme gaten
Voor het vangen van het grootst mogelijke aantal beren.
Ik heb geen vertrouwen in de dichtersvrouw met het gezicht van Manfalouti
En geen vertrouwen in de ogen van het net.
Hetzelfde met betrekking tot het magere meisje:
Ze leest *Femme actuelle*,
Kijkt (af en toe) op haar horloge,
Zonder haar cola op te drinken.

Mona Lisa piekert over uitgestorven wezens in de Boem Boem Bar

Ik koop een zenuwachtige serveerster
Met een metalen oor tussen haar dijen
Op de markt voor oude grammofoonplaten
Om er wat van mijn nachtmerries in te doen
En mij te bevrijden van het vet van het kussen
Dat mij dagelijks arresteert in een detective.

In de luchtkamer wetten de gordijnen
De depressie van een minnares
Die in één tel een gebouw neerhaalt
Mij uitnodigt voor een lange gezellige avond
In het aquarium des levens.
Aangezien ik het echtelijk leven niet mag
Noch de pyjama's die luisteren naar de songs van Oumm Kalsoum
Na iedere sentimentele kibbelpartij,
Leg ik de zenuwachtige serveerster op haar buik,
Ga ik binnen in het lichaam van een blinde monteur die zingt:
Boem, boem, boem
Ontleed haar in een miljoen stukjes die niet per se
Behoren tot enige seksuele lobby.
Ik werk als de motor van een junkie
Omgeven door smetvrije mannequins
In een smerige film.

Snel zet ik haar weer in elkaar
Doe haar in de doos met Engelse sleutels
(onder mijn blauwe overall)
Ze brengt de militaire groet
Aan een fotoalbum met op de kaft
De witte bril
Van een zwarte man die zingt: Boem, boem, boem...
En aan een vliegtuig dat over tien minuten zal opstijgen.

Zelfportret

Mijn leven heeft geen behoefte aan een Macintosh-computer
Of een sluwe kunsthandelaar om zijn geschikte plaats te krijgen:
In een vergulde lijst en opgehangen,
Bijvoorbeeld, in een loket met automaat.
Nee, alleen aan een blauwe bromfiets
Waarop ik met een nieuwe sjaal naar Mona Lisa wuivend wegrijd
Als zij haar tong uitsteekt vanachter een verrekijker
Om het voorval dichterbij te halen
En ik haar toeroep: ooooooooooooooooooh!
Mijn vette vrouw ben ik in bad vergeten,
De douche heb ik niet goed dichtgedraaid.

André Aciman
Op zoek naar blauw

Toen ik jaren geleden met mijn moeder en broer in Rome woonde terwijl mijn vader in Frankrijk zat, pakten we met Kerstmis en Pasen, en 's zomers soms nog twee keer, een paar koffers in en belden dan, als was het iets wat spontaan bij ons opkwam, een taxi, zochten op het Stazione Termini de *direttissimo* van halfvier, haalden de kaartjes tevoorschijn die ik een dag eerder op de terugweg van school had gekocht - ik was de enige die voldoende Italiaans sprak om kaartjes te kopen - en waren eer we goed en wel zaten en ons heel het vreugdevolle traject voor ogen hadden kunnen stellen als bij toverslag onderweg naar Parijs.

Natuurlijk dacht ik vooraf nooit aan de reis; ik deed alsof ik erdoor werd verrast. Het leek zo'n buitensporige, onwaarschijnlijke luxe, dit naar Parijs gaan - hybris bijna, als je naging hoe arm we na ons vertrek uit Alexandrië waren - dat het eerder een kwestie van bijgeloof dan zuinigheid was dat we, om de reis niet in gevaar te brengen door te veronderstellen dat die werkelijk zou plaatsvinden, steevast bleken te hebben veronachtzaamd cadeautjes te kopen voor degenen die we met opzet hadden verzuimd te vragen ons van de trein te komen halen.

De reis zelf was een verschrikking en duurde achttien uur. De uit Napels afkomstige trein zat vol rumoerige militaire verlofgangers, immigrantenmoeders die beladen met dozen op bezoek gingen bij hun kinderen in het noorden en secretaresses van in de vijftig op wie de soldaten het altijd weer voorzien hadden. Als je eenmaal werd gewekt aan de grens, doorgaans om één uur 's nachts, en de eerste vleugjes Frans meende op te vangen, was je dolblij en tegelijk diep ellendig. Je was in Frankrijk! Maar in de benauwde tweedeklas-coupé, waar zes en soms meer personen met hun schoenen uit hadden geslapen, waande je je bij een boer op stal.

Er deden zich tijdens deze treinreis evenwel twee magische momenten voor die ik allebei kon dromen. Het ene kwam tegen de ochtend, wanneer je de trein vanachter de beslagen ramen door de

stille velden van Chambéry voelde snellen, waar de tussen de bomen optrekkende grondmist het landschap toedekte als witte tempera. Wat mij betrof was dit het hart van dat heerlijke, zo verlokkelijke werelddeel dat Europa heette. Het andere was veel opmerkelijker. Het deed zich ongeveer twee uur of misschien iets langer na vertrek uit Rome voor als onze trein zich langs de Toscaanse en Ligurische kust werkte, langs grote landhuizen en kastelen en eindeloze rijen cipressen, dit alles met uitzicht op wat wel de sereenste kust ter wereld moest zijn. Om de zoveel tijd werd dit sublieme schouwspel evenwel onderbroken door een tunnel, een oude muur of te dicht op de spoorlijn gebouwde huizen, wat fnuikend was voor mijn verlangen om die villa's en vergezichten zo lang op me te laten inwerken dat ik me kon verbeelden hier te wonen. En toch heb ik zo de Tyrrheense en Ligurische Zee leren vereren: met abrupte coupures en in gedwarsboomde heerlijkheid, als waren ze in hun totaliteit onwerkelijk en onbestaanbaar - zoals de tocht naar Parijs onwerkelijk en onbestaanbaar moest blijven om te kunnen doorgaan.

Ik nam nooit de moeite om op de namen van de stations aan de kust te letten, en de zee was er dan ook altijd zomaar ineens. Een deel van de magie lag hierin dat ik niet precies wist wanneer ze kwam, en of ze überhaupt wel zou komen, dan wel of ze, helemaal niet zo mooi als ik meende, al voorbijgekomen was zonder dat ik het gemerkt had.

Jarenlang kon ik deze prachtige uitgestrektheid, heel dit stil en tijdloos blauw, waar de heuvels en rimpelloze stranden geschapen leken om als louter herinnering te bestaan, nergens inpassen. Ik zag er nooit foto's van, hoorde er nooit iemand over praten; ze versmolt met een vasteland waar kleine plaatsjes lagen met vreemde namen als Viareggio, Forte dei Marmi, La Spezia, Cinque Terre, Rapallo. Sommige van die namen kwam ik tegen in mijn lectuur over het leven van Byron, Shelley en Stendhal. Maar dat was alles.

Toch bleven deze twintig minuten weidsheid, onderbroken en ten dele versperd als ze waren, het allermooiste wat ik kende. Wat het extra betoverend maakte was misschien het vertrek uit Italië, dat me destijds tegenstond, of de vreugde van de tocht naar Parijs, waarheen we volgens iedereen uiteindelijk zouden verhuizen. Of misschien was het gewoon het eens zo vertrouwde, alledaagse genoegen - tegenwoordig een luxe - van royaal, zij het niet onbelemmerd, zeezicht. Voor een Alexandrijn, gewend het strand de hele dag binnen zijn blikveld te hebben, was het als een weerzien met naaste familie twee jaar na een ruzie: een vreemde mengeling van geforceerde amicaliteit, niet meer verwachte vertrouwdheid en

weemoedige aanwijzingen dat het ondanks de omhelzingen misschien toch nooit meer zal worden zoals het was.

Niet dat ik in Italië nog nooit een strand had gezien. Maar dit was anders. Dit bood tijdloosheid, ruimtelijkheid, spiritualiteit, niet het vooruitzicht op veredelde zwembadgenoegens dat me in de stranden van Rome aantrok. Dit was het vierseizoenenstrand: het strand als levenswijze, het strand bij de hand, het strand in het bloed. Net als in Alexandrië. De passage van zo'n ruim zeegezicht was als de passage van Alexandrië, zoals het gaat in dromen, wanneer we een huis begroeten dat niet meer van ons is, dat eigendom van anderen is maar ieder ogenblik aan ons kan terugvallen omdat het universum zo'n logisch geheel zou zijn indien dat gebeurde. Het schouwspel deed me des te intenser terugdenken aan het strandleven, deed me ernaar terugverlangen, deed me precies voelen wat mij haast aanraakbaar nabij was maar ontbrak en me tot tranen zou kunnen bewegen. Daarom was het tenslotte zo mooi: omdat het vertrouwd was, omdat ik het eindelijk had teruggevonden, omdat ik ervan vervreemd was geraakt, omdat het geschapen was om teloor te gaan. Het verlies van de zee lag al in elk beeld van de zee besloten. Je kijkt ernaar omdat ze niet echt bestaat, nooit echt zou kunnen bestaan; omdat ze niet van jou was en nooit meer van jou zou zijn.

De betovering werd verbroken - of liever gezegd verdiept - toen tijdens een reisje dat ik vijftien jaar later maakte een meisje en ik gewapend met een Eurailpas door ditzelfde landschap spoorden en, van oordeel dat dit misschien wel het volmaaktste plekje op aarde was, een paar stations verderop ineens uitstapten, in Nervi, een plaats waar we geen van beiden ooit van hadden gehoord. We hadden geen hotelreservering. Het was tien uur 's avonds. En het regende. Maar we hadden niet het gevoel dat deze situatie verkeerd kon uitpakken. We vroegen een taxichauffeur ons naar het beste hotel te brengen, ervan uitgaande dat een dergelijk hotel het spectaculairste uitzicht op zee zou bieden, maar wel beducht dat er geen kamer vrij was. Toen we aankwamen, stapte ik uit de taxi, zei de chauffeur de motor niet af te zetten - een daad van bezwering - en holde naar binnen om een vraag te stellen waarvan ik op voorhand vermoedde me hem te hebben kunnen besparen. Het antwoord verbaasde me. En of men kamers had. Met zeezicht? Natuurlijk, *signore*. En een balkon erbij? Wat had ik dan gedacht? Tien minuten later zaten we op een balkon dat uitkeek op het halfduistere klif van Nervi en Bo - gliasco en zagen de woeste golven bij avond op de rotsen beuken - een aanblik een romantisch gedicht waardig.

Toen we de volgende ochtend wakker werden en de balkondeu-

ren opensloegen, trof ik aan wat ik vreesde nooit van mijn leven meer te zullen aantreffen. Herstel: ik trof aan wat ik al vreesde aan te zullen treffen maar onmogelijk kon durven hopen aan te treffen en ook nog steeds hoop nooit meer te zullen aantreffen - omdat ik me er geen raad mee zou weten, omdat het verlies van de zee het wonen in New York makkelijker te accepteren maakt, omdat ik de zee tegemoet wil treden op mijn voorwaarden, niet de hare, en omdat ik daarbij alles of niets wil, terwijl ik heel goed weet dat ultimatums aan mensen naar hun intentie onaanvaardbaar zijn - dus aan de zee al helemaal.

Wat ik die ochtend aantrof was volmaakt zwemweer, een volmaakt blauwe zee, volmaakt blauwe lucht, volmaakt ontbijt, bovengebracht op ons volmaakte kamertje en genuttigd aan het allervolmaaktste tafeltje op het allervolmaaktst balkon. Na het zwemmen ging het terug naar het balkon. Na de lunch, weer naar het balkon. Na een lange siësta, weer naar het balkon. Voor de bezienswaardigheden was nauwelijks tijd. En wat was er te zien in Nervi? Ik pakte mijn dagboek en kwam, hoe bevlogen ook, niet verder dan deze intens deemoedigende woorden: *E di tutto questo mare, cosa faccio?*

Het is onmogelijk te vertalen wat deze woorden betekenen. Al was het maar omdat ik niet zeker weet of ze strikt genomen überhaupt wel iets betekenen in het Italiaans. Maar laat me een poging doen met het volgende: ‘En wat moet ik nu met al dit water?’ Het gaf uitdrukking aan het hulpeloze van iemand die door weelde wordt overweldigd. Zoiets zeg je bij het krijgen van een enorm, onhanteerbaar cadeau dat je niet kunt (of wilt) aannemen - een hele doos met boeken, een kilo bonbons of zelfs een tweede leven, compleet met kinderjaren en puberteit, alles weer van voren af aan. Of vergelijk het met een copieus nagerecht dat je opgeschept krijgt en waarvan je bij jezelf denkt, met gulzigheid en dank en niet weinig bange vermoedens: moet ik dit echt allemaal opeten? Zou u niet liever iets terugnemen? Ik ben zo'n hoeveelheid niet gewend. Moet het in één keer op? Mag ik niet wat mee naar huis nemen? Zal dit me mijn leven lang achtervolgen? Kan het niet weg?

Het leek wel of ik het maar lastig vond. In plaats van gebiologeerd te zijn door het uitzicht, in plaats van uiting te geven aan grote vreugde eindelijk op deze plaats te zijn die me jaren eerder aan een verbeterde versie van Alexandrië had doen denken, was het haast klaaglijk wat er bij me bovenkwam, misnoegd. Het klonk zeurderig. Ik was zo gewend geraakt aan uitstel en afstel dat ik, oog in oog met overvloed, reageerde met een poging die weg te denken.

Misschien kwam mijn ogenschijnlijke achteloosheid of ontgoo-

cheling voort uit het al te frontale, overdonderende en kwistige van het schouwspel. Ik wilde het in aangelengder vorm, gefragmenteerder, minder direct en onbelemmerd, ik wilde het zoals het jaren eerder was geweest vanuit de trein naar Parijs, hoewel het toen juist het fragmentarische van het vergezicht was dat me altijd zo ergerde en frustreerde. Gezeten op mijn balkon bleef ik maar uitkijken over al dat fabelachtige blauw, en buiten het besef van mijn hulpeloosheid was mijn enige gedachte: *Voilà. Ik vertrek over drie dagen!* Ik wilde mijn ogen sluiten. Ik was op de volmaaktste plek op aarde. Er viel, denk ik achteraf, niets meer te wensen. Niets meer te zeggen.

Maar dat was het juist. Er was niets om over te schrijven, niets om een beeld van op te roepen - er gebeurde niets. Alles wat ik kon bleek bij deze gelegenheid volkomen nutteloos. Er was, om het modern te zeggen, geen narratieve ontwikkeling.

Denken - zoals elke kamergeleerde steeds weer ondervindt als hij botst met de ijzeren wetten van het leven, het lichaam, het genot - doe je achteraf, niet van tevoren en zeker niet tijdens. Op de vraag ‘Wat moet ik nu met al dit water?’ had het antwoord moeten zijn: ‘Erin duiken.’

Nooit van mijn leven was mij zo overvloedig opgeschept en had ik er zo'n honger aan overgehouden, zo'n onvrede. Als een rijk geworden emigrant die terugkeert naar zijn geboorteplaats in de hoop de dorpelingen te imponeren maar die vaststelt dat hij hen niet herkent en dat zij daar volkomen onverschillig onder blijven, wist ik niet eens wat ik hoorde te voelen, laat staan wat ik voelde, afgezien van dit mengsel van verlamming en vreugde. Ik besloot uiteindelijk in een persoonlijke kroniek de volgende zin op te nemen: ‘Al die lucht en al dat water - wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt?’ De woorden vormden niet zozeer een vraag als wel een uiting van wanhoop, verslagenheid, van een diep besef van ironie. En als vraag was het er een waarvan ik wist dat er geen antwoord op bestond.

Wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt? betekende: ik kan het niet vastpakken - alleen maar kijken en blij zijn gezien te hebben. Maar is dat genoeg - alleen maar toekijken en verder alles laten zoals het is?

Wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt? betekende: hoe neem ik die verbluffende weidsheid mee terug naar Amerika? En waarom - waarom deed zich de verleiding daartoe voelen nu ik vrede had gesloten met Amerika? Wat heeft het voor zin om te worden vergast op zoveel blauw, blauw dat ik innig liefheb maar heb leren liefhebben om geen andere reden dan dat ik meende

te mogen denken dat het alleen als herinnering kon bestaan en dus onwerkelijk is?

Wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt? klonk haast als verwijt, alsof ik mijn beleving van de zee net zo omdraaide als toen ik als puber in Egypte het strand meed uit angst degenen tegen te komen die ik zo dolgraag zag en veinsde te ontlopen in de hoop dat ze me zouden vragen waarom.

Wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt? Wat is dit anders dan het verlangen om een vorm van toegang te ontlokken aan hen die we niet krijgen kunnen en liever hadden ontmoet noch waren gaan liefhebben maar gedoemd zijn te blijven begeren?

Wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt? Dat is de vraag van wie niet handelt maar praat, als zouden woorden iets vermogen wat de rauwe ervaring niet biedt.

Mijn liefde voor de zee is deels een gevolg van het verlies van Alexandrië en niet per se iets wat ik in Alexandrië heb opgedaan. Juist omdat ze verloren is gegaan heb ik de zee lief. De zilte lucht, de beroering van de zon op onbedekte huid en bovenal de magie van het strandleven met zijn vreemde, omstandige rituelen.

Maar een even goede vraag zou zijn: wanneer heb ik de zee eigenlijk leren vereren?

Wanneer heb ik bijvoorbeeld de onwaarneembare signalen leren verstaan waardoor je, terwijl je nog met je ogen dicht in bed ligt, uit kunt maken of er op het strand een witte, een rode of helemaal geen vlag is gehesen?

Wanneer had ik de magische gewaarwording ontdekt die het is om naar het strand te lopen zonder nog iets van een strand te kunnen bespeuren, en wanneer heb ik, zoals alle geboren Alexandrijnen en doorgewinterde strandgangers die bijgelovig zijn, de andere kant op leren kijken, al was het maar om te doen alsof ik niet wist dat ik wel degelijk onderweg was naar die ene plek waaraan ik zo'n genoegen beleef?

Wanneer heb ik de lichte vrees ontdekt, de *légère angoisse*, waarmee ik naar het strand liep en me betrapte op een gevoel waarvan ik me vele jaren later realiseerde - waarschijnlijk met het vermoeden het als volwassene misschien niet te boven te zijn gekomen - dat het een besef van beduchtheid en ontsteltenis was, opgeroepen door het beeld van de meisjes op het strand, begeerlijk en ontregelend, met hun lichamen waaromheen nog altijd mijn angst om te begeren hangt, of te hevig te begeren, of te worden weggelachen om mijn begeren?

Wanneer heb ik het strand om zeven uur 's ochtends leren lief-

hebben, of kort voor het middaguur, of meteen na de lunch, of in de namiddag, wanneer je na die dag een tweede keer te hebben gezwommen onder de douche gaat en vervolgens wordt beloond met het koele, frisse gevoel van een schoon geurend katoenen overhemd? Of het genot wanneer je je laat opdrogen in de zon en vaag de stemmen van vrienden hoort aan de rand van iets wat vast, hoe stellig je het na afloop ook ontkent, een kort, ongewild dutje moet zijn geweest? Er waren dagen in de proefwerkweek in het late voorjaar waarop ik uit het raam keek en ineens wist dat deze dag bol stond van de belofte van strandweer en ik het blauw haast kon aanraken, hoewel het strand ver buiten het bereik van oog of oor lag.

Laat me in Nice of Anzio of East Hampton logeren en ik zal 's zondagsochtends vroeg alles aangrijpen om een krant te gaan kopen en daarbij een ruime omweg te nemen, niet omdat ik er zo'n behoefte aan heb de krant te lezen of alleen te zijn, maar omdat ik er even tussenuit wil om me te verbeelden dat ik een overbekende boodschap heb, dat ik precies weet wat ik doe en dat ik nu elk moment voor een heel oude poort kan staan waarvan ik het geknars wanneer ik hem openduw nooit zal vergeten. Zolang ik blijf verwachten daar aan te komen en me nooit echt haast om terug te gaan, zal ik, als ik alles op alles zet, de stemmen kunnen onderscheiden van mensen die allang dood zijn maar plotseling zijn weergekeerd en al beginnen te mopperen dat ik te lang ben weggebleven en bijna te laat ben voor het ontbijt.

Als ik naar de zee of Alexandrië verlang, dan is het omdat ik, met de zee om me heen, mijn leven kan herbouwen, de brokstukken kan samenvoegen, de draad kan oppakken waar ik denk dat hij is afgebroken. Ik vergaar flintertjes verleden, zoals gedeporteerden in hun hoofd elke hoek van hun stad, hun straat, hun synagoge projecteren.

Ik zoek overal de zee omdat de zee de achtergrond vormde bij haast alle episoden uit mijn jeugd. Ik zoek mijn jeugd, mijn eigen over zee uit starende blik. Het gaat mij niet om het zwemmen, maar om de vreugde de zee te vinden, de zee te raden en te bespieden, de zee te vermoeden, zoals kinderen tegenwoordig ‘Waar is Wally’ spelen - want vind ik de zee, dan vind ik mezelf.

Wie geboren is aan de Middellandse Zee - en ik denk daarbij niet zozeer aan badplaatsen als wel aan watersteden als Algiers, Marseille, Napels, Triëst, Istanboel, Beiroet, Alexandrië - heeft een innerlijk kompas dat onmiddellijk reageert op de nabijheid van water: *thalassotropisme*. Je richt je naar water. Het is geen geur of geluid waardoor je opmerkzaam wordt gemaakt, maar een diepe stilte, zo een

die in andere steden zwaar neerhangt kort voor een sneeuwstorm in de namiddag - een holle, ruime, onopdringerige stilte waardoor harde geluiden dadelijk smoren in wat alleen maar de kalmte van de zee kan zijn. Zelfs in een grote stad signaleren je zintuigen onmiddellijk die schitterende uitgestrektheid in turkoois en aquamarijn waar je uit zult komen als je kriskras de smalste straatjes door bent gegaan.

Als ik doe of de zee me niet opvalt terwijl ik erop afloop, dan is het niet gewoon om de vreugde te vergroten door onderweg eindeloze onderbrekingen en afleidingen in te voegen. Ik zoek naar plukjes blauw, naar hoekjes, geen hele vlakte, want wie in een waterstad gewoond heeft, ziet de zee elke dag maar richt er zelden al zijn aandacht op. Door de zee te negeren, of door de achteloosheid te herscheppen waarmee ik de zee vroeger negeerde, komt de zee tegenwoordig voor me tot leven. Zelfs de aarzeling die ik voel om twee keer op een dag te gaan zwemmen, is inmiddels uitgegroeid tot feilloos memento van mijn liefde voor de zee.

Wanneer ik in New York haast word verblind door het licht, herinner ik me de zee op dagen met felle zon. Door niet te kijken - want dat deed je in Alexandrië - kan ik mezelf het best in de waan brengen dat de zee heel goed aan de overkant van de straat zou kunnen liggen. Ik kijk niet omdat ik niet wil hoeven constateren dat ik het mis heb. Ik kijk niet omdat ik tot stand wil laten komen wat ik behoedzaam verzwijg na te streven.

Zo heb ik welbeschouwd de zee lief. Ik heb haar lief van de overkant van de straat. Ik heb afstand nodig, obstakels tussen mij en wat ik begeer. Ik hou bij stukjes en beetjes van het strand - zelfs van het strand als symbool, teken, zinnebeeld, totem, fetisj - zoals ik meer van het vooruitzicht op Parijs hou dan van Parijs zelf, meer van een verspringend verschiet dan van weidse panorama's.

Ik heb deze vertragingstactiek nodig zoals Matisse die nodig had toen hij in Nice werkte. In de titels van de schilderijen die Matisse tussen 1916 en 1930 in Nice vervaardigde komt het woord ‘zee’ haast niet voor, en dat valt het meest op aan het werk ontstaan in het hotel Méditerranée et de la Côte d'Azur. *Interieur met vioolkist, Interieur met zwart cahier, Vrouw met groene parasol op balkon, Vrouw met roze parasol op balkon, Pascals Pensées, Het gesloten venster*: op de meeste is een kamer te zien die overgaat in een andere kamer, die weer overgaat in nog een andere, tot je bij een raam in de verte komt. Op sommige schilderijen staat evenwel een kamer afgebeeld die direct toegang geeft tot openslaande deuren naar een balkon met balusters waartussen dan eindelijk verschijnt wat voor mij de

kern uitmaakt van deze schilderijen: een paar verdwaalde blauwe vlakjes, haast gedachteloos of op het allerlaatst waargenomen door de schilder, die de verf slechts met luttele toetsjes tussen de stijltjes lijkt te hebben aangebracht. De reclamewereld heeft de truc begrepen: luchtvaartmaatschappijen, reisorganisaties, warenhuizen en de fabrikanten van sigaretten, parfum, lingerie, zeep, zonnebrandcrèmes - allemaal hebben ze de magische weerklank herontdekt van die blauwe ruimte gevat tussen gewelfde balusters.

Soms zie je bij Matisse het balkon noch de balustrade, maar zijn de luiken dicht en is het vrij donker in de kamer. Toch kunnen de latjes van de luiken niet helemaal de explosie van middaglicht beneden op de Promenade des Anglais verdoezelen. In het halfduistere interieur van *De hindoehouding* bijvoorbeeld verraadt achter een vrouw met ontbloot bovenlijf het minste kiertje tussen de luiken onmiddellijk de felheid van het zomerlicht in Nice. Het lijkt misschien dat het schildersoog zich concentreert op de geopende vioolkist of de vrouw met roze parasol of de zwarte spiegel achter een vaas met anemonen waarin zijdelings het bed van de schilder wordt weerkaatst - maar in feite had Matisse altijd de zee tot thema, zij het versprongen, uitgesteld, vertraagd, op afstand, naar achter geplaatst, bijna als vage achtergrond, haastig en schetsmatig aangebracht, bij een exact weergegeven balustrade en zogenaamd met geen hoger doel dan het toevoegen van kleur aan wat anders een benauwend binnenhuistafereel zou zijn geweest.

Als ik deze schilderijen bekijk, en dan vooral die uit 1919, met die kamer die ik voor mijn gevoel even goed ken als de mijne, kijk ik natuurlijk zoals een liefhebber van verloren stranden naar andermans liefde voor de kleur van de zee kijkt. Ik wil naar die kamer toe omdat ik de plaats wil zien van waaruit Matisse datgene nastreefde wat elke kunstenaar aan de zee interesseert: niet de beschrijving of zelfs evocatie ervan, maar de invocatie. Ik wil de kamer zien waarin hij doelbewust de afstand tussen zichzelf en de zee cultiveerde, zijn oog afleidde, allerlei voorwerpen als hindernissen in zijn blikveld uit - strooide, andere kamers en een verscheidenheid aan draperieën tussen zijn ezel en de zee plaatste, en wel omdat ik tegenwoordig hetzelfde probeer met de zee, zoals geleerden een voetnoot zetten tussen hun onderwerp en hun liefde ervoor. Eens zal ik zijn hotelkamer bezoeken, de luiken voor de ramen opengooien zoals hotelpersoneel dat doet na het neerzetten van je bagage, en uitstarend over zee zal ik, in plaats van mijn gedachten over heel die blauwheid te laten uitzweven, bedenken dat dit een bezoek is aan de ruimte waarin Matisse misschien zelf gezegd heeft: ‘Wat moet je met zoveel

blauw als je het eenmaal gezien hebt?' En als ik daar dan sta, bezig met het ceremonieel dat 'alles op je in laten werken' heet, denkend aan Nice en de jaren die tussen 1919 en 1999 zijn verstreken en de zee die me in staat stelt uit te kijken tot in het oneindige en me de ijle contouren te verbeelden van de oosthaven in het verre Alexandrië, weet ik nu al dat mijn gedachten onwillekeurig naar de zwarte vioolkist met de balusters zullen gaan en de lichtstraal die binnenvalt op de vloer bij Matisse in zijn slaapkamer. Alleen denk ik dan niet aan deze kamer in Nice maar aan een schilderij ervan in West Fifty-third Street in Manhattan, in het Museum of Modern Art. Ik kan niet zonder deze nieuwe omleiding, dit nieuwe obstakel tussen mij en de zee. Alleen is in dit geval het schilderij zelf het obstakel.

Ook Monet moet hiermee vertrouwd zijn geweest. Er zijn gezichten op Bordighera waarbij Monet van boven op een heuvel gedetailleerd een nogal knoestig, armetierig plukje pijnbomen met omringend lover heeft geschilderd; maar ik vermoed dat het de partijen ingetogen blauw tussen en boven al dat druk gebladerte zijn waar het werkelijk om gaat: achtergrond die in feite voorgrond is - het licht van de zee, het licht dankzij de zee, waar het Monet om begonnen was en dat Proust zo mooi heeft gevangen in zijn *soleil rayonnant sur la mer*. De boom staat voor ons, en beneden aan de helling ligt het stadje Bordighera. Het schijnt dat Monet tijdens zijn verblijf in Bordighera maar één gezicht op de waterkant van de stad heeft geschilderd, het niet bijster interessante *De kust bij Bordighera*. Verder lijkt hij de directe nabijheid van de zee steeds te hebben gemeden. Wat Monet ons in plaats daarvan heeft nagelaten is een collectie beelden uit Bordighera, van de tuinen van Moreno bijvoorbeeld, met hun weelderige palmen waarvan de gepluimde toef je slechts een mager doorkijkje vergunt op dat verre, immateriële blauw; je ogen worden gedwongen zich in te spannen en de zee te zoeken, zoals Prousts *plante grimpante* naar het voorwerp van haar begeerte reikt. Soms ontbreekt zelfs iedere aanduiding van water. Monet, die aan zijn vrouw over 'water, prachtig blauw water' schreef, onthield zich nagenoeg geheel van het schilderen van water. Waterloze zeegezichten.

Wie naar *De villa's van Bordighera* kijkt, naar *Strada Romana in Bordighera, Het Sassodal, Olijfbomen in de tuin van Moreno, Ochtendimpressie, Onder de citroenbomen, Boerderijtje bij Bordighera* en *Palmen te Bordighera*, en ook maar een beetje thalassotropisch instinct heeft, proeft meteen, alsof ze alle nadrukkelijk iets proberen achter te houden, de onmiskenbare tegenwoordigheid van de zee. Monet laat de beschouwer vermoeden dat als hij tussen die villa's

door keek, of door het gebladerte in de tuin van de villa Moreno heen, of als hij links of rechts afsloeg op de weg naar Rome - als was hij zelf 's zondags de straat op gegaan om een krant of verse melk te kopen - hij zonder mankeren, en misschien wel zonder opzet of speciale belangstelling, een adembenemend, verbluffend uitzicht op zee zou hebben, waar, om met Aeschylus te spreken, het ‘water wind- en golfloos op zijn middagbed terneerlag’.

Dit alles verklaart misschien waarom ik zo teleurgesteld was toen ik metterdaad naar Egypte terugging. Ik kreeg in de voormiddag een auto met chauffeur mee. Ik vroeg hem me daarheen te rijden waar ik me ons huis aan zee herinnerde. We konden het niet vinden. En terwijl we over de kustweg reden, langs de plaats waar ik bijna veertig jaar terug tien jaar lang elke zomerdag had doorgebracht, voelde ik de gebruikelijke teleurstelling die je voelt op wat gewichtige momenten zouden moeten zijn. Was dit echt het strand waarnaar ik zo had terugverlangd tijdens de treinreizen heen en weer tussen Parijs en Rome?

Er was helemaal niemand op het strand, dat er ongewoon schoon bij lag op deze warme middag eind oktober. Uit school kwamen we hier altijd even zwemmen voor we naar huis gingen om ons huiswerk te maken. Een ander zou misschien naar de waterkant zijn gerend, een flinke duik hebben genomen en de hele zaak van zich af hebben gezet. Ik probeerde de zee eens te meer op me in te laten werken - via mijn ogen, mijn ademhaling, met behulp van woorden desnoods. Maar dit was geen Joyciaanse *day of dappled seaborne clouds*. Er kwam niets. Wat er gebeurde was in wezen het gewoonste wat er is - het bleef stil in me. Ik vergeleek alleen maar. Ik vergeleek dit strand met dat in Italië, met dat in East Hampton, met het strand waarvan ik droomde toen ik een paar jaar geleden op een dag het MoMA binnenliep en er, oog in oog met Matisse, mijn gedachten liet afdwalen naar Alexandrië, en ik bedacht bij mezelf dat het nu ik hier in Alexandrië was tijd werd dat ik, met hoeveel schroom ook, een vraag stelde die me altijd deemoedigt maar altijd weer bij me terugkomt: *wat moet je met zoveel blauw als je het eenmaal gezien hebt?*

Nurit Zarchi

Vissen

Leven doe je niet, zoals je dacht, vooruit,
Maar in een kring.
Waar we zijn? Weer op de plek waar we waren,
Na een weg te hebben afgelegd, op weg naar elders.

Als je dacht dat leven in een spiegel je doet zien,
Heb je het mis. Hier, in de weerspiegeling van de lucht,
Is het moeilijk te zeggen of deze roze is of lichtblauw,
En wat zich achter wat schuilhoudt.
Want wat is ons idee van volume? Lapwerk.
Staan de kraaien op de bomen of de bomen op de kraaien?

Begrijpen valt buiten de vlakke meetkunde, dat weet je.
De waterlelies houden ons misschien voor tweezijdige schepsels,
Doorzichtige handschoenen of gouden schoentjes,
Maar voor onszelf blijft hetgeen je ik noemt
Aan zichzelf kleven, steevast in het midden zwemmend.
Jezelf niet horen, dat is de betekenis van stemloos zijn,
Maar anders dan jij, doen wij ook geen moeite.

's Ochtends, als het licht in het water valt,
Is het lichaamloos, net als wij.
De vijver vat vlam, een korte verliefdheid,
Het water schrikt, maar daar komt de schaduw al.
Het is nu eenmaal je goed recht om koelhartig te leven:
Je weet niet eens of je verdriet voelt.

Als de regen ons geselt, zijn wij als zwijgend glas,
Zo ook bij alles wat ons raakt, zij het duisternis of wind.
Maar onzichtbaar zijn betekent nog niet dat je een geheim hebt.
En druk van bovenaf betekent niet dat je de bodem hebt bereikt.
Je vraagt hoe we ons redden.
Niet iedereen heeft evenveel behoefte aan buitenlucht.

We klagen niet, maar toch, de plek waar we niet zijn
Is zoveel ruimer dan die waar we ons bevinden,
En de schijnbaar logische oplossing, vertrekken,
Zou voor ons de ultieme waanzin zijn,
De ondergang.

Vervanging

Je kunt niet overleven zonder de kunst der vervanging toe te passen.
Water laat zich door modder vervangen, zo groeit er een bos.
Jezelf vervangen betekent even ophouden te bestaan,
Alweer heb ik een liefde verloren, alweer koop ik een hond.

Zodoende heb ik meer dan één hond gehad,
Meer dan één huis, om van de kudde paraplu's nog maar te zwijgen.
Hoe kan ik nu leven, waar vind ik een andere liefde?
Kon je de dingen maar door zichzelf vervangen.

De nieuwe hond kijkt me met grote ogen aan,
Alsof scheiden of verlaten worden ondenkbaar is.
Een vriendin had vierentwintig uur op het station op haar geliefde gewacht,
Totdat de wereld zichzelf terug zou tellen, naar zijn allereerste dag.

Huizen blijven zichzelf trouw totdat ze vervallen.
Nu begrijp ik de gelovigen in de leugen die voor hun geloof stierven.
Wie zo denkt, zal de kunst der vervanging nooit meester worden.
Ik zeg tegen mezelf: kom op, zet een eerste stap in het niet bestaande.

Semele

Omdat je met geweld mijn angst voor de dood wilde proeven
Heb ik jou op mijn beurt een moment van godenliefde ontstolen.
Toen ik mijn armen naar je uitstrekte om je koele huid
Te voelen, zag ik er blaadjes van zonlicht op flakkeren
En rook ik de geur van brood en velden.

Jij wordt mijn dood, denk ik, alsof ik niet weet dat ik het ben.
Mijn hart sprong je tegemoet - zonder de kennis van de weg terug
Die de blauwe ganzen hebben, en de pijlstaartvlinders.
Een nog glorieuzere vergissing dan de maagdelijkheid van de cyclaam,
De kortstondige verzadiging van de vos in de wijngaard, dagzielen in de nacht.

Ik dacht: de liefde van het ware hart duurt eeuwig.
Ik heb gelogen, bedrogen, net als jij, maar tegen mezelf.
Ook al loop ik achteruit -
Ik bereik je niet, daar, onder de woeste bladeren.

Aan den lijve heb ik het ondervonden, je kunt van een ander niet nemen
Wat jij van mij wilde nemen, ik van jou.
Toch trekt de hak van je sandaal smeulend door mijn ziel,
Als een brandweg in de bergen, als jij komt kijken
Hoe ik mij, meer dan jij, verstout
De liefde te verdragen, en haar dood.

Maarten Asscher

De Middellandse Zee in boekvorm
Een maritieme polemiek

Op de website van de University of California Press wordt de onlangs verschenen Amerikaanse editie aangeboden van het boek *Mediteranski Brevijar* (letterlijk ‘Mediterraan brevier’), geschreven door de van origine Kroatische auteur Predrag Matvejevic. Op de plaats waar normaal gesproken het vakgebied staat waarop een aangeprezen uitgave zich richt (‘Biography’, bijvoorbeeld, of ‘French History’), staat in dit geval: ‘Geography, Classics, Folklore & Mythology, Cultural Anthropology, European Studies, European History, Travel’. Dat is een betekenisvolle opsomming, en wel om twee redenen. In de eerste plaats moet er met dit boek van nauwelijks meer dan 200 bladzijden iets opmerkelijks aan de hand zijn, dat het er kennelijk in slaagt om zich tegelijkertijd op zoveel verschillende vakgebieden te begeven. In de tweede plaats is het boek van Matvejevic zelf in zekere zin als één grote opsomming op te vatten, en het is dus toepasselijk dat de commerciële bibliografen van de uitgeverij een kleine *enumeratio* hanteren om het boek in al zijn onclassificeerbare veelzijdigheid tot zijn recht te laten komen.

Als men zich van het boek van Matvejevic, oorspronkelijk in 1987 verschenen, een voorstelling wil maken, dan moet men zich een boek over de Middellandse Zee indenken geschreven door een auteur die een tijdloze combinatie vormt van Herodotus, Atte Jong - stra, Plinius de Oude en Boudewijn Büch. Het is, kortom, een boek dat met maximale nieuwsgierigheid, maximale detailzucht en maximale volledigheidsdrift probeert een soort biografie samen te stellen van de onuitputtelijke topografie, geschiedenis, natuurlijke en culturele rijkdom van wat in de antieke wereld ‘onze zee’ werd genoemd.

Vanaf het eerste moment dat ik *Mediteranski Brevijar* in de Franse Fayard-editie in handen kreeg (*Bréviaire méditerranéen*, 1992) ben ik geboeid door dit exuberante en onstuitbare eerbetoon aan de zee der zeeën. Twee jaar na de Franse editie verscheen het dan ook

op mijn instigatie in een Nederlandse vertaling van Tom Eekman bij Meulenhoff (*De Middellandse Zee. Een getijdenboek)*, met een enthousiast voorwoord van de Italiaanse schrijver Claudio Magris. Die noemde het boek ‘geniaal, oorspronkelijk en briljant’. Kwalificaties die mij uit het hart gegrepen waren, en zijn.

Groot was dan ook mijn teleurstelling en verbazing toen de door mij bewonderde literaire criticus Kees Fens in *de Volkskrant* van 13 juni 1994 het boek van Matvejevic in een uitvoerige bespreking volledig, maar dan ook volledig met de Nederlandse grond gelijk maakte. Ik had juist stilletjes gehoopt dat hij het zou bespreken, in de vaste verwachting dat het boek ook hem zou aanspreken. Maar hij had er werkelijk geen goed woord voor over, met als enige uitzondering de vertaling van Tom Eekman. Het is een goed gebruik dat schrijvers en uitgevers niet zeuren over de recensies die hun werken c.q. uitgaven ten deel vallen. Maar bijna tien jaar na het stuk van Kees Fens loont het mijns inziens toch de moeite deze kennelijk zo uiteenlopende oordelen over het boek van Matvejevic nog eens met elkaar te confronteren, omdat zij in hun onderlinge verhouding naar mijn gevoel iets zeggen over ‘het mediterrane’: als mentaliteit, als oriëntatie, ja misschien wel als eigenschap, die men heeft of niet heeft.

Predrag Matvejevic werd in 1932 geboren in Mostar, een plaats die zijn bekendheid in West-Europa vooral dankt aan de tijdens de Balkanoorlogen vernielde zestiende-eeuwse brug over de rivier de Neretva. Tot aan zijn emigratie naar Frankrijk was hij hoogleraar Frans in Zagreb, en sindsdien doceert hij Slavische talen aan de Sorbonne. Zo heeft zijn bestaan zich 180 graden van Oost- tot West-Europeaan gedraaid. Wat er zij van oost of west, zijn boek over de Middellandse Zee bevestigde hem in elk geval als Europeaan: in 1991 kreeg hij er in Italië de Premio Malaparte voor, en in de daaropvolgende jaren de Franse Prix du Meilleur Livre Étranger en de Prix européen de l'Essai Charles Veillon.

De Kroatische stad Mostar ligt op 50 kilometer landinwaarts van de Adriatische kust. Men zou *De Middellandse Zee. Een getijdenboek* kunnen opvatten als een grootscheepse poging van de auteur om die afstand te overbruggen, vanuit de wens om het mediterrane tekort van die 50 kilometer te compenseren en alsnog een geboorterecht aan de oevers van de Middellandse Zee op te eisen. Matvejevic pakt dat in zijn boek op drie manieren aan, die overeenkomen met de drie delen waaruit het boek bestaat.

In het eerste deel (‘Getijdenboek’) geeft hij een uitgebreide feno-

menologie van de Middellandse Zee, waarin hij alle grote en kleine verschijnselen en uiteenlopende kenmerken van deze zee aan de orde stelt: baaien, pieren, havenkantoren, visnetten, algen, golven, winden, wolken, kusten, vuurtorens, teer, vijgen, olijven, sponzen, eilanden, schiereilanden, meeuwen, riviermondingen, vloeken, talen, maten, methoden van zoutwinning, et cetera. Aan de hand van al deze karakteristieken komen talrijke verhalen en wetenswaardigheden bovendrijven. Bijvoorbeeld dat aan de Middellandse Zee steden niet uit dorpen zijn gevormd, maar zelf de omliggende dorpen hebben voortgebracht. Of dat de aard van een haven wordt bepaald door de vraag of die door een rivier uit het achterland is ontstaan dan wel vanuit zee is gekozen. Of de vraag waarom Tunesië niet en de Peloponnesus wel als een schiereiland wordt beschouwd. Of de gedachte dat er - naar voorbeeld van migraties van volkeren, vogels en vissen - ook zoiets bestaat als zeeverhuizingen. Of de ijdelheid van baaien, die zich soms trachten voor te doen als een hele zee, zoals de Adriatische Zee die vroeger - bescheidener - Golfo di Venezia heette. Of de overeenkomst tussen vuurtorenwachters en monniken. Of het feit dat de Zwarte Zee minder zout is dan de Zee van Marmara. Allemaal nutteloze feiten en vragen, waar de auteur ons heerlijk mee opscheept.

In het tweede deel (‘Kaarten’) behandelt Matvejevic de Middellandse Zee als een cartografische bibliotheek. Hij neemt ons mee langs de levens en werken van de grote en de vergeten kaartenmakers die sinds mensenheugenis hebben getracht om ‘onze zee’ op papier uit te tekenen, ten bate van reizigers, vissers, zeelieden, admiralen, piraten en - last but not least - speurneuzen in archieven en bibliotheken. Zo zijn er eilanden in kaart gebracht die wij nooit zullen kunnen bezoeken, omdat zij niet door de zee omspoeld worden, maar die juist afsluiten: het noordelijke Ultima Thule of de westelijke Eilanden der Gelukzaligen. Een bijzondere categorie zijn de kaarten waar slechts beschrijvingen door anderen van zijn overgeleverd. De pracht, de suggestiviteit en de accuratesse daarvan zullen we nooit meer kunnen reconstrueren. Via hun kaarten komt Matvejevic ook te spreken over de expedities, de oorlogen en de veroveringstochten van Phoeniciërs en Grieken, Venetianen en Arabieren, Osmanen en Spanjaarden, Carthagers en Portugezen. Hoe de Arabische cartografen hun voornaamste meridiaan langs Mekka tekenden en het (dat wil zeggen ‘ons’) zuiden bovenin plaatsten. Hoe de grote cartografen het theater en de spiegel als favoriete metafoor kozen voor hun afbeeldingen van de landen en zeeën der oude wereld: Theatrum orbis terrarum, Spiegel der Zeevaert. En over het

eeuwenoude verband tussen zeeroutes en de posities der sterren: Teatro del Cielo e della Terra. Hoe in de oudheid de aardrijkskunde een kritiek werd op de roman, hoe de grote Mercator haar promoveerde tot kritiek op de fantasie en uiteindelijk Voltaire de geografie zou uitroepen tot kritiek op de ijdelheid van vorsten. Door zijn archivistische en bibliothecaire ontdekkingen heen weeft Matvejevic ook eigen waarnemingen, varend langs Griekse eilanden aan boord van de *Dodekanesos* en hij geeft bijvoorbeeld een half ironische beschrijving van een geografencongres in Amalfi, waar ter ere van de Russische cartograaf Leonid Barov (1881-1957) een herdenkingstentoonstelling van oude windrozen wordt geopend, met gelegenheid tot discussie na afloop. Dat voert weer tot een uitweiding over de verhouding tussen de ontwikkeling van het kompas en de geschiedenis van de mediterrane windroos. ‘Hoe meer we over onze zee weten, des te minder kijken we er met onze eigen ogen naar: de Middellandse Zee is geen zee van eenzamen,’ zo sluit de auteur dit tweede deel af.

Na de mediterrane fenomenologie en cartografie behandelt Matvejevic in het derde deel (‘Glossarium’) het idioom van de Middellandse Zee: de woorden, talen, dialecten, uitdrukkingen rondom het mediterrane bassin. Net als in de overgang van hoofdstuk 1 naar hoofdstuk 2, gaat het ook nu weer om een voortzetting van het betoog met andere middelen. Hij zet zijn verhalende beschrijvingen en anekdotische uitweidingen nu voort aan de hand van de talloze namen van de Middellandse Zee, de vele begrippen die zijn gebruikt om de afzonderlijke golven, baaien en kreken aan te duiden, en de etymologische en historische oorsprongen die daarbij een rol hebben gespeeld. Daarbij maakt hij niet alleen gebruik van encyclopedieën en nautische handboeken, maar ook van scheepsjournalen en reisbeschrijvingen. Met de auteur treuren wij om het verloren gaan van de tien boeken *Peri limenon* (Over havens) van Timosthenes van Rhodos, admiraal van Ptolemaeus II Philadelphos. Maar Matvejevic helpt ons dat verlies te compenseren met zijn suggestieve vragen en fantasievolle nieuwsgierigheid. Over het etymologische verband tussen havens (porten) en poorten, over verdronken havens die als necropolen zijn, en zo over maritieme begraafplaatsen en hun betekenis als vindplaatsen van mediterrane geschiedenis. En eilanden, natuurlijk, met al hun historiografische en toponymische associaties met antieke en middeleeuwse figuren, tot en met Napoleon, Goethe, Trotski, D.H. Lawrence en Lawrence Durrell. Dat leidt tot zijdelingse, maar daarom niet minder memorabele wetenswaardigheden zoals de vaststelling dat een vis meer namen

heeft, naarmate hij als etenswaar minder in aanzien staat. Soortgelijke observaties maakt de auteur over namen en functies van kruiden en olijven, marktpleinen en boulevards, soeks en bazaars, gewichten en maten. Wat weer leidt tot een mooie beschouwing over het verschil tussen de mentaliteit van de oosterse bazaar en die van de Latijnse markt. Maar een paar pagina's verder gaat het al weer om de invloed van krekels op de prosodie van de Helleense poëzie en de vraag waarmee een meeuw het wateroppervlak raakt: met zijn borst, zijn poten, zijn snavel of zijn vleugels?

Belangrijke kwesties zijn dat, waar men zich uitkijkend over zee mee bezig kan houden, totdat de ober nog eens langskomt met een glas thee, een ouzo of een lokale vijgenjenever. Conclusies zijn daaruit niet gemakkelijk te trekken. Die zijn ook volkomen onnodig. Er is eigenlijk niets nodig, zo blijkt uit dit boek, maar alles is het bestuderen en overdenken waard.

Aan Kees Fens is dit getijdenboek niet besteed, zoals hij ondubbelzinnig laat blijken in zijn *Volkskrant*-recensie. Aan het begin van zijn bespreking vermeldt hij dat hij een etmaal met het boek heeft doorgebracht, maar ‘de volmaaktheid niet bereikt’ heeft. Hij beschuldigt de auteur van ‘woordroos’ en ‘verzamel- en uitlegzucht’. Hij meent af en toe zelfs met een parodie van doen te hebben (zonder overigens de interessante vraag te beantwoorden waaróp het boek dan wel een parodie zou zijn). Hij meent dat het boek een soort catalogus is, die evenwel ‘niets betekent’ en de lezer geen, althans geen nieuwe inzichten verschaft. Het boek lijkt zeer diepzinnig, aldus Fens, maar er staat ‘in feite bijna niets’. Er wordt zijns inziens geen werkelijke ‘informatie gegeven’, er is slechts sprake van een ‘kettingreactie van woorden’. ‘Ik heb zelden iemand gelezen,’ zo concludeert Fens met een op zich geestige woordspeling, ‘die zich zozeer door woorden op sleeptouw laat nemen. [...] Er lijkt heel veel te staan. Maar wie goed leest, leest niets.’ Als verklaring daarvoor geeft Fens dat ‘de helderheid, met de pedagogische eisen samenhangend, ontbreekt’. En Fens sluit af: ‘De stuurmanskunst van Matvejevic is er de oorzaak van dat de boot om zijn as blijft draaien. We komen niet vooruit. [...] Ik dacht voortdurend [...] aan het einde van de reis. In de hoop dat ik de uitzonderlijkheid ervan zou doorzien. Er was op die plek geen vuurtoren. Maar ook geen baken, geen boei, geen haven, geen kade, geen aanlegplaats. Kortom: geen enkel houvast. Behalve de uitzonderlijke kwaliteiten van de vertaler Tom Eekman.’ Aldus Kees Fens, van wie in dit verband vermeld kan worden dat hij jaren in Zandvoort aan Zee woonde.

Wat zich, tegenover mijn enthousiaste lezing van het boek van Predrag Matvejevic, in deze harde kritiek van Kees Fens openbaart is niet slechts een smaakverschil, van iemand die een boek bewondert tegenover iemand die het verafschuwt. Er lijkt hier sprake van een onoverbrugbare scheiding van geesten. Voor Kees Fens had dit boek niet alleen een begin moeten hebben, maar ook een eind. Om precies te zijn een 'uitkomst', die 'de volmaaktheid' bereikbaar zou hebben gemaakt. Alleen dan had het voor hem, indachtig 'de pedagogische eisen', betekenis gehad en had het boek de lezer aan het slot 'houvast' gegeven. Wat mij daarentegen juist aan het boek van Matvejevic bekoort en bezig blijft houden is het omzwervende karakter ervan, de doelloosheid. Niet het lineaire (van begin tot einde), maar het circulaire (de omzwerving als doel op zich). De woorden die als golven voortbewegen en zo tezamen een zee suggereren in de vorm van een boek. Wat moet een mens na Fernand Braudel en honderden andere gezaghebbende geschiedenissen van de cultuur, geschiedenis en geografie van de Méditerranée, met nog meer 'nuttige informatie' over deze zee? Ik zou het niet weten. Maar dat uit het boek *Antike Schwimmkunst* van Erwin Mehl (München, 1927) blijkt dat de bewoners van Herculaneum niet op hun rug of buik, maar op hun zij zwommen, dat is het soort onvergetelijke details waar ik mij graag aan overgeef en waar Matvejevic een zeer gelukkige verzamelaarshand in heeft.

In een land als Nederland, waar de tulpenbollen ieder jaar weer keurig in het gelid staan, waar de bomen vooral dienen ter bescherming tegen de wind uit zee en waar men die zee afmeet aan de uren van eb en vloed (en het klimaat aan de hoeveelheid regen), daar moet een boek houvast bieden, binnen een etmaal zijn volmaaktheid bewijzen aan de hand van de 'nuttige informatie' die het oplevert. Het moet bovenal 'iets betekenen', want anders kan het niks wezen. Denk om 'de pedagogische eisen'! Kees Fens stelt ons deze regels nog eens streng voor ogen, en hij heeft het grootste gelijk van de (Nederlandse) vismarkt. Maar in de mediterrane cultuur waaruit dit boek voortkomt en waarin het zich ook weer onderdompelt, gelden dat soort praktische eisen niet. Daar hoeft een boek helemaal niet van A naar B. Een mediterraan boek schrijft zijn eigen alfabet, op basis van de talloze alfabetten die er door de eeuwen heen rondom deze zee zijn ontstaan. In plaats van mercantiele tulpenbollen zijn daar nutteloze, maar schitterende mozaïeken, die al duizenden jaren onder dezelfde zon liggen te wachten, op niets. De mediterrane zon die daar vanuit de hoogte regeert verwarmt de even getijdeloze als wispelturige zee, zodat je er doelloos in kunt rond-

dobberen totdat je met alle willekeur van dien besluit dat je maar weer eens uit het water gaat. Niet omdat je ergens bent aangekomen waar je heen moest, maar omdat de stand van de zon of de kreten vanaf de havenpier je dat suggereren. Of omdat je een boom ziet die welkome schaduw biedt.

Naar de Noordzee ga je toe om heen en weer langs het strand te wandelen, om pootje te baden of over te steken naar Engeland. En als je dat gedaan hebt, ga je weer naar huis en heb je je doel bereikt. De Middellandse Zee, daarentegen, is geen doel maar een middel. Een middel om in het leven te staan, een middel om je houding ten opzichte van de geschiedenis en het heden te bepalen. De enige pedagogische les die deze zee te leren heeft - niemand heeft hem mooier verwoord dan Kafavis - is dat je altijd op reis zult zijn, dat het volmaakte niet in het einde ligt, maar ergens onderweg. En dat je er dus goed aan doet om tijdens je reis zoveel mogelijk te genieten van alles wat het leven te bieden heeft. Anders zul je, wanneer je bij het einde uitkomt, ondervinden dat je de volmaaktheid - ongemerkt - allang bent gepasseerd. Het lijkt een botsing van clichés, en dat is het ook, maar het zijn wel clichés die - zoals het vroeger in de fotografische techniek heette - ‘voor nabestelling bewaard blijven’.

De kortste samenvatting van het hier aangeduide schisma ligt misschien wel besloten in de Ladino-zegswijze die Matvejevic op de laatste bladzijde van zijn boek citeert: ‘Dame al mazal e etcha me a la mar’, ofwel ‘Geef me geluk en gooi me in zee’. Voor wie zich in Zandvoort thuis voelt suggereert dat een onvrijwillig koud bad waar men zich met kracht tegen tracht te verzetten. Maar een lezer met een meer mediterrane aanleg geeft zich zonder tegenstribbelen over aan Predrag Matvejevic, die hem gelukkig maakt en in de Middellandse Zee gooit.

İsmet Özel

Of not being a Jew

Ik daal af van je torens, moordenaar
ik daal af van de vermoorde minaretten
van het terras, de tuin
van overal waar zij afdaalden die de eerste diagnose stelden
samen met een lynx die de eerste diagnose vertroebelde
bij de aanraking van mijn voeten verlaagt zich de trap
opent zich de grond waarop lijken en sperma moedig
en schepselen met angst en beven liggen uitgestrekt
schuim in mijn mond
een spies in mijn beide ogen
daal ik af van je torens,
moordenaar.

Ik ben blind, waarom vlucht de duisternis dan voor mij?
Ik ben stom, hoe kan dan mijn suizen
van ver mij roepen?
Zonder familie te kennen anders dan de neerslag uit de hemelen
en verwanten anders dan het drab van de aarde
daal ik af naar de vuile rokken
van de hoerenstad die mij zoogde
ik daal af maar werd niet neergehaald
ik daal af terwijl ik mijn geroofde troon achterlaat
de schim die soms mijn gezicht doet golven
moet een weerspiegeling zijn van mijn neergeschoten vrienden
ik daal af om de last te lichten die van hen is overgebleven
waar ik afdaal wacht mij niemand
waar ik afdaal ben ik als een neergemaaid kruid
mistig, verwikkeld, ongeroken
een boek gelezen met een onachtzaam oog
ik zou liever met een zwak oog worden gelezen

als het plectrum zich nog eens zou vermoeien met mijn vermoeide ik
en als het met mij langzaam
de uitputtingsprelude zou openen.

Kan ik de reisgenoot van de regen worden genoemd?
Bij mijn afdaling is er stortvloed noch inslag...
Terwijl ik alleen nog dit moeizame
ruimte scheppen doorsta
daal ik af met gesteun dat de meisjes geneert
daal ik af met beklemming die de mannen verstikt.
Mijn woede opende de weg
mijn verlangen hield vol dat volharding nodig is
de natuur wilde niet zo'n inspanning voortbrengen
de geschiedenis deed alsof ze hem niet kende
was er een gevecht, mijn woede zou uiteindelijk misschien bekoelen
misschien kamde men zich de haren na een liefdesnacht
maar ik zal vol overgave de wachter van mijn burchten blijven
uiteindelijk zal ik betreuren de last afgelegd te hebben.

Ik daal kermend af
daar waar ik armen vol
verhoren van de eindigheid breng
daar breng ik ook weer open armen
armen meer dan alleen jong en levend
armen meer dan alleen oud en moe
armen meer dan alleen mannelijk en waardig
armen meer dan alleen zwierig en vrouwelijk
armen meer dan alleen gedrongen en wraakzuchtig
armen meer dan alleen krachtig en ondernemend
armen meer dan alleen droevig en vroom
armen meer dan alleen puur en teder
armen meer dan alleen vuil en opdringerig
armen meer dan alleen vrijgevig en warm
armen meer dan alleen gepijnigd en scherp
armen meer dan alleen onverschillig en lamlendig
armen meer dan alleen wees en mismaakt
open armen
alleen maar open armen
die tekorten toedekken als zij zich openen
die bij honger voeden
als zij voeden
hoe zielig, hoe gematigd zijn zij dan

deze last van mij, zijn tarra niet te berekenen
niet te registreren, zijn tarief niet vast te stellen
er is geen officiële en algemene methode om hem weer te geven
ik zag hem als de glans van mijn ogen, daar ligt mijn kracht
hij is de remedie voor mijn knie
hier haal ik mijn moed vandaan
zolang ik deze open armen heb
wat kan er mij dan voor goeds of slechts worden aangedaan
mij, die duizenden keren
zijn eigen leven
een rad voor ogen heeft gedraaid?
Kijk, een lynx die mijn vluchtdeur vergrendelt
vergruizelt iedere waarheid die ik vind
dit dier dat al mijn vreugde vernietigt
voorkomt dat ik in leugens stik
als ik van hem word gered, weet ik,
ontdek ik een bron
die mij aanvuurt tot leven
het moment dat ik van hem gered word
verlies ik
al mijn dimensies.

Vroeger, toen ik nog onwetend
en deze lynx nog niet bij mij was
hadden de schooldirecteur
de kruidenier die op krediet verkoopt
de huismeester en zijn verwanten
mij gezegd
leer vier verschillende doden te sterven
de wereld schijnt vier uithoeken te hebben
naar men zegt
je schouder ruikt naar de zon, had
het kortgerokte meisje gezegd
die zal zeker ook iets op mijn schouder laden.

Toen had ik het dus geweten
ik had het begrepen op dat moment
ik hou satijn noch zijdedraad over
als dit laken, dit koord verloren gaat
ik was onwetend, ik ga niet, zei ik, naar jullie repetities
dwaas en vreselijk vind ik jullie zomerse sterrennachten
vreselijk die zonnige ochtenden op het balkon

sloom de huivering
van de velden die jullie intrekken om bij te komen
van de rivieren die jullie plotseling tegenkomen
dwaas is de breedtegraad die mij vanaf mijn middel wil verdelen
ook de lengtegraad die probeert
van mij twee symmetrische stukken te maken is vreselijk
ik draag geen zijden kleren, draag geen goud
het zadel van mijn paard is niet van tijgerleer
als ze mijn gezicht goed zouden bekijken zou
het vlies van hun slaap scheuren
ze waren in slaap, toen kale bergen in mijn lichaam kropen
toen ik met vruchtbare valleien mijn huid balde
grepen ze zich vast aan hun slaap...
Kinderen delen geen pijn had ik gezegd, schouderophalend
het zijn de pijnen die de kinderen delen
op een dag werden de pijnen gedeeld
kinderen werden gedeeld
al wat mij werd nagelaten, daar haalde ik mijn neus voor op
ik ging water halen uit een put
de lus ging om mijn nek
om mijn nek kwam de strop
kijk naar die letter p zei ik
hoe edel staat hij daar aan het eind van het woord
kijk naar de letter, raak de letter aan, smelt in de letter
wees letter, sta op met de letter
wees letter, zink in de letteroceaan
want ik heb alles aan het eind van het woord gezien
want het is dwaas, de verdenking waar ik onder sta
de insinuaties die ik onderga zijn dwaas en vreselijk.

Ja, dat om mijn nek is een strik maar ik
ben niemands slaaf
alleen omdat ze ‘tarantula’ schreven op het registratiebord op mijn borst
ga ik nog niet zeggen ‘mijn naam blijkt tarantula te zijn’
de steen die ik vastgreep net voor ik viel
zal ik niet tot mijn Heer maken
ik leg mij niet neer bij een geschiedenis die mij niet kent
ik zal geen goedkeuring afsmeken van een natuur
die mij niet aan zijn borst sluit.
Ik ging water halen uit de diepste put
uit het meest valse spel
trok ik mijn eigen kaart

ik verbrandde de documenten
om alle getuigen te vernietigen
ik vermoordde de pleitbezorgers
zij zouden gezien kunnen hebben
hoe deze nevelige wereld naar mij verlangt
de wereld had echt verlangd naar mij en mij naar zichzelf getrokken
tot ik tot mijzelf kwam probeerde ze mij te bereiken
toen haar aanraking mij deed schitteren
vermoordde ik
de pleitbezorgers
die van mij een stukje wereld wilden
en het bloedbad was over.

Jammer.
Jammer dat de verf van mijn lot donker is.
Ik ben afgedaald zover het kon. Hoe jammer.
Opnieuw ben ik op een overgang, weer is hier een havenstad
als steeds is hier weer de oude bemanning
steeds de bekende handelaren, de bekende vrouwtjes
in de lucht dezelfde geur van menstruatie
bij het benaderen van de gebouwen neemt als vanouds
de beklemming toe
nog altijd is het geknars van tandraderen niet te onderscheiden
van kindergejammer
ik ken ze dit zijn
de ramen van de huizen om naar de wolken te kijken
en dit is de zee
die woede spuit, hoeven tot staan brengt
scharnieren doet losschieten
onze trooster die belooft, die belooft, die belooft.

Aan de ene kant van mij de zee, zijn kust opruiend
zijn horizon in het verre verschiet, aan de andere kant
algemene verklaringen, circulaires, obligaties
wiens gezicht ik ook omdraai
zijn verdriet is even waardeloos als zijn vreugde...
Waarom ben ik hierheen afgedaald?
Was het voor niets, de rampspoed
die mijn ik de hele weg lastigviel?
Is nu een cyclus rond?
Ben ik weer terug bij het begin?
Het kan niet, zegt de lynx die niet van mijn zijde wijkt

niemand komt terug bij het begin, niemand kan dat
na die bossen die je voorbijging en
de monsters in je dromen
ben je heel ver
van het moment dat je voor het eerst
werd losgelaten.
Vergis je niet, dit zijn geen bemanningsleden
allen zijn ze hier geboren
ze gingen nooit de zee op
onder hen is er zelfs geen
die de zee zo goed kent als jij
de vrouwtjes willen dat men denkt
dat ieder van hen uit een verre stad kwam
zo zullen zij gerekend worden
tot de geachte prostituees
ook al zijn het allemaal ordinaire lichtekooien.
De handelaren, die zijn ook niet echt
zij willen de onwetende mensen van de stad
doen geloven dat ze goederen verkopen uit schepen
van niet bestaande bemanningsleden.

Jij en de regen.
Jullie kunnen niet naar het begin terug.
Jullie hebben een weg afgelegd zo dat jullie alleen
zouden kunnen aankomen door de terugweg te vernietigen
jullie afdaling zou geen terugkeer kennen
regen is alleen regen als hij valt
jij bent alleen jij als je jij bent
je kunt niet hier blijven en niet naar het begin terug
je moet gaan
als een vervolgde jood
maar je kunt niet op jezelf blijven zoals de joden
alles is zeer ontoereikend voor jou
alles is je veel te veel
als je selecteert kan je nuchter blijven
je opent de ruimte tussen jou en jezelf
als je de spullen uit elkaar zet
de prijs van het ontwaken is het opofferen van begoochelingen
als je van de slaap wilt proeven
betaal je er een nachtmerrie voor.

Je moet de geschiedenis de les lezen
je kunt het pad niet verlaten
je kunt het niet over je hart verkrijgen
om tussen de dijen van de natuur te kruipen
de zwijgzaamheid van een verwoest heiligdom
kan jou niet stoppen
noch een lawaaierige synagoge.
Je last is zwaar.
He's so heavy
just because he's your brother.
Je broeders zijn de pogrom voor jou.
Bij het bereiken van de drempel van je vrienden begint
voor jou de diaspora.
Iedereen heeft een smoes, jij niet
in de koelte van een zondige schaduw
kan je even wachten, maar later
kan je hier niet blijven, kan je niet terugkeren naar het begin
maar ga terug
Terug naar huis! Terug naar het lied! Terug naar je hart!
Terug naar het lied! Terug naar je hart! Terug naar huis!
Terug naar het lied! Terug naar huis! Terug naar je hart!

Naar huis terug te keren
wat is het anders dan mezelf lastig te vallen?
daar word ik soms bezocht
door tijden die ik voor zelfmoord had gereserveerd
dat zijn schone tijden die as achterlaten
die van correcte deliria overblijven voor mij...
Thuis
is een onbegrijpelijk timbre
ik weet niet vanwaar het komt
uit mijn slaap? uit de kiezel in mijn bloed? uit mijn vergeetachtigheid?
ik kan het niet weten, ik ben geen jood
ik heb geen genizah op een geheime plaats
ik kan niet weten waar de mens vandaan komt
mijn leven is hier
als alle joden
richting de planken, de laden
de overlopen voorbijgegaan
om beschermd te worden tegen geboen in vreemde handen
was ik een pleister voor mezelf in mijn eigen handen
net zoals de joden
ben ik niet van hier.

Als ik terugga naar het lied zal mijn nek dun worden
uiteenvallen zal de hars van mijn troeven die mij met liefde besmeuren
de mensen van de stad zullen in mijn vuisten witte wolken vinden
en in de modder van de weg de schittering der lente
wanneer ik terugga naar het lied
zal de knoop in de kelen van de mensen oplossen
en in plaats daarvan zal de splinter komen die stiekem in het hart dringt
terwijl zij de dingen van alledag doen
de rolluiken ophalen, de toonbank afnemen
als ik terugga naar het lied, een klagelijk lied
zal iedereen weten
wat de holocaust blijkbaar is.

Ik zal teruggaan naar mijn hart, maar langs welke weg?
Is de onleesbare
met wijn bevlekte, verbleekte kaart die ik heb bewaard
een verzinsel? ik weet het niet
of wordt daar werkelijk
de plaats van de schat getoond?
Wat maakt het uit... Wat voor een verband kan er zijn
tussen het teruggaan naar het hart en het vinden van een schat?
Maar op alle gedeelten van mijn kaart
waarvan ik bij iedere bocht in de afdaling een stuk in handen kreeg
en die ik bij iedere pauze, bij iedere ademnood
bij iedere struikeling van mijn voeten bekladde
was het met vaste inkt aangegeven
waar allemaal verdort
de nacht, in haar baarmoeder de zaden van de stoere wraak
de stralen van de zon, die bekendstaan als geneeskrachtig,
waar allemaal worden zij tot een gruwelijk vergif...
Op mijn kaart is geen triangulatiepunt dan enkele gekken
die de straat voor de huivering zullen openen.
Mijn kaart toont duidelijk wat het verschil is
tussen de regen die valt als een dode wordt begraven
en de regen die valt na een staatsgreep.
Wie de schat vindt zal hem zeker plunderen, wat kan het me schelen
ik zal teruggaan naar mijn hart om te borrelen en over te stromen
ik zal steeds borrelend en uitgepuild blijven in het hart
via de gezichten van verveelde meisjes
de borst van afgewezen jongens
zal ik me steeds uitstulpen naar de wereld
wanneer ieder timbre van de huizen verstomt

wanneer de vleugels van alle liederen worden gedempt
zal mijn borrelen ieder raken op de kruising van de zeven rassen
zelfs al ben ik geen jood
is er in mij ook niets van een Judas -
Wie werd door mijn kus gered van het kruis?

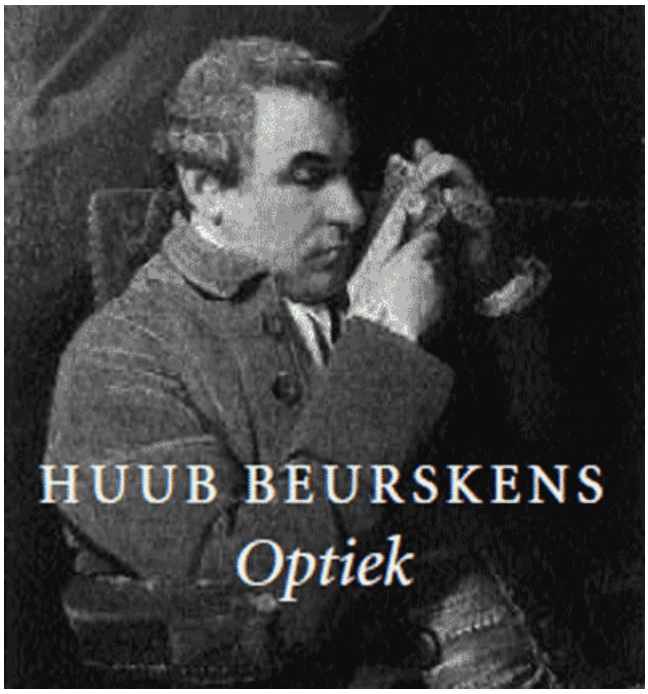

Huub Beurskens
Optiek
In het land der blinden

In korte tijd heeft Ilja Leonard Pfeijffer zich op meerdere prominente literairculturele podia geïnstalleerd om schier onvermoeibaar te verkondigen wat poëzie al dan niet moet doen en zijn. Hij propageert een poëzie ‘die eerder wil ontwortelen dan ontboezemen, die liever zintuiglijk is dan cerebraal, die niet betoogt, maar zingt. Het is poëzie die de taal niet zozeer gebruikt als een in - strument voor de overdracht van gedachten en denkbeelden, als wel poëzie die in de taal zelf gebeurt en die met satanisch plezier de taal afbreekt, vergruist, drevelt en met voorhamers bewerkt om haar te verjongen en weer sprekend te maken.’ (*NRC Handelsblad*[1]) ‘Elk goed gedicht staat scheef en kraakt vervaarlijk in zijn voegen. Coherentie is voor inaugurele redes, niet voor de zingende verzen van vermoeden en suggestie. [...] Het gaat niet om het inzicht, het gaat om de storm.’ (*De Revisor*[2])

Bij zo'n inzet hoort vanzelfsprekend het binnenbanjeren met forse bezems, harde schrobbers, groene zeep en emmers carbolwater in de modernistisch-klassieke orde van de tempel der Nederlandse poëzie. Reputaties van dichters als Cees Nooteboom en Rutger Kop - land moeten eraan geloven. Veelal is de wijze waarop Pfeijffer de renommee van bepaald werk onder handen neemt overtuigend en zelfs onthutsend. Ik kan me geen zinnige verdediging van enkele ge-

dichten van Nooteboom voorstellen nadat Pfeijffer pijnlijk duidelijk ‘het ijdele wit’ ervan heeft laten zien waarmee ‘quasi-diepzinnige uitspraken zich tooien om te poseren als verheven verzen’.[3.] Als Pfeijffer Kopland vergelijkt met ‘een colporteur van ontroering’[4.] heeft hij een punt. Dat hij ook weleens over de door hemzelf aangebrachte zeep uitglijdt (bijvoorbeeld wanneer hij T. van Deel flauw ‘Theepunt’ noemt of het bij zijn attaque op Robert Ankers gedichten heeft over diens ‘lezertjes’ en Kopland belachelijk maakt omdat hij hem eens olijk heeft zien dansen) hoort een beetje bij zo'n schoonmaakwoede; geheel blind maakt die hem kennelijk nog niet. Of zou daar toch meer achter zitten?

Het kan geen kwaad dat iemand op zijn manier de bezem erdoor haalt. Maar interessanter en spannender dan het van tijd tot tijd onvermijdelijke zien doorzakken van met pluche beklede fauteuils en het van hun sokkel kukelen van holle monumenten is het kijken naar het opkomen van alternatieven. De vraag waar het uiteindelijk om draait is niet wat Pfeijffer anderen wil verbieden maar wat hij zelf te bieden heeft. Het oog van de slager is niet per se dat van de boer.

In zijn krantenartikel[5.] over de nominaties voor de VSB Poëzieprijs 2003 komt Pfeijffer daartoe op de proppen met gedichten van Tonnus Oosterhoff en Astrid Lampe. Hij noemt een bepaald gedicht van de eerste ‘onthultsend briljant’. Een kwalificatie waarbij een tik- of zetfout in het spel lijkt. Maar ‘op een manier die doet denken aan de technieken die James Joyce hanteert in *Finnegans Wake*,’ aldus Pfeijffer, ‘haspelt Oosterhoff woorden door elkaar zodat er in één woord twee dingen tegelijk worden gezegd.’

Aha! Bingo! moet Pfeijffer hebben gedacht, dat is een geinig spelletje om aan mee te doen: ‘onthutsend’ dus verhaspelen met ‘onthullend’, zoals Oosterhoff tot haast kraaiend plezier van Pfeijffer verhaspelingen aflevert als ‘hondschuldige’ en ‘doordgaan’.

Behoort zulks nu tot de kenmerken van goede poëzie? Is dit ontworteling, vergruizing, taalverjonging, storm? Het betreft hier veel - eer kleine, in mijn ogen en oren puberaal aandoende vondstjes die vervolgens oplichten als symptomen van een dichter die het heeft verzuimd de leuze KILL YOUR DARLINGS boven het beeldscherm van zijn pc te plakken. Versprekingen, verschrijvingen, verhaspelingen kunnen uiteraard verrassende, onvermoede klanken en betekenissen opleveren, en een goed dichter zal er attent op zijn, er soms bewust zijn toevlucht tot nemen,[6.] ze kunnen zijn gedicht een nieuwe kant op sturen, zoals een uit onvrede aangebrachte veeg met zijn lap door de natte verf een schilder misschien een mogelijkheid tot

een uitweg uit diezelfde onvrede kan bieden - alleen behoort het vervolgens ook tot het metier van de kunstenaar om die aanleiding weer te integreren in de rest van het werk en haar daarbij zonodig zelfs te elimineren. Pfeijffer kan dan wel beweren dat bij Oosterhoff in dat ‘doordgaan’ het dilemma tussen doorgaan of doodgaan ‘onoplosbaar verstrengeld’ is en die kleine taalhybride kan ook nog zo toevallig zijn ontstaan, doordat ze is blijven staan is ze een gekunsteld struikelblokje geworden, niet voor mij, want ik zie het obstakeltje juist in al zijn opzichtige wangedrochtelijkheid liggen, maar voor het gedicht zelf. De dichter heeft het laten liggen.

Ik sta hier niet zo bij stil om het werk van Tonnus Oosterhoff te diffameren. Dat werk is ‘op zijn minst hoogst interessant’, daarin kan ik het met Pfeijffer eens zijn. Interessant tot nu toe voornamelijk vanwege zijn taal- en vormprobeersels. Dat gaat echter allerminst op voor de gedichten van Astrid Lampe, die zich volgens Pfeijffer ‘onttrekken aan alles wat traditionele poëzie kenmerkt’.

Allereerst dit. Net zomin als het vasthouden aan traditie een maatstaf voor artistieke kwaliteit is, kan het afwijken van traditie dat zijn. Mét de avant-garde in de twintigste eeuw is het misverstand in het leven geroepen dat kunst vernieuwend moet zijn, afwijkend, dat ze mensen moet wakker schudden, moet uitdagen én dat in de mate waarin ze dat doet haar kwaliteit, dat wil zeggen, haar bestaansrecht besloten ligt. Dat criterium van het afwijkende, ‘de idee dat kunst mensen, desnoods tegen hun zin, wakker schudt, is in de kunstwereld tot een fetisj geworden’.[7.] Verrukt staan de insiders te applaudisseren voor de afwijking en daarmee voor zichzelf. ‘U wilt antwoorden! Kunst biedt vragen! Avontuur!’ roepen de ware kenners die zich gerieflijk hebben ingericht in de wereld van de uitdaging. (Of moet ik van dat laatste woord ook maar lekker ontwortelend en onoplosbaar verstrengelend ‘uitdraging’ maken?)

Wee degene die kritiek durft te hebben op deze principieel kritische houding van de kunst, die het waagt zelf ook eens iets te vragen, namelijk of een bepaalde visie, vorm of dictie wat meer doorgedacht en uitgewerkt zou kunnen worden. In zijn paginagroot *NRC*-stuk bij het verschijnen van de verzamelde gedichten van Lucebert bracht Ilja Leonard Pfeijffer met geheven hand de verschrikkelijke Bertus Aafjes in herinnering: zulke poëzie mocht nooit meer gebeuren en zo'n doodzonde als die van Aafjes ten opzichte van de poëzie der Vijftigers mocht nooit meer worden begaan. Een waarschuwing die behoorde tot het machismo en de intimidatietactiek die de avant-garde met zoveel succes heeft ontwikkeld dat ze haar

kunst heeft overleefd. Terwijl er wordt bevolen tot durf, durft niemand meer. Het gevolg is dat de kunst vooral nog naar zichzelf (en naar haar heroïsche verleden) terugverlangt, dat ze een ‘geëxalteerd heimwee naar zichzelf’ wordt, zonder te durven toegeven dat het haar gaat ‘om een nogal groteske reanimatie van de romantiek’.[8.]

Vooral in de jaren tachtig van de twintigste eeuw was het onder kunstschilders *en vogue* om niet meer te werken op keurig rechthoekige beelddragers die na voltooiing van het werk moesten worden ingelijst alvorens ze in een galerie of museum konden worden gepresenteerd. In menige tentoonstellingsruimte hingen allesbehalve strak gespannen en recht bijgesneden betekende of beschilderde lappen papier of doek tegen de muur, vastgeniet of bevestigd met punaises. Kennelijk werd er naarstig gezocht naar mogelijkheden om zowel figuurlijk als letterlijk traditionele kaders te doorbreken. Pogingen in die richting werden uiteraard al voordien ondernomen. Bijvoorbeeld door Robert Rauschenberg die ‘combines’ maakte van schilderingen en objecten, en Frank Stella met zijn ‘shaped canvases’ die in de jaren tachtig leidden tot het ruimtelijk uitbouwen van zijn schilderingen met materialen als aluminium en fiberglas. Het schildersdoek werd meer en meer beschouwd als object en niet als drager van al dan niet figuratieve illusies. Het was vooral ook een manifestatie van ‘openheid’, dat wil zeggen van de weigering te geloven in vaststaande normen en vormen. Met het consequente gevolg dat de beeldende kunst zelf eveneens een principieel norm- en vormloze aangelegenheid werd. Met andere woorden, er werd een ontstellende hoeveelheid rotzooi gemaakt en getoond. Met een naïviteit (door menigeen aangezien voor basale spontaniteit) dat het een lieve lust was. Spoedig werd geheel in deze lijn de vermenging van het ‘hoge’ en ‘lage’, de vette knipoog met de wimpers van Daisy Duck, op dezelfde rommel- en kermiskunst-markt gebracht.

‘The age demanded an image,’ schreef Ezra Pound. Een tijdsgewricht drukt zich het meest uit met wat het níet presenteert, aldus Elias Canetti.

Ook ik geloof niet in eeuwig blijvende vormen en eeuwig geldende normen. Ook ik ben van mening dat kunst onder meer moet laten zien dat beelden nooit zomaar beelden zijn, woorden nooit zomaar woorden, dat kunst reflexief moet zijn. Maar het typische is dat ik bijvoorbeeld wat de beeldende kunst betreft een volwaardige artistieke omgang met die problematiek niet ben tegengekomen bij kunstenaars die er in het recente en huidige mondiale vertoog toe

deden of doen.[9.] Wel bij enkele kunstenaars uit vroegere eeuwen. En de meest sprekende in dat opzicht is voor mij Caravaggio. In het werk van Caravaggio kom je alles tegen wat een goed hedendaags kunstwerk zou moeten kunnen kenmerken. Vakmanschap in de omgang met het materiaal. Vorm- en kleurkracht. Waarnemingsen afbeeldingsvermogen. Zintuiglijkheid. Cerebraliteit. Persoonlijk handschrift en reflectie. Caravaggio heeft zowel oog voor datgene wat zijn werk uitmaakt als voor datgene wat zijn werk voorstelt. Ook bij hem is er vermenging van hoog en laag. Maar het allerbelangrijkste aspect is zijn compositorisch meesterschap. Caravaggio doorbreekt voortdurend zijn eigen vlakken, ruimtes en kaders. Waar je bij staat. Je ziet het gebeuren. Als je met hem meekijkt. Een avontuur. Opeens staat weinig of niets meer vast. Zowel op formeel als inhoudelijk niveau. Een paard krijgt mensenbenen, een lijf krijgt twee gezichten, iemand ziet wat jij niet ziet, een hand groeit uit een hoofd, een zwart gat zuigt alles in zich op, de ruimte past niet meer binnen de lijst, enzovoort. En wat Caravaggio doet laat de gênante onbenulligheid zien van wat menig actueel beeldend kunstenaar doet. Iedere tekendocent kent het verschijnsel: geef scholieren de opdracht om ‘rommel’ te tekenen en binnen de kortste keren staat er eentje zelfingenomen te glunderen met een blad vol willekeurige krassen of met een prop gemaakt van zijn vel tekenpapier. Vaste prik. Bij Caravaggio wordt wat in eerste instantie overzichtelijk, inzichtelijk en af leek zienderogen ongrijpbaar. Als beschouwer deconstrueer je als het ware zelf mee. Je begint je zelfs op een gegeven moment af te vragen of je daarin niet te ver gaat, verder namelijk dan de schilder zelf misschien heeft bedoeld.

Het is een beetje sneu voor Astrid Lampe om het nu dan over haar gedichten te gaan hebben, ze heeft die zelf wellicht niet voor dit soort vertogen bedoeld, maar Ilja Leonard Pfeijffer voert haar werk ten tonele als lichtend voorbeeld. Die gedichten zijn precies tegenovergesteld aan wat goede kunst moet zijn: ze verschrompelen van suggestie tot trivialiteit.

‘Op het eerste gezicht is dit volstrekt onsamenhangend,’ schrijft hij nadat hij het volgende tekstje heeft geciteerd:

> dit dwergkonijntje laat zich bibberend bekijken
> ... waar zijn je handjes dan?
> volk stuift op platte gympen uiteen
>
> zo'n hoofd is een hard ding

- wég uit deze dimensie!
dit meisje poetst haar paardenstel
haar meester verstopt zich
ik kan al bijna een staart

hier zijn haar handjes
ze laat haar verse vrind heus niet buiten staan

(zeker en vast nie.)

‘Maar als je beter kijkt ontdek je allerlei associatieve verbanden,’ vervolgt onze poëzieanalist met de hamer, bijvoorbeeld tussen ‘paardenstel’ en ‘staart’. En dan ontstaan er bij de reuzendoder allerlei vermoedens. ‘Misschien heeft ze [het meisje] wel een beugeltje dat een beetje lijkt op het hoofdstel van een paard.’ Boeiend. En hij vermoedt en gist maar door, regels lang. ‘Het harde hoofd is een beetje verontrustend.’ Goh, wanneer doet een hoofdje pijn? Als je erop valt! Dus, eh, oh, ah, misschien is dat, dit meisje wel op haar hoofdje gevallen toen ze probeerde te fietsen met losse handjes...? Verontrust opaatje Pfeijffer gaat ervoor op het puntje van zijn stoel zitten. En met diezelfde handjes had ze vast en zeker het lief dwergkonijntje willen aaien... Wat een avontuurlijke poëzie, wat een spanningen, wat een echte emoties!

Wie is hier nu op zijn hoofd gevallen? Dit tekstje is niet meer dan een in artistiekerige vorm voorgesteld verzamelingetje tuttige geluidjes van tuttige volwassenen in een kleuterklas of iets wat daarbij in de buurt komt.

De artistiekerige vorm, dat is een groter euvel van en voor poëzie dan het gebruik van de dichtvorm als vehikeltje voor een te parafraseren half filosofische gedachte. Wat dat betreft is de ontwikkeling in de Nederlandse poëzie allesbehalve om als een flierepfeijffer zo ‘vrolijk van te worden’. En als Kopland enerzijds niet mag, anderzijds eens goed gekeken naar gedichten van collega-Hooftprijswinnaar Gerlach? Meesteres der kunstzinnige abstraheringen. Haar dochter komt gehaast de keuken binnen, pakt een pot jam en verdwijnt ermee: ‘een scherpte vloog het oog in en er ook weer uit.’ Oftewel hoe je uit een concreet voorval artistiek opgeblazen flauwekul peurt.[10.]

Ziehier het levensgrote gevaar dat schuilt in een zichzelf overschreeuwende kretologie, in de eis dat een dichter ‘zichzelf op het spel moet zingen’ (wat dat ook moge betekenen), in de eis van zin-

tuiglijkheid boven het verstandelijke of in de groenezeepbelslogan van het vergruizen en verjongen van de taal: het snobkitschgevaar. En er is nog iets, er zit toch nog meer achter.

Ik stipte Pfeijffers intimiderend machismo al aan. Gelukkig voor ons krijgt dat gaandeweg, doordat hij geen gelegenheid meer voorbij laat gaan om op zijn borst roffelend naar buiten te stormen, iets tragikomisch. De remedie die hij voor de door hem aangevallen dichters aandraagt bestaat steevast uit een oproep tot het plegen van bruut, vaak seksistisch geweld, tot het veranderen van levenswijze. Kopland bijvoorbeeld ‘zal nooit eens die sloerie van het achtergrondkoortje met haar geile sambaballen uit haar feestjurkje scheuren en zich met haar in het Indonesische warme buffet te schande maken’. (We moeten vermoeden wat meneer de criticus zelf heeft staan onderdrukken in de meewarigheid waarmee hij een dansende poëzieprijswinnaar gadesloeg.) ‘Nimmer,’ aldus Pfeijffer, zal Kopland ‘schuimbekkend op de vuist gaan met iemand wiens kop hem niet aanstaat en hem met zijn rotbek dwars door de basdrum raggen alvorens’, enzovoort. En dan zegt hij er ogenblikkelijk achteraan: ‘Zijn poëzie is totaal ongevaarlijk.’ Die abrupte schakeling is uiterst verdacht, ook al beweert Pfeijffer keer op keer dat het er niet toe doet waar iemand zijn gevoelens vandaan haalt, dat het gaat om die gevoelens in en van het gedicht zelf. Caravaggio werd gezocht wegens messentrekkerij met dodelijke afloop. Zou hij daarom zo'n geweldig schilder zijn geworden, dankzij zijn gewelddadigheid? Onzin natuurlijk. Carpaccio was een brave man maar als kunstenaar een minstens even grote geweldenaar. Tintoretto idem dito. Nee, in de grond is de Pfeijffer zoals die zich tot nu toe als poëtica-uitventer op de markt posteert een romanticus van het eenzijdig gevoelige soort, een brallend en brullend prototype, zo iemand die iedereen in zijn omgeving de indruk geeft minder diepe of interessante gevoelens te hebben en niemand te zijn omdat hij er niet zo'n grote bek over open kan en wil trekken. Dat blijkt ook uit zijn opvatting van het experiment. Als het aan Pfeijffer ligt moet alles overhoop en op de helling, zijn dampende, krakende en borrelende taallaboratorium ziet eruit als dat van een middeleeuwse tovenaar in een gothic stripverhaal. Intussen worden er in allerlei takken van wetenschap de meest spannende en verstrekkende experimenten uitgevoerd door minieme verschuivingen uit te voeren met controle over zoveel mogelijk factoren. En ook menig kunstenaar neemt intussen met weinig ophef en in eenvoud en vormvastheid meer risico dan de vrij samplende expressievelingen wier werk nauwelijks of geen risico loopt omdat het er in wezen niet toe mag doen. Ik

vrees dat Ilja Leonard Pfeijffer daarvoor oog noch oor heeft, dat hij zulke kunstenaars voor makke schapen houdt, want dat hij te lawaaischopperig en te hard op weg is om - ach, eigenlijk mag ik hem wel, laat ik hem tot slot nog op een door hem zo geliefd, taalverjongend Joyciaans kwinkslagje trakteren - polyfamous te worden in het land der blinden.

Eindnoten:

1. *NRC Handelsblad*, 25 april 2003.
2. *De Revisor* 5/6, 2002.
3. ib. 2.
4. *De Revisor* 2, 2003.
5. ib. 1.
6. Er bestaan computerprogramma's, zoals Zarb, waarmee je, bijvoorbeeld als je het als dichter even niet meer weet, woorden, zinnen of een hele tekst op allerlei manieren door elkaar kunt laten husselen.
7. Frank Vande Veire, *I Love Art, You Love Art, We All Love Art, This is Love - Een pamflet over de kunstwereld* (ongepubliceerd).
8. Geciteerde formuleringen van Frank Vande Veire, ib. 7
9. Wel bij een enkeling die op de Möbiusringweg voor elkaar achterna racende hypes niet werd en wordt toegelaten.
10. Eva Gerlach, ‘Over het maken van iets’, *Parmentier*, jrg. 12, nr. 1, 2003.

Medewerkers aan dit nummer

ANDRÉ ACIMAN (Egypte, 1951) werd geboren in Alexan - drië. De spanningen tussen Israël en Egypte noodzaakten het joodse gezin Aciman om halverwege de jaren zestig de wijk te nemen, eerst naar Europa, vervolgens naar de VS. Deze verbanning uit de wereld van zijn jeugd is het centrale thema van zijn werk. In 1994 verscheen *Out of Egypt. A Memoir*. 'Op zoek naar blauw' is afkomstig uit *False Papers*, een bundel 'verhalen en beschouwingen over ballingschap en herinnering', zoals de ondertitel luidt, die dit jaar in een Nederlandse vertaling verschijnt.

IZZIDDEN AL-MANASRAH (Palestina, 1946) verliet zijn geboortestad Hebron om de islam en Arabische cultuur te bestuderen aan de universiteit van Caïro. Later studeerde hij Vergelijkende literatuurwetenschap. Hij is werkzaam geweest als redacteur van toonaangevende Palestijnse tijdschriften en doceerde in Algerije aan de universiteit. Hij heeft negen bundels poëzie op zijn naam staan.

MAARTEN ASSCHER (1957) is schrijver, dichter en *Gids*-redacteur. Zijn laatste publicaties zijn *Dingenliefde* en *Nachtvraat,* beide uit 2002.

ANA LUÍSA AMARAL (Portugal, 1956) werkt als docent Engelse letterkunde aan de universiteit van Porto en is gepromoveerd op een proefschrift over het werk van Emily Dickinson. In 1990 verscheen haar debuut en sindsdien volgden er nog vijf bundels. Opvallend aan haar poëzie is de wijze waarop ze bijbelse en mythologische stof verwerkt. Verder heeft ze kinderboeken geschreven en essays over contemporaine poëzie.

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids*. Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla*. Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart.*

SJAAK COMMANDEUR (1953) is vertaler Engels. Hij vertaalde werk van onder anderen Saul Bellow, John Berger, Joseph Brodsky, Raymond Carver, Edgar Doctorow, John Irving, Vladimir Nabokov en W.B. Yeats. In 1982 won hij samen met Rien Verhoef de Nijhoffprijs.

JALAL EL-HAKMAOUI (Marokko, 1957) werd geboren in Casablanca en staat bekend als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de jonge dichtersgeneratie van Marokko. Hij is mede-oprichter van het tijdschrift *Israf* en debuteerde in 1997.

CHRIS HONINGH (1951) publiceerde in het laatste decennium van de vorige eeuw vijf dichtbundels, waarvan de laatste, *Reis naar Vallentgod*, in 2000 verscheen. Eind 2003 verschijnt de bundel *Een hoed van panamastro*. Hij houdt zich ook intensief bezig met fotografie.

MALVA FLORES (Mexico, 1961) is dichter, vertaler en uitgever. Ze schreef aanvankelijk verhalen, maar wijdde zich gaandeweg meer aan de poëzie. Flores schrijft niet louter ter vermaak, poëzie is 'werk' in haar ogen. Vorm en taal zijn voor haar de

belangrijkste elementen van een gedicht. In 1999 ontving ze voor haar bundel *Casa Nomáda* de Premio Nacional de Poesías Aguascalientes.

PIET GERBRANDY (1958) is leraar klassieke talen in Groenlo. Zijn beschouwingen over de klassieken verschijnen in diverse bladen, maar vooral in *De Groene Amsterdammer.* Tevens schrijft hij poëziekritieken voor *de Volkskrant*. Eerder verschenen de poëziebundels *Weloverwogen en onopgemerkt* (1996), *Nors en zonder haten* (1999) en *De zwijgende man is niet bitter* (2001). In 2001 verscheen ook zijn vertaling van Quintilianus *De opleiding tot redenaar*.

BORIS MARUNA (Kroatië, 1940) heeft het grootste deel van zijn leven in het buitenland doorgebracht. Zijn gedichten zijn direct en het tegendeel van sentimenteel. Met harde beelden weet Maruna een schokeffect bij de lezer teweeg te brengen. Zijn messcherpe observaties gaan gepaard met een rauwe humor.

IMAN MERSAL (Egypte, 1965) wordt in haar land beschouwd als de meest getalenteerde dichter die in de jaren negentig debuteerde. Haar gedichten zijn rebels van aard, de toon is vaak sarcastisch. Tot nu toe verschenen er drie bundels poëzie van haar hand.

AMJAD NASSER (Jordanië, 1955) behoort tot de groep experimentele dichters die de grenzen verkent van de moderne Arabische poëzie. Hij werkte vanaf 1976 als journalist voor verscheidene kranten. Daarnaast is hij redacteur van de Arabische krant *Al-Quds Al-Arabi* die in Londen is gevestigd. Hij schreef negen poëziebundels en een reisverhaal. Zijn gedichten zijn vertaald in het Frans en Italiaans.

İSMET ÖZEL (Turkije, 1944) studeerde Geesteswetenschappen en Franse literatuur in Ankara. Zijn gedichten zijn gedurfd en onverzoenlijk en zitten vol vragen, onderbrekingen en originele beelden. Sinds 1974 manifesteert hij zich als islamitisch dichter. Nog altijd publiceert hij in bundels de politiek-religieuze geschriften die hij voor kranten en tijdschriften produceert.

MIQUEL DE PALOL (Spanje, 1953) is een telg uit een bekende dichtersfamilie. Zijn overgrootvader is een vertegenwoordiger van de Romantiek, zijn grootvader van het symbolisme. Hijzelf ontving inmiddels vele prijzen, zowel voor zijn poëzie als voor zijn proza. Zijn gedichten typeren zich door een rijk stilistisch palet met uiteenlopende registers, van barokke, labyrintische zinsconstructies tot alledaagse spreektaal.

RAOUL SCHROTT (Oostenrijk, 1964) toont zich in zijn poëzie een reiziger. Door gebruik te maken van begrippen uit de film, kalligrafie en de cartografie ontwikkelt hij beelden die volstromen met zintuiglijke indrukken. Hij won vele prijzen, schreef een aantal fraai uitgegeven bundels, een roman, een novelle, hoorspelen en - als echte polyglot - vertaalde poëzie uit verschillende talen en tijden.

ALBERTINA SOEPBOER (Nederland, 1969) schrijft in het Fries en in het Nederlands. Vanaf het midden van de jaren negentig begon ze haar werk in beide talen voor te dragen, wat resulteerde in haar debuut *Gearslach*. Haar reizen naar Ierland, Spanje en Marokko, en het Friese landschap spelen een grote rol in haar gedichten. Naast haar optredens als dichter schreef ze voor het *Friesch Dagblad*, *Poëziekrant* en *Vrij Nederland*.

NURIT ZARCHI (Israël, 1941) is geboren in Jeruzalem en groeide op in de kibboets Geva. Ze studeerde literatuur en filosofie aan de universiteit van Tel Aviv. Ze werkte onder meer als journalist en publiceerde, naast twee bundels poëzie, essays en kinderboeken. Voor haar kinderboeken kreeg ze enkele belangrijke prijzen.

[Nummer 7/8]

Bij dit nummer

Zelfs briljante verhalenschrijvers, zo leert de literatuurgeschiedenis, voelen altijd de druk om een roman te schrijven, dit in tegenstelling tot romanschrijvers, die zich niet zo nodig hoeven te bewijzen met een verhaal. De dikte van het boek lijkt het gewicht van de schrijver te bepalen. Een uitzondering vormen auteurs als Belcampo en Nescio, die de status van volwaardig schrijver hebben gekregen zonder een roman te hebben gepubliceerd. De regelmatig terugkerende vraag of het verhaal net zoveel aanzien geniet als de roman is nauwelijks interessant. Er bestaan goede en slechte verhalen, zoals er goede en slechte romans bestaan. De verschillen in aanpak tussen roman en verhaal zijn genoegzaam bekend, maar de belangrijkste voorwaarde voor het schrijven van een geslaagd verhaal is om met zo weinig mogelijk informatie zoveel mogelijk betekenis te geven.

Twintig, dertig jaar geleden waren literaire tijdschriften een kweekvijver voor nieuw talent. Daar begon en ontwikkelde zich een schrijverscarrière. Door het schrijven van verhalen bekwaamde de auteur zich in beknoptheid en trefzekerheid. Zo publiceerden Nescio, Hella Haasse en Adriaan van Dis hun eerste werk in *De Gids*. De afgelopen jaren springen veelbelovende auteurs over het literaire tijdschrift heen en droppen hun vuistdikke debuten zonder omwegen op de mat van de uitgeverij. Soms worden deze boeken ook met een uitgegeven. Daar zijn vast allerlei commerciële of literatuursociologische redenen voor te bedenken, maar voor het korte verhaal en voor de positie van het literaire tijdschrift, dat zich bij uitstek leent als podium voor het korte verhaal, is dat te betreuren.

Al met al een goede reden voor de redactie van *De Gids* om weer eens nadrukkelijk de aandacht te vragen voor het mooie en vitale genre van het korte verhaal. We zijn er dan ook trots op deze zomer twintig nieuwe verhalen te publiceren van zowel beginnende als gevestigde auteurs. Jeugdherinneringen, overpeinzingen, sprookjes, reisimpressies, verhalen met en zonder plot, over heimelijke wen-

sen, over verlangens en onvermogen, over leegte en gekte, elk verhaal, hoe fantastisch, bizar of grotesk ook, biedt de lezer een scherper zicht op de werkelijkheid. Wie van verhalen houdt, leze deze *Gids*.

Namens de redactie,
ELS BROEKSMA

Maria Stahlie
Stoomcursus

Verstoken was ik, voor altijd verstoken van de verslavende zekerheid dat ik het kon. Ik stond voor het raam van mijn etage die zich op de eerste verdieping bevindt van een smal pand in een drukke winkelstraat. Buiten regende het. Het was zondagmiddag vier uur, wintertijd sinds veertien uur, en al bijna helemaal donker. Ik staarde naar de regen die op het afdakje van de abri recht tegenover mijn huis kletterde. Iets geels dook op in een uithoek van mijn gestaar. Ik keek. Een meisje van een jaar of vijftien was bij de tramhalte gearriveerd. Ze had een gele tas in haar rechterhand. Haar haar sliertte rond haar gezicht dat glom van de regen. Ze zag me staan achter mijn raam en stak zonder een seconde te hoeven nadenken, met een totale inzet, de middelvinger van haar vrije linkerhand naar me op.

Betrapt draaide ik me om. Op mijn werktafel lag een blocnote. Ik moest een feestrede schrijven voor mijn ouders die bijna vijftig jaar getrouwd waren. Het lag voor de hand dat ik die feestrede zou schrijven want ik was in mijn volwassen leven schrijver geworden en had in het voorjaar mijn negende boek voltooid. Mijn broer zat in de verlichting, hij zou voor de feestverlichting zorgen. ‘Vijftig jaar huwelijk’ stond er op het braakliggende vel van de blocnote en daaronder: ‘In ieder huwelijk is het een komen en gaan van geven en nemen. Vandaag hebben jullie op de kop af vijftig jaar gegeven en genomen, dag in dag uit gegeven en genomen...’ Op dat punt stokte de feestrede. Ik kon het niet meer. Midden op het vel stond nog een sommetje (50x365x24x60) waaruit bleek dat mijn ouders binnen afzienbare tijd 26 miljoen en 280.000 minuten met elkaar getrouwd zouden zijn. Ik rekende het sommetje nog een keer na. Verstoken was ik, ver, ver verwijderd van de sferen die tijdens het schrijven een beter mens van me maakten, sferen waarin bij niet tegen te houden vlagen nieuwsgierigheid, vriendelijkheid, vervoering, luchtigheid en generositeit de scepter zwaaiden.

Ik pakte mijn tweede boek uit de boekenkast en las de eerste zin:

‘In het woordenboek van Martha Luther stond het woord zekerheid voor de zekerheid bij de a.’ Wat een beginzin en dat voor een tweede boek! Ik zuchtte verdrietig. Ik wist dat in mijn woordenboek het woord zekerheid voor altijd zou blijven staan waar het stond: bij de z, bij de laatste letter, afgelopen, uit. Ik besloot de feestrede de feest - rede te laten en naar mijn beste vriendin te gaan.

De geluiden van het verkeer in de regen lieten me onberoerd. Mijn beste vriendin heet Anna, haar huis bevindt zich op een loopafstand van tien minuten van het mijne. IJskoude, spekgladde wangen kreeg ik van de regen. De adjectieven boden me geen troost en mijn wangen werden alleen maar ijskoud, spekglad. Ik belde aan bij de benedenwoning van mijn vriendin. Ik ken Anna al sinds de lagere school. Zij heeft dik, zwart haar en een elegante Griekse kromming in haar neus die ze te danken heeft aan haar vader, een zakenman uit Athene. De deur zwiepte open en Anna deelde me bij wijze van groet mee dat ze haar woonkamer aan het herinrichten was. Altijd op zoek, mijn beste vriendin, op zoek naar de juiste inrichting, de juiste baan, de juiste man, de juiste levensfilosofie, het meest toepasselijke kapsel. Ik volgde haar naar de huiskamer en plofte kletsnat neer op de bank die er midden in de kamer wat verloren bij stond. ‘Dat wordt nooit meer wat,’ barstte ik los. ‘Zelfs een godvergeten feestrede krijg ik niet meer uit mijn pen...’ Ik begon met boze bewegingen mijn jas open te knopen. ‘Er is geen twijfel mogelijk, *De Lijfarts* was mijn laatste boek. Uitgesloten is het dat ik voor een tiende keer (een tiende keer!) geluk zal hebben... want dat is wat je nodig hebt, Anna, stom geluk...’ Anna was naast me op de bank komen zitten. Ze zei dat ze de televisie nog in de buurt van de bank moest zetten want dat een bank zonder televisie was als een kom zonder vis, als een kachel zonder vuur, als een... ze zocht naar de enig juiste vergelijking. ‘Er moet zomaar,’ vervolgde ik mijn jammerklacht, ‘zomaar vanuit het niets, iets klikken in je hoofd. Je moet merken dat je geest in staat is om uiteenlopende indrukken over elkaar heen te leggen zodat er een nieuwe, een weergaloos nieuwe configuratie ontstaat. Alleen dan is het niet uitgesloten dat er ooit weer geschreven zal worden, dat er ooit weer een compositie zal ontstaan!’ Ik snoof nadrukkelijk. Anna had deze van zwaar zelfmedelijden vervulde windstilte afgewacht.

‘Hou toch op met die aanstellerij,’ zei ze. ‘Het is na ieder boek hetzelfde. En iedere keer opnieuw zit je na een maand of wat weer doodleuk aan je werktafel. Je moet gewoon een beetje geduld hebben, hou je in een periode tussen twee boeken voor de verandering eens bezig met waarachtige problemen, met problemen van vlees en

bloed!' Mijn beste vriendin begon te vertellen over haar laatste probleem van vlees en bloed. Ben heette hij en Ben was al twee maanden in haar leven. Het was serieus met Ben want Anna had hem uitgenodigd om voor de jaarwisseling met haar mee te gaan naar het Griekse eiland waar haar vader een buitenhuis had, waar haar grootouders woonden.

Mijn gedachten dwaalden af. Alsof literaire problemen niet van vlees en bloed waren, alsof een compositie niet van vlees en bloed kon zijn! O, het maken van een compositie, van een rijke en volle en speelse en onontrafelbare plot! In een compositie van vlees en bloed werd met toon recht gedaan aan taal en vloeiden herhalingen, spiegelingen, omdraaiingen en andere kunstgrepen zo naadloos uit de plot voort dat ze - hoewel ze gestileerd waren - de illusie van ademende echtheid nergens verstoorden.

'En nu denk ik dat hij me bedriegt,' zei Anna met stemverheffing. 'Drie keer in één week met een opzichtige smoes aankomen om een afspraak af te zeggen, dat kan toch maar één ding betekenen?!'

Ik haalde geërgerd mijn schouders op. 'Laat zijn gangen nagaan, als je zo nodig moet weten wat hij doet op de avonden waarop hij je niet wil zien. Je hebt daar tegenwoordig mensen voor, mensen die tegen betaling de waarheid achterhalen...' Ik stond op. Als Anna alleen belangstelling voor haar eigen problemen had, dan kon ik net zo goed weer naar huis gaan. Ik had geen mening over Ben. Ik had de man nog niet ontmoet en wist niet veel meer van hem dan dat hij waterbouwkundig ingenieur was en boven een brillenzaak in de Beethovenstraat woonde.

Het was in het portiek naast die brillenzaak dat ik me een dag later om zes uur in de namiddag opstelde. Er viel nog steeds een gestage regen. Ik had de avond ervoor, thuis boven mijn blocnote, spijt gekregen van mijn abrupte vertrek bij Anna en ik had zitten broeden op een manier om het goed te maken. Waarom zou ik die Ben niet zelf volgen, waarom zou ik niet zelf voor mijn beste vriendin proberen te achterhalen wat hij zoal uitspookte als Anna er niet bij was. Dan had ik meteen wat om handen, wat afleiding van mijn kansloze worsteling met de zekerheid dat ik het feest van het schrijven de rest van mijn leven wel kon vergeten.

Om kwart voor zeven trok Ben zijn voordeur achter zich dicht. Twee meter lang was hij, twee meter vijftig als ik zijn paraplu meerekende. Met grote stappen verwijderde hij zich van zijn huis. Ik zette het op een geruisloos drafje, een drafje dat ik pas weer tot een normale pas kon terugschroeven toen Ben na een klein kwartier bij een schoolgebouw tot stilstand kwam. Hij wapperde zijn paraplu

met een paar vliegensvlugge bewegingen uit. Hij ging naar binnen. Ik volgde hem niet meteen maar telde langzaam tot tien. Toen ging ook ik naar binnen. Er klonken stemmen op uit het eerste klaslokaal aan de linkerkant van de gang. De deur stond open. Ik stak mijn hoofd om de hoek.

Ben zat op de voorste bank naast een meisje met halflang blond haar. Hij lachte om iets wat ze zei en haalde een dik stencil uit zijn tas. Zijn zwarte haar glansde, zijn gladgeschoren schone wangen waren licht gebronsd. Anna had gelijk: Ben mocht er zijn. Anna had gelijk: Ben hield het met een ander, met iemand die veel jonger was en veel blonder dan mijn beste vriendin. Maar waarom gingen ze naar een helverlicht schoollokaal, waarom gingen ze niet naar een hotel? Ben wees naar het schoolbord en het meisje en ik volgden met onze blikken zijn lange vinger. Er stonden Griekse letters op het bord. Naast het bord hing een plakkaat. ‘Stoomcursus Grieks’ stond er in mooie Romeinse letters op het plakkaat. Anna, jaarwisseling, Griekenland... in een drietrapsklap begreep ik waarom Ben niet aan Anna wilde vertellen wat hij deed op de avonden die ze niet gezamenlijk doorbrachten: hij was haar de verrassing van haar leven aan het bereiden. Echte Griekse zinnetjes zou hij in december kunnen uitwisselen met haar vader, met haar ooms en tantes, met haar grootouders. Ik stond stokstijf in de deuropening. Ik dacht aan Anna's grootouders, aan mijn schrijfverblijf op het eiland in 1998, aan de onneembare vesting die de Griekse taal in dat jaar bleek te zijn. Ik had in boekjes gestudeerd en naar bandjes geluisterd maar alles was in het echt anders geweest. Een onbereikbaar ideaal toen, die Griekse taal, net zo onbereikbaar als nu de sferen van het schrijven waren. Ik zuchtte. Ik dacht aan die voor altijd verloren feestelijke sferen. Op het Griekse eiland had ik de taal niet gesproken maar mijn god, wat had ik erop los gepend! Een scherp heimwee deed me met mijn ogen knipperen. Nooit meer zou ik de onbevangenheid aan den lijve ondervinden, de aan roekeloosheid grenzende onbevangenheid die zich aandiende als ik merkte dat de wereld onder mijn vingers tot leven kwam. Hoe wild en vreemd was het om met woorden leven te wekken, om zonder terughoudendheid het achterste van je tong te laten zien... zó doe ik het, zó denk ik na, zó zien de uithoeken van mijn verbeelding eruit!

‘Kom je binnen of blijf je daar staan?’ Het was de docente die zich voor het bord had opgesteld.

Ik schuifelde met een rood hoofd naar binnen en ging op een hoekplaats zitten. Ik kreeg een dik stencil voor mijn neus. De les begon. Anderhalf uur later was het pauze. Ik had in dat anderhalve

uur meer geleerd over de beginselen van het Grieks dan in mijn maanden op het Griekse eiland. Mijn oren gloeiden. In de kantine werd koffie verkocht. Ik raakte vrijwel meteen in gesprek met Ben.

In de weken die volgden - de stoomcursus hield in dat er gedurende zeven weken drie keer per week avondvullend les werd gegeven - raakte ik ervan overtuigd dat Anna eindelijk de juiste man had gevonden. Ben had luisterende ogen. In de pauzes luisterde hij naar mij. Hij was gefascineerd door mijn beroep, hij was ontsteld over de hoge muur die er tussen mij en dat beroep was opgetrokken. ‘Elegie,’ knikte hij in de pauze van mijn vierde lesavond begrijpend nadat ik hem had verteld over de zoete herinneringen die ik aan het schrijven had, vermengd met de zekerheid dat het voor altijd bij die herinneringen zou blijven. Het vijftigjarig huwelijksfeest van mijn ouders ging feestredeloos voorbij. Ik mocht de dag daarop weer naar de stoomcursus Grieks. De docente hield ons voor dat de taal pas echt tot leven zou komen als we zinnen konden schrijven, als we de vreemde letters niet meer natekenden maar uit de losse pols aan elkaar regen. Ik geloofde haar. Ik vertelde in de pauze aan Ben waarom ik haar geloofde. De pauzes regen zich aaneen en Ben luisterde. Hij kneep vol mededogen in mijn arm toen ik hem vertelde hoe onwezenlijk het aanvoelde als je als schrijver eerst in absolute zin onmisbaar was in de wereld van een boek om er vervolgens uit gegooid te worden waarna je alleen nog maar als lezer toegang tot die wereld had. Ik stak de loftrompet over de rijkdom van de taal en ik sprak schande van de beroepslezers die niet beter wisten of schrijven was schrappen. ‘Als schrijven schrappen was,’ reageerde Ben verontwaardigd, ‘dan zou schrijven wel schrappen heten!’

De lessen vlogen voorbij en onze kennis van het Grieks begon enige vorm aan te nemen. Het meisje met het halflange blonde haar was in de derde week afgehaakt en ik zat al vijf lessen naast Ben op de voorste bank. Ik had in alle talen gezwegen tegen Anna, omdat ik de verrassing niet wilde bederven. Na de pauze moesten we een invuloefening doen. De klas werkte minutenlang in geconcentreerde stilte. Toen stootte Ben me aan. Hij schoof een papiertje naar me toe. Er stond een Grieks zinnetje op het papiertje. Ik las: *Thélo na kánoume érota*. Ik bloosde. Hij wilde met me naar bed. Ik dacht even na en toen begon ook ik in het Grieks te schrijven. *Mono me profielaktikó*, wilde ik schrijven en de Griekse letters regen zich vloeiend aaneen. Ik grinnikte opgetogen terwijl ik mijn overspelige zinnetje opschreef omdat er in mijn hoofd een vertraging op een versnelling botste. Er klikte iets in mijn hoofd, ik kon Ben wel zoenen. Wat een werk maakte hij van zijn veroveringen! Week in week

uit Grieks leren voor Anna, week in week uit begrip tonen voor mijn geweeklaag! Twee, drie, vier indrukken botsten op elkaar in mijn hoofd, schoven over elkaar heen en er ontstond zomaar vanuit het niets een nieuwe configuratie. Een weergaloos nieuw totaalbeeld waarin onder andere ironie en verraad en wanhoop en uitgelatenheid een verbinding met elkaar aangingen. Ik kon Ben wel zoenen. Mijn betere ik had in de sterk vertraagde fractie van een seconde die de klik in beslag nam het heft in handen genomen. Ik wist zeker dat ik niet met de geliefde van mijn beste vriendin mee naar huis zou gaan, ik wist zeker dat ik nooit meer een Griekse les zou volgen en ik wist zeker, absoluut zeker, dat ik me in de nabije toekomst weer zou kunnen laven aan de verslavende zekerheid dat ik het kon.

Chris Keulemans

Hilario's oog

David in de Lower East Side, oktober 1979

De blik van mensen die nu nog niet weten dat je over vijf jaar beroemd bent. Die haat ik. Hij veegt over je heen alsof de gedachte niet eens bij ze opkomt. Straks zouden ze hun vrienden kunnen vertellen dat ze mij hier gewoon over straat hebben zien lopen. Als ze willen zouden ze zelfs wel even met me mogen praten. Maar ze kijken niet eens, en over vijf jaar hebben ze niets te vertellen.

Ik wel. De enige manier waarop ik hier terugkom is op de achterflap van een bestseller. Over straat lopen is er straks niet meer bij. Niet voor mij. En niet over deze straat. Ik heb hoofdpijn. Ik moet iets eten. De hotdogs van Hilario zijn meestal lauw en ik heb geen idee hoe lang hij ze al heeft liggen, maar ze gaan op de rekening en dat is het enige soort eten dat ik nu kan betalen. Van Hilario weet ik het nooit. Misschien ziet hij wel iets in me, als die grom tenminste een soort herkenning betekent, maar het kan ook zijn dat hij dwars door me heen naar de overkant kijkt. De meisjes in Alfonso's Beauty Parlor zijn prachtig, al durf ik zelf die kant niet op te kijken uit angst voor de Porto Ricanen in hun paarse jasjes. Ze zijn nogal bezitterig, vandaar, en snel met de stiletto.

Nestor van beneden heeft het me eens voorgedaan, met een kat die dom genoeg was over de brandtrap naar beneden te komen. Tsjak. Tsjak. Het beestje blies en verstrakte, Nestor vloekte om een paar halen over zijn pols, nog eens tsjak en hij hield hem voor me op, een kat met de N van Nestor op zijn buik. Hij zette hem neer en de kat kroop naar buiten, zijn kopje laag alsof hij een theeservies op zijn schouders droeg.

‘Mag ik een hotdog, Hilario, met een bordje oesters en een fles champagne to go?’

Hij vertrekt geen spier, natuurlijk. Hij is hier eigenlijk niet. Hilario is in Hilario-land. Daar, tja, wie zal het zeggen. De meisjes drij-

ven er misschien door de lucht, helemaal voor hem alleen, geen Porto Ricaan te bekennen en hij mag zijn doorgerookte vingers over hun dijen van karamel strijken als langzame lucifers die het vuur wel aansteken, maar tot het uiterste vertraagd, zodat de vlammetjes nog nauwelijks te ontwaren zijn als de hitte al stijgt en daar, hij geeft me die hotdog. Ik zou die ogen van hem wel eens willen lenen.

'Hilario, zou ik die ogen van je eens mogen lenen?'

Hij schrijft de hotdog op mijn rekening en reageert niet.

'Eentje? Voor een week? Voor een middag? Een halfuurtje?'

Toch is het een idee. Voor een verhaal, misschien, als hij zelf niet meewerkt. Ik met zijn ogen op stap. En dan kijken wat ik zie. Kijken door de ogen van een vijftigjarige kettingroker met een verlopen bodega op de hoek van Houston en Clinton. Wat zal de wereld er treurig uitzien. Ik zou het zo kunnen opschrijven. Alles vergelijken met vroeger in Mexico. Of misschien is het wel Mexico zelf, waar hij hele dagen naar staat te kijken. Ik zou door deze straten lopen en alleen maar palmbomen zien en strand, vissersdorpjes en meisjes die het vuurtje vast stoken waar ze straks de vissen op gaan roosteren. De rook zou de tranen in mijn ogen brengen en zelfs als het de walgelijke, geelbruin opgestapelde smog boven de stad vol files en verkeersongelukken was zou ik er nog van moeten huilen. Ik zou huilen met de verstopte tranen van een vijftigjarige. En als ik na een korte aanval van machteloos verdriet mijn neus had gesnoten zou ik mezelf beloven nooit meer één stap in die vervloekte straat te zetten. Ik zou de rest van mijn leven binnen blijven staan, achter de toonbank, en lauwe hotdogs weggeven aan de praatjesmakers die er toch niet voor kunnen betalen.

'Norma!'

Daar zit ze weer. Elke dag denk ik: nu ga ik iets van haar kopen. Maar wat moet ik met de beige onderjurk van een joodse mevrouw die ze ergens in de jaren zestig gekocht heeft, toen de hele straat zulke onderjurken droeg en haar man Leo nog leefde? Leo was loodgieter. Ik wou dat hij nog leefde. Dan vielen die bruine druppels niet elke avond op mijn aanrecht en hoefde Norma niet op de stoep te zitten tussen de restanten van haar garderobe. Die probeert ze te verkopen om de huur te betalen. Ik zag een keer een junkie achter haar aan naar binnen sluipen toen ze naar boven schommelde voor wisselgeld. Hij kwam snikkend terug, met een kommetje warme soep in zijn handen. Junkies zijn zo pathetisch.

Norma moet het hebben van de moeders die hun jonge joodse dochters hiernaartoe brengen om in de laatste bruidswinkel van de

straat hun spullen te kopen voor de grote dag. Die gesprekjes versta ik nooit, maar ik vind het mooi om te kijken naar middelbare vrouwen die proberen zichzelf groter te maken door te praten over dingen die al jaren niet meer bestaan.

Met haar vlakke hand slaat Norma op het leren stoeltje dat ze altijd naast het hare zet. De hele buurt mag vol dealers en verslaafden zitten, zij was hier het eerst en de Porto Ricanen halen het niet in hun hoofd om haar plekje op de stoep ook maar aan te raken.

'David, kijk nou eens naar jezelf. Ik weet niet wat je moeder moet denken. Je hele gezicht is wit. Kijk je weleens in de spiegel? Arme *schmuck* die de spiegel heeft uitgevonden. Hoe moet hij daarboven uitleggen, als hij jou zo rond ziet lopen, dat hij zijn tijd op aarde nuttig heeft besteed?'

Ik moet altijd aan de zee denken als ik naast Norma zit. Op de stoep van Clinton Street onder de bomen zit ik aan de boardwalk in Asbury Park en haar gemopper klinkt, met het verkeer op Houston in de verte, als de branding op een zomeravond. Het asfalt van de straat ziet eruit zoals ik altijd dacht dat de zee eruit zou moeten zien: bol in het midden, omdat de aarde rond is, en van het hoogste punt af rollen de golven langzaam naar beneden tot aan de stoeprand waar wij onder rode parasols aan onze ijsjes likken. Norma is nog nooit naar zee geweest. Waarom zou ze? Mensen gaan toch niet naar het strand om mijn benen te zien, zegt ze, en daar heeft ze natuurlijk gelijk in.

'Norma, bekijk jij de wereld weleens door andermans ogen?'

'Ach, de schrijver heeft een nieuw idee in zijn hoofd! Met wiens ogen moet ik kijken? Met arme Leo's ogen? Ik ben blij dat ik niet hoef te zien wat andere mensen onder hun aanrecht hebben zitten. Of achter de wc-pot. En die magere jongens hier in de straat zien alleen maar spoken. Ik zie met mijn eigen ogen al te veel, schrijvertje. Ik wou maar dat ik ze vast dicht kon doen. Als het zover is laat ik de hele wereld voor je achter en mijn ogen ook, als je ze hebben wilt. Waar ik naartoe ga heb ik ze niet meer nodig. Hoe mijn Leo eruitziet herinner ik me nog wel, en dat was toch al niet veel bijzonders.'

Dus ik moet iemand hebben die nog nieuwsgierig is. Zijn ogen, althans. Het heeft geen zin mijn hoofdpersoon op pad te sturen met de ogen van iemand die al op de wereld is uitgekeken. Nieuwsgierige ogen moet ik hebben. Voor mijn voeten opent de Koreaanse tandarts de metalen luiken naar de kelder waar hij praktijk houdt. Hij glimlacht beleefd omhoog naar de middag. Ik heb grote bewondering voor hem. Tantalus, noem ik hem, Kim Tantalus Park. De

hele dag lopen hier junkies voorbij met rotte gebitten, stuk voor stuk goudmijntjes voor de beginnende tandarts, en geen van allen geven ze hun geld aan hem uit.

Hij vouwt de luiken open, legt ze voorzichtig neer en zet op de stoep een smoezelige oranje pilon aan een kettinkje. Zijn klanten moeten naar beneden lopen, niet vallen. Er staat met versleten sjabloonletters Edison op de pilon. Edison, dat is een mooie naam. Dat pilonnetje staat daar elke dag uit te kijken over een straat waar niets verandert behalve dat alles alleen maar erger wordt, en toch heet het naar de grootste uitvinder van de eeuw. Uitvinders zijn nieuwsgierige mensen. De pilon ontdekt nog elke dag iets nieuws. Misschien moet ik mijn hoofdpersoon Edisons ogen geven. Of zou dat te veel ineens zijn? Van de ene dag op de andere overal oplossingen zien, daar kan je blind van worden.

De hoofdpersoon ben ik natuurlijk zelf. Maar ik geef mezelf in elk verhaal een andere vermomming. Ik ben al een schildpad geweest, een gepensioneerde beul, een man met een slavenkolonie in Alaska, een refreintje dat in de lucht hing en de ijshockeypuck die vlak voor het einde van de wedstrijd in het doel van zijn favoriete ploeg valt. Ik kies een perspectief van waaruit ik kan toekijken hoe mensen reageren op wat ze overkomt. Dat is een strategische keuze. Ik wil dat mijn lezers eerst de verhalen mooi vinden en daarna pas nieuwsgierig worden naar de schrijver. Na het zoveelste perfecte verhaal moeten ze zich beginnen af te vragen: wie is dat toch, die mensenkenner? Saaie schrijvers proberen alleen zichzelf te begrijpen. Ik dwing bewondering af met mijn genadeloze inzicht in anderen. Over mezelf geen woord. Ik zaai liever ontzag dan liefde. Liefde is niet moeilijk. Ontzag heb ik nodig. Daarom is dit ook zo'n goed idee. Vermomd met andermans ogen kan ik terloopse portretjes van Hilario, Norma en Kim Tantalus Park schrijven, terwijl ik zelf een raadsel blijf. Een intrigerend raadsel. Een gezicht op de achterflap van een bestseller, dat strak opkijkt naar de mensen die nu spijt hebben dat ze toen niet doorhadden hoe getalenteerd die jongen was.

De witte skiër kruist mijn pad. Ongelooflijk langzaam kruist hij mijn pad, leunend op zijn beide krukken. Hij woont hier op de hoek. Onder aan twee willoze benen slepen zijn trotse witte schoenen zich in een eindeloos vertraagde slalom over de stoeptegels. De tocht naar Hilario is elke keer een expeditie. Tegen de tijd dat hij eindelijk terug is heeft hij de fles leeg waar hij de deur voor uit ging, en dan begint de hele tocht opnieuw. Voor iemand die niet kan lo-

pen is hij ontzettend weinig thuis. Wat is er met zijn benen gebeurd? Misschien is hij uit de helikopter gevallen, net als John Savage, op de stenen net onder het water in het midden van *The Deerhunter*. Ik kan het hem niet vragen. Je kan met iemand die zo langzaam gaat geen praatje maken. Mij lukt dat niet. Ik weet niet of ik stil moet staan of juist een stap moet zetten en voor ik het weet ben ik de draad kwijt. Maar hij poetst zijn schoenen. Hangend op zijn krukken kijkt hij de hele dag naar beneden en daar schuiven de blinkend witte casinomoordenaars over het kauwgom, de smeervlekken en de lange, rivierachtige barsten in de tegels. Ik denk dat hij zich in stilte superieur voelt aan de wereld daar in de diepte. Casinomoordenaars, zo heten die schoenen echt. Gladde leren zolen. Schoenen waarmee je over dieprode tapijten op je slachtoffer afloopt. Net op het moment dat hij zich omdraait om te zien wie er achter hem is komen staan steek je het mes tussen zijn schouderbladen.

Het is donker. Norma heeft haar garderobe ingepakt en is naar binnen verdwenen. De luiken van Kim Tantalus Park liggen geduldig opengevouwen op de stoep, als een krant die iemand in de subway heeft laten liggen. Op mijn kamer brandt geen licht, want ik sta hier.

Een mooie kamer is het niet. Er ligt een matras in de hoek. De foto van Steve Blass na twee jaar bier drinken hangt aan de muur. Toen ik hem ontmoette herkende ik de held er nog doorheen, maar nu, als het zonlicht erop valt, zie ik alleen de putten in zijn gezicht en het wanhoopsvet. Ik kijk er niet echt meer naar. Het is een abstractie geworden. Boven het bureau hangt de poster van *Cabaret*, met een diepe scheur door Liza Minnelli's bolhoed. Die gaat de reis naar Europa niet overleven. De gebonden boeken staan tegen elkaar aangeklost tegen de muur onder de twee ramen. De rest slingert over de grijze vloerbedekking. Ik blijf hier niet lang genoeg om planken te timmeren. Ik heb een leesstoel, maar de leeslamp is kapot en nu is het een stoel voor mijn kleren, niet voor mij. De pickup staat bij het hoofdeinde van mijn bed, met de box ernaast. Soms slaap ik op de platenhoezen. Ik haal de platen eruit, verspreid ze over de matras, het karton buigt door onder mijn gewicht en de goede ideeën kruipen bij me naar binnen. Denk ik dan. Maar als ik wakker word voel ik me ellendig. Elke plaat die ik opzet klinkt beter dan wat ik hoorde in mijn slaap. De kamer is te klein. De rood-geelblauwe lampjes van Rodriguez Grocery, mijn benedenbuurman en huisbaas, knipperen al vroeg in de ochtend als een herinnering aan iets wat me maar niet meer te binnen wil schieten.

Tijd voor de Kiev. Sinds het koud is op straat heb ik de troost ontdekt van een biljartkroeg vol rokende Oekraïeners op een oktoberavond. Het is een vaag soort troost, onbestemd en tijdelijk, meer het dempen van een somberheid die ik niet goed begrijp. Ik wilde hier wonen, maar nu ik er ben voel ik me niet thuis. De mensen hebben zich hier ingegraven. Ze wonen in platte gebouwen van roestbruine baksteen. Ze streven niet meer naar gedachten die boven hun macht gaan. Er hangt een koppigheid op hun gezicht. Alleen als ze lachen breekt er iets open, als een wond die net was dichtgekleefd. Begraven in hun pijpenla, de kansloze meubelzaak, de oude kapsalon waaruit de operette als goedkope aftershave de straat op drijft. Toch houdt hun leven iets voorlopigs. Ze zijn op doorreis, al zullen ze waarschijnlijk nooit meer vertrekken. De stad is altijd groter dan zij. Op een dag waaien ze weg en dan is het over.

De Oekraïeners duwen net een junkie naar buiten. In de Kiev zijn ze niet van drugs gediend. Diepe glazen bier, daar moet je het mee doen. Als ik binnenkom kijken de zware mannen aan de bar grommend naar me op. De lijnen staan scherp in hun meelwitte koppen. Genoeg *skinny white kids* voor vandaag. Maar mij hebben ze vaker gezien. Ik maak geen ruzie, drink mijn bier en betaal netjes als ik verloren heb. Ik loop door naar achteren, waar de biljarttafel in de blauwe rookdamp staat te glanzen als het ruimteschip uit *Close Encounters*. De zitjes rond de tafel zijn leeg. Iedereen staat aan de bar. Alleen Oleg zit hier.

‘Hé, Oleg. Zin in een potje?’

Hij kijkt heel langzaam met zijn vaalblauwe ogen naar me op. Hij moet altijd uiterst verfijnde, over het hele tafelblad verspreide gedachtegangen laten liggen om zijn aandacht te richten op degene die hem aanspreekt. Niet dat hem dat tegenstaat, helemaal niet, het kost alleen even tijd.

‘Okay, David. Wacht even. Ik ben bijna klaar.’

Da-vid, zegt hij, niet Dee-vid. Hij heeft het tegen een bijzondere, oude-wereld-versie van mij: iemand die in gevoerde laarzen over de kade loopt, langs de visnetten in de haven van Kiev, niet in gympies over Houston. Zijn blonde haar, blond van het sluike, onvrolijke soort dat ik met communistische bleekmiddelen associeer, valt nog een keer over zijn onafgemaakte gedachtegangen. Veel ouder dan dertig is hij niet, denk ik, er staan geen rimpels in zijn gezicht. Het is eerder alsof hij nog niet helemaal in deze tijd is aangekomen. Een jonge man, maar een oud mens. Hij staat op, pakt de ballen uit het rek, legt ze voorzichtig in de driehoek op tafel en reikt mij een keu aan. Ik vind de eerste stoot de mooiste van het hele spel. Bijna voel

ik zelf hoe de witte bal de volgende in zijn hart raakt en de beweging doorgeeft terwijl hijzelf tot stilstand komt. Ik speel nog niet zo lang pool. Als de tafel vol ligt is het me te ingewikkeld. Maar met Oleg speel ik ook niet om de punten. Na elke stoot zet hij zijn bril op. Hij leest de tafel zoals zijn grootmoeder het koffiedrab moet hebben gelezen. De wisselende constellaties van gekleurde biljartballen vertellen hem wat de mensen in deze buurt te wachten staat. Oleg speelt pool om de toekomst te voorspellen.

‘Eerst wordt het heel moeilijk. De zwarte en de blauwe drijven de anderen in de hoek. De politie slaat Porto Ricanen met elektrische wapenstokken. De vonken schieten door de lucht. Dichtgetimmerde huizen vatten vlam. Negers met knetterende haarbossen rennen in paniek naar buiten. Bij de vuilnisbelt bespreken honden de toestand. Hun ogen staan wild maar hun stemmen klinken zacht en ernstig.’

‘Kunnen de honden praten?’

‘Alleen de rode. Kijk ze lopen. Ze hebben de strijdplannen van de politie bestudeerd. Als iedereen hier straks is verjaagd vinden zij in de verlaten woningen wat ze nodig hebben. In de kelders en keukenkasten ligt genoeg voor ze te eten. Voor de eerste mensen die langzaam terugkomen, na twee winters van geweld zonder aanzien des persoons...’

Hij gebaart dat ik aan de beurt ben. Ik stoot blindelings op het pak in. Links en rechts schieten ballen de hoeken in.

‘... verwaardigen de honden zich tot een rattenjacht. Tot diep in de zomer komen er nachten voor dat de temperatuur onder het vriespunt zakt. Maar de mensen komen terug. Ze nemen meer ruimte in dan ze vroeger deden. Het zijn grotere mensen. Rijkere mensen. Hun mutsen zijn zacht aan de oren. Als ze een winkel binnenlopen komen ze met volle tassen naar buiten.’

‘Heb je mij al gezien?’

‘Zag je die groene net, toen iedereen de andere kant op ging, links over het randje verdwijnen? David is in stilte weggeslopen. Hij gaat op zoek naar een stad waar de straten hem niet aan de zee doen denken. Hij is zeeziek. De vrouw die hem moet genezen woont hier niet. Ze staat al op hem te wachten. Ze heeft muizentandjes, donkere ogen en kort zwart haar. En nu heb ik dorst.’

Hij pakt zijn keu. Ik loop naar de bar om twee diepe glazen bier te halen. De laatste riffjes van Champaigns ‘How 'bout Us’ deinen door de rook. Als ik terugkom is de biljarttafel leeg en zit Oleg weer in de stoel waar ik hem een uur geleden aantrof.

Het is vast eenzaam in de toekomst. Als ik te lang blijf staan kom

ik niet meer weg. Ik drink mijn glas leeg. Oleg wil me hier houden. Zijn blauwe ogen pinnen me vast.

De straat is koel. Onaangenaam koel. Alsof ik niet welkom ben. Ik sla een paar hoeken om en blijf doorlopen om dat gevoel af te schudden maar raak het niet kwijt. Het beeld van Oleg die zijn schipperstrui langzaam over zijn leptosome schouders trekt achtervolgt me. Het is elf uur geweest, de Heartbreakers zijn waarschijnlijk al begonnen en ik loop nog ergens over de Bowery. Ik hou niet van lege straten in het donker. Misschien moet ik het een keer proberen met een man. Oleg ruikt iets. Als ik over de pooltafel gebogen sta, vlak voor de stoot, weet ik dat hij naar me kijkt. Dan lijken zelfs mijn platte billen rond. Ik stel me voor dat hij zijn hand uitsteekt en me daar vastpakt.

Oleg. Hij zou niet durven. Maar ik ook niet, terwijl ik weet dat het moment nadert. Iedereen doet het. Vorige week, op het feestje van Jack, moest ik een jongen aan zijn haren omhoogtrekken omdat hij zijn gezicht steeds in mijn kruis duwde. Ik vond dat niet opwindend, maar ook niet afstotelijk, en eigenlijk was ik vereerd met de aandacht. Meestal zien ze me niet staan. Ik heb het gezicht van een jongen die elke ochtend zijn cereal eet. Zulke jongens horen er niet bij. Er zijn geen dromen over mijn gezicht getrokken die lijnen van schuldgevoel en begeerte hebben achtergelaten. Ik mis de loensheid in mijn blik, de luidruchtige felheid waarmee ze al bij voorbaat elke aanval afslaan. Die lijnen van schuldgevoel en begeerte heb ik ergens gelezen, bij James Purdy denk ik, en de loensheid verzin ik zelf. Wat weet ik van hun blik: ik sla altijd mijn ogen neer als ze naar me kijken.

‘Honey!! Need a ride?’

Gillend hangt een beeldschone jongen uit het raam van een traag over het hobbelige asfalt van de Bowery kachelende taxi. Zijn indianenhaar wappert voor zijn schitterende ogen en dan is de taxi al weer verdwenen. Het bloed in mijn dijen is koud alsof ik in een ijsblok ben geslagen.

‘Hoe lang zijn ze al bezig?’

Snor. Onbeweeglijke snor. Lichaam met buik, achter de kassa geplant en niet meer te verplaatsen.

‘Hoe lang zijn ze al bezig?’

Mijn stem vervliegt in het lawaai.

Hij zet een Fred Flintstone-stempel op de rug van mijn hand. Hij leeft dus nog. De muziek jaagt in rechte lijnen over ons heen, als

remsporen, gierende zwarte remsporen waar de rook van afslaat. Zijn hoofd is van een soort drassige klei geboetseerd.

‘Hé!’

‘Fuck off. Tien minuten.’

Mooi. Je moet bij Johnny Thunders niet veel te laat komen, want als het niet goed met hem gaat is hij soms binnen een halfuur weer verdwenen. ‘Chemical imbalances ruined all but the first half of the show,’ schreven ze laatst in de *Voice*. Hij stond in Club 57 en liep van het podium af om zijn gitaar te stemmen. Zei hij. Even later vonden ze hem in de kelder, tussen de bierkratten, zijn arm nog opgebonden. Ze moesten ijskoud water over hem heen gooien tot hij blauw zag en naar adem happend bijkwam. Wat ik me altijd afvraag: hoe hou je de maat als je high bent? Ik vind het al moeilijk na een paar glazen bier. Heroïne, ik kan me nauwelijks voorstellen wat het met je uithaalt, maar als ik die mannen zie staan, gezichten als engelen, bleek en sereen, verloren in de ruimte achter de muziek, dan begrijp ik niet hoe ze het doen. Ze zwerven door een universum waar alles vervormd op je afkomt, veel te snel en afzichtelijk uitvergroot of juist langzaam als de laffe, schuimende golfjes van een vervuilde zeebaai, en op die stuurloze tocht moeten ze zich dan toch aan de afspraken houden met de anderen, die zelf al net zo ver heen zijn, en zorgen dat ze allemaal min of meer tegelijk uitkomen aan het eind van het nummer.

Ik duw me langs de tafeltjes naar voren. Ik hou van de lompheid waarmee dat moet. Een paar glazen omstoten onderweg is normaal. Het wordt van je verwacht. Net als het gescheld dat je terugkrijgt. Iedereen gedraagt zich als een botte vreemdeling die hier voor het eerst is. Om me heen zie ik overal gezichten van mensen die wekelijks naar Max's komen, net als ik, maar we groeten elkaar niet. Als je eenmaal binnen bent straal je de grootste verveling uit. Laten zien dat je je hier thuis voelt is wel het laatste wat je doet. Ik ben daar niet goed in. Als ik iemand tegenkom die ik ken begin ik toch grappen te maken. Voel ik me goed, dan wil ik zelfs weten hoe het met hem gaat. Is bijna een belediging, want je haalt de ander uit zijn rol.

Mijn theorie is dat het daarom Max's Kansas City heet. De meest troosteloze, barre stad op aarde. Een stad waar mensen vreemdelingen blijven zelfs als ze met elkaar getrouwd zijn. Keukens als woes - tijnen, huiskamers waar de wind door de gordijnen huilt. Wie trouwens Max is weet niemand. Niet de eigenaar, want die heet Tommy Dean. Misschien is het de steenrijke koppelbaas die zijn illegale arbeiders, nee, het is de ronde steen midden op het verkeersplein van

Kansas City, de glimmende steen met de kwade gedachten.

‘Oh, you're so kind. So kind. I don't know what to do.’

Johnny's lijzige stem bedankt ons toonloos, hij zegt maar wat. Het nummer is afgelopen en de handenklapjes stijgen elk afzonderlijk op naar het zwarte plafond. Zoveel mensen zijn er nog niet. Naast de blonde Walter Lure, met de gestippelde stropdas strak om zijn blote nek, is Johnny Thunders klein en mager. Hij ziet er geweldig uit. Het is de derde keer dat ik hem zie. Zijn oude Les Paul op kruishoogte, een zwart pak, de broekspijpen in halfhoge laarsjes gestoken, een sigaret zwevend op zijn onderlip en op de versterker dat rare drankje van hem: een glas cola met twee bolletjes aardbeienijs, waar hij dan tussen de nummers door een scheut rum bij giet. Zijn ogen zien wat er achter en voorbij deze ruimte ligt, alleen de meters voor het podium niet. Het zwarte haar, in pieken omhoog gekamd, staat alweer te wuiven in de storm van de volgende intro. Hij kijkt omlaag naar zijn gitaar alsof het ding er op eigen kracht vandoor is gegaan. Niet verbaasd. Serieus. Een man aan het werk. Verloren in de storm, maar aan het werk.

Sinds hij naar Engeland is geweest heeft hij die nichterige sneer. Net als Pete Shelley van The Buzzcocks en Peter Perrett van The Only Ones. Je hoort hem steeds vaker. We beginnen te klinken als Londenaren. Hoge stemmen over een barrage van genadeloze gitaren. De pijn in die stem tart je om hem te geloven. Te midden van de andere jongens die links en rechts tegen je opbonken, uiterlijk allemaal even onverschillig, hoor je een eenzaamheid die je herkent. En net op het moment dat je eraan toegeeft, ontwapend door die gitaren, hoont de sneer zijn eigen pijn weg. Je bent op een moment van mededogen betrapt, en de stem die je daartoe verleidde zwiert onaangedaan verder, jou in verlegenheid achterlatend. Je kan het niet uitstaan dat je ervoor gevallen bent. Maar nog terwijl je opkrabbelt vang je iets anders op, iets waarvan die stem dan toch, nauwelijks merkbaar maar daarom niet minder opzettelijk, juist voor jou nog net een tip heeft opgelicht, een pijn die nog dieper zit, onder de sneer, onder het kabaal. De afschuw die jij voor jezelf voelde, in je moment van zwakte, valt in het niet bij de zelfhaat van de man die zingt. Hij zou trots willen zijn. De muziek zou hem met grootsheid moeten vervullen. Maar die momenten zijn kort. De trots gaat snel voorbij en daar gaapt de lethargie al weer. Zingen is alles wat hij kan doen om niet uit elkaar te vallen. Hij zou moeten schreeuwen, maar een grote vermoeidheid overvalt hem en zijn stem sleept zich slaapdronken langs de melodieën die hij zelf in een moment van voorbijgaande overmoed heeft bedacht. Halverwege het nummer soms al

maakt een zo diepe uitputting zich van hem meester dat hij alles zou willen doen om aan de muziek te ontsnappen. Maar ook daarvoor ontbreekt hem de kracht, en het vermogen om zich voor te stellen wat er buiten de muziek nog bestaat heeft hij allang niet meer.

‘It doesn't pay to try...’

Johnny Thunders reikhalst naar de microfoon als een vogeltje dat van zijn moeder iets te eten verwacht. Walter Lure heeft een akoestische gitaar omgehangen.

‘All the smart boys know why.’

De twee gitaren rammelen. Jerry Nolan zit stil achter zijn drumstel. Een mannetje dat op de bus wacht. Het is voor het eerst vanavond dat hij even niets te doen heeft. Ineens dringt het geroezemoes van de tafeltjes zich weer op. Het klinkt hard en onbeleefd. Het duwt de muziek terug naar waar die ook vandaan mag zijn gekomen. Terug in de zelfhaat. Hoe zou het zijn om met Jerry Nolans ogen te kijken naar de rug van dat zwartkoppige vogeltje? Het spert zijn bek open. Ik zou me afvragen hoe het bestaat dat ik nu al bijna tien jaar elke dag een kleine junkie tegenkom die zichzelf Johnny Thunders noemt. Zijn we vrienden? We zouden het nooit zo noemen. Maar het leven bergafwaarts, dat gaat elke dag sneller, en Johnny weet hoe het werkt. Elke dag is een strooptocht. Je zintuigen moeten afgestompt. Het daglicht is ondraaglijk, veel te fel, en daarom moet het uit. Daar gaat het om, dat licht uit te krijgen. Zelfs die muziek maken we om ervanaf te zijn. Honger naar het einde. Kijk maar naar Johnny, aan die microfoon. Hij kan bijna niet wachten.

Nolan stort zich op zijn werk. Het refrein is in aantocht. Hij mept met beide armen recht op en neer, de trommels wankelen op hun pootjes. Hoog in de lucht janken de uitgehongerde gitaren. Nolan schopt zijn krukje weg en staat nu rechtop achter zijn drumstel. En daar komt het. Johnny Thunders kijkt nog even achterom. Dan hupt hij met een wanhopig opgewekt ‘ókay’ voorover zijn beroemdste regels in. Naast me schreeuwen mensen het uit. Ze zien het aankomen. Het refrein stort zich met donderend geraas over ons heen.

You can't put your arm around a memory.
You can't put your arm around a memory.
Don't try.
Don't try.

Zo glorieus dat hij het op wegwerptoon moet zingen. Overweldigd worden door de schoonheid ervan, dat gaat nu niet. Het moet

een grap blijven. Een woordgrapje. Een afleidingsmanoeuvre. Daarom zingt hij het als een Londenaar, met de geaffecteerde spot van de baron aan lagerwal die zichzelf staat uit te lachen op het moment van zijn diepste eenzaamheid. *You can't put your arm around a mamorey.*

Beneden, aan de bar, staat een oudere heer met zijn jas over de arm. In zijn hand heeft hij een paperback waarvan ik, glazig van het bier en de muziek, de titel niet kan lezen. Hij kijkt me aan met rood doorlopen ogen. In zijn weemoedige glimlach zit het besef al ingesloten dat ik zo meteen weer verder loop. Ik weet dat ik daar ook zal staan, later, te oud om nog te krijgen wat ik wil.

‘Je kunt je arm niet om een herinnering heen slaan.’

‘Nee.’

‘Toch doe ik het elke avond.’

‘Dat kan niet.’

De glimlach is daar gegraveerd, diep in het witte gezicht.

‘Wil je mij voor leugenaar uitmaken?’

‘Dan moet u me uitleggen waar u het over heeft.’

‘Goed. Neem iets van me te drinken.’

‘Mag ik een whisky?’

Ik hou van de lichtheid in mijn hoofd die whisky me geeft.

‘Natuurlijk. En dan geef ik je er dit pilletje bij.’

‘Wat is het?’

‘Mescal. De consul deed het ook.’

‘De consul. Ah! Ik weet wie u bedoelt. Albert Finney.’

Hij kijkt me aan. Ik verteder hem en hij weet dat ik dat met opzet doe. Ik heb de film gezien. Over Malcolm Lowry mag hij zelf beginnen. Dat is het privilege van de ouderdom.

De barkeeper zet een glas Black Label voor me neer. De eerste slok veegt mijn hele hoofd leeg, de mescal is naar binnen.

‘Doe niet alsof je geen boeken leest. Zo onschuldig ben je niet.’

‘Boeken zijn over. Ik hou alleen van elektrische kunst. Kunst met snoeren. Zonder elektriciteit neem ik het niet serieus.’

‘Werkelijk? Mag ik je rechterhand eens zien?’

‘Waarom?’

Ik geef hem mijn rechterhand. Hij brengt hem vlak voor zijn ogen. Hij strijkt over de knobbel aan de binnenkant van mijn middelvinger en kijkt me aan.

‘Malcolm Lowry had eens een afspraak met zijn uitgever. Zijn manuscript was ver over tijd. Ik kan niet schrijven, klaagde Lowry, ze hebben mijn typemachine gestolen. De uitgever pakte zijn hand.

Beste Malcolm, zei hij, ik weet niet wat ze van je gestolen hebben, maar een typemachine was het niet. Die heb je niet eens. Jij schrijft met de hand.'

Zijn blik is nu strak. De glimlach zit nog op zijn gezicht, die zit er nu eenmaal, maar hij kijkt me aan alsof ik hem herinner aan iets wat hij liever zou vergeten.

'Hoe heet je?'

'Jerry. Jerry Nolan.'

Hij laat mijn hand vallen.

'En hoe heet je echt?'

'David. Sorry.'

'Het is een misverstand, David, dat een schrijver zijn fantasie moet gebruiken. Ik wil die probeersels van jou niet lezen. Ik wil er niet eens aan denken. De voortreffelijke, behaagzuchtige verzinsels waar ze bol van staan maken me al bij voorbaat onpasselijk. Als je eelt wilt ontwikkelen, schrijfeelt, dan begin je door de dingen bij hun naam te noemen. Gewoon bij hun naam. En jezelf ook. Wat denk je, dat Malcolm Lowry ook maar een letter in zijn boek heeft verzonnen?'

Zijn ogen worden steeds roder. Ze beginnen te gloeien, alsof hij uit het donker op me afkomt. Ik krijg een idee.

'Zou ik die ogen van u eens mogen lenen?'

'Nee.'

'Een dagje maar. Een halfuur. Ik heb ze nodig.'

'Nee.'

'Maar ik moet een verhaal schrijven over andermans ogen. En als ik uw ogen leen hoef ik niet te verzinnen wat u ziet. Dat is toch wat u bedoelt?'

'David, je kan twee dingen doen. Je kan het verhaal over andermans ogen schrijven en een beroemde middelmatige schrijver worden, net als al die anderen die hetzelfde idee gehad hebben toen ze jong waren en nog even op hun charme mochten teren. Je kan het ook overslaan. Dan kies je voor verhalen waar geen letter van verzonnen is. Je ontdekt dat die niet bestaan. Ze moeten geschreven worden, ze vormen de enige draaglijke vorm van literatuur, maar niemand weet hoe. Je wordt een schrijver met een dikke eeltbobbel op zijn rechtermiddelvinger van alle vergeefse pogingen. Allemaal in de prullenbak gegooid. De ongeschreven herinneringen rijgen zich aaneen. Er komen elke dag nieuwe bij. Ze drommen om je heen. Zo dicht tegen je aan dat je niets anders rest dan ze een arm om de schouders te slaan.'

Zijn stem is steeds Engelser gaan klinken, koud van de zelfver-

achting nu. Hij legt zijn rechterarm in de lucht om de schouder van iemand die er niet staat. Het is geen gebaar van vriendschap. Eerder van iets waar ik geen woord voor weet, het volledig ontbreken van gevoel voor iemand op wie je desondanks bent aangewezen.

‘Ga nu maar weg,’ zegt hij, ‘dan sta je hier zo meteen ook.’ De glimlach splijt open tot een brede grijns die me de rillingen over de rug jaagt.

‘Ik weet wie u bent. U bent de consul.’

‘Nee,’ zegt hij. ‘De dode hond.’

De kou slaat me in het gezicht. Ik ben blij dat de mescal nog niet is gaan werken. Anders was het misschien echt griezelig geworden. Ik heb nog nooit een romanpersonage ontmoet. Laat staan een romanhond. Een dode romanhond. Ik wil tafeltennissen. Weg uit dit ravijn. De wolkenkrabbers buigen zich schuin over me heen. Het verbaast me dat er nog geen sneeuw op de stoep ligt, zo koud is het. Aan de overkant wel, maar hier nog niet. Ik zou er alles voor geven om nu achter mijn bureau te zitten. Het verhaal opschrijven, precies zoals het gebeurd is. Geen woord verzinnen. En dan zorgen dat het verfilmd wordt. Daar is dat hele schrijven toch om begonnen. Om ervoor te zorgen dat ze je boek verfilmen. Elektrische kunst maken uit literatuur. Ik denk dat de oudere heer dat niet begreep. Daar was hij te oud voor.

Het is stil op Madison Avenue. De taxi's glijden voorbij als gele snoeken. Dit is het uur van de grote vrachtwagens. Ze rijden de stad uit, met hun voorraden in de donkere laadruimte opgestapeld: hermetisch afgesloten kratten die ze moeten afleveren op bedrijfsterreinen in New Jersey, waar kleumende mannen onder het lamplicht staan te wachten om ze uit te laden. Daar komt er een. Hij rijdt langzaam onder het billboard van *Rocky II* door, met brullende motor, alsof dit een steile bergweg is. Het rode zeil over de laadbak stulpt aan alle kanten uit. Het wisselt van vorm als een onweerswolk. Dat billboard was me nog niet eerder opgevallen. Boven op een reusachtig zwart vlak staan de blokletters van Rocky's naam, en hijzelf staat met beide handen in de lucht te juichen, zijn armen gevangen in de tongen van de y. In het wegstervende geraas van de motor hoor ik twee geweerschoten. Ik kijk om. Het rode zeil is van de vrachtwagen gewaaid. In de laadbak staan gewapende mannen met skimutsen. Ze steken hun geweren juichend in de lucht. Rocky! Ze hebben hem geraakt. Hij tuimelt van de zwarte hoogte naar beneden, loeiend als een os over de uitgestorven vlakte van Madison Avenue. Een misselijkmakende smak en zijn wereldtitel is vacant. Ik sta verslagen naar

de lege Y te kijken. Stallone is nooit mijn favoriete acteur geweest, maar dit heeft hij niet verdiend. Dat billboard is mee naar beneden gekomen en strekt zich nu uit over de volle breedte van de stoep. Ik zou niet weten hoe ik eromheen moet komen. Even krijg ik het te kwaad. Ik rommel in mijn zakken, op zoek naar kleingeld. Misschien laten ze me door als ik ze omkoop.

Dat gaat vrij makkelijk, gelukkig, al kost het me geld dat ik eigenlijk niet heb. De bewaking is inhalig maar niet streng. Daarachter is het eindelijk rustig. De doodskreet van Rocky Balboa galmt na in mijn oren. Was ik de enige getuige? Morgen staat het vast in alle kranten, maar vannacht draag ik deze kennis alleen. Ik voel het gewicht op mijn schouders rusten en loop moeizaam, voorovergebogen, over het trottoir dat meegeeft onder mijn zware stappen. Ik kijk om. Ik word niet gevolgd. Op de drassige stoeptegels laat ik donkere voetsporen achter. Ik doneer ze aan het onverschillige, peilloze geheugen van Madison Avenue. De wind is koud en bitter. Er hangt hier een teleurstelling in de lucht die zich alleen 's nachts laat voelen, als iedereen weg is. Het schiften van ambities, dat is wat je voelt, schiften als melk die je net te lang hebt bewaard voordat je hem eindelijk aanbreekt. De mensen die hier werken raken snel afgeleid. Er is zoveel te doen. Drugs zijn goed voor je. De liefde is gratis en onbeperkt beschikbaar. Graaien in andermans ondergoed, dat soort liefde. De mensen hier maken de dingen niet belangrijker dan ze zijn. Vluchtige genoegens zijn ook goed. Ze raken snel afgeleid. Voor ze weer achter hun bureau zitten zijn er soms dagen verstreken. En als ze dan willen gaan doen wat ze van plan waren zijn de ambities geschift. De plannen verouderd nog voor ze aan de uitvoering toekomen. De filmscenario's, de wereldhits, de gaten in de markt, de perfecte nachtclub, de grote Amerikaanse roman. Het wordt allemaal naar buiten gekieperd, het raam uit. Op Madison Avenue hangt een verongelijkte, excuses zoekende, vergeetzuchtige, zelfontziende wolk van onuitgevoerde en direct verscheurde plannen in piepkleine, niet met het blote oog waarneembare snippers boven dat godvergeten teringtrottoir waarin ik wegzak alsof ik een ton weeg, de dood van een zwakbegaafde oscarwinnaar op mijn netvlies, de woorden van een oude nicht die zich voor romanhond uitgaf in mijn slechte geweten gepropt, samen met het schrikbeeld van die uitgeteerde junkie aan de microfoon, zijn gitaar op kruishoogte, Johnny Thunders wilde ik zijn en ik wist dat dat onzin was, maar alles liever dan hier maar voor me uit te ploeteren, zwaar van de holle ambities, klef en sponzig van de slechte ideeën. Ik ben bang. Ik moet in beweging blijven, de ene voet voor de andere, om

niet verstijfd te raken van de angst dat het hier allemaal ophoudt, nog lang voor het begonnen is, mijn schrijversroem, de ongelooflijke dag dat mijn gezicht regelmatig en schitterend uit de anonimiteit naar voren treedt als het volmaakte gezicht, het gezicht van de evenwichtige en alziende schoonheid, het gezicht achter op de bestseller.

Een koude rukwind op de kruising met 4th Street beneemt me de adem. Wat zou er gebeuren als de hele bewoonde wereld voortraast en ik het niet bijhou? Als ik hier moet blijven staan om alle anderen in de verte te zien verdwijnen? Als ik alleen achterblijf met de geest van Rocky Balboa? Het kruispunt schommelt voor mijn ogen in de lucht. Er lopen schaduwen langs waarvan de mensen ontbreken. Ik heb het talent niet om met mijn tijd mee te gaan. Wat zou er gebeuren als ik er, juist op het moment dat ik eindelijk wil beginnen, achter kom dat mijn tijd voorbij is?

De pingpongtafels zijn nog leeg. Uit de kelder klinkt de industriële echo van Suicides ‘Bebop Kid’. Stoomkleppen, kreuntjes, haastig gehijg, de kille petsen van een ritmebox. Alsof Fritz Lang daar beneden op hol is geslagen. Een holle stem maakt zich los uit de herrie en stelt met een onaardse kalmte vast: *This is a song about life. Yeah, real life.* Ik draai me bijna weer om, maar de straat op durf ik ook niet meer.

‘Hier,’ zegt iemand. Ik draai me om en zie dat het Randall is, die me een batje aanreikt. Zijn witte gezicht, daar boven me, staat vriendelijk, een beetje afwezig. Er zit as op zijn jacquet. Randall Centrum is de schilder die nooit schildert. Twee meter twintig torent hij boven de mensen uit, turend in de verte, op zoek naar zijn ezel. De speurtocht eindigt meestal hier, in Save the Robots, aan de tafeltennistafel in de vroegere schoenenwinkel, waar de nachtmensen doorheen lopen op weg naar de dansvloer beneden. Hij speelt met de langzame gratie van een inktvis, die zijn tentakels onder water van links naar rechts laat wuiven. Het is dat hij nooit telt, anders zou hij altijd winnen.

Tussen de partijtjes door tekent hij kleine portretten en schetsen van het leven hier. Hij tekent ze met een trieste, achteloze precisie. Daarna geeft hij ze weg. Beneden worden ze verkocht voor geld of drugs.

We spelen. Zijn onpasseerbaarheid werkt kalmerend. Beneden draaien ze ‘Spooky’. De vlakke stem van Lydia Lunch cirkelt langs de wenteltrap omhoog. Ze klinkt als een meisje dat loenst. Een tikje aangeschoten, zonder dat ze het zelf beseft. *Love is kind of crazy with a spooky little boy like you.* Ze was hier laatst. Het witte vlees van

haar dijen puilde uit de gaten in haar visnetpanty.

Ik mep de balletjes op Randall af met alle kracht die ik nog heb. Mijn armen zijn merkwaardig zwaar na die lange wandeling. Ik moet me verzetten tegen een inzicht dat zich aan me opdringt. Het zijn witte oogballen. Oogballen zonder pupil. Ik sta hier te slaan met andermans ogen. Ik pak er een in mijn linkerhand. Randall kijkt me vragend aan. Hij komt om de tafel heen naar me toe. Met elke stap die hij zet wordt hij groter. Dat is nu eenmaal zijn lot.

‘Randall,’ zeg ik. Hij staat stil.

‘Ik moet weg.’

Het is tijd. Hier wordt het 's ochtends niet gewoon licht. De straten verbleken. Ik kan daar niet aan wennen. Alsof het leven eruit wegtrekt in plaats van te beginnen. Ik moet naar Londen.

Avenue B is luguber wit. Rillerig steek ik Houston over, tussen de vroege auto's door. Mijn ogen branden. In mijn hoofd is het eindelijk helder. Het besluit is gevallen. Midden op de brede straat blijf ik staan, alsof ik hem nu al voor de laatste keer zie. Een blauwe vrachtwagen bonkt toeterend voorbij. De gedachte aan die laadbak op Madison Avenue met het weggewaaide zeil, nee, die gedachte, dat soort gedachtes wil ik niet meer.

Europa wacht. Daar hoef je niet met je tijd mee te gaan. Je mag blijven waar je bent. Blijven staan en langzaam wegroesten is in Europa geen verraad aan de vooruitgang. Op de stoep zitten om je oude kleren te verkopen is iets wat heel gewone mensen doen. Ik wil ergens naartoe waar het normaal is om er niet bij te horen.

Hier hoor je er pas bij als je abnormaal bent. En dat lukt me niet. Ze zien het aan mijn benen. Ik heb seksloze benen. Jersey-benen en een platte kont. Ik roep geen perverse gedachten op. De grapjes die ik maak klinken te vertrouwd. Mensen moeten er wel om lachen, maar op de manier zoals ze vroeger lachten, thuis in de basement voor de televisie. Mijn grapjes doen mensen denken aan waar ze vandaan komen, en dat willen ze niet. En als ik serieus word draaien ze zich om. Ze hoeven niet van me te horen wat ik wil schrijven en waarom het niet lukt. Ambities heeft iedereen hier, maar je spreekt ze niet uit. En de twijfels aan je eigen ambities al helemaal niet.

Tussen twee partijtjes door heeft Randall weleens geprobeerd me uit te leggen wat ironie is. Hij ging tegenover me zitten op een plastic stoeltje en keek me ernstig aan.

‘Nooit zeggen wat je meent, maar altijd suggereren dat je er elk moment serieus over zou kunnen beginnen. Ironie is een stijlvorm voor mensen die nog niet zeker weten waar ze naartoe willen en

daar niet voor durven uitkomen,' zei hij.

Daar hoorde ik dus niet bij: ik kom er gewoon voor uit.

'Zoals ik,' voegde hij eraan toe, met een flauwe glimlach.

Toen was ik het weer kwijt. Meende hij het nou of toch weer niet? Zijn gezicht heeft de vreemde witgewassen bleekheid van jongens die er geen plaats voor hebben, voor de dingen die ze meemaken, de drugs en de seks en de vernielzucht, de huilbuien en angstaanvallen die ze doorstaan, niet in hun hoofd en niet op hun gezicht. Ik weet daar geen raad mee. Je kan die gezichten niet lezen. Wat ze ook meemaken, het verdampt meteen weer. Ik wil ergens naartoe waar ze geen ironie meer nodig hebben. Europa. Daar hebben ze die tijd gehad. Daar menen ze gewoon wat ze zeggen.

Ik wil naar Koulla Kakoulli.

Jazeker.

Ik ga naar Londen en daar wonen ze allebei, Peter Perrett en Koulla Kakoulli. De man met de tragische sneer en het meisje dat zo helder zingt. Voor The Only Ones heeft hij zo'n liedje geschreven waarvan je nooit zeker weet of hij het meent of niet. Als ik het hardop zing, lopend over straat in het donker, vervult het me met een vreemde trots op mijn eenzaamheid. De tranen staan me in de ogen om mijn eigen aangrijpende leven en ik begin te geloven dat ik het zelf ben, die zingt voor de verdwenen geliefde:

Sometimes I think of you
Out there in the night
Roaming the empty streets
Looking for your life

Het is een glanzend refrein, een volkslied voor de achterblijvers. Maar helemaal kan ik me er niet aan overgeven. Er is iets wat me tegenhoudt: de stem van Perrett. Die sneer, de zelfverdediging tegen ieder medelijden, klinkt door in de zinnen die ik in zijn geval met mijn hele hart zou menen. *Compared to all of them you stand out*, zingt hij. *You gave me pure unspoiled love.* Maar dat laatste bijna smalend, alsof hij al niet meer gelooft dat zoiets werkelijk bestaat. Ze is toch weggelopen? Zo puur was die liefde niet. Hij bespot zichzelf om zijn onnozelheid. Soms, heel soms nog maar, denkt hij aan zijn verloren liefde, daar buiten op straat.

Maar dan stapt Koulla naar voren. Zestien is ze, zijn schoonzusje in het echte leven, een meisje met Egyptische ogen en kort zwart haar. Ik heb een foto van haar gezien. Haar gezicht is volmaakt ovaal. Haar stem geeft bijna licht, zo helder klinkt ze. Aan het eind is Perrett zelf verdwenen, zoek in zijn bittere ongeloof, en dan zingt ze het laatste refrein helemaal alleen. Ze zingt het bijna juichend, om-

dat zij weet: ik ga je terugvinden. Ik ga de straat op, ik ga de hele nacht naar je zoeken en daar, helemaal in de laatste trieste doodlopende steeg, zie ik je terug en dan zijn we voor altijd bij elkaar. Ze meent het. Koulla Kakoulli weet niet wat ironie is en ik ga naar haar toe.

De bomen in Clinton Street steken mager uit het trottoir in het zonlicht van de vroege ochtend. De eerste Spaanse radio's klinken uit de ramen. Ik loop er langzaam voorbij. De slalom van de witte skiër is in de stoeptegels gesleten. Tussen de bomen staan de Porto Ricanen in korte jasjes. Ik heb me hier nooit onveilig gevoeld. Het handjevol skinny white kids dat hier woont, studenten of kunstenaars zonder geld zoals ik, vallen ze niet aan. Veel te lastig: als de politie wordt gebeld ligt de handel drie uur stil. Een paar van de Porto Ricanen ken ik van naam. Ik groet ze, zij knikken terug. De werkdag begint pas, erg spraakzaam zijn ze nog niet.

Ik loop de hoek om, Stanton Street in, en daar staat al een hele rij voor de blinde gevel schuin tegenover mijn huis. Mannen in pak op weg naar Wall Street, magere jongens in gescheurde T-shirts, een paar vaste klanten uit de buurt, zwarte mannen met de jazzy elegantie van hoedjes en zware brillen, nu een beetje verkreukeld na een nacht van lange, nerveuze improvisaties, zelfs een paar dunne meisjes die niemand lastigvalt. Gesproken wordt er nooit veel. Door een opening in de geblakerde muur, waaruit een paar bakstenen zijn weggehaald, steekt degene die aan de beurt is wat geld naar binnen. Hij legt zijn hand in de opening en staart geconcentreerd in zijn open palm. Na verloop van tijd wordt daar een zakje in gedrukt. Hij pakt het vast, kijkt dan opeens wantrouwig om zich heen en loopt snel weg.

Vandaag is het zover. Ik sluit aan in de rij en wacht op mijn beurt. Zoveel geld gaat daar naar binnen, nu wil ik het interieur wel eens zien. De mensen voor me worden efficiënt afgehandeld. Dan sta ik zelf voor het gat in de muur. Ik buig me voorover om te kijken. Ik zie de rompen van drie mannen rondlopen boven een rood tapijt met wijde, aan de rand beschimmelde vlekken in de vorm van vergeten continenten. Het meeste behang is van de muur gekomen. Er steken oude krantenpagina's achter. In de hoek staat een televisie aan. Tom probeert Jerry dood te slaan met een koekenpan. Niemand schenkt ze veel aandacht. Aan een tafel tegen de muur zit een oudere heer, ik zie hem op de rug, met een weegschaal en plastic zakjes de bestellingen te verwerken. Direct tegenover me staat een bordeauxrode sofa met een meisje eroverheen gedrapeerd dat wel-

eens achter de kassa staat bij Hilario. Ze kijkt me recht in de ogen. Ze is beeldschoon, met lange, natuurlijk golvende zwarte krullen. Haar ogen bezorgen me een acute reddingsfantasie, dat kan ik niet helpen. In dit ene moment kan ik me niet anders voorstellen dan dat ze opstaat, met een vloeiende beweging door het gat klimt en met me meegaat naar de verre stranden van... nu ja, van Londen.

'Mariano,' zegt ze kalm, 'Die eikel van de overkant kijkt naar binnen.'

Een van de rompen zakt door zijn knieën. Er verschijnt een gezicht voor mijn ogen dat tegen me sist dat ik beter weg kan gaan en nooit meer terugkomen.

Ik bedenk nog iets grappigs maar hou mijn mond. Hij heeft gelijk. Ik loop naar de overkant, groet mevrouw Rodriguez die de kistjes met tomaten voor de winkel zet en klim de twee trappen op naar mijn kamer. Zo te horen is Nestor nog niet wakker.

Mijn kamer is een treurige kleine kaalvlakte. De rood-geel-blauwe lampjes knipperen. Op de grond ligt *The Abortion* met het omslag naar boven: Richard Brautigan staat groot en onhandig als een eland tegen de pilaar van de bibliotheek geleund, waar het zijn werk is om de zelfgeschreven boeken die mensen komen brengen in ontvangst te nemen. Ik voel me vaak misplaatst, maar niet altijd en overal. Hij wel. Maar hij heeft Vida. Ze kijkt naar hem op met een blik die al zijn onvolkomenheden waarneemt zonder zich eraan te storen.

Ik ga achter het bureau zitten om het hele verhaal op te schrijven, het verhaal van deze straat en deze buurt, precies zoals het is. Door de ogen van Hilario, Norma, Kim Tantalus Park, Jerry Nolan en alle anderen. Stuk voor stuk ga ik hun ogen overnemen, soms voor een halfuur, soms voor een hele dag.

En dan? Loop ik waar de ogen me heen leiden? Of kies ik zelf waar ik naartoe loop en beschrijf ik wat zij daar registreren? Ik blijf een tijd naar de scheur in de bolhoed van Liza Minnelli zitten staren. Neem ik met de ogen van andere mensen ook hun gedachten over, of alleen hun keuze van blikrichting? Kan ik kijken met hun ogen en denken met mijn gedachten? Het idee waarvan ik dacht dat het helder en briljant was komt me ineens hopeloos ingewikkeld voor. Een vormtruc, een verhaalplan dat ik nog eindeloos vooruit kan zeulen zonder het ooit tot leven te krijgen. Ik blijf aan het bureau zitten. Soms zit ik hier zo lang dat ik de scheur in de poster voor mijn ogen zie groeien. Intussen komt er geen woord op papier.

Ik steek mijn hand uit en scheur Liza van de muur. De losse stuk-

ken van de poster gooi ik in proppen door het raam naar buiten. Ik heb een rugzak en een sporttas. De boeken en cassettebandjes die ik niet kan missen stop ik erin. Twee spijkerbroeken en drie T-shirts neem ik mee. Ik heb ze nog niet opgeraapt of ze lijken me volkomen nutteloos. Alsof ik een dode zijn spullen achterna wil sturen. Mijn platen laat ik hier. Ze horen eerder bij de pick-up dan bij mij. Ik had mezelf beloofd licht te reizen. Ook de schrijfblokken laat ik achter. Daar staan zoveel mislukte probeersels in, het is bijna aanstootgevend. Ze komen waarschijnlijk niet eens door de douane.

Buiten is het nu helemaal licht. Van verschillende kanten tetteren de Spaanse radio's over straat. Beneden is ook Nestor blijkbaar opgestaan. Het volume gaat omhoog. Vijf zenders door elkaar heen, een opeenstopping van opgewekte stemmen en schetterende blazers. Dat ik ooit gedacht heb hier een roman te schrijven! Ik moet hier ver vandaan, en dan later misschien nog eens omkijken. Schrijven over deze verloren straten met de ogen van een Engelsman. Ik pak mijn tassen en laat mijn kamer liggen als een verworpen suggestie voor een boektitel.

Jan Wijnen
Zonder titel

Nu durf je alles. Je kijkt naar haar witte doktersjas (zou ze er wat onder dragen?) en je lacht je de pleuris als ze gilt: ‘Handen thuis, professor,’ terwijl ze zich razendsnel opricht, buiten het bereik van je grijpvingers. Ze weet dus wie je bent. Zou ze weten dat je allang op non-actief bent gesteld? Dat niemand je nog ooit professor noemt? ‘Handen thuis, jij.’ Je stelt je voor dat ze college bij je heeft gelopen, zes, zeven jaar geleden. Ze zat natuurlijk altijd vooraan terwijl je op het bord grafieken stond te tekenen. Flitsend jong ding. In minirok. Te klein strak truitje. Ze zei u tegen je, terwijl ze je gezicht absorbeerde met haar grote bruine ogen.

De verplegers hier spreken haar aan met haar voornaam: Kika. Eindelijk durft ze je te tutoyeren. En ze vindt het maar wat lekker, reken maar, dat je haar in haar tiet knijpt. Waarom kan ze dat niet toegeven? Ze staat nu hoog boven je. Daarom kom je onverhoeds overeind, grijpt de kraag van haar doktersjas en trekt haar gezicht zo dicht naar het jouwe dat haar Chanel No. 5 zich door je neusgaten wringt. Je hijgt in haar gezicht: ‘Afdalen, Kika. Naar de ziel van je patiënt, weet je wel? Naar beneden. Mijn kelder in!’ Ze krijgt een gekookte-kreeftenkleur en je hoort haar adem als karton langs een grof gestuukte muur. Met haar hete hitsigheid krijst ze: ‘Los! Jij! Jij goorlap! Laat me los.’ Dan komen de broeders het kamertje binnen-gesneld. ‘Ik wil hem niet meer zien,’ gilt ze tegen hen. En tegen jou: ‘Laat je maar door een ander helpen.’ (Ha, ha, let op het woordgebruik.) Weg is ze, de gang op. Zoiets zegt een dokter niet tegen een patiënt. En zeker niet tegen een door wie ze maar wát graag geneukt wil worden, al heeft ze dat zelf nog niet door. En doe nou maar niet zo dodelijk normaal, Kika, dokter Kika, lekker wijf, vroeger was je frivool genoeg. Elk mens heeft de gek in zich. Als je dat nou eens kon erkennen, was je een stuk verder!

Dat je een seksuele fixatie had, heeft ze gezegd, bij de vorige opname. Tegen haar eigen ex-hoogleraar. Bijvak, maar toch. ‘Altijd nog beter dan een frustratie,’ zei je terug. Laat haar naar haarzelf kij-

ken, een fiets waarvan de remblokjes te strak staan afgesteld. Ze zegt dat je manisch bent. Misschien ook wel schizofreen. Hoewel dat meestal niet samengaat, zegt ze. ‘O nee?’ roep je, ‘dat maak ik dan altijd nog zelf uit! Ik hoor geen stemmen.’ ‘Je bent jezelf niet,’ zegt ze. Maar wie zou je dan moeten zijn? Je broer soms? Je hebt alleen een zuster.

Je draait je op een elleboog. Broeder Jan kan het verder alleen wel af, zegt hij tegen Kika. Geschikte peer, broeder Jan, aansprekende atletische gestalte. ‘Wat zit daarin?’ vraagt hij met een achterdochtig gezicht, terwijl hij op je gisteren gekochte poesiealbum wijst, ‘doe eens een boekje open!’ Dat is een grapje, het is heel moeilijk voor die jonge verplegers om op een ontspannen manier met patiënten om te gaan. Ze blijven op hun qui-vive. Hij houdt zijn hoofd een stukje terug, alsof hij al ingeseind is door die grote neus van hem. Je pakt het boekje op. Zodra je het onverhoeds onder zijn gok open - slaat en hij de goudvissen ziet, hapt hij naar adem en springt achteruit. Had hij beter in omgekeerde volgorde kunnen doen. Aansprekende atletische gestalte gaat aanstonds kotsen. Kijk, dat bedoel je nou, dat is ouderwetse humor! Hij drukt op de bel en schreeuwt met afgewend gezicht naar een andere verpleger: ‘Laat dit godverdomme weghalen.’ Verplegers zijn geen kunstliefhebbers.

Tot gisteren wist jij dat niet, dat het goud van goudvissen na een paar dagen paars wordt. Van dat mooie doorzichtige lila. Tenminste als ze in een album geplakt zijn. Je hebt de bladzijden ook gekleurd. Met waterverf natuurlijk. Blauw, geel en roze, doorzichtig. Waterverf hebben ze nodig, vissen. Als je vissen in de olie legt gaan ze dood. Meestal zíjn ze al dood voor ze in de olie gaan. Deze vissen waren nog in leven toen je aan dit kunstwerk begon. Soms floepten ze, tussen de bladzijden geklemd, nog even met hun staart. Dat is pas echte kunst: stilleven dat ongemerkt overgaat in stildood, waarbij al je zintuigen worden aangesproken.

Beatrix heb je ook zo'n boekje gestuurd. Onze koningin houdt erg van kunst. Binnenkort krijg je natuurlijk een prijs. Hare Majesteit zal hem uitreiken in het Paleis op de Dam, terwijl de balkondeuren openstaan en het gejuich van de menigte naar binnen golft. Grappig gezicht, al die tv-journalisten met knijpers op hun neus. Jammer dat camera's geen geur door kunnen geven. Nu zal je creatie niet ten volle doordringen in de huiskamer van de gewone man. Zou iemand al patent hebben op de geuren-tv?

Je kon beter opgenomen blijven. Zeiden ze. Maar je werd te lastig. Goeie truc. Nu verlaat je de supermarkt met een fles sherry in je linker en wat kaas in je rechter jaszak. En een croissantje. Eentje maar. Ze hebben je in de gaten. Voor de vierde keer in drie weken worden je de handboeien aangemeten, wat een onzin, de mens moet toch eten. En drinken. Desnoods sherry. Waarom moeten ze altijd jou hebben? De handboeien zitten strakker dan anders, maar de pijn wordt ruimschoots vergoed door het plezier dat ze je verschaffen. Twee rechercheurs, een man en een vrouw, verhoren je op het bureau. Vervolgens brengen ze je naar de inrichting. Je denkt nog: als die vrouwtjesagent alleen was, zou ze zeker wat met me willen. Dat zie je duidelijk aan haar natte lippen. Haar collega is meelijwekkend, een doetje zonder kont.

In de inrichting willen ze je niet meer. Je gaat op weg naar Wilbert. Wilbert ken je al vanaf je kleutertijd. Samen ben je vanuit West-Friesland naar Amsterdam getrokken. Wilbert is specialist. Vorig jaar is zijn vrouw gestorven. Niks aan verloren, als je het jou vraagt. Je drukt viermaal lang en hard. Niemand doet open. Als je wegloopt kijk je nog of hij achter de ramen staat. Op naar het café dan maar. De ober vindt dat je beter meteen kunt vertrekken als je niets wilt drinken. Belachelijk, wie heeft er nu last van dat je rustig een krantje leest? En trouwens, hoe kun je iets drinken zonder een cent op zak? De ober wil je ook geen tientje lenen. Als je het goed bekijkt is dat er de oorzaak van dat je in elkaar wordt geslagen, later op de avond. In een Italiaans restaurant. ‘De tagliatelle was uitmuntend,’ zeg je nog. Maar toch mag je van die Romeo niet betalen met je nieuwe Visa-kaart. ‘Die is niet van jou,’ zegt hij, ‘die is van een vrouw.’ ‘Nou en,’ zeg je, ‘zijn vrouwen soms niet goed genoeg?’ Hij zwijgt en staat je met de armen over elkaar aan te kijken. ‘Mijn vrouw is er toevallig wel vandoor met zo'n spaghettivreter als jij,’ zeg je, maar hij geeft geen sjoege. Het lukt je niet de handtekening na te maken. Ze zijn met zijn tweeën, hij en de kok, en ze zijn in gezelschap van een honkbalknuppel. Maar je ramt flink terug. Wie een portefeuille vindt brengt hem toch niet naar de politie? Nou dan. Of wel soms? Bij zo'n agent zonder kont, bijvoorbeeld, zou je hem absoluut niet inleveren. Bij zo'n wijfjesexemplaar misschien wel. Je lacht je kapot, al trekt je gezicht en kleurt het langzaam blauw.

In de tram vinden de mensen het prachtig. Ze lachen als ze je zien. Je groene haar, je rood-wit-blauwe schoenen, het vilten hoedje met de pauwenveer. En nu dan ook je blauwe oog. Een levend kunstwerk, dat ben je. En wat een goed openbaar vervoer! Alleen

lijn vier niet, daar zit een conducteur. Maar de rest is prima, jammer alleen dat ze niet de hele nacht rijden.

Je komt toevallig even langs. Het loopt tegen etenstijd. Saskia opent de deur op een kier en slaat hem meteen weer dicht. Je hebt honger. Je belt nog eens, en weer, tot Walter met een ruk de deur opent en schreeuwt: ‘Wegwezen.’ Bij Saskia en Walter kom je er al weken niet meer in. Je staat tegen een boom geleund, in de motregen, en je geduld wordt beloond. Tegen negenen zie je ze een voor een aankomen. Je oude dispuutvrienden komen in hun BMW's en Peugeots, je zuster op haar Gazelle. Maar ook zij ziet je niet.

Het is lekker warm, natuurlijk, daarbinnen in het smaakvol ingerichte huis. Walter is projectmanager, Saskia kantonrechter. En jij staat hier te kleumen terwijl het donker wordt, je handen diep in je zakken, je nek ingetrokken als een kletsnatte kip, terwijl je o zo bezorgde vrienden daar achter die vitrage vergaderen. Ze denken zeker dat jij niet weet wat ze aan het doen zijn? Je zuster heeft weer eens haar mond voorbijgepraat. Wat ze met je aan moeten, daar gaat het over. Of ze wel of niet naar je verjaardag zullen gaan! Wat zijn dat voor vrienden, die zich als het je eindelijk goed gaat zorgen beginnen te maken? Zeven jaar lang heb je je ellendig gevoeld, nu je gelukkig bent worden ze benauwd.

Wedden dat ze nu om de grote tafel zitten, behaaglijk in Walters studeerkamer? ‘Hij was hier net nog aan de deur,’ zal Saskia zeggen, gastvrije Saskia die koffie met gebak serveert. Ze heeft haar haar opgestoken, en ze heeft oorbellen in, want Erik is er. Volgens jou doet Saskia het met Erik, al jaren. En suffe Walter weet van niks. Erik heeft het woord. Ja, vast en zeker hij eerst. Hij is van de week bij je binnen geweest. Ook toevallig dat je er net was! Hij is zo geschrokken van de troep en van je gedrag, verklaart hij, dat hij niet zal verschijnen op je verjaardag. Hij kijkt kwaad rond, je ziet het voor je. ‘Dat heb ik hem duidelijk gemaakt,’ zegt hij ferm. ‘Als je alles door de vingers ziet leert hij het nooit.’ Erik is onderdirecteur van de Rekenkamer. Sommigen knikken, niemand zegt iets. Ze weten niet zeker of ze het met hem eens zijn. Ze zouden natuurlijk even graag wegblijven op je verjaardag, maar dat past niet in hun zelfbeeld. Trouwe vrienden. En ook durven ze het niet te bekennen aan je zuster. Dus wie weet. Niet dat het jou kan schelen. Laten ze stikken in hun gebak.

Erik kijkt fier de kring rond. Hij heeft zijn punt gescoord, want wanneer zijn de anderen voor het laatst bij je op bezoek geweest? Saskia knikt hem bemoedigend toe. Walter lurkt bedachtzaam aan zijn pijp. Je zus wil iets zeggen, maar voor zij bedacht heeft hoe, heeft Erik alweer het woord. Zoals altijd. ‘Hij zag er anders uit,’ zegt Erik. ‘Door de medicijnen natuurlijk?’ Alsof jij je medicijnen gebruikt! ‘Hij heeft zijn snor afgeschoren,’ zegt je zuster verlegen, ‘misschien is dat het?’ ‘Zijn haar is groen geverfd,’ gaat Erik onverstoorbaar verder, ‘net als zijn schoenen. Met olieverf. En er liggen dode ratten in zijn keukenkastje.’ ‘Het is een onomkeerbaar proces,’ denkt Walter hardop. ‘Zijn hersens zijn in ontbinding door overmatig drankgebruik.’ ‘Je moet hem geen geld geven,’ zegt Kees. ‘En je hoeft hem ook heus niet altijd binnen te laten. Ik heb mijn bel afgezet. Soms laten we hem mee-eten maar dan zetten we de fles wijn uit de buurt.’ Zou Kees hun ook vertellen dat hij niet wil dat Rita je binnenlaat als hij een avond weg is? ‘Hij lijkt niet echt gevaarlijk,’ zoiets zegt Kees, ‘maar ik vertrouw hem niet. Hij is sterk als een beer als het erop aankomt.’ (Reken maar, ouwe jongen. Maar die bezemsteel van jou hoef ik niet.) ‘Schizofreen,’ zegt Walter. ‘Ontremd,’ zegt Erik. ‘En hij steelt,’ zegt Walter. ‘Toen hij hier de laatste keer was heeft hij een kettinkje van Saskia meegestrienst.’ Je zuster zegt niet veel. Wilbert zegt dat dit geen maand meer moet duren. Dat je lichaam te veel te lijden heeft van al dat zwerven langs de straten, dag en nacht, van het slapen in portieken. En dat je weer een zware depressie wacht.

Onzin. Met jou gaat het prima. Dat is waarmee ze je het meest kwetsen: nu je je eindelijk lekker voelt zou je je weer moeten laten behandelen. ‘Gisteren stond hij het verkeer te regelen op de Dam,’ zegt Wilbert. ‘We moeten iets doen.’

Ze zien maar. Je ziet het licht aangaan. Nu komt de borrel. Je trekt je jas strakker om je schouders en slentert naar de tramhalte.

Als de zon nog op moet komen, loop je langs de grachten. Je zou al uren op bed moeten liggen maar je voelt je opperbest. Die gele fiets daar in het eerste ochtendlicht moet vijf meter verzet worden, dat is duidelijk, tegen die blauwe muur komt hij veel beter uit! Waarom schuift dat maffe mens meteen met zoveel lawaai haar raam open? En dan ook nog vragen of het niet wat zachter kan.

‘Wat?’

‘Dat gescharrel met die fietsen.’ Een stem als een glasscherf.

‘Hoezo?’

‘De kinderen slapen.’

‘Je eigen kinderen?’

‘Van mijn zwager, nou goed?’ Amsterdamse humor. Houd jij ook van.

‘Asociale zwager om jóu uit het raam te laten hangen. Voor zíjn kinderen.’

‘Klerelijer.’

‘Je zwager.’

‘Rot op.’

‘Teringhoer.’ Het woord hink-stapspringt naar de overkant.

Je vindt een touw en rijgt er alle blikjes aan die je vindt. Om halfacht, als je in de sneltram naar Amstelveen stapt, word je gevolgd door een feestelijk snoer van meer dan honderd rammelende blikjes. De conducteur is onsportief, deze keer. Je moet betalen. Maar hoe dan?

Het museum is nog niet open. Je scharrelt wat rond, neust in vuilnisbakken, eet een halfopgegeten broodje. Wat de mensen tegenwoordig niet allemaal weggooien! Je bindt je blikjes buiten aan een paal. ‘Niet weglopen,’ zeg je streng. Als de kassajuffrouw even van haar plaats is schiet je snel de eerste zaal in. Speciale tentoonstelling. Niet veel aan. Een beeldhouwer-tekenaar van geen enkele betekenis, ergens uit Noord-Holland, heeft zijn dorpse non-creaties mogen uitstallen. Invriezen en tussen zijn beelden zetten, die vent, denk je eerst, maar bij nader inzien lijkt hij zelfs daarvoor niet interessant genoeg. Ook die andere gozer spreekt je in het geheel niet aan. Klodderwerk. Niet mooi of uitbundig, en vooral nietszeggend. En als een schilderij dan een enkele keer íets-zeggend is, is het weer veel te groot om het weinige te zeggen dat de kunstenaar op zijn hart heeft. ‘Een bosje fresia's is leuk als iets teders,’ roep je met gedragen stem de zaal in, alsof je je inaugurale rede uitspreekt, ‘zowel van kleur als van vorm en geur. Als je de natuurlijke vormen van leven wilt laten contrasteren met de harde vierkantigheid van kunstmatige structuren, is daar niet een schilderij van twee bij anderhalf voor nodig.’ De enkele doordeweekse bezoekers haasten zich de zaal uit. ‘Het mooiste kunstwerk is een kunstwerk dat nog niet af is, nooit.’ Zoals goudvissen. Als ze van kleur verschoten zijn vallen ze langzaam uit elkaar. Tot er geen geur meer over is, alleen stof. Droog stof. Ineens heb je een verlicht idee. Zo had de schilder het natuurlijk bedoeld: een kunstwerk moet blijven veranderen. Dat je daar niet eerder op gekomen was! De kunstenaar stijgt in je achting en je

pakt de rode viltstift uit je jas.

In de politiecel krijg je soep en een sneetje brood. Daarna ga je even liggen op de matras. Hij is droog. Je doet je ogen dicht, niet nodig natuurlijk, maar wel lekker. Even. Als vanzelf ontrolt zich het scenario voor de film die je morgen gaat opnemen. Zelf speel je de hoofdrol.

Aanklager: ‘Verdachte heeft willens en wetens schade toegebracht aan gemeenschappelijk cultuurgoed.’

Jij: ‘In het land der blinden is Freimuth koning.’

‘Dat geeft verdachte nog niet het recht om er met een viltstift aan te zitten.’

‘Om het aansprekender te maken.’

‘Dat verdachte genoeg had van die bordjes *Zonder titel* en sommige ervan veranderd heeft in *Met titel*, vind het Openbaar Ministerie minder ernstig,’ zegt de aanklager. ‘Daarmee is het schilderij niet beschadigd. Dat hij onder een schilderij met een militair het onderschrift *Zonder titel* veranderd heeft in *Sergeant*, dat willen we ook nog door de vingers zien. Al is het niet goed te praten natuurlijk. Maar wat verdachte met het *Engels bruidspaar* heeft uitgehaald is onvergeeflijk.’

‘Daar heb ik niets aan het onderschrift veranderd.’

‘Had u dat maar wel gedaan,’ zegt hij, ‘in plaats van het schilderij zelf te besmeuren.’

‘Wie had dat anders moeten doen?’

‘Wilt u aangeven wat precies uw motieven waren?’

Nu ga je glimmen. De toehoorders in de afgeladen rechtszaal spitsen hun oren. ‘Ik heb er alleen twee getalletjes op gezet.’

‘Waar, wilt u dat precies aangeven. En waarom?’

‘De bruidegom stond afgebeeld als een vlek in de schaduw. Maar de vrouw stond in haar witte bruidsjurk pontificaal voor in beeld met haar tieten in het licht te priemen. Van een bruidspaar leek dus geen sprake. Dat gemis moest ik opheffen.’

‘Kunt u aangeven hoe u dat gedaan heeft?’

‘Met mijn viltstift.’

‘U heeft de borsten van de bruid een nummer gegeven?’

‘1 en 2. Nu is het een paar.’

‘En direct daarna bent u opgepakt?’

‘Tien minuten en zeventien seconden later.’

Om twee uur sta je weer te stralen in de zon. Maar bij Wilbert, om

een uur of vijf, heb je een kleine inzinking. Dat komt door hem. Hij vraagt: ‘Waarom blijf je niet binnen, in je huis of in de inrichting, waarom zwerf je zo door de straten, dag en nacht, door weer en wind; waarom moet je zo nodig langs musea en galeries, waarom zoek je almaar je vrienden op, al maar weer? Je steelt als de raven en je bent daar trots op als een puber die voor het eerst heeft geneukt. Soms bel je twee keer per etmaal aan, bij voorkeur 's nachts.’

Wat dacht Wilbert nou? Dat je niet in de gaten hebt dat hij vaak de deur niet opendoet als je hebt aangebeld? Dat je niet merkt dat je van hem de kolere kan krijgen? ‘Soms,’ zegt Wilbert, ‘wordt het me echt te veel. Dan heb ik absoluut geen zin in steeds diezelfde afgesleten vrolijkheid.’ Alsof die mop van die spijkers niet goed was. Of van Joodkapje wat heb je een grote neus. ‘Almaar datzelfde gewauwel over colablikjes,’ zegt Wilbert. ‘En over Neil Young, over jatten, aftrekken en temeies.’

Maar waar gaat het leven dan over, vraag je je af, een halfuurtje later op een bankje in het Oosterpark. De kut en de kist toch zeker. Of niet soms, is het leven niet één grote frase tussen die twee begrippen? Eerst had je dat niet zo in de gaten, zomin als de andere mensen. Je nam het leven voor kennisgeving aan. Maar sinds je je depressie bij het vuilnis hebt gezet, heb je veel over jezelf nagedacht. Je bent geen Napoleon of Jezus Christus, die zijn zo afgezaagd dat ze in de allesbrander kunnen. Je bent eenvoudig jezelf gebleven, al schrijf je boekjes. De meest exquise boekjes, met gedichten en goudvissen. Niet iedereen heeft jouw geestige intelligentie. Daarom begrijpt niemand je genie. Behalve Kika misschien, maar die weigert je gedichten te lezen. Je eigenlijke specialiteit bestaat uit bijzondere vormen van poëzie. ‘Ik ben een dichter van de grauwe kont’ bijvoorbeeld. Dat is je nieuwste anaalgram. Dat niemand je begrijpt als je voordraagt op een open podium is geheel aan het publiek te wijten. Dat je vanochtend van het altaar gesleurd werd toen je de gelovigen wilde toespreken, daar maal je niet om. Jouw tijd komt nog wel.

Bij de galerie op de gracht loop je even binnen. Er is een tentoonstelling van ‘Jong Werk’. Het meeste zegt je niet veel. Moderne zooi. Maar dan zie je een doek dat je de adem afsnijdt. Dat je zo zou willen stelen. Een schilderij met doorzichtig geschilderde glazen wanden die als coulissen in elkaar geschoven zijn, en waar een klein eenzaam figuurtje over het ijs naar het verdwijnpunt schaatst. Rechts op de voorgrond ligt een kapotte viskom, ernaast zit een schattig katje met een goudvis onder zijn klauw. Het visje is nog niet paars. Het tafereel is geschilderd door ene Jurrie Worm, nooit van gehoord, logisch. ‘Waarom heet dit schilderij *Olivier*?’ vraag je je af. Je

kijkt om je heen. Voorzichtig voel je aan de lijst.

‘Meneer!’ roept de galeriehoudster streng.

Vier keer. Hard. Lang. Je zuster trekt open. Boven hijg je: ‘Hoe wist je dat ík aan de deur was? ‘Heb je tien euro? Vijf dan. Nou goed dan, twee. Ook niet één? Waarom nou niet? Ik ben morgen jarig! Vandaag? Ben ik vandaag jarig? Komen ze vanavond? Maar ik kan er niet in. En ik heb niets te roken. Geef je cadeautje nu maar vast. Heb je niet 'n euro méér? Dan kan ik Gauloises kopen. Die zijn zo lekker gesausd. Rookte vader ook altijd. Ja, die heeft een hartaanval gehad, wat wou je daarmee zeggen? Lijkt me prachtig: floep en je bent weg. En heb je een boterham. Ik zou best een hond willen. Ik zou best een hond willen zijn. Hoe vind je mijn haren. Mooi hè? Ik sta er gekleurd op. Hoezo? Hou jij niet van al die kleuren. Nee geen waterverf. Olie. Ja dat weet ik. Dat ik binnenkort kaal ben. Was vader al toen hij dertig was.’

Ze denkt veel aan je, zegt ze. Dat het niet goed gaat met je. Dat het zo niet langer kan. Ze zucht en vraagt zich hardop af hoe ze jou dat duidelijk kan maken. Iedereen begrijpt het, zegt ze, je vrienden ook. Alleen jij niet.

Je praat er snel overheen. Je vertelt eerst hetzelfde verhaal dat je al veertig keer verteld hebt. Daarna begin je over iets anders. Dat je al elfhonderdvierendertig blikjes van straat hebt opgeraapt. En dat de blikjes, samen met tweeëndertig fietswielen die je nog moet jatten, een fantastische decoratie van je kamer vormen. Dat zal ze wel zien morgen op je verjaardag. O, ja, vanavond. En dat je, als je over tien jaar een miljoen blikjes hebt, ze wilt aanbieden aan Greenpeace of aan een blikfabriek en dat, als je er dan een cent per stuk voor krijgt, je een gigafeest gaat geven, waarop Bob Dylan en de Rolling Stones zullen optreden. Daarna ga je een oude Bentley kopen en verhuizen naar je ondertussen in Toscane gekochte buiten. Daar zul je volmaakt gelukkig zijn.

Terwijl je de ene na de andere van de straat geraapte peuk opsteekt, terwijl je met je gore handen door je vandaag weer vers geverfde groene haar strijkt, nat van de regen, en daarna langs de bank, je zusters nieuwe witstoffen bank, lul en lul je maar, je hebt je nog nooit zo lekker gevoeld. Wat bazelt iedereen dat het niet goed gaat? Je vertelt over je bezoeken aan de hoeren, terwijl je ogen snel het gezicht van je zuster peilen. Dat je gisteren vijftienmaal geweigerd bent bij de dames op de Wallen vertel je niet. Wel dat je je vijf keer per dag aftrekt bij je geilmuur die je beplakt hebt met lekker

vunzige seksplaatjes. Dat vertel je het liefst aan vrouwen. Jammer dat je zuster je zuster is.

De jas die je bij het Leger des Heils gekregen hebt is helemaal kapot en gerafeld. Je zuster probeert hem te verstellen. Vanaf de zitbank kijk je naar haar handen, terwijl je as en vonken knoeit op de vloerbedekking. Bij jezelf is de boel al een keer in de fik gevlogen. Dat was toen je je brandende peuken door de kamer schoot, die doofden meestal toch wel op de zeiknatte rommel. Als het beter met je gaat krijg je van je zuster een nieuwe jas, zegt ze, maar nu niet, je hoeft er niet om te komen zeuren, net zomin als over geld, want ze geeft het niet, het is boter aan de galg, het is de koe dempen vóór de put gegraven is. Of zoiets. ‘Ga toch naar huis,’ zegt ze. ‘En kom wat tot rust.’

‘Ik ben mijn sleutel kwijt.’

‘De buurvrouw heeft toch een reserve.’

‘De buurvrouw praat niet meer met mij.’

‘Ik zorg wel voor de sleutel,’ zegt ze. ‘Maar ik kan pas na tienen. Nu moet ik weg.’

Als je weggaat heb je toch een pakje shag in je zak. Een schat is het.

Wat doet Wilbert nog zo laat in jouw straat? En nog wel met een kratje pils. Je bent uitermate verrast. Maar dat scheelt weer, dan hoef je niet bij hem langs. ‘Waar ga je naartoe?’ vraagt hij.

‘Nog even uitnodigingen rondbrengen voor mijn verjaardagsfeest.’

‘Dat is toch niet nodig. We komen zo ook wel.’

‘Maar Kika weet het niet.’

‘Wie in godsnaam is Kika?’

‘Ken jij Kika niet? Die zou een daverende striptease kunnen opvoeren. Die heeft van die lekkere tieten, jongen, zulke ballen! Kika, daar zou ik wel eens hard mee willen neuken. Maar ze wil niet. Begrijp jij dat nou? Ik niet. Ik ben elke dag bij haar aan de deur maar ze doet nooit open. Begrijp jij dat nou?’

‘Kom nou maar mee naar binnen,’ zegt Wilbert. ‘Zo dadelijk komt de rest.’ En verdomd, het lijkt op toveren, op dat moment komt Kees de hoek om. ‘Gaan jullie maar vast naar binnen,’ zeg je tegen Wilbert. ‘Ik kan evengoed eerst nog even Kika halen.’ Maar Wilbert en Kees zijn onverbiddelijk. Ze trekken je mee naar de voordeur. ‘Ik heb geen sleutel,’ roep je. Verbaasd kijken ze je aan.

Dan zie je Walter aankomen. En ook je zuster, op de fiets.

‘Wacht maar even,’ zegt je zuster, en ze belt aan bij de buurvrouw.

‘Het stinkt hier naar pis,’ zegt Walter, als ze in het halletje zijn. In de kamer, die koud is en rommelig geeft je zuster haar cadeau. ‘Ook namens Leendert,’ zegt ze. ‘Die moet vanavond werken.’ Je kijkt naar het cadeaupapier. Je weegt het pakje in je hand. Je zet het boven op de berg troep die op tafel ligt. ‘Uitpakken,’ zegt ze, maar als je dat niet doet begint ze zelf aan het papier te rukken. Het is een waterkoker voor demente bejaarden, zo een die ze zelf ook heeft, die afslaat als het water kookt, zodat er geen ongelukken kunnen gebeuren. ‘Niet op het gas zetten,’ zegt ze. Een idee! Ze zet hem in de boekenkast, naast de boeken die je zelf geschreven hebt. Lang geleden.

Iedereen houdt zijn jas aan. Wilbert heeft het kratje naast je kapotte tv op de grond gezet en is bezig een paar flesjes te openen. Walter zet twee flessen wijn op tafel en giet wat nootjes in een schaaltje. Hij drukt je twintig euro in je hand.

Op sommige stoelen kun je zitten, maar iedereen staat. Je gaat verder met het opstapelen van de blikjes, wat moet je anders doen? ‘Elfhonderdvierendertig,’ roep je tegen Wilbert, maar dat is overdreven omdat je ook de blikjes hebt meegeteld die de GG & GD heeft weggehaald. ‘Ze hebben ook mijn wasmachine, koelkast, gasfornuis, tuner en pick-up meegenomen.’ Wilbert gelooft je niet. Hij denkt dat je de apparaten verpatst hebt. Dan wordt er gebeld. Frits, oude studiemakker. Laat je niet in de steek. Je zet de verwarming aan, maar je denkt niet dat die het doet. Je kijkt de kamer rond. Je vrienden. Hun vrouwen zijn niet meegekomen. Rita is te moe, Saskia heeft het te druk, Elze moet morgen vroeg op. De nieuwe vrouw van Frits heeft een briefje geschreven. Ze komt een andere keer, als het beter met je gaat. Een duffe bende is het. Het moet feest worden. Je wilt ze wat laten zien. ‘Kom allemaal hier,’ roep je, en als ze bij de schuifdeuren staan gooi je ze met een hoeragebaar open. ‘Hoe vinden jullie mijn geilwandje?’ schreeuw je. Van tussen de schuifdeuren kijken ze naar de muur van de achterkamer die beplakt is met gigantische borsten, daar heb je heel wat tijdschriften voor moeten plunderen, druipende kutten, kale kutten en kutten met bossen kroezend schaamhaar. Op die laatste heb je een toefje live geplakt, uit je eigen kruis geknipt. Ze kijken even naar de muur, dan naar elkaar. Een minuut later zijn ze allemaal de deur uit. Je zuster zit te huilen op een stoel. Wilbert staat naast haar. ‘Je slaapt bij mij,’ zegt hij tegen je. Hij duldt geen tegenspraak. ‘En morgen gaan we de zaak hier uitmesten.’

De honderden dikke bromvlieglijken voor de ramen knisperen als je zuster ze bij elkaar veegt. ‘Zelfs voor insecten is het hier niet te harden,’ zegt ze, terwijl ze probeert te glimlachen. In het kozijn ontdekt ze de open bus insecticide. ‘Niet voor gebruik binnenshuis.’

Het is mooi weer en de ramen staan open. Het tocht. Het stinkt al minder. Je lacht. ‘Alles onder controle.’

Wilbert en je zuster proppen alles in vuilniszakken: de decimeter dikke laag volgepiste kranten, tijdschriften, boeken, cornflakes, frisdrankblikjes. Halfvolle pizzadozen waarvan de inhoud beschimmeld is. Tegen de muren hangen dikke druppels, ingedroogd. ‘Ouwe rukker!’ zegt Wilbert, met een knipoog. Verschimmelde boterhammen liggen kriskras door de kamer. In de keuken staan flessen waarin de melk ingeklonken is tot een grauwgroene homp waar pus op groeit.

‘Hou jij deze vuilniszak even open,’ zegt Wilbert. Maar je hebt geen tijd. Je moet naar Kika. ‘Kika gaat mee naar Parijs,’ roep je. ‘Ik weet zeker dat ze meegaat! Ik heb zo'n zin om dat wijf te neuken, man.’ Je krabt woest in je kruis. ‘Of anders Julia, die heb ik al zeven jaar niet gezien. Die neuk ik plat zodra ik haar tegenkom; jongen, wat heb ik daar een zin in, die neuk ik tot ik niet meer kan, die naai ik tot ik erbij neerval. En anders zij wel!’

En weg ben je.

Bernlef
De onzichtbare jongen

Kijk. Zijn handen over elkaar gevouwen op het met inktmoppen bevlekte tafelblad van de schoolbank, zijn nagels voor één keer zonder zwarte randen omdat zijn moeder ze de vorige avond heeft schoongemaakt voor de ‘schoolfoto’. Hij draagt een slip-over van een onbestemde grijze kleur met hier en daar wat zwarte spikkels. Door zijn moeder gebreid van uitgehaalde wol, uit afdankertjes van zijn neefjes. Het woord duur dat toen op ieders lippen lag. Zijn haar is kort opgeschoren zodat zijn afstaande oren nog beter uitkomen. Hij probeert zo vriendelijk mogelijk te kijken. Maar wat er in zijn hoofd omgaat.

De schoolfoto. Hij was negen jaar en koesterde een wens die hij niet durfde uit te spreken. Die had alles te maken met het boek *De onzichtbare man* van H.G. Wells. Of liever met het boek zoals zijn vader hem dat op een middag in het kort had naverteld. Het boek zelf had hij nooit in handen gehad.

De onzichtbare man kwam op een winterdag in februari op het station van Bramblehurst aan. Hij droeg een kleine zwarte koffer en was van top tot teen in een lange mantel, of waren het lappen, gewikkeld. Een hoed met een brede rand bedekte zijn gezicht op het puntje van zijn neus na. Sneeuw bleef tegen zijn schouders en zijn borst plakken. Hij ging de herberg binnen.

Zijn vader vatte het verhaal in een halfuur samen. De jongen luisterde ademloos. Hoe dokter Kemp achter het geheim van de onzichtbare man kwam, die het slachtoffer was geworden van zijn eigen experiment. De formules waren in een brand verloren gegaan. Nu was hij gedoemd verder onzichtbaar door het leven te gaan. Helemaal onzichtbaar was hij trouwens niet. Het was alleen zo dat anderen zijn lichaam niet konden waarnemen. Het had iets met reflecties te maken. De jongen begreep niet goed hoe dat precies zat, maar

durfde zijn vader niet te onderbreken. Kleren bleven om het lichaam van de onzichtbare man in de lucht hangen. Als hij at kon je het voedsel dwars door zijn onzichtbare lichaam zijn maag in zien zakken.

Hoe de onzichtbare man voor de eerste keer onzichtbaar werd. Zijn handen leken eerst langzaam van ondoorzichtig glas te worden. Hij zag ze helderder en steeds dunner worden. Ten slotte zag hij het interieur van de kamer waarin hij zich bevond dwars door zijn handen heen. Zelfs als hij zijn oogleden sloot bleef hij die tafel en die stoelen zien. Ook zijn oogleden waren doorzichtig! De jongen had de gewoonte zijn ogen te sluiten als hij ergens was waar het hem niet beviel. Het idee van doorzichtige oogleden boezemde hem diepe angst in.

Dan vervagen de beenderen, de aderen en de zenuwen van de onzichtbare man. Ten slotte blijven alleen de vingernagels over, glanzend en wit rondtastend in de kamer.

Ten slotte werd de onzichtbare man, na het veroorzaken van allerlei hilarische gebeurtenissen in het dorp, neergeschoten. Als hij dood ter aarde ligt wordt zijn lichaam stukje bij beetje weer zichtbaar. Eerst de witte zenuwdraden, een nog vaag omlijnde lichaamsvorm, de glasachtige beenderen en alle aderen. Dan het vlees en de huid, eerst nog mistig, maar dan steeds duidelijker. Ten slotte ligt hij daar en zien zij de kogelwond in zijn borst opkomen, de gelaatstrekken die zijn achtervolgers nooit eerder hebben aanschouwd.

Het was een griezelig verhaal. Met de onzichtbare man liep het slecht af. Toch wilde de jongen graag onzichtbaar worden.

Op het schoolplein sloot hij zijn ogen als de driftige Koen Dalstra op hem afstormde. Hij hield zich slap en beet op zijn lippen om niet te laten merken hoe hard de klappen en stompen aankwamen. Hij hoorde andere kinderen om hem heen lachen.

Thuis begon hij zich in onzichtbaarheid te oefenen. Als zijn moeder in de keuken was verplaatste hij vazen, kopjes en boeken die op tafel lagen. Hij verhing schilderijen en zette een ander muziekalbum op de piano. Het duurde lang voor zijn moeder iets in de gaten kreeg. Grote mensen keken slecht. Of vonden ze het vanzelfsprekend dat de voorwerpen in huis uit zichzelf van plaats wisselden? Hij liet zijn moeder zoeken. Soms hielp hij haar zelfs. Ik begrijp er niets van, hoorde hij haar mompelen. Ik wel, dacht hij, maar natuurlijk zei hij

niets. Het is alsof er kaboutertjes in huis zijn, vatte zijn moeder het een keer tijdens het avondeten tegenover zijn vader samen. Je bent verstrooid, zei zijn vader, dat is alles. Dingen blijven op hun plek zolang je ze niet verplaatst. Zo was zijn vader. Onzichtbaarheid was iets voor een boek. Misschien is er een onzichtbare man in huis, opperde de jongen. De vader moest lachen, de moeder trok haar wenkbrauwen op. De jongen lachte tegen zijn vader. Een blik van verstandhouding, een gedeeld geheim. Daar begrijpen vrouwen niets van, wat jij?

Op een dag besloot de jongen dat hij genoeg geoefend had. Hij wilde een stap verder gaan, uitproberen hoe onzichtbaar hij op school kon worden. Aan het begin van het nieuwe schooljaar ging hij achter in de klas zitten. Hij keek de meester voor de klas niet aan. Als er iets gevraagd werd stak hij niet zoals vroeger zijn hand op. Dwaalden de ogen van de meester zijn kant op, dan dook hij achter de rug van de jongen voor hem weg. Het lukte, de meester zag hem over het hoofd. In het speelkwartier sloot hij zijn ogen niet langer. Koen Dalstra had meteen zijn interesse in hem verloren. Hij zag de jongen niet meer staan. De jongen zelf probeerde zijn omgeving niet langer te zien. In de klas trok hij een geïnteresseerd gezicht terwijl hij aan iets anders dacht. Als je maar nooit de aandacht trok, nooit iets zei, je ogen afwendde zo gauw iemand jouw richting op keek en zelf ook alle blikken van de anderen meed, zagen ze je ten slotte niet meer. Die overtuiging van de jongen vond zijn bevestiging toen de vader op een ouderavond op school moest komen. Hij kwam de klas binnen om met de meester over zijn zoon, de jongen, te praten. De meester fronste zijn wenkbrauwen. Hij dacht na en schudde toen zijn hoofd. Ik geloof niet dat die jongen bij mij in de klas zit. Hij moest er het klassenboek op naslaan. De vader vertelde het verhaal met ingehouden woede. De jongen was tevreden. Het ging de goede kant op. Wat zijn dat voor leerkrachten die hun eigen leerlingen niet eens meer bij naam kennen? De jongen glimlachte. Nu had hij dus ook geen naam meer. De meester leek hem voorgoed vergeten.

De rapporten van de jongen stonden vol zesjes en zevens. Gedrag en vlijt waren voldoende en nooit stond er een andere opmerking dan ‘Gaat over naar de volgende klas’.

Toen de jongen in de zesde klas kwam kreeg hij moeite de letters en cijfers die de meester op het bord schreef te lezen. Door te spieken probeerde hij de sommen van het bord correct over te schrij-

ven, maar hij kon niet voorkomen dat hij fouten maakte, veel fouten. De jongen kneep zijn ogen steeds een ogenblik stijf dicht. Als hij ze weer opendeed zag hij de cijfers en letters even heel duidelijk op het zwarte schoolbord staan, maar te kort om ze in zijn hoofd te prenten en op te schrijven. De meester liet hem nablijven. Kun jij wel goed op het bord zien, vroeg hij. De jongen knikte. Ik begrijp het niet, zei de meester. In hoofdrekenen ben je een van de besten. Hij gaf de jongen een brief voor thuis mee.

Even overwoog de jongen de brief weg te gooien, maar dat durfde hij niet. Thuis maakte zijn vader de brief open en las hem.

Waarom heb je dat niet eerder gezegd, zei hij. De jongen zweeg.

Die zaterdag nam zijn vader hem mee naar een opticien. Hij kreeg een zware stalen bril op zijn neus gedrukt. De opticien in zijn witte jas schoof er een voor een losse glaasjes in. De jongen moest zeggen of hij de grote en steeds kleinere zwarte letters op een kaart aan de wand beter of slechter zag. Toen de jongen ook de onderste rij lettertjes kon lezen was de opticien tevreden. Min twee, zei hij tegen de vader. De bril is volgende week klaar.

De jongen zei niets. Zo verschrikkelijk is een bril nu ook weer niet, zei zijn moeder. Er zijn zoveel kinderen die een bril moeten dragen. De zaterdag daarop gingen ze de bril halen.

De jongen schrok toen hij naast zijn vader voortstapte naar huis. Elke straattegel, ieder twijgje sprong hem tegemoet. De bovenleiding van de tram kon hij helemaal tot aan het plein in de verte volgen. Reclameborden voor thee en sigaretten dwongen hem hun teksten te lezen.

Toen hij die maandag met zijn bril op school kwam was het alsof hij op de eerste rij zat. Zelfs de krijtstofjes op het bord kon hij onderscheiden. In het speelkwartier kwam Koen Dalstra op hem af. De jongen sloot zijn ogen.

‘Brillenjood,’ hoorde hij Koen Dalstra roepen, ‘hé jongens, een brillenjood.’ Overal om hem heen riepen stemmen zijn nieuwe naam. Hij hield zijn ogen stijf dicht. Zo stond hij daar in het midden van het schoolplein, omringd door joelende kinderen, alleen nog voor zichzelf onzichtbaar.

Frank Ligtvoet
Kunsthandel

‘Wij,’ ze maakte een nauwelijks zichtbare beweging met haar hoofd naar de slordige man die met een asbak in zijn hand tegen de deurlijst leunde, ‘Gianni en ik hebben hier beneden onze slaapkamer, onze *camera d'amore*. Wij slapen weinig of niet, maar wanneer we het doen, is onze slaap een droom van liefde. Wat is er immers sterker dan de liefde?’ Eva keek haar gast aan, sloeg daarna haar licht gezwollen ogen op. Heel even tuitte ze haar rode lippen voor ze zich weer tot hem richtte en ferm en meisjesachtig zei: ‘U bent het met me eens, niet?’ Chris Chillino liet zich na haar bespiegelingen terugglijden in de kussens van de bank, knikte en glimlachte om het accent dat hij hier overal tegenkwam en dat hij zo goed kende. Het herinnerde hem aan zijn grootmoeder in Belmont in de Bronx. Hij nam een stevige slok van de wodka die Gianni hem had ingeschonken.

Van de onyxen salontafel, waarop een collectie glazen en plastic aapjes stond, pakte ze een boek dat daar was neergelegd. Een Zwitserse kunstenares had in een aantal steden slaapkamers gefotografeerd en de bewoners zelf laten bepalen hoe zij in die ruimtes geportretteerd wilden worden. Ze sloeg de catalogus open en Chris zag zijn mollige gastvrouw in een zwart mantelpakje - de korte benen kuis opzij in pumps - op een roze pluchen poef zitten voor een pauwblauw zijden hemelbed. Kussens, kussens, kussentjes. Daarop, en ertegenaan, had Gianni zich in kamerjas gevleid. Hij had een voor zijn leeftijd nog slanke gestalte: het lichaam van een zware roker. Op de zijmuur zag hij erotische prenten van Picasso, en Indiase miniaturen. Chris voelde de blikken van Eva en hij wist dat hij nu bewonderend moest opkijken.

Meewarig lachend liet ze snel nog een slaapkamer uit Duitsland zien: een laag bed met een sprei met bloemmotief, pluizig groen tapijt, gestreept behang en een braaf echtpaar in pyjama. Daarna sloeg ze het boek dicht, legde haar handen gedecideerd op het glan-

zende omslag en fluisterde: ‘Un mondo diverso, un mondo diverso.’

Een andere wereld was het. Hoe ver verwijderd was hij van de wereld van zijn grootmoeder, van haar restaurant op Arthur Avenue, waar voormalig bokskampioen Rocky Graziano weleens kwam eten en waar in de keuken altijd het gerucht ging dat er die avond nog grotere beroemdheden zouden komen eten. Op de reserveringslijst werden telkens nieuwe namen gevonden waarachter Frank Sinatra of Joe DiMaggio zich zouden verbergen. En hoe ver weg was de ‘Poultry Market’ even verder op de Avenue: met grote ogen keek hij naar het slachten en het plukken van de kippen, maar hij wendde zijn blik af wanneer er een konijn werd gekeeld. Hij herinnerde zich de hete zomerse nachten wanneer zijn matras buiten op de brandtrap werd gelegd. Op zaterdagmorgen vroeg werd hij dan gewekt door de donderende stem van de meloenverkoper: ‘WAAAATERMEEEEELLLOOOOON.’ Hij voelde het hout van de knielbanken van de kerk van Our Lady of Mount Carmel en hij hoorde het geschreeuw van de jongens die de dwaze menner van de schillenkar op stang probeerden te jagen en het onverstaanbare gevloek dat hij op zijn beurt uitspuwde. Chris wist heel precies hoe ver hij daar vandaan was: een oceaan en iets meer dan veertig jaar.

Toen Carlo, zijn aannemer, met diens vrouw Anna binnenkwam, had Chris al een uitgebreide rondgang door het huis gemaakt. Gianni had hem steeds bijgeschonken en al pratend een nieuwe fles uit de keuken gehaald. Tijdens de toelichtingen op het interieur had Chris op de achtergrond de auto's en vrachtwagens op de snelweg tussen Florence en Rome horen razen. Ooit was het huis, dat nu net buiten Cetona lag, een boerderij geweest in een stil en makkelijk bereikbaar dal. De salon, waar Eva over de liefde had gesproken, had vol gestaan met banken en stoelen, sommige bekleed met luipaard-of tijgermotief, andere in primaire kleuren: rood, geel, blauw. Hij zag langs de wanden neogotische kasten met mozaïekversieringen waarin veel paarlemoer schitterde. Op tafeltjes die overal door de ruimte stonden en het bewegen erin bemoeilijkten, lagen snuisterijen, die hij eerder curieus vond dan mooi of kostbaar. Net als bij de aapjes lagen steeds dezelfde dingen bij elkaar. Een stapel filigreinen waaiertjes van wit kunststof. Een aantal schaartjes in de vorm van langsnavelige, hoogpotige vogels. Peper-en-zoutstelletjes. Oranje en helgele balletjes.

Aan de muren hingen schilderijen en prenten, waarvan de maker en de herkomst steeds uitgebreid door Gianni werden becommen-

tarieerd. Chris zag dat er niets van enig belang bij was. Hem viel alleen een portret van een danser in tutu op, waarvan niet duidelijk was of het een man of een vrouw was. Was het opzet of onhandigheid geweest? Dezelfde vreemdheid zag hij in een olieschets van een jongetje in korte broek op een hobbelpaard, dat onmiskenbaar het gezicht van een volwassen man had. Op zijn hoofd een groen jagershoedje met veer. Toen hij Eva en Gianni iets over deze dubbelzinnigheden zei, lachten zij geheimzinnig, alsof de waarde van die werken juist daarin lag.

Het was inmiddels donker geworden en toen zij na uitvoerige bezoeken aan de televisiekamer, de studeerkamer, de keuken, de gastenkamer in de onverlichte eetkamer waren aangekomen, stak Gianni met zijn aansteker de nieuwe kaarsen in de kandelaars op de tafel en in de koperkleurige appliques aan. Eva deed daarna een schemerlamp aan die een zacht schijnsel op een schilderij aan de muur wierp. De hele reidans door de kamers was, begreep hij, een voorbereiding geweest voor dit moment.

'U houdt van een lang voorspel?' Toen Chris het vroeg wist hij niet zeker meer of hij de juiste toon trof, maar ze lachten er hartelijk om. Hij lachte dommig mee. Hoewel zijn ogen niet helemaal scherp meer zagen, zag hij meteen dat het schilderij vals was. Toch keek hij uit beleefdheid lang naar het schilderij; de werkelijkheid was te pijnlijk.

'Van wanneer is het?' vroeg hij nog.

Afstand is niets, maar tijd is onoverbrugbaar, dacht Chris, terwijl ze van de eetkamer terug naar de salon liepen. Als hij op zijn leven terugkeek, doemden er beelden uit het verleden op, steeds weer andere, beelden die op hun beurt weer nieuwe beelden opriepen, zodat het verhaal dat hij ervan maakte telkens weer anders uitviel. Een paar vaste punten waren er, die eigenlijk eerder afwezigheden waren: een grootmoeder die haar zoon - zijn vader - in Korea verloren had, geen moeder, een onafgemaakte studie en een ex-vrouw. Wat er wel was, was het onwrikbare geloof dat alles uiteindelijk wel goed zou komen. En zo kon hij zijn verhalen steeds opnieuw en steeds anders denken, verhalen die voor het gemak allemaal uitkwamen bij zijn succesvolle galerie in 64th Street tussen Fifth en Madison Avenue.

'Jullie zijn laat. Laat! Jullie belangrijke vriend hier hebben we moeten vervelen met een rondleiding in onze kleine, kleine wereld.'

Het ritueel van verontschuldigingen begon. Carlo en zijn duide-

lijk wat oudere vrouw Anna spraken over werk, verkeer, kwaaltjes, onvermijdelijke telefoongesprekken, familie. Eerst tegen Eva in het Italiaans en daarna in het Engels tegen Chris, die nu meer dan een uur alleen had doorgebracht met twee wildvreemde mensen van wie hij niet had kunnen uitmaken of ze poseerden of dat ze gewoon zo waren. De ruimtes die ze stevig drinkend met zijn drieën waren doorgegaan hadden hem meer en meer aan toonkamers doen denken: alles was ‘iets’ en alles was brandschoon. Niets was een van die vele anonieme dingen die in andere huizen te vinden zijn en niets leek aangetast door het vette van verse vingers die dingen vastpakken; nergens was stof te vinden dat jarenlang ongezien in spleten en kieren valt. Het leek of de rook en de geur van Gianni's eindeloze stroom sigaretten de onaangetastheid van het huis moesten verhullen.

‘Ga alvast maar. Wij zijn wat verlaat, maar komen er zo aan. Ze verwacht je,’ had de stem van de aannemer eerder die avond door zijn gsm geklonken. ‘Ze’ was Eva geweest, een vriendin van het echtpaar met wie Anna sinds de dood van haar man veel tijd doorbracht. Carlo, die het contact had gelegd, had Chris verteld dat zij ‘net als hij’ kunsthistoricus was en dat zij hem graag wilde uitnodigen voor een borrel. Zij zou hem dan meteen ook een geweldige ontdekking kunnen tonen: een moeder met kind in een landschap, maar géén Madonna, iets wat ongekend was in de tijd dat het geschilderd moest zijn.

Hij had de routebeschrijving van Carlo gevolgd en was vanuit zijn hotel in Cetona naar Eva's huis gereden. Toen hem werd opengedaan door een man, was Chris even verbaasd geweest en hij wist hem pas te plaatsen nadat de gastvrouw hem even later als haar ‘eeuwige minnaar’ had voorgesteld.

‘Gianni, schenk ons nog eens bij en geef onze nieuwe gasten wat. Wat zal het zijn? Wijn, rode wijn? Prosecco? Of een *cocktèlle*?’

Chris staarde in de ruimte zonder nog veel te zien. De dingen en de kleuren verdwenen in een onbestemd punt, waarin zijn blik bleef hangen. Eromheen was het grijs. Eva's woorden, die zich nu richtten op de nieuwkomers, verdwenen in diezelfde onbestemdheid. Langzaam drong tot hem door dat er maar één reden was waarom ze hier bij elkaar zaten: Eva wilde hem verkopen wat ze te verkopen had en dat was alles, alles wat zij en Gianni hem hadden laten zien. Stel je voor, stel je voor... hun huis was in de eerste plaats een winkel en dan pas een huis. Natuurlijk... voor het schilderij hadden ze de meeste moeite gedaan! Ze hoopten op hem als koper of op zijn

minst via zijn galerie op een welgestelde landgenoot. En dan Carlo. Die verdomde aannemer die zijn zomerhuis in Cetona bouwde, was er alleen om een commissie voor de introductie te kunnen ontvangen. Als hij wat kocht. Maar dat zou niet gebeuren: tien procent van niets is niets. Wat deden de anderen hier eigenlijk? Vulsel? Camouflage? Of waren ze er alleen omdat het leven hen met de hoofdrolspelers had verbonden. Hoe dan, vroeg hij zich af. Was het liefde bij Anna? Ze had de braafheid van de ongetrouwde zusters van zijn grootmoeder. Die paste slecht bij de sluwheid van haar man. Angst dan, vermoedelijk angst om alleen te zijn. Aan Gianni had hij meteen gezien wat hij was: aangespoeld wrakhout. Hij had geen alternatief. Eva was zijn laatste kans geweest. Wat een avond. Chris wilde liefst zo snel mogelijk weg, maar eerst moest er nog meer gedronken worden.

'Ja, schenk maar bij,' zei hij tegen Gianni.

Zijn grootmoeder schonk zichzelf nog een glaasje zoete citroenlikeur in en zette de fles terug op tafel. Chris zag hoe ze haar oude vingers recht moest trekken en op haar gezicht was iets van pijn te zien. Beneden klonk het geroezemoes van het restaurant. Ze had hem opnieuw verteld over haar zoon, haar enig kind, en als altijd had ze het fotoalbum gepakt en de jongen laten zien, op wie hij verschrikkelijk veel leek. Maar dit keer hadden ze niet gelachen om het krankzinnig ouderwetse badpak dat hij aan het strand droeg, of de grimas die hij trok bij een kerstdiner. Er heerste een sfeer van ernst, die opgewekt werd door het stapeltje brieven dat op tafel lag.

'Die krijg je vandaag, Chris,' en ze legde haar hand op de verkleurde enveloppen. Daarna pakte ze de bovenste van het stapeltje.

'Ik zal je de laatste brief van je vader voorlezen,' zei ze, maar toen ze dat deed, keek ze nauwelijks naar het papier. Ze kende de woorden, zonder ze te lezen.

'*12 januari 1952*. Lieve Dolly, Je ziet het, het is het begin van een nieuwe week in de tweede maand dat ik hier gelegerd ben. Ik heb nu drie missies met de jongens achter de rug en zou er meer gedaan hebben als ik geen kou had gevat en keelpijn had gekregen. Ik voel me nu na de penicilline een stuk beter. Ik was op 1 januari met roken gestopt en ik denk dat dat te abrupt was en mijn lichaam protesteerde. Het weer is krankzinnig hier: twee uur geleden leek het lente, daarna regende het en nu vallen er sneeuwvlokken zo groot als halve dollars. Beter dan bommen, zullen we maar zeggen.

Gisteren was ik naar het weeshuis in Seoul en heb wat verzaagd hout afgeleverd dat we hier op de basis niet meer konden gebrui-

ken. Ze waren er erg blij mee en sleepten het meteen naar de kachel in het enige klaslokaal. De onderwijzer zette een paar kinderen bij elkaar en liet ze voor me zingen: “Twinkle, Twinkle, Little Star”, “Roll Your Boat” en verder nog wat Koreaanse liedjes. Vierhonderd kinderen huisvesten ze in het weeshuis en er is alleen die ene kachel en dat ene schoollokaal! Er was een klein kind bij in een pakje dat van een GI-deken was gemaakt. De onderwijzer vertelde dat het de eerste weken dat het hier was, elke dag alle deuren in het gebouw had opengemaakt op zoek naar haar moeder. Ik moest natuurlijk aan ons denken en kreeg tranen in mijn ogen.

Gaat het je goed? Hoe gaat het met je buik? Zie je al wat? Ik mis je, of moet ik zeggen: ik mis jullie? Liefs, liefs, liefs, Tony.’

Carlo stond druk te gebaren voor het schilderij dat door Eva nu ook getoond werd aan hem en zijn vrouw. Het leek alsof Chris even was weggezakt. Hij had niet gemerkt dat iedereen de salon had verlaten en zag het groepje nu door de deur, die toegang tot de eetkamer gaf. Carlo had zijn jasje uitgedaan en zijn openstaande diagonaal gestreepte overhemd stond strak over zijn buik. Anna droeg een eenvoudige grijze jurk die net over de knie viel. Ze deed Chris denken aan zijn oudtante die in Soho ergens in een naaiatelier dag in dag uit knoopjes aan jurken en hemden zette om mee te betalen aan zijn opleiding.

Hij staarde naar Anna, keek door haar heen en verdween ten slotte langzaam in de sombere grijsheid van haar jurk: ...Er is niets nieuws meer. Alle dingen, woorden, beelden zijn al eens gebruikt. Het enkele ding doet je niet meer duizelen, maar wel de veelheid van al die dingen bij elkaar en het besef dat wie ze hergebruikt ze misbruikt... We proberen elkaar er steeds van te overtuigen, tegen de keer in, dat wij iets nieuws gevonden hebben en we spelen elkaars verbazing over dat ene geluk, de een het geluk van de ander... Alleen Anna niet, zij heeft zachte ogen en zij zoekt en zij gelooft dat hier in deze kamer mensen over water kunnen lopen. Niet Gianni, niet haar man, maar Eva en ik. Ze gelooft dat het donkerblauwe plastic champagneglas in haar hand haar toegang geeft tot een wereld die niet bestaat, maar dat weet zij niet... Ik moet haar over haar kleine vingers aaien en haar toelachen omdat zij geen kinderen heeft die haar de waarheid verraden, en een man die haar dag in dag uit voor het slapen de ogen sluit. Anna, alleen jij kan me eerlijk voorliegen dat er nog een perspectief is dat verder reikt dan het verdwijnpunt in dat ellendige schilderij dat Eva me wil verkopen...

Plotseling was de tafel gedekt. Gianni had de groteske majolica borden uit een wandkast gehaald en er glazen van bros glas naast gezet. De kaarsen waren tot de helft opgebrand.

‘Ik nodig nooit mensen van tevoren voor het eten uit. Bevallen de mensen me... nee, nee, wanneer ik van ze houd, dan vraag ik ze te blijven. Ik ben een eerlijke vrouw, Chris, en u stal mijn hart meteen bij binnenkomst. Het is heerlijk dat u kunt blijven.’ Het enige protest dat hij had weten op te brengen was om aan tafel met zijn rug naar het schilderij te gaan zitten. Het grote vroegtwintigste-eeuwse portret van een blonde, vlezige Duitse vrouw, fier staand in een lichtblauwe jurk, waar hij nu op moest uitkijken, nam hij op de koop toe. Anna zat er precies onder en haar hoofd bedekte de voluptueuze onderkant van het lichaam.

Door het eten ontnuchterde Chris enigszins en hij liet zich meevoeren door de gesprekken, steeds vaker in het Italiaans. Met het beetje dat hij van die taal begreep, kreeg hij heel af en toe vat op het onderwerp. Hij zei dan telkens iets dat op grote bijval kon rekenen. Toen Carlo langdurig gesproken had over de restauratie van de boerderij, die volgende zomer Chris' tweede huis zou worden, zei hij: ‘Non mia casa seconda, Carlo, ma sara mia casa prima!’ En toen Eva vertelde over haar leven dat ‘in fondo’ in het teken van het getal 24 stond - ze was immers met 24 getrouwd, op 24 januari was haar man omgekomen en Gianni had ze op kerstavond leren kennen - zei hij serieuzer dan bedoeld: ‘E oggi, Eva, lei ha due volte venti quattro!’ Het was idioot gezien haar echte leeftijd, maar tot zijn verrassing kreeg ze een kleur.

Er was even een stilte gevallen, alsof de brandstof die hen bijeen had gebracht begon op te raken. Na een paar lange seconden vroeg Eva hem in het Engels of hij een maagd was. En nadat ze snel, in een hartvormig spiegeltje kijkend, haar lippen opnieuw gestift had, voegde ze eraan toe: ‘Het sterrenbeeld maagd, bedoel ik.’ Een vreselijke vraag. Maar hij had toch gewoon geantwoord. Hij was een kreeft en hij kon op dit moment niet veel anders meer dan de verschrikkelijke weg van het al honderd keer gevoerde gesprek te gaan: ‘Ik geloof er natuurlijk niet in, maar het is toch interessant dat alleen al de maan in staat is de oceanen te bewegen. Zouden wij dan niet beïnvloed worden door de maan? Of verder redenerend, door de sterren? Wij bestaan voor het grootste deel uit water!’

‘Dat is een belangrijke opmerking, die in het bijzonder voor vrouwen geldt,’ zei Gianni lachend. Hij hoestte en zei daarna buiten adem: ‘Maanzieke vrouwen.’

Het was, zoals hij had verwacht, van sterren naar manen gegaan

en daarna ging het weer terug naar sterren, en van sterren naar spoken en naar allerlei andere bovennatuurlijke zaken. Anna begon een lang verhaal en aanvankelijk volgde hij niet precies wat ze zei en keek hij alleen naar haar grote ogen en haar bewegende bleke lippen. Maar daarna begonnen de klanken woorden te vormen en kregen ze langzaam maar zeker betekenis en drongen ze tot hem door. Ze sprak het Engels van zijn grootmoeder.

'... in Perugia had na een paar maanden mijn foto weer bekeken en me toen meteen gebeld. Er was iets belangrijks, dat hij alleen maar te weten kon komen, geloof het of niet, als ik negen dagen op een kussen sliep. Zonder mijn haar te wassen! Daarna moest ik hem de sloop brengen. Het was natuurlijk absurd en ik wilde aan die flauwekul niet meedoen, maar mijn moeder voelde zich begrijpelijkerwijs verantwoordelijk voor de gang van zaken en maakte zich zo ongerust dat ik het maar deed. Mijn zusje, dat ermee begonnen was, ging met me mee naar hem toe. Het was een magere man in een witte doktersjas. Zijn praktijk was erg onaangenaam: het was er donker en vochtig. Eerst keek hij me een tijdje aan, trok van die chirurgische handschoenen aan en nam toen de sloop in zijn ene hand en trok hem daarna door het oog van wijsvinger en duim door en verfrommelde hem. Toen - we hadden niets gezien - lag er plotseling een klein zwart porseleinen popje op zijn tafel. We schrokken natuurlijk enorm en ik wist niet hoe snel ik bij die engerd vandaan moest komen. Mijn zusje betaalde hem en daarna zijn we gauw naar huis teruggereden.' Anna keek de kring rond met een mengeling van triomf en gêne.

'Een krankzinnig verhaal, vind je niet,' zei Carlo.

Chris keek haar bemoedigend aan: 'Poe, het lijkt wel een verhaal van Edgar Allan Poe.'

'Het popje lag er toch maar!' zei ze trots.

Eva onderbrak de lichte euforie die aan het ontstaan was: 'Koffie?'

Gianni stak een sigaret aan met de vlam van de kaars die nu bijna opgebrand was en vroeg of ze niet iets sterkers wilden: 'Limoncello?'

Zijn grootmoeder keek hem aan en likte gespannen haar lippen.

'Dat was zijn laatste brief. Op zijn vierde missie werd hij boven het noorden neergeschoten.'

De brief was ontroerend, maar raakte Chris niet op dezelfde manier als zijn grootmoeder. Het was voor hem geen brief van zijn vader. Het was een brief aan zijn moeder. Het was de eerste keer dat Chris een levend beeld kreeg van de vrouw die hem ter wereld had gebracht, of misschien niet het beeld zelf, maar de afdruk ervan.

Zijn vader had de woorden immers voor haar geschreven, naar haar gelijkenis.

Zijn grootmoeder gaf de brief samen met de paar andere brieven die Tony Chillino aan zijn Dolly d'Angelo had geschreven. Chris nam ze zenuwachtig aan, kuste zijn grootmoeder op haar wang en liep naar zijn slaapkamer. Daar las hij de brieven een voor een en borg ze vervolgens in een la van zijn bureautje op.

Hij ging op bed liggen. Gisteren was hij naar de *graduation* van zijn high school geweest. Hij wist dat hij nu bijna volwassen was. Eén zomer restte hem nog waarin hij jong kon zijn op het strand van Orchard Beach en in het park erachter. Daarna zou hij vragen wat haar leven was geweest, dat van Dolly d'Angelo, van wie hij tot nu toe alleen een verkreukeld pasfotootje op de laatste pagina van zijn vaders album had gezien, het leven van zijn dode moeder wier familie hij niet kende en over wie nooit meer verteld werd dan wat vage anekdotes. Zij was zijn hele jeugd een schim gebleven. Hij voelde zich schuldig dat hij haar vandaag niet verder tot leven wilde wekken. De vragen die elk kind zou stellen en die ook bij hem leefden, had hij in het verleden niet gesteld en hij stelde ze ook nu weer niet.

De avond liep af en Chris verlangde naar de buitenlucht, naar de stilte van de hotelkamer waar hij zat, zolang zijn huis hier niet af was.

‘U kunt niet weggaan voor u onze camera d'amore met eigen ogen hebt gezien.’ Er was geen ontkomen aan en Chris liep achter Eva de trap af naar de ruimte die hij op de foto in het boek had gezien. De anderen volgden. De kamer was sterieler dan hij zich van het plaatje herinnerde en leek nog minder getekend door gewoon dagelijks gebruik dan de kamers boven. Waar slapen ze dan, vroeg hij zich af.

‘Weet u, Chris,’ zei Gianni, ‘we delen onze liefde graag en we verhuren deze kamer ook weleens. We zorgen dan voor ontbijt voor onze gasten. Carlo en Anna hebben hier hun huwelijksnacht doorgebracht, terwijl iedereen dacht dat ze naar een Grieks eiland waren vertrokken!’

Carlo grijnsde, Anna stond er een beetje bedremmeld bij.

Op een krukje lag een foldertje voor de kamer.

‘Neem gerust een exemplaar mee. Voor uw vrienden in Amerika.’

Zijn blik werd getrokken naar twee, niet al te grote ronde gaten in de vloer, die bedekt waren met glas en waaruit een vaag licht scheen. Hij had ze niet direct gezien, omdat ze zich achter de naar

binnen draaiende deur bevonden. Chris liep ernaartoe en zag dat er smalle schachten van lichte steen onder zaten, die in kelders uitkwamen die van dezelfde witte steen waren. Hij keek vragend naar Eva.

'We hebben de lege graankelders verlicht,' antwoordde ze. 'De streek was heel vruchtbaar en het hele dal werd bewerkt. Nu zijn er bijna geen boeren meer.'

'Ons kun je geen boeren noemen,' zei Gianni.

Bij het afscheid op de kleine parkeerplaats naast het huis werd hij nog even door Gianni apart genomen. Eva bemoeide zich luidruchtig met de aannemer en diens vrouw. Gianni overhandigde hem een envelop. Er zat zonder twijfel een afbeelding van het schilderij in.

'Laten we een eindje rijden.' De zomer was voorbij, het was herfst en Chris ging elke dag naar City College, dat gehuisvest was in een groep neogotische gebouwen in het noorden van Manhattan. Belmont en Arthur Avenue begonnen te verdwijnen.

'Ja, laten we een eindje rijden.'

Hij had de vraag naar het leven van zijn moeder, die de hele zomer was blijven zweven en die iets van zijn lichtheid had weggenomen, ten slotte gesteld en nu reed hij met zijn grootmoeder in haar witte Chevrolet Impala over de Karizimov Boulevard langs het Bronx Park en de botanische tuinen. Ze parkeerden ergens. Chris' grootmoeder begon te spreken.

'Je moeder kwam een paar jaar na de oorlog in haar eentje uit Italië en vond werk bij ons. Ze was stil en je kreeg niet veel van haar te horen. Maar ze was ook mooi en Tony raakte verliefd op haar. Snel daarna werd hij opgeroepen en hij kwam niet terug uit Korea. Zij bleek zwanger te zijn. Omdat ze pas in de derde maand was, viel er nog niets te zien. Een kind zonder man was een schande en ze moest daarom weg uit de buurt. Opa en ik spraken met haar af dat wij je na de geboorte zouden adopteren en dat zij terug naar haar familie in Sicilië zou gaan om een nieuw leven te beginnen. Zo ging het. Je kwam ter wereld in Buffalo, waar zij in het Maria Goretti-huis zat. Nadat ze vertrokken was, verklaarden we haar dood, ook voor jou: ze was kort na de bevalling gestorven. We hoorden nooit meer iets van haar.'

Chris wist niet wat hij moest zeggen. Kon een kind een schande zijn? Kon een moeder doodverklaard worden? Kon zij een nieuw leven als niet-moeder beginnen? Kon een moeder haar kind ongedaan maken?

Was dit volwassenheid?

Hij keek naar opzij en zag dat zijn grootmoeder huilde. Chris startte de auto en trok langzaam, heel langzaam op.

‘Zij leeft dus,’ constateerde hij, terwijl een auto achter hen ongeduldig toeterde.

‘Misschien,’ antwoordde zijn grootmoeder.

Verdomme, denkt Chris de volgende ochtend katerig, als hij op weg naar Fiumicino/Leonardo da Vinci op de snelweg zit, ik ben die envelop vergeten. Hij kon hem onmogelijk in het hotel laten liggen; hij zou door de kamermeisjes naast zijn bed gevonden worden en omdat Cetona zo klein is, zou Eva dat snel te weten komen. Met zijn gsm probeert hij het hotel te bereiken, maar niemand neemt op. Hij zou later kunnen bellen, vanaf het vliegveld, of morgen zelfs vanuit New York, om te vragen de envelop na te sturen. Maar hij kijkt op zijn horloge en ziet dat hij nog tijd heeft om terug te rijden, hij is nog voor Orvieto.

Tweeënhalfuur later zit Chris in de business-classlounge op het vliegveld. Hij is zonder problemen naar Cetona teruggegaan; de envelop is gevonden en is hem overhandigd. Hij is daarna zijn reis opnieuw begonnen.

Nu haalt hij de afbeelding tevoorschijn en kijkt er langdurig naar. Hij ziet er niets in, niets. Hij krijgt tranen in zijn ogen en even ziet hij Anna in die floers verschijnen.

Dan begint hij de foto in stukken te scheuren, eerst in grote en daarna in steeds kleinere. De snippers gooit hij in een asbak die steeds voller raakt en die ten slotte overstroomt. Morgen zal hij een brief schrijven, waarin hij de eigenares van het werk hartelijk bedankt voor de ontvangst in haar prachtige huis, hij zal een elegante verwijzing maken naar de camera d'amore en haar ten slotte meedelen dat hij voor het schilderij geen mogelijkheden op de Amerikaanse markt ziet.

De brief van Tony uit Korea is een bewerking van een brief van 12 januari 1952 van eerste luitenant Norman E. Duquette, die ik vond op: www.cottonpickers.org/a-1formy.htm.

Erik Vlaminck
De taal van mijn vader

‘De taal van mijn vader’ is een schrijfoefening, noem het een *étude*, die ik maakte bij de voorbereiding van het zesde - voorlopig titelloze - deel van de zevendelige roman-cyclus waaraan ik werk en waarin ik *la Flandre profonde* van de twintigste eeuw beschrijf aan de hand van verhalen die groeiden uit familiegeheimen en jeugdherinneringen.

‘We gaan naar de koning kijken,’ had vader gezegd en dan was er een lange palaver met moeder geweest die er niet aan dacht om mee te gaan omdat haar permanent geen vorm meer had en er bovendien onduidelijke maar schijnbaar ernstige problemen waren met de witte was. En toen wij, vader en ik, met onze zondagse jassen aan in het deurgat stonden, riep zij ons nog na: ‘Doe maar geen gevaarlijke dingen.’

‘Wat kan er nu gevaarlijk zijn aan onze koning?’

‘Ge weet maar nooit.’

‘Die mens is onnozel als een piepkuiken. Hij is braver dan de paus van Rome en het kindeke Jezus samen.’

‘Dat betekent niets. John Kennedy was ook een brave mens, en die reed gewoon met zijn auto mee in een stoet en die hebben ze toch ook koudweg doodgeschoten. Terwijl Jacqueline naast hem in de auto zat. Dat mens, ocharme...’ Moeder bleef vanuit de keuken doorratelen maar wij waren allang vertrokken en we neurieden samen op de wijs van ‘Vogeltje, gij zijt gevangen...’

Toch was ik er niet helemaal gerust op en ik bekeek lang en zorgvuldig alle ramen van de huizen in de straat waar ik met vader op de passage van de vorst stond te wachten. Er moesten maar ergens sluipschutters zitten...

‘Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast, mijn schoonmoeder is de moeder van mijn vrouw, en 't is allemaal even riskant,’ zei vader te pas en te onpas.

Aan het wachten leek geen einde te komen. Er stond ontzettend veel volk. Imposante mannen met dikke sigaren in hun kop en vrouwen met de naadlijn van hun nylons kaarsrecht op de gespannen kuiten. De kinderen die vooraan stonden, zwaaiden met tricolore papieren vlaggetjes op houten steeltjes. Ik wist dat ik geen vlaggetje moest vragen want vader had iets tegen vlaggen. (‘Wie geen vlag heeft, kan de verkeerde vlag niet uithangen.’)

Ineens zag ik Marie-Louise-van-Franske-de-loodgieter schuin voor ons staan. Marie-Louise-van-Franske-de-loodgieter was de jongste dochter van Franske-de-loodgieter, onze buurman. Ze zat in de laatste klas van het atheneum en soms stond ze 's avonds in het portiek van hun huis de tamboer-majoor van de dorpsfanfare te zoenen. Ze woelde dan met haar tong in de mond van de tamboer-majoor. Ik had het zelf gezien.

Omdat ze niet naar de katholieke nonnenschool ging, was ze een heidense en zou ze later onherroepelijk tot het einde der tijden branden in de hel en omdat dat zoenen met uitgestoken tong in het openbaar er nog bovenop kwam, zou het vuur alleen maar heter gestookt worden.

De schande ten top droeg ze nu een broek alsof ze een man was en hoewel de hemel grijs was (‘Het klaart op met een donkere wolk’ ‘Na regen komt nattigheid’) had ze een zonnebril op haar neus.

Vader zag wat ik zag.

‘Bij Franske-de-loodgieter gaan ze nog veel last hebben met die chichimadam, want ze ziet eruit als een filmster en 't ergste is dat ze dat zelf weet.’

‘Waarom hebben ze last met filmsterren?’

‘Die zijn alleen te begrijpen als ze ondertiteld worden.’

Ik wist dat ik niet verder vragen moest.

De massa stond achter het ijzerdraad dat ook gespannen werd als er een wielerkoers passeerde. En net als bij een wielerkoers begonnen de toeschouwers pas echt reikhalzend uit te kijken wanneer de ‘zwaantjes’, imponerende rijkswachters op blauwe motorfietsen, begonnen te passeren.

‘Weet ge wie de vriendelijkste van twee zwaantjes is?’

‘Nee.’

‘Die met de meeste vliegjes tussen zijn tanden.’

Verder vragen had geen zin.

Ondanks het dreigende regenweer liep een ijsroomverkoper, bak op de buik, langs de drummende kijklustigen. Ik kende die man. Wan-

neer hij geen ijsroom ventte, was hij klusjesman in onze school. Hij schoor er de hagen, oliede sloten en scharnieren, en pas nog had hij de borden opnieuw zwart geverfd. Toen ik dat allemaal aan vader vertelde zei die: ‘Het zijn lappen.’

Ik wist dat ik niet mocht vragen: ‘Wat zijn lappen?’ Want dan zou hij met een uitgestreken gezicht zeggen: ‘Varkensoren.’ En na de stilte die daarop zou volgen: ‘En die van een olifant zijn nog groter.’

Ik mocht ook nooit ‘Watte?’ zeggen, wanneer ik vader slecht begrepen had want dan zei hij: ‘Watte? Die verkopen ze bij de apotheker. In verschrikkelijk grote pakken.’ Of, als er niemand in de buurt was, en als zelfs de muren niet konden luisteren: ‘Watte? De boer scheet een platte.’

Acht zwaantjes ineens. En de mensen juichten en joelden. In een grote glimmende auto met geopend dak zaten pietluttig achteraan twee wuivende mannen. Ik meende te zien dat ze net dezelfde uniformen droegen als de douaniers die bij de grens van Putte-Kapellen onnozelweg vroegen of de mensen geen smokkelwaar bij zich hadden.

(‘Niks aan te geven?’

‘Niks aan te geven.’

Terwijl de pakjes boerenboter, de Blue Band-margarine en de Ritmeester-sigaren in de holte onder het reservewiel staken.

En dat ook herhaaldelijk liegen, en zeker tegen dragers van het gezag, reden kan zijn om voor eeuwig en drie dagen in de hel te belanden.)

‘Hebt ge 't gezien? Onze koning en de sjah van Perzië!’

‘Waar ligt Perzië?’

‘Nog achter Bergen op Zoom.’

‘Wie van de twee was onze koning?’

‘Die met zijn bril natuurlijk. Die kent ge toch van op de postzegels.’

‘Wat is een sjah?’

‘Een soort keizer.’

‘Waarom hebben wij geen sjah?’

‘Ons landje is te klein.’

‘En wat is het verschil tussen een koning en een president?’

‘Een koning is naar het college geweest en een president naar het atheneum.’

‘En een sjah dan?’

‘Die is nooit naar school geweest. Die was volleerd van bij zijn geboorte. Die kon al vierkantswortels trekken van in zijn wieg.’

‘Een schone mens, zeker?’ vroeg moeder toen we weer thuis waren.

‘Hij stinkt evengoed als hij naar 't gemak gaat.’

‘Dat gij altijd alles zo moet neerhalen...’

‘Ik haal niks neer. Ik word zelfs verplicht om zijn achterste te likken als ik een brief wil versturen.’

Ik wilde voorkomen dat ze weer eens zouden gaan bekvechten en ik zei: ‘Onze koning draagt net zo'n kleren en zo'n platte klak als de pakkemannen bij de grens.’

Vader lachte en moeder zei: ‘Jullie zijn twee handen op één buik. Gesneden en gekapt uit hetzelfde stuk hout.’ En dan weer, nieuwsgierig, tegen vader: ‘En was de vrouw van de sjah er ook bij?’

‘Nee, die had moeten thuisblijven want haar permanent had geen vorm meer en alleen vandaag kon de witte was gedaan worden.’

Ik ging naar boven naar mijn kamer en tekende en kleurde een Belgisch vlaggetje (rood, geel en bruin want mijn zwart was op) dat ik vervolgens verstopte onder mijn matras. Daarna opende ik het raam en richtte ik minutenlang mijn speelgoedgeweer op voorbijrijdende auto's. Toen arriveerde de tamboer-majoor van de dorpsfanfare bij het buurhuis. Hij zag me met mijn geweer in de aanslag zitten, en hij tikte met zijn vinger tegen zijn voorhoofd. Ik werd alleen rood tot achter mijn oren. Vader zou ongetwijfeld geweten hebben wat te zeggen tegen die blaaskaak.

Marco Kunst
Het Project

> *Na deze woorden sneed Zeus de mensen in tweeën, zoals men morellen doorsnijdt om ze in te maken, of eieren met een haar.*
> PLATO, Symposion

‘Vijf uur! Gaat heen en vermenigvuldigt u!’ riep De Hond, zoals iedere dag aan het eind van de middag, verveeld vanuit het kantoortje de werkplaats in.

Binnen een paar tellen kwamen de verschillende machines sputterend tot rust en daalde een vermoeide stilte neer over de stoffige, raamloze ruimte. Een stilte die alleen werd doorbroken door het gescharrel van werklieden die hun stoelen aanschoven, hun shag pakten, wat tegen elkaar mompelden en naar de uitgang liepen.

Je moest eens weten, dacht Van Wezenem, die voorovergebogen een laatste nota naliep aan het bureau tegenover dat van zijn baas. Je moest eens weten hoe toepasselijk vandaag dat lullige grapje van je is. Die opmerkingen van je, waar ik me altijd zo mateloos aan geërgerd heb, net als aan al die andere dingen waarmee je iedereen eraan herinnert dat het hier beslist het paradijs níet is. Vanaf vandaag doe je me niets meer.

Hij zette een zo ferme punt achter zijn handtekening onder de factuur dat zijn pen door het papier heen schoot, gooide de pen in het bakje voor zich op het bureau, ging rechtop zitten en haalde langzaam en diep adem.

Een goede waarnemer zou gezien hebben dat er na die diepe ademteug een andere persoon op de stoel zat dan ervoor - iemand met een energieke twinkeling in de ogen, iemand die een zekere kracht en zelfvertrouwen uitstraalde; terwijl het mannetje dat daarvoor op de bureaustoel had gezeten de onopvallendheid zelve was geweest - klein en broodmager van gestalte, grijzend piekhaar en ronde, hangende schouders.

De Hond keek op naar Van Wezenem met een blik waaruit slechts verveling en onverschilligheid sprak.

‘Weet je, Van Wezenem,’ zei hij op het toontje dat hij zich altijd aanmat als hij zich verveelde, ‘weet je dat zuchten eigenlijk veel viezer en irritanter is dan boeren? Bij een boer weet je tenminste waar je aan toe bent, maar zuchten is geniepig. En dan vooral dat zuchten van jóu. Het klinkt als een koe die een scheet laat - nat, zacht en eindeloos. En stínken... Weet je dat het zelfs brandgevaarlijk is?’ ging hij treiterig verder. ‘Er zijn heel wat koeienstallen afgebrand door darmgassen. Als de zaak hier ontploft, dan hebben we dat aan jou en je gezucht te danken.’ De Hond zweeg even en keek zijn ondergeschikte grijnzend en onderzoekend aan, op zoek naar het vertrouwde vernederingseffect dat zijn woorden altijd op Van Wezenem hadden gehad.

Het drong maar langzaam tot hem door dat zijn woorden deze keer niet de gehoopte ineenkrimping tot gevolg hadden. Van Wezenem zat rechtop in zijn stoel en keek zijn superieur met neutrale blik aan.

Wrevelig, en enigszins uit balans gebracht, wendde De Hond zich weer tot zijn monitor. ‘Ik moet godverdomme weer overwerken, terwijl jij lekker naar huis mag. En dan toch nog zuchten. Je wordt bedankt.’ Driftig duwde hij zijn zware bril in de richting van zijn gerimpelde neuswortel en bracht zijn handen weer naar het toetsenbord.

De hele tirade was zonder een spoor achter te laten afgegleden langs Van Wezenems gerechte schouders en de twinkeling in zijn ogen had zich er niet door laten verjagen. Hij voelde zich sterk. Hij was zojuist onkwetsbaar geworden, realiseerde hij zich - en zeker zijn baas kon hem niets meer maken. Zijn hart begon sneller te kloppen bij de gedachten aan straks. Gedachten die hij eindelijk, nu zijn laatste werkdag erop zat, vrij baan liet. Wacht maar, dacht hij, je zult morgen nog vreemd opkijken, als ik er plotseling niet meer ben. Het zal je nog vies tegenvallen, zonder mij.

Opgewonden en verwachtingsvol pakte hij zijn aktetas in, verfrommelde het lege vetvrijpapieren boterhamzakje van tussen de middag en gooide het in de afvalemmer naast zijn bureau, stond op, keek nog een keer om zich heen, en liep, met een even beleefde groet als altijd, het kantoortje uit waar hij de afgelopen vijftien jaar het grootste deel van zijn wakende leven had doorgebracht. Voor de laatste keer, zong het rond in zijn hoofd. Voor de laatste keer de werkplaats door en wachten op die ellendig trage lift met de monsterlijke, grijze deuren, voor de laatste keer in de hal de portier groeten - tot schrik van de portier vandaag veel uitbundiger dan anders -, voor de laatste keer door de draaideur naar buiten en voor

de laatste keer op de bus wachten bij de halte verderop in de straat.

Hij begreep nu al nauwelijks meer hoe hij het er al die jaren, dag in dag uit, had volgehouden. Zonder het Project zou het hem niet gelukt zijn, realiseerde hij zich. Hoe het anderen lukte om zonder de overtuiging voor iets groots te zijn voorbestemd hun jaren vol te maken, begreep hij niet. Iedere dag zou zonder het Project immers hetzelfde zijn geweest, even grijs en leeg als alle voorgaande en alle volgende. Alleen volledig afgestompte mensen houden dat vol. Maar hij, Van Wezenem, was de dans ontsprongen! En hij had het allemaal aan zichzelf te danken, en natuurlijk aan Ria - maar zonder zijn unieke inzichten en enthousiasme zou Ria nooit zover gekomen zijn. Geen ander had haar tot haar huidige hoogten kunnen opwerken. Daar was hij van overtuigd.

Een loden last was van zijn schouders gevallen en voor het eerst in jaren voelde hij zich weer opgewonden als een kind - zoals hij zich had gevoeld de avond voor zijn tiende verjaardag. Een kroonjaar, was het toen door zijn hoofd blijven suizen, een kroonjaar... Pas als hij vijftien zou worden, zou dat volgens grootmoeder opnieuw gebeuren. Vijftien was toen nog onvoorstelbaar ver weg geweest. De gedachte aan de gloednieuwe fiets die in het schuurtje op hem stond te wachten - stiekem had hij er al een glimp van opgevangen - bezorgde hem buikpijn. Buikpijn van de heerlijkste soort, de soort die hij ook nu weer voelde en koesterde.

‘Gaat heen en vermenigvuldigt u’ was deze keer het refrein waaromheen zijn gedachten verwachtingsvol buitelden. Er ontstond als vanzelf een melodietje omheen en voor het eerst in jaren betrapte hij zichzelf erop dat hij fluitend over straat liep. Heel even, terugdenkend aan wie hij de afgelopen jaren geweest was, schrok hij ervan. Het fluiten stokte, zijn ferme pas haperde, maar bijna direct pakte hij de nieuwe draad weer op.

Hij wist dat het zou gaan lukken. Het kon niet anders. Een solide gevoel van vertrouwen leidde zijn voetstappen. Hij was een man met een doel, en als een pijl uit een boog ging hij van nu af aan op dat doel af.

Sommige mensen die samen met hem in de bus zaten die dag, of die hem die middag over straat zagen lopen, vonden het een merkwaardig gezicht: zo'n klein en vreselijk mager mannetje, kalend en grijzig, een beetje pluizig, en dan toch met zo'n trotse triomfantelijke blik en uitstraling. Hij had iets potsierlijks en zelfs ongeloofwaardigs over zich, vonden ze - maar ook iets gejaagds, iets vreemds, dat hen licht beangstigde. Alsof hij met open ogen en vol enthousiasme

zijn ondergang tegemoet ging en wie weet hoeveel anderen daarin met zich mee zou slepen.

Van Wezenem merkte niets van die blikken. Ze gleden af langs zijn lange beige regenjas, ze raakten hem niet. Hij had deze wereld achter zich gelaten.

Moest hij nog iets voor Ria meebrengen? Even langs de bakker voor iets extra zachts en zoets, om haar nog meer in de stemming te brengen? Nee. Ze hadden alles tot in de puntjes voorbereid en hij wist zeker dat Ria net zo in spanning op hem lag te wachten en naar hem verlangde, als hij naar haar. De omweg langs de bakker zou maar tijd kosten - niet dat ze haast hadden, tijd in overvloed van nu af aan; maar hij wilde gewoon de planning niet in de war schoppen.

In die laatste paar honderd meter vanaf de bushalte naar huis trokken de afgelopen jaren aan zijn geestesoog voorbij. Genietend dacht hij terug aan alles wat gebeurd was.

In het begin waren ze nog zo aarzelend te werk gegaan, tastend, zoekend, niet precies wetend waar ze nu eigenlijk mee bezig waren; later, nadat ze dat tweede programma op tv hadden gezien, waren ze vastberadener geworden, en zekerder van hun zaak.

Zijn gedachten dwaalden terug naar de dag dat ze elkaar voor het eerst ontmoet hadden; al was hij nog zo klein en tenger geweest en Ria ook toen al zo heerlijk groot en stevig, vanaf het eerste moment hadden ze allebei geweten dat ze voor elkaar voorbestemd waren; dat hadden ze elkaar al snel na die eerste ontmoeting moeten bekennen - al begrepen ze beiden toen nog lang niet wat er uiteindelijk stond te gebeuren: het was veel groter dan zijzelf. Maar ze hadden zich gretig laten meeslepen.

In het begin had hun relatie nog als veel andere geleken. Ze waren eenvoudig smoorverliefd geweest en ze genoten van elkaar. Al was hij klein - nog geen één meter vijftig - hij was vurig en fel in bed; net als zij trouwens, hoe traag en flegmatisch ze er ook uitzag, ze was natter, zachter en ontvangender dan welke vrouw ook. Dat wist hij zeker, al had hij ter vergelijking in zijn herinnering alleen dat ene schichtige, schaamtevolle bezoek aan een knokige raamprostituee die hem binnen tien minuten weer de deur had uit gewerkt.

Warm en verlangend had Ria zijn felle, haast agressieve liefkozingen ontvangen en beantwoord - als de verende bumper van een limousine, dacht hij weleens, een luxe slee met golvende vering en met een kreukelzone die de klappen opvangt van het gierend opgevoerde brommertje dat hij was, een brommertje dat zich keer op keer op haar stortte.

Dieper en dieper was hij met zijn gloeiende, harde lid in haar gedrongen, iedere keer verlangend naar meer, naar verdere versmelting, naar een nog verdronkener hoogtepunt. Dronken van de aanraking van haar huid, van de zwaarte van haar lichaam, van de geuren die verlokkend opstegen uit haar plooien en openingen, van het subtiele tasten en zuigen van haar lippen, was hij iedere keer opnieuw veranderd in een wild verlangend dier dat al zijn krachten gebruikt om te bereiken wat de natuur van hem verlangde: zijn zaad in haar te sproeien - en als het zover was dan schreeuwde hij het uit, schreeuwden ze het samen uit. De buren stonden versteld van het volume, al lieten ze dat niet merken.

Op zijn werk had hij alles geheimgehouden. Ze zouden hem maar uitlachen: hij, het scharminkel, het magere mormel, met een vrouw? Het mikpunt van spot en flauwe grappen zou hij worden als ze zouden horen dat hij verliefd was. Een boekhoudertje hoort niet te voelen en is geen echte man - had Van Peenesse van de draaibanken hem al niet eens nageroepen dat hij blij mocht zijn dat ze in de bedrijfskantine soep met brood serveerden: ‘Anders zou je er helemaal nooit achter zijn gekomen wat het is om 'ns lekker te soppen!’

Van Wezenem was er niet op ingegaan, maar naar zijn kantoortje gevlucht, naar de vertrouwde minachtende blikken van zijn baas en het veilige, zachte ruisen van zijn computer. Wat later, op de wc, had hij zich troostend en een beetje triomfantelijk afgetrokken bij het fotootje van Ria dat hij in zijn portefeuille, onzichtbaar voor de blikken van anderen, bij zich droeg.

Het Project had de eerste vage vormen aangenomen nadat ze in die quiz dat item hadden gezien over legendes uit de Griekse oudheid. Aristophanes' verhaal over de oorsprong van de liefde tussen man en vrouw had grote indruk op hen gemaakt. Het idee dat mannen en vrouwen ooit één waren geweest en als bolronde wezens met vier armen, vier benen en twee gezichten hadden rondgelopen, vonden ze prachtig. Voelden zij zich tenslotte ook niet één zoals ze daar lagen, met de tv aan het voeteneind, naakt ineengestrengeld onder het donzen dekbed?

Die merkwaardig gevormde oermensen waren echter zo sterk en machtig geweest dat de goden zich bedreigd hadden gevoeld. Om hen te verzwakken had Zeus, de oppergod, de mensen in tweeën gesneden en de god Apollo had de resten zo bijeengenaaid dat er mensen ontstonden zoals wij nu zijn: met twee armen, twee benen en één gezicht. Sindsdien zouden de helften verlangend naar elkaar op

zoek zijn, verlangend om ooit weer samen te kunnen smelten - en dat is wat we liefde noemen.

Van Wezenem en Ria waren er direct van overtuigd dat het verhaal van Aristophanes waar was, zó sterk verlangden ze naar elkaar. De wil om te versmelten, de wil om werkelijk volledig in elkaar op te gaan, was precies wat ze voelden. En vanaf die avond had het gevoel bij hen postgevat dat gewoon met elkaar vrijen tekortschoot. Hoe diep hij ook in haar kwam, hoe hard hij ook stootte, hoe nat ze ook was en hoe wijd ze haar benen ook voor hem spreidde, ze bleven verlangen naar meer, naar totale versmelting, voor eeuwig en voorgoed.

Een korte periode had het een bedreiging voor hun liefde gevormd: de angst dat hun verlangen nooit werkelijk vervuld zou kunnen worden; de angst dat ze voor altijd zouden blijven steken in het gewone liefdesspel - het liefdesspel dat vanaf toen langzaam maar zeker zijn kleur begon te verliezen en meer en meer op een herhalingsoefening was gaan lijken. Een gevoel van zinloosheid was op hen neergedaald.

Hij had zich toentertijd een paar maanden op zijn werk gestort. Hij had werk op zich genomen dat eigenlijk niet tot zijn verantwoordelijkheden behoorde, was pas laat thuisgekomen en was nog magerder geworden. Kleine irritaties hadden de aanleiding gevormd voor ruzies die steeds meer op elkaar gingen lijken. Als er niet snel wat gebeurd was, zou het heel goed mogelijk zijn geweest dat hun liefde zoetjesaan was uitgedoofd en hun relatie uiteindelijk in bitterheid en onverschilligheid geëindigd.

Het was echter in diezelfde tijd geweest dat Ria meer en meer was gaan eten - om te vergeten, om af te reageren, om maar niet te hoeven nadenken over de uitzichtloosheid van hun liefde. En van haar toch al niet geringe vijfennegentig kilo had ze in korte tijd een groeispurt gemaakt naar ruim boven de honderdvijfentwintig.

Nog altijd schaamde hij zich over de verwijten die hij haar in eerste instantie gemaakt had - ‘Aristophanes had het over de versmelting met een man en niet over versmelting met de koelkast, varken!’ - want het was juist haar wonderbaarlijke groei geweest die nieuwe perspectieven had geopend: al ging het dan niet om werkelijke versmelting, meer en meer voelde het wel zo. Dieper en dieper kon hij met zijn magere lichaam wegkruipen in haar overvloedige, opbollende, bloezende vlees, verdwijnen tussen de vetrollen, zich volledig overgeven aan een dij of een bil, zich laten verpletteren door haar kolossale buik, en hoe dikker Ria werd, hoe gelukkiger Van Wezenem zich weer begon te voelen - de zwaarte van haar bor-

sten in zijn handen, de zachtheid van haar billen die slechts romige weerstand boden aan zijn knedende vingers, de overvloed aan onderkinnen waar hij zijn gezicht in begraven kon, nooit eerder had hij een dergelijke rijkdom gekend.

Bij Ria vond iets vergelijkbaars plaats, al was het anders van aard. Van Wezenem begon steeds meer bij haar in het niet te vallen en haar lichaam nam zulke enorme proporties aan dat ze hem soms niet eens meer zag als ze de liefde bedreven. Van Wezenem verdween. Het voelde iedere keer meer alsof het eenvoudigweg haar eigen lichaam was dat zichzelf geheel spontaan bevredigde - alsof Van Wezenem niet meer was dan een vleesgeworden gedachte die rondwoelde in haar lichaam. Zolang hij bij haar, in haar was, voelde ze zich gelukkig en volmaakt en ze was zichzelf genoeg, maar als haar kleine zuigvisje - zo noemde ze hem sinds die dagen - verdween naar zijn werk, of zelfs maar naar zijn kant van het bed, voelde ze zich direct weer hol en leeg en werd ze in steeds slepender, logger gang naar de koelkast gedreven.

Haar geliefde zorgde er sinds die tijd voor dat die koelkast altijd rijkelijk gevuld was met zware, calorierijke spijzen.

Van Wezenem draaide de sleutel om in het slot, deed de deur open en stapte naar binnen. Hij pakte de post en de avondkrant van de mat en liep verder de hal in.

‘Joehoe, hier is je zuigvisje,’ riep hij door het trapgat naar boven, ‘nog heel even de krant en dan kom ik naar boven. Ja? Alles goed?’ Hij wachtte het antwoord niet af, maar liep verder, de gang door, de huiskamer in, ging in zijn stoel zitten en knoopte de veters van zijn schoenen los. Met de krant op schoot keek hij in het rond.

De huiskamer was een puinhoop. Het was maanden geleden dat Ria voor het laatst beneden was geweest. Sinds hij ruim een jaar geleden de koelkast en magnetron in de slaapkamer had geïnstalleerd, was er voor haar steeds minder reden geweest om nog uit bed te komen, en aangezien zich ook in de badkamer boven een toilet bevond, had ze er al snel helemaal van afgezien om nog beneden te komen.

Zonder Ria was het huishouden in het slop geraakt. Van Wezenem had slechts het hoogst noodzakelijke gedaan. Rondkijkend vroeg hij zich af of hij toch niet snel nog even met een vuilniszak rond zou gaan om de ergste troep op te ruimen. Maar al snel verscheen er een glimlach op zijn lippen. Hij schopte zijn schoenen uit en leunde achterover. Na vanavond zou zoiets banaals als huishouden voorgoed onbelangrijk worden, dus waarom zou hij zich er nu

nog druk over maken?

De glimlach rond zijn lippen verbreedde zich toen hij de krant voor zich nam en het onderschrift las bij de foto van het kalf op de voorpagina: ‘De eerste kloon van genetisch gemanipuleerde stier Bertus, gezond en wel. Draagmoeder Berta accepteerde het kalf direct als het hare. De Bertus-2 zal in drie jaar tijd drieduizend liter menselijk groeihormoon produceren.’

Kinderspel, vergeleken met wat hij en Ria de komende maanden klaar gingen spelen, een peulenschil, peanuts, dacht Van Wezenem triomfantelijk.

Zijn blik dwaalde van de krant naar de collectie boeken en video's op het buffet: een boek over Darwin, Plato's *Symposion* - met daarin het verhaal van Aristophanes - nog andere natuurboeken, en de hele reeks van de BBC over de wonderen van de voortplanting, met de commentaarstem van David Attenborough, op video. Ze wisten er alles van, al hadden ze niet alles even goed gelezen. Het ging tenslotte om het principe. En het principe dat was juist.

Hoe zwaar zou Ria nu zijn? De laatste keer dat ze haar gewogen hadden - op een pallet dat op iedere hoek rustte op een personenweegschaal - waren ze op driehonderdtachtig kilo uitgekomen. Dat was inmiddels drie maanden geleden. Sindsdien was er nog flink wat bij gekomen - genoeg, schatte hij; ze was inmiddels zeker een eind boven de vierhonderd uitgekomen; ze was nu ruimschoots groot genoeg.

Hij gooide de krant naast zijn stoel op de grond en liep naar boven - rustig en beheerst, zo zag het eruit, maar inwendig gloeide hij. Hij ging de slaapkamer binnen en genoot al direct van haar aanblik. Ze vulde inmiddels het gehele tweepersoonsbed - hij wist hoe het doorboog onder haar gewicht: als een gevlochten, rieten mand onder het gewicht van warm, zongerijpt fruit. Als een belofte voor een nieuwe, betere wereld vulde ze de ruimte. Verleidelijk, reusachtig, onafzienbaar ging ze schuil onder het dekbed. Vandaag zou hun liefde haar uiteindelijke vervulling proeven.

‘Dag Rietje, dag liefje, wat ben je mooi vandaag,’ begroette hij haar.

‘Dag visje,’ klonk haar hese meisjesstem op vanaf de gestapelde kussens aan het hoofdeinde, waar haar hoofd bijna in verdween, ‘dag lekker visje van me, kom je in me vandaag? Voorgoed, voor altijd?’

‘Ja lief, het is zover.’

‘Ik heb zin in je.’

‘Ik in jou.’

‘Ik hou van je.’

‘Ik van jou.’

Hij kleedde zich uit. Keurig als altijd vouwde hij zijn kleren op en hij legde ze op de stoel naast het bed. Mager en schonkig als een oud paard, zijn ribben stuk voor stuk zichtbaar onder de doorschijnende huid, stond hij een moment bleekblauw huiverend van de kou naast het bed, als een jochie dat bibberend aan de rand van het zwembad staat te wachten tot het zijn beurt is om te duiken. Het bed deinde en kraakte onder Ria's pogingen haar benen wat verder te spreiden. Waar ze het dekbed optilde met haar bewegingen ving hij alvast een glimp op van haar goddelijk vlees, de zachte, golvende vetrollen, haar gladde, warme huid.

In gedachten ging hij, trillend van verlangen, een laatste keer de theorie na die ze samen hadden uitgewerkt.

De doorbraak was gekomen toen ze dat programma zagen waarin verteld werd hoe nieuwe plantensoorten kunnen ontstaan door iets wat de biologen chromosoomverdubbeling noemden: door versmelting van cellen kan het gebeuren dat de nieuwe cellen alle eigenschappen van de vader én van de moeder bevatten. Vaak blijken de zaden die zo totstandkomen levensvatbaar te zijn. Gesuggereerd werd dat deze wonderbaarlijke versmelting van erfelijk materiaal ook in de dierenwereld mogelijk zou kunnen zijn.

Dit was de oplossing voor het raadsel! Zo moest Aristophanes' idee van versmelting begrepen worden. Het enige wat ze moesten doen was op macroniveau de omstandigheden optimaliseren voor versmelting op microniveau, ze moesten veranderen in eicel en zaadcel. Hun liefde, de zuivere vorm van de levenskrachten in de natuur, zou voor de rest zorgen.

Waar ze niet helemaal uitgekomen waren, was hoe lang ze zouden moeten rijpen. Dat was de reden geweest voor Ria om zoveel mogelijk reserves op te bouwen, opdat ze het zelfs enkele maanden zonder voedsel zouden kunnen uitzingen - als een pop in een cocon wachtend op het komend seizoen.

‘Smeer je je in, lief?’ klonk het zacht vanaf het hoofdeinde.

‘Ja, schat, ik kom eraan.’ Van Wezenem pakte de vaseline en begon zichzelf van top tot teen in te smeren. Het zou nog niet makkelijk zijn, hoeveel ze ook geoefend hadden.

Hij kroop onder het dekbed en begon Ria's kolossale lichaam zachtjes en teder te strelen - ze was zo groot en zo zacht en hij was zo trots op haar. Van Wezenem realiseerde zich dat ze nu ongeveer tien

keer zo zwaar was als hij, en hij moest denken aan die merkwaardige diepzeevissen waarbij de mannetjesvis zijn leven slijt als kleine zaadproducent, onlosmakelijk verbonden met het reusachtige lichaam van zijn eega - versmolten, maar niet één geworden. Ria en hij zouden verder gaan; veel verder - hun liefde zou hun de weg wijzen.

Ria begon nog zachter te worden dan ze al was, en tussen haar benen voelde hij hoe ze nat werd en zich voor hem opende.

‘Kan het, lief? Ben je zover?’ Van Wezenem klom over Ria's buik in de richting van haar reusachtige, aan weerszijden afhangende borsten.

‘Ja,’ haar ademhaling ging versneld, haar stem klonk ver weg, ‘Maar kom nog even hier bij me, ik wil je voor een laatste keer even zien.’

Van Wezenem kwam naast Ria liggen, met zijn hoofd bij haar op het kussen. Ze draaide haar hoofd zijn kant uit. Ze hadden elkaar niets meer te zeggen: hun gevoel was al één. Ze keken elkaar in de ogen, glimlachten naar elkaar en zoenden elkaar voor een laatste keer.

‘Tot straks,’ fluisterde hij, terwijl hij zich omdraaide in de richting van het voeteneind van het bed.

‘Tot straks.’

Voorzichtig zocht hij met zijn grote teen naar de ingang. Lang hoefde hij niet te zoeken - ze was zo heerlijk nat en open; het leek alsof hij naar binnen werd gezogen. Haar lippen waren verrukkelijk warm en vochtig. Al snel was zijn rechtervoet geheel in haar ver - dwenen. Heel langzaam voegde hij zijn linkervoet bij de rechter. Hij hoorde Ria zuchten en hij voelde haar trillen van genot. Haar baarmoederhals omhelsde en verwelkomde zijn voeten warm en weldadig. Van Wezenem voelde hoe ze aan hem trok - de omgekeerde weeën, waarop ze zo lang geoefend had, werkten perfect. Het enige wat hij hoefde te doen was meegeven, geleiden en ervoor zorgen dat hij op het juiste moment door zijn knieën boog, zodat hij niet bekneld zou raken. Samenspelen, Ria aanvoelen en reageren op de kleinste signalen die ze hem gaf, dat was zijn rol op dit moment. Ria had de regie.

Na een klein uur was hij tot aan zijn middel in haar verdwenen. Haar ontsluiting was ongelofelijk - dit kon alleen de kracht van werkelijke liefde bewerkstelligen!

Even kreunde ze, toen ze de harde, uitstekende botten van zijn bekken in zich opnam, maar hij kon niet uitmaken of het van pijn

was of genot. Onvoorstelbaar dat ze dit nu kon, terwijl ze nog niet zo heel lang geleden nauwelijks een vuist van hem aankon zonder er de volgende dag een flinke spierpijn aan over te houden.

Ongedurig begon hij in haar rond te woelen, om haar verder op te rekken en ruimte te creëren voor zijn bovenlichaam.

‘Zachtjes, lief, voorzichtig,’ klonk het van heel ver weg.

En hij hield zich in. Wat dat betreft is het niet anders dan gewoon vrijen, bedacht hij grinnikend, als man moet je je inhouden en geduld hebben. Bij vrouwen gaat het nu eenmaal een stukje langzamer.

‘Waarom lach je?’

‘O, niets, gewoon, een binnenpretje,’ antwoordde hij, en ook daar moest hij weer om lachen.

‘Kun je je benen niet nog een beetje optrekken, lief?’

Van Wezenem trok zijn benen ietsje verder op en gleed bijna als vanzelf tot aan zijn oksels in haar weg. Het was allemaal nog warmer en zachter dan hij het zich had voorgesteld. Genietend kneep hij zijn ogen toe en gaf zich over aan Ria's verlangende peristaltiek. Op het ritme van zijn ademhaling verdween hij langzaam verder en verder in haar schede - bij iedere uitademing een paar millimeter verder. Zijn armen hield hij gestrekt langs zijn hoofd.

Oude herinneringen die hij onbewust zijn hele leven in zijn lichaam met zich mee had gedragen, kwamen nu bij hem boven: de bloederigheid en benauwdheid waarmee zijn geboorte gepaard was gegaan; de felle lampen, de voyeurs in hun witte ziekenhuisjassen, geëmailleerde schalen met warm water, stugge handdoeken, schelle geluiden, een schaar, die vieze nageboorte - eigenlijk herinnerde hij zich vooral de schunnigheid en oneerbiedigheid waarmee alles had plaatsgevonden. Alsof geboren worden niet een tedere en intieme gebeurtenis zou moeten zijn - nee, dan dit! Dit was honderd keer beter; hier kon geen geboorte tegenop.

Met een laatste ademhaling, niet meer dan een oppervlakkige zucht van genot, verdween Van Wezenem tot slot geheel in zijn geliefde.

Zijn laatste gedachte was de aarzeling of het wel praktisch zou zijn om rond te zijn en vier armen, vier benen en twee gezichten te hebben. Maar voor hij volledig met Ria versmolt, aanvaardde hij dat je voor de ware liefde toch wat moet overhebben.

Gijs IJlander
Alles draait om geld

's Morgens in alle vroegte, nog voordat het ontbijt werd geserveerd en terwijl het hotel nog in diepe rust was, gingen we op weg. Ik liep voorop, ik legde de parasols, de ligmatten en de koelbox achter in de Discovery die ik de avond tevoren met de neus naar beneden, richting zee, had geparkeerd. Dan voegde zij zich bij me, met het badgoed, de doeken, de zalfjes, de 'literatuur' en het schrijfgerei. We deden zachtjes met de portieren en de achterklep, duwden ze dicht in plaats van ermee te slaan. Ik ontgrendelde het stuurslot, trok de handrem los en liet de wagen geluidloos van zijn plaats rollen. Pas bij het kruispunt, onder aan de helling, zette ik de motor aan. Tot dat moment zwegen we, als we eenmaal reden, wisselden we enkele woorden.

Op een van de ochtenden vroeg ze mij of ze me uit de slaap had gehouden die nacht. Ik antwoordde dat ik mij steeds meer zorgen maakte over de slapeloosheid waarmee ze kampte, zei iets over de veranderingen in haar uiterlijk.

Direct onderbrak ze mij. 'Ik ben heus wel uitgerust. Ik heb in de stoel bij het raam gezeten.'

'Het is niet goed,' zei ik. 'Het kan niet lang meer duren of er breekt iets.'

Ze keek weg, ze had het over het maanlicht, de 'veelzeggende' glinstering op de golven.

Veelzeggend? Ik deed geen poging meer haar verstandhouding met de elementen te doorgronden, ze was bezig weg te drijven.

We naderden de badplaats die bekendstaat als luxe en mondain. Bij de kiosk aan de boulevard hield ik stil, ik stapte uit zonder de motor af te zetten. Alain - nog bezig met het uitstallen van kranten en tijdschriften - bukte zich zodra hij mij zag om de *Herald Tribune* en *De Telegraaf*te pakken. Terwijl ik met het geld bezig was, keek hij langs me heen en stak een hand op, hij glimlachte naar Nanda.

'Alles goed met madame, vandaag?'

'Zeker. Zeer zeker. Merci en tot ziens, Alain.'

We parkeerden zo dicht mogelijk bij de zee, zo vroeg op de dag was er plaats genoeg. Ik hielp haar bij het uitstappen. Ze liep alvast het strand op, bleef staan zodra ze een geschikte plek had gevonden en wachtte daar op mij.

Ik zette de spullen naast haar in het zand. ‘Hier maar weer?’ Ze antwoordde niet, ze deed haar ademhalingsoefeningen.

Ik plantte de parasols diep in het zand, de ene, bij wijze van windscherm, onder een hoek van vijfenveertig graden, de andere pal ernaast rechtop, zodat ze samen een tentje vormden. Ik rolde de ligmatten uit, zette de koelbox ernaast.

Vervolgens wandelde ik met de kranten onder mijn arm naar het havenhoofd dat even verderop in zee steekt, liep naar de uiterste punt en tuurde in de verte. Het licht weerkaatste fel op het water, ik trok de rand van mijn zonnehoedje omlaag. Ik ging zitten, sloeg een krant open en nam de beursberichten door. Ik pleegde een paar telefoontjes.

Na het afhandelen van de zaken was het tijd om terug te gaan. Ik trok mijn pull-over uit en hing hem los over mijn schouders. Voordat ik het zonnehoedje weer opzette, wiste ik mij het zweet van het voorhoofd; ik liet de zeewind door mijn haren waaien. Even onderging ik, ondanks alles, een heerlijk gevoel van ruimte en vrijheid - ik zou een sprongetje willen maken, een schreeuw van vreugde laten klinken. Met de zaken ging het goed, uitzonderlijk goed. Aandelen die ik de vorige maand voor weinig had gekocht, bleken nu tot de sterkste stijgers te behoren, andere aandelen had ik precies op tijd afgestoten. Een kwestie van geluk, zullen sommigen zeggen, maar ik zie dat anders. Instinct is waar het om gaat, instinct en concentratie, vertrouwen op je ‘gut feeling’, permanent op scherp staan en handelen op het juiste moment. Dat mijn instinct weer eens juist bleek te zijn, gaf mij een dierlijk gevoel van triomf. Ik had het wel in de lucht willen gooien, dat domme zonnehoedje van me. Mijn hand ging omhoog, aan boord van een kapitaal jacht dat net langzaam de haven uitvoer, zag ik iemand terugzwaaien. Ik rolde de kranten op, sloeg ermee in mijn handpalm en liep de pier af.

Soms stond Nanda nog aan de branding, het hoofd geheven, de armen gespreid, maar meestal had ze zich al in de schaduw van de parasols teruggetrokken en haar strandkleding aangedaan: een jasje en een broek van badstof, als het winderig was nog een extra vest. Ze hield haar lichaam bedekt, kon geen zon verdragen. Soms stak ik een hand op, een enkele keer beantwoordde ze mijn groet. Zo was het met ons.

Er was ook sprake van voedselallergie, stofallergie en aanrakingsallergie, de afstoting werd allesomvattend. Ze at vrijwel niets, liep vaak met een kapje voor haar mond, mijn nabijheid kon ze nauwelijks velen. Alleen het maanlicht leek haar goed te doen.

Het moest aan Femke liggen, met Femkes afscheidsbrief was het begonnen. Vol met smerige woorden. ‘Jullie zijn mijn ouders niet.’ Dat ze uit onze lichamen was voortgekomen - ze moest ervan kotsen. Ze noemde alle lichaamsdelen, zo grof mogelijk. ‘Neuken en geld is het enige waar jullie aan denken. Stelletje kloothommels.’ Grof en kinderlijk tegelijk, er klopte niets van, ook haar eigen lichaam vond ze weerzinwekkend. Een geval voor de psychiater.

Nanda weigerde erover te praten maar was heel doortastend in het begin, ze deed aangifte van vermissing. Toen de politie geen actie ondernam, zat er niets anders op dan zelf op onderzoek uit te gaan. We hielden bepaalde kraakpanden in de gaten, maakten eindeloze wandelingen door hoerenbuurten en tippelzones, belandden in een zwerverskampement in het havengebied. Het uitschot van de stad warmde zich aan een stinkend vuur. Toen we dachten dat we haar zagen wegschieten uit de lichtkring, wierp een tandeloze junk zich aan onze voeten. ‘Jullie kind? Ik ben het! Laat mij jullie kind zijn. Geef me geld en warmte, godsamme!’ Het gelach was huiveringwekkend.

In de grauwe ochtendschemering keken wij elkaar in de ogen. ‘We zijn haar kwijt.’

Het licht leek uit Nanda weg te trekken. Ik greep de enige strohalm die mij restte en werkte harder dan ooit tevoren, nam ontslag bij de bank en begon mijn eigen adviesbureau. Tot diep in de nacht met mijn eigen aandelenfondsje in de weer - gouden tijden! Alles draait bij mij om geld en wat zou het?

Nanda vroeg waar ik mee bezig was. Ze had het over ‘aandacht’. Na een jaar wilde ze naar een helderziende in de Betuwe.

‘Ze heeft lang in de schaduw geleefd, jullie Femke. Nu is zij de zon achterna. Als een vlinder is ze. Ik voel het.’

Vlinders moest je niet proberen te vangen, ze hadden recht op vrijheid.

‘Jullie moeten haar loslaten. Alleen door jezelf vrij te maken kun je nader tot haar komen.’

Op de terugweg kon ik mij niet meer inhouden. Wat een onzin!

Nanda was het daar niet mee eens, de vrouw had wijze woorden gesproken. ‘Als zij niet verandert en terugkomt, zullen we onszelf moeten veranderen.’

Ze ging zich toeleggen op oosterse filosofie of wat daarvoor door moest gaan. Het leggen van tarotkaarten, het raadplegen van de I Ching. Ze sleepte allerlei boeken met zich mee, schriften waarin ze aantekeningen maakte. Ze had het over onthechting. Aandacht voor zaken die er echt toe deden. Ze kwam nog maar sporadisch buiten, sloeg steeds meer maaltijden over, het mondkapje deed zijn intrede. Haar huid werd bleek en mat, haar hoofdhaar en wenkbrauwen grauw van kleur. Desondanks leek ze eerder jonger dan ouder te worden: met een onwerkelijke glinstering in haar ogen, een kinderlijke glimlach. Er ontstond een nieuwe band tussen haar en Femke, zei ze, als ze zich diep concentreerde - zich totaal losmaakte - wist ze waar Femke was en hoe het haar verging. Ze begon steeds meer op ons kind te lijken.

Tijdens een kort verblijf in Parijs - waar haalde Nanda ineens de energie vandaan? - zagen we haar op een muurtje zitten in de Jar din du Luxembourg. Nanda weerhield mij ervan op haar toe te lopen. ‘Laat haar toch! We moeten haar tijd gunnen. Loslaten!’ Ze had het voorvoeld, zei ze, daarom had ze naar Parijs willen gaan.

Achteraf begon ik te twijfelen: was ze het eigenlijk wel, met die schichtige blik en dat rare kapsel van viltige strengen haar? Natuurlijk was ze het, zei Nanda, ze was veranderd, net als wij. Ze droeg een vreemd oranje kledingstuk, een wijde boezeroen.

In de nazomer, bijna twee jaar na haar verdwijning - Nanda sprak steeds van ‘vlucht’ - namen we onze intrek in het hotel aan de Côte d'Azur, hooggelegen, met een adembenemend uitzicht over de zee. Hoewel de stilte intens was, deed Nanda, zoals altijd voor het slapengaan, haar oordoppen in en bedekte haar gezicht met een zwarte doek. Zodra ze vermoedde dat ik sliep, kwam ze haar bed uit en ging voor het raam staan. Ze maakte handgebaren, leek in gesprek met een onzichtbare aanwezigheid, soms leek ze de nacht te willen omarmen. Ik hield mijn adem in en hoorde haar zuchten. ‘...zodat je opnieuw geboren wordt,’ ving ik op. Er klonk een zacht gegrom dat misschien door Nanda werd voortgebracht, maar ook van buiten afkomstig zou kunnen zijn. Ik hield mij slapend, bleef roerloos liggen.

Ik zag Nanda niet aan het water staan, ook zat ze niet onder de parasols. Ik hield stil, schermde mijn ogen af en tuurde over het strand. Misschien was ze teruggelopen naar de auto om iets te pakken dat ze vergeten was? Eindelijk zag ik haar, voorover liggend, vlak bij de branding - ze moest onwel zijn geworden. Haastig liep ik terug, het

laatste stuk op een drafje.

‘Schat, is alles goed met je?’

Ze hield haar hoofd opgeheven, met een vinger schreef ze in het natte zand, MAMA, las ik, de eerste letter stond er maar half.

‘Is het wel goed met je?’

Nanda knikte. ‘Ze is hier. Ze is hier geweest. Ik weet het zeker. Kijk.’

‘Maar dat heb jij toch net geschreven?’

‘Het werd door het water uitgewist. Maar het stond er al. Ik zweer het je.’

‘Kom, pak mijn arm maar vast. De zon is zo fel vandaag.’

Ik trok haar overeind, sloeg een arm om haar heen. Ik moest haar bijna tillen, zo slap en zwaar als ze voelde. Ik hielp haar zich onder de parasol te installeren.

‘Rust maar even wat. Probeer maar te slapen.’

‘Als jij maar niet te veel in de zon zit, ondertussen.’

Ik bleef naast haar in de schaduw liggen, ik bladerde de kranten door. Oorlogsdreiging. De ontdekking van massagraven. Je kon er beter niet te veel van weten, te doorgronden viel het toch niet. Ik nam er kennis van, dat was genoeg. Genoeg om mijn instinct te voeden.

Na enige tijd werd het drukker op het strand, het seizoen was weliswaar voorbij, maar het weer was nog schitterend. Sommige badgasten waren bij het omkleden omstandig met handdoeken in de weer, andere lieten hun kleren eenvoudigweg van zich af vallen en bleven naakt rondparaderen. Duitsers meestal, de laatsten, onverschillig voor de opvattingen van anderen en te allen tijde overtuigd van hun gelijk. Kijk maar uit voor huidkanker, dacht ik.

Ik zag het aan, het gedoe op het strand, ik keek goed uit mijn ogen. Als het waar was, wat Nanda gezegd had, dan kon ze elk moment voorbijkomen.

Ik voelde de wind langs mijn gezicht strijken en was direct wakker. Ik had niet anders verwacht dan dat het bed naast mij leeg zou zijn. Het silhouet van Nanda met gespreide armen tekende zich af tegen de sterrenhemel. Deze keer had zij de hoge ramen wijd opengezet. Ze leunde naar buiten over de lage smeedijzeren reling en leek met iemand daar buiten in gesprek te zijn.

‘Ik kom,’ zei ze op luide fluistertoon. ‘Natuurlijk kom ik. Ik ben er toch voor je, kleintje?’

Het gordijn bolde in de wind. Nanda leunde gevaarlijk naar voren.

Ik stond op en kwam naast haar, keek langs haar heen in de diepte. Ik zag de verlichte oprijlaan, de parkeerplaats met een tiental auto's waaronder de onze, recht beneden ons het bordes, begroeid met bougainville. Er was geen sterveling te bekennen. Ik legde een hand op Nanda's schouder, met een ruk leek ze tot zichzelf te komen, ze hapte naar adem.

‘Was je wakker?’ bracht ze uit.

‘Ja natuurlijk was ik wakker. Ik ben altijd wakker.’

Ze trok mij tegen zich aan, ik voelde haar rug schokken, ze begon te snikken, er was geen houden aan.

‘Kom maar,’ zei ik. ‘Kom maar. Zal ik naast je komen liggen?’

In bed werd ze rustiger, ze leek zelfs in slaap te vallen. Ik lag dicht tegen haar aan, onbeweeglijk, en staarde naar de sterren tot het beeld vaag en onvast werd.

Een geschifte dochter, dacht ik, die uit ons leven is verdwenen. En naast mij een geschifte vrouw. Toch hield ik van ze. Het is niet waar dat alles bij mij om geld draait.

We moesten vroeger opstaan, vond Nanda. Om haar te kunnen zien.

In de ochtendschemering kwamen we bij de zee. Zonder kranten deze keer, de kiosk was nog gesloten, de badplaats uitgestorven. We bleven in de auto zitten, hadden geen haast ons te installeren op het koude strand. Achteroverleunend tuurden we naar de vloedlijn. Ik legde een hand op Nanda's schouder, ze schudde hem af. Ze keek gespannen voor zich uit, haar huidskleur wasachtig blauw in het vale licht. Ik sloot mijn ogen, probeerde uit te rekenen hoe laat het op dit moment was in New York, Londen en Tokio en dacht aan mogelijk gunstige aandelentransacties. Ik droomde weg op de zachte deining van de koersen, maar werd daaruit opgeschrikt door de klik van het portierslot. Nanda stond al buiten.

‘Wat is er?’ zei ik. Tegelijkertijd zag ik wat zij zag. Een oranje vlek bewoog zich langs de zee, nu en dan stilhoudend, ineenduikend, opverend en weer verder springend. Een hardloper misschien, die langs de branding rende. Of was het een stuntvlieger die laag over het strand scheerde? Door de lichte nevel was niet goed te zien wie of wat zich daar voortbewoog. Een grote vlinder, leek het. De vlek bewoog zich in de richting van de pier en het havenhoofd. Behoedzaam stapte ik uit.

‘Wat is het?’

Ze keek mij aan alsof ik naar de bekende weg vroeg.

‘Laten we erachteraan gaan,’ stelde ik voor. ‘Als ik hard loop kan

ik haar nog wel inhalen.'

Ze schudde haar hoofd, legde een hand op mijn onderarm.

'Het hoeft niet. We hebben haar gezien. Ze is er. Laten we teruggaan, nog even slapen.'

We zaten in de eetzaal die ochtend, voor het eerst in al die weken die wij al in het hotel verbleven. Ik liet mij een stevig ontbijt voorzetten, Nanda had genoeg aan een half croissantje. De meeste gasten om ons heen waren van een oudere generatie, gepensioneerde Engelsen en Duitsers, vrouwen met schoothondjes. Wij werden aandachtig opgenomen.

Na het ontbijt gingen we naar boven, zetten het raam wijd open en gingen op bed liggen. Er leek geen aanleiding te zijn weer naar het strand te gaan. Ver weg klonk het ruisen van de zee. Nanda deed haar oordoppen in, legde de zwarte doek op haar gezicht. Het duurde niet lang of ze viel in slaap; voor het eerst sinds jaren hoorde ik haar zacht snurken.

Later ging ik stilletjes de kamer uit. In de lounge nam ik de beursberichten door, eerst in *The Times*, daarna in de *Frankfurter Allgemeine*. De cijfers verontrustten mij. Het kon toch niet waar zijn dat de koersen in één dag zo sterk gedaald waren, hanteerden deze kranten ineens een andere wijze van noteren? Ik zette het tv-toestel aan, zocht naar teletekstberichten. In opkomende paniek belde ik mijn agent in Amsterdam.

'Heb je het niet gehoord dan, van de aanslag in de Verenigde Staten? Het financiële hart is uitgerukt. Verkoop je aandelen, Allard, zo snel mogelijk. De bodem is nog lang niet in zicht.'

Op de tv zag ik beelden van dikke stofwolken en een regen van stenen. Mensen renden radeloos over straat.

Ik ging naar buiten, maakte een lange wandeling om mezelf tot bedaren te brengen. Mijn vermogen, wist ik, was bezig te verdampen, maar ik was niet in staat een stap te zetten die dat kon tegenhouden. Op het strand bleef ik staan kijken naar iemand die aan het vliegeren was. Een felgekleurde driehoek dook naar beneden, scheerde rakelings over de hoofden van de badgasten. Er klonk een donker snorren. Het opgewonden gejoel van kinderen deed mij denken aan de roep van verschrikte vogels.

Toen ik weer op bed lag, voelde ik mijn hart tekeergaan. Nanda was nog in diepe rust, had zich niet bewogen toen ik binnenkwam. Ik kon mij nauwelijks bedwingen haar wakker te maken om het schokkende nieuws met haar te delen. Het stormde in mijn hoofd. Maar ik hield mij stil. Nanda geeft niet om geld.

Tegen middernacht gingen we naar zee, er was geen sprake van dat we zouden kunnen slapen. Toen ik over het wereldnieuws begon, legde Nanda mij het zwijgen op.

‘Je bent verhit. Je hebt te lang in de zon gelopen.’

We gingen in de auto zitten, lieten hem de helling afrijden. Nan-da liep voor mij uit het strand op, ik volgde haar met de parasols, de ligmatten en de koelbox.

‘Zelfde plaats?’

Ze knikte, hief haar hoofd en strekte haar armen naar de maan die door de dunne sluierbewolking scheen.

Ik stak de parasols diep in het zand, zodanig dat ze samen een kleine iglo vormden, ik rolde de matten uit. In een huis op de berg gingen juist de lichten uit, in de meeste andere was het al donker. Het was een lauwe nacht, het landschap ademde een vage geur van kruiden. Ik ging zitten en trok de koelbox naar mij toe. Voor Nanda had ik vruchtensap meegenomen, voor mezelf whisky en de voorraad ijsblokjes uit de minibar. Ik schonk de glazen vol. Toen ik opkeek, zag ik dat Nanda bezig was zich uit te kleden. Ze trok haar T-shirt over haar hoofd en liet het in het zand vallen, ze deed haar bh af, trok haar broek en onderbroek uit.

‘Wat ben je aan het doen?’

Ze hief haar armen. Blauwig bleek stond ze in het maanlicht.

‘Ga je mee zwemmen?’

‘Ik blijf naar je kijken en drink ondertussen wat.’

Het was lang geleden dat ik haar naakt had gezien. Ik liep met haar mee naar de branding, hurkte en hief het glas.

‘Ga je niet te ver?’

Met slepende passen ging ze het water in, bleef even staan toen de top van de eerste roller haar bereikte en schuimend rond haar lichaam brak. Haar huid was onwezenlijk wit. ‘Nanda!’ riep ik.

Ze draaide zich om, stak haar hand op - beide handen - en liet zich languit in het water vallen. Met rustige slagen zwom ze weg.

Ik nam een teug van mijn whisky, leunde achterover op mijn ellebogen en volgde met mijn blik de lichte vlek in het water, ik liet mijn gedachten met Nanda meedrijven. Ik zag mijzelf daar zitten, op het donkere strand. Stel dat hij alleen achterbleef, die Hollandse zakenman van een jaar of veertig, zonder kind en ook zonder vrouw, wat zou hij dan met zijn leven aanvangen? Het beeld van die wegrennende mensen kwam mij voor ogen, de wolk van stof en steen die achter hen aan rolde. Ik nam een handvol zand en liet het langzaam weglopen, als mijn hand leeg was, moest ik een antwoord hebben, een allesomvattend antwoord waarmee ik verder kon; ik

probeerde het straaltje zand zo dun mogelijk te laten zijn. Toen het zand op was, sloot ik mijn ogen, luisterde naar het wegstervend geluid van een auto ergens op de helling en het sissen van de branding. Van achterblijven kon geen sprake zijn.

Ik sprong overeind, deed een paar passen naar het water en zocht naar Nanda. Het zicht was beperkt, na een meter of dertig ging de glinstering van de golven over in het zwart van de nacht. In de verte knipperde een lichtje, het kon van een schip afkomstig zijn, maar evengoed van een vliegtuig, onderscheid tussen water en lucht was er niet. Boven mij klonk de schorre roep van een watervogel.

‘Nanda!’ riep ik. En toen er geen antwoord kwam, schrééuwde ik haar naam.

‘...anda! ...anda!’ hoorde ik achter mij.

Haastig kleedde ik mij uit en rende de zee in. Het water voelde onverwacht lauw. Hoewel ik in jaren niet gezwommen had, bleek ik de kunst nog niet te zijn verleerd, ook het watertrappelen kostte geen moeite. Ik keek om mij heen en riep, wachtte niet op antwoord maar zwom verder naar waar ik iets lichts meende te zien, maar toen ik daar bij benadering was aangekomen, was er niets. Zo vlak boven het bewegende water was het lastig iets te onderscheiden, afstand en richting in te schatten; zout prikte in mijn ogen, in mijn oren was geruis. Ik riep en riep, verslikte mij in een hap water, zwom verder, begon algauw in paniek te raken.

Ik was al ver van het strand weg toen ik een licht opmerkte, ergens rechts van me. Toen ik naderbij kwam, bleek het op het havenhoofd te staan. Ik stootte mijn knie tegen een rotsblok, klauterde tegen een betonnen rand op en kwam ongeveer op de plaats uit waar ik 's morgens de kranten doornam. Het was uitgesloten dat Nanda verder dan hier was gezwommen. Ik kon het water tot aan het strand overzien, tuurde in het donker en riep, riep tot ik buiten adem raakte. Ik ging zitten, probeerde mezelf te kalmeren, ik moest rustig overwegen wat mij te doen stond. Ik telde de straatlantaarns op de weg langs de zee, ik zag de Discovery staan in het licht op de parkeerplaats; ik probeerde mij te herinneren wat ik gisteren gegeten had, eergisteren en de dag daarvoor.

Toen ik enigszins tot mezelf was gekomen, bedacht ik dat Nanda ofwel verder was gezwommen, ofwel allang weer uit het water was en niet geantwoord had omdat ze mij tijdens het zwemmen niet had kunnen horen. Ik moest terug naar onze spullen op het strand, als ze er niet was kon ik met mijn mobieltje hulp inroepen.

Ik stond op, voelde een pijnscheut in mijn knie, er liep een streep

bloed over mijn onderbeen. Hinkend begon ik aan de terugweg over de pier; ik was naakt, besefte ik ineens, zonder een draad aan mijn lijf liep ik hier door de nacht.

Ik hield de plek in de gaten waar ik ons tentje vermoedde, hield mijn blik er steeds op gericht en meende na enige tijd een beweging op het strand te zien. Het schijnsel van de straatlantaarns weerspiegelde in het natte zand langs de vloedlijn en hier leek iemand langs het water op en neer te lopen, niet de lichte gestalte van Nanda waar ik naar uitkeek, maar een donkere figuur die af en toe stilstond en vooroverboog. Ik hield stil, probeerde scherper te zien. De persoon in de verte leek met een stok iets in het zand te schrijven.

'Nanda! Nanda!'

Ze richtte zich even op en ging toen verder met schrijven, wierp vervolgens de stok in het water en verdween in de schaduw.

Zo snel ik kon liep ik terug, af en toe halt houdend om haar naam te roepen. Toen ik weer op het strand was, zag ik haar niet. Bij ons tentje meende ik verse voetstappen in het zand te zien, maar die konden ook van mijzelf zijn, dat was in het zwakke maanlicht moeilijk vast te stellen. Ik ging op zoek naar haar kleren, maar kon ze nergens vinden, wel kwam ik verspreid over het strand kledingstukken van mezelf tegen. Ik begon het koud te krijgen, ik trok alles aan wat ik vinden kon, deed een wollen vest van Nanda om mijn schouders en kroop onder de parasols om haar terugkomst af te wachten. Ik schonk een glas whisky in en voelde de paniek van mij afglijden: dat haar kleren weg waren, stelde mij gerust. Natuurlijk was het Nanda die ik zojuist gezien had, waarschijnlijk zat ze ergens in het donker te mediteren en zocht ze contact met een 'andere' wereld waar ik geen deel van kon of mocht uitmaken. Ik berustte erin en strekte me uit op de ligmat.

Toen ik ontwaakte begon de lucht in het oosten al lichter te kleuren, de toppen van bergen verderop langs de kust werden beschenen door een rode gloed. Waar was Nanda? Ik kwam moeizaam overeind, de stof van mijn joggingbroek plakte aan de wond op mijn knie. Ik keek om mij heen. Niemand.

Ik deed een paar stappen naar de zee, en zag wat er in het zand stond geschreven.

'Waa...' las ik. Een paar meter verderop: '...van je hart en laat...' En nog iets verder: '....zolang..... ama'. De tussenliggende tekst en de tekst die er misschien aan vooraf was gegaan of erop gevolgd was, was door het zeewater uitgewist.

Ik belde naar het hotel, Nanda was er niet. Daarop reed ik naar de

gendarmerie en vertelde wat er was voorgevallen. Er werd een zoekactie op touw gezet, ook de hotelkamer werd nauwkeurig onderzocht. Bepaalde spullen van Nanda bleken te ontbreken: haar boeken, haar schrijfgerei.

Nadat alle vragen gesteld waren en ik ze naar beste vermogen had beantwoord, was mijn aanwezigheid niet langer noodzakelijk, misschien zelfs ongewenst. De dagen daarna werd ik in de ontbijtzaal met argwaan gadegeslagen, de hotelleiding informeerde naar de duur van mijn verblijf.

Nu ben ik weer thuis. Het is stil om mij heen. Mijn dochter is weg en ook mijn vrouw. Van beiden taal noch teken. Met extra overgave stort ik mij op mijn werk. Ook in een krimpende markt zijn nog goede resultaten te behalen. Alles draait om geld, ja. Wat zou het?

Rob Schouten
American party

Een twee drie, vooruit maar. Het vroor dat het kraakte maar als je dacht dat iemand daarvan opkeek... De poolkou stroomde hier nu eenmaal ieder jaar aan het begin van de vier witneuzige maanden, zoals een groot schrijver ze heeft genoemd, door een enorme geografische trechter het land binnen. Een paar honderd mijl naar het noorden testten ze zelfs auto's onder diepvriescondities in de open lucht. Maar die bezaten natuurlijk geen zijraam dat afgeplakt was met een plastic zak van Wal-Mart, zoals het barrel dat op deze vroege winteravond afzakte naar een van de stadsmeren, die inmiddels wel helemaal dicht zouden liggen.

Overigens maakte de verpletterende kou, die anders bij dit soort temperaturen genadeloos door het armetierige afvalplastic de cabine zou zijn binnengedrongen, weinig kans, want zes opeengepakte personen in een auto geven genoeg gloed af om ijsbloemen op andere gedachten te brengen.

De oude Dodge Dart reed, diep in z'n veren gezakt, over de glazige straten, waarlangs de nog redelijk verse sneeuw lag opgetast. Het was de eerste koudegolf van het jaar, tegen de jaarwisseling volgde dan gewoonlijk de rest. Wie van een portie witte kerst verzekerd wilde zijn kon hier terecht en zelfs een witte sint behoorde tot de verrassende gebruiken, alleen moest je daarvoor wel naar de Nederlandse club, die trouwens ook aan een van deze diepvriesplassen lag.

De chauffeur van de auto, tevens eigenaar, had de nodige moeite om het huis waar het feest gegeven zou worden, te vinden. Hopen maar dat een van de passagiers er meer benul van had.

Een bont gezelschap was het, niet zozeer door de kleurige winterkleding, maar vooral vanwege al die accenten. Wie z'n oor te luisteren legde hoorde diverse soorten Germaans, iets Thurings maar ook iets Saksisch, daarnaast Nederlands maar ook iets, moeilijk thuis te brengen, uit wie weet Letland. Dat alles overigens in het En-

gels, de lingua franca in deze automobiel, waarvan de convexe achterruit de indruk van een aquarium wekte.

Er heerste een opgewekte stemming, die niettemin getemperd leek door een zekere onvertrouwdheid met elkaar. Iedereen verheugde zich erop maar het leek niet duidelijk hoe men dat aan elkaar moest laten merken. Iets, misschien al die verschillende tongvallen maar zeker ook een onbekendheid met elkaars karakter en eigenaardigheden, zorgde ervoor dat de passagiers stuk voor stuk op hun hoede leken: feestje ja, maar men was slechts tijdelijk op elkaar aangewezen en zat hier uitsluitend op elkaar gepakt om op de bestemming te geraken. ‘Ik ben benieuwd of we Martins vriend ook te zien krijgen,’ vroeg een donkerharig meisje zich hardop af. Ze zat, achterin ingeklemd tussen links twee mannen en rechts een vrouw. Als enige klonk zij accentvrij, en ‘Martin’ zo zonder meer, geen achternaam, dat zei je toch ook niet zomaar. Of toch wel? Je paste je in dit land wonderlijk snel aan de plaatselijke zeden aan.

‘Martins vriend?’ echode de vrouw naast de chauffeur, terwijl ze zich stevig vasthield aan de passagierslus, alsof ze bang was bij een scherpe bocht met deur en al naar buiten te vallen, de arctische wereld in. ‘Hoezo?’

‘Ja, wist je dat niet? Hij is homo.’

‘En joods,’ vulde de chauffeur aan, ‘ik weet het trouwens ook nog maar sinds kort. Bij de opening van het jaar zat hij naast zijn vrouw dacht ik, die met dat paarse haar.’

‘O die, dat is Martha Erikson, nee joh, dat is de weduwe van z'n voorganger, die mag ieder jaar mee-eten.’

‘Meen je dat nou, is Martin homo?’ vroeg de vrouw aan de lus, ze had het zo te zien moeilijk met het bericht.

‘Nou en of.’ De bevestiging kwam van achteren en er klonk een zekere gretigheid in door, alsof het voor iedereen heel goed was dat Martin homo was.

‘Dat had ik nooit gedacht, hij ziet er zo, hoe zal ik het zeggen, zo gewoon uit.’

‘Hoezo, had je dan iemand met een leren pet en kleren met ijzerbeslag verwacht?’

‘Weet je, ik ken geen homo's,’ bekende de vrouw, die heel precieus Amerikaans Engels sprak, als een daartoe opgeleide spionne, ‘tenminste niet van dichtbij. Nee, eigenlijk helemaal niet.’

Er viel een stilte. Geen homo's kennen? Waar kwam dit creatuur in godsnaam vandaan? De chauffeur keek haar van opzij aan: strak profiel, iets, hoe moest je het noemen? Baltisch ja, dat was het woord, lang steil haar. Gudrun heette ze, wist hij, maar veel meer

ook niet. Gudrun, passende naam voor iemand die geen homo's kende. En ook geen joden, schatte hij. Ze had zo de Lebensbornkwekerijen in gekund. Maar niet hardop uitspreken. Duitsers waren zo gevoelig over hun verleden. En deze hier was zo te zien door de naoorlogse geest bekeerd tot de Groenen: ze droeg zelfs met dit weer Birkenstock-sandalen en een onflatteuze trui. Ook voor een feestje bij een joodse flikker aan een groot Amerikaans stadsmeer zou ze niet iets speciaals aantrekken.

Ik heb dezelfde vooroordelen over Duitsers en alternativo's als zij over homo's, bedacht hij, maar zou zij zich er ook zo van bewust zijn? Hij voelde iets faustisch door zich heen trekken, alsof hij zich ter plekke wilde verbeteren en tot inkeer komen maar dan alleen maar om het te voelen. Van de weeromstuit begon hij harder te rijden, om het stoplicht te halen; hij voelde dat die Gudrun met hem meereed, er bijna iets van zei. Heel on-Amerikaans om zo gas te geven. Gezegend zij ook deze generalisatie! Zonder dat kon je geen progressie maken in de wereld, toch? Wat stond er vroeger, toen vrouwen nog geen rijbewijs hadden, ook al weer op die bordjes: rij-jij-of-rij-ik. Ouderlijke humor. Gooi uw as niet in de pisbak, u pist toch ook niet in de asbak. Zo maakte Nederland zich in de jaren zestig langzaam maar zeker los van zijn correcte calvinistische levenshouding. Nederland, waar lag dat ergens, in Europa? In de buurt van Rusland?

'Nou weet ik het niet meer, links of rechts,' zei hij. Nummer zes, de man achterin die tot nu toe gezwegen had, blond haar, ietwat bars gezicht en het zwaarste Duits accent van het hele gezelschap, dus net alsof hij in een Amerikaanse film een Duitse Wehrmachtofficier speelde of een SS'er, wisten we het verschil eigenlijk nog wel? die dus, meende van links.

Even kijken, hebben we ze nu allemaal gehad? Ja, iedereen in de Dodge had wat van zich laten horen, zoals je in familieromans op bruiloften of tijdens een goed diner bij wijze van introductie het hele gezelschap langsgaat. Maar naar links, dat ging helemaal niet. 'Dan moet je er van de andere kant van het meer naartoe, of terug en dan via Clairfield, Cromwell, langs die 7-Eleven weet je wel.' De C-buurt, zo te horen.

De chauffeur gaf zijn auto een draai en ging het via de andere kant van het meer proberen. Hoewel zijn Dodge Dart een verre afstammeling was van de Amerikaanse slagschepen uit het Eisen - hower-tijdperk, was hij niet echt berekend op een sextet. Hij had een misselijkmakende balans, alsof je in een boot zat in plaats van in een auto.

Maar hij deed het tenminste. Het stadscentrum, dat er rond deze tijd van de dag overigens volkomen ingevroren en levenloos bij lag, kon je helemaal via glazen luchttunnels, ‘skywalks’ geheten, doorkruisen, teneinde de kou te ontlopen, en de verschillende gebouwen van de universiteit waren via onderaardse gangen met elkaar verbonden. Dit was diepvriesland maar niemand liet zich erdoor uit het veld slaan, integendeel, de kou diende zich jaarlijks aan teneinde onderworpen te worden.

Het huis van professor Martin Galinsky was immens en overweldigend. Het deed op het eerste gezicht een beetje aan het Witte Huis denken. De buitenverlichting was aan en in de scherpe koude lucht waarin ieder levend wezen wolkjes van betekenis blies zag het eruit als een sprookje. De architectuur was van een ontegenzeggelijke wansmaak, het zoveelste derivaat van Monticello waarmee de grote Thomas Jefferson, van het nogal zeldzame en exclusieve tweedollar-biljet, ooit de Amerikaanse stijl had ingezet, maar het lokte je onweerstaanbaar naar binnen, met een oprijlaan en twee gulle, maagdelijk witte, taps toelopende muren die naar een enorme veranda leidden, en dan onder de verplichte Griekse zuilen door.

Nicht Martin, hoofd van de sectie Duits van de u, zoals iedereen de universiteit hier noemde, had goed geboerd als je het zo mocht formuleren, zoveel was wel duidelijk. Door de ramen zag je dat hij het zich bovendien kon permitteren grote feesten aan te richten; in alle vensters stonden gestalten als opgewonden planten te bewegen. Iets voor Assepoester of het meisje met de zwavelstokjes.

De door de Dodge bijeengehouden zes vielen na aankomst onmiddellijk uit elkaar, als reizigers uit een treincoupé. Ruby, het zwartharige meisje, dat Martin Galinsky's homoseksualiteit wereldkundig had gemaakt, bleek door diezelfde te zijn aangetrokken om voor wat bediening te zorgen. De twee mannen van de achterbank, Michael en Ingolf maar je kon hun namen rustig vergeten, zochten een collega op die reeds op de leuning van een luxueuze maar ook ietwat protserige bank met een grote vrouw met krullerig haar zat te praten. Van de resterende vrouwen sloot Gaby, ja zo heette ze, zich direct op in de wc om een tampon tussen haar dijen te plaatsen, terwijl Baltische Gudrun met haar spionnenaccent bij de chauffeur in de buurt bleef, misschien omdat ze niet wist tot wie anders ze zich moest richten.

Die vriend van Galinsky, even kijken ja daar had je 'm, gut wat een nietszeggende middelbare man - had helemaal niks van het goed geconserveerde Latijns-Amerikaanse danstype dat je er mis-

schien van verwachtte, bracht het wat onwennige tweetal naar de keuken waar Ruby opeens, alsof ze al uren aanwezig was, in een enorme pot stond te roeren. Punch. Nee, bier was er niet, maar wel een sprookjesvat punch.

Punch, Tom wist eerlijk gezegd niet precies wat het was, al bevroedde hij dat het iets met fruit was. Geen bier dus en dat beviel hem helemaal niet. Kennelijk had professor Galinsky geen zin om na afloop allemaal door het hele huis verspreide, met sigaretten volgepropte, of wie weet volgepiste flesjes te moeten opruimen. Vandaar punch in plastic bekertjes. Misschien een homodrankje.

Samen met Gudrun, die per slot van rekening naast hem in de auto had gezeten, al had ze die ereplaats uitsluitend te danken aan het feit dat zij het dichtst bij hem woonde, ging Tom ergens in een van de vele uitbouwen van de woonkamer zitten en luisterde naar het verhaal dat een oudere vrouw, die hij weleens bij de facultaire postvakken had zien rondlopen en die hem was opgevallen vanwege haar haast transparant blauwe ogen, had te vertellen over de politie in haar woonplaats, iets ten noorden van de Twin Cities, die een campagne was begonnen met fluitjes. Fluitjes? Ja fluitjes, om bij onraad te gebruiken. En die kleur ogen van haar, die was niet echt. Tom hoefde er niet eens naar te vragen, ze gaf het zo al toe. Perry heette ze. Nee niet Vandekar.

Hoewel het academisch jaar al lang en breed was begonnen en men elkaar de hele dag passeerde in het oververhitte Edwardiaanse gebouw, dat Waindell Hall heette, kenden lang niet alle medewerkers van het German Department elkaar nog. Tijdens het openingsdiner had iedereen, van gaststudent tot hoofddocent, moeten vertellen wie hij was en wat hij dit jaar kwam doen, maar tot structurele verbanden had dat niet geleid. Eerder had het ertoe bijgedragen dat niemand nog onbezorgd had zitten kouten en eten, omdat je in de tussentijd moest broeden op formuleringen waarmee je zo voordelig en geestig mogelijk zou overkomen. Het was zo'n gelegenheid geweest waar iedereen dacht dat alle andere gasten elkaar kenden en de deur al jaren bij elkaar platliepen en jij de enige nieuweling was, terwijl na afloop bleek dat het gros elkaar nooit eerder had ontmoet. Om deze spoedig blootgelegde misverstanden na een paar maanden alsnog uit de weg te ruimen organiseerde het hoofd van de subfaculteit dan ook ieder jaar tegen de winter deze informele bijeenkomst, overigens op kosten van de universiteit.

Martin Galinsky was een kleine, grijze man van een jaar of zestig. Vanachter zijn brillenglazen keek hij je vriendelijk loensend maar zonder bijzondere belangstelling aan. Hij was een autoriteit op zijn

vakgebied, naar verluidt had hij gestudeerd bij Funaioli en hij moest nog altijd bevriend zijn met internationale kopstukken als Liberman, wie dat ook mocht wezen. Wat daar allemaal van over was gebleven in de Verenigde Staten moest je maar raden, maar zijn academische betrekkingen omringden hem als een soort stralenkrans, een goddelijke grandeur die hij aanwakkerde door zich vrijwel nergens mee te bemoeien.

Zelfs op zijn eigen feest zou men nauwelijks iets van hem vernemen, geen bijzondere verwelkomingen, geen toespraken; zijn paleis diende voornamelijk als een filiaal van Waindell Hall. Misschien had hij zich wel op zijn studeerkamer teruggetrokken, in een fijne kanasterlucht lezend in *Il concetto di filologia* en op afstand begeleid door het door hemzelf aangerichte gedruis.

Op de afdeling Germaanse talen van de universiteit heersten al decennialang twee academische facties, een oude filologische die het traditioneel in de bestuurlijke praktijk voor het zeggen had en waarvan Martin Galinsky de voornaamste vertegenwoordiger was, en een jongere, als vanzelf opgebloeide tegenbeweging die het vooral op de sociale context van literatuur gemunt had. Hier trof men allerhande radicaal feministische inzichten aan naast werkgroepen waarin de structuur van Amerikaanse westerns werd bestudeerd. De Duitser Karl May had niet voor niets geleefd. Karl Marx trouwens ook niet.

Voor de buitenlandse gastdocenten en studenten, het onderscheid was niet voortdurend duidelijk, was het zaak de juiste alliantie te kiezen. Voor je het wist was je hopeloos ouderwets of onverdraaglijk modern. En wat je al helemaal niet bevroedde was dat je je huidige positie geheel en al te danken had aan signalen en sporen die je in je sollicitatiebrief had gezaaid. Zo was Gudrun hier voor twee jaar als lector aangenomen omdat ze zich een sociaal bewogen bestudeerster van de overtuigingskracht van reclameteksten had betoond en en passant iets naars over Chomsky had laten vallen, terwijl Tom in zijn brief onbewust een filologische snaar had geraakt, louter en alleen met een verwijzing naar een door hem geschreven en door niemand gelezen artikel over *Der gestiefelte Kater* van Ludwig Tieck, een ernstig gedateerd toneelstuk dat eerstejaarsstudenten germanistiek hier, volstrekt toevallig, afgelopen jaar hadden ingestudeerd en zelfs uitgevoerd voor een mager maar langdurig applaus van trotse familieleden die er geen laars van hadden begrepen en zeker niet wie die Popanz was.

Volgens de ongeschreven regels van de academische wereld hoorden ze dus niet bij elkaar maar anderszins had de god van de Ver-

enigde Staten deze twee emigranten vlak bij elkaar neergelaten, ze woonden slechts één straat bij elkaar vandaan. Ach, wat deed het er ook toe, dit was de Nieuwe Wereld, iedereen was welkom en het maakte niet uit wat voor naam er bij je brievenbus stond, Wladimir Jetski, Abinadrath Randstadrail of An Blok.

Het meest opwindende was misschien wel dat er eigenlijk niets opwindends aan was; iedereen in dit land wist voortreffelijk de indruk te wekken dat hij hier thuishoorde of zelfs dat dit de enige wereld was die ertoe deed. En wat door de kritische intellectuelen vanuit Europa gispend werd ontmaskerd als xenofobie en protectionisme bleek, als je eenmaal aangekomen was in het stompzinnige, cultuurloze land van de kansarme drommels die via Ellis Island zo gauw mogelijk naar binnen waren gestoven, een heel aangenaam soort paradijselijke alledaagsheid te zijn, iets waarvan je ouders via *Het Beste* en Doris Day-films hadden kennisgenomen en wat ze vervolgens als een onzichtbaar atavisme in jou hadden achtergelaten.

Neemt niet weg dat onverwante Tom en Gudrun eerlijk gezegd hun ogen uitkeken in Paleis Galinsky. Alles was er ruim, de talloze banken waarin je wegzonk, maar ook de smakeloze witte vleugel die ergens in een hoek als een enorme zwaan wachtte op begaafdere bespelers dan dat duffe vriendje. Zelfs de metallic ijskast had iets weg van een klein huisje op zichzelf, een woning waar Holle Bolle Gijs zich had laten invriezen om tot in lengte van dagen te kunnen schransen.

Gedreven door de collectieve angst om ooit weer teruggeworpen te worden in het illusieloze proletariaat, waarop Marx op het achtergelaten continent achter hun rug om alsnog een verwerpelijk soort toekomst had gevestigd, hadden de emigranten de voorraadschuren tot de nok gevuld: alles moest zo omvangrijk mogelijk zijn. In supermarkten kon je hier hele emmers vol pindakaas kopen. Vruchtensappen gingen niet in de leptosome pakken en flessen waar je in Europa aan gewend was, maar in bolle vierliterketels, zakken chips leken op voorraden olifantenvoer. Het verlangen naar omvang en gewicht had zich vanzelf voortgeplant in de mensen, van wie sommige exemplaren tot ongehoorde diameters waren opgezwollen, ten teken dat schraalhans niet langer keukenmeester was. Men was er maar aan gewend geraakt, in televisieshows kwamen ze schaamteloos binnenzetten, lillende trollen, overbloezende reuzenamoeben.

Maar zelfs op het feest van Galinsky liepen van die ongehoorde papzakken rond, iets wat zich maar moeilijk met Aufklärung en academische status liet verenigen, vond Tom. Weer zo'n mal cliché

natuurlijk, alsof je om goed na te kunnen denken schraal moest wezen. Hij merkte dat zijn vooroordelen in dit land van opzichtige proporties steeds meer begonnen uit te steken, als smeekten ze erom opgemerkt en wie weet vervolgens weggesneden te worden.

Gudrun daarentegen scheen zich nauwelijks te realiseren dat ze zich in het kitschpaleis van een Amerikaanse homo bevond. Ze leek zich er in elk geval op voorbereid te hebben om zoveel mogelijk op te gaan in de Nieuwe Wereld, hoe die er ook uit mocht zien. Daar had je in de eerste plaats haar taalgebruik. Herinnerde het Engels van Tom nog aan het BBC-Engels dat op de middelbare school als maatgevend werd beschouwd, Gudrun scheen zich op wonderbaarlijke wijze een zuiver Amerikaans accent te hebben verworven, misschien door thuis in Duitsland een overmaat aan Amerikaanse tv-series te bekijken of een linguafooncursus Amerikaans te volgen. Wie meende dat Duitsers alleen maar met het ergste accent Engels konden spreken, altijd en eeuwig alsof ze schreeuwend op een deur moesten bonzen en onderduikers ophalen, kon bij haar voor het tegendeel terecht. Het enige Duitse dat men in haar taalgebruik aantrof was het perfectionisme waarmee ze de vreemde taal sprak.

Ze was in gesprek geraakt met Apel Clausthaler, de wandelende Lukácz-encyclopedie van het department. Apel (hoe kwam je om godswil aan zo'n naam? Nou, door ouders te hebben die je Apollonius lieten dopen) vertelde iets komisch. Hij had een eerstejaarsstudente de film *Die weisse Rose* uit de mediatheek laten halen. *Die weisse Rose* was een soort inaugurele film voor iedereen die hier kwam studeren: hij introduceerde in één klap de weerbare student en het goede Duitsland dat hier onderwezen werd. Dat het daarbij een halfzacht product uit de Trauerarbeit-school was, scheen niemand te deren. Maar het schaap was in plaats van met *Die weisse Rose* aangekomen met *Der weisse Rausch*, een of andere kitschfilm over skiën, waaraan nota bene Leni Riefenstahl had meegewerkt. Zoiets onderstreepte toch ook wel weer het belang van een goede uitspraak van het Duits, iets wat Gudrun moest beamen: Wenn wir eine Fremdsprache erlernen wollen, müssen wir uns an erster Stelle mit der Aussprache beschäftigen! Maar dat ze zo'n smoezelige skifilm hier überhaupt bezaten, was dat niet het eigenlijke mirakel? Apel Clausthaler lachte geheimzinnig, alsof er in Waindell Hall wel meer mysteries waren waar je je bij had neer te leggen, en wie hem kende wist dat hij het hoofdprofessoraat van hun gastheer ook als zodanig beschouwde. Want professor Clausthaler (iedereen die geen student was werd in dit democratische land voor het gemak professor genoemd, ook Tom had het tijdens zijn Atlantische over-

tocht van doctorandus in één klap tot professor geschopt) was een onvervalste academische marxist, die niet begreep waarom de filologen niet allang in steengroeven te werk waren gesteld.

Gudrun luisterde attent want ze voelde onbewust dat men het op dit feestje van de conversaties moest hebben. Martin Galinsky bestond het namelijk om voortdurend *De vier jaargetijden* van Vivaldi te draaien: geen plek in het huis ontkwam eraan, zelfs in de roomblanke badkamer streken lente, zomer, herfst en winter eindeloos langs, alsof de muren ze uitzweetten. Of hij tot deze muziek had besloten als compromis tussen wat hij zelf veel liever had gedraaid (wie weet Mahler of Hindemith) en wat hij beslist niet wilde horen (de Stones? Michael Jackson?) dan wel om zijn bezoek te doordringen van de cyclische aard van het bestaan, viel niet uit te maken, maar het gevolg van zijn populistische maatregel was in elk geval dat niemand ernaar luisterde. Punch en Vivaldi, zo wilde hij kennelijk onthouden worden.

Ook Apel Clausthaler maakte op Gudrun geen welomschreven indruk. Diep in haar onderbewustzijn verbond ze het marxisme met plompe Russische soldaten die in 1945 Mecklenburg en Pommeren onder de voet hadden gelopen en wat blozende boerinnen verkracht, maar Apel, die geëmigreerde landgenoot van haar, leek daar wel heel weinig van weg te hebben met zijn fijngeschoren kaken en dat zorgvuldige Schubert-brilletje. Wat ze ook helemaal niet begreep was wat zo'n marxistische literatuurbeschouwer eigenlijk in Amerika uitspookte, het land dat zij met alles behalve marxisme associeerde, of begreep ze dat woord misschien verkeerd? Van *Die weisse Rose* had ze eerlijk gezegd ook nooit eerder gehoord. Maar niemand zou die onzekerheid ooit aan haar trotse en gesloten Baltische gelaat hebben afgelezen. Wel sprak ze hardop een heel andere gedachte uit: ‘Apel, weet jij of ik in het weekend ook in Waindell Hall terecht kan?’

Apel Clausthaler leek enigszins uit het veld geslagen, alsof Gu - drun hem bekende komende zondag graag in het videozaaltje naar *Der weisse Rausch* te kijken en vervolgens naar een kapitalistische zonsondergang. Maar beste Gudrun, vanzelfsprekend kon je ook zondag op de alma mater terecht, dit waren de Verenigde Staten, alles was permanent geopend. Eigenlijk moest je er iets tegen hebben, vanwege de sociale ontwrichtingen die dat allemaal teweegbracht, maar het was toch wel verdomd gemakkelijk, moest hij toegeven. Voorzover hij het zelf kon beoordelen waren zijn ideologische overtuigingen nog niet aan slijtage onderhevig, maar als ze ergens zouden vermolmen en verrotten, voelde hij, was het in het stilstaande

water van deze welvaartsmaatschappij waar alle deuren permanent openstonden en Vivaldi door de gangen ruiste, getdemme.

‘Ik wil in het weekend graag op de universiteit werken, als het zo lekker stil is,’ lichtte Gudrun toe, ‘ik heb thuis niet zo gek veel faciliteiten.’ Zijn landgenote klonk een beetje als een workaholic, vond Apel, en misschien was deze vrouw dat ook wel. Via die lichte grijsgroene ogen van haar kwam je er niet achter. Hoe dan ook, dit leek het goede land voor haar want wat je ook op het politieke systeem tegen kon hebben, er werd hard gewerkt; Apel kwam zijn studenten niet alleen in de collegezalen tegen maar ook bij Burger King waar hij in de pauze graag een Whopper ging halen, als om zijn marxisme steeds opnieuw te beproeven. Daarom hielden ze hier ook zo van Duitsers, die immers als degelijke en noeste werkers bekendstonden.

Of Nederlandse Tom net zoveel van Duitsers hield, stond nog te bezien. Weliswaar had hij jarenlang aan de hoofdstedelijke universiteit van zijn geboorteland hun taal en literatuur bestudeerd, maar veel echte Duitsers hadden zijn pad niet gekruist. Hij was als leraar op een middelbare school twee keer op werkweek mee naar Duitsland geweest, maar verder was het hedendaagse Duitsland hem vreemd genoeg weinig bekend. Hij hield er ook niet van; voor hem was Duitsland het land van Bach en Goethe, maar daar merkte je in het dagelijks leven nu eenmaal bitter weinig van. Integendeel, de Duitsers die hij ontwaarde scheen er alles aan gelegen om hun erfenis te verdoezelen; ze dronken zich vette pensen, schunkelden er lustig op los onder regie van flauwe, verkeerd gekapte quizmasters en deden ze dat niet dan zaten ze in lotushouding op handgeweven kleden uit derdewereldwinkels of schreven onleesbare wetenschappelijke artikelen vol Tacitaanse volzinnen. Je hoefde niet op de Tweede Wereldoorlog terug te grijpen om aan veel dingen uit Duitsland een hekel te hebben.

Maar Tom stond op het punt om tot nieuwe inzichten te komen. De Duitsers die hij hier in de Verenigde Staten tot nu toe tegen het lijf was gelopen waren opmerkelijk genoeg van heel andere snit; wereldburgers, met linkse maar niet al te ideologische sympathieën, snelle gedachtekronkels en een prettig soort opportunisme. Zelfs met voetballen, een door alle Europagezinde faculteiten aan deze Amerikaanse universiteit zorgvuldig gekoesterde vrijetijdsbesteding, verloren ze rustig en zonder zich op te winden. Kennelijk pakte de fusie met de nieuwe wereld voor het oude land wonderwel uit; haast leek het of ze zich hier zo op hun gemak voelden omdat ze zo ver van huis eindelijk hun stijve stand niet langer hoefden op te

houden. Tom keek dan ook goed uit om zijn oude vooroordelen zomaar uit te spreken. Nederland speelde hier toch al geen enkele rol, en het Nederlands, zo was hem op niet eens arrogante en daardoor toch ook wel weer ergerlijke wijze duidelijk gemaakt, was hoogstens een soort plat-Duits. Hebben jullie de tweede *Lautverschiebung* wel gehad? Mmm, zie je wel.

Het feest dat inmiddels gestaag vorderde beviel hem overigens maar matig. In tegenstelling tot de luidruchtige braspartijen vol eindeloos uitwaaierende discussies die hij in Nederland gewend was, kwam het hier voor zijn gevoel maar niet van de grond. In films zag je weleens Amerikaanse party's waar de meest flitsende mensen elkaar met oneliners stonden af te troeven, als het een B-film was niet zelden bekroond met een steels wipje van enkele genodigden in een slaapkamer, maar dat was zeker een van de vele Amerikaanse dromen die zorgvuldig door Hollywood in stand werden gehouden. Hier dronken ze drankjes met alcohol die pas na enkele dagen door gisting merkbaar zou worden en de meeste gasten maakten de indruk om een uur of elf weer te willen opstappen. Zo kwam je erachter dat die mythische Amerikaanse feesten in de fantasie net zo opgeblazen werden als de spreekwoordelijke Amerikaanse autoachtervolgingen over de highways: in werkelijkheid reden ze hier als bejaarden, had hij gemerkt.

Tom was inmiddels in een andere sector van de kamer gearriveerd, daar waar Gudrun zo te zien al die tijd maar in de buurt van Apel was blijven plakken. Tom had het onderhand wel gehad op dit feest, dat maar niet werd wat hij ervan verwacht had. Slappe gesprekken met slaaptabletten die niet uitstegen boven het gebruikelijke geneuzel in academische gangen. Hoe had hij kunnen denken dat dit feest een mooi klikmoment had kunnen opleveren? Het was volstrekt saai en degelijk uitgepakt, met nergens neukende paren in de gangkast of een gesprek dat je hele gedachtewereld op z'n kop zette. Hij wilde weg, naar huis. Hij keek op zijn horloge, wachtte nog een paar minuten tot het precies kwart over elf was en zei toen tegen Gudrun: ‘Als je nog mee wilt, ik ga ervandoor.’

Ze keek hem aan alsof zijn aanwezigheid haar verraste.

‘Met jou?’ zei ze. ‘Nee hoor, jij hebt me veel te veel gedronken.’

Hij te veel gedronken? Van die slappe waterwijn? Hoe kwam die Lorelei erbij! En trouwens, had ze hem soms al die tijd in de gaten gehouden?

‘Rij jij dan,’ stelde hij voor. Goeie ingeving.

‘Ik? Nee, ik heb ook gedronken.’

Hij probeerde zich Gudruns alcoholinname voor de geest te ha-

len. Meer dan één glas traaggistend ouwewijvensap kon het onmogelijk zijn, had hij de indruk.

‘Nou, graag of niet,’ zei hij, ‘ga je soms langlaufen?’

Ze kon er niet om lachen, absoluut nul komma nul humor, die Duitsers, een van de gemeenplaatsen die hij in zijn nieuwe omgeving nou maar eens zou trachten hoog te houden. Zou ze ooit sniklachend tegen een vriendin hebben aan gehangen? De slappe lach kennen? Nou vooruit, een beetje giechelen dan.

‘Ik rij met iemand mee die niet gedronken heeft, of ik neem een taxi, straks rij je iemand dood.’

Straks rij je iemand dood, jazeker, zo was het. Hij was, nee beledigd kon je het heus niet noemen - hij wist trouwens de achternaam van die hele Gudrun niet eens, wat interesseerde die vrouw hem eigenlijk? - verbaasd was het woord, ja verbaasd.

En reed naar huis, niemand dood. Want weet je, er liep 's avonds laat en zeker met dit weer geen hond op straat in zo'n Amerikaanse stad. Veel te koud en te eng. Vandaar ook die fluitjes.

Vincent Overeem
Wasserette

Dat woord. Maagd. Leonard haatte het, het had zo direct betrekking op hem. Hij sprak het nooit uit, alleen al wanneer het woord door zijn hoofd gonsde draaide zijn maag zich onmiddellijk om.

Het was een patstelling. Zijn volstrekte onervarenheid maakte hem verlegen, die verlegenheid verhinderde dat hij ervaring op - deed. Hij werd steeds angstiger. Verstijfde. Dat leek vanzelf te gaan.

Hij had gedachten die hem niet meer loslieten. Hij stelde zich voor dat hij vrouwen streelde. Hals en borsten. Dat ging nog. Maar steeds weer ging hij verder en daalde af naar de krulhaartjes in hun schoot. Hij bedacht hoe de aanblik van hun geslachtsdeel moest zijn, hoe dat moest ruiken en proeven. Tranig, zoiets smaakte tranig. Dat was zeker, daar was hij niet van af te brengen.

Herinneringen uit zijn kindertijd kwamen steeds weer terug. Als wespen rond een leeggedronken limonadeglas.

Hij zat met zijn moeder in bad, met zijn rug naar haar toe. Met aandacht keek hij naar de zeepschilfers die op het badwater dreven. Ze trok hem tussen haar benen, hij probeerde tegen te stribbelen.

‘Niet zeuren. Ik ga alleen je haar wassen.’ Ze wreef de shampoo ruw in zijn haar, vervolgens pakte ze de douchekop. ‘Doe je hoofd achterover.’

Hij gehoorzaamde en sloot zijn ogen. Ze trok hem naar achteren, haar buik drukte tegen zijn rug. Terwijl het water over zijn gezicht stroomde, hield hij zich vast aan de rand van het bad, om haar maar niet te hoeven voelen.

Leonard stapte zijn kamer uit, deed de deur achter zich dicht en liep de trap af. Door het raam op de overloop viel wat licht. Hij keek

naar buiten. Het regende. De zomer was armzalig. Nat en armzalig. Hij sjokte de trap verder af.

Beneden, in het donker van de hal, bleef hij staan en luisterde. Uit de praktijkkamer klonken stemmen, ze had een patiënt. Misschien was het een vrouw. Misschien was ze zelfs mooi. Hij liep naar het vertrek dat aan de praktijkkamer grensde, opende zachtjes de deur en ging naar binnen. Op zijn tenen sloop hij langs de meubels naar de schuifdeuren. Door de smalle kier gluurde hij naar binnen en hield zich stil.

Aan het venster zat zijn tante met gevouwen handen achter haar bureau. Tegenover haar zat een vrouw, ze keek de praktijkkamer rond. Ze was luchtig gekleed - een korte broek, een loshangend bloesje - maar had het zichtbaar warm. Nu en dan wapperde ze met een hand voor haar gezicht.

Leonard wierp een blik op de zwartleren behandelbank die in het midden van de kamer stond. Hoeveel ontblote bovenlijven had hij al gezien? Mensen kwamen en gingen, ze waren zeer verschillend. Er verschenen patiënten met een bleekwitte huid, flets en grauw, ze leken doorzichtig, hij zag hun vale, blauwe aderen. Er kwamen mensen met moedervlekken over hun hele lichaam; mannen met donzig, zwart haar op hun schouders en rug; mannen met pensen. Er waren oude patiënten bij, met trage gebaren en bewegingen, met een huid als gekreukt papier. En de vrouwen. Er waren vrouwen bij met forse en vlezige tieten; soms ook waren de borsten klein, slap en plat, twee leeggelopen vellen uitlopend in rimpelige tepels.

Leonard richtte zijn blik weer op de twee vrouwen in de kamer.

‘Ik ga wat anders te werk dan u misschien gewend bent,’ zei zijn tante.

De vrouw keek naar de behandelbank. Ze had geen mooi gezicht. Een plat gezicht, met diepliggende ogen. Maar toch bleef hij kijken.

‘U krijgt geen medicijnen. Ik stel u leefregels voor.’

‘Ik kom vanwege mijn rug.’ Ze had een zeurderige stem, haar voorkomen kreeg er iets aanstellerigs door. Ze wapperde opnieuw met haar hand voor haar gezicht.

Zijn tante antwoordde met een kort, koel lachje. ‘En ik probeer er met u achter te komen waar een klacht vandaan kan komen.’

De vrouw trok een pijnlijk gezicht. Ze legde haar handen iets boven haar billen en maakte een holle rug. Haar boezem stak naar voren. ‘Een zeurende pijn in mijn onderrug. Het trekt maar niet weg.’

Zijn tante stond op. ‘We zullen eerst eens kijken. Trekt u uw bovenstukje maar uit.’ Ze wees naar de behandelbank. ‘Dan kunt u op uw buik gaan liggen.’

De vrouw keek argwanend. De bank had een glimmend, ijzeren onderstel. Het zwarte leer bestond uit twee delen: een langwerpig oppervlak en een vierkant, verstelbaar hoofdeinde. Het hoofdeinde had een uitsparing.

‘Met uw hoofd in de opening.’

De vrouw begon aan de knoopjes van haar bloes. ‘Het is hier warm. Ik zweet helemaal.’

Zijn tante glimlachte. ‘U hééft het warm.’ Ze keek opzij in de richting van Leonard, keek beter en fronste haar wenkbrauwen. Hij schrok en maakte zich snel uit de voeten. Voordat hij de deur achter zich dichtdeed luisterde hij nog even. ‘Helemaal?’ hoorde hij de vrouw nog vragen.

Het huis van zijn tante stond in een laan met brede stoepen. Aan weerszijden wisselden bomen en lantaarns elkaar af. Het pand was hoog. Hoog en aanzienlijk. Het had een zware voordeur die deftig klemde; een tochthal; een groot trappenhuis.

Hij huurde er een kamer op de tweede verdieping. De kamer was ruim en had een hoog plafond. De inrichting was sober, alleen het noodzakelijke stond erin. Een bed, een bank, een bureau, een boekenkast. Aan de muur hing een poster van een film die hij nooit had gezien.

Leonard hoorde beneden een deur opengaan en legde zijn boek naast zich neer. Ze liet een patiënt uit, de voordeur sloeg dicht.

Vanaf zijn bed schoof hij het gordijn een eindje opzij en keek naar buiten. Hij wist, er was niet veel te zien: een platje met kiezels, een schoorsteen, daarachter de kruin van een boom die verder uitzicht belemmerde.

Zijn tante kwam de trap op lopen. Hij trok het gordijn weer dicht, pakte het boek op, sloeg het willekeurig open en las een zin. De woorden drongen niet tot hem door. Langzaam ging de deur open, ze klopte nooit. Zonder iets te zeggen stapte ze de kamer in en ging aan zijn voeteneinde zitten. Hij sloeg een bladzijde om.

‘Je bent zo ernstig,’ zei ze. ‘Alsmaar lezen. Je hebt toch vakantie?’

Inderdaad, vakantie, het was een ramp. Er waren geen colleges meer. Hij had alle vakken gedaan en gehaald. Er was niets te doen. Het handjevol mensen waarmee hij op de faculteit optrok wilde hij niet zomaar opbellen. Bovendien, de meesten waren spoorstudenten, ze woonden niet hier in de stad.

‘Jij vindt het prettig om alleen te zijn. Jij bent een *loner*.’ Ze trok een verongelijkt gezicht, ze pruilde. Ze nam de vrijheid wat onderuit te gaan zitten en staarde voor zich uit. Hij kon raden wat ze dacht. Dat ze niemand had, behalve haar patiënten.

‘Ik zag je door de schuifdeuren kijken,’ zei ze.

Hij zei daar niks op terug.

‘Ik weet hoe je erover denkt. Je bent te rationeel. Je hebt er geen oog voor. Ik neem je dat niet kwalijk, je bent de enige niet. Maar ik zal je toch iets vertellen. Een paar dagen geleden had ik een patiënt die zo gespannen was dat de ventilator aan het plafond spontaan begon te draaien.’ Ze trommelde met haar handen op de deken. Zoals altijd viel hem op dat die handen grof waren: onvrouwelijk, boers, met korte nagels.

‘Ik zie je wel vaker kijken, dus je zult er wel íets in moeten zien.’

‘Ik begrijp de overgave niet,’ zei hij.

Ze draaide zich naar hem toe en legde een hand op zijn blote been. ‘Zal ik jou ook eens onder handen nemen?’ Ze vroeg het zacht, bijna fluisterend. Hij zag verlangen in haar blik. Dat was belachelijk, dat kon niet, ze waren tenslotte familie.

Ze stond op en wees naar de ochtendkrant die naast zijn bed lag. ‘Als je hem uit hebt, moet je hem terug op de trap leggen.’

Ze zaten tegenover elkaar te eten.

‘Mannen hebben een staart, die moeten ze af en toe gebruiken,’ zei ze. Terwijl ze opschepte wierp ze een blik op Leonard. De bedoeling van die opmerking ontging hem niet, het leek hem veiliger er niet op in te gaan. Hij begon zijn vlees te snijden.

‘Dat is niet iets wat ze in de hand hebben. Maar het is evenmin iets wat ze moeten onderdrukken, dat is niet gezond.’

Hij keek haar aan. In haar blik was geen spot te ontdekken. ‘De placebowerking heeft een genezend effect van vijf procent,’ zei hij.

Ze reageerde niet, legde haar mes neer en strooide wat zout over haar eten.

's Avonds trof hij haar in het washok. Ze zat op haar knieën voor de wasmachine, de ronde klep hield ze los in haar handen.

‘Hij brak zomaar af.’ Ze keek beteuterd. Ze probeerde de klep in de opening van de machine te duwen, maar toen ze hem losliet viel hij kletterend op de grond. Nu gaat ze mij hier de schuld van geven, dacht hij.

‘Heb jij hier met je tengels aangezeten?’

‘Ik zou niet weten waarom,’ antwoordde hij.

Ze dacht na en stond op. De trekken in haar gezicht werden vriendelijker. ‘Zou jij morgenochtend de vuile was naar de wasserette willen brengen? Ik heb geen tijd, ik heb patiënten.’

Wasserette. Het was net of het woord alleen al de kracht bezat zijn ongelukkige bestaan voor een ogenblik te verzachten.

Nieuwbouw. Het gebouw had het voorkomen van een vierkant fort en stond onverwachts tussen de smalle, zeventiende-eeuwse huizen in. Het pand, met zijn ijzeren raamwerk, paste niet goed in het straatbeeld, was alleen in zijn soort, wat aan de lompe kant ook. Het stond iets verder naar achteren dan de huizen ernaast, alsof het zich daarmee voor zijn onbehouwen gedrag wilde verontschuldigen.

Hij opende de deur, betrad een grote, rechthoekige ruimte en bleef een ogenblik staan. Aan de ene kant stond een rij wasmachines, ertegenover de drogers. Het geluid van spoelend, draaiend en klotsend water. Hij liep naar voren. Uit een zijdeur verscheen een vrouw.

‘Hoi,’ zei ze.

‘Hoi.’

Ze was een jaar of vijfentwintig. Ze was klein. Ze droeg plastic slippers met een bloem bij de teen. ‘Hoeveel was heb je?’

Hij zette de weekendtas op de grond en wees ernaar. Achter hem begon een wasmachine te centrifugeren.

Ze blies een plukje haar voor haar ogen weg. ‘Apart of alles door elkaar?’

Hij keek haar niet-begrijpend aan.

Ze maakte een afwijzend handgebaar. ‘Ik help je wel.’ Ze verdween achter de zijdeur en kwam terug met een bakje waspoeder in haar hand. Ze plaatste het op een wasmachine en wenkte hem. Samen begonnen ze de vuile was in de trommel te doen.

‘Het is alleen bonte was,’ merkte ze op.

Hij knikte en zocht een onderwerp om over te praten, maar kon niets bedenken.

‘Ben je student?’ vroeg ze.

‘Kun je dat zien?’

Ze lachte smalend. ‘Wat studeer je?’

‘Rechten.’

Ze haalde een vrouwenslip uit de tas en hield hem tussen duim en wijsvinger voor zich uit. Het was een grote, beige slip. ‘Advocaatje woont in ieder geval nog bij zijn moeder.’

Hij lachte verlegen. ‘Bij mijn tante.’

Ze schoot in de lach. ‘Ik hoop dat ze een beetje goed voor je is.’ Ze legde een hand op zijn schouder.

Ze had een klein litteken boven haar lip, ze had ooit een hazenlip gehad. Een mooi en opwindend mankement.

De praktijk van zijn tante bezorgde hem veel vuile was. Ze gebruikte stapels handdoeken, in alle soorten en maten, iedere dag. Ze wierp ze in een klein, stalen rek op wieltjes en wanneer dat vol was plaatste ze het op de gang. Samen met hun eigen was resulteerde dat in een bijna dagelijks bezoek aan de wasserette.

Leonard zat op een van de lage bankjes voor een machine, luisterend naar het ritmische gezoem en geklots. In zijn handen hield hij een boekje, zonder erin te lezen.

Hij dacht terug aan hoe hij als klein jongetje door de kier van de badkamerdeur keek. Zijn moeder stond voor de spiegel, in de witbetegelde ruimte leek ze nog naakter dan ze al was. Ze smeerde zichzelf met iets in. Toen ze een blik in de spiegel wierp, merkte ze hem op en draaide zich om. Heel kort keek hij naar haar behaarde driehoek.

‘Jij bent het.’ Er verscheen een glimlach op haar gezicht.

Aarzelend stapte hij de badkamer in. Ze ging op de hoek van de badkuiprand zitten en reikte hem de tube aan. ‘Je mag mijn rug wel insmeren,’ zei ze. Ze hield haar haar tegen het achterhoofd gedrukt. Van dichtbij viel zijn blik op de heel kleine, rode pukkeltjes op haar rug.

Hij kneep wat crème op haar huid en begon hem met zijn vingertoppen uit te smeren. Haar weke huid ging in plooien met zijn ronde bewegingen mee.

‘Zeg, dat noem ik geen smeren. Met de vlakke hand graag.’

Hij deed wat ze vroeg, maar hield zijn ogen erbij gesloten. De puistjes voelden als kruimeltjes tegen zijn hand.

Hij hoorde haar lachen. ‘Stiekem kijken,’ zei ze.

Hij schrok op van het geklingel van het belletje. Een klant verliet de wasserette, tussen het openen en dichtdoen van de deur klonken ge-

luiden van buiten. Het meisje begon aan de vouwplank wasgoed op te vouwen. Ze waren alleen. Hij nam haar terughoudend op, alsof hij bang leek dat ze zijn volstrekte onervarenheid alleen al aan een blik zou kunnen opmerken.

‘Is ze een knappe vrouw?’ vroeg ze.

‘Wie?’ Hij bestudeerde haar slanke, bedreven vingers.

‘Je tante.’

‘Ze is wat apart.’

‘Wat doet ze?’

Hij wreef in zijn oog. ‘Ze kraakt.’

‘Kraakt?’

‘Ze is chiropractor. Ze drukt ruggenwervels recht. Dat maakt een krakend geluid.’

Ze keek in gedachten voor zich uit. ‘En verder?’

‘Ze gelooft dat medicijnen over een tijdje niet meer nodig zullen zijn. Dat wilskracht en een gezonde levensstijl het gebruik ervan kunnen voorkomen, of iets dergelijks.’ Hij haalde zich zijn tante voor de geest. Ze gaf hem altijd het gevoel dat ze iets van hem wilde, iets van hem verlangde.

‘En zo'n jonge jongen in huis vindt ze vast heel interessant,’ zei ze.

Hij keek haar niet aan, maar pulkte aan de veters van zijn schoen.

‘Kijk maar uit, van een vrouw op leeftijd kan je alles verwachten.’ Ze lachte.

‘Ze is niet zo oud. Ze is het kleine zusje van mijn moeder. Een nakomertje.’ Hij dacht na over zijn woorden en bloosde. ‘Maar ik was niets van plan.’

Zijn moeder voelde de temperatuur van het badwater, deed de kranen dicht en droogde haar handen aan een handdoek. De tegels rond het bad waren dof en vochtig van de damp. ‘Je kan erin,’ zei ze en draaide zich naar hem om. Ze fronste haar wenkbrauwen. ‘Wat heb jij nou aan?’

‘Mijn zwembroek,’ antwoordde hij.

‘Waarom?’

Hij haalde zijn schouders op. ‘Wil ik.’

‘In bad?’

Hij knikte stug.

‘Je gaat toch niet zwemmen?’

‘Jij hebt ook je kleren aan.’

‘Maar ik ga niet in bad.’ Ze hield de handen in haar zij. ‘Nou kom.’

Alsof hij zich voor het eerst in de aanwezigheid van zijn moeder ontblootte, trok hij zijn zwembroek uit en stapte in bad. Ze ging op de rand zitten en spatte wat water in zijn gezicht. ‘Jij bent ook een rare. Ik ben toch maar je moeder?’

Hij wandelde ernaartoe. Het was een wirwar van steegjes. Hij verheugde zich op de korte, vriendelijke groet van het meisje. Hij vond haar mooi, haar bleke huid deed hem denken aan een wit, schoongewassen, gladgestreken laken.

Hij hield van de handelingen van het wassen, van de steeds terugkerende momenten. Hoe, bij het uitschudden van het bakje, het waspoeder een lichte prikkeling in zijn neus veroorzaakte, heel subtiel, als een klein teder kusje. Hoe, als hij opkeek van een tijdschrift, het wasgoed draaide in het schuim.

In zijn gedachten liep hij op haar af, boog zich naar voren en zoende haar op de mond. Hoe rook de adem van een wasserette-meisje? Vast en zeker schoon, zacht en aangenaam. Hun tongen kronkelden langs elkaar. Zijn nieuwsgierige vingers streelden haar onderbuik.

Hij trok de weekendtas wat meer over zijn schouder en versnelde zijn pas. Hoe het wasgoed voelde als het klaar was. Vochtig, maar schoon.

Op het bankje vulde hij Zweedse puzzels in. Nu en dan keek hij door de grote, hoge ramen naar buiten. Het centrifugeren van een machine overstemde de geluiden op straat. Een man liep voorbij, hij droeg een grote, hoornen bril. Hij hield een ogenblik zijn pas in, wierp een korte blik naar binnen en stapte weer verder. Een aquarium, dacht Leonard. Maar aan welke kant van het glas? Zijn blik dwaalde langs de witbetegelde muren. Deze kant, concludeerde hij.

Ze kwam het zijhok uit lopen. Ze hield een ronde, plastic mand in haar handen, er zat niets in. ‘Aan zijn uiterlijk kan je niet zien of iemand een smeerkees is,’ zei ze. Ze zette de mand voor een machine op de grond. ‘Dat zie je pas aan zijn was.’

Ze kwam achter hem staan, boog zich voorover en keek over zijn schouder naar het puzzelboekje. Hij voelde een plukje haar kriebelen tegen zijn oor. Ze legde haar wijsvinger op een vakje in de puzzel.

‘“Familielid” is “tante”,’ zei ze. ‘Zij is bijvoorbeeld een smeerkees.’

Hij keek lachend op en voelde de behoefte met een vinger haar wang te strelen, maar had daar het lef niet voor.

Ze wees opnieuw, rechts bovenaan. ‘“Geremd”,’ zei ze.

Hij keek naar het vakje en zag het woord ‘belemmerd’ staan. Hij telde zes vakjes, het klopte.

In de keuken at hij een boterham. Zijn tante kwam binnen, zonder te groeten. Ze bladerde door de post op tafel. ‘Heb jij de krant gezien?’

‘Op mijn kamer,’ antwoordde hij.

Ze rolde met haar ogen. ‘Je moet hem terug op de trap leggen.’ Ze liep de keuken uit. De krant, daar deed ze heel gewichtig over, ze las hem iedere dag. Dat wilde zeggen: ze ging vluchtig door de koppen, vouwde hem op en legde hem weg.

Hij trof haar aan op de bank in de huiskamer. Hij ging op een stoel zitten en trommelde met zijn vingers op de leuning. Regelmatig keek hij haar kant op, wilde iets zeggen, maar zag daar dan toch weer van af.

‘Wat wil je toch vragen?’ Ze sloeg een pagina om.

‘Vinden vrouwen het fijn als een man initiatief neemt?’

‘Je bedoelt: vinden ze het vervelend als een man geen initiatief neemt?’ Ze legde de krant een ogenblik opzij. ‘Het moet niet te lang duren. Dan verliezen ze hun interesse. Soms vinden ze het wel leuk om een duwtje in de juiste richting te geven, maar dan moet je dat duwtje wel weten te herkennen.’ Ze gaf hem een knipoog. ‘Een echte ster ben je daar niet in.’

Ze pakte de krant, vouwde hem netjes op en legde hem op de leuning van de bank. ‘De wasmachine is gemaakt,’ zei ze.

‘Waarom?’ Terwijl hij dat vroeg realiseerde hij zich dat het stellen van die vraag onzinnig was.

‘Ik kan je toch niet naar de wasserette blijven sturen? Dat kost handenvol geld. Bovendien, jij hebt toch wel iets beters te doen?’

Hij dacht na. Zonder wasgoed durfde hij er niet naartoe te gaan, hij zag zichzelf al met lege handen naar binnen stappen, dat was onmogelijk. ‘Wie heeft de machine gerepareerd?’ vroeg hij zonder dat het hem werkelijk interesseerde.

‘Een alleraardigste man.’

In het midden van de praktijkkamer stond een jongen in zijn on derbroek. Zijn gezicht was langwerpig: een dunne neus, getuite lip-

pen, een korte kin. Hij had een ongemakkelijke, stijve houding. Hij stond niet, hij zette zich vast op de vloer.

Leonards tante legde een voor een haar handen op zijn schouders, waarop de jongen bewoog alsof er een schok door hem heen ging. ‘Probeer je te ontspannen. Ga eens zitten.’

Hij nam plaats op een stoel. Met haar duimen begon ze zijn nek te masseren. Ze trok voorzichtig zijn schouders naar achteren, boog zich voorover en vroeg: ‘Je vindt het vervelend als iemand je aanraakt, niet?’

Leonard keek op zijn horloge. Ze zouden nog wel even bezig zijn. Hij sloop de kamer uit, de gang in. Uit een kast haalde hij zo zacht mogelijk de gereedschapskist tevoorschijn en pakte er een schroevendraaier uit. Hij liep het washok in en deed de deur achter zich dicht.

Hij bukte zich voor de wasmachine, opende de klep en draaide aan de trommel. Hij boog zich over de machine en trok de stekker uit het stopcontact. Met korte rukken draaide hij het apparaat een kwartslag om, ging op zijn hurken voor de achterzijde zitten en schroefde het grijze paneel er met de schroevendraaier af. Hij legde het zorgvuldig opzij en keek naar binnen. Je kon moeilijk in het wilde weg gaan saboteren. Het had geen zin om zomaar draadjes van de elektronica eruit te trekken, je wist niet wat je daarmee aanrichtte. De trommel was op vier punten aan de machine bevestigd. Zou het afdoende zijn twee punten los te draaien? Hij verwijderde de schroeven en wierp ze vervolgens in de machine. Hij plaatste het paneel er weer op, schoof de machine terug, deed de stekker in het stopcontact en liep het washok uit.

De jongen lag op de behandelbank. Leonards tante wapperde met haar handen.

‘Adem eens diep in en uit.’

Hij ademde in. En uit.

Ze boog zich voorover en ging met haar vingertoppen zijn wervels langs. Van boven naar beneden en weer terug. Ze voelde nauwkeurig. Op het midden van zijn rug legde ze een hand plat neer, haar andere hand legde ze erbovenop. Ze drukte een aantal malen zacht op die plek. Nu komt het, dacht Leonard, en hij kneep zijn ogen samen.

Ze haalde diep adem en drukte met grote kracht. Een luid, kort gekraak klonk: twee harde klikken, als het geluid van een jampot die voor het eerst geopend wordt, twee keer achter elkaar. De jongen stootte een vreemde, steunende zucht uit.

Ze wapperde opnieuw met haar handen. ‘Voel je het stromen?’

‘Het voelt warm.’ Zijn stem sloeg over.

‘Soms moet je proberen alles los te laten,’ zei ze, ‘dan doe je ineens dingen waarvan je het nooit voor mogelijk had gehouden dat je die kon, wilde of durfde.’

De volgende dag werd hij door haar geroepen. Hij liep de trap af en vond haar in het washok. Ze zat op haar knieën en hield haar hoofd tegen de machine.

‘Hoor jij dat ook?’ Ze hief haar wijsvinger omhoog.

Er klonk een tikkend geluid, telkens wanneer de trommel draaide. ‘Ik hoor niets,’ zei hij.

‘Jawel. Luister.’

Het wasprogramma tikte verder, het geluid werd sterker. ‘Ja, nu hoor ik iets,’ zei hij.

Ze keek hem aan. ‘Heb jij misschien muntgeld in een broekzak laten zitten?’

Hij schudde zijn hoofd.

Ze luisterden opnieuw. De machine begon te centrifugeren. Het geklepper begon zachtjes, maar al snel klonk er een geluid van iets dat afbrak, een hard, ritmisch gedreun volgde. Ze stond onthutst op. Ze duwde met haar handen tegen de hoeken van de machine, maar dat hielp niets.

‘Zou die monteur hierachter kunnen zitten?’ riep Leonard boven het kabaal uit. Hij wierp een blik op de machine. Het dreunen klonk nu zo hard dat hij een ogenblik bang was dat het ding uit elkaar zou klappen. Hij deed een stap naar achteren, zijn tante ook. Een tijdlang ging het centrifugeren door, toen, geleidelijk, staakte het gerammel en werd het stil.

‘Ik zou maar geen was meer draaien,’ zei hij en hij liep de gang in. Hij nam zich voor de eerstvolgende keer aan het meisje te vragen hoe ze heette.

De brede, hoge ramen van de wasserette waren beslagen. Buiten viel regen. Met zijn handen in zijn zakken volgde Leonard een druppel die langs het glas naar beneden sijpelde.

Zijn tante had gelijk: soms moest je alles loslaten. Hij zou het meisje het zijhok in moeten lokken en toe moeten slaan. Dat was de

kracht van deze tijd. Daar werd niet moeilijk over gedaan. Er werd nergens moeilijk over gedaan. Daar moest hij eens gebruik van maken.

Hij keek om: ze stond met een klant te praten. Een jongen. Soms hoorde hij haar tot zijn ongenoegen lachen.

Kijken, hij deed nooit meer dan kijken. Hij wachtte altijd af, de stille hoop koesterend dat de andere partij zijn verlangen wel zou bemerken en het initiatief zou nemen. En achteraf, als er weer eens helemaal niets was voorgevallen, loog hij zichzelf voor door te denken dat vrouwen toch maar smerige wezens waren, schepsels met bittere en slijmerige geheimen waar hij liever niets van wilde weten. Maar eigenlijk ging er alleen maar kostbare tijd verloren, groeide zijn begeerte en werd het probleem steeds groter en steeds pijnlijker. Daar moest hij eens vanaf, daar wílde hij vanaf.

Hij draaide zich om. Het was druk in de wasserette. Twee vrouwen zaten tegenover elkaar, de een praatte druk gebarend, de ander luisterde; een man las in een boekje; achterin nog een oudere man die zwijgend naar zijn handen keek. Als hij toe wilde slaan moesten ze wel alleen zijn. 's Ochtends vroeg was het nooit heel druk, met name op zaterdag niet.

De jongen nam afscheid en liep langs Leonard naar de uitgang. Hij had veel puisten in zijn gezicht. Een kop van grotchampignons. De jongen sloeg de kraag van zijn jack op en liep naar buiten. Leonard keek hem na tot hij uit het zicht verdwenen was en liep naar de toonbank.

Ze stond de kassa bij te vullen en grinnikte in zichzelf. Ze keek op. ‘Jij bent het,’ zei ze.

Hij zocht naar een houding. ‘Ik weet je naam niet.’

Met haar tanden scheurde ze een papieren rolletje met geld open. ‘Ik heet Marieke.’

Marieke. Het viel hem wat tegen. Marieke klonk hoekig. De naam leek hem eerder bij lange meisjes te horen, bij blonde meisjes. Zij was klein en rond. Ze had Miranda mogen heten. Of Maartje voor zijn part. Mirjam. Marije. Marielle. Manon. Ma-rie-ke. Het kwam door die k.

Ze lachte. ‘Ik weet het. Het is geen geweldige naam.’ Ze zweeg even. ‘En jij, hoe heet jij?’

‘Leonard.’

Ze wierp het muntgeld in de kassala. ‘Hoi, Leonard,’ zei ze.

In de werkkamer hing een schemering. Zijn tante zat onder het licht van de bureaulamp te schrijven. Leonard schoof de schuifdeuren van elkaar en stapte de kamer binnen. ‘Stoor ik?’ vroeg hij.

Ze schudde haar hoofd. ‘Ik schrijf rekeningen.’

Voor haar bureau bleef hij staan. Hij wees naar het model van de wervelkolom. ‘Hoe heet dat ook al weer, een afwijkende stand van je wervel?’

Ze draaide de dop op de vulpen. ‘Een subluxatie.’

‘Komt het vaak voor?’

‘Best wel.’

Hij ging op de behandelbank zitten. ‘Is het erg?’

‘Het heeft invloed,’ zei ze en ze stond op. ‘Het is als een splinter. Een splinter is niet groot, maar hij moet er wel uit, want je hebt er last van.’

Hij zweeg even. ‘Hebben jullie het door als een jongen onervaren is?’

Ze ging naast hem zitten. ‘Daar hebben we een neus voor.’ Ze pakte zijn hand.

Hij keek haar in de ogen. Donkere ogen. Hij zag iets in haar blik, iets dat het midden hield tussen afwachten en toeslaan. Ze bracht zijn hand naar haar mond, ze wilde die kussen. Hij trok hem weg en wendde zijn gezicht van haar af.

‘Je moet je er niet voor schamen,’ zei ze.

De drang om op te kijken kon hij nog net bedwingen.

Hij stond aan de toonbank. Marieke rookte een sigaret en dronk koffie. Het was zaterdagochtend, het was nog vroeg. Hij moest iets zeggen, maar wat? Nerveus bekeek hij haar gezicht. Ze pulkte slaap uit een ooghoek.

Het belletje van de deur rinkelde en hij draaide zich om: een vrouw stapte naar binnen. Ze bracht haar tas, kreeg een bonnetje en verliet de wasserette weer. Er zou een bordje aan de deur moeten hangen. ‘Wegens sterfgeval gesloten’.

Ze doofde haar peuk in de asbak. Hoe begon zoiets? Hij probeerde haar blik te vangen. Kon hij maar iets in haar oogopslag ontdekken dat hem moed zou geven.

Terwijl ze gaapte, maakte ze een knikkend gebaar naar een machine. ‘Je was is klaar.’

Leonard keek door het glas van de deur rechts en links de straat in.

Er was niemand te zien. Hij liep langzaam naar het hok waar ze in verdwenen was en bleef in de deuropening staan. Aan weerszijden stonden stellingkasten, overal lagen tassen met wasgoed. Marieke stond op haar tenen en legde een tas op een van de hoogste planken. Ze keek om. ‘Kom je me helpen?’ vroeg ze.

Hij schudde zijn hoofd en stapte het hok in. ‘Het is iets anders.’

Ze bleef afwachtend staan, de handen in haar zij.

Hij twijfelde even, wrijvend met zijn duim in zijn handpalm. ‘Ik heb je lief,’ zei hij toen. Hij dacht onmiddellijk na over die woorden. Wat moest je anders zeggen? Wat zei je in zo'n geval? Hij verwachtte dat ze in de lach zou schieten, maar de uitdrukking op haar gezicht bleef ernstig. ‘Echt,’ zei hij.

Haar blik kreeg iets afwerends. ‘Wat ouderwets.’

Hij deed een stap naar voren. ‘En jij?’

Ze gaf geen antwoord. Met haar voet schoof ze een weekendtas opzij.

‘Is het die jongen?’ Dat puistenjoch, dacht hij erbij.

‘Wie?’

‘Ik zie je vaker met hem praten.’

Ze haalde adem om iets te zeggen, maar ineens klonk het belletje van de deur. Ze wilde naar de deuropening lopen.

‘Heb je iets met hem?’ vroeg hij snel.

Ze lachte. ‘Maandag.’

‘Hoe bedoel je?’

Ze boog zich naar hem toe en kuste hem kort op de mond. ‘Maandag,’ zei ze terwijl ze het hok uit liep.

De hele zondag zat hij rusteloos op zijn kamer. Hij las een tijdschrift, bladerde zomaar in enkele studieboeken. Soms stond hij op en wilde naar buiten gaan, maar zag daar even snel weer van af.

Maandag, had ze gezegd. Moest je daar verheugd over zijn? Wat bedoelde ze ermee? Steeds opnieuw drong de gebeurtenis zich op. Afwisselend voelde hij hoop en vrees. Hij vroeg zich af welke van de twee gevoelens het meest reëel was.

Zijn blik dwaalde de kamer rond: het bed, de bank, het bureau, de boekenkast. Het was een kamer van iemand die geen voorkeuren had, een kamer waaruit geen enkel verleden sprak. Smetteloos. Hij was tweeëntwintig, maar had feitelijk nog niets meegemaakt. Hij bestond niet, wie het nog nooit had gedaan bestond niet.

Hoop en vrees. Die woorden bleven terugkomen in zijn gedach-

ten. Hij liep naar het venster en schreef de woorden in grote letters op het beslagen raam. Eerst vrees, toen hoop. Onder elkaar. Hij keek er stil naar. Maandag. Morgen. Door het woord vrees zette hij een streep en schreef het woord ‘ik’ ernaast.

Maandag ging hij zonder vuil wasgoed de deur uit, het leek hem overbodig. De wandeling naar de wasserette verliep als altijd. Toch, er waren verschillen. Hij merkte kleine afwijkingen op, details die hem moed gaven.

De steegjes, ze waren schoongespoten. Normaal gesproken kwam hem op sommige plaatsen een scherpe urinegeur tegemoet, nu rook hij zeep en chloor.

Op een hoek, bij een café, blafte een hond naar voorbijgangers. Toen Leonard langsliep hield het beest zich stil en keek mak naar hem op.

De wind, steeds had hij de wind in de rug.

En toch.

Pas toen hij de deur achter zich dicht had gedaan en zich omdraaide zag hij hem. Achter de toonbank stond een man. Een slanke, Indiase man. Leonard liep naar voren.

‘U komt uw was ophalen?’ De man vroeg het zonder hem aan te kijken. Zijn behaarde handen vouwden vliegensvlug was op.

‘Uw *laundry*.’ Hij sprak de r vreemd uit, rollend, maar het leek een l. Hij lachte om zijn eigen opmerking.

‘Is ze er niet?’ vroeg Leonard.

‘Wie, meneer?’ Hij had zwarte lijntjes rondom zijn ogen. Het was of hij zich had opgemaakt.

‘Marieke.’

De Indiër schudde zijn hoofd. ‘O nee, meneer.’

‘Komt ze morgen?’

Hij schudde opnieuw zijn hoofd. ‘Nee, meneer, morgen ook niet. Marieke werkt hier niet meer. Ze verving mij. Ik was met vakantie.’

Hij liep terug naar huis. Wie zei dan ook: ‘Ik heb je lief.’ Dat waren woorden van vroeger, die maakten geen enkele indruk meer. Tegenwoordig had men andere omgangsvormen. Seks was een wedstrijd, een sport, met een mondiale competitie. Het speelde zich niet meer in het verborgene af, maar in het openbaar. Het ging erom dat je scoorde, zoveel, zo mooi en zo opzichtig mogelijk. Wie ‘ik heb je

lief’ zei, hoopte op een blozend gezicht en een zoentje.

Hij hield zijn pas in en bekeek zichzelf in de spiegeling van een etalageruit. Een smal gezicht waarin vooral de donkere wallen onder zijn ogen opvielen. Een gesloten blik. Magere armen, met - tot zijn spijt - nauwelijks enige beharing.

Van de eerste keer zeiden ze dat het iets bijzonders was, dat het een moment was dat zorgvuldig gekozen moest worden, want je droeg het voor altijd met je mee. Onzin. Het kon hem niets meer schelen. Het ging bij hem allang niet meer om wie, waar en hoe. Het ging er alleen maar om dat het gebeurde.

Het was ook niet verwonderlijk, hij was terecht beloond met een Indiër. In deze kwestie had hij niets te kiezen. Hij was het lijdend voorwerp, niet het onderwerp. Iemand als hij had genoegen te nemen met wat voorhanden was.

Hij opende de voordeur en ging naar binnen, in de hal bleef hij eventjes staan luisteren naar de stemmen die uit de behandelkamer kwamen. Hij liep de trap op. Op een van de onderste treden lag de ochtendkrant, ongelezen. Hij liep enkele treden omhoog, bedacht zich, ging terug, pakte de krant en liep naar boven. Iemand als hij had genoegen te nemen met wat voorhanden was.

Ze liep de trap op, hij hoorde zacht het tikken van haar ringen tegen de trapleuning. Ze opende de deur en stapte de kamer binnen. Hij legde de krant naast zijn bed op de grond. Ze wees ernaar. ‘Jij hebt 'm.’

Ze ging naast hem op bed zitten en zuchtte. ‘Ik heb een uurtje vrij,’ zei ze.

Hij keek naar haar en voelde sympathie. Haar gezicht was niet heel mooi, maar ook niet lelijk. Het was iets anders. Iets in haar blik. Hij herkende het, hij had het ook. Het was niet te definiëren.

Nogmaals zuchtte ze en haalde haar schouders op. ‘Die chiropractie, daar heb ik ooit eens voor gekozen. Zoals iedereen iets kiest. Dan moet je er ook in geloven, en het verdedigen. Het is niet anders. Je moet de dingen nemen zoals ze zijn.’

Hij plukte aan zijn laken.

‘Je kijkt gekweld.’ Ze probeerde zijn blik te vangen. ‘Liep je te hard van stapel?’ Ze vroeg het precies goed. Met zachte stem. Niet te moederlijk, niet te begripvol. Op gelijke hoogte.

‘Was ze knap?’ Ze schoof iets meer naar hem toe.

Hij knikte. ‘Ze werkte in de wasserette.’

Ze keek een tijdje voor zich uit. Ze glimlachte, ze had het begrepen.

‘Het is voorbij,’ zei hij.

Ze keek hem een tijdlang aan en hij beantwoordde onwennig haar blik. Donkere, dierlijke ogen, een lange neus, een kleine mond. Toen boog ze zich langzaam naar hem toe, pakte hem bij de wangen en drukte een kus op zijn voorhoofd. Heel even nog voelde hij weerstand. Hij sloot zijn ogen. Het was maar een conventie, een regel, een hobbel, meer niet. De hobbel was te nemen, het was zelfs niet eens moeilijk, je hoefde het alleen maar te doen.

Hij hoorde de regen. Het was of die regen een scherm, een waas legde over het ogenblik, over hem, over haar, alsof het voor één keer door de vingers werd gezien.

Raymond van den Boogaard
Over en uit

‘Mijn zoontje Boris,’ schrijft een moeder, ‘moet op school een spreekbeurt houden over een boek, en daartoe heeft hij uw *De meeuwen van Moskou* uit mijn kast getrokken. Dat is al uit 1988, en op de achterflap staat het een en ander over u. Maar bij zo'n spreekbeurt op school moet de leerling ook iets zeggen over de persoon van de auteur. Zoudt u misschien iets kunnen vertellen over uzelf sinds 1988? Met vriendelijke groet, Sylvia Reynincks.’

Er komen veel mailtjes als deze binnen bij de krant. Maar nu trok de ondertekening mijn aandacht.

Sylvia Reynincks was de eerste vrouw van wie ik ooit werk maakte. Daarvoor had ik me altijd op het standpunt gesteld dat dit gedrag mij niet paste, en trouwens door de meisjes in kwestie volkomen belachelijk zou worden gevonden.

In het geval van Sylvia had ik mij voorgenomen dit onhandige idee te laten varen. Deze overmoed kwam voort uit het recente verlies van mijn maagdelijkheid - dronken op een zolder in Schiedam, met een verpleegster. Het was duidelijk tijd voor nieuwe initiatieven. Mijn keus voor Sylvia hing samen met haar zusje - met haar zat ik in het bestuur van een studentenmuziekvereniging en met haar was het altijd gezellig. Aan gezelligheid met vrouwen heeft het mij nooit ontbroken.

Ik mail voor de scholier Boris een korte levensbeschrijving, waarbij de nadruk eerder valt op mijn rijkgeschakeerde journalistieke carrière dan op mijn rijkgeschakeerde persoonlijk leven in de afgelopen dertig jaar. Aan het eind van mijn mail stel ik, schijnbaar terloops, de vraag of zij misschien de Sylvia is die ik in mijn studietijd gekend heb en van wie ik nog weet dat zij met haar verloofde naar Afrika is gegaan om daar als dokter te werken.

Inmiddels is zij psychiater, deelt ze ommegaand per e-mail mee, maar nog wel gehuwd met de man met wie ze - in de jaren zeventig al weer - ooit een paar jaar in Afrika heeft gewoond. Ze is moeder

van vier kinderen en heeft door het lezen van de krant de fases van mijn carrière aardig kunnen volgen.

Dat ik me haar nog kan herinneren! - schrijft ze op een toon alsof haar dat hogelijk verwondert. Zij herinnert zich mij in ieder geval nog heel goed, maar daarover misschien een andere keer. En namens Boris nog hartelijk dank voor de bio. Hij heeft voor zijn spreekbeurt een voldoende gehaald.

Het was natuurlijk beter geweest het bij deze e-mails te laten. De herinneringen aan Sylvia zijn namelijk slecht. In 1973 moest wat ik als mijn werkelijke leven beschouw - vrouwen, journalistiek - nog beginnen. Mijn omgang met Sylvia behoorde nog tot mijn prevolwassenheid. Daarmee wil ik eigenlijk niets meer te maken hebben - films over adolescentie mijd ik, en bij het lezen van biografieën sla ik de kindertijd over.

Als Sylvia voor mij, als man van tweeënvijftig, nog van belang zou zijn, dan toch alleen als valse start in het werkelijke leven. Want de inspanningen met Sylvia zijn zonder resultaat bleven. Wel zagen we goede films en maakten we avondlijke wandelingen, keuvelend over wat een twintigjarige als diepzinnige onderwerpen beschouwt. Maar mijn schutterige pogingen tot lichamelijke toenadering wees ze gedecideerd af - en die stonden nogal centraal in mijn onderneming.

Algauw kreeg ik weer het kindergevoel dat de liefde niet voor mij was weggelegd. Intussen nam mijn verliefdheid obsessionele vormen aan. Ik dacht aan niets anders meer dan aan haar, en tegelijkertijd dat het beter was die gevoelens bij mij te killen. Ik haatte mijzelf om mijn onhandigheid. Dat die dingen gelukkig in het leven ook nog weleens vanzelf gaan, was een inzicht dat mij pas een jaar later, met een andere vrouw, zou bereiken.

Mij te bevrijden van mijn verliefdheid en mijn obsessie voor Sylvia was een smartelijk proces. Gelukkig bood de agenda uitkomst. Sylvia was van plan de vakantie door te brengen op een Grieks eiland, met vrienden uit Brussel, waar ze op school had gezeten. Haar tweetaligheid, resultaat van een internationale school, droeg bij tot mijn verliefdheid. Ik had mij als puber door zelfstudie de Franse taal eigen gemaakt, als een ontsnappingsroute uit het werkelijke leven.

Ik voelde mij buitengesloten. Het gevoel dat de rest van de mensheid het geheim kent van de maatschappelijke omgang en een gelukkig leven, maar dat er verzuimd is mij die handleiding te verstrekken, heeft me mijn hele leven achtervolgd. In die tijd, voordat ik had geleerd het leed van de uitsluiting te verbloemen door

koortsachtig handelen, sloegen de vakantieplannen van Sylvia dus in als een bom.

Maar ze kwamen tegelijkertijd goed uit: het scenario voor een dramatische exit lag voor de hand. Ik zou zelf, een paar dagen voor Sylvia's vertrek naar het - naar ik aannam - orgastische Griekenland met vrienden een reis naar Zuid-Frankrijk ondernemen. De avond voor mijn vertrek ging ik voor het laatst met haar wandelen - haar overigens onkundig latend van mijn voornemen van deze ontmoeting onze laatste te maken. Niet geheel consequent was misschien dat ik, eenmaal op haar kamertje voor een kopje thee, een hand op haar borst legde. Tot mijn scherpste herinneringen aan Sylvia behoort de zakelijke wijze waarop zij die hand naar een minder beduidende plek verplaatste.

Ook niet zeer consequent was dat ik mij eenmaal op mijn kamer teruggekeerd zette aan een gepassioneerde serie koortsachtige liefdesbrieven, die mij tot het ochtendgloren bezighielden, maar die ik niet - zoals ik aanvankelijk nog had overwogen - bij haar in de bus heb geworpen. Terwijl de eerste vogels zongen, besloot ik plechtig haar definitief uit mijn gedachten te verbannen.

Dat verbannen was een tijdrovende bezigheid. Maandenlang was ik ermee in de weer. Eerst tijdens mijn vakantie in Zuid-Frankrijk, waar iedere steen aan haar deed denken. En daarna weer in de studentenstad. Met gebogen hoofd meed ik, zodra ik had gehoord dat ze terug was van vakantie, het straatje in de binnenstad waar Sylvia haar kamer had. Kreeg ik haar, op straat of op de sociëteit, al eens in het oog, dan rende ik in grote verwarring naar huis terug.

Wel kreeg ik enige morele steun door een briefkaart van Sylvia uit het orgastische Griekenland. ‘Bref, tout est pour le mieux,’ was daarvan de laatste zin - waarvan ik voetstoots aannam dat die niet alleen op het weer sloeg of de kwaliteit van de bezochte antieke oudheden, maar ook op de stand van haar erotische belevenissen.

Al deze snijdende herinneringen ontbreken in de korte e-mails die wij na het biografisch verzoek van Sylvia wisselen, met een frequentie van eens per drie of vier dagen. De toon daarvan is vriendelijk, maar zakelijk. Of ik ook kinderen heb, dat soort dingen. Dat de oorlog in Joegoslavië, waar ik heb gewerkt, haar angst heeft ingeboezemd. Zij ziet als psychiater in het optreden van de politicus Fortuyn een bepaald ziektebeeld dat de voorbode is van manische depressie - en aangezien ik vreselijk de pest heb aan Fortuyn vindt deze theorie bij mij een warm onthaal.

Als psychiater is zij gespecialiseerd in het alcoholisme van de ge-

neratie der ‘babyboomers’ - onze generatie dus. Gelukkig heb ik geen drankproblemen.

Over haar beroepsleven schrijft ze in het ondoordringbaar jargon van de medische stand, kennelijk aannemend dat de buitenwereld die taal van de medische wetenschap en organisatie verstaat.

Ik ben geenszins ongevoelig voor de literaire charme van deze berichtenuitwisseling met een schim uit het verleden. Op een dag zet ik ‘lieve Sylvia’ boven de verder zakelijke tekst - tenslotte heb ik in mijn herinnering nog nooit een persoonlijke brief geschreven aan een vrouw die niet van deze aanhef was voorzien. Haar reactie daarop is onverwacht heftig: ze kan er niet tegen zo te worden aangesproken, zegt ze. Een soortgelijke reactie doet zich voor wanneer ik eens achteloos heb gevraagd hoe het met haar gaat. Niemand vraagt dat ooit aan haar, schrijft ze terug.

Is het - in het licht van de latere gebeurtenissen - gemeen van mij, als ik op deze manifestaties van ongeluk toch langzamerhand een meer affectueuze toon aansla in de e-mails? Ik betoog in de e-mails, maar vooral voor mijzelf, dat het wel erg vreemd zou zijn als het welzijn van iemand met wie ik regelmatig mailtjes wisselde mij niet enigszins ter harte ging.

Langzamerhand geeft ze daarna een meer gedetailleerd beeld van zichzelf: een vrouw in het welvarende deel van Wassenaar, met een man van wie ze niet meer houdt, en hij niet van haar, een buitenhuis met boot, vier blakende kinderen, een carrière als psychiater die eigenlijk nu pas begon omdat ze vroeger in verband met de kinderen maar parttime werkte.

In menig opzicht is dat een manier van leven waaraan ik mij, toen ik twintig was, wilde onttrekken - wat in grote lijnen wel gelukt is: een huwelijk met een kuise vrouw, Wassenaar, vaderschap, burgerlijkheid. De wereld van Sylvia blijkt er een van Wassenaarse normen, waarbij passie en onverwachtheden maar een zeer kleine rol spelen. De wereld van de hockeyclub en de jaarlijkse toneelopvoering op de school van de kinderen. Van grote zekerheden, die slechts door één ding kunnen worden verstoord: ongeluk. En dat dan ook grondig, zo te lezen.

Geen wereld waarmee ik verder contact zou willen opnemen, realiseer ik me. Ik ben dus vastbesloten het contact literair te houden. Een ontmoeting ligt niet voor de hand - al was het maar vanwege het ontluisterende effect van dertig jaar fysieke veroudering. Dat schrijf ik allemaal niet - de mogelijkheid van een ontmoeting duikt trouwens in het geheel niet op. Wel zinspeel ik op het feit dat zij aan

mij de afgelopen dertig jaren weinig gemist heeft: onze levens zijn zo verschillend dat ze het met mij geen week had uitgehouden, schrijf ik schertsend.

Onderschat nooit vrouwen. Mijn lichtelijk geringschattende beoordeling van ons contact leidt tot een onverwachte reactie. Bij het openen van de volgende mail zie ik dat de missive van Sylvia wel twintig keer zo omvangrijk is als gebruikelijk. In een heftige ontboezeming legt zij uit dat de omgang met mij, destijds, een sleutelperiode was in haar leven en - meer precies gezegd - het moment dat de zaken verkeerd zijn gelopen. Ze geeft hoog op van onze zielsverwantschap, en de diepte van onze vroegere contacten die zij in onze huidige briefwisseling hervindt.

Waarom ik haar na terugkeer van vakantie dertig jaar geleden had gemeden, is haar altijd een volstrekt raadsel gebleven. Bovendien overleed kort daarna haar lievelingsoom, met wie ze veel contact had. ‘Mij ontvielen zo in korte tijd twee “essential males”,’ schrijft Sylvia in psychiatrisch jargon. ‘In mijn onzekerheid ben ik even daarna een relatie aangegaan met Jack, de vader van mijn kinderen.’ Met hem was daarentegen van weinig zielsverwantschap sprake, schrijft ze. Laat staan van liefde. In de liefde is zij, sinds onze fatale verwijdering dertig jaar geleden, eigenlijk altijd ongelukkig geweest.

Mijn voornaamste reactie op deze radicaal verschillende lezing van de gebeurtenissen, is ongeloof. Maar zij treft wel doel. Ik had mijzelf mijn krampachtige optreden van dertig jaar geleden allang vergeven, of liever gezegd het buiten de orde geplaatst. Als een scène uit mijn prevolwassenheid, die voor de beoordeling van mijn huidige persoonlijkheid niet terzake doet. En waarvan ik bovendien uitsluitend zelf het slachtoffer ben geworden - in de vorm van een paar maanden ongeluk destijds. Dat ziet Sylvia heel anders. Mijn optreden heeft wel degelijk gevolgen gehad, beweert ze. Ze zegt dat niet direct, maar in haar versie draag ik schuld. Ik ben een man die op een beslissend moment in andermans bestaan gefaald heeft.

Maar ik heb een idee. Ik herinner mij dat ik die koortsachtige brieven aan Sylvia, geschreven in de nacht dat zij naar het orgastische Griekenland was vertrokken, altijd bewaard heb. Ze liggen samen met aandenkens aan andere tijden en verhoudingen onder in een oude koffer die ik de ‘koffer van Blauwbaard’ noem, naar aanleiding van de opmerking van een vriendin die zei dat mijn omgang met vrouwen wel iets weg had van het optreden van deze sprookjesfiguur. Ik kijk maar heel zelden in de koffer van Blauwbaard, meestal als er weer verhuisd moet worden. En dan zie ik die

brieven aan Sylvia: stugge vellen, met een scherp zwart pennetje beschreven, en vol doorhalingen.

‘Aan wat dertig jaar niet geweest is, kan ik niets doen,’ schrijf ik haar. ‘Maar ik kan, door een toeval, wel nog een kleine retouche aanbrengen in de toestand van dertig jaar geleden. Ik beschik namelijk over een stapeltje brieven die ik je toen geschreven heb, maar nooit aan je verstuurd. Ik weet niet precies meer wat erin staat - ik ben ook niet van plan ze zelf nog te gaan herlezen. Mijn vermoeden is dat ze iets zeggen over de verliefde en gekwelde jongeling die ik toen was, en aan wie je weinig hebt gemist. Misschien vallen ze mee, misschien tegen, maar ik weet wel zeker dat ze zullen laten zien dat je destijds in het hart van mijn gedachten was, en voorwerp van heftige gevoelens waaraan ik mij gedwongen voelde mijzelf te ontworstelen. Ze laten zeker niet zien dat ik je misachtte, in die zin kunnen ze misschien achteraf onze verwijdering wat verzachten. Als je wilt, kun je ze alsnog krijgen. Je moet wel even laten weten waar ik ze heen moet sturen, want ik weet niet meer dan dat je in Wassenaar woont.’

Het adres is een probleem van niks, schrijft ze terug, na een ongebruikelijk lange pauze van een week. Ze staat gewoon in het telefoonboek, al is haar achternaam daar verkeerd gespeld. Ze heeft lang geaarzeld of ze de brieven wilde hebben. ‘Een dergelijke stap maakt een beetje een masochistische indruk. Indien al, dan uit jouw handen. Heb je volgende maand een keertje tijd voor een ontmoeting?’

En zo ben ik een paar weken later onderweg naar het café tegenover mijn werk, met een envelop met oude brieven. Ik heb nog even overwogen er een rood lintje omheen te doen. Dat lijkt immers passend bij liefdesbrieven, ook al zijn ze dan niet meer van nu. Het heeft me gisteravond geen enkele moeite gekost om van herlezing af te zien voordat ik ze in de envelop deed. Ik heb alleen even gecontroleerd of ze allemaal aan haar waren, en niet verward geraakt met de bescheiden van andere episodes die zich in de koffer van Blauwbaard bevinden. Het gaat, anders dan ik me herinnerde, niet om een reeks brieven, maar kennelijk om steeds dezelfde brief in verschillende versies - soms half afgemaakt, soms doorgekrast. Vermoedelijk een uitstekend idee om die niet te versturen. Maar beloofd is beloofd.

Het is dat ze op de afgesproken tijd op de afgesproken plaats zit, anders had ik Sylvia niet herkend. De archieven van Blauwbaard bevatten geen foto van haar, en mijn eigen visuele herinnering was, voor het weerzien, meer dan vaag: een vrij tanig voorkomen, een

grote neus en fijne blonde haartjes op haar onderarmen. Dat blijkt allemaal nog te kloppen, maar de vrouw die tegenover mij zit, komt mij desondanks volledig onbekend voor. Dat wordt er in het uur dat we tegenover elkaar aan het tafeltje zitten niet beter op. Nadat zij de envelop in haar tas heeft gestopt, voeren we een gesprek zonder kraak of smaak, waarin ik voor de koetjes en kalfjes zorg en zij zich vooral op de vlakte houdt.

Dat zij in de dagen voor de ontmoeting per e-mail erotische toespelingen heeft gemaakt, draagt niet bij tot spontaniteit mijnerzijds. Zo heeft zij verteld over medische conferenties in het buitenland, waar zij vaak last heeft van collega-psychiaters die ongevraagd een hand op haar knie leggen. Nadat ik ijlings had teruggeschreven dat het geenszins mijn stijl is om vrouwen ongevraagd te attaqueren, heeft zij - zonder een spoor van ironie - teruggeschreven dat ik tot de categorie mensen behoor die best een hand op haar knie mochten leggen.

De vrouw die tegenover mij in het café zit, wekt geenszins de indruk op het verleidsterpad te zijn - of de normen voor uiterlijke uitmonstering moeten in Wassenaar heel anders zijn dan in de rest van de wereld. Haar uiterlijk stemt treurig: een grijze, bloempot - achtig geknipte haardos, de knieën verborgen in een vormloze katoenen broek, het bovenlichaam gehuld in een vaal, bruinig jasje. Tijdens het gesprek herinner ik me dat ze nogal zware wenkbrauwen had, maar die blijven onder dat grijze haar verborgen. Ze heeft een vreemde, lijkkleurige make-up op. Ongeluk maakt lelijk.

Tot mijn opluchting wil ze na een uurtje afrekenen. We kunnen nog een blokje om, oppert ze, en misschien kan ik haar dan begeleiden naar de parkeergarage, want in de namiddag begint haar dienst als psychiater weer. De koetjes en kalfjes kabbelen verder tijdens een wandeling door de foeilelijke winkelstraat. Tot mijn lichte ontsteltenis wil ze me een arm geven. Maar daar heb ik een hekel aan. ‘Dat is voor bejaarden,’ zeg ik. ‘Hoe gaat het met je zusje,’ vraag ik dan schielijk. Maar die heeft, om redenen die ze niet verder toelicht, voor haar volkomen afgedaan.

Dan heb ik een adembenemend moment van herkenning: ze werpt me, van terzijde, een ironische glimlach toe, waartoe ons gesprek geen directe aanleiding biedt maar die ik me heel goed van vroeger herinner, en die me trefzeker dertig jaar terugplaatst; naar de indruk dat deze vrouw niet is te vertrouwen.

Destijds had ik - neem ik aan - op zulke momenten mijn gevoel van onbehagen over die blik verdrongen, en gemeend dat ik extra mijn best moest doen om bij haar in de smaak te vallen. Na dertig

jaar ervaring is de conclusie ondubbelzinnig: deze vrouw is niet voor mij. Ten onrechte, realiseer ik me in een flits, heb ik al die tijd gedacht dat alleen mijn eigen gefrustreerde geest haar uit mijn leven heeft willen verwijderen. Niets van aan: ik heb destijds intuïtief de juiste keus gemaakt. Weg dertig jaar smaad.

Het moment van kortsluiting tussen heden en verleden maakt dat ik heel even nauwelijks op mijn benen kan blijven staan. Juist op dat moment zijn we echter bij de trap van de ondergrondse parkeergarage aangekomen en werpt Sylvia zich bruusk in mijn armen, met een kracht die doet vermoeden dat ik haar - hier en nu - kan bezitten. Met enige moeite transformeer ik de omhelzing in een amicale kus op beide wangen, waarop zij zich met een ruk van mij afwendt en de trap naar beneden afloopt - mij ondanks alles met een begin van seksuele opwinding achterlatend. Haar grijze haardos drukt bittere teleurstelling uit: ik ben ten tweeden male tekortgeschoten. Ik zou over de ontmoeting tevreden kunnen zijn, maar ben dat niet. Met een gevoel van paniek loop ik terug naar mijn werk, om daar meteen fanatiek alle sporen van de e-mailwisseling met Sylvia op de computer uit te wissen. De volgende ochtend komt er een mail met commentaar op mijn oude brieven, die ik zonder lezen weggooi. Daarna mailt ze nog een heuse liefdesverklaring, die ik alleen vluchtig lees en beantwoord met een zinnetje dat het tussen ons bij dat kopje koffie en zo nu en dan een kameraadschappelijk mailtje zal blijven. Daarop mailt ze terug: ‘Begrepen. Over en uit.’

Er is altijd een prijs in de liefde, waarvan je je meer rekenschap geeft als de liefde voorbij is. Dat geldt zelfs voor twee vluchtige, vreugdeloze episoden. Mijn nieuwe voldoening over een juiste beslissing van dertig jaar geleden wordt ruimschoots tenietgedaan door het gevoel dat ik het niet zover had moeten laten komen. Ik had met die oude brieven de pretentie haar beleving van dertig jaar terug bij te stellen, maar wat is bijgesteld, is mijn eigen autobiografie. Ten goede wellicht - maar de prijs van mijn verwarring is hoog. Dat ligt kennelijk anders in Wassenaar. Na enkele maanden stuurt Sylvia mij nog één keer een mailtje: ‘Hierbij wil ik je even laten weten dat ik je na wat er gebeurd is in mijn herinneringen heb opgeborgen. Als een goede herinnering.’

Atte Jongstra
De wijsheid van helemaal niets
(Vrij naar Andersen)

Er was eens een jongeman die had besloten voor Pinksteren dichter te zijn en daar zijn brood mee te verdienen. Hij wist dat dichten begint met goed naar anderen en naar de wereld te luisteren en te kijken. Hij studeerde dat de stukken er afvlogen, maar de kunst om aan wat hij zag en hoorde, om aan andermans woorden iets eigens te knopen werd hij maar niet machtig.

Wat leefden dichters vroeger lang en gelukkig, dacht hij. Toen was het geen kunst om onsterfelijk te worden: de wereld fluisterde je als vanzelf schoonheid in. Zelfs nog maar honderd jaar geleden was er nog genoeg om een gedicht van te maken. Maar het is voorbij, de wereld is uitgeschreven, ik ben te laat geboren!

Toch wilde hij niet opgeven en studeerde door, tot hij ziek werd, van bittere wanhoop. Hij versleet vele dokters, de meeste schudden het hoofd bij zijn klachten, tot hij bij zijn huisarts terugkeerde, die de patiënt in het oor fluisterde dat hij nog steeds weinig kon betekenen, maar dat er een wijze, oude vrouw aan de Achterweg woonde en dat die vrouw als enige misschien iets voor de dichter kon doen.

‘Wat?’ riep de dichter. ‘Die? Maar die woont hier vlakbij! Ik hoef maar voor de kerk langs te lopen, het fietspad af en dan sta ik voor haar huis!’

‘Juist,’ zei de dokter. ‘Die.’

Binnen tien minuten stond de dichter voor de rij bessenstruiken, waarin onbekommerd gekwinkeleer van het vogelenorkest. Piccoloblazers als de tjiftjaf, een uil die een klarinet verklankte, en natuurlijk een vinkje dat zijn ‘pink’ sloeg als uit een xylofoonhoutje. Jongstra vroeg zich af of er een grens was aan het repertoire van dit orkest, want de specialisten van het atonale - Schönberg-freaks als de ekster of de spreeuw - had hij nog niet gezien. Misschien was het omdat hij aan de laatste vogel dacht, dat hij het gerucht van vleugels hoorde en luchtbeweging ter hoogte van zijn rechteroor voelde, gekriebel op zijn schouder. Voorzichtig wendde hij het hoofd en keek

in de brutale zwarte knikkertjes van een spreeuw. Verder waren er de merels, de leeuweriken en de nachtegalen, krijsend cirkelde een buizerd in de lucht, een spreeuwenzwerm wolkte langs, hij nam een mus waar die de pootjes angstvallig om de dakrand klemde, hij meende een vinkje te horen jupen, tussen het bladergroen dook het felle geel van de wielewaal op, zwaluwen scheerden alleen of in formatie rakelings langs zijn hoofd.

Achter de bessenstruiken zag hij haar huisje, een klein exemplaar van het type boerderij dat je in die streek veel zag. De dichter herinnerde zich hoe kaal het erf in zijn jongensjaren was geweest, maar toen zij er was komen wonen had ze van alles geplant en nu was het een fraaie tuin, waarin licht en schaduw elkaar met wisselend succes bevochten en groen als derde partij toch de overhand hield, afgewisseld met de bonte kleuren van alle bloemen in de sierperken. Hij zag dit natuurlijk niet allemaal vanaf zijn standplaats achter de struiken, hij was intussen doorgewandeld en haar erf opgestapt. Waar hij constateerde dat ook haar huis liefde en onderhoud ademde. Achter in de tuin zag hij een paar bijenkorven in een eenpersoonsveldje aardappelen en...

‘Dat is een mooi beeld voor onze fantasieloze tijd,’ mompelde de dichter. ‘Over zo'n veldje aardappelen of een bijenkorf is wel alles gezegd.’

‘Schrijf dat nou eerst maar eens op,’ zei de oude, wijze vrouw, die ineens naast hem stond. ‘Dat heb je in ieder geval al bedacht. Kruimels zijn ook brood. Ik weet wel waarom je hier bent... Je kunt niks bedenken en wilt toch vóór Pinksteren dichter zijn.’

‘Tegenwoordig is alles minder. Alles is al opgeschreven.’

‘Nee,’ zei de vrouw. ‘Vróeger was alles minder. Wijze vrouwen op zekere leeftijd werden verbrand, dichters leefden op een lege maag. Het heden is de beste tijd die je je kunt voorstellen. Alleen: jij kunt dat niet bedenken. Je luistert niet scherp genoeg.’

‘Er is hier en nu stof te over voor dichters,’ ging ze verder. ‘Maar ze moeten het wel zelf vinden. Je kunt het in mijn Salomonszegel aan - treffen, in m'n Sanvitalia, m'n Saterstoelen... Je treft het in Schaafstro, Scheefkelk, Scherpgras, Schismatoglottis, Schizanthus, Schizostylus, Schubwortel, Sempervivum, Siddergras, Slangenwortel, Sluierkruid, Sneeuwroem, Speenkruid, Sprekelia en zo kan ik de hele bliksemse inventaris van mijn tuin wel opnoemen. En als jij denkt dat uit vreemde verschijnselen als skeletteermotjes, smucht, snotkokers of

snuittorren geen fraaie verzen te halen zijn, dan heb je het mooi mis.'

Toen gaf de oude, wijze vrouw de dichter haar bril en liet hem haar gehoorapparaatje indoen. Dan kon hij de poëzie zelf overal in zien en horen.

De dichter werd door haar midden in een bloembed gezet, en nu, met zijn voeten in de Sprekelia's riep hij verheugd: 'Ik voel het aankomen! Ze zingen gewoonweg!'

'Goed,' zei de oude, wijze vrouw. 'Nu ga je in het aardappelveldje staan.'

De dichter hoorde een woord dat hij onmiddellijk heel mooi vond klinken, Solanum tuberosum. De hele geschiedenis van de aardappel werd hem ingefluisterd. Hij hoorde hoe de beroemde Clusius tevergeefs had geprobeerd de pieper in Wenen te introduceren, dat hij daar een kwaal aan overhield die je rustig 'patattomanie' kunt noemen en die in regelrechte waanzin ontaardde toen een Franse apotheker met de ontdekking van de aardappel aan de haal ging. Hij hoorde cijfers omtrent de samenstelling van de aardappel: vijfenzeventig procent water, twintig procent zetmeel, twee procent eiwitten, één procent bouwmateriaal voor celwanden.

Gek, dacht hij. Wat zit er toch een muziek in de aardappel!

'Juist,' zei de oude, wijze vrouw. 'Ga nu bij de Sleedoorn staan. Die struik daar.'

'We hebben familie wonen in het land waar de aardappelen zijn geboren,' hoorde de dichter. 'Maar onze neven en nichten wonen noordelijker. Ze zijn als vikingen van Noorwegen weggezeild, stuurden westwaarts door mist en storm naar het onbekende, vonden dat achter de ijs- en sneeuwgebieden en daar wortelden ze. En omdat de vikingen niet vaak wijn hadden gedronken dachten ze dat wat ze van onze pruimen persten wijn was en dus noemden ze dat onbekende land *Vinland*.'

'Een romantisch verhaal, allemachtig!' stamelde de dichter, maar de oude, wijze vrouw nam hem alweer mee, ditmaal om het leven der bijen in de korf te beluisteren. Het bracht de dichter zo mogelijk tot nog grotere verrukking.

'Wat een nijverheid en industrie, wat een arbeidsverdeling en grootse gezamenlijke productie. Dat dat zo schitterend kon zijn, en diep!'

'Ja,' zei oude, wijze vrouw kortaf, alsof ze alles al wist. 'En nou ga je nog op de regenput staan...'

De dichter zag de kerk uitgaan en de kerkgangers langs het fietspad naderen. Hij ving gesprekken op die hij nooit had gehoord. Over de smaak van melk, de geur van hooi, de kleur van bloed als je je aan een Sleedoorn prikte, een koe in de sloot, een veulen in de lentewei, de regen tikkend op een strodak...

‘Zo dan,’ zei de oude wijze vrouw. ‘Genoeg gehoord.’

Ze nam de bril van zijn neus en trok het gehoorapparaat uit zijn dichtersoor.

‘Nou hoor en zie ik ineens niks meer,’ zei de dichter teleurgesteld.

De oude, wijze vrouw haalde haar schouders op: ‘Tsja, dan haal je het niet voor Pinksteren. En als ik je een goede raad mag geven: vergeet je dichterschap. Dat wordt nooit wat. Misschien ben je meer geschikt voor klerk, of loopjongen.’

Maar de jongeman kan zijn dichterschap nog niet laten varen.

‘Wat zou u er anders van denken...’ begint hij.

‘Nou?’

‘Als ik een mooi vers over u zou schrijven?’

Ineens verdwijnt haar pinnigheid als bij toverslag. De zon breekt door op haar gerimpelde gezicht, en het begint te regenen: schuddebuikend, met natte wangen laat ze zich neer op het bankje onder de bessenstruiken. Als de jongeman allang is vertrokken lacht ze nog.

Een loopjongen zou hij niet worden, heus hij had kwaliteiten. Toen hij eenmaal op leeftijd was kon hij zich een onbekrompen woning veroorloven, een geklede jas, een mooie bloemengravure voor aan de muur bij het raam. Een ruim bemeten volkstuin had hij ook, waar hij zat als het maar even kon. In die tuin, als hij in zijn zomerstoel zo'n beetje zat weg te dromen herinnerde hij zich soms het bezoek aan die oude, wijze vrouw. Soms ook zat hij simpelweg te genieten en een enkele keer betrapte hij zich op de gedachte dat er ooit een dichter op zou staan die zijn eenvoudige geluk, de poëzie van hem daar in die tuin, onder woorden zou brengen.

‘Of misschien moet ik het toch zelf eens proberen,’ mompelde hij.

Maar op dat moment was de herinnering aan die oude, wijze vrouw al weer heel ver weg en werd hij bevangen door een koorts die hem dwong snel aan wat anders te denken. Want die wijsheid had hij uiteindelijk toch weten te bereiken - een leegte die je rust, ontspanning, die je ‘helemaal niets’ zou kunnen noemen.

Jos de Wit
Verklaring der tekens

Tommie had al op de achterbank van de bus plaatsgenomen, terwijl Janusz met zijn dunne stemmetje aan de chauffeur probeerde duidelijk te maken dat hij zijn portefeuille verloren had. In die portefeuille zat zijn abonnement. De chauffeur, een forse vrouw in een verschoten paracommandojasje, kauwgom in haar mond, schudde ongeduldig haar hoofd. ‘Zit hij echt bij jou op school?’ riep ze ten slotte naar achteren. Tommie knikte. Ja, Janusz Kuzniak, officieel een Pool, in werkelijkheid afkomstig van een andere planeet, de Planeet van de Weekdieren, zat bij hem op school.

‘Nu ben je een zwartrijder,’ zei hij tegen Janusz die met rode oortjes naast hem was komen zitten. ‘Als de controleur komt, zit je zwaar in de problemen. Zonder ticket ben je illegaal.’

Ze reden evenwijdig met de dijk, langs onder water gelopen fietspaden en in de steek gelaten boerderijen met gesloten luiken en ingestorte daken. Grauwe schapen graasden op hoger gelegen weiden. Tommie en Janusz waren de enige passagiers. Boven de harmonicadeur flikkerde een rood lampje, als in paniek. De chauffeur stopte bij elke verlaten halte en riep dan door de geopende deur de naam van een gehucht. Janusz wilde weten waarom ze dat deed en Tommie die het zelf ook niet wist, zei: ‘Dat is nog te ingewikkeld om aan jou uit te leggen, daarvoor woon je nog niet lang genoeg in onze wereld.’

Janusz zei dat hij bang was om naar huis te gaan, omdat in zijn portefeuille behalve het abonnement ook een biljet van vijftig euro zat, dat zijn moeder hem die morgen had meegegeven om het schoolgeld te betalen. ‘Dat ziet er slecht uit voor jou, Janusz Kuzniak,’ zei Tommie, terwijl hij met zijn mes in de bekleding van de bank voor hem kerfde. ‘Wie zijn schoolgeld niet betaalt, wordt uitgesloten, zo gaat dat in onze wereld. Als je meekomt naar mij thuis kunnen we samen nagaan waar je overal bent geweest. Alleen zo kunnen we je portefeuille terugvinden. We moeten jouw dag van vandaag reconstrueren. Begrijp je dat woord?’ Janusz staarde glazig

naar de lange repen die Tommie uit de bankbekleding had gesneden. Toen sprongen de tranen in zijn ogen.

Janusz moest eigenlijk een halte verder eruit, maar liet zich overhalen om een eindje met Tommie mee te wandelen. Ze klommen op de dijk en loerden over de rand naar de bulderende rivier, die uit haar oevers was gebarsten en van witgloeiend staal leek te zijn. De akkers stonden blank, met hier en daar een eilandje vol bewegende grijze stippen. Tommie staarde ernaar in trance tot de wind pijn aan zijn ogen begon te doen. ‘Als ik jou was, ging ik nu nog niet naar huis,’ riep hij boven het gebulder uit, terwijl ze weer naar beneden klauterden, ‘ik zou eerst zorgen dat ik m'n portefeuille terug had.’ Maar hij was er niet zeker van of Janusz hem had verstaan.

In Tommies straat heerste een zenuwachtige drukte. Mensen sleepten hun inboedel naar buiten en laadden die op vrachtwagens. Van sommige huizen, die al verlaten waren, waren deuren en ramen dichtgetimmerd. Ze liepen langs een café, waarvan de deur openstond; donkere mannen rookten lange gele sigaretten en discussieerden luid in een vreemde taal.

‘Niet kijken,’ zei Tommie. ‘Als je kijkt, ben je verloren. Ze komen van de planeet der duisternis.’ Hij legde zijn arm rond Janusz' schouders. Enkele dagen geleden was hij bij de directeur van de school op het matje geroepen omdat hij Janusz zou hebben gedwongen zijn broek te laten zakken in het toilet. Dat had hij ontkend, maar de directeur geloofde hem niet. ‘Er zijn al eerder klachten over jou geweest,’ zei hij, ‘jij bent groot en sterk en je maakt daar misbruik van.’ Terwijl de kleine Janusz, die nog maar een halfjaar in België woonde, het zo voorbeeldig deed op school. Janusz was ieders lieveling, zelfs de meisjes vonden zijn ingestudeerde maniertjes schattig.

‘Nee, het ziet er niet goed uit voor jou,’ zei Tommie toen ze voor het huis aankwamen, ‘maar je hebt geluk dat ik er ben om je te helpen.’ Hij knipoogde naar Janusz. ‘Je moet morgen tegen de directeur zeggen dat ik jou een veilig gevoel geef,’ zei hij, ‘wil je dat voor me doen?’

Janusz wilde eerst niet mee naar binnen gaan, maar Tommie duwde hem over de drempel. ‘Je hoeft je voeten niet te vegen,’ zei hij, ‘mijn mama is toch niet thuis. Ze is administratief verantwoordelijke in een Amerikaans bedrijf en moet overuren maken. Jouw mama poetst, dat weet ik wel, maar daar hoef je je niet voor te schamen. Wat moet ze hier anders doen? Niemand verstaat haar.’

In het huis hing de rotte geur van regenweer, die uit het rioolput-

je in de veranda opsteeg. Janusz hield zijn zakdoek meisjesachtig voor zijn neus terwijl ze zich langs de dozen met huisraad en andere spullen, die Tommies moeder in de gang had opgestapeld, naar de keuken wurmden. Op de tafel stonden een glas en een fles water; onder een doosje lag een briefje: ‘Pillen niet vergeten. Afwas doen. Mama.’ Tommie nam twee pillen uit het doosje en gooide ze in de vuilnisbak. Dat had hij vanmorgen ook gedaan. Hij draaide de kraan open. ‘We moeten eerst de afwas doen,’ zei hij.

‘Daar heb ik geen tijd voor,’ wauwelde Janusz vanachter zijn zakdoek, ‘ik moet naar huis, ik ben al te laat.’

Tommie keek hem verbaasd aan. ‘In onze wereld is het heel normaal om af te wassen als je ergens op bezoek gaat,’ zei hij. ‘Doe je dat niet, dan ben je onbeleefd en asociaal. Begrijp je dat woord?’ Hij spoorde Janusz aan met harde porren tegen diens schouder, maar pas toen hij zijn mes tevoorschijn haalde, gaf Janusz toe en begon met lange vingers de borden in het water te leggen.

‘Als jij afdroogt,’ klaagde Janusz, angstig achterom loerend naar het mes in Tommies handen.

Tommie voerde een schijngevecht, maaiende bewegingen in Janusz' richting makend. ‘Voor een stomme Pool ben je niet slecht,’ fluisterde hij, maar luid genoeg dat Janusz het zou horen, ‘maar om in onze wereld te overleven, moet je sneller zijn.’

Plots veinsde hij de bel gehoord te hebben, haastte zich naar de voordeur, terwijl hij over zijn schouder riep: ‘Dat zal de directeur van de brandweer zijn. Werk jij verder, ik kom je meteen helpen.’

Buiten waaiden geclaxonneer en geroep hem tegemoet. Een manoeuvrerende vrachtwagen versperde de doorgang. Vanuit de schaduw van het portaal observeerde hij de bewegingen in de straat. De mensen ruimden hun huizen leeg en barricadeerden de deuren. Ergens flakkerden zwaailichten op. Een vrouw met rubberlaarzen stapelde zandzakjes voor een kelderraam. ‘Ze vluchten voor de zondvloed,’ fluisterde Tommie voor zich uit, ‘het zijn schijtluizen.’ Hij bleef kijken tot hij er zeker van kon zijn dat Janusz met de afwas klaar was.

‘Zoals ik al zei, dat was de directeur van de brandweer,’ zei hij, de keuken binnenstappend. ‘Die kennen wij persoonlijk heel goed.’

Janusz had de schone vaat op tafel gezet, zijn wangen gloeiden alsof onder zijn kikkervishuid een vuurtje brandde. ‘Nu moet ik echt naar huis,’ zei hij voorzichtig.

Tommie schudde zijn hoofd. ‘De directeur van de brandweer zei dat we binnen moesten blijven.’ Het idee kwam bij hem op dat Janusz' lichaam nog bleker was dan zijn gezicht, misschien doorzich-

tig als een goudvis, zodat je zijn ingewanden kon zien, zijn gezwollen darmen en zijn bloederige kloppende hart. Hij zou met ‘Janusz de doorschijnende Pool’ door het land kunnen reizen en aan alle kinderen demonstreren hoe een vreemdeling er vanbinnen uitzag. Daar zou hij geld voor kunnen vragen. Hij zei: ‘De directeur van de brandweer zei ook dat we ons naar een hoger gelegen plaats moesten begeven.’

‘Waar ik woon is het hoger dan hier...’ zei Janusz snel.

‘We zitten vast,’ onderbrak Tommie hem. ‘De wegen zijn ver - sperd. Een brandweerman gaat naar jou thuis zeggen dat je veilig bent, bij mij, zodat je mama zich niet ongerust hoeft te maken. Daar heb ik voor gezorgd. Begrijp je wat ik gezegd heb?’

Met zijn boekentasje in de hand staarde Janusz langs Tommie de gang in. Er zweefde een valse glimlach om zijn lippen, alsof hij alles begreep, maar daar het zijne van dacht.

‘We moeten jouw dag van vandaag nog reconstrueren,’ zei Tommie, ‘of was je dat vergeten? Daar mogen we niet te lang mee wachten, anders vinden we je portefeuille nooit meer terug. Wat zou jij doen als je een portefeuille vond, zou je die eerlijk teruggeven met alles er nog in? Ja? Ik geloof er niks van.’ Hij greep Janusz vast toen die langs hem wilde wegglippen. In een opwelling kuste hij hem op de mond waarbij hij zijn tong naar binnen probeerde te duwen. Maar Janusz hield de lippen stijf op elkaar geklemd, rukte zich los en riep: ‘Nee, dat wil ik niet.’

‘Nee, dat wil ik niet,’ imiteerde Tommie Janusz' piepstemmetje, zijn hand meisjesachtig omhoogwerpend. ‘Ik zou je kunnen hypnotiseren, dat kan ik, dan heb je niks meer te willen. Onder hypnose herinner je je ook alles, dat is een voordeel. Maar dan moet je wel meewerken, anders lukt het niet. Je moet alles begrijpen wat ik zeg en daar is jouw Nederlands nog niet goed genoeg voor.’

Op het hoogste punt van de in terrasvorm aangelegde tuin stond het oude tuinhuis, Tommies geheime schuilplaats, enigszins verborgen onder het extravagante kapsel van een enorme lindeboom. Terwijl hij Janusz voor zich uit naar boven duwde, zag Tommie over de ondergelopen akkers beneden hen een ondoorzichtig waas, dat snel hun richting uit waaide en regen bleek te zijn. Ze haastten zich naar binnen, maar een eerste harde vlaag had zich al over hen uitgestort.

‘Doe die natte kleren uit,’ zei Tommie. ‘Hier hoef je je niet te schamen, niemand ziet je.’ Hij was er niet zeker van of Janusz hem had verstaan vanwege het luide gekletter van de regen op het dak. ‘Ik

kan je niet dwingen,' zei hij, 'hoewel ik dat zou moeten doen, want ik ben verantwoordelijk voor jou. Als jij morgen ziek bent, is de directeur kwaad omdat ik jou in natte kleren heb laten rondlopen.'

Janusz reageerde niet. Rillend en met duidelijke weerzin loerde hij naar de rommel om zich heen. Op de vloer lag een vuile matras in een kluwen van touwen, plastic speelgoed en afgedankt tuingereedschap. Er was een oude kast, volgepropt met afgedankte spullen en bij het enige raam, dat uitgaf op de grijze verregende akkers, stond een teakhouten bureau, volgeplakt met stickers.

'Hier ben je veilig,' zei Tommie, die met zijn mes in de hand voor de deur had postgevat, 'maar je moet je wel uitkleden, anders word je ziek. In onze wereld is bloot geen schande. Hoor je me? Ben je je tong verloren? Versta je wat ik zeg?'

Maar Janusz schudde koppig zijn hoofd. 'Ik blijf hier niet,' zei hij, 'het is laat en ik moet nog huiswerk maken.'

'Dat kun je net zo goed hier maken.' Tommie stapte op Janusz af, trok de boekentas uit zijn handen en kieperde de inhoud over het bureau uit. 'Ondertussen reconstrueer ik jouw dag van vandaag. Of wil je je portefeuille niet terugvinden?' Hij gaf Janusz met zijn knokels een harde tik tegen het hoofd. 'Komt er nog wat van?'

Met tranen in zijn ogen ging Janusz aan het bureau zitten en begon te werken. Vanwege het schaarse licht moest hij zich diep over zijn blad buigen. Hij schreef: 'Janusz Kuzniak, klas 2A, schooljar 2002-2003, 5 maart 2003. PLATTEGROND KLASLOKAAL EN VERKLARING DER TEKENS.'

Tommie las over zijn schouder mee en zei: 'Natte kleren gaan stinken, maar jij moet het zelf weten als je je niet wilt uitkleden, ik ga je niet dwingen.' Met een snel gebaar trok hij het papier van Janusz naar zich toe en kerfde erin met zijn mes. 'Er staan stomme kutfouten in,' riep hij, 'en niet in inkt, het klad moet altijd in potlood, je mag ook nooit je naam schrijven voor het werk af is. Dat zijn regels die je als buitenlander moet leren. Begin maar opnieuw. Als je klaar bent, mag je naar huis.'

Terwijl Janusz snikkend opnieuw begon, ijsbeerde Tommie van het raam naar de deur en terug, zwaaiend met zijn mes. 'Waar heb je uitgehangen vandaag? Dat moeten we op een rijtje zetten. Ben je op het toilet geweest? Heb je je daar afgetrokken? Ik moet alles weten, begrijp je, alles, anders heeft een reconstructie geen zin.' Een plotselinge woede kwam in hem op omdat Janusz niet antwoordde. 'Je huilt op je blad, sukkel. Maar goed dat ik je zei in potlood te werken, anders was de inkt uitgelopen en kon je weer helemaal opnieuw beginnen. Dat moet je morgen tegen de directeur zeggen, dat ik je heb

geholpen met je huiswerk, zodat je geen stomme kutfouten maakt. Of ga je weer liegen?'

Tommie stond achter Janusz en dacht aan wat zijn mama tegen de directeur had gezegd. Ze had gezegd: 'Het is het woord van mijn zoon tegen dat van die vreemdeling.' Hij voelde over de scherpe rand van het mes en zei: 'Ik wil jou helpen, maar je werkt niet mee. Je wilt je niet uitkleden, je antwoordt niet op mijn vragen.' Maar Janusz leek hem niet te horen en werkte onverstoorbaar verder.

De directeur had geantwoord: 'Wij hebben niets tegen uw zoon, wij houden van al onze leerlingen.'

'Jij wil je dus niet aanpassen aan onze wereld?' fluisterde Tommie. Er klonk nu een vreemd geluid in zijn hoofd, een soort getrommel waarvan het ritme dwars tegen het geroffel van de regen op het dak inging. De directeur had ook gezegd: 'Vindt u ook niet dat Tommie beter naar een speciale school zou gaan, een school met kleinere klassen en meer handenarbeid? Hij heeft al een jaartje moeten overdoen.'

'Jij wil je portefeuille niet terugvinden?' zei Tommie. 'Versta je wat ik zeg? Antwoord.' De trommels sloegen luid tegen de binnenkant van zijn schedel, alsof ze vertwijfeld een uitweg zochten. 'Jij wil een stomme Pool blijven?' Toen Janusz nog altijd niet reageerde wierp hij zich woedend op hem. Ze vielen op de grond. In de korte worsteling die ontstond, grabbelde Tommie een touw naar zich toe waarmee hij Janusz de handen op de rug bond.

'Ik bind je vast zodat het water je niet kan meesleuren,' hijgde Tommie, 'maar dan moeten wel je natte kleren uit, want touwen glijden weg op natte kleren.' Met een snelle haal van zijn mes sneed hij Janusz' riem open en probeerde vervolgens diens broek naar beneden te trekken. Janusz begon te schreeuwen, in zijn taal, vermoedde Tommie, want hij herkende alleen het woordje 'mama'. 'Misschien is jullie huis al overstroomd en je mama verdronken. Dan moet je naar een asielcentrum voor buitenlandse kinderen. Ben je na een maand niet opgehaald, dan snijden ze je de keel door. Zo gaat dat in onze wereld. Dat doet geen pijn en bespaart ons kosten.' De trommels in zijn hoofd gingen nu zo hevig tekeer dat hij zijn eigen woorden niet meer kon horen. Door een plotse paniek bevangen liet hij het mes vallen en rende naar buiten, naar de regen, die in half gestolde stalen stralen op hem inbeukte.

Wat Tommie zich later herinnerde, zittend naast zijn mama op de voorste bank van de bus, waren de trommels in zijn hoofd. En hij voelde de handen nog die hem vasthielden terwijl zijn mama hem

de pillen diep in zijn mond propte. Ze knepen zijn neus dicht en inspecteerden zijn mond. Goedkeurend gemompel en applaus, dat herinnerde hij zich. Nu was het avond en een grijze schemer belemmerde het uitzicht.

Het was dezelfde bus waarin hij en Janusz enkele uren voordien naar huis waren gereden. Boven de harmonicadeur flikkerde nog altijd het rode lampje. Aan het stuur de fors gebouwde vrouw in het versleten paracommandojasje, zenuwachtig kauwend naar haar eigen spiegelbeeld in de regen. Harde vlagen geselden de zijkant van de bus. Ze volgden dezelfde route, maar dan in omgekeerde richting, langs verdronken akkers in de schemer. Achter de dijk brulde de stroom boven het getril van de motor uit. Vlak voor ze waren vertrokken was Tommies mama, na een laatste inspectieronde door het huis, ook een kijkje gaan nemen in de geheime schuilplaats. Ze was teruggekomen met het blad van Janusz. ‘Huiswerk?’ had ze gevraagd. Over Janusz zei ze niets. De schijtluis was gevlucht.

‘Dat heb je heel mooi gedaan,’ zei ze nog maar eens, wijzend naar het blad dat Tommie uit zijn boekentas had gehaald - hij kreeg niet genoeg van haar complimenten.

Ze waren niet de enige passagiers. Achterin zaten donkere mannen en vrouwen tussen oude koffers geprangd. Ze spraken geen woord en keken star voor zich uit, alsof ze alle hoop hadden opgegeven. ‘De ratten verlaten het zinkende schip,’ zei Tommie zachtjes, zodat zijn mama het niet kon horen. De buschauffeur keek wantrouwig in haar achteruitkijkspiegel en gromde: ‘Straks checken of ze niets beschadigd hebben.’

‘Ik moet het nog in inkt zetten,’ zei Tommie, ‘pas dan schrijf ik mijn naam, zo werk ik altijd.’ Ze reden langs boerderijen afgezoomd met onnozele muurtjes van zandzakjes, waar een oude man overheen had kunnen springen. Het werd vlug donker nu. Zijn mama trok hem dicht tegen zich aan, ze duwde haar neus in zijn haren, ze was trots op hem.

Het jaar voordien waren ze niet met de bus, maar met de auto naar het dorp gereden, waar toen ook een tijdelijk opvangcentrum was ingericht. Het zou weer zijn zoals toen, bedacht Tommie, natte lichamen in een betonnen ruimte - maar een eigen auto had veel goedgemaakt. Toen was zijn papa er nog bij geweest.

De plattegrond was getekend op schaal 1:50. De banken hadden namen gekregen. Tommie achteraan in de hoek, Janusz, het weekdier, helemaal vooraan. Naast elke bank een boekentas. Op elke boekentas het symbooltje van de euro, zag hij nu, dat volgens de verklaring der tekens onder aan het blad ‘portefeuille’ betekende.

Met een schok ontdekte hij dat er in Janusz' boekentas geen portefeuille zat en in die van hem twee. Hij keek snel op naar zijn mama. Dat moest hij uitgommen voor ze het zag. Dat was een leugen. Zijn woord tegen dat van Janusz.

Later schoot hij wakker door een plotse zwenking van de bus. Ze vertraagden. De chauffeur loerde in haar achteruitkijkspiegel. ‘Ik vertrouw dat volkje niet,’ mompelde ze, ‘ze zijn zo stil, veel te stil, wat voeren ze daar uit.’ Ze stopte abrupt en liep snel naar achteren. ‘Dacht ik het niet,’ hoorde Tommie haar snauwen. ‘Wie heeft er met zijn mes in de bank zitten snijden? Daar haal ik de politie bij. Daar staan zware boetes op. Jij daar, jij hebt een mes, geef het maar toe, jij hebt het gedaan.’

Buiten was niets meer, alleen nog water dat ze niet zagen. Een druppel licht in een zee van duisternis, dat waren ze. Tommie moest denken aan een droge rivier in een lange hete zomer, hijzelf over de warme keien hinkelend naar de andere oever. Hij hoorde de chauf - feur achter zich roepen. Er ontstond een discussie, gestommel. Een zware mannenstem vloekte. Zijn hoofd tegen de schouder van zijn mama streelde Tommie de vreemde bobbels in het blad waar de tranen van Janusz waren gevallen.

Huub Beurskens
Goulash

Het was zo'n zomerse zondagochtend waarop je, eenmaal in het bos, niet meer van je plek wilt. Met in je onmiddellijke omgeving zoveel vogelkeelgeluiden, verheven weelderigheid van manshoge koningsvarens, knisperen en openklikken van dennenappels, geritsel van spitssnuitig en kraalogig muizenvolk, zoemen, sidderen, springen, kruipen, handtastelijkheden en gevoel-spriet of zomaar chitinegeglinster van insecten, geuren van dauwvochtig bekermos en meer van zulk fascinerend besmuikt geweld dat je holmisselijk maakt van verdriet als je er op latere leeftijd ongevraagd aan moet denken. Zo'n passende zomerse zondagochtend was het voor een gezamenlijke wandeling van twee gezellen in vroegoud zwijgen.

Om halftien had Prahl op de deur geklopt van Bokhouts verblijf, de met de aanschaf van de elektrische wasmachine vrij gekomen waskeuken achter de leder- en lijmgeurige schoenlapperswerkplaats van Bokhouts pa. Nadat hij Prahl een viertal minuten van zijn leven wachtend had laten slijten, had Bokhout geopend. Brandgevaarlijk, want alom aangrenzend omhaard, klemde hij een rokende sigaret tussen zijn gesprongen lippen, een van zware shag en een soort kladblokpapier gedraaide smoker die nog het meeste weghad van een bobbelworstvormige stengelgal zoals je die kunt aantreffen op de braam. Met zijn linkerhand omvatte Bokhout zijn volle zwarte kroesbaard bij de kin om de hand vervolgens half geopend tot op de hoogte van zijn borstbeen over de baard naar beneden te laten strijken. Weinig jongens van zeventien zijn in staat tot zo'n even volle als brede baardgroei. Wat op die leeftijd Prahl heette was tot niet meer in staat dan het naar buiten drijven van wat vleug onder de neus en op de kin. Daarentegen reikte Prahls donkerblonde zacht glimmende haar sluik tot zijn schouders.

Bokhout was verder kaal. En hij hoestte als een pope na een leven in onophoudelijk draaiende Egeïsche eilandwinden onder een wit-

gekalkt klokkentorentje op de top van de een of andere Profitis Ilias. Prahl droeg een brilletje met zilverkleurig montuur en smalle rechthoekige glaasjes. Als Roger McGuinn. Bokhouts brillenglazen waren klein, rond en zwart omvat.

Prahl nam de hoes van een dubbel-lp van de bevlekte manchester zitzak. Hij keek even naar de afbeelding van een zweetbeparelde blauwzwarte negerin, een rode, in vlam staande papaverbloem en een gearmd naakt negerpaar dat de branding aanschouwde van een oceaan waarboven romige wolken zich van hun elektrische zwangerschap ontdeden. Hij liet de zwarte schijf uit het eerste compartiment van de hoes in zijn hand glijden, legde de plaat op de draaitafel en ging zitten in de zak.

Bokhout draaide het geluidsvolume hoog, omvatte een oude contrabas en begon aan de snaren te plukken. Toen zijn brillenglaasjes volkomen beslagen waren door condensvorming veegde hij ze met zijn baard schoon. Enkele kroeshaartjes bleven achter. ‘Ja, ja,’ zei hij, nadat hij de naald van de plaat had gehaald, ‘het leven,’ en hij schokschouderde vervolgens als van een onhoorbaar en ook verder onwaarneembaar maar onbedaarlijk lachen. ‘Het is me wat,’ antwoordde Prahl alsof hij nooit ergens anders dan op een stok geleund achter de sanseveria's van Sint-Oudemans dagverblijf gezeten had.

Bokhout pakte tussen allerlei houten stelen die van een brede varkensharenkwast uit een met roestroodgekleurde terpentine gevuld conservenblik van Hero-sperziebonen en drukte het nasijpelende schildersgereedschap ongenadig dwars door het elastische puddingvel op een klodder zelfaangemaakte okerkleurige olieverf die terstond kwellend zijn lijnzaadoliegeur liet opbloeien, als een kemelbezeken vetplant in de Kalahari zijn bloem. Bokhout zette een onversneden ikrotzooimaarwataanhaal door een wild kleurpatroon op een oud deurpaneel dat als een ter foltering veroordeelde met een dik sisaltouw hoog aan de muur gehangen was.

Een klein uur later bewogen Bokhout en Prahl zich zwijgend voort door een vleug van wierook, verder door de Kerkstraat, ze staken de spoorweg over zonder het geruststellend groetgebaar te beantwoorden van de gek met de drie vingers rechts en links geen, die op dit soort dagen toezag op het tijdig halfautomatisch neerdalen alsook weer oprijzen der rood-wit geschilderde, met een rammelend ijzeren spijlenschort behangen spoorbomen. Ze liepen langs de loofrijke, met guirlandes merelzang behangen theatertuin met het wintervaste ruimtelijke decor dat bestond uit een aaneenschakeling van

bijbelse tempel- en paleisfronten en Arabisch ogende aanzetten tot kasbastegen, en ze passeerden de eerste bezoekersbussen die waren gearriveerd, schijnbaar om er bejaarde mannen en vrouwen zitkussentjes, thermosflessen en zakken belegde broodjes te laten afleveren. Prahl en Bokhout liepen langs de vijver van De Snoekbaars, door de glooiing met het mulle zand onder langs de heilige beuk, klauterden omhoog door het hellingbos van de Snelle Sprong, lieten de apenbomen achter zich en spraken al die tijd geen woord. Zo nodig konden de twee dagen zwijgend naast elkaar lopen.

Overigens is Bokhout, net als de Jezus - maar ik weet niet of dit al het goede moment is om het te vermelden - allang dood. De brommende longenzanger werd op zijn vierenveertigste geveld door een hartinfarct, als een bruine beer getroffen door een gericht schot, maar dat dan als het ware gelost vanuit de allereigenste Binnen - oeral, op de wenteltrap in een kaduuk kasteeltje in de zuidelijke appendix des lands.

Toen Prahl en Bokhout over het zandpad door het berkenperceel liepen verscheen hun de Jezus tussen de even blanke als dunhuidige stammetjes. Prahl en Bokhout wisten wat hij er voor eentje was, hoewel of misschien wel juist doordat hij precies het aanschijn had van de Jezus op de gedenkplaatjes van hun beider eerste communie, in de kerkboekjes of op de ingelijste zuigsnoepkleurige lithografieën in de rimpelappeltjesgeurige slaapvertrekken der schemerende grootmoeders. Dus verbaasde het de twee allerminst dat de sandalenman aanbood mee te lopen en vroeg: ‘Wat zijn dit voor gesprekken, die gij al wandelende met elkander voert?’

Bokhout en Prahl stapten zwijgend door. De maïs op de rechthoekige akker tussen de percelen met vliegdennen stond schandelijk dicht en hoog ter mogelijke verhulling van jachtige jonge jongens met vingerzuchtige meisjes.

‘Wat dan?’ vroeg de Jezus. En verderop, nabij grenssteen 443, zei hij: ‘O onverstandigen en tragen van hart, dat gij niet gelooft alles wat de profeten gesproken hebben!’ En hij begon bij Mozes en bij al de profeten en legde hun uit wat in al de schriften op hem betrekking had.

‘Ja, ja,’ bracht Bokhout ten langen leste uit. ‘Het leven...’ voegde Prahl eraan toe.

‘Waarom gaf je de groene hofboomslang een allerliefst klein meisjeskopje, vader?’ riep de Jezus verwijtend en draaide zijn ogen zo geëxalteerd ten hemel en voorts naar binnen weg dat een willekeurig overvliegende koekoek er terstond een ei tussenin had willen

leggen.

En ze naderden Jansens uitspanning bij de Maalbekergrensovergang, en de Jezus deed allerminst alsof hij zonder Prahl en Bokhout verder zou gaan, zodat zij allerminst bij hem hoefden aan te dringen.

En vanzelfsprekend bestelde hij een paar sneden casinobrood van bakker Cleophas aan de Rijksweg bij de stuw, om het te scheuren en te zegenen. En een spiegelei met spek. Evenals Bokhout en Prahl liet hij zich twee glazen Diebels Alt smaken. En hij glimlachte om de folkloristische zondagochtendruzie waarbij de kastelein zijn vrouw uitmaakte voor ‘grijze duif’. Bokhout schokschouderde, fatsoeneerde de drapering van zijn baard over zijn borst en vervaardigde een nieuwe imitatie van de stengelgal. Prahl streek zijn haar achter zijn oren, als een debiel meisje, zoals zijn tekenleraar had gemeend hem te moeten typeren met dat gebaar en die haardracht. De tekenleraar exposeerde inktkladtekeningen in een verbouwde boerderij in Broekhuizenvorst. ‘Schoonheid met een verbrand gelaat’ had er boven de bespreking in het regionale dagblad gestaan. Vanaf die tijd vervaardigde Prahl op school tekeningen door Oost-Indische inkt op papier te druppelen, de inkt van die druppels allerlei richtingen uit te blazen, ze te beduimelen en ze, om er niet slechts negens maar zelfs tienen mee te kunnen behalen, titels te geven als ‘Liefdesarm met liefdesring’ en ‘Deze steen vond ik op de maan’. Hij was gescheiden, zei men. De tekenleraar. Omwille van een man.

‘Maar ik zeg u: eenieder die zijn vrouw wegzendt om een andere reden dan ontucht, maakt dat er echtbreuk met haar gepleegd wordt.’ De Jezus!

Het was op de gezamenlijke terugweg dat de Jezus Prahl en Bokhout vroeg hem te geselen. Van het ene moment op het andere. Zonder omwegen. Hij hield hen lijfelijk staande. Versperde de doorgang over het zandpad. Bad erom.

‘Wat ik ook doe,’ riep hij uit, ‘wat ik de twee slapjanussen van soldaten ook in het vooruitzicht stel, drank, geld, vrouwen, een eigen volkstuintje aan de Pison, een villa van zuiver goud, gelijk doorschijnend glas, ze weigeren, ze durven niet en maken zich ervan af door te zeggen dat ze me niet serieus kunnen nemen, dat het maar spel is! Maar ik ben er om te lijden, begrijp je dat, Prahl? Het spel heet leven en leven is lijden. Het moet, ik ben er om afgeranseld te worden, Bokhout, op mijn falie te krijgen, gerost te worden, van leer te hebben, gezweept en gestriemd te zijn, ten bloede. Kom op, geef de Jezus lange haver, jongens! Vanavond in de Upquelle komt alle

pils van mij. Ik ben de bron...'

De Jezus had zijn overhemd losgeknoopt. Hij trok het uit zijn lichtkatoenen flaneurspantalon en liet het softpornografisch verwijfd van zijn schouders glijden.

Bokhout had zijn Opinel opengeklapt en sneed een pinkdikke, machtig gedoornde, deels verhoute, anderzijds nog soepele wijnrode boogloot van de bosbraam. Prahl pakte het zomerhemd op van de warme zomergrond. De Jezus posteerde zich met zijn rug tegen de stam van een grove den. Met de hemdsmouwen bond Prahl de polsen van de Jezus achter de stam samen. Intussen maakte Bokhout een doornvrije grip aan de braamtwijg. De zijtakjes met bladeren, bloemen en bleekgroene vruchtaanzetten liet hij zitten. Prahl wees op zichzelf en Bokhout sneed een tweede forse loot af.

De twee jongens gingen dan niet meer te biecht en naar de zondagse mis, tot verdriet en schande van hun ouders en volwassen familieleden in de tweede en derde graad, ze waren en bleven iconolaten in hart en alle andere mogelijke zetels en uithoeken van de ziel.

Door Prahls hoofd trokken beelden van oudtestamentisch droge landschappen, als een film begeleid door muziek van The Byrds bij woorden uit het boek Prediker, 'er is een tijd om te doden en een tijd om te helen, een tijd om af te breken en een tijd om op te bouwen, een tijd om te wenen en een tijd om te lachen'. 'Turni, turni, turni,' noemde zijn moeder het nummer, de drie uitroeptekens op het blauwe hoesje van de single aanziend voor de negende letter van Prahls alfabet. Prahl stelde zich The Byrds nu eens voor als hippende hybriden met woestijnkwartellijven en bebaarde kereltjeskoppen, dan weer als langharige, gitaar spelende idolen tot wie hij zelf ook wilde staan behoren op een door krijsend vingerzuchtige meisjes belaagd hoog podium. Terwijl Bokhout het spel van een zwarte trompettist meende te vernemen en basalten kelen voor zich zag, Byzantijns vol mozaïek, waaruit zang, en zware schoenlapperslijm aan de berg Athos gestold. Alsook een geheel naakte, haar dijen spreidende deerne van Tsjechische komaf, Veronica geheten, echter met een slechts vijf centimeter groot slangenkopje boven haar twee schaduwrijke schatten van zware jongens.

Wat gingen de kameraden tekeer! Maar binnen hun zich uitende onmacht toch gedisciplineerd. De ene striem dwars over de borst van de Jezus of over zijn sleutelbeen had nog niet de gelegenheid gehad om van een krijtwit wegtrekken te herstellen en op zichzelf een braamsnoer van vlies- en pitloze rode vruchtjes te vormen of de volgende slag volgde. Groene blaadjes en witroze bloempjes werden

snoeihard aan flarden gemept. Vogelpoepjes spatten uiteen, stengelgallen braken open en lieten tot snot verwordende wittig oranje larven vrij. Doorns haakten duchtig na. Bokhout nam alleen pauze om even zijn bril aan zijn baard schoon te vegen.

‘Jaha,’ riep de Jezus, ‘joho!’ En toen: ‘Deze tempel heeft nog een rug.’ Dus werd hij losgemaakt, met zijn aangezicht naar de boomstam gekeerd. Opnieuw werden zijn armen om de stam geleid en zijn polsen samengebonden. Tussen de schouderbladen, waar de huid de afdruk vertoonde van de boomstam, kleefden stukjes schors alsmede een snuitkever met deels geplet eierklompjes bevattend abdomen. Tot Prahls lievelingsboekwerken uit de bibliotheek behoorde een gebonden insectengids met kleurentekeningen vervaardigd door František Severa, ook al uit Tsjechië, zoals hij pas veel later vaststelde, toen hij een exemplaar van dezelfde uitgave in eigen bezit had en nog eens opzocht welk soort kever het had betroffen op de rug van de Jezus: *Pissodes pini*, het wijfje legt ongeveer twintig eitjes bijeen onder de schors van dode of zieke dennenbomen.

Opnieuw sloegen Prahl en Bokhout toe. En ze bleven meppen en striemen totdat de geheiligde eenheid van Prahls braamloot in drieën knakte en die van Bokhout de beursgevezelde zure slapte van een aangekookte rabarberstengel had aangenomen.

Net toen de Jezus zijn handen uit de hemdsmouwenknoop had losgewrikt, verscheen er opnieuw iemand op Prahls en Bokhouts levenspad. Het was Nol de tromdrager. Waar Nol woonde was onbekend, maar hij was op weg naar de harmonie die 's middags door het dorp zou trekken om de pas aangeschafte sectie koper hoog opgepoetst te tonen en ten gehore te brengen.

Nol torste de grote Turkse trom al op zijn doorgebogen rug. Hoe anders kon hij het gevaarte te voet meevoeren? Zweet gutste vanonder zijn bestofte zwarte cilinderhoed die hij bij wijze van groet niet af kon nemen, net zomin als dat hij het zweet van zijn gezicht kon vegen, aangezien een brede spanriem om zijn bovenarmen en kippenborst het onding op zijn plaats hield. Hij maakte wat loze horizontale zwaaibewegingen met beide onderarmen toen hij het drietal passeerde.

‘Ho,’ gebood de Jezus als aan een muildier naar Jeruzalem.

Even later trok een kleine optocht door het bos. Hetgeen in de wijde omtrek de dieren ver deed vluchten. Voorop strompelde de Jezus, met bloot, gestriemd en geschramd bovenlijf, telkens voorwaarts gestoten door Prahl die het overhemd van de Jezus als een beschermende zwachtel om zijn rechterhand had gewikkeld, om

zelf geen last te ondervinden van de uitwerking van de tuil afgerukte brandnetels waarmee hij de rugpartij van de Jezus zachtjes bewerkte als nam hij stof af met een plumeau. Erachter de zwetende gebogen tromdrager, gevolgd door Bokhout die volkomen aritmisch maar met volle overgave links en rechts de gespannen dikke tromhuiden beknuppelde.

Aangekomen bij de visvijver onder aan de helling van het bos gebaarde de Jezus Prahl hem zijn hemd te geven. De Jezus kleedde zich en ging in het oevergras zitten peinzen nadat hij een sapgroene spriet uit zijn grasschacht had getrokken. Zou hij de vijver recht oversteken? De tromdrager liep stug gebogen door in de richting van het dorp. Bokhout keilde de twee knuppels in het water. Prahl stak een hand op en ging zijns weegs. Achter zich vernam hij nog eenmaal de stem van de Jezus: ‘Kleingelovige, waarom zijt gij gaan twijfelen?’ Het middagklokje van de trappisten liet zich horen. Verlaten en behoorlijk warm was het langs de schier eindeloze muur van de pannenfabriek in de Nassaustraat. En in de Mauritsstraat hing al de geur van rundvleessoep en gebakken karbonades, zoals een aantal straten later volop bij Prahl thuis.

Om drie uur in de zomerzondagmiddag trok Nol met Harmonie Sint-Cecilia door de Nachtegaalstraat. De bestuursvoorzitter van het passiespel noemde het stampvoetend en briesend een grote schande dat de muziek tot in het openluchttheater doorklonk. Tussen de vrolijke marsklanken door vernam het publiek, afkomstig uit allerlei landen, de klakkende en kletsende geluiden die moesten suggereren dat achter een oosters gekanteelde muur zweepslagen werden toegebracht aan de Jezus nadat de Pilatus de Barabbas had losgelaten. De twee uitvoerende soldaten waren hevig ontzet over wat ze te zien kregen terwijl ze met natte lappen en een leren riem op een muurtje sloegen.

Ook Prahl hoorde de klanken van de harmonie, gedempt door talrijke struiken, bomen en varenplanten, als afkomstig van een wereld uit een ver verleden dat tegelijk de tijd was van zijn eigen momentane jeugd, terwijl het frame van zijn Fongers met handremmen en versnelling naast het bospad gloeiend lag te worden bij de gedachte aan hoe de maïs verhit gedoe verhulde tussen meisjes-goedlucht en zijn vingerzuchtige bestuurder.

Alleen tot Bokhout drong de harmoniemuziek niet door. Vanwege de elektronisch vervormde trompetklanken waaronder Bokhout

met zijn broek omlaag zijn ribfluwelen zitzak bereed totdat hij door zijn beslagen bril kon waarnemen hoe glinstering zijn baard alsmede een zweetbeparelde spitsborstige negerin aankleefde. Met dezelfde baard veegde Bokhout de negerin schoon.

Ongeloof vermengde zich met roddellust onder het speelvolk bij de volgende massascène. ‘Ze hebben de Jezus echt geslagen!’ ‘Hij gaat de soldaten aanklagen voor het gerecht!’ De soldaten ontkenden bij hoog en laag en in alle toonaarden en probeerden het volk te overtuigen. ‘Hij had het al. Hij heeft het zichzelf aangedaan, de gek!’

Wat een dramatische lading had de kruisweg die zondagmiddag! Grappen en grollen bleven achterwege gedurende het getob met het kruis. Het bloed van de Jezus was het heuse bloed van de Jezus. Nonnen op de tribunes zegenden zich aan één stuk door tegen onwelgevallige aanvallen van onbegrepen wellust. Een jonge Belgisch-Kongolese begijn viel flauw en moest worden afgevoerd door het hulppostpersoneel dat eindelijk weer eens de voorstelling, de laatste van het seizoen nog wel, had willen volgen.

Prahl was naast zijn meisje in de hei gaan liggen, op zijn rug, zodat de natte plek onder zijn broeksband de kans kreeg sneller te dro gen dan in zijn moeders wasmand. Het was hem wee te moede. Zijn meisje was op hem verliefd. Ze vertelde dat ze een brommer ging kopen. ‘Op een brommer hoor je minder dan op een fiets,’ zei Prahl. ‘Een blauwe Peugeot.’ ‘Vooral in het bos.’

Een onweerslucht trok vanuit het buurland op. Toen de Simon van Cyrene werd geprest om het kruis van de Jezus mee te torsen, liet hij het na ertegen te protesteren met de geijkte uitdrukking dat hij zich niet als Nol wilde laten gebruiken. Harmonie Sint-Cecilia trok inmiddels heuvelopwaarts over de Brachterweg. Een meisje, Veronica geheten, kon het niet aanzien en snelde op haar hoge hakjes die haar, in combinatie met een voor gehuwde mannen en zwaar bebaarde alsook sluikharige zeventienjarigen ondraaglijke schoonheid, een slechte naam bezorgden, de straat op, begaf zich driftig trippelend te midden van de voortmarcherende muzikanten en veegde, al mee voorthupsend, met haar geparfumeerde zakdoekje het zweetstof van Nols voorhoofd en toen nog de druppel van zijn neus, hoewel de tromdrager met zwaaiende onderarmen gebaarde het niet te kunnen dulden, binnen machteloos handbereik zo'n zomers licht rokje dat erom vroeg het aan zijn dansende zoom omhoog te tillen.

Bokhouts pa kwam vragen of het geluid zachter mocht. ‘Scheer je weg, ouwe!’ riep Bokhout. Voor de tweede maal liet hij zijn broek zakken en begon hij zijn manchester zitzak te berijden. Naderhand

schokschouderde hij op willekeurige momenten als hem een beeld te binnen schoot waarin hij zichzelf zo doende terugzag. Miles Davis tuterde vervormde ijlheden.

Zou God toch ooit hebben bestaan? Op zijn minst die middag? Even? Kreunend openbaarde zich uit Bokhouts longinhoud de naam Veronica. Hoe kan het anders dan dat het toen plotseling uit de hemel kraakte als scheurde een immense velourszwarte tempelvoorhang, precies toen de Jezus aan het kruishout bevestigd ‘Eli’ riep, waardoor hij het moest herhalen om zich verstaanbaar te maken, ‘Eli, lama sabachthani’? Drie kleine blauwwitte Indiase nonnen lieten zich van de al urenlang te hoge houten tribunebank op hun eeltdroge knieën glijden. Hier was ongetwijfeld dezelfde God aan het werk als die van de weldaad van een eerste windvlaag langs Prahls klamme gezicht.

Het meisje achterop hield Prahls middel stevig omklemd terwijl die zijn Fongers met idiote vaart een pad door het hellingbos afstuurde. Hij zette haar af op de hoek van de straat van haar ouderlijk huis. Maakte vervolgens een flinke omweg zodat hij door de Nassaustraat naar huis kon fietsen, dat wil zeggen, in de geheel verlaten straat kon afstappen om door de roestspleet in de enorme dubbele poort van de pannenfabriek de compact plakkend vochtige diepe aardgeur van de sprenkelend nat gehouden bergen leiblauwe klei op te snuiven, langs de oevers van een traag stromende rivier was voor de grote schare van bevers een voldoend aantal bomen beschikbaar, poelen ontstaan door het afsnijden van armen van de sterk kronkelende rivier vormden voor de zwijnen een speciale attractie, zebra's gingen in galop, weelderig groeiden jodenkers, citroenmelisse en lampionplant, Van der Vlerk en Florschütz schreven het op. Daarna legde Prahl zijn handpalmen vlak tegen de schier eindeloze bakstenen muur van de pannenfabriek, om de erin opgeslagen hitte te ervaren en tussen zijn handen in drukte hij er om en om zijn wangen tegenaan, kort voordat de eerste dikke regendruppels vielen en hij half huilend op zijn fiets verder ging, zowel vervuld door als te midden van een immens verdriet vanwege hoe een zomerzondag hem nu al met niets dan herinnering eraan achterliet. Elders brachten bejaarde mannen en vrouwen paraplu's en regenkapjes naar touringbussen. Ten teken dat ondanks alles het leven in orde was wezen bij een spoorwegovergang een pink, een ring- en een wijsvinger gezamenlijk in de regen omhoog.

Alle reden voor biervertier die avond in de Upquelle. De Jezus trakteerde vanwege de ongeëvenaarde slotvoorstelling van het speelsei-

zoen. Alles kende zijn overvloed. Nadat Bokhout wel tien bobbelworstsigaretten had gerookt en een dubbel aantal aan glazen alcohol had weggewerkt, plofte hij als een mud aardappelen van zijn kruk om tegen de voetenplank van de bar luidruchtig te gaan liggen snurken. ‘Hij heeft het in zijn broek gedaan,’ riep iemand. Prahl had voor de negende keer de combinatie A5 op de Wurlitzer ingedrukt en slurpte onder de klanken van ‘Sunshine of Your Love’ kort voor sluitingstijd van een dampende, goed met rundvleesbrokken en stukken ui gevulde goulashsoep. Het donkerbruine vezelige rundvlees en de glibberige oranjerode stukken ui werden twee uur na hun verorbering door Prahl samen met de inmiddels aangezuurde rest van de soep uitgebraakt, niet boven de toiletpot, zoals hij veronderstelde totdat zijn vader het licht aandeed, maar boven het hoofd van zijn slapende kleine broer, die zelfs niet wakker werd, slechts met zijn tong langs zijn lippen likte, toen zijn moeder met een nat washandje en een handdoek zijn haar, oor, wang en hals schoonveegde. Later werd Prahls broertje respectievelijk een van de Hogepriesters en de Judas. Had iemand dat kunnen bevroeden? Er moet een verband zijn met de goulash. De Jezus was toen al overleden aan een kanker, kinderloos als Bokhout. En werd Prahl dan ik? Ik zou niet weten wie anders, al zal er voor dat moment nog heel wat in Prahls leven moeten zijn geschied. Ik weet nog wel wat.

Rob van der Linden
Het derde leven

BRÉNAINN

35 En door de zwaarte van hun eten viel ik in een diepe slaap.

De zon zond haar stralen vanuit een strakblauwe hemel naar de eens zo grazige weiden rond Annaghdown, toen Brénainn ter wereld kwam.

Het was een mooie dag en tegelijk had hij geen slechtere kunnen kiezen. Want zonneschijn is leuk, maar niet als die al meer dan twee maanden de aarde tergt, slechts onderbroken door broeierige nachten, steevast aangekondigd door horden swingende insecten die elk buitenleven tot een plaag maken.

En een plaag was het. Het waterpeil in de rivieren was sinds mensenheugenis niet zo laag geweest, spaarzame zomerstormen bliezen de vruchtbare aarde in gelige stofwolken van de kliffen af, het zaaigoed zou dat jaar niet ontkiemen en de laatste wintervoorraden - rogge, doortrokken van moederkoorn - veroorzaakten een collectieve geestverruiming die het kerkvolk tot ongekende extase kon brengen als het de foute preek kreeg voorgeschoteld.

De dag was een zondag, de kerk zat stampvol omdat nood nu eenmaal bidden leert en de preek ging over de laatste strijd bij Armageddon, in de versie van Johannes van Pathmos die kennelijk ook niet vies van een paar paddestoelen was geweest.

‘Het einde der tijden is nabij!’ oreerde vader Columba - de dorpspastoor, die tegen de zeventig liep.

Schreeuwend en jammerend danste de meute naar buiten en tegen de tijd dat de eerste simpele zielen zichzelf en elkaar met twijgen begonnen af te ranselen, liep Finlog naar huis, waar hij in elk geval zijn vrouw in haar laatste dagen wist.

De vurige gebeden die hij tot Sint-Patrick had gericht, gingen dan ook meer over háár dan over het Laatste Oordeel. Het mocht niet baten. Toen hij zijn stulp aan de rivieroever binnenstapte vond

hij haar dood in het kraambed. Het hoopje mens dat hij - verstrikt in de navelstreng - tussen haar voorgoed verstilde dijen aantrof was zijn eerstgeboren zoon.

Met een ruw gekarteld mes maakte hij het kind definitief los van de moeder. Daarna bracht hij het naar de tandeloze weduwe van twee hutten verderop. De rivierzalm lag amechtig happend tussen de verdorde rietkragen. Met blote handen graaide Finlog een voorraadje voor de zondagsmarkt bij elkaar.

Finlog was de visser van het dorp, die zijn vangstrecht met klinkende munt had bedongen bij de abdij. Niemand zou het in zijn hoofd halen om zelf op strooptocht te gaan.

Tegen vader Columba zei hij dat zijn zoon Brénainn Mac Findloga gedoopt moest worden en wel terstond, voordat de duivel hem zou komen halen. De regenbuien lieten nog ruim een week op zich wachten.

Pas toen het water in de rivieren zwol, nam de visser de tijd om te treuren. Zijn vrouw was zijn jeugdliefde geweest en met degene die je bemint te kunnen trouwen was de enige rijkdom van een pauper zonder land of aanzien.

Finlog was op slag een oude man met een veel te jong kind geworden.

Sommige dingen in het leven zijn maar moeilijk met elkaar te rijmen. Wie hoogtevrees heeft zal nooit kathedralen bouwen. Wie te stom is om voor de duvel te dansen wordt nooit rentmeester. Maar een visserszoon die het water niet in te krijgen is?

Het viel Finlog spoedig op dat zijn zoon angstvallig de rivieroever meed. Hij werd daarmee een buitenbeentje omdat het spel van de dorpskinderen zich vooral dáár afspeelde. Tegen de tijd dat Brénainn zijn zevende zomer beleefde, was hij een bleek en teruggetrokken mannetje dat liever binnen voor zich uit zat te neuriën dan buitenshuis te worden nagejouwd en nagezeten door de zonen van gelukkiger vaders.

Kinderen zijn wrede wezens.

Finlog vroeg zich af hoe hij zijn stamhouder ooit zover zou krijgen om in de boot te stappen en het vak te leren waarin hij nu eenmaal geboren was. Donderpreken legden het af tegen panische angst.

Het antwoord kwam op een vrijdag, niet lang daarna. Vader Columba was in zijn laatste biecht gebleven en een minstens even stokoude broeder van de abdij nam de lofdienst waar. Bij het ‘Miserere’ spitste deze zijn oren, want waar kwam het glasheldere stemmetje vandaan dat zelfs zíjn half dove zintuigen wist te strelen?

Nog diezelfde week kwam de transactie tot stand: Brénainn werd als oblaat aan de abdij geschonken in ruil voor een eeuwigdurende vispacht en voldoende handgeld om een grotere boot en een dekknecht aan te schaffen. De zee lokte Finlog al lange tijd.

De broeder heette Ita van Clúaincredal en hij bracht Brénainn naar het klooster waar deze eindelijk gelukkig dreigde te worden. Men noemde hem er al snel Brandaan - ‘Hij die bij het baken woont’ - naar zijn illustere naamgenoot die zeven jaren daarvoor op zee was verdwenen, omstreeks Brénainns geboorte.

Ook monniken hebben gevoel voor humor.

Voor de kleine Brandaan ging er een wereld aan begrip en andere mooie zaken open. Hij hoefde niet langer op zijn hoede te zijn voor de pesterijen van zijn leeftijdgenoten. En hij genoot van de onverdeelde aandacht van de kloosterbroeders, zonder weet te hebben van de homo-erotische overwegingen die daarbij in elk convent wel opgeld doen. Weliswaar had de heilige Benedictus in zijn kloosterregel opgenomen dat iemand slechts uit eigen keuze het wereldse leven mocht afzweren, maar daar wisten de broeders wel raad mee. Wat had een vissersjongen met watervrees immers voor keuze? En dat stemmetje! Het klooster was pas kortgeleden gesticht en men moest aan de toekomst denken. De jongen beloofde een gouden aanwinst te zijn, en broeder Ita deed er alles aan om die belofte waar te maken. In het hoekje van de ommegang - waar spaarzaam gepraat mocht worden - richtte hij een plekje in met een schrijftafel, een opbergkastje en een kaart van de wereld zoals die er destijds uitzag: vage kustlijnen, veel blanco gebieden en hier en daar een gevleugeld serpent. De satan kon overal op de loer liggen.

Brandaan zoog de lessen in zich op, zong de getijden uit volle borst mee en werd ondanks zijn afzondering vroeg wereldwijs.

Toen kwam de dag waarop zijn illustere naamgenoot terugkeerde van een lange reis. Niemand had dat verwacht. Volgens de geruchten was hij - gestraft voor een nauwelijks voor te stellen ongeloof - door een engel naar zee verbannen en gedoemd om daar zijn dagen te slijten. Met meer avonturen dan Odysseus in zijn ransel, bracht hij de kleine, zwijgende orde in rep en roer. Zo niet Brandaan, die

hem vanaf de eerste dag onbeschaamd begon uit te vragen.

De oude Brandaan was aangenaam getroffen en nam met stilzwijgende goedkeuring van broeder Ita een aantal van de lessen over. Pas toen hij de geografie en de meetkunde aan het pakket toevoegde, ontstond er enige discussie in het kapittel. De prior meende dat dit nergens goed voor was.

‘Wat heeft zo'n jongen daar nu aan? Hij is voorbestemd om bij ons te blijven. Hij werd als jouw vervanger op de wereld gezet toen jij het vasteland de rug toekeerde,’ argumenteerde hij, ‘en mogen we zo'n teken van de hemel negeren?’

De monniken murmelden instemmend. Dit was nog eens iets anders dan de eeuwige discussies over de keldervoorraad, het zaaien in een nieuw tweeslagstelsel of de mate van gastvrijheid die aan rondzwervende vikingen moest worden geboden.

‘Wie beweert dat hij mijn vervanger is,’ pareerde de oude Bran - daan, ‘die onderschrijft juist de noodzaak van mijn lessen. Ooit zal deze jongen onze gemeenschap eer aandoen, door in mijn voetsporen te treden. De wereld daarbuiten hunkert naar onze Blijde Boodschap. Hij moet leren waar hij die wereld kan vinden!’

Daarmee was abt Theodebert uiteindelijk overtuigd. Geboren als zoon van Frankische hofmeiers in het verre Neusstrië, kon hij dit staaltje dialectiek wel waarderen.

Diezelfde dag nog hing er een andere wereldkaart in Brandaans hoekje, met nieuwe kustlijnen, meanderende rivieren, sepiakleurige gebergten en geen enkel monster.

‘Wetenschap is de beste remedie tegen de duivel,’ verklaarde Oude Brandaan.

Zijn leerling zou dit nooit vergeten.

De jaren verstreken en nadat Jonge Brandaan de baard in zijn keel had gekregen was het met de lessen gedaan. Hij werd voor de volle tijd aan het werk gezet in de timmerwerkplaats en zocht zijn oude leermeester op wanneer hij maar kon. Deze was inmiddels vrijgesteld van de allervroegste en allerlaatste getijden en bracht zijn tijd knikkebollend door, denkend aan zijn engel, zijn reizen en de zeventien gezellen die hij daarbij verloren had. Toen hij op een dag de dagelijkse schriftlezing in de refter onderbrak met verhalen over rood gebronsde mannen met veren tooien in een land achter de horizon, dacht iedereen dat hij ijlde en werden hem de laatste sacramenten toegediend. Die overleefde hij nog geen dag.

De nu enige Brandaan was ontroostbaar en aangezien ook broeder Ita het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld, stortte hij zich op het houtsnijwerk. Aan zijn handen begonnen de vreemdste motieven te ontspruiten, alsof hij de wereldkaart van tussen zijn oren op de ornamenten voor de nieuw te bouwen kapel wilde overbrengen. De ornamenten werden afgekeurd en zo ook Brandaans gedrag, dat met de dag weerspanniger werd. De broeders wijdden een kapittel aan hem - waarin niemand over was die het voor hem op kon nemen - en direct na afloop daarvan riep Theodebert hem naar zijn werkkamer.

'We zijn van oordeel dat je je moet bezinnen,' deelde de abt hem mede. 'Een maand lang op water en brood, in volledige afzondering, zal je goeddoen. Raadpleeg de Schrift, onderzoek jezelf. Je hebt je gelofte nog niet afgelegd. Het is nog niet te laat.'

Daar kon Brandaan het mee doen. Hij werd door broeder portier ingesloten in een cel hoog in de noordtoren. Geuren van zee bliezen vrijelijk door de tochtgaten.

Zijn enige verzetje bestond uit de dagelijkse komst van water en brood.

Het brood was gemaakt van de laatste rogge die in de kelders lag te schimmelen.

Was hij wakker?

Sliep hij?

Ja, hij sliep want hij zweefde hoog boven de toren, in de richting van de zee.

Nee, hij was wakker, want de zilte lucht van buiten prikkelde zijn zinnen.

Waarom prikkelde die lucht zijn zinnen? Hij rook hem al dagen zonder dat!

Welke zinnen?

Er waren wezens van licht.

Hij werd tegengehouden. Hij had aan iemand vastgezeten. Hij stootte toe in zijn eigen hart.

Dan een lucht als een lijkwade, verscheurd door lichtflitsen, boven een stad vol verwoeste gebouwen. Stalen monsters die vuur spuwden en op vreemdsoortige wielen over de puinhopen kropen. Hologige mannen die aanvielen op gehelmde lijken, ze aan stukken reten en met lappen trillend vlees schichtig de duisternis in tijgerden.

Er was een vrouw die hem onder water hield. Hij spartelde, hij worstelde met de kracht van een zuigeling, maar hij kwam niet boven.

Toen begon hij te ademen. Hij ademde het water in, proefde het zout op zijn lippen, zwom gewichtloos weg. Hij was in een baarmoeder vol vissen. Hun schubben blonken hem tegemoet. In een glinsterende school ging hij met behoedzame slagen het zonlicht tegemoet, brak door het wateroppervlak... De vissen werden de wezens van licht.

Wat deed die boot daar, die boot vol vreemde ornamenten bij de dolboorden, dolboorden zonder roeispanen. Waar waren de roeispanen?

Hij hees zich in de boot, voer weg op de getijdenstroom. Het land en de toren verdwenen uit het zicht. De deur ging open.

‘Je tijd zit erop,’ zei broeder portier, ‘vader abt verwacht je na het noenmaal.’

Het duurde even voordat abt Theodebert reageerde, maar toen kwam de gramschap ook volledig los.

‘Is dít je dank!’ brieste hij. ‘Wens jij je broeders in de steek te laten? De broeders die je zo liefdevol hebben opgenomen toen je weg in de wereld heilloos leek?’

‘Het is een teken, vader,’ zei Brandaan niet eens kleintjes, ‘en u heeft zelf gezegd dat ik mezelf moest onderzoeken. Ik heb het gevoel dat ik in mezelf ben afgedaald, nog verder dan dat zelfs. Ik weet niet wat mijn beelden betekenen, alleen dat ze op een of andere manier bij me horen; dat de zee me wenkt; dat ik mijn angst kan loslaten omdat die niet van dit leven is.’

De abt leunde zwaar achterover en vouwde de handen achter zijn hoofd.

‘Wat jij daar beweert is pure godslastering!’ hernam hij rustig, maar met een onheilspellende ondertoon. ‘Alles in dit leven hoort bij dit leven. Dit leven is jouw geschenk. Jij probeert verder te kijken dan de grenzen die aan ons gesteld zijn. Jij probeert even wijs te zijn als de Almachtige zelf! Denk aan de slang in de Hof van Eden, de zondeval, de mens die door eigen wijsheid werd verleid! Hoe zal ik eens op jóuw zondeval reageren? Moet ik de bisschop vragen om een banvloek over je uit te spreken? Wat staat ons nu te doen?’

‘Wat óns te doen staat weet ik niet, vader,’ ging Brandaan dapper door. ‘Ik weet alleen wat míj te doen staat. En u heeft gelijk: ik kan mijn broeders niet zomaar verlaten. Ik wil iets terugdoen. Geef mij de kans om te onderzoeken hoe. Oordeel niet te snel over mij!’

Theodebert moest ongaarne toegeven dat de jongen - hoe oud was hij nu eigenlijk? zestien? - wijze woorden sprak. Hemelse tekens negeer je niet zomaar. En goede wil schuif je niet licht terzijde.

Zeker nadat hij had laten uitzoeken of de eeuwigdurende vispacht aan Finlog nog teruggedraaid kon worden - wat niet het geval was - zag hij Brandaans voorstel met belangstelling tegemoet. Het voorstel kwam al snel.

‘Zeven jaren nog zal ik hier blijven,’ sprak Brandaan stellig. ‘Zeven jaren, waarin ik schepen zal bouwen voor een vissersvloot die goede inkomsten kan verschaffen. Door het tweeslagstelsel zijn te veel boerenzoons tot nietsdoen veroordeeld. Met behulp van mijn vader zal ik een vloot doen uitvaren die Sint-Petrus waardig zou zijn. Maar...’ voegde hij eraan toe, ‘in het zevende jaar wil ik een schip voor mezelf bouwen, toegerust op een lange reis. Dan zal ik de visser zijn die Onze Lieve Heer voor ogen had toen Hij de discipelen wegnam van Genesareths kusten. En zult u die onderneming dan willen zegenen, vader?’

De abt zuchtte. De knaap was gewiekst, dat moest gezegd. Hij stapte over de beslissing van vandaag heen - alsof die al niet meer ter discussie stond - door het over een besluit in een ver verschiet te hebben.

‘Deo volente zal ik dat zeker doen,’ sprak hij ten slotte. ‘Ga terug naar je vader. En houd me op de hoogte van je plannen.’

Finlog wist niet wat hij moest denken, toen hij die forse jongen in monnikspij het modderige erf op zag stappen. Hij had geen nieuwe huisvrouw gezocht en in al zijn jaren van toegewijde eenzaamheid was hij erin geslaagd de confrontatie uit de weg te gaan die nu zijn ochtend binnenviel. Vaak had hij gemijmerd over zijn zoon. Had hij hem verkwanseld voor geldelijk gewin? Of kon hij de levende herinnering aan zijn voor altijd geliefde vrouw niet verdragen? Was hij een schuldenaar of een slappeling?

‘Dag, vader,’ zei de jongen eenvoudig.

Tijd om zich een houding te geven was er niet meer.

‘Je hebt de ogen van je moeder,’ bromde Finlog, ‘wat kom je doen?’

‘Ik kom uw hulp inroepen, vader,’ koos Brandaan de enig juiste toon. ‘Ik heb plannen, maar niet meer dan dat.’

Toen vertelde hij zijn vader over de droom, de abt en de rekening die openstond.

‘Ik weet er alles van,’ mopperde Finlog. ‘Ik heb zelfs een kanunnik over de vloer gehad om over de pacht te marchanderen. Die ging zonder te groeten weg. Nou, dan kun je het wel raden.’

‘Toch hebben ze gelijk,’ meende Brandaan, ‘maar de schuld ligt bij mij. Ik zal niet vertrekken voordat ik die heb voldaan.’

Finlog keek hem eens goed aan, deze zoon die klaarblijkelijk niet alleen zijn moeders ogen maar ook zijn vaders trots bezat.

‘Kom binnen,’ zei hij ten slotte terwijl hij met een bruusk gebaar langs zijn ogen streek, ‘ik heb een maaltje stoofaal op het vuur. Is eigenlijk voor de zondag maar ik geloof dat we vandaag al iets te vieren hebben.’

Toen stond niets een stevige omhelzing nog in de weg. De omhelzing was innig en zou zes jaren duren.

Wat gaat de tijd snel als je maar voldoende om handen hebt! Pulkend aan de piezeltjes paling tussen zijn tanden en misselijk van de vettige nasmaak, had Brandaan zijn plannen aan Finlog ontvouwd. Diens verbazing sloeg al snel om in enthousiasme toen zijn hervonden zoon de vissersvloot schetste die het klooster en het gehucht welvaart brengen zou.

‘Het is maar goed dat mijn dekknecht de broer van Gawen de smid is,’ zei hij. ‘Gawen heeft een stem in de dorpsvergadering die je niet moet onderschatten. Grote kans dat we hem meekrijgen, en dan volgt de rest vanzelf.’

Zoals in alle Keltische gemeenschappen genoot het ambacht van smid veel aanzien en was het voorbehouden aan de oudste familieclans.

‘Ai,’ beaamde Brandaan, ‘da's goed, want juist dat punt baarde me zorgen! De rivier is één, maar de zee... Die boezemt de mensen toch een heilig ontzag in. We zullen alle overtuigingskracht nodig hebben.’

‘En hoe zit het dan met jou?’ roerde Finlog toch maar aan. ‘Ik bedoel, ik heb je niet voor niets aan het klooster moeten verkopen.’

‘Verkópen, vader? Spreek daar toch niet over op die manier! Het is het beste wat u voor mij had kunnen doen! En is het niet meer dan rechtvaardig dat u daardoor de knecht kon huren die mijn mankracht zou vervangen?’

Onwillekeurig moest Finlog glimlachen. Mankracht! Als hij nog dacht aan dat fragiele ventje van destijds.

‘We gaan direct naar de smederij. Laat mij het woord maar doen,’ bromde hij.

Gawen viel minder gemakkelijk over de streep te trekken dan ze hadden gedacht. De eerbiedwaardige smid hoorde het verhaal en de plannen met de nodige reserve aan.

‘Boten, vistuig, mankracht, alles goed en wel,’ zei hij, ‘maar hoe en waar dachten jullie dat allemaal voor elkaar te krijgen? Jullie kennen de kust hier toch zeker! Hoge kliffen, springtij, een baai die me nauwelijks groot genoeg lijkt om je schuiten te herbergen... Begrijp me goed: ik ben niet tegen nieuwerwetse ideeën, maar we moeten wel met de benen op de grond blijven staan. Je vraagt tenslotte of ik mijn nek ervoor wil uitsteken, mijn eer en goede naam!’

Finlog keek zijn zoon aan. De smid had ‘we’ gezegd! Was Bran - daan het ook opgevallen?

‘Ik hoor dat u aan onze kant staat,’ zei deze. ‘Dat is een begin. En wat voor begin! Ik ben een man die denkt in dromen. Mijn vader is een man van de zee. U bent een man die gewend is om te maken. Als wij de handen ineenslaan, denkt u dan heus dat wij niet die vloot kunnen bouwen en de haven waar u op doelt?’

Gawen streek langs zijn kin. Hij kon zich niet herinneren dat hij over een haven had gerept.

‘Ik zeg niet dat het niet mógelijk is,’ sprak hij bedachtzaam, ‘maar aan alles zit een begin. Allereerst hebben we een bouwplaats voor die schepen nodig waar we ook in de wintertijd kunnen doorgaan met het werk, want dan hebben de meesten van ons de handen vrij. Dat vraagt om loodsen. En omdat we onze boten straks moeilijk van de kliffen kunnen af takelen, moeten die loodsen beneden komen.’

Finlog schudde zijn hoofd. ‘We kunnen ze toch evengoed hier aan de rivieroever bouwen en de schepen dan door de kreken naar zee brengen?’ zei hij.

‘Dat dacht ik niet,’ meende de smid. ‘Jij kunt wel vertrouwd zijn daarginder maar de meesten van ons krijg je met geen stok dat moeras in. Da's het gebied van de goden. Het vorig seizoen nog zijn de twee kwajongens van Bran erin gegaan en nooit teruggekomen.’

‘Bovendien zal de vloot een thuishaven moeten hebben. Of we die nu eerst inrichten of pas later, dat werk moet toch worden gedaan,’ deed Brandaan een duit in het zakje.

‘Dus jullie bedoelen dat we eerst een werf bouwen en dat die dan later onze haven wordt?’ mompelde Finlog.

‘Precies,’ antwoordde Gawen, ‘eens kijken. Het is nu september, de oogsttijd is bijna voorbij dus werkloze handen genoeg’ - hij begon op zijn vingers te tellen - ‘de jongens van Cormac, van Patrick... Ja, verdomd! Het zou kunnen lukken om voor het invallen van de

winter iets te hebben staan. Dan pikken we de komende maanden al mooi mee!'

'Als u dat "verdomd" achterwege laat kan ik nog wel om wat broeders van het klooster vragen ook. Bij vorst wordt het werk aan de kapel toch stilgelegd,' zei Brandaan droogjes. 'Maar,' lachte hij toen, 'laat iedereen dan alsjeblieft zwijgen over die goden in hun moeras. Ik heb liever dat de broeders hun handen laten wapperen dan dat ze opnieuw zieltjes gaan zuiveren.'

Tijdens de dorpsvergadering was het alsof de goden hun drassige delta even hadden verlaten om hun strijdlust in de mannen rond de haardstee te laten varen. Want zo verkocht Gawen het plan aan zijn aandachtig gehoor: op het land viel in deze tijden weinig te winnen maar wie de strijd met de zee wilde aanbinden had de toekomst. Alleen de eigenerfde boeren hadden hun bedenkingen. Hun aanzien was verbonden aan het land dat zij bezaten. Kwam dat nu allemaal in het geding?

'Niet als jullie meedoen!' riep Finlog boven het geroezemoes uit. 'Zie de zee als een nieuwe akker die op ontginning wacht. Ik doe het al jaren. Ben ik er soms slechter van geworden?'

Stomverbaasd gaapte men de visser aan. Hij, de man van zo weinig woorden, leek ineens zo welbespraakt als een prediker te zijn geworden.

Brandaan keek vanuit een hoekje toe en bewonderde zijn vader en de smid, die de tekenen van een voorgoed veranderde tijd door de eerste stormen van onbegrip loodsten. Toen die eenmaal waren gaan liggen, leek ook het tij niet meer te keren. Iedereen deed mee, materialen leken overal vandaan te komen, mannen sloegen de handen aan een nieuwe ploeg en op de smalle engte onder aan de kliffen verrezen de eerste loodsen en een heuse scheepshelling. Een nieuw elan nam bezit van het dorp en toen abt Theodebert in gezelschap van zijn vooringenomen prior de bouwplaats bezocht en door Finlog en zijn zoon werd rondgeleid, was hij diep onder de indruk.

'Wat héb jij toch, jongen, dat je de mensen zover krijgt?' mompelde hij.

'Niets, vader, helemaal niets,' zei Brandaan. 'Mijn vader heeft de plannen en Gawen zorgt voor de rest. Ik heb alleen maar mijn droom.'

'Dus je houdt vast aan wat je in het zevende jaar wilt doen?' vroeg Theodebert.

De prior snoof minachtend en wilde iets zeggen.

‘Deo volente, zei u al,’ hernam Brandaan snel, ‘maar alles in de juiste volgorde. Eerst de schuld, dan het visioen.’

‘Hovaardij is het! Pure hoogmoed!’ viel de prior hem in de rede.

‘Aan het voldoen van de schuld werk ik graag mee,’ negeerde de abt zijn ondergeschikte die bijkans groen werd van ingehouden gal. ‘Zeg me wie en wat je nodig hebt en ik zal het je bezorgen.’

Dat idee van die doelloze reis praat ik hem nog wel uit het hoofd, dacht Finlog.

Wat Finlog in de jaren die volgden ook presteerde en hoe onverwacht hij zich ook tot een man van woorden had ontpopt, de reis viel Brandaan niet uit het hoofd te praten. Ten slotte liet hij het onderwerp maar rusten.

Samen met de kloosterbroeders leerde zijn zoon aan de dorpelingen hoe ze vochtige planken boven een vuur in de juiste kromme konden buigen en hoe je een scheepswand moet breeuwen met in pek gedrenkt vlastouw. Van Finlogs nauwkeurige schetsen smeedde Gawen het ijzerbeslag dat nodig was om de wanten, de masten en het dwarshout te bevestigen. En toen de tijd gekomen was om de bouwloodsen neer te halen en een beschutte haven aan te leggen, haalde Theodebert een paar bevriende kapittels over om hun bouwmeesters en knechten ter beschikking te stellen. Omzichtig gingen die de klippen te lijf. Schil na schil pelden ze de krijtlaag af en met het in blokken gezaagde gesteente werden twee korte, maar brede en hoge pieren en een verhoogde kade aangelegd. Tegen een springvloed zouden de pieren niet baten maar op normale getijden-dagen bewezen ze als golfbrekers een goede dienst.

Finlog en Brandaan benutten de tijd door de eerste landsknechten mee op zee te nemen en hen vertrouwd te maken met de deining van de golven en de grillige onderstromen van de branding.

Hun tochten werden allengs langer en uiteindelijk rondde de groep dapperste mannen de noordwestpunt van Connacht, waar het altijd spookt. Op die tocht deed Finlog hun voor hoe je een puts zeewater aanlengt met je eigen pies om iets drinkbaars te hebben, hoe je de boeg haaks op de golven moet houden en dat je die golven moet tellen omdat de zevende altijd de meest verraderlijke is.

Uit deze ploeg werden uiteindelijk de kapiteins gekozen voor de schepen die inmiddels in de nieuwe haven gereedlagen. Zij hadden drie maanden om hun bemanningen voor te bereiden. Op de naamdag van Sint-Patrick zou de vloot voor het eerst zijn netten uitwerpen.

Bijna zes jaren waren verstreken. Op twee ongelukken en een rampzalige proefvaart na, had het nieuwe avontuur nauwelijks mensenlevens geëist.

‘Het kon erger,’ verdedigde Gawen elke tegenslag die tijdens de dorpsvergaderingen ter sprake kwam. ‘Zolang die vervloekte Denen uit Dublin ons met rust laten mogen we in onze handen knijpen.’

Daarmee stipte hij een punt van zorg aan dat niemand aan de orde had durven stellen: Brandaans vloot begon welvaart aan het gebied te brengen. De kwaliteit van de gerookte zeevis uit Annaghdown werd wijdvermaard. De landbouw stierf een stille dood - want waarom zou je zelf iets verbouwen als je het ook goedkoop kunt invoeren -, het kerkzilver schitterde in de nieuwe kloosterkapel, in de eenvoudigste stulpjes kwam nu meermalen per week vlees op tafel, en zuigelingen gingen minder snel dood en kregen kinderhanden die visnetten konden boeten.

Maar welvaart trekt roofdieren aan, roofdieren met een vreemde tongval, snelle schepen en horens op hun helmen als de satan zelf.

Toen de eerste Denen aan de horizon verschenen, stapte Brandaan onvervaard in een kleine rivierboot en voer hij ze via de moerasdelta tegemoet. Finlog en Gawen brachten het dorp in staat van paraatheid en stuurden een boodschapper naar het klooster om Theodebert te waarschuwen. Het was allemaal niet nodig. Brandaan keerde ongedeerd terug en het drakenschip verdween achter de einder.

‘Wat heb je ze verteld?’ hijgde de abt die persoonlijk naar het dorp was gekomen om een mooie martelaarsdood te sterven.

‘Dat verhaal zou u niet bevallen, vader,’ glimlachte Brandaan. ‘Houd het er maar op dat die Denen hun handen niet aan ons willen branden.’

De abt stelde wijselijk geen vragen maar de dorpelingen lieten zich minder gemakkelijk afschepen. 's Avonds bij het haardvuur moest Brandaan keer op keer vertellen hoe een oud hertengewei en een mantel van slijmerige moerasplanten wonderen kunnen doen.

‘Even was ik de riviergod die het goed met hen meende zolang ze maar zouden opkrassen,’ besloot hij voor de zoveelste maal zijn verhaal.

Een van de jongere toehoorders nam een reeënkop van de schouw en begon schreeuwend en wild gebarend in het rond te springen.

Wat iedereen een goede grap leek, was voor Brandaan pure ernst. Voor het eerst had hij ervaren dat een list soms machtiger blijkt dan wapengekletter. Daarmee was hij de eenvoudige dorpsgemeenschap ontgroeid en dat besef deed hem pijn.

Hij begon serieus plannen te maken voor zijn eigen vertrek.

‘Waanzin!’ riep Finlog uit toen zijn zoon hem mededeelde hoe die zijn schip wilde gaan bouwen. ‘Dat je vertrekken wilt is tot daar aan toe, maar geef jezelf dan ten minste een kans om ook nog ergens te kómen! Een schip van ossenhuiden! Belachelijk!’

‘Ik ben aan boord van dat Deense schip geweest, vader,’ zei Brandaan rustig. ‘Het had een lange reis gemaakt en het water sijpelde van alle kanten binnen. Ik ken geen houtsoort die het houdt. Elke keer als wij terugkeren kunnen we de teerpotten tevoorschijn halen, dat weet u toch zelf wel! Als ik maanden achtereen op zee wil zijn, red ik het daar niet mee. Nee, denk eens aan de bun en de putsen die wij aan boord hebben. Allemaal van gelooid leer en heeft u die ooit zien lekken? Mijn besluit staat vast!’

‘Maar hoe wil je daar nou in godsnaam stevigheid aan geven?’ wierp Finlog tegen, ‘bij de eerste de beste zevengolf klapt zo'n leren tobbe in elkaar als een leeggezogen eierschaal!’

‘Aha!’ riep Brandaan, ‘daar zegt u wat! Stevige ribben, daar komt het op aan! Een degelijk geraamte. Een dubbel houten dek. Leeftocht als ballast onderin, meteen waterdicht gestouwd. En een leren bekleding van meerdere lagen, die ik als de dakleien van de kloosterkapel over elkaar heen zal leggen. Ziet u het dan niet?’

Finlog zag het en veegde het tafelblad schoon om een eerste schets te kunnen maken.

‘Hoeft niet,’ zei Brandaan, ‘hier heb ik het bouwplan al, compleet met een lijst van materialen die ik nodig heb.’

Hij haalde twee rollen perkament uit zijn mouw en gaf die aan zijn vader.

‘Waarom ben je daar niet eerder mee gekomen?’ bromde Finlog misnoegd, ‘ik had je toch kunnen helpen?’

‘Nee, vader, dit keer niet. Ziet u: het is míjn visioen, míjn reis.’

In de maanden die volgden spraken vader en zoon weinig met elkaar. Brandaan droeg het commando van zijn vissersschuit over aan de oudste gezel en nam weer zijn intrek in het klooster. Daar bracht hij het zevende jaar van zijn visioen door met het zingen van de getijden en het bouwen van de boot die andere getijden moest trotseren.

Als mijn schip totstandkomt in deze gewijde omgeving, redeneerde hij, wat zal er dan nog mis kunnen gaan!

Zekerheidshalve vervaardigde hij een geraamte van inlands essenhout, van de noordzijde van de stammen gekliefd waar deze het stevigst waren. Alleen de dolboorden waren van eikenhout gemaakt, dat zich beter leende voor de vreemde inscripties uit zijn droom. Het geheel bekleedde hij met ossenhuiden die hij tientallen malen had ingewreven met gloeiend wolvet om ze waterbestendig te maken. Een tussendek van licht materiaal verleende extra stevigheid. Rond de grote mast, die in het midden stond, kon een eenvoudige, halfopen tent worden uitgespannen, met de rug naar elke windrichting toe waaruit noodweer mocht komen opzetten. De ra kon met stevige henneptouwen vanaf de achtersteven worden bediend. Brandaan had een systeem bedacht waarmee hij de helmstok met zijn benen kon houden als hij het zeil moest bijdraaien.

Het schip was er niet op gebouwd om snel overstag te kunnen gaan. Het had het karakter van zijn maker.

Toen de vooravond van zijn vierentwintigste verjaardag was aangebroken, vroeg hij Theodebert - nu stokoud en nauwelijks bestand tegen de groeiende ambities en het gekonkel van zijn prior - om het vaartuig te zegenen.

‘Heb je er al een naam voor?’ vroeg de abt, die in de tussentijd niet één keer was komen kijken en verbaasd naar het scheepje staarde dat zijn avontuurlijke oblaat in vol ornaat had opgetuigd. Op het grootzeil stak het scharlaken van een manshoog Keltisch kruis fel af tegen een saffraangele achtergrond.

‘Ik noem haar “Brandaan”,’ zei Brandaan. ‘Niet naar mezelf natuurlijk, maar naar de broeder die ik wil navolgen. Zijn kaarten en logboeken zou ik willen meenemen, vader. Met uw toestemming uiteraard. Want in zijn kielzog wil ik varen.’

Niemand zag hoe Brandaan zijn bootje vanaf de kloosterklip naar de rivier sjouwde, de achterzijde op lichte wielen gezet en de boeg met touwen aan een juk om zijn schouders bevestigd.

Niemand zag hoe hij de kisten proviand, die klaarstonden aan Finlogs oude loswal, op het tussendek laadde en waterdicht afsloot.

Alleen Finlog zag hoe zijn zoon afstootte naar het midden van de rivier en stadig wegpeddelde in de richting van het moeras en zijn

goden. Dat deel van het visioen had zijn zoon dus naast zich neergelegd: hij nam wel degelijk roeispanen mee.

Gerustgesteld staarde Finlog het ranke scheepje na totdat dit door het aardedonker buiten de lichtkring van de toortsen bij het raadhuis was opgeslokt. Tevreden haalde hij daarna met één jaap van het vissersmes waarmee hij ooit die navelstreng had doorgesneden, zijn keel open.

Met nog een afscheid kon hij niet leven.

L.H. Wiener
De verering van Quirina T.

Dat was waar. Die aanzet bestond ook nog, maar het ging hier om zoveel verwarrende werkelijkheid dat Van Gigch geen mogelijkheid had gezien dit woest aangeblazen project tot een afgerond einde te brengen, want de kern van de zaak, *the heart of the matter*, zoals het wezen der dingen later zou gaan heten, bleef onbeschrijflijk en zo zonk de allesomvattende novelle *De verering van Quirina T.* weer terug in het duistere domein van Van Gigchs onderbewuste brein, waar de elementen van dit onvoltooide geschrift gedurende dertig jaar in losse beelden bleven rondwaren, bleven opdoemen en vervagen.

Quirina Ter Hofstede, de moeder van Niels.

Eigenlijk was zij geen moeder, meer een heks, vooral 's nachts, als Victor bij haar wilde zijn en ze een witte bloes droeg met parels als knoopjes, waarvan de meeste altijd openstonden, en ze zich naar hem vooroverboog en hij wist dat ze hem zou gaan vermoorden. Zij bezat een hut van boomstammen, die zij uit Noorwegen had overgetoverd, een heksenhut, al viel dat nergens aan te zien. Nergens lag snoepgoed of koek; niet op de ribbels van het hout of in de kozijnen van de ramen, niet op het hakhout naast de deur en niet op het deksel van de regenton. Als hij op de deur bonsde stond zij onmiddellijk voor hem, met een bezem in haar hand. ‘Nu moet jij de vloer schoonvegen,’ sprak zij dan op onheilspellende toon, ‘en weglopen gaat niet meer, dat weet je best.’

Victor begon te vegen en zag hoe Quirina de oven opstookte met blokken hout. Zo heet werd de oven dat er oranje plekken op het ijzer verschenen en de laadklep alleen nog met een pook open te krijgen was. In de hoek van de kamer zat een volwassen uil op de rugleuning van een stoel. Het was een bosuil, zag Victor, met zijn ronde kop en bolle donkerbruine ogen, waarvan het ene openstond en het andere sliep. Zonder reden ging Quirina ineens pal voor hem staan,

met haar armen in haar zij en haar voeten wijd uiteen. ‘Doorgaan met vegen!’ beval zij, maar haar witte zijden bloes was van haar schouders gegleden en Victors gezicht was vlak bij haar vlees, dat geurde naar bloemen en heet was als ovengloed.

Later werd hij in een kooi gestopt en vetgemest, maar meestal kwam het zover niet, dan zoog zij het bloed uit zijn nek, op de grond, tot hij dood was en in slaap viel.

‘Godverdomme, sodemieter de kamer uit, allebei!’ riep zij plotseling uit, terwijl ze de glimmende bladzijden van een of ander tijdschrift omrukte en er, afhankelijk van de foto die zij zag, een pagina uitscheurde, die zij tot een prop verfrommelde en wegsmeet.

‘Hier veeg ik mijn reet mee af, weet je dat!’ hoorden de jongens haar nog roepen, terwijl ze haastig de grote koperen trap naar de benedenverdieping afdaalden. Maar de onvriendelijkheid van haar woorden drong tot Victor slechts van ver weg door en in al zijn waarnemingen bewoog zij zich in lome gratie, als vertraagd, in een film, in kleur. Quirina T.

Zoals de begraafplaats Zorgvlied aan de Amstel de plek is waar men zijn ouders ter aarde bestelt, zo is het dorp Zandvoort de plaats waar men zijn herinneringen tracht te begraven. Aan beide plaatsen kon men nog wel een bezoek brengen, uit respect of afkeer, maar het leven was er verstild en de wereld gestold tot een decor. Wat men nog waarnam waren schimmen en geluidloze stemmen, die zich niet zintuiglijk lieten registreren, maar die zich manifesteerden in een stemming, een somberheid, een besef van vergeefsheid en mislukking.

Beide begraafplaatsen zijn voor het publiek toegankelijk, maar essentie en entourage staan diametraal tegenover elkaar, want waar op Zorgvlied een serene rust heerst en de doden vrede lijken te hebben met hun hoedanigheid als overledenen, daar lijken de doden in het dorp Zandvoort rond te waren als de boze geesten van een vergane, maar niet vergankelijke tijd.

En zo kon het bestaan dat Victor van Gigch op zesenvijftigjarige leeftijd een bezoek bracht aan een perceel in de Vuurtorenstraat te Zandvoort, alwaar hij werd ontvangen door de tachtigjarige Quirina Ter Hofstede, die zij was, zonder het nog te zijn, overlevende van

zichzelf, in een tijdloos heden. Zij stond aan de achterzijde van het huis voorovergebogen in de tuin en trok iets uit de grond.

Stuktrekken past goed bij haar, dacht Van Gigch, iets planten minder.

‘Goedemiddag...’ sprak hij op zachte toon, om haar niet te laten schrikken.

De laatste keer dat zij oog in oog hadden gestaan - dat van haar tot bloedens toe opgezwollen en blauw - was zij achtendertig en hij veertien. Hij had het uitgerekend. Het was vroeg in de ochtend geweest. Zeven uur, halfacht. Hij was door de achterdeur het huis binnengekomen, zoals afgesproken met Niels, die de deur van de knip had gelaten, want ze zouden gaan jagen in de duinen, met de stalen wedstrijdboog van Niels' vader. Echte wedstrijdpijlen hadden ze ook. De schacht van kunststof, de veertjes van gehalveerde vleugelpennen, vermoedelijk kippenveren en de punt van zilverkleurig metaal. De pijlen hadden zoveel kracht dat ze ruisend uit het zicht verdwenen. Recht omhoogschieten was daarom gevaarlijk. Ze hadden geoefend op de kilometerpalen op het strand, die op vijftig meter afstand nog te raken waren als je er een meter boven richtte. De tikken waarmee de pijlen zich in het harde hout boorden hadden Van Gigchs brein nooit meer verlaten. Maar die boog was tevens het symbool geworden van alle gewelddadigheid die de familie Ter Hofstede ten slotte te gronde zou richten. Zou hij nog ergens bestaan, die boog? En Niels, zou die nog bestaan?

De oude vrouw richtte zich op en keek om.

‘Mevrouw Ter Hofstede...?’

Een grijns trok over haar gelaat.

‘Lindenborgh, liever.’

‘Ach ja, natuurlijk...’

Hij stak zijn hand uit en zij beantwoordde zijn begroeting met haar linkerhand. In de andere hield ze een mes, dat ze niet overpakte.

Dat deze bejaarde vrouw een mes tegen hem getrokken hield amuseerde hem. Even schoof zij voorbij in de oude fantasie waarin zij op hem ging liggen en hem in machteloze verhitting verstikte en hem door uitzuiging vermoordde. En nu zou hij haar nek kunnen breken in de vuist van één hand, als die van een kalkoen.

Ze vroeg of hij het gemakkelijk had kunnen vinden en hij knikte.

Hij zou alles in dit dorp nog gemakkelijk kunnen vinden, dood of levend, intact of gesloopt, boven de grond of eronder, het maakte geen verschil. De plaatsen waren bepaald, de herinneringen verstard. En hij dacht: ouwe toverkol.

‘Zullen we maar naar binnen gaan,’ bood Quirina T., geboren Lindenborgh, toen aan, haar stem vriendelijk, de hand met het mes uitnodigend in de richting van de achterdeur.

Het huis keek aan de voorzijde uit over zee, evenals de onheilsvilla van vroeger, die in de verte, aan de uiterste zuidpunt van de boulevard, door het erkerraam, nog zichtbaar was, zo constateerde Van Gigch.

Er stond een lederen fauteuil voor het raam, de rugleuning naar het zuiden gekeerd, naar het verleden, naar de duizenden ‘godverdommes’ die ze daar had uitgeroepen, naar het hijgen onder de slagen van haar minnaar, naar het krijsen van haar echtgenoot, naar de argussen in het zeeaquarium, naar de vals geslagen bloedhond, naar de vleugellam geschoten meeuwen, naar de weggevlogen ara, naar de dreun met de kandelaar, naar de onbreekbaar dikke schedel van Leen Visser, naar de van angst gillende Niels, naar de pislucht van Olga...

‘Thee...?’

‘Liever bier... als u heeft.’

Daarop had ze al gerekend, antwoordde ze glimlachend en ze begaf zich met licht tastende pas naar de keuken. Van Gigch merkte hoe uitzonderlijk warm het in de kamer was en nergens een raam open voor frisse lucht. Het leek er wel een oven. Kon je daar iets van zeggen? Hij hoorde haar in de keuken bezig met glazen en de koelkastdeur en voelde een jeukend drenzen in zijn buik. Nu was het haar beurt. Hij keek naar de leunstoel bij het raam, naar de diepe deuken in de zitting en de rug. In die stoel had zij de afgelopen veertig jaar gezeten, uitkijkend over zee, naar het westen en naar het noorden, nooit naar het zuiden, en denkend aan... ja... aan wat? Misschien was hij daarom wel hier, om daarachter te komen, want hoe vaak had hij er zelf niet aan gedacht, onwillekeurig en ongewild, veertig jaar lang: aan de nachtelijke zeiltocht op zee, aan de verscheurde *Playboys*, aan haar arglist bij de deur, bij het uitlaten, aan de gewichten en de halters op de kamer van Niels en Floris en de sprinkhanen en de schietautomaten en de jukeboxen, de Nash en de Ford Fairline (spreek uit: Veer Leen) en de eerste Volvo Amazone en de dodelijke bocht in het circuit, de stapels kleding van de Bonneterie, de verdachte strandwandeling van Wil en Nellie, de operettes, *Gräfin Maritza* en *Im weissen Rössel*, Pension Dijkhoffs, de Marnix van Sint-Aldegondestraat, met de altsaxofoon en de steenkolen onder de trap en de onbekende schuilbunker in de helling van de duinreep, het lijk van Leen Visser...

Had ieder mens een besef van schuld? Of verstonden sommigen de kunst te denken als dieren? Uitsluitend in het heden. Geconditioneerd weliswaar door hun verleden, maar zonder enig ethies benul, zoals Quirina T.?

‘Wat uiteindelijk resteert, zijn de dieren,’ had Van Gigch eens geschreven en waarschijnlijk was dat nog waar ook, zoals alles wat hij schreef waarschijnlijk waar was.

Hij keek om zich heen.

Aan alle wanden hingen foto's. Foto's van de huizen waarin ze ooit gewoond had, de vrienden en kennissen die ze had gehad, de kinderen die aan haar ontsnapt waren en de kinderen van hun kinderen.

Van Gigch stond op en bestudeerde de foto's boven een antieke secretaire. Ja hoor, daar stond Niels, in bermuda en witte zomerhoed, in een zonnige omgeving, met een vrouw en twee kinderen, zoals het hoorde. Van Gigch zette zijn blik scherp op de vriend uit zijn jeugd, die breed lachte en zijn arm om de vrouw had heen geslagen, die ook lachte, net als de twee kinderen. Allemaal licht en warmte. Dag Niels, *long time no see*. Ik kom je moeder doodmaken, want het is daarvoor de hoogste tijd.

Een wolk van parfum vulde de ruimte, die daardoor nog verstikkender aandeed.

‘Die foto is genomen in Zwitserland, even buiten Genève,’ zei ze, terwijl ze met een dienblad langs hem liep en het op een tafeltje bij het raam neerzette.

Ze kwam vlak naast hem staan en wees met haar vinger naar de zwijgende levens en de gefixeerde decors.

‘Dit hier is het koetshuis in Loenen. Daar woonde ik voordat ik ging trouwen.’

‘Uw man kwam toch ook uit Loenen?’

‘We waren bijna buren. Tja... Zo ging dat toen. Dat koetshuis was fantasties. Mijn vader had het laten verbouwen en als woning ingericht. Het bestaat nog. Nu is het een aparte villa.’

‘En uw ouders woonden in het eigenlijke landgoed.’

Ze schoot in de lach.

‘Ja, erg hè. Dat kan je je haast niet meer voorstellen, die rijkdom. Kijk, hier is nog een foto.’

Ze wees op een monumentaal buitenhuis, omgeven door velden en bomen.

‘En daarachter stroomt de Vecht?’

‘Ja. Een groot gazon liep af naar de rivier, met nog een theehuisje aan het water. Je kent die koepeltjes vast wel. Zullen we gaan zitten?’

Op een tafeltje voor een zijraam zat een moedeloze kanarie in een te kleine kooi.

Hij had haar een week eerder opgebeld en zich aan haar bekendgemaakt, de jongen van veertien. Weet u nog wie ik ben? Victor van Gigch? Ik ben nu een man van zesenvijftig. Ik zal maar niet vragen hoe oud u nu bent, ha ha, schikt het u een keer, wat bijpraten, zo noemt men dat toch? Vroeger was ik geheel verliefd op u, feeks, voornamelijk op uw dikke tieten, die u maar moeilijk in toom kon houden, weet u nog, maar dat laat zich niet uitspreken, daarvoor ben ik veel te wellevend. Zou zondag gaan? Ja? Leuk. Om een uur of drie? Ik zie ernaar uit.

Deze vrouw was ooit een vrouw geweest in wie alle jongensfantasieën moeiteloos verdwenen, een alma mater van verholen verlangens, een godin die aanschouwbaar was maar onbereikbaar, tastbaar maar ongenaakbaar, voelbaar maar vluchtig: een verdovende schoonheid.

Van Gigch keek naar de lijnen in het gelaat van Quirina T., dunne groeven in een gelooide huid van lichtbeige nappa. De ogen nog steeds fel lichtblauw, alert en helder. De nagels van haar handen dunner geworden en golvend en in de lengterichting geribbeld. Ze droeg een rood truitje op een broek van gladde, zwarte stof, vermoedelijk zijde. Haar kapsel was niet blauw opgeföhnd, zoals bij een gemiddelde bejaarde, maar van een natuurlijk grijs en met de vingertoppen nonchalant in model gedrukt.

Van Gigch schonk zijn bierglas vol en wachtte op het schuim, terwijl hij dacht: als je straks het tweede flesje in de keuken haalt, dan leg ik je aldaar op de grond, tussen de pedaalemmer en het aanrechtkastje en dan druk ik met het kussen dat nu nog je rug steunt het licht in je ogen uit.

It's only right.

Wie had hem zien binnengaan, aan de achterzijde van het huis?

Op een stille zondagmiddag in april.

En wat dan nog... Wie zou hem kunnen herkennen?

Buiten op de boulevard flaneerden voorbijgangers.

‘Leven je ouders nog?’ vroeg ze plotseling.

Een akelige vraag om antwoord op te geven.

(Mijn moeder is overleden, maar mijn vader die is dood.)

Hij schudde met zijn hoofd en zij vervolgde: ‘Ik herinner me je vader nog, dat was zo'n klein mannetje... toch?’

En Van Gigch dacht: *zo'n klein mannetje...*

Hij keek langs de oude vrouw heen en zag in de verte het grote witte huis naar zee uitsteken, een van de weinige villa's aan de zuidboulevard zonder naam, om de zoveel tijd van eigenaar gewisseld en dan opnieuw strak in de witte verf gezet, voor een nieuwe start, ooit onder goedkeurend toezicht van een architect ontworpen door Willem Ter Hofstede persoonlijk, met al zijn goede smaak en eruditie. Willem Ter Hofstede, de aristocratiese vader van Niels, die echter in machteloos gepeins verzonk toen Victor hem in een opwelling van beleefdheid ooit vroeg of de ene taal misschien korter was dan de andere, zodat je in die taal hetzelfde kon uitdrukken met minder woorden dan in een andere taal, een vraag die hij stelde omdat hij ervan uitging dat meneer Ter Hofstede er het antwoord wel op zou weten en Victor hem zo een gevoel van trots kon bezorgen. Tot bleek dat meneer Ter Hofstede het antwoord op die vraag helemaal niet wist en van Victor hulpeloos naar zijn zoon Floris keek, die zoals gewoonlijk in een boek verzonken zat en geen acht sloeg op de ongemakkelijke houding van zijn vader, veroorzaakt niet door diens onwetendheid, maar eerder door de bizarre vraag op zich, hetgeen Victor op zijn beurt bespeurde, waardoor hij hevig begon te blozen.

Met mensen omgaan bleef een kunst, een kunst die hij nooit machtig zou worden. Een kunst moeilijker nog dan het leren bespelen van de saxofoon.

Jaren later, als student Engels, deed Victor eens een poging om het gedicht ‘Fern Hill’ van Dylan Thomas te vertalen, waarbij hem bleek dat het Engels als taal aanzienlijk ‘korter’ was dan het Nederlands. *Now as I was young and easy... in the sun that is young once only... in the moon that is always rising... and the owls were bearing the farm away... and then to awake... forever fled from the childless land...*

De eerste maal dat Van Gigch Niels Ter Hofstede in zijn werk had opgevoerd was geweest in het jaar 1967, vierendertig jaar tevoren, in een verhaal getiteld ‘Jachttafereel’. In dat verhaal wordt Niels, na een verraderlijke wijziging in zijn houding jegens de verteller, door diens broer vermoord. Het is een scène die zich afspeelt in de waterleidingduinen te Zandvoort, waarbij de wrekende broer als een demon ex machina nog juist bijtijds verschijnt op de plaats des onheils en de verrader met een pijl doodt. Het was een verhaal met mythiese proporties, dat in enkele pagina's feitelijk de kern van alle menselijke tragiek beschreef en dat Van Gigch, althans voor zijn eigen gevoel, nadien niet meer had kunnen evenaren. In 1967 was Van Gigch tweeëntwintig. Had hij toen moeten stoppen met schrijven?

Als alles in feite reeds was gezegd? In één kort verhaal. Het antwoord op die vraag bestond, maar was nog niet gevonden. Sommige antwoorden eisen tijd.

De boog waarmee de broer het vonnis voltrok had een eigen identiteit en zou een naam kunnen hebben, zoals het legendariese zwaard Excalibur. Het was niet de wedstrijdboog van Willem Ter Hofstede, maar toch ook weer wel.

In werkelijkheid was Niels Ter Hofstede geen verrader en deed hij niemand kwaad, alleen dieren, zoals de meeste jongens. Vooral het pletten van sprinkhanen onder de rollende schijven van de halters waarmee Leen Visser ten huize van de familie T. zijn gespierde lichaam trainde, gaf hem veel genoegen. Ook zijn broer Floris veranderde klein kruipend gedierte op die wijze graag in plekjes boter, al verveelde dit hem ook wel spoedig en trok hij zich bij voorkeur terug in de fantastiese wereld die boeken in zich verborgen.

Een dier doodmaken is niet laf, niet per se.

Een spreeuw schieten, als voedsel voor een uil, is toegestaan.

En een mens doodmaken?

Een vals mens? Zelf een beul? Zoals Leen Visser?

Waarom zou hij haar toch geslagen hebben? Hoe gaan die dingen onder mensen. Op haar protesterend verzoek?

Bezoek aan de oude dame.

Van Gigch sloeg haar gade, terwijl zij haar kopje met de slanke vingers van haar benige hand van het schoteltje optilde en kleine slokjes van haar thee nam, waarop het Van Gigch gepast leek om met de krachtige wurgvingers van zijn eigen hand zijn glas op te nemen en de laatste slok bier in zijn mond te gieten. Hun blikken raakten elkaar en beiden glimlachten en dachten er kennelijk over hoe ze het gesprek op gang konden krijgen.

Star-crossed lovers, dacht Van Gigch, maar of hij daarbij aan zichzelf dacht of aan Leen Visser was hem niet duidelijk. Het laatste had gekund, want Leen Visser had deze vrouw gehad, hij had haar gepakt, had haar genomen, haar genaaid, gedrild en geslagen, tot de dood erop volgde.

De zijne.

Van Gigch zette zijn lege glas weer terug op het viltje, op het kanten kleedje, op het mahoniehouten tafeltje, zo langzaam mogelijk, om iets te bedenken, iets te vragen, wat even niet ging. Het viel Van Gigch op dat de kanarie in zijn kooi nog niet eenmaal geluid had gemaakt. Wat moest hij zeggen? ‘Ik heb er zo verschrikkelijk naar gehunkerd om u net zo te grazen te nemen als Leen Visser dat heeft

gedaan, maar ik was te bedeesd, al was ik maar een paar jaar jonger dan hij. Maar als ik nu net zo grof en bot en bruut als hij zou zijn geweest, wat dan?'

Zij keken elkaar aan.

'Ik heb een goed leven gehad,' zei zij toen. Woorden die Van Gigch als een ongevraagd antwoord in de oren klonken.

Ze knikte daarop een paar maal en leek in gedachten te verzinken.

Van Gigch staarde naar buiten en herinnerde zich een scène die hier aan de overkant op de boulevard had plaatsgevonden. Hij had gewandeld met zijn vader, Lou van Gigch, en Jonker, de dashond. Hoe oud was hij toen geweest? Het was nog voor zijn eerste boek. Negentien? Twintig? Waarover zouden zij toen gesproken hebben, zijn vader en hij, die nooit over iets spraken? Hoe dan ook. Plotseling zag Victor in het gras van de strandwal, net naast de tegels van de promenade, twee in elkaar gevouwen bankbiljetten liggen. Twee briefjes van honderd. Hij raapte ze op en liet ze aan zijn vader zien, die moest glimlachen. Onmiddellijk zag Victor de vier opties. Naar de politie brengen? Direct verworpen. Voor zichzelf houden? Geen goed plan. Aan zijn vader geven? Het goede antwoord was D, samen delen. Hij peuterde het geld open en gaf de helft aan zijn vader, die eerst niet wilde. Van Gigch had die herinnering altijd gekoesterd, als een blijk van iets zeggen zonder woorden, waarin hij stukken beter was dan zijn vader, die meer uitblonk in niets zeggen zonder woorden.

In werkelijkheid waren het twee briefjes van vijfentwintig geweest, maar zo wenste Van Gigch zich het voorval niet te herinneren.

Leen Visser was negentien jaar oud en leek op een filmster; nog het meest leek hij op de filmster James Dean, die zich vijf jaar tevoren, op vierentwintigjarige leeftijd, in een auto te pletter had gereden. Filmsterren waren altijd geliefd en stierven jong.

De eerste keer dat Victor Leen in het nieuwe huis van de familie Ter Hofstede ontmoet had was op een keer toen hij samen met Niels van de jacht in de duinen terugkeerde en het huis via de achterdeur betrad. Vanuit de gang klonk gesteun en gekreun alsof er iemand zachtjes gemarteld werd. De jongens hadden elkaar verbaasd aangekeken en waren op onderzoek uitgegaan.

En daar was Leen, in de logeerkamer, waar kort tevoren een set

halters was bezorgd, naar later bleek op aandringen van Leen zelf, die meneer Ter Hofstede te verstaan had gegeven dat zijn conditie te wensen overliet.

Leen had alleen een spijkerbroek aan, die los om zijn heupen hing. Hij was bezig zijn armspieren te oefenen met twee halters die hij beurtelings optilde en weer liet zakken door zijn onderarmen op en neer te scharnieren. Zijn bovenlijf glom van het zweet en zijn mond vertrok van een soort pijn die hij liet wegsissen tussen zijn tanden.

Nog nooit had Victor zulke spieren gezien.

Dikke dwarsribbels bolden uit Leens broek omhoog en op zijn armen stonden de aderen op springen. Zijn bovenarmen bestonden uit delen die ritmies bewogen met het opheffen der gewichten.

‘Zullen we maar even een raampje openzetten?’ zei Niels laconiek.

Leen plaatste de halters voor zich op de grond en stak zijn hand naar Victor uit.

‘Leen,’ zei hij.

‘Aangenaam kennis te maken,’ zei Victor.

Niels schoot in de lach.

‘Je moet je naam zeggen, sukkel...’

‘Saul van Gigch,’ zei Victor, in een opwelling die hij zelf niet begreep en waarbij hij Niels doordringend aan keek. Saul was de naam van zijn broer.

Niels grijnsde breed.

‘Wat weegt een zo'n dingetje nou, Leen,’ vroeg Niels.

‘Tien kilo,’ antwoordde Leen.

‘Tien?’

‘Tien ja. Je kan beter minder weerstand nemen en meer beweging, dan andersom.’

Niels keek naar de grote schijven die in een hoek van de kamer op elkaar lagen.

‘Hoeveel kilo kan jij bij elkaar optillen, Leen?’

Leen nam de halters weer op van de grond en hervatte zijn training.

‘Och...’ antwoordde hij.

‘Ja, ja...’ zei Niels.

‘Als het moet til ik een auto op.’

‘Een auto?’

‘Van achteren dan hè, met twee wielen van de grond.’

‘Hoor je dat, Saul?’

Victor knikte.

‘Sjonge...’ zei hij, maar het liefste wilde hij nu weg. Er was iets aan Leen dat hem angst inboezemde. Niet alleen Leens kracht of de dingen die hij zei, maar eigenlijk zijn hele aanwezigheid. Het feit dat hij daar zomaar stond te oefenen, in het huis van een ander, met halters die niet van hem waren.

‘Waar is mijn vader?’ vroeg Niels.

‘Die staat onder de douche.’

‘En mijn moeder?’

‘Die zit in bad.’

‘Zullen we gaan...?’ drong Victor aan.

Waar had hij Niels ook weer ontmoet en waarom had hij hem Nes - tor nooit laten zien? Als je een uil hebt, dan laat je die toch zien aan je beste vriend? Of was Niels in die tijd zijn vriend al niet meer? Of zat het anders? Zoals met alles. En had Niels Nestor wel degelijk gekend, maar wilde Van Gigch zich dat zo niet meer herinneren, omdat Van Gigch zich niets meer wilde herinneren.

Maar als het zo was dat Van Gigch die verschrikkelijke familie Ter Hofstede met die nog verschrikkelijker Leen Visser uit zijn leven wilde bannen, waarom had hij dan eigener beweging, na veertig jaar, het telefoonnummer van Quirina Ter Hofstede opgezocht en gedraaid en haar om een audiëntie verzocht? Juist daarom? Wilde hij vanmiddag alles te weten komen om er dan definitief mee af te rekenen?

Alle antwoorden bestonden reeds, zij zweefden rond in het universum, voor eeuwig in afwachting van de goede vraag.

Vaak liep zij mee naar de deur om hem uit te laten als hij naar huis ging, terug naar het bouwvallige vissershuisje in de Marnix van Sint-Aldegondestraat, waarvoor hij zich schaamde, want zijn ouders en zijn broer woonden er ook.

‘Dag mevrouw, smakelijk eten,’ zei hij altijd netjes.

Zij leunde dan glimlachend tegen de deur en wachtte, want ze wist dat er nog iets zou volgen. Iets heel beleefds: ‘En voor straks, welterusten.’

Het is waar.

Hij zou haar nu geluidloos kunnen ombrengen, die spin uit het web van zijn jeugd. Hij zou haar op de grond kunnen leggen, haar daar gemakkelijk met één hand kunnen houden om met de andere het losse kussen uit haar leunstoel te pakken en dat op haar hoofd te drukken, tot de dood hen scheidde.

Hij zou haar op de grond kunnen laten liggen totdat het buiten donker werd en haar in de duisternis terug kunnen tillen in haar stoel, met haar hoofd tegen haar schouder, alsof ze in slaap was gesukkeld. En niet vergeten het glas af te wassen en terug te zetten, het lege bierflesje in zijn zak mee te nemen en pas in totale duisternis het huis weer verlaten. Een geloofwaardig geval van hartstilstand.

Maar zou hij daarmee een einde maken aan zijn zelfhaat?

Zelfhaat?

Wat was dát nu weer voor woord?

Van Gigch had in die zin nog nooit eerder aan zichzelf gedacht, pas nu.

Was het woord bij hem opgekomen als geestestoestand die zou kunnen ontstaan nadát hij deze oude vrouw zou hebben omgebracht? Een woord dat vooruitliep op zijn geldigheid, omdat het pas in werking zou kunnen treden indíen Van Gigch zich tot moordenaar zou transformeren, niet eerder. Of opende de reële mogelijkheid om de daad te plegen een tot dan toe afgesloten luik naar een der kerkers van Van Gigchs onbewuste geest? Manifesteerde zich in het voornemen om zich voor altijd van deze vrouw te ontdoen tevens het besef van wat zij in zijn leven teweeg had gebracht: zijn onvermogen om op een natuurlijke wijze met vrouwen om te gaan? Een onvermogen dat Van Gigch nooit openlijk aan zichzelf had willen bekennen, maar dat voor een groot deel van zijn leven gegolden had en zijn omgang met meisjes en vrouwen had vergald: nooit met ze van gedachten kunnen wisselen zonder bijgedachten, altijd meer horen dan er werd genoemd, iets anders zien dan er was, andere woorden spreken dan hij zeggen wilde, machteloos verblijven in het verborgene, in de geheime wereld van zijn verlangens.

Die beleefdheid, die voorkomendheid, hoe heet die koleerte houding, hem ooit door zijn vader als de enige overlevingsstrategie voorgehouden, die nutteloze neiging om maar vooral aardig gevonden te worden, niemand tot last te zijn, terwijl ze je ondertussen niet eens opmerken, niet eens zien staan!

‘Het was zo'n klein mannetje...’ zegt ze.

‘Ik heb een goed leven gehad,’ zegt ze.

Op 11 mei 1940 was ze achttien. Haar aanstaande woonde twee landhuizen verderop. Haar leven kon beginnen. Op die dag vond Lou van Gigch zijn ouders en zijn broer dood op bed. ‘Lyken blijven in woning,’ stond er in het politierapport. Ze zal de oorlog wel behoorlijk lastig hebben gevonden. Een hoop gedoe.

En toen zag Van Gigch hoe hij verrees en de oude vrouw bij haar bovenarm uit haar stoel trok. Ze slaakte een serie kreten waar geen woorden in zaten, maar slechts verbijstering. Ze woog niet veel, merkte hij en ze lag dadelijk op de grond. Hoorde hij iets kraken in haar karkas? Schrijlings stond hij boven haar. Hij boog zich voor - over en zijn hand opende zich op haar keel...

‘Wil je misschien een gebakje?’ vroeg Quirina toen, op gezellige toon. En ze voegde eraan toe: ‘Ik heb het speciaal voor ons in huis gehaald, dus ik hoop wel dat je ja zegt.’

‘Ja graag,’ antwoordde Van Gigch, bijna werktuiglijk.

Fouad Laroui
De wadi en de consul

De consul van Finland ging naar het Grote Zuiden om zijn vrouw de schoonheden van de wereld te laten zien. Vroeg vertrokken uit haar ver gelegen land, nog slaperig, werd zij door haar man de diplomaat naar Marrakech gebracht, waar hij een arrogant fonkelende jeep huurde. Hij sloeg alle goede raad in de wind en vertrok om 12.00 uur in een bloedhete zon.

Langs de wegen snelden zij voort, zij, de schone dame met de halsdoek, de gereïncarneerde Isadora, en hij, de avonturier op de grote vaart, de onvermurwbare der Verdragen, terwijl ze beiden in het Fins lachten en mooie, maar enigszins minachtende en neerbuigende dingen over de autochtonen tegen elkaar zeiden.

Hij vertelde haar over dit simpele volk, dat je soms op een vriendelijke manier bedroog en waaraan je zo min mogelijk vertrouwen moest schenken.

'Ik ken ze, schatje. Laat ze praten en doe precies waar je zin in hebt, dat is mijn stelregel.' Hij liet uit louter plezier de motor van de jeep loeien.

Zijn vrouw vroeg hem of de Marokkanen zich in het Grote Zuiden per jeep verplaatsten.

Hij barstte in lachen uit. 'Welnee, ze lopen, of ze rijden op de rug van een muilezel,' antwoordde hij en wees op de centaursilhouetten die in de verte over de hellingen trippelden.

Aan het eind van de dag arriveerde het paar bij de oever van een wadi - dat wil zeggen, ze zagen een soort ravijn dwars over de weg dat hun belette verder te gaan. Hij was hinderlijk, deze afgrond, die ze op een of andere manier over moesten. En de helling ernaartoe was tamelijk steil.

De consul stapte uit en liep naar de droge bedding. Hij hurkte, betastte de grond en stond weer op, terwijl een brede glimlach zijn mooie gelaat van rasavonturier ophelderde. Handenwrijvend kwam hij terug. 'Met een four-wheel drive zeker geen probleem,' zei hij en

gaf zijn stalen rijdier kleine klopjes op de flanken, niet weinig trots.

Weer terug op zijn troon zag hij een jongen aan komen lopen die grote gebaren maakte en hem iets probeerde duidelijk te maken in slecht Frans vermengd met een berbers dialect. De consul schudde z'n hoofd ten teken dat hij niet begreep wat de jongen van hem wilde. Daarop kwam er een andere jongen aangerend, gevolgd door een zeer armoedig geklede man die op een stok leunde, en ook zij maakten grote gebaren.

‘Wat willen ze van ons?’ vroeg de vrouw van de consul ongerust.

‘Ik geloof dat ze niet willen dat we hier oversteken.’

‘Waarom niet?’

‘Ik weet het niet. Misschien is het een heilige plaats?’

De diplomaat begon een gesprek met de jongen die hem het eerst had aangesproken. Ten slotte begreep hij dat hij hem waarschuwde voor ‘de rivier’.

‘Welke rivier?’ vroeg de consul.

‘Welke rivier?’ vroeg zijn vrouw toen hij het voor haar had vertaald.

Ze keken naar de geul, die van oost naar west leek te lopen, zover je kon zien. Hij was droog, voerde niets met zich mee, misschien slechts herinneringen.

De twee Finnen, die uit een land kwamen waar duizend meren te vinden zijn, keken elkaar aan. ‘Deze mensen steken de draak met ons. Ik zie niet het kleinste druppeltje water, het heeft hier in eeuwen niet geregend, die rivier stroomt in hun hoofd! Zielenpoten.’

De twee jongens en de oude man bleven zwijgend staan, naast elkaar vóór de jeep, als een nederige barrière.

De oude man stond met zijn mond open - die was volledig tandeloos, het was een soort roze gat in zijn bruine gezicht en er droop een speekselsliertje uit. Een witte vlek bedekte zijn linkeroog.

De vrouw van de consul werd bijna misselijk als ze naar hem keek. Toen kreeg ze een ingeving: ‘Misschien willen ze dat we hier overnachten? En als het nu... zijn...?’ Ze kon niet op het woord komen en raakte geïrriteerd. ‘Nu ja, je begrijpt wat ik bedoel, ze zijn vast en zeker door de herbergier van het dorp gestuurd.’

‘O, ronselaars, bedoel je.’ De consul dacht een moment na en haalde toen zijn schouders op. *Ronselaars? Voor welke herberg? Van welk dorp?* Er was zover het oog reikte niets dan een enorme onafzienbare stoffige vlakte. Je vermoedde een of twee hutjes in de verte, waarschijnlijk van gedroogde modder - in elk geval was het niet het soort plek waar je christenen onderdak verleende. Dit alles leek hem grotesk: je verplicht mensen niet een stop te maken in zo'n afgele-

gen gehucht wanneer ze nog de hele dag voor zich hebben - dan zouden ze hun gemiddelde niet halen. Omdat hij er het fijne van wilde weten, vroeg hij in het Frans: ‘Is er hier een hotel?’

De jongen barstte in lachen uit en de anderen deden hem na, zonder precies te weten waarom het ging. ‘Een hotel? Nee, er is geen hotel hier, maar u kunt bij ons thuis slapen. U bent welkom.’

De consul vertaalde dit voor zijn vrouw in het Fins.

Ze haalde haar schouders op. ‘Het is precies wat ik dacht, ze zien toeristen en ze willen die afzetten. Laten we gaan.’ Ze leunde demonstratief achterover om te gaan zitten mokken.

Haar man startte de auto.

De autochtonen begonnen weer grote gebaren te maken van het soort *Je komt er niet langs!*

‘Allez, 't is goed, jongens, aan de kant!’ riep hij naar hen. ‘Allez, vort, vort!’

De twee jongens en de oude man gingen opzij zonder dat hij verder hoefde aan te dringen.

De jeep, een schoonheid van glas en metaal, trok met tevreden gebrul op. Binnen een mum van tijd was hij midden in de geul.

De consul genoot van dit ogenblik van eeuwigheid, het exacte moment waarop de man en zijn rijdier weten dat ze de hindernis met succes zullen nemen. Hij hoefde alleen nog een laatste ruk te geven om uit de geul te klimmen.

Op dat moment hoorde hij een dof gebrom, dat uit het oosten leek te komen. Hij keek over zijn schouder, maar zag niets. Wel zag hij een dun stroompje water onder de wielen van de jeep verschijnen. Het gebrom nam toe. De consul probeerde sneller te rijden, maar de wielen van de auto begonnen te slippen.

Zijn vrouw kromp verschrikt ineen, zonder precies te weten waarom.

Het geluid zwol aan. Toen ze naar links keken, waar het gebrom vandaan kwam, zagen ze hoe een hoge muur van modder en water op hen afstormde.

Barber van de Pol
Folie à deux

Ze hebben elkaar ontmoet onder het afdak van een ijskraampje aan het eind van de Pont d'Alexandre III, rive droite. Het was net een foto van Cartier-Bresson, die ene die door miljoenen als ansicht moet zijn verstuurd: een verliefd paar onder een fraaie lantaarnpaal. Hij kijkt verheugd neer op de vrouw die haar hoofd ter hoogte van zijn schouder in zijn jas drukt. Eén onderbeen steekt nog omhoog, de hak van haar pump priemend in de lucht; ze is net aan komen hollen.

Zoiets, minstens zo mooi maar dan in de zomer, vol kleur, dat waren zij die eerste dag, erg blij elkaar te ontmoeten. Vermoedelijk waren de twee van die foto geen vreemdelingen in de stad. Zij waren dat nadrukkelijk wel.

De Tour de France kon elk moment beneden langs de Seine zoeven om even later als altijd aan het eind van de Champs Elysées te eindigen. De stad lag ondanks de sportieve drukte op apegapen in een zonnebad. Van jassen was die dag geen sprake.

Kom, had ze gedacht, het zal tegen drieën zijn geweest, zo'n buitenkans grijp je aan. Anderen zouden er duizenden guldens voor overhebben om daar nu te zijn. Er werd toen nog in guldens gedacht. Dit speelt anderhalf jaar voor het begin van het eurotijdperk.

Zij had niets te doen die eerste dag in Parijs, waar ze twee maanden zou blijven. Er waren afspraken, wie wilde er niet even naar Parijs, maar het eerste bezoek kwam pas volgend weekend. De week gaapte haar leeg tegemoet. Een wandeling, nog wel een met een doel, zou de saaiste van alle dagen op natuurlijke wijze breken.

Dat laatste was precies wat hij had bedacht.

Hij stond daar al, verschanst onder de zonwerende overkapping, likkend aan een ijsje. Hij moet haar recht voor zich in de brandende zon over de brugreling hebben zien hangen en haar daarna vluchtend voor een zonnesteek in haar blote lichtpaarse jurk zijn kant uit hebben zien komen. Zij had geen idee van zijn bestaan voor hij haar aansprak.

‘À quelle heure... eh?’

‘On m'a dit que bientôt,’ zei ze naar waarheid. Ze keek opzij en zag achter brillenglazen donkerbruine ogen die haar gniffelend aankeken. Beleefdheidshalve zette ze haar zonnebril af en wreef langs haar neusvleugels, iets wat ze doet als ze onverwacht verlegen is. Het zweet had bij beiden de cosmetica verdreven. Een oergeur trok ongehinderd over en weer naar waar de instincten huizen.

‘But you are not French either.’ Een feilloze observatie.

Als je niets van elkaar weet ga je van de weeromstuit levensverslagen uitwisselen. Het is zaak een fundament onder het niets te leggen. Dat was in ieder geval Leonards tactiek. Waarschijnlijk vertelden ze elkaar onder dat afdak om te beginnen wat ze deden in Parijs.

Hij had de avond ervoor met zijn koor in een kerk gezongen. Zij had het concert zowaar in de *Pariscope* aangekondigd gezien en nog geaarzeld of ze zou gaan. Zulke concerten kosten niets en er zijn altijd wel voldoende plaatsen. Dus hij had twee keer een solo gezongen? Echt jammer dat ze niet was gegaan! Was hij...?

Amerikaan, ja, maar van geboorte Mexicaan, hij had twee paspoorten, dan had hij meer kans om bij een vliegtuigkaping te worden ontzien. Hij had wis- en natuurkunde gestudeerd en afsluitend voor zijn promotie twee jaar bij het CERN in Genève gewerkt. Dat was door Amerika voor Europa opgezet, de top in de wereld van de *particle physics*, wist ze dat? Het was een vreselijk eenzame tijd geweest. Zingen was zijn grote hobby, zijn hartstocht.

‘There must be more in life, don't you think so?’ En, terwijl hij zijn hand licht slingerend uitstak: ‘Leonard Goldberg. Geen familie. Very nice to meet you.’

Woensdagochtend vloog hij terug naar huis. Was ze al eens in Giverny geweest, in die tuin van Monet? He'd love to go. Hoe kwam je daar?

Zij was hier gisteren in de voormiddag met haar dochter Julia aangekomen na een reisje door Midden-Frankrijk en de Bourgogne. Julia had ineens zin gehad om weer eens met haar moeder op stap te gaan, misschien omdat ze merkte hoe die verpieterde in de vakantieperiode, maar dat zei ze niet. Heerlijk was het geweest, zorgeloos toeren door de velden, af en toe een stadje inrijden. Vézelay, kende hij dat? En Autun; ook niet? Wel druk, maar terecht. Prachtig.

Ze zou hier een maand werken aan een boek over beeldvorming, letterlijk, over wat beelden, ja, standbeelden, monumenten, concrete beelden, uitstralen. Het moest een proefschrift worden, maar ook een zo levendig mogelijk boek, want er zou een handelseditie van

worden gemaakt. Als het lukte. Ja, natuurlijk had ze een uitgever. Julia was 's avonds meteen doorgereisd naar huis, met medeneming van de auto.

‘Schrijfster? Ja, nee,’ zei ze een beetje gegeneerd door zijn geestdrift. ‘Alleen wetenschappelijk hoor, ik ben kunsthistorica, ik onderzoek oude en nieuwe mythevorming in de kunst.’

Ze zei het zakelijk, om hem te imponeren. Er was geen woord van gelogen.

Hij keek haar nadenkend aan, hij legde zo te zien razendsnel enkele verbanden, boog toen zijn hoofd en zei: ‘That's marvellous.’

Ils sont fous, les Américains, dacht ze opgewekt.

Ja, Amsterdam was een oude stad, middeleeuws, het heette ooit Amstelodamum: ‘dam aan de Amstel’. Nee, Rembrandt was er niet geboren, maar hij had veel met Amsterdam te maken en er hing veel van hem in het Rijksmuseum. Nou, de *Nachtwacht* vond zij persoonlijk niet... Nou en of het Nederlandse voetbal aantrekkelijk was! Dus hij had naar het wk gekeken, vorig jaar?

Of het Concertgebouworkest het beste orkest van de wereld was wist ze niet, dat waren zijn woorden. Wat? Wat? Ze schudde de vragen van zich af en zei toen alsof ze met één trefzekere bal de hele bowlingbaan schoonveegde: ‘Enchantée; Albertine Kramer.’

Bij de achternaam lichtten zijn ogen op.

Hij herhaalde de naam, die kende hij wel. Was ze joods? En toen ze haar schouders ophaalde en vragend nee schudde wilde hij weten wat Albertine voor naam was.

‘Ken je Proust?’ probeerde ze. Zijn ogen lichtten opnieuw op. ‘So you are very special.’

‘Nee hoor, ik maak een grapje. De halve familie heet zo, maar mijn vader en moeder hebben nog nooit een Frans boek gelezen, alleen *Alleen op de wereld*. Ach, Frankrijk...’

Ze vertelde dat ze het jaar ervoor in Frankrijk op vakantie was toen de Fransen de beslissende wedstrijd in het laatste wk voetbal hadden gewonnen. ‘On a gagné! On a gagné!’ werd in de late avond in de straten van Amboise geroepen uit en op de paraderende auto's, gedistingeerd, zoals Fransen dat doen, ook als ze uit hun dak gaan.

Ze lachten. Mexicanen houden van voetbal, legde hij uit; veel meer dan van baseball. Amerikanen niet. Nog niet. Niet als land. Nou, híj hield van voetbal, en het Nederlandse voetbal was het aantrekkelijkste van allemaal.

Vanwaar ze stonden zouden ze niets van de tourrenners zien. Ze keken even over de reling van de brug en besloten toen er nog niets

aankwam de kant van de Champs Elysées uit te lopen. Samen, dat sprak meteen vanzelf. Zij wist de weg.

‘Klim maar op mijn schouders,’ zei hij half bukkend toen hij haar hoorde puffen van de hitte. Ze deed het niet, ze grinnikte. Ze legde haar tas op haar hoofd tegen de stekende zon, waarop hij zich over het raampje van een van de vele reclameauto's boog. Even later gaf hij haar galant een kartonnen klaver drie van de firma PMU die als parasol kon dienen.

Na vijftig meter grinniken en lukraak praten zagen ze af van iedere verdere wielerinteresse en terwijl een andere Amerikaan zich richting eindzege spoedde liepen zij de kant uit van het Kunsthistorisch Instituut waar zij logeerde, een brug terug in de richting van de Notre-Dame. Achter hen hoorden ze geluiden die erop wezen dat de renners dan toch eindelijk aan het arriveren waren.

Ze keek verrast opzij toen ze hem hoorde mompelen dat ze natuurlijk ook naar een peepshow konden gaan. Hij hield zijn hoofd gebogen en deed of zijn neus bloedde, een beetje grijnzend, alsof hij alweer op een nieuw grapje broedde. In de ogen die even opzij keken, blonk pret.

Zij wou die dag niet naar Giverny. Er werd verwacht dat ze in Parijs zat om te werken, dat schept verplichtingen. Had ze de auto gehad, dan was het te overwegen geweest.

Hij knikte eerbiedig.

Zou een typisch gereserveerde Franse conciërge echt hebben geglimlacht toen ze haar Amerikaan achter zich aan het Institut in loodste? Ze heeft het zich waarschijnlijk verbeeld. Leonard Goldberg, ‘geen familie’, keek opnieuw grinnikend naar de grond. In de studio liep hij meteen door naar de badkamer om zich op te frissen. Terwijl zij witte wijn inschonk en op hem wachtte keek ze in gedachten mee naar de flacons eau de toilette, de tubes crème en het te drogen gehangen zwartkanten ondergoed.

De wijn werd uitbundig door hem geprezen. Hij noteerde het merk en nam zich voor nooit meer andere witte wijn dan die te drinken. Na een glaasje waarbij hij met onvaste blik naar haar staarde en zij op zijn stelselmatige vragen een paar schampere gemeenplaatsen verkondigde over haar land, uit angst een nationalistische indruk te maken, ging ook zij naar de badkamer. In de spiegel zag ze blozende wangen en opgewonden ogen.

Ze besloot hem terug te brengen naar de uitgang. Maar eerst, terwijl hij een tweede glas dronk, stortte Elly Ameling, door haar opgezet als Neêrlands zangtrots, nog even van haar voetstuk toen hij opmerkte dat die te oud moest zijn voor Brahms.

Zij dacht aan dames met onder de arm geklemde tasjes zoals je die op koordagen wel ziet opdraven, zingend over een knappe, stoere smid of een zeeman met een hart van goud. Ze grinnikte.

Ze grinnikten allebei, onophoudelijk.

Er werd een afspraak gemaakt. Dat was beter dan nu ontploffen of inzakken.

‘À demain!’ zei ze bij de poort, vrolijk, terwijl ze haar hand naar hem uitstak.

‘À demain!’ Zij dacht even met weemoed aan een andere man die ze vaak op die manier, als een schooljongen, had zien gniffelen. Ook hij had zijn bijgedachten.

Dit staat vast: de conciërge gaf geen krimp toen ze, weer binnen, joviaal en ook wel trots haar hand naar hem opstak. Ook Julia bleef kalm onder de telefonische vreugde die ze om halfzes op die snikhete middag, ook bij hen geen zuchtje, over zich kreeg uitgestort. Haar moeder had haar verlangens geprojecteerd op een in Parijs verdwaalde Amerikaan, zo te horen geen slechte vangst. Mooi zo. Het werd weer eens tijd voor de liefde.

‘Spreek je gauw.’

Het weerzien 's maandags vond plaats in een restaurant dat hij op aanraden van een receptionist van zijn hotel had gekozen. Je kon er buiten zitten en luisteren naar Peruaanse straatmuzikanten. Tot haar opluchting zag ze toen ze de hoek om kwam dat de bespelers van de landerige fláte Andienne die middag verstek lieten gaan.

Ze trof hem twistend met een dienster aan, die bijtrok toen hij met geopende armen opveerde bij de komst van zijn Dutch friend. Er kon toen ze zijn blijdschap zag zelfs een lachje af bij de getergde Française en ze maakte een ongetwijfeld discreet grapje dat ze geen van beiden verstonden.

‘How do you do this, making people happy?’ vroeg hij terwijl hij achteroverleunde en zijn handen op tafel legde.

‘I don't, only when I want to,’ zei ze op haar ingewikkelde manier die keer op keer schrik in zijn ogen teweegbracht waarna hij des te tevredener naar haar staarde, onderuitgezakt, een beetje loensend vanonder zijn zware, halfgeloken oogleden.

Ieder voorbeeld, iedere prikkel van haar kant bracht hem in actie. Hij bestelde op alle terrassen Pouilly Fumé en ze liet het maar zo. Alle tips die hij uit haar mond opving forwardde hij naar zijn complete adressenbestand, maar dat wist ze in het begin niet. Toen ze de envelop met blauwwit binnenwerk prees die hij tevoorschijn haalde om een adres te verifiëren, beloofde hij haar, eenmaal thuis, een set in alle formaten te sturen, wat hij niet zou vergeten.

Andersom werd haar stemming minstens zo bepaald door wat hij zei of hoe hij het zei. Afgezien van de muziek en de wijn en andere nieuw gecreëerde overeenkomsten hadden ze vooral gemeen dat ze elkaars verschillen gretig accepteerden. Dus jij bent zo'n verfijnde West-Europese, die is doordesemd van cultuur? Dus jij bent zo'n naïeve Amerikaan met het grote hart op de tong? Dat doet me goed! Maar dat zeiden ze niet.

In de bus vertelden ze elkaar pardoes wat volgens hen de top-5 aller tijden was uit hun respectievelijke geboorteland. Zij deed de Mexicanen, hij de Nederlanders. Zij kwam met twee schilders, een architect en twee schrijvers, hij met vier wetenschappers en een schilder (Rembrandt).

Ze was niet tevreden.

'Je vergeet Erasmus en Spinoza. We hebben denkers gehad, wij.'

Waarop hij zijn voorhoofd tot haar vermaak ernstig fronste.

Het mooist vond zij de gedeelde misverstanden. Die vormden een begin van een gezamenlijke eigen geschiedenis met een veelbelovend hoog absurdistisch gehalte. Père Lachaise bleek al dicht toen ze er na een tocht vol vergissingen eindelijk aankwamen; ze moesten het doen met het vertalen van de lugubere Latijnse tekst boven de ingang van de dodenakker en een zoveelste glas wijn op een buurtterras.

Van het hypermoderne La Défense keek hij als Amerikaan niet in het minst op. Hij trok turend vanaf een uitkijkpost zijn wenkbrauwen naar haar op; what's the point? De zorgvuldig uitgekozen boeuf Bourguignon, later, in de zoele avond, vlak bij zijn hotel, werd door hem opzijgeschoven omdat hij geen uien lustte.

Hij stelde vast dat ze veel lachte. Zelf leek hij in de war wanneer iets anders liep dan hij het in zijn hoofd had. Het was dan of hij om zich heen keek en iets zocht dat zijn beeld en de werkelijkheid alsnog met elkaar kloppend kon maken. Daarna keek hij steeds even peinzend naar haar.

Hij zou 's avonds met haar mee naar het Institut wandelen, de metro was al dicht, maar ineens was er dringend iets anders te doen. Hij moest mailen, het was belangrijk, zodat zij met de nagloeiing van een wang tegen de hare en van grabbelende handen op haar rug in de beginnende nacht langs de Seine holde, naar haar Institut, drie bruggen terug, vervuld van lust die eruit wou, zingend. 'I want to be in love with a boy like you,' een onbenullig liedje, slordig als de liefde, dat ergens die dag uit een café was gewaaid.

Voor het avondeten hadden ze op zijn kamer vlak bij het Musée Cluny, waar zij later in de week op zijn aandringen de middeleeuw-

se tapijten met de eenhoorn zou bekijken, om de beurt een douche genomen. Het was zijn idee, door haar zonder vragen aanvaard. Hij raakte haar niet aan. De vele bloemen op het behang, de sprei en de gordijnen moesten een sfeer van vroeger in herinnering brengen, maar ze waren schreeuwend nieuw. De ventilatie kon de verstikking niet aan. Hij liet haar overal voorgaan, deur in, deur uit.

De tweede ochtend, een heerlijke, lichte dinsdagochtend, belde hij af. Hij was die nacht vanwege het straatlawaai naar een andere kamer verhuisd, maar daar deugde het matras weer niet. Hij was uitgeput. En hij moest een paar dingen kopen, cadeaux, you know? Hij zag er niet uit, zei hij, waarop zij onbekommerd riep dat hij ‘very handsome’ was, waarvan hij hoorbaar opknapte.

's Avonds ging hij naar een concert in de Schola cantorum in de Rue St.-Jacques. Daar had zijn koor de afgelopen weken geoefend. Als ze zin had? Hij zag het wel, nee, hij heeft geen mobieltje. Hij is de enige Amerikaan zonder mobieltje, zie het maar als verzet tegen zijn huidige baan waarin de telecommunicatie tot het walhalla van het bestaan was verheven.

Alleen als ze zin had. Hij was gebroken. Er is beslist iets mis met dat hotel.

Hij hield de twee kaartjes al omhoog toen hij haar door de schoolpoort aan de Rue St.-Jacques het plein op zag lopen. Ze werd aan andere achtergebleven leden van zijn koor voorgesteld als ‘my Dutch friend’. Ze vertelde hem over een Proust-verfilming die ze 's middags was gaan zien, iets van een prachtige decadentie, er kwam een mannenbordeel in voor, misschien kende hij dat gedeelte. John Malkovich als darkroomfiguur, zag hij het voor zich?

Hij zei dat hij haar niet begreep.

Zijn bepalende daad verrichtte hij die avond vlak voor het afscheid, een paar uur nadat hij haar zuinige commentaar op het brave pianorecital had gesmoord met een welopgevoed ‘it was nice’.

‘So this was it,’ zei ze op het terras bij de oude Sorbonne waar ze nog een halfje Fleurie hadden leeggedronken, haar lekkerste rood voor de gelegenheid, wat door hem werd genoteerd.

Hij schrok, zei ‘nee, waarom’ en vroeg of ze nog even mee kon gaan naar zijn vaste internetcafé op de Boulevard St.-Michel, om de hoek. Kende ze dat niet?

De helverlichte ruimte deed haar denken aan een wasserette. Hij legde iets raadselachtigs uit op een vrij computerscherm. Daarna gaf hij haar een klantenkaart met een groot restbedrag.

Of ze hem wilde mailen, er was niets aan en er was altijd iemand in de buurt die kon helpen. De Iraanse jongen achter de kassa was

zijn vriend. ‘He is so nice,’ en hij wees. De jongen in kwestie keek geërgerd hun kant uit. Leonard had de neiging te hard te praten in openbare ruimten. De kaart werd als een kostbaarheid in het binnenvakje van haar tas weggestoken.

Hij moest de volgende ochtend vroeg naar het vliegveld, van thuisbrengen kon deze keer opnieuw geen sprake zijn. Zijn Franse geld was opgegaan aan de Fleurie; hij had nog net genoeg voor de taxi, morgen. Nee, hij nam niets aan, dat was niet like it should be. Hij drukte zijn wang tegen de hare en opnieuw bewogen zijn armen en handen onafhankelijk van zijn verstijfde lichaam over haar rug.

Terwijl ze het zebrapad overstak naar de Boulevard St.-Germain om de tocht terug deze keer via een andere boog te maken keek ze, kin geheven, wenkbrauwen opgetrokken, om. Hij stond haar naast het stoplicht op de stoep na te kijken. Zijn ogen blonken somber op. Zijn huid was in de vale nacht geel en pokdalig. Haar rode haar hing platgeslagen door de droge wind langs haar wangen.

Even voelde ze paniek. Toen draaide ze haar lichaam terug in de eigen looprichting en eenmaal op de stoep zwaaide ze overmoedig, zonder om te kijken, naar de schim die daar vast nog stond.

Arnon Grunberg
De Grote Jiddische Roman

Hoewel zijn grootvader met oprecht enthousiasme en aanzienlijk geloof in de vooruitgang de SS had gediend, een grootvader die niet te beroerd was de handen uit de mouwen te steken, niet een die achter zijn schrijftafel bleef zitten en af en toe een stempel onder een document zette om om vijf uur weer naar moeder de vrouw te gaan, nee een ouderwetse gentleman die het handwerk van de dood nog verstond en toch de problemen van zijn werk niet mee naar huis nam, een man voor wie woorden als ‘eer’ en ‘trouw’ geen loze kreten waren, allesbehalve een meeloper, geen opportunist die meewaait met de wind van de tijd, integendeel een man met een visie die trouw blijft aan die visie ook als de mode toevallig een andere weg is ingeslagen - hij kwam het bij toeval te weten toen hij bezig was geld te lenen van zijn moeder en papieren en foto's vond die nooit gevonden hadden mogen worden. Hij leed daar niet erg onder. Hij was, zelfs in de diepste duisternis van de puberteit, een opgeruimd mens met een goed relativeringsvermogen en een ontwikkeld oog voor de aangename kanten van het leven. De wolken, de pasta, de baby's in de wieg, de geur van de wijn, etalages vol mooie kleren, tijdschriften vol plezierige foto's, kunst die de tand des tijds had doorstaan, auto's en mensen, niet te vergeten, benen van mensen, armen, hoofden, haren, neuzen, handen, polsen, van die dunne, blanke polsjes die langzaam roze worden in de zon. Hij hield van de mensen en zij van hem. De verschrikkelijke geheimen van die diersoort konden de aangename kanten niet verduisteren, vooral niet als die geheimen zich aan gene zijde van het graf bevonden.

Het was al weer enkele decennia vrede in Europa toen hij geboren werd, de oorlog was ver weg, die oorlog in ieder geval wel, alle andere oorlogen eigenlijk ook, en tegen de tijd dat hij zich voor vrouwen en de rest van de wereld begon te interesseren hadden intellectuelen vastgesteld dat die oorlog nu voor eens en voor altijd een afgesloten hoofdstuk was. Een melancholisch hoofdstuk misschien, maar wel

afgesloten. En daarbij, waren niet alle oorlogen melancholisch van aard?

Lijden deed hij, voorzover hij zich kon herinneren, voornamelijk in gezelschap van kennissen en vrienden die anders dan hij een iets minder ontwikkeld oog hadden voor de plezierige aspecten van het menselijk bestaan. Hij zag lijden als een sociale vaardigheid, zoiets als het eten van kreeft. Je diende te weten hoe je het vlees uit de schaal moest plukken, maar verder leek het zinloos er veel gedachten aan vuil te maken.

Er waren momenten, tijdens het tandenpoetsen bijvoorbeeld of het knippen van zijn teennagels, dat hij zich afvroeg hoe het kwam dat anderen zoveel leden en hij niet. Na enkele momenten van concentratie en reflectie besloot hij dat het aan de ongekende diversiteit van de natuur lag. Net als sommige planten die het beter deden in woestijngrond en andere planten die pas echt opbloeiden in een regenwoud had je mensen die gemaakt waren om te lijden en anderen die geschapen waren om te genieten. Hij behoorde tot de laatste soort.

Tussen zijn veertiende en zijn zestiende bezocht hij een paar keer een synagoge in Basel, waar hij was geboren na weeën die bijna vier - entwintig uur hadden geduurd, en waar hij tot zijn twintigste woonde, maar tussen zijn veertiende en zijn zestiende deed hij meer dingen die recalcitrant genoemd konden worden. Eerder omdat hij meende dat dat bij zijn leeftijd hoorde dan dat hij nu zoveel behoefte had zich af te zetten tegen de school, de staat, zijn ouders. Hij hoefde niet te bewijzen dat hij bezig was een eigen identiteit op te bouwen, hij voelde ook geen verplichting de fouten van anderen te herstellen, zijn wereldbeeld en de wereld vielen samen, hij was, zo meende hij, geboren onder een gelukkig gesternte.

Zijn synagogebezoek was vooral een kwestie van nieuwsgierigheid, hij stond bekend als een intelligente jongen die al op jeugdige leeftijd boeken met de titel *De jonge onderzoeker* had verslonden. Hij speelde geregeld met een scheikundedoos tot hij begreep dat die doos de wereld niet was, slechts een model van de wereld, en om het nog erger te maken, een aftands model. De scheikundedoos ging de deur uit, hij was niet het type dat halve maatregelen nam, en hij ontwikkelde een hevige nieuwsgierigheid voor het lijden. Van de mens. Dat beesten konden lijden en misschien ook bomen en viooltjes was natuurlijk erg, maar het kon hem niet bekoren, hij zag er geen mysterie in dat een diepere waarheid zou kunnen onthullen, precies zoals het vegetarisme van zijn vader hem als een raadsel voorkwam dat niet de moeite waard was op te lossen. De goede man

at geen vlees, en geen vis, hij leek het liefst niets te eten, oké, dat moest de goede man zelf weten.

De mens leed, zoveel was zeker. Waarom hij niet? Wat was er mis met hem?

Een enkele keer na schooltijd nam hij plaats voor de EHBO-ingang van het plaatselijke ziekenhuis en keek naar wat er allemaal werd binnengebracht. ‘Aha,’ zei hij een paar keer tegen zichzelf. ‘Aha.’ Dit was inderdaad beter dan zijn scheikundedoos.

Op school verklaarde hij met een uitgestreken gezicht dat hij boven alles schoonheid nastreefde, en dat was ook waar, hij had ingezien, of ergens gelezen, dat wist hij niet meer, dat het lijden van de mens niets anders was dan een nooduitgang van de schoonheid. En de tekenleraar kon niet ontkennen dat zijn tekeningen verdienstelijk waren, hij rommelde nog weleens met het perspectief, maar dat kon aan de leeftijd liggen. Of aan zijn luie oog.

Hij leek op zijn opa, een mooie man met een zachtaardig gezicht, die gedood was door oprukkende Russische troepen omdat zijn visie het hem verbood te vluchten voor de vijand. En omdat hij trouw bleef aan die visie zelfs toen het vuur van alle kanten op hem werd geopend. Zijn opa had de vijanden van het geluk in mensengedaante (die later gewoon weer joden werden genoemd en in betere kringen Israëlieten) bestreden en eigenhandig omgebracht, een paar dozijn, misschien iets meer. Zijn opa had de vijanden van het geluk in mensengedaante gedood zoals anderen oesters aten. ‘Maak er een paar dozijn van, we kijken vanavond niet op een oestertje meer of minder.’ Moord kon kennelijk net zoveel euforie veroorzaken als een avondje verliefdheid inclusief schelpdieren en gestoei in een portiek. En toen de vijanden van het geluk en hun handlangers bezig waren te winnen, nou ja winnen, was hij niet weggelopen of had zich verstopt in de struiken, hij was trouw gebleven aan zijn wereldbeeld, hij had zijn missie zelfs de laatste seconden van zijn leven niet verzaakt.

Het heldendom zat in de familie, van moeders kant althans, maar het kwam er op een ongelukkige manier uit.

Zo af en toe wanneer zijn ouders cocktailparty's bezochten rommelde de kleinzoon in de verboden laden en vergeleek zijn gezicht met dat van de opa over wie om begrijpelijke redenen nauwelijks werd gepraat, maar dat viel niet op, praten over familieleden deden ze in zijn familie hoe dan ook niet, zelfs niet over humanistische ooms en tantes met neven en nichten die diep in Afrika dag en nacht bezig waren het analfabetisme te bestrijden. Over familie

werd gezwegen en over de meeste andere onderwerpen ook. De kunst van de conversatie werd vooral buitenshuis bedreven, onder het genot van een glas wijn. Er viel niet veel te zeggen, met die conclusie hadden zijn ouders zich uitstekend door het leven geslagen. En ze woonden ook nog eens heel aardig, zelfs voor Zwitserse begrippen.

Wanneer hij op zondagnamiddagen zijn gezicht in de spiegel bestudeerde met de foto van zijn opa in uniform in zijn hand, een mooi uniform dat moest gezegd, ook het fascisme kan een warm nestje zijn voor de schoonheid, al praten de meeste mensen daar snel overheen, kon hij een gevoel van tevredenheid niet onderdrukken. Als twee druppels water. De ogen, de mond, de wenkbrauwen, de vorm van het gezicht. De neus. Zijn opa had zijn tweelingbroer kunnen zijn en er waren zondagmiddagen dat hij de neiging om tegen zijn opa te spreken niet kon onderdrukken en hij staand voor de spiegel in de badkamer een paar woorden tegen een vergeelde foto mompelde. Niets bijzonders, wat je mompelt tegen mensen tegen wie je verder niet al te veel te zeggen hebt. Gedwongen conversatie, zo kon je het noemen. Een luchtig gesprek met een dode SS'er. Niets wat wrijvingen kon veroorzaken.

‘Doe niet zo mal,’ zou zijn moeder hebben gezegd. Mensen hebben vaste uitdrukkingen voor vaste situaties, en dit was zo'n uitdrukking die zijn moeder altijd weer gebruikte om het naderend onheil in goede banen te leiden. Maar ze was er nooit bij wanneer haar zoon tegen de foto's van haar vader sprak. Het was een van de weinige dingen die hij in volledige afzondering deed. Want hij hield van zijn ouders en hij wilde ze beschermen, hij wilde dat ze de rest van hun leven rustig en tevreden in hun voor Zwitserse begrippen royale villa konden leven. Alles wat hij wilde was voorkomen dat ze ooit met hun neus op de feiten zouden worden gedrukt. Die feiten ook. Ze konden van alles betekenen, ze drukten tegenstrijdige berichten uit, daar was hij inmiddels wel achter.

Zijn leraren en vrienden hebben hem omschreven als een bescheiden jongen, en niet ten onrechte, maar voor de spiegel, met de restanten van zijn opa in zijn hand, meende hij dat het genetisch materiaal hem iets duidelijk probeerde te maken. Het was meer dan menen, het was weten. Het was geloven. Hier was geen twijfel over mogelijk. In zijn uiterlijk lag een boodschap verborgen, hij moest die boodschap alleen nog zien te ontrafelen. De kleur van zijn haar, de grootte van zijn neus, zijn lieve ogen. Wie hij was kon geen toeval zijn.

Omdat hij een gevoelige jongen was en begreep dat het voor zijn moeder niet makkelijk was geweest zonder vader op te groeien legde hij af en toe een liefkozende arm om haar schouder of hield hij bij het naar bed gaan zijn mond iets langer dan noodzakelijk tegen haar wang gedrukt. Als hij tijd over had ging hij mee naar de supermarkt en hielp zijn moeder bij het dragen van de boodschappen. Ze was een tengere vrouw, bovendien had ze last van haar knieën. Zijn donkere haren kamde hij altijd zorgvuldig, ook toen hij ze blauw had geverfd, dat laatste vooral omdat de jeugd met wie hij omging die maand, mei, en masse overstapte op een felle haarkleur en hij het zijn plicht vond ze niet alleen met woorden maar ook met daden te ondersteunen. Van nature voelde hij de behoefte anderen op hun gemak te stellen, hij had aanleg om diplomaat te worden, maar de schoonheid trok aan hem. De schoonheid van het uniform, de schoonheid van de vrouw, van de kunst. De schoonheid van het bloed, ook die.

In de zomer sprong hij geregeld in de Rijn, liet zich een eindje meedrijven, klom aan de kant, rende terug naar zijn uitgangspunt, en herhaalde het ritueel. Hij meldde zich aan bij een joodse jeugdvereniging, naar aanleiding van een droom. De pupillen van die vereniging werden voorbereid op spoedige emigratie naar de joodse staat en hij werd met open armen verwelkomd. De joodse staat kon iedereen gebruiken. Hij overtuigde de leider van de vereniging dat het goed zou zijn als ze met zijn allen, op een mooie avond, ook eens in de Rijn zouden springen om zich stroomafwaarts te laten meedrijven. Men kon niet genoeg lichamelijke oefening hebben om zich voor te bereiden op het leven in een jong en nog altijd bedreigd land. Dat klonk de leider van de jeugdvereniging, ene meneer Salomons, goed in de oren, eindelijk een potentiële emigrant met eigen initiatief, en zo kon men hem die zomer regelmatig 's avonds laat met een groep zionisten in de Rijn zien zwemmen. Het was een mooi gezicht, vond hij zelf. Hij voorop, en daarachter een stuk of twintig jeugdige zionisten. Sommigen wat angstig, anderen stoer en snel. Er waren knappe meisjes bij die voor ideologie niet bijzonder veel interesse wisten op te brengen, maar wel op de hoogte waren van de laatste nieuwtjes op het gebied van de strandmode.

Dat was zijn eerste kennismaking met het zionisme en die beviel hem uitstekend. Echt contact had hij niet durven aan te knopen met de joodse jeugd, maar dat kwam nog wel. Alles op zijn tijd. Voor nu was het zwemmen in de rivier al mooi zat.

Schoonheid is aardig, maar een mens heeft zo nu en dan een ideaal nodig dat verder gaat.

Zijn vader was architect, zijn moeder de vrouw van de architect. Het was bij één kind gebleven. De familie van zijn vader woonde al generaties in Basel, die van zijn moeder kwam uit Sachsen-Anhalt, na de oorlog was ze gevlucht, via allerlei omzwervingen terechtgekomen in Basel, verliefd geworden, een kind gekregen, ze noemden hem Mark.

Mark Radek, dat was zijn naam. Daar viel wel wat op af te dingen, vond hij zelf, maar vooralsnog ging hij ermee door.

De loop der dingen, schijnbaar onafwendbaar. Met terugwerkende kracht, altijd logisch. Zo was hem de geschiedenis gepresenteerd tijdens de spaarzame gesprekken die hij met zijn ouders had gevoerd. En hoewel hij een meegaand mens was en zich vooral niets in zijn hoofd wilde halen vond hij dat toch een beetje een benauwde kijk op de geschiedenis. Een tikkeltje te beperkt voor iemand met aanleg voor heldendom.

Van Mark werd niet veel verwacht, maar net genoeg. Alles wat een universitaire opleiding vereiste voldeed. Zijn uitstapjes naar de synagoge die in een stad als Basel niet geheim konden blijven werden door zijn ouders getolereerd. Ze hadden liever gehad dat hij naar de hoeren was gegaan, maar je kon niet alles hebben, hun zoon was tenminste niet aan de heroïne. Wel zei zijn moeder tijdens het avondeten een paar keer voor de zekerheid: ‘De Duitsers zijn de joden van nu, kijk hoe gebukt ze gaan onder alles.’

Marks vader die nooit veel sprak maar altijd een paar spitsvondigheden achter de hand had sloot het gesprek af met de mededeling: ‘Dat is de ironie van de geschiedenis.’

Het was een fase, besloten zijn ouders. Net als het blauwe haar dat al aardig aan het uitgroeien was. Andere kinderen van zijn leeftijd hadden te kampen met een homoseksuele fase of kregen plotseling aanvallen van onbedwingbare kleptomanie. Het zou overgaan, het zou verdwijnen alsof het er nooit was geweest. Zoals zijn opa was verdwenen alsof die er nooit was geweest.

In de synagoge zat hij altijd op de achterste bank en voerde zo nu en dan een gesprek met een zonderling. Gebedshuizen oefenen een speciale aantrekkingskracht uit op zonderlingen, vooral op zonderlinge mannen, en veel van die zonderlinge mannen zaten net als Mark op de achterste bank. Ze leden, dat bleek wel uit hun woorden, en ook uit hun kleren, maar Mark vond hun lijden niet echt genoeg, het lag er te dik bovenop, het was niet wat hij zocht.

Aangezien hij van alle zonderlinge mannen veruit het meest beschaafd was, ook het meest geïnteresseerd in joodse riten en zeden en hij niet stonk of in onbetamelijke kleding rondliep, ontfermde

op een zaterdagochtend na afloop van de dienst de rabbijn zich over hem.

Of hij mee wilde komen om te lunchen. God heeft Zijn volk opgedragen gastvrij te zijn, vooral op zaterdag.

‘Graag,’ zei Mark Radek. De nieuwsgierige. De jonge onderzoeker die zijn scheikundedoos had ingeruild voor iets wat zoveel echter was, zoveel gevaarlijker. De scheikundedoos verhield zich tot de jood als porno tot de vrouw.

‘Hoe heet je?’ vroeg de rabbijn die dertien kinderen had en aan wie de vermoeidheid kleefde van een man die veel te stellen had met zijn kinderen, maar nog meer met God. Om van zijn echtgenote maar te zwijgen.

‘Salomon,’ zei Mark. Want zoals hij wist dat zijn bestaan geen toeval kon zijn, maar een verborgen betekenis had, zo wist hij ook dat Mark geen naam was waarmee je bij de rabbijn thuis kon komen. Mark was een ander, een jongeman die niet leed, die elk moment van de dag genoot van het voorrecht om op deze kleine maar prachtige planeet rond te wandelen. Tevreden met zichzelf en zijn omgeving, af en toe wel opgeschrikt door het besef dat er iets miste, iets wat anderen wel hadden, maar gemis is nog geen lijden. Mark was geen naam om de vijanden van het geluk die tegenwoordig geen vijanden meer waren tegemoet te treden. Salomon. Een naam waarmee je het verder kon brengen in de wereld van het lijden, een naam als een kanonskogel. Rond, ouderwets, en toch niet gespeend van explosiegevaar. Het was het eerste dat hem te binnen was geschoten en hij dacht even aan meneer Salomons die samen met hem en een stuk of twintig andere zionisten de Rijn was ingesprongen, voor het eerst op een donderdagavond in de zomer.

‘Als koning Salomon, een mooie naam. Word je Salomon genoemd of Salo?’ vroeg de rabbijn.

‘Salo.’ Hij wreef zijn keurig gekamde haren nog wat platter. Op zijn hoofd zat een verfomfaaid en smerig keppeltje dat hij had gekregen van de portier van de synagoge, een man die zelf ook ver - fomfaaid was. Hij kwam uit Armenië en hij bewaakte de synagoge om bij te verdienen, omdat hij niet joods was mocht hij doen wat de orthodoxe joden zichzelf niet toestonden op zaterdag. In praktijk viel dat bewaken mee, hij deelde smerige keppeltjes uit aan zonderlinge mannen die zelf geen keppeltje hadden en die kennelijk ook niet wisten wat ze met hun zaterdagochtend moesten. Mannen in nood waarschijnlijk, op Mark na, die was niet in nood, zelfs op de achterste bank van de synagoge genoot hij van het feit dat hij bestond en fris rook. Al zat dat genieten hem wel dwars. Genot heeft

geen diepgang, had hij ergens gelezen. Een waarheid als een koe, maar wel een waar je niet omheen kon. Als je weer een ochtend hebt genoten slaat de melancholie van de oppervlakkigheid toe.

De Armeniër kauwde op bonbons van Côte d'Or die hij kreeg van een oudere jood die een vertegenwoordiger was geweest in chocolade en ander snoepgoed en die nog een kelder vol had met producten uit die tijd, de laatste overblijfselen van zijn zakelijk leven dat ongelukkig was geëindigd. Dat was geen genieten, de pijn van de Armeniër zat in zijn kaken. Soms waren zijn lippen bruin van het eten van al die toffees, want de Armeniër kon zich om uiterlijke schijn niet druk meer maken. Al met al was de synagoge een smerige bedoening, je kon ruiken dat de dood daar had rondgewaard, maar misschien was dat de bedoeling van die dood omdat hij uiteindelijk en onherroepelijk naar de Almachtige verwees. Later toen Mark een succesvol maar tamelijk radicale Israëlische politicus was geworden zou hij zich die bedompte synagoge in Basel goed herinneren en hij zou tegen zichzelf zeggen: die synagoge heeft mijn leven veranderd, die geur heeft mijn leven bepaald, de tanden van de Armeense bewaker waartussen de restanten van talloze toffees vermalen werden, zo wilde Mark de toekomst zien: een Armeens gebit waar een mondhygiëniste geen eer meer aan kan behalen.

Hij liet zich niet ontmoedigen door geuren of esthetische gebreken. Hij klampte zich vast aan zijn doel: de nooduitgang van de schoonheid. En hij legde zijn oor te luisteren bij de zonderlinge joden en ook wel bij hen die iets minder zonderling waren, zoals hij vroeger naar zijn stoommachine had geluisterd.

De Armeniërs hadden ook geleden, wist Mark, maar je kon niet alles tegelijk. Eerst maar dit.

‘Ben je religieus opgevoed?’ vroeg de rabbijn terwijl ze naar zijn huis liepen.

‘Nee,’ zei Mark, ‘atheïstisch.’

De rabbijn zweeg tactvol. Al kon het ook verveling zijn. Er waren zoveel joodse atheïsten. Kinderen vochten om de hand van de rabbijn en de rabbijn liet ze vechten. Zijn baard was lang, op zijn zwarte jas zaten enige vlekken en als Mark dicht bij hem kwam rook hij een geur die niet aangenaam genoemd kon worden. De rabbijn rook naar eten dat al vierentwintig uur op het vuur stond.

‘Wil je wat leren, Salo?’ vroeg de rabbijn.

Twee kinderen hadden het gevecht om zijn handen gewonnen, een meisje en een jongen. Het meisje had een blanke huid met een paar sproetjes en haren die vooral als de zon erop scheen meer rood dan blond waren. Ze droeg witte panty's, zwarte lakschoenen en een

Schots rokje. Jong waren ze best mooi. Mark begreep niet hoe hij zich zo lang met de scheikundedoos tevreden had kunnen stellen. Wat stelt een stoommachine nou helemaal voor? Je kunt hem laten ontploffen maar zelfs dat is niets vergeleken bij het lijden van een echt mens.

‘Hoe bedoelt u, rabbijn?’

‘Noem me geen rabbijn. Zeg maar gewoon meneer Michalowitz.’

‘Meneer Michalowitz,’ zei Mark, ‘dat zal ik doen.’ En een paar keer herhaalde Mark zachtjes die naam alsof daarin een verborgen betekenis lag, net als in zijn eigen uiterlijk. ‘Wil je iets meer leren over het jodendom, over de cultuur, de traditie van je voorouders? Waar komen ze eigenlijk vandaan?’

‘Wie?’

‘Je ouders. Je familie.’

Hoe het kwam had hij nooit begrepen, misschien door de kleur van zijn haar, zijn ogen, de vorm van zijn lichaam, maar in de synagoge van Basel had niemand eraan getwijfeld dat Mark Radek joods was. Hij hoefde niets te zeggen of uit te leggen, hij hoefde niets te doen, zijn verschijning was genoeg. Nu had hij een cultuur erbij, en een traditie. Nog even en hij had gratis en voor niets een heel volk erbij. Ook dat kon geen toeval zijn. Hij dacht aan de foto van zijn opa, de gelijkenis, de woorden die hij tegen die foto had gemompeld op verloren zondagmiddagen. Landerig en opwindend tegelijk.

‘Polen.’

Het was het eerste dat hem te binnen schoot. Meneer Salomons had verteld dat zijn ouders uit Polen kwamen terwijl ze samen door de Rijn zwommen. Het viel niet te ontkennen, in de Rijn was de verbroedering begonnen.

‘Polen,’ zei de rabbijn, ‘waar in Polen?’

Mark dacht even na. ‘In het midden van Polen,’ zei hij, ‘precies in het midden.’

Kennelijk had hij ze nu afdoende gekwalificeerd, de rabbijn vroeg niet verder, niet daarnaar in ieder geval. ‘Maar wat zou je willen leren?’

‘Ik wil iets over het lijden leren,’ zei Salomon Radek.

De rabbijn stond abrupt stil. De kinderen trokken aan hem, ze wilden doorlopen. Eenzame mannen die ook waren uitgenodigd om bij de rabbijn te komen lunchen wandelden verder, verwikkeld als ze waren in een discussie over actuele politiek en paranoia. Ze hadden niets in de gaten. Ze gingen op in hun eigen beweringen.

‘Welk lijden?’

‘Uw lijden,’ zei Salomon Radek. ‘Lijden in het algemeen, het lij-

den van de mensen,' en hij merkte dat zijn keel droog was, alsof hij nu voor het eerst alleen met een vrouw in een kamer was, en ze zich halverwege een neutrale conversatie, bijvoorbeeld over de kubus van Rubik, had ontdaan van een cruciaal kledingstuk.

'Kun je Hebreeuws lezen?' vroeg de rabbijn.

'Nee.'

'Begin daar dan mee.'

Toen liep de rabbijn weer door en zei de rest van de wandeling niets meer tegen Salomon Radek die af en toe zijn hand op zijn hoofd moest leggen. Het was gaan waaien en hij dreigde het smerige keppeltje van de Armeense bewaker te verliezen. Omdat hij ook als Salomon een sociaal mens was mengde hij zich in de politieke discussie van de alleenstaande mannen. Hun broeken zakten af en uit hun oren groeiden haren, tenzij er wonderen zouden gebeuren, zouden ze de rest van hun leven alleenstaand blijven. Ze hadden het over Nasser en Sadat en de Libanonoorlog, af en toe zei Salomon Radek ook iets, maar dat viel niemand op.

Hij voelde zich een truffelvarken dat in de buurt van de truffels was aangekomen, en dat nu los mocht. Hij kon ze al ruiken, hij rende erop af.

Ze liepen naar het huis van de rabbijn, met zeven van zijn dertien kinderen en de andere genodigden, bijna allemaal mannen die wanhopig op zoek waren naar een huwbare vrouw. Het huwelijk was net zo'n goddelijke plicht als gastvrijheid.

Aan tafel zat hij tussen de oudste twee zonen van de rabbijn in, de ene noemde zich Awromele, de naam van de ander kon hij niet verstaan. Hij liet het zich smaken. Heldendom hoefde niet heel groot te zijn, dit was een goed begin vond Mark die zich van nu af aan Salomon zou noemen.

Hij droeg een wit overhemd en een donkerblauwe broek. Hij had zijn handen gewassen, net als de anderen, op rituele wijze, had gehoord hoe de zegenspreuk over de wijn was uitgesproken, hij had van de zoete wijn gedronken, en genoot van zijn nieuwe rol. Andere antropologen moesten naar de Polynesische eilanden, hij deed het in zijn eigen stad, op een kwartier loopafstand van zijn ouderlijk huis. En wat hij deed ging ook verder dan ordinaire antropologie, veel verder zelfs.

Er werd gezongen. Salomon Radek hield wijselijk zijn mond, maar aangezien hij beschikte over een redelijk ontwikkeld muzikaal gevoel, kon hij, toen het refrein voor de tweede keer werd ingezet, meeneuriën, en aangezien hij zichzelf als een paradijsvogel be-

schouwde neuriede hij steeds harder mee, tot hij alle anderen, behalve de rabbijn, overstemde.

Het uitverkoren volk hield van gezang bij de lunch, net als de padvinders. Allemaal details waar hij nooit bij had stilgestaan en die je ook niet in de krant las, of in non-fictieboeken, maar die er natuurlijk wel toe deden.

Toen de liederen waren afgelopen vroeg Awromele die lange blonde lokken had: ‘Spreek je Jiddisch?’

‘Nee,’ zei Salomon, ‘nee, geen woord.’ Gelukkig lette de rabbijn niet op hem, die was bezig uit te leggen dat een man de keuze voor een echtgenote soms beter uit kon besteden aan anderen, die beter waren in kiezen dan hijzelf.

‘Jammer,’ zei Awromele, ‘want dan kun je de smerigste moppen hard in de bus vertellen en niemand merkt er iets van. Wat spreek je wel?’

‘Duits natuurlijk, en Frans. Een beetje Italiaans.’

Awromele schudde treurig zijn hoofd terwijl zijn vader zei: ‘Ik heb twintig mannen aan een bruid geholpen, ik kan jullie ook aan een bruid helpen, maar jullie moeten wel openstaan voor mijn adviezen. Jullie moeten niet bij voorbaat elke bruid afwijzen, want zo gebeurt er nooit iets in jullie leven.’

‘Weet je wat je moet doen?’ vroeg Awromele. ‘Je moet bedenken wat de smerigste mop is die je kent, en dan moet je die mij vertellen, dan zal ik hem voor je in het Jiddisch vertalen.’ Terwijl hij dat zei begon hij te glunderen, hij werd rood, maar het was geen blozen, het was de ongekende opwinding van het leven zelf die door zijn gezicht stroomde en het leek alsof Awromele geen andere reden had om te bestaan dan dergelijke grappen te vertalen in een langzaam uitstervende taal.

Even huiverde Salomon, al wist hij zelf niet waarom. ‘Ik beloof het,’ zei hij. ‘Maar ik moet er goed over nadenken. Ik heb nu geen mop bij de hand.’

Toen de zonderlinge mannen opstonden om afscheid te nemen, er was geen overeenstemming bereikt over hun aanstaande bruid, stond Salomon ook op. Hij bedankte uitvoerig, en hij wilde ook de vrouw van de rabbijn een warme handdruk geven, maar die nam ze niet aan.

In verwarring liep hij de trap af, pas toen hij buiten stond merkte hij dat hij nog altijd een smerig zwart keppeltje op zijn hoofd had. Hij stak het snel in zijn zak.

Die avond bij het eten lag dat zwarte ding als een groot insect in zijn

witte soepkom. Zijn vader en moeder hadden hun aspergesoep al opgeschept toen hij aan tafel plaatsnam, maar Marks soepkom werd volledig gevuld met iets wat in deze omgeving inderdaad obsceen genoemd moest worden.

‘We vinden het welletjes,’ zei zijn moeder. En hij zag tranen in haar ogen, iets wat hem speet, want dat was nooit zijn bedoeling geweest. Hij zocht het lijden van de mens, maar hij wilde dat van zijn moeder beslist niet vergroten.

‘We vinden het welletjes,’ zei zijn moeder nog een keer, maar nu iets harder, met meer nadruk op het laatste woord, en toen pakte ze de soeplepel en schepte Marks soepkom vol.

Hij keek naar het lichtgroene vocht, langzaam kwam de zwarte keppel bovendrijven als een grote maar zorgvuldig platgeslagen tor. In de ogen van zijn moeder waren steeds meer tranen zichtbaar.

‘Komt het uit een pakje?’ vroeg Mark.

‘Wat?’ vroeg zijn vader.

‘Komt deze soep uit een pakje?’

‘Nee, natuurlijk niet,’ zei zijn moeder, ‘dit is zelfgemaakte soep.’

Er dreven ook aspergekoppen in de soep. Van groene asperges. Mark keek ernaar.

Hij pakte zijn lepel, wreef hem schoon met zijn servet, wenste zijn ouders ‘bon appétit’ en begon te eten.

Hij dacht: ik eet de luizen van de joden, en die gedachte hield hem bezig en wond hem zelfs een klein beetje op, niet op een erotische maar op een nerveuze manier. Het was iets waar hij geen verklaring voor had, een opwinding die zich onttrok aan de wetten van de logica. Het leven was nog raadselachtiger dan de meeste filosofen hadden gedacht. Hij voelde hoe hij rood werd en hij dacht aan Awromele.

‘Mark,’ zei zijn moeder toen hij een paar happen had genomen, ‘haal dat ding uit je soep.’

‘Ik heb het er niet in gelegd.’

De luizen van de zonderlinge joden smaakten hem goed. Joden die niet zonderling waren hadden natuurlijk hun eigen hoofdbedekking, die hadden dit vod niet op hun hoofd hoeven te zetten.

‘Mark, haal dat ding uit je soep. Ik zeg het niet nog een keer.’ De stem van zijn moeder klonk rauw, en ze sprak alsof ze haast had, alsof een catastrofe voor de deur stond, misschien wel onafwendbaar was.

Het was geen woede die hij in haar stem hoorde, maar angst, een diepe en onverklaarbare angst.

‘Mama, ik heb het er niet in gelegd,’ zei Mark nog een keer. ‘En

bovendien smaakt het heerlijk, er is niets mis met deze soep.' Geduldig, maar vastberaden. Zo was Mark. Zo zou hij altijd zijn.

De twintigste eeuw was nog niet ten einde, er was ruimte voor een staartje heldendom, hij meende te weten dat er op hem werd gewacht. De vele gebeurtenissen die samen de geschiedenis van zijn leven vormden moesten meer zijn dan een greep in de zak van willekeur.

Zoals zijn opa, zijn tweelingbroer, de man naar wiens evenbeeld hij was geschapen, de vijanden van het geluk had gedood, eigenhandig, en zonder al te veel technische hulpmiddelen, soms met niets anders dan een knuppel, zo at hij de luizen van diezelfde vijanden van het geluk. Dat was wat de geschiedenis met de mensen deed. De ironie van die geschiedenis, dat was hij, hijzelf en niemand anders.

'Mark,' zei zijn moeder, en voor het eerst van zijn leven hoorde hij dat ze haar stem verhief. 'Dit is onhygiënisch. Wat jij doet is vies.'

'Ik heb het er niet in gelegd. Ik heb de soep niet opgeschept. En nogmaals, het smaakt heerlijk. Je hebt zoals altijd verrukkelijk gekookt. Dank je.' Zijn gevoel voor rechtvaardigheid was groot en hard als steen.

Zijn vader, die kennelijk even geen spitsvondigheid tot zijn beschikking had, zei: 'Ik begrijp dat je nieuwsgierig bent, maar op lange termijn heb je daar niets te zoeken. Dat is wat we je proberen te zeggen.'

Mark dacht niet over lange termijnen, heldendom was niets voor de lange termijn. De ironie die aan dat woord kleefde had zichzelf overbodig gemaakt, nu alles ironisch was geworden, zelfs de oorlogen, de kranten en het nieuws, het werd weer tijd voor wat bittere ernst.

'Noem mij vanaf heden,' zei Mark die even vergat dat hij zijn ouders veel wilde besparen, vooral het leven zelf dat voor de meeste mensen kennelijk onoverkomelijk was maar toch niet iets wat je makkelijk wegslikte, 'noem mij Salomon, net als koning Salomon, de koning van de joden.'

Een paar seconden gebeurde er niets, zoals er in de villa waar Mark leefde meestal niets gebeurde en vooral niets onbeschaafds, toen trok zijn moeder de soepkom van hem vandaan en gooide die met inhoud en al in de prullenmand. Voorzichtig, want ze wilde niet morsen.

Staand bij de prullenmand staarde de moeder vijandig naar haar familie en Mark probeerde in haar gezicht iets van haar vader te herkennen maar het lukte hem niet, haar vader woonde in hem en in hem alleen.

Hij leed nog altijd niet, daarvoor was hij te mooi en het leven te vanzelfsprekend, maar hij begon langzaam in de buurt te komen.

Hoe hij op het idee kwam wist hij niet meer, misschien was het een gedachte die hem overviel terwijl hij met een paar meisjes van school op het terras van een wijnbar zat en achteloos in wat Franse kaasjes prikte. Het genot was oppervlakkig van aard, maar dat was te weinig reden het helemaal af te zweren.

Hij was een vrouwelijke maar mooie jongeman, als zijn overhemd iets verder openstond dan normaal waren kleine borsthaartjes zichtbaar waar hij altijd veel succes mee oogstte. Bovendien zei hij weinig waardoor hij bij sommige mensen voor bescheiden doorging en bij andere voor mysterieus.

Terwijl hij op dat terras zat zoals hij zo vaak op terrassen zat na afloop van school en zich beperkte tot het glimlachen en het mooizijn overviel hem een idee waarvan hij meteen wist dat het geniaal was. Hij zou joden gaan fotograferen. Anderen fotografeerde planten. Een vriend van zijn vader had in Basel en omstreken enig opzien gebaard met een fotoboek over scooterongelukken, het had nog aardig verkocht ook, want de moderne mens kijkt graag naar het ongeluk en de postmoderne gelukkig ook. Salomon Radek zou joden gaan fotograferen, hij zou ze in een gunstig daglicht stellen, zoals de modefotograaf het model in het gunstigste licht op haar beste moment probeert te betrappen, het sublieme moment.

Hij wachtte een paar dagen en toen besloot hij de enige jood te bellen die hij kende en die ook nog in het telefoonboek van Basel stond. De rabbijn, maar om met de rabbijn zelf te beginnen leek hem te ambitieus. Beter was het eerst de zoon van de rabbijn onder handen te nemen. Aan het eind van de middag belde hij. Hij vroeg naar Awromele en die was thuis. Zeker twee minuten lang moest hij uitleggen wie hij ook al weer was, maar toen zei Awromele: ‘O ja, ik weet het al weer, jij bent het. Heb je een mop voor me?’

‘Een mop?’

‘Je zou toch een mop voor me bedenken, een vieze, dan vertaal ik hem voor je en dan kun je hem overal vertellen zonder dat iemand begrijpt waar je het over hebt. Heb je er al een? Het moet wel echt een vieze zijn. Bijvoorbeeld met een klitje erin.’

Mark dacht even na, maar hij kende geen moppen met klitjes erin.

‘Ik ben er nog niet helemaal uit,’ zei hij, ‘maar ik zou je graag willen fotograferen.’

‘Wie?’

‘Jou.’

‘Mij fotograferen. Waarom?’

Mark moest zachtjes praten, hij was bang dat zijn moeder hem anders zou horen.

‘Omdat je mooi bent.’

‘Ik ben mooi?’

Mooi is altijd goed, had Mark gedacht.

‘Ja, heel mooi.’

‘Wie heeft je dat verteld?’

‘Niemand.’

‘Is dit een mop?’

‘Nee.’

‘Wat is het dan?’

‘Het is een verzoek.’

Mark merkte hoe hij begon te zweten.

‘Een verzoek. Van jou?’ vroeg Awromele.

‘Ja.’

‘Wat ga je ermee doen?’

‘Met het verzoek?’

‘Met de foto.’

‘Bewaren, en later tentoonstellen.’

‘Tentoonstellen. Hier in Basel?’

‘Bijvoorbeeld. In Basel. Of anders in Zürich. Omdat je mooi bent.’

‘Moet ik me uitkleden?’

‘Nee, nee, gewoon zoals je bent.’

‘Jammer. Maar je hebt geen mop voor me, het liefst eentje met een klitje erin. Of iets dergelijks, je weet wel wat ik bedoel.’

Mark beloofde dat hij een dergelijke mop bij zich zou hebben als hij een foto van Awromele zou maken. Ze spraken die volgende dag af op een van de bruggen over de Rijn.

Omdat Mark secuur was kocht hij niet alleen een fototoestel, een eenvoudige Olympus, maar ook een moppenboek. Hij wilde op alles voorbereid zijn. Voor de zekerheid las hij het boek twee keer, maar het woord ‘klitje’ kwam er geen één keer in voor.

Toch begaf hij zich op het afgesproken tijdstip naar de brug. Hij had een stuk of vier ersatzmoppen uit zijn hoofd geleerd, die eventueel voor schunnig konden doorgaan, om Awromele gunstig te stemmen.

En terwijl hij met boek en fototoestel naar de brug liep had hij zijn tweede geniale idee.

Hij moest de joden troosten.

Hij wist alleen nog niet hoe.

Ze hadden al een staat, kernwapens hadden ze ook. Einstein, Billy Wilder. Ze hadden geleden. Wat hadden ze eigenlijk niet? Ze waren wel verwend. Net van die mensen die je op hun verjaardag uitnodigen maar die alles al hebben, en die dan zeggen: ‘Geef maar iets aan het goede doel.’

Toen hij uit de bus stapte had hij het. Ze hadden wel smerige Jiddische moppen, vertaald door Awromele, maar ze hadden geen Grote Jiddische Roman. Daar had Salomon Radek in ieder geval niets over gehoord en ook niets over gelezen.

Hij zou de Grote Jiddische Roman gaan schrijven.

Om de joden eens flink te troosten.

Hedda Martens
Iemandsland
Veldfles

Iemand voelt zich nergens beter dan in de vrije natuur, maar hij heeft geen enkel oriëntatievermogen; wandelen zal hij daarom zelden doen, want wanneer hij te voet de weg kwijtraakt kan het angstig lang duren voor hij weer enig aanknopingspunt vindt met de bewoonde wereld. Fietsend daarentegen waagt hij zich op de meest verborgen paden, die er vanuit de ene richting volkomen anders uitzien dan vanuit de andere zodat hij zich geregeld terugvindt op zijn vertrekpunt: daar staat dan een opmerkelijk dikke boom, een schuurtje of een richtingaanwijzer die hij met een lichte verbazing denkt te herkennen - en ook wel met enige teleurstelling, omdat hij zich al een heel eind op weg waande.

Waarna hij een hopelijk tussenliggende route kiest, opnieuw een prachtig, dichtbegroeid pad met aan weerskanten zonnevlekjes tussen het bladerdek door, helgroene open plekken, een geurende greppel aan zijn rechterhand en een plotseling opvliegende vogel die verschrikte, tinkende geluiden maakt - hij excuseert zich, net zoals wanneer zijn fietswiel een dorre tak doormidden rijdt, of een overhangende plant raakt die hij speciaal nog even terug komt buigen: waarom niet, hij heeft vandaag toch niets anders te doen dan zich volledig aan de natuur te wijden. Ook het hoge gras waarin hij is gaan liggen om uit te rusten, een boek te lezen en wat water te drinken uit zijn trouwe veldfles die er zo'n heerlijk koele aluminium smaak aan geeft - ook dat gras, geplet in een geurige holte met vlak voor zijn gezicht de kruiden en halmen waartussen een wereld is van zeer kleine bedrijvige diertjes, zal hij eenmaal overeind gekomen uitvoerig met gespreide vingers bewerken zodat het zijn veerkracht snel terug kan vinden.

Stafkaarten zijn aan hem niet besteed want hij kan er met geen mogelijkheid uit opmaken waar hij zich op enig moment zelf bevindt, laat staan waar vanuit zo'n verondersteld punt het noorden mag zijn; maar op die manier is alles wat hij aantreft een persoonlijke ontdekking, met als enig nadeel dat hij een mooie plek nimmer

een tweede keer kan bezoeken. Zo belandt hij op een dag door een wel heel gelukkig toeval bij een klein meer dat op een wonderbaarlijk lichte en groene plek achter hoge bomen verborgen ligt, pal in de middagzon en wemelend van lissen, libellen en kikkervisjes; het ruikt er naar munt en naar honing, er fladderen witte en oranje vlinders rond en hij is er lang gebleven, uitgestrekt in het pluimige, geelgroene gras. - Bij het weggaan heeft hij zich driemaal omgedraaid want hij weet dat ook nu op weerzien geen enkele kans zal zijn, en er trekt een oud heimwee door hem heen dat uit zijn kindertijd stamt: hoe graag niet zou hij hier altijd terug willen komen. Pas een uur verder, bij een vaag bekend slingerpaadje dat zowel naar links als naar rechts loopt, houdt hij halt om tot een van de twee richtingen te besluiten; peinzend zoekt hij op de tast naar de vertrouwde vorm van zijn veldfles - maar de veldfles is weg.

God weet waar verloren in het hoge gras, of langs een kronkelig pad waar hij nog aan een struik bleef haken, of tussen varens waar hij doorheen waadde en die haast tot zijn middel reikten. Maar hoe dan ook zal een speurtocht geen enkele zin hebben, daarvoor kent hij zichzelf immers veel te goed; en mistroostig vervolgt hij ongeacht welke route, dorre denappels spatten onder zijn voorband weg. - Jaren geleden had hij de veldfles herontdekt bij het uitruimen van zijn ouderlijk huis; een hoes van lichtgrijs vilt paste met zilveren drukknopen nauwkeurig om de ronde vormen heen, en de schroefdop was met een kettinkje aan de hals verbonden; daarbovenop een omgekeerde aluminium beker, samen met de fles door een leren tuigje omvat. Aan dat tuigje zat weer een schouderriem vast, en aan één kant vertoonde de flessenwand een lichte welving om, indien omgehangen, precies op de heup te passen; hij had de riem aanzienlijk moeten verlengen en herinnert zich hoe zijn vader er tijdens wandeltochten een vrolijke roffel op sloeg om de pas erin te houden - tot ver in de zeventig liep hij nog als een kievit, zijn vader.

Het begint al te schemeren als hij uit zijn weemoedige gedachten opschrikt: waar is hij in 's hemelsnaam beland, met de afname van het licht zakt ook zijn oriëntatievermogen tot een absoluut minimum en hij moet nu via de eerste de beste wegwijzer thuis zien te komen. Hij trapt stevig door langs steeds moeilijker zichtbare paadjes, minstens vier keer kruist een kakelende fazant zijn pad en een konijn zit zo stil dat hij hem bijna had aangereden; het is warm, nog steeds, hij heeft dorst, hij is moe.

Dan opeens fronst hij zijn wenkbrauwen, remt af en gaat langzamer rijden; het zal toch niet waar zijn dat hij dit op een of andere manier lijkt te herkennen, die groep bleke berkenstammen, daar-

naast een diepe greppel die van de weg uit het bos in loopt en even verder een rij hoge, verwaaide dennen met iets lichtends daarachter, op een flinke afstand: was hij hier niet afgestapt om te zien wat dat was, daarachter? Hij stapt af, volgt de greppel, sleept zijn fiets door de struiken en houdt ademloos halt bij een open plek die wijd en nevelig in de schemering ligt: zilveren graspluimen, donkere vlekken hei, een ruim water dat glinstert in het late licht - en daar, aan de tak van de boom die hem urenlang schaduw had gegeven, de ronde vorm van zijn eigen veldfles.

Medewerkers aan dit nummer

BERNLEF (1937) debuteerde in 1960 met de dichtbundel *Kokkels.* Daarna schreef hij een groot aantal gedichten-, verhalen- en essaybundels en een aantal romans. De bekendste zijn *Hersenschimmen* (1984), *Publiek geheim* (1987) en *Boy* (2000). Zijn meest recente publicatie is de verhalenbundel *Verbroken zwijgen* (2002).

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids*. Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla*. Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart*.

RAYMOND VAN DEN BOOGAARD (1952) is politiek redacteur van *NRC Handelsblad*. Vroeger was hij voor diezelfde krant correspondent in onder andere de Sovjet-Unie, Berlijn en Joegoslavië, waarover hij de boeken *Moskou aan zee* en *Gewijde grond* publiceerde. In ‘Over en uit’ berusten alle overeenkomsten met werkelijk bestaande personen en omstandigheden op toeval.

ARNON GRUNBERG (1971) schreef o.a. de romans *Blauwe maandagen* (Anton Wachterprijs 1994), *Figuranten* en *Fantoompijn* (AKO-prijs 2000), en een hedendaagse Lof der Zotheid, *De Mensheid zij geprezen* (Gouden Uil 2002). Zijn werk wordt in dertien talen vertaald. Hij publiceert regelmatig in *NRC Handelsblad*, de VPRO-gids en *Humo*. Recent verscheen zijn roman *De asielzoeker*.

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, essayist en dichter. Hij publiceerde onder andere de roman *Groente* (1991), *Het huis M.* (1993), de essaybundel *Familieportret* (1996), de roman *Hudigers hooglied* (1999) en de essaybundel *De tak van Salzburg* (2002). In oktober 2003 verschijnt zijn omvangrijke roman *De tegenhanger.*

CHRIS KEULEMANS (1967) is schrijver en journalist. Zijn laatste boek, de essaybundel *Van de zoemer naar de werkelijkheid*, verscheen in 1997. ‘Hilario's oog’ is een hoofdstuk uit zijn roman *De Amerikaan die ik nooit geweest ben*, die volgend jaar verschijnt. Zie ook www.deamerikaan.nl.

MARCO KUNST (1966) debuteerde in 1999 met de verhalenbundel *De genietmachine*. Hij publiceerde verhalen en artikelen in diverse tijdschriften, maakt beeldend werk (foto's, digitale collages, tekeningen) en is bezig met de afronding van zijn tweede boek, dat in het najaar zal verschijnen.

FOUAD LAROUI (1958) debuteerde in 1999 met de roman *Kijk uit voor parachutisten*. In 2001 verscheen de roman *Judith en Jamal* en in 2003 *De tanden van de topograaf*. In 2002 verscheen de dichtbundel *Verbannen woorden.*

FRANK LIGTVOET (1954) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en vervulde verschillende functies in de literaire wereld. Hij woont sinds zijn werkzaamheden hem naar de VS brachten in New York. Hij debuteerde in 2002 als dichter in *De Gids.*

ROB VAN DER LINDEN (1957) studeerde geschiedenis en woonde enige jaren in Israël. Hij debuteerde in 2002 met de roman *De hand, de kaars en de mot* die genomineerd werd voor de Libris Literatuurprijs. Hij werkt als communicatieadviseur in Rotterdam en speelt als slagwerker in een band. Het fragment 'Het derde leven' is afkomstig uit zijn tweede roman, *Het logboek van Brandaan*, die binnenkort verschijnt.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

Vincent Overeem (1974) studeert cultuurwetenschappen. Hij debuteerde eerder dit jaar in *De Gids* met het verhaal 'Knapkruid'.

BARBER VAN DE POL is vertaalster van onder meer *Don Quichot.* Sinds 1997 publiceert zij hoofdzakelijk eigen werk: *Er was wat met Meneer Maker & Mevrouw Maker*, *Cervantes & Co*, *Kriblijn*, *Lieve Erasmus*. Tweewekelijks verschijnt haar literaire column in *de Volkskrant*.

ROB SCHOUTEN (1954) is redacteur en columnist van *Trouw* en poëzierecensent van *Vrij Nederland.* Hij was van 1986 tot 1987 writer-in-residence aan de University of Min - nesota en van 1993 tot 1996 bijzonder hoogleraar literaire kritiek aan de VU. Recente publicaties zijn de roman *Lusthof* en de dichtbundel *Infauste dienstprognose*, waarvoor hij de Herman Gorterprijs 2001 ontving. Dit najaar verschijnt zijn dichtbundel *Apenlier.*

MARIA STAHLIE (1955) is schrijfster. Ze studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en debuteerde in 1987 met de korte roman *Unisono.* Daarna schreef zij drie verhalenbundels en vijf romans. In 2002 verscheen haar roman *De Lijfarts*. Momenteel werkt zij aan haar tiende boek, dat waarschijnlijk *Sint-Juttemis* gaat heten.

ERIK VLAMINCK (1954) is schrijver en theatermaker. Daarnaast is hij docent/directeur aan de Schrijvers Academie in Antwerpen. Hij werkt aan een romancyclus met zeven op zich staande delen over verzwegen verhalen uit het Vlaanderen van de twintigste eeuw. Recent verscheen, los van de cyclus, bij Wereldbibliotheek de novelle *Angélique*.

L.H. WIENER (1945) debuteerde in 1967 met de verhalenbundel *Seizoenarbeid*, die door de rechter werd verboden en uit de handel werd genomen. Hij schreef sedertdien twaalf boeken, merendeels verhalenbundels. Recent verscheen zijn roman *Nestor* (2002). Hij is werkzaam als leraar Engels in Haarlem. ‘De verering van Quirina T.’ is een fragment uit de gelijknamige novelle die volgend jaar zal verschijnen.

JOS DE WIT geeft Nederlands aan buitenlanders. Hij debuteerde in 1997 met de verhalenbundel *Grensbewoners,* in 1998 bekroond met de ASLK-debuutprijs. In 1998 verscheen zijn roman *Herinneringen van een tomatenkweker.* Een nieuwe verhalenbundel is in voorbereiding.

JAN WIJNEN (1943) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Tussen 1978 en 1980 maakte hij een reis om de wereld en was vervolgens enige tijd werkzaam als eindredacteur voor de geografische Spectrum Encyclopedie van de Wereld. Sinds 1983 is hij leraar aardrijkskunde aan het Haags Montessori Lyceum. Verhalen van hem verschenen in *Hollands Maandblad, Bunker Hill* en *Lyra*. In 2002 won hij de Apolloprijs, een Vlaams-Nederlandse prijs voor korte verhalen. Binnenkort verschijnt zijn eerste verhalenbundel.

GIJS IJLANDEr (1947) debuteerde met de roman *De kapper* (1988), bekroond met de Anton Wachterprijs en de Geertjan Lubberhuizenprijs. Na *De kapper* schreef hij - behalve een verhalenbundel en een toneelstuk - een zestal romans; voor *Twee harten op een schotel* (1998) ontving hij de Bordewijkprijs. Zijn meest recente boek, *De nieuwe brug,* verscheen in het najaar van 2002.

[Nummer 9]

Vooraf

Hoe meer een nummer van een literair tijdschrift op een boek lijkt, des te groter de kans dat die aflevering in kranten besproken en in de boekhandel verkocht wordt. Kennelijk is het, naarmate zo'n aflevering meer de trekken heeft van een verhalenbundel of een samenhangende verzameling artikelen, voor ‘de markt’ gemakkelijker om op het thema af te gaan en aan de hand daarvan met het nummer overweg te kunnen. Nu wil alleen de ironie dat hoe meer een literair tijdschrift op een boek lijkt, des te minder het trouw blijft aan zijn eigen oorsprong en karakter. De missie van een literair-cultureel tijdschrift is immers niet om zoveel mogelijk op een bloemlezing, een bundel of een ander soort boek te lijken.

Maar wat is de missie van een literair-cultureel tijdschrift dan wel?

Die vraag laat zich niet in het bestek van een korte inleiding tot dit septembernummer beantwoorden. Of liever: die vraag wordt voor wat *De Gids* betreft tienmaal per jaar door het uitbrengen van een nieuw nummer een beetje beantwoord, en als het goed is vormen die nummers bij elkaar - met inbegrip van twee thematische dubbelnummers - de best mogelijke poging tot beantwoording van de opgeworpen vraag.

Om erachter te komen wat de redactie van dit tijdschrift - niet slechts als collectief, maar juist ook als individuen - met *De Gids* wil verwezenlijken, is dit nummer nu eens van begin tot eind zonder verbindend thema gemaakt. De opdracht die de redacteuren zichzelf gaven was: werf een bijdrage die naar het eigen oordeel op dit moment het beste beantwoordt aan de bedoeling van een algemeen cultureel en literair tijdschrift als *De Gids*. Beperkingen waren er niet: alle genres, alle onderwerpen waren toegestaan, als het maar ging om niet eerder gepubliceerde, oorspronkelijk in het Nederlands geschreven bijdragen. En zo kwamen de bijdragen voor dit septembernummer tot stand, zonder enige onderlinge verbinding.

Maar juist daardoor is het een schoolvoorbeeld van een *Gids*-nummer geworden: een nummer met vele thema's. Een *Gids*-aflevering die als zodanig ontsnapt aan iedere vergelijking met een journalistiek product of met bundels en bloemlezingen en daardoor volledig zichzelf is. Hier is een tijdschrift in vol bedrijf, als podium voor gedachteontwikkeling, als verzamelplaats van talent, als afspiegeling van persoonlijke smaken en voorkeuren, als *speaker's corner* voor uiteenlopende ideeën en theorieën, als laboratorium voor nieuw-uitgeprobeerde creativiteit. De enige beperking die het toeval ons oplegde, is dat het vorige nummer (juli-augustus) geheel aan het korte verhaal was gewijd; om die reden ontbreekt dit genre vermoedelijk in dit nummer.

Een aflevering van een literair tijdschrift is de natuurlijke tegenvoeter van het verzameld werk. In de laatstgenoemde publicatie is alles definitief, geannoteerd, nogmaals en nu voor generaties lezers in de correcte volgorde en spelling achter elkaar gezet; een tot stilstand gekomen limousine. Een nummer van een tijdschrift daarentegen is een splinternieuw prototype dat zich nog moet bewijzen en waarvan de prestaties nog niet eens precies bekend zijn. De teksten hebben buiten de auteur en de redactie soms zelfs geen enkele andere lezer gekend. In die onzekere, verkennende, uitproberende aard schuilt ook het richtingzoekende van een tijdschrift als *De Gids*, een kracht die het blad zowel voor lezers als voor schrijvers bezit.

Dat er veel gevestigde reputaties in dit nummer vertegenwoordigd zijn, is misschien vanzelfsprekend voor een honderdzesenzes - tig jaar oud tijdschrift. Dat alle auteurs van het mannelijk geslacht zijn, zal voor sommigen betekenisvol zijn, anderen zullen beweren dat het toeval is. Belangrijker is dat er van die bekendere auteurs prachtbijdragen voor dit nummer zijn aangedragen, te weten van Frans de Ruiter (voorgesteld door Frans Saris), Meindert Fennema (door Annet Mooij), Piet Meeuse (door Els Broeksma), Arjen Mulder (door Dirk van Weelden), Abram de Swaan (door Leonoor Broeder) en Stefan Hertmans (door *Gids*-uitgeefster Annette Portegies). Daarnaast zijn er - althans voor *Gids*-lezers - nieuwere namen, zoals David Hamers (voorgesteld door René Boomkens) en Micha Hamel (door Maarten Asscher).

Interessant is wel nog dat voor een aantal auteurs, ook voor de gevestigde, geldt dat zij in de tekst(en) die ze voor dit nummer afstonden iets nieuws, iets anders hebben uitgeprobeerd dan hetgeen ze tot dusver deden. Of het nu gaat om de even persoonlijke als fundamentele artistieke beginselverklaring van kersvers hoogleraar Frans de Ruiter of om de identificerende leeservaring van Arjen

Mulder bij Pavese, om een sociologisch-historische analyse van literair essayist Piet Meeuse of om het poëziedebuut van componist en dirigent Micha Hamel. De auteurs van dit non-themanummer sluiten aldus met hun bijdrage precies aan op wat men met een groot woord dan toch de missie van een blad als *De Gids* zou kunnen noemen: namelijk om schrijvers en lezers bijeen te brengen in een door een redactie gecultiveerde omgeving die geschikt is voor het maken van en het reflecteren op literatuur, maatschappij en cultuur. Met zo'n missie heb je ook helemaal geen verder thema nodig, zou je zeggen. Dan is het vooral belangrijk dat je je gang kunt gaan en dat je door zo weinig mogelijk gehinderd wordt. Om de verleidelijkheid van die vrijheid te illustreren mag deze septemberaflevering, met een knipoog naar Erica Jong, ‘Het themaloze nummer’ heten.

Namens de redactie,
MAARTEN ASSCHER

Frans de Ruiter

Over de noodzaak van lagen[*]

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Op dinsdag 18 juni 1985 speelt zich om halfzes 's morgens langs het Rapenburg een wonderlijk tafereel af. Het is een zomerse ochtend in wording, de nacht is koel geweest; een lichte nevel is het water traag ontstegen en heeft rijweg en huizen aan het zicht onttrokken. Plotseling ziet een eenzame, wat vroeg naar huis terugkerende student staande op de brug hier schuin achter mij, een groepje van zes schuifelende gestalten aankomen. Zij zijn onderweg van de Hooglandse Kerk, langs het Kamerlingh Onnes Gebouw naar het Rijksmuseum van Oudheden. Maar de blik van de niet meer zo helder ziende student ontwaart iets merkwaardigs: de zes gestalten dragen een eenheidskostuum, een soort albe; de vier personen in het midden zijn geblinddoekt, zij geven elkaar de hand, de twee andere personen leiden hen in de goede richting en helpen bij het schuifelen.

Hij kan zijn oren niet geloven: de zes zingen onophoudelijk op gedragen toon drie noten.

Mag ik u thans uitnodigen deze drie tonen met mij mee te zingen.

Als de zes de Oude Bibliotheek zijn gepasseerd en zich naar de brug begeven waarop de student staat, herhaalt het tafereel zich in de verte: opnieuw zes personen doemen uit de mist op, en al snel weer zes, in dezelfde configuratie. Hij knippert nog eens goed met de ogen en besluit naar huis te gaan. Voor hij inslaapt, vraagt hij zich af waarvan hij getuige geweest is.

Het was de een na laatste akte van een twaalf uur durend werk van de Canadese componist R. Murray Schafer, getiteld *RA*, de naam van de zonnegod. Nadat het publiek aan het begin van de productie was ingewijd in het Egyptische godenrijk en enige hiëroglyfen en formules had geleerd ter bezwering van de kwade en aanroeping van de goede geesten, ontving men een van RA's vijfenzeventig namen. Nadat RA was ondergegaan nuttigde men een maaltijd, ontmoette zijn eigen mummie en sliep vervolgens in. Na vele omzwervingen door het nachtelijke Leiden, met muziek, dans en het opsnuiven van de geuren der goden, maakte men de geblinddoekte vraagtekenreis naar de dagelijkse wedergeboorte van de zonnegod, op die ochtend in de Egyptische tempel in het museum aan het Rapenburg. U weet nu ook waarom het Rapenburg het RA penburg is.

De door mij geïnitieerde voorstelling in het kader van het Holland Festival 1985 was in alle opzichten veelgelaagd en zelfs interdisciplinair (tekst, muziek, dans, kostuums, geschiedenis, mythologie, beeldende kunst, Egyptische taal en cultuur) en zij deed een beroep op alle zintuigen van het publiek, dat actief aan de handelingen deelnam: luisteren, kijken, voelen, ruiken en proeven.

* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de kunsten, in het bijzonder de betrekkingen tussen het kunstonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs aan de Universiteit Leiden op 8 april 2003.

Maar er was nog een zesde dimensie in het spel der zintuigen en ik stel voor vandaag officieel het zesde zintuig te benoemen: de slaap, die het functioneren van onze overige zintuigen verandert en inspireert.

Op vijf zintuigen zal tijdens deze oratie een beroep worden gedaan. Ik zal proberen uw zesde zintuig, de slaap, zoveel mogelijk te ontzien, maar als u de behoefte heeft helemaal interdisciplinair door al uw lagen te gaan, kan ik u daar uiteraard niet van weerhouden.

RA was de noodzaak, de schoonheid en de bedreiging van lagen. We noemden het toen: muziektheater. Hier zijn we bijeen vanwege die noodzaak van lagen. Lagen in de waarneming, als kunst een beroep doet op meerdere zintuigen of meerdere impulsen op één zintuig afgeeft. Lagen, als meerdere disciplines in een interdisciplinair werk elkaar veranderen. Lagen binnen een monodisciplinair kunstwerk. Laag als tegenstelling van hoog. Lagen als fundament van het muzikale bouwwerk, de onontkoombare grondvesting van de muziek. De noodzaak van denken in lagen over laag.

Ik sta hier niet voor u als wetenschapper die u een oratie als gebruikelijk presenteert. Mijn scripties gingen destijds weliswaar over het Dies Irae als liturgisch drama, de isoritmie bij Ciconia en Dunstable en de akkoordenleer van The Beatles, maar ik ben vooral kunstenaar, musicus van huis uit, klavecinist, en in het bijzonder basso-continuospeler met een obsessie voor de baslijn, de lage tonen in de muziek. Een soort fundamentalist dus. Naast musicus ben ik, als ik de jury van de Sphynx-prijs 1995 mag geloven, mogelijk-maker.

Een kunstenaar houdt geen oratie, maar een performance in de kunst: dus scheppen of uitvoeren. Bij gebrek daaraan presenteer ik u vandaag... een (perf)oratie, een oratie tijdens welke een performance plaatsvindt, of die zelfs wel een beetje een performance is, waarin de orator, die dus eigenlijk perforator is, het begrip ‘laag’ doorprikt.

De samenstelling van het gezelschap alhier is voor een Leidse oratie ongewoon heterogeen. Dit zou ertoe kunnen leiden dat bepaalde delen van het betoog sommigen van u bekend voorkomen, maar dat geldt voor anderen weer ten aanzien van andere delen. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Zij die alhier van de kunst zijn, zouden zich, wanneer ik spreek over de wetenschap, de verbindingen tussen kunst en wetenschap moeten indenken; de vertegenwoordigers van de wetenschap zouden de lessen van de kunst tot zich moeten laten doordringen.

Hopelijk zit hier bij mijn afscheid - te zijner tijd - een gezelschap van kunsten en wetenschappen.

Vandaag neem ik officieel als kunstenaar mijn plaats in tussen de wetenschappers, niet om wetenschapper te worden, niet om kunstwetenschap te gaan bedrijven - die is er al en dat doen anderen beter - maar vooral wel om de kunsten hun plaats naast de wetenschappen terug te geven, om de werelden van kunsten en wetenschappen weer met elkaar te verbinden. De ervaringen van het afgelopen jaar geven er alle aanleiding toe te menen dat de instellingen die bijna twee jaar geleden besloten hiervoor de vorm van de Faculteit der Kunsten te kiezen, gelijk hebben gehad. Mijn taak zal zijn te bevorderen, te faciliteren, mogelijk te maken, en daaraan via het entameren van onderzoek en onderwijs vorm te geven. Ik ben er zeker van dat met de steun van alle mogelijke betrokkenen binnen deze universiteit via de nieuwe faculteit ook de bloei van kunst en cultuur zal worden bevorderd.

Een universiteit waarin zich zo'n grote verscheidenheid aan disciplines verenigt kan naast de bestaande acht faculteiten met gemak ruimte maken voor die der

Kunsten. Het onderscheid tussen de meeste van de oorspronkelijke Leidse faculteiten is nauwelijks groter, of kleiner, dan de verbindingslijnen tussen de Faculteit der Kunsten en deze andere acht faculteiten.

In veel publicaties en discussies valt mij de verwarring op over het complex van de kunsten.

Kunst wordt verward met cultuur, terwijl kunst uit cultuur voortkomt. Er wordt te weinig aandacht besteed aan het feit dat voor het bedrijven van kunst *ambacht* nodig is (waartoe behoort: de kennis en keuze van en de omgang met het materiaal), en dat elk kunstwerk *stijl* heeft; wie over kunst spreekt betrekt er vaak aspecten van *persoonlijke smaak* in.

Vervolgens is er de *context*waarin elk kunstwerk wordt gemaakt of gepresenteerd. Zelfs als een kunstenaar context wenst te ontkennen, verhoudt het werk zich tot de omgeving en de historie.

Dan is er nog de *waarneming*, die ook weer in de context functioneert. De context waarbinnen wordt waargenomen verschilt, maar ook de context van de waarnemers zelf, want hun kennis, ervaring, intellectuele en gevoelsmatige capaciteiten onderscheiden zich van elkaar. Waarnemen is een hele kunst.

Tot slot van de keten is er het begrip *kwaliteit*, dat met alle genoemde parameters in verband moet worden gebracht: de kwaliteit van het ambacht en de smaak, de stijlkwaliteit, de kwaliteit van de elementen die belangrijk zijn voor de waarneming, alsmede de noodzaak van een kwalitatief analytisch vermogen ter beoordeling van de context.

Geen van deze elementen mag over het hoofd worden gezien als men zelfs maar een begin maakt met het gesprek over de noodzaak van kunst. Kunst die vaak onconventioneel en verontrustend is. Kunst stelt vragen en doet voorstellen. Kunst werpt ook een liefkozende blik op het kleine en het kwetsbare, en ontvouwt ons mysteries - vrij naar Anna Tilroe.

Het is weliswaar mooi om als leeropdracht ‘de kunsten’ te hebben, enigszins gerelativeerd door de daaropvolgende tekst: ‘in het bijzonder de betrekkingen tussen het kunstonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs’, maar het legt wel een zware verantwoordelijkheid op mijn overigens vrij stevige schouders.

De kunsten: dat zijn de scheppende, de herscheppende, de toegepaste en toepassende richtingen, en zeker niet exclusief de autonome beeldende kunsten.

Daarover doen veel misverstanden de ronde. Beeldend kunstenaars zouden zich thans geen concrete, geformaliseerde eisen meer behoeven te stellen, omdat alles kunst is en het proces belangrijker dan het product; het idee belangrijker is dan het resultaat; of omdat elk teken van beeldende kunst tegenwoordig zowel tot de avant-garde kan behoren als tot de massacultuur of zelfs de kitsch.

Dat zou ook betekenen dat ambachtelijke vaardigheden in de beeldende kunsten er niet meer toe doen, zolang je maar een beetje van alles kunt en niets echt: een beetje filmen, een beetje performen, een beetje bewegen, een beetje schilderen. Vergeten wordt dan dat - ik citeer Cornel Bierens - elk nieuw kunstwerk altijd een uitspraak doet over kunst en zich verhoudt tot de tradities en conventies. Interessant is dat in de muziek voor het begin van serieus componeren al zóveel historische kennis en ambachtelijke vaardigheden nodig zijn, dat niemand nut en noodzaak van het verwerven daarvan in twijfel trekt.

In de muziek zijn slechts musicologen, een enkele dirigent en wat muziekjournalisten geïnteresseerd in het proces van de totstandkoming van het werk. Hoe Bach cantates in elkaar plakte met oud en andermans materiaal, hoe Beethoven onophoudelijk correcties aanbracht, hoe Luigi Nono worstelde met het geven van expressie aan de stilte: het zal de meesten van u ontgaan. Maar van de hedendaagse beeldende kunst willen we alle voorstudies in het museum zien en uitgelegd krijgen hoe het zo gekomen is.

In deze discipline van het proces is het dan vaak de handeling, het gebaar zelf, dat bijna belangrijker is geworden dan het product.

De in beeldendekunstkringen vaak opgevoerde - vooral componist - John Cage zei het ook: de zoektocht is spannender dan de vondst, maar hij is daar heerlijk inconsequent in. Tijdens zijn wekenlange bezoek aan het Koninklijk Conservatorium in 1988 was er een

voortdurende spanning tussen product en proces. De moeilijkste vioolstudies aller tijden, de *Freeman Etudes* uit 1977/80, zijn en détail genoteerd en je kunt hem geen groter plezier doen dan door gewoon te spelen wat er staat. Anderzijds was zijn sleutelwoord *toen* dat het programma niet *intentional* mocht zijn. Daarom verzette hij zich voortdurend tegen de uitvoering van het vooraf in drie langdurige sessies overeengekomen en gedrukte programma van lessen, workshops, presentaties en concerten, een nachtmerrie voor alle medewerkers marketing en communicatie waar de huidige kunstwereld zo rijkelijk is gezegend. De inkomsten uit de kaartverkoop werden ruimschoots tenietgedaan door schadeclaims wegens voor niets gemaakte reiskosten, maar dit terzijde.

Volledig *unintentional* was zijn ter plekke bedachte miniversie van de *Europeras*, een avondvullend interdisciplinair en zeer gelaagd werk dat hij kort tevoren in de Oper Frankfurt in première had laten gaan. Dat hem bijna nog het leven kostte, omdat het decoratelier in het operagebouw waar hij op een stretcher de nacht placht door te brengen op een kwaad moment in brand vloog, uiteraard *unintentionally*. In Den Haag sloot hij zich met vijfentwintig studenten op in de theaterzaal en na een week kwam er een prachtvolle, o schande, eenmalig vertoonde voorstelling uit, waarin tekst, beeld en geluid zich op gelijkwaardige wijze verbonden met licht, spel en getalsstructuren, het geheel onvoorspelbaar en zonder bindend thema in de tijd gezet.

Vroeg de fotograaf in de lift aan John Cage op weg naar de piano-masterclass: ‘Do you mind, Mr. Cage, if I take a few pictures in your class,’ waarop Cage antwoordde: ‘Do you?’ Wetenschappers zouden die vraag concreet wensen te beantwoorden; Cage *kent* als kunstenaar het antwoord wel, maar het doet er voor hem even niet toe.

Trouwens: ook een goed antwoord op de vraag ‘Vindt u dat nou kunst?’ Ja, volgens sommigen, want het doet een uitspraak over kunst; neen, zeggen anderen, in deze context niet. Zegt de man van de dierenwinkel in Jiskefet: ‘Kunst, dat wel, maar daar is dan ook alles mee gezegd.’ Context is immers steeds meer naast een kunstzinnige ook een sociale, politieke en economische, onder andere doordat de laatste decennia zoveel onbekende kunst en cultuur van hele werelddelen met veel impact aan de bestaande canon is toegevoegd. Dat betekent een enorme verruiming van de context.

De werking van kunst hangt ten nauwste samen met een veelheid van contexten. Hier doet zich echter het risico voor dat de context, de randvoorwaarden waaronder de kunst functioneert, tot betekenisdrager wordt van de waarde van een kunstuiting. Waren slecht gemaakte vakantiekiekjes nooit in een museale context tentoongesteld, nu ze gevat zijn in een baaierd van vers gesneden paardenhaar doen ze het ineens geweldig goed, indien maar opgehangen in bijgebouw Het Vagevuur van Conferentieoord De Queeste aan de Dodeweg in Leusden voor een optreden van de band Horsepower die zojuist de hit ‘No Hair Today’ heeft gescoord.

Catherine David vatte dit extreem samen in haar visie dat echt interessante kunstenaars nog slechts met documentaire protocollen de werkelijkheid benaderen.

Beeldende kunst zou naast te weinig middelen ook geen doel meer hebben.

Dit probleem geldt in veel mindere mate voor de muziek. Daar doet zich na de meteoritische inslag in het begin van de twintigste eeuw een totale versplintering voor van de in vijf eeuwen zo zorgvuldig opgebouwde lijn Josquin, Lassus, Monteverdi, Bach, Beethoven, Brahms en Wagner. Er ontstond toen een firmament met honderden flonkerende sterren die alle een segment, genre, stijl, richting of hele biotoop vertegenwoordigen waaraan geen enkele - zoals Messiaen zich noemde - *compositeur de musique* (en niet componist) zich kan onttrekken.

Dan heb je weer wel een categoriseringsprobleem, dat bijvoorbeeld alleen al ten aanzien

van de house en de techno een stamboom nodig heeft, zoals u die als hand-out zojuist heeft ontvangen.

Het grote verschil tussen de twee domeinen beeldende kunst en muziek, de hoofdterreinen waarop de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en het Koninklijk Conservatorium zich bewegen, kan worden verklaard uit het feit dat muziek een eigen taal heeft en beeldende kunst niet. Beide verhouden zich tot de canon van eeuwenlange en wereldwijde productie in al haar *quality of diversity*, maar de muziek beschikt over een formele taal, zoals die in de wiskunde verstaan en begrepen kan worden en die ook communiceert zonder het gesproken woord.

Melodie, harmonie, ritme, articulatie en agogiek zijn taal, voordat deze parameters op zoek gaan naar vorm, klank, keuze van het in - strumentarium, en in de vocale muziek de keuze van de tekst, en dus het geven van een talige betekenis. Taco Stolk analyseert dit als volgt: ‘Beeldende kunst onderhoudt sterke banden met de context, en muziek wortelt in belangrijke mate in structuur. Beeldende kunst kan gemakkelijker loskomen van het beeld dan muziek van geluid.’

Ook collega Pim Levelt, psycholinguïst en president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, wijst op de retorica van de muziek, het spel van stelling en contra - stelling, waardoor de muziek op zichzelf al, net als de taal, een middel is om te overtuigen.

In de beeldende kunst moeten we dan ook in een veel eerder stadium de taal te hulp roepen om te beschrijven wat we zien en wat de betekenis ervan is. Dat leidt tot fraaie, zij het wat associatieve taal die de hoogtepunten van de beeldende kunsten tracht te beschrijven. Zo spreekt Lucette ter Borg over ‘schoon maken van wat dagelijks en gewoon is; openbaren wat subliem is, blootleggen wat de constructie van de werkelijkheid is’.

Peter Struycken spreekt over het ondergaan van een werk waarvan we beseffen dat het gedachtegoed ervan het onze overstijgt.

Jean-Luc Godard zegt over film, en dus ook over kunst, dat deze niet de werkelijkheid is of een reflectie van de werkelijkheid, maar de werkelijkheid van de reflectie.

Dat brengt ons bij het aan de orde stellen van de bijna onfrisse discussie over hoge en lage cultuur, die sinds het optreden van staatssecretaris Van der Ploeg in 1998 het kunstbeleid kleurt. Maar al vóór 1998 was het gesprek over de melioratieve hoge kunst en de pejoratieve lage kunst gaande.

Veel beschouwers menen dat de grenzen tussen hoog en laag vervaagd zijn, dat je als kunstenaar bij gebrek aan grenzen met het grootste gemak tussen de gebieden heen en weer pendelt en dat je, zeker als ‘hoge’ kunstenaar bijna autistisch bent als je daar niet aan meedoet. Over hoog en laag gesproken: Händel had daar in 1708 zijn eigen opvattingen over.

Maar waar hebben we het over? Letterlijk hebben hoog en laag in deze context de betekenis van, ‘vergevorderd in rangorde en kwaliteit, kunst die niet door iedereen gewaardeerd kan worden’ respectievelijk kunst ‘van geringe waarde, onaanzienlijk en eenvoudig’. Aldus Van Dale.

Hoog als elitair, exclusief, onbegrijpelijk, laag als inclusief en toegankelijk.

Als we vervolgens constateren dat het etiket ‘hoog’ geplakt wordt op beeldende kunst, literatuur, dans, theater en klassieke muziek, en ‘laag’ op mode, videoclips, nieuwe media en popmuziek, dan ziet men het vreselijke misverstand al in volle hevigheid opdoemen.

Hoog en laag zijn volgens mij niet toepasbaar op bepaalde disciplines, genres of stijlen. Niet alle theater is hoog; mode, onderdeel van productontwerpen en dus

vormgeving, is niet laag. Het verschil tussen hoog en laag vervaagt niet. Hoog en laag blijven bestaan, maar staan voor goed of slecht, interessant of plat.

Ik voel mij zelfs persoonlijk beledigd wanneer ik, als klavecinist en dus van de hoge kunst - terwijl er heel veel lage hoge klavecim-

belmuziek is - door de moderne kunstbeleidsmakers van de koude grond krijg toegeworpen dat ik popmuziek niet anders dan laag kan vinden. Dat vind ik wel, maar dat komt omdat ik veel lage popmuziek hoog vind, en veel hoge laag, maar niet omdat ik popmuziek laag vind. Zo vind ik de popmuziek van Sting, die net als onze huidige staatssecretaris van Cultuur, Van Leeuwen, zelf bassist was - dus ook een beetje fundamentalist - en die heel veel aandacht aan de baslijnen en de daarop leunende harmonieën geeft, hoge kunst, maar bepaalde andere popmuziek niet.

Je hoort vaak laag spreken over een fenomeen als de blues, maar er is toch geen mooiere uitvinding dan die van Louis Andriessen in deel drie van zijn theatrale vierluik *De materie*, met Piet Mondriaan en De Stijl als centraal onderwerp? Door de vermenging van beeldende kunst, literatuur, dans, een passacaglia voor een boogie-woogie (blues dus) en Afro-Amerikaanse straatrap ontstaat een onontkoombaar nieuw kunstwerk, dat profiteert van alle samenstellende delen in een nieuwe context, dat de betrokken disciplines versterkt, en hun kwaliteit, hun hoog-zijn een nieuwe dimensie verleent. Een perfect voorbeeld van kunst in lagen en de noodzaak daarvan.

Er is geen hoge of lage cultuur, iets is kunst, cultuur of wat anders. Wat hoog of laag kan zijn, is de kwaliteit van het kunstwerk of de interpretatie.

Waar moet het met de kunst naartoe?

Ik zie voor de scheppende kunsten - en in het bijzonder voor de beeldende - een tamelijk wijdvertakte boom met drie hoofdstammen: mono-, multi- en interdisciplinair.

De mono's volgen de regels van de kunst, de koninklijke weg, op de landkaart van een in de loop van eeuwen opgebouwde canon, die we door kunstgeschiedenis, boekdrukkunst en nieuwe technologie ook helemaal kennen; kunst waarin het zaad der eeuwen wortel heeft geschoten. Maar deze stam kan wel degelijk ook veelgelaagd en complex zijn. Een schilderij blijft, zoals onlangs prachtig omschreven door Paul Dikker, een compositie van een vlak door middel van vorm, kleur, toon en textuur. Muziek, zo voeg ik daar zelf aan toe blijft, een op een of andere wijze in partituur, grafische symbolen of elektronisch genoteerd werk dat gekenmerkt wordt door de keuze van boven al genoemde parameters, maar met vrijwel altijd onder deze eerste op zichzelf al gecompliceerde laag, lagen van vloeibaar of gestold magma. Spiegelwerking, frictie, verschuivende schollen, valse lichtinval, scheve architectuur: elk muziekstuk is er vol mee, als je het maar wilt horen en zien.

Het programmeren van computertalen, het vormgeven van computerspellen, de home-gameboy, het is werken in één discipline maar zeer complex. Fotografie is weliswaar één discipline maar die kan zeer gelaagd zijn.

De multidisciplinariteit - men zou het ook heterogeniteit kunnen noemen - tracht meerdere disciplines bijeen te brengen. Ze kunnen daarbij een betekenisvolle relatie aangaan, maar het wezen van de onderscheiden disciplines verandert niet, ze gaan geen actieve wisselwerking aan die leidt tot transformaties van de betrokken disciplines. Wagners Gesamtkunstwerk is daar een mooi voorbeeld van, want het begin van het herstel van de banden tussen de kunsten, die wel bestonden, maar waren verbroken.

Ten derde is er de interdisciplinariteit, waarin meerdere disciplines, met name beeld en geluid, niet-vrijblijvende relaties met elkaar onderhouden. Interdisciplinair zijn ook kunstuitingen waarbij een beroep wordt gedaan op meerdere zintuigen en deze zintuigen ook nog eens meerdere impulsen tegelijkertijd krijgen. Je hoort en ziet meerdere elementen die allemaal noodzakelijk zijn teneinde de gelaagdheid van het werk volledig te kunnen waarnemen. Kortom, complexiteit, die de waarnemer aan het werk zet, in plaats van *new simplicity,* die de toeschouwer en luisteraar wil

behagen, teneinde - en ik citeer Rick van der Ploeg - een groot al dan niet jong, al dan niet allochtoon,

al dan niet uit plattelandsvrouwen bestaand, meestal ondeskundig publiek binnen te halen. Dat is interdisciplinariteit voor beginners, vervaging die niet alleen grenzen opheft, maar tevens het zicht op de samenstellende delen ontneemt.

Het in wezen interdisciplinaire kunstwerk is niet de vuilnisbak van een tekst, een video in *loop*, een loopje op een armetierige *drone bass*, maar eerst en vooral een nieuw kunstwerk dat niet in een van de bestaande categorieën of disciplines is in te delen, dat bestaande disciplines overstijgt.

In veel publicaties en congresbijdragen wordt geklaagd over beeldend kunstenaars die maaltijden maken voor bezoekers, koffie en thee serveren, een oesterbuffet opdienen en met het deelnemende publiek converseren over hun werk en over het weer, waarmee dan *weer* een nieuw kunstwerk zou zijn geschapen, al was het maar interdisciplinair. Maar is dat ook zo? Ik geloof het niet. Zolang een kunstwerk niet een ingrijpend beroep doet op meerdere zintuigen - bijvoorbeeld via beeld en geluid - of de parameters binnen één discipline niet meerlagig zijn, is de term ‘interdisciplinariteit’ niet te gebruiken. Zo'n buffet zou om werkelijk interdisciplinair te zijn ook een geluidscomponent moeten bevatten.

Hier volgen vier voorbeelden van wat ik bedoel.

In 2001 vond aan de Interfaculteit Beeld en Geluid van de Hogeschool van Beeldende Kunsten, Muziek en Dans een eindexamen plaats dat bestond uit een complete Italiaanse maaltijd voor honderd bezoekers, inclusief de examencommissie. Het snijden der gerechten, het toevoegen der kruiden, het koken der pasta's: alles werd met microfoons versterkt, opgenomen en interactief bewerkt weer de zaal ingestuurd. Zo ging de handeling van het koken samen met ruiken, proeven en de auditieve re-compositie van de gebeurtenissen.

In januari jongstleden serveerde een IJslandse studente van onze Interfaculteit Beeld en Geluid witte druiven en wijn met hapjes op een fraai gedecoreerde barokke tafel. De beoordelende commissie werd er uitgenodigd koptelefoons op te zetten en te luisteren naar een tafelgesprek, opgenomen gedurende een geheel andere maaltijd, een soort *Festen*. Niemand hoort hetzelfde, iedereen gaat daarover met elkaar in gesprek en blijft reageren op het gehoorde, terwijl heel luide gesprekken uit de koptelefoon van de buurman ook hoorbaar zijn. Als door een wonder repeteert in een nabijgelegen zaal het barokorkest een concertogrossoprogramma waardoor ook flarden Geminiani tot het eet- en luistergezelschap doordringen. De vierde geluidsimpuls. Niets smaakt meer zoals het was. Eén deelnemer had op een gegeven ogenblik drie koptelefoons op, twee verschillende op elk oor en één op de geopende mond.

Maar al in 1969, tijdens het Studium Generale ‘Toeval’ van de Universiteit Utrecht organiseerde ik het Eerste Utrechtse High Fidelity Consumenten Concert, het Eerste Uhificoco, geconcipieerd door Misha Mengelberg. Bij gebrek aan computers was alles live: diverse gerechten werden in alle hoeken en gaten van de Geertekerk geserveerd, begeleid door verschillende soorten muziek. Het verteringsproces in maag en darmen werd muzikaal tot uitdrukking gebracht door de opgenomen muziek cumulatief weer af te spelen en te confronteren met verse nieuwe muziek, die op haar beurt kort daarna weer onderdeel van de kakofonie ging uitmaken, zoals het nagerecht met verbazing zijn landing op eerder genuttigde spijzen ervaart.

Nog extremer is een onderdeel van het stuk *Intona* van Dick Raaijmakers, waarin hij een microfoon kookt en zo met een culinaire actie het geluid tot zwijgen brengt.

Het voorafgaande is geen pleidooi tegen monodisciplinaire kunst. Integendeel, vooral ook al niet omdat men voor het maken van interdisciplinaire kunst ambachtelijk zeer goed bedreven moet zijn in een aantal van de monodisciplines.

Ik pleit echter voor een goed gebruik van precieze terminologieën op de juiste plaats, in dit geval het niet toepassen van de term ‘interdisciplinair’ op uitingen die dat in wezen niet zijn.

Veel scribenten vertellen ons dat het onderscheid tussen autonome en toegepaste kunst steeds vager wordt en dat kunstenaars steeds meer gedwongen worden zich tegelijkertijd te bewegen op de speelvelden van de autonome kunsten, de populaire cultuur, vormgeving en reclame, komen ze terecht in schermutselingen over economie, ICT en infotainment. Elitarisme komt tegenover amusement te staan, kunst voor kleine groepen tegenover cultuur voor de massa.

Ik stel voor de terminologie te vereenvoudigen door zoveel mogelijk descriptoren te verwijderen die toch maar meer vragen oproepen dan antwoorden geven, en de Tilburgse vrije - tijdswetenschapper Hans Mommaas te hulp te roepen die spreekt over kunst, cultuur en entertainment. Laten we voorkomen dat deze segmenten tegen elkaar uitgespeeld worden.

Musea zijn geen belevenishallen: zij hebben de taak zorgvuldig om te gaan met de collectie, hetgeen zich slecht verhoudt met breakdance voor de *Nachtwacht*. Tapijtweven, tuinieren en glas in lood zetten: zij zijn soms kunst, soms cultuur, soms entertainment, al naar gelang de context.

Er is namelijk ook nog een verschil tussen het werk en het gebruik ervan. Het programmeren van software kan al of niet kunst zijn, het gebruik ervan kan in een artistieke of een utilitaire omgeving plaatsvinden. Er is dus niets mis met een situatie als in De Drukkerij in Middelburg, waar een boekhandel, een grand café met leestafel en podium, een internetcafé, een drukkerij van visitekaartjes en ansichtkaarten en een verkooppunt van matig mooie designmeubelen samenkomen, maar noem het geen vernieuwing van de kunsten of interdisciplinariteit.

Culturele ontwikkeling kan zich voordoen in sporthallen, koffiehuizen, verlaten fabrieken, bedrijfsverzamelgebouwen en achterafzaaltjes. Maar bestempel dit niet als interdisciplinariteit of vernieuwing van de kunsten.

In mei 2000 schreef de Raad voor Cultuur in zijn advies voor de Cultuurnota 2001/2004 onder de titel *Van de schaarste ende overvloed* dat cultuur niet alleen een autonome waarde heeft, maar ook een ‘combinatie is van praktijken, ideeën, rituelen en instituties gegenereerd door de samenleving’, vrij naar Paul Kuypers. En de Raad vervolgt: ‘De ambities van culturele instellingen en individuele makers worden sterk beïnvloed door maatschappelijke ontwikkelingen als de groeiende multi-etnische samenstelling van de bevolking en de vlucht van de mediatechnologie. Historisch besef maakt het mogelijk betekenis te geven aan vernieuwingen die ontstaan in het spanningsveld tussen culturen. Culturen zijn in dat proces de motor en cultuur is het product van steeds weer andere ideeën, opvattingen, regels en gewoonten. De kunst sluit aan bij de ontwikkelingen van cultuur in brede zin. De Raad benadert het kwaliteitsbegrip functioneel en rekent zo af met het vage onderscheid tussen hoge en lage cultuur. Cultuur is ten nauwste verbonden met de transformaties in de samenleving.’ Cultuur dus, zo kan men samenvatten, wordt hier beschreven als speelbal van ontwikkelingen in de samenleving, en kunst die daarop aansluit. Kunst en cultuur als lijdende voorwerpen.

In 2001 hield Kunsten '92, de mede door mij opgerichte Vereniging ter behartiging van de belangen van kunst, cultuur en cultuurbehoud voor de samenleving, een aantal expertmeetings om de werelden van wetenschap en kunst samen te brengen en de in de wetenschap aanwezige kennis en expertise toegankelijk te maken voor de kunstpraktijk. Immers: de wetenschap bemoeit zich, in het bijzonder via de overheid, vergaand met de kunsten, dus is het voor de kunstsector van levensbelang

zich met de wetenschap te verhouden. Het beeld dat ontstond, was dat de globalisering, de digitalisering en de ontwikkeling van een netwerk-

maatschappij grote invloed uitoefenen op de wereld van de kunsten. Kunsten, zo kan men samenvatten, als speelbal van ontwikkelingen in de samenleving.

In september 2002 schreef de NWO een *call for proposals* uit voor een nieuw discipline-overschrijdend programma ‘Transformaties in Kunst en Cultuur' teneinde vanuit de geesteswetenschappen in te gaan op cultuurveranderingen die zich met name de laatste vijftig jaar wereldwijd aan ons voordoen. De dimensies mondialisering, commercialisering en technologisering zijn daarbij gekozen als speerpunten, die van groter belang worden geacht voor onder andere culturele veranderingen dan in het verleden innovaties van technieken voor productie en reproductie, wereldwijde verbreiding van cultuurgoederen, versmelting van bekende en vreemde cultuurelementen en marktdenken. Mondialisering, commercialisering en technologisering zouden gaan betekenen: een groter bereik, en de beïnvloeding van het wezen zelf van onze cultuurproducten, hun vorm, inhoud, betekenis en werking. De samenvatting kan bijna luiden: ...u raadt het al.

De Raad voor Cultuur, de wetenschappelijke experts van Kunsten ’92 en de NWO in 2000, 2001 en 2002: er is sprake van een trend. De kunst- en cultuursector lijkt inmiddels een stuurloos systeem dat door allerlei elementen van buitenaf wordt beïnvloed en daarop reageert.

Ik zou hier en nu willen oproepen tot verzet tegen deze beelden.

Allereerst is iedereen die in de wereld van kunst en cultuur actief is een maker; ook de bemiddelaar, de museumdirecteur en de galeriehouder. En als hij dat niet is, dan zou hij het moeten zijn. Het is zeer waarschijnlijk dat het slechte imago dat de sector wordt verweten mede wordt veroorzaakt door het feit dat veel te weinig leiders van grote en kleine instellingen niet gewoon beeldmaker of toonmeester, dus kunstenaar zijn.

Als dat wel het geval was, dan zou duidelijk worden, zoals literatuurcriticus Arnold Heumakers dit zo prachtig verwoordde, ‘dat de kunstenaar altijd gebonden blijft aan dat ene moment, waarop hij, beroofd van alle begrippen als publiek, markt, mondialisering, maatschappij en wat al niet meer, zelf iets moet bedenken, alleen. Het is een begin in eenzaamheid, de confrontatie met het onbeschreven papier, het lege computerscherm, het witte doek of de kale ruimte: het maken van iets wat er nog niet is en waarvan niemand de onmisbaarheid heeft kunnen voorzien. Daarbij maakt het niet uit of het de weg naar een autonoom werk of een meer in het economisch verkeer bruikbaar product betreft. Wat ogenschijnlijk zonder functie of belang is blijkt plotseling, zodra het er is, onmisbaar te zijn.’

In den beginne is er het idee, die ene klik in het hoofd, de creatieve oerknal die leidt tot een gedachteontwikkeling, een eerste actie, waarna het spel van reflectie, vragen, twijfel, bevestiging, voortgang, omzien en vooruitgang begint. Elke scheppende kunstenaar weet dat er ooit mensen zullen zijn die het werk zullen waarnemen. De integere kunstenaar neemt daar geen voorschot op, hij speelt daarmee, want het resultaat kan ontroerend of confronterend zijn, en alles daartussenin.

Maar ook in de herscheppende kunsten speelt eigengereidheid de boventoon. In de tijd dat ik als continuospeler jarenlang de grote Bach-werken speelde, had ik elke avond een reis van twee à drie uur voor de boeg. Je wist waar je uit zou komen, maar het pad veranderde al gaande. Alles wat er om je heen gebeurde, de medespelers en -zangers, het publiek, betrok je in de wijze van spelen en in de voortstuwing van de muzikale gebeurtenissen: een vorm van onderzoek als boter bij de vis; de resultaten werden onmiddellijk vertaald in muzikale statements waaraan vakgenoten noch toehoorders konden ontkomen. Of zoals Pieter Wispelwey het

ruim twee uur achtereen spelen van de suites van Bach uitlegt: ‘Je moet kritisch naar je werk luisteren, dan wordt het

verhaal dat de noten vertellen rijker, krijgt het meer lagen. Door magie verliest je instrument zijn beperkingen. De suites zijn hersendansen in tijdloosheid. De ontdekkingen die je tijdens het spelen opdoet moet je kritisch op waarde schatten en de goede elementen ervan voor herhaling vatbaar maken.' Het lijkt wel een beschrijving van universitair onderzoek: inventarisatie van materiaal, probleemstelling, selectie van methoden, het bereiken van voorlopige resultaten en ten slotte de formulering of presentatie van een eindresultaat dat door vakgenoten en kenners als plausibel, verantwoord of zelfs geniaal wordt ervaren. Tijdens dit proces vindt uiteraard voortdurend reflectie, evaluatie, verwerping en heroverweging plaats.

Nogal wat kunstenaars en vooral zij die dat hadden moeten zijn, hebben zich niet van Heumakers' en Wispelweys tekst op de hoogte gesteld of hebben zich op een dwaalspoor laten brengen. Dan zie je wat ervan komt als de vraag het aanbod bepaalt tegen de prijs die de gek ervoor geeft. Dan beweeg je mee op het ritme van de grunge: kunst als sociaal verschijnsel; van de jungle: kunstwerken als producten van kunstbeleving; en de triphop: alle kunst voor iedereen, iedereen kan kunst en iedereen kan kunst beoordelen.

Dat is consumentisme van het zuiverste water en in dit kader nodig ik u thans uit de helft van uw programmablad, de hand-out, op te eten.

Daarom is het ook zo belangrijk vanaf jonge leeftijd te zorgen voor kunsteducatie van hoog niveau, zodat onze kinderen kunst leren kennen, beoefenen, waarderen en beoordelen.

Met de adviezen van de Raad voor Cultuur en de formats van de confronterende ambtelijke nota's is het nooit meer goed gekomen: de Raad is afgebrand, want hij haalde kwaliteitsbeoordeling en instellingsadvisering door elkaar, honderden kunstenaars bezetten de Ringweg A10, oud- en nieuwkomers voelden zich tegen elkaar opgezet (en lieten dat tot mijn grote spijt blijken), en de verantwoordelijke staatssecretaris mocht bij zijn afscheid van de Tweede Kamer een onvoldoende in ontvangst nemen, terwijl hij zijn intellectuele kapitaal nu elders heeft ondergebracht, namelijk bij een buitenlandse universiteit, en ter uwer geruststelling, niet een die lid is van de League of European Research Universities.

Bij de meeste instituties, maar ook bij veel kunstenaars, is inmiddels het besef doorgebroken dat kunst er niet in de eerste plaats is voor economische bloei en het bevorderen van de sociale cohesie en veiligheid, maar dat het op realistische wijze kiezen voor je eigen missie en doelstellingen, het maken van je eigen plannen op grond van wat je zelf het beste weet van je eigen kracht en zwakte, maar vooral het op overtuigende wijze formuleren van je eigen ambities en drijfveren, de beste manieren zijn om je te uiten en profileren. Je moet je eigen agenda bepalen. Iedere kunstenaar is zich bewust van de context en zal een persoonlijk antwoord willen geven op wat zich in de samenleving afspeelt. Het is onnodig dat die context op vooraf bepaalde wijze de uitkomst bepaalt.

Het voorschrijven van ronkende richtlijnen door de subsidiërende overheid leidt tot kunstbeleid van politieke zelfbewieroking. Kunst kan 't meest als ze niets moet, zoals Anna Tilroe het zo kernachtig verwoordt.

Bij de vooraanmelding voor genoemd NWO - programma 'Transformaties in Kunst en Cultuur' hebben de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht en de Faculteiten der Letteren en Kunsten van de Universiteit Leiden in hun gezamenlijke aanvrage gekozen voor het aan de orde stellen van de wederzijdse beïnvloeding van kunst en wetenschap inclusief technologie, die transformeert mede onder invloed van haar toepassingen in de kunst.

Bijvoorbeeld: welke invloed hebben veranderingen in scheppen, herscheppen en waarnemen van de kunsten op de omgang met en de ontwikkeling van technologie?

Bijvoorbeeld: de verslaglegging van weten-

schappelijk onderzoek wordt steeds visueler. De beeldtaal is een andere dan die van het schrift. Dat zal leiden tot nieuwe vormen van onderzoek die *slechts* visueel gerepresenteerd kunnen worden. Kunstenaars zullen wetenschappers daarbij de weg wijzen en behulpzaam zijn.

Wij baseren ons in de aanvrage ook niet op de hoogheid van de autonome kunsten naar (West-)Europees model en de laagheid van uniforme commerciële kunst- en cultuuruitingen van de massa, maar geven juist aan dat de kwalificaties hoog en laag voor beide systemen gelden.

De randen van het kunstcomplex zetten zich intussen vast: in de scheppende kunsten gecompliceerd geconstrueerde werken die om veel duiding vragen; in de herscheppende enorme technische perfectie en specialisatie. Anderzijds is er de platte, ranzige commercie die speelt op het ontbreken van enige relevante kennis en smaak bij het publiek.

Hierbinnen bevindt zich een groot middenveld in verwarring, waar we de vervaging zien tussen charlatanerie en multi-culti, vermarkting en legitimering, laagwaardige imitaties en productiedwang, doelloos zoeken naar inhoud en definities, en als nieuw begrip interdisci - plinflatie. Er is een enorme fragmentatie van marktsegmenten in de doelgroepen binnen het publiek, slechts weinigen kunnen zich een beeld vormen van het totaal. Iets nieuws moet snel succes hebben, gebeurt dat niet, dan wordt het snel teruggetrokken, omdat de marketing te duur is. Presentatoren zijn op zoek naar niches in de markt. Hoog en laag, in de zin van mooi en lelijk, zitten hier overal.

Vertegenwoordigers van het bedrijfsleven generen zich niet met luider stemme te verkondigen dat de zorg voor een goede infra - structuur een overheidszaak is. Maar de overheid dient ook te zorgen voor de infrastructuur van de geest, de immateriële infrastructuur van onze samenleving, die van kunst en cultuur, onderwijs en onderzoek.

In onze niet-ideale samenleving bestaat een open-eindfinanciering voor grote infrastructurele werken. In die niet-ideale samenleving zijn de middelen voor onder andere kunst en cultuur om onduidelijke redenen gelimiteerd. De budgettaire beperkingen die voor deze sectoren gelden, leiden tot verdelingsvraagstukken die - als het goed is - door kwaliteitsbeoordeling moeten worden opgelost.

Beoordelaars zijn echter feilbaar, laten zich nogal eens in de war brengen en maken dan geen verschil tussen de intrinsieke, inhoudelijke kwaliteitsbeoordeling, waar de biotoop de kunst zelf is in een context die inherent is aan het kunstwerk, en de maatschappelijke context, waarbij de inhoud en richting van het kunstbeleid op voorhand sturend is in de beoordeling. Beoordelaars moeten allereerst zijn canons en paradigma's kennen en inzicht hebben in het wezen van het proces van scheppen, herscheppen en presenteren, bij voorkeur door het zelf gedaan te hebben.

Ook moeten ze leren leven met de relativiteit van de eeuwigheid: wat nu in een esthetische context relevant is, kan over enige decennia meer om zijn economische nut worden gewaardeerd, en omgekeerd. Het kunstwerk blijft, de context wijzigt.

Kunst is geen middel voor politieke doelen op korte termijn vanwege wisselende beleidsprioriteiten van wisselende politieke ambtsdragers, waarbij nevencriteria die niets met het wezen van de inhoud van kunst te maken hebben de boventoon gaan voeren: marktwerking, culturele diversiteit, de kwantiteit van de productie, uitingen die op voorhand succesrijk zullen zijn bij een groot en divers publiek en andere trends van tijdelijke aard, zoals vernieuwend of actueel heten te zijn of onder ‘de nieuwe media’ vallen.

Wie kwantiteit, populariteit, rentabiliteit en trendmatige vernieuwing tot criteria verheft, kan ‘Koersen op kwaliteit’ - en dat is binnen de Universiteit Leiden naar ik

begrepen heb een groot goed - wel vergeten. Hij dient een ander doel dan dat van de kunst.

Als het kunstcontextuele kwaliteitsbegrip tot ‘hoog’ wordt verheven en wat tot het meer

instrumentele hoort tot ‘laag’ wordt gedegradeerd, waarna de mededeling volgt dat de grenzen tussen hoog en laag zijn vervaagd, is de verwarring uiteraard opnieuw compleet. Er was bijna geen symbolischer moment denkbaar dan toen, bij een Uitgebreide Commissievergadering ter voorbereiding van de behandeling van de thans lopende Cultuurnota, de bewindsman zevenmaal de vraag of het inhoudelijke kwaliteitscriterium bij de besluitvorming voorop zou staan, ontweek en hij pas bij de achtste maal voorzichtig bevestigend antwoordde.

Ik heb tot nu toe erg over kunst gesproken en niet zozeer over wetenschap. Die overgang kan het beste worden gemaakt aan de hand van Dick Raaijmakers, kunstenaar en wetenschapper. Ik neem zijn redenering van 15 mei 2001 (bij de ondertekening door de Universiteit Leiden en de Hogeschool van Beeldende Kunsten, Muziek en Dans van hun intentieverklaring) in *mouvements retrogrades* over. Kunst wordt gebaard door oefening; oefening ontstaat door herhaling; herhaling is een basisdiscipline bij het beoefenen van de wetenschap; in de wetenschap moet men veel proeven nemen; en proeven nemen is onderdeel van onderzoek.

Mag ik u dan nu verzoeken als onderzoekshandeling het tweede deel van de hand-out op te eten.

In vrijwel alle onderdelen van de kunst speelt onderzoek een grote rol, fundamenteel onderzoek, toegepast onderzoek, waarvoor het Engelse *practice-based research* eigenlijk een betere term is, want fundamenteel onderzoek kan er onderdeel van zijn, en ten slotte experimentatie, ofwel *art as research*, waarbij het artistieke proces zelf het onderzoek is.

Onderzoek in de wetenschap en in de kunsten heeft in de kansen en de bedreigingen veel gemeen. Kunstenaars en wetenschappers dienen over onderzoeksvaardigheden te beschikken: ambachtelijke omgang met het materiaal en de methoden is een voorwaarde. Net als in de wetenschap zijn er ook in de kunsten niet- goede onderzoekers, bijvoorbeeld zij die zich laten leiden door de context, zij die trends volgen en vervallen in clichés. Voor goed onderzoek zijn, in beide domeinen, intellectuele vermogens en creativiteit nodig.

De psycholoog Hans van de Braak vatte de componenten van creativiteit onlangs mooi samen. Creatieve mensen zijn sterke persoonlijkheden, zijn bovengemiddeld intelligent en hebben kennis van zaken. Zij beschikken over een autonome motivatie van binnenuit en hebben ruimte in het hoofd om conventies aan hun laars te lappen. Ze hebben plezier in het scheppen, maar hebben wel een omgeving nodig die gunstige omstandigheden faciliteert.

Oorspronkelijke denkers, ook in het domein van de wetenschap, laten in beperkte mate ook ogenschijnlijk niet relevante gegevens toe, hetgeen nodig is voor baanbrekend onderzoek, waarbij je missers moet incalculeren en je niet weet wat de uitkomst zal zijn. Ook collega Vincent Icke meent dat geplande wetenschap gedoemd is te mislukken en dat wetenschappelijke ontdekkingen zich niet laten sturen. Er is nu eenmaal ook nog intuïtie en inspiratie nodig.

Zowel wetenschappers als kunstenaars hebben de behoefte de resultaten van hun onderzoek te verspreiden, zodat buitenstaanders, vakgenoten, liefhebbers en de samenleving als geheel er kennis van kunnen nemen en ze kunnen beoordelen. Vervolgens worden ze opgenomen in het repertoire, de canon van de geschiedenis en het corpus van de wetenschap.

Het resultaat van onderzoek in de wetenschap is kennis, van dat in het artistieke domein uiteindelijk kunst. Hun gezamenlijke huis is in ieder geval de universiteit, waarin de wetenschapper *de* werkelijkheid ontsluit: zij was er immers al; de

kunstenaar brengt er *een* werkelijkheid voort, geeft haar adem en schenkt haar aan de wereld.

Kennis en kunst zijn vrij beschikbaar voor de samenleving en maken daarmee onderdeel uit van de goederen die deze samenleving beheert. Kennis en kunst genereren betekent dus

investeren in de kapitale schatten van de maatschappij. Dat moet toch de belangstelling van de overheid kunnen wekken, als er een antwoord moet komen op de vraag wie ervoor moet zorgen.

Er is echter een terrein waarop kennis en kunst elkaar op minder sympathieke wijze ontmoeten. Soms is er sprake van vrij gesloten circuits met een zekere geneigdheid tot convergentie in meningsvorming, keuze van het materiaal, aanpak en dus resultaten. Er is een zekere angst tot afwijken, hoewel dat haaks staat op de echte creativiteit waarvoor onder andere ruimte in het hoofd essentieel is. Het ontvangen van kritiek valt niet mee. De rollen van schepper of onderzoeker die subsidie ontvangt, lopen nogal eens dooreen met die van adviseur of beoordelaar van degene die subsidie ontvangt. Er is een zekere kartelvorming, in de wetenschap bijvoorbeeld op het terrein van natuur en milieu, ontwikkelingssamenwerking, verkeer en vervoer; in de kunsten bijvoorbeeld ten aanzien van bepaalde museumkunst of bepaalde componeerstijlen. Zo is een gesprek tussen de bewonderaars van de Toonklok, in het bijzonder toen Peter Schat nog leefde, en de Haagse School al jarenlang volstrekt ondenkbaar.

Is er wel voldoende vrijheid bij het entameren van onderzoek met opdrachten uit de derde geldstroom? Wat gebeurt er met kennis en kunst als zij een markt opgaan die de opdracht en soms zelfs de gewenste uitkomst dicteert?

De kunstpraktijk wortelt in kennis, ideeën, reflectie, emotie, pompend remmen en ongeremd accelereren. De abstractie, de distantie en de methodiek van de wetenschap kan onder meer door een goede definiëring van begrippen en het aanleggen van goede referentiekaders helpen betere voorwaarden te creëren voor het scheppen, herscheppen, overdragen en waarnemen van de kunsten en het onderhouden van vruchtbare relaties met de terreinen van cultuur en entertainment.

De uitkomsten van het onderzoek in het kader van het NWO-programma ‘Transformaties in Kunst en Cultuur’ zullen ons veel meer inzicht geven in de relatie tussen de kunsten en technologie, ook als onze aanvrage niet wordt gehonoreerd en we een andere inbedding zullen moeten bedenken.

Kunsten en wetenschappen balanceren langs randen van afgronden: het ravijn is dat van de schaarste, de steile wand die van de overvloed. Wat dat betreft was de titel van het rapport van de Raad voor Cultuur wel goed gekozen.

De kunst is om beide op het smalle pad naar de top spiegelbeeldig in harmonie te brengen. Met het weinige moet je worstelen om het inhoudelijk zwaar te maken, uit de overdaad moet je kiezen om tot betekenisvolle inhoud te komen. Processen van additie en deductie, het weinige vermeerderen, het te vele uitsluiten en verwerpen.

Voor de meeste wetenschappers is dit wel duidelijk, voor veel kunstenaars, zeker die in opleiding, veel te weinig.

Een goed voorbeeld is de stijlperiode van de Barok. Architectuur en schilderkunst tonen ons een enorme overdaad. De muziek uit die periode leert ons hoe we moeten kijken, een notatie die sober is maar ontelbare geheimen en schatten en overdaad verbergt. Er is altijd de basso continuo - en soms op geniale retorische momenten het ontbreken ervan of de verplaatsing naar een schijn-basstem in de tenor, altus of zelfs sopraanstem - die het fundament legt, de pilaren van de barokke kerk, de lijst van het schilderij. De becijfering geeft het harmonische bouwwerk en zijn ontwikkelingen aan. In de context beslist de continuospeler hoe vol of dun, hoe stuwend of hoe ‘laissif’ hij dit wil doen, hij schept zijn eigen additie door reductie. In de andere stemmen geven versieringstekens aan wat men zou kunnen, maar niet behoeft te doen, terwijl de notatie verder voldoende in formules is gereduceerd om

er het nodige stijlgevoel en smaak aan te kunnen toevoegen. Elke voorgeschreven herhaling moet bovendien een verbetering zijn, een variatie, een versiering of een verstilling. Zo kan virtuo-

siteit een middel worden om reductie te bereiken. Een barokke kerk of dito schilderij of beeld is eigenlijk de volledige opgetuigde partituur met alle mogelijkheden. Die kunnen we onmogelijk bevatten en daarom moeten we als kijker doen wat de musicus doet: reduceren, lijnen zoeken, structuur aanbrengen.

De kunstenaar moet altijd de keuze maken tussen overvloed en schaarste: toegeven aan de eerste impuls steeds meer zintuiglijke prikkels toe te willen dienen om de aandacht te trekken en dus alle belevingslagen te vullen, of de concentratie op één element ter viering van de schoonheid van de eenvoud. Minder kan ook meer zijn, de complexiteit van de eenvoud vraagt om een verreikende ambachtelijkheid.

Moeten wij niet leren van de stilte, de leegte, de concentratie in het eindspel van het leven van Schubert, Liszt en Nono, Tarkovski, Mondriaan en Miró.

Op zijn sterfbed gleed Bach bij het schrijven van een gecompliceerde dubbelfuga de pen uit de hand: een eenzame lijn naar het niets. Nu is het een monument van protest tegen de actuele vernietiging van zeer oude culturen en volkeren die hun cultuurschatten koesteren in een wereld die brandt.

Grote interpreten zoeken altijd in de spiegel, het zachte in luide passages of de kracht in het pianissimo, *tristesse* in majeur-toonladders, *Freude* in moll-toonaarden, maar ook de dubbele bodem: in menige vierkwartsmaat schuilt een wals, in ieder menuet een tweekwartsmaat.

Dat moeten we onze studenten leren, in goede kunstopleidingen, zoals die ik hier mag vertegenwoordigen: centra van onderwijs, onderzoek en productie, in feite academische instellingen, die in het hbo niets te zoeken hebben.

Zo passen de kunsten in de traditie van de wetenschappelijke instelling die zich - en ik citeer hier collega Willem Otterspeer - vroeger ook wel Studium Generale noemde, omdat er alleen kennis aan bod kwam die algemeen geldend was en het algemeen belang diende; kennis die één samenhangend geheel was, dat van de grondbeginselen opklom tot de diepste wijsheid, en dat alles in één alomvattend curriculum: een universitas - die inmiddels te veel diversitas is geworden - als bijdrage aan een samenleving waarin Beschaving en Bildung tradities herstellen die het ons weer mogelijk zullen maken meer kosmopolitisch, open en divers te zijn. Dat is wat anders dan brede bachelorprofielen voor grote groepen opleidingen. Maar weer wel een slimme omgang met zinvolle major-minorprogramma's.

Dat brengt mij ten slotte bij wat de Faculteit der Kunsten gaat doen: het bevorderen van de relatie tussen het wetenschappelijk en het kunstonderwijs. De Faculteit der Kunsten is het historisch actuele museum tot en met de negentiende eeuw, het huis van de twintigste eeuw en het laboratorium voor de eenentwintigste eeuw. Zij ontkent dat wetenschap uitsluitend over controleerbare visies gaat en kunst over onzekerheid, dat wetenschap synoniem is met exclusief intellectuele processen en kunstonderwijs opleidt voor nauw omschreven beroepen.

De Faculteit der Kunsten is een paviljoen met acht wanden van dubbelzijdig spiegelend glas dat zich ook transparant kan maken. De wanden zijn de leerstoelgebieden die doorstralen naar onderzoek en onderwijs in de faculteit. Als de wanden opengaan, kan het licht van de andere acht faculteiten binnenstromen, en dat licht kaatst ook weer terug naar die faculteiten.

De thema's van ons leerstoelenplan - en u zult er veel in herkennen van wat hiervoor is aangestipt - zijn:

- de praktijk van de kunsten en het kunstenaarschap;

- relaties tussen kunst, nieuwe media en interdisciplinariteit;
- pedagogie voor de kunsten;
- kunst- en cultuurpolitiek;
- culturele diversiteit;
- de theorie van de kunsten;
- de waarneming en de kunsten.

Er zullen onderzoeksprogramma's komen rondom onderwerpen als: architectuur op basis van geluid; bewegende ruimtelijke notatie; kunst voor en door internet agents; de invloed van huiselijke elektronica op werelden ver weg; grensoverschrijdingen in relatie tot nieuwe kunst en kennis; is slaap of bewustzijn het zesde zintuig?

Het onderwijs zal bestaan uit keuzevakken en minors op het terrein van of gerelateerd aan de kunsten voor studenten van de Hogeschool en alle acht andere faculteiten. Nu al maken veel Leidse studenten uit diverse faculteiten gebruik van de gelegenheid individuele practica musicae te doen, die thans de keuzevakstatus hebben en zich zullen ontwikkelen tot bijvakken en minors. Masteropleidingen op het terrein van de Mediatechnology en Kunsteducatie zullen worden geïntensiveerd, geïmplementeerd en geïnitieerd. Het aantal meervoudig getalenteerden, studenten die naast een volledige kunstopleiding een universitaire studie doen, groeit gestaag en is een belangrijke doelgroep voor de faculteit.

Het initiëren van twee eigen bachelor- en masteropleidingen: kunsten en wetenschappen, en kunsten, staat hoog op de agenda. Hierbij zullen belangrijke uitgangspunten zijn: het verwerven van kunstenaarschap gefocust op onderzoek, interdisciplinair werken, waarnemen, ontwerpen en conceptualiseren, leidend tot productie en kennisvermeerdering op het terrein van onder andere de canon van de kunsten, de techniek en de media, filosofie, esthetica, informatica, wetenschapsfilosofie en dramaturgie.

Het resultaat zal universitair kunstonderwijs, kunstonderwijs binnen de universiteit zijn, dat een nieuw type onderzoeker zal aantrekken dat zich geïnspireerd weet door het scheppende van de kunst en de wetenschap.

Voor deze opleidingen zal op basis van aantoonbare geschiktheid toelatingsselectie plaatsvinden, een fenomeen waarmee de faculteit wellicht een voorbeeld kan worden voor de universiteit als geheel.

Binnenkort zullen diverse commissies voorstellen doen voor de benoeming van de eerste hoogleraren in de scheppende en de uitvoerende kunsten.

Met een tiental kandidaten worden veelbelovende gesprekken gevoerd over een promotie in de kunsten, waarbij in het bijzonder artistieke prestaties en het kunnen presenteren van een oeuvre op basis van onderzoek en een daarop stoelend verslag centraal staan. Ook het artistieke proces kan hierbij een vorm van onderzoek zijn.

Met alle acht andere faculteiten wordt nieuw onderzoek en onderwijs ontwikkeld rond onderwerpen als: de anatomie van het musicerende en dansende lichaam; preventie van beroepsziekten; externe en interne prikkeling van de zintuigen, in het bijzonder van oor en oog; detectie en ontwikkeling van artistiek talent; meester-gezelrelaties in de eenentwintigste eeuw, de veranderende rol van de docent; archeologie en beeldregistratie; wijsbegeerte en opera; godgeleerdheid en kerkmuziek; getalsverhoudingen, tune & pitch in de muziek en wiskunde; houtanatomie en instrumentenbouw; historische botanische illustraties en vormgeving; intellectueel eigendom, merkenrecht, naburige en auteursrechten en de kunsten; Europese wet- en regelgeving en de kunsten; diverse programma's ter bevordering van de studie van talen, kunsten, culturen en kennis van tal van landen en gebieden.

En dan verontschuldig ik mij bij diegenen hier aanwezig wier voorstellen en plannen in bovenstaande groslijst nog geen plaats hebben gekregen.

Het is een gelukkige omstandigheid dat collega Carel Stolker tijdens de diesrede op 7 februari jongstleden wat de rechtsgeleerdheid betreft een pleidooi hield voor interfacultaire samenwerking om zodoende te komen tot een *universitas scientiarum*.

De wetenschap neigt ernaar zich verregaand te specialiseren op één onderwerp.
De kunst kan van haar leren beter te worden in het formuleren van toetsbare

kenmerken. Omgekeerd toont de kunst aan de wetenschap hoe vruchtbaar het is als de delen elkaar de hand reiken.

Onze faculteit zal slagen en zich ontwikkelen binnen een *universitas scientiarum et artium*.

In de afgelopen drie kwartier heb ik u een aantal suggesties gedaan.

Laten we een begrippenapparaat voor de sector kunst en cultuur afspreken waarvan vakgenoten en buitenstaanders, zoals adviseurs, politici, beoordelaars en amateurs, zich op gelijke wijze bedienen als ze weer met elkaar in gesprek komen, en dat is dringend nodig. Ik heb het dan over kunst, cultuur, entertainment, ambacht, stijl, smaak, context, waarneming, kwaliteit, discipline, multi- en interdisciplinariteit, popular, pop, populair en licht. Laten we ons realiseren dat meningen hierover het gewicht hebben van de door betrokkene verworven kennis, ervaring en expertise.

Laten we als we over kunst en cultuur spreken hoog en laag in de verkeerde betekenis vermijden.

Laten we de fascinerende mogelijkheden van kunst in lagen en van interdisciplinariteit beter benutten, maar wel op basis van een gedegen ambachtelijke beheersing van de desbetreffende disciplines.

Laten we kunsten en wetenschappen in *universitate et diversitate* bijeenhouden en daardoor bijdragen aan vernieuwing in beide systemen met als gevolg: nieuwe opleidingen, nieuw onderzoek, nieuwe vakken.

In het buitenland zijn sommige kunstopleidingen universiteit, sommige universiteiten omvatten kunst- en cultuurwetenschappen, andere hebben op wisselend niveau onderdelen van de scheppende en herscheppende kunsten in huis. Ik toonde u hopelijk aan dat de Universiteit Leiden zich met de unieke compositie van haar negen faculteiten zich ook op dit punt nu wereldwijd aan de top onderscheidt.

Bovenal bepleit ik echter het onvoorwaardelijk ruimte geven aan de vrijheid die de kunstenaar en de wetenschapper voor zichzelf moet en zal opeisen, om iets nieuws te maken waarvan niemand de onmisbaarheid heeft kunnen voorzien.

Deze woorden uitspreken in dit auditorium van deze universiteit, het kan niet symbolischer: *Praesidium Libertatis*, de Leidse Academie die aan deze opdracht altijd trouw is gebleven.

Thans keert RA, de zonnegod, vanaf het Ra-penburg terug in deze ruimte en doorschijnt achter mij de gebrandschilderde ramen waarop ter enerzijde het hoogleraren- en studentenverzet is uitgebeeld en ter andere zijde Willem van Oranje, Dousa, Grotius, Van Hogendorp, Thorbecke, Van Vollenhoven, Snouck Hurgronje, Huizinga en Lorentz u aankijken.

Zij allen stonden op de bres voor de zaak van de vrijheid, verdedigden het recht en het vrije verkeer tussen de volkeren. Sprak Huizinga: ‘Niets kan de mens zo goed vormen als de beoefening van de wetenschap. Mits deze vrij is. Vrijheid is altijd het hoogste goed geweest dat de universiteit in haar beste tijden bezeten heeft, en steeds bezitten moet.’

Het is voor mij een grote eer dit ambt heden te mogen aanvaarden.

Mijn woorden werden begeleid door klanken die mijn gedachten onthulden. U luisterde in een ruimte die qua kleuring veranderde. Er was sprake van gasvorming en u at. Uw horen, kijken, ruiken en proeven zal beïnvloed zijn door de veelheid van indrukken die u opdeed. Mijn tekst zult u zich niet precies herinneren, de muziek

zult u bij weerhoren niet direct herkennen. Zo complex is het complex van kunsten en wetenschappen en zo voorzichtig en precies moeten we ermee omgaan.

Ik heb gezegd.

Tijdens de (perf)oratie luisterde u naar delen uit:

1.	Cipriano de Rore	*Infelix Ego*
2.	Georg Friedrich Händel	*Aci, Galatea e Polifemo*
3.	Johann Sebastian Bach	*Kunst der Fuge* *Musikalisches Opfer*
4.	Richard Wagner	*Die Walküre*
5.	Louis Andriessen	*De materie*
6.	Cornelis de Bondt	*Bloed*
7.	György Kurtág	*Grabstein für Stephan*
8.	Luigi Nono	*Prometeo*
9.	Reinhold Heil Johnny Klimek	filmmuziek voor *One Hour Photo*
10.	DEUS	'Theme from Turnpike'
11.	Shags	'My Pall Foot Foot'
12.	Sting	'A Thousand Years'
13.	Underworld	'King of Snake'

Vormgeving en regie waren in handen van:

Paul Koek
Ton van der Meer
Piet Nieuwint
Marijn van Raak
Uri Rapaport

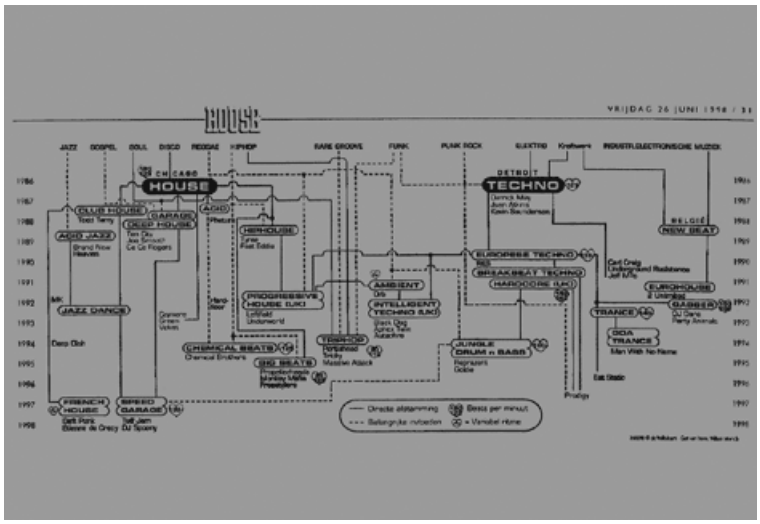

De ontwikkeling van house en techno in de periode 1986-1998 (*uit:* de Volkskrant, *26 juni 1998)*

Micha Hamel
Acht gedichten

Hoe nu, mooie

Het is ontzettend flauw om te
zeggen dat ik een vrouw heb
gezien, mooier dan alle andere.

Want dan volgen beschrijvingen, goed of slecht, mooi lyrisch of
'met een aangename afstandelijkheid'. Alles opzettelijk gecompo-
neerd en zorgvuldig gepolijst, moedwillig neergeschreven opdat de
sensatie na-gevoeld wordt en zij stukje bij beetje voor des lezers
geestesoog verschijnt, nee, liever oprijst, levensecht.

Het zou immers de kwaliteit van een dichter moeten zijn om enkel
middels een stroom van woorden (hoeveel je er ook nodig hebt) ie-
mand te kunnen portretteren. Dat zijn basisvoorwaarden, dat is het
edele handwerk. Zo zou het toch minstens moeten zijn: Lezer doet
boodschappen 'Asjemenou, daar heb je d'r!'
(en dan: 'Inderdaad: écht mooi, mooier, de mooiste')

Gewoon, in de supermarkt,
bij de groente een blik en ik
deed een glimlach met een banaan.

Ze had twee oren, twee ogen,
neus, mond, eigenlijk alles
wat andere vrouwen ook hebben.

Je mag gebroken proza geen
poëzie noemen al geeft het
wel iets extra's, geeft het niks.

Nu weer even verder met die
mooie vrouw. Mooie vrouw,
mooie mevrouw: hoe nu verder?

(Er zijn ongeveer 15.000 woorden in de Nederlandse taal in gebruik. Daarvan zijn er 6782 zelfstandige naamwoorden en ongeveer 4600 bijvoeglijke. Stel dat er een dichter is die, als een geniale Japanse pentekenaar, korte portretgedichten maakt en iemand kan portretteren met drie bijvoeglijke naamwoorden en twee zelfstandige naamwoorden. Dus zoiets als:
‘wilde, sensuele paradijsvogel - kristallen lach’ of:
‘schrale muis - zeegroene, trouwe ogen’.
Het aantal mogelijke woordcombinaties bij deze summiere poëzie (geen plaats voor zoveel getallen) stijgt ver uit boven het aantal vrouwen (3 miljard) op deze planeet.

Toch zijn deze gedichten, hoe geniaal ze ook zouden kunnen zijn, niet treffend genoeg om iemand (een vrouw) herkenbaar te kunnen beschrijven, in de zin die ik bedoel, namelijk dat je haar op straat zou herkennen. Eerder lijken dit soort gedichten (Petrarca etc.) dan ook bedoeld om ‘de vrouw’ (als algemeen verschijnsel) te bezingen, en het gevoel van schoonheid en vervulling (c.q. afschuw en frustratie) als het ware te transponeren naar de lezer, die op zijn beurt wel vertrouwd is met dat type ervaringen of zelf ook mooie vrouwen kent, of ooit (op foto's) heeft gezien, waardoor hij toch getroffen kan worden door de zogenaamde raakheid van het gedicht.

Toch wil ik dit niet, omdat ik zo graag zou willen beschrijven de vrouw die
ík heb gezien en hoe mooi, hoe mooimooimooi ze was

(was) - verleden tijd benadrukt het vluchtige.)

Ach, wat brengen mij mijn neuronenbanen
- monorail van hormoonimpulsen - dan een
waaier van protestgedachten zulke als in bed
ineens een weerzin omtrent kennis in het algemeen,
schouderophalend, nors
droom ik mijn ik.

Kerst

Welke baby heeft de wereld uitgevonden?

Hevig rokende konijnen
Noest dravende kabouters

die de kruidige geboortegedachte
bekliederen met spuitsneeuw,
peulenspijs en blauwe ballen.

Boodschapper schopt geen
tafel om; mij toch liever
de gesel: het bitter kraaiend
Bach van de amateurhoboïst,
stalgeur, Statenvertaling (uit de
oorspronkelijke talen in onze Nederlandsche
getrouwelijk overgezet).

Gods vuist plet de schrale combo's

Levenslust

Word eens schaamteloos voor eigen bloeddorst
gewoon KNARF een hap uit billen nemen

Zwengel eens iemands arm uit de kom
tel de haren die je in één (speel niet
vals, een ruk uit één stuk) keer
TRWAK uit kunt trekken, leef

je flink uit, spreek eerlijke
vuistentaal, maak nieuwsgierig
- open vizier - je eigen stoffen aan,

onderzoek wat je bewustzijn van je
leert wanneer je bewustzijn
ophoudt het bewustzijn
wakker te houden op
weg naar de ijzerwinkel

(zaagblad, kofferbak, zakken zeulen bermparkeren
modder schoenen plons kanaal blub)

Meer over vaders dood...

Meer over vaders dood.
Ik vertelde het op mijn werk. De secretaresses mompelden,
slordig verwarde handen afvegend aan de kokerrok. Gebruikelijk
drentelen, pulken, wegkijken,
en dan ineens vieze koffie gaan halen.

Een ogenblik later plant ik mij neer en leg mijn handen op het
koele formica,
het bekertje middenin.
Twee Russen, korte beentjes, zwijgzame violisten van de eerste stoel
op wier kinderhand het riet was neergekomen bij elke onzuivere
noot,
- en nu dus met die worstenvingers viool kunnen spelen -

ze rezen voor me op als bomen, ze huilden
zulke dikke tranen achter plusbrillen.
Een dubbele omhelzing van hout, en langs hen heen
zag ik wegrijdend de slee over de taiga,
de bloemen, de troost, de geruisloze mens

In Paradisum

Ook anorexia-meisjes hebben hun nut
bijvoorbeeld voor de schoorvoetende
verliefdheid van knapen die het nog niet
op lichamelijkheid kunnen laten
aankomen en verlangen naar een on-
bezoedelde omarming met een echt levend
tijdschriftmeisje of ganzig ballerinaatje
uit het corps dat gedwee haar spiertjes
rolt en in wonderland de narcis danst.

Een vermeend meisje, een wolk, een kind onaangetast
door vaders boze tengels, maar vooral intact
gelaten door zichzelf, borstloze bewoonster van
virtueel Arcadië die ostentatief weigert
over haar lichaam te beschikken, als zeide zij
ik ben een stil doorschijnend diepzeevisje in jouw aquarium
breng je mij omhoog ben ik een koud prulletje in je hand
een kinderlijkje, een zakje orgaanvlees op het strand.

Lofwaardig is haar streven want hoezeer
is vergeestelijking niet bezongen
door de beeldhouwer die strijdt tegen steen
door de flagellant die het vlees pijnigt en veracht.

Modebeeld dank u voor de jonkies die glad
van hormoonstoornissen onverplicht door mijn luchtruim
kruisen als engelen op een fresco
met een zeepbel achter hun hoofd.

Proef de zuiverheid van deze ootmoedige liefde
waarin seks en geweld niet langs de decoder kunnen.

Zie in gedachten de geloken ogen van Maria,
de kinderbeentjes van het nichtje dat op schoot kruipt,
de eenvoudig afgewerkte randjes van een wit HEMA-slipje.

Breng dit samen in een beeld
Heb geen bijgedachten
Neem afstand
Mijmer over de kindertijd
Roep op de golvende ontroering van de eerste geziene spleet.

Het is een lief restje rosbief in de hoek van de koelkast
Het is een gebitsloos mondje op de witte tegels van het slachthuis

(Trouwens, ook Fellini had angst voor de kut)

Ik wil een gedicht van liefde schrijven...

Ik wil een gedicht van liefde schrijven
ik wil met Johannes V. aan de lichttafel zitten.

Zijn hand
koost de knoppen prevelt aanwijzingen

schaarse aanschijn
broos oplichtende gezichtshelft

strelende halmen van licht openen een buitenruimtelijke ervaring,
het mozaïek van Eros,
het verborgen mechaniek van de bundel Gods
iets wat met ‘blank’ zeggen al verschrompelt

handen, weg van console, - voor de mond - en roerloos

geen 1 kunnen zeggen

hermetisch ruisende vlakken, doorzichtige zuilen,
heldere uitschieters van melkwitte halfgloed.

Ik kan beter
ik kan beter hem het werk laten doen.

Woensdag

Herinner je die zwembadmiddagen.
Erotische voorzetten bij volleybal, geknoei
met fietssleuteltjes, bovenstukjes.
Het kolderieke puberlijf aan de kledinghaak
afgegeven - voor enkele uren vervangen door een andere
blasfemische nepmachine,
de imaginaire borstkas gevuld met Olympus -

kijk ik vol ontzag op
van het plexiglazen chloor
naar u,
stoïcijnse reiger van beton
piramidetop van woensdagse stoerheid,
snijpunt aller Tarzannen:

Hoge duikplank

Achteloos raken grotere jongens de meisjes aan
(daarna: gestolen gympies, onverrichter zake naar huis)

Vaderschap

Zorgvuldig navigeren op de fiets,
stoppen voor rood licht.
Thuis snort vredig
de afwasmachine.
Je ziet weer eens een konijn
met zijn profielgezicht,
de dinosauruskop van een geit, en
bij de schommel kun je even
onbewogen beweger zijn. (heerlijk gevoel, God!)

Ja, écht, hier doe ik ideeën op,
geen goede, maar wel genoeg voor
een volle prullenmand met enthousiast
versmade ijdelheid. Cathartisch lummelen
bestaat immers niet, en ik kijk ongemakkelijk
naar de hemel, Hemelwaarts, beter gezegd. (dag Papa!)

Een goed idee komt namelijk pas
als je aan het werk bent.
Ik geef een voorbeeld van zo'n idee:
God is geen vrouw, echt absoluut niet.

Een vrouw zou nooit vanuit het niets ineens solitair gaan zitten scheppen, dagenlang met zichzelf pratend. En nooit zo wellustig hard ingrijpen, rigoureus het gemaakte weer kunnen vernietigen (en trouwens ook nooit haar zoon zo ontzettend laten lijden - een vader bouwt graag en vaak op deze wijze aan het karakter van zijn zoon). Maar bovenal zou ze nooit onverschillig staan tegen het zelf geschapene als de relatie bekoeld is. God, die gewoon lekker ergens anders opnieuw is begonnen en nu betere dingen maakt, kijkt natuurlijk niet meer om naar zijn vorige maaksels, wij zijn schetsen, zitten mislukt in zijn vuilnisemmer ons af te vragen waarom hij ons niet meer gidst, aan de hand neemt, of de wereld wat wonderen doet.

Bovendien zie je het duidelijk aan ons, de mensen, die toch naar zijn evenbeeld zijn geschapen. Vraag iemand naar zijn moeder, krijg je een verhaal van verbondenheid, goed of slecht, maar minstens mag er gescholen worden, kinderen bij mamma's. Bij vaders horen andere woorden: ruig, lief, zwijgzaam, megalomaan, gevoelloos, ruimhartig, voornaam of zakelijk, maar altijd weer onkenbaar en onbegrijpelijk, soms ook wat verhalen van wegloperij, geweld en ontrouw. Precies God, zou ik zeggen.

Het mag niet, maar mocht je God willen afbeelden
ga dan naar Gizeh en zie de sfinx
groot, oud, geschonden kop, staart wat onverschillig over je heen in
de verte.
Een echte vader!

David Hamers

Een eendagswijk
Een spel met conventies in Couplands 'Brentwood notebook'[1.]

1. Inleiding

Anders en ook meer dan in Nederland is het leven in de buitenwijken, het suburbane bestaan, in de Verenigde Staten al jaren een favoriet onderwerp in zowel literatuur als wetenschap. Niet voor niets, want meer dan de helft van de Amerikanen heet te wonen in de een of andere suburbane omgeving. De Canadese schrijver Douglas Coupland, die met zijn 'Generation X' een hele generatie een naam gaf (in Nederland wordt gesproken van de 'verloren generatie' of van de 'generatie niks'), heeft met het slotgedeelte van zijn boek *Polaroids from the Dead*, gewijd aan de suburb Brentwood, een heel bijzondere bijdrage geleverd aan die voortgaande aandacht voor het ongrijpbare en paradoxale leven in dat even ongrijpbare landschap tussen stad en natuur: suburbia. Bestaat Brentwood?

Van de jongste geschiedenis van suburbia bestaan verschillende versies. Omdat het ontstane gedecentraliseerde, multifunctionele metropolitane gebied niet meer in termen van de klassieke dichotomie 'stad - buitenwijk' zou kunnen worden gevat, is het einde van de suburb aangekondigd. In andere geschiedenissen wordt niet gesproken van een radicaal nieuwe *techno-city*, maar hebben ingrijpende veranderingen geresulteerd in *transformed suburbs* of een *postsuburban region*. In weer andere, tot slot, zijn de Verenigde Staten suburbaner dan ooit. Een titel als *The United States of Suburbia* is volgens deze opvatting meer dan een aardige woordspeling: in de buitenwijk woont het grootste deel van de Amerikanen en in de buitenwijk worden, bijvoorbeeld, de verkiezingen beslist.

Niet alleen het bestaan en de aard van de suburb staan op het spel, maar meer in het algemeen ook opvattingen over wat 'plaats' nog inhoudt, en in het verlengde daarvan bijvoorbeeld 'gemeenschap'. Wordt bijvoorbeeld gedacht in termen van een netwerk waarin verschillende plekken als knooppunten met elkaar zijn verbonden, dan verdringen noties als 'verplaatsing', 'reistijd' en 'noma-

disme' 'plaats' vaak naar de achtergrond. Het polycentrische netwerk heet dan bijvoorbeeld een *non-place urban field*. Gaat de aandacht sterker uit naar een bepaalde plek in de grootstedelijke omgeving, dan kan 'plaats' wel degelijk een belangrijke notie zijn. Knooppunten blijken dan niet inwisselbaar. Op *deze* plaats, *hier*, is bijvoorbeeld een gemeenschap ontstaan die op *die* plaats, *daar*, ondenkbaar is. En, op deze plek *verdedigen* we onze levensstijl en identiteit, die plek *vermijden* we. 'Centrum' en 'periferie' mogen dan problematische concepten zijn geworden, denken in termen van 'afstand' en 'afscherming', maar ook 'veilig' en 'onveilig', 'drukte' en 'rust' is onverminderd populair.

In *Generation X* (1991) vertelt Andy dat het er vandaag de dag niet meer zoveel toe doet waar iemand vandaan komt. Overal immers dezelfde winkels in de *mini-mall*, aldus zijn broer Tyler. In 'Two Postcards from the Bahamas' uit Couplands bundel *Polaroids from the Dead* (1996) neemt de verteller een vergelijkbaar standpunt in. '"Place" is a joke' (Coupland (1997): p. 112), lezen we op een van de ansichtkaarten. In andere stukken uit de bundel doen plaatsen er wel degelijk toe. In het essay over de Lions Gate Bridge, bijvoorbeeld, is deze brug in het Canadese Vancouver niet zomaar een stuk infrastructuur, maar een wezenlijk onderdeel van de identiteit van de verteller, Coupland zelf. En in het essay over het Californische Palo Alto wordt dit stadje niet opgevoerd als een van de vele knooppunten in Silicon Valley - in Robert Fishmans befaamde suburbia-geschiedenis *Bourgeois Utopias* (1987) de archetypische *technoburb* -, maar als een van de weinige plekken waar de middenklassedroom nog steeds lijkt uit te komen.

> Palo Alto is where TV's Brady Bunch would have lived (and still might): amid the Arcadian suburban foliage [...]. Its twenty-six square miles are a gracious and charming place in which to live, and there are no caveats on enjoyment of the place. [...] It is the embodiment of middle-class tranquility and freedom. It is Palo Alto [...] that lurks in the back of many minds as the ideal that is worth fighting for when fighting is called for (ibid: pp. 115-6).

Beide opvattingen van 'plaats' krijgen uitdrukking in het slotstuk van *Polaroids from the Dead*. In 'Brentwood Notebook: A Day in the Life: August 4, 1994' schetst Coupland een portret van een van Los Angeles' *upper-* en *upper-middle-class* buitenwijken. Brentwood wordt opgevoerd als een *non-place*, een plek zonder duidelijke grenzen en zonder geschiedenis, waarmee bewoners zich nauwelijks ver-

bonden voelen. Tegelijkertijd zet Coupland de buurt neer als een gemeenschap die plaats geen grap vindt, maar bittere ernst. De Brentwoodians in zijn *notebook* beschouwen hun buurt niet als onderdeel van groot L.A., maar kiezen voor isolement. Hoewel ze er formeel deel van uitmaken, willen ze niet opgaan in de *sprawling* metropool. In een tijd waarin L.A. als *exopolis* suburbia voorbij lijkt, wordt op deze plek de suburbane droom gekoesterd. Bevochten, beschermd, beveiligd.

'Brentwood Notebook' maakt deel uit van een zeer diverse bundel. In de meeste stukken in *Polaroids from the Dead* is een concrete gebeurtenis of plaats aanleiding voor abstracter overwegingen over uiteenlopende thema's: ouder worden en de dood, herinnering en geheugenverlies, media en roem, technologie en consumptie, identiteit en gemeenschap. Verscheidene van deze thema's worden in het sluitstuk over Brentwood hernomen. Coupland zet de buurt neer als een gemeenschap die exemplarisch is voor de snelle Amerikaanse westkust. Ze kan worden beschouwd als belichaming van een extreem moderne of postmoderne samenleving en cultuur aan het eind van de twintigste eeuw. Brentwood staat voor materialisme, onmiddellijke bevrediging van oppervlakkige verlangens, een alomtegenwoordige beeldcultuur en een op hol geslagen modecyclus. "If one does not change mates, religions, hairdos, bodies, politics or residence periodically," schrijft Coupland, "the secret and vaguely pejorative assumption among natives is: *That person really isn't trying*" (ibid: p. 189). Dit resulteert in een fascinerende opeenvolging van trends, levert gestaalde lichamen op en een zorgvuldig vormgegeven woonomgeving, maar niet zonder dat daarvoor een prijs wordt betaald. Tot voor kort stonden onder meer traditie, religie, familie, politieke opvattingen, klasse en plaats garant voor een coherente identiteit. Die tijd is voorbij, suggereert Coupland. In elk geval op deze plek aan de westkust. "In Brentwood one sees a certain blankness in the eyes, and if not a blankness, then a *wanting*, as though some form of information has been deleted" (ibid: p. 185).

In het Brentwood uit Couplands notebook ontbreekt het aan continuïteit en coherentie, zowel in het leven van individuele bewoners als in de gemeenschap. Zoals veel van Couplands romans en verhalen - naast *Generation X* bijvoorbeeld '1,000 Years' uit *Life After God* (1994), *Microserfs* (1995), *Miss Wyoming* (2000) en *All Families are Psychotic* (2001) - is 'Brentwood Notebook' een stuk over identiteit, in dit geval hecht verbonden met tijd. Het is een portret van een buitenwijk waarin bewoners slechts een gemeenschap vormen zolang ze zich verenigen in hun verzet tegen veranderingen die

van buitenaf hun suburbane droom bedreigen. Niemand lijkt echt geïnteresseerd in de wijk, maar grenzen worden streng bewaakt. Velen verdienen hun geld in dynamisch medialand, in Brentwood streven zij stilstand na. In de wijk bewaken zij niets minder dan perfectie, maar gelukkig lijkt niemand.

Brentwoodians krijgen deze identiteit aangemeten in een allesbehalve traditionele tekst. De temporele structuur van ‘Brentwood Notebook’ - vijf dagdelen van 4 augustus 1994 - mag dan suggereren dat Coupland verslag doet van wat hij gedurende een dag heeft gezien in de wijk, duidelijk is dat hij niet alleen put uit eigen observatie. Hij kijkt niet alleen, hij leest ook veel. In zijn portret herkennen we onder andere fragmenten uit tijdschriften, advertenties, memoires, een sociaal-wetenschappelijk betoog en een menukaart. Zijn notebook is een fascinerend construct. Het wekt de indruk een realistisch portret te zijn van een buitenwijk, maar verbergt niet dat het uit tal van beschrijvingen, betogen, citaten, opinies en verhalen is opgebouwd. Bovendien brengt het deze uiteenlopende fragmenten niet bijeen in een stuk dat zich eenvoudig bij een genre laat indelen. Sociaal-wetenschappelijke en literaire tradities raken vervlochten. ‘Brentwood Notebook’ houdt het midden tussen een reportage, een betoog en een verhaal. Impressies worden afgewisseld door argumenten, argumenten maken plaats voor suspense. Het maakt de lezer alert. We worden niet alleen uitgenodigd te letten op wat we te zien krijgen, maar evenzeer op hoe het totstandkomt.

Om dat *wat* en *hoe* te achterhalen, zullen we de verleiding moeten weerstaan de structuur van het notebook als leidraad te nemen. In plaats van met Coupland van de ochtend tot de nacht van 4 augustus door Brentwood te wandelen, zal ik in zijn beeld van de wijk een aantal structurerende elementen onderscheiden die niet onmiddellijk zichtbaar zijn. Tegelijk met deze *de*constructie van Coup-lands portret laten zich van Brentwood gezichten *re*construeren met elk een eigen uitstraling. Het ene keert zich van ons af, het andere lacht ons vriendelijk toe en weer een ander vertoont uitermate grimmige trekken.

2. Brentwood bestaat niet

Brentwood bestaat niet, schrijft Coupland op de eerste pagina van het notebook. Het is slechts een postcode: 90049. De heuvelachtige suburb is niet autonoom, maar maakt deel uit van West Los Angeles. Brentwood bestaat natuurlijk wel. Er staan grote huizen van rijke mensen, Marilyn Monroe stierf er en de O.J. Simpson-moorden

werden er gepleegd. Toch is de wijk op geen landkaart te vinden. Slechts de torens van het abc Entertainment Center in Century City, de oceaan en de Santa Monica Mountain Range canyons geven Brentwood ‘a notion of geographical “place-ishness”’ (Coupland (1997): p. 149). Er blijkt bijna niemand te vinden die kan aangeven waar de wijk begint en eindigt. Bovendien is onduidelijk waar Brentwood zijn naam vandaan heeft: ‘[...] it emerged *ex vacuo* in 1907’ (ibid: p. 151). In tegenstelling tot buren als Bel Air en Beverly Hills is van de wijk geen geschiedenis geschreven. Het hele archief in Brentwood past volgens Coupland met gemak in één doos. De wijk is blijkbaar niet geïnteresseerd in haar verleden, zet het niet in om zichzelf een identiteit aan te meten. ‘Brentwood is a place that has never thought of itself as even existing. That is part of its charm, its attraction’ (ibid: p. 161). Het koestert geen herinneringen, schrijft Coupland. Het lijkt zelfs te lijden aan een collectief geheugenverlies. Toon je interesse in Brentwood, dan is de eerste reactie: ‘But there *is* no history,’ gevolgd door een wantrouwend ‘*How come?* How can you care about a place that doesn't even *exist*?’ of ‘*You mean this counts as a place?*’ (ibid: p. 162).

Symbolisch is het nieuwe J. Paul Getty Center op een heuveltop buiten Brentwood. Het museum is nog geen deel van het leven in de wijk en zal dat waarschijnlijk ook nooit worden, betoogt Coupland. ‘It does not collect twentieth-century art [...]’ (ibid: p. 168). Het verleden wordt op veilige afstand weggestopt tussen de muren van een museum: ‘the Getty atop its hill acts as a stunning metaphor for the weight of history placed in a location that is silently and willfully antagonistic toward recognizing history's flow’ (ibid). Het besef dat het ooit anders was en dat het, erger nog, ooit weer anders zal zijn, is niet welkom.

Naast een plek zonder ‘hier’ en ‘toen’ is Brentwood een plaats waar ‘straks’ wordt geweerd. Waar het museum de grens symboliseert die het verleden niet mag overschrijden, trekt een grote begraafplaats een lijn ten opzichte van de toekomst. Op twee manieren belemmert Los Angeles National Cemetery, ten oosten van de 405 Freeway, verandering. Ten eerste is het, net als alle begraafplaatsen, een laatste rustplaats. Er liggen tachtigduizend mensen begraven. Bovendien is er geen plaats meer vrij, zodat er hier niets meer zal veranderen. Coupland omschrijft het terrein als ‘a landscape of utter uneventfulness’ (ibid: p. 194). Ten tweede heeft het een eigenschap die in L.A. uitermate schaars is: ‘*undevelopability*’ (ibid: p. 196). De bestemming van het land ligt vast, waardoor projectontwikkelaars het niet kunnen ombouwen tot woonwijk of *shopping*

mall. Los Angeles National Cemetery is een toonbeeld van inertie. De begraafplaats is ‘uitontwikkeld’. Met haar ligging, grootte en functie houdt ze de grondprijs in Brentwood hoog en functioneert ze bovendien als buffer tussen deze rustige wijk en haar veel extravertere buren Westwood en Beverly Hills en de dynamiek van Interstate 405.

In Couplands notebook komt de tijd in Brentwood op 4 augustus 1994 tot stilstand. Gisteren en morgen kunnen of mogen er niet bestaan. De wijk kijkt niet om naar het verleden en als ze al verwachtingen uitspreekt voor de toekomst, dan houden die een verlangen in naar handhaving van de status-quo. Tijd, als ontwikkeling, bestaat in de wijk niet: Brentwood leeft in een statisch heden.

3. Brentwood bestaat, maar is onzichtbaar

Naast ‘willful ignorance of history’ kenmerkt ‘rejection of reflection’ (ibid: p. 156) de wijk. Overdag, schrijft Coupland, wordt de wijk voornamelijk bevolkt door de winkelende vrouwen op San Vicente Boulevard. Zij worden omgeven door mooie acteurs en slanke actrices die zich op hun gemak van audities naar de fitnessclub begeven: ‘a soap opera terrarium of post-humanized objects of desire pantherishly released in the boudoir’ (ibid: p. 148). Zij belichamen de illusie van het niet-gejaagde bestaan in deze wijk. Gewerkt wordt er aan de overkant van Interstate 405. Coupland illustreert Brent-woods liefde voor rust met een opsomming van reacties op verstoring ervan, een lijst zoals ook vaak valt aan te treffen in sociologische studies van suburbaan verzet tegen verandering en groei.[2.] In 1975, schrijft Coupland, breekt er paniek uit als San Vicente Boulevard een *highway* dreigt te worden genoemd. Huizenbezitters weten in 1977 te voorkomen dat langs Sunset een *freeway* wordt aangelegd die door het centrum van Brentwood is gepland. Een jaar later besluiten de leden van Brentwood Park Homeowners Association nog slechts twee *film shoots* per woning per jaar toe te staan. En sinds 1991 mogen bladeren met niet meer dan 65 decibel geluid worden weggeblazen.

Met deze handhaving van rust toont Brentwood een tweede gezicht. Het krijgt reliëf doordat Coupland de buurt neerzet als een buitenwijk die zich twee opdringerige buren van het lijf tracht te houden: buurwijken als Beverly Hills en de stad Los Angeles. De eerste vooral om hun imago, de tweede ook in fysieke zin. Brentwood ervaart Los Angeles als bedreiging. Als luxe, ruime en leefbare

wijk presenteert het zich als een schitterend alternatief voor de op vele punten uit de hand gelopen stad. Coupland neemt in zijn notebook passages op uit Mike Davis' *City of Quartz* (1990), waarmee hij aansluiting zoekt bij de langlopende discussie over de relatie tussen stad en buitenwijk waarin L.A. een hoofdrol speelt. Als symbool voor ongebreidelde *sprawl* vrezen suburbs de metropool. Met name buurten waarin de rijken zich hebben teruggetrokken, zijn bang te worden opgeslokt met alle grootstedelijke gevolgen van dien. Wat hun vooral zorgen baart, is de kwaliteit van de leefomgeving op de lange termijn en de prijzen van hun huizen op de korte. Coupland citeert uit Davis' boek een drietal ‘feiten’ met betrekking tot het leven in de betere buitenwijken van L.A. Een: huiseigenaren houden van hun kinderen, maar nog meer van de waarde van hun eigendom. Twee: gemeenschap betekent homogeniteit van ras, klasse en vooral huizenprijzen. Drie: de invloedrijkste sociale beweging in hedendaags Southern California wordt gevormd door de welvarende huizenbezitters die de waarde van hun huizen en de exclusiviteit van hun buurt bewaken. Met het citaat zet Coupland Brentwood neer als een exclusieve, op behoud en bescherming gerichte buitenwijk. Ook in Brentwood, suggereert hij, is onroerend goed *het* onderwerp van gesprek. Brentwoodians hechten groot belang aan een goede infrastructuur, hoge grondprijzen en strenge beveiliging (zie Coupland (1997): p. 158). Hun wijk wordt opgevoerd als de vlees-(en steen-, staal- en gras-)geworden vlucht voor stedelijke wanorde. Brentwood tracht te ontsnappen. Het heeft zich doelbewust een transparant profiel aangemeten, schrijft Coupland. Door zich te verbergen, probeert het aan de alomtegenwoordige metropool te ontkomen.

> Los Angeles without sci-fi-caliber infrastructure is not only un - imaginable but impossible. [...] Brentwood's infrastructure is seamless. Its invisibility and fail-proofness all add to the utopian claim of the place. [...] A strong component of Brentwood's identity is that the area acts as a temporary respite from the infrastructural omnipresence of Los Angeles. [...] Entering Brentwood is like reading a book where the capitalization periods and commas suddenly vanish (ibid: pp. 163-4)

Brentwood houdt een landelijke illusie in stand. Bomen zijn daarvoor volgens Coupland van groot belang. Ze scheiden de rijken van de armen en verhogen de prijs van de grond. Bovendien onttrekken ze transformatorhuisjes, elektriciteitspalen en andere smetten aan

het zicht, waarmee ze bijdragen aan ‘the dream of American Arcadian living’ (ibid: p. 163) en Brentwoodians sterken in hun opvatting dat ‘*heaven is manufacturable*’ (ibid: p. 164). De hemel is groen. Het is de kleur van de eucalyptus, het gazon, de peer en de vijg die Coupland om zich heen ziet. Maar ook de tennisbaan, de brievenbus, de Jaguar en Jeep Cherokee zijn groen. De wijk maskeert de aanwezigheid van technologie, maar is ondertussen van diezelfde technologie afhankelijk om de bucolische illusie overeind te houden.

‘In Brentwood, infrastructure is present precisely through its *lack* of presence,’ schrijft Coupland (ibid: p. 164). De wijk tracht te schitteren door afwezigheid. Ze verbergt zich niet alleen voor alomtegenwoordig L.A., maar houdt zich eveneens schuil voor haar rijke buurwijken. Brentwood probeert zoveel mogelijk low profile te zijn. Het biedt de rijken een riant onderkomen, maar houdt de aandacht die zij met zich meebrengen zoveel mogelijk buiten de deur. Vanuit Hollywood en Bel Air gaan steeds meer beroemdheden in Brentwood op zoek naar rust en privacy. Het is veel introverter dan bijvoorbeeld Beverly Hills. ‘It is as though to live in Brentwood, one signs a covenant of invisibility,’ stelt Coupland (ibid: p. 162). De wijk doet er alles aan om geen aandacht op zich te vestigen. Brentwood bestaat, maar wil onzichtbaar zijn. Wat de inwoners O.J. Simpson kwalijk nemen, is dat hij het convenant heeft geschonden. De plaats van het delict zal de komende honderd jaar een toeristische attractie zijn, voorspelt Coupland. De moord zal van Brentwood een plaats maken waar iets is gebeurd, een plek die interessant is voor mensen van buitenaf. Actrice Michelle Pfeiffer is uit voorzorg al verhuisd.

4. Brentwood als utopie en dystopie

4.1. Brentwood als utopie

De presentatie van Brentwood leunt in Couplands notebook zwaar op een aantal traditionele motieven uit de verbeelding van suburbia. Er komt een plaats- en tijdbeeld tot stand waarin we zowel het pastorale tempo, de pittoreske omgeving als de paradijselijke perfectie uit andere verbeeldingen van suburbia herkennen. Wat past in de klassieke sjabloon van ideaal suburbia wordt in ‘Brentwood Notebook’ uitgelicht. De wijk belichaamt de droom van het arcadische leven, schrijft Coupland. Hij noemt haar een ‘Edenic locale’ (ibid: p. 163) en meet de variatie aan planten en bomen breed uit. Daarnaast besteedt hij uitgebreid aandacht aan het comfortabele

karakter van het leven in de buurt. Hij presenteert luxe goederen, advertenties voor dure producten en namen van gerenommeerde bedrijven. Deze worden uitgebreid onder elkaar opgesomd voor een maximaal effect. Bovendien wordt voortdurend benadrukt dat Brentwoodians bovenal waarde hechten aan stabiliteit, veiligheid, orde en privacy. De suggestie is dat zij niets aan het toeval overlaten.

Tegenover deze behoefte aan beheersing staat traditioneel grootstedelijke chaos. Het ideaal van suburbia leunt in feite op de negatieve representatie van de stad. Het negatief van Brentwood is uiteraard L.A. Als geen ander figureert de stad in doemverhalen. Na lange tijd de belofte van het betere leven in een nieuw en zonovergoten land te hebben belichaamd, wordt de *City of Dreams* in toenemende mate geassocieerd met uiteenlopende nachtmerries. In verschillende varianten van een angstaanjagend scenario voor de toekomst van de stad - zelfs van stedelijke toekomst in het algemeen - staan naast ongebreidelde groei onder meer toenemende sociaal-economische polarisatie en dreigende etnische onlusten centraal. Met steeds dezelfde strekking: er dreigt een catastrofe. L.A., stelt Reyner Banham in zijn klassieke *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies* (1971), staat bekend als ‘the harbinger of universal urban doom’ (Banham (1971): p. 24).

Als Coupland stelt dat inertie de strijd uiteindelijk zal verliezen van dynamiek (zie Coupland (1997): p. 196), dan plaatst hij de stabiliteit van de buitenwijk Brentwood tegenover de neerwaartse spiraal in dit L.A. In Brentwood staat L.A. bekend als ‘the encroacher’, als de opdringerige buurman die voortdurend terrein dreigt te winnen en een inbreuk betekent op de hooggewaardeerde privacy in de wijk. Als stad valt L.A. vanuit Brentwood niet te beheersen, als angstbeeld wel: het wordt angstvallig in stand gehouden. De te grote, chaotische en onveilige stad is voor Brentwoodians een worstcasescenario, hun meest onwenselijke toekomst. Koste wat kost willen zij voorkomen dat de wijk net als de metropool *downhill* gaat. Los Angeles is op weg naar het einde, Brentwood zet de tijd stil.

Het beeld van de buitenwijk waarin rust, orde en stabiliteit worden beschermd tegen de negatieve invloed van de omgeving heeft wortels in een traditie die nauw is verbonden met de Amerikaanse suburbane droom. Al vanaf het begin wordt de ideale buitenwijk in utopische termen neergezet. Voorbij *the last frontier* wacht een Nieuwe Wereld, komt de hemel op aarde binnen handbereik. Suburbia geldt als een nieuw Eden, belichaamt de aloude hoop op een herwonnen paradijs.[3.] Nog steeds dragen legio boeken en artikelen over de buitenwijk woorden als ‘droom’, ‘morgen’ en ‘paradijs’ in

hun titel en worden met name de luxere suburbs opgevoerd als gerealiseerde utopie. Zo typeert filosoof René Boomkens de buitenverblijven van de rijken in de heuvels van L.A. bijvoorbeeld als ‘private utopia's’, gelegen in ‘een grenzeloos suburbia dat een hang verraadt naar onbekende droomwerelden’. Het suburbane, volgens sommigen postsuburbane Irvine ten zuidoosten van de stad omschrijft hij als ‘een groen paradijs voor autobezitters, een droom van rust en veiligheid’ en ‘de meest concessieloze en geslaagde variant van het suburbane utopia’ (Boomkens (1998): pp. 313, 314).

Noties als ‘de hof van Eden’ en ‘het herwonnen paradijs’, betoogt filosoof Hans Achterhuis in *De erfenis van de utopie* (1998), zijn premoderne voorlopers van de utopie: de goede plaats die nergens bestaat. Daarvan worden er vanaf de zestiende eeuw - vanaf Thomas Mores *Utopia* (1516) - talloze geschreven. Hoewel deze onderling verschillen, vertonen ze sterke familiegelijkenissen, laat Achterhuis zien. Hij spreekt van een utopisch vertoog met een beperkt metaforisch repertoire. Steeds keren dezelfde beelden en wendingen terug en herkennen we eenzelfde logica. In Couplands notebook duikt een aantal van deze gelijkenissen op. Ze vormen belangrijke bestaansvoorwaarden voor zijn portret van de wijk. Brentwood voldoet aan twee belangrijke eisen die Achterhuis aan de utopie stelt. Ze is maakbaar en vereist een totale verandering, vaak gerealiseerd door een breuk met de situatie - in ‘Brentwood Notebook’ zowel tijd als plaats - waarin ze wordt geformuleerd. Het niet-bestaande, ideale oord isoleert zich, schermt zich af en streeft naar volledige beheersing van gemeenschap en woonomgeving.

‘Brentwood does not exist,’ schrijft Coupland. Het wekt de indruk ‘a 1970s future utopia’ te zijn. ‘Brentwood, like Palm Springs, offers a version of an alternative future that might have occurred had certain factors not continued unchecked, futures that daily seem less probable’ (Coupland (1997): pp. 147, 148). Coupland presenteert de wijk als een utopisch alternatief, een droom die op 4 augustus 1994 is gerealiseerd. Binnen bepaalde grenzen. Omdat de droom is verwezenlijkt, kijken Brentwoodians niet om. Omkijken heeft in een utopie geen zin. Het verleden is er niet van belang, schrijft Achterhuis. Het wordt zelfs veracht, stelt Krishan Kumar in *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times* (1987) (zie Achterhuis (1998): p. 72 en Kumar (1987): p. 258). Illustratief is de afkeer van het verleden in Aldous Huxleys beroemde *Brave New World* (1932). ‘History is bunk’ luidt een van de beginselen in deze toekomstgemeenschap. Tegen het verleden is zelfs een heuse campagne gevoerd - met succes, gezien het onbegrip van bewoners bij het horen van

alles wat oud is.[4.] Maar Brentwood negeert niet alleen het *verleden*, ook de *toekomst* lijkt onwenselijk. Angst voor verandering houdt de wijk in zijn greep. Perfectie duldt geen verandering. Is ze eenmaal gerealiseerd, dan houdt ontwikkeling immers een bedreiging in. Het streven is behoud van wat is bereikt, een eindtoestand. Stabiliteit, schrijft Kumar, is het hoofddoel in iedere utopie (zie ibid: p. 227). ‘Stability,’ roept Controller Mustapha Mond bijvoorbeeld keer op keer in *Brave New World*. ‘The primal and ultimate need. Stability’ (Huxley (1975): p. 44). Die stabiliteit handhaven, is in Brentwood echter niet eenvoudig. Dat de wijk zich terugtrekt uit haar omgeving en zowel verleden als toekomst op afstand tracht te houden, verhindert niet dat ze voortdurend vreest dat het binnen haar grenzen net als in de omgeving bergafwaarts zal gaan. Brentwoodians worden beheerst door de gedachte dat chaos, drukte en criminaliteit elk moment hun rust, ruimte en veiligheid kunnen verstoren.[5.]

Er staat wat op het spel in Brentwood. Net als in *Brave New World* is de wijk in Couplands notebook af: ‘[...] stable now. People are happy; they get what they want [...]. They're well off; they're safe [...]; they're blissfully ignorant of passion and old age,’ in Mustapha Monds termen (ibid: p. 173). In beide gemeenschappen zijn materiële verlangens volkomen bevredigd. Woonhuizen zijn voorzien van alle denkbare gemakken, de consumptiemogelijkheden zijn enorm en bewoners ogen allen even jong en gezond. Brentwood beschouwt zichzelf volgens Coupland als een seculier nirvana: ‘better living through sex, money, fame and infrastructure’ (Coupland (1997): p. 148). De wijk is een toonbeeld van maakbaarheid. De Brentwoodians hebben op eigen kracht een bucolische illusie gecreëerd en houden deze kunstmatig in stand. De subtropische beplanting is het resultaat van menskracht en verborgen techniek. Voortuinen liggen er perfect bij en het plaatselijke axioma luidt dat vlinders onbekommerd door de zorgvuldig bijgehouden bomen moeten kunnen fladderen (zie ibid: p. 164). Coupland presenteert Brentwood als een product. De realisatie van idealen is te koop. Een greep uit de advertenties uit onder andere *Brentwood News* levert banken op, een Cartier- en Mercedes-dealer, de Mountain Gate Country Club en vele aanbiedingen van riante huizen. Maar het blijft niet bij een nieuwe auto en een fraai staaltje landschapschirurgie. Coupland voert Brentwood op als ‘a living guide to what might be termed a catalogue of the new temptations: instant wealth, emotionally disengaged sex, [...] belief in the ability [...] to alter [...] one's flesh or personality architecture, [...] body manipulation’

(ibid: p. 156). Nu het medisch-technisch mogelijk is, veranderen Brentwoodians ook hun eigen lichaam. Niemand kijkt er nog van op als iemand na een plastisch-chirurgische ingreep met pleisters en al in het openbaar verschijnt, schrijft Coupland (zie ibid: p. 152). Wat op macroniveau in de wijk gebeurt, wordt op microniveau in het persoonlijke leven nagestreefd: de Brentwoodian wil voor altijd blijven wat hij of zij is: jong en geslaagd.

4.2. Brentwood als dystopie

Brentwoods stralende gezicht heeft een keerzijde. Het suburbane ideaal mag dan als utopie zijn verheerlijkt, vanaf de jaren vijftig wordt het steeds vaker in dystopische termen neergezet. In het licht van Achterhuis' studie is dit niet verwonderlijk. Hij spreekt van een fundamentele eenheid van utopie en dystopie: het gaat om dezelfde soort samenlevingen, ze worden alleen vanuit verschillende invalshoeken beschreven. Ook van Brentwood is een andere lezing mogelijk. Het vertoont naast utopische onmiskenbaar dystopische trekken.

Gaat de aandacht uit naar de schaduwkanten van de suburbane droom, dan staat meestal een eigenschap centraal die ook de dystopie kenmerkt: homogeniteit, soms opgevat als zuiverheid. In het eenheidsideaal dient alles aan het geheel te zijn onderworpen. Wat afwijkt, kan niet worden getolereerd, omdat het zich zou onderscheiden en daarmee een bron van vernieuwing zou kunnen zijn, een gevaar dus voor de status-quo. Vaak worden twee consequenties hiervan onderscheiden. Binnen de homogene orde zou het ontbreken aan betekenisvolle sociale verbanden, en de ‘gemeenschap’ als geheel zou streven naar zo min mogelijk contact met buitenstaanders, anderen.

Dat homogeniteit gemankeerde gemeenschappen oplevert, is in de suburbiakritiek een terugkerend thema. Suburbanisatie staat onder meer voor monofunctionaliteit en eenvormigheid. Volgens critici uit verschillende disciplines heeft dit het sociale leven in de buitenwijk geen goed gedaan. Zij stellen dat de hang naar een gemeenschap van gelijkgezinden paradoxalerwijs resulteert in een gebrek aan een zeker gemeenschapsgevoel. Het zou ontbreken aan betrokkenheid met buurtgenoten en met de ruimte die zij onderling delen. In het publieke domein zou van een openbaar leven nauwelijks meer sprake zijn. In de traditie van onder anderen Richard Sennett betoogt René Boomkens bijvoorbeeld dat de verhouding tussen privé en openbaar dusdanig is verstoord, dat de sociale en gemeenschapsdimensies van het comfortabele wonen verloren zijn

gegaan. Daarnaast wijst hij, net als bijvoorbeeld Bret Easton Ellis, op leegte en ervaringsloosheid, met L.A.'s rijke suburbs als toonbeeld. Historicus Kenneth Jackson spreekt in zijn bijdrage aan de bundel *Suburbia* (1976) achtereenvolgens van een ‘weakened sense of community’, ‘of place’, ‘of belonging’, Peter Rowe noemt de meest homogene delen van suburbia in zijn ontwerpgeschiedenis *Making a Middle Landscape* (1991) ‘sociaal destructief’. Nog verder gaat Jean Baudrillard. In zijn ‘evocatief-filosofische’ *America* (1986) herbergt de utopische droom die tussen California's eucalyptussen en gardenia's is gerealiseerd, een tragedie.

> On the aromatic hillsides of Santa Barbara, the villas are all like funeral homes. [...] All dwellings have something of the grave about them, but here the fake serenity is complete. The unspeakable house plants, lurking everywhere like the obsessive fear of death, the picture windows looking like Snow White's glass coffin, [...] the proliferation of technical gadgetry inside the house, beneath it, around it, like drips in an intensive care ward [...], everything here testifies to death having found its ideal home (Baudrillard (1995): pp. 30-1).

Zoals Baudrillards paradijs een *soft, airconditioned hell* inhoudt, gaat achter Couplands *secular nirvana* een gemeenschap in crisis schuil (zie Coupland (1997): p. 148). Brentwood kent nauwelijks gezinnen, bewoners voelen zich nauwelijks met elkaar verbonden en hun interesse in het publieke domein beperkt zich tot nimby-gedrag[6.], geïnstitutionaliseerd in de Brentwood Park Homeowners Association. Huishoudens worden in Brentwood steeds kleiner, rijker en ouder, schrijft Coupland. Niet gezinnen, maar ambitieuze tweeverdieners, *gym freaks*, *soap opera walk-ons* en *divorcées* zijn kenmerkend. ‘Brentwood is not a place where one establishes a dynastic root. It is not a homestead neighborhood. North American suburbs rarely are places where people expect their children to inherit the family Tara’ (ibid: p. 149). Van de gezinnen die zich wel in Brentwood vestigen, vallen de meeste uiteen, ‘the common end scenario being divorce, atomization, property divestiture and a move onward’ (ibid). Illustratief zijn de krantenadvertenties van specialisten op het gebied van echtscheiding, voogdij, bezoekregelingen en boedelscheiding. Brentwood is geen plaats ‘where one goes to breed Bradys’ (ibid).

Het verloop in de wijk is groot. Bewoners komen om vervolgens weer snel te vertrekken, wat niet bevorderlijk is voor de vorming

van een gemeenschap. Brentwoodians delen dan misschien een geloof in de waarde van grond en veiligheid, voor sociale cohesie is het niet voldoende. De bewoners tonen volgens Coupland jegens buren best eens hun goede wil, maar slechts tot op zekere hoogte, ‘after which social atomization sets in’ (ibid: p. 158). Het meest verbonden zijn misschien wel de bezoekers van de wekelijkse AA-bijeenkomst. De elfhonderd aanwezigen hebben in elk geval een gemeenschappelijke uitweg gezocht uit het luxe, maar lege leven in de buitenwijk. Om een laatste vergelijking te trekken met *Brave New World*: ‘And if anything should go wrong, [...] if ever, by some unlucky chance, anything unpleasant should somehow happen, [...] there's always *soma* to give you a holiday from the facts’ (Huxley (1975): pp. 173, 185). Voor een illustratie kunnen we terecht bij de foto op pagina 165 van ‘Brentwood Notebook’, van *soma* in de vorm van een handvol Prozac-capsules.

Wat over is van een openbaar leven in de wijk wordt zoveel mogelijk geregisseerd door de *homeowners association*. De vereniging bewaakt niet alleen de waarde van eigendom, ze controleert ook het gedrag van bewoners en het aanzien van de dingen. Ze heeft niet alleen succesvol geageerd tegen herindeling van de wijk en de aanleg van wegen - en daarmee tegen potentiële waardedaling van onroerend goed -, maar vaardigt bijvoorbeeld ook richtlijnen uit voor de wijze waarop bewoners het beste hun vuilnisbak kunnen verbergen. Omdat onregelmatigheden afbreuk zouden doen aan het gladgepolijste oppervlak, dient alles immers naadloos in het geheel te worden ingepast.

Wat niet kan of mag worden ingepast, wordt buitengesloten. De tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ is een van de centrale beginselen van de dystopie, schrijft Achterhuis. Het leven is er doortrokken van een hang naar zuiverheid, wat maar al te vaak resulteert in pogingen tot zuivering (zie Achterhuis (1998): pp. 78-80). Buitenstaanders - anderen, de Ander - worden geweerd. De grenzen tussen binnen en buiten worden streng bewaakt. In studies van de hedendaagse inrichting van steden en buitenwijken is deze bewaking een veelbesproken thema. Diverse disciplines, met name de sociologie en culturele geografie, besteden de laatste jaren uitgebreid aandacht aan de grenzen rondom upper- en upper-middle-class woonoorden. Deze zouden zich in toenemende mate afsluiten van het publieke leven dat de stad tot stad maakt, van het contact met anderen. De kritiek luidt dat het openbare domein opgedeeld dreigt te raken in verwaarloosde, gevaarlijke gebieden en gebieden die slechts beperkt toegankelijk zijn en buitenproportio-

neel zwaar zijn beveiligd. Er wordt gesproken van een ‘interiorisering’ van de stedelijke ruimte, van defensieve planologie en *wallification*, die een scheiding tussen ‘wij’ en ‘zij’ moeten garanderen, zodat ongewenst contact kan worden voorkomen. ‘“Right, utopia has arrived. If you aren't part of it, get lost!”,’ verwoordt Baudrillard de onderliggende logica. ‘The have-nots will be condemned to obliv ion, to abandonment, to disappearance pure and simple. This is “must exit” logic: “poor people must exit”’ (Baudrillard (1995): pp. 111-2).

Als zodanig opgevoerd, toont Couplands Brentwood een aanmerkelijk minder vriendelijk gezicht. De wijk laat haar tanden zien aan wie niet gewenst is. Bescherming tegen verandering gaat gepaard met het afschermen van alles wat anders is. De wijk die zich in eerste instantie nauwelijks leek uit te laten over wat ze is, blijkt zich duidelijk uit te spreken over wat ze *niet* is. In het notebook definieert ze zichzelf in termen van wat ze niet wil zijn. Verscheidene vormen van in- en uitsluiting die in het debat over zwaarbewaakte droomwerelden centraal staan, krijgen in dystopisch Brentwood uitdrukking. Coupland benadrukt bijvoorbeeld dat in grote delen van de wijk voetpaden ontbreken. Deze observatie sluit aan bij een belangrijke kritiek op de inrichting van de suburbane woonomgeving, namelijk dat de publieke ruimte nog slechts het domein is van de auto. Als er al trottoirs liggen, dan slechts voor het ruimtelijke effect. De gedachte is dat voetpaden in de buitenwijk worden geassocieerd met mensen die zich geen auto kunnen veroorloven. Slechts immigranten lopen nog, suggereert Baudrillard bijvoorbeeld. Wie loopt, is een bedreiging voor de publieke orde (zie ibid: p. 58). In Brentwood, schrijft Coupland, worden trottoirs geassocieerd met zwervers. In gedeelten waar wel voetpaden zijn aangelegd, voegt hij daaraan toe, worden ze slechts gebruikt door Brentwoods enige soorten voetgangers: joggers en mensen die hun hond uitlaten. Zelfs zij zijn slechts mondjesmaat te zien. En mondeling contact is er niet bij: iedereen draagt een walkman (zie Coupland (1997): pp. 152, 174).

De boodschap is duidelijk: Brentwoodians sluiten zich af. Niet alleen in het publieke domein vermijden zij contact, ook in de eigen woning houden ze zich schuil. In de wijk wordt veel geadverteerd door beveiligingsbedrijven die allerlei systemen aanbieden ter bescherming tegen ongewenste confrontaties met vreemden. Percelen in Brentwood tonen volgens Coupland zonder uitzondering duidelijk van welke beveiligingssystemen ze zijn voorzien. Dat zijn er nogal wat:

> Multilayered exclusion devices insulate properties from the outer world; a perimetric fence and gate (often monitored by cameras) encloses thick hedgerow vegetation which in turn enclose dogs which in turn surround the house which is tripwired with magnets, beams, contact points, numeric input pads and alarms (ibid: p. 193).

Veiligheid is een van de verleidelijkste eigenschappen van Brentwood, stelt Coupland. Hekken, honden en alarmsystemen zijn belangrijk, maar bewoners wordt geadviseerd ook zelf alert te zijn. Coupland citeert uit een nieuwsbrief waarin een vereniging van huizenbezitters haar leden informeert over hoe ze zich beter kunnen beschermen. In verband met zogeheten *follow-home crimes* dienen ze bijvoorbeeld intensief gebruik te maken van hun autospiegels en achteruit de oprit op te rijden. Bovendien worden zij gewaarschuwd dat zogenoemde *louvered windows* onveilig zijn. Het advies luidt deze vensters voor de zekerheid met superlijm dicht te plakken (zie ibid: p. 193).

In onzichtbaar Brentwood doen slechts de namen van beveiligingsbedrijven hun best om op te vallen. Op de bordjes in tuinen en op hekken staat Westec, Knight, Brinks, Southland Home Protectors en Protection One, om er slechts enkele te noemen. *Dit* Brentwood is niet voor iedereen bestemd. De gemeenschap die intern uit losse atomen bestaat, houdt tegenover de buitenwereld de rijen zoveel mogelijk gesloten. Tegenover een bedreigend ‘zij’ ontstaat een defensief ‘wij’. Voor wie de bestaande orde in gevaar kan brengen, blijven de toegangspoorten gesloten. Wie in Brentwood in zijn autospiegel op zoek gaat naar vreemden, krijgt slechts zichzelf te zien.

4.3. Stilstand als ideaal en illusie

Met uiteenlopende suburbane plekken en levensstijlen hangen verschillende temporele oriëntaties samen. Aan dit gevarieerde palet voegt ‘Brentwood Notebook’ nadrukkelijk een schakering toe. In een tijd waarin Amerika postsuburbaan is verklaard, wordt in het notebook een portret geschetst van een hedendaagse suburb. De boodschap is dat in of rond exopolis L.A. het suburbane ideaal nog springlevend is, maar dat de droom niet meer als vanzelfsprekend kan worden gerealiseerd. Brentwood wordt opgevoerd als een in zichzelf gekeerde, op zichzelf gerichte buurt, slechts geïnteresseerd in behoud van wat is bereikt. Brentwoodians zijn betrokken op verleden noch toekomst: zij verkeren in een eeuwig heden. Stilstand is hun ideaal. Omdat zij geen vooruitgangsverwachtingen meer koes-

teren, maar vooral bang zijn voor verval, krijgt stilstaan bovendien een nieuwe betekenis. Het wordt het hoogst haalbare.

Leven in een dergelijk heden is in verschillende disciplines opgevat als het toppunt van hedonisme. Een eenzijdige gerichtheid op onmiddellijke bevrediging van de eigen verlangens wordt beschouwd als een asociale en op lange termijn bovendien onhoudbare levensstijl. Het narcistische bestaan dat Christopher Lasch bijvoorbeeld in zijn cultuurkritiek *The Culture of Narcissism* (1979) opvoert, stemt in veel opzichten overeen met dat in Couplands Brentwood. Het is een leven dat 'grandiose illusions' paart aan 'inner emptiness' (Lasch (1979): p. 374). Er goed uitzien is van levensbelang, ouder worden is taboe, achterhaald. De narcist wil niet zozeer gerespecteerd worden, als wel benijd. Wat telt, is niet wat hij doet, maar of hij 'het gemaakt heeft'. Daarvoor wordt een prijs betaald, onder andere in de vorm van een ontwricht sociaal leven en gezinsproblematiek, zoals ook in Brentwood huwelijken op de klippen lopen en de buurt meer weg heeft van een belangenvereniging dan van een gemeenschap. Een van de belangrijkste symptomen is bovendien wat Lasch 'historische discontinuïteit' noemt, een gebrek aan banden met verleden en toekomst. Het verleden wordt verwaarloosd. De narcist hecht er geen waarde aan, negeert het. De toekomst legt het af tegen het belang van onmiddellijke bevrediging van verlangens (zie ibid: pp. 25, 101-2, 116-7, 321, 351-3). Beide vormen van desinteresse zijn in Lasch' optiek keerzijden van dezelfde medaille: 'A denial of the past [...] proves [...] to embody the despair of a society that cannot face the future' (ibid: p. 26).

Verwijten van hedonisme hangen traditioneel samen met een bepaalde opvatting over consumptie. De tijd van consumptie is de vrije tijd, gesteld tegenover werktijd, en consumeren is passief genieten, het tegenovergestelde van actief scheppen, maken, investeren. De consument is overgeleverd aan de snelle veranderingen in de modecyclus, waardoor een 'cumulatieve identiteit' niet meer tot de mogelijkheden behoort, zoals ook Brentwoods hedonisme ten koste gaat van coherentie en continuïteit in het persoonlijke leven. Filosoof Lieven de Cauter noemt de vrije tijd van consumptie in *Archeologie van de kick* (1995) 'een lege tijd, een tijd die bestaat uit "nu-momenten"; het is een actuele tijd, zonder voortgang, zonder doel' (De Cauter (1995): p. 133). Samen met het passieve karakter van consumeren leidt deze tijd volgens De Cauter onontkoombaar tot verveling, zoals hij ook in Brentwood leegte oplevert, 'a certain blankness in the eyes [...], personal history and narrative cashed in like frequent flyer points on vacations that failed to amuse within a

frighteningly short period of time' (Coupland (1997): p. 185).

Deze intense, maar eenzijdige betrokkenheid op het heden komt in Couplands notebook tot uitdrukking in een buurt waarin weinig wordt gesproken, maar des te meer wordt gekeken. In Brentwood heerst de blik. Bewoners genieten van het prachtige groen en van elkaars aantrekkelijke jonge lijven. Ze verlangen primair naar mooie buitenkanten. In hun wijk is identiteit vooral een kwestie van flinterdunne oppervlakken. In het notebook verschijnt Brentwood als een zeepbel: schitterend, leeg en kwetsbaar. Het tracht zichzelf zo lang mogelijk in stand te houden, maar of het daarin ook na 4 augustus 1994 nog lang zal slagen, is zeer de vraag. De bel, de droom, dreigt in de turbulente grootstedelijke omgeving elk moment uiteen te spatten.

Coupland suggereert dat het in Brentwood altijd 4 augustus 1994 moet blijven. Dat is een bijzondere datum: het is op die dag precies tweeëndertig jaar geleden dat Marilyn Monroe in Brentwood stierf. Brentwoods eindtoestand lijkt naar haar dood te zijn gemodelleerd. Net als Monroe lijkt de wijk de tijd vaarwel te zeggen op het hoogtepunt van haar carrière. Door het tijdelijke voor het eeuwige te verwisselen, hoopt ze de schijn van perfectie intact te kunnen houden. De vraag is of ze in haar opzet slaagt.

Monroe stierf volgens Coupland juist na afloop van wat fotografen het 'magische uur' noemen, net nadat de gouden gloed waarin alles vitaal lijkt, was verdwenen (zie ibid: p. 197). Is ook Brentwood niet te laat? Aan het eind van haar leven zag Monroe geen toekomst meer voor zich, stelt Coupland. Door een overdosis roem - *Post Fame* in Couplands termen - 'she had been denarrated and there seem ed no other possible narrative arc to her life. [...] In the end she was trying too hard to put a pleasant facade onto - nothingness' (ibid: p. 184). Op enkele van de laatste foto's 'her skull began to show through more clearly. She began to resemble someone other than the self that had been manufactured, an actual person. Her body [...] was on the brink of erosion' (ibid: p. 191). Twee foto's van Marilyns gezicht op pagina 183 van het notebook illustreren dit. De ene toont kraaienpootjes rond haar ogen, de andere haar holle blik. Lichaam en geest lijken hun beste tijd te hebben gehad. Er lijkt verval te zijn ingetreden. Het masker vertoont scheurtjes en kan de achterliggende leegte niet langer verhullen. Wat is de uiterste houdbaarheidsdatum van Brentwoods perfectie? 4 augustus 1994? De ogenschijnlijk stabiele orde is kwetsbaar. Brentwood moet zich tegen tal van bedreigende omstandigheden beschermen. De landelijke illusie bestaat slechts bij de gratie van moderne technologie *en* de

ontkenning ervan, afval verdwijnt in de verborgen vuilnisbak. De wijk bestrijdt het afwijkende binnen haar grenzen, houdt nieuwsgierigen zoveel mogelijk op afstand, wapent zich tegen stedelijk verval en ontzegt de ongewenste Ander de toegang. Zo ontkent ze de condities waaronder het ideaal tot stand is gebracht met alle geweld. Bovendien - en hiermee toont Brentwood zijn laatste, best verborgen gezicht - ontkent het dit geweld. Het ligt in het hart van de wijk verborgen.

'Brentwood is a suburb of indeterminate verdicts and unclear death,' stelt Coupland (ibid: p. 186). 'Murders aren't solved here. Monroe; Brown Simpson [...] - their investigations simply drag on until amnesia sedates any enthusiasm for a full solution' (ibid). Het ideale leven in de wijk is van binnenuit aangetast. 'Brentwood's mood is *noir* [...]. With a hindsight look at Brentwood, it seems inevitable that what happened did happen, if not with O.J. then with some other cataclysm reconfigured' (ibid: pp. 160, 197). Met Achterhuis kunnen we concluderen dat het onder het gladgepolijste deksel van deze utopische hogedrukpan kookt en borrelt. Achter een façade van comfort gaan spanningen schuil en tegen wie het deksel licht, wordt hard opgetreden. Tegen buitenstaanders vrij openlijk, naar binnen toe in bedekte vorm. Om het fragiele evenwicht in Brentwood te beschermen, worden aan bewoners hoge eisen gesteld. Naast de waarschuwingen, richtlijnen en bindende adviezen van de homeowners association leggen vooral ongeschreven regels de gemeenschap aan banden. Wie deze overtreedt, wie bijvoorbeeld net als O.J. Simpson om persoonlijke redenen het collectieve imago in gevaar brengt, wordt verstoten.

Verbannen worden is de grote angst van de publieke mens, schrijft Sarah Benton in de bundel *Citizens and Responsibilities* (1991). Hij wordt erdoor in toom gehouden. In het openbare leven zijn burgers als lid van een gemeenschap verantwoording schuldig. In het publieke domein zijn zij kwetsbaar, doordat wie een fout maakt uitsluiting uit eigen kring riskeert. De enige plek waar men zich kan overgeven aan excessen is de eigen woning. Wat daar plaatsvindt, is immers onzichtbaar. Wat zich binnen Brentwoods riante villa's afspeelt, blijft voor buurtgenoten en televisiestations verborgen. Het eigen perceel is de enige plaats in de wijk waar instabiliteit, onrust en chaos kunnen worden gedoogd. Ze zijn daardoor in Brentwood tegelijkertijd aan- *en* afwezig. Hetzelfde geldt voor het geweld in de wijk. In het privé-domein, de binnenste cirkel van beveiligd Brentwood, wordt het opgeborgen. Marilyn Monroe vond de dood in haar eigen huis in Brentwood. De Simpson-moorden

hadden binnensmuurs plaats. Helaas konden noch de hekken, noch de dichtgelijmde ramen voorkomen dat openbaar werd wat verborgen had moeten blijven. Het geweld van binnen kwam naar buiten. De chaos en de aandacht die buiten hadden moeten blijven, kwamen naar binnen. Onzichtbaar Brentwood werd zichtbaar. Het bestaat, want het staat op de kaart.

5. Brentwood als construct

Als lezer van Couplands notebook kun je maar beter op je hoede zijn. Wie een antwoord verlangt op de vraag hoe Brentwood er *werkelijk* uitziet of hoe het leven er *feitelijk* wordt geleefd, kan het stuk beter ongelezen laten. Nadrukkelijker dan de meeste andere verhandelingen over suburbia maakt 'Brentwood Notebook' duidelijk wat er al niet in het werk wordt gesteld om een enkele buitenwijk te verbeelden. Zoals in elk stuk, is *wat*wordt verbeeld het resultaat van *hoe* het portret in elkaar steekt. Bijzonder is dat het notebook dit niet verhult. Het laat duidelijk zien dat het een construct is. Niet alleen *wat* wordt verbeeld - de complexe relatie tussen de inrichting van deze suburb, de problematische identiteit en de wanhopige temporele oriëntatie van haar bewoners -, ook wat daarvoor in het stuk *moet gebeuren*, vraagt de aandacht. Er wordt een spel gespeeld met het werkelijkheidsgehalte van Brentwood en het weefsel van vertellingen dat de wijk maakt tot wat ze is, laat duidelijk zijn rafel-randen zien.

In de bundel waarvan het notebook deel uitmaakt, onderzoekt Coupland naar eigen zeggen hoe het in de eerste helft van de jaren negentig is gesteld met de Amerikaanse samenleving. In dat kader is Brentwood niet zomaar een buitenwijk. De buurt belichaamt problemen op grotere schaal:

> Brentwood's is a landscape where too many unraveling and overpowering factors collide; it is a municipal and psychic bevatron, a smashing together of fame and paranoia and desire and bodies and money and power, and race and denial and media overload and all of the machinery of late-twentieth-century living (Coupland (1997): p. 197).

Brentwood wijst als het ware voorbij zichzelf en als zodanig vervult het de rol van een exemplarische wijk aan de Amerikaanse westkust aan het eind van de twintigste eeuw. Exemplarische wijken worden in het suburbiaonderzoek vaker ingezet om een algemener beeld

concreet te maken. De bekendste voorbeelden zijn Riverside, Forest Hills Gardens, Levittown en Irvine. In vrijwel elke studie van suburbia belichamen zij, in verschillende perioden van de geschiedenis, het suburbane ideaal of schrikbeeld. Als zodanig vervullen ze impliciet een dubbelrol. Niet alleen brengen ze in de tekst de suburbane droom of nachtmerrie tot leven, ze gelden bovendien als plaatsen waar deze zijn verwezenlijkt, werkelijkheid zijn geworden. Deze dubbelrol wordt normaliter niet geproblematiseerd. In Couplands notebook, daarentegen, wordt de spanning tussen Brentwood als ideaal en als werkelijke buitenwijk van L.A. expliciet gethematiseerd. Het is een belangrijk kenmerk van dit bijzondere portret van de suburb.

Dat Brentwood bestaat, is in het notebook geen gegeven, zoals het ook niet vooraf vaststaat of de wijk een droom of nachtmerrie is. Brentwood *is* in Couplands stuk geen werkelijke buitenwijk van L.A. en *is* geen ideaal of schrikbeeld, maar wordt nadrukkelijk als zodanig *voorgesteld*. De wijk is een intrigerend effect van een voortdurende wisseling van perspectieven. Hoewel het niet op de kaart staat, suggereert Coupland dat we Brentwood net als hijzelf zouden kunnen bezoeken. Hij presenteert zijn notebook immers als een verslag, wat de suggestie wekt dat hij er is geweest en er het een en ander heeft gezien. In die zin bestaat Brentwood, als werkelijke buitenwijk van L.A. Tegelijkertijd wordt het werkelijkheidsgehalte van de wijk op verschillende manieren in twijfel getrokken. Omdat ze niet autonoom is, bestaat ze formeel niet en bewoners kunnen volgens Coupland nauwelijks aangeven waar hun buurt begint en eindigt. Daarnaast wordt Brentwood opgevoerd als een wijk die er alles aan doet om als transparant onderdeel in haar omgeving te verdwijnen, die richtlijnen uitvaardigt voor wat zichtbaar mag zijn en wat verborgen dient te blijven en waar geweld tegelijk aan- en afwezig kan zijn.[7.]

Als droom is Brentwood wel en niet uitgekomen. Het utopische ideaal dat binnen bewaakte grenzen is verwezenlijkt, is een ‘alternative future that *might* have occurred had certain factors not contin - ued unchecked’ (Coupland (1997): p. 148, cursivering DH). Als dystopie, tot slot, geldt Brentwood als een nachtmerrie die aan de Amerikaanse westkust realiteit is geworden en die bovendien als doem-scenario in toenemende mate ook andere delen van de westerse wereld in zijn greep houdt. De gedachte luidt dat wat hier reeds *is* gerealiseerd elders ook wel eens werkelijkheid *zou kunnen worden*. Zo beschouwt Europa de westkust volgens Coupland als waarschuwing. De nieuwe wereld toont de oude waartoe bepaalde ontwikke-

lingen kunnen leiden. ‘The cautionary tales of Brentwood [...] offer examples, and possibly advice’ (ibid: pp. 180-2).

Typeringen van een enkele buitenwijk zijn in het notebook vervlochten met karakteriseringen van een samenleving en cultuur in het algemeen. Afwisselend wordt in- en uitgezoomd. Nu eens vormen details in Brentwood een onderwerp op zich, dan weer zijn ze een exemplarische uitdrukking van een materialistisch en hedonistisch bestaan. Uiteenlopende thema's worden hiertoe met elkaar in verband gebracht, van de zorgvuldige inrichting van de wijk en de vrees voor *sprawling* L.A. tot de uit de hand gelopen roem van Marilyn Monroe en de kwestie O.J. Simpson. Coupland wijdt hieraan eigen observaties en overwegingen, maar ontleent daarnaast veel informatie aan de meest uiteenlopende bronnen. Hij verzamelt advertenties uit de lokale krant *Brentwood News* en citeert artikelen uit *The New York Times* en *Los Angeles Times*, put even gemakkelijk uit diverse (foto)archieven als uit briefjes op het mededelingenbord in de supermarkt en haalt stukken aan uit populaire tijdschriften als *Sports Illustrated*, *People*, *TV Guide*, *Makeover* en *Hello!*, maar ook *Psychology Today*, *The Economist, Sunday Times's Culture* en *The New York Times Magazine*. Deze worden bovendien nog in verband gebracht met passages uit memoires, een biografie van Dean Martin, Nathaneal Wests roman *The Day of the Locust*, Mike Davis' L.A.-studie *City of Quartz* en de menukaart van een lokaal eethuis.

‘Brentwood Notebook’ is een construct, een aaneenschakeling van korte passages, onderbroken door witregels en sterretjes. Het stuk vormt geen lopend geheel, maar vestigt met zijn abrupte overgangen tussen onderdelen juist de aandacht op zijn eclectische karakter. Passages onderscheiden zich doordat lopende tekst wordt afgewisseld door opsommingen en foto's, door verschillen in lettertypen en -grootten, vetgedrukte titels en kopjes in kapitalen. Bovendien zijn sommige passages cursief gedrukt en andere omkaderd en zijn stukken tekst nu eens gecentreerd, dan weer uitgelijnd. ‘Brentwood Notebook’ is geen naadloos weefsel, maar een bonte lappendeken waarvan de naden zichtbaar blijven.

De titel van het stuk geeft in dit opzicht een belangrijk signaal af: het notebook is een aantekeningenschrift. Schetsen vormen daarin een geheel in wording, een geheel dat nog geen eenheid is. ‘Brentwood Notebook’ toont als het ware nog een deel van de arbeid die moet worden verricht, wil een portret van een buitenwijk overtuigen. Het helpt ons gevoeliger te worden voor de wijzen waarop suburbs en hun bewoners in een tekst gestalte krijgen.

6. Een portret op het kruispunt van genres

Een laatste eigenschap waarmee het notebook onze zinnen scherpt, hangt met dit heterogene karakter nauw samen. Het stuk laat zich niet eenvoudig rekenen tot de sociaal- of geesteswetenschappelijke dan wel de literaire traditie. Dat gold ook al voor de raamvertelling in Couplands *Generation X* (1991), die enerzijds deel uitmaakt van een literaire traditie, maar waarvan we het margelexicon en de appendix met statistieken eerder uit handboeken en sociaal-wetenschappelijke studies kennen. Zijn deze verschillende onderdelen in *Generation X* echter nog gemakkelijk te onderscheiden, in het weefsel van 'Brentwood Notebook' zijn de verschillende draden nauwelijks meer te ontwarren.[8.]

Het notebook is een tekst op het kruispunt van genres. Het ontleent elementen aan de culturele geografie, journalistiek en literatuur, maar valt tot geen ervan te reduceren. Als onderzoek naar wat Brentwood Brentwood maakt en bovendien naar wat deze ene buitenwijk ons kan leren over algemener fenomenen en ontwikkelingen is Couplands notebook vooral verwant aan studies van suburbs in de culturele geografie. Daarin wordt het suburbane, met name upper-middle-class landschap vrijwel zonder uitzondering beschouwd als uitdrukking van sociaal-economische verhoudingen. Als symbool dragen de inrichting van wijken, de grootte en stijl van woningen en het aangelegde landschap status uit, als onderdelen van de materiële omgeving helpen ze verschillende groepen in- dan wel uitsluiten. De suburb vormt zo in de meeste artikelen en boeken uit deze discipline een morele en politieke woonomgeving. In een reeks publicaties van James en Nancy Duncan, bijvoorbeeld, zijn velden en, zoals in 'Brentwood Notebook', vooral bomen veel meer dan aantrekkelijke landschappelijke elementen. Ze tonen de 'goede smaak' van de gemeenschap, maken bouwgrond schaarser en houden huizenprijzen hoog, waardoor ze de toegankelijkheid van de buurt effectief beperken. Als kritische lezing van Brentwoods gebouwde omgeving is het notebook echter veel minder systematisch opgebouwd dan studies als deze. Hoewel de Duncans in hun artikel 'The Aestheticization of the Politics of Landscape Preservation' (2001) bijvoorbeeld net als Coupland naast het landschap zelf geschiedenissen, beleidsteksten, advertenties en krantenartikelen opvoeren, smeden zij deze fragmenten in een lopend betoog tot een eenheid. Eerder dan systematische analyse organiseert fascinatie het notebook. Stellingen worden niet verdedigd door een stapsgewijze argumentatie en in plaats van heldere conclusies treffen we metaforische en soms ronduit cryptische suggesties aan - veelal

scherpe typeringen, maar zelden eenduidig.

'Brentwood Notebook' is essayistischer van opzet. Wat betreft de soepele verteltrant en virtuoze retoriek is het verwant aan James Kunstlers *Geography of Nowhere* (1993). Beide stukken paren gedetailleerde observatie aan sweeping statements en in beide drukt het grote gebaar betrokkenheid uit, niet alleen met de gebouwde omgeving, maar ook met de samenleving en cultuur waarvan ze het resultaat is. Waar Kunstler zich echter persoonlijk betrokken toont - door bijvoorbeeld de ikvorm te gebruiken en zijn eigen verleden in het betoog te betrekken -, houdt Coupland afstand. Hoewel hijzelf duidelijk de bezoeker en verteller is, wekt hij de suggestie dat Brentwood voor zich spreekt. De wijk is in de meeste zinnen het onderwerp. Ze wordt soms afgewisseld door een algemeen 'men' of niet nader gespecificeerd 'wij', maar zichzelf voert Coupland niet op. In tegenstelling tot in Kunstlers betoog - en bijvoorbeeld ook in het door Coupland geciteerde *City of Quartz* - slaat zijn fascinatie daardoor niet om in verontwaardiging, woede of cynisme. Coupland ridiculiseert en verkettert niet. Hoewel luxe in zijn notebook leegte oplevert en hij in Brentwoods verlangen naar stabiliteit vooral een angstige en krampachtige levenshouding ziet, is zijn toon eerder verwonderd dan beschuldigend.

Objectief is Couplands stuk niet. Hij mag zichzelf dan op de achtergrond plaatsen, in zowel thematiek als vocabulaire is hij nadrukkelijk aanwezig. We herkennen veel van de interessen uit zijn romans, verhalen en essays en zoals zijn beste werk drukt het notebook feilloos de tijdgeest uit. Met zijn interesse in actuele, vooral wereldlijke cultuur staat het in de traditie van het *new journalism* dat in het Amerika van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw furore maakte. Het houdt het midden tussen de journalistieke reportage en het achtergrondverhaal, maar wel uitdrukkelijk met Couplands signatuur. *Hij* leidt de lezer door Brentwood, *hij* selecteert, ordent en interpreteert de achtergrondinformatie die hij heeft verzameld en *hij* associeert fragmenten daaruit met observaties in de wijk. Bovendien valt op dat vrijwel niemand uit de wijk aan het woord komt. In het notebook is Brentwood eerder *zijn* Brentwood dan dat van Brentwoodians.

Een derde traditie waarin we 'Brentwood Notebook' kunnen begrijpen, is de literaire. Het stuk is niet thematisch opgebouwd, zoals op grond van zijn sociaal-wetenschappelijke en journalistieke karakter zou kunnen worden verwacht. Vijf dagdelen vormen de vertelstructuur. Van de ochtend tot de nacht zien we verscheidene bewoners aan ons voorbijtrekken, uitgelicht tegen een decor van on-

der meer planten en bomen, hekken en camera's, fitnessclubs en een begraafplaats. De sfeer die gedurende deze dag wordt opgeroepen, is ambigu - een eigenschap die in de literatuur, in tegenstelling tot het wetenschappelijke betoog en de journalistieke reportage, doorgaans van groot belang wordt geacht. Brentwood is comfortabel, maar er worden lege levens geleid. Het bestaan is er verleidelijk, maar stoot tegelijkertijd af, omdat over deze schitterende omgeving een schaduw ligt. De wijk wil doen geloven dat er niets aan de hand is, maar slaagt er niet in onderliggende onrust, angst en geweld voor altijd aan het gezicht te onttrekken.

Deze sfeer wordt op verschillende wijzen neergezet. In Brentwood is groen bijvoorbeeld niet alleen de kleur van het luxe, landelijke wonen, maar ook van de dood. Niet alleen eucalyptussen, tennisbanen en Jeeps, ook de jurk en de sjaal van de begraven Marilyn Monroe zijn groen. Bovendien garanderen bomen en planten Brentwoods bucolische imago niet alleen door transformatorhuisjes te maskeren, ze worden ook ingezet om de plaats waar Nicole Brown Simpson en Ronald Lyle Goldman zijn vermoord, aan het gezicht te onttrekken. Ze kleuren goed bij het groene hek dat die plek afschermt. Gaandeweg raakt de kleur groen besmet: door de associatie met de dood draagt ze in het notebook bij aan suspense.

Ook de vertelstructuur zorgt voor een oplopende spanning. In Brentwood wordt het letterlijk en figuurlijk langzaam donker. Als de dag op zijn eind loopt, nadert de dood van Monroe. Doordat haar laatste uren hun schaduw werpen over dezelfde vierde augustus zoveel jaar later, kent ‘Brentwood Notebook’ een spanningsboog die in literaire verhalen en romans over suburbia eerder regel dan uitzondering is. Ogenschijnlijk kalme en ordelijke suburbs gaan veelvuldig gebukt onder een naderend onheil. Soms voltrekken rampen zich onverwacht, maar in de meeste verhalen lijken ze onafwendbaar. Van meet af aan is het in perfect suburbia niet pluis. Het is een kwestie van tijd voor het misgaat.

Er zijn voorbeelden te over. In Richard Yates' *Revolutionary Road* (1961) stelt de verteller dat het pastelkleurige Revolutionary Hill Estates ‘had not been designed to accommodate a tragedy. [...] A man running down these streets in desperate grief was indecently out of place’. Toch is de suburb al voordat de Wheelers er komen wonen naast ‘invincibly cheerful’ ‘perfectly dreadful’. Zelfs 's nachts mag het licht er sprookjesachtig zijn en mogen het gelach, het applaus en de strijkorkestjes op televisie zorgen voor muzikale begeleiding, van meet af aan is duidelijk dat het in ‘toyland’ dra-

matisch fout zal gaan (zie Yates (2001): pp. 29, 323). De spanning zit er ook in John Cheevers *Bullet Park* (1967) al snel goed in. Het lot van verscheidene bewoners doet de naam van de suburb eer aan. Al in het eerste hoofdstuk schiet iemand zichzelf in zijn eigen tuin dood en overlijdt een ander doordat hij tijdens een *barbecue party* aan Redburn Circle vlam vat. De sfeer wordt gaandeweg grimmiger. Een forens wordt onder een trein gezogen, een hulpeloze schildpad wordt met grof geweld afgemaakt en een van de hoofdpersonages probeert een willekeurig slachtoffer in de kerk op het altaar in brand te steken. Om uiteindelijk alles even 'wonderful, wonderful, wonderful, wonderful' te vinden als altijd is een flinke dosis medicijnen onontbeerlijk. In Jeffrey Eugenides' *The Virgin Suicides* (1993) en Alice Hoffmans *Local Girls* (1999) voltrekt het noodlot zich stiller. De vijf zusjes in Eugenides' roman beroven zich in de beslotenheid van hun eigen huis van het leven. Iedereen ziet het aankomen, maar niemand kan er iets aan doen. In Hoffmans roman wordt het noodlottige decor gevormd door het ingetogen Franconia, 'the suburb where we were doomed to live,' aldus hoofdpersonage Gretel Samuelson (Hoffman (2000): p. 31). Er worden niet alleen zelfmoorden gepleegd, de dood ligt er ook in de vorm van drugsverslaving op de loer.

Ondanks de 'literaire' spanningsboog die 'Brentwood Notebook' deelt met romans als deze, vertelt het stuk geen verhaal. In de verzameling fragmenten zouden we hooguit de rode draad van momenten uit Monroes laatste dag een verhaal kunnen noemen. De rest van het stuk is een aaneenschakeling van geïsoleerde momenten uit Brentwoods geschiedenis, observaties, achtergronden, citaten, stellingen en overwegingen. Wat hierdoor ontbreekt, wordt duidelijk als we het notebook vergelijken met twee romans waarin over suburbane in- en uitsluiting, angst voor verandering en geweld wel een verhaal wordt verteld: Gloria Naylors *Linden Hills* (1985) en T. Coraghessan Boyles *The Tortilla Curtain* (1995). *Linden Hills* verhaalt van een suburb die in veel opzichten een zwart, *African American* evenbeeld is van Couplands Brentwood. Wie woont in Linden Hills heeft het gemaakt en beschermt wat is bereikt zoveel mogelijk tegen invloeden van buitenaf. Hoewel net als in Brentwood niemand kan aangeven wat de precieze grenzen van de wijk zijn, worden deze angstvallig bewaakt, zowel tegen de uitbreiding van een nabijgelegen arme wijk als tegen zwervers. Bovendien betalen de inwoners van Linden Hills net als Brentwoodians voor hun luxe en veilige bestaan een hoge prijs. Onder het schitterende oppervlak gaat leegte schuil en ook in deze wijk heerst de dood. Bewoners plegen zelf-

moord of komen onder bizarre omstandigheden om het leven. Het geweld dat ook hier angstvallig wordt opgeborgen, komt uiteindelijk onvermijdelijk tot uitbarsting.

Net als in ‘Brentwood Notebook’ staan persoonlijke tragedies model voor het onheil in de wijk als geheel. Een groot verschil is dat in *Linden Hills* het perspectief niet alleen bij de buitenstaander ligt, maar ook bij inwoners zelf.[9.] Kijken we met hen mee, dan blijken verschillende bewoners om verschillende redenen met elkaar op gespannen voet te staan. Brentwood is *noir*, in de schaduw over Linden Hills worden verschillende tinten uitgelicht die suburbane levens op uiteenlopende wijzen kleuren.

Ook in Boyles *The Tortilla Curtain* hebben inwoners van een welvarende suburb verschillende, soms tegenstrijdige belangen. Belangrijker voor de vergelijking met ‘Brentwood Notebook’ is echter dat de buitenstaander in deze roman niet een bezoeker is die een dagje komt kijken, maar de buitengeslotene - illegale Mexicaanse immigranten in dit geval. Afwisselend krijgen we het chique Arroyo Blanco Estates in de heuvels buiten L.A. te zien door de ogen van inwoners en de door hen gevreesde arme immigranten. Met elke perspectiefwisseling verandert de wereld radicaal. Kijken we bijvoorbeeld met de rijke makelaarster Kyra mee, dan zijn Mexicanen bedreigende, gezichtsloze gedaanten aan de randen van ons blikveld. Zien we de wereld door de ogen van de arme Cándido, dan vormen buitenwijkbewoners de bedreiging, omdat ze met hun grote auto's immigranten aanrijden en hen kunnen aangeven bij de vreemdelingendienst. Tegelijkertijd bieden zij echter de kans op een beter bestaan, omdat alleen zij voor goedkope arbeidskrachten klusjes hebben, zoals het bouwen van hekken en muren. Naast het luxe, maar angstige leven in de buitenwijk is het vooral dit paradoxale bestaan van immigranten als Cándido dat in Boyles roman tot leven komt. Het verhaal neemt de lezer mee in de doffe ellende van de illegale Mexicaan en maakt pijnlijk duidelijk hoe armoe en uitzichtloosheid ervoor zorgen dat hij hoopt te mogen bouwen aan de muur die hem buitensluit.

Waar *The Tortilla Curtain* de lezer mogelijkheden biedt verschillende standpunten in te nemen, houdt Coupland afstand. Hoewel ‘Brentwood Notebook’ eigenschappen deelt met romans als die van Boyle en Naylor, brengt het geen identificatieproces op gang. Naarmate het donkerder wordt, wordt de ambigue sfeer in de wijk dreigender, maar doordat het notebook geen verhaal vertelt en geen personages opvoert, blijft die dreiging abstract. Couplands stuk wekt verwachtingen om deze vervolgens doelbewust niet waar te

maken. Op geraffineerde wijze speelt het met conventies uit literatuur, journalistiek en geografie. Tot op zekere hoogte houdt het zich aan de regels die in verschillende genres impliciet gelden. Tegelijkertijd lapt het die aan zijn laars en speelt het afspraken uit verschillende disciplines tegen elkaar uit. Zo confronteert het notebook ons als lezer met wat we nu precies *verwachten* van diverse soorten teksten en met wat deze *doen* om ons op een bepaalde manier voor zich te winnen.

7. Conclusie

In een zogenoemde postsuburbane tijd onderscheidt ‘Brentwood Notebook’ in megalopolis L.A. een fascinerend suburbaan eilandje. Couplands Brentwood is een chronotoop die in verscheidene gedaanten zowel plaats, tijd als identiteit problematiseert. Het is een in zichzelf gekeerde non-place die geobsedeerd haar grenzen bewaakt - tegen groeiend, chaotisch en onvoorspelbaar L.A., tegen aandacht van de media en in hun kielzog van nieuwsgierige buitenstaanders en vooral tegen de onderbedeelde Ander. De wijk beschermt een luxe, maar leeg leven, in een gemeenschap die slechts in het defensief de gelederen weet te sluiten. Wat in Brentwood is bereikt, laat veel te wensen over. In een turbulente omgeving willen stilstaan, eist zijn tol.

De vraag of Couplands notebook deze buitenwijk al dan niet accuraat weergeeft, is niet zinvol. Die naar de wijze waarop ze precies totstandkomt des te meer. Het stuk wekt de indruk een verslag te zijn van een bezoek aan de wijk, maar mobiliseert veel meer dan slechts observaties ter plaatse. Met behulp van klassieke vertellingen over suburbia wordt Brentwood neergezet als een ideale, zowel utopische als dystopische buitenwijk. Op diverse wijzen wordt in twijfel getrokken of de wijk wel bestaat, en zo ja, of op deze afgegrensde plek, in dit geïsoleerde heden, nu een droom of juist een nachtmerrie werkelijkheid is geworden. Coupland haalt voor dit portret veel overhoop. Hij put uit archieven, verzamelt advertenties en citeert uit kranten, tijdschriften, memoires, een roman en een sociaal-wetenschappelijke studie. Doordat hij deze uiteenlopende passages bovendien niet tot een naadloos geheel smeedt, blijft zichtbaar hoeveel werk er wordt verzet voor een portret van een enkele buitenwijk.

De arbeid die wordt verricht, plaatst het stuk tot slot op het kruispunt van genres. Het hoort thuis in journalistiek, culturele geografie noch literatuur, maar ontleent aan alle drie strategieën.

Verschillende genreconventies worden binnengehaald en tegen elkaar uitgespeeld. Dat is verwarrend, omdat het ons verwachtingspatroon verstoort. Als hybride wekt ‘Brentwood Notebook’ indrukken die doorgaans worden toegeschreven aan verschillende soorten teksten, zoals bijvoorbeeld de zakelijke, persuasieve en artistieke die J.J.A. Mooij in *Idee en verbeelding* (1981) onderscheidt. Als journalistieke reportage *registreert* het, wekt het de indruk een betrouwbare overdracht van feiten te zijn. Als geografische studie *betoogt* het, wil het overreden, overtuigen. Als literair werk wekt het de indruk dat er iets is *gemaakt*, een object, in Mooijs termen, dat naast de kennis die het overdraagt en de effecten die het teweegbrengt ‘zelfstandige waarde pretendeert te bezitten’ (Mooij (1981): p. 2). Tegelijkertijd suggereert het notebook een suburbane werkelijkheid te *beschrijven, bepleit* het deze op een bepaalde manier te *interpreteren* en *roept* het een bepaalde werkelijkheid *op.* Als tekst die een buitenwijk op deze wijzen weet neer te zetten, is Couplands stuk een waardevolle bijdrage aan de verbeelding van suburbia. Het schetst een beeld dat we nog niet kenden en vraagt bovendien aandacht voor hoe het in elkaar steekt. Misschien overtuigt alleen een verwarrend portret als dit ons ervan dat de suburbane droom aan het eind van de twintigste eeuw tegelijk springlevend is *en* ten dode is opgeschreven.

Literatuur

Achterhuis, H. (1998), *De erfenis van de utopie.* Amsterdam: Ambo.
Banham, R. (1971), *Los Angeles. The Architecture of Four Ecologies.* London: Allen Lane.
Baudrillard, J. (1995) *America.* New York: Verso.
Benton, S. (1991), 'Gender, Sexuality and Citizenship', in: G. Andrews (ed.), *Citizens and Responsiblities.* London: Lawrence & Wishart, 151-163.
Boomkens, R. (1998), *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid.* Rotterdam: NAI-publishers.
Cauter, L. de (1995), *Archeologie van de kick.* Amsterdam: De Balie/Van Halewijck.
Cheever, J. (1969), *Bullet Park.* New York: Ballantine Books.
Coraghessan Boyle, T. (1995), *The Tortilla Curtain.* Londen: Penguin Books
Coupland, D. (1995a), *Generation X: Tales for an Accelerated Culture.* London: Abacus.
Coupland, D. (1995b), *Life after God.* London: Simon and Schuster.
Coupland, D. (1997), *Polaroids from the Dead.* London: Flamingo.
Davis, M. (1992), *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles.* New York: Vintage.
Dowall, D.E. (1980), An examination of poplation growth-managing communities. *Policy Studies Journal* (9) 414-427.
Duncan, J.S. & N.G. Duncan (2001), 'The Aestheticization of the Politics of Landscape Preservation'. *Annals of the Association of American Geographers, 91 (2)*, 387-409.
Eugenides, J. (2000), *The Virgin Suicides.* New York: Warner Books.
Fishman, R. (1987), *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia.* New York: Basic Books.
Hoffman, A. (2000), *Local Girls.* New York: Berkeley Books.
Huxley, A. (1975), *Brave New World.* Harmondsworth: Penguin Books.
Jackson, K.T. (1976), 'The Effect of Suburbanization on the Cities', in: P.C. Dolce (ed.), *Suburbia: The American Dream and Dilemma.* New York: Anchor Press.
Kumar, K. (1987), *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times.* Oxford: Basis Blackwell.
Kunstler, J.H. (1994), *The Geography of Nowhere.* New York: Touchstone.
Lasch, C. (1979), *The Culture of Narcissism.* New York: Warner Books.

Logan, J.R. (1978). Growth, Politics, and the Stratification of Places. *American Journal of Sociology* (84), 404-416.
Logan, J.R. & Molotch, H. (1987), *Urban Fortunes.* Berkeley, California: University of California Press.
Maurer, R.C. & Christenson, J.A. (1982), Growth and Nongrowth Orientations of Urban, Suburban and Rural Mayors: Reflections on the City as a Growth Machine. *Social Science Quarterly* (63), 350-358.
Mooij, J.J.A. (1981), *Idee en verbeelding: filosofische aspecten van de literatuurbeschouwing.* Assen: Van Gorcum.
Naylor, G. (1986), *Linden Hills.* New York: Penguin Books.
Rowe, P.G. (1991), *Making a Middle Landscape.* Massachusetts: MIT Press.
Yates, R. (2001), *Revolutionary Road.* London: Methuen.

Eindnoten:

1. Dit artikel is een voorpublicatie uit het proefschrift *Tijd voor suburbia: De Amerikaanse buitenwijk in wetenschap en literatuur*, dat in november 2003 bij uitgeverij Van Gennep zal verschijnen. De redactie van *De Gids* heeft met toestemming van de auteur enkele passages geschrapt of aangepast, om de tekst beter begrijpelijk te maken als afzonderlijk artikel.
2. Zie bijvoorbeeld Dowalls 'An Examination of Population Growth-Managing Communities' (1980), Logans 'Growth, Politics and the Stratification of Places' (1978), Logan en Molotch' *Urban Fortunes* (1987) en Maurer en Christensons 'Growth and Nongrowth Orientations of Urban, Suburban and Rural Mayors' (1982).
3. Kenneth Jackson haalt in zijn bijdrage aan de bundel *Suburbia* (1976) zelfs een suburbane rabbi aan die bekent dat in zijn jeugd in Brooklyn het chique Five Towns op Long Island nog meer dan Israël het beloofde land representeerde (zie Jackson (1976): p. 92).
4. Zie onder andere Huxley (1975): pp. 30, 38, 50, 51 en 172. Illustraties uit de utopische traditie wil ik beperken tot *Brave New World* (1932). Niet alleen als utopie, maar vooral ook als dystopie vertoont het parallellen met '*Brentwood Notebook*'. Een saillant detail in dit verband is dat Huxley voordat hij *Brave New World* schreef een maand doorbracht aan de Amerikaanse westkust. Naar verluidt leverde het leven daar ingrediënten voor zijn dystopische roman.
5. Net als ideaal suburbia heeft de utopie een dergelijke omgeving nodig als negatief referentiepunt. 'De utopie,' schrijft Achterhuis, 'bestaat bij gratie van de apocalyps, het geluk straalt des te schitterender als men het vergelijkt met rampspoed en ellende' (Achterhuis (1998): p. 90).
6. 'Nimby' is de afkorting van de uitdrukking 'not in my backyard'.
7. Het werkelijkheidsgehalte van de wijk wordt ook in kortere typeringen gethematiseerd. In een passage over de dood van Marilyn Monroe associeert Coupland het moment waarop zij twijfelt of ze de pillen zal slikken met 'Brentwood dreaming, dreaming whether or not to live or die' (Coupland (1997): p. 176). Een ander voorbeeld dat ook met roem te maken heeft, ontleent Coupland aan Ned Wynns memoires *We Will Always Live in Beverly Hills*. Daarin wordt een Bret Easton Ellis-achtige discussie gevoerd over de vraag of sterren wel echte mensen zijn. Dat iemand in Brentwood woont, garandeert niet dat iemand ook echt bestaat:
   'He looked at me and made a face. "Is your dad Van Johnson or not?" he demanded.
   "He's my stepfather," I said. "Keenan Wynn's my father." I waited for the awe, the *homage.* Never heard of that guy. My sister's big on movie stars, but I don't care about them one *iota*. They're all phonies, anyway, not real people."
   I felt my skin prickle.
   "They are so real," I said.
   "*Sure* they are," he said. I swallowed and my eyes started to sting.
   "My dad is real," I choked. "He lives in Brentwood"' (ibid: p. 161).
8. Wie het notebook leest als slotstuk van *Polaroids from the Dead* is mogelijk al gevoelig voor genrekwesties voordat hij begint aan het stuk over Brentwood. Niet alleen komen in de bundel heel verschillende thema's aan de orde, ook de vormen waarin deze uitdrukking krijgen,

verschillen enorm. De bundel bevat onder meer een serie fictionele verhalen over bezoekers aan een concert van Grateful Dead, een impressie van een ontmoeting met een journalist, ansichtkaarten, herinneringen aan Vancouver, een brief aan het overleden grunge-idool Kurt Cobain en een reeks zogenoemde *microstories*, fictionele verhaaltjes van hooguit drie pagina's over uiteenlopende onderwerpen.

9. Belangrijke personages zijn twee arme jongens die in de wijk klusjes opknappen, een jongeman die op het punt staat een heilloos huwelijk te sluiten, een rijke jonge vrouw die zichzelf van het leven berooft, een vrouw die door haar man in een kelder is opgesloten en een grootgrondbezitter die als geen ander weet wat er mis is in deze gemeenschap.

Piet Meeuse

Booming business
Over de explosie als symptoom en symbool

> *Den ersten Zeichen folgte bald eine ungeheuere Menge; so kündet sich das Sieden des Wassers durch ein leichtes Perlen an. Die kritische Temperatur ist erreicht. [...] Gleichzeitig nehmen die Explosionen zu. Die Welt wird unheimlich.*
> Ernst Jünger, *Zahlen und Götter, iii*

1

Het is nu een beetje passé geloof ik, maar het was een overbekend cliché uit de reclame: de naar alle kanten uiteenspattende wolk waarin winkeliers hun stuntprijzen presenteren - een visuele knal, uitgedrukt in scherpe zigzaglijnen, met een vet getal in het centrum van de explosie. Dat de markt een slagveld is en dat de prijzen het zware geschut vormen waarmee veldslagen worden uitgevochten, was daarin voorbeeldig uitgedrukt. Wie een slag wil winnen in de prijzenoorlog moet zijn prijzen flink laten ‘knallen’. En meer in het algemeen: wie de aandacht wil trekken, moet voor vuurwerk zorgen. Verbaal, visueel - of desnoods letterlijk.

Het feit dat de term ‘vuurwerk’ zo'n brede metaforische betekenis heeft gekregen, zegt eigenlijk genoeg: blijkbaar oefent alles wat knalt, flitst en uit elkaar spat een onweerstaanbare aantrekkingskracht op ons uit. De explosie, als het summum van dynamiek en energie, is een vertrouwd element in de hedendaagse beeldcultuur, en misschien wel het embleem bij uitstek van een wereld die uit haar voegen barst. Een teken van vitaliteit? Of een onheilspellend omen van onbeheersbare catastrofes?

Toen op 11 september 2001 het tweede vliegtuig zich in de tweede WTC-toren boorde, en een seconde later aan de andere kant explodeerde in de vorm van een reusachtige vuurbal, kon je voorspellen dat die beelden nog wekenlang op alle tv-zenders ter wereld herhaald zouden worden. Het waren schokkende beelden, en toch waren ze ons niet vreemd. In een eindeloze serie oorlogs- en rampen-

films die elkaar probeerden te overtroeven in spectaculaire explosies was de filmindustrie, met Hollywood voorop, al zo lang op dergelijke gebeurtenissen vooruitgelopen, dat ze voor de gemiddelde tv-kijker en bioscoopganger eigenlijk niets nieuws boden. Alleen was het nu menens.

De cultus van de verbeelde explosie, die decennialang de bioscoopkassa's had laten rinkelen, culmineerde nu op een onverwachte manier in de wereldwijd en live uitgezonden beelden van deze explosie, een schokkende historische gebeurtenis die de kwetsbaarheid van het machtigste land ter wereld aan het licht bracht. In één klap was zowel de macht als de onmacht van superieure technologie gedemonstreerd.

En in de gretigheid waarmee die beelden keer op keer werden herhaald zat ongetwijfeld ook iets dubbelzinnigs, iets verlekkerds. Schrik, ongeloof en afschuw konden niet verhelen dat het sensationele en spectaculaire beelden waren, die je toch ook wel wílde zien. Het huiveringwekkende heeft ontegenzeggelijk iets onweerstaanbaars - zoals een zere tand die je tong toch niet met rust kan laten.

2

Het is geen menselijke uitvinding: inslagen van meteorieten en angstaanjagende explosies van vulkanen moeten mensen van het begin af aan periodiek hebben opgeschrikt. Ook wat dit betreft hebben we de kunst afgekeken van Moeder Natuur.

Waarschijnlijk waren het de Chinezen - misschien alchemisten, op zoek naar het ‘levenselixir’ - die het buskruit en het vuurwerk uitvonden. Een precieze datum is niet bekend. Het zal wel per ongeluk zijn geweest, en de kans is groot dat er slachtoffers bij zijn gevallen. Des te merkwaardiger dat men het blijkbaar toch niet kon laten het nog eens te proberen. En nóg eens, net zo lang tot er een interessante toepassingsmogelijkheid voor werd gevonden. In 1232, lees ik in een encyclopedie, werd voor het eerst een ‘raket’ (een soort vuurpijl) gebruikt tegen de Mongoolse belegeraars van de stad Kai-fungfu. En als ongeveer een eeuw later het buskruit ook zijn intrede doet in de Europese oorlogvoering, is het knallen niet meer van de lucht. Het werd een belangrijke factor in de Europese koloniale expansie van de zestiende en zeventiende eeuw. Het succes daarvan berustte zeker ook op de vuurwapens die Portugezen, Spanjaarden, Engelsen en Nederlanders een militair overwicht verschaften op inlanders die zich met pijl en boog moesten behelpen. Het is dus niet zo heel vergezocht om te stellen dat de wereldwijde dominantie van het chris-

telijke Europa niet in de laatste plaats te danken was aan de militaire techniek van de explosie. Over de hele wereld knalden de kanonnen in naam van de christelijke beschaving, en de explosies namen niet alleen sterk in aantal, maar ook in kracht toe. Bovendien bleek de explosieve kracht van springstoffen niet alleen in de oorlogvoering, maar later ook in de mijnbouw en de wegenbouw heel effectief. Zo baanden explosies letterlijk en figuurlijk de weg voor nieuwe toepassingen.

In de negentiende eeuw kreeg de explosie een heel nieuwe dimensie. Haar vernietigende kracht bleek ook op een andere manier bruikbaar: de explosie werd getemd en gemechaniseerd. Door het gereguleerd laten ontploffen van een gasmengsel vond de Fransman Lenoir in 1859 een nieuwe manier uit om energie in beweging om te zetten: de explosiemotor was geboren, en werd vervolgens door Duitsers en Fransen geperfectioneerd. Dat principe van de gecontroleerde, seriële explosie wordt sindsdien gebruikt in miljoenen motoren die auto's, schepen, vliegtuigen, pompen en alle mogelijke andere werktuigen aandrijven. En je kunt dus met recht zeggen dat de dynamiek van de moderne wereld voor een belangrijk deel is terug te voeren op deze mechanisering van de explosie.

Ondertussen werd de explosieve kracht van wapentuig nog voortdurend opgevoerd. Dat culmineerde in de twintigste eeuw in de uitvinding van de atoombom, en kort daarop de waterstofbom. Daarmee was een grens bereikt: de Tweede Wereldoorlog werd beëindigd met een paar explosies die zo'n verschrikkelijke uitwerking hadden dat de dreiging van een Derde Wereldoorlog sindsdien onherroepelijk ook het spookbeeld oproept van de totale vernietiging.

Daar komt nog iets anders bij: in diezelfde negentiende eeuw waarin de explosie werd gemechaniseerd, werd ook de vervaardiging en de reproductie van beelden gemechaniseerd: door de uitvinding van fotografie en cinematografie ontstond een nieuwe beeldcultuur, die in de twintigste eeuw nog met televisie en video werd verrijkt. Beelden van om het even wat konden naar believen vermenigvuldigd en verspreid worden, en in deze explosie van (mechanisch vervaardigde) beelden speelden ook beelden van explosies hun rol. Zo kregen vooral de beelden van atoomexplosies een niet te onderschatten symbolische betekenis, en een apocalyptische lading: het feit dat bijna iedereen via die beelden getuige is geweest van de nucleaire vernietigingskracht heeft zeker bijgedragen aan het (tot dusver) voorkomen van een Derde Wereldoorlog.

3

Al ruim voordat de fotografie haar intrede deed, werden explosies verbeeld in schilderijen en gravures van veld- en zeeslagen, en soms werden zulke explosies gevierd als heldendaden (zoals die waaraan Van Speyk - ‘Dan liever de lucht in!’ - zijn roem ontleende). Maar pas door de reproductietechnieken van fotografie en film - en de snelle en massale verspreiding van zulke beelden - raakten we zo vertrouwd met afbeeldingen ervan, dat de explosie een betekenisvolle metafoor is geworden die op alle mogelijke manieren wordt gebruikt.

Ik wees al op het commerciële gebruik in reclameaanbiedingen (waarin allerlei varianten met ‘knal’ - kiloknaller, knalprijzen - een luidruchtige rol spelen), maar je zou ook kunnen denken aan alle manieren waarop in overdrachtelijke zin gesproken wordt van explosies: zo spreekt men over ‘een explosieve bevolkingstoename’ of over ‘de explosieve situatie in het Midden-Oosten’, maar ook over ‘prijsexplosies’ en ‘loonexplosies’. En als iemand in een woedende tirade uitbarst, heet het dat hij ‘ontploft’.

Alles wat in korte tijd een spectaculaire ontwikkeling doormaakt en naar een climax toe groeit, kan als ‘explosie’ worden aangeduid. In de sport heeft de term ‘explosiviteit’ zelfs een positieve betekenis gekregen: sportlieden die in staat zijn tot een plotselinge en beslissende versnelling of krachtsinspanning kunnen rekenen op onze bewondering. En ook het zogenaamde ‘pieken’, het leveren van topprestaties op het juiste moment, is een aspect van wat je een *cultus van de explosie* zou kunnen noemen. Die is niet alleen in de sport te bespeuren, maar komt daar wel op een bijzondere manier tot uiting, zowel in de sportbeoefening als in de beleving van de toeschouwers. En het zou me niet verbazen als die algemene fascinatie voor explosieve fenomenen, voor de overtreffende trap in allerlei opzichten, voor het ultieme en het extreme, de belangrijkste reden is voor het feit dat sport in het algemeen zich, in een eeuw tijd, van een betrekkelijk marginale vorm van vrijetijdsbesteding heeft ontwikkeld tot de belangrijkste vorm van massacultuur. Het is de geritualiseerde vorm bij uitstek van ‘tot het uiterste gaan’.

Maar is het niet overdreven om van een cultus van de explosie te spreken? Het metaforisch gebruik van de term is misschien misleidend. Een echte explosie is in de eerste plaats gevaarlijk. En imponerend. Iets dat zowel schrik als ontzag inboezemt, omdat het een plotselinge, radicale breuk met de bestaande situatie betekent. Daarom is het ook een betekenisvol moment.

Bovendien zit er een esthetisch aspect aan, dat bijvoorbeeld de wereldwijde populariteit van vuurwerkshows verklaart. Omdat hier het onmiddellijke gevaar ontbreekt, kan er ook van genoten worden. En dat geldt voor alle beelden van explosies. Ontploffingen bleken heel fotogeniek en dus werden ze met graagte in beeld gebracht. De commerciële media lustten er wel pap van: geen goeie oorlogs- of actiefilm zonder een serie flinke ontploffingen. In Hollywoodproducties ontwikkelde zich een complete esthetiek van de explosie (in bij voorkeur vertraagde beelden), die je ook zou kunnen beschouwen als een substituut voor de porno die de officiële filmindustrie zich in het puriteinse Amerika niet kan veroorloven. Het is, naast alle obligate vuistgevechten en schietpartijen, de meest kitscherige vorm van geweldsporno - en een doorzichtige metafoor voor al die orgasmen die ze niet in beeld mogen brengen.

Zonder nu meteen Freud weer van stal te halen, is het wel duidelijk dat de explosie als beeld ook appelleert aan seksuele lustgevoelens. De manier waarop ze in actiefilms worden gebruikt, beantwoordt aan de psychologische dynamiek van het opwekken en opvoeren van de spanning tot een hoogtepunt, waarna ontlading volgt in de vorm van (liefst een serie) explosies. Ik wil niet beweren dat elke geslaagde thriller of actiefilm eigenlijk een sublimatie is, of een substituut voor een geslaagde coïtus, maar het feit dat ze hetzelfde grondpatroon vertonen moet wel iets van de aantrekkingskracht en de populariteit van die genres kunnen verklaren. Dat patroon is niet alleen terug te vinden in de structuur van spannende verhalen met een explosieve ontknoping, maar ook in de opbouw van theater- en tv-shows met een spetterende apotheose. En in de hartstocht waarmee sport wordt beleefd, zie je hetzelfde: het ‘opladen’ voor de wedstrijd, het oplopen van de spanning in de wedstrijd, en de enorme ontlading van emoties die bijvoorbeeld het beslissende doelpunt teweeg kan brengen.

De aantrekkingskracht die beelden van explosies op ons uitoefenen, is ongetwijfeld terug te voeren op tegenstrijdige emoties als angst en verlangen. Angst voor het plotselinge, het overrompelende en verwoestende. Voor het verlies van controle misschien, dat in de explosie op de meest directe manier is verbeeld: het uit elkaar spatten van het bekende en vertrouwde betekent een radicale *breuk met het bestaande.* Waarna alles anders zal zijn, en alles opnieuw moet beginnen.

Maar juist daarom kan het ook een moment zijn waarnaar hartstochtelijk verlangd wordt: het verlangen naar een nieuw begin, een

schone lei. Of het verlangen te ontsnappen aan jezelf.

Zo kan de explosie ook het symbool worden van de finale bevrijding. Hetzij uit een uitzichtloze politieke situatie (voor de plegers van bomaanslagen), hetzij uit een als verstikkend ervaren cultuur (zoals voor avant-gardistische kunstenaars). Of uit het dwangbuis van de dagelijkse sleur, zoals dat in de popcultuur op allerlei manieren wordt uitgedrukt. (In de adolescentenmythe van ‘seks, drugs & rock-'n-roll’ bijvoorbeeld: de hang naar roes en extase - ‘uit je dak gaan’, het gebruik van XTC, en in het verheerlijken van allerlei extreme ervaringen en kicks.)

Maar het is ook een psychologisch gegeven dat tegendelen bij elkaar horen, en elkaar onvermijdelijk oproepen. Zoals zwart en wit, dag en nacht, begin en einde niet zonder elkaar kunnen bestaan - zo is het misschien ook onvermijdelijk en noodzakelijk dat in een samenleving waarin alles maakbaar wordt geacht, en alle energie gericht is op *organiseren, maken* en *bouwen*, op *beheersing* en *controle*, automatisch ook het tegendeel daarvan wordt opgeroepen: *kapotmaken, doorbreken, vernietigen.* Dan is het symbolische belang van de explosie misschien te begrijpen als de noodzakelijke tegenhanger van onze dwangmatige behoefte aan controle en beheersing, aan zekerheid en veiligheid. De angst voor, en het verlangen naar de explosie completeren elkaar.

4

Te midden van alle beelden van explosies nemen die van nucleaire explosies een bijzondere plaats in. Ik zal vast de enige niet zijn voor wie zulke beelden de meest indrukwekkende zijn: onheilspellend, angstaanjagend, maar ook van een huiveringwekkende schoonheid, met de ringen die zich vormen om de karakteristieke paddestoelwolk. Het imposante van dat schouwspel zal ook te maken hebben met de traagheid waarmee zulke wolken zich vormen. Dat heeft iets majesteitelijks, al is het in feite een soort gezichtsbedrog. De explosie zelf is alleen een verblindende lichtflits en een verscheurende knal waarvan je de echo's kunt horen als je er ver genoeg van verwijderd bent om te overleven. Het visuele effect is dus iets heel anders dan de explosie zelf: de imposante wolk is slechts een gevolg.

Huiveringwekkender nog is de reusachtige, oplichtende koepel die zich vormt bij de explosie van een waterstofbom. Een aanblik van onwereldse, spookachtige schoonheid, maar vergiftigd door het besef dat dit de schoonheid is van de totale vernietiging. Als ik zulke beelden zie, schieten mij onwillekeurig altijd de beroemde regels

van Rilke te binnen: ‘Denn das Schöne ist nichts/ Als des Schrecklichen Anfang...’ Een beetje te onpas eigenlijk, want Rilke had het in zijn *Duineser Elegien* helemaal niet over de schoonheid van explosies. Maar dat schoonheid en verschrikking ook in dit geval nauw verbonden zijn, is onmiskenbaar.

Dankzij dezelfde wetenschap die de nucleaire vernietigingswapens mogelijk maakte, weten we inmiddels ook dat de miljarden sterren die om ons heen in een onbevattelijk groot heelal bestaan, in feite niets anders zijn dan continue nucleaire explosies, waarbij onvoorstelbare hoeveelheden energie vrijkomen. Sterker nog: als de huidige theorieën over het ontstaan van het heelal juist zijn, is de hele natuur - dat wil zeggen al het bestaande - niet alleen ontstaan uit één verbijsterende oerexplosie, de big bang, maar is die explosie eigenlijk nog steeds aan de gang. Met andere woorden: het moderne, natuurwetenschappelijke wereldbeeld is niets anders dan het beeld van een explosie - het uitdijend heelal.

Een betere illustratie van de centrale betekenis van de explosie als beeld lijkt me niet mogelijk. De hele astronomie (en dus ook de moderne kosmologie) is gebaseerd op een fysica waarin alles draait om de contractie en de explosie van onvoorstelbare massa's materie. We leven volgens de huidige inzichten midden in een kosmische explosie, en dat tart eigenlijk elke menselijke verbeelding. Een citaatje uit een folder over het boek *Flash*, van de wetenschapsjournalist Govert Schilling: ‘Gemiddeld eens per dag vindt er ergens in het heelal een explosie plaats waarbij meer energie vrijkomt dan de zon in tien miljard jaar uitzendt. Bij deze explosie worden enorme hoeveelheden gammastraling uitgezonden, de meest energierijke straling die er bestaat. Sinds kort is bekend dat deze “gammaflitsen” de zwaarste explosies in de kosmos zijn sinds de oerknal.’

Hallo! Bent u daar nog? Twijfelt u nog aan het vuurwerkkarakter van de kosmos? Wij leven op een sinds kort uitgedoofde splinter van de vonk die onze zon is - en die op haar beurt zal uitdoven. Maar geen nood: voorlopig knalt er nog genoeg...

5

Het leven zelf, bijvoorbeeld. Op een iets kleinere schaal dan de kosmische - die van ons eigen planeetje - is iets eigenaardigs gebeurd, dat bij nader inzien ook het karakter van een explosie heeft. Dat wordt duidelijk als je het beschouwt op de geologische tij dschaal.

Wanneer je de geologische tijdschaal afzet op de bekende tijd-

schaal van de klok met zijn twaalf uren, krijg je het type vergelijking dat ik maar even de ‘vijf-voor-twaalf’-vergelijking noem. Zo kun je bijvoorbeeld de leeftijd van de aarde afzetten op die twaalf uur, en dan constateren dat het leven pas verschijnt om enkele minuten voor twaalf (of daaromtrent; precies weet ik het niet meer). In een documentaire over het ontstaan van het leven kwam ik onlangs weer een variant daarvan tegen: deze keer werd de geschiedenis van het leven op aarde tot één uur teruggebracht, met de mededeling dat de eerste vijftig minuten van dat uur uitsluitend gewijd waren aan de eencelligen. Alle hogere levensvormen zijn dus in de laatste tien minuten ontstaan, en voor de mens blijft er in die verhouding maar een fractie van een seconde over. De conclusie ligt voor de hand: ook de ontwikkeling van het leven op aarde vertoont een explosieve curve.

6

Het is in de loop van de vorige eeuw al zo vaak geconstateerd dat het een cliché is geworden: de curven van alle mogelijke ontwikkelingen (op het gebied van bevolkingsgroei, productiviteit, verkeer, kennis, communicatie, enzovoort) vertoonden zonder uitzondering zo'n steil opgaande lijn in de laatste decennia, dat er maar één conclusie mogelijk was: we leefden in een revolutionaire overgangstijd, een periode van explosieve versnellingen op vrijwel elk terrein. Dat betekende een radicale breuk met het verleden, en een onvoorspelbare toekomst.

Ernst Jünger gebruikte daarvoor in een essay uit 1959 al het beeld van de *Zeitmauer*: de tijd die als gevolg van al die versnellingen steil als een muur oprijst, en waar je niet doorheen kunt kijken. We zaten - en zitten - dus ook wat dat betreft midden in een explosie. En het lijkt wel of de explosie ook het basismodel is van allerlei typisch eigentijdse fenomenen.

In een andere reeks notities (‘Autor und Autorschaft’) maakte dezelfde Jünger de opmerking dat het tegenwoordig makkelijker is een oplage van honderdduizend boeken te bereiken in een maand, dan in tien jaar. Raar maar waar: de omloopsnelheid van nieuwe boeken is dermate verkort dat, als een nieuw boek niet snel een groot succes is, het na een paar maanden uit de schappen verdwijnt, en dus ook nauwelijks meer verkocht wordt. Uitgevers - en zij niet alleen - stemmen hun beleid dus af op die explosieve markt: als iets niet snel een succes is, is het een mislukking.

Het verschijnsel van de hype is een typisch explosiefenomeen:

binnen de kortst mogelijke tijd wordt zoveel mogelijk aandacht gemobiliseerd, geconcentreerd en uitgebuit om een maximale omzet te realiseren - het is de droom van iedere zakenman. En dat is alleen mogelijk met behulp van de publiciteit. Het zijn de massamedia die de hypes zo niet creëren, dan toch mogelijk maken, en omdat elke hype betrekkelijk snel is uitgewerkt, is het dus zaak ze *in serie* te creëren. Wat dat betreft heeft de publiciteitsindustrie veel weg van de explosiemotor: die draait alleen lekker als de explosies elkaar met grote regelmaat opvolgen.

Het gaat in dit geval om een samenballing, een concentratie van publieke aandacht. Alleen wat (of wie) in staat is zo'n ‘kritische massa’ van publieke aandacht te mobiliseren, is commercieel interessant, want zo'n verschijnsel of persoon veroorzaakt de massabewegingen in de markt die grote winst beloven. Dat is ook het geheim van de moderne roem (de *fifteen minutes of fame* die volgens Warhol in principe voor iedereen waren weggelegd, zijn daar een afgeleide van).

En dat geldt niet alleen in de commercie, maar ook in de politiek, die het in de moderne democratieën ook van de publieke aandacht moet hebben. We hebben het hier onlangs meegemaakt met Pim Fortuyn, die in een paar maanden een aardverschuiving in het politieke krachtenveld wist te veroorzaken. Ook dat had alles van een hype, die meer te maken had met zijn flamboyante persoonlijkheid dan met het succes van zijn politieke ideeën.

Ik weet weinig van de natuurkundige aard van explosies. Is het niet een kwestie van het verdichten van massa's tot een kritische grens wordt overschreden, waardoor een snelle chemische reactie wordt ontketend? Het zou interessant zijn om eens na te gaan in hoeverre de fysische wetten die explosies veroorzaken ook van toepassing zijn - of beter: hun parallellen hebben - op sociologisch gebied.

De hype is in elk geval een goed voorbeeld van zo'n massieve en kortstondige concentratie van publieke aandacht (net als de massahysterie die met sommige sportieve successen gepaard kan gaan). Het marktdenken dat de laatste decennia zo driftig gepropageerd is, moet het voor een groot deel hebben van zulke massabewegingen en de explosieve dynamiek daarvan (die zich uit in kortstondige modes, trends en rages). Maar dat het zich daarbij soms ook lelijk kan vergalopperen is wel gebleken bij de internethype: de zeepbel van de ‘nieuwe economie’ die binnen enkele jaren tot maximale proporties werd opgeblazen, is intussen gebarsten en na de explosie van de beurskoersen volgde onherroepelijk de implosie.

7

De twintigste eeuw, kun je achteraf zeggen, is bij uitstek een eeuw van explosies geweest. Zowel letterlijk als figuurlijk. Twee verwoestende wereldoorlogen, de snelle dekolonisatie en een opeenvolging van ingrijpende technologische revoluties - om maar een paar dingen te noemen - hebben de wereld snel en schoksgewijs veranderd. En dat heeft uiteraard ook zijn weerslag gehad op het denken. Het verleden, met zijn traditionele vaste waarden, bood geen houvast meer en in de reflectie op de actualiteit kwam de nadruk steeds meer te liggen op begrippen als *crisis, breuk, discontinuïteit, fragmentatie.* In dat rijtje past ook het beeld van de *explosie.* Het besef dat de wereld steeds sneller verandert, waarbij alles op losse schroeven komt te staan, is algemeen geworden.

Dat kondigde zich al aan in de avant-gardekunst uit het begin van de vorige eeuw: de beelden die kubisme, futurisme en dada opleverden zijn te interpreteren als de explosie en de fragmentatie van het beeld zelf. En het was niet alleen het waarnemingsbeeld, maar ook een wereldbeeld dat daar werd opgeblazen. Het smalende commentaar van een Amerikaanse kunstcriticus op een schilderij van Marcel Duchamp - *Naakt, de trap afdalend* - dat het nog het meeste leek op ‘een explosie in een schrootjesfabriek’, was in zekere zin zo gek nog niet. Maar wat er explodeerde was iets anders, en iets minder onschuldigs. Zoals een continue beweging op film wordt vastgelegd in een serie gefixeerde momentopnamen, zo componeerde Duchamp een uit fragmenten opgebouwd beeld, dat alleen nog beweging en ritmiek uitdrukte, en niet meer de afbeelding was van een object. Bijna alle avant-gardekunst uit die tijd benadrukte de *discontinuïteit*, de *fragmentatie* en de *reductie tot het elementaire*, wat uitmondde in de zuivere abstractie: het beeld, herleid tot de elementen waaruit het bestaat: vorm en kleur. Ook in de literatuur en de muziek maakte de avant-garde graag gebruik van wat je ‘de retoriek van de explosie’ zou kunnen noemen: het ging er immers om verstarde structuren op te blazen en open te breken.

En zoals het waarnemingsbeeld explodeerde in de schilderkunst (terwijl het op een zuiver mechanische manier behouden bleef in fotografie en film), zo explodeerde ook ons begrip van de wereld. De materiële werkelijkheid bleek wetenschappelijk alleen nog te beschrijven in de onbegrijpelijke formules en abstracties van natuurkundigen. Hoe dieper de kennis doordrong in de materie, hoe raadselachtiger en complexer alles bleek te zijn: een baaierd van energieën, die alleen aan de oppervlakte de schijn van stabiliteit en duurzaamheid wekt.

8

De explosie van kennis op alle gebieden, zoals die zich in een paar eeuwen tijd heeft voltrokken, had het paradoxale effect dat we eigenlijk nauwelijks meer weten in wat voor wereld we eigenlijk leven: de almaar toenemende complexiteit op alle kennisgebieden maakt elke kennis onzeker en voorlopig. En hoe meer we en détail ontdekken, hoe moeilijker het wordt om nog een helder en overtuigend beeld van het geheel te krijgen.

Daardoor is zoiets als een soevereine intellectuele greep op de werkelijkheid, een allesomvattende visie, een illusie geworden. Sinds de filosofie in het denken van Nietzsche als het ware implodeerde, heeft geen enkele grote filosoof zich meer gewaagd aan zo'n alomvattend denksysteem. Die pretentie is opgegeven. De filosofie kon zich niet langer handhaven als de koningin van de wetenschappen, en dat had direct te maken met alle revolutionaire ontwikkelingen binnen de natuurwetenschap. De exponentiële toename van de kennis, en het doorbreken van alle klassieke denkkaders (in bijvoorbeeld de kwantummechanica) heeft de denkers bescheiden gemaakt. Wat overigens niet lijkt te gelden voor natuurwetenschappers die nog altijd dromen van een geünificeerde veldtheorie, noch voor de profeten van de *artificial intelligence* en de biotechnologie, die dromen van de onsterfelijkheid en de ongelimiteerde mogelijkheden van de techniek.

Onbeperkte mogelijkheden, jazeker. Maar buiten de laboratoria - waar alles plaatsvindt onder zorgvuldig gecontroleerde omstandigheden - hebben we intussen te maken met een wereld waarin controle een illusie is, met de onvoorspelbare gevolgen van klimaatverandering en de globalisering, met de explosieve groei van de wereldbevolking en de dreiging van een terroristisch gebruik van massavernietigingswapens, enzovoort. We leven letterlijk van de ene explosie naar de andere - economisch, politiek en cultureel - zonder duidelijk inzicht in de wetmatigheden die eraan ten grondslag liggen of zelfs maar een begin van overeenstemming over de aanpak van mondiale problemen. Naarmate de pretenties van maakbaarheid en beheersbaarheid in de technologie steeds megalomaner proporties aannemen, lijken de explosiviteit en de onbeheersbaarheid van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen alleen maar te zijn toegenomen.

De ironie van deze situatie komt op een bijzondere manier aan het licht in het werk en de erfenis van Alfred Nobel, de Zweedse in-

genieur en industrieel die in 1867 het dynamiet uitvond. Het fortuin dat hij zo vergaarde, bestemde hij zoals bekend grotendeels voor de oprichting van de Nobelstichting, die sinds 1901 de Nobelprijzen toekent aan hen ‘die in het afgelopen jaar aan de mensheid het grootste nut hebben verschaft’. Voorwaar, een nobele gedachte. Deze prijzen, toegekend op het gebied van diverse natuurwetenschappen, economie en letterkunde, zijn de meest prestigieuze prijzen die de wereld kent. Voor een wetenschapper is er geen hogere eer te behalen dan de Nobelprijs op zijn vakgebied, en zo heeft de uitvinding van het dynamiet dus ook een niet geringe prikkel betekend voor de vooruitgang in de wetenschap - een dynamiet van hogere orde. Maar de bekendste Nobelprijs is die voor de Vrede: de inspanningen voor de vrede worden beloond met geld dat verdiend is aan de productie van springstof. En wie zich de namen van sommige vredes-prijswinnaars nog herinnert, moet wel overtuigd raken van het geheimzinnige verband dat blijkbaar tussen die zaken bestaat.

9

Ons levensritme past zich intussen, zo goed en zo kwaad als dat gaat, aan: ook dat wordt steeds explosiever in die zin dat de spanningen, opgeroepen door de druk van het dagelijks werk, zich in het weekend en in periodieke vakanties moeten ontladen. Hoe efficiënter de dagelijkse arbeid wordt georganiseerd, hoe sterker de behoefte om daar van tijd tot tijd aan te ontsnappen en - al is het maar even - een leven te leiden dat er haaks op staat. Tegenover de strakke discipline van de productiedwang staat de noodzaak van een periodieke ontspanning - waarvoor maar beperkte tijd beschikbaar is. Het is een ritme van inspanning en ontspanning dat opnieuw doet denken aan de gemechaniseerde explosies in de explosiemotor.

De korte momenten van ontspanning krijgen een bijzondere betekenis: er wordt naartoe geleefd. Met alle bizarre bijverschijnselen van dien: keurig aangepaste huisvaders met een baan en een gezin kunnen zich in het weekend ontpoppen tot hooligans of Hell's Angels die in groepsverband ‘uit hun dak gaan’. Onopvallende mensen met een doorsneebaantje leven zich in hun vrije tijd uit als wilde leernichten of travestieten. Of anders wel in opwindende sporten: parachutespringen van hoge gebouwen, of bungeejumpen, moet zorgen voor de felbegeerde adrenaline-explosie.

Zo krijgt het karakter van de ontspanning zelf dus ook iets explosiefs: de behoefte om uit de band te springen, en liefst zo massaal mogelijk, lijkt epidemisch geworden. Het moet bij voorkeur sensa-

tioneel en roesverwekkend zijn (grootschalige dancefestivals en sportmanifestaties, met bijbehorende consumptie van drank en drugs). De massacultuur wordt beheerst door de jacht op ‘piekervaringen’ - *hoogtepunten van intensiteit.* Alleen het extreme, het uitzonderlijke en onalledaagse wordt nog interessant genoeg bevonden, en passie (het hotste cliché van het moment) is tegenwoordig verplicht. Net zoals ‘spontaniteit’ een van de hoogst scorende eigenschappen is in contactadvertenties: niet moeilijk doen, volg je gevoel! Laat je gaan! Explodeer!

Kalmte, zelfbeheersing, genuanceerdheid en afstandelijkheid zijn eigenschappen die in dat klimaat gelijk staan aan suf en saai. (Het succes van een talkshow als *Barend & Van Dorp* is grotendeels gebaseerd op deze mentaliteit: niet nadenken, meteen reageren, met de botte bijl van de emotie elke discussie tot ontploffing brengen. Het was de specialiteit van Jan Mulder. Dat levert spraakmakende televisie op - al verwoest het intussen onbekommerd elk gevoel voor redelijke en beschaafde omgangsvormen.)

Het explosieve karakter van de moderne levensstijl blijkt ook uit de bereidheid om alles wat niet spectaculair is, alles wat tijd, inspanning, geduld en concentratie vergt, op te offeren voor een paar spectaculaire momenten. Nadenken is tijdverspilling. Het moet nú gebeuren - ‘pak wat je pakken kan!’ en ‘we gaan ervoor!’ Dat is de boodschap die alle media ons dagelijks voorhouden. De verbeelding van het leven wordt toegespitst op de exceptionele momenten van schok en sensatie, van angst en gelukzaligheid. Alsof die de essentie bevatten.

Maar waarom zouden die momenten eigenlijk betekenisvoller zijn dan alle andere? Waarom wordt de publieke aandacht vooral op zulke explosieve momenten geconcentreerd? Het enige plausibele antwoord dat ik kan bedenken is: omdat dat de momenten zijn die ons rechtstreeks emotioneel raken. En daar hebben we blijkbaar behoefte aan. In een samenleving die van iedereen grote productieve inspanningen vraagt, en beheerst, rationeel gedrag, is het van groot belang dat de emotie zodanig gemanaged wordt dat ze de productie niet in gevaar brengt. Want er bestaat geen krachtiger springstof dan de menselijke emotie. Sterke emoties zijn in staat om elke nuchtere, redelijke overweging weg te blazen, en dat is gevaarlijk. Maar als je er handig gebruik van maakt, blijken ze ook buitengewoon lucratief te zijn. Want op zulke momenten zijn we ook het eenvoudigst te manipuleren.

Dat weten slimme handelaren, en dat begrijpen ook sommige

politici die zich in de moderne democratie ontwikkeld hebben tot handelaren in emotie. Het is niet toevallig dat juist in de moderne, gecommercialiseerde massacultuur het sensationele en explosieve wordt gecultiveerd. Men prikkelt bij voorkeur de meest primitieve driften (met seks en geweld), want die garanderen de grootste aandacht en beloven ook de snelste winst. Vandaar dat op grote schaal gespeculeerd wordt op menselijke zwakheden: hebzucht, afgunst, angst en genotzucht. En aangezien de kassa moet rinkelen en de economie alleen maar mag groeien, maakt niemand serieus bezwaar. Dat zou immers de eigen boterham bedreigen: leven we niet allemaal van die explosiemotor van de consumptiemaatschappij - dat wil zeggen: van de industriële exploitatie van onze emotionele behoeften?

Met bijvoorbeeld als gevolg dat het leven aan de zelfkant, waar prostitutie, criminaliteit en geweld floreren, een onmiskenbare glamour heeft gekregen: buiten de wet leven, *dat is pas écht leven!* Daar droomt de brave burger van, zonder te beseffen wat hij dankt aan die wet. Totdat het ál te echt wordt. En ocharme! Dan gaan we massaal klagen over onveiligheid, zinloos geweld en over het ‘gebrek aan normen en waarden’.

10

Maar ben ik intussen niet veel te ver afgedwaald? Is het niet al te simpel en dus te gemakkelijk om dit soort verschijnselen ook in termen van explosie te beschrijven? Hoe ver kun je zo'n beeld oprekken voor het zijn betekenis verliest?

Ik weet het niet. Dat is juist wat ik probeer te achterhalen. Is het waar dat de afgelopen eeuw, met al zijn versnellende ontwikkelingen en schoksgewijze veranderingen, explosiever is geweest dan andere tijden? En is het daarom dat de explosie mij fascineert als symptoom en als symbool? Elke tijd ontwikkelt zijn eigen, typische (en tijdgebonden) metaforen, waarin een tijdgeest en een wereldbeeld wordt uitgedrukt. Zoals de zeventiende eeuw gefascineerd werd door het mechanische uurwerk, en daarin een metafoor zag voor het nieuwe, mechanistische wereldbeeld, en de achttiende en negentiende eeuw achtereenvolgens experimenteerden met de metaforische potenties van magnetisme en elektriciteit, zo werd de twintigste gegrepen door de atoomenergie - de onvermoede, vernietigende krachten die in het allerkleinste schuil bleken te gaan. En dus is het niet zo gek dat de explosie, de allesvernietigende *schok* die zowel een einde als een nieuw begin kan betekenen, zich aandient

als metafoor - en sterker: als symbool van een tijd (en een tijdgeest) waarin de kwetsbaarheid en de eindigheid van het leven tot ons begint door te dringen. De toekomst is niet langer een belofte, maar een bange vraag. De droom van de maakbaarheid en de beheersbaarheid van het leven botst hevig op de angst voor de onbeheersbaarheid van de ontketende krachten.

Als je het beeld van de explosie opvat als een plotselinge, onbeheersbare uitbarsting van energie - een catastrofale versnelling van chemische reacties met een verwoestend effect - en je probeert vanuit dat beeld allerlei sociale en maatschappelijke verschijnselen te interpreteren, dan beland je haast onvermijdelijk in de uitzichtloze steeg van een obligaat cultuurpessimisme. Als de angst overheerst, moet de nadruk wel liggen op het gewelddadige, negatieve aspect van de explosie: het plotselinge verlies van coherentie, het uiteenspatten van alle samenhangen. En dan resten er logischerwijs niets dan puinhopen. Maar er zit ook een andere kant aan explosies.

Het gewelddadige en vernietigende is maar één kant van het explosiefenomeen - de andere kant is het productieve aspect ervan. Schepping en vernietiging blijken tenslotte twee kanten van dezelfde medaille: het een kan niet zonder het ander. De continue explosie van de zon levert tenslotte ook de warmte en de energie die het leven op aarde mogelijk maken. Het is dus een natuurverschijnsel dat niet noodzakelijkerwijs alleen maar levensbedreigend hoeft te zijn. Een van de theorieën over het ontstaan van leven op aarde verklaart dit zelfs uit gewelddadige meteorietinslagen - explosies dus.

En over het ontstaan van leven gesproken: in de natuur op aarde blijkt ook een ander type explosies te bestaan. Explosies bijvoorbeeld van bepaalde bacterie- of virussoorten die zich plotseling onder invloed van gunstige omstandigheden razendsnel vermenigvuldigen. Dan spreken we van een epidemie: een besmettelijke ziekte die binnen korte tijd enorme aantallen slachtoffers kan maken. Of van een plaag, als het muggen of sprinkhanen betreft. Maar dat zijn wel explosies van *leven.* Dit soort explosies gaat niet gepaard met knallen of lichtflitsen, ze hebben meer tijd nodig, maar ontwikkelen zich volgens dezelfde steile curven en met dezelfde verwoestende effecten op andere levensvormen. (Hetzelfde geldt uiteraard voor onze eigen soort: de menselijke bevolkingsexplosie van de laatste eeuw.)

Dat zijn niet alleen maar explosies in metaforische zin. Het zijn ware *uitbarstingen*, die dezelfde exponentiële versnelling vertonen. Alleen hebben ze in dit geval het karakter van een vermenigvuldi-

ging. Celdeling en voortplanting zijn, op een andere manier, even explosieve fenomenen als die zich voordoen in de ‘levenloze’ materie. En bij nader inzien - als we de tijd wat oprekken - blijkt zo ongeveer de hele levende natuur uit zulke explosies te bestaan. In enkele dagen tijd kunnen hele vlaktes rood of geel kleuren als na een paar regendagen miljoenen bloemen uit de grond schieten. En zo kan de ene diersoort zich ook explosief vermenigvuldigen ten koste van een andere. Is het leven zelf dan geen explosief fenomeen - zichzelf verslindend, én vermenigvuldigend - en barst niet elk nieuw leven op een gewelddadige manier uit het oude open?

Dat roept de vraag op of er misschien, ergens in de diepte van de materie, niet een verband bestaat tussen deze fysische en biochemische processen. Tussen de nucleaire explosies in sterren en de geluidloze explosies van het leven op aarde. Ik mis de kennis om daar iets zinnigs over te kunnen zeggen, maar als je bedenkt dat de materie van onze planeet uit zo'n ster afkomstig is en dat de koolstofverbindingen die noodzakelijk zijn voor het ontstaan van leven ook gevormd zijn in de nucleaire hel van sterren, dan bekruipt je toch het vermoeden van zo'n verband.

11

Maar dat verklaart nog niet waarom de explosie juist voor deze tijd zo'n symptomatische betekenis lijkt te hebben. Wat wil het zeggen dat zoveel uiteenlopende verschijnselen in de actuele wereld in termen van explosie geduid kunnen worden? Van de hype en de hang naar extreme kicks tot en met de heftige bewegingen van de beurskoersen en de structuur van de kosmos. Is dat alleen een kwestie van metaforisch of statistisch gezichtsbedrog?

De fascinatie en de angst voor explosies is van alle tijden, maar de schaal waarop ze voorkomen en de vernietigende kracht ervan zijn nu groter dan ooit tevoren. Elke dag maken de kranten melding van ontploffingen - gewilde en ongewilde - en bovendien leven we sinds de Tweede Wereldoorlog met het spookbeeld van de totale vernietiging. Voeg je daarbij de moderne gewoonte om alles te kwantificeren, waardoor we ons bewust zijn geworden van de explosieve aard van allerlei andere verschijnselen, dan mag het geen wonder heten dat het beeld van de explosie zich opdringt als metafoor voor alle mogelijke convulsieve bewegingen in de samenleving, van geweldsuitbarstingen tot sterke prijsstijgingen.

Maar het is vooral de emotionele impact van het beeld die het zo'n

betekenisvolle lading geeft. De tegenstrijdige emoties die het oproept - enerzijds schrik en angst voor het onbeheersbare, het catastrofale, anderzijds het verlangen naar volledige ontremming, naar zelfverlies in roes en extase - maken het tot een dubbelzinnig symbool van spanningen en krachten die iedereen ook in zichzelf voelt. Wat dat betreft biedt de actuele figuur van de zelfmoordterrorist een extreem voorbeeld van wat de explosie kan betekenen - een voorbeeld waarbij de symbolische lading niet onderdoet voor de letterlijke (spring)lading. Wat bezielt iemand die zichzelf opblaast met de bedoeling zoveel mogelijk omstanders mee te slepen in de dood?

Is het een wanhoopsdaad? Ongetwijfeld. (Als hij over betere middelen zou beschikken om voor zijn zaak te vechten, zou hij deze methode niet kiezen, denk ik.) Maar het is een wanhoopsdaad die tot heldendaad wordt verheven: hij zal de status van martelaar verwerven en in het paradijs schadeloos gesteld worden met een hele schare maagden.

Het is verleidelijk om deze perverse fantasie te interpreteren als het resultaat van een voorafgaande catastrofe: moet elk gevoel voor menselijke verhoudingen al niet vernietigd zijn om in een dergelijk sprookje te kunnen geloven? Is het mengsel van seksuele frustratie, vrome haat en doorgeslagen idealisme dat hem tot zijn besluit heeft gebracht niet even dodelijk als de explosieven waarmee hij op stap gaat?

Daar gaat ie: hij heeft al afscheid genomen van de wereld. (Op een videoband is zijn boodschap voor de achterblijvers opgenomen: hij zal zich opofferen in de heroïsche bevrijdingsstrijd, enzovoort, enzovoort.) Onder zijn kleding de gordels met springstof die voor hem nu de zin van zijn leven uitmaken, en die hem rechtstreeks zijn gedroomde paradijs in zullen blazen. Hij denkt niet meer, hij gelooft erin. Voor hem bestaat alleen nog dat ene, finale moment van de bevrijdende explosie. Droomt hij al van zijn beloning? Nee - hij moet opletten, het hoofd koel houden, controles ontwijken. Niet opvallen. Beheerst mengt hij zich onder mensen die hij niet kent, maar die hij haat met de abstracte haat van een ideologie. En misschien vervult dat hem zelfs van een immense vreugde. De vreugde van de verliezer die weet dat hij nog één dodelijke klap zal uitdelen en gelooft dat die klap zijn leven zal rechtvaardigen. In de roes van de laatste seconde vereenzelvigt hij zich met de dodelijke explosie en verricht zijn laatste handeling.

Ook dat is blijkbaar nog een menselijke mogelijkheid. Je kunt alleen maar hopen dat die extreme mogelijkheid geen voorspellende

waarde heeft voor de soort. Hoe groot is het verschil tussen wat hem drijft en wat ons collectief drijft? Tussen zijn extremisme en ons verlangen naar extreme ervaringen? Bestaat er geen enkel verband? Hoe je het ook wendt of keert, aan de conclusie dat het leven een booming business is, lijkt nauwelijks te ontkomen.

Meindert Fennema

Over de kwaliteit van politieke elites[1.]

En politique, la communauté des haines fait presque toujours le fond des amitiés.
Alexis de Tocqueville

1. De nieuwe relevantie van Arend Lijphart

In 1976 publiceerde ik mijn eerste artikel in het politicologisch tijdschrift *Acta Politica* onder de titel 'Professor Lijphart en de Nederlandse politiek' (Fennema 1976). Dat was een, voor die tijd ongemeen krachtige, aanval op de toen al klassieke studie van Arend Lijphart *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, waarvan in dat jaar een tweede, herziene, editie was verschenen. Lijphart werd gevraagd om op mijn stuk te reageren en zijn repliek was zo fel dat onze polemiek de kolommen van *de Volkskrant* haalde (Lijphart 1976).

Waar ging mijn polemiek met Lijphart nu over? Lijphart had zich in zijn boek de vraag gesteld hoe het komt dat er in een verzuild land als Nederland, waar de bevolking verdeeld is in vijandelijke kampen die bijna alle sectoren van het maatschappelijke leven omvatten, toch sprake kan zijn van een stabiele democratie. En zijn antwoord luidde: dat komt doordat de leiders van die kampen in een prudent eliteoverleg de levensbeschouwelijke tegenstellingen overbruggen en dankzij het feit dat hun achterbannen volgzaam zijn. Daarmee had hij impliciet ook een kwaliteit van die elites aangeduid: zij hadden politiek gezag in eigen kring en waren bereid met hun tegenstanders om de tafel te gaan zitten ten behoeve van de nationale eenheid. In de terminologie van Putnam (2000) zou men kunnen zeggen dat de gewone leden van de zuilen wél over veel isolerend sociaal kapitaal beschikten, maar dat het overbruggende sociaal kapitaal dat de boel een beetje bij elkaar moest houden, vooral van de elites kwam. De zuilen waren zowel bastion als bindmiddel, om een mooie titel van Rinus Penninx en Marlou Schrover te parafraseren (Penninx en Schrover 2001).

Wat had ik daar destijds tegen in te brengen? Ik zette Lijphart op zijn kop. De verzuiling, meende ik destijds, was een door de elites geïnstigeerd proces geweest. Zij hadden daarbij vooral hun eigen belang op het oog en niet dat van hun achterban. Als de verzuiling al een emancipatiebeweging geweest was, dan was het uitsluitend voor de emancipatie van de katholieke, gereformeerde en sociaal-democratische elites. Die elites waren bang dat hun respectievelijke achterbannen gemene zaak met elkaar zouden maken. Dat bleek vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog toen de elites van de zuilen zich krachtig verzetten tegen initiatieven van onderop om de verzuiling te doorbreken. De polemiek met Lijphart ging dus over de vraag in hoeverre het sociale isolement tussen de zuilen al dan niet bewust door de elites instandgehouden werd. Mijn negatieve oordeel over de kwaliteit van de elites was niet gebaseerd op een beoordeling van hun technische competentie, maar op een oordeel over de mate waarin zij hun eigen belang dan wel de belangen van die achterban als richtsnoer voor hun handelen namen. Vanuit

marxistisch standpunt beschouwde ik die levensbeschouwelijke rivaliteit tussen bevolkingsgroepen als een vorm van vals bewustzijn dat door de elites gemanipuleerd werd ten eigen bate. Ik kende de levensbeschouwelijke elites dus een overwegende invloed toe bij de vorming van de politieke opinies van hun achterban. En ik meende dat die achterban weinig of geen middelen had om die leiders te beïnvloeden. Achteraf moet ik constateren dat ik in mijn kritiek op Lijphart - en daarmee op het model van de verzuiling - veel te weinig oog had voor de maatschappelijke participatie die binnen de zuilen bestond. En ik had ook te weinig oog voor het belang van verticale loyaliteiten voor de kwaliteit van de politieke elites.[2.] De kwaliteit van de politieke elites is, zo meen ik nu, zowel afhankelijk van horizontale loyaliteiten, die Lijphart destijds vaststelde in het eliteoverleg in en tussen de zuilen, als van verticale loyaliteiten, die hij eenzijdig interpreteerde als volgzaamheid van de achterban.

De discussie die ik destijds met Lijphart voerde lijkt zich thans te herhalen in een heel andere context en met andere spelers. Nu staat de vraag centraal in hoeverre de leiders van etnische minderheden door hun prudent leiderschap en in een eliteoverleg met de autochtone politici bijdragen aan een robuuste multiculturele democratie. Mijn collega Jean Tillie en ik neigen, op grond van empirisch onderzoek - waar ik nog op terugkom -, naar een Lijphartiaans antwoord op die vraag. Wij menen dat die etnische elites een cruciale rol spelen in de creatie van etnische gemeenschappen, die op hun beurt de politieke integratie bevorderen. Onze critici spreken vaak over de etnische leiders en hun autochtone tegenspelers als ‘minderhedenmaffia’ of ‘minderhedenindustrie’. Zij leggen, net als ik zevenentwintig jaar geleden, sterk de nadruk op het eigenbelang van de etnische elites en suggereren dat de politiek-ideologische eenheid binnen de etnische gemeenschap van bovenaf opgelegd is, ‘geconstrueerd’ in het postmoderne jargon (Rath 1991). De implicatie van deze analyse is veelal dat zonder die etnische leiders en Hollandse zaakwaarnemers de integratie tussen de gesegregeerde bevolkingsgroepen veel sneller totstandgekomen was.

Degenen die thans pleiten voor het afbreken van etnische organisaties gaan er, net als ik zevenentwintig jaar geleden, ten onrechte vanuit dat de individuele leden van die etnische organisaties vervolgens uit zichzelf lid worden van algemene organisaties. Zij trekken zo echter een zware wissel op de toegankelijkheid van die algemene organisaties en op de bereidheid van migranten om zich langs niet-etnische lijnen te organiseren. In de praktijk betekent het liquideren van etnische verenigingen meestal dat de achterban verder geïsoleerd raakt in de Nederlandse samenleving, zoals Pieter Hilhorst in zijn column in *de Volkskrant* (2003) terecht opmerkt. Een deel van het beleid ten aanzien van etnische minderheden is tussen 1980 en 1990 gericht geweest op de sociale sector. Dat beleid gericht op ‘integratie met behoud van eigen cultuur’ heeft de vorming van etnische gemeenschappen sterk bevorderd (Vermeulen t.v.). En het bestaan van die etnische gemeenschappen heeft op zijn beurt de politieke participatie bevorderd.

Over het geheel genomen participeren migranten nog steeds veel minder dan autochtone Nederlanders. Maar het opvallende is dat die politieke participatie per groep verschilt. In Amsterdam participeren Turken meer dan Marokkanen, Marokkanen meer dan Surinamers en Surinamers meer dan Antillianen. Dat verschil laat zich niet verklaren door factoren als verschil in inkomen of opleiding. Ons onderzoek heeft aangetoond dat daarentegen een positief verband bestaat tussen de mate van etnische organisatie en de politieke participatie van migranten: hoe sterker de etnische bindingen, hoe groter de politieke participatie. Die etnische bindingen bestaan niet alleen uit het aantal etnische organisaties, maar ook uit de

mate waarin de leiders van die organisaties met elkaar verbonden zijn in een netwerk van bestuurscontacten. Het zijn juist die horizon-

tale banden tussen de bestuurders van etnische organisaties die maken dat zich een etnische gemeenschap vormt. Dat netwerk van bestuurders is het sterkst bij de Turkse organisaties. Daarom laten Turken in Amsterdam een hogere opkomst zien bij de lokale verkiezingen dan Surinamers en Antillianen, die als etnische groep slecht georganiseerd zijn. Turken blijken ook meer belangstelling te hebben voor de lokale politiek en meer vertrouwen in haar instellingen. De Turkse Amsterdammers hadden in 1999 zelfs meer vertrouwen in de Amsterdamse politiek dan de autochtone Amsterdammers (Berger, Fennema et al. 2001: 18). Het lidmaatschap van een hechte etnische gemeenschap leidt dus niet alleen tot politieke mondigheid, maar ook tot een groter vertrouwen in de Nederlandse democratie.

Wij hebben bovendien laten zien dat de Turkse elite in Amsterdam niet alleen veel verticale en horizontale contacten heeft met de eigen groep, maar ook meer contacten heeft met de autochtone elite. Daarom beschouwen wij de kwaliteit van de Turkse elite als relatief hoog. Zij zullen heus wel goed voor zichzelf zorgen, maar dragen al doende bij tot de politieke integratie van Turken in Nederland. De Surinaamse elite, daarentegen, is veel minder hecht georganiseerd, heeft weinig contact met haar achterban en heeft bovendien ook minder contacten met de autochtone elite (Fennema en Tillie 2001). De Surinaamse gemeenschap is zwak en gefragmenteerd. Zelfs een zeer ruimhartig subsidiebeleid tussen 1980 en 1990, waarvan vooral de Surinaamse welzijnsinstellingen profiteerden, heeft daar geen verandering in kunnen brengen (Vermeulen t.v.). Het gedrag van Tara Singh Varma, Evan Rozenblad of Philomena Bijlhout kon dus niet door andere Surinaamse leiders of door hun achterban gecorrigeerd worden. De kwaliteit van de Surinaamse elite is daarom relatief laag.

In de meeste migrantengemeenschappen zijn de verticale banden vaak sterker dan de horizontale banden. Met name in de verenigingen die nog geleid worden door de eerste generatie gastarbeiders heersen vaak hiërarchische verhoudingen, en tussen die verenigingen is meer rivaliteit dan coöperatie. Niettemin zijn wij, op theoretische en empirische gronden, van mening dat vanuit het gezichtspunt van een democratisch bestuur zelfs ondemocratische verenigingen van migranten beter zijn dan helemaal geen verenigingen (Fennema en Tillie t.v.).

Voor de autochtone gemeenschappen geldt het omgekeerde. Bij de autochtone Nederlanders zijn de verticale loyaliteiten sterk aan erosie onderhevig, met als gevolg dat de horizontale loyaliteiten de verticale overheersen. Het grootste probleem van de huidige democratie is het gebrek aan verticale loyaliteiten bij een groot deel van de autochtone burgers, waardoor de politieke elites het contact met hun achterban hebben verloren. Dat is vooral in het integratiedebat zichtbaar geworden, maar ook in de behandeling die de anti-immigranten-partijen ten deel viel.

In Nederland heeft een typische anti-immigrantenpartij, de Centrumpartij (CP), eerder succes gehad dan in de landen om ons heen, met uitzondering van Engeland. Dat was een gevolg van de plotselinge immigratiegolf van zeventigduizend Surinamers als gevolg van de onafhankelijkheid van Suriname, in 1975. Een tweede belangrijke migratie-impuls was de invoering van de visumplicht voor Surinamers in 1980, die nog eens dertigduizend Surinamers ertoe bracht om naar Nederland te emigreren (Van Niekerk 1994). De toetreding van Hans Janmaat tot het Nederlandse parlement, in 1982, bracht de politieke elite in Nederland tot een aantal opmerkelijke stappen. In de eerste plaats werd besloten om aan buitenlandse ingezetenen stemrecht te geven bij gemeenteraadsverkiezingen. Ook de rechtse partijen, CDA en VVD, die van deze uitbreiding van het kiesrecht alleen maar electoraal verlies konden verwachten, stemden daarmee in. Tot inzet van een verkiezing werd

deze bijzondere uitbreiding van het kiesrecht dus niet gemaakt. Een krasse vorm van kartelpolitiek, die in 1985 haar

beslag kreeg in een wetswijziging. De Nederlandse bevolking werd op geen enkele wijze betrokken bij de besluitvorming daarover. In het parlement lieten alleen de SGP en CPN een kritisch geluid horen (Jacobs 1998).

In de tweede plaats werd besloten om de CP met alle mogelijke middelen, inclusief juridische, te bestrijden. Het cordon sanitaire was in Nederland sterker dan in enig ander land in de Europese Unie. De CP kreeg nergens toestemming voor het houden van een openbare vergadering. De druk op de rechterlijke macht om tegen politiek racisme op te treden werd stelselmatig opgevoerd. De procureurs-generaal lieten op 9 juni 1993 een richtlijn uitgaan waarin de officieren van justitie opdracht kregen om alle mogelijke toepassingen van artikel 137 c/g te onderzoeken en zoveel mogelijk tot vervolging over te gaan. Zij moesten daarover aan de Tweede Kamer rapporteren. En waar het OM nog mocht aarzelen, daar werd het op zijn plicht gewezen door het Landelijk Bureau Racismebestrijding of door een Antidiscriminatiebureau.

Maar in een democratische samenleving kunnen de politieke elites niet langdurig de opinies van grote delen van de bevolking negeren en criminaliseren. Zelfs niet als het beleid wél rekening houdt met die opinies. Immers, de paarse coalitie heeft het toelatingsbeleid voor asielzoekers verscherpt en de druk op illegale vreemdelingen om terug te keren naar hun land van herkomst opgevoerd. Maar daardoor was de anomalie van het bestraffen van ‘racistische’ opiniedelicten alleen maar zichtbaarder geworden. Een voorbeeld ter verduidelijking. Toen in 1997 de illegaal in Amsterdam verblijvende Turkse kleermaker Gümüs met zijn hele gezin het land uit werd gezet, leidde dat tot verzet van een Amsterdamse actiegroep. Als reactie daarop wilden de Volksnationalisten Nederland op 23 juli 1997 een demonstratie houden onder de leus: ‘Steun voor het overheidsbeleid, de familie Gümüs moet weg’ (Buijs en Fennema 1998). Die demonstratie werd door de Amsterdamse loco-burgemeester Van der Aa verboden. Het openlijk steunen van het uitzettingsbeleid werd in Amsterdam beschouwd als aanzetten tot vreemdelingenhaat.

Zowel de uitbreiding van het kiesrecht voor buitenlanders als de uitsluiting van de Centrumstroming van een aantal democratische rechten gebeurde met vereende krachten. In feite waren de politieke elites door de onverwachte opkomst van de CP bang geworden voor hun eigen achterban. Dat gold in het bijzonder voor de PvdA, die dan ook het voortouw nam in het nieuwe antiracistische beschavingsoffensief.

2. De professionalisering van de politieke elites

De fundamentele oorzaak van de huidige politieke malaise die Pim Fortuyn aan het licht gebracht heeft, ligt in de toenemende scheiding van de grote politieke partijen en de ‘civil society’. De grote zwakte van de karteldemocratieën die wij thans in de meeste landen van de Europese Unie kennen, is niet alleen dat er te weinig concurrentie is tussen de politieke partijen, maar ook, en misschien wel in de eerste plaats, het maatschappelijk isolement van die partijen. De kiezer heeft geen sociale banden meer met de gekozene en die sociale banden zullen niet hersteld worden door de kandidaten meer te laten concurreren, zoals Peper wil (Peper 2002). Hoewel de kiezer veel meer keuze heeft dan vroeger het geval was, voelen de meeste kiezers zich minder gerepresenteerd. Het grote verschil tussen de oude consensusdemocratie en de nieuwe karteldemocratie is gelegen in de uitschakeling van het maatschappelijk middenveld bij de rekrutering van en de controle op de politieke elites. Verticale loyaliteiten die politieke elites in het verleden aan hun

achterban bonden, zijn goeddeels verdwenen. Dat is het een resultaat van een maatschappelijke ontwikkeling die al enkele decennia oud is.

Uit onderzoek van de Leidse politicologen Van den Berg (1983) en Secker (1991; 2000) is gebleken dat onder de Tweede-Kamerleden adel en patriciaat nog lang na de afschaffing van de standsvoorrechten, in 1848, een meerderheid vormden. Na 1913 zet een snelle daling in die na 1946 enige decennia stagneert op een aandeel van 5 à 7 procent. En in 1980 bedroeg het aandeel nog maar 2 procent. Door het verdwijnen van de standen uit de staat (Daalder 1974) en door de afbrokkeling van de zuilen, zijn die traditionele en levensbeschouwelijke loyaliteiten verzwakt.

De verburgerlijking en het toenemend belang van scolair kapitaal is een indicatie van de meritocratisering van de politieke elites. De politieke integratie van migranten heeft dat proces nauwelijks beïnvloed. Recent onderzoek wijst uit dat in 2000 het opleidingsniveau van allochtone gemeenteraadsleden even hoog is als dat van autochtone politici: tweederde van hen heeft hoger onderwijs genoten (Rupp, Schuster et al., t.v.).

Maar de meritocratisering van de politieke elites heeft in Nederland een bijzondere vorm aangenomen. Onderzoek in opdracht van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW 1993) bracht aan het licht dat de Tweede-Kamerleden in toenemende mate gerekruteerd worden uit het onderwijs en de ambtenarij. Was in 1953 nog maar 23 procent van de Tweede-Kamerleden afkomstig uit de overheidssector, in 1973 is dat opgelopen tot 63 procent en in 1993 tot 70 procent.

De scheiding tussen politiek en bestuur is afgenomen. Dossierkennis is steeds meer een voorwaarde voor succes, niet alleen in de ambtenarij maar ook in de politiek. Er is een gemeenschap van professionele politici ontstaan, met eigen gedragscodes, met eigen normen en waarden en eigen netwerken, voor wie onderlinge contacten en contacten met de media belangrijker zijn dan (verticale) contacten met de georganiseerde achterban. De Tweede Kamer is een homogene club van hoogopgeleide sociale kapitalisten geworden, waarin afkomst en ideologie een steeds bescheidener rol spelen. Qua dossierkennis en expertise is het moderne Kamerlid zijn voorgangers veruit de baas. In dat opzicht is de kwaliteit van de politieke elites onmiskenbaar toegenomen.

Maar hoe zit het met de morele kwaliteit van de politieke elites? Daarover is het veel moeilijker een oordeel te vellen. Weliswaar is er vooral de laatste tijd een reeks van grotere en kleinere schandalen aan het licht gekomen, maar bij gebrek aan vergelijking met vroeger tijden is een oordeel over het morele gehalte een hachelijke zaak. Wij mogen immers aannemen dat veel van wat vroeger verborgen bleef thans in het schelle licht van de openbaarheid zichtbaar is geworden. Dat heeft ook te maken met de grotere concurrentie in de journalistiek. Journalisten worden ‘gevoeliger voor wat opvalt, voor het spektakel, de commotie, de ruzie, het drama. En van lieverlee zet je het vergrootglas er op, dik je het aan, maak je een vettere kop,’ schrijft oud-*Volkskrant*-journalist en Eerste-Kamerlid Ios van der Lans (2003). De bonnetjesaffaire van de oud-burgemeester Bram Peper is daarvan misschien het beste voorbeeld.

Maar Pepers declaratiegedrag was een verschijningsvorm van een veel dieper liggend gebrek aan democratische waarden en normen aan de Coolsingel. De kloof die daardoor ontstaan was tussen de burgemeester en de burgerij wordt ook zichtbaar in de houding van Peper ten aanzien van de Rotterdamse raadscommissie die zijn declaratiegedrag moest onderzoeken. Hij beschuldigde die commissie ervan informatie door te spelen aan kranten, terwijl, naar later bleek, hijzelf een kopie van een vertrouwelijke brief aan *NRC Handelsblad* stuurde. Wat was nu de reactie van de politieke elites op Pepers gedrag? Géén. Alleen de in 2001 aangetreden voorzitter van de PvdA, Ruud Koole, was van mening was dat Peper geen publieke functie

meer zou mogen vervullen. Maar die uitzondering bevestigt nu juist mijn regel, want Koole was een nieuweling in de Nederlandse politiek die het gevoel van professionele

solidariteit van politici nog miste. Van de zittende politieke elite werd geen woord van kritiek vernomen, en de oud-bewindsman was kort na deze episode al weer een graag geziene commentator bij de actualiteitenrubrieken van de publieke omroepen. Pepers cynische leugen, zo moet men concluderen, valt niet ver buiten de bandbreedte van wat men in Den Haag vandaag nog toelaatbaar acht.

Machiavelli lässt sich grüssen. Maar, anders dan in het Florence uit de tijd van Machiavelli, staan in onze toeschouwersdemocratie de leugens van de vorst binnen twee maanden in de krant (Soetenhorst en Zonneveld 2001: 91). Door de grote openbaarheid is het in de moderne samenleving voor de politieke elites veel moeilijker om de dubbele moraal die Machiavelli voorschrijft, waarbij voor de vorst een ander normen- en waardestelsel geldt dan voor zijn onderdanen, in stand te houden. Mag men het de Rotterdamse burgers dan kwalijk nemen dat zij de uitspraak van Hare Majesteit dat 'de leugen regeert' wat al te letterlijk geïnterpreteerd hebben?

Frank Ankersmit ziet het ongenoegen van de burger in het licht van de scheiding tussen het privé-moreel besef dat de burger in de moderne samenleving vrijelijk ontwikkelen kon en de wereld van de 'grote' politiek. Zo ontstond 'een voortdurende oppositie tussen de staat, die onvermijdelijk vuile handen maakt, en een steeds wisselende groep van "intellectuelen" die de staat steeds de maat namen met hun tot wereldbeeld uitgedijde moraliteit van de huiskamer' (Ankersmit 1997: 221 e.v.).

Ankersmit denigreert die moraliteit van de huiskamer wat al te gemakkelijk. In de eerste plaats omdat de 'grote' politiek via de televisie thans ook die huiskamer binnenkomt. Maar Ankersmit biedt bovendien geen enkele oplossing voor de door hem gesignaleerde 'dialoog tussen doven'; zoals hij het debat tussen beroepspolitici en burgers omschrijft. Aan het einde van dit stuk wil ik een aanzet geven tot een begin van een oplossing waardoor beide partijen, burgers en beroepspolitici, zich beter met elkaar gaan verstaan. Alleen op die manier zal de kloof tussen het morele besef van de burgers en het gedrag van de politieke elites in een toeschouwersdemocratie (De Beus 2001) kunnen worden gedicht. Het democratisch debat moet beter gevoerd worden, juist in een multiculturele samenleving.

3. De matrixdemocratie

De moderne politiek is een voortdurend gesprek tussen staatsburgers en volksvertegenwoordigers dat, althans volgens Michael Oakeshott, in dienst staat van 'het ontdekken en nastreven van wat besloten ligt in de tradities en ervaringen van een gemeenschap' (Oakeshott 1991: 56-58). Als dat waar is, is er juist in een politieke gemeenschap met zoveel nieuwkomers veel te bepraten. Maar dat betekent wel dat de regels van het publieke debat opnieuw geijkt moeten worden. Als er iets is wat Pim Fortuyn heeft laten zien, is het wel dat de debatcultuur van de politieke elites niet meer past in de huidige tijd. Die was immers ontwikkeld in de context van de pacificatiedemocratie, waar het publieke debat juist niet gestimuleerd werd. De regels van het debat zullen geherformuleerd moeten worden in een nieuwe context: die van een deliberatieve toeschouwersdemocratie. Politiek is de vormgeving van deliberatie, meent Maarten Hajer, en dat vraagt om wederkerigheid, openbaarheid en verantwoording (Hajer 2000: 30). Nu hoeven wij ons over de openbaarheid niet zo'n zorgen te maken in een land waar Business Nieuws Radio al voor de persconferentie van de Rijksvoorlichtingsdienst op de hoogte is van Maxima's zwangerschap. Maar de normen van wederzijds respect en publieke verantwoording zijn moeilijker te realiseren.

Een deliberatieve toeschouwersdemocratie noem ik een matrixdemocratie, omdat zij een balans zoekt tussen verticale en horizontale loyaliteiten, tussen gezaghebbende besluitvorming en deliberatie, en tussen overdracht van politiek gezag en politieke participatie. De de-

liberatieve benadering is gebaseerd op respect voor de regels van het democratische debat. Die regels zijn te onderscheiden in regels die de toegang tot het debat bewaken en regels die het debat zelf in goede banen moeten leiden. Als *toegangsregels*, die met juridische middelen afgedwongen moeten worden, beschouw ik:

a. Niet aanzetten tot geweld.
b. Niet oproepen tot uitsluiting van burgers van het publieke debat en de publieke besluitvorming.
c. Het erkennen van de tegenstander als mens (iemand die homoseksuelen voor 'erger dan varkens' uitmaakt heeft dus geen recht van spreken en zou daarvoor bestraft moeten worden) (Fennema en Maussen 2000).

Daarnaast zijn er echter ook regels van het debat die niet met juridische middelen kunnen worden afgedwongen maar die voor het goed functioneren van dat proces wel van grote betekenis zijn. Ik noem die *deliberatieregels.*

Die regels moeten ervoor zorgen dat deelnemers aan het publieke debat die vanuit zeer verschillende denkkaders argumenteren, vruchtbaar met elkaar debatteren. Daarvoor moeten de debatregels ingebed zijn in een politieke cultuur die door een grote meerderheid van burgers op zijn minst geaccepteerd wordt en door de politieke elites gedragen wordt. Die politieke cultuur moet, zeker in een multiculturele samenleving, aan een drietal voorwaarden voldoen: zij moet reflectie op het eigen standpunt stimuleren; zij moet overtuiging boven dwang en uitsluiting stellen; en er moet ruimte zijn om de ervaringen van individuen of groepen in verband te brengen met meer algemene principes. John Dryzek (2003) is van mening dat die voorwaarden het gemakkelijkst vervuld kunnen worden als de deliberatie losgekoppeld wordt van de politieke besluitvorming. Dryzek beschouwt zijn voorstel als een variant van Lijpharts pacificatiedemocratie, waarin de deliberatie ook losgekoppeld is van de politieke besluitvorming omdat die deliberatie alleen in eigen kring plaatsvond en de politieke besluitvorming in een geheim eliteoverleg. In de toeschouwersdemocratie zijn beide arena's poreus geworden. Niets in de toeschouwersdemocratie blijft lang geheim. En in het publieke debat is een discursieve verkokering ondenkbaar omdat de verschillende 'publieken' niet meer gescheiden kunnen worden, zoals dat in de verzuilde politiek nog wel kon. In de eerste fase van het democratisch proces moeten er zo weinig mogelijk drempels zijn, niet meer dan de toegangsregels die wij zojuist geschetst hebben. Maar juist in die fase is er behoefte aan 'zachte' regels die het debat in goede banen moeten leiden. De twee gouden regels die ik aan Gutmann en Thompson (1996) ontleen zijn: *wederzijds respect* en het *afleggen van verantwoording.* De eerste gouden regel reguleert de verhouding tussen gelijken en optimaliseert daarmee de horizontale loyaliteiten in het proces van deliberatie. De tweede gouden regel reguleert de verhouding tussen vertegenwoordigers en achterban en optimaliseert dus de verticale loyaliteiten. In een democratisch debat dienen vooral de politieke elites zich aan deze gouden regels te houden.

Wederzijds respect

Wederzijds respect heeft te maken met de erkenning van de integriteit en de intellectuele autonomie van politieke tegenstanders. Wederzijds respect vereist van de deelnemers aan het publieke debat dat zij elkaar als discussiepartner accepteren. Dat betekent dat iedereen moet proberen zijn opinies zo te formuleren dat zij voor

anderen begrijpelijk en optimaal aanvaardbaar zijn. Men moet dus zoeken naar een gemeenschappelijke grondslag van debat. Wanneer men bijvoorbeeld de monogamie als dragend beginsel van de democratische samenleving wil verdedigen tegen een moslim die zijn voorkeur voor polygamie op de koran baseert, doet men er goed aan erop te wijzen dat polygamie in de koran weliswaar wordt toegestaan, maar niet wordt opgelegd. Monogamie is dus niet *in strijd* met de wetten van de koran, zo kan men een islamitische fundamentalist voorhouden (Parekh 2000). Dat is vanuit

deliberatief oogpunt beter dan te beweren dat de islam een achterlijke godsdienst is, al heeft natuurlijk iedereen te allen tijde het recht om dat te vinden.

De eis van wederzijds respect leidt dus niet tot een verdwijning van het onderscheid tussen het persoonlijke en het politieke, waarvoor Dorien Pessers waarschuwt. ‘Is respect een categorie van het publieke domein, erkenning verwijst in eerste instantie naar het private domein’ (Pessers 2003). Ik denk dat Pessers hier een punt heeft, dat ook door Jolande Withuis gemaakt wordt (Withuis 2002). Maar Pessers vergist zich als zij denkt dat de erkenning van identiteiten alleen maar een zaak is van de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. Op het terrein van het multiculturalisme verwijst het begrip juist naar culturele identiteiten die allerminst hyperpersoonlijk zijn (Taylor 1994). Voorzover de regel van wederzijds respect onderdeel uitmaakt van een politiek van erkenning, dient die erkenning juist om de persoonlijke levenssfeer van de burgers buiten het publieke domein te houden. Richard Sennett heeft mijns inziens het wezen van het publieke domein doorgrond: ‘Civility is treating others as though they were strangers and forging a social bond upon that social distance.’ (Sennett 1977: 264). Het publieke domein veronderstelt een sociale afstand tussen de deelnemers, juist om te voorkomen dat er een te grote druk wordt gelegd op het individu om zich aan een gemeenschappelijke identiteit te conformeren. Wie het indrukwekkende groepsportret leest dat Gerard van Westerloo schetst van de bestuurders van tramlijn 16 in Amsterdam, wordt getroffen door hun diepgevoelde wens om hun intieme gemeenschap te verdedigen tegen buitenstaanders, of ze nu uit Suriname komen of van het ‘hoofdkantoor’ van het GVB (Van Westerloo 2003). In de ogen van Sennett is dat gevoel van ouwe-jongens-krentenbrood in de publieke ruimte een verkeerde broederschap omdat het buitenstaanders uitsluit. In de publieke ruimte respecteren wij anderen juist door ze op een afstand te houden. In het publieke domein hoort iedereen maskers te dragen en rollen te spelen die relatief los staan van de identiteiten die de persoonlijke levenssfeer bepalen. Herman van Gunsteren bepleit datzelfde als hij zegt dat volksvertegenwoordigers niet moeten proberen de representatie te verbeteren door de sociale afstand tussen zichzelf en hun achterban te verkleinen. ‘Integendeel,’ voegt hij daaraan toe, ‘een respectvolle afstand, zoals tussen koningin en volk of tussen rechters en justitiabelen, werkt doorgaans beter.’ (Van Gunsteren 2002: 28). Maar hier zien wij ook waar de schoen wringt. Want in zijn oproep om een grotere sociale afstand valt Van Gunsteren terug op de verticale loyaliteiten die in een democratische ruimte niet adequaat zijn: die tussen de koning en zijn onderdanen of die tussen een rechter en de verdachte. Wij moeten dus zoeken naar sociale afstand die past bij een *democratische* publieke ruimte.

Een tweede gedragsregel die voortvloeit uit de eis van wederzijds respect is dat men de *motieven* van de tegenstander respecteert. De veronderstelling dat de tegenstander een dubbele agenda heeft is desastreus voor de politieke deliberatie. En dat is een van de moeilijkste debatregels. Sinds het ontstaan van de vertegenwoordigende democratie zijn politici geneigd om zichzelf oprechte motieven voor hun standpunten toe te dichten en de politieke argumenten van hun tegenstanders te zien als een schaamlap voor plat eigenbelang. Het verlichtingsdenken gaat zwanger van het denken in termen van coulissen, zoals het allegorische toneelstuk van Condorcet *De echte en de valse vrienden van het volk: Fragment van Theophrastus opnieuw ontdekt in de bibliotheek van de monniken van de Berg Athos* laat zien (Condorcet (1781) 1996). In dat toneelstuk zijn de personages Philodemos en Demagoras. De eerste, vriend van het volk, neemt

alleen maar deel aan het publieke debat om het volk van oprechte en hoogstaande adviezen te dienen. Hij jaagt nooit zijn eigen belang na en haat on-

recht. Het discours van de partijpolitieke elites is, zeker op het terrein van migratie en integratie, nog sterk beïnvloed door het verlichtingsdenken dat door Condorcet zo meesterlijk verwoord is. Zij voelen zich Philodemos. Zij zijn geneigd zichzelf als onbaatzuchtige vrienden van het volk te beschouwen. Zij vragen eens in de vier jaar om een politiek mandaat en verwachten dat de kiezers vervolgens hun politieke oordeel onvoorwaardelijk overdragen. Het overheidsbeleid is, zo menen zij, te complex voor deliberatieve of plebiscitaire experimenten. Zij hebben een mandaat van de kiezer en hun beleid steunt bovendien op wetenschappelijke inzichten. Zij beschouwen hun tegenstanders als valse profeten, als Demagoras, die de stem van het volk alleen maar laten klinken om er zelf beter van te worden. Demagoras, de welsprekende, is een meester van de retorica, hij applaudisseert als het volk onrecht begaat en verdedigt volksgerichten. Hij praat de man in de straat naar de mond en bedriegt het volk door heimelijk zijn eigen belang na te streven. (Kruse, 2000)

De radicale versies van het ‘front-stage’- en ‘back-stage’-denken monden vaak uit in samenzweringstheorieën die zeer schadelijk zijn voor het publieke debat. Het complotdenken duikt na de moord op Pim Fortuyn bij zijn aanhangers veelvuldig op. Een van die complotdenkers eindigt haar analyse van de moord op Pim Fortuyn met de conclusie dat de BVD achter die moord zit: ‘Pim zou de gevestigde orde omver gooien en dit werd niet getollereerd [sic, MF], we leven in een schijndemocratie.’ (Suzy Ching als geciteerd in Hagemann 2003: 124) Politieke paranoia is een perverse poging om een gemeenschap te herstellen (Robins en Post 1997: 40). De complottheorie is de politieke wetenschap van de machtelozen.

Democratische verantwoording

Anders dan wederzijds respect, dat betrekking heeft op de relatie die men met politieke tegenstanders onderhoudt, heeft democratische verantwoording te maken met het respecteren van de intellectuele autonomie en integriteit van de eigen achterban. Het gaat hier dus om deliberatieregels die de verticale loyaliteiten reguleren. Het democratische proces is gebaseerd op de individuele autonomie van de deelnemers. ‘Speak for yourself’ is daarom de tweede gouden regel van het democratisch debat. Als men in het publieke debat namens anderen spreekt, moet men daartoe gemandateerd zijn. Het is dus niet uitgesloten dat bepaalde deelnemers namens anderen spreken, maar men mag zich daar niet bij voorbaat op beroepen. Als iemand in het publieke debat zegt te spreken ‘namens de slachtoffers van de holocaust’, legt hij daarmee een ongeoorloofde claim op de morele juistheid en het maatschappelijk draagvlak van zijn standpunten. Anderen kunnen immers níét meer namens die slachtoffers spreken, en tegenstanders kunnen zo bij implicatie tegenstanders van de slachtoffers van de holocaust bestempeld worden. Niemand mag zonder mandaat namens anderen spreken, maar zeker niet degene die in de gemeenschap namens welke hij meent te spreken geen enkele positie en geen enkel gezag heeft. De mate waarin politieke elites dus nog namens een achterban kunnen spreken, is afhankelijk van de mate waarin die achterban georganiseerd is en de mate waarin die elites het politieke gezag kunnen opbouwen binnen de civiele gemeenschap namens welke zij menen te moeten spreken.

Het publieke debat volgens de gouden regels die ik hier aangestipt heb, vereist een grondige verandering van de politieke cultuur. De politieke elites zouden moeten beginnen met het loslaten van de claim op morele superioriteit die in zo schril contrast staat met de leugens en halve waarheden die zij beroepshalve soms moeten debiteren. De politieke elites zullen bereid moeten zijn om de belangrijkste politieke strijdpunten ook werkelijk te agenderen. En zij zullen de politieke moed moeten hebben hun eigen standpunten te verdedigen ook waar

die niet aansluiten bij de waan van de dag. Om het politieke gezag te herwinnen is een politieke deugd nodig, die Machiavelli 'virtú' noemde. Pas als de elites daarin slagen, zullen de burgers bereid zijn om in het besluitvormingsproces hun politieke oordeel, tijdelijk, aan hun vertegenwoordigers over te dragen.

Burgers moeten op hun beurt leren dat een politiek besluit niet alleen moet worden beoordeeld op zijn normatieve inhoud, maar ook op de praktische mogelijkheden en zijn onbedoelde effecten. Vanuit de moraliteit van de huiskamer is elk politiek besluit te bekritiseren, daar heeft Ankersmit natuurlijk gelijk in. Er moet een nieuw evenwicht gezocht worden tussen horizontale en verticale loyaliteiten in de politiek, die ik hier aangeduid heb als een matrixdemocratie.

Referenties

Ankersmit, F.R. (1997). *Macht door representatie.* Kampen, Kok Agora.

Berg, J.T.J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970.* Weesp, Van Holkema en Warendorf.

Berger, M., M. Fennema et al. (2001). *Politieke participatie van etnische minderheden in vier steden.* Amsterdam, IMES.

Beus, J. de (2001). *Een primaat van de politiek* (oratie). Amsterdam, Vossiuspers.

Buijs, F. en M. Fennema (1998). 'Democratie en extremisme in Amsterdam'. *Pluriform Amsterdam.* Amsterdam, Vossiuspers: 35-55.

Condorcet ((1781) 1996). 'Les Véritables et les Faux Amis du Peuple: Fragment de Théophraste nouvellement découvert dans la bibliothèque des moines du Mont Athos'. *Politique de Condorcet.* C. Coutel. Paris, Payot & Rivages.

Daalder, H. (1974). *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek.* Assen, Van Gorcum.

Dryzek, J. (2003). *Alternatives to Agonism and Analgesia: Deliberative Democracy in Divided Societies.* Deliberative Democracy and Sensitive Issues, Amsterdam.

Fennema, M. (1976). 'Professor Lijphart en de Nederlandse politiek'. *Acta Politica* 11 (1): 54-77.

Fennema, M. en M. Maussen (2000). 'Dealing with Extremists in Public Discussion: Front national and "Republican Front" in France'. *The Journal of Political Philosophy* 8 (3): 379-400.

Fennema M. en J. Tillie (2001). 'Ethnic Civic Communities. Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups'. In: *Connection* 24: 26-41.

Fennema M. en J. Tillie (t.v.). 'Civic Communities and Multicultural Democracy'. In: *Social Capital: A Democratic Elixer?* S. Rossteutscher (ed.). London: Routledge.

Gunsteren, H. van (2002). 'Voor democratie maar tegen politiek'. *Democratie in verval?* J. van Holsteyn en C. Mudde. Amsterdam, Boom: 17-32.

Gutmann, A. en D. Thompson (1996). *Democracy and Disagreement.* Cambridge, Harvard University Press.

Hagemann, C.P.M. (2003). 'Complotten, sarcasme en de bevestiging van de eigen identiteit'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*: 110-139.

Hajer, M. (2000). *Politiek als vormgeving* (oratie). Amsterdam, Vossiuspers AUP.
Hilhorst, P. (2003). 'Apart is uit'. *De Volkskrant*, 27 mei: 7.
Jacobs, D. (1998). *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België.* Gent, Academia Press.
Lans, J. van der (2003). 'De boodschapper is wel schuldig'. *Wie vliegt. 60 jaar journalistiek in vogelvlucht.* Trouw *Dossier.* J. Divendal. Amsterdam, Rainbow-pocket: 99-108.
Kruse, S. (2000). *De Demagoog en de Onwetende. Een zoektocht naar de rol van politieke discussie in utopieën van Thomas More, James Harringon en Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet.* Doctoraalscriptie, Amsterdam.
Lijphart, A. (1976). 'Repliek'. *Acta Politica* 11 (1): 78-88.
Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries.* New Haven, CT, Yale University Press.
Niekerk, M. van (1994). 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu'. *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderheden-*

beleid. R. Penninx en H. Vermeulen. Amsterdam, Het Spinhuis: 45-80.
Oakeshott, M. (1991). *Rationalism and Politics and Other Essays.* Indianapolis, Liberty Press.
Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory.* Houndsmill, Macmillan.
Penninx, R. en M. Schrover (2001). *Bastion of bindmiddel. Organisaties van immigranten in historisch perspectief.* Amsterdam, IMES.
Peper, B. (2002). *Een dolend land. Over de politieke architectuur van Nederland.* Amsterdam, De Bezige Bij.
Pessers, D. (2003). *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer* (oratie). Amsterdam, VU Uitgeverij.
Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community.* New York, Simon and Schuster.
Rath, J. (1991). *Minorisering. De sociale constructie van 'etnische minderheden'.* Amsterdam, SUA.
Robins, R.S. en J.M. Post (1997). *Political Paranoia. The Psychopolitics of Hatred.* New Haven/London, Yale University Press.
Rupp, J., J. Schuster et al. (t.v.). 'Toetreding en uitsluiting. Allochtone gemeenteraadsleden in de gemeenteraad van vier grote steden in Nederland'. *Mens en maatschappij.*
Secker, W.P. (1991). *Ministers in beeld. De sociale herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990).* Leiden, DSWO Press.
Secker, W.P. (2000). 'Representation of the Dutch People: The Smooth Transformation of the Parliamentary Elite in a Consociational Democracy 1848-1998'. *Parliamentary Representatives in Europe 1848-2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries.* H. Best en M. Cotta. Oxford, Oxford University Press: 270-309.
Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man.* New York, Alfred Knopf.
Soetenhorst, B. en M. Zonneveld (2001). *Afrekenen met Peper.* Amsterdam, Van Gennep.
Taylor, C. (1994). 'The Politics of Recognition'. *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition.* A. Gutmann. Princeton, Princeton University Press: 25-74.
Vermeulen, F. (t.v.). 'Organisational Patterns: Surinamese and Turkish Associations in Amsterdam 1960-1990'. *Journal of Ethnic and Migration Studies.*
Westerloo, G. van (2003). *Niet spreken met de bestuurder.* Amsterdam, De Bezige Bij.
Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur.* Amsterdam, De Bezige Bij.

Eindnoten:

1. Dit is een bewerking van een rede die in verkorte vorm uitgesproken is bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Politieke Theorie van Etnische Verhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam op 27 juni 2003. Bij het schrijven van deze rede heb ik kritisch commentaar gekregen van Rudy Andeweg, Tamarah Benima, Maaike Groen, Menno Hurenkamp, Arnold Koper, Jacques Thomassen en Hans Wansink.

2. Maar dat gold in zekere zin ook voor Lijphart zelf. Destijds beschouwde hij immers zijn consensusdemocratie als een *second-best* optie, vooral geschikt voor gespleten samenlevingen maar inferieur aan het meerderheidssysteem. Pas onlangs kwam Lijphart tot de voorzichtige conclusie dat zijn consensusmodel vanuit democratisch oogpunt zelfs beter is dan het meerderheidssysteem. Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries.* New Haven, CT, Yale University Press.

Arjen Mulder

Italiaanse Titaantjes
Over Cesare Pavese

Dat jaar werkte ik op vrije zaterdagmiddagen de complete voorraad van de grootste tweedehandsboekwinkel in onze stad door. Zo stuitte ik op een werkje dat mij na aanschaf subtiel maar onontkoombaar zou wegduwen uit mijn leven. Het had een oranje voorplat met daarop een tekening van een blauwgrijze kamer met geopende deur, boogvensters en een halfopen hutkoffer midden voor. Op het achterplat was een foto van de schrijver te zien. Hij had een mager gezicht, donker naar achter gekamd haar, een dikke, randloze bril, en hij hield een hand aan een sigaret in zijn rechtermondhoek. Hij zat voor een achtergrond van bewegende boomtakken of zo. In elk geval onder de open hemel.

De plattekst onder het portret meldde dat de roman over drie jongemannen ging die poogden in een voortdurend vraag-en-antwoordspel ‘het leven en zichzelf tot in de diepste grond te leren kennen’. Die aanhalingstekens stonden zo op het plat en suggereerden dat het hier een citaat uit het boek betrof. Daarna was er sprake van het nachtelijke Turijn, de Piëmontese wijnbergen, het zonnige strand, de geheimzinnige villa op de heuvels en het recht op een eigen, van de traditie afwijkend, oorspronkelijk leven. Afsluitend was er een citaat van Walter Jens, die blijkbaar geen nadere introductie behoefde: ‘Cesare Pavese wist heel nauwkeurig, dat voor een schrijver enkel de vormgeving van het lijden, niet het lijden zelf, iets betekent.’

Deze laatste zin zou mij nog jaren achtervolgen. Die ‘nauwkeurige’ vormgeving joeg me geen schrik aan: het ligt voor de hand dat een schrijver een roman wil maken die goed in elkaar zit, ongeacht het onderwerp. Wel bleef ik zitten met het ‘lijden’. Ik was ondanks dit woord overgegaan tot impulsaankoop, aangemoedigd door het prettige lettertype en de rustige bladspiegel. Thuis liet ik het boek een paar dagen op mijn werktafel liggen om het te laten wennen aan het feit dat ik het zou gaan lezen. Toen ik een week of wat daarna de

174 bladzijden had verstouwd, kon ik met de beste wil van de wereld niet zeggen wat het ‘lijden’ was dat door de schrijver was vormgegeven. Er gebeurt niets schokkends in de roman, het enige sterfgeval vindt buiten het verhaal plaats en verder kabbelt het rustig voort - een wandeling, een ontmoeting, een autoritje, een boottocht, een vakantie op het land, een logeerpartij, een feest.

Maar wat Cesare Pavese beschreef in *De duivel op de heuvels*, zoals het boek in de vertaling van Max Nord heette - De Bezige Bij, Meulenhoff, Amsterdam 1968, vermeldde de titelpagina nog -, wat deze Italiaanse schrijver beschreef was mijn wereld, mijn manier van leven, mijn gewoonte van naar de dingen kijken en daarover mijmeren met de jongens die ik altijd als gezelschap in mijn hoofd had. Ik las het boek in de zomervakantie waarin ik elke ochtend ging zwemmen in het sportfondsenbad langs het spoor, elke middag zat te lezen in de tuin of wandelde tussen de achterduinse weiden en de bosparken voorbij de buitenwijk rond het huis van mijn ouders. Elke avond ging ik paling vissen in de trekvaart. Tijd genoeg voor prettig gepeins - en dat was ‘lijden’ volgens Walter Jens?

De naam Cesare Pavese was me bijgebleven uit een boek dat ik de winter daarvoor had gekocht en gelezen. In een recensie ervan was ik getroffen door de zin waarmee de besproken schrijver zijn zelfmoordpoging karakteriseerde: ‘Ik werd geleefd door krachten waarover ik geen zeggenschap had.’ Datzelfde had ik anderhalf jaar eerder meegemaakt, toen ik vanuit genoemde buitenwijk naar de hoofdstad van ons land was verhuisd om te gaan studeren. Ik was er een raar soort leegte binnengelopen: ik voelde mij naar een toestand worden geleid waarop ik geen antwoord had en naar een daad die ik blind moest volvoeren. Alleen had ik evenmin geweten wat die daad was, als hoe ik aan die toestand tegemoet kon komen.

Na avonden opgejaagd zwerven langs schemerige grachten en donkere stegen was ik op een februarimorgen een boekhandel binnengestapt en had *Combray* van de mij onbekende Marcel Proust aangeschaft, het eerste deel van ‘Op zoek naar de verloren tijd’. Terug op mijn zolderkamertje was ik voorzichtig begonnen te lezen. Aan het einde van bladzijde één, als de schrijver de toestand weergeeft van een zieke die bij het wakkerworden in een hotelkamer licht ziet schijnen onder de slaapkamerdeur en denkt: goddank, de nacht is voorbij, maar blijkt het de ganglamp te zijn, het is middernacht, het licht wordt gedoofd en de patiënt heeft nog een gruwelijke, slapeloze nacht in het vooruitzicht - bij de literaire schoonheid en het mededogen van dat beeld voelde ik hoe mijn innerlijk zich herschikte en ontspande. Er was een uitweg. De starheid verdween,

zowel van mijn blinde streven naar iets wat niets was, als van mijn lichaam. Het heeft me, terugziend, altijd verwonderd dat ik in die donkere winter domweg niet op het idee ben gekomen dat die toestand vertwijfeling heette en de daad zelfmoord was. Niet dat met Proust de wanhoop ineens was verdampt, maar ze was leefbaar geworden en zou nog jarenlang een vertrouwde metgezel blijven.

Uit *De wrede god* van A. Alvarez, het boek met de zin over de krachten waarover men geen zeggenschap heeft, was deze passage over Cesare Pavese blijven hangen: ‘Pavese pleegde zelfmoord toen hij op het toppunt stond van zijn creatieve vermogens en zijn succes, en gebruikte als excuus een ongelukkige liefdesgeschiedenis met een onbeduidende Amerikaanse actrice die hij nog maar kort kende. Toen zij van zijn dood hoorde, was haar enige commentaar: “Ik wist niet dat hij zo beroemd was.”’ Alvarez gaf de volgende analyse van Paveses zelfgekozen dood: ‘Op 16 augustus 1950, tien dagen voor hij zelfmoord pleegde, schreef Cesare Pavese in zijn dagboek: “Vandaag zie ik duidelijk dat ik van 1928 tot nu altijd onder die schaduw heb geleefd.” Maar in 1928 was Pavese al twintig. Te oordelen naar wat wij weten over zijn troosteloze kindertijd - zijn vader dood toen hij zes was, zijn moeder streng en hard als gesponnen staal - lag de schaduw al veel eerder over hem; hij herkende hem alleen pas als zodanig op zijn twintigste. Op zijn dertigste schreef hij, koel en zonder zelfbeklag, alsof het een praktische bijzonderheid was die hij juist had opgemerkt: “Elke luxe moet worden betaald en alles is een luxe, te beginnen met het bestaan in deze wereld.”’

Deze analyse gaf me een verklaring voor het feit dat ik zelf, toen ik twintig was, niet had bedacht wat ik moest doen in de suïcidale geestesgesteldheid waarin ik verzeild was geraakt. Ik had geen excuus (want mijn ongelukkige liefdesgeschiedenis betrof geen onbeduidende actrice, maar een schitterend schoolmeisje dat meer was geweest dan ik had aangedurfd). En bovendien had ik een heerlijke kindertijd achter de rug, zonder veel luxe maar ook zonder schaduw, met een levende vader en een lieve, verstandige moeder. Ik heb de ‘studie over zelfmoord’, zoals de ondertitel van *De wrede god* luidt in de vertaling van Heleen ten Holt (1974), jarenlang gebruikt om de wereldliteratuur te ontdekken, maar niet om erachter te komen of en hoe ik zelf een einde aan mijn leven zou maken. Zo ik dienaangaande iets te weten kwam uit het boek, dan dat zelfmoord geen reële optie was voor mij, hoe hoog de melancholie ook mocht stijgen. Maar dat had ik bij Proust al begrepen.

Wel gaf Alvarez een hele rij namen van schrijvers die ik nodig moest gaan lezen, allen gelukkig van hoog niveau, allen min of meer

toevallig door eigen hand aan hun einde gekomen. Zo kende ik Paveses naam, zo sprong *De duivel op de heuvels* eruit tussen al die andere om lezing schreeuwende uitgeversrestanten in de grote tweedehandsboekwinkel. Zo kwam ik ertoe die zomer in de achtertuin van mijn ouderlijk huis een roman te lezen die een fase in mijn leven afsloot waarvan ik niet had geweten dat het een fase was. Ik had gedacht de eeuwigheid aan de haak te hebben, maar het bleek een kindertijd, of nee, een adolescentie, of nee, het was een eerste mythe, een die niet werd verteld maar woordloos geleefd, een intensiteit van ervaring.

Op de middelbare school had ik als iedere opgroeiende jongen Nescio's *Titaantjes* gelezen, uit 1914. ‘Jongens waren we - maar aardige jongens. Al zeg ik 't zelf. We zijn nu veel wijzer, stakkerig wijs zijn we, behalve Bavink, die mal geworden is. Wat hebben we al niet willen opknappen. We zouden hun wel eens laten zien hoe 't moest. We, dat waren wij, met z'n vijfen. Alle andere menschen waren “ze”. “Ze”, die niets snapten en niets zagen. “Wat?” zei Bavink, “God? je praat over God? Hun warme eten is hun God.”’ Nu ik het na jaren herlees denk ik: wat was Nescio defensief. Vanaf het eerste woord is hij zijn helden aan het verontschuldigen. Nog voor hij zijn jongens de aanval op de wereld en dus op zijn lezers laat inzetten - ‘we zouden hun wel eens laten zien hoe 't moest’ - heeft hij al duidelijk gemaakt dat wij niet bang moeten zijn om de oren te zullen krijgen: zíj hebben gefaald en zijn stakkerig wijs geworden. Wij, lezers, hoeven hun commentaar niet persoonlijk op te vatten.

Tegelijk maakt Nescio zijn lezers medeplichtig aan de neergang van zijn helden, door als enige alternatief voor de stakkerigheid Bavinks gekte te geven. Maar wij als lezers hebben ons natuurlijk ook allang aangepast aan ‘ze’ - anders zaten we zijn boek niet te lezen. In Nescio's vage rebellie zit de teleurstelling ingebakken: toen ze nog opstandig waren, ‘in de dagen onzer dwaasheid’, wilden ze al mislukken. Die wil tot mislukken wás hun opstandigheid. Maar zelfs deze mislukking lukte hun niet, kleinburgertjes die ze waren en werden. Desondanks onvergetelijk: ‘Heele zomernachten stonden we tegen 't hek van 't Oosterpark te leunen en honderd uit te boomen’. ‘Aan den rand van 't trottoir zaten we tot lang na twaalven, zoo maar op de straatsteenen, en waren weemoedig en tuurden naar de klinkers, en van de klinkers naar de sterren.’ ‘En we vonden dat 't zonde was naar bed te gaan, dat een mensch eigenlijk altijd op moest kunnen blijven. Ook dat zouden we veranderen.’

De Nederlander die ik ben, kan de eerste alinea van Paveses *De*

duivel op de heuvels, uit 1948, niet lezen zonder de echo van Nescio's zinnen te horen. ‘We waren heel jong. Ik geloof dat ik in dat jaar nooit sliep. Maar ik had een vriend die nog minder sliep dan ik, en soms zag je hem 's ochtends al voor het station wandelen op het ogenblik dat de eerste treinen aankwamen en vertrokken. We hadden hem laat in de nacht voor zijn deur verlaten; Pieretto had nog een ommetje gemaakt, had de zon werkelijk zien opgaan, had een kop koffie gedronken. Nu keek hij naar de slaperige gezichten van de straatvegers en de fietsers. Hij herinnerde zich ook de nachtelijke gesprekken niet meer: hij had ze verteerd terwijl hij wakker bleef en zei kalm: “Het is laat. Ik ga naar bed.”’

Dan volgt een hoofdstuk waarin de drie helden - Pieretto, Oreste, ‘ik’ - tot in de kleine uurtjes onder de arcaden en over de heuvels van Turijn wandelen en honderduit bomen over hun indrukken en fantasieën. En zo blijkt er al snel een verschil te bestaan tussen Nescio's jongens en die van Pavese. Bavink, Hoyer, Bekker, Kees Ploeger en Koekebakker leven in een afgesloten wereld waarin ‘de heeren’ of ‘ze’ het voor het zeggen hebben. Daar breken zij, de jongens, in hun vrije tijd uit door de zon te zien opkomen aan de Zuiderzee of het heelal woordloos te doordenken achter Abcoû. Maar zelfs als Nescio beschrijft ‘hoe God ons hoofd, ons hart en ons ruggemerg gevuld had’, kan hij het niet laten toe te voegen dat de heeren mal zouden kijken als ‘wij’ hun dat zouden zeggen. Ook hun meest authentieke momenten kunnen de jongens alleen beleven in contrast met hun bazen. Om hun vrijheid te kunnen ervaren, moeten ze hun gevangenschap bekrachtigen.

Bij Pavese zijn de jongens studenten, zonder baan of veel verplichtingen. Ze lopen tot lang na sluitingstijd rond in een onbekommerde sfeer van heuvels en water en verlaten straten. Hun ervaringen zijn niet authentiek omdat ze onbegrijpelijk zijn voor anderen, de machthebbers, maar omdat ze deel zijn van hun eigen zoektocht. Zoals de ik het formuleert: ‘Wij beredeneren de dingen. Ik wil begrijpen waarom ik het prettig vind om te wandelen. Jij wilt bijvoorbeeld Turijn leren kennen en ik houd ervan de heuvels op te gaan. Ik houd van de geur van de aarde.’ De jongens van Pavese erkennen geen andere werkelijkheid dan die van hun waarnemingen, hun reacties, hun gesprekken. Pavese schrijft die gesprekken ook uit, terwijl Nescio alleen vermeldt dat je er een slaapkamerameublement aan had kunnen verdienen als je ze allemaal had kunnen onthouden.

Omdat Nescio zijn jongens niet helemaal serieus kan nemen, ziet hij zich genoodzaakt de helft van zijn toch al korte *Titaantjes* te wijden aan een beschrijving van hoe het met ze verder ging, na de da-

gen hunner dwaasheid. Halverwege het verhaal laat Nescio zijn verteller na zes jaar afwezigheid terugkeren en in Rhenen als vanouds de essentie van het bestaan doorleven. ‘Doelloos zit ik, Gods doel is de doelloosheid.’ Die hernieuwde levenswijsheid wordt vanaf dat moment de zweep waarmee hij zijn oude vrienden kan geselen in hun alsnog omarmde kleine of iets grotere ambities en activiteiten. Maar wat Pavese duidelijk maakt in *De duivel op de heuvels* is dat wat later komt niet van belang is. Wel van belang is wat je, in de dagen uwer openheid, werkelijk meemaakt en ontdekt. Paveses ‘We waren heel jong’ is niet bedoeld om de lezer te lijmen, maar om de geestesgesteldheid op te roepen die over je komt zodra je zijn boek begint te lezen. Wat er na die heel jonge tijd nog meer gebeurt in je volwassenheid zegt niets over de waarde van de oorspronkelijke ervaringen.

Paveses aanpak van een roman is: zet een aantal personages in een situatie en bekijk wat er gebeurt. Als in een film. De jongens lopen een heuvel op. Ze zien omlaag op de lichtjes van het slapende Turijn. Dan boldert er een auto langs die even verderop tot stilstand komt. Erin zit iemand naar de hemel te staren. Wat moeten ze doen? Oreste besluit een kreet te slaken om te ontdekken of de persoon reageert. De reactie die daarop volgt, wordt de roman. De ontmoeting tussen de jongens en de verdwaasde chauffeur maakt een geestelijke beweging los die Pavese net zo lang laat doorlopen totdat duidelijk is geworden waarom hij dit boek moest schrijven, of wilde schrijven, en waarom zo en niet anders.

Titaantjes is een afrekening, zo niet met Koekebakkers vrienden dan wel met de God die hen met dwaasheid sloeg. *De duivel op de heuvels* laat de jongens en wat zij geloven onverlet, maar het test wel hun bestaansgrond of datgene in hen wat zo vanzelfsprekend voor ze is dat ze het zelf niet kunnen zien. Het is hun geheim, dat ze onmogelijk ter discussie kunnen stellen, ook al is het precies datgene wat hen in staat stelt eindeloos door te discussiëren. Deze geheime bestaansgrond is wat hen vrienden maakt en in zekere zin ook onkwetsbaar. Want wat ze blind geloven is dit: het leven is goed, het is het waard geleefd te worden, het is één feest onder de zon en de sterrenhemel. Het antwoord op de uitdaging van het leven is geen getob, maar een nimmer aflatende onderzoeksdrang, een keer op keer uitspelen van mogelijkheden tegen onmogelijkheden, een onbekommerd voortgaan op de verbazing over het feit dat je een lichaam in de ruimte bent. De jongens kunnen zich niet vervelen. Als vanzelf vermijden ze alles wat hen de zwaarte in kan lokken. Ze zijn er immuun voor, voor vrouwen bijvoorbeeld. ‘De vrouwen, zij die ons-

scheiden, zouden later wel komen.'

De duivel op de heuvels, besef ik nu ik zelf zware woorden ben gaan gebruiken, behoort tot de boeken die ik nooit definitief zal kunnen begrijpen. Ik kan het verhaal alleen maar volgen zolang ik het lees. In 1993 verscheen een hervertaling door Martine Vosmaer waarin een aantal weglatingen en vergissingen in de eerste vertaling zijn hersteld, zodat het boek een nieuwe glans heeft gekregen. De hervertaling lees ik met evenveel plezier en huiver, al mis ik een aantal formules die ik aan Max Nord heb overgehouden, zoals: 'de dwaze manie om de eerste te zijn', wat zowel slaat op ontdekkingsreizigers als op bruidegommen die een maagdelijke bruid willen. (Bij Vosmaer is het: 'de stomme drang de eerste te zijn' - correcter misschien, mij minder aansprekend.) '"Die moderne nachten," zei Pieretto. "Ze zijn zo oud als de wereld."' (Vosmaer laat dat herhalende 'ze' weg, maar daar zit voor mij nu juist de charme van de uitspraak in.) Ik ben al met al de minst aangewezen persoon om uit te leggen waar *Il diavolo sulle colline* over gaat, want ik ben door dit boek voor een aanzienlijk deel geworden wie ik ben. Ik kan alleen beschrijven wat er gebeurde toen ik het boek las, niet de eerste keer, de tweede keer pas, toen ik met alle geweld wilde begrijpen waar dat 'lijden' op sloeg in de plattekst.

Wanneer Oreste zijn kreet op de heuvel laat weerklinken, gaat de man in de auto op de treeplank zitten met zijn gezicht in zijn handen. De jongens lopen op hem af. Het blijkt een kennis van Oreste te zijn, iemand die in een villa op een heuvel woonde tegenover het gehucht waar Oreste is opgegroeid voordat hij in Turijn medicijnen ging studeren. Oreste staat voor het dorp, de koppige kracht van de boeren. Hij raakt van slag als hij zich moet handhaven in wereldser kringen. Pieretto is de stadsmens met al zijn ongegeneerde wijsneuzigheid. Hij weet ook werkelijk verbluffend veel confidenties aan mensen te ontlokken. De 'ik' is een middenfiguur, hij staat op de grens van stad en land. Zijn ouders zijn provincialen die naar de stad zijn getrokken en hijzelf is zijn zomervakanties altijd op het platteland blijven doorbrengen. Hij komt ook uit een echt middenmilieu, gekarakteriseerd door de uitspraak van zijn ouders: 'De dwaasheden van de armen zijn je toegestaan, die van de rijken nooit.'

Poli - de man die op de treeplank van zijn auto moest gaan zitten bij het horen van de jachtkreet die uit zijn kindertijd aan kwam geschald - is de jongen met rijke ouders die nooit heeft hoeven werken voor zijn geld, die onbeperkt kan drinken en drugs gebruiken,

een van de ‘hoge heren’ zoals Pieretto hem noemt in de vertaling van Vosmaer, die met verwende vrienden en verloederde vrouwen omgaat omdat hun verloedering hem wel vermag te bekoren (maar ondertussen is hij getrouwd met een vrouw uit zijn eigen milieu die slechts ten dele van hem houdt, maar wel onvoorwaardelijk solidair met hem is zodra hun hoge status onder vuur komt te liggen). Deze door Pavese bedachte maatschappelijke vierdeling - boer, stad, midden, rijk - is bij eerste lezing al zonneklaar, en desondanks gaat het boek over levende mensen. Dat je hen kunt waarderen en dat zij elkaar kunnen waarderen, komt juist omdat het sociale schema hun allen zowel een hoogst persoonlijke als universele plaats toewijst in het leven.

Anders dan het schema suggereert, draait het in *De duivel op de heuvels* niet om de confrontatie tussen hoog en laag, macht en onmacht, geld en armoe, of tussen eenvoudige mensen met grote gevoelens versus grote mensen met kleingeestige denkkaders. In de ‘geheime bestaansgrond’ van de jongens spelen geld en maatschappelijke positie geen rol, al kost het de personages zelf soms moeite dat te blijven onthouden. Ergens flapt de ik er over Poli en de zijnen opeens uit: ‘Die mensen zijn niet zoals wij...’ Maar Pieretto corrigeert hem meteen: ‘Maar dat is juist het leuke! Dat is het leuke aan hen.’ De confrontatie in de roman is die tussen een naar buiten gekeerde en een naar binnen gerichte levenshouding, tussen openheid en geslotenheid, tussen deel willen zijn van het netwerk van de wereld en haat tegen het leven op aarde.

De verteller, ‘ik’, merkt ergens zonder nadere toelichting op: ‘Elk woord over het leven buiten, raakt me en beroert me.’ De jongens oriënteren zich op de werkelijkheid, op het landschap, de straten, de heuvels, de bossen en wolken, de anderen. De rijke Poli en zijn kennissenkring daarentegen zijn uit op zelfintensivering, eerst met drank, seks, cocaïne - ‘allemaal bereid alle remmen los te laten om de avond maar door te komen’ - daarna met spiritualiteit en diepzinnigheid, wat evenzeer symptomen van verveling blijken te zijn. Poli heeft een openbaring gehad bij het horen van Orestes nachtelijke kreet: hij herontdekte er zijn kindertijd door en waar die voor staat. Het hele boek lang blijft hij erover doorpraten: ‘Die schreeuw heeft me mezelf getoond. Ik maak me geen illusies.’ ‘Diep in ons zit een grote rust, een vreugde. Alles wat we zijn ontstaat daaruit.’ ‘“Volgens mij,” zei Poli, “zijn we allemaal naakt zonder het te weten. Het leven is enkel zwakheid en zonde. Naaktheid is zwakheid, is als een open wond. Vrouwen weten dat wanneer ze bloeden.”’

Oreste, Pieretto en ‘ik’ weten niets. Zij nemen het bestaan van de

wereld nog niet voetstoots aan. Al pratend en mijmerend en observerend moeten ze zelf de werkelijkheid werkelijk maken. En dat geldt niet alleen voor de wereld waarin geld geen rol speelt omdat er veel te veel van is, zoals bij Poli en consorten, maar ook voor het leven waarin geld geen rol speelt omdat men zijn eigen wijn verbouwt en vee teelt, wild schiet, brood bakt, vuren stookt, zoals twee noeste neven van Oreste doen, achter in een zijdal. Alles in het leven, van afstotelijk tot hartveroverend, is deel van een omvattend verhaal waarvan de jongens de clou pogen te snappen. Voor hen is de wereld echt doordat ze haar als mogelijkheidsruimte ervaren en deze telkens vanuit een andere invalshoek bekijken. Voor Poli is het leven een tragische kluister met maar één perspectief: het zijne. Voor de jongens kan iedereen alles zijn.

Het loopt erop uit dat ze gedrieën hun zomervakantie bij Orestes familie op het land onderbreken en een paar weken bij Poli gaan logeren in de villa op de heuvel. Poli heeft van zijn vader huisarrest gekregen om bij te komen van zijn uitspattingen en verwondingen (hij is neergeschoten door een jaloerse maîtresse). Eenmaal gesetteld, bespreken ze Poli's morele crisis, draaien om zijn vrouw heen, verkennen het verwaarloosde landgoed rond het huis, gaan op jacht zonder veel te schieten. En dan komen op een avond vrienden van het echtpaar uit Milaan aanrijden en dringt midden op het land de stad weer binnen. Wat volgt is een drinkgelag tot in de vroege uurtjes in de salons en tussen de struiken.

We naderen het einde van de roman, hoofdstuk dertig. De Milanezen vertrekken na de doorwaakte nacht. '"We komen terug," riepen ze luid. "Over de grote weg ben je er zo."' De jongens besluiten zich wat op te frissen en inkopen voor het ontbijt te gaan doen in het dorp verderop. Als de ik boven zijn jasje gaat halen, hoort hij in Poli's kamer gehoest en gereutel. Hij kijkt om de deur. Poli zit zwaar te ademen op zijn bed. In zijn hand heeft hij een zakdoek vol bloed. 'Ik begrijp het niet,' stamelt hij buiten adem. De ik waarschuwt Poli's vrouw. Oreste onderzoekt de zieke. De jongens gaan naar beneden. '"Wist jij dat hij tbc had?" vroegen we elkaar op de veranda. "Met het leven dat hij geleid heeft, is het niet zo verwonderlijk," zei ik. "Waarschijnlijk wist hij het..." "Ach wat," zei Pieretto, "dan laat je je toch behandelen."' Max Nord vertaalde dat met: 'Maar dan doe je er toch wat aan.'

Pieretto, de wereldwijze, onverschrokken, doorgewinterde stadsmens, krijgt zo de rol toebedeeld om in alle naïviteit de 'geheime grond' onder het bestaan van de drie vrienden te verwoorden: als je ziek bent, dan doe je er toch wat aan. Wie wil er nu doodgaan? Als

het leven goed is - en dat is het - dan wil je toch zeker niet dood? Poli echter komt naar beneden en schenkt zich een glas in en hij zou een sigaret hebben opgestoken als Pieretto het hem niet verboden had.

Het waarom van deze roman, de reden dat Pavese het verhaal wilde schrijven, luidt ongeveer zo. Jong zijn wil zeggen: het leven blind vertrouwen, overtuigd zijn dat het de moeite waard is het te leven, alles boeiend en waardevol vinden. Niet tot lijden in staat zijn, want ook ellende is interessant. Buiten de magische cirkel van de jeugd evenwel ligt een wereld die dit enthousiasme en deze levenslust uitlacht, of eerder toelacht om zich ermee te tooien, of misschien moet je zeggen: om ze uit te zuigen, als vampiers. In die andere wereld vindt men het leven waardeloos, of tegenvallen, of vervelend, of al met al een hoop gedoe. Met drank en seks en drugs is het nog wel uit te houden, of uit te zitten eigenlijk. Maar deugen doet het leven niet.

Als Poli's vrouw diens vader gaat bellen om hem zijn zoon te laten ophalen en mee terug te nemen naar Milaan, verzucht Poli: ‘Mijn vader, dat ontbrak er nog aan. Gelukkig is het nu snel afgelopen.’ Pieretto mompelt dat hij geen onzin moet uitkramen. Dat je dood wilt is iets wat in de wereld van de jongens principieel ondenkbaar is. Dat Poli daar wel naar verlangt, maakt van hem de duivel uit de titel van de roman - een nogal uit de toon vallend, christelijk woord dat in het boek zelf niet voorkomt. Wel verklaart Poli tijdens die eerste nachtelijke ontmoeting met schreeuw op de heuvel boven Turijn dat hij zich een god voelt, de god op de heuvels. En God zag dat het goed was toen Hij de wereld had geschapen. De duivel zag vervolgens dat de schepping niet bijster veel om het lijf had. De duivel is diepzinnig. God is een vrolijke jongen met eer in zijn werk.

De klap die Cesare Pavese me uitdeelde toen ik *De duivel op de heuvels* las, was het inzicht dat ik gewoon jong was. Daar had ik nooit aan gedacht. Ik leefde in de tijd, niet in de tijdloosheid, zoals ik voetstoots had aangenomen. Deze zomer zou voorbijgaan, de vakantie van het leven. En dan? Voor de jongens is alles een spel omdat ze de dood niet erkennen. Alles is een spel zolang de dood niet bestaat. Zolang je gezond bent. Er bestaat een manier van leven waarin het er niet toe doet dat jij en iedereen op een dag dood zullen gaan en verdwijnen, want je leeft nu en met jou leeft de wereld rondom je. En het is aan jou dat leven gaande te houden zolang als je kunt. Maar zodra je dit hebt begrepen, is die manier van leven voorbij.

Het ‘lijden’ waar Walter Jens het over had, sloeg op het moment dat je beseft dat alles wat jij zo fraai en heerlijk en wezenlijk vindt, voor anderen niet meer is dan de decoratie bij dit ene verpletterende inzicht: dat ze belazerd zijn bij hun geboorte. Dat het cadeau dat ze ongevraagd hebben gekregen in knalharde munt moet worden terugbetaald. Dat dus jijzelf ook bent belazerd. En dat jij de enige was die dat niet in de gaten had. Want heb je eenmaal gezien dat het leven niet meer voorstelt dan wat jij erover fantaseert, dan ben je voorgoed uit je jeugd gevallen. Alleen de jeugd is absoluut, alles daarna op zijn best relatief.

Hierna las ik lang niets meer van Pavese. Ik weet niet zo goed meer wat ik wel deed. Mijn moeizame metamorfose tot essayist had ingezet. Jaren later ontdekte ik via Duitse vertalingen dat *De duivel op de heuvels* het middendeel vormt van een trilogie, door Pavese in 1949 gepubliceerd onder de verzameltitel *De mooie zomer.* Het eerste deel dateert van 1940, *La bella estate - De mooie zomer* in een recente vertaling van opnieuw Martine Vosmaer. Het derde deel, uit 1949, heet *Tra donne Sole*, of *Vriendinnen* in de vertaling van Anton Haakman. Na verschijnen van de trilogie kreeg Pavese de Stregaprijs van dat jaar, de belangrijkste literaire onderscheiding van Italië op dat moment. Dit was dat ‘toppunt van zijn creatieve vermogens en zijn succes’ waarover A. Alvarez het had in zijn beschrijving van Paveses zelfmoord. Pas als trilogie gelezen gaven de boeken iets weg van wat ik begon te begrijpen als een thematiek op leven en dood. Paveses romans gaan niet zozeer over de jeugd of over datgene wat je jong houdt of wat je kwijtraakt als je het moede hoofd laat hangen. Ze gaan over jouw leven, over hoe te leven, over datgene wat je in leven houdt, wat je laat leven, wat je in jezelf dient te beschermen als je wilt leven, hoe dan ook.

In de eerste roman, *De mooie zomer*, is de hoofdpersoon een meisje te midden van andere meisjes: ‘In die tijd was het altijd feest. Je hoefde maar de deur uit te gaan en de straat over te steken om helemaal uitgelaten te raken, en vooral 's nachts was alles zo heerlijk dat ze, als ze doodmoe thuiskwamen, nog steeds hoopten dat er iets zou gebeuren, dat er brand uitbrak, in huis een kind werd geboren, of misschien dat het onverwachts licht werd en iedereen de straat op kwam en je kon blijven doorlopen tot aan de velden en tot over de heuvels.’ Deze hoofdpersoon, Ginia, heeft net als de drie jongens uit *De duivel op de heuvels* een ‘geheime bestaansgrond’ die door Pavese wordt getest. Haar geheim is haar lichaam. De integriteit van haar lichaam staat er garant voor dat haar niets kan overkomen en

zij de wereld kan ontdekken, in concreto: met een jonge kunstschilder een verhouding kan aangaan waarin ze precies die lichamelijke integriteit op het spel zet.

In *Vriendinnen* wordt de bestaansgrond getest van een vrouw die geslaagd is in het leven, Clelia. Ze heeft een topbaan bij een modehuis in Rome en keert naar haar geboortestad Turijn terug met de opdracht er een filiaal van de firma op te zetten: een pand vinden, laten verbouwen, inrichten, openen, een klantenkring verwerven. ‘Met de laatste januarisneeuw kwam ik in Turijn aan, net als de kunstenmakers en de nogaverkopers. Dat het carnavalstijd was herinnerde ik mij pas toen ik onder de arcaden de kraampjes zag en de carbidlampen, maar het was nog niet donker en ik ging te voet van het station naar het hotel en gluurde van onder de arcaden naar de hoofden van de mensen.’ Clelia's geheim is dat ze weet heeft van een andere wereld dan die van het succes en de rijkdom waarin de mannen en vrouwen leven die bij haar mode komen kopen: ze is afkomstig uit een volkswijk in Turijn. Het is haar vaste overtuiging, overgehouden aan de tijd dat ze zich opwerkte in de maatschappij, dat je, wat er ook gebeurt, nooit mag opgeven, nooit zelfmoord mag plegen. Maar dat is nu juist wat een rijkeluisdochter in de roman eerst tevergeefs poogt en dan daadwerkelijk doet.

Dat wat heilig is voor jou, is voor anderen niets waard: dat is de les die Paveses helden telkens leren. En die ‘anderen’ staan maatschappelijk gesproken hoger dan jij, zijn verder in het leven doorgedrongen, hebben dingen gedaan die jij nooit hebt aangedurfd, presteren achteloos wat jou de grootste moeite kost. Wat ik aanduid als de ‘geheime bestaansgrond’, is iets wat je zowel blind maakt voor wat je gaande houdt, als afstand geeft tot wat je overkomt. Al Paveses personages delen het besef dat hun leven deel is van een proces dat zóveel groter is dan hun individuele bestaan, dat voorzichtigheid en bescheidenheid de enige gepaste reacties zijn. Ze kunnen niet zomaar alles met hun leven doen wat hun invalt of goeddunkt, er staat te veel op het spel. Ze moeten in dat grootse proces hun plaats zien te vinden, hun eigen plek. Want als die leeg blijft is de wereld minder en als de wereld minder is blijft hun leven arm.

In *De mooie zomer* wordt de ‘grotere wereld’ meteen al opgeroepen in de eerste zinnen, die ik hierboven citeerde. ‘Uitgelaten’ is het kernwoord, ‘helemaal uitgelaten raken’ Verbindingen slaan met buiten. De grotere wereld neemt de gedaante aan van een stel jonge schilders en hun modellen, hun gesprekken en gedoe. Het is niet veel misschien, maar het is wel het echte leven voor het kleine meisje dat Ginia nog is tot de laatste zin van het boek, waarin ze volwas-

sen wordt als ze de ontluistering van haar lichaam aanvaardt en besluit te leren leven als een vrouw. De methode die Ginia gebruikt om de wereld te betreden is de liefde, of wat ze daarvoor houdt. Voor de schilders is het de kunst, of wat ze daarvoor laten doorgaan.

In *De duivel op de heuvels* wordt de wereld echt door onophoudelijke gesprekken en wandelingen. Het 'grootse' is in dit tweede deel symbolischer van aard. De nacht is groter en weidser dan het stratenplan van de stad. De rivier - van elders komend, naar elders gaand - is groter dan het labyrint van de straten. De heuvel is groter dan de stad want ze schept overzicht. Het land is op zijn beurt groter dan de stad, want de stad is deel van het land en niet andersom, althans zo voelt dat, zelfs nu nog.

In *Vriendinnen* drinken en fuiven de rijke jongelui in een vergeefse poging te ontkomen aan de noodzaak een eigen plek te vinden in het 'grootse'. Maar een noodzaak is het, want zonder zo'n plek slaat je individuele bestaan nergens op, blijft het nep. De zelfmoord van de rijkeluisdochter is haar manier om iets echts te bereiken - de dood is voor haar de 'grotere wereld'. Clelia, de hoofdpersoon, behoudt het besef van de grotere wereld doordat zij altijd deel blijft van twee milieus en zo twee perspectieven heeft op alles wat gebeurt. Daardoor is niets ooit definitief voor haar, er zijn altijd andere wegen om onverschrokken voort te gaan door de wereld, of misschien moet je zeggen: om te blijven wie ze zichzelf heeft gemaakt. Ze heeft de mogelijkheden van haar tijd onderkend en haar kans gegrepen. Dat het milieu waarin ze al als jong meisje wilde doordringen, leeg en voos blijkt wanneer ze er eenmaal deel van is: dat is niet haar zorg. Twee benauwende milieus - arm en rijk - leveren voor haar samen één wereld op waarin ze het leven kan leiden dat ze wilde en wil, zonder zichzelf of anderen tekort te doen. Zo bestaat ze echt.

De romans van Cesare Pavese vormen één grote bevestiging van het leven op aarde. Pavese beschreef het leven in zijn tijd niet op realistische wijze, dus als iets wat nu eenmaal bestaat en daarom kan worden weergegeven. Wat hij beschreef was wat zijn tijdgenoten deden om hun leven realistisch te maken, in de zin van: echt. Want niets is zonder meer werkelijk voor ons mensen, alles moet echt worden gemaakt, moet actief worden gerealiseerd met behulp van een procédé dat zo vanzelfsprekend dient te zijn dat het onzichtbaar blijft zolang je het toepast. Krijg je door hoe het werkt - zie je wat er geheim is aan je geheime bestaansgrond - dan werkt het niet langer. Dat overkwam mij bij tweede lezing van *De duivel op de heuvels.* Op

dat moment moest ik iets anders verzinnen, of op zoek gaan daarnaar. Maar bij derde lezing van het boek gebeurde het tegenovergestelde. Ik vond niet een ander leven, ik ontdekte dat Pavese de sleutel tot alle levens had ontdekt.

Pavese heeft in de gaten gekregen dat het hoogst persoonlijke, intieme geheim dat een leven echt maakt, tegelijk bovenpersoonlijk en universeel is. Hoe anders kon hij vanuit zijn Noord-Italiaanse context het leven verwoorden van een Hollandse jongen, nog voordat deze zelfs maar geboren was? Sterker nog, hoe kon hij de heuvels van zijn kindertijd als een landschap laten verschijnen dat ik als het mijne herkende, terwijl ik nooit tussen heuvels verkeerd had? Het enige heuvelland dat ik kende van korte vakanties was dat van Luxemburg, de Eifel, de Vogezen. Pavese beschreef een mythische ruimte, een plek die universeel Europees aandoet. Hij verplaatste zich al schrijvend door dat landschap, in die tot in de kleinste details doorleefde ruimte van zijn verbeelding: een ruimte die even vertrouwd overkomt en even vreemd blijft als je eigen gezicht in de spiegel.

Pavese heeft iets begrepen en in taal weten vast te leggen wat eenieder bijna onvermijdelijk ontgaat. Niet alleen hoe er geleefd wordt, maar dit: waarom je leeft. Jij, lezer. Paveses romans vormden de plek in de wereld waar het leven voor de schrijver zelf werkelijk was, of waar hij het werkelijk maakte. Hij vond die plek en de wereld werd echt, rijk. En dat wordt ze elke keer zodra je hem leest en wordt teruggetild in die schitterende toestand die bekendstaat als ‘heel jong’. Na de laatste regel val je daar weer uit en word je iemand anders. Of besef je wie je sedertdien al geworden was. Ieder mens heeft een allerindividueelst geheim om echt te blijven. Zoveel ten minste hebben we met elkaar gemeen.

Stefan Hertmans
Vier gedichten

Onder een zinken dak

Het klopt en trekt in de nacht.
Vrieskou en stucco darmkolieken.
Het loopt over de spanten
Naar de nokbalk en terug.

Springt in het hoofd,
Trilt daar twee bouten los,
Zodat de incubus naar binnen valt.

Het raast door millimeters in de droom,
Doet daar aan kinderjaren denken,
Maar smaakt wat later toch naar lood.

Wie wakker ligt hoort hoe het gaat.
Van kwaad naar mij, die uitverkoren
Werd tot niets dan horen.

Ik ben de droesem in de goot
Die op het eerste teken
Van het virus wacht.

Icarus in het bos.
Geen tak die kraakt.
Een god is los.

Betovering door sneeuw

Zo onaanraakbaar valt het op ons in.
Kleine schokkende dingen zijn het,
Gestolde wolk die in het tegenlicht
Gaat dampen op een bokkenvacht.

Door op je huid te jagen
Hervindt herinnering zichzelf.
Ik zie je voor het eerst.

Helder valt je lichaam open,
Gaat met mijn ogen aan de haal.

Je vingers ijler dan
Rookpluimen in de verte.
Als ik je bijtend kus
Gloeit je doorschijnend bloed.

Rood is je ademende keel.
Je warmt de ochtend en het bos.

Nu ik mijn handen
Aan je lippen openhaal
Begrijp ik wie je bent.

Het is te laat.

Ik hoor je kleine hakbijl hakken
In de vijvers van mijn hoofd.

Ik stop mijn oren dicht.
Het sneeuwen houdt niet op.

Faust on tape

De boeken staan in ochtendlicht.
Hun buitenaards geluk straalt
Van hun stofbeslagen flanken af.

Alles wat ons werd bijgebracht -
De mateloosheid en de tucht -
Bedekken ze, ijdele omslachtigheid,
Als vleugels om een ronde rug.

Ik heb het beste van mezelf
Aan hen gegeven - (hij citeert).
Wat ik ervoor terugkreeg,
Betaalde ik met leven
En de minachting van mensen
Die reeds alles weten.

Ik hoor, door ramen die lang
Openstaan, hoe oud de wereld
Is geworden die ik zo lang
Jong had willen houden.

Maar het licht neemt nog niet af -
Het glinstert in stilaan ver
Ziende, bleke ogen.

Op tafel ligt het uurwerk
Dat mijn waarheid
Heeft gelogen.

Het doden van de slang

Met de haardklem nog roodgloeiend,
Diep knijpend in haar koele vel,
Gooide jouw evenbeeld haar op de keien,
O hoge mooie straat -

Ze kronkelde op klimopbegroeide wanden toe,
Tweehonderd vlekken trok ze samen
En ontspande -

Hoe sierlijk is die kop.
Each man kills et cetera.

Toen ik haar lijf en snelle tong
Gescheiden had, spuugde ze,
Felle mooie mond,
Haar dodelijkste gif.

Een kind, wenend en flink,
Kneep in mijn dij.

Men schrijft niet wat men wil,
Maar wat de tijd verguld had.
Vul maar in.

We legden haar, honderd
Stuiptrekkingen later,

Op een steen waar Taormina's goden
Tateren en eenzaam zijn.

Het regende plots, stortbuien lang,
Terwijl het licht verdween.

's Avonds bij het vuur,
Het kind een lam, had ik
Verhalen over genezing door vergif.

Zijn moeder loochende ze liefdevol,
In bed, terwijl de huid gedroogd werd
Door de tijd, die slangen spaart
Maar mensen slecht verdraagt.

Abram de Swaan

Onder de zon
Bij de hooglanders van Papoea-Nieuw-Guinea

> *'War or hostility toward strangers*
> *is a pervasive feature of*
> *New Guinea Highlands society;*
> *one of the most important ties*
> *that holds tribes and clans*
> *together is their common*
> *interest in self-protection*
> *against all other tribes.'*[1.]

Verder dan Papoea-Nieuw-Guinea kan een westerling niet reizen. In vliegkilometers of zeemijlen gemeten zijn er nóg afgelegener gebieden, maar menselijkerwijs gesproken kan een land niet vreemder zijn dan Niugini. Ik had er niets te zoeken. Mijn reis was geheel belangeloos. En dat is meer - en minder - dan je kunt zeggen van handelslui, volkenkundigen, missionarissen, grootwildjagers, beeldenkopers, of zelfs journalisten. Ik wilde niet eens, zoals de schaarse toeristen, geamuseerd of verrast worden. Ik had het omgekeerde voornemen: niet verrast te worden. Zoals het jongetje dat niet griezelen kon, zo zou ik me niet laten verbazen. Ik wilde me niet te gauw vergapen aan een tooi van paradijsvogelveren of aan een bot door het neustussenschot. Om mij toch een houding te geven en mijn reis een reden, zei ik tegen mijn Australische kennissen dat ik in de binnenlanden kunst wilde gaan kopen. Ik vermoedde toen al dat ik die beter en goedkoper kon krijgen bij de missiebroeders in Sydney. Toch vond ik achteraf mijn redenen, die mij nu, al weer een tijd later, afdoende lijken.

Nieuw-Guinea, een eiland zo groot als een subcontinent, is verdeeld in een westelijke helft die bij Indonesië hoort, West-Papoea (Irian Jaya), en een oostelijk deel, Papoea-Nieuw-Guinea, dat ooit Duits bezit was, toen Australisch mandaatgebied en sinds 1975 onafhankelijk. Port Moresby, de hoofdstad, ligt aan de zuidkust, afgesneden van de rest van het land door moerassen en bergketens. De verbindingen met het buitenland, met het hoogland en met de noordkust

worden per vliegtuig onderhouden. ‘Mosby’ is de meest gewelddadige stad ter wereld, oorlogsgebieden uitgezonderd, maar Lagos en Johannesburg meegerekend. Ik kende in die stad maar één persoon en die dan nog alleen van naam. Mijn enige kans op lokaal contact.

Professor Otto Nekitel kwam mij in zijn kleine auto ophalen en wij reden voorbij de krottenwijken, langs de brede allees naar het schiereiland waar dicht opeen de glazen en marmeren kantoortorens stonden, de hoofdkwartieren van de banken, de grote houtkapen mijnbouwondernemingen, als een luchtspiegeling, een drogbeeld uit andere continenten, draadloos verbonden met de machtscentra der wereldsteden en met de hout- en koperconcessies diep in de onbegaanbare binnenlanden. Op de achterbank van de auto zaten roerloos en zwijgend de twee grote zoons van dr. Nekitel. Als hij stopte, stapten de jongens precies tegelijk ieder aan een kant uit, keken om zich heen, wachtten tot hun vader de stuurklem had aangelegd, de auto vergrendeld, en marcheerden dan als lijfwachten *militairement* op twee passen achter hem aan over het trottoir, stelden zich aan beide zijden van de winkeldeur op, gluurden naar binnen, en wachtten tot hun vader zijn zaken afgehandeld had om hem dan weer terug naar de auto te geleiden.

Mosby wordt geterroriseerd door de ‘rascals’: jonge Papoea's en hooglanders die in hun dorpen niets om handen hebben en in de nabijgelegen stadjes geen werk kunnen vinden, trekken naar de grote stad om zich met roof wat geld en met moord wat aanzien te verwerven. Hun wapens krijgen ze van een familielid in het leger. Een verwant mag je niets weigeren. En een niet-verwant mag je eigenlijk alles aandoen. Dat zijn de twee onwrikbare grondslagen van het *wantok*-stelsel, ‘one talk’: mensen met dezelfde taal, clangenoten, stamverwanten, maken alles ondergeschikt aan de loyaliteit met hun eigen *lain* en laten zich aan anderen niets gelegen liggen. Dat stelsel houdt zichzelf in stand. Geen mens gelooft dat een ambtenaar of politieman zonder aanzien des persoons optreedt, natuurlijk bevoordeelt hij zij eigen mensen, en dus is het vanzelfsprekend, zelfs noodzakelijk, dat andere ambtenaren opkomen voor hún clan, aan wie zij immers hun benoeming te danken hebben. Die onderlinge bevoordeling en de benadeling van anderman is niet alleen besmettelijk, ze is wederzijds dwingend.

Papoea-Nieuw-Guinea is nooit helemaal gepacificeerd. Er heerst een strijd van allen tegen allen, niet van elke eenling tegen alle andere enkelingen, maar van iedere clan tegen alle andere in de wijde omtrek. Ook die strijd houdt zichzelf in stand. Wanneer de regering in Mosby eindelijk haar belofte nakomt en een brug laat bouwen op

een plek waar de weg door de rivier loopt, worden al de eerste nacht na oplevering de houten pijlers en de draagbalken gesloopt door de bewoners uit het nabijgelegen dorp. Ze moeten wel, want anders zijn de mannen uit het dorp aan de overkant hen voor. Zijn ergens de elektriciteitsleidingen aangelegd, nog die avond worden de koperen kabels gestolen, als voorzorgsmaatregel. Zo gaat het met buizen en leidingen, zonnepanelen, antennemasten. Het wantrouwen van de ene partij houdt het wangedrag van de andere partij gaande. Dus is er in het binnenland geen elektra en geen telefoon, blijven de weinige wegen onbegaanbaar en worden zelfs de radioverbindingen gedurig gesaboteerd.

De wet reikt niet ver genoeg in het binnenland om de naleving van contracten af te dwingen. Als de familie, de lain of de clan niet tussenbeide komt, wordt de koopwaar niet geleverd, en worden schulden niet terugbetaald. Wanneer een schuldeiser na veel manen en pressen zijn geld nog niet heeft gekregen, houdt hij met een paar handlangers een auto aan uit het dorp van de schuldenaar. De chauffeur wordt met zijn passagiers ontvoerd en blijft net zo lang in gijzeling tot zijn verwanten de schuld afbetaald hebben, in varkens, in kinaschelpen of desnoods in geld.

De hooglanders zijn geobsedeerd door ‘compensatie’, genoegdoening, schadevergoeding. Voor elke kwetsuur en iedere schade moet vergoeding betaald worden. De grote mijnondernemingen en houtmaatschappijen diep in het binnenland betalen ‘compensatie’ aan de omringende dorpen, omdat anders hun machinepark in brand gestoken wordt of hun personeel wordt overvallen.

In het hotelzwembad ontmoette ik een Koreaanse zakenman. Het warme, borrelende water reikte hem tot de lippen. Hij was in Niugini om contracten voor de houtkap af te sluiten met de dorpshoofden in het gebied van zijn concessie. ‘Ze denken alleen maar aan geld,’ zei hij bits. Mij stelde dat gerust.

Al dat chicaneren, intimideren en chanteren is al vooruitgang vergeleken met de rooftochten en moordpartijen van veertig, vijftig jaar terug. Toen werd schadevergoeding alleen betaald aan bondgenoten die hun steun in de strijd hadden moeten bekopen met doden en gewonden. Maar nu eist iedereen vergoeding, of beter, elk dorp en elke clan heeft nog iets te verhalen op een andere lain, of op de mijnbouwmaatschappij, of de plaatselijke autoriteiten. Altijd klinkt in die eisen de zinspeling op onverhoeds geweld door. De dreigementen zijn verhuld in veel omhaal van woorden: steeds meer woorden, steeds minder klappen.

Toeristen en zakenmensen blijven binnen hun enclaves, afgezet

met scheermesdraad. Ze observeren de inboorling achter het glas van limousine, toerbus en cruiseschip. Krijgen ze al te maken met inheemsen, dan gaan die in uniform of traditionele dracht gekleed, zijn dienstbaar, onberispelijk en nooit geheel te vertrouwen. Ik werd op mijn hotelkamer bestolen. Dat moet het kamermeisje geweest zijn, Sila. Ze wilde weten wat ik die dag ging doen. Ik was op weg naar het museum. Daar was ze nog nooit geweest. Wilde ze mee? We maakten een afspraak voor de volgende dag, haar vrije dag. Ik kon die avond de vijfennegentig kina die ik in mijn broekzak droeg niet meer vinden.

De dag daarop verscheen Sila stipt bij de balie. Een schriel, donker meisje. Ik liet de eerste taxi voorbijgaan, veiligheidshalve. In de verte hing een jongen rond, haar broer? Was dit misschien een opzet om mij te beroven? Maar ik was al bestolen.

In het museum, waar verder geen mens te zien was, raakte ze voorzichtig alle uitgestalde voorwerpen aan. In een vitrine vond ze de gewaden, de potten en de wapens van haar dorp. ‘My mammy can make that.’ - ‘Can you?’ Nee, uiteraard niet. Zij kon telefoneren, bedden opmaken, televisie bedienen, de bus nemen naar haar werk, dan schiet het naaldwerk en de pottenbakkerij er allicht bij in. En zij kon stelen, dacht ik, maar ik had het lef niet om haar te confronteren. De volgende dag heb ik haar toch ontboden. Sila ontkende. Beschuldiging, loochening (de opengesperde ogen waarvan zij dacht dat ik ze voor onschuld zou aanzien). ‘Ik geloof je op je woord,’ sprak ik grootmoedig namens de mondiale bezittende klasse, ‘maar neem van me aan, degene die het geld heeft gepikt, heeft geluk gehad, want ik heb niets gezegd bij de balie.’

Niemand blijft een dag langer dan nodig in Port Moresby. De schaarse toeristen zijn op doorreis naar de kust of naar de eilanden, om te zonnen, te vissen en te duiken. Ik koos voor Madang, een lieflijk plaatsje aan de noordkust. Vandaar wilde ik verder. Ik bracht er uren door in het busstation waar de kleine vrachtautootjes met open laadbak hun passagiers kwamen ophalen voor de reis over de enige verharde weg, die langs de kust liep. Er brak een vechtpartij uit, met veel geschreeuw en dreigende gebaren, de omstanders golfden, even bang als nieuwsgierig, met de vechters mee over het plein en weer terug, maar voorzover ik zien kon bleef het bij een paar rake klappen. De ruziemakers lieten zich kalmeren en verzoenen. De oude mensen deden verontschuldigend tegen mij, ‘zo gaat het hier nu altijd’.

Ik had twee scholieren gevonden die na drie maanden internaat

teruggingen naar huis, vlak bij het dorp dat ik mijn reisdoel had gemaakt. Na een rit van twee uur namen ze me mee het bos in. Toen we zeven, acht kilometer gelopen hadden begonnen de schoolkinderen opeens te hollen. Ze waren thuis. Ik kwam iemand tegen die mij plechtig bevestigde dat ik in Wabas was gearriveerd, zetel van het ecotoerisme in de regio. ‘U bent nu toegelaten,’ sprak hij en stuurde een jongetje met me mee. Zo ontmoette ik algauw Francis Dedmai die mij ook al, nog plechtiger, welkom heette. Wat eruitzag als een welvarend dorp, met goed onderhouden tuintjes, huizen van bamboe met daken van palmbladeren, was volgens Francis tegelijk iets anders, een ‘project’. Hij legde mij uit dat het dorp zich zou gaan toeleggen op de ontwikkeling van duurzaam, milieuvriendelijk toerisme. Onderweg hield hij alle mannen die we tegenkwamen staande en stelde ze aan mij voor. Zonder uitzondering waren zij voorzitter, ieder van een eigen commissie die een gewichtig aandeel had in het welslagen ven het project. Ook ik zou in dit project een voorname rol krijgen. - ‘Je hebt de juiste keuze gemaakt door hierheen te komen,’ zei Francis. ‘We zijn daar heel verheugd over. De mensen hier zijn zeer bij het project betrokken. Vraag gerust als je iets wilt weten, je kunt vragen wat je wilt. En kijk goed om je heen.’ Het pad werd nu veel steiler en heel glibberig van de regen die vrij plotseling was losgebarsten. De jongens die met ons opgelopen waren pakten mij bij armen, benen en lurven en begonnen me omhoog te sjorren. Bij elke kiezel of twijg die mij raakte lieten ze me hun zorg blijken: ‘Sorry, sorry tru.’ Bij een beek werd ik als kostbaar huisraad over de stammen geschoven die de ene kant met de andere verbonden. De modder werd me van de voeten gewassen en de jongens sleepten me verder.

Zo kwamen we op het hoogste punt van het dorp aan, ‘de homestay’, zei Francis. Voor het grote houten huis stonden een oude vrouw en een oude man te weeklagen. Ze huilden, graaiden in hun haren en sloegen zich op de borst. Wij schudden elkaar de hand en het was over. ‘Zij hebben,’ zei Francis, ‘kort na elkaar twee kinderen verloren. Dus rouwen ze. De oudste dochter was ziek, het jongste kind is op een slang gestapt. Er wordt hier goed voor je gezorgd, het zal je aan niets ontbreken, als je iets nodig hebt hoef je het alleen maar te zeggen. De jongens zullen alles doen om het je naar de zin te maken, ze zullen goed op je passen. Je hoeft je geen zorgen te maken, ze zullen je spullen niet aanraken. Je bent hier in het dorp zo veilig als een kind.’

Dat was ook zo.

Er werd op mij gelet, er werd voor mij gezorgd, met alle toewijding en onhandigheid van mensen die het goed voorhebben. We aten de eerste avond in groot gezelschap mijn voorraden op, de pakjes gedroogde bami, het blikje makreel in tomatensaus. Ik kreeg yams en groenten toegeschoven. De volgende dag al besprak Francis met mij het rooster van ‘activiteiten’ dat hij had opgesteld. Ik zou met een vlot gaan varen en in de rivier gaan zwemmen. Daarbij zou ik de cultuur van de mensen ervaren en ook de natuurlijke omgeving beleven.

Francis had in Madang een opleiding in de bosbouw gevolgd en daar ook kennisgemaakt met het vormingswerk. Als ik iets at zei hij ‘eet’. Als ik rondkeek zei hij ‘observeer’ en als ik met de jongens zat te praten zei hij ‘discussieer’.

Alles wat ik deed werd onderdeel van zijn regie, de dorpelingen verwerden tot acteurs en de omgeving tot een toneeldecor. Eerst ergerde het me, tot ik besefte dat ik een andere, nieuwere authenticiteit beleefde. Het dorp was onder leiding van Francis Dedmai een verbeterde versie van zichzelf aan het bedenken. Ik had geluk: de script van deze nieuwe presentatie was mij zeer vertrouwd van thuis.

Beneden in het dorp was een ploeg mannen een huis aan het bouwen van bamboepalen samengebonden met lianen en bedekt met palmtakken. Op de brede veranda stond in het midden van de verhoogde vloer heel alleen een glanzende wc-pot. Het huis was bestemd voor de vrijwilligers. Wie? De vrijwilligers uit Amerika,

die zeker eerdaags zouden arriveren. Vandaar die pot. Zij zouden het dorp verder ontwikkelen en het duurzaam ecotoeristisch initiatief overnemen.

Bij mijn vertrek bekeken Francis en ik zijn administratie. Hij had alle kostenposten opgetekend: mijn tocht naar de rivier met vier ‘dragers’ voor vier kina de man. Het vlot waarmee we de ondiepe stroom afzakten, terwijl de naakte jongens giechelend

rondsprongen met één hand voor hun pik (zes kina). De maaltijd in de homestay (zes kina). Het optreden van de oude man met de bamboehoorn waardoorheen hij zo klagelijk kon roepen, authentieke volkscultuur (twintig kina); de kennismaking met de lokale drank waarvan ik maar één slokje te drinken kreeg uit een glas zonder steel, omdat ik er anders zeker heel dronken van zou worden (tien kina). De oude man dronk de rest van de fles in één teug leeg, waarbij iedereen zijn adem inhield, want hij zou heel, heel erg dronken worden. In het hoogland geldt een totaal drankverbod.

Francis telde alles op en ik betaalde contant. Hij was onmiskenbaar opgelucht, want vond het veel te veel, en toen opeens ontroerd. Ten afscheid omhelsden we elkaar. Ik loog een reeks van beloften over toezending en weerkeer die Francis graag wilde geloven. Ik was, dat werd wel duidelijk, sinds drie maanden de enige toerist geweest. Ik had, solo, het aanzien van Francis in het dorp weer voor een maand of wat gered.

Met een als gids meegestuurde jongen liep ik de weg terug naar de kust. ‘Waarom zijn de meisjes zo verlegen?’ vroeg ik. ‘Zo zijn ze,’ zei hij, ‘verlegen.’ Maar hoe dat dan komt. ‘I don't know, I don't have their feelings.’ Halverwege vroeg ik hem hoe het zat met ‘birth control’. Diep inademen en in een boom klimmen, antwoordde hij. Daar gloorde toch iets van verbazing. Maar hij had iets anders verstaan: ‘breath control’.

Eenmaal weer bij de kust aangekomen, baadde ik aan een paradijselijk strand in de Stille Zuidzee. Was ik maar naar dit dorp hier bij de kust gegaan, dacht ik. Maar nee, Francis heeft gezegd dat het een heel slecht dorp is. De mensen zijn er niet te vertrouwen, ze stelen en ze overvallen je onverhoeds. Ik mocht dus van geluk spreken.

Ik wilde meer: echte inboorlingen ontmoeten, beeldensnijders, wat zeg ik, koppensnellers, menseneters, geen duurzame eco-opbouwwerkers met andragologische afdragertjes. Door moest ik, naar de hooglanders, de volkeren die tot voor zeventig jaar nooit een blanke hadden ontmoet. De gebroeders Leahy, op zoek naar goud, maakten daar ‘first contact’ in 1930. Van die eerste ontmoetingen tussen blanken en hooglanders zijn foto's en films bewaard gebleven, waarop de hooglanders te zien zijn in volkomen verbijstering, ontsteltenis, ontreddering, maar ook al heel vlug nieuwsgierigheid en lachlust. Ze begrepen meteen wat ze zagen: de geesten van hun gestorven verwanten, die teruggekomen waren. Om ze op te eten. De Highlanders zagen de ‘rode mensen’ aan voor menseneters, de blanken verdachten hen van hetzelfde. Sommige volkeren in de hooglanden deden aan kannibalisme. De vrouwen en kinde-

ren aten ieder een deel van het lichaam van de gestorvene. Later kwamen de mannen van het dorp en brachten een geslacht varken mee. Ze vroegen de vrouwen en de kinderen wie welk deel van de dode had gegeten en gaven die dan hetzelfde deel van het varken om hun het eten van mensenvlees weer af te wennen.

Die gebruiken werden snel en grondig uitgeroeid door de autoriteiten. De aantijging is gebleven. Het is altijd het andere volk dat mensen at. Ook de schaamte duurt denk ik nog voort.

De Nederlandse ambassade in Sydney had me in contact gebracht met de bisschop van Lae die mij doorgaf aan de hulpbisschop van Mingende en die wist een geschikt dorp voor mij. De bisschop, Henk te Maarssen, kwam mij afhalen in Mount Hagen, met een dikke wang. Hij had een tandwortelontsteking, maar de tandarts liet het maar zitten want het zou er vanzelf wel uitzweren. De missionaris was kennelijk niet kleinzerig. En ook niet bang uitgevallen. Bij Mount Hagen houdt de weg op. We reden terug over de grote autoweg door het hoogland, naar de missiepost, Mingende. Dit is nog steeds wild gebied. De politie reed er rond met een soort rakettenwerpers die ik voor bazooka's aanzag.

Vader Henk was een stevige, ondernemende vent, die met lange passen vooruit beende en daarbij zijn armen iets van zijn romp hield, gereed om aan te pakken. Hij had het veertig jaar in de hooglanden uitgehouden en nog pas zijn ambtsjubileum gevierd, gekroond met een tooi van paradijsvogelveren en omstuwd door inheemse dansers en danseressen in traditionele kledij. Niet iemand die zich gauw liet paaien of om de tuin leiden. Hij kon zijn ergernis en zijn ongeduld moeilijk verhelen. Waarom wilde dit land zich maar niet ontwikkelen, waarom bleef het ronddraaien in cirkels van ledigheid en luiheid, gemakzucht en omkoperij? Hij had geen respect meer voor de mannen in zijn parochie, kletsmajoors en aanstellers, enkel bedacht op aanzien en machtsvertoon. De dorpelingen maken altijd weer problemen, dan willen ze weer genoegdoening voor een aanrijding, dan weer eisen ze vergoeding voor land dat de missie allang gekocht en betaald heeft. Van tijd tot tijd stelen of slachten ze een koe van de paters, als plaagstoot en dreigement. De hooglanders houden trouwens leven en religie goed gescheiden. Voor de kerk willen ze niet betalen: die is toch niet van deze wereld. Dat heeft de bisschop toch zelf gezegd. Wat moet de missie dan met hun geld?

In de kerk kwamen vooral de vrouwen. Voor hen had Vader Henk ontzag, omdat zij het werk deden, het leven gaande hielden en, zei

Kinderen uit Yagle

hij, volwassen waren. ‘Onze vrouwen’ noemde hij ze.

Naar Yagle, het Chimbudorp in de heuvels, was het anderhalf uur lopen over een bospad. Ik werd er verwacht, bleek, want bij een omheining hing een laken waarop een welkomsttekst geschilderd was: ‘welcome prof. Abram’. Daar trof ik, omringd door neefjes en nichtjes, stief- en peetkinderen, Josephine aan, mijn gastvrouw, met op haar arm haar eigen zoon: Paul Newman.

Josephine en de kinderen namen mij mee, verder de heuvels in, om water te halen. Het pad leidde langs spelonken waar her en der de beenderen van de voorouders lagen. Niet zo lang geleden nog werden de doden even boven het dorp in een open nis tussen de rotsen bijgezet om uit te drogen in de bergwind en geleidelijk tot stof te vergaan. Nu pakten de kinderen de schedels op, zonder veel eerbied of gêne. Toch was te merken dat ze wisten dat dit voor mij een bijzondere bezienswaardigheid moest zijn. Zo gauw kunnen gevoeligheden blijkbaar veranderen. Zo snel ook wordt een gewoonte die eeuwen vanzelfsprekend heeft geleken ongewoon, iets dat men de vreemdeling kan laten zien als ‘eigen’ en ‘karakteristiek’. En dus eigenlijk ook in eigen ogen al een beetje vreemd.

Sinds jaren zijn de Chimbu bekeerd en begraven ze hun doden op kleine akkers rond het dorp. Dat moet van de kerk. Maar wie het betalen kan laat in de kist een raampje maken en in de zerk een uitsparing, dan kan de dode nog naar buiten kijken en kunnen de nabestaanden zien hoe het met de overledene gesteld is. Ook dat werd mij door de kinderen graag getoond. Josephine wilde niet naar het lijk in de kist kijken. Ze vond dat, zei ze, griezelig. Een nieuwe sensibiliteit.

Josephine en haar man, Jo Wade, hadden aan de ene kant van

hun huisje een kleine winkel ingericht met lucifers, blikjes sardines en muggenkaarsen. Aan de andere kant at en sliep de familie. Ik kreeg het enige bed, waar anders de twee grote meisjes in lagen. Bij de ingang was een pronkhoek ingericht, met kunstbloemen van plastic en op de enige stoel een opblaasbeer, op de grond gevlochten tassen (de *billums*), aan de wand zelfgesneden namaaksperen, en katholieke bidprentjes. Alles was gerangschikt tot een seculier altaar, zoals ze het in de katholieke missiekerk gezien moeten hebben. Aan de muur hing een kleurenfoto uit een oude *National Geographic* met het bijschrift: ‘Een trotse Chimbu-krijger in vol ornaat. De Chimbu's zijn alom gevreesd om hun krijgshaftigheid en hun genadeloos optreden jegens hun vijanden wier dorpen zij met regelmaat plunderen en brandschatten.’ Zo konden zij zichzelf blijkbaar ook bekijken: in de spiegelreflex van de geïllustreerde, internationale media. Zij kenden hun eigen reputatie in de wereld en waren daar kennelijk mee ingenomen.

Twee dagen later verscheen Jo, die ook dorpshoofd was, in lendendoek, met wit beschilderd gezicht en verentooi. Hij was even exotisch als zijn stamgenoot op de foto, maar hij was het in het echt en authentiek. Met veel moeite begreep ik van hem dat een van de jongens van zijn clan in de hoofdstad Port Moresby was vermoord. Hij had er met twee vrienden uit zijn dorp als ‘rascal’ geleefd, als straatrover, en hij was in een ruzie door zijn maten doodgeslagen.

Jo en Josephine Wade

Daar moest genoegdoening voor komen. Jo Wade was op weg naar een grootscheepse confrontatie tussen zijn lain en de clan van de moordenaars.

Jo was net als Josephine meestentijds in zaken. Ze kweekten koffie. Maar op aanwijzing van de landbouwconsulent hadden ze in het bergbeekje een forellenvijver aangelegd. Jo liet me een plek in het bos zien waar ze een toeristenhotel zouden gaan bouwen. Ze waren ook heel geïnteresseerd in de kunsthandel. Ik had al het een en ander opgescharreld en dat liet ik hun zien: de beschilderde schilden, de sieraden van noten en schelpen, de gevlochten tassen, de van koeskoesbont gebreide mutsen. Josephine bekeek het eens en vond het allemaal 'rabis', *rubbish*, rommel. Het was oud, gebruikt en wat moest je ermee. Als ik wou kon ze al die dingen zo nieuw voor me laten maken, onbeschadigd, door geen vreemde handen aangeraakt, dus rein. Waarom wou ik dat nou niet?

Ja, waarom niet?

Ik was net het oorlogsschild gaan ophalen dat ik de dag tevoren had gekocht van twee oude Highlanders. Ze hadden er intussen uit zichzelf twee strepen bij geschilderd en aan de bovenrand nog wat veren toegevoegd. Ze keken me verwachtingsvol aan. Dit was een ongevraagde toegift bij de koop. Waarom leek ik daar nou niet blij mee? Het schild zag er weer uit als nieuw en was bovendien nog extra versierd. Wie ter wereld wist er beter wat je met een schild moest doen dan deze oude Chimbu-krijgers? Nou dan. Maar ik was bang dat mijn schild nu niet meer echt genoeg zou zijn.

Ik moest nu de fundamenten van de westerse kunsttheorie uitleggen aan Jo en Josephine. En er viel niet aan te ontkomen om maar meteen naar de kern van die esthetica te gaan: het begrip 'authenticiteit' De voorwerpen die ik gekocht had waren authentiek. Hoe zeg je dat in *Tok pisin*, de lingua franca van Papoea-Nieuw-Guinea? Ik hield het maar op *basic English*.

- They are real, see?
- What we can make is real too, real real. What you got is old stuff, all *rabis.*
- Yes, that's right, it's old. That's why some Western people like it.
- They like new stuff, they buy it all the time in the tourist places.
- Yes, but those are just tourists, they don't know anything. They pay a few kina. But there are others who really know. They don't buy new things, they buy old things and they pay like a hundred, a thousand, or even ten thousand kina's for a good piece, a really old piece. Hier moesten Jo en Josephine vrolijk om lachen.
- And they're not stupid. They pay a lot of money, but that is be-

cause they know a lot. And back home they get even more money for the same old stuff. But they want it to be real, real old, the older the better.

Ze waren zeer geïnteresseerd in deze onverwachte mogelijkheid om rabis in dollars te veranderen. Maar ze bleven zich verbazen: als zij het zelf maakten was het niet goed, maar als een oude man, of liever een allang overleden houtsnijder het had gemaakt, dan was het wel *real.* Op dit punt aangeland had ik natuurlijk kunnen zeggen dat die westerlingen, ik incluis, aan een soort voorouderverering deden: niet de verering van hun eigen voorouders, maar van de voorvaderen van de Chimbu. Dat leek een wel heel ingewikkelde verklaring, en bovendien hebben de meeste westerse kunstliefhebbers lak aan voorouders, hun eigen of die van een ander, het gaat ze om de kunst. En om de authenticiteit. En dat begrip kon ik niet uitleggen aan de Chimbu, want het is niet uit te leggen, tenzij als fetisjisme.

Ik weet zeker dat de Chimbu, als zij ooit een Vermeer hadden voortgebracht, de latere naschilder van Vermeer, Van Meegeren, zouden hebben toegejuicht. Er waren al zulke mooie schilderijen van Vermeer, en nu waren er opeens nog méér en ook zo mooi! Je kon het verschil nauwelijks zien, ook al had je een lange inwijdingsperiode meegemaakt als student in de kunstgeschiedenis. Het verschil was zichtbaar te maken met bijzondere apparatuur, maar wat weten röntgenapparaten of infraroodcamera's nu van kunst, van artistieke ontroering, van esthetisch enthousiasme?

Of is alleen mooi wat schaars is, werkelijk schaars? Zoals bijvoorbeeld de in de hooglanden hoogst zeldzame plastic bloemen en de vrijwel onvervangbare

opblaasbeer uit de collectie van Jo en Josephine? Josephine ruilde enthousiast haar zelfgevlochten billum voor mijn katoenen draagtasje met opdruk van de kruidenierszaak Loekie in de Utrechtsestraat in Amsterdam. Stom van me. Er was daar op dat hele continent niet nog één zo'n fraai en stevig Loekietasje met een vrolijke boer erop gedrukt. Die billums daarentegen

waren volop te krijgen en een hooglandse kon er eentje bij elkaar haken in twee, drie uur.

Op school leerden we dat in de zeventiende eeuw de nobele, maar onnozele wilden door onze ontdekkingsreizigers in ruil voor hun pelzen en ivoor werden afgescheept met wat kralen en spiegeltjes. Tezelfdertijd vertelden Afrikaanse ouders stiklachend hun kinderen dat die onnozele puntneuzen en streepmonden voor een paar beestenvellen en wat dierentanden ooit de mooiste doorzichtige steentjes afstonden en schitterende plaatjes waarin je telkens iets anders en zelfs jezelf kon zien. Kralen en spiegeltjes waren schaars en dus kostbaar en dus mooi: de schaarstetheorie van de schoonheid. Wat niet enigszins schaars is, kan niet echt mooi zijn, maar niet alles wat zeldzaam is, is ook mooi.

Onder de sceptische tegenwerpingen van Jo en Josephine werd het me steeds duidelijker dat de westerse kunstopvatting, die ook de mijne is, voor hen heel begrijpelijk wordt als een speciale vorm van fetisjisme, een aanbidding van het ongrijpbaar en ondoordringbaar wezen der dingen. Mooi is wat oud is, wat van de voorouders komt, wat echt van de voorouders komt, zoals een amulet werkelijk bewerkt moet zijn door een tovenaar, en vervalsing hem onwerkzaam maakt. Je kunt bij zo'n fetisj de kracht wel onmiddellijk voelen, de werking direct ondergaan en zelfs kun je bijzondere krachten ontlenen aan zo'n magisch voorwerp, maar als achteraf blijkt dat het toch niet afkomstig is van een erkend en ritueel gecertificeerd tovenaar, dan heb je je pijnlijk vergist. En als je als westerling door een Van Meegeren esthetisch diep geraakt bent, tja, dan heb je je deerlijk verkeken en moet je niet alleen je esthetisch oordeel laten bijstellen, maar ook je kunstgevoeligheid opnieuw laten afstemmen.[2.]

Ik vond Jo en Josephine dadelijk aantrekkelijk, ontwapenend, ontroerend, geestig, en ondeugend. Ze waren dol op elkaar en dat alleen al maakt mensen aantrekkelijker. Zij was al wat ouder en had een volwassen zoon uit een eerder huwelijk. Hij was haar tegengekomen en had haar als zijn derde vrouw genomen.

- ‘This is not a good story,’ zei Jo tegen mij in een moment van vertrouwelijkheid, ‘I have three wives.’ Hij leek er niet onder gebukt te gaan. Zijn tweede vrouw had ik gezien op de markt. Ze kwam op Josephine af en kneep kirrend de kleine Paul Newman venijnig in de wang, als de boze fee die ze was.

Sinds de moord in Port Moresby was de lain van de moordenaars het dorp ontvlucht, de bergen in, uit angst voor weerwraak door de verwanten van de vermoorde dorpeling. Nu moest er een familielid

van de moordenaars worden gedood. Jo Wade bleek een ‘big man’ te zijn in de lain van de vermoorde jongen: ‘When I speak, they listen.’ Als hij 's avonds vertrok om te onderhandelen over de compensatie smeerde hij zich met grijze aarde in ten teken van rouw.

Na zo'n avond nam Jo mij terzijde. ‘Je bent hier veilig,’ zei hij, zonder aanleiding. Hij zei het wel vaker en ik begreep eruit dat ik zonder zijn bescherming in elk geval in gevaar zou zijn.

‘I have a gun. I kill. I kill many enemies. In the villages.’ Zijn verhaal was nog eens zo onheilspellend omdat hij in het Engels de verleden tijd niet kende. Maar overdag nam hij me goedgemutst en gemoedelijk mee om de karpervijver te zien die hij had aangelegd in de bocht van een bergbeekje, op aanraden van de landbouwconsulent. Een andere keer gingen we samen kijken op een open plek in het bos met uitzicht over de grote vallei, waar hij een huis zou bouwen voor de vrijwilligers van het Peace Corps die zeker naar zijn dorp zouden komen. Het kon ook een toeristenhotel worden, dacht Jo, en hij was van plan om alle bomen in de omtrek te kappen, zodat de gasten konden genieten van een vrij, weids uitzicht. Met een tuinslang zou water uit de beek naar het huis worden aangevoerd.

In toerisme en hotellerie beschouwden ze mij als een uitgelezen expert. Toeristen houden van bomen, als ze maar niet te veel in de weg staan, onderwees ik. Jo wilde een huis van aluminium panelen en een dak van golfplaten, zoals zijn nichtje voor haar moeder had gebouwd met geld dat ze verdiend had als secretaresse in de stad. Ik meende dat de toeristen zeker liever in een onderkomen met vlechtwerk van bamboe en met een dak van palmbladen wilden logeren. En zouden de bezoekers de naastgelegen begraafplaats niet griezelig vinden? Dat was voor Jo een nieuw gezichtspunt. De doden waren hún voorouders niet, dus ze konden er geen gevaar en ook geen bescherming van verwachten.

Misschien werkt overal ter wereld, die nieuwe gedachte, de idee der vooruitgang. Het kan zijn dat in Niugini die gedachte, dat de wereld er beter op zal worden, zelf de enige echte vooruitgang is. Er zullen *volunties* van het Peace Corps komen, er zal water worden aangelegd en een telefoonkabel worden aangesloten, er komen wegen en winkels en kantoren en fabrieken, en iedereen zal een auto hebben en een fornuis en een televisie. Al die verwachtingen worden telkens weer verstoord door de vernielzucht en de strijdlust waartoe de hooglanders elkaar dwingen en waarmee ze alles afbreken wat maar even leek te worden opgebouwd.

Toch beseft iedereen ook dat al die aansluitingen en verbindin-

gen er hadden moeten zijn. De hooglanders leven dan ook niet in onwetende veronachtzaming van al die nieuwigheden, maar in het scherp besef dat hun iets ontbreekt, dat ze iets missen. Dat iets is de moderniteit.

Wat het meest ontbreekt, dat is de staat die met eigen geweld elk ander geweld kan smoren. De staat die de vrede herstelt en de orde handhaaft. De staatsdwang die, door wetten ingesnoerd, de mensen bevrijdt van alle andere dwang en dreiging. In Papoea-Nieuw-Guinea functioneert de staat niet en kan het strafrecht dus niet werken. Er zijn geen andere weermiddelen dan dreigement en vergelding. In het beste geval worden de partijen het eens over een vergoeding.

In Yagle dreigde vanwege de moord wekenlang een clanoorlog. De politie waarschuwde dat wraakoefeningen streng gestraft zouden worden, de bisschop drong bij de vrouwen aan op een vreedzame oplossing. Tenslotte werden de dorpsoudsten het eens over een compensatie van honderdduizenden kina's en vele duizenden varkens.

De oude mannen zeiden dat ze geen oorlog meer wilden. Vroeger ja, maar nu niet. Nu had iedereen wat geld en was er in het dorp een school voor de kinderen. Dat kwam van de koffie die je wanneer het zo uitkwam aan de grote weg voor kina's kon verkopen. In hun tijd van leven was het dorp al drie keer platgebrand en met de grond gelijkgemaakt. Elke keer moesten ze hun hutten opnieuw bouwen en moesten ze van voren af aan de koffiestruiken planten die pas

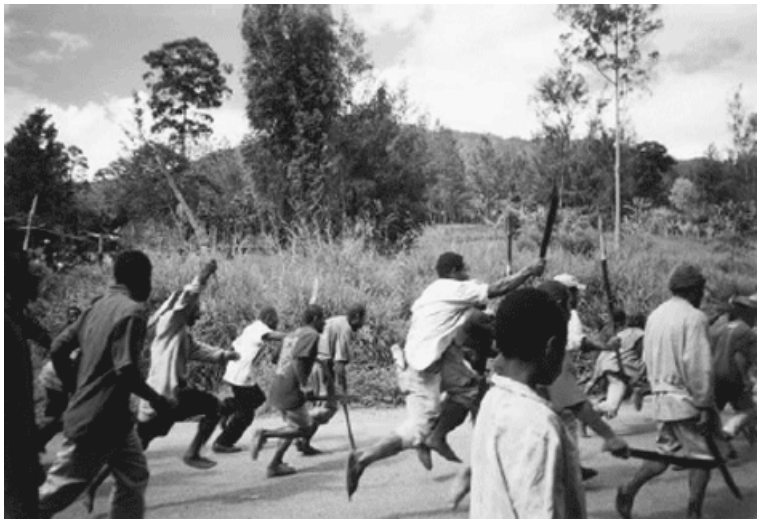

De lain *van de vermoorde* rascal

Het lijk wordt overgedragen aan de lain *van de moordenaars*

twaalf, vijftien jaar later behoorlijk vrucht zouden dragen. Ze wilden, zeiden ze, niet weer op de puinhopen overnieuw beginnen. Niets helpt de vrede beter dan een klein beetje welvaart. Aan de andere kant hadden ze makkelijk praten. Zij hadden in hun tijd hun faam als krijgers verworven en konden nu op hun lauweren rusten.

Maar wat moesten de jongens en de jonge mannen? Ze waren de nakomelingen van jagers en krijgers, maar hadden zelf nog nauwelijks iets te jagen of te strijden. Ze waren hun roeping kwijt en kregen de kans niet meer om zich aanzien te verwerven met roemruchte verhalen van jacht en oorlog. In arren moede gingen ze op roof uit, langs de grote weg op twee uur gaans, of ver van huis, in Port Moresby.

'Rascals' werden ze genoemd, schurken, en dat waren ze. Maar wie zich een tijdlang had weten te handhaven met roof en doodslag verwierf daarmee toch het ontzag van zijn clangenoten en kon zelfs meedingen naar een baantje in de plaatselijke politiek. Wanneer het over geweld gaat zijn mensen meestal dubbelhartig. Er klinkt een ondertoon van ontzag mee, van vrees en bewondering tegelijk, van verontwaardiging en respect. De verontwaardiging is deels gespeeld, de bewondering blijft verborgen.

Het lijk van de vermoorde jongen was overgevlogen uit Port Moresby. De daders zaten daar nu in het cachot. Er werd een plaats, dag en tijdstip afgesproken voor het grote ceremonieel dat uit moest lopen op een schadevergoeding, of op een veldslag.

De partijen zouden elkaar ontmoeten op de grote weg tussen Goroka en Mount Hagen, niet ver van de missiepost. Tegen het eind van de ochtend klonken uit het dal de strijdkreten van de oprukkende partijen. Opeens verscheen in de bocht van de weg een troep jonge krijgers, de gezichten beschilderd met oker, bewapend met bamboesperen, bijlen en machetes. Ze renden in een rij naar voren, maaiend met hun kapmessen over het asfalt, en trokken zich weer terug, rukten in een nieuwe golf op met schrapende messen en veel gejoel. De bisschop en zijn mensen hielden zich op de achtergrond, een eindje verderop stonden politiemannen toe te kijken, met hun wapens uit het zicht.

Van de andere kant naderde de clan van het slachtoffer. De familieleden droegen de lijkkist. Toen ze elkaar tot op een meter of dertig genaderd waren hielden de twee colonnes halt. Het werd heel stil. De dragers liepen langzaam met de lijkkist naar de kant waar de tegenpartij stond opgesteld. Daar werd de baar overgenomen door de *lain* van de daders. Een kort moment stonden de verwanten van de dode schouder aan schouder met de familieleden van de moordenaars. Op dit moment zou één snier, één por genoeg zijn om een vechtpartij tussen de dragers te ontketenen die alle krijgers mee zou slepen in een gevecht met spiesen, bijlen en messen. En met vuurwapens, want heel wat Chimbu's droegen een verborgen geweer of pistool mee.

De twee lains *tegenover (...)*

De eerste overdracht van de kist verliep zonder slag of stoot. Door de kist aan te nemen hadden de verwanten van de daders de aansprakelijkheid voor de moord aanvaard. Zij moesten nu de kist terugbrengen naar de clan van het slachtoffer. Als die de kist terugnam werd daarmee ook de geboden vergoeding geaccepteerd en kon de dode begraven worden. Maar zover was het nog niet.

In de leegte tussen de twee kampen verscheen een man in de kracht van zijn leven, rijzig, gespierd en doorvoed, met hoofdtooi, halskettingen en armbanden. Hij schreed met straffe tred van de ene zijde naar de andere en sloeg met de kop van zijn bijl op het wegdek om zijn woorden te markeren. Hij sprak met een stem die ver over de hoofden droeg, zonder een hapering, zonder een aarzeling, op de maat van zijn passen, minutenlang, een kwartier, nog langer. Niemand, vriend, vijand of omstander, onderbrak hem of verstoorde zijn betoog met het minste geluid.

Waar ik vandaan kom kan niemand meer zo spreken, met zo'n kracht, die zo'n gezag geeft. De eerste redenaar werd gevolgd door een andere, van de wederpartij, en nog een derde en een vierde. Dat ging moeiteloos, in een volmaakte opeenvolging van dreigementen en beloften, verheffing van de eigen clan en eerbetoon aan de tegenstander, smeekbeden aan de voorouders en eden op het nageslacht. Dat neem ik maar aan, tenminste, want ik kon het wel zien en horen, maar ik kon het niet verstaan. Wat ik er wél van begreep is dat

elkaar

spreken, denken en lopen bij elkaar gehoord hebben, dat woorden en gedachten ook stappen zijn en dat elk betoog zijn loop heeft. Dat zijn we kwijt. Dat komt door het schrift, waarin het woord niet langer belichaamd is.

De kist werd door de *lain* van de moordenaars teruggedragen en vreedzaam overgenomen door de *lain* van de dode. Daarmee was de compensatie geaccepteerd en de vrede gesloten. De moordenaars zouden in Port Moresby worden vrijgelaten uit de gevangenis. Nog vele jaren van geruzie en gechicaneer over de afbetaling zouden zeker volgen.

Ik had me als blanke uitzondering klein gehouden, op de laadbak van een bestelauto achter de rijen van toeschouwers. Daar fotografeerde ik schielijk. Ik werd naar voren gehaald. Ik moest de gebeurtenissen vastleggen en vooral blijvend bewijs leveren van de beloftes tot vergoeding, de aantallen varkens, de bedragen in kina's op de bordjes die familieleden van de daders met zich meedroegen. Zij hadden mij tot hun getuige gemaakt.

Ik was daar in Papoea-Nieuw-Guinea niet op zoek naar De Ander zoals verre, vreemde mensen tegenwoordig heten onder deskundigen. Ik zocht niet naar De Ander, maar naar dezelfden. Ik kwam niet voor het verschil, maar voor de overeenkomst. Bij het verst verwijderde mensenslag was ik mijn gelijken gaan zoeken. In Jo en Josephine herkende ik die, in zo'n ondeelbaar moment van ironie en gelatenheid, waarin zij heel even niet samenvielen met hun rol: ‘Het is nu eenmaal zo, wat kun je eraan doen.’ Je bent het én je kijkt ernaar. Dat is, denk ik, de moderne conditie.

Eindnoten:

1. Paula Brown, ‘The Chimbu Political System’ in: Ronald M. Berndt en Peter Lawrence (red.), *Politics in New Guinea; traditional and in the context of change, some anthropological perspectives.* Nedlands: University of Western Australia Press, 1971, pp. 207-221 (p. 219).
2. De voorgaande passages zijn ontleend aan mijn lezing ‘Niet van echt te onderscheiden’ voor een bijeenkomst van het Prins Clausfonds over Cultuur en Ontwikkeling op 6 september 2002.

Medewerkers aan dit nummer

DR. MEINDERT FENNEMA doceert Politieke Theorie aan de Universiteit van Amsterdam en is als programmaleider verbonden aan het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies. Hij publiceert regelmatig over de politieke participatie van migranten, over anti-immigratiepartijen en over het belang van het politieke debat. Hij was gastredacteur van het tweede NIOD-jaarboek, *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw* (2001). Onlangs verscheen de derde herziene druk van zijn *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie.*

MICHA HAMEL (1970) is componist en dirigent. Hij schreef muziek voor bijna alle belangrijke Nederlandse interpreten, ensembles en orkesten alsook voor een flink aantal theater- en dansproducties. Daarnaast is hij regelmatig als dirigent te gast bij de ensembles voor moderne muziek en de symfonieorkesten van ons land, waarmee hij tal van concerten geeft met voornamelijk eigentijdse muziek. Momenteel werkt hij aan een groot stuk voor het Residentie Orkest en hij heeft concrete plannen voor het componeren van een opera.

DAVID HAMERS (1971) is bedrijfseconoom en cultuurwetenschapper. Aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht schreef hij het proefschrift *Tijd voor suburbia*, een studie naar de verbeelding van de Amerikaanse buitenwijk in wetenschap en literatuur. Momenteel is hij als onderzoeker werkzaam bij het Atelier voor Ontwerp en Onderzoek van het Ruimtelijk Planbureau in Den Haag.

STEFAN HERTMANS (1951) is schrijver van herhaaldelijk onderscheiden poëzie, verhalen en romans, toneelstukken en essays. Zijn roman-in-verhalen *Als op de eerste dag* werd genomineerd voor de AKO-Literatuurprijs 2001. Zijn meest recente publicatie is de essaybundel *Het putje van Milete* (2002). De in dit nummer gepubliceerde gedichten zijn afkomstig uit zijn nieuwe poëziebundel *Vuurwerk zei ze*, die dit najaar verschijnt.

PIET MEEUSE (1947) is schrijver en vertaler. Hij publiceerde vier essaybundels en een bundel korte verhalen. Zijn meest recente boek is *Oud nieuws.*

ARJEN MULDER (1955) is essayist en vertaler. Zijn meest recente publicaties zijn *Het fotografisch genoegen* (2000) en *Levende systemen* (2002).

FRANS DE RUITER (1946) is klavecinist, directeur van het Koninklijk Conservatorium te Den Haag en decaan van de Faculteit der Kunsten van de Universiteit Leiden. Hij was van 1978 tot 1985 directeur van het Holland Festival en mede-oprichter van het Holland Festival Oude Muziek Utrecht (1982) en Kunsten '92 (Vereniging tot behartiging van de belangen van kunst, cultuur en cultuurbehoud voor de samenleving). In 1995 ontving hij de Sphinx Cultuurprijs. Internationaal is hij onder meer actief als voorzitter van de Association Européenne des Festivals (Génève).

ABRAM DE SWAAN (1942) is universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was van 1969 tot 1991 redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente boek, *Woorden van de wereld,* is vorig jaar zowel in het Engels als in het Nederlands verschenen.

[Nummer 10]

Vooraf

Corruptie is de geheime ziekte van het publieke leven. Iedereen is op de hoogte van het bestaan ervan, maar uit de aard der zaak wordt er nooit openlijk over gepraat. Wie niet tot de ingewijden behoort, weet hooguit iets van horen zeggen en dat prikkelt de verbeelding. Voor zover dat bij geheime ziekten gaat, wordt de registratie bijgehouden door de organisatie *Transparency International*, die op gezette tijden een ranglijst publiceert waarop ruim honderd landen op basis van een perceptie-index staan geordend van niet of nauwelijks vatbaar voor corruptie tot uitzonderlijk corrupt. Nederland staat op dit moment op de zevende plaats, in de schaduw van landen als Zweden, Zwitserland en Canada. Helemaal onderaan, op nummer honderdtwee, bungelt Bangladesh. Dat strookt met de ervaring: wij lijken meer op Zweden dan op Bangladesh en in bepaald opzicht is corruptie ons vreemd. In oorden waar het verschijnsel welig tiert zijn wij Nederlanders onthand. Wij beheersen de kunst van het omkopen niet, kunnen de tekenen niet lezen, leggen in den vreemde desnoods bezweet en met een rood hoofd ook een keer een bankbiljet tussen de blaadjes van ons paspoort - om dit vervolgens vanachter het loket met een verbaasde blik weer aangereikt te krijgen. Verkeerde persoon, verkeerd moment.

Het is niettemin onmiskenbaar dat het schone blazoen van Nederland besmeurd is geraakt door de reeks affaires en schandalen die de afgelopen jaren voorbij is getrokken en die toch een geur van corruptie heeft achtergelaten. Men kan erover twisten, en dat wordt ook uitgebreid gedaan, in hoeverre de term corruptie hier werkelijk van toepassing is. Zeker is in elk geval dat de betrokken personen en instellingen er veel aan gelegen is hun omstreden optreden van die geur te ontdoen. Met behulp van ingenieuze psychologische manoeuvres, verzachtende omstandigheden en falende geheugens wordt dat met man en macht ook geprobeerd. Ook de taal biedt wel eens uitkomst. Zo werd ten tijde van het corruptieschandaal in het Amsterdamse politiekorps bij voorkeur gesproken van ‘norm afwij-

kend gedrag', waaruit zelfs het nieuwe werkwoord 'naggen' werd gesmeed. Wat geen corruptie heet, is het soms wel degelijk. Wat wel zo heet, is soms misschien beter omschreven als vriendjespolitiek, gesjoemel of collusie: de ons-kent-ons-mentaliteit in het politieke bedrijf, de hechte band tussen ambtenarij en bedrijfsleven, en het al te grote begrip dat in tal van sectoren blijkt te zijn gegroeid tussen controleurs en gecontroleerden, beoordelaars en beoordeelden.

In het politieke en publieke debat nemen schandalen en affaires die rieken naar corruptie de laatste jaren een steeds grotere plaats in. Ook in de wetenschap is het onderwerp ontdekt - als object van studie wel te verstaan (de corruptie en belangenverstrengeling die er mogelijk in de academische wereld zelf zijn aan te wijzen, zijn een interessant maar nog weinig ontgonnen gebied). In december 2002 wijdde de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek een conferentie aan het thema corruptie, die de aanzet vormde tot dit nummer van *De Gids.* Drie van de zes artikelen zijn gebaseerd op bijdragen aan deze conferentie: van Lodewijk Brunt over corruptie-praktijken in Bombay, van Ruud Stokvis over corruptie in de sport, of liever gezegd: over het onbreken van corruptie in een tak van sport waarin je die wel zou verwachten, de harddraverij, en van Mélanie van der Hoorn over corrupte gebouwen en *urban legends.*

De praktijken in ambtelijk en bestuurlijk Nederland die de gemoederen de laatste tijd zo bezig hebben gehouden, komen aan de orde in de overige drie bijdragen. Maurice Punch schetst een voor ons land kenmerkende poldervariant van machtsmisbruik, gesjoemel en corruptie, verankerd in een lange traditie van overleg, coalitievorming en consensuspolitiek. Wat hem nog het meeste treft, is dat niemand zich om de uitingen daarvan erg druk lijkt te maken. Politici die elkaar de hand boven het hoofd houden, regelovertreding die met de mantel der liefde wordt bedekt - we liggen er niet wakker van. Ben Hoetjes tilt de recente reeks affaires naar een hoger plan en probeert daar lering uit te trekken. Abram de Swaan benadrukt de collectieve aspecten van fatsoen en onfatsoen. Hij beschrijft het spel van wederzijds verwachtingen dat ten grondslag ligt aan kartelvorming en geheimhouding, toegespitst op de wereld van de bouw.

Vleiend is het niet, dit portret van Nederland, 'de grote Slaapzaal Nederland', om met De Swaan te spreken. Maar, nu de deuren in dit nummer worden opengezet, laat u de gelegenheid niet ontgaan om er een kijkje te nemen.

Namens de redactie,
Annet Mooij

Maurice Punch

De appel en de mand. Corruptie als systeemfout

Toen ik medio jaren zeventig mijn onderzoek bij de Amsterdamse politie begon, had ik in mijn naïviteit geen idee van het feit dat zich vlak onder mijn neus een groot corruptieschandaal afspeelde (een schandaal waarop ik nog zal terugkomen).[1.] Misschien had mijn naïviteit ermee te maken dat ik de eerste dertig jaar van mijn leven in Groot-Brittannië had doorgebracht. Ik had gewerkt aan de vakgroep sociologie van de Universiteit van Essex, die bekendstond als de meest linkse van het land, en veel van mijn collega's daar hielden zich bezig met onderwerpen die te maken hadden met ongelijkheid, sociaal onrecht en malversaties van de elite. Zelf was ik geïnteresseerd geraakt in onderzoek naar de politie en had ik bijvoorbeeld de publicaties en de openbare rapporten over de wijdverbreide corruptie bij de politie in de VS gelezen.

Hiertegen afgezet leek Nederland een smetteloze democratie, waar onkreukbare ministers zich op de fiets naar hun werk begaven (een enkele zonderling doet het nog altijd), waar overheidsdienaren immuun waren voor de verlokkingen van het vlees en de politie gold als toonbeeld van rechtschapenheid. Commentaren van buitenlanders vertoonden dan ook steevast de neiging Nederland af te schilderen als een modeldemocratie, een ‘schone’ maatschappij en een lichtend voorbeeld voor hun eigen land, waarvan ze wat betreft corruptie en integriteit een heel wat somberder beeld schetsten.[2.]

Intussen zijn we allemaal wijzer, om niet te zeggen cynischer geworden. Een reeks schandalen heeft ons de ogen geopend voor het bestaan van tal van kwalijke praktijken in Nederlandse organisaties - denk aan Lockheed, RSV, OGEM, ABP, Uniser, Slavenburgs Bank, het CTSV, Ceteco, Booy Clean, de provincie Zuid-Holland, ABN AMRO en het diamantenkantoor, de IRT-affaire, Operatie Clickfonds, de hbo-fraude en de toezichthouders op de bouwwereld die staan te dringen voor de ingang van Yab Yum. Ahold en de Rabobank, van oudsher schoolvoorbeelden van Nederlandse respectabiliteit en betrouwbaarheid, zijn meer recent van hun voetstuk geval-

len. Misschien kunnen we zo langzamerhand zeggen dat corruptie, fraude en gesjoemel even Nederlands geworden zijn als boerenkool.

Corruptie

Organisaties kunnen op allerlei manieren de regels, en zelfs de strafwet, overtreden. Een daarvan is corruptie. Maar wat is corruptie? Kunnen we spreken van een toename? En wat leren corruptieschandalen ons over het karakter van de Nederlandse samenleving?

Er bestaat geen goede definitie van het begrip corruptie, maar in het algemeen verwijst het naar een functionaris die geld, cadeaus of toezeggingen aanneemt in ruil voor een of andere dienst, zoals het versnellen van een procedure, het verstrekken van een vergunning of het door de vingers zien van een overtreding. Er is iemand die corrumpeert, iemand die zich laat corrumperen, er is een relatie en er is een ruil. Zo opgevat is corruptie een vorm van omkoping, bedoeld om een beambte zijn plicht te laten doen, of juist niet. Het gaat in zulke gevallen om het misbruik maken van een publieke functie voor privaat gewin.

Deze interpretatie zou je individualistisch kunnen noemen; ze leunt op een soort ‘menselijk-tekort’-model met als kern het zwakke individu dat de verleiding van persoonlijke verrijking niet kan weerstaan. Om de boel weer op te schonen, zo impliceert dit model, hoeft deze ‘rotte appel’ alleen maar uit de mand te worden verwijderd, terwijl het systeem zelf ongemoeid kan blijven. In de praktijk kan corruptie in een organisatie echter zeer wijdverbreid zijn en kan het zo zijn dat mensen zich er eerder aan overgeven om de organisatie te bevoordelen dan om er persoonlijk beter van te worden.

In een wijder perspectief kan corruptie ook als *machtsmisbruik of misbruik van vertrouwen* worden opgevat.[3.] Het gaat dan om veel meer dan enkel omkopingspraktijken, maar ook om de symbolische of metaforische betekenis die aan het begrip kan worden toegekend. De hoeveelheid ‘corruptie’ die men waarneemt vormt dan een afspiegeling van de morele gezondheid van het land of de samenleving. Het is vooral in deze bredere betekenis dat ik corruptie zal onderzoeken.[4.] Mijn werk bevestigt de uitspraak van Lord Acton, dat ‘macht tot corrumperen neigt en absolute macht tot absoluut corrumperen’. Of, zoals André Cools (de in 1991 vermoorde Waalse socialistische voorman) zou hebben gezegd: ‘Macht heb je om er misbruik van te maken.’ De centrale kwestie is daarmee: hoe is machtsmisbruik binnen de perken te houden?

Een van de ergerlijke kenmerken van corruptie is dat er eindeloos

gespeculeerd kan worden over de omvang van het probleem of over de veronderstelde toename ervan, maar dat we nooit kunnen weten hoeveel corruptie er feitelijk is. Het ‘dark figure’ (de term van criminologen voor niet-gemeten criminaliteit) is onkenbaar en niet te onderzoeken, omdat te veel mensen er belang bij hebben over corrupte praktijken te zwijgen. Wat we kunnen zeggen is dat er in een bepaalde periode meer of minder aandacht aan wordt besteed of dat er meer, dan wel minder, gevallen aan het licht worden gebracht dan voorheen. Maar we kunnen niet met enige nauwkeurigheid zeggen hoeveel er feitelijk in een bepaalde maatschappij op een bepaalde tijd van is, temeer omdat er over de omschrijving van het begrip geen overeenstemming bestaat.

In Nederland gaat het serieuze debat op dit terrein terug tot 1992, toen wijlen minister Ien Dales een toespraak hield over de integriteit van het openbaar bestuur voor de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Zij sprak daarin de legendarisch geworden woorden:

> ‘De overheid is óf wel óf niet integer. Een beetje integer kan niet. En met de integriteit van de overheid valt of staat het bestuur; aantasting van de integriteit van de overheid betekent niet minder dan dat de overheid het vertrouwen van de burgers verliest. En zónder dat vertrouwen van de burger kan de democratie niet. Dan is er geen democratie meer. Dat is een beklemmend beeld.’[5.]

Dales hield haar toespraak tegen de achtergrond van een soort morele paniek, die werd geïnspireerd door de gedachte dat de georganiseerde misdaad een bedreiging vormde voor de Nederlandse samenleving. Wat vooral vrees inboezemde, was de overtuiging dat criminele organisaties in staat waren een corrumperende invloed uit te oefenen op politiemensen, ambtenaren en plaatselijke politici.

Minister Dales sprak het akelige woord, corruptie, voor het eerst hardop in het openbaar uit, althans op een manier die de aandacht trok. Tot dan toe was het toch alsof de Nederlandse maatschappij immuun was voor die verderfelijke praktijken die je in zulke verre oorden als België (‘Sicilië aan het Kanaal’) en, natuurlijk, donker Afrika kon aantreffen.

De ouderwetse manier

Toch werden ook westerse samenlevingen twee eeuwen geleden gerund op basis van het kopen van officiële functies, van vriendjespo-

litiek en nepotisme en van het uitbaten van ambten voor eigen voordeel. De paradigmawisseling begon in het midden van de negentiende eeuw en is in kaart gebracht door de vermaarde socioloog Max Weber. Zijn interesse gold vooral de processen van rationalisatie en modernisering die zichtbaar werden in zijn eigen tijd, eind negentiende, begin twintigste eeuw. Weber beschreef de 'rationele' bureaucratie en benoemde die als typisch kenmerk van de moderne organisatie.[6.] In die bureaucratie à la Weber werden beambten aangesteld op basis van algemeen toegankelijke, vergelijkende examens, kregen ze een salaris, waren ze zeker van hun ambtstermijn en verrichtten ze hun taak *onpersoonlijk*, op basis van geschreven regels die uitdrukking gaven aan rationeel-legale normen. Kortom, van de individuele functionaris werd verwacht dat hij zich niet door willekeur zou laten leiden, maar in plaats daarvan richtlijnen zou volgen die op iedereen van toepassing waren. Deze functionarisnieuwe-stijl hoefde geen betaling van cliënten te vragen en was politiek onpartijdig. Hij was op zijn gedrag aanspreekbaar, daar zijn beslissingen werden geboekstaafd en dus konden worden beoordeeld. De wezenlijke overgang was die van een *arbitraire* autoriteit naar een *rationele*, die te allen tijde verantwoording voor haar daden kon afleggen.

Weber was zich goed bewust van de tekortkomingen van iedere bureaucratie. Maar zijn analyse biedt ons inzicht in de waarden die ten grondslag liggen aan modern bestuur: het vermijden van belangenconflicten, vriendjespolitiek en nepotisme, het tegengaan van arbitraire besluitvorming en misbruik van openbare ambten om ongeoorloofd inkomen te genereren, en bovenal de plicht om verantwoording af te leggen. Wat is dan het probleem?

Het probleem is dat geen enkele organisatie consistent volgens rationeel-legale lijnen functioneert. Organisaties zijn in de praktijk het schouwtoneel van een complex spel van macht en belangen, dat het formele mandaat van de organisatie kan overstijgen en de officiële procedures kan doorkruisen. Een leider kan toegewijde volgelingen kweken, critici onder druk zetten en niet ter verantwoording worden geroepen omdat niemand daartoe de moed kan opbrengen. Dit is speciaal het geval als leden van een organisatie zien dat het lot van dissidenten is te worden weggewerkt en uitgestoten. Organisaties worden op die manier vaak tot speeltjes voor de machtigen, die mensen en regels ten eigen bate manipuleren. Of ze vallen ten prooi aan coalities van corrupte medewerkers, die samenzweren om van het systeem te 'jatten' (want 'gemeenschapsgeld is niemands geld', zoals ze in Nigeria - en elders - zeggen). Zij grijpen de kans die hun

wordt geboden door het feit dat alles en iedereen in de organisatie erop gericht is om verantwoordelijkheden te ontduiken en nergens rekenschap over te hoeven afleggen.

'Movers and shakers'

Mensen die de top bereiken, hebben vaak het gevoel dat ze hun geweten opzij moeten zetten in het belang van het bedrijf, de politieke partij, het ministerie of henzelf. Politiek bijvoorbeeld gaat altijd over deals, compromissen, het verdelen van de buit, koehandel, stroopsmeren, het belonen van mensen en bedrijven voor bewezen diensten en het protegeren van vriendjes en bondgenoten. Dit lijkt het erg moeilijk te maken om die top met schone handen te bereiken (al zijn er die het voor elkaar krijgen, een aanwijzing dat het niet onmogelijk is). Verscheidene leidinggevende Europese politici hebben een hoogst dubieuze reputatie. Chirac zou voor de rechtbank zijn verschenen als hij geen immuniteit had genoten (namelijk om zich te verantwoorden voor zijn geldsmijterij als burgemeester van Parijs - en de strijdbare magistraat Eva Joly heeft in het openbaar verklaard dat ze hem met alle plezier zou vervolgen); Berlusconi héét al voor de rechter gestaan, maar kreeg van een meerderheid in het Italiaanse parlement onlangs immuniteit; en Helmut Kohl was zo gelukkig er met een boete af te komen toen zijn grootscheepse geknoei om onwettige betalingen aan zijn partij, de CDU, 'onder de pet te houden', aan het licht kwam.

Het punt met 'movers and shakers' in de zakenwereld, de politiek, de academische wereld en andere instellingen is dat ze altijd uit zijn op voordeel voor zichzelf of hun groep en dat doen door de regels te overtreden of naar hun hand te zetten. We proberen het gedrag in organisaties en instellingen te sturen door regels op te stellen. Maar er kunnen nooit voldoende regels zijn om alle eventualiteiten te dekken, regels kunnen kleingeestig zijn of tegenstrijdig en ambigu. Ze kunnen bovendien onbedoelde gevolgen hebben.

Zo voeren Anechiarico en Jacobs in hun boek *The Pursuit of Absolute Integrity* aan dat het web van regels dat in New York in het leven is geroepen om corruptie te bestrijden ook heeft geleid tot verlamming bij het nemen van besluiten, gebrek aan initiatief en het bevorderen van inefficiëntie.[7] De bepaling om klokkenluiders te beschermen bleek bijvoorbeeld hoogst contraproductief, omdat zij werd misbruikt door mensen die met ontslag werden bedreigd. Ze luidden de klok alleen om een beschermde status te krijgen; zolang het onderzoek duurde, waren zij onaantastbaar. Dit is een voor-

beeld van slechte regelgeving. Het systeem veroorzaakte niet alleen zijn eigen ziekelijke vorm van bureaucratie, maar ook nieuwe vormen van wangedrag. Het bevorderde bovendien een ‘schijnethiek’: het ritueel opvolgen van regels waarmee onkreukbaarheid wordt voorgewend.

In de praktijk van de organisatie zijn regels aan interpretatie onderhevig; ze zijn een kwestie van onderhandeling en ze zijn contextgebonden. Ritselaars zijn eropuit te profiteren van ambiguïteit, lichte sancties en laksheid bij de uitvoering. Ze zullen hun eigen ambities en bedoelingen verhullen door de regels behoedzaam naar hun hand te zetten en hun wangedrag zorgvuldig te camoufleren. Net als computerhackers zullen sommige mensen er plezier in hebben het systeem te saboteren omwille van de sabotage. Hoe complexer de beveiliging, des te meer bevrediging en opwinding eruit wordt geput om de zwakheden in dat systeem te vinden.[8.]

Laten we eens een blik werpen op het hypothetische geval van een burgemeester in een grote stad. Hij - en lees voor ‘hij’ gerust ook ‘zij’ - heeft een strategische visie en levert een bijdrage aan de commerciële en culturele ontwikkeling van de stad. Dat is geen geringe prestatie, maar in zijn vurige verlangen om de stad te promoten ervaart hij zichzelf als permanent beschikbaar en krijgt hij of zij het gevoel dat er weinig of geen verschil is tussen openbare en privé-uitgaven. Dit roept discussie op. Het is mogelijk het gedrag van de burgemeester af te doen als een kwestie van karakter of buitensporige ijdelheid.

Maar misschien leken de regels, procedures en mentaliteit rond declaratiegedrag in die grote stad meer op die van een zuinig stadje in Zeeland dan op die van een wereldstad. In plaats van de burgemeester de beschikking te geven over bepaalde faciliteiten, in plaats van het concept openbaar-privé te verruimen en in plaats van alternatieve procedures in te voeren voor het vragen van ‘bonnetjes’ voor alles, schiep de gemeente in bepaalde opzichten zélf de voorwaarden voor wangedrag. Wie weet had de burgemeester toen hij werd benoemd een ambtenaar gevraagd hoe zulke dingen geregeld waren, en had hij als enig antwoord Monty Pythons ‘Nudge, nudge, wink, wink. Say no more!’ te horen gekregen. De impliciete boodschap kan zijn geweest: ‘Zolang je maar niet erger bent dan je voorganger doe je het goed; en hoe dan ook is de gemeenteraad een stelletje slaapwandelaars die zelf niet vies zijn van een feestje op kosten van de gemeenschap.’ Vaak zijn er onderliggende, of zelfs vrij openlijke, boodschappen over de toegestane mate van regelovertreding in organisaties. Nieuwkomers worden ingewijd in die verborgen praktijken.

Ongelukkig genoeg kunnen mensen die hoog stijgen het gevoel krijgen dat ze boven de regels verheven zijn. Ze kunnen een minachting voor regels ontwikkelen. Dit leidt vervolgens tot een provocerend negeren van die regels en zelfs tot flagrante overschrijdingen vanuit het beginsel *de minimus non curat praetor* (de heerser maakt zich niet druk om futiliteiten). In sommige gevallen cultiveert dit zelfdestructieve neigingen, waarbij buitensporige risico's worden genomen met een houding van ‘pak me dan, als je kan’: de directeur van een onderneming op het hoogtepunt van zijn carrière stelt zijn reputatie in de waagschaal door een onbezonnen investering; de rector magnificus van een Amerikaanse universiteit voert obscene telefoongesprekken met vrouwelijke docenten *vanuit zijn kantoor* (dus makkelijk na te trekken); en het hoofd van het Openbaar Ministerie in het Verenigd Koninkrijk verwoest zijn loopbaan, en zijn huwelijk, als hij door de politie wordt betrapt in een tippelzone.

Ik probeer een zwaarwegend dilemma duidelijk te maken. Enerzijds scheppen we ongewild en onvermijdelijk de voorwaarden voor wangedrag in organisaties; anderzijds zijn er mensen die waarschijnlijk zwichten voor iedere verleiding. Sommige mensen houden van het overtreden van regels, van clandestiene activiteiten en handige trucjes; net als Oscar Wilde kunnen ze ‘alles weerstaan behalve verleiding’. Tezelfdertijd manipuleren veel succesvolle en innovatieve mensen de regels om dingen gedaan te krijgen. Ze scheppen werk voor anderen, concentreren zich op belangrijke zaken, behalen onverwachte resultaten en verleggen grenzen. ‘Had ik me aan de regels gehouden, dan had ik niets bereikt’, zo voeren zij ter verdediging aan. Het dilemma is daarmee: hoe schep je evenwichtige systemen die niet door een overdaad van kleingeestige regels gesjoemel en overtreding in de hand werken, en hoe geef je ruimte aan initiatief en innovaties terwijl je tegelijk het risico van misbruik minimaliseert.

Het probleem ontstaat als mensen ertoe overgaan regels voor eigen voordeel naar hun hand te zetten, of als er uit dat naar-de-hand-zetten van regels ernstige misstanden ontstaan met als rechtvaardiging dat het doel de middelen heiligt. In Los Angeles bijvoorbeeld meenden enkele politieagenten het recht te hebben om als een soort burgerwacht drugdealers te vermoorden, omdat ze vonden dat het systeem misdadigers te ‘zacht’ aanpakte (dit kwam aan het licht bij het *Ramparts*-onderzoek in het jaar 2000, genoemd naar het deel van de stad waar ze actief waren). Achteraf vraagt iedereen

zich af hoe het zo ver heeft kunnen komen. Dat heeft te maken met de psychologie van het hellende vlak.

Het hellende vlak: fruitmanden en 'geluksgeld'

Laat mij dit illustreren met het schandaal bij de Amsterdamse politie in de tweede helft van de jaren zeventig. Dit had betrekking op betalingen en geschenken door Chinese criminelen in een tijd dat Chinese bendes, de triaden, voor het eerst harddrugs het land binnenbrachten. Dit schandaal kan in termen van menselijke zwakheid worden beschreven: sommige individuen konden de verleiding niet weerstaan, begonnen met het aannemen van sigaren, cadeaus, eten, fruitmanden en geld, en eindigden met het accepteren van seksuele diensten en reisjes naar het buitenland.

Maar men kan deze gang van zaken ook in verband brengen met de aard van het politiewerk, de bedrijfscultuur en de wijze waarop het politietoezicht in de binnenstad van Amsterdam destijds organisatorisch geregeld was. Het werk hield onder meer in dat politiemensen, in het belang van ordehandhaving en om contact te leggen met informanten in de drugswereld, relaties met de Chinese gemeenschap aanknoopten. Dit impliceerde dat er tijd werd doorgebracht met leidende figuren in de Chinese gemeenschap. Een goede agent begrijpt de regels van het spel en is erop verdacht dat er altijd geprobeerd zal worden hem in een ruilrelatie te verstrikken. Toch kan het in de dynamiek van het contact gebeuren dat de politieman en de crimineel ontdekken dat hun beider wereldbeeld veel gemeen heeft. Of dat ze elkaar nodig hebben om in de onderwereld zaken te kunnen doen (informatie die tot arrestaties leidt in ruil voor immuniteit). Ze gaan elkaar aardig vinden; de cadeaus worden exorbitanter, de loempia verandert in geld en de vriendschap leidt tot een uitstapje met partners naar Parijs. In sommige gevallen eindigt de agent als werknemer van de boef (zoals de lijfwacht van Klaas Bruinsma, een oud-rechercheur).

Ik duid dit proces aan als het hellende vlak. Het houdt in dat als eenmaal de eerste horde van een kleine overtreding is genomen, het makkelijker wordt om de volgende stap te zetten, wat op verschillende manieren gerechtvaardigd wordt: 'iedereen doet het'; 'als ik het niet deed zou iemand anders het wel doen'; 'ik doe het enkel voor de informatie die ik krijg'; 'ik doe er niemand kwaad mee', enzovoort.[9.]

Daarbij komt dat de kiem van kwetsbaarheid voor corruptie altijd

in het relationele proces ligt. Als mij weer eens verteld wordt dat mensen vatbaar zijn voor corruptie vanwege het geld, antwoord ik: 'Nee hoor, het is de relatie, *stupid*!' En in relaties zit altijd een element van macht. Alleen routine-omkoperij is bijna mechanisch, met vaste bedragen en nauwelijks een relationele dimensie. Grote omkoopsommen voor specifieke transacties, zoals steekpenningen aan een minister of een generaal om bepaald militair materieel te kopen, zijn complexer en vooronderstellen een relatie, zij het direct of indirect, via een netwerk van tussenpersonen. Het kan zijn dat de omkoper niet alleen uit is op een speciale dienst, hij kan iemand permanent willen 'kopen', de functionaris of politicus 'in zijn zak' willen hebben. De andere partij kan op zijn beurt de urgente behoefte van de omkoper gebruiken om de wederzijdse betrekkingen om te zetten in een afpersingsrelatie. Omkoping en corruptie zijn, kortom, verschijnselen die zijn ingebed in een complex geheel van relaties.[10.]

Organisaties op het hellende vlak

Niet alleen individuen, ook organisaties kunnen zich op een hellend vlak begeven dat uitmondt in incompetentie, laksheid en wanbeleid. Zie bijvoorbeeld de bestuurlijke chaos op sommige ministeries of bij het GVB in Amsterdam.[11.] In het geval van de RSV zei topmanager Sticker tegen de enquêtecommissie: 'De rillingen lopen me weer over het lijf als ik het in mijn herinnering terugroep. We hadden geen greep meer op de organisatie'.[12.] Het is een geruststellende gedachte dat managers organisaties in de hand hebben, maar op de een of andere manier ontsnapt 'het systeem' maar al te vaak aan controle, de leiders met een gevoel van machteloosheid achterlatend.

In sommige bedrijfssectoren is het wangedrag berekend en zelfs strategisch. Veel multinationals hebben toegegeven op substantiële schaal steekpenningen te hebben uitgedeeld. In de farmaceutische industrie zijn kartelvorming en prijsafspraken gemeengoed.[13.] In weer andere gevallen is er sprake van bedrijfsspionage. Zo stal Volkswagen plannen van General Motors, toen topman José López van GM naar VW overging. In ons land hebben we nog onlangs in de bouwwereld gezien hoe verschillende partijen onder één hoedje speelden om het aanbestedingsproces in de hand te houden, de prijzen op te drijven en toezichthouders om te kopen. In sommige industrieën is het overtreden van regels vaste prik; denk aan de tuinbouw en de horeca. In de horeca gaven notoire regelovertreders als de familie Van der Valk blijk van minachting voor regels en autori-

teiten - en werden nog volkshelden op de koop toe.[14.]

Er zijn veel redenen waarom instellingen het rechte pad verlaten; een daarvan is dat individuen onder druk niet meer luisteren naar hun eigen geweten. Ook zonder enige externe aanleiding of financiële verleiding kan machtsmisbruik voorkomen. In het geval van het IRT bijvoorbeeld kwam de druk op de politie om de regels voor het onderzoek naar de georganiseerde misdaad aan te passen, voort uit de behoefte aan klinkende resultaten. Die druk was dus in hoge mate door de politie zelf gegenereerd.

Van organisaties kan worden gezegd dat ze tot op zekere hoogte het gehoorzaamheidsexperiment van Stanley Milgram aan de Universiteit van Yale in de jaren vijftig van de vorige eeuw repliceren.[15.] In dit experiment werd individuen in een laboratoriumsituatie gevraagd een onzichtbare ander met elektrische schokken te straffen wanneer deze in een bepaalde taak een fout maakte. Zij werden aangemoedigd het voltage te verhogen bij elke volgende fout. In die experimentele omstandigheden en onder leiding van een autoritaire proefleider, bleven de meeste mensen de instructies opvolgen, ook als het protest en de pijnkreten van het 'slachtoffer' duidelijk te horen waren. De implicatie was dat gewone mensen tot in het extreme tot gehoorzaamheid geneigd zijn als ze onder druk worden gezet door lieden die ze als 'autoriteiten' beschouwen. Dat geldt ook voor mensen in organisaties.[16.]

Dit kan tot riskante situaties leiden en zelfs levens in gevaar brengen. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de Israëlische luchtvaartmaatschappij El Al in Amsterdam, toen mecaniciens vliegtuigen die dringend onderhoud nodig hadden toch toestemming gaven om op te stijgen, omdat het management weigerde van het vluchtschema af te wijken en hun tegenwerpingen naast zich neerlegde. Mensen in groepen en organisaties zijn geneigd tot conformisme en zullen vaak onder druk bezwijken (al doen sommigen dat gelukkig niet). Maffialeden zeggen: 'Er is niets wat ik niet zal doen voor de "familie"'; datzelfde geldt voor veel mensen in bedrijven, legers, politieke partijen, overheidsorganen en regeringen.

Agenten en corruptie: Ik deed het voor de lol

Om dit te illustreren keer ik terug naar het Amsterdams politiekorps, waarbinnen twee krachten werkzaam waren die in combinatie een fatale uitwerking hadden. Binnen de organisatie had je om te beginnen de 'bureaucraten', die zich hoog boven de werkvloer op-

hielden. Ze geloofden heilig in de regels en de procedures en dachten dat ‘geen nieuws’ gelijk stond met ‘goed nieuws’. Daarnaast waren er de ‘agressieve vernieuwers’, die actief het overtreden van regels stimuleerden en aanmoedigden (soms met wat hulp van de Amerikaanse Drug Enforcement Administration). De opwindende nieuwe strijd tegen verdovende middelen (voor het eerst kwam er heroïne op de markt), de aanmoediging om in direct contact te treden met criminelen, de schouderklopjes als je informatie loskreeg of zaken oploste - dit alles stimuleerde de regelovertreders binnen de politie om zich aan ‘Miami Vice’-gedrag te buiten te gaan.

Toen de kwalijke gevolgen duidelijk werden, schrokken de ‘bureaucraten’ zich een ongeluk en eisten ze een rituele schoonmaak. Het onderzoek werd *omlaag* gericht - niet naar boven. Er werd een aantal zondebokken aangewezen. De ‘vernieuwers’ hielden zich gedeisd in afwachting van de dag waarop ze de strijd konden hervatten. Niemand in de hogere rangen die de waarschuwingssignalen had genegeerd, niemand die het wangedrag actief had aangemoedigd, werd ooit formeel bestraft. Destijds werd mij verteld dat het ondenkbaar was dat een hogere Nederlandse politiefunctionaris voor corruptie zou worden vervolgd.[17.]

De gespletenheid binnen de politieorganisatie maakte het dus mogelijk dat ‘normafwijkend gedrag’ floreerde, de organisatie bleek niet in staat de waarschuwingssignalen op te vangen, en de echte schuldigen ontsprongen de dans. Dat maakt andermaal duidelijk dat wangedrag in organisaties weliswaar bepaalde mensen aantrekt, maar dat dit ook een eigenschap kan zijn van het ‘systeem’.[18.] Het systeem levert het motief, de gelegenheid, de middelen, de rationalisaties, de aanmoediging en de beloning.

Binnen de politie kunnen hele recherche-eenheden of zelfs hele korpsen corrupt zijn. Rechercheurs in een bepaald team kunnen er bijvoorbeeld een gewoonte van maken bewijsmateriaal te vervalsen en onder ede te liegen om het tot een veroordeling te laten komen. De ‘Guildford Four’ en andere van terrorisme verdachten in het Verenigd Koninkrijk hebben zestien jaar gevangengezeten omdat rechercheurs bekentenissen uit hun duim hadden gezogen. De meeste mensen die bij zulke gespecialiseerde politie-eenheden komen te werken passen zich aan, en de corruptiepraktijken gaan zelfs door als er lange tijd veel personeelsverloop is. Dan gaat het dus niet langer om zwakke individuen en rotte appels, maar om institutioneel bederf.

In New York inde de politiekoerier regelmatig het smeergeld van de georganiseerde misdaad én van legitieme bedrijven. Dat werd

vervolgens verdeeld in vaste bedragen volgens ieders rang (zie de commissie-Knapp, 1972).[19.] Een elite-drugsteam in New York stal drugs van criminelen om ze vervolgens zelf op de markt te brengen. Een rechercheur verklaarde dat het doel hierbij niet langer was misdadigers te arresteren, maar ze 'uit te kleden' door hun drugs en geld te stelen. In zo'n omgeving, waar de ordehandhaving is gecorrumpeerd en recht te koop, is het de eerlijke smeris die afwijkend verdrag vertoont. Een voorbeeld is Frank Serpico, die de klok luidde over de corruptie bij de politie van New York (en vervolgens op een schietpartij werd getrakteerd die hem bijna het leven kostte).[20.]

Zijn onthullingen in de pers leidden tot een openbaar onderzoek, waarbij wijdverbreide, *systematische* corruptie aan het licht kwam. De commissie-Knapp herinnerde eraan dat de New York Police sinds haar oprichting ruwweg elke twintig jaar een corruptieschandaal had meegemaakt. De voorzitter sprak de vrome wens uit dat zijn rapport ertoe zou bijdragen een volgend schandaal over twintig jaar te voorkomen. Helaas: een jaar of twintig later zag de politie in New York opnieuw een commissie langskomen, die zelfs extremere vormen van corruptie onthulde dan haar voorganger.[21.] In de aard van het politiewerk in New York zit iets dat wangedrag, gevolgd door onthullingen, een *cyclisch* en bijna voorspelbaar karakter geeft. Vergelijkbare bevindingen, gebaseerd op een reeks rapporten en schandalen, gelden voor andere Amerikaanse steden en voor bepaalde korpsen in Australië en het Verenigd Koninkrijk. Veel van deze corruptie is kennelijk niet alleen maar individueel en niet enkel voor 'persoonlijk gewin'.

De media

Serpico was naar de *New York Times* gestapt en de verslagen in deze krant dwongen de politici in actie te komen en het onderzoek van Knapp te organiseren. Een van de voornaamste manieren om corruptie en wangedrag in hogere kringen aan de kaak te stellen, is dus het veroorzaken van een schandaal in de media. Bepaalde kranten, periodieken en televisieprogramma's zijn bereid controversiële on derwerpen, dubieuze praktijken en corrupte leiders aan te pakken. De Watergate-affaire, die president Nixon ten val bracht, heeft een plaats gekregen in de mythologie van de journalistiek. Woodward en Bernstein brachten de veerkracht op om aanwijzingen te volgen, informanten te vinden (onder wie de legendarische 'Deep Throat') en de serie onthullende artikelen te schrijven die uiteindelijk tot

Nixons aftreden zou leiden.

Maar onderzoeksjournalistiek is duur, tijdrovend en vergt veel infrastructuur. Het metier is riskant in termen van resultaten - de zaak kan als een zeepbel uiteenspatten - en vanwege de dreiging van gerechtelijke actie tegen de journalist en zijn of haar werkgevers. Het vereist specifieke vaardigheden en kan het duidelijk niet stellen zonder institutionele ruggensteun. Hoe meer media in handen komen van enkele commercieel ingestelde tycoons, des te groter de bedreiging voor de echt onafhankelijke verslaggeving. Het uitstekende '*Sunday Times* Insight Team' in Londen, met briljant onderzoek naar onderwerpen als het softenonschandaal, kon vertrouwen op de steun van een strijdvaardige hoofdredacteur - totdat een mediamagnaat de krant overnam.

De berichtgeving over schandalen in de media is dus van wezenlijk belang. Schandalen ontstaan namelijk niet vanzelf. Ze moeten worden gemáákt. Daaraan kleeft een belangrijk element van willekeur, want journalisten krijgen veel meer tips binnen dan ze aankunnen. Vaak is wat ze wel of niet natrekken afhankelijk van allerlei toevallige omstandigheden. Daardoor houd je het sterke gevoel dat sommige kwalijke praktijken nooit boven water komen en veel beerputten tot in lengte van dagen gesloten blijven.

Vertrouwen, plicht en normen

Voor veel mensen in de westerse maatschappij zijn de onthullingen van grove corruptie in andere landen vaak schokkend. Die corruptie kan worden gezien als deel van de 'cultuur' en als een smeermiddel om dingen gedaan te krijgen, maar hoe moeten we de douaniers beoordelen die voedsel inpikken dat bestemd is voor hongerende vluchtelingen, onder wie veel vrouwen en kinderen die ten gevolge hiervan sterven? Of de regeringsfunctionarissen die steekpenningen aannemen van de geneesmiddelenindustrie om toe te staan dat potentieel gevaarlijke medicijnen op nietsvermoedende patiënten worden uitgeprobeerd? Of de invloedrijke mensen die van ernstige misdrijven worden beschuldigd - waaronder moord, marteling en verkrachting - en die door vriendjespolitiek vrijuit gaan? Dit 'kankergezwel van immuniteit', zoals een van mijn collega's het onlangs noemde, is flagrant in strijd met fundamentele waarden op het gebied van mensenrechten, goed bestuur, rechtsbedeling en zorg voor de zwakkeren. Het is eveneens in strijd met de gedachte dat men erop kan *vertrouwen* dat openbare functionarissen en professionals hun plicht zullen doen overeenkomstig universele normen van fat-

soen.

Volgens westerse waarden ligt de plicht van een dokter primair bij zijn (of haar) patiënten en niet bij zijn commerciële belangen. Een politiefunctionaris die zich laat omkopen of onder ede liegt, misbruikt het vertrouwen van het publiek, dat erop rekent dat hij (of zij) de wet zal handhaven. Daarom is het zo ernstig om in een politiek debat het woord 'leugenaar' te gebruiken; het wordt als 'onparlementaire taal' beschouwd. Als iemand in het Britse parlement wordt uitgemaakt voor leugenaar, en deze beschuldiging wordt niet gelijk weer ingeslikt, dan wordt het lid dat haar geuit heeft door de Kamervoorzitter de zaal uitgezet.

Dit leidt natuurlijk tot verhullend taalgebruik: 'de afgevaardigde gaat economisch om met de waarheid', 'de minister heeft het Huis niet volledig ingelicht' en 'de voorzitter geeft een exotische interpretatie van de gegevens'. Natuurlijk manipuleren politici bewijsmateriaal en gegevens, of ze nu betrekking hebben op massavernietigingswapens in Irak of de kosten van de Betuwelijn. In Groot-Brittannië hebben de manipulatie van de media door regeringen en het image-management van politici, zelfs al tot nieuwe woorden geleid, zoals 'spindoctor' (oppoetser) en het 'opseksen' van documenten.

Daarom blijft het van wezenlijk belang dat politici zwaar worden gestraft voor het misleiden van het parlement en/of de bevolking. Wat de geloofwaardigheid van president Clinton ondermijnde was niet dat hij een serieversierder was (het Witte Huis heeft per slot van rekening wel meer rokkenjagers gehuisvest). Nee, het was het feit dat hij een serieléúgenaar was. De oppositie maakte een misrekening toen zij zich op zijn seksuele escapades concentreerde in plaats van te zeggen: 'Kunt u een president vertrouwen die openlijk tegenover het Amerikaanse volk heeft gelogen?' Terwijl ik dit schrijf, vecht Tony Blair voor zijn politieke toekomst na beschuldigingen dat hij het Huis en het publiek heeft misleid over Saddams wapens. De Finse premier werd onlangs tot aftreden gedwongen, nadat ze had toegegeven te hebben gelogen.

We kunnen hooggeplaatste mensen niet constant controleren. Daarom is het essentieel dat je hen kunt vertrouwen. Dit was inderdaad het centrale punt in de toespraak van Ien Dales. Neem de universiteiten, waar toonaangevende academici een aanzienlijke status en een grote mate van autonomie genieten. We vertrouwen erop dat ze eerlijk, verantwoordelijk en transparant zijn in hun bronnengebruik en hun onderzoeksresultaten correct weergeven. Geen instantie controleert dit vóór publicatie. De last om fatsoenlijk te werk te gaan ligt op de schouders van het individu zelf. Voor een

hoogleraar is dit een wezenlijke verplichting: zijn of haar onderzoeksmethodes moeten onberispelijk zijn. Dat maakt plagiaat tot de ernstigste overtreding die hij kan begaan. Iemand die langdurig en weloverwogen plagiaat heeft gepleegd, zou het recht moeten verliezen lid van de academische gemeenschap te zijn. Dit omdat hij het in hem gestelde *vertrouwen* heeft misbruikt, de *normen* die hij zou dienen te koesteren heeft ondermijnd en tekort is geschoten in zijn *plicht* tegenover andere geleerden in de academische gemeenschap.

Nederland en zelfgenoegzame corruptie

Maar hoe komen we aan deugdzame hoogleraren - of burgemeesters, of politieofficieren? In zekere zin heeft dit fundamentele thema denkers van Plato tot NATO beziggehouden - met een intermezzo ten tijde van Machiavelli. Gesteld zou kunnen worden dat we er beter aan doen deugdzame systemen te ontwikkelen dan op deugdzame individuen te vertrouwen. Maar ik heb geprobeerd duidelijk te maken dat alle systemen hun zwakheden hebben en gelegenheid voor wangedrag genereren. Het is onmogelijk een volmaakt systeem te scheppen.

Maar het is tegelijkertijd zonneklaar dat het ideaal van openbaar fatsoen het niet kan stellen zonder instellingen en mensen die in woord en daad een ethiek van integriteit in het openbaar bestuur hooghouden. Een gezonde bestuurscultuur die gebaseerd is op verantwoording en transparantie is aan vijf condities gebonden, te weten:

- onafhankelijke rechtbanken en een onpartijdige rechterlijke macht;
- onbevreesde media met strijdvaardige en vasthoudende journalisten;
- moedige en volhardende politici die bereid zijn in het parlement ernstige kwesties aan de orde te stellen;
- onafhankelijke academici, bereid om onderzoek te doen naar en te publiceren over gevoelige en controversiële onderwerpen en het openbaar debat daarover aan te gaan; en
- een betrokken bevolking, die haar afkeuring doet blijken door iets aan wangedrag te doen.

Ik zou willen stellen dat Nederland alleen over het eerste beschikt.

Toch is het waarschijnlijk waar dat Nederland geen heel erg ‘corrupt’ land is. Op de Transparency International-ranglijst, een po-

ging om corruptie vast te stellen met behulp van de ‘Corruptie Perceptie Index’, staat Nederland op de zevende plaats (het meest corrupte land is momenteel Bangladesh, nummer honderdtwee).[22.] De recente bouwfraude, waar de collusie tussen ministeries, zakenleven en aanbesteders serieuze vormen aannam, geeft echter reden tot ernstige bezorgdheid. Ook de ontwikkelingen in de Nederlandse politiek van het afgelopen jaar zijn niet geruststellend. Ze lijken de uitdrukking van een toenemende minachting voor een ethiek van het openbaar bestuur. Egomane ministers lagen openlijk met elkaar overhoop tot schade van het publieke belang, de bestuurbaarheid van het land en het aanzien van de politiek.

De Nederlandse maatschappij kent van oudsher een vorm van ‘sluipende corruptie’, die is ingebed in een cultuur van ons-kent-ons, vriendjespolitiek, vooringenomenheid en nepotisme. De parlementaire controle is zwak, de debatten zijn tam en effectieve oppositie ontbreekt. Een minister-in-functie, Nawijn, kon in het openbaar de Tweede Kamer afdoen als een leeg ritueel - vlak voordat hij er zelf als parlementslid deel van ging uitmaken! Door een lange voorgeschiedenis van coalitiepolitiek heeft het maken van deals en compromissen zich in Nederland ontwikkeld tot een tweede natuur. De nadruk op consensus en het vermijden van conflicten maakt het voor bestuurders en politici moeilijk om zich uit te spreken tegen het gesjoemel en de regelovertreding van collega's. Het is bovendien lastig om normen te handhaven in een samenleving waarvan wel gezegd wordt dat iedereen iedereen kent. Besluiten, oordelen en evaluaties kunnen sterk beïnvloed worden door persoonlijke relaties en sterke wederzijdse afhankelijkheden.

Deze cultuur van ‘particularisme’ en ‘gesponsorde mobiliteit’ is stellig kenmerkender voor Nederland dan voor de VS of het Verenigd Koninkrijk.[23.] Wat de voordelen hiervan ook mogen zijn op het punt van de openlijke conflictvermijding, zo'n cultuur voedt tegelijkertijd de bereidheid om gebrekkige normhandhaving door de vingers te zien. Zij werkt een excuuscultuur in de hand (‘sorry, mijn hond was jarig’), bevordert een praktijk van gedogen en heimelijke verstandhouding en versterkt de neiging om pijnlijke kwesties met de mantel der liefde te bedekken. Zij schept een klimaat van voldaan parochialisme, van middelmatigheid en vooral je nek niet uitsteken. Het is waar, Paul van Buitenen kreeg een koninklijke onderscheiding omdat hij de klok had geluid over de Europese Commissie. Maar zou hij die ook hebben gekregen als hij bederf in de Nederlandse maatschappij had blootgelegd?

Binnen deze cultuur van particularisme bestaat er weinig interes-

se voor onderzoek op het gebied van machtsmisbruik. Het is alsof het onderwerp taboe is, ook al zijn er academici die in hun krantencolumns controversiële kwesties aanroeren. Er is, in vergelijking met het Anglo-Amerikaanse wetenschapsbedrijf, minder belangstelling voor machtsmisbruik en sociale onrechtvaardigheid.[24.] Universiteiten in Nederland zijn niet erg sterk in de rol van waakhond - het documenteren van misbruik, corruptie en witteboordencriminaliteit. Vaker waren het goed geïnformeerde journalisten, zoals Bart Middelburg, Jos Verlaan, Joep Dohmen, Jan Meeus en John Schoorl, die bepaalde zaken onderzochten en onder de aandacht van het publiek brachten. Toch kan van een sterke traditie van geëngageerde onderzoeksjournalistiek evenmin worden gesproken.

Het is triest dat de academische wereld weinig heeft gedaan ter ondersteuning van een gezonde bestuurscultuur. Triester nog is dat dit het publiek koud lijkt te laten. Daarom spreek ik van *zelfgenoegzame corruptie.* Niemand windt zich erover op, zodat iedereen kan doorgaan met de parochiale zelffelicitaties, de incestueuze zelfoverschatting en de rituele dans rond normen en waarden. De mensen zijn in slaap gewiegd met de gedachte dat er effectieve normenstelsels zijn, terwijl de praktijk er een is van ritselen en sjoemelen, achterkamertjes- en vriendjespolitiek, vergeven en vergeten.[25.] Pim Fortuyn had gelijk met zijn uitval dat Nederland in vele opzichten fundamenteel ondemocratisch is in de manier waarop de politiek func-tioneert en besluiten worden genomen.[26.] Of hij zelf in staat was hier verandering in te brengen, is een tweede. Geen wonder dat er geen sprake is van een geëngageerd publiek.

Een betrouwbaar en gezond openbaar bestuur is een delicate en kwetsbare plant, die onze constante zorg verdient. We hebben een regelmatig terugkerend *openbaar debat* nodig over de ethiek en integriteit van het openbaar bestuur, met de woorden van Ien Dales als uitgangspunt. In dat debat hebben we mensen nodig die een toonbeeld zijn van integriteit; én mensen die bereid zijn hun nek uit te steken. Wijlen Piet Dankert, die ‘een integere lastpak’ heette te zijn, zou in dit opzicht als rolmodel kunnen dienen. Evenals Van Buitenen wendde hij zijn talenten echter overwegend aan in het buitenland. De Nederlandse maatschappij is niet al te corrupt in vergelijking met de buitensporige omkoperij, de ernstige schendingen van de mensenrechten en het grove misbruik van openbare ambten die we elders zien. Maar waar normen en verwachtingen betrekkelijk hoog zijn, dienen ze te worden gehandhaafd, zo niet versterkt. Om die reden heeft Nederland behoefte aan nieuwe ‘inte-

gere lastpakken'. Een beetje integer bestaat niet; en bovenal is het vraagstuk van bestuurlijke en ambtelijke integriteit niet iets om zelfgenoegzaam over te zijn.

Ik wil Derek Phillips en Howard Whitton danken voor hun constructieve commentaar op eerdere versies van dit artikel.

Eindnoten:

1. Punch, M., *Conduct Unbecoming.* Londen, Tavistock, 1985. Tijdens dit onderzoek verzamelde ik gegevens over (de beheersing van) wangedrag binnen de politieorganisatie, waarmee ik belandde op het bredere terrein van *corporate crime* waarop ik mij sindsdien heb bewogen (met affaires als Bhopal, Barings Bank, Three Mile Island and Thalidomide). Zie Punch, M., *Dirty Business.* Londen, Sage, 1996; Gobert, J. en Punch, M., *Rethinking Corporate Crime.* Londen, Butterworths, 2003.
2. 'Police corruption, so commonplace with us, as the recent New York City Police Department investigation underlies, is virtually unknown to them (...) [compared with the United States] the government is more scrupulous, the taxpayer more honest, and there is a relatively low level of tax evasion and fraud.' Blanken, M., *Force of Order and Methods: An American View into the Dutch Directed Society.* Den Haag, Martinus Nijhoff, 1996.
3. Whitton, H., 'Codes of Ethics, and "Seeing the ethics problem" - what's the problem?' Draft paper, Parijs, OECD.
4. Doig, A., *Corruption and Misconduct in Contemporary British Politics.* Harmondsworth, Penguin Books, 1984.
5. Huberts, L.W.J.C. en Van den Heuvel, J.H.J. (red.), *Integrity at the Public-Private Interface.* Maastricht, Shaker Publishing BV, 1999. Het ging om twee toespraken - 'Om de integriteit van het openbaar bestuur' en 'Grenzen aan politieke en ambtelijke verantwoordelijkheid' - beide opgenomen in L.W.J.C. Huberts, *Machtsbederf ter discussie: Bijdragen aan het debat over bestuurlijke integriteit.* Amsterdam, VU Uitgeverij, 1994, pp. 7-19.
6. Gerth, H.H. en Wright Mills, C., *From Max Weber: Essays in Sociology.* Londen, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1948.
7. Anechiarico, F. en Jacobs, J.B., *The Pursuit of Absolute Integrity.* Chicago, Chicago University Press, 1996.
8. Bologna, J., *Corporate Fraud.* Boston, MA, 1984. Butterworths stelt: 'The human mind, when unleashed against an accounting or internal control system, seems to be at its highest point of inventive genius. It is a game most people find fascinating, but to the avowed criminal it becomes a passion.' (p. 30).
9. Nick Leeson, eens werknemer van Barings Bank in Singapore, vertelt dat hij slapeloze nachten had van de eerste 'discrepantie' van £ 20.000 in zijn boekhouding als handelaar op de Aziatische beurzen. Deze aanvankelijke remmingen, en ook de slaapstoornissen, namen geleidelijk af naarmate de dubieuze transacties opliepen tot £ 870.000.000! Zijn 'hellend vlak' laat zien hoe iemand grote discrepanties tussen zijn zichtbare en zijn verborgen leven kan rationaliseren en ermee kan leren leven. Dit ondanks het feit dat hij de onderneming waarvoor hij werkte op de rand van het bankroet bracht, en het aannemelijk was dat zijn carrière in de cel zou eindigen. Zie Punch 1996, op.cit.
10. In dit gedeelte van mijn artikel baseer ik mij op het werk van Reisman, W.M., *Folded Lies: Bribery, Crusades and Reform.* New York, The Free Press, 1979.
11. Verlaan, J., *Chaos aan de Amstel.* Amsterdam, Uitgeverij SUN, 1999.
12. Harren, J. en Van den Bos, M., *De RSV Show.* Utrecht en Aartselaar: Grote Beren, 1984, p. 174.
13. Het klassieke werk op dit terrein is Braithwaite, J., *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry.* Londen, Routledge & Kegan Paul, 1984. Voor een fictioneel verslag van de smerige praktijken van deze industrie in Afrika leze men de thriller van John le Carré, *The Constant Gardener.* Londen, Hodder & Stoughton, 2001.
14. Na een uitbraak van publieke verontwaardiging over de gevangenisstraf die in de zaak Van der Valk werd opgelegd, werd het vonnis in tweede instantie gewijzigd in taakstraf, wat toch op z'n minst de indruk wekt dat je de regels op grote schaal aan je laars kunt lappen - het ging in deze

zaak om een bedrag van 90 mijoen euro! - om er vervolgens mee weg te komen. Zie Helmer, C., 'De neutralisatietheorie van Sykes en Matza toegepast op witteboordencriminaliteit', doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 1997.

15. Voor een interessante terugblik op het werk van Milgram zie het artikel van Parker, I., 'Obedience', *Granta* no. 71, 2000, pp. 99-125.
16. Jackall onderzocht Amerikaanse bedrijven en kwam tot de conclusie dat daar van moreel gedrag geen sprake was. Managers lieten hun andere, huiselijke zelf en hun geweten achter wanneer zij de poorten van de onderneming binnengingen. Volgens Jackall werden jonge kaderleden getest terwijl ze door de 'morele mazen' van de hiërarchie opklommen: was iemand niet bereid te doen wat zijn superieur hem vroeg, dan werd hij gewoon op een zijspoor gezet en niet bevorderd. Jackall, R., *Moral Mazes: The World of Corporate Managers.* New York/Oxford, Oxford University Press, 1988.
17. In deze zaak werd niemand voor 'corruptie' veroordeeld, omdat het element 'ruil' juridisch niet te bewijzen viel. Zelfs als een van de aangeklaagden toegaf geschenken te hebben ontvangen, ontkende hij ten stelligste dat hij daar op het gebied van zijn plicht iets tegenover had gesteld. En zolang de openbare aanklager geen overtuigend bewijs van wederkerigheid kon leveren - en de Chinese criminelen waren wel de laatsten om dit te bevestigen (velen waren trouwens al het land uitgezet) - kon de betrokkene enkel worden veroordeeld voor het tegen de regels accepteren van geschenken en/of geld. Zie Punch 1985, op.cit. De afgelopen jaren is er veel nadruk gelegd op integriteit bij de Nederlandse politie. 'BIO'S' (Bureaus voor Intern Onderzoek) onderzoeken klachten en wangedrag; ernstige gevallen, die met corruptie of geweld gepaard gaan, worden door de Rijksrecherche onderzocht.
18. Punch, M., 'Rotten Orchards: "Pestilence", Police Misconduct and System Failure', in: *Policing and Society,* 2003, 13 (2), pp.171-196.
19. 'Knapp Report', *Commission to Investigate Allegations of Police Corruption and the City's Anti-Corruption Procedures.* New York, Braziller, 1972.
20. Maas, P., *Serpico.* Londen, Fontana, 1974.
21. 'Mollen Report', *The City of New York Commission to Investigate Allegations of Corruption and the Anti-Corruption Procedures of the Police Department.* New York, City of New York, 1994.
22. Transparency International, *Corruption Perception Instrument.* Berlijn, Transparency International, 2002. Er worden moppen verteld over landen die TI proberen om te kopen om een betere plaats op de lijst te krijgen!
23. Het begrip 'contested mobility' verwijst naar een open systeem waarin mensen om bevordering wedijveren, 'sponsored mobility' naar een stelsel van patronage, waarin mensen uit een bepaalde klasse, een bepaald opleidingsinstituut of met een bepaalde familieachtergrond worden geprivilegieerd en eerder op grond van toegedichte karaktertrekken dan op grond van verdienste en prestaties worden bevorderd.
24. Deze gebieden zijn in alle samenlevingen moeilijk te onderzoeken. Toestemming voor onderzoek kan problematisch zijn, mensen in hoge functies kunnen medewerking weigeren en kunnen zich tegen publicatie verzetten. Zelfs bij de klassieker *White Collar Crime* van Edwin Sutherland (New York, Holt, 1949) duurde het meer dan dertig jaar (tot 1983) tot er een ongecensureerde versie van verscheen waarin de bij delicten betrokken ondernemingen met name werden genoemd. Dit omdat de uitgever en Sutherlands universiteit in 1949 de zenuwen hadden gekregen. Er zíjn in Nederland academici die 'wangedrag van organisaties' onderzoeken, maar zij concentreren zich op zaken waarbij de onderneming er min of meer werd ingeluisd om de wet te overtreden, zoals bij milieudelicten (bijv. Booy Clean), of waarbij ze informatie van de politie en of toezichthoudende instellingen kunnen gebruiken; zie bijvoorbeeld Huisman, W. en Niemeijer, E., *Zicht op organisatiecriminaliteit.* Den Haag, Sdu Uitgevers, 1998.
25. Een artikel over de 'ritselcultuur' of 'skyboxencultuur' op provinciaal niveau stond in *de Volkskrant* van 17 oktober 2001, onder de kop 'Gelderland verstrikt in ritselcultuur'.
26. Storm, S. en Naastepad, R., 'The Dutch Distress', *New Left Review,* maart/april 2003, pp.

Ben Hoetjes

Tussen zelfkastijding en zelfgenoegzaamheid
Nederland en zijn affaires

Het verstoorde zelfbeeld

Nog niet zo lang geleden stond Nederland bekend als een keurig en ordelijk land, voorzien van een scherpe handelsgeest, maar ook van een hoog moreel niveau, een betrouwbare, onkreukbare overheid en een hardwerkende, nuchtere bevolking. Dit beeld bestond niet alleen in het buitenland, het was ook het zelfbeeld van de Nederlanders. Of het altijd correspondeerde met de werkelijkheid is overigens maar de vraag.

Dit beeld is sinds de jaren tachtig drastisch veranderd, vooral in de ogen van de Nederlanders zelf. Opspraak in de media, affaires, schandalen en parlementaire enquêtes houden de gemoederen onophoudelijk bezig. Het lijkt soms of de Nederlanders ieder vertrouwen in de integriteit van hun overheid zijn kwijtgeraakt en het cynisme veld wint. Tegelijkertijd probeert de politiek met alle macht - of, misschien beter gezegd, met alle onmacht - zich te bewijzen door van het ene naar het andere schandaal te hollen. Hoe wordt er in Nederland omgegaan met het verschijnsel ‘wangedrag bij overheidsdienaren’? Hoe gedragen de verschillende spelers zich op het toneel van opspraak en schandaal, waardoor worden zij gedreven? Is de manier waarop met integriteitsproblemen wordt omgegaan evenwichtig en effectief? Gaat het met de integriteit slechter of beter? Wat is er nodig om de risico's en problemen beter te bestrijden?

Kwesties en affaires - een patroon

In de politieke discussie van de laatste jaren nemen kleine en grote ‘affaires’ een steeds grotere plaats in. De Lockheed-affaire in het midden van de jaren zeventig kan gelden als een beginpunt van het besef dat ook Nederlandse ambtsdragers gevoelig zijn voor omkopingspogingen. Echter, in twee opzichten verschilde de gang van zaken rond de Lockheed-kwestie van latere zaken: het initiatief en het begin van de opspraak lagen in het buitenland - de Amerikaanse

pers - en na de afhandeling door de regering werd het dossier ‘integriteit’ weer snel gesloten.

Pas aan het eind van de jaren tachtig komt er een stroom van ‘kwesties’ op gang die eigenlijk tot op dit moment niet is opgehouden: het RSV-subsidiedebacle, de paspoortaffaire, de wonigbouwsubsidies, de IRT-affaire, de Ceteco-Zuid-Holland-affaire, de Nederlandse fraude met gelden uit het Europees Sociaal Fonds, de enquête naar prijsafspraken in de bouw, met daarnaast op lokaal niveau een aantal minder bekende kwesties, zoals de misstanden bij de Sociale Dienst in Rotterdam, de grindwinning in de provincie Limburg, het Gemeentelijk Vervoerbedrijf of de Dienst Stadstoezicht (parkeerwachters) in Amsterdam, naast diverse ‘burgemeesterskwesties’ (met de kwestie-Peper als de meest bekende).

In al deze kwesties zit een patroon - zij hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Om te beginnen: de onderwerpen zijn nooit politiek-ideologisch geladen. Het gaat niet om principiële beleidskeuzes, maar om uitvoering: om de effectiviteit van genomen maatregelen, om de juiste aanwending c.q. verspilling van overheidsgeld, om de onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van overheidsdienaren, om deugdelijk en behoorlijk bestuur. Niet de politieke scheidslijnen en keuzes zijn onderwerp van discussie, maar feitelijk alleen de vraag ‘of er goed op de winkel wordt gepast’. Veel onderwerpen van kwesties en affaires houden verband met beheer en administratie en zijn nogal technisch - ze worden dan ook weer zeer snel vergeten. Dat zij niet alleen ‘voer voor controleurs’ zijn, maar ook voor politiek en volksvertegenwoordiging, is daarom verbazend.

Vervolgens zien wij dat in de behandeling van ‘kwesties’ steeds grotere en zwaardere termen worden gebruikt. Terwijl in de Lockheed-affaire het woord corruptie niet werd gebruikt - strikt genomen ging het eigenlijk ook om een mislukte poging tot omkoping -, zien wij in de meer recente kwesties de termen integriteit, fraude en corruptie steeds vaker naar voren komen. Men zou kunnen spreken van een begripsescalatie, het feit dat aan de zaken een steeds zwaardere morele lading wordt gegeven. Het gaat hierbij echter niet om welomschreven juridische termen - zij worden dan ook vooral in de beginfase van een affaire gebruikt en dienen vooral om de publieke aandacht te trekken en vast te houden. Wanneer het uiteindelijk aankomt op de juridische houdbaarheid van beschuldigingen, in een latere fase, moet gas terug worden genomen - maar dan is ook de publieke aandacht meestal verdwenen.

Een derde kenmerk: het zijn golven. Soms blijft het bij een kleine

golf die opkomt maar al weer wegtrekt voordat een hoogtepunt is bereikt, maar vaak is het een vloedgolf. Een inzet die steeds krachtiger wordt, die met enorm geweld en lawaai alles overspoelt, en vervolgens wegebt. Het gaat om publieke drama's - vooral wanneer volksvertegenwoordiging en media zich in de zaak vastbijten - en veel minder om een juridisch proces. De juridische afwikkeling, de rapportage van het onderzoek, de follow-up van een affaire is weliswaar zeer belangrijk voor de betrokkenen en voor de uiteindelijke doorwerking, maar is meestal niet meer interessant voor de publieke discussie. De golf is gepasseerd, men is bezig met een nieuwe golf en heeft meestal geen behoefte meer aan ‘nakaarten’.

Een vierde kenmerk, samenhangend met het vorige: opspraak, schandaal en affaire zijn een mengeling van ‘publieke schandpaal’ en ‘recht doen’. Soms heeft een affaire voor de beschuldigden geen duidelijke consequenties in juridische zin, of zelfs niet in politieke zin - soms ‘rollen er geen koppen’. Soms gebeurt dat wel, maar dan meestal langs de weg van reputatiebeschadiging, waardoor een beschuldigde ‘onhoudbaar wordt’ zonder dat er een duidelijke politieke confrontatie en verantwoording plaatsvindt. Toch speelt de justitiële keten, van aangifte tot rechterlijke veroordeling, in de affaires wel een belangrijke rol. Het gaat namelijk vrijwel altijd om ongewenst gedrag van overheidsdienaren waarvan op zijn minst door sommigen wordt gemeend dat het strafbaar is en dus inschakeling vereist van ‘justitie’. Deze ‘inschakeling’ - los van het uiteindelijke juridische resultaat - heeft een belangrijk effect in het publieke drama van een affaire.

De spelers en hun rol

Een affaire kent verschillende typen betrokkenen. De beschuldigde personen en de burgers, de publieke opinie, zijn in het verloop van de affaire echter meer object of toeschouwer dan subject. Zij worden door de affaire weliswaar geraakt, maar hebben op het verloop ervan relatief weinig directe invloed. Soms overschatten beschuldigden hun invloed en worden dan pijnlijk geconfronteerd met de wijsheid ‘wie geschoren wordt, moet stilzitten.’ De ‘motoren’ van een affaire zijn de media, de politici, het Openbaar Ministerie/de politie, en het openbaar bestuur. Zij zorgen voor de inzet, de afwikkeling en de doorwerking. Hoe gedragen zij zich, en waarom gedragen zij zich zo?

De media: van high society naar hype society

De massamedia spelen in affaires steeds een uiterst belangrijke rol. De beslissing van een journalist om een signaal over wangedrag bij de overheid, integriteitsschending, fraude, corruptie, enzovoort, onder de aandacht te brengen, erover te publiceren, en dat vol te houden, is in feite bepalend voor het al of niet ontstaan van een affaire. Hoe en waarom wordt deze beslissing genomen?

Iedere burger is wettelijk verplicht om een strafbaar feit waarvan hij kennisneemt aan te geven bij de autoriteiten, maar voor een journalist wegen ook andere, professionele motieven mee. Het besluit om met een ernstig vermoeden van fraude, diefstal, enzovoort, niet alleen naar de politie te stappen, maar er ook over te publiceren, kan voortkomen uit overwegingen van publieke aandacht (de kijkcijfers, de oplage) en ook uit de taakopvatting van de journalist in een democratie, namelijk het kritisch volgen van de overheid en het bijdragen aan het publieke debat over de juistheid van overheidsoptreden. Daarnaast spelen ook eisen van journalistiek vakmanschap mee: zorgvuldig onderzoek, hoor en wederhoor en het taxeren van de nieuwswaarde. Dit laatste betekent dat de aandacht voor een affaire onherroepelijk zal wisselen: een affaire waarover niets nieuws meer te melden is, verliest nieuwswaarde en zal dus in de media-aandacht terugvallen.

Het gedrag van de Nederlandse media in affaires wijst inderdaad op deze democratisch-kritische rolopvatting. Als erfenis van de jaren zestig, maar ook van de Watergate-affaire, zien Nederlandse journalisten het kritisch volgen en aan de kaak stellen van overheidsgedrag als een duidelijke taak. Van de journalistieke volgzaamheid uit de jaren van de verzuiling is niet veel meer over.

Toch is de Nederlandse journalist niet alleen maar trouw kritisch-democratisch. In een enkel geval bijt een journalist zich zodanig in een affaire vast dat het welhaast een persoonlijke kruistocht - of vendetta - voor het eigen gelijk lijkt te worden. Soms ook lijken de eisen van journalistieke zorgvuldigheid - controleren van feiten, terughoudendheid over de persoonlijke levenssfeer, enzovoort - het te verliezen van de concurrentie om primeur en snelheid. Achtergrond hiervan is het probleem om in een land als Nederland, vol ongekende welvaart en vertier maar ook verveling en latent onbehagen, de aandacht van het publiek te trekken. Dit gebeurt steeds meer door middel van hypes, het snel en kortstondig uitvergroten en dramatiseren van een verschijnsel, waarbij de opwinding gemaximaliseerd wordt en zoveel mogelijk emotie wordt opgeroepen - of het nu gaat om tasjesdieven, voedselvergiftiging of

(vermeend) wangedrag bij de overheid.

Wanneer de wensen van de politiek-bestuurlijke elite, de ‘high society’, in conflict komen met de wensen van de ‘hype society’, zal een journalist gemakkelijk voor de laatste kiezen. Over signalen van wangedrag bij overheidsdienaren zal dan met steeds minder terughoudendheid en scrupule worden gepubliceerd, in sappige, emotionele en suggestieve zwart-wittermen, en op hoge moraliserende toon. In het gevecht om de publieke aandacht voor een hype wordt het verschil tussen de kwaliteitskrant en de roddelbladen steeds kleiner. Daarbij komt dat affaires over het wangedrag van politici en bestuurders, net als ‘onthullende seksschandalen’, voor de kijker en lezer aantrekkelijk zijn vanwege hun dubbelhartige karakter. Men kan zijn verontwaardiging uitleven over al dit lelijks, en tegelijkertijd stiekem meegenieten van de dingen die men eigenlijk zelf ook wel eens zou willen doen. Voor een journalist is het dan niet gemakkelijk om terughoudendheid, zelfbeperking en zorgvuldigheid voorop te stellen.

De politiek: op zoek naar de vox populi

In een democratie is de taak van een regerend politicus tweeledig: hij moet aansluiting vinden bij wat er onder het volk leeft en hij moet leiding geven aan het bestuur. *Vox populi vox dei.*

In het verleden gaven de partij-ideologieën en de discussie met de volksvertegenwoordiging daarvoor voldoende houvast. De ideologie correspondeerde met de meningen en gevoelens van de burgers, en in de volksvertegenwoordiging, die een regering naar huis kon sturen en dat af en toe ook deed, klonken deze meningen duidelijk door. Dat is echter in de afgelopen decennia drastisch veranderd door het vervagen van de ideologische tegenstellingen in de politiek. Nederland lijkt een land te zijn geworden waar geen fundamentele meningsverschillen meer bestaan, waar geen harde of fundamentele keuzes hoeven te worden gemaakt en waar het bestuur kan worden overgelaten aan de deskundige ambtenaren.

Voor een democratisch politicus is dat echter een zeer ongemakkelijke situatie: hoe houd ik greep op het bestuur, en hoe vind ik aansluiting bij wat er onder het volk leeft? De laatste vraag wordt snel en (te) gemakkelijk beantwoord: door zich geheel te richten naar de massamedia. Wat 's middags in het nieuws is, is dezelfde avond onderwerp van een persconferentie door de minister-president. Goed voor de bekendheid bij de kiezers, en de Kamer komt later wel. Het onder controle houden van het bestuur is een ander,

veel moeilijker probleem. In geval van affaires wordt er wel iets aan gedaan, door ‘koppen te laten rollen’, maar daarmee is het probleem niet opgelost - het wordt er soms zelfs door verergerd.

Voor de politicus-volksvertegenwoordiger, het parlement, speelt in wezen dezelfde democratische problematiek, met nog als extra probleem dat het parlement zich moet laten gelden als hoogste macht in de staat en controle moet uitoefenen op de regering. Tegen de achtergrond van vervagende ideologieën zijn affaires rond wangedrag bij de overheid voor een volksvertegenwoordiger een aantrekkelijk onderwerp: ze trekken veel publiciteit en aandacht, ze zetten de regering moreel in het defensief en ze bieden de gelegenheid tot het houden van een enquête, een zeer belangrijk middel waarmee de volksvertegenwoordiging zich tegenover de regering kan laten gelden. Enquêtes zijn de afgelopen jaren in het parlement dan ook zeer gewild en de volksvertegenwoordigers verdringen zich om lid, en liefst voorzitter, van een enquêtecommissie te worden. Een enquête wordt gezien als een uitgelezen kans om politiek en publicitair te ‘scoren’.

Wanneer wij echter het feitelijk verloop en het resultaat bezien, blijken parlementaire enquêtes nogal teleurstellend te zijn. Er is veel media-aandacht, dat wel, maar de pretentie dat ‘de onderste steen boven zal komen’ wordt niet waargemaakt (dat is ook een onjuiste pretentie, want het gaat hier niet om uitputtend en grondig wetenschappelijk onderzoek maar om een politiek steekspel tussen parlement en regering). Evenmin leidt een enquête tot een heldere confrontatie tussen regering en parlement met daaraan verbonden consequenties voor de verantwoordelijken - soms rollen er wel koppen, maar vaak ook niet. In dat laatste geval gaat de enquête uit als een nachtkaars, tenzij er nieuw beleid of nieuwe wetgeving komt - maar ook dat is meestal niet aan de orde.

Een enquête die niet resulteert in nieuw beleid of wetgeving, en waarbij geen heldere verantwoordelijkheden worden genomen, geeft bij de burgers een negatieve nasmaak: een parlement dat in het kielzog van de media vooral op zoek is naar eigen publiciteit, en een politiek-bestuurlijke elite die zichzelf de hand boven het hoofd houdt. Voor de democratische legitimiteit van het parlement is zo'n enquête misschien op de korte termijn winst, maar op de lange termijn een zwaar verlies.

Voor de strafrechtelijke afhandeling van overheidswangedrag is een parlementaire enquête ook niet onverdeeld gunstig. Informatie uit een enquête leidt soms tot aangifte en vervolging, maar vaak wordt juist door de publiciteit een zorgvuldig justitieel onderzoek

bemoeilijkt, en ook wordt aan betrokkenen bij een enquête soms bij voorbaat beloofd dat zij niet strafrechtelijk zullen worden vervolgd - dit om hun bereidheid tot het afleggen van verklaringen te vergroten.

Openbaar ministerie en politie: politiek gedreven en scoringsdriftig

Het Openbaar Ministerie, en daaraan gekoppeld de politie, vertegenwoordigt de ‘sterke arm’ van de overheid, die de naleving van de wet helpt af te dwingen wanneer dat nodig is. Als toegangspoort tot de justitiële keten, met de onafhankelijke rechtspraak als sluitstuk, moet het de rechtsstaat helpen garanderen - onafhankelijk, betrouwbaar, ‘recht doende’ aan iedere burger. Openbaar Ministerie en politie staan echter onder spanning: zij maken deel uit van de ministeries justitie en Binnenlandse Zaken en worden dus niet alleen geconfronteerd met de eisen van de rechtsstaat, maar ook die van de politiek, bijvoorbeeld de eisen van bezuinigingen of van politiek urgente taken en prioriteiten. Daarbij bevinden zij zich in de frontlinie van de publieke aandacht.

In het huidige Nederland, maar ook in andere West-Europese landen, is met de toenemende rijkdom en welvaart en met de verdwijning van duidelijke tegenstellingen de zorg van de burgers steeds meer gericht op de veiligheid - van bezit en van gezondheid. Nog nooit waren wij zo rijk en zo gezond - en nog nooit waren wij zo bang en bezorgd. Angst en veiligheid zijn voortdurend hoofdpunt van de publieke aandacht - gevaar, misdaad en bedreiging zijn voorpaginanieuws -, ook al omdat deze zaken, paradoxaal genoeg, een zeer hoge amusementswaarde hebben. Het optreden van politie en justitie tegen wangedrag en misdaad staat daarom in de schijnwerpers van de publieke aandacht - en het is daarmee een terrein geworden waarop politiek gezien veel eer te behalen valt. Wij zien dan ook dat onderdelen van de justitiële keten uit de anonimiteit treden en de publiciteit opzoeken - advocaten, maar ook commissarissen van politie en officieren van justitie worden Bekende Nederlanders.

Tegen deze achtergrond bieden affaires en signalen over wangedrag bij de overheid voor om en politie een uitgelezen kans om te ‘scoren’. Zeker wanneer een affaire al in de publiciteit staat, kan het OM door een krachtig en zichtbaar optreden laten zien dat ‘er tenminste iets aan gedaan wordt’. Wanneer er aangifte wordt gedaan van een strafbaar feit - en dat is in de meeste affaires aan de orde -,

dan moet het OM in actie komen. In veel gevallen wordt er echter veel harder opgetreden dan voor het goede verloop van het justitiële onderzoek noodzakelijk is - vaak leidt de zaak ook justitieel gesproken tot niets. De scoringsdrift en de behoefte om zich tegenover het publiek en de media te bewijzen, leiden in feite tot een overreactie. Achteraf kan dit terugslaan op de reputatie in de ogen van de burger: een Openbaar Ministerie en politie die zich graag laten zien wanneer de camera's draaien, maar het uiteindelijk bij de rechter laten afweten.

Het openbaar bestuur: gedemoraliseerd of remoraliserend?

Schandaal en opspraak komen in het openbaar bestuur hard aan. Wanneer in de media openlijk de integriteit in twijfel wordt getrokken en termen als fraude en corruptie worden gebruikt, dan raakt dat niet alleen de direct beschuldigden, maar ook de organisatie als geheel. In het verloop van affaires zien wij dan ook meestal zeer defensieve reacties. Een enkeling zal zeggen ‘zie je wel, ik heb het altijd al gezegd’, maar de gebruikelijke reactie is het verkleinen van het probleem. Dat gebeurt in ieder geval naar buiten toe: de leiding (de minister, de wethouder, enzovoort) zal de beschuldigingen in eerste instantie ontkennen, en er is aanzienlijke druk voor nodig om de mogelijkheid van wangedrag onder ogen te zien en een onderzoek in gang te zetten - zeker wanneer dat een openbaar onderzoek betreft. Men ‘staat voor de organisatie’, en dat betekent meestal dat signalen over integriteitsschendingen niet welkom zijn.

Toch is voor de doorwerking van een schandaal niet alleen de publieke opspraak belangrijk, maar ook de interne afhandeling binnen de organisatie. Het strafrecht leidt in de meeste affaires niet, of in ieder geval niet snel, tot een duidelijk resultaat van bestraffing en/of eerherstel, en daarom is de interne afhandeling via het tuchtrecht, dat is disciplinair optreden door de dienstleiding, in feite vaak de belangrijkste weg. Ook hier zien wij, net als bij het om, zeer vaak een overreactie in de beginfase, omdat de organisatieleiding, wanneer die eenmaal tot de erkenning van mogelijk wangedrag is gekomen, door een krachtig optreden wil laten zien dat men de zaken serieus neemt.

Voor het effect van een schandaal is echter niet alleen van belang hoe er met de beschuldigden, maar zeker ook hoe er met de rest van de organisatie, de collega's, wordt omgegaan. Zij voelen zich enerzijds opgelucht (het is mij niet overkomen, het was ‘een rotte appel’), maar anderzijds ook bedreigd, in hun eigenwaarde aangetast

en gedemoraliseerd - wetend dat zij in vergelijkbare situaties opereren als de beschuldigden en dat zij door het publiek ook zo worden bekeken. Wanneer in de afwikkeling geen aandacht wordt besteed aan dit interne probleem en men zo snel mogelijk weer overgaat tot de orde van de dag, is de uitwerking op de overheidsorganisatie zeer negatief. De demoralisering door een schandaal, gevoegd bij de gebruikelijke reactie van verstrakking van de interne controles, en gevoegd bij andere factoren - zoals aanhoudende reorganisaties, verslechtering van arbeidsvoorwaarden en pensioenen, onzekerheid over het loopbaanperspectief - kan een overheidsorganisatie tot volledige verlamming brengen. Het enige wat dan nog van een overheidsfunctionaris valt te verwachten, is risicomijdend gedrag en pogingen zich ‘in te dekken’ voor mogelijke toekomstige schandalen.

Toch wordt er binnen het Nederlandse openbaar bestuur naar aanleiding van de talrijke affaires ook meer constructief en actief gewerkt aan het remoraliseren van de overheidsorganisatie op de langere termijn. Een schandaal is meestal een directe aanleiding tot een ‘schoonmaakactie’, waarbij niet alleen personen worden ontslagen of overgeplaatst, maar ook aandacht wordt besteed aan de regels en de organisatiecultuur. De laatste jaren wordt daarbij ook preventief gewerkt, dat wil zeggen dat steeds meer overheidsorganisaties worden doorgelicht op de risico's van integriteitsschendingen, fraude of corruptie. Soms wordt deze ‘doorlichting’ verricht door externe bureaus. Enige grote accountantskantoren hebben inmiddels een afdeling ‘integrity consulting’ in het leven geroepen. Binnen de overheid zelf wordt vooral vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gedaan aan ‘doorlichten en voorlichten’, met name door de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. Ook wordt door het ministerie aangedrongen op het invoeren van gedragscodes binnen de overheidsdienst. In sommige grote gemeenten, zoals Amsterdam, is een speciaal Bureau Integriteit opgezet, dat binnen het gemeentelijk apparaat zowel preventief als repressief optreedt. Er wordt ook ‘geremoraliseerd’ binnen de overheid, zij het schoorvoetend en nog te weinig.

En de burger? Lessen van Fortuyn

Dat de burger zich niet positiever opstelt tegenover de politiek en het bestuur behoeft geen verbazing te wekken. Naast de vaak teleurstellende aanpak van affaires en schandalen krijgt hij namelijk ook andere signalen van de overheid: een teruglopende dienstverlening,

een verzwaring van belastingen en heffingen en de gedachte dat niet de overheid maar de burger zelf of ‘de markt’ c.q. ‘de samenleving’ de problemen moet oplossen. Een toenemende vervreemding en afkeer van de politiek, cynisme tegenover de morele pretenties van de overheid en calculerend gedrag tegenover de overheid zijn dan ook volstrekt begrijpelijk - zij het wel een groot probleem vanuit democratisch oogpunt. Een democratisch bestel kan alleen functioneren op basis van vertrouwen van de burgers. Of de Nederlandse burgers echt massaal vervreemd zijn van de politiek, en cynisch-calculerend zijn geworden, is niet exact vast te stellen. Misschien - en hopelijk - gaan de meeste burgers voort op basis van hun vertrouwde burgermansfatsoen en hun wetsgetrouwheid. Echter, op dit punt was de episode-Fortuyn bijzonder leerzaam. Er kunnen ten minste drie lessen uit worden getrokken die relevant zijn voor de problematiek van affaires, integriteit en corruptie.

Eén: onder de oppervlakte van de moreel keurige, vooruitstrevende en ordelijke politieke discussie zit veel opgehoopte frustratie en rancune, die door een populistisch politicus met een grote media-uitstraling gemakkelijk kan worden gemobiliseerd en gemanipuleerd. Niet alleen in Italië door Berlusconi, ook in Nederland door Fortuyn of een mogelijke opvolger. De gedachte dat de burger vanzelfsprekend tevreden is over het optreden van de overheid, de politici en bestuurders, is buitengewoon riskant. Frustratie kan niet straffeloos worden genegeerd, maar moet worden beantwoord. Populisme en demagogie vinden ook in Nederland een vruchtbare voedingsbodem.

Twee: in het verloop van een hype - want dat was Fortuyns verkiezingscampagne - kunnen de emoties en de discussies zodanig escaleren dat zaken volledig uit de hand lopen en er slachtoffers vallen, waarna vervolgens iedereen spijt krijgt. Fortuyn zelf belichaamde de oude bijbelse wijsheid ‘wie wind zaait, zal storm oogsten’. Zelfbeperking, het vermijden van al te eenvoudige zwart-wit-voorstellingen en zondebokken, is in de publieke discussie - ook in schandalen en affaires - misschien toch niet zo gek.

Drie: er bestaat een groep welgestelde burgers en bedrijven die weinig opheeft met democratische gelijkheid en die zijn geld en rijkdom rechtstreeks wil omzetten in politieke invloed. De schaamteloze pogingen van enige vastgoedbedrijven om via Fortuyn en de LPF politieke invloed te kopen - dat wil zeggen politieke corruptie pur sang - waren, en zijn, een direct gevaar voor de integriteit van onze democratische rechtsstaat. De toegeeflijkheid van de LPF-politici op dit punt stemt tot grote zorg.

De afrekendemocratie

De manier waarop Nederland omgaat met opspraak en schandaal wordt gekenmerkt door een zeer sterke rol voor de media - een ‘mediacratie’ - en in het bijzonder voor hypes. Daarnaast wordt binnen de overheid steeds sterker de gedachte gepropageerd dat ‘er moet worden afgerekend’. Naast de politieke beschouwingen in de Tweede Kamer in september vindt sinds enige jaren in mei de Beleidsverantwoordingsdiscussie plaats, waarin de regering, en met name de minister van Financiën, laat zien wat er aan ‘beleidsprestaties’ is ‘geleverd’. Achterliggende gedachte is dat de overheid door de volksvertegenwoordiging effectief kan worden gecontroleerd door meetbare resultaten van het overheidsbeleid vast te stellen - liefst in financiële termen - waarop zij dan kan worden ‘afgerekend’. Terwijl vroeger alleen in het criminele milieu, en bij de kassa, werd afgerekend, gebeurt dit nu ook in de politiek. Daar zitten twee discutabele gedachten achter: ten eerste de technocratische opvatting dat voor overheidsbeleid meetbare en objectieve criteria te vinden zijn, en dat, als deze te vinden zijn, dit de belangrijkste beoordelingsmaatstaven zijn voor de volksvertegenwoordiging, en ten tweede een verharding van de relaties binnen de overheid en tussen overheid en samenleving. ‘Afrekenen’ betekent dat een overheidsdienst of -dienaar bij voorbaat weet dat hij niet op genade hoeft te rekenen in de discussie met zijn superieuren (de minister, de volksvertegenwoordiging).

Binnen de overheidsorganisatie betekent het een sterke machtsverschuiving naar de financiële controlediensten. Nu is controle in iedere organisatie nuttig en noodzakelijk, maar het is onvoldoende voor het goed functioneren van het geheel. Wanneer de overheid een ‘controllers' paradise’ wordt, zal iedereen in de organisatie zoveel mogelijk risico's proberen te vermijden of af te schuiven - gezien de kans op bestraffing, schandaal of enquête. Voor het functioneren van de overheid en de kwaliteit van het beleid is dit geen goede zaak, en evenmin voor het omgaan met en verwerken van affaires.

Men kan mediaschandaal, parlementaire enquête en afrekendemocratie zien als instrumenten om wangedrag bij de overheid te voorkomen en te bestrijden en de integriteit te bevorderen. Uit het bovenstaande is echter al duidelijk geworden dat er ook grote nadelen

en onevenwichtigheden optreden, waaronder een overtrokken negatief zelfbeeld. Door de aanhoudende ‘affaires’ krijgt men de overtuiging dat er bij de Nederlandse overheid niets meer deugt. De eigenwaarde van de overheidsdienst en de reputatie bij de burger, die vroeger zeer hoog waren, slaan volledig door naar het negatieve.

Interessante vraag is dan ook: hoe erg, hoe omvangrijk is de corruptie in Nederland eigenlijk, en is ze in de afgelopen decennia veranderd en verergerd? Integriteit en corruptie zijn zware begrippen. Hoewel zij in de mediadiscussie steeds gemakkelijker worden gebruikt, is het toch van groot belang om zorgvuldig met deze termen om te gaan.

Wanneer wij corruptie omschrijven zoals in het Wetboek van Strafrecht - een redelijk precieze omschrijving, namelijk omkoping, oftewel het aannemen of eisen van steekpenningen in ruil voor een ambtsbeslissing -, zien wij in Nederland per jaar niet meer dan een tiental veroordelingen. De aantallen schommelen sinds de Tweede Wereldoorlog rond de tien per jaar, met soms een uitschieter naar boven, wanneer een grote ambtelijke dienst (loodsdienst, douane) werd veroordeeld. Sommige schandalen, zoals burgemeestersaffaires of recentelijk de Ceteco-kwestie hebben tot veroordelingen geleid; daarbij fungeerde de publieke opspraak in feite als strafrechtelijke aangifte. Parlementaire enquêtes hebben soms wel tot aangifte, maar nauwelijks tot veroordelingen wegens corruptie geleid. Over het geheel genomen is er door de jaren heen slechts een zwak verband te constateren tussen de toenemende publieke opspraak en de uiteindelijke vaststelling van corruptie door de strafrechter.

Wanneer wij kijken naar de interne onderzoeken naar corruptie binnen de overheidsorganisatie, dan zijn harde cijfers moeilijk te vinden, maar bestaat de indruk dat jaarlijks enige honderden zaken worden gemeld en onderzocht onder het hoofd ‘corruptie, fraude en ernstig ambtelijk wangedrag’. Tegen de achtergrond van de omvang van ons overheidsapparaat en in vergelijking met andere landen in Europa is dat een uitgesproken lage score.

De voedingsbodem

Veel belangrijker dan de cijfers is echter de vraag naar de voedingsbodem van integriteit en corruptie. Onder welke omstandigheden wordt de integriteit van een overheidsapparaat versterkt en wordt corruptie voorkomen? Is deze voedingsbodem in Nederland voldoende aanwezig, verbeterd of verslechterd?

De factoren die de integriteit van een overheidsapparaat bevorderen en corruptie voorkomen zijn talrijk en van verschillende aard, variërend van algemeen-economisch, sociaal, cultureel, politiek, organisatorisch en (sociaal-)psychologisch. Zo zijn een redelijk economische welvaart en een goed ontwikkelde particuliere sector van belang, die mensen in staat stelt in hun levensonderhoud te voorzien zonder voortdurend en totaal afhankelijk te zijn van de overheid. Een hoog onderwijspeil kan ervoor zorgen dat burgers mondig zijn en hun rechten en plichten tegenover de overheid kennen. Een stelsel van sociale voorzieningen, goed en anoniem-bureaucratisch geadministreerd, haalt de angst om het bestaan uit de samenleving en maakt mensen minder afhankelijk van politieke gunsten. Pensioenvoorzieningen idem. Duidelijkheid en eenduidigheid over de normen voor overheid en burgers is ook van groot belang ter voorkoming van corruptie.

In Nederland zijn sinds enkele decennia een aantal factoren aan te wijzen die de risico's van integriteitsschending vergroten. Zoals: het teruglopen van het aanzien en de eigenwaarde in het overheidsapparaat en de politiek, de grensvervaging tussen de normen van de publieke en de particuliere sector, de toegenomen culturele diversiteit, het verslechteren van de arbeidsvoorwaarden en pensioenen in de publieke sector, en de doorgeschoten individualisering - met een dalende sociale betrokkenheid en verharding in de intermenselijke relaties. Daar staat tegenover dat de toegenomen aandacht voor integriteit, zowel in de publieke discussie als binnen de overheidsorganisatie, integriteitsbevorderend werkt. Wil deze aandacht echter ook effectief bijdragen tot versterking van de integriteit, dan moet aan een drietal voorwaarden worden voldaan:

a) er moet duidelijkheid bestaan over de normen van overheidsgedrag (de ambtsethiek), niet alleen in algemeen-abstracte termen, maar ook in de vorm van geloofwaardige, praktische gedragsregels voor burgers en overheidsdienaren;
b) de discussie over en de verantwoording van overheidsgedrag naar de samenleving moet in maximale openheid plaatsvinden - dat wil niet zeggen een totale en absolute openheid -, waarbij een vrije pers/vrije massamedia en vrije politieke discussie onmisbaar zijn;
c) binnen de overheidsorganisatie moeten maatregelen worden getroffen (arbeidsvoorwaarden, toezicht, functieroulatie, verantwoording) die vooral in gevoelige functies (die waarin grote belangen van burgers of bedrijven worden geraakt) de mogelijkheden van scheefgroei of corruptie voorkomen en bestrijden.

Nodig: ander gedrag van de spelers, plus het herstellen van enige fouten

Schandalen, affaires en opspraak vervullen een functie bij de integriteitsversterking en zullen zeker niet (mogen) verdwijnen. Wel zal het gedrag van de spelers, dat wij hierboven hebben geschetst en dat in veel opzichten contraproductief werkt, moeten veranderen.

Om te beginnen zou bij alle spelers - de media, de politici, het o m en de politie, en het openbaar bestuur - het besef voorop moeten staan dat integriteit en corruptie buitengewoon belangrijke zaken zijn voor het goed functioneren van de democratische rechtsstaat, maar dat deze begrippen juist daarom met grote zorgvuldigheid moeten worden gebruikt, in de wetenschap dat niemand onkwetsbaar is. Integriteitsschendingen komen onder alle politieke partijen en in alle organisaties voor, zij moeten voorkomen en bestreden worden, maar enige wijsheid en bescheidenheid is daarbij op zijn plaats. Helderheid, consequentheid en volharding zijn bij corruptiebestrijding van grote waarde, het aanslaan van een hoge moraliserende toon geheel niet.

Voor wat betreft de media: het signaleren van misstanden bij de overheid is een zeer belangrijke taak, waarbij ter wille van resultaat op de lange termijn journalistieke zorgvuldigheid van groot belang is. Ook enige zelfbeperking, bijvoorbeeld wanneer de zaken door justitie ter hand zijn genomen, lijkt zeer gewenst. Echter: openheid en onafhankelijkheid van de media zijn in een democratische rechtsstaat essentieel. Daarom moeten gedragsregels voor journalisten worden ontwikkeld door de journalisten zelf en mogen zij nooit van buitenaf worden opgelegd. De vrijheid van de media ontslaat de media echter niet van de verantwoordelijkheid om in eigen kring regels te ontwikkelen en toe te zien op de naleving. Geen vrijheid zonder verantwoordelijkheid.

Voor wat betreft de politici: integriteitskwesties horen niet thuis in de partijpolitieke sfeer, daarvoor treffen zij een te groot, algemeen belang. Tegenover de media moet duidelijk worden gemaakt dat signalen over integriteitsschending zeer serieus worden genomen, maar een politicus moet de moed kunnen opbrengen om niet alleen de media als richtsnoer voor zijn politieke agenda te nemen: een politicus hoort het nieuws niet te volgen maar te leiden. Tegenover de justitiële keten moet met maximaal respect worden geopereerd, omdat de onafhankelijke rechtspraak van vitale betekenis is

voor de rechtsstaat. Parlementaire enquêtes moeten de strafrechtelijke afhandeling niet frustreren en moeten uitmonden in het nemen van politieke verantwoordelijkheden, in nieuw beleid of in nieuwe wetgeving. Wanneer dat niet het geval is, kan een enquête beter achterwege blijven.

Voor wat betreft Openbaar Ministerie en politie: publiciteit en scoringsdrift verdragen zich slecht met effectief en zorgvuldig onderzoek en vervolging. Overreactie in de beginfase van een schandaal maakt nodeloze slachtoffers en werkt uiteindelijk contraproductief voor de geloofwaardigheid van de justitiële keten en van de rechtsstaat.

Voor wat betreft het openbaar bestuur: met opspraak en schandaal is in Nederland zo langzamerhand zoveel ervaring opgedaan dat een draaiboek voor ‘scandal management’ zou moeten en kunnen worden opgesteld. In zo'n draaiboek verdient niet alleen de directe afhandeling van acute opspraak de aandacht, maar vooral ook de doorwerking in de rest van de organisatie. Een schandaal is voor de organisatieleiding een kans om de problematiek van integriteit bespreekbaar te maken en vast te houden als punt van aanhoudende zorg. Bij deze integriteitszorg binnen de overheid is het ministerie van Binnenlandse Zaken de aangewezen centrale ‘motor’, maar ook binnen afzonderlijke onderdelen van de overheid kunnen ‘eigen’ integriteitsbureaus een nuttige rol vervullen.

Bij integriteitszorg behoren soms organisatieveranderingen, maar vooral ook verheldering van normen en regels. Daarbij is het van belang om het niet bij repressie en controle te laten, en te voorkomen dat de organisatie gedemoraliseerd, bang en verlamd wordt. Het gevoel van eigenwaarde in de openbare dienst moet worden benadrukt; inzet en vertrouwen moeten belangrijker worden dan angst en risicobesef. De ambtenaar van de Belastingdienst die bij de vogelpestcrisis een sofi-nummer creëerde voor mensen zonder verblijfsvergunning voor inzet bij de ruimingen, verdient het niet achteraf te worden vervolgd wegens fraude. Hij heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de snelle en effectieve aanpak van de vogelpest, een politieke topprioriteit van dat moment, en verdient vergeving voor het ‘ombuigen’ van de regels - aangenomen dat er geen verdere fouten aan de orde zijn. Dat zijn superieuren hem hiervoor nu geen openlijke rugdekking geven, getuigt niet van politieke moed en geeft een verkeerd signaal aan de ambtelijke organisatie.

Naast ander gedrag bij de betrokkenen bij schandalen en affaires is

het voor een effectieve versterking van de integriteit bij de Nederlandse overheid ook nodig om enige ingeslopen, maar toch ernstige fouten onder ogen te zien en te herstellen.

Belangrijk aandachtspunt: de immigrantenculturen in Nederland kennen vaak opvattingen over integriteit en corruptie die onverenigbaar zijn met de eisen van de democratische rechtsstaat. Het is een onmisbaar onderdeel van de inburgering dat deze eisen aan immigranten worden duidelijk gemaakt, zeker wanneer zij tot de overheidsdienst wensen toe te treden en/of actief willen participeren in de politiek. Wanneer dat niet gebeurt, moet men zich niet verbazen over integriteitsschendingen.

Nog een belangrijk punt: de Nederlandse overheid moet ophouden haar eigen geloofwaardigheid te ondermijnen. Zo zal het verschijnsel ‘gedogen’ met veel meer voorzichtigheid moeten worden gehanteerd en zeker niet tot ‘beleid’ moeten worden verheven. Een overheid die haar eigen regels niet afdwingt, verliest haar geloofwaardigheid. Ander voorbeeld: als de overheid de burgers naleving van regels, bijvoorbeeld milieuregels, afdwingt, terwijl zij die tegelijkertijd zelf via ontheffingen ‘bijstelt voor eigen gebruik’, geeft dit een verkeerd signaal aan de burgers. Nog een voorbeeld: er wordt overheidsbeleid afgekondigd zonder dat er middelen beschikbaar worden gesteld om het beleid ook uit te voeren - in de huidige bezuinigingstijd een veelvoorkomend verschijnsel. Ook dan leidt het overheidsgedrag ertoe dat de burger de overheid steeds minder serieus neemt. Een overheid die door de burger niet serieus wordt genomen, verliest haar integriteit en haar voeling met en greep op de maatschappelijke problemen.

Integriteit en corruptie in Europa

Ten slotte: Nederland is geen eiland, maar een open samenleving. Invloeden van buitenaf zijn ook voor de integriteitsproblematiek van grote betekenis. Evenmin als misdaad trekken integriteitsrisico's zich veel aan van landsgrenzen.

De affaires en schandalen van de afgelopen jaren hebben Nederland in buitenlandse ogen ‘gewoner’ gemaakt. Het ‘braafste jongetje van de klas’ blijkt niet beter of slechter te zijn dan de anderen. Dat heeft in feite onze communicatie met de rest van Europa vergemakkelijkt: wij kunnen en hoeven ons niet langer op een moreel hoger niveau te stellen dan de anderen. Ook in Nederland doen zich risico's van integriteitsschending voor en is integriteit geen vanzelfsprekende zaak. Tegelijkertijd is de Nederlandse reputatie op inte-

griteitsgebied, op basis van internationaal onderzoek (bijvoorbeeld Transpareny International) nog steeds zeer hoog, en dat betekent bijvoorbeeld dat Nederland als samenwerkingspartner van toetredingslanden in Midden- en Oost-Europa zeer gewild is. Zij zijn op zoek naar *best practice* en verwachten van ons veel te kunnen leren.

Een ander probleem in dit verband is de samenwerking tussen de bestuurslagen. Binnen de EU, dus ook binnen Nederland, wordt overheidsbeleid gemaakt en uitgevoerd op verschillende niveaus, van lokaal via regionaal-provinciaal en nationaal tot Europees. De bestuurslagen hebben elkaar nodig om goed beleid te maken en uit te voeren, maar het verkeer tussen de bestuurslagen verloopt niet altijd goed. Met name de uitvoering van EU-beleid in de lidstaten (EU-fondsen) is bijzonder kwetsbaar voor fraude en corruptie, getuige de Nederlandse besteding van ESF-gelden.

Tegelijkertijd is de samenwerking tussen bestuurslagen ook belangrijk om integriteitsproblemen op te lossen. Zoals lokale affaires kunnen worden opgelost door inschakeling van provincie of rijk, zo kunnen Nederlandse problemen worden aangepakt via Europese regelgeving. Juist de EU-regelgeving over prijsafspraken maakte het mogelijk om een eind te maken aan de ongeoorloofde prijsopdrijving in de Nederlandse bouwsector. Ook voor de bestrijding van grensoverschrijdende corruptie is samenwerken en gebruikmaken van elkaars ervaring binnen de EU van grote waarde. Het bevorderen van integriteit en het bestrijden van corruptie kan alleen slagen wanneer men op alle bestuursniveaus, van gemeente tot EU, van de ernst van dit probleem is doordrongen en men met elkaar samenwerkt.

Lodewijk Brunt

De handpalmen gesmeerd
Corruptiepraktijken in Mumbai

‘Als alles was gelopen zoals de grondleggers van India hadden gehoopt,’ schrijft R.K. Laxman in de inleiding tot een bundeltje van zijn politieke tekeningen, ‘zou de cartoontekenaar inmiddels zijn uitgestorven.’ Hij voegt eraan toe: ‘Gelukkig voor mij blijven de regeerders en hun onderdanen voor een onuitputtelijke stroom van bruikbaar materiaal zorgen.’ Laxman publiceert zijn getekende commentaar op de Indiase samenleving - uit naam van de ‘gewone man’ - al meer dan vijftig jaar op de voorpagina van de *Times of India.* Corruptie is een geliefd onderwerp. Twee oudere *pandits* lopen in de tuin van een overheidsgebouw en klagen: ‘Met al die videobanden, websites en zo is het aannemen van steekpenningen een stuk riskanter geworden dan in onze tijd.’ De minister keert terug van een buitenlandse reis en verklaart dat hij tot zijn vreugde heeft kunnen constateren dat corruptie een mondiaal verschijnsel is, dat niet alleen in India voorkomt. Op een plaatje kun je op de achtergrond de gevolgen zien van wat een bulldozer heeft aangericht in een sloppenwijk. De baas komt controleren. De uitvoerder zegt dat aan de opdracht is voldaan: de *slum* is met de grond gelijkgemaakt, alleen... de bewoners zijn ter plekke blijven wonen. Laxman woont en werkt in Mumbai (Bombay); de situaties die hij weergeeft dragen er de sporen van. Zijn wereld wordt bevolkt door politici en ambtenaren; autoriteiten. Ze zitten achter grote bureaus gewichtig te doen, terwijl ze begerig de centjes in ontvangst nemen die hun onder tafel worden aangereikt. Het cynische commentaar wordt opgetekend uit de mond van simpel straatvolk. Vaak letterlijk: bedelaars, die langs het trottoir het leven aan zich voorbij zien trekken en de schone schijn feilloos doorzien.

Het stiekeme toeschuiven van geld aan hoogwaardigheidsbeklederś maakt deel uit van een omvangrijk complex van verschijnselen en activiteiten dat doorgaans met ‘corruptie’ wordt aangeduid. Zeker als het derdewereldlanden betreft. In deze bijdrage over de Indiase

stad Mumbai, waar ik de laatste jaren onderzoek heb verricht (zij het niet speciaal naar dit verschijnsel, maar naar de manier waarop de stad in ruimte en tijd is georganiseerd) probeer ik enkele nuances aan te brengen. Ik laat op basis van eigen ervaringen, en van wat ik tijdens gesprekken en interviews met inwoners van de stad heb gehoord, verschillende soorten van corruptie zien. Ik denk dat het soms om betrekkelijk alledaagse en algemene zaken gaat, die waarschijnlijk ook elders voorkomen. Ik heb me dat gerealiseerd na lezing van de Schotse Indiakenner William Dalrymple, die in *The Age of Kali* het zogenaamde 'Bihar-effect' introduceert. Daarmee bedoelt hij dat de band tussen politiek en misdaad inniger wordt als gevolg van toenemende corruptie en groeiende spanning tussen kasten en religieuze groeperingen. Volgens de auteur staat de deelstaat Bihar aan de wieg van dit verschijnsel, maar dreigt het zich over heel India te verspreiden. Hij neemt hiermee een standpunt in dat lijnrecht staat tegenover de standaardovertuiging die je niet alleen bij geleerden en maatschappelijk werkers, maar ook bij de politieke elite in India en elders aantreft. In die kringen wordt de deplorabele toestand waarin Bihar zich bevindt juist toegeschreven aan achterlijkheid en armoede. Met andere woorden, als je snelwegen aanlegt, moderne huizen en monumentale gebouwen neerzet, iedereen verplicht om naar school te gaan, aan gezinsplanning doet en zorgt dat de inkomens stijgen - kortom: 'ontwikkeling' - dan verdwijnt corruptie vanzelf. Uit deze overtuiging volgt dat corruptie minder, of minder intensief, zou voorkomen in de meer welvarende delen van India zoals Kerala, Gujarat of Maharashtra.

Zou dat waar zijn? Ik denk dat het weinig zin heeft om te twisten over de vraag of een gruwelijk oord als Bihar meer of minder corrupt is dan andere delen van India, zolang we niet bij benadering weten wat corruptie precies is en hoe we dat in ondubbelzinnige getallen zouden kunnen uitdrukken. Laat ik aangeven wat er in Mumbai aan de hand is om te zien waar we het nou eigenlijk over hebben. Naast het soort van algemene, alledaagse corruptie die overal in India aan de orde is, heeft die in Mumbai een eigen identiteit, die nauw verbonden is met de specifieke aard en geschiedenis van de stad. Noch de opvatting van Dalrymple, noch die van de door hem genoemde geleerden en autoriteiten, zullen ons veel wijzer maken als we de situatie in Mumbai trachten te begrijpen.

Alledaagse corruptie

In 1996/'97 had ik voor een onderzoeksperiode van een halfjaar een appartement gehuurd in het uiterste noorden van Groot Mumbai. Ik verkeerde in de luxepositie dat ik kon beschikken over een functionerende telefoon, waardoor ik (internationaal) kon bellen en telefonisch bereikbaar was. Om dit te realiseren had ik mijn hospita het vuur na aan de schenen gelegd, maar ze had het nooit voor elkaar gekregen als ze me niet persoonlijk had meegenomen naar de Telephone Exchange Office; officieel moest ze de functionaris die over de aansluitingen ging laten zien dat er wel degelijk een buitenlander bestond voor wie deze (onbenullige) ingreep noodzakelijk was, maar in feite moest er geld op tafel komen. Ik weet niet precies welk bedrag betaald werd. Een paar honderd roepies, schat ik, in ieder geval een som die het officiële tarief aanzienlijk overschreed. In de loop van de tijd vroeg ik mijn hospita af en toe naar de telefoonrekening - deze scheen nooit te komen. Op een dag vertelde ze me dat mijn ‘bijdrage’ vooral bedoeld was geweest om ervoor te zorgen dat er tijdens mijn verblijf geen telefoonrekening verstuurd zou worden. ‘Steeds als de rekening boven op het stapeltje komt,’ glimlachte mijn huisbazin, ‘zorgt die aardige mevrouw ervoor dat hij weer onderop wordt gelegd.’ Het zou maar tot lastige vragen aanleiding hebben gegeven als er op haar naam rekeningen werden verstuurd naar een adres waar ze zelf niet woonde - de telefoon tijdelijk op mijn naam laten registreren behoorde niet tot de realistische mogelijkheden. Nu had niemand last en hadden we er allemaal profijt van.

Je zou dit een voorbeeld van corruptie kunnen noemen. Het algemene belang wordt ondergeschikt gemaakt aan het eigenbelang van een of meer individuen. Het gaat om een verschijnsel waarbij de regels worden ontdoken ten gunste van particularistische doelstellingen. Hierbij zijn functionarissen betrokken die geacht worden de regels op een eerlijke en legale manier toe te passen, maar die deze regels ‘buigen’ in ruil voor speciale gunsten - geld of diensten, eventueel andere vormen van beloning. Alle vormen van corruptie zijn hiermee niet uitgeput. Als gewone burger kun je proberen een bijzondere behandeling te krijgen door een beambte om te kopen met geld, goederen of diensten, maar als vertegenwoordiger van een (semi-)overheidsinstelling kun je ook proberen om (extra) betaling af te dwingen - door overreding, bedrog, bedreiging of fysiek geweld - voor de goederen of diensten die je geacht wordt te leveren. Ook al doordat er uiteenlopende woorden en uitdrukkingen bestaan om zulk gedrag aan te duiden, wordt het lang niet door iedereen als corruptie beschouwd of gewaardeerd. ‘Smeergeld’ leidt tot

andere associaties dan ‘omkoperij’. Soms is het trouwens maar de vraag of de gevraagde goederen of diensten geleverd worden. Mark Tully voert in *India in Slow Motion* een klagende ondernemer ten tonele: ‘Vroeger moest je mensen omkopen om iets gedaan te krijgen. Dat was de goeie ouwe tijd. Tegenwoordig moet je mensen nog steeds omkopen, maar krijg je er niks meer voor terug.’

Iedereen die ik er in Mumbai ooit naar gevraagd heb, heeft eigen ervaringen met corruptie, of weet van het bestaan. Een jonge *parsi* vertelde me over het officiële certificaat dat hij nodig had na het overlijden van zijn vader - een document dat onmisbaar is om toegang te krijgen tot de bankrekening van de overledene en nog veel meer administratieve rompslomp. Bij de betreffende afdeling van de gemeente werd hem door een loketambtenaar te verstaan gegeven dat hij erop kon wachten, als hij bereid was wat geld te betalen. Iets dergelijks hoorde ik ook van de oudere dame bij wie ik soms inwoon als ‘paying guest’. Ze had enkele jaren in een zuidelijke deelstaat gewoond en gewerkt, maar vestigde zich op een gegeven moment weer in Mumbai. Ze kreeg een aanschrijving dat haar auto, met nummerborden van de deelstaat waar ze vandaan kwam, in Maharashtra geregistreerd moest worden. De functionaris die haar over de kwestie had benaderd, eiste een enorm bedrag om deze administratieve handeling te realiseren. Na wat heen en weer gepraat had ze de man ten slotte vierhonderd roepies toegeschoven. Dat bleek de oplossing te zijn. Het zijn voorbeelden van wat je ‘kleine’ of ‘alledaagse’ corruptie zou kunnen noemen. Het leven is voor de meeste mensen een aaneenschakeling van kleinere en soms grotere hindernissen. In de Indiase samenleving met de bijna onvoorstelbare contrasten tussen arm en rijk, en een zwak, weinig efficiënt overheidsapparaat, kun je zulke hindernissen laten verdwijnen of procedures doen versnellen. Als je maar weet bij wie je op welk moment moet zijn. Wat niet wil zeggen dat alle functionarissen omkoopbaar zijn, ook al hoor je vaak zeggen dat ieder mens zijn prijs heeft. Een informant wees me erop dat je behoedzaam moet zijn; een reputatie van corruptie kan iemands positie ondermijnen. Wie corrupt is zou kunnen worden gechanteerd en het bewijs van corruptie is voor ambtenaren een grond voor ontslag. Corruptie is daarom een zaak van twee partijen die elkaar voorzichtig aftasten. ‘Je voelt vaak wel aan of de ander ergens voor “in” is en als dat het geval is probeer je een “deal” te sluiten,’ legde iemand me uit. Een andere informant probeerde me duidelijk te maken hoe dat aftasten soms gaat. Als je bij een ambtenaar aan het bureau zit om iets te re-

gelen, kan hij naar het godenbeeldje wijzen dat elders in de werkkamer staat. ‘Deva saathi dhya,’ zou hij in plat Marathi kunnen zeggen - ‘geef hem ook wat’. Of, wijzend naar de papierstapel op zijn bureau, ‘vajan thera’: ‘leg wat gewicht op de stapel’ (zodat ze niet zullen wegwaaien). ‘Khilaanaa pilaanaa,’ zeg je in Mumbai, je dient iemand te eten en te drinken geven, oftewel: ‘De handpalmen moeten worden gesmeerd.’ Een filmproducer die ik goed ken, heeft op allerlei mogelijke manieren te maken met de gemeentelijke autoriteiten in Mumbai - al was het alleen maar om toestemming te krijgen om in het openbaar te filmen, wat een heel gedoe is. Hij zegt: de meeste mensen die iets nodig hebben staan al klaar met geld in hun handen en uit hun houding spreekt onderdanigheid en inschikkelijkheid. ‘Sahab, mere lie kijie’, ‘meneer, doe dit alstublieft voor mij’. Als je zo begint, vervolgt hij, vraag je erom dat ze je een poot uittrekken. ‘Politici maken de regels zo ingewikkeld mogelijk. Dat leidt ertoe dat er veel overtredingen plaatsvinden en dat levert weer nieuwe mogelijkheden tot corruptie op. Maar je moet ook kijken naar de kant van het publiek: veel mensen gaan ervan uit dat ambtenaren alleen maar iets willen doen als je ze extra geld geeft.’ Zelf, zegt mijn informant, gaat hij anders te werk. Hij komt een kantoor binnen en vraagt hardop wat de officiële regels zijn - als hij het gevoel heeft dat men hem iets op de mouw wil spelden, eist hij op hoge toon een schriftelijke verklaring. ‘Je ziet ze denken: wat is dat voor een gek,’ meent hij, ‘maar in de praktijk heb ik geen last, want geen enkele ambtenaar zet natuurlijk ooit iets zwart op wit.’

Een deel van de alledaagse corruptie zal op den duur vanzelf worden opgelost, krijg ik te horen van een ondernemer uit de sector van het entertainment. Hij brengt me onder de aandacht dat sommige menselijke gedragingen door technische ontwikkelingen overbodig worden, met alle consequenties van dien. ‘Je kunt via internet vliegtickets en zelfs treinkaartjes kopen,’ zegt hij, ‘en bovendien kun je de elektriciteitsrekening door je bank laten regelen. Het gevolg is dat een hele reeks van tussenpersonen overbodig wordt en daarmee zal een hoop alledaagse corruptie van het toneel verdwijnen.’ Hier zien we inderdaad een toepassing van de door Dalrymple gewraakte gedachtegang: modernisering en vooruitgang leidt tot vermindering of zelfs het verdwijnen van corruptie! Maar mijn gesprekspartner geeft toe dat in India nog maar heel weinig mensen van de door hem genoemde faciliteiten gebruik kunnen maken. Bovendien zal het niet zo simpel zijn om allerlei ingewikkelde administratieve handelingen en beslissingen door de neutrale, onpartijdige compu-

ter te laten overnemen. Eigendomsregistraties, grondbezitsverhoudingen, erfeniskwesties en dergelijke, zijn voorbeelden van gevoelige zaken waarbij ambtelijk ingrijpen waarschijnlijk nodig zal blijven.

Grootstedelijke corruptie

Behalve de ‘kleine’ corruptie heb je de ‘grote’ of ‘georganiseerde’ corruptie. De persoon die dit onderscheid aan me voorstelde probeerde te omschrijven waar het verschil op neerkomt. Het gaat bijvoorbeeld om zaken waarbij hoge ambtenaren - gewoonlijk in de rug ‘gedekt’ door een machtige politicus of (de factie van) een politieke partij - met opzet publieke gelden reserveren voor projecten die nooit (volledig) zullen worden uitgevoerd en het gereserveerde geld vervolgens in eigen zak (dan wel de zak van de beschermheer, de partijkas of wat verder maar afgesproken is) steken. Zoiets komt typisch voor bij de aanbestedingen van grote projecten. Tussen de gemeentelijke autoriteiten (of hun vertegenwoordigers) en de uitvoerders van de projecten worden officiële prijzen vastgelegd. Deze zullen uiteindelijk van de publieke rekeningen worden afgeschreven, terwijl er tegelijkertijd lagere ‘reële’ prijzen worden afgesproken; die laatste bedragen zijn werkelijk nodig om het project ten uitvoer te brengen. Het verschil tussen de twee prijsstellingen verdwijnt in de zakken van degenen die bij de afspraak betrokken zijn: de aannemers, de ambtenaren, de politici op de achtergrond en mogelijkerwijze de partijen die als tussenpersonen hebben gediend. Sommige van de meest spectaculaire gevallen die zich in India hebben voorgedaan, betreffen buitenlandse firma's die toestemming vragen om zich in India te vestigen dan wel producten te leveren aan Indiase instellingen - in dit verband valt te denken aan leger, landbouw, verkeer en transport of de bouw van dammen. Wie de macht heeft zulke vergunningen uit te schrijven, kan voor zijn diensten soms ongehoorde bedragen of diensten vorderen. Dit soort corruptie wordt ‘georganiseerd’ genoemd omdat het zelden een situatie betreft waarin slechts één persoon de beslissing kan nemen, meestal moet een hele reeks van belanghebbenden tevreden worden gesteld; op ministeries en hun afdelingen, in de betreffende sector zélf en soms tot in het kabinet van de premier. Tully spreekt in dit verband treffend over de *neta-babu raj* die het in India voor het zeggen heeft, een onheilige alliantie tussen politiek en bureaucratie die voor het Britse koloniale gezag in de plaats is gekomen. ‘De ambtenarij en de politici controleren elkaar niet,’ schrijft Tully, ‘maar

slaan de handen in elkaar om de buit van de macht onderling te delen.' Een berucht voorbeeld van een andere vorm van corruptie is wat er gebeurt met (internationale) geldinzamelingsacties voor rampen en dergelijke. Het geld komt zelden of nooit ter bestemder plaatse, maar blijft onderweg aan tal van handpalmen 'kleven'. Het boek van P. Sainath over de droogte heet niet voor niks *Everybody Loves a Good Drought.*

Steeds opnieuw valt te vernemen dat ook de gemeente Mumbai door en door corrupt is als gevolg van een neta-babu raj op lokaal niveau. Ik herinner me dat Gajanan Kirtikar, deelstaatminister van Maharashtra, openlijk verklaarde dat de gemeente Mumbai de meest verziekte instelling van de hele deelstaat was. Het roemruchte Anti Corruption Bureau (ACB) sloot zich van harte bij de minister aan en verklaarde dat alle problemen van de stad aan de diepgewortelde corruptie toegeschreven konden worden. Maar de minister kwam niet met bewijsmateriaal aanzetten en het ACB moest toegeven dat het vrijwel onmogelijk is om het bestaan van corruptie onomstotelijk vast te stellen. Wat niet wegneemt dat er soms wel degelijk overtuigende aanwijzingen schijnen te worden gevonden. In het begin van 2003 maakte het ACB bekend dat de politie zélf de meest corrupte tak van de gemeentelijke overheid zou vormen. Een woordvoerder noemde het voorbeeld van een politieman die zich liet betalen door criminelen om zakenlieden geld af te persen. Verschillende andere politiemannen hadden zich schuldig gemaakt aan ontvoering en afpersing voor eigen rekening. De politie van Mumbai heeft een speciale afdeling ter bestrijding van afpersingspraktijken, maar volgens het ACB kun je deze afdeling maar het beste opheffen omdat afpersing er meer gepraktiseerd wordt dan bestreden. Zolang er geen sluitende definities zijn van corruptie en zolang je bij uitspraken over corruptie slechts uit kunt gaan van vermoedens en vage indrukken, kan er van alles worden beweerd. Tegenover de analyse van het ACB stond, in precies dezelfde periode, het oordeel van het weekblad *Outlook* (3 februari 2003) dat niet de politie, maar de gezondheidsdienst de meest corrupte instelling van allemaal zou zijn. Waar ga je op af? Op de hoogte van de bedragen die met corruptie gemoeid zijn? Op het aantal corrupte handelingen dat plaatsvindt? Op de hoeveelheid mensen en partijen die betrokken zijn? Op de plaats van de betreffende sector in de samenleving? In de jaren negentig van de vorige eeuw kwam het ACB in Mumbai met een jaarlijks aantal 'gevallen' van tussen de honderd en tweehonderdvijftig, maar voorzover ik heb kunnen nagaan is er al die

tijd slechts één ambtenaar van de gemeente op deze gronden ontslagen - het totaal aantal gemeentelijke ambtenaren bedraagt ruim tienduizend. Op grond van dit soort getallen zouden we met recht kunnen beweren dat alleen al de Amsterdamse politie aanzienlijk corrupter is dan heel Mumbai (en wie weet is dat ook wel zo).

Stedelijke problemen

Doordat de ‘grote’ corruptie in Mumbai zich afspeelt in het kader van de nauwe vervlochtenheid tussen politiek en bureaucratie, is het voor buitenstaanders vrijwel onmogelijk vast te stellen wat zich precies afspeelt. De betrokken partijen hebben er belang bij elkaar te dekken. Maar er is meer. Veel corruptie komt voort uit klemmende stedelijke problemen die specifiek zijn voor een situatie van onstuimige bevolkingsgroei. Mumbai wordt gekenmerkt door een extreme schaarste aan plekken om te wonen en plekken om te werken. De druk op de bestaande ruimte is overweldigend. Op veel plaatsen in de stad is een bevolkingsdichtheid van vele tienduizenden inwoners per vierkante kilometer te vinden, en nog steeds arriveren er iedere dag nieuwe immigranten op zoek naar werk en woonruimte, om maar te zwijgen van opwinding en geluk. Als gevolg van de onevenwichtige manier waarop de faciliteiten over de stedelijke ruimte zijn verdeeld, is er sprake van een scherp onderscheid tussen het rijke zuiden van de stad - waar de welgestelden wonen en waar de meest aantrekkelijke werkgelegenheid is geconcentreerd - en de voorsteden in het noorden en noordoosten, waar gewoond wordt in troosteloze rijen woonkazernes. Iedere ochtend reizen honderdduizenden mensen naar het zuiden voor hun dagelijkse werk en 's avonds gaat de stroom de andere kant op. Het merendeel van de forensen reist met de lokale treinen, die overvol zitten - per dag worden er in Mumbai zo'n zes miljoen mensen per trein vervoerd, de helft van het totale aantal treinreizigers in heel India. Anderen nemen de auto en hebben dagelijks te maken met steeds langer wordende files en opstoppingen. Deze conditie bepaalt de aard van de ‘grote’ corruptie die zich voordoet in de stad, ik zei het al, maar om dit voor het voetlicht te brengen moet ik eerst iets zeggen over de huurbescherming in de stad en de markt voor het stedelijke onroerend goed. Daarna is het gemakkelijker om te begrijpen hoe het zit met een ander kenmerk van de corruptie in Mumbai - met name de betrokkenheid van de (georganiseerde) misdaad. Bij elke nieuwe raads- of deelstaatsverkiezing neemt het aantal kandidaten met een criminele achtergrond sterk toe, dat is al jaren aan de gang. Er

wordt soms gezegd dat er in Mumbai sprake is van een ‘gundaa raj’, een regering van boeven. Ik zal later ingaan op de gemeenteraadsverkiezingen van 2002.

Sinds de Indiase onafhankelijkheid van 1947 kreunt Mumbai onder het gewicht van de zogenaamde Rent Control Act, een huurbeschermingswet die oorspronkelijk bedoeld was om de huurprijs voor woningen in de hand te houden in de moeilijke dagen van de Tweede Wereldoorlog en de afscheiding van Pakistan. Om te voorkomen dat gewone burgers op straat kwamen te staan door de enorme toevloed van soldaten en vluchtelingen werden de huren bevroren op het niveau van 1940. Het is sindsdien voor huiseigenaren nauwelijks nog mogelijk geweest om zonder zware investeringen de huren te laten stijgen. Het laat zich raden wat voor soort gevolgen zo'n kunstmatige bevriezing heeft. Naarmate de inflatie toeneemt en de kosten voor levensonderhoud stijgen - dit alles werd eind jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw plotseling sterk aangewakkerd door de ‘liberaliseringspolitiek’ van premier Rajiv Gandhi - neemt voor verhuurders (waaronder ook de gemeente) de opbrengst op hun onroerend goed af. Dit houdt ten eerste in dat ze niet bereid of in staat zijn hun bezit fatsoenlijk te onderhouden - in Mumbai zijn hele wijken waar aan het onderhoud van huizen niets meer wordt gedaan en waar je de ene straat na de andere bouwvallig ziet worden - en ten tweede dat er weinig animo is om in betaalbare huurwoningen te investeren. De huurbescherming is een strop om de nek van de gemeente. De meeste belastingen (en leningen) zijn gebaseerd op de huurwaarde en vergeleken met de marktwaarde is dit een schijntje. De gemeentelijke belastinginkomsten zijn daardoor absurd laag; sociale woningbouw is daardoor veel te duur; een vicieuze cirkel. Wat eigenaren doen is hun onroerend goed zo snel mogelijk laten verloederen, waardoor ze de grond kunnen verkopen aan projectontwikkelaars en grote bouwondernemingen, die op de leeggevallen plekken winkelcentra, kantoren of woontorens neerzetten. Het proces wordt soms een handje geholpen door de zaak in de fik te steken of de bewoners er met harde hand uit te jagen. Een andere strategie is om het onroerend goed te laten voor wat het is en te wachten tot de prijzen nog verder stijgen. Naar schatting stonden er de laatste jaren tussen de vijftig- en honderdduizend appartementen leeg - in een stad waar meer dan de helft van de bevolking in krottenwijken of op straat leeft. De onroerendgoedprijzen stegen met name tijdens de jaren negentig van de twintigste eeuw in razend tempo en deden nauwe-

lijks onder voor de prijzen in steden als New York, Londen en Tokio.

De situatie van hoge druk werd nog verergerd door een andere gemeentelijke regulering, al net zo onpraktisch en onmogelijk om mee te werken. Het gaat om de zogenaamde Urban Land Ceiling Act (ULCA). Oorspronkelijk kwam ook deze wet uit nobele motieven van de grond, bedoeld om de overheid op een snelle en efficiënte manier toegang te geven tot braakliggende grond. Vacante stukken grond van particuliere eigenaren met een oppervlakte van minimaal vijfhonderd vierkante meter zouden tegen lage prijzen door de gemeente gekocht moeten kunnen worden. Maar er zitten wat haken en ogen aan de regeling. Als de gemeente de grond niet binnen een bepaalde periode voor sociale woningbouw heeft bestemd, hebben de oorspronkelijke eigenaren het recht de ontwikkeling te vertragen of zelfs helemaal te stoppen. Het gevolg van een en ander is dat het rechterlijke systeem, dat toch al dolgedraaid was, nog verder wordt belast met een enorme lading gecompliceerde gevallen. Je moet soms tien tot vijftien jaar wachten op de uitslag van een juridisch proces - in de praktijk komt dit neer op een toestand van wetteloosheid. Iemand bestempelde dit hele complex als een ‘theater van de absurditeit’, maar absurd of niet, als je geen geld hebt, kun je het wel vergeten om in Mumbai aan een betaalbare, fatsoenlijke woning te komen en ben je aangewezen op de straat of op krottenwijken die bestuurd worden door de *slumlords* en hun gewelddadige bendes. Aan de andere kant van het spectrum hebben de grondbezitters en projectontwikkelaars in Mumbai gouden jaren achter de rug. Mensen die appartementen kochten, werden gedwongen contracten te ondertekenen waarop prijzen werden genoemd die in geen enkele verhouding stonden tot wat ze werkelijk hadden betaald - het leek of iedere betrokkene op winst kon spelen. De combinatie van de huurbescherming en de onteigeningswetgeving heeft de ontwikkeling van een geweldige schaduweconomie tot gevolg gehad. Huisvesting en alles wat daarmee in verband staat is grondig gecorrumpeerd geraakt en is een maatschappelijke sector geworden die wordt gecontroleerd door de georganiseerde misdaad - de ‘mafia’ zoals inwoners van Mumbai zeggen. Volgens sommigen is de criminaliteit vanuit deze sector naar andere sectoren overgewaaid - het resultaat is de ontwikkeling van hechte verbindingen tussen de onderwereld, de politieke arena, de bureaucratie en aanzienlijke delen van de economische wereld, waaronder een groot deel van de plaatselijke filmindustrie, de politie, de rechterlijke macht, advocaten en notarissen.

Gundaa raj

De betrokkenheid van criminelen bij het politieke proces kan misschien met iets meer duidelijkheid worden vastgesteld dan alle andere connecties die in het hele complex verweven zitten. De politiek moet nu eenmaal zichtbaar zijn voor het grote publiek om haar effect en nut te kunnen aantonen. Bij de verkiezingen van februari 2002 in Mumbai was de kiezersopkomst lager dan ooit, over de hele stad gemiddeld niet hoger dan tussen de 40 en 50 procent. Sommige categorieën kiezers waren slechts met 20 procent vertegenwoordigd; dat gold bijvoorbeeld voor moslims in bepaalde delen van de stad. De belangrijkste *hindutva*-partijen, de BJP en de Shiv Sena, behaalden ongeveer de helft van alle stemmen en kregen 135 van de in totaal 227 zetels (de Shiv Sena afzonderlijk verwierf 100 zetels). De Congress Party en de Nationalist Congress Party wonnen samen 70 zetels en de rest was verdeeld over kleine partijtjes en onafhankelijke kandidaten - sommigen zullen na de verkiezingen overigens proberen om deel te gaan uitmaken van de grootste coalitie vanwege de ‘spoils’. Maar wat de verkiezingen vooral lieten zien - afgezien van de politieke apathie en de precaire positie van moslims onder zowel de kiezers als de gekozenen - was de sterk toegenomen betrokkenheid van mensen die met misdaad geassocieerd kunnen worden. Onder de omstreeks duizend kandidaten die aan de verkiezingen meededen bevonden er zich driehonderd tegen wie juridische procedures waren aangespannen of die van criminele activiteiten waren beschuldigd. Van deze groep werden er ongeveer vijftig in de raad gekozen, de meesten als vertegenwoordigers van de Shiv Sena. We moeten er rekening mee houden dat ze allemaal uiteindelijk onschuldig blijken te zijn, want hun gevallen zijn nog niet in de rechtszaal geweest, maar die kans lijkt academisch.

Toen de oude ‘godfather’ Karim Lala begin 2002 aan een hartaanval overleed, werd in verschillende kranten opgemerkt dat hij een van de laatste ‘traditionele’ criminelen in Mumbai was geweest. Hij had een prominente positie in de onderwereld weten te bereiken door een geslaagde loopbaan als smokkelaar, afperser en gokbaas - maar als ‘crimineel’ had hij altijd zijn plaats geweten, in de marge van de burgerlijke samenleving, ver verwijderd van het licht van de schijnwerpers. De criminelen van vandaag bewegen zich vrijelijk in alle kringen. De ‘don’ die nu actief is probeert zijn positie met alle middelen te verbeteren, inclusief een politieke loopbaan. Een boeiend voorbeeld is Sunil Ghate, die altijd de rechterhand was van een van de koningen van de onderwereld: Arun Gawli. Deze Gawli deed aan

de verkiezingen van 2002 mee met een eigen partij, de Akhil Bharatiy Sena, waarvan zijn trouwe luitenant was aangesteld als leider. Ghate kreeg in zijn thuisdistrict een overweldigende meerderheid van stemmen, niet in de laatste plaats dankzij de steun van zijn ‘daddy’. Ghate heeft al heel wat beschuldigingen aan zijn adres gekregen, waaronder serieuze wegens doodslag en moord, maar na zijn verkiezing vertelde hij een journalist dat zijn populariteit te danken was aan de gezondheidsprojecten die hij in zijn buurt had opgezet. In de naaste toekomst zou hij zich ook gaan toeleggen op scholing en - hoe kan het anders! - de restauratie van vervallen gebouwen. Hij dacht niet dat de inwoners van zijn gebied bang zouden zijn voor zijn reputatie als genadeloze ‘killer’. ‘Het enige wat telt is wat je nu doet,’ zei hij, ‘de dingen die je een jaar geleden hebt gedaan zijn zo vergeten.’

Het bijna natuurlijke gemak waarmee criminelen zich in de lokale politiek van Mumbai manifesteren, moet worden toegeschreven aan de aard van de bouwsector in de stad; het is een sector waarin zoveel geld omgaat, en waarmee steeds maar nieuw geld wordt gegenereerd, dat misdaad en corruptie er als het ware een integraal onderdeel van vormen (zoals ook het geval is in veel westerse landen). Omkoperij, fraude en corruptie zijn nauw verbonden met geweld en ook andere soorten van misdaad. Dit is de basis voor de verknooptheid van de politiek, overheidsbureaucratie, misdaad, vakbonden en het bedrijfsleven in de stad. Zo'n complex schermt de corruptie af van de buitenwereld omdat iedereen er belang bij heeft een ‘win-win’-situatie te behouden. Deze constellatie maakt het politieke klimaat in Mumbai tot een cynische, meedogenloze aangelegenheid, waar het algemene belang met groot gemak terzijde wordt geschoven ten gunste van particuliere hebzucht en openlijk machtsmisbruik. Dit soort corruptie ondermijnt, denk ik, de publieke moraal - als er tenminste zoiets bestaat - omdat je er niet op kunt vertrouwen dat de vertegenwoordigers van het algemeen belang, die door publieke gelden worden betaald, de publieke zaak ook daadwerkelijk zullen bewaken. Bovendien kun je er niet van op aan dat overtreders worden gepakt of bestraft. Opmerkelijk bij dit alles is ook de betrokkenheid van functionarissen op hogere bestuurlijke niveaus, vertegenwoordigers van de deelstaat en zelfs de nationale regering. Je krijgt de stellige indruk dat de gemeente Mumbai niet wordt gecorrigeerd; integendeel, het spel wordt van harte meegespeeld - zolang er tenminste iets te halen is.

Mumbai en Bihar

De economische welvaart en de modernisering van Mumbai hebben klaarblijkelijk geen eind gemaakt aan de corruptie en de ‘criminalisering’ van de politiek. Dalrymple probeert een andere gezichtshoek, nogal origineel zou ik zeggen. Bihar moet niet als achterlijk worden beschouwd, wat iedereen altijd doet, maar juist als een voorpost van het Indiase publieke bestaan. We moeten Bihar beschouwen, gaat de Schotse auteur verder, als een soort *Heart of Darkness* van waaruit vergiftigde vloeistoffen in de aderen van het hele subcontinent worden gepompt. Bij de verkiezingen van 1962 vond de eerste grootschalige fraude plaats in Bihar en dertig jaar later is dit soort fraude standaard geworden. In 1980 waren de eerste criminelen die zetels wonnen in het Indiase parlement afkomstig uit Bihar.

Het is misschien inderdaad opmerkelijk dat - tenminste oppervlakkig gezien - zulke totaal verschillende samenlevingen als het agrarische en provincialistische Bihar en het grootstedelijke en kosmopolitische Mumbai zulke treffende overeenkomsten te zien geven in de aard en achtergronden van hun politiek. Maar ik zou liever een andere kant uit kijken. Misschien is het ‘Bihar-effect’ een pakkende aanduiding, maar wat we eigenlijk zouden moeten weten is hoe het komt dat de praktijken die in Bihar ontstaan zo makkelijk elders worden nagevolgd. En vooral: of dit eigenlijk wel het geval is.

Voorzover ik kan zien begonnen zich al in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw in Mumbai enkele elementen te manifesteren die vandaag de dag helemaal ingeburgerd lijken te zijn. In dit verband valt te denken aan de fanatieke beweging voor de afscheiding van Maharashtra als eigen deelstaat met Mumbai als hoofdstad, en de fundamentele veranderingen in de aard en samenstelling van de lokale politieke arena. Daarvan is de groei van de Shiv Sena net zo goed een manifestatie als de splitsing van de Congress Party. Vanaf die periode maakten eerbiedwaardige politieke ideologieën, die werden uitgedragen door goed opgeleide behartigers van het algemeen belang, plaats voor ‘snel wisselende opzetjes en ongure afspraakjes’, zoals iemand het uitdrukte. Gundaa raj, dus. De Shiv Sena heeft nauwe banden met de jonge, voornamelijk mannelijke bevolking van recente immigranten. Vroeger zouden velen van hen zijn opgevangen in de industriële sector door vakbonden en welzijnsinstellingen om ze te helpen bij het vinden van huisvesting en mogelijkheden tot scholing. Maar deze sector is al vele jaren in verval, met als climax de langste textielstaking ooit, die de sector in de

jaren tachtig van de vorige eeuw volkomen lam wist te leggen. Vandaag de dag moeten recente immigranten maar zien hoe ze hun weg in een potentieel vijandige wereld vinden.

Het is niet alleen vrijwel onmogelijk om geschikte huisvesting te vinden, het is eveneens praktisch uitgesloten een baantje te vinden in de sterk slinkende formele sector van de stedelijke economie. De meesten zijn erop aangewezen hun leven op te bouwen in en rond de omvangrijke sloppenwijken van de stad. Daar vinden ze hun vrienden en misschien familieleden die de stap al eerder hebben gezet en daar proberen ze een omgeving te scheppen die hen doet denken aan waar ze vandaan komen: Klein Gujarat, Klein Sindh, Klein Kerala of Klein Kashmir. De Shiv Sena speelt hierop in door pogingen om mensen te organiseren op de plek waar ze wonen in plaats van op de plek waar ze werken. De partij moedigt ondernemende jongemannen aan om een bestaan op te bouwen in de informele sector. Op basis van kortlopende contracten kunnen immigranten goederen krijgen voor de verkoop, een klein percentage van de opbrengst mogen ze houden. Sommigen slagen erin zich omhoog te werken en bouwen een bestaan op als zelfstandig straatverkoper of winkelier. Het gaat om een ‘immigranteneconomie’ waar weinig investering van kapitaal voor nodig is, maar waar je kunt slagen door dag en nacht keihard te werken.

De informele straateconomie berust op een systeem van vergunningen en op de samenwerking met gemeentelijke functionarissen; bepaalde delen van de stad zijn verboden voor verkopers zonder vergunning, maar via omkoperij van politiemannen of ambtenaren kun je het risico om tijdens een razzia te worden gepakt trachten te vermijden - bijvoorbeeld door je bijtijds te laten waarschuwen. De Shiv Sena moedigt zijn volgelingen aan om contact te leggen met vertegenwoordigers van de gemeente - vooral in gevallen van verwantschap, gedeeld kastelidmaatschap of een gemeenschappelijke geboortestreek. Nepotisme en favoritisme als partijstrategie! Het vergunningenstelsel zelf is een belangrijke bron van inkomsten, dat in verband staat met afpersingssystemen, beschermingspraktijken, geweld en ontvoering - wat dit betreft zijn er tal van overeenkomsten met het Chicago uit de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw.

In de meeste gevallen gaat het om de vraag: van wie is de straat? Het antwoord op deze vraag bepaalt niet alleen wie toestemming krijgt zijn goederen te verkopen, maar ook wie beschermd is en wat er verder in de straat gebeurt: wie krijgt toestemming om op lege

plekken te bouwen, welke arbeiders moet een aannemer in dienst nemen, welke bedragen zijn hierbij betrokken en welke bende zorgt voor de ‘protectie’. Wie de straat in handen heeft bepaalt tot op grote hoogte het lot van degenen die van de straat afhankelijk zijn - op welke manier dan ook. Juist in dit opzicht is het verschil tussen Mumbai en Bihar groot. Merkwaardig dat Dalrymple dat niet schijnt te beseffen. Ondanks schijnbare overeenkomsten in vorm is de corruptie in Mumbai door en door grootstedelijk van karakter, een uitdrukking van processen die zich in de stad voordoen - met name de steeds aanhoudende immigratie en de toenemende ‘scheefheid’ van de ruimtelijke ontwikkelingen in de stad. Ik denk dat je er wel van uit kunt gaan dat, toen sommigen in Bihar nog bezig waren om uit te vinden hoe er met verkiezingen geknoeid kon worden, vele inwoners van Mumbai allang begrepen hadden dat er veel simpeler manieren waren om het grote geld binnen te halen.

Ruud Stokvis

Is er corruptie bij het harddraven in Nederland?

Harddraven is een sport die voor een groot deel gefinancierd wordt uit het inkomen dat door het wedden op de uitslag van races verkregen wordt. De hechte verbinding met wedden vergroot de kans dat er corruptie optreedt bij een sport. Dat is de reden om onderzoek te doen bij het harddraven. Het is een van de weinige sporten in Nederland waarbij het wedden nauw verbonden is met de eigenlijke sportbeoefening. Voor wedders kan het lucratief zijn om de favoriet voor een race een bedrag aan te bieden als hij zich enigszins inhoudt en een ander laat winnen. De meeste wedders hebben ingezet op de favoriet. Als dan een niet-favoriet wint waar de omkopers hun geld op hebben gezet, wordt de totale inzet voor de race alleen verdeeld onder de paar wedders op deze niet-favoriet.

Het onderzoeken van een deel van het maatschappelijk leven waarbij men op de vingers kan natellen dat er een tendens tot corruptie bestaat, is een van de mogelijkheden om vat te krijgen op dit moeilijk onderzoekbare onderwerp, dat niet zomaar door observatie kan worden bestudeerd. Zeker niet in Nederland, waar corruptie geen algemeen geaccepteerd verschijnsel is. Andere mogelijkheden zijn de studie van in de openbaarheid gekomen zaken (bouwfraude), of een experiment. Onderzoekers zouden zelf pogingen tot omkoping kunnen doen. Daar zitten echter nogal wat haken en ogen aan.

Bij het harddraven zit een pikeur op een karretje (sulky) achter het paard. Dat paard mag alleen maar draven. Het paardenrennen in de vorm van races waarbij jockeys op de rug van het paard zitten en het paard galoppeert, komt in Nederland veel minder voor. Deze tak van sport blijft verder buiten de beschouwing. Zonder het georganiseerde wedden zouden het harddraven en het paardenrennen nog noodlijdender zijn dan nu al het geval is. Tussen 1911 en 1949 verbood de Nederlandse regering op religieuze gronden het wedden op de uitslagen. In die periode kwijnden deze sporten haast hele-

maal weg bij gebrek aan inkomsten om banen te onderhouden en om geldprijzen uit te loven, waarmee de paardeneigenaren een deel van hun onkosten compenseerden en trainers en pikeurs hun karige inkomsten aanvulden.

De harddraverij lijkt des te meer een dankbaar onderwerp voor onderzoek naar corruptie bij sport in Nederland omdat ze al vanouds geassocieerd wordt met allerlei onreglementaire slimmigheidjes van deelnemers en publiek. In een brochure uit 1907 werd geschreven:

> 'De talrijke vonnissen, uitgesproken door de verschillende Comité's, in hoofdzaak wegens trekken of inhouden van de paarden, zijn evenzovele bewijzen, dat er op de banen wordt gezwendeld' (Rost 1907: 11).

Het image van de sport wordt nog steeds door deze overlevering beïnvloed (Govers 2000: 11).

De wetenschap dat de onlangs geliquideerde misdadiger Cor van Hout eigenaar was van enkele dravers die op wedstrijden uitkwamen (*NRC Handelsblad*, 31-1-2003) is natuurlijk ook niet bevorderlijk voor het image van de sport. Een paardentrainer die hem al op jeugdige leeftijd leerde kennen, noemde van Hout een 'interessante man'. Bekend is verder dat E. Maas, de voorzitter van de LPF, de grote man is achter de modernisering van de renbaan van Wolvega. Maas heeft ook geprobeerd om de andere grote banen, te Alkmaar en Duindigt, op te kopen. Die laatste koop ging niet door omdat het gemeentebestuur van Wassenaar vreesde dat Maas op een deel van het terrein van Duindigt villa's wilde bouwen (*Het Parool*, 12-10-2002).

Het werk van de Engelse bestsellerschrijver Dick Francis speelt ook een rol in het image van de sport. Alle officials die ik sprak noemden zijn naam. Veel van zijn boeken gaan over de zelfkant van de paardensport. Die bestaat duidelijk. In de geschiedenis van het Engelse paardrennen is veel sprake van corruptie (Vamplew 1976). Er verschijnen met enige regelmaat berichten over corruptiepraktijken in het buitenland. Zo werd in november 2002 in het programma *Panorama* van de BBC het voormalige hoofd van de veiligheidsdienst van de Engelse Jockey Club, de organisatie die het paardenrennen in Engeland bestuurt, geïnterviewd. Deze man was enkele maanden eerder ontslagen, nadat duidelijk was geworden dat hij als 'klokkenluider' allerlei vormen van corruptie die de Jockey Club jarenlang tolereerde, aan de kaak wilde stellen. Het ging daar-

bij onder meer om een bookmaker, een van de grootste van Engeland, die trainers gratis bij zich lieten wedden en hun eventuele verliezen compenseerde, zodat hij via hun inzetten kon nagaan wat zij dachten van de paarden die ze onder hun hoede hadden. Ook was er sprake van een grote drugssmokkelaar die jockeys omkocht met geld, dure feestjes, golftrips, vrouwen en drugs om inside-information te verwerven en het verloop van races in zijn voordeel te arrangeren. Sommige Engelse jockeys die buiten het Engelse seizoen in Hongkong reden, bleken zich met Chinese gangsters te hebben ingelaten. Een van de jockeys die in dit schandaal verwikkeld was, werd voor twintig jaar geschorst (*NRC Handelsblad*, 22-11-2002).

Soorten van corruptie bij sport

Omkoperij door wedders is slechts een van de vele vormen van corruptie die op sportgebied kunnen voorkomen. ‘Corruptie’ wordt gebruikt als synoniem voor ‘bederf’, ‘aantasting van goede kwaliteit’, ‘slechtheid’. Daarmee kan het begrip veel algemener worden gehanteerd dan ik doe. Ik vat corruptie uitsluitend op als omkoping: het in ruil voor geld of gunst handelen in het voordeel van de gever, terwijl anderen die bij dit handelen betrokken zijn dit niet verwachten (verg. Van Hulten 2002: 48). Het gebruik van doping kan men als een teken van bederf van de sport beschouwen, maar ik beschouw het hier niet als een vorm van corruptie.

Omkoping in de sport kan in verschillende vormen voorkomen. Er gaat enorm veel geld om bij het organiseren van grote sportevenementen en het formeren van professionele teams voor populaire sporten. Dit is de zakelijke kant van de sport: beslissingen over de plaats waar evenementen worden gehouden, de bouw van stadions, contracten voor sponsoring, aankoop van spelers, samenstelling van bestuursorganen, enzovoort. Deze kant laat ik buiten beschouwing. Het gaat hier om vormen van corruptie die ook in andere sectoren van het zakenleven kunnen voorkomen. Men zou zich natuurlijk kunnen afvragen of zakelijke transacties op sportgebied meer onderhevig zijn aan corruptie dan die in andere sectoren, maar daar valt zonder diepgaand onderzoek weinig over te zeggen.

Het gaat mij om vormen van omkoping die direct gericht zijn op het beïnvloeden van de uitslag van sportwedstrijden. Omkoping van deelnemers door wedders is een van drie vormen van corruptie die daarbij te onderscheiden zijn. Een andere vorm is die waarbij de wedstrijddeelnemers onderling uitmaken wie er mag winnen en de

winnaar de concurrenten geld belooft. Deze vorm is een enkele keer op de televisie zichtbaar bij wielerwedstrijden. In het laatste deel van een rit ziet men de leden van een kopgroepje dan met elkaar praten en vervolgens in eendrachtige samenwerking naar de finish snellen. Zelfs de verslaggevers gaan dan vaak van de veronderstelling uit dat de renners onder elkaar hebben afgesproken wie er mag winnen en dat de winnaar in ruil daarvoor betaalt. Deze manier van doen is nauwelijks nog als corruptie te beschouwen, omdat bijna alle betrokkenen verwachten dat er zoiets gebeurt.

Een heel andere vorm van omkoping is die waarbij een politicus of een zakenman die door het publiek met een team of individuele sporter wordt geassocieerd, tegenstanders geld biedt om te verliezen. De politicus of zakenman hoopt door zijn associatie met de winnaar populariteit te verwerven die kan worden omgezet in stemmen of gunsten van de kant van de overheid. Gebruik van de sport voor politieke of zakelijke doelen behoeft niet per se met omkoping gepaard te gaan. De Italiaanse premier Berlusconi is in zoverre een voorbeeld dat hij zijn economisch kapitaal mede via het voetbal heeft omgezet in politiek kapitaal, echter zonder dat daarbij tot nu toe sprake is geweest van corruptie. Ook de huidige president van de Verenigde Staten George W. Bush heeft van dit in potentie corrumperende mechanisme gebruikgemaakt om zijn politieke status te verhogen. Hij werd rijk in de oliebranche en verwierf vanaf 1989 bekendheid in Texas als een van de eigenaars en manager van de Texas Rangers, een van de grote Amerikaanse honkbalclubs. In zijn internetbiografie wordt dit als volgt beschreven:

> ‘As the team's managing partner Bush became a fixture in the stands at the Rangers' home games and earned a name for himself in Texas aside from his family's impressive legacy’.

Dit zal niet nadelig zijn geweest bij zijn verkiezing tot gouverneur van Texas in 1994.

Een berucht schandaal uit deze categorie heeft betrekking op de Franse zakenman en politicus Bernard Tapie in zijn rol als voorzitter van Olympique Marseille. Vlak nadat zijn club in 1993 de Europacup had gewonnen in een finale tegen AC Milan werd hij beschuldigd van een poging tot omkoping van een van de spelers van Valenciennes. Dit was de club waar Olympique Marseille kort na de winst van het Europacupduel tegen moest spelen voor het kampioenschap van Frankrijk. Tijdens de rechtszaak die daarop volgde en waarin hij uiteindelijk, mede in verband met andere vormen van

oplichting, werd veroordeeld, beweerde hij dat hij niet anders handelde dan vele anderen (Duret en Trabal 2001: 77).

Deze vorm van corruptie komt betrekkelijk veel voor. Een kleine zoektocht op het internet via Yahoo, met als zoektermen corruptie en voetbal, leverde recente gevallen op die binnen dit politieke model vallen: Ghana (poging tot omkoping van een voetbalteam om te verliezen), België (omkoping door degradatiekandidaten bij voetbal), Nigeria (omkoping van een Ghanees team), Columbia (zakelijk niveau), Roemenië ('Hagi claimed important matches were decided up to $60.000, a figure also cited by other Romanian soccer figures'). In China wordt gesproken van 'zwarte fluiten', het gaat hierbij om voetbalscheidsrechters die geld aannemen om ten gunste van de betalende partij te fluiten. Dit zou bij 70 procent van de wedstrijden voorkomen. Het geld om de scheidsrechters om te kopen en het geld dat ze van de ene club krijgen opdat ze zich niet door de andere clubs laten omkopen, komt van grote ondernemingen. Die hopen door dit vertoon van toewijding aan het lokaal of regionaal belang opdrachten te krijgen van de lokale of regionale overheden (*NRC Handelsblad*, 30-1-2002).

Vanuit sociaal-wetenschappelijk gezichtspunt is dit de meest interessante vorm van corruptie bij sport. Het roept de vraag op naar de kenmerken van samenlevingen die ertoe leiden dat politici en zakenlieden via de sport en in het bijzonder via de beïnvloeding van wedstrijdresultaten, politieke en/of economische voordelen verwerven. Onderzoek op dit terrein ontbreekt en ik heb er zelf ook nog niet systematisch naar gekeken.

Wedden en sport

Aan wedden gerelateerde corruptie is van groot historisch belang geweest bij de ontwikkeling van de sport. De moderne internationaal gereguleerde sport zoals wij die nu kennen, is voor een belangrijk deel ontstaan vanuit de nationale en internationale amateursportorganisaties die vanaf het eind van de negentiende eeuw werden opgericht. Deze organisaties sloten zich af voor de vele professionele sportbeoefenaren die al sinds de achttiende eeuw voor geld in allerlei wedstrijden optraden. Deze vorm van segregatie was voornamelijk gebaseerd op klassenverschillen. De eerste amateurs waren jonge mannen uit hogere sociale lagen die er plezier in hadden om zelf aan sport te doen. De professionals die al eerder optraden, deden dat in wedstrijden die georganiseerd waren door of voor wedders uit de hogere sociale lagen. De professionals zelf waren

meestal uit de volksklassen afkomstig. Via allerlei soorten ‘impresario's’ werden zij als talenten ontdekt en ingezet in wedstrijden waarop gewed werd.

Deze professionals beoefenden de sport voor het geld. Ze hadden geen principiële bezwaren tegen het aannemen van geld om te verliezen als ze daarmee meer verdienden dan met een overwinning. Van deze vorm van omkoping zijn verschillende voorbeelden bewaard gebleven. In het gedenkboek van de Engelse amateur-atletiekbond ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan wordt er uitvoerig op ingegaan. Aardig is bijvoorbeeld het verhaal van een hardloopwedstrijd tussen twee professionals die in september 1887 had moeten plaatsvinden. Aanhangers van de wedders op zowel de ene als de andere loper beletten hun man van start te gaan, omdat ze op de andere loper hadden gewed en hun eigen man geld hadden geboden om te verliezen. Hierdoor gingen de lopers niet van start. Het publiek raakte zo verontwaardigd dat men het gebouw waar de wedstrijd zou beginnen in brand stak (Lovesey 1979: 41). Bij het boksen was dit ook een bekende gewoonte. In Londen sloot de National Sporting Club die in 1891 werd opgericht het professionele boksen niet uit, maar organiseerden de bestuurders de wedstrijden zo dat de kans op doorgestoken kaart bij wedstrijden vrijwel nihil werd. Het kwam daarna niet meer voor dat een kampioen door degenen die op zijn tegenstander hadden gewed honderd pond sterling kreeg aangeboden om bij het minste of geringste op zijn rug te gaan liggen en te verliezen (Deghy 1956: 95)

De amateurs die de eerste sportorganisaties oprichtten, claimden dat ze professionals niet uitsloten omdat zij van lagere komaf waren, maar omdat eerlijke wedstrijden met professionals vrijwel niet mogelijk waren als gevolg van het optreden van wedders. Zij hadden daarin voor een deel gelijk. Professionele sport, zeker als er op de uitslagen gewed wordt, biedt gelegenheid tot omkoping. Daar zijn nog vele andere voorbeelden van te noemen.

Een groot omkoopschandaal bij het cricket in Zuid-Afrika kwam bijvoorbeeld in 2000 in de openbaarheid. De blanke nationale cricketheld Hansie Cronjé speelde hierbij een centrale rol. Dit schandaal baarde vooral veel opzien omdat het hierbij ging om een sport die zich in een min of meer elitair blank milieu afspeelt en door ontwikkelde en welopgevoede spelers beoefend wordt. Mede in verband met deze kwestie richtte de International Cricket Council (ICC) een Anti-Corruption Unit (ACU) op. Dankzij het openbare

rapport van de ACU werd bekend dat in het internationale cricket al ongeveer twintig jaar sprake is van wijdverbreide corruptie. De motor hiervan wordt gevormd door wedsyndicaten in India, die via mobiele telefoons overal ter wereld contact kunnen houden met cricketspelers. Het is vooral in India dat de gewoonte om op de meest uiteenlopende aspecten van het verloop van wedstrijden te wedden, grote vormen heeft aangenomen. Bij het onderzoek naar de verdere oorzaken van de corruptie werd door spelers wel gesteld dat zij aanzienlijk minder verdienden dan professionals in andere grote internationale beroepssporten zoals voetbal, golf, tennis en Formule 1. Daardoor zouden zij meer aanleiding hebben om in te gaan op aanbiedingen van bookmakers en andere wedders om ervoor te zorgen dat hun team verliest (Condon 2001).

Toch kan op grond van de gevallen waarin corruptie aan het licht is getreden niet worden volgehouden dat iedere profsport, zelfs als het publiek daarbij wedt, corrupt is. Er zijn in alle takken van profsport heel veel wedstrijden waarbij de favoriet inderdaad wint. Als er een outsider wint, zijn daar vaak goede sportieve redenen voor aan te geven. De organisatoren van veel sporten zijn zich bewust van het risico van corruptie. Ze reglementeren en controleren de wedstrijden zo nauwlettend dat corruptie niet lang onopgemerkt blijft. Bovendien vindt een groot deel van de weddenschappen plaats in het kader van formeel erkende commerciële organisaties, die er uit marketingoverwegingen alle belang bij hebben om een eerlijk verloop van de wedstrijden te bevorderen.

Corruptie en de organisatie van het harddraven

Harddraven is een sport die aan tal van tendensen tot corruptie onderhevig is. De bestuurders en organisatoren van de sport weten dat natuurlijk ook. In principe - het voorbeeld van de Engelse Jockey Club noopt tot een voorzichtige formulering - zullen zij hun best doen deze tendensen onder controle te houden. Mijn voorlopige indruk is dat de officials in Nederland daarin slagen. Er zijn de laatste jaren geen omkoopschandalen naar buiten gekomen. De persoon die met de vervolging en bestraffing van overtreders van de reglementen belast is, een vrijwilliger die in het dagelijks leven officier van justitie is, verzekerde me dat hem ook geen geruchten ter ore gekomen zijn. De laatste bekende omkoopaffaire dateert van 1982 (Govers 2000: 74).

Er zijn vier overwegingen die mijn indruk kunnen ondersteunen:

a) er is wat prijzengeld en omzet van de wedorganisatie betreft te weinig geld in de sport om, gezien de risico's, corruptie aantrekkelijk te maken; b) het wedden is georganiseerd op een manier die weinig aanleiding tot corruptie geeft; c) de sociale verhoudingen binnen de sport maken het moeilijk om de direct betrokkenen, de pikeurs, om te kopen; d) het verloop van de races wordt zo nauwkeurig gecontroleerd dat een favoriet heel moeilijk opzettelijk langzaam kan rijden zonder dat dit wordt opgemerkt.

De financiële situatie

Per jaar worden er in Nederland op de lange banen van Duindigt, Alkmaar en Wolvega circa 170 wedstrijden gelopen. Daarbij wordt sinds het midden van de jaren negentig bij de officiële wedorganisatie, de totalisator, in totaal circa 40 miljoen euro ingelegd, oftewel 235.000 euro per wedstrijddag. Verdeeld over de negen koersen die meestal op zo'n dag plaatsvinden, is dit een totale inleg van ruim 26.000 euro per koers. Hiervan wordt 70 procent uitgekeerd aan de winnende wedders, de rest komt ten goede aan de wedstrijdorganisatie, in het bijzonder als bijdrage aan het prijzengeld. Ook als men de favoriet zou omkopen om te verliezen, zou het zelden of nooit zo zijn dat de omkoper de enige is die op de winnende outsider heeft gewed. Veel meer dan een paar duizend euro valt er niet te winnen. De pikeur, die het paard dat favoriet is minder hard laat draven dan het zou kunnen, zou zijn bestaan in de sport voor een betrekkelijk geringe omkoopsom op het spel moeten zetten. Hij mist dan bovendien de geldprijs die voor de race wordt uitgeloofd. Deze bedraagt meestal ook enkele duizenden euro's, vermoedelijk meer dan het bedrag dat een wedder ervoor overheeft om een pikeur om te kopen. Tijdens het omkoopschandaal van 1982 was de omzet van de totalisator ongeveer 50 procent hoger dan tegenwoordig en was het geld meer waard. De grotere bedragen die toen op het spel stonden, kunnen de risicobereidheid van regelovertreders hebben bevorderd.

Het wedsysteem

Het wedden gaat in Nederland via het totalisatorsysteem. Dat maakt het binnenhalen van een extreem groot bedrag in relatie tot de inzet voor een wedder vrijwel onmogelijk. Alle inleggen bij een koers worden bij elkaar opgeteld. Vervolgens wordt gekeken hoeveel mensen er op ieder deelnemend paard hebben gewed, en de totale inleg, minus de afdracht aan de raceorganisatie, wordt dan verdeeld over het aantal personen dat op een paard heeft ingezet. Men wint

dus het meest als men op het minst favoriete paard heeft ingezet en dat paard toch wint. Maar de winst kan nooit meer zijn dan de totale inleg minus de afdracht. Dus als men zelf een heel groot bedrag inzet op een niet-favoriet die blijkt te winnen, krijgt men voor een groot deel de eigen inzet weer terug.

Het alternatief voor dit totalisatorsysteem is het wedden via bookmakers. Daarbij is de kans op het maken van een flinke winst door omkoping groter. De bookmaker biedt bij de opening van de gelegenheid tot wedden een per paard verschillend meervoud waarmee hij iedere inzet op het paard dat wint terugbetaalt. Iedere uitbetaling bestaat dus uit een bepaald meervoud van de inzet. Dit meervoud is in eerste instantie gebaseerd op de inschatting door de bookmaker van de kansen van ieder paard dat voor de wedstrijd is ingeschreven. Vandaar de situatie die in 2002 in Engeland werd aangetroffen. De bookmakers zijn enorm geïnteresseerd in de visie van de trainers op de kansen van hun paarden. Ze kunnen dat aflezen aan hun manier van wedden. Vervolgens wordt naarmate het tijdstip van de wedstrijd nadert, de toekenning van de meervouden ingewikkelder, omdat de bookmaker ervoor moet zorgen dat de grootst mogelijke uitbetaling op de inzetten die hij geaccepteerd heeft, gecompenseerd wordt met de inzetten op alle andere paarden die niet winnen. Het meervoud waartegen men op een bepaald paard kan inzetten, verandert naarmate de wedstrijd naderbij komt. Hoe meer er op een bepaald paard wordt ingezet, hoe kleiner het meervoud dat de bookmaker bereid is uit te betalen als het paard wint; hoe minder er op een paard wordt ingezet, des te groter het meervoud. Per weddenschap ligt het meervoud waarmee de inzet wordt uitbetaald vast. Maar totdat de wedstrijd begint, kan de bookmaker bij iedere volgende weddenschap het meervoud veranderen. Een bookmaker is dus steeds bezig de meervouden van de inzetten die hij toezegt terug te betalen met elkaar in evenwicht te brengen. Lukt dit niet, dan zal de bookmaker bij de meest ongunstige uitslag van een race uit zijn eigen kapitaal moeten bijpassen.

Het grote verschil met de totalisator is dat als iemand een heel groot bedrag op een niet-favoriet paard inzet en de bookmaker toezegt bij winst een flink meervoud daarvan terug te betalen, deze wedder een veel grotere winst kan maken dan bij de totalisator. Bij de laatste kan men niet meer winnen dan de totale inleg op een race minus de afdracht. Bij een bookmaker wint men het overeengekomen meervoud van de eigen inzet. In de film *The Sting* met Robert Redford en Paul Newman ziet men een gangster een inzet van een half miljoen dollar doen op een niet-favoriet paard, waarvan hij

door voorinformatie weet dat het wint. Hierdoor hoopt hij aan de ene kant een enorme winst te boeken en aan de andere kant het bookmakerkantoor van Newman en Redford tot faillissement te brengen. Dat faillissement zou ontstaan doordat het kantoor niet voldoende geld zou hebben om het meervoud van de inzet terug te betalen. Gezien de risico's bij deze vorm van wedden houden de meeste bookmakers een maximum voor de inzet aan.

Bij een wedsysteem gebaseerd op bookmaking kan zowel voor de bookmakers zelf als voor bepaalde wedders de verleiding groot worden om het verloop van de race waarop ze hebben gewed te beïnvloeden. De bookmaker kan proberen te voorkomen dat het paard wint waarop hij een grotere uitbetaling moet doen dan hij zich kan of wil veroorloven. Een wedder kan als de niet-favoriet wint waarop hij een groot bedrag heeft ingezet een flink meervoud van dit bedrag verwachten. Van 1949 tot 1980 werd in Nederland naast de totalisator ook het bookmaken min of meer oogluikend toegestaan. Vermoedelijk had het omkoopschandaal van 1982 ook nog met bookmakers te maken. Daarna werd het verboden en werd de naleving op de banen gecontroleerd door inspecteurs van de Algemene Inspectiedienst (AID) van het ministerie van Landbouw. Bookmaking is niet alleen in Nederland, maar ook in Frankrijk en de Scandinavische landen verboden. In de meeste Angelsaksische landen is het nog steeds de favoriete organisatievorm voor het wedden.

In de informele sfeer, bijvoorbeeld in cafés in de buurt van de banen waar wedders samenkomen, kan natuurlijk nog wel sprake zijn van bookmaking en de daaruit voortvloeiende wens om de wedstrijdresultaten te beïnvloeden. In die zin kunnen de totalisator en de controles van AID-inspecteurs op de banen bookmakers nooit helemaal uitschakelen.

Deelnemers en spelers

De sociale verhoudingen in de sport maken het niet eenvoudig om pikeurs om te kopen. Pikeurs beginnen hun loopbaan vaak meteen na beëindiging van hun leerplicht. Ze voelen zich veel meer aangetrokken tot de paardenwereld dan tot school. Door een baan bij het ‘entrainement’ van een gevestigde trainer hopen zij zoveel ervaring te verwerven dat zij volleerd pikeur kunnen worden. Een entrainement is de plaats waar een trainer de paarden die eigenaars tegen betaling bij hem onderbrengen onderdak geeft, verzorgt en traint. Komen die paarden op wedstrijden uit, dan worden ze bereden door de trainer zelf of door een van de pikeurs of leerling-pikeurs

die bij hem in dienst zijn. De trainer zelf geldt vaak als de meest bekwame pikeur. Hij kan dat tot op vrij hoge leeftijd (circa vijfenvijftig jaar) blijven, mede doordat het gewicht van de pikeur weinig invloed heeft op de weerstand van de sulky. De vooraanstaande trainers hebben rond de vijftig paarden in hun entrainement. Hun eigenaars kost dit per paard circa zeshonderd euro per maand.

Naast deze inkomstenbron is er dan nog het prijzengeld. Van de prijs die een paard wint, krijgt de pikeur 25 procent, de rest is voor de eigenaar. Dit prijzengeld kan in succesvolle jaren met hoge prijzen wel de helft van de totale omzet van een entrainement uitmaken. Trainer-pikeurs hebben dus een heel bedrijf achter zich. Zij riskeren het voortbestaan ervan als ze betrapt worden op ernstige onregelmatigheden, zoals omkoping. Dat ze hechten aan hun goede naam mag blijken uit de wijze waarop twee trainers mij vertelden van een veroordeling voor doping, aangetroffen bij een door hen getraind paard. Het ging bij hen allebei om de enige veroordeling die zij hiervoor in een langjarige loopbaan hadden gekregen. Terwijl de gevallen zich jaren geleden hadden voorgedaan, betoogden beiden tegenover mij uitgebreid hun onschuld en maakten duidelijk dat ze zich hun veroordeling heftig aantrokken.

De pikeurs en leerling-pikeurs die bij een trainer in dienst zijn, weten dat zij worden gecontroleerd door hun baas. Bovendien hebben deze personeelsleden het altijd zo druk en is hun leven zo sterk op het verzorgen en trainen van de paarden gericht, dat zij in een heel andere wereld leven dan het weddende publiek, ‘de spelers’. Geen van de pikeurs die ik sprak taalde er ook maar naar om te wedden. Een van hen bezocht wel regelmatig de Kentucky Derby in de Verenigde Staten en daar wilde hij dan wel eens wat wedden, maar niet anders dan de grote meerderheid van het overige publiek.

Daarbij komt dan nog de onderlinge controle van de pikeurs op elkaar. Zij zien elkaar meerdere malen per week bij wedstrijden en groeien aldus met elkaar op. Ze kennen elkaar en elkaars rijgedrag. Als iemand ineens geheel onverwachte manoeuvres uithaalt, blijft dit nooit onopgemerkt. Zij vormen een eigen wereld, vreemdelingen vallen daar onmiddellijk op. Dat was ook zo bij het eerder genoemde schandaal in Engeland. Daar was al in een vroeg stadium door veiligheidsfunctionarissen van de Jockey Club gerapporteerd dat een schemerige figuur jockeys ‘entertainde’. Alleen werd daar toen niets mee gedaan.

Controle van de races

De organisatoren van de races en die van het wedden hebben een

gezamenlijk belang om het wedden op de koersen zo aantrekkelijk mogelijk te maken. De eerste voorwaarde daartoe is dat het publiek vertrouwen heeft in het verloop van de races en over voldoende betrouwbare informatie beschikt om op een zo beredeneerd mogelijke wijze te kunnen wedden. Die informatie bestaat uit de prestaties van de deelnemende paarden in de vijf vorige races waaraan ze hebben deelgenomen, de rangorde ten opzichte van de tegenstanders in die races, de tijd van de winnaars, het persoonlijke record van ieder paard en de inschatting van de wedders van de kansen van het paard in deze vijf races, zoals dat naar voren komt in het meervoud waarmee de inleg zou worden terugbetaald als het gewonnen zou hebben. Een klein meervoud betekent dat het paard als favoriet gold.

Naast deze vaste informatie worden ook allerlei mededelingen gedaan die van invloed kunnen zijn op de vorm van de dag. Trainers zijn verplicht ieder detail over het paard dat de prestaties kan beïnvloeden door te geven. Ze zijn strafbaar als ze de prestaties van het paard achteraf verklaren met factoren die voor de race al bekend waren maar niet aan het publiek zijn doorgegeven. Het lijkt net de beurs. De fanatiekere wedders zullen toch nog weer uit zijn op extra voorinformatie. Maar tijdens de wedstrijden mogen de trainers/pikeurs zich niet onder het publiek begeven. Makkelijk is het dus niet om nog iets extra's te weten te komen. Er zijn bij iedere wedstrijd ook experts wier inschattingen van de wedstrijdresultaten vooraf bekend worden gemaakt.

Een belangrijke maatregel om de betrouwbaarheid van alle informatie te garanderen, is het nauwkeurig identificeren van ieder paard. Het inzetten van een veel beter of juist veel slechter paard onder de naam van een ander paard is een bekende truc, waarvoor bij alle wedstrijden zorgvuldig wordt gewaakt. Alleen al door deze controle op de informatievoorziening is het niet eenvoudig om wedstrijdresultaten te manipuleren.

Het verloop van de races zelf wordt ook zeer zorgvuldig gecontroleerd. Het algemene uitgangspunt van iedere race is dat alle deelnemende paarden ‘naar vermogen presteren’. In het reglement van de Engelse Jockey Club wordt gesteld: ‘Every horse which runs in a race shall be run on its merits.’ De informatie die de wedders ter beschikking wordt gesteld heeft in feite betrekking op dit vermogen (‘merits’). De races worden helemaal of in ieder geval over de laatste driehonderd meter gefilmd. Camera's bevinden zich vaak op een auto die vlak voor de wedstrijd uitrijdt, en verder op alle punten van de baan die het mogelijk maken de hele race nauwkeurig in

beeld te houden. De wedstrijdjury bekijkt altijd eerst de film van de race voordat de definitieve uitslag, op basis waarvan de totalisator uitbetaalt, bekend wordt gemaakt. Bekeken wordt of de race in het algemeen correct verlopen is. Dat op zich kan allerlei problemen met zich meebrengen, omdat het niet eenvoudig is om in volle vaart met de sulky's te manoeuvreren. Het geduw en getrek dat vaak al te zien is bij hardloopwedstrijden tussen mensen, kan bij draverijen nog veel hinderlijker gevolgen hebben. Maar het belangrijkste waarnaar gekeken wordt, is of ieder paard, en in het bijzonder het paard dat van tevoren favoriet werd geacht, naar vermogen heeft gepresteerd. Kenners kunnen dit zien aan de manier waarmee de pikeur met de teugels omgaat. In het laatste deel van de wedstrijd moet het paard op een gegeven ogenblik de vrije teugel krijgen, zodat het werkelijk op zijn snelst naar de finish kan draven. Is de pikeur hiermee te vroeg, dan is de kans groot dat het paard zijn energie al voor het eind kwijt is en andere paarden er in de laatste meters nog langs gaan. Het is het ernstigste als een pikeur er te laat mee is. Dan kan het voorkomen dat het paard nog energie overheeft als het de finish al heeft bereikt. Als zoiets gebeurt bij een favoriet die daardoor de race verliest, heeft de pikeur heel wat aan de jury uit te leggen. Hij loopt dan het risico ervan te worden beschuldigd dat hij heeft ‘getrokken’, het paard opzettelijk heeft ingehouden. Dat is een zeer ernstige beschuldiging. Een trainer/pikeur vertelde mij dat toen de teleurgestelde eigenaar van een paard waarmee hij een race had verloren hem toeriep dat hij ‘getrokken’ had, hij het paard aan de eigenaar had overhandigd met de mededeling dat hij maar een andere trainer moest zoeken.

Het is wonderbaarlijk hoe een gefilmde race gaat leven als het verloop door een expert wordt uitgelegd. Dezelfde trainer/pikeur liet mij een videofilm zien van de race om de Prix d'Amérique om vierhonderdduizend euro, die enige dagen voor ons gesprek in Parijs was gelopen. Het op het eerste gezicht tamelijk mechanische verloop veranderde door zijn uitleg in een drama vol stomme en geniale acties. Deze gedetailleerde filmopnamen, die vervolgens door experts worden geanalyseerd, maken het voor pikeurs mijns inziens niet eenvoudig om hun paard tijdens een race onopgemerkt onder zijn vermogen te laten presteren.

Ben ik een naïeveling of een realist met mijn indruk dat er in deze tijd bij het harddraven in Nederland geen sprake is van corruptie? Bij sporten waarbij wordt gewed, bestaat altijd de verleiding om de wedstrijdresultaten door omkoping in het voordeel van bepaalde

wedders te beïnvloeden. Bij het harddraven in Nederland lopen bepaald niet alleen maar lieve jongens rond. Maar er valt, voorzover ik kan overzien, met omkoping slechts weinig geld te verdienen. Van illegale bookmakers die grote bedragen accepteren is mij en mijn zegslieden niets bekend. Daar staat tegenover dat de races op allerlei manieren nauwkeurig worden gecontroleerd op hun correcte verloop. De officials kennen alle trucs die in het lange verleden bij deze sport zijn uitgeprobeerd, en hebben daar hun maatregelen tegen genomen. Ik denk dat tendensen tot corruptie, ook al zijn ze nog zo groot, onder controle kunnen worden gehouden door een goede en alerte controlerende organisatie. Dat geldt niet alleen voor harddraverijen in Nederland, maar eveneens voor iedere andere activiteit, waar ook ter wereld.

Literatuur

Condon, Sir P. (2001). *Report on Corruption in International Cricket.* Anti-Corruption Unit, International Cricket Council, Londen.

Deghy, G. (1956). *Noble and Manly. The History of the National Sporting Club.* Hutchinson, Londen.

Duret, P. en P. Trabal (2001). *Le sport et ses affaires. Une sociologie de la justice de l'épreuve sportive.* Editions Métailié, Parijs.

Govers, J. e.a. (2000). *Van 'Draverssport' tot AEV. Kroniek van 75 jaar drafsport in Nederland.* AEV, Den Haag.

Hulten, M. v. (2002). *Corruptie. Onbekend, onbemind, alomtegenwoordig.* Boom, Amsterdam.

Lovesey, P. (1979). *The Official Centenary History of the Amateur Athletic Association (AAA).* Guinness, Enfield.

Rost, G. (1907). *Het voorstel der Nederlandsche Harddraverij- en renvereeniging aan de regering.* Groningen.

Vamplew, W. (1976). *The Turf. A Social and Economic History of Horse Racing.* Allen Lane, Londen.

Mélanie van der Hoorn

Draken, tunnels, goud en Russen
Verhalen over corrupte architectuur

In 1942 werden op bevel van Hitler rondom het Weense stadscentrum drie paar *Flaktürme* gebouwd: zes enorme torens van gewapend beton, bijna veertig meter hoog en bestemd voor luchtafweer. Ze zijn alle zes sinds de Tweede Wereldoorlog vrijwel onaangetast gebleven en zijn vanwege hun ligging prominent aanwezig in het stadsbeeld, maar sinds 1946 zijn ze bijna allemaal ontoegankelijk.[1.] Desondanks, of misschien juist wel daarom, zijn de torens het onderwerp van vele verhalen die onder de Weense bevolking circuleren. Zo vertelt bijvoorbeeld Klaus Steiner, stedenbouwkundig projectleider bij de gemeente en Flakturm-specialist: 'Plotseling is het gerucht opgedoken dat er in sommige torens medische apparatuur en medicijnen zouden liggen: poeders en flesjes met medicijnen uit de nazi-tijd, die daar decennia zouden zijn blijven liggen. Allerlei onbekende chemische reacties zouden zich kunnen hebben voorgedaan, waardoor het best eens zo zou kunnen zijn dat ergens in een van de torens een draak woont. Daarom zou men de torens niet meer willen openen, want dat zou verschrikkelijke gevolgen kunnen hebben'.[2.]

Er zijn uiteenlopende voorbeelden van architectuur waarvan de realisering op corrupte manier is verlopen, of het nu de keuze van het ontwerp betreft of de uitvoering van de plannen. Gebouwen kunnen echter ook *op zichzelf* als corrupt bestempeld worden. Niet alleen de Weense Flaktürme zijn hier een sprekend voorbeeld van, dat is ook het Berlijnse Palast der Republik, dat in 1990 volledig met asbest verontreinigd bleek. Brian Ladd schrijft in zijn boek *The Ghosts of Berlin* over dat Palast, en hij benadrukt daarbij de dubbele betekenis van de term 'corrupt' - enerzijds 'bedorven', anderzijds 'verkeerd': 'And so it continued to stand for years, in many eyes the symbolic legacy of a poisonous state' (Ladd 1997)

In de eerste betekenis van het woord kunnen we denken aan het sickbuildingsyndroom - vaak gerelateerd aan synthetische materialen - maar ook aan uiteenlopende fysieke kwalen die aan gebouwen

worden toegeschreven, zoals verzakkende vloeren of constructiefouten met catastrofale gevolgen. Soms is er sprake van een duidelijk gediagnosticeerde ‘ziekte’ als asbest, soms hebben de verhalen meer het karakter van *urban legends* (Harris 1999: 128-130). Welke metaforen worden er gebruikt om te verwijzen naar de pathologie van architectuur en welke diepere betekenissen gaan daarachter schuil?

In de tweede betekenis verwijst ‘corrupt’ naar gebouwen die niet deugen omdat ze worden gezien als de belichaming van een ‘verkeerde’ ideologie of periode uit de geschiedenis. Als dit soort gebouwen dan ook nog eens ontoegankelijk is, kunnen mensen hun verbeelding de vrije loop laten en ontstaan er allerlei verhalen over hun ‘ware aard’: wat ze in hun binnenste verbergen en welke slechte invloed of ‘negatieve straling’ ze kunnen hebben op gebruikers.

Neil Harris verwijst in zijn boek *Building Lives. Constructing Rites and Passages* (1999) naar verschillende vormen van zieke gebouwen en benadrukt daarbij het onderscheid tussen fysieke en psychische aandoeningen. Hij erkent dat ook de ‘ziel’ van gebouwen soms is aangetast en vraagt zich af waarom deze zieke psyche zo weinig aandacht krijgt: ‘If buildings can be physically sick, why can't they be mentally ill as well? [...] while many are ready to acknowledge building disease, few are prepared to cross over this next boundary’ (Harris 1999: 130). Wordt geestelijke corruptie inderdaad genegeerd? Of wordt er simpelweg minder expliciet, bijvoorbeeld in de vorm van metaforen, naar verwezen? Susan Sontag heeft al eerder gewezen op de zeer uitgebreide beeldspraak die betrekking heeft op gênante ziekten, aandoeningen waar een taboe op berust en die worden gezien als een belichaming van het kwaad in de samenleving of in de wereld (Sontag 1993)

In beide bovengenoemde gevallen gaat het om gebouwen die door een grote meerderheid van de samenleving worden verworpen, zich in een marginale staat bevinden en worden gezien als een potentieel gevaar. Ze zijn vaak afgesloten, maar toch prominent aanwezig. Het zou wellicht voor de hand liggen om deze gebouwen letterlijk en figuurlijk de rug toe te keren, maar het tegenovergestelde geschiedt. Over beide typen ‘corrupte architectuur’ zijn geruchten in omloop en worden legenden verteld. Waar komen deze verhalen vandaan? Is er iets wat corrupte gebouwen geschikt(er) maakt om verhalen over te vertellen? Of zijn het de verhalen die de gebouwen corrupt maken?

De anatomie van corruptie

Veel verhalen over corrupte architectuur zijn gebaseerd op vermeende fysieke kenmerken van de gebouwen in kwestie. Zo vormen met name tunnels en andere ondergrondse ruimten een regelmatig terugkerend thema waarop allerlei geruchten gebaseerd zijn. Er wordt bijvoorbeeld beweerd dat de zes Weense Flaktürme via geheime tunnels met elkaar verbonden zijn en dat de kelders even diep zouden zijn als de torens hoog. Fridolin Schönwiese, filmmaker en auteur van de documentaire *Luft-Räume - Ein Film über Flaktürme, die Stadt und den Krieg* (1991), vertelt bijvoorbeeld: ‘Er bestaat een mythe dat dit gebouw net zo ver naar beneden gaat als het omhoog gaat, en dat het zo gemaakt is opdat het als een duikelaar functioneert. Er bestaan van die clowns voor kinderen, met een balletje aan de onderkant; als je ze aantikt, gaan ze vanzelf weer overeind staan. Dus als de bommen van één kant zouden komen en de toren daardoor scheef zou komen te staan, dan zou hij vanzelf weer overeind komen’.[3.] Ook over het Noord-Duitse nationaal-socialistische vakantieoord Prora, na de oorlog bijna vijftig jaar lang afgesloten gebied, zijn soortgelijke verhalen in omloop.[4.] Het gebouw, dat 4,5 kilometer lang is en zes etages hoog, wordt niet alleen verondersteld een ondergronds spiegelbeeld van dezelfde afmetingen te hebben, maar ook een replica op de Zuid-Amerikaanse kust.

Veruit de meeste verhalen worden ingegeven door de mysterieuze aura rond een gebouw dat voor langere tijd afgesloten is (geweest). Het gaat hier om driedimensionale objecten die prominent in een stad aanwezig zijn of een belangrijke rol hebben gespeeld in het sociaal-culturele leven van hun omgeving. Plotseling worden alle openingen gebarricadeerd en wordt het gebouw van de samenleving afgesloten - in quarantaine geplaatst. De verhalen die in zo'n situatie totstandkomen zijn een manier om, zo niet letterlijk dan tenminste figuurlijk, deuren te openen en alsnog invulling te geven aan het binnenste van het getaboeïseerde object.

Sommige verhalen zijn verifieerbaar, sommige ook niet. De geruchten over een Zuid-Amerikaanse replica van het vakantieoord Prora vormen hier een goed voorbeeld van. Navraag bij getuigen uit de tijd waarin het gebouwd werd, levert geen eenduidige conclusies op: de een zegt dat de bouwtekeningen reeds in de jaren 1930 aan Argentinië zijn verkocht, de ander spreekt dat tegen (Rostock 2001: 108). Thomas Wolff, medewerker in een lokaal museum over Prora, denkt te kunnen verklaren hoe het gerucht in de wereld is gekomen[5.]: In de jaren 1930 is in Prora een film gedraaid, *Der Dschungel ruft*, van Harry Piel, een verhaal dat zich afspeelt in de jungle. Vol-

gens Wolff zijn de kijkers film en fictie steeds meer met elkaar gaan verwarren, waardoor het beeld is ontstaan van een soortgelijk gebouw op een ander continent. Ook dit blijkt bij nader inzien geen volledig sluitende verklaring op te leveren: de film is in 1935 gedraaid, nog voor het begin van de bouw, dus het vakantieoord komt op geen enkel moment in beeld. Bovendien speelt het verhaal zich af langs de kust van Maleisië, waardoor de verwijzing naar ZuidAmerika uit de lucht gegrepen lijkt. Hieruit blijkt dat ook over de herkomst van verhalen gespeculeerd wordt, waardoor ook weer verhalen over de verhalen kunnen ontstaan.

Het zoeken naar bewijsmateriaal voor, of het speculeren over tunnels of ondergrondse ruimten houdt veel mensen bezig. Zo is er bijvoorbeeld een website te vinden waarop een actieve uitwisseling van informatie plaatsvindt over een mogelijke onderzeeboothaven en ondergrondse verdiepingen in Prora. Mensen die in de DDR-tijd in Prora in dienst waren, toen het gebouw als kazerne werd gebruikt, wisselen ervaringen uit, doen verslag van hun laatste verkenningen en ontdekkingen ter plekke, brengen elkaar op de hoogte van de informatie die ze bij familieleden hebben kunnen verkrijgen en speculeren over het waarheidsgehalte van potentieel bewijsmateriaal.[6.] De verifieerbaarheid van de verhalen is echter op zichzelf niet werkelijk relevant. Het gaat er vooral om dat, bij gebrek aan kennis van en ervaring met een deel van hun gebouwde omgeving, mensen zich alsnog toegang verschaffen tot het binnenste ervan, via een verbeelding van het gebouw. Het waarheidsgehalte van de potentiële realiteit waar de verhalen naar verwijzen is hier niet van primair belang, want de verhalen vormen op zichzelf al een realiteit. Het vertellen is een directe verkenning van, of confrontatie met een deel van de gebouwde omgeving dat (tijdelijk) fysiek ontoegankelijk is, zich in een liminale status bevindt en allerlei gedachteassociaties oproept.

In de verhalen over kelders en tunnels komt een dubbelzinnige relatie tussen het gebouw en zijn omgeving naar voren: een combinatie van aantrekken en afstoten. Rosalind Williams heeft er al eerder op gewezen, in haar boek *Notes on the Underground. An Essay on Technology, Society and the Imagination* (1990), dat ondergrondse ruimten zowel angst (voor het vochtige, donkere en vormloze), als ook fascinatie en bewondering kunnen oproepen. Williams beschrijft met name het sublieme van de onderwereld, dat vanaf 1800 zijn intrede doet in de kunst en literatuur: ‘obscure but pleasingly obscure, terrible but delightfully so’ (Williams 1990: 83). Het toedichten van ondergrondse ruimten aan corrupte architectuur en

het beschrijven ervan kan worden gezien als de uiting van een haatliefdeverhouding tussen een gebouw en zijn omgeving: aan de ene kant belichaamt het de corruptie van een verwerpelijk verleden, aan de andere kant is het ook deel gaan uitmaken van de sociaal-culturele identiteit van de plaats. Met de eliminering ervan zou letterlijk en figuurlijk een groot gat achterblijven.

Een combinatie van afschuw en fascinatie spreekt ook uit het feit dat niet alleen donkere tunnels, maar vaak ook goud en andere schatten in het binnenste van corrupte architectuur worden verondersteld.[7.] Zo wordt in Wenen verteld dat de nazi's gigantische hoeveelheden goud in de metersdikke betonnen muren van de Flaktürme hebben ingemetseld. Ook als veilige havens die bescherming boden tegen bombardementen staan de Flaktürme nog steeds in het geheugen van vele mensen gegrift. Niet alleen mensen, ook waardevol nationaal erfgoed werd in de Flaktürme in veiligheid gebracht. In Berlijn diende een Flakturm in Friedrichshain enige jaren als kunstdepot. Het is tot op heden nog niet duidelijk of, en waar, met name drie werken van Caravaggio zijn verdwenen. Het mysterie van deze kunstschatten zal waarschijnlijk voor altijd verborgen blijven in een met gras begroeide heuvel van bunkerbrokstukken in een volkspark in Berlijn. In een artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vergelijkt Bodo Mrozek de aantrekkingskracht die uitgaat van deze mythen en legenden met de mysterieuze aura van de Egyptische piramides (Mrozek 2001).

De vele vraagtekens waarmee het verdwijnen van de Caravaggio's in de Berlijnse Flakturm nog steeds verbonden is, worden door Mrozek ook benaderd als een ‘historisch misdaadverhaal van internationale betekenis’ (Mrozek 2001, vertaling MH), een verhaal waar zowel de Duitsers, de Amerikanen als de Russen bij betrokken zouden kunnen zijn geweest. Opnieuw komt hier het vage onderscheid tussen feit en fictie in de verhalen over corrupte architectuur aan de orde. Mrozek maakt een vergelijking met misdaadverhalen, maar er zijn ook daadwerkelijk detectiveromans verschenen met een corrupt gebouw als belangrijkste locatie. Zo biedt het verlaten vakantieoord Prora huisvesting aan zeer dubieuze genetische experimenten in Ulrich Koehlers *Der Fluch der Gene. Auf Rügen vermißt* (2001) en speelt Wolf Haas' *Wie die Tiere* (2001) zich af om en rond een van de Weense Flaktürme. Het is bovendien interessant om te constateren dat in beide boeken de sleutel tot alle mysteries pas verkregen kan worden door het daadwerkelijk betreden van de getaboeïseerde objecten. Met het binnendringen van de corrupte gebouwen via de verbeelding van hun mysterieuze binnenste, wordt toegang ver-

schaft tot een andere realiteit. Wat dat betreft zijn de romans niet meer of niet minder ‘waar’ of reëel dan de verhalen die verteld worden: ze stimuleren het denken over, dragen bij aan het levendig houden van, en zorgen voor gedachteassociaties met betrekking tot corrupte architectuur. Het (virtueel) openen van gesloten deuren is des te meer van belang omdat architectuur, in tegenstelling tot kunst, bestaat uit driedimensionale, functionele objecten die pas daadwerkelijk een leven krijgen ingeblazen als ze ook betreden kunnen worden.

Het moge duidelijk zijn dat de fysieke kenmerken die aan corrupte architectuur worden toegeschreven als basis dienen om geestelijke kwalen tot uitdrukking te brengen: tunnels en ondergrondse ruimten zijn officieus beraamd door een corrupt en dictatoriaal regiem, ze worden verondersteld nu nog steeds onderdak te bieden aan verwerpelijke activiteiten en ze belichamen door hun grootte, hun complexiteit en bestendigheid de duurzaamheid van het boze. Het ‘psychosomatische’ verband tussen de vorm van een gebouw en het kwaad dat daarin besloten kan liggen, is zeer expliciet naar voren gebracht door Kurt Palm, regisseur, in een performance uit 1993 rond een van de Weense Flaktürme. Hij bracht het abjecte aan dit gebouw onder andere in beeld door een film van de binnenkant op de toren te projecteren: een beeld van absoluut bederf, belichaamd door talloze incestueuze duiven en metersdikke drek.[8.]

Actoren in en om corrupte architectuur

In sommige verhalen over corrupte architectuur komen mensen voor - soms met naam en toenaam, soms anoniem. In twee verhalen met betrekking tot het *i G* Farben Haus in Frankfurt am Main spelen respectievelijk Dwight D. Eisenhower en zijn vrouw de hoofdrol. Het gebouw uit de jaren 1930, dat onderdak bood aan een van 's werelds grootste verf- en chemicaliënbedrijven, was tijdens het nazi-regime de locatie voor uiterst dubieuze onderhandelingen met verstrekkende gevolgen.[9.] Na de oorlog werd het gebruikt als hoofdkwartier door het Amerikaanse leger en de geheime dienst. Tot het vertrek van de Amerikanen in 1995 was het gebouw herhaaldelijk voor langere perioden omringd door hekken en ontoegankelijk voor mensen die er niet werkzaam waren. Ondanks het feit dat Eisenhower als commandant van de Amerikaanse strijdkrachten niet langer dan een halfjaar in het *i G* Farben Haus kantoor heeft gehouden, heeft zijn verblijf voor hardnekkige geruchten gezorgd. Zo beweren veel mensen in Frankfurt dat het gebouw de bombardemen-

ten van 1943/'44 heeft overleefd omdat Eisenhower zich toen al had voorgenomen er zijn hoofdkwartier te vestigen. De toenmalige *precision bombing* was echter lang niet zo nauwkeurig als in dit verhaal verondersteld wordt en ook de nabijheid van woonhuizen en een vluchtelingenkamp zou kunnen verklaren waarom het gebouw gespaard is gebleven.[10.] Een tweede gerucht licht toe waarom het beeldhouwwerk *Am Wasser* tussen 1945 en 1956 uit de tuin was verdwenen: de naakte waternimf zou een ruzie hebben veroorzaakt tussen Eisenhower en zijn vrouw, die het beeld ongepast vond voor een militair instituut en er hoogstpersoonlijk op zou hebben toegezien dat het verwijderd werd (Kirkpatrick 1999: 117; Loewy 2001: 4).

Wanneer in verhalen over corrupte architectuur ook mensen voorkomen, dan komt daarin een actieve en collectieve verbeelding tot uitdrukking van wat zich in een afgesloten gebouw afspeelt of heeft afgespeeld. De corrupte anatomie krijgt op die manier nog een extra, dynamische dimensie. Niet alleen worden de deuren (virtueel) geopend; er worden ook mensen - en dus ook menselijk handelen - in het gebouw geprojecteerd.

Michael Jackson benadrukt in zijn boek *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity* (2002) dat het vertellen van verhalen een sociaal proces is. Wat hij beschrijft als 'the *action* of meaning-making' (curs. MH) is zeker niet minder relevant dan het product van deze activiteit, dat wil zeggen de inhoud van de verhalen (Jackson 2002: 18). Volgens Jackson is het vertellen van verhalen geen passieve reconstructie van gebeurtenissen, maar een actieve verwerking ervan, in een wisselwerking tussen collectieve en individuele verbeelding: '[...] storytelling reworks and remodels subject-object relations in ways that subtly alter the balance between actor and acted upon, thus allowing us to feel that we actively participate in a world that for a moment seemed to discount, demean and disempower us' (16). Het heeft daarom weinig zin om het zogenaamde waarheidsgehalte van dergelijke verhalen te toetsen, want hun relevantie bestaat daarin, dat het *vertellen* van verhalen mensen in staat stelt om weer grip te krijgen op een realiteit waarvan ze vervreemd waren geraakt (17). Met name het laten acteren van bepaalde mensen in deze verhalen geeft de verteller de indruk dat hij de touwtjes weer een beetje in handen heeft - hij regisseert de gebeurtenissen.

Een groot aantal verhalen draait om het verduidelijken van machtsposities, verantwoordelijkheden en het standpunt van de verteller binnen deze sociale constellatie. Een terugkerend element daarbij is het aanwijzen van een zondebok. Het mysterie rond de

verdwenen Caravaggio's uit de Berlijnse Flaktürme vormt hier een duidelijke illustratie voor. Er zijn ten minste drie verschillende versies in omloop van wat zich in de toren heeft afgespeeld, elk met een andere zondebok in de hoofdrol. Volgens de officiële, maar omstreden versie hebben leden van de s s de toren met vlammenwerpers in brand gestoken, om volgens het principe van de 'verschroeide aarde' te voorkomen dat de kunstschatten in handen van de Russen zouden vallen. De brand kan echter ook een manier zijn geweest om een kunstroof van ongekende omvang te camoufleren: zouden de schilderijen naar Rusland zijn afgevoerd en zouden de leidinggevenden van de musea hiermee hebben ingestemd? Ten slotte wordt er ook wel gesuggereerd dat het Amerikaanse leger vlak na de oorlog nog in de gelegenheid was om kunstschatten veilig te stellen die al snel tot de Russische zone zouden gaan behoren (Mrozek 2001). Geen enkele versie kan met zekerheid bewezen of weerlegd worden. Zo vormen de verhalen meer een forum voor onderhandelingen: de relaties tussen verschillende betrokkenen worden tegen elkaar uitgespeeld en iedereen probeert zijn eigen invulling te geven aan een transitieperiode die gekenmerkt werd door volstrekte onduidelijkheid in de machtsverhoudingen en onzekerheid over de toekomst.

Jean-Noël Kapferer schrijft in zijn boek *Rumors. Uses, Interpretations and Images* (1990) dat in de meeste geruchten een zondebok wordt aangewezen en dat deze verhalen vaak ontstaan als reactie op tijdelijk gevaar, frustratie, angst of opwinding. Ook wordt de drang naar informatie groter in een situatie van geheimzinnigheid, onzekerheid over de toekomst of verveling (Kapferer 1990-93). Kapferers opmerkingen zijn niet alleen van toepassing op tijdelijke, maar ook op ruimtelijke omstandigheden - gebouwen in een marginale status, die voor een onbepaalde tijd op non-actief zijn gesteld en omgeven zijn door geheimzinnigheid, kunnen net zo goed als katalysator voor het ontstaan van geruchten fungeren. Ten slotte doet ook Kapferer de verifieerbaarheid van verhalen af als weinig relevant ten opzichte van het geloof in deze verhalen en de sociale cohesie die daardoor gestimuleerd wordt (104): 'Social knowledge is based on faith and not on proof' (264). In het collectieve geloof in bepaalde geruchten uit zich volgens Kapferer de saamhorigheid van een groep tegenover anderen, terwijl sceptici als dissidenten kunnen worden gezien (105). Het toetsen van informatie hoeft echter niet per se 'antisociaal' te zijn; uit het discussieforum over ondergrondse ruimten in Prora, bijvoorbeeld, spreekt vooral een grote betrokkenheid en de wil om vermoedens te bevestigen in plaats van tegen te spreken.

Ten slotte zouden sommige verhalen ook doelbewust in de wereld zijn gezet om iets te bewerkstelligen of te legitimeren. Zo is volgens Klaus Steiner het verhaal over de medicijnen met oncontroleerbare chemische reacties in de Weense Flaktürme ‘van hogerhand’ verspreid om vermeende rechts-radicale activiteiten in de torens te ontmoedigen.[11.] Ook de geruchten overeen onderzeeboothaven in Prora zouden oorspronkelijk door de communisten zijn bedacht om te legitimeren dat ze het gebouw na de oorlog in beslag hadden genomen (Rostock 2001: 102). Zo vertelt een medewerker van het documentatiecentrum Prora dat de aanwezigheid van een onderzeeboothaven op een verband met het nabijgelegen Peenemünde zou kunnen wijzen, waar v 2-raketten werden geproduceerd.[12.] Als het gebouw oorspronkelijk (ook) een militaire functie had, dan zou dit kunnen legitimeren waarom het leger - en niet de vrijetijdsorganisatie Freier Deutscher Gewerkschaftsbund - zich over het gebouw ontfermd had en eventueel ook waarom de Russen het gebouw wilden opblazen. Het gerucht zou ook kunnen dienen om te verdoezelen dat de Russen zelf in de jaren 1950 in die regio met een onderzeebootkanaal bezig waren.

Corrupte architectuur als mental map

We hebben hier te maken met gebouwen die tijdelijk door de samenleving in quarantaine zijn geplaatst, echter zonder dat hun bestaan wordt aangetast - ze worden verworpen, maar niet getransformeerd of verwijderd. In deze situatie krijgt het verband tussen de vorm en functie van architectuur een andere invulling. De meeste gebouwen zijn van hun oorspronkelijke functie ontdaan; sommige staan leeg, worden niet gebruikt, andere zijn voor langere tijd van hun omgeving afgesloten (geweest). De verhalen die erover verteld worden draaien ook niet primair om hun functionele aspecten. Toch blijkt eruit dat deze gebouwen wel degelijk een belangrijke functie vervullen en dat die zich niet beperkt tot hun vorm - ze worden niet gereduceerd tot pure *signifiants*, ze ‘staan’ niet simpelweg ‘ergens voor’. Als driedimensionale objecten vormen ze een concrete, tastbare en publieke katalysator voor het vertellen van verhalen. Vervolgens wordt er in vertellende vorm onderhandeld over hun innerlijk. Dit vormt een dynamisch, sociaal proces waardoor mensen proberen weer grip te krijgen op een bredere, meer abstracte realiteit die aan ze ontsnapt. Verhalen worden soms doelbewust ingezet, soms onbewust verder geleid; ze vormen een actief forum waar de rol van verschillende groepen tegen elkaar wordt uitgespeeld.

Verhalen zorgen ervoor dat corrupte architectuur een plaats krijgt binnen een samenleving waar ze per definitie door verstoten wordt. De confrontatie met de ware, driedimensionale objecten is daarbij niet weg te denken en het is van essentieel belang om tot in het binnenste van een afgesloten gebouw te kunnen binnendringen, ofschoon dat niet fysiek hoeft te gebeuren. Het essentiële belang van verhalen - in vergelijking tot de fysieke ervaring van een gebouw - blijkt ook uit de tegenovergestelde situatie, waarbij een gebouw in zijn materiële vorm wel toegankelijk is (of wordt gemaakt), maar geen verhalen voorhanden zijn. Corinna Skema Snyder geeft in haar artikel 'The KGB Building' (1995) een verslag van de dag waarop het hoofdkwartier van de KGB in Vilnius voor het eerst - en voor het laatst, voordat het als museum in gebruik wordt genomen - opengesteld wordt. Ze vertelt hoe ze eerst urenlang in de rij staat met zingende, discussiërende, klagende, pratende en stampende mensen, voordat eindelijk de deuren opengaan. Ze beschrijft ook de absolute ironie van de situatie: in de rij staan voor een gebouw waar men tot voor kort voor geen goud op de wereld een stap binnen had willen zetten. Vóór het betreden van het gebouw zijn de mensen nog boos en verontwaardigd, vastbesloten om binnen te dringen en zich de plaats toe te eigenen. Als ze eindelijk het materiële, lege omhulsel dat van al zijn 'bewoners' ontdaan is, mogen betreden, stellen ze zich plotseling afwachtend op. De enorme mensenmassa wordt stil en luistert naar een toelichting van de voormalige portier op de verschillende kamers en procedures. Dan beginnen de bezoekers als in een waanzinnige stroomversnelling door het gebouw te rennen op zoek naar de kern, de 'ingewanden' van het corrupte object, namelijk de cellen en verhoorruimten: 'This public moved into the building and gained speed as they sensed their approach to where they thought the source of this place's power lay, in its cell-filled bowels. They ran to it and then they ran through it, momentarily engaging with its material only to find it lacking, and then rushing past the dead residue of this institution's past, dissatisfied with their inability to confront and engage with these simultaneously partial and overabundant objects of history so as to bring the past directly and untransformed into the present, dissatisfied with the necessity of a space between this building and what it stood for' (Snyder 1995)

Uit Snyders beschrijving komt duidelijk naar voren dat het gebouw als driedimensionaal object een enorme aantrekkingskracht bezit, ondanks, of misschien juist wel vanwege de afschuwelijke gebeurtenissen die het belichaamt. De aankondiging dat de deuren

een weekend lang geopend zullen worden, veroorzaakt een enorme drang om eindelijk de driedimensionale anatomie van corruptie, nu er geen directe bedreiging meer van uitgaat, vanbinnen te kunnen beleven. Niettemin blijkt het object op zich, zonder verhalen, een leeg en dood omhulsel te zijn. Het dringt nauwelijks tot de bezoekers door dat ze het gebouw weer verlaten. Snyder schrijft verder: 'The building held a lingering residue that compelled entry and yet frustrated intentions.' Kortom, voor een actieve verwerking van de geschiedenis waar een gebouw naar verwijst is het sociale proces van verhalen vertellen essentieel - als het gebouw niet toegankelijk is, kan een imaginair bezoek de fysieke ervaring zelfs volledig vervangen. Andersom is een fysiek bezoek echter niet voldoende om een gebouw van betekenis te voorzien: als de mensen de muren niet laten spreken, als de verhalen ontbreken, blijft het stenen object een lege ruimte.

Verhalen over corrupte architectuur functioneren als een *mental map*, in de zin dat ze gebruikt worden om zich te oriënteren in onduidelijke omstandigheden. Williams' opmerkingen met betrekking tot ondergrondse ruimten kunnen worden doorgetrokken naar corrupte architectuur in het algemeen: 'The subterranean environment is [...] a mental landscape, a social terrain and an ideological map' (Williams 1990: 21). Zonder verhalen is deze oriëntatie erg lastig, zo blijkt uit Snyders verslag.

Ten slotte kunnen de verhalen over corrupte architectuur nog worden bekeken vanuit een breder perspectief, en wel door een vergelijking met andere situaties waarin het bestaan van specifieke gebouwen ter discussie wordt gesteld, bijvoorbeeld als een gebouw getransformeerd (verbouwd) of geëlimineerd (gesloopt) wordt. Een of meerdere personen of groepen plaatsen vraagtekens bij het bestaansrecht van in hun ogen ongewenste architectuur. Andere mensen zijn hier de getuigen van - soms gaan zij erin mee, soms ook identificeren zij zich met het gebouw. In de eerder genoemde voorbeelden kan echter geen duidelijke grens tussen voor- en tegenstanders worden getrokken, omdat de gebouwen slechts ter discussie worden gesteld, zonder dat hun bestaan daadwerkelijk wordt aangetast. Aan de andere kant is er ook niemand die zich expliciet inzet om het gebouw een betere naam te bezorgen. Er is sprake van een ambivalente situatie, waarbij veel mensen tegelijkertijd voor- en tegenstanders zijn. Het gebouw wordt aan de ene kant als verwerpelijk gezien en bestempeld, maar aan de andere kant voelt niemand zich geroepen om daar consequenties aan te verbinden - immers, het 'hoort' ook bij de identiteit van de plaats. Verworpen architec-

tuur kan soms zelfs onmisbaar zijn, zoals de Weense Flaktürme na de oorlog, die als bewijs konden worden aangedragen voor Oostenrijks zogenaamde slachtofferrol ten opzichte van nazi-Duitsland - onder het motto: ‘Kijk nou toch wat de Duitsers met onze mooie stad hebben gedaan.’

In verhalen over corrupte architectuur kunnen mensen iets kwijt over hun haat-liefdeverhouding met dergelijke gebouwen, omdat de beeldspraak meer vrijheid toestaat dan de meer officiële berichten over architectuur. Verhalen over Russische soldaten die in de Weense Flaktürme zouden zijn opgehangen en daar nog steeds zouden hangen, en het verhaal over de draak die ontstaat door mysterieuze chemische reacties tussen nazi-medicijnen, belichamen niet alleen een angst voor een herhaling van de geschiedenis, maar ook een actieve onderhandeling ten opzichte van perioden waarin veel dingen letterlijk en figuurlijk uit de hand zijn gelopen. In die zin is de confrontatie met corrupte architectuur via verhalen misschien wel een directere confrontatie dan transformatie of eliminering. Er bestaat in deze situatie namelijk geen concrete aanleiding om te geloven dat het gebouw in kwestie binnenkort zal verdwijnen, dus moeten mensen ermee leren leven. Echter, doordat het ontoegankelijk is hebben ze er nog minder grip op dan voorheen. Toch worden ze gedwongen om corrupte architectuur een plek te geven in de samenleving - als een latente kwaal die geen direct gevaar vormt, maar waar wel een constante dreiging van uitgaat.

Verhalen bieden de mogelijkheid om een verworpen of verwerpelijk, maar toch ook onmisbaar gebouw een plaats te geven. Deze plaats is een vrijplaats: er bestaan geen regels in de omgang met corrupte architectuur, niemand is expliciet verantwoordelijk voor de reputatie van deze gebouwen. Daarom dragen ze een enorme potentie in zich; in verhalen wordt onderhandeld over de betekenis van mensen en gebeurtenissen die ermee samenhangen. Die verhalen geven toegang tot een realiteit waarin in principe alles mogelijk is - ook goud en draken.

Literatuur

Haas, Wolf (2001), *Wie die Tiere*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
Harris, Neil (1999) *Building lives. Constructing Rites and Passages* New Haven & London: Yale University Press.
Jackson, Michael (2002), *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
Kapferer, Jean-Noël (1990), *Rumors. Uses, Interpretations and Images*, New Brunswick & London: Transaction Publishers.
Kirkpatrick, Charles (1999) 'Das I.G. Farben-Gebäude als Sitz der Amerikaner - 1945-1995', in: Meißner, Werner, Dieter Rebentisch & Wilfried Wang (Hrsg.), *Der Poelzig-Bau. Vom I.G. Farben-Haus zur Goethe-Universität*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
Koehler, Ulrich (2001), *Der Fluch der Gene. Auf Rügen vermißt*, Frankfurt am Main: R.G. Fischer Verlag.
Ladd, Brian (1997), *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, Chicago & London: University of Chicago Press.
Loewy, Peter (2001), *Das IG-Farben Haus*, München: Kehayoff Verlag.
Mrozek, Bodo (2001), 'Die Akte Caravaggio', in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 27-7-2001.
Rostock, Jürgen & Franz Zadnicek (2001), *Paradiesruinen. Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen*, Berlin: Ch. Links Verlag.
Snyder, Corinna Skema (1995), 'The KGB Building', in: *Anthropology of East Europe Review* 13/2.
Sontag, Susan (1993), *Ziekte als metafoor*, Baarn: Anthos [1977].
Williams, Rosalind (1990), *Notes on the Underground. An Essay on Technology, Society and the Imagination*, Cambridge: MIT Press.

Eindnoten:

1. Een van de Flaktürme wordt sinds een paar jaar door het Museum für Angewandte Kunst gebruikt als depotruimte. In het zomerseizoen is de vierde etage eens per maand een uur voor bezoekers toegankelijk. In een andere Flakturm is het Haus des Meeres gehuisvest; er zijn voornamelijk aquaria met exotische dieren te zien. Eón toren maakt deel uit van een kazerne en de andere drie torens staan leeg.
2. Klaus Steiner in een interview op 8-4-1999; vertaling MH.
3. Fridolin Schönwiese in een interview op 29-3-1999; vertaling MH.
4. Onder het gebouw zou een metrolijn zijn aangelegd tussen twee nabijgelegen badplaatsen; er zouden wel zeven etages kelders aanwezig zijn (in de loop der jaren volgelopen met water) en er zou een onderzeeboothaven aan het vakantieoord gekoppeld zijn. Ook met betrekking tot het IG Farben Haus in Frankfurt am Main zijn verhalen in omloop over tunnels, ondergelopen kelders en geheime laboratoria. Dit gebouw bood oorspronkelijk huisvesting aan een enorm bedrijf dat een zeer actieve bijdrage leverde aan het nationaal-socialistisch regiem; na de oorlog werd het in beslag genomen door de Amerikanen en herhaaldelijk voor langere tijd van de rest van de stad afgesloten. Zie: Loewy 2001: 4 en Kirkpatrick 1999: 117-118.
5. Thomas Wolff in een interview op 3-5-2002.
6. Zie: http://www.ubootarchiv.de/phpBB2/viewtopic.php?t=322&start=o.
7. Ook uit het verhaal over de Weense Flaktürme als duikelaars spreekt tegelijkertijd angst en bewondering voor een onverwoestbaar gebouw.

8. Tijdens de performance werden ook zesduizend namen op de toren geprojecteerd en voorgelezen van mensen die tussen 1938 en 1945 in Wenen door het nazi-regiem zijn vermoord. Boven op de toren, verlicht door schijnwerpers, stond iemand gitaar te spelen.
9. IG Farben was onder andere nauw betrokken bij de oprichting van Auschwitz-Birkenau en bij de productie van Zyklon B (Loewy 2001: 9).
10. Zie: Kirkpatrick 1999: 106; en: http://www.angelfire.com/ny/IGFarben.
11. Klaus Steiner in een interview op 8-4-1999 vertaling MH.
12. Bezoek aan het documentatiecentrum Prora op 2-5-2002.

Abram de Swaan

Collectieve aspecten van fatsoen en onfatsoen[1.]

De deugd berust op verwachtingen omtrent de deugdzaamheid van anderen. De ondeugd trouwens ook, maar dan gaat het om de inschatting van andermans ondeugden. Fatsoen en onfatsoen zijn dus niet alleen individuele karaktereigenschappen, ze hebben ook collectieve aspecten in het spel en tegenspel van de onderlinge verwachtingen. Die stellingen laten zich goed toelichten aan het voorbeeld van de kartelvorming dat de laatste tijd, vooral in de bouw, weer heel actueel geworden is.

Prijskartels leiden altijd een bedreigd bestaan, zelfs als ze niet onwettig zijn, zoals in Nederland, waar ze in de bouw gedoogd werden tot in de jaren negentig. Toen begon de *Eu* een scherper beleid te voeren om de vrije mededinging te waarborgen. In beginsel werkt het kartel met unanimiteit. En in beginsel moet het kartel alle ondernemingen in de bedrijfstak omvatten. Eén enkele tegenstemmer of één enkele buitenstaander kan immers dreigen om het kartel te onderbieden. Dat dreigement is des te overtuigender, omdat het kartel een ruime winstmarge aanhoudt, want daar is het om begonnen. Dus kan de afvallige onder het karteltarief gaan en toch boven zijn kostprijs blijven. Houden de andere leden van het kartel vast aan hun prijs, dan gaan alle opdrachten op de markt naar deze afvallige en kan hij de overige firma's in de branche opkopen om zijn aangezwollen orderportefeuille te helpen uitvoeren. Dat zullen die andere ondernemers niet afwachten en ook zij zullen onder de kartelprijs duiken en daarmee stort het kartel ineen.

De economische theorie van de kartels kan zó fraai bewijzen dat kartels niet mogelijk zijn, dat het geheel onbegrijpelijk wordt dat ze toch bestaan en zich soms lange tijd weten te handhaven. Wanneer een kartel bovendien, zoals in het huidige Nederland, onder geheimhouding moet opereren, wordt de handhaving van de prijsafspraken nog moeilijker. Een geheim kan alleen bestaan zolang geen van de ingewijden het verklapt. Het kan dus alleen bewaard blijven bij strikte unanimiteit. In een onderneming raken op den duur een

aantal mensen ervan op de hoogte, die maar in heel geringe mate delen in de voordelen van het groot geheim: secretaresses, boekhouders, accountants.

Het zou niet zo moeilijk moeten zijn voor iemand die toch al vermoedt dat er in de branche geheime afspraken gelden, om een ingewijde ondergeschikte aan de praat te krijgen. Zo'n welingelichte medewerker heeft allicht een motief of een grief om de kwestie aan de grote klok te hangen.

Waarom gebeurde dat dan niet veel eerder?

Het is veel eerder gebeurd, maar blijkbaar trokken de gewaarschuwde instanties zich niet veel aan van de alarmsignalen door boekhouders of directiesecretaresses. Sterker nog, de accountants die hun superieuren erop wezen kregen te verstaan dat ze hun mond moesten houden. Er moet dus een ‘metakartel’ van accountants bestaan, die geheimhouden dat ze de malversaties van hun cliënten geheimhouden. Dat komt een keer uit.

Ook ambtenaren waren van het groot en gezamenlijk geheim op de hoogte. Enkelen zijn flagrant tegen de lamp gelopen wegens corruptie. Een veel groter aantal schuilt nu huiverend onder de mantel der liefde. Het zij zo. Ze zijn in verleiding gebracht. Ze zijn gecorrumpeerd. ‘Fêteren en smeren’ noemde de parlementaire enquête-commissie dat. Ik kan me daar iets bij voorstellen. Dat proces van corrumpering verloopt volgens het ‘flirtmechanisme’. Laat ik dat uitleggen.

In de liefde, in het verzet, in de corruptie weet je van tevoren niet wat je aan je partner hebt. Er zit een zeker risico in, al bij de eerste toenadering. Het gaat erom de tegenpartij ertoe te krijgen iets te doen waardoor die kwetsbaar wordt zodat de ander een volgende stap kan wagen en de enige niet is die zijn nek uitsteekt. In de hofmakerij is een frontale afwijzing hoogst pijnlijk. De meeste hofmakers laten het daar niet op aankomen. Ze doen een voorzichtige, vrijblijvende openingszet:

- ‘Leuke schoenen’ (E2-E4).
- ‘O ja, vind je? Jij ziet er trouwens zelf ook goed uit’ (E7-E5).

Dit vind ik al een zuiver geval van uitlokking. Een paar zetten verder zijn we bij:

- ‘Ik zou best zin hebben om eens verder te praten.’

Met als tegenzet: ‘Ga mee een kop koffie drinken.’

Daarop kan nog steeds volgen: ‘Ik met jou? Ik kijk wel link uit.’ Maar die reactie wordt hier toch een stuk minder waarschijnlijk, want de ander heeft zich al kwetsbaar gemaakt voor een riposte als: ‘Jij moest toch zo nodig met mij doorpraten.’

Er was dus al van beide zijden ‘een stuk commitment’.

In een dictatuur weten de opposanten elkaar net zo te vinden. De een begint behoedzaam met een opmerking waarin iets meeklinkt van aarzeling over het heersend regime. (In bezet Nederland was zo'n licht riskante openingszet in omloop: ‘Worteltje boven’ - peentjes zijn oranje.) De ander reageert met een opmerking die al wat kritischer kan worden uitgelegd en de inzet van de conversatie verhoogt. Na zet en tegenzet hebben beiden zich ongeveer evenveel bloot gegeven en houdt ieder de andere helft van het gesprek in onderpand tegen mogelijk verraad.

Ongeveer zo gaat ook dat fêteren en smeren in zijn werk. Het begint met een rondje aan de bar, dan een etentje, maar daarmee heeft de ontvangende partij zich nog niet echt kwetsbaar gemaakt. Een paar stappen verder zijn we in het bordeel. Waarom toch steeds weer het bordeel? Omdat het weliswaar niet onwettig is, het kan ook een ambtenaar zijn baan niet kosten, maar het is wel hogelijk gênant als zo'n bezoek bekend wordt. Al was het maar in de eigen gezinskring. Daarmee wordt iemand dus chantabel. De ander, de uitlokker, betaalt niet alleen de rekening, maar maakt zich ook telkens kwetsbaarder met zijn bedekte verzoeken om ambtelijke gunsten.

Ik ga er nog van uit dat al deze uitlokking tot liefde, verzet en corruptie verloopt met veel achterdocht en aarzeling. Maar misschien is dat allemaal allang achterhaald en noemt de dienstdoende functionaris tegenwoordig dadelijk naam, gironummer en gewenst bedrag. Om heel eerlijk te zijn: ik ben er niet bij geweest.

Waarom dachten de ondernemers die met elkaar het bouwkartel instandhielden dat het zo'n vaart niet zou lopen met overheidsingrijpen? Waren ze niet op de hoogte van de theorieën van Hennipman, Samuelson, Buchanan, Olson over collectieve actie en publieke goederen? Misschien niet. Maar vakbondsleiders, samenzweerders, kartelbazen hebben diezelfde noties altijd heel goed aan hun water gevoeld. Daar hoef je niet voor gestudeerd te hebben.

Om te beginnen is het verstandig om ondergeschikten die op de hoogte raken ofwel beter te belonen ofwel beter te bedreigen, liefst allebei. De beproefde maffiamethoden passen niet bij de eigentijdse bedrijfscultuur. Een ‘enforcer’ die tijdig afrekent met indiscrete werknemers zou hier al dadelijk in problemen komen met de ARBO-wet. Maar ook minder radicale intimidaties werken niet goed in Nederland: dreiging met ontslag en de waarschuwing ‘dat je nooit meer ergens aan de bak komt’ klinken niet erg overtuigend onder het Nederlands ontslagrecht (maar zijn ook niet helemaal onge-

loofwaardig in een branche die tot dan toe een kartel in stand heeft weten te houden).

Hoe werden de ondernemers zelf in toom gehouden? Eén potentiële spelbreker op directieniveau was genoeg geweest; die had niet alleen alle aanbestedingen binnen kunnen halen, met een marge van 8,8 procent boven de kostprijs, hij zou ook nog zijn gevierd als de morele held van het nationale bedrijfsleven die op zijn eentje een eind had gemaakt aan een samenzwering van zijn bedrijfsgenoten tegen het nationaal volksbelang. Zijn collega's zouden hem buiten het gehoor van de media uitmaken voor klikspaan en verrader, maar in het openbaar besmuikt en beschaamd moeten optreden.

Om als spelbreker niet geheel buiten spel gezet te worden, moet je erop kunnen rekenen dat een geheim kartel, als het eenmaal onthuld wordt, inderdaad wordt opengebroken. Daar kun je in Nederland niet helemaal zeker van zijn. Je moet er bovendien op kunnen vertrouwen dat de markt inderdaad functioneert, dat de kopers de lagere prijzen van de spelbreker zullen verkiezen boven de hogere prijzen van het oude, vertrouwde kartel. Ook daar kun je in Nederland niet op bouwen, helemaal niet als de enige of de belangrijkste vragende partij op de markt de overheid is, met haar vele overheidjes, semi-overheden en buitendiensten. In de bouw, vooral in het grond-, water- en wegwerk, is het overheidsconglomeraat vrijwel de enige partij, de monopolist, of als alleenopkoper eigenlijk de ‘monopsonist’. In zekere zin is dus kartelvorming in dit geval een poging tot het creëren van symmetrische machtsrelaties. Een publieke monopsonist, gespiegeld door een particulier monopolistisch kartel. De overheid is in deze branche veruit de belangrijkste marktpartij, maar heeft vaak een expertise- en informatieachterstand op de gezamenlijke aanbieders. Daarmee worden de machtsverhoudingen verder gelijk getrokken.

De eerste, maar verkeerde conclusie moet luiden dat de bouwondernemers hadden kunnen weten dat een kartel wel uiteen moet vallen, en een geheim kartel nog eens zo snel. Althans volgens de economische theorie. Maar volgens de sociologische theorie hoeft dat helemaal niet. De sociologie mag dan minder systematisch zijn dan de economie, ze is vaak veel realistischer. De ondernemersonderonsjes hebben in vele gevallen tientallen jaren gefunctioneerd (ze gaan in sommige gevallen terug tot de negentiende eeuw, vermeldt de enquêtecommissie), aanvankelijk discreet, maar niet in het geheim, omstreden maar niet onwettig, later dwars tegen de regelgeving, de Europese regelgeving in. Wanneer mensen elkaar al zolang kennen, ontwikkelen ze gaandeweg sterke onderlinge loyali-

teiten. Er kunnen ruzies oplaaien, vetes voortwoekeren, maar die mogen de trouw aan de groep niet aantasten. De bouwers zaten week in week uit bij elkaar - aan de koffie, begrijp ik van de enquêtecommissie - en zo konden ze elkaar ook in de gaten houden. Ze hebben geleidelijk een wij-gevoel en een groepsmoraal bij elkaar opgedaan. Wie die groepsgeest doorbreekt door de gezamenlijke zaken aan de grote klok te hangen wordt eens en vooral buitengesloten als verrader. Alleen al de verstoting door de eigen vakbroeders moet een gruwel zijn. Het kan zijn dat zo'n deserteur vervolgens tegen iets lagere tarieven veel meer opdrachten binnenhaalt, maar zijn rivalen en collega's zullen hem dwarszitten waar ze kunnen.

De leden van het bouwkartel worden nu fraudeurs genoemd, maar dat is een heel recente term, gemunt door de pers en de parlementariërs van de enquêtecommissie. Zelf zagen ze het niet zo. En zo zien ze het misschien nog niet. Belangrijker nog, dat was ook niet de manier waarop hoge ambtenaren en bewindslieden het geregeld overleg in de branche beschouwden. Er werd liever niet over gesproken, het bleef iets voor ingewijden en goede verstaanders. Maar ik kan me zo voorstellen dat het goedgepraat werd als een ordeningsmechanisme in de bedrijfstak, een waarborg voor de continuïteit van de bouwondernemingen, een veiligstellen van de werkgelegenheid in de branche, de vermijding van destructieve (‘moordende’) concurrentie, en een methode om de opdrachten en de omzetten evenredig over de bedrijven te verdelen.

Klokkenluiders werden niet met waardering en gretigheid onthaald bij de bevoegde instanties. Een deserterend lid van het kartel kon er al helemaal niet op rekenen dat zijn bedrijf voortaan de meeste opdrachten tegen iets lagere prijs zou binnenhalen. Het marktmechanisme functioneerde niet met lokmiddelen en winstkansen voor eventuele afvalligen uit het kartel. Integendeel, het overlegmechanisme functioneerde met afschrikking en afstraffing voor deserteurs.

Dat komt omdat de markt die de deserteurs uit het kartel had moeten belonen aan de vraagzijde gedomineerd werd door onderling verklonterde overheidsinstanties die er niet op uit waren om de prijsafspraken door de bouwbedrijven te doorbreken. Was er werkelijk sprake geweest van vrije concurrentie, ook aan de vraagzijde, dan was er vast wel een opdrachtgever geweest die gekozen had voor een bouwbedrijf dat met lagere tarieven het kartel opzijgeschoven had.

Waarom liet die overheidskluit zich dan jaar in jaar uit afzetten

door het kartel? Daarvoor golden dezelfde vergoelijkende argumenten. Continuïteit, werkgelegenheid, ordening. Er was bovendien ‘geen haan die ernaar kraait’.

Ook Nederlands chauvinisme moet meegespeeld hebben. De mededingingswetgeving was geen oorspronkelijk Nederlandse regeling. De Nederlandse regering (ook nog eens per geheime brief van minister-president Lubbers) was veeleer geneigd de bouwkartels net als zoveel andere prijsafspraken heel Hollands te ‘gedogen’. Het was de Europese Commissie die met nieuwe regels optrad tegen dit goed Nederlands gebruik. Ik vermoed, en het is niet meer dan een vermoeden, dat de Haagse geuzen stiekem maar met graagte morrelden aan de oppermacht van Brussel.

De liberalisering van de Europese markt wordt immers doorgedrukt door de Commissie. Het Amerikaanse vrijemarktdenken bereikt dit continent als Europees beleid en zo komt het Nederland binnen. Daarmee doet een nieuwe mentaliteit zijn intree in een economische cultuur met een sterk corporatistische inslag (denk aan de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie). Dezelfde mentaliteit stuit hier op een politieke cultuur van beschut en volgehouden overleg tussen de voormannen van de verschillende maatschappelijke stromingen (denk aan de verzuiling). Om al die redenen kan het de deelnemers aan het bouwkartel vanzelfsprekend geleken hebben. Het leek hun niet helemaal in de haak, maar ook niet helemaal niet. Zo gaat het wel vaker in het reëel existerende Nederland.

Nog een andere verschuiving heeft zich voorgedaan in de bestuurscultuur van ondernemingen. Meer en meer komt het beheer in handen van mensen die niet zelf eigenaar zijn, vaak niet eens rechtstreeks belanghebbende, maar zaakwaarnemer. In het bedrijfsleven zijn dat interim-managers, advocaten, consultants, accountants. Hun enige missie is het belang van hun opdrachtgever zo goed mogelijk te behartigen. Zij houden er een zaakwaarnemersmoraal op na (de notie komt van William H. Riker[2.] die het had over de ‘fiduciary morality’) met uitsluiting van alle andere morele overwegingen. Dit is in de Verenigde Staten veel verder voortgeschreden dan in Nederland, maar het is ook hier zichtbaar. Die in wezen amorele moraal negeert alles wat niet het belang van de opdrachtgever dient. Het is de geestesgesteldheid van het onderste uit de kan op de kortste termijn, niet in eigen belang, maar uit beroepsethos ter wille van de cliënt. Dat leidt dan ook tot steeds verdere juridisering van het dagelijks leven. Want als het niet in geregeld overleg, onder ons, binnenskamers uitgepraat kan worden, dan moet het maar op het scherp van de snede, met de wet in de hand in de

rechtszaal worden doorgeprocedeerd. De nieuwe claimcultuur, die in Nederland nog moet beginnen, is daar een andere uiting van.

Met andere woorden, er is een vernieuwing gaande in de cultuur van bestuurders en ondernemers: verscherping van het toezicht op de vrijemarktwerking, verbreiding van de zaakwaarnemersmoraal, juridisering, en dat alles komt uit Amerika met een omweg via Brussel. Die nieuwe mentaliteit verdraagt zich slecht met het traditionele kartel als vertrouwenszaak door de jaren heen.

Dat juist in deze periode met de bouwkartels wordt afgerekend, ligt aan de omslag in de conjunctuur. Wat in tijden van hausse een bewijs lijkt van ondernemersvisie en weldoordachte samenwerking wordt in tijden van teruggang ontmaskerd als gekonkel en wederzijdse bevoordeling. Ondernemers worden fors overschat, niet het minst door zichzelf. In tijden van hoogconjunctuur wordt de gunstige gang van zaken aan hen toegeschreven. Dan moeten ze niet verbaasd zijn dat ze in tijden van recessie worden aangekeken op de tegenslagen. Het is ook overschatting om te denken dat ze dáár veel aan kunnen doen.

In haar recente oratie aan de Universiteit van Amsterdam is professor Ans Kolk uitvoerig ingegaan op het ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’.[3.] Ze schrijft (p. 18): ‘Een belangrijke aanleiding voor ondernemingen om zich bezig te gaan houden met maatschappelijke verantwoordelijkheid is vaak een ongeluk of gebeurtenis die veel aandacht krijgt en waarover een publieke discussie ontstaat.’ Kernmotief in dit maatschappelijk verantwoord ondernemen is de continuïteit van het bedrijf. Een eerste vereiste daartoe is de maatschappelijke acceptatie van de onderneming. Die algemene aanvaarding hangt weer grotendeels af van de reputatie van het bedrijf. Vandaar dat nu ook in de bouw ondernemersorganisaties zich sterk maken voor de goede naam van de aangesloten bedrijven. Ze nemen een gedragscode aan en beloven elkaar zich daaraan te zullen houden. Ze vormen eigenlijk opnieuw een kartel, maar nu een ‘kartel van de braven’.

De leden zullen niet alleen naar buiten toe oppassend optreden, maar ook tegenover hun medeleden. Gedragscodes dienen immers nog een tweede doel dat hier telkens aan de orde is geweest: beperking van de onderlinge concurrentie. Vaak behelzen ze een aansporing tot terughoudendheid in de reclame, een verbod op ontduiking van vaste tarieven, en een verbod om de cliënten van collega's af te troggelen of om in het openbaar kwaad van hen te spreken. Die laatste twee bepalingen zijn ook te vinden in de algemene gedrags-

code van de projectontwikkelaars verenigd in de NEPROM. In het tegenwoordig tijdsbestek zijn brancheorganisaties voorzichtiger geworden met gezamenlijke tariefstellingen en reclamebeperkingen.

Gedragscodes dienen nog een derde doelstelling, waarvan ook Ans Kolk rept: ze moeten overheidsingrijpen voorkomen. Zelfregulatie van de bedrijfstak kan bindend opgelegde regeling overbodig maken en de roep om regulerende wetgeving halverwege tegemoetkomen. De hang naar soevereiniteit in eigen kring is in de NEPROM zo sterk dat de nadere regeling van gedragsstandaarden aan de afzonderlijke bedrijven overgelaten wordt. Voor verder overheidsingrijpen is niet veel ruimte gelaten. De leden zullen zichzelf en elkaar disciplineren.

Dat roept opnieuw de vraag op of zo'n kartel, ook een kartel van de braven, te handhaven is en hoe het instandgehouden kan worden. Het collectieve goed dat dit kartel der goede zeden moet handhaven, is de reputatie van de branche, althans van het beste deel ervan. Het wangedrag van de een schaadt de goede naam van de anderen. Opnieuw bestaat er voor elk lid de verleiding om met malafide praktijken op korte termijn winst voor het eigen bedrijf te behalen, maar inmiddels zijn de wettelijke grenzen scherper getrokken en riskeert de afvallige ondernemer uiteindelijk royement door zijn beroepsvereniging, een vorm van schandalisering onder de ogen van de collega's en het grote publiek. Dat is een forse sanctie. Het kartel van de braven heeft op het bordes een schandpaal opgericht in de goede hoop dat die nooit gebruikt hoeft te worden. Die schandalisering door de branchegenoten heeft nog een tweede effect voor de reputatie van de bedrijfstak: het zijn de eigen collega's die de boosdoener aan de paal nagelen. Zij zijn dus niet ‘zo’ en met de openbare terechtstelling van de ene overtreder wordt hun eigen blazoen schoongepoetst. Ten derde biedt verantwoording voor het forum van collega's de overtreder een kans om in het openbaar schuld te bekennen en beterschap te beloven. Ook dat biedt strategische mogelijkheden tot behoud en herstel van de bedrijfsreputatie.

De reputatie van een onderneming zou eigenlijk als ‘moreel kapitaal’ op de balans moeten verschijnen (en inderdaad is het een soort goodwill). De waardering van dat moreel kapitaal hangt tevens af van de reputaties van andere ondernemingen in dezelfde branche. Daarmee is dan toch weer een belangenverstrengeling gesignaleerd, maar in dit geval een die vooral een gunstige uitwerking kan hebben.

De parlementaire enquête heeft de wereld van de bouw in een

grel en schril licht gezet. Opeens bekeken de bouwers zichzelf en elkaar heel anders. Ze voelden zich te kijk gezet en bekeken in het harteloze zoeklicht van de enquête voor het volle front van de publieke opinie. Ze hebben te lang en te knus bij elkaar zitten schemeren.

Wie oppassend wil zijn, moet inderdaad goed oppassen. Wat is er slecht opgelet in Nederland. Al die boekhouders, accountants, inspecteurs, al die gemeenteraadsleden, wethouders, gedeputeerden, parlementariërs, bewindslieden, en al die journalisten van krant, radio en televisie, die toch allemaal op de winkel horen te passen, wat hebben ze slecht opgelet. Wat lagen ze toch allemaal gerust te sluimeren, prettig bij elkaar in die grote Slaapzaal Nederland.

Eindnoten:

1. Dit is de bewerking van een lezing gehouden op het jaarcongres van de organisatie van projectontwikkelaars, NEPROM, Op 15 mei 2003 in Kasteel Oud-Wassenaar.
2. William H. Riker, The Political Theory of Coalitions. New Haven/London: Yale University Press, 1962, pp. 24-7.
3. Ans Kolk, ‘Het eind van het maatschappelijk verantwoord ondernemen, of het begin’, Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie, Universiteit van Amsterdam. Oratiereeks Vossiuspers, 2003, p. 18.

Fotogedicht
Maarten Asscher

Zelfs niet even zwicht jouw vorm,
ook in kleinheid ongebukt,
voor wat ongezien enorm
op je meisjesarmen drukt.

In een stenen plicht van jaren
heeft de pijler op elkaar
druk en tegendruk staan sparen.
Evenwicht weegt minder zwaar.

Op je leven ligt de last
om het dragen licht te maken
van de macht die, op de tast,
tijdloos over je zal waken.

Beeld van Hildo Krop op de burg over de Boerenwetering, Amsterdam

Hedda Martens
Iemandsland
Het talenwonder

Iemand bezit het zeldzame vermogen tot glossolalie: alle talen kunnen te pas en te onpas uit hem losbreken. Maar hij wil er niets van weten, stijf houdt hij zijn mond dicht terwijl de meest exotische klanken een uitweg zoeken in zijn keel - zijn strottenhoofd wipt op en neer, het zachte verhemelte klappert, de huig trilt en de tong kronkelt: alles vergeefs. Soms komen die talen in een geweldige hoestbui tot gezamenlijke ontploffing, ze spatten, orgelen, briesen en jammeren door elkaar heen en op zijn kantoor kijkt men al niet meer op van die herrie; wie in de buurt is klopt hem gemoedelijk op de rug en soms krijgt hij een plastic bekertje aangereikt - tranen stromen langs zijn wangen terwijl het water naar binnen klokt, Babylonische rivieren via zijn slokdarm wegspoelend.

Wanneer hij niet in gezelschap is kan het ernstiger toegaan, dan dringen de talen vrijuit zijn hersenpan binnen en palaveren erop los, ononderbroken, dwars door elkaar heen met mededelingen, overwegingen, discussies en conclusies die nimmer in hemzelf zouden opkomen; soms herkent hij bepaalde stemmen van nieuwslezers, filmsterren of zomaar mensen uit zijn huidige omgeving, met het ronde dialect van de streek waar hij niet is geboren. Een superieur Oxfordiaans kan eveneens zijn deel zijn, of een koninklijk klinken van Waarde Landgenoten en Strikte Neutraliteit - het Polygoonjournaal, Pandit Nehru, zelfs Trotski herkent hij, maar ook wel eens een krijsend, overslaand Duits dat op oude microfoons uiteenspat. En een vreemd Chinees of Koreaans gejammer waarvan hij de betekenis moet raden, het lage gebrom uit een documentaire over onherbergzaam Tibet en dan weer het onmatige gekwetter van een groepje wat, vrouwen misschien of zeer oude mannen, of dwergaapjes, kluten, tienduizend ibissen bij een waterpoel.

Uitgeput raakt hij, hij doolt door zijn huis, zet oude muziek op die met litanieën van rekkende, trekkende celloklanken door de talen moet zagen tot zijn kop ervan duizelt; doodmoe rolt hij in bed waar zijn dromen hem op hun beurt met bonte en botsende werel-

den plagen tot hij overeind schiet in een wirwar van beddengoed, opstaat, de lakens rechttrekt en pas opnieuw inslaapt wanneer het tuiten en suizen in zijn oren ten slotte overgaat in een steeds ijler, steeds eigener lispelen, als tussen schelpen waar de zee in ruist.

Het is een uitzonderlijke gave, naar verluidt, en wie weet is hij heilig, maar het ontbreekt hem aan elk ondersteunend geloof terwijl hij er wel steeds doorschijnender uit gaat zien, met dikke aderen langs zijn keel waar de talen zich kriskras doorheen willen banen; en voor zijn werk op kantoor moet hij zich ten slotte af laten keuren, waardoor hij wanhopig veel tijd overhoudt om zijn lot te overdenken. - Dan, op een dag, schept hij moed: hij vraagt cursussen aan voor elke taal die hij voortbrengt maar nooit echt wilde spreken. De een na de ander weet hij te vangen in een fuik van regels, betekenissen, afstamming en klankwetten, maar vooral door er eindelijk zijn stem aan te gunnen: hij praat, zingt en roept, reciteert, tiert en jubelt, begeleid door een zoemende bandrecorder. En het werkt, hij voelt het; hij gaat net zo lang door tot zijn aderen zoetjesaan slinken, zijn eetlust weer toeneemt en de uitheemse werelden van zijn dromen hem niet langer afschrikken maar juist wenken en lokken naar verre culturen: wie wil de vogel niet kennen wiens liedje hij fluit?

Hij schrijft brieven in dertien verschillende talen, vier andere blijken niet meer te bestaan, een vijfde is zelfs nog nimmer gesproken, dat is de lispelende taal bij het slapengaan. Op elk van die brieven verwerft hij kostbare beurzen voor onderzoek dat hij nu niet meer alleen aan zichzelf hoeft te voltrekken; en zo reist hij in welstand de aardbol over, van hot naar her. - In de loop van die jaren ontwikkelt hij zich tot een gelukkig mens, wiens stem uitgesplitst raakt over honderden geluidsbanden die wereldwijd worden bewaard en beluisterd, geannoteerd, vergeleken en fonetisch beschreven; alleen die ene, onbekende taal, het lispelen waar hij 's avonds nog altijd bij inslaapt, zal nooit enig ander ter ore komen.

Huub Beurskens
De behandeling van bomen - I

Behandeling van de appelboom

Bouw tussen appelboom en huis
een bakstenen hondenhok met ren

neem een jongetje van zes stoot
het in het anijsgeurig slaapvertrek

van de allereigenst gewaande moeder
met kraamkinds groottepelige adertiet

en laat het staan braken bij de stam
tot het gal opgeeft met bloed terwijl

een teef vergeefs om aandacht jengelt
dan omgorden netels de boom vanzelf

en wordt de jongen stil groot sloopt
zijn vader het hok neemt zijn broeder

de akst geen jaar meer waren de appels
niet wormstekig zuur wil diens moeder.

Behandeling van de amandelboom

Laat een vlaag eilandzomerbrand
de amandelboom deels verschroeien

en lees hem de les van hoe bitterheid
anderzijds door moet blijven groeien

want dat je het toch niet ziet wanneer
kaalheid afsteekt tegen winterlucht.

Waarschuw desnoods: we verstookten
ooit wat anders al tot laatste zucht.

En zie het vermogen tegen zijn koolzwart
weer op te bloeien wit om spatjes gloed.

Maar vergeet daarbij niet met je ogen
even te omvatten een zijner dorre takken

als met uilenklauwtjes en braak eronder
de onverteerbare nachtresten van verdriet.

Behandeling van de parkboom

naar en voor Arnon Grunberg

Trek je dood verbrande vogels
witte meisjesnachthemd aan

ga in haar slippers staan verlaat
het huis bij voorjaarsochtendregen

schuur in het park met je hoofd
een boom tot hij niet alleen glanst

van het water wacht ertegenover
op een bank gezeten zeker wetend

dat een team van orde gauw zal
komen bestaande uit niet eens

zo velen om hem aan zijn wortels
mee te nemen voor het stopt

met druilen en met gele lippen
een zwarte man erin kan kwelen.

Behandeling van de berk

Laat berken alleen staan ze zijn met zo
veel liefst als de witbeschenen ribben

van ons eigen skelet want een meisje
moet er tussenin kunnen komen liggen

hoewel het hart niet graag naar buiten
ziet al is het uitzicht dat van groen spel

boven een tuimelblauwe belofte dat wij
zo de hemel zien komt door al het stof

weten dus de berken bij uitstek geschikt
om tussen te onteren bieden ze mos als bed

engelenveren smachtend naar kleerscheuren
en schreeuwen zelf schieten ze dan weer

tussen bielzen op trachtend de sterren te
doen vergeten dat ze ons zien ook overdag.

Behandeling van de acacia

Oneven geveerd zijn acaciabladeren geschikt
voor aftelrijmen die eindigen met de dood

koning keizer karel had geen brood daarom
scheur er een van zijn tak weet moeiteloos

zo te beginnen dat je neefje het topblaadje
plukt zijn leven nog rekt weliswaar met net

geen halve eeuw ringele rangele roze boter
in de doze je vriendinnen zijn je twee grote

nichtjes huppel te midden van hun zingen
aan hun hand als toen je stil al wist nooit laat

zich verdringen dat diep in de acacia bijen zich
op de doorns prikken willen niet langer collectief

verdwaasd door bloemtroskleurengeursel help
zonder hun steek te vrezen zelf zijn ze te licht.

Behandeling van de parasolden

Ben een braaf meisje met opgestoken
haar de lippen gestift draag een krap

truitje een minirok van roze lak zwarte
visnetkousen vergeet je hakjes niet

glijmiddel rubbers in je reticule leer tien
woorden Italiaans voor aan een wegrand

van stof en zon het geeft niet waar
de parasolden staat voor je klaar

autorijden kan hij niet ja ga maar mee
met die meneer doch keer in zijn schaduw

weer desnoods pas bij volle maan of laag
ochtendlicht maar kom ook als je weet dat

juist door zijn wachten hij niet meer is dan
een ijlende stam met een brein gefantaseer.

Medewerkers aan dit nummer

MAARTEN ASSCHER (1957) is schrijver, dichter en *Gids*-redacteur. Zijn laatste publicaties zijn *Dingenliefde* en *Nachtvraat*, beide uit 2002.

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids*. Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla*. Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad*. In 2000 verscheen zijn roman *O mores!* en in 2001 de bundel *De school aan zee.*

LODEWIJK BRUNT is hoogleraar stadsstudies aan de Universiteit van Amsterdam en verricht de laatste jaren onderzoek in Bombay. Hij publiceerde onlangs *Een maniakale stad. Het leven van Bombay.*

BEN HOETJES is politicoloog-bestuurskundige. Hij is als hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Maastricht en als lector aan de Haagse Hogeschool. Hij schreef over integriteit en corruptie, onder andere *Corruptie bij de overheid* (1982) en *De kreukbare overheid* (2000). Hij verrichtte daarnaast voor diverse overheden advieswerk op dit terrein.

MÉLANIE VAN DER HOORN (1975) is cultureel antropologe. Voor haar scriptie *The negative (of the) city. Unbuilt projects and undesirable architecture in Vienna* ontving ze in 1999 de Boekmanprijs. Op dit moment is ze verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht, waar ze promotieonderzoek verricht naar de antropologie van verfoeide gebouwen in diverse landen.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

MAURICE PUNCH (1941) is socioloog/criminoloog. Hij doceerde aan de universiteiten van Essex, Utrecht en Nijenrode, en aan de State University of New York, Albany. Sinds 1975 woont hij in Nederland, waar hij onderzoek heeft gedaan naar de politieorganisatie. Op dit moment houdt hij zich als ‘independent scholar’ bezig met bedrijfscriminaliteit en afwijkend gedrag bij de politie. Hij publiceerde in Engelse, Nederlandse en Amerikaanse tijdschriften en heeft een aantal boeken geschreven.

RUUD STOKVIS (1943) is docent bij de afdeling sociologie & antropologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij onderzoekt in het kader van het WJH Mulierinstituut, het centrum voor sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek, de ontwikkeling van mediasport en visies op het lichaam in verband met sport. Dit najaar verschijnt van hem het boek *Publiek, sport en de media.*

ABRAM DE SWAAN (1942) is universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was van 1969 tot 1991 redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente boek, *Woorden van de wereld*, is vorig jaar zowel in het Engels als in het Nederlands verschenen.

[Nummer 11]

René Boomkens
Het decenniumdenken

Wanneer is het begonnen? De neiging om de recente historie op te delen in hapklare brokken, aan de hand van de scheidslijnen tussen de decennia: de jaren vijftig, de jaren zestig, de jaren zeventig, tachtig, ja, negentig. De *nineties* heetten al zo rond 1992: toen reeds was het psychogram van dat geweldige tijdvak vastgelegd. Kunnen we straks misschien een nieuw soort nostalgie vaststellen: de weemoed naar een decennium dat nog moet komen - de roaring twenties, maar dan van de eenentwintigste eeuw? Het is niet geheel onvoorstelbaar; volgens diverse postmoderne denkers heeft de geschiedenis voor ons haar klassieke betekenis verloren van een lineair opgebouwd archief vol leerzame en instructieve ervaringen. In plaats daarvan is de geschiedenis nu een chaotische grabbelton geworden, waaruit we naar believen kunnen graaien om ons heden - ons ‘eeuwige Nu’ - mee te stofferen. Gaat het zo ook met de decennia, waarin we ons recente verleden indelen? Wat hebben ‘de jaren vijftig’ of ‘de jaren zestig’ die zo'n prominente rol spelen in de huidige politieke debatten, te maken met de geschiedenis van die periodes zoals die door contemporaine historici is opgetekend? Hoe functioneren deze decennia in onze alledaagse en politieke verbeelding? Waarom deed Pim Fortuyn een beroep op de jaren vijftig en wezen kardinaal Simonis en Hans Wiegel de jaren zestig aan als ‘oorzaak’ van het huidige ‘zinloze geweld’? Wanneer werden de jaren zeventig uit ons historisch bewustzijn verwijderd? Waarom keerden zij weer terug als fascinerend onderdeel van de populaire verbeelding, in de vorm van disco, Abba, *Saturday Night Fever* - maar NIET als het tijdperk van punk, krakers en terreur? En dan de *eigthies.* Het geboortedecennium van de huidige twintigers, de ‘aanstormende’ generatie. Of is zo'n term als ‘aanstormende generatie’ nog wel op zijn plaats? Het generatiedenken lijkt nauw verbonden met het decenniumdenken, en beide lijken hun wortels in het decennium van de jaren zestig te hebben liggen. De jaren vijftig bestaan dankzij de jaren zestig, daarvoor waren

de decennia nog minder uitgesproken: we hadden inderdaad de roaring twenties als Amerikaans fenomeen, en de ‘jaren dertig’ als crisistijd, maar die leggen het toch af tegen het begrip interbellum, dat op een duidelijk lineair-historische redeneertrant is gestoeld, in tegenstelling tot de decennia, die zich tot elkaar lijken te verhouden als geïsoleerde belevenissen of betekenissen.

De interessantste vraag is natuurlijk niet of ons denken in termen van decennia historisch adequaat is. De echte kwestie is: waarom doen we het? Wat hebben we eraan? Wat hebben we aan die ‘eeuwige’ referenties aan de jaren vijftig? Waarom werden de *sixties* de politiek-culturele schietschijf die ze momenteel zijn? Welk historisch bewustzijn spreekt uit deze drang om onze eigen Bildungsjaren zo op te delen in quasi-veelzeggende tijdperken? Hoe verhoudt het min of meer officiële decenniumdenken van de wetenschappers, essayisten en journalisten zich tot de populaire cultuur waarin de decennia vrijwel elk jaar opnieuw gerecycled worden? Het lijkt voor de hand liggend om de beeldvorming, c.q. de nieuwere media als televisie, video en internet, een grote rol toe te schrijven in deze onbelemmerde herhaling van recente geschiedenis in de vorm van kant-en-klare sensaties en evenementen, die ons op dezelfde wijze uit ons ‘Nu’ bevrijden als een vakantie van twee weken naar de Malediven.

Maar het kan ook anders zijn. Misschien is er een nog onzichtbaar, geheim verband tussen de vijf decennia die ons in de greep houden ('50, '60, '70, '80 en '90), en hebben we die decennia nodig om onszelf een plek te geven in een ingewikkelde culturele en politieke omgeving. Wellicht dienen de decennia als symbolen of emblemen waarmee verschillende generaties hun plaats in de cultuur bepalen, of fungeren ze als cruciale politieke referenties, die elkaar als het ware instandhouden: conservatieven en progressieven hebben beiden hun onderlinge decennia nodig om hun conflict uit te vechten, waarmee de decennia weer terugvallen in de aloude lineaire historische logica. Veel wijst er echter op dat de decennia zelf hun eigen culturele of imaginaire leven zijn gaan leiden en opduiken als het ze zelf zo uitkomt. Dat kan een kwestie van de onzichtbare hand van de marktwerking zijn, maar kan ook wijzen op nieuwe culturele of zelfs religieuze verbeeldingen van de geschiedenis. Schept de populaire cultuur nieuwe verbeeldingen van onze eigen (voor)geschiedenis, creëert de mode een nieuw tijdsbesef? In hoeverre laat de populaire verbeelding zich nog sturen door de officiële culturele voorschriften en het officiële historische bewustzijn? En hoe los staat dat officiële historische bewustzijn nog van die populaire verbeelding van de recente historie?

In de vijf bijdragen aan dit aan het decenniumdenken gewijde nummer van *De Gids* lopen de populaire verbeelding en het officiële historische bewustzijn bij voortduring in elkaar over, wat op zich al typerend mag heten voor de conditie van het laatste decennium, de jaren negentig van de vorige eeuw, die toch te boek staan als het tijdperk van de vrolijke verzoening en van de proliferatie van nieuwe media van communicatie en informatie: één groot feest met andere woorden. Om die reden ook staan diezelfde jaren negentig nu te boek als het decennium van de grote oppervlakkigheid - iets dat werd versterkt door de ogenblikkelijk tot Historische Cesuur uitgeroepen terroristische aanslag van 11 september 2001. Maar historische breuken bewijzen zich, zelfs in ons ultrasnelle universum, pas na enige tijd, en de ‘decennia’ fungeren daarbij als hulpmiddelen om dergelijke breuken te verwerken, te verklaren en eventueel af te wijzen. Terwijl diverse radio- en televisiezenders haast at random de afgelopen decennia herdenken, buigt *De Gids* zich over dat herdenken zelf: waarom denken wij in termen van decennia? Wat levert het ons op? Wat hebben die decennia ons eigenlijk te melden? Het gaat er daarbij niet zozeer om het denken in termen van decennia te kritiseren of af te wijzen, als wel om te bepalen wat het ons oplevert, wat de beperkingen ervan zijn, en ten slotte ook wat de charmes en uitdagingen zijn die die decennia ons te bieden hebben.

De auteurs hebben allen wel iets met het decennium waarover zij schrijven. In de meeste gevallen waren die decennia hun formatieve jaren, of de jaren waarmee zij zich in geschrifte nadrukkelijk verbonden hadden. De inzet was om van die verbondenheid iets meer te maken: een plaatsing van dat ene decennium in het huidige tijdsbesef, het lopende debat over politiek, cultuur, leefstijl, enzovoorts, dat keer op keer lijkt terug te vallen op de decennia die hier aan de orde zijn: de jaren vijftig, zestig, zeventig, tachtig en negentig - een halve eeuw die zijn stempel drukt op de culturele verbeelding van het nieuwe millennium, waar uiteindelijk weinig nieuws aan valt te ontdekken, althans wanneer we het vergelijken met die vijf decennia. Misschien is het decenniumdenken wel de meest consistente, zij het altijd uiterst schematische en onvolledige, manier om met de eigen recente historie om te gaan in het tijdperk waarvan zo vaak wordt gezegd dat het nog slechts bestaat uit beleving van het ‘hier en nu’, dat van welk historisch bewustzijn ook geen sprake meer is. Laat dit een poging zijn het hier en nu in een net iets ander daglicht te plaatsen. Dat noemen sommigen *historisch bewustzijn.*

Kees Schuyt en Ed Taverne
Pakhuis jaren vijftig

‘Waar was ik in de jaren vijftig? Mijn grootvader zie ik haarscherp voor mij, bezig aan de annotatie van Quacks *Het socialisme, personen en stelsels*, mijn vader al wat verbleekter, opgerichter bewegend, maar ikzelf? Voor mij zijn de vijftiger jaren geen verzameling sportplaatjes, fietsvlaggetjes of filmsterrenfoto's, maar het tegendeel van een verzameling, het grote vergeten. Er is eenvoudigweg niets. Nu denk ik dat dit misschien juist een kenmerk van die periode is. De herinnering functioneert tenslotte alleen daar waar beweging is, de dingen veranderen.’

Acht jaar voordat de politicoloog Stuurman zijn polemisch artikel over ‘Het zwarte gat van de jaren vijftig’ schreef, bedacht Bernlef in *De man in het midden* (1976) een personage voor wie de jaren vijftig - die van zijn jeugd in het kille Haarlem-Noord - compleet zijn uitgewist. Geen tucht of ascese, geen gezapigheid of zelfvoldaanheid, geen rust en stabiliteit, laat staan opwinding of heroïek: de kleinzoon uit Bernlefs beklemmende roman herinnert zich helemaal niets. Een tot stilstand gekomen samenleving laat immers geen sporen na, geen tekens of beelden die het geheugen opnieuw zouden kunnen activeren. De jaren vijftig hebben eenvoudigweg niet bestaan!

In de tijd dat Bernlef aan zijn roman werkte, waren de jaren vijftig nog nauwelijks onderwerp van serieus historisch onderzoek, maar in de literaire verbeelding was de toon allang gezet. Literatuurhistorici als Anbeek, Ruiter en Wilbrink hebben intussen de vele, niet zelden tegenstrijdige sfeerbeelden onthuld waarmee de naoorlogse roman en poëzie de jaren vijftig hebben omgeven: die van saaie somberheid en verveling, maar ook van ontluistering, maatschappelijke impotentie en, in mindere mate, van voortvarendheid, vrije geluiden en zelfs van ‘stille’ revolutie. Kunstenaars - die van de Experimentele Groep, Cobra en de Vijftigers - zijn de eersten die ‘de jaren vijftig’ zijn gaan zien als een metafoor die op ingenieuze wijze

kon worden ingezet om het experimentele en vernieuwende karakter van hun schilderijen, romans en gedichten beter in de publiciteit te brengen - daarbij aan de zijlijn geholpen door een kleine schare van kritische intellectuelen als Kousbroek, Hofland, Vrijman en Blokker die de artistieke obsessie voor de schaduwzijden van de Nederlandse samenleving in de jaren vijftig van een bredere maatschappelijke en cultuurkritische dimensie voorzagen. Het wederopbouwpessimisme van de jaren vijftig heeft twee bijna complementaire geluiden: weerzin tegen de artistieke mentaliteit in ‘herrijzend Nederland’ waarin het door crisis en oorlog opgelegde isolement eerder leek te worden bevestigd dan doorbroken. Maar tegelijk ook: verbijstering en argwaan jegens de opkomst van ‘de periode der nieuwe gelijkmatigheid’ en het geloof in de mythe van de nieuwe vooruitgang. Het eerste komt uit de mond van ‘de experimentele jongens’ rond Gerrit Kouwenaar, een geluid dat misschien wel het indringendst is verwoord door Remco Campert in zijn gedicht

Te hard geschreeuwd?

Nu Roland Holst oud geworden is
en vierregelrijmen wisselt met Vestdijk
weggelopen demonen tracht terug te roepen,
en men Voeten een belangrijk dichter vindt,
wordt het tijd dat wij iets laten horen,
een stem dwars door puinstof heen,
die glipt door de spijlen van het bedskelet,
die nooit de baard in de keel wil hebben,
die wil bevechten een groot geluk of ongeluk
(een klein geluk is geen geluk),
die door schade en schande
nooit wijzer wil worden.
Een stem, die door alle huizen zingt
Het water doet overkoken en
De stoppen der berusting doet doorslaan.
Een stem, waarvan het geluid zich voortplant
Door de buizen van de vermoeide stad
En die antennedraden op maanlichtdaken
Doet trillen, trillen, trillen...
Zo'n stem, eerder rusten wij niet.

Door hun exuberante uitdrukkingsvormen, hun obsessie voor het experimentele, lichamelijkheid en spontaniteit, maar ook door het

zoeken naar eigen ‘media’ als samenkomsten in Europese huiskamers en ateliers, het reizen en zwerven door steden tussen ‘café, het museum en vriendenkring’ hebben de experimentele schrijvers en dichters de eerste werkelijke naoorlogse culturele doorbraak bewerkstelligd. Daarover zijn intussen tal van proefschriften verschenen. Maar tegelijkertijd zijn zij - juist door het demonstratieve karakter van hun ‘zelfbewuste ongehoorzaamheid’ - de ontwerpers van de mythe van de jaren vijftig als die van het ‘vredig Nederland’. En het lijkt erop alsof die mythe, naarmate de Vijftigers zelf vergrijzen, steeds hardnekkiger wordt. Dat begon al met de publicatie van *De Beweging van Vijftig*, het slordige tiende deel der Schrijversprentenboeken (1965) met de inleiding van Simon Vinkenoog, en heeft een voorlopig hoogtepunt bereikt in het door H.J.A. Hofland en Tom Rooduijn samengestelde *Dwars door puinstof heen* (1997). Sprekend over de nieuwe toon in de naoorlogse letteren in Nederland, laat Campert zich ontvallen: ‘De wereld zag er kort na de oorlog slordig uit, kaal, niet iets waar je direct greep op had. Ik was me voortdurend zeer sterk bewust van dat hele grote platgebombardeerde land naast ons. In 1947 heb ik een reis gemaakt, een school-uitwisseling, naar Praag. Op doorreis door Duitsland geloofde ik mijn ogen niet. Afschuwelijk, hoezeer je misschien dacht in termen van “verdiende loon”; dat viel weg toen ik die verschrikkingen, die verlorenheid zag. Ik vind het nog altijd een wonder dat Europa er zo snel min of meer bovenop is gekomen; het Marshall-plan op zichzelf was al een wonder. En als je de Belgische grens over ging, kwam je in een andere wereld. In Nederland werd bezuinigd, er was niks. En ook op dat niks werd nog bezuinigd. Maar je was nog geen vijf kilometer de grens over, of je kon te kust en te keur alles kopen. Je zag sjieke dames. Wij hebben nog jarenlang onder het bonnensysteem geleden, tot in de jaren vijftig. Godverdorie, wat een klotetijd.’

Het verzet van de Beweging van Vijftig - een enkele uitzondering daargelaten - was eerder rebels cultureel dan actief politiek. Het heeft ook niet geleid tot een andere kaart van Nederland, maar wel tot de psychogeografische verkenning van een andere werkelijkheid dan die van het direct waarneembare Nederland. Constants utopisch project *New Babylon* beweegt zich precies op dit breukvlak. Wat hier over de Vijftigers wordt beweerd, geldt eigenlijk voor de hele literaire en beeldende kunst in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog: men was niet of nauwelijks geïnteresseerd in een bewuste en esthetisch vernieuwende verbeelding van de dage-

lijkse werkelijkheid van een accelererend Nederland. Pas vanaf 1960 - aan het begin van de jaartelling van de welvaart - werd de intuïtieve en artistieke weerzin tegen ‘vredig Nederland’ uitgebouwd tot een politiek-literair-journalistieke aanval op wat toen algemeen ‘het Bestel’ werd genoemd. Treffende voorbeelden van deze nieuwe denkcultuur van waaruit de nieuwe generatie van babyboomers, de ‘generatie van het gas’ veel inspiratie zou putten, zijn enkele artikelenbundels van H.J.A. Hofland. In 1960/'63 verscheen het in ‘pessimistische stemming’ geschreven *Opmerkingen over de chaos*, een op Amerikaanse leest (Bell, Galbraith) geschoeide aanval op de politieke structuur en stemming van de nieuwe welvaartdemocratie en haar bedrieglijke belofte van een ‘misschien wat slome maar eeuwige harmonie’. Tien jaar later gevolgd door het veel bekender geworden *Tegels lichten, of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (1972). Wat deze teksten interessant maakt, zeker die van *De chaos*, is de messcherpe diagnose van het perfectionistisch conservatisme van het Bestel en alle daarbijbehorende, zowel verhullende als repressieve technieken op het gebied van taalgebruik (‘eufemistentaal’), omgangsvormen, bedrijfsvoering en publieke beeldvorming. En, in het verlengde daarvan, de analyse van de even machteloze als consoliderende rol van (linkse) intellectuelen daarbinnen. Onder de beschouwende blik van Hofland groeiden de lange jaren vijftig uit tot een bijna angstaanjagend ‘Systeem’ waarin het simultaangebeuren van koude oorlog, economische groei en de vestiging van de welvaartsstaat is uitgemond in een even paradijselijke als gepantserde toestand. Een voldongen feit waartegen Hofland zich te weer stelt door vernuftige theorieën zoals in 1960 die over de chaos, een ‘rebelsheid zonder doel’, een op Provo anticiperende vorm van utopisme waarin stadsbewoners - niet de autoriteiten - zelf de noodtoestand afkondigen en voor drie dagen hun lot in eigen handen nemen: ‘Er is een utopie denkbaar, die drie dagen van deze vrijheid op een heel leven in het vooruitzicht stelt; drie dagen in een stad vol ordeloze mensenmassa's, glasscherven, schroeilucht, afgebroken tramdraden, omgegooide auto's en mogelijk de gezagdragers aan de lantaarnpalen. De burgers hebben hun orde in elkaar getrapt als een kind zijn zandkasteel. Ze kunnen diep ademhalen op een puinhoop, een oord met een graad van volmaaktheid, waarvan geen wereldhervormer heeft gedroomd.’ In 1972 kwam Hofland met de minder ludieke theorie ‘van de derde revolutie’, die van de dekolonisatie van het dagelijks leven en van een nieuwe techniek van machtsuitoefening. Deze theorie kent twee elkaar versterkende momenten: die van *actie* ‘tegen lawaai of stank

van een fabriek, een onbeveiligd kruispunt, onverhoedse benoemingen of ontslagen, fusies of bedrijfssluitingen' en, vervolgens, die van de *publiciteit* waarbij met name de democratiserende stem van de televisie wordt bedoeld. De televisie heeft, in veel sterkere mate dan de traditionele technieken van de dagbladpers, bijgedragen aan de dekolonisatie van het dagelijks leven 'door een alomvattende reportage van de samenleving'. Sterker nog: met de televisie heeft de 'eerste werkelijke geschiedschrijving van het volk' een aanvang genomen, zoals de succesvolle uitzendingen van dr. L. de Jong over de bezetting, de jaren dertig en programma's over oorlogsmisdaden hebben laten zien. En aan welke reeks ook de televisiefilms kunnen worden toegevoegd die Hofland zelf, samen met Hans Keller en Hans Verhagen, in de jaren zeventig voor de VPRO-televisie maakte, zoals het prachtige *Vastberaden, maar soepel en met mate* (1974), een documentaire met, in de woorden van Hans Keller, een even eenvoudige als gecompliceerde ambitie: 'geen onderscheid makend tussen bekende en anonieme personages en geen onderscheid makend tussen "officieel" journaalmateriaal, brokken speelfilms en amateurfilms probeerden we de "gewone" werkelijkheid weer terug te krijgen.' In diezelfde reeks hoort ook het programma van Ad 's Gravesande en Rob Klaasman *Hoe het Koninkrijk der Nederlanden er weer helemaal bovenop kwam en wat er daarna gebeurde...: de vijftiger en zestiger jaren* (1977) - in de Groningse Universiteitsbibliotheek meesmuilend geïnventariseerd als 'collage van historisch filmmateriaal, waarbij de informatieve waarde ondergeschikt is aan het ironiserend commentaar van Jan Blokker'.

Met deze vaak urenlange beeldvertellingen, waar zoals in het geval van *Vastberaden, maar soepel en met mate* bijna één miljoen kijkers naar keken, kreeg de mythe van de jaren vijftig als die van 'vredig Nederland' en van 'het land van voldongen feiten' de status van een gemeenplaats. Het is niet duidelijk in hoeverre deze historischjournalistieke belangstelling voor de jaren vijftig vervolgens beroepshistorici heeft geprikkeld om de cultuur en mentaliteit van naoorlogs Nederland tot onderwerp van historisch onderzoek te maken. Hofland weet in het gelijknamige boek te melden dat de tvuitzending *Vastberaden, maar soepel en met mate* een onderneming was die een aantal beroepsvaderlanders en vakhistorici tot grote woede heeft gebracht. Vanaf het moment dat de historici zich voor de jaren vijftig begonnen te interesseren, ontstonden er ook nieuwe metaforen die vooral voortkwamen uit de beroepsmatige preoccupatie met verbanden, breuken en scharnieren. Historici analyseren

gebeurtenissen en verschijnselen uit het verleden vanuit het passepartout van de eigen tijd, en zijn vanuit de erfenis van de jaren zestig vooral geïnteresseerd geraakt in de jaren vijftig als een periode van overgang: die van een zowel voortgezette als betwiste modernisering. Historici kwamen daarbij op de gedachte van ‘de verschillende jaren vijftig’ waarin de spanningen en veranderingen op politiek en sociaal-cultureel gebied van de era na '60 konden worden getraceerd en afgebakend. Daarmee kregen de jaren vijftig de status van een pakhuis waar vrijwel iedere vernieuwingsbeweging uit de jaren zestig en zeventig wel wat zaaigoed dacht te hebben liggen, en waarvan het aantal verdiepingen automatisch ‘meegroeide’ met de talloze historische specialismen die zich bezighielden met massajeugd en popcultuur, vrouwenbeweging of reclame, film, kranten en televisie. In de loop der jaren bleek er wel een gemeenschappelijk trappenhuis te zijn. Onder de handen van (cultuur) historici van velerlei pluimage, heeft het decennium een nieuw en fris gezicht gekregen en is het uitgegroeid tot een metafoor voor de ‘werkelijke’ cultuur van het dagelijks leven, in het bijzonder die van de massa en jeugd. De populariteit van de jonge experimentele dichters - als de artistieke varianten van ‘dijkers en ‘pleiners’ - mede dankzij de pocketboekuitgave van Rodenko's *Nieuwe griffels schone leien* (1954), was een vroeg voorbeeld van de identificatie van de jaren vijftig met rebellie en jeugd. Een ander signaal van de opkomst van een minder politiek-moralistische en meer emotionele benadering van de jaren vijftig, zijn de activiteiten uit het kortstondige bestaan van de Stichting Jeugdsentiment ‘De Jaren 50’ (1966-1968) onder de bezielende leiding van Wim Noordhoek. Met radio-uitzendingen, een ‘grote’ tentoonstelling en een ‘groot gedenkboek’ probeerde de stichting gevoelens en sentimenten te documenteren. Emotioneel geladen materiaal in de vorm van *dingen* die als gevolg van de nieuwe welvaart dreigden te verdwijnen, zoals '78-toerenplaten, broeken gemaakt uit een oud kostuum van je vader, de olieman van de Automaat, het wasbod, de radiocultuur'; en, vervolgens, in de vorm van *gevoelens* zoals die van angst en zuinigheid, volgens Harry Mulisch het belangrijkste kenmerk van de periode '50 en die ‘onder invloed van de veranderingen in de internationale situatie en de economische voorspoed verbluffend snel plaats [hebben] gemaakt voor de ontspanning en overvloed van '60’. De belangstelling van radio en krant voor de snelle opkomst van de moderne consumptiemaatschappij en voor allerlei verschijnselen (uitwassen?) van de daarmee gepaard gaande ‘dictatuur’ van de jonge generatie, kreeg in de jaren zeventig een eclatant vervolg in de door de Wetenschappelijke

Uitgeverij te Amsterdam verzorgde publicatie *Ach ja... de jaren vijftig* (1974), ‘een écht boek over het leven in de jaren vijftig’, waarin geprobeerd werd om met ‘het beetje geluk dat toen heel gewoon was de kille jaren zeventig wat warmte te geven’. Dat dergelijke populaire publicaties over de mentaliteit en materiële cultuur van de jeugd en aanverwante oppositionele bewegingen uiteindelijk hebben doorgewerkt in de vakmatige geschiedschrijving over de jaren vijftig, zullen weinig historici geneigd zijn toe te geven. Toch is er een onmiskenbare stijgende lijn te bespeuren tussen Bloms ingehouden essay over ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland’ uit 1981 en Maaike Meijers extatische, cultuurhistorische beschouwing van het oeuvre van Hermans, niet dat van Willem Frederik, maar van Toon (1999).

Bij het betreden van het nieuwe terrein van onderzoek vonden historici aanvankelijk veel houvast in vertrouwde thema's als vernieuwing en/of continuïteit. Op 31 maart en i april 1980 werd onder auspiciën van het Nederlands Historisch Genootschap een congres gewijd aan het thema ‘Herrijzend Nederland, 1944-1950’ waar aan de hand van zes inleidingen uiteenlopende aspecten van het maatschappelijk leven werden besproken, zoals dat van het mislukken van de politieke doorbraak, het Nederlands veiligheidsbeleid, de koloniale kwestie, het economisch herstel, vreemdelingenbeleid, de sociale zekerheid én, verrassend genoeg, de publieke opinie. Wat al deze onderwerpen met elkaar verbond, was het beantwoorden van de vraag naar het historisch gehalte van de intussen versleten retorische figuren als continuïteit en breuk of vooruitgang en stilstand. Zes jaar later hielden de historici weer een congres over de bestudering van de naoorlogse geschiedenis, dat aanvankelijk in het teken stond van ‘Nederland 1955-1973, ontwikkelingen en internationale ontwikkelingen’ maar uiteindelijk uitmondde in een spannend congresboek over *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (1986). De obsessies voor oorlog en bezetting, en disciplinering en beschavingsoffensief waren weer een beetje naar de achtergrond geschoven, en daarvoor waren nieuwe thema's in de plaats gekomen, zoals de opkomst van de televisie, de massacultuur, het economisch wonder en vooral ook de positie van de jongeren. Belangrijk was de constatering van Von der Dunk in zijn bewonderenswaardige ‘algemene typologie van Nederland in de periode 1955 tot 1973’, dat de moderne geschiedwetenschap intussen aanzienlijk was verbreed en verrijkt door de inbreng vanuit sociologie en politicologie, met name op het gebied van theorievorming en

maatschappijkritiek. Mede daardoor kon bijvoorbeeld het generatiedenken zijn intrede doen op het onderzoeksterrein, recentelijk op uiteenlopende wijze voor de jaren zestig geactualiseerd en uitgewerkt door historici als Righart en Kennedy.

Vreemd genoeg repte Von der Dunk in zijn overzicht niet van de wending die de kring rond de politicoloog Siep Stuurman aan het historisch onderzoek naar de jaren vijftig heeft gegeven. In 1984 kwam Stuurman met een polemisch artikel over ‘het zwarte gat van de jaren vijftig’. Daarin verzette hij zich tegen de onder anderen door Lijphart (*Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 1968) ontworpen voorstelling van de jaren vijftig als toonbeeld van een burgerlijk-verzuilde samenleving met als belangrijkste kenmerken: sociale rust, geografische stabiliteit en passiviteit aan de ‘onderkant’ van de maatschappij. Stuurman probeerde de aan de pacificatietheorie ten grondslag liggende idee van sociaalpolitieke *consensus* over het einde van de klassenstrijd onderuit te halen door te wijzen op de vitaliteit en het ondergrondse verzet van allerlei subculturen, tegen de dictatuur van de verzuiling en de maatschappelijke gevolgen daarvan voor de positie van de vrouw en van jongeren, voor de opvoeding en seksualiteit. Om die stelling te kunnen bewijzen, stortten Stuurman en zijn onderzoeksgroep zich op tot dan toe enigszins verwaarloosde bronnen van historisch onderzoek, die van het lokale en episodische, van het dagelijks leven, met veel aandacht voor consumptiepatronen, materiële cultuur, popmuziek en de besteding van vrije tijd. Ook al hadden de meeste historici enige moeite met de door Stuurman met name in *De zondige Rivièra van het katholicisme. Een lokale studie overfeminisme en ontzuiling* 1950-1975 (1985) gehanteerde sterk gepolitiseerde betoogtrant, de belangstelling van historici voor het dagelijks leven, het huishouden en voor de veranderende wereld van consumptie en recreatie, is er onmiskenbaar door versterkt. Dit bleek op een in 1995 door de Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid samen met de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw georganiseerd congres over ‘Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig’. In die titel lag overigens méér provocatie opgesloten dan het congres in de praktijk kon opbrengen. De enige bijdrage waarin over revolutie gesproken werd, was die van de socioloog Ido Weijers over ‘De slag om Dennendal. Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig’. Daarin werd het door Stuurman ontwikkelde idee van het ‘ondergronds verzet’ in de jaren vijftig opgerekt en uitgebouwd tot een ‘stille revolutie’ van wetenschappers, intellectuelen en kunstenaars die door hun verzet tegen

de massamaatschappij, verzakelijking, schaalvergroting en prestatiegerichtheid, onmiskenbaar de brug hebben geslagen naar de radicale protestgeneratie uit de jaren zestig en zeventig. Daarentegen hielden de historici Righart en De Rooy het naoorlogse decennium weer op afstand met hun these over de ‘twee gezichten van de jaren vijftig’: die van het naast elkaar bestaan van zowel heroïsche dadendrang en optimisme als van behoud en stabiliteit. In hun samenvatting van nieuw historisch onderzoek naar de jaren vijftig (en zestig) vanuit het perspectief van cultuur en mentaliteit, vrouwen- en jongerenbeweging, literatuur, media, kunst en architectuur, techniek en planning, probeerden zij de bestaande literaire en populaire taboes over de jaren vijftig te doorbreken en het specifiek moderne van het decennium te situeren in de individuele ervaringen van het dagelijks leven: ‘Wie naar de Familie Doorsnee luisterde, wie naar het Polygoon-journaal keek, kreeg oud en nieuw tegelijkertijd aangeboden. Het was een voortdurende uitnodiging om aan de modernisering deel te nemen, ook in het persoonlijk leven, al werd voortdurend de band met het verleden aangehouden, inclusief de retoriek van verzuiling en preutsheid. Het eigen karakter van de jaren vijftig schuilt dan ook in het handhaven van het precaire evenwicht tussen traditie en vernieuwing, dat even intensieve als beheerste debat, zowel in het openbaar als rond de eettafel, over de mate van het engagement met de modernisering. In dat licht is het meest opmerkelijke van de jaren zestig niet zozeer dat de modernisering in allerlei opzichten in tempo versnelde, maar dat op dat moment de betekenis van de traditie werd ontkend. Daardoor werd het ook mogelijk vrijwel het gehele verleden samen te ballen in één decennium, “de jaren vijftig”, en op die periode terug te zien als op de eigen jeugd, met een kenmerkende mengeling van weerzin en vertedering.’ Met dit perspectief op een brede geschiedenis van het dagelijks leven waren ook de historici van de jaren vijftig definitief terechtgekomen in de ‘zijstraten van de geschiedenis’ waar filmmakers als Keller, Verhagen en Hofland al twintig jaar eerder hadden gewinkeld.

Het selectief winkelen in het pakhuis van de jaren vijftig werd aan het eind van de twintigste eeuw bijna een nationaal tijdverdrijf. Op het breukvlak van verzorgingsstaat en *marktmaatschappij* (Houellebecq) werd er met nostalgie en vertedering op de jaren van ‘tucht en ascese’ teruggeblikt. Rust en orde kregen enorme aantrekkingskracht, en de jaren vijftig, toen de kleine misdaad immers niet bestond, werden als voorbeeld uit het collectieve geheugen opgediept.

De aanstaande politicus Pim Fortuyn strooide met kennelijk genoegen het beeld rond van de moeder die met een pot thee thuis zat te wachten op de kindertjes die braaf van school kwamen. Geen emancipatie, geen buitenshuis werkende vrouwen, maar gezellig in de huiskamer - precies tegenovergesteld aan de verstikkende verveling die de kunstenaars hadden aangezet de jaren vijftig uit hun geheugen te verbannen.

Onder het nostalgische verlangen naar rust en orde ging echter een keiharde kritiek schuil op de jaren zestig, waar de hedendaagse 'verloedering' immers haar oorsprong had gevonden. Over de rug van de jaren zestig werden de jaren vijftig in ere hersteld, althans wat betreft de moraal. Deze dubbelzinnige aanval op de jaren zestig was al eerder ingezet door liberale politici als Bolkestein en had steeds meer aanhangers gekregen. Alles wat er mis was in de mentaliteit van slome werklozen, overbodige ambtenaren, slordige hulpverleners en dure professionals, alles, ja alles was begonnen in de jaren zestig, toen Nederland onder leiding van de Regtienen en de Roel van Duyns de weg was kwijtgeraakt. RIAGG'S werden verfoeid als monsterproducten van die vernieuwing, en het deed er helemaal niet toe dat deze hulpeloze hulpinstellingen pas waren opgericht in het begin van de jaren tachtig. Men had de zondebok gevonden, zorgvuldig de mythe opgebouwd dat alle stroefheid en stroperigheid van de jaren tachtig en negentig voortgekomen waren uit de uitwassen van de jaren zestig. De ellende kwam van links. Natuurlijk zonk deze politiek handig geconstrueerde kritiek in het niet bij de bijtend spottende en hilarische beschrijvingen van diezelfde jaren zestig in Houellebecqs *Elementaire deeltjes*, waarin ook wordt afgerekend met de generatie van de babyboomers en de ban-de-bommers. In de artistieke verbeelding van het enfant terrible van de moderne Franse letteren stak de campingscène, waar de knullig bedreven vrije liefde model stond voor alles wat in die verdomde jaren zestig mis kon gaan - en mis was blijven gaan -, natuurlijk ver uit boven de verbeten revanche van polderpolitici.

Terug naar Oegstgeest, maar niet naar de vrolijke avonturen van jan Wolkers, maar naar vaders en moeders die geheel tegendraads op een nieuw voetstuk werden geplaatst. De jaren negentig leken wel op de jaren vijftig. Alles ging op de schop, er werd geheid en gebouwd dat het een lieve lust was. Overal werden draden getrokken en nieuwe leidingen aangelegd voor de elektronische snelwegen, die ons zouden verbinden met de rest van de wereld. Aan het Rotterdamse Weena en in het Haagse Bezuidenhout ontstond, net als be-

gin jaren vijftig, een herrijzend Nederland, maar nu een van glaspaleizen, bankgebouwen en niet-geknotte torens, die hoger reikten dan de hoogste kerk. De koopman verdreef de dominee uit de ‘skyline’ van de ‘city’. De welvaart stroomde weer toe in de jaren negentig, in een bijna net zo hoog tempo als in de jaren vijftig. He ‘Nederlandse wonder’ uit de jaren vijftig leek zich te gaan herhalen. Werk, werk, en nog eens werk brachten welvaart en onbehagen.

In de verwarring om de mondiale economie, de brede toestroom van arbeidsmigranten en politieke asielzoekers en de gestaag toenemende criminaliteit, groeide het onbehagen van kiezers en gekozenen. Er moest iets hersteld worden, er moest een voorbeeld gevonden worden, de verloedering gestopt, en waar kon je dit beter vinden dan in een geïdealiseerd paradijsje van de jaren vijftig?

Pim Fortuyn vond de sleutel van het pakhuis. Het onbehagen kreeg een naam: *De verweesde samenleving (1995*, vierde druk april 2002). Dit was de ideale tegenhanger van de verwenste samenleving van de jaren zestig en van het uitgroeisel van de suffe en ziekmakende verzorgingsstaat. De verweesde samenleving vroeg om leiding, gezag, moraal, collectieve waarden en normen. De jaren vijftig figureren op een dubbelzinnige manier in Fortuyns beste boek, dat hijzelf een ‘religieus-sociologisch traktaat’ noemde. Het gonst in dit boek van gezag en gemeenschap en deze begrippen vormen de echo van de jaren vijftig: ‘Een gemeenschap heeft dus een vader nodig, die de Wet stelt en een moeder die de kudde bijeen houdt’ (p. 213). Nederland bleek ineens heel veel weeskinderen te hebben, verguisde en vergruisde kiezers, die een veilig onderkomen zochten en vonden bij een man die als Mozes de weg wees. Het hiërarchisch strak geleide maar knusse gezin is weer terug als de spil van de samenleving, maar Fortuyn was zich natuurlijk terdege bewust van de onmogelijkheid én de onwenselijkheid van een terugkeer naar het behouden huis: ‘Het oude, verzuilde Nederland mocht dan voor sommigen een veilige warme omgeving zijn, het kon er ook verschrikkelijk stinken’ (p. 212). Het nostalgisch verlangen is dubbelzinnig, want het werd gecombineerd met een uitdagend hedonisme en een verwend individualisme. Ook hoeft het gezin niet meer te bestaan uit een echte vader en een biologische moeder. Iedereen kan vader zijn, iedereen moeder. Het is slechts een metafoor, waarin de postmoderne levensstijl moeiteloos wordt gemengd met de roep om herstel van gezag en gemeenschap, van orde en rust, van ‘waarden en normen’. Deze onmogelijke combinatie werd de laatste staal die nog te koop was in het pakhuis: terug naar de jaren vijftig, maar zonder tucht en zonder ascese.

René Boomkens

Palimpsest jaren zestig
De eindeloze herhaling van een uniek decennium, of: van Koos Koets tot de alleenstaande vandaal

1. Stemmen

Misschien wel het meest kenmerkende en opvallende aan de jaren zestig, ook nu nog, is de kakofonie. Niet eerder werden zoveel stemmen, en ook zoveel uiteenlopende, contrasterende stemmen gehoord. Ik bedoel dit niet politiek, althans niet meteen.

In interviews wezen de Beatles McCartney en Lennon erop dat sinds hun succes het volkse Engels, hun eigen Liverpudlian of het cockney van hun Londense collega's, plotseling op radio en televisie te horen was. Zij genoten daar zelf van, zagen het als een overwinning op de *stiff upper lips* van de officiële Britse cultuur. Maar er waren sowieso meer stemmen te horen dan ooit tevoren. Allereerst werd er meer gezongen dan ooit tevoren. Rock-'n-roll en popmuziek waren veel meer vocaal georiënteerd dan de jazz en de symfonische klassieke muziek die de radiozenders en de concertzalen tot dan toe domineerden. Natuurlijk, gezongen werd er altijd al, maar let eens op de gigantische proliferatie, ja, explosie van de liedkunst vanaf de late jaren vijftig, een proliferatie die pas tot stilstand kwam aan het einde van de jaren tachtig, toen de elektronica en de samples van de house en het grote zwijgen van de dj's de liedkunst op het podium aflosten. De eindeloze jaren zestig...[1.]

'Na tweeëntwintig jaren in dit leven maak ik een testament op van mijn jeugd,' zong Boudewijn de Groot in 1966, een wat vroegoude tekst voor de Nederlandse protestzanger die in de jaren daarna zijn jeugd nog behoorlijk zou rekken met adolescente hippieliederen als 'Meester Prikkebeen' (1968) of 'Als de rook om je hoofd is verdwenen' (1972), en met de dadaïstische fanfare van 'Het Land van Maas en Waal' (1967), dat zowel muzikaal als tekstueel sterk deed denken aan Bob Dylans ode aan de joint 'Rainy Day Women Nos 12 & 35 (Everybody Must Get Stoned)' uit 1966. Vreemde, *weirde* stemmen, maar wat bijna vier decennia later nog het vreemdst klinkt is het *ac-*

cent van Boudewijn de Groot, of beter: zijn (meer dan) Algemeen Beschaafd Nederlands, dat in de jaren daarna niet zozeer uitstierf als wel in toenemende mate geassocieerd werd met een kleiner en kleiner wordend groepje Nederlanders, wier stemgeluid nog slechts gehoord kon worden in de Wassenaarse en Aerdenhoutse reservaten en op partijbijeenkomsten van de vVD. De Groots stem uit 1966 verried het geschoolde en ietwat gekunstelde karakter van het Nederlands dat speciaal gebezigd werd in publieke settings, in radiouitzendingen, op openbare bijeenkomsten, tijdens kerkdiensten, en blijkbaar ook nog in de populaire liedkunst tot 1966. Na 1966 verdween die stem naar de achtergrond, en verloor het Philipbloemendaals van de Polygoon-journaals zijn vanzelfsprekende rol in het centrum van de Nederlandse publieke cultuur. Een veelheid en diversiteit van nieuwe stemgeluiden drong zich naar voren, en als er geen plek was voor een bepaalde toon, tongval of intonatie, dan ontstond er gewoon een nieuw medium, een nieuwe spreekbuis, een nieuw publiek domein. De jaren zestig waren niet alleen het decennium van de doorbraak van dat ene nieuwe medium, televisie, maar ook van een verveelvoudiging van oudere media als kranten, tijdschriften en radiozenders. Nederlanders luisterden niet langer alleen naar de officiële ‘Hilversumse’ zenders, maar plotseling ook naar Radio Luxemburg (met Nederlandstalige programma's waarin veel popmuziek werd gedraaid), Radio Veronica, Radio Caroline en Radio Noordzee. Niet lang daarna kwamen er de officiële ‘Hilversumse’ zenders 3 en 4 bij, Hilversum 3 als zender voor jongeren en met popmuziek als voornaamste ingrediënt, Hilversum 4 als zender voor klassieke muziek.

Ook op dit vlak hebben de jaren zestig zich als *eindeloos* bewezen: de proliferatie van radio- en later ook televisiezenders, bladen en nog weer eens nieuwere media heeft zich sindsdien alleen maar doorgezet. Het aantal stemmen lijkt ieder jaar weer toe te nemen, maar veertig jaar later voelt dat toch net iets anders dan toen, in 1966. Toen was ieder nieuw stemgeluid, elk signaal van een nog niet eerder getraceerde, spannende nieuwe radiozender een belofte, de zeer grote kans dat je iets echt nieuws te horen zou krijgen. De nieuwe stemmen werden gehoord in een universum van akoestische schaarste, zoals veel nog schaars was, of in ieder geval leek te zijn. Het was ook het tijdperk van akoestische *verte.* Het medium radio kende drie golflengtes: korte golf, middengolf en lange golf. Tezamen gaven ze diepte, beter: verte en nabijheid aan het radiolandschap. Op de korte golf pikte je geluiden uit allerlei vertes op, maar dat ging dan ook niet zonder problemen; die stemmen die je daar

hoorde (en nog hoort) zwellen aan en zakken weg, springen naar voren of worden overstemd door gebrom dat plots opduikt. Dat is de werkelijkheid van exotische culturen en onbegrijpelijke talen, je hoort ze, maar je kunt er niet echt bij. De middengolf biedt de luisteraar een scala van stemmen die van zeer dichtbij tot redelijk ver weg komen. De middengolf representeerde in de jaren zestig nog zoiets als de Europese cultuur in de ether. Het is het radio-universum van Wim Noordhoek, VPRO-diskjockey in de late jaren zestig, radiomaker en vooral ook radiohistoricus en -fanaticus, schrijver ook van de 'radioroman' *Beromünster*, een titel die verwijst naar een van die vele mysterieuze plaats- en zendernamen op de zenderschaal van oudere radiotoestellen, en daarmee ook naar het gespannen en verwachtingsvolle zoeken op die schaal naar een verrassend of juist herkenbaar geluid, ergens uit de ether van de Europese beschaving. Ja, daar is *Jazz Ni ghtop* Radio Free Europe, hé, even hoorde ik Felix Meurders op Radio Luxemburg, enzovoorts. Dit radiouniversum is sinds de jaren zestig geleidelijk ten onder gegaan, in volle glorie kunnen we het alleen nog maar aantreffen in Gerard Reves *De Avonden*, een roman die als historisch document van de eerste naoorlogse jaren als geen andere tekst een indruk geeft van de mate waarin de jaren voorafgaand aan de jaren zestig inmiddels tot voorgeschiedenis, nee, erger: tot een ander tijdperk, ja, misschien wel tot een soort oertijd, en daarmee tegelijk tot een mogelijk paradijs én een mogelijke onderwereld zijn geworden, een wereld van geheimzinnig fluisterende stemmen, van barbaarse tonen uit niet te traceren oorden, en van geluiden die verdwijnen op het moment waarop je ze opmerkt.

In de jaren zestig neemt FM-radio de macht over. Eerst heette het nog UKW, Ultrakurzwelle, ultrakorte golf, maar als 'FM' (een van die vele terloopse afkortingen waarvan ik me nooit heb afgevraagd wat ze eigenlijk betekenen, net als 'gsm' of 'sms') werd deze golflengte het succesnummer van de ether. De verte ging verloren, FM was alleen geschikt voor signalen die van niet al te ver kwamen, maar kon die signalen dan ook des te beter en mooier doorgeven! Stereo- en hifi-radio! Het grote genieten van die nieuwe verworvenheden was van korte duur. Dankzij kabel en internet werd alles en iedereen hifi-stereo, waarmee we de verte niet zozeer terugwonnen, maar waarmee nu alles even nabij kwam. Maar dan hebben we het allang niet meer over de jaren zestig, meer over de eindeloosheid van de effecten van diezelfde jaren zestig. Die effecten gaan in heel veel gevallen over *media*, over technologische veranderingen en

vernieuwingen op communicatief vlak, kortom over stemmen, over de vermenigvuldiging en diversificatie van stemmen. In 1964 publiceerde Marshall MacLuhan zijn beroemde studie over de revolutionaire rol van het nieuwe medium televisie, *Understanding Media*, waarin hij de televisie ziet als het nieuwe, virtuele dorpsplein van de laatindustriële samenleving. Zeven jaar later tekent George Steiner in zijn *In Bluebeard's Castle* (1971) op hoezeer de klassieke Europese en 'intellectuele' of elitecultuur intussen is overwoekerd en in feite ook al vernietigd door een nieuw, universeel dialect, dat van de nieuwe popcultuur die in de vorm van dreunende beats uit transistorradio's het intellectuele leven en het rustig lezen van een boek op een bankje in de tuin van King's College in Cambridge onmogelijk heeft gemaakt.

De waanzinnige vermenigvuldiging van het aantal stemmen in de jaren zestig was met andere woorden ondenkbaar zonder de toename van het aantal media en de introductie van nieuwe media en nieuwe technologieën. Dat alles veranderde de toon, de nadruk en de kleur van de diverse stemmen, het veranderde de verhoudingen tussen verre en nabije geluiden, en ten slotte (en misschien is dit het belangrijkste) vermenigvuldigde het aantal stemmen. In de jaren zestig leek het soms of iedereen het woord voerde of kon voeren, of in ieder geval *had kunnen* voeren. Gezien die conditie verbaast het nog steeds hoeveel geluiden uit die tijd nog steeds zeer aanhoorbaar zijn. Het gaat vaak zelfs om unieke geluiden, die nog steeds een historische impact hebben en vruchteloos geïmiteerd worden.

2. Geluiden

Maar laten we niet denken dat al die nieuwe stemmen en geluiden alleen maar opklonken omdat er nieuwe media en nieuwe techno logieën beschikbaar kwamen. Historische vertekening achteraf maakt van toevallige gebeurtenissen of individuele mafheid ineens noodzakelijke ontwikkelingen en onvermijdelijke processen. Of an dersom dan: de mate van mafheid kan soms een heleboel noodza kelijkheid en onvermijdelijkheid tot gevolg hebben. In de lange en eindeloze jaren zestig hangen mafheid en onvermijdelijkheid direct samen. Ik heb het nu over HOGERE mafheid. In Nederland (maar ook elders) klonken nieuwe, ongehoorde en vaak ook uiterst maffe geluiden, van Provadja via Fantasio tot Paradiso. Van 'levende-objectenshow' tot 'total performance'. Enerzijds werden de meest alle daagse zaken heilig verklaard in de jaren zestig, anderzijds werd het

meest transcendentale en mystieke zonder veel omhaal opgenomen in het alledaagse bestaan - met de eeuwige joint als intermediair. Laten we vooral de bijzondere geluiden uit die tijd nog eens oproepen, misschien gepaard aan de kleuren en smaken die evenzeer gangbaar waren.

Allereerst was er het nieuwe geluid van de *spelende mens.* Cobra-kunstenaar, situationist en provo-avant-la-lettre Constant Nieuwenhuys ontwierp met zijn *New Babylon* begin jaren zestig een stad voor de spelende mens, een gigantische, complexe ruimtelijke machine, een stad in de vorm van een capsule die slechts één doel had: de mensen aan het spelen te brengen. De jaren zestig werden zodoende vermoedelijk het meest kinderlijke decennium ooit, volgens sommigen ook het kinderachtigste. En wie iets te lang naar de vele filmbeelden van de Summer of Love kijkt, of terugblikt op de ludieke verrichtingen van de Amsterdamse Kabouterpartij en haar Oranje Vrijstaat, of op een van de ontelbare *poetry performances van* de dichter van de liefde en de joint, Simon Vinkenoog, moet haast wel de indruk krijgen dat tussen 1966 en 1970 een stelletje infantielen het openbare leven in hun greep hadden. Kind, jongere, tiener, puber, adolescent, *twen* ook nog even: de samenleving van de late jaren zestig leek een speeltuin, maar als je even langer keek, dan viel toch op dat er vooral werd gespeeld door vroegoude, ietwat wereldwijze en zichzelf uiterst serieus nemende pubers, ja, de babyboomers, die toen al aan de macht roken, zij het dat die nog in termen van verbeelding werd gegoten, als een *Boodschap van een wijze kabouter* (provo Roel van Duyn over het utopische anarchisme van prins Kropotkin), of als de oprichting van de Karl Marx Universiteit (door studenten die het gebouw van - toen nog - de Katholieke Hogeschool Tilburg bezetten). Jong, speels en extreem serieus, het ging om een generatie die ‘al te vaak verontrust was geraakt door de toekomst’ (une jeunesse, que l'avenir inquiète trop souvent’), zoals het heette op een van die talloze affiches van de meirevolutie in Parijs in '68, die inmiddels zijn gecanoniseerd tot de officiële artistieke representatie van die paar weken dat ‘de verbeelding aan de macht’ was en ‘het strand onder het asfalt’ lag - de eindeloze jaren zestig gevangen in drie clichés.

Dit alles roept bij velen tegenwoordig ambivalente gevoelens op: enerzijds ergernis over de naïeve quasi-wereldwijsheid en de pretenties van kinderen die zich revolutionairen waanden en over de futiele, wereldvreemde doelen die zij zich stelden, van de totale vrije liefde tot de wereldvrede, en wel hier en nu, anderzijds echter ook

nostalgie naar een tijdperk waarin mensen geheel vanzelfsprekend en volkomen serieus over radicale veranderingen, en zelfs over revolutie en totale emancipatie spraken. Die ambivalentie is het gevolg van het feit dat wij nog steeds in de (eindeloze) jaren zestig leven, want de ‘echte’ jaren zestig waren niet veel meer dan het prille begin, het voorspel, de generale repetitie van een cultuurpolitieke wereldtournee die inmiddels eindeloos op herhaling is, de *neverending tour* van een levensgevoel dat wellicht voor het eerst in 1954 werd verwoord door Elvis Presley, die zijn begeleiders verzocht'to get real, real gone for a change, waarna volgens de mythe de rock'n-roll geboren werd, het startpunt van een onstuitbare stroom aan nieuwe, vrije, ongehoorde geluiden.

Maar zelfs *homo ludens* wordt volwassen. Dat wil zeggen: zelfs de eeuwige student krijgt eens genoeg van zijn uitgestelde bestaan. De pubers die hardnekkig bleven weigeren hun jaren zestig af te ronden, verdwenen naar de marges, raakten aan de drugs, verdwaalden in India of op een van die beroemde ‘endless trips’ naar gene zijde. De overigen beseften dat niet elk spel *just for fun* werd gespeeld. Ze roken aan de macht, het succes, de winst, enzovoorts. Studentenleider en revolutionair Rudi Dutschke kondigde het eind jaren zestig reeds aan: na de kortstondige machtsgreep van de verbeelding zal een lange en zware mars door de instituties nodig zijn om werkelijke veranderingen te realiseren. Het beeld van de ‘lange mars’ ontleende Dutschke natuurlijk aan de historische tocht van de Chinese communisten onder leiding van Mao door het vooroorlogse China, een tocht die niet direct, maar op de lange duur leidde tot de vestiging van het communisme in het land met verreweg de grootste bevolking ter wereld. Het maoïsme had toen voor velen, en zeker voor westerse jongeren, nog een goede naam, en het beroemde Rode Boekje van Mao, gevuld met revolutionaire tegeltjeswijsheden en filosofemen, inspireerde kritische leraren en leerlingen tot de uitgave van een heus ‘rood boekje voor scholieren’. Heel even leek het erop dat homo ludens overliep naar het rijk van de vijand, naar het totalitaire arbeidersparadijs aan de andere kant van het IJzeren Gordijn, waarmee spel toch echt onherroepelijk overging in serieuze (wereld)politiek, maar in de eindeloze jaren zestig van de jaren zeventig bleek het voor alles toch te gaan om een *nieuw spel:* het *spel* van de revolutie, de *act* van de voorhoede van een arbeidersbeweging, die in die vorm helemaal niet bleek te bestaan, maar die door overijverige studentenrevolutionairen simpelweg gewoon weer werd ingevoerd.

Nee, het echt nieuwe spel had niets meer te maken met eenrevolutietje; de lange mars van Dutschke drong door tot in het hart van de overheidsbureaucratieën, de speelse en rebelse babyboomers kregen allengs greep op de politieke, culturele en economische macht. Model voor de resultaten van die lange mars stond André van der Louw, halverwege de jaren zestig redacteur van het nieuwe cultblad van de hippe jongerentegencultuur, *Hitweek*, even daarna invloedrijke representant van 'Nieuw Links' in de Partij van de Arbeid, weer enkele jaren later voorzitter van die partij, in de jaren tachtig burgemeester van Rotterdam en ook nog even voorzitter van de KNVB. Kan een lange mars door de instituties beter worden geïllustreerd dan door de carrière van Van der Louw? Nee, maar wat zégt dit voorbeeld? Er zijn natuurlijk twee voor de hand liggende antwoorden op die vraag: de carrière van Van der Louw staat in het ene antwoord model voor het verraad van de rebelse babyboomers aan hun oorspronkelijke idealen, aan de droom van vrijheid, gelijkheid en solidariteit, aan de utopie van homo ludens. Het tweede antwoord is complexer en riskanter: Van der Louws carrière bewijst dat de gekte van de babyboomers inmiddels salonfähig is geworden en zelfs op het pluche van de macht terecht is gekomen.

3. Daden

Revoluties heten hun kinderen te verslinden, oorspronkelijke idealen verwateren allengs, de realiteit haalt de droom in, jongeren worden volwassen, en de absolute nummer één op het gebied van politieke tegeltjeswijsheden, 'wie nooit een steen heeft gegooid is niet jong geweest, wie na zijn dertigste nog steeds met stenen gooit is nooit volwassen geworden', was getekend door Hans Wiegel, de eeuwig jonge en altijd al vroegoude would-be leider van de Nederlandse liberalen, en 's lands belangrijkste vijand van al wat de jaren zestig ons hebben gebracht. Hans Wiegel was tien jaar lang gedwongen toeschouwer van de waanzin van de *sixties.* Tussen 1968 en 1978 moest hij machteloos toezien hoe ons land in rap tempo werd verkwanseld aan de homo ludens, aan de blowende medemens, aan de leden van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, aan de feministes van Dolle Mina, aan krakers in de bijstand, aan bijklussende ww'ers en WAO'ers, aan aanhangers van Bhagwan en Hare Krishna, aan belangenverenigingen voor pedofilie en sadomasochisme, aan Rooie Flikkers en radencommunisten, aan Stichting Release, de Gekkenbeweging en het Socialistisch Patiëntencollectief. Wiegel is als geen ander *ervaringsdeskundigevan* de jaren zestig,

juist ook omdat hij de jaren zestig wél meemaakte, maar niet als participant aan de vernieuwing, de nieuwe jongerencultuur, het studentenverzet, de democratiseringsdrang. Wiegel was op zijn twintigste al een regent, en als zodanig stelde hij toen reeds vast dat het níét goed was.

Hans Wiegel was een van de weinige Nederlanders die al vroeg inzagen dat het bij de ‘beweging van de jaren zestig’ (een ietwat misleidende term, aangezien het een wirwar van uiterst diverse bewegingen, clubjes en verbanden betrof) niet slechts ging om een verzameling wereldvreemde luchtfietsers, langharige softe menswetenschappers en radicale bevrijdingstheologen van het type Huub Oosterhuis. De jaren zestig beperkten zich allesbehalve tot beatmissen en verregende popfestivals, of tot totaalweigeraars en homeopaten. Wiegel begreep dat dat slechts de meest opvallende of spectaculaire uitwassen waren van een veel dieper liggende en verdergaande verandering, die voor alles bestond in of veroorzaakt werd door een enorme crisis van het traditionele *gezag* in ons land. Wiegel begreep dat niet de hippiebeweging maar de lange mars van Dutschke het eigenlijke probleem was: het succes van een geleidelijke maar onherroepelijke transformatie van de manier waarop macht en gezag in ons land (en ook in andere westerse naties) werden uitgeoefend en gelegitimeerd. Hij begreep ook dat de regering-Den Uyl (1973-1977) het belangrijkste bewijs van en symbool voor die diepgaande verandering was. Met deze regering was een nieuw type politici aan de macht gekomen: radicale christenen die een nieuwe partij hadden opgericht (de PPR), linkse katholieken en protestanten die nog net niet uit hun partijen waren weggelopen (Lubbers, toen minister van Economische Zaken, schijnt lang met die gedachte te hebben gespeeld, en Van Agt werd minister van justitie als ‘progressieve katholiek’), plus de kampioenen van de naoorlogse verzorgingsstaat, de PvdA, die dankzij Nieuw-Links hadden gebroken met de al te paternalistische traditie van Drees, en de bestuurlijke vernieuwers en linkse liberalen van D'66 onder aanvoering van de bohémien en Bourgondiër Hans van Mierlo. Het gezag werd plotseling uitgeoefend door een stelletje grootstedelijke journalisten (Den Uyl, Van Mierlo), linksige christenen (De Gaay Fortman, Lubbers) en moralistische socialisten (Van Dam). Maar opvallender dan het linkse moralisme (en Den Uyl en Van Dam konden een toon aanslaan die Jesaja niet had misstaan) was het opvallend gebrek aan de traditionele parafernalia van de macht bij deze nieuwe machthebbers. Het waren morsige, slordige types, die hun

vakanties op de camping doorbrachten (Den Uyl), in spijkerbroek rondliepen (Jan - in gelul kun je niet wonen - Schaefer) of de halve dag in hoofdstedelijke kroegen verkeerden (Van Mierlo). Hedonisme en anti-autoritair individualisme domineerden het politieke klimaat van de 'lange jaren zestig' en legden de basis voor een nieuw maatschappijtype en een nieuwe stijl van leven, die in politieke zin voor het eerst zichtbaar werden in het tijdperk-Den Uyl. In dat tijdperk ging het én om 'leuke dingen voor linkse mensen' (een wat flauwe en misleidende karakterisering van de toenmalige PvdA-politiek), en die dingen betroffen zowel het recht op een eigen auto voor iedere arbeider als de solidariteit met slachtoffers van repressie en uitbuiting (Angola, Chili, Zuid-Afrika), én om de realisatie van een democratie die was gestoeld op actieve participatie van de burgers ('inspraak' was hét politieke modewoord van de lange jaren zestig). In zekere zin vertegenwoordigde de regering-Den Uyl de winwinformule van de rebellie en de 'tegencultuur' van de jaren zestig: én meer hedonisme en lol, én meer solidariteit en participatie. Anders gezegd: meer welvarende en vrolijke burgers én meer solidaire en betrokken burgers. Simon Vinkenoog moet in die periode een gelukkig mens zijn geweest.

4. Resultaten (The dream is over)

De jaren zestig bleken een succesformule, maar het succes keerde zich uiteindelijk tegen zichzelf. Hans Wiegel kreeg geen gelijk, maar wel zijn 'fifteen minutes of fame' (dixit Andy Warhol) in de vorm van de schitterende foto van Van Agt en Wiegel samen in een Haags restaurant na de mislukte formatie van een tweede kabinet-Den Uyl, samenzwerend onder het diffuse licht van een schemerlamp, werkend aan wat Van Agt een 'ethisch reveil' zou noemen, maar wat voor Wiegel vooral een herstel van het traditionele gezag betekende. Geen van beide werd verwerkelijkt, de anti-abortuskampioen Van Agt heeft de nieuwe abortuswetgeving niet kunnen keren, en de regent Wiegel werd al snel ingeruild voor de 'je bent jong en je wilt wat' - hedonist Nijpels, die op zijn beurt weer werd ingeruild voor de flitskapitalist Bolkestein, die als geen ander wars was van klassiek regentendom. Intussen is Hans Wiegel verworden tot de Hadjememaar van de Haagse politiek. Kortom: de jaren zestig hebben gewonnen, het regentendom heeft definitief plaatsgemaakt voor een participatieve democratie, het calvinisme is ingeruild voor een vrolijk hedonisme, de stijve elitecultuur is vervangen door een veelkleurige massacultuur, de grijstinten van de Wederopbouw zijn al-

lengs overgegaan in de felle kleuren van de welvaartsmaatschappij, en burgers zijn geen onderdanen meer, maar zelfbewuste cliënten, consumenten en werknemers, met de nadruk op *nemers.* Wij krijgen geen werk, wij nemen het. De droom van de jaren zestig is waargemaakt.

Zo zou het kunnen zijn. In sommige opzichten is het ook zo. Toch overheerst het gevoel dat er iets niet klopt. Beter: er heersen zeer verschillende gevoelens, en ze bevinden zich op de verkeerde plekken. Degenen die de droom zelf nog serieus nemen, menen dat het allemaal faliekant mislukt is. De vijanden van de sixties, zoals Hans Wiegel, menen dat de utopie in feite gerealiseerd is en zo snel mogelijk tenietgedaan moet worden. De sceptici, die wel wat zagen in de droom maar er ook de overdreven kanten van zagen, zitten met de handen in het haar: de droom is gerealiseerd, maar hij pakt uit als een halve nachtmerrie. Welnu, dat loopt allemaal uit op een levensgroot dilemma. Dat dilemma heeft alles te maken met het gegeven dat aan de jaren zestig nooit een duidelijk einde is gekomen. Ze zijn inderdaad eindeloos gebleken, in de zin dat ze een historische cesuur hebben aangebracht die intussen als onoverkomelijk wordt ervaren, of, door de meest fervente tegenstanders van het ‘jarenzestig-gevoel’, als iets dat alleen met de meest grove middelen weer ongedaan kan worden gemaakt. Die cesuur laat zich misschien het beste illustreren met behulp van de overgang van zwart-wit- naar kleurentelevisie, een overgang die zich geleidelijk vanaf het einde van de jaren zestig voltrok en net als het kabinet-Den Uyl in de loop van de jaren zeventig werd voltooid. Kees Schuyt en Ed Taverne gaven hun historische studie van de lange jaren vijftig (die in hun opvatting in vele opzichten tot in de vroege jaren zeventig doorliepen, tot Den Uyl zo'n beetje) de titel *1950. Welvaart in zwart-wit*[2] mee. En inderdaad: alles wat in de jaren zestig nog verwees naar het voorafgaande decennium was zwart-wit getint, terwijl al wat de jaren zestig zouden maken tot het eindeloze decennium waarin wij nog steeds le-ven, veelkleurig was geworden. Het is de overgang van de (nog) calvinistische soberheid en de (nog) abstracte en gestandaardiseerde realiteit van de Wederopbouw als een *collectieve* opgave, die door de *massa's* van het Nederlandse volk werd voltrokken, naar de duizend bloeiende bloemen van de welvaartsstaat en de consumptiemaatschappij die daarvan in de loop van de jaren zestig het resultaat bleken te zijn. Dat resultaat werd niet verbeeld in het karige en nivellerende zwart-wit, maar in het individualiserende en differentiërende licht van het complete kleurenspectrum. Dit zou allemaal volko-

men onproblematisch zijn wanneer we vervolgens simpelweg konden vaststellen dat het individu en het principe van de differentie het gewonnen hadden van de massa en het principe van de collectiviteit, dat kortom het aloude denken in termen van een strijd tussen Arbeid en Kapitaal, of tussen twee grote systemen of ideologieën met universele aanspraken, simpelweg en op succesvolle en aangename wijze was vervangen door het denken in termen van pluralisme, differentie, individualiteit en particulariteit: ieder zijn of haar eigen stijl, leefwijze en identiteit, en dat alles op voorhand inwisselbaar en tegen redelijke prijs te recyclen.

Helaas: de jaren zestig zijn inmiddels zeker onherroepelijk, maar dat wil niet zeggen dat ze een geheide succesformule vertegenwoordigen. Of preciezer: het meest spectaculaire succesnummer van de sixties, de geboorte van het *individu* als het veelkleurige, zelfvoldane, zich autonoom voelende, flexibele, sensibele, communicatieve en uiterst assertieve (allemaal adjectieven die in de jaren zestig en zeventig carrière maakten) wezen dat voortdurend op zoek is naar zelfontplooiing, win-winsituaties en *opportunities*, en dat zich al naar gelang kan opstellen als consument, cliënt, patiënt, werkgever, werknemer, burger, ouder, kind of partner (en als het nodig is meerdere rollen tegelijkertijd kan hebben), dat individu blijkt een probleem te hebben. Een serieus maar ook nogal ongrijpbaar probleem.

Toen halverwege de jaren negentig duizenden mensen protesteerden tegen het zogeheten ‘zinloos geweld’ dat slachtoffers had gemaakt als Joes Kloppenburg en Meindert Tjoelker, die zich als bezorgde burgers hadden aanbemoeid tegen dronken wangedrag in uitgaanscentra en vervolgens werden doodgeschopt door de bezopen ‘daders’, zagen Hans Wiegel en kardinaal Simonis hun kans. Wiegel wees erop dat dit zinloze geweld tegen fatsoenlijke burgers bewees dat de ‘verworvenheden’ en veranderingen van de jaren zestig te ver waren doorgeschoten. Respect voor medeburgers was verdwenen, fatsoen had plaatsgemaakt voor een radicaal hedonisme, voor extreem egocentrisch gedrag in de openbare ruimte, voor een compleet gebrek aan ontzag voor gezagsdragers en voor de postmoderne variant op Bromsnor, de agent met het paardenstaartje die op een mountainbike door de stad cruist. Wiegel gaf de morele paniek omtrent zinloos geweld kortom een richting, een adres, om zo te zeggen. Dat waren de jaren zestig, waar we de wortels van de verloedering terugvinden in de vrije seks, de drugs, de rock-'n-roll, de rebellie tegen het burgerlijke gezin (de *vaderloze maatschappij* was

slechts één commune verwijderd van haar definitieve realisatie, alleen moest Anja Meulenbelt *De schaamte voorbij* nog schrijven...), het geflirt met mystiek en irrationaliteit, en het weeïge en utopische gelijkheidssyndroom dat elke sociale discipline en prestatiegerichtheid leek te ondermijnen. Als liberaal, zij het een uiterst conservatieve, kon Wiegel het individualisme moeilijk de schuld geven van deze situatie, en gooide hij het vooral op het doorgeslagen hedonisme, de 'pretcultuur' die in het directe verlengde zou liggen van de 'fun' van de sixties. Kardinaal Simonis kon hier als katholiek nog een stap verder zetten. En inderdaad slaagde hij erin om de 'bandeloosheid' die werd geassocieerd met het zinloze geweld te koppelen aan geheel andere kwesties, die van abortus en euthanasie. In dezelfde periode dat het zinloos geweld voorpaginanieuws was, was ook de euthanasiewetgeving in ons land inzet van verhitte debatten, maar wat in de ogen van Simonis erger was: euthanasie was intussen min of meer gelegaliseerd. Het 'min of meer' refereert aan een andere politieke en culturele praktijk die algemeen wordt verbonden met de jaren zestig: het *gedogen.* Euthanasie zoals de meest fervente voorstanders het wensen is in Nederland niet mogelijk, maar wel een variant die is gestoeld op een complexe reeks afwegingen, waarin uiteenlopende oordelen (medisch, ethisch, persoonlijk, familiaal, en dergelijke) gewogen moeten worden. In essentie zocht en vond de Nederlandse euthanasiewetgeving een zekere verzoening tussen het radicale individualisme, dat het absolute recht van de enkeling op een zelfgekozen dood verdedigt, en een meer in collectieve verbanden en moraal ingebedde praktijk, waarin de individuele keuze tot op zekere hoogte afhankelijk wordt gemaakt van of gerelateerd aan een collectieve oordeelsvorming, waarin artsen (deskundigen) en familie (verwanten) beiden een rol spelen. Voor Simonis zag het er allemaal heel anders uit: euthanasie was de zoveelste trede op de trap die ons allen omlaag voert naar hel en verdoemenis, abortus was een eerdere trede, en zinloos geweld is er weer eentje. Een mooie sequentie, die haar beginpunt vindt in de introductie van de anticonceptiepil en de 'seks voor het huwelijk', die in de jaren zestig in de plaats kwamen van het 'voor het zingen de kerk uit'. Helaas voor Simonis gingen de meeste katholieken tussen 1960 en nu zowel voor als na het zingen de kerk uit, ze gingen sowieso de kerk uit.

Hier blijkt ineens hoezeer de jaren zestig allengs zijn opgenomen in een nieuwe variant van de klassieke dominotheorie: als er één steentje valt, volgen alle andere automatisch. In deze versie: geef ze

één vinger, enzovoorts. De twee meest opvallende effecten van de jaren zestig, de individualisering én de informalisering van het openbare leven, worden in elkaars verlengde gelegd en eenduidig begrepen als één ontwikkeling, die zich niet anders laat begrijpen dan als een vorm van desintegratie, zo niet verloedering van de samenleving. Een gevoel van ‘het moest wel zo lopen’ begint te overheersen: dat de anarchistische redacteuren Peter Muller en Willem de Ridder van het jongerenblad *Hitweek* uit de late jaren zestig later het seksblad *Candy* lanceerden, mag als bewijs dienen voor de bewering dat het ranzige televisieprogramma *Seks voor de Buch* van enkele jaren terug een ‘typisch jarenzestigproduct’ is. Dat middelbare scholieren tegenwoordig gewapenderhand het schoolplein betreden (Erica Terpstra heeft het zelf gezien!) mag ook gelden als bewijs voor de lange historische arm van diezelfde jaren zestig. De ‘alleenstaande vandaal’ die Kees van Kooten ooit personifieerde in het Simplisties-Verbond-programma van ‘Koot en Bie’, gekleed in de pitbullsmoking die als geen ander kledingstuk de informalisering, of de versmelting van privé-leven en openbare sfeer vertegenwoordigt, slaat zo een brug tussen de opstandigheid en emancipatiedrang van de sixties en de ongerichte en ‘zinloze’ gewelddadigheid van scholieren, voetbalhooligans en bierdrinkende housefans in de jaren negentig. Volgens deze versie van het geschiedverhaal leven we in wezen in een uitgeklede variant van de jaren zestig: de idealen en de grote verhalen zijn we onderweg kwijtgeraakt, de houding van de rebelse, onverantwoordelijke en vooral onvolwassen babyboomer is daarentegen gemeengoed geworden. De jaren zestig als een vorm van ‘eeuwigdurende bijstand’, om de naam te lenen van een anarchistisch fanfareorkest uit de jaren tachtig, dat de droom van de emancipatie had aangepast aan de realiteit van de economische crisis en de groeiende werkloosheid: de bijstandstrekker als maatschappelijk ideaal.

Dat alles nu mondde rond de millenniumwende uit in een nieuwe communis opinio onder de vaderlandse opiniemakers, die de haat jegens de jaren zestig zoals die werd verwoord door Wiegel en Simonis een zekere algemeengeldigheid verleende. Van alle kanten doken de spijtoptanten van '68 op, de babyboomers die intussen toch echt oud waren geworden, en nu hun eigen kinderen zagen opgroeien in de puinhoop die zij van hun Nederland hadden gemaakt. Herman Vuijsje zag zijn dagelijkse leefomgeving verloederen en in de greep raken van de seks, drugs en rock-'n-roll, Paul Scheffer stelde dat jaren van gedogen en de ogen sluiten voor de werkelijkheid van Nederland een multiculturele tijdbom hadden gemaakt: de

hersenloze en vooral onverantwoordelijke en naïeve houding van progressieve erfgenamen van de revolutie van '68 liet overal duizend multiculturele bloemen bloeien, terwijl in werkelijkheid overal de ‘kut-Marokkaantjes’ oprukten. Gabriël van den Brink zag ook een direct verband tussen de versoepeling en informalisering van de omgangsvormen sinds de jaren zestig en de opkomst van onveiligheidsgevoelens en het ‘zinloze geweld’ van de laatste jaren, en Jaffe Vink, hoofdredacteur van de Letter & Geest-bijlage van dagblad *Trouw*, publiceerde zelfs een ‘brief aan zijn dochter’ over de totale verloedering waaraan ons land was overgeleverd dankzij de lankmoedige en al te liberale (gedogende) houding van zijn politieke en culturele elite jegens de nieuwe, allochtone minderhedenculturen, die in werkelijkheid niet minder dan een bedreiging van onze beschaving vertegenwoordigen! Vuijsje, Scheffer, Van den Brink en Vink zijn behalve babyboomers alle vier ook gepokt en gemazeld in de traditie van de typische tegencultuur van de jaren zestig - geen Wiegel of Simonis is hier aan het woord. Had Wiegel dan toch het historische gelijk aan zijn zijde, en zijn de ‘stenengooiers’ van toen nu bedaagde kampioenen van het zoveelste beschavingsoffensief geworden, oudere heren die simpeltjes vervallen tot de ‘moral panic’ die vrijwel alle generaties van ouders en ouderen tussen 1900 en heden beving bij de aanblik van hun opgroeiende kinderen? Moesten de jaren zestig gesmoord worden in de paradoxale bliksemcarrière van babyboomer Pim Fortuyn, die de matriarchale geborgenheid van de jaren vijftig propageerde zonder afstand te willen doen van de dark rooms waar je zonder problemen de multiculturele samenleving kon beleven als een *one-night stand* met een islamitisch schandknaapje? Was Fortuyn eigenlijk niet de grootste kampioen van de jaren zestig die we ons konden wensen? Een intelligente dandy, een superindividu, een man die nergens echt thuishoorde en alle conventies met de middelen van de camp doorbrak, een irritante uitvergroting van de droom van de babyboomers, de man die Vuijsje, Scheffer, Van den Brink en Vink eigenlijk hadden willen zijn? Vuijsje had last van junkies, Scheffer van onaangepaste minderheden, Van den Brink van zinloos geweld, Vink van de islam, en Fortuyn had last van dat alles én had ook het antwoord. En dat antwoord was een paradox: geborgenheid en gemeenschapszin enerzijds (de kindertijd van de rebel, de jaren vijftig) en individualisme en ongebondenheid anderzijds (de heftige adolescente jaren van de rebel, de sixties). Fortuyn is erin geslaagd om van de min of meer volwassen besognes van babyboomers Vuijsje, Scheffer, Van den Brink en Vink een typisch adolescent project te maken, iets waarin

kindertijd (afhankelijkheid) en puberteit (onafhankelijkheid) keer op keer op abstracte wijze tegen elkaar worden uitgespeeld, in dit geval de jaren vijftig en zestig, als instanties van het goede en onvermijdelijke (de jaren vijftig) en van het mooie en mogelijke (de jaren zestig), om beide vervolgens als in een mooie jongensdroom toch te verzoenen - een verzoening die natuurlijk alleen verwerkelijkt kon worden door het jochie zelf, door Pim de premier die als een mengelmoes van een schalkse Dik Trom en een zelfbewuste provo de taak van Hansje Brinkers om de Hollandse dijken te dichten op zijn Historische schouders zou gaan torsen. De droom van Fortuyn was van korte duur, en hij was dat ook geweest als de protagonist zelf in leven was gebleven en wellicht in de regering was beland of zelfs premier was geworden. Fortuyns droom bestond er namelijk in de jaren zestig te redden door ze ongedaan te maken. In al zijn onmogelijkheid en ook paradoxaliteit verwoordde die droom echter wel degelijk een veel breder gedeeld gevoel, en precies daarin was de betekenis van Fortuyn gelegen: niet in zijn soms warrige en uiterst inconsistente ideeën, maar in het contact dat hij wist te maken met moeilijk te verwoorden, lastig articuleerbare emoties en opvattingen over de ‘nationale conditie’. In vele opzichten was Fortuyn de laatste der ‘zestigers’, een speelse, paradoxale, campy en tegelijk al te serieuze adolescent met soms mystieke pretenties. Maar inderdaad wel ‘de laatste’: anders dan de bloemenkinderen, provo's en hippies, en de studentenrebellen in de echte jaren zestig, was het wereldbeeld van deze ouder geworden babyboomer vervuld van ressentiment en cynisme. Met Fortuyn is althans een deel van de eindeloze jaren zestig begraven. De paradox blijft intussen bestaan.

5. De jaren zestig: palimpsest en paradox

De veelheid aan stemmen uit de jaren zestig wordt inmiddels overstemd door de stroom aan commentaren op diezelfde periode. Allengs zijn de sixties uitgegroeid tot een palimpsest, een blad dat keer op keer opnieuw beschreven en overgeschreven wordt, waarbij de oudere teksten steeds duidelijker als vlekken en resten de nieuwere storen en soms zelfs overwoekeren. De jaren zestig zijn onderworpen aan een haast talmoedische interpretatiedrang: net als de heilige schriften van het jodendom door een eeuwen durende exegese en interpretatie enerzijds totaal overwoekerd zijn geraakt, maar anderzijds juist daardoor hun dringende karakter en actualiteit hebben behouden, zo zijn ook de jaren zestig verloren gegaan in de overdaad aan opinies en interpretaties waaraan ze zijn onderworpen,

maar tegelijkertijd des te meer behouden, zo niet gecanoniseerd en heilig verklaard.

Voor de protagonisten zelf is er echter nauwelijks sprake van een dergelijke canonisering. De rebellen van toen hebben over het algemeen afscheid van ‘hun’ jaren zestig genomen. Een voorzitter van de KNVB als Van der Louw wilde vermoedelijk liever niet herinnerd worden aan zijn ‘naïeve’ periode als redacteur van *Hitweek*, zo lijkt het. Wel natuurlijk aan de heroïsche dimensies (ik was erbij!), maar liever niet aan de inhoudelijke aspecten (vrije liefde, wereldvrede en duizend bloemen: wat moet je daarmee in de eredivisie van het Hollandse voetbal?). Maar ook de mislukkelingen, de misfits van de Summer of Love, zullen weinig behoefte hebben aan hun verleden te worden herinnerd. De blowende bijstandstrekker in de coffeeshop wil sowieso welke geschiedenis dan ook vergeten, en alleen hier en nu leven. Dat is al lullig genoeg. Toch is nu juist hij het bewijs van de haast wereldhistorische betekenis en impact van diezelfde sixties. Wie de jaren zestig wil beoordelen aan de hand van het succesverhaal van de oude helden, die de lange mars door de instituties wisten te verzilveren met belangrijke posities in politiek, economie of wetenschap, de André van der Louws of de Joschka Fischers met andere woorden, komt algauw bedrogen uit: hoe makkelijk is het immers beide heren (en al die andere rebellen van toen) te wijzen op de gigantische kloof die gaapt tussen hun aanvankelijke idealisme en radicalisme en hun huidige machtspositie, die haast noodzakelijk is gestoeld op compromissen en concessies? Nee, de waarde of betekenis van een grootse historische gebeurtenis, een revolutie of massale rebellie of opstand tegen de ‘heersende macht’ of de ‘status-quo’ ontleen je niet aan het antwoord op de vraag of de doelstellingen van de opstandelingen zelf al dan niet zijn verwerkelijkt, maar aan het al dan niet aanwezige enthousiasme van het publiek, van de passief toekijkende omstanders van de omwenteling. Dat was het criterium dat de filosoof Immanuel Kant introduceerde om de grote revolutie waarvan hij zelf toeschouwer was, de Franse revolutie van 1789, achteraf te kunnen beoordelen. Niet de vraag of Danton dan wel Robespierre succesvol was geweest, maar de vraag of het ‘toekijkende’ Franse publiek voldoende enthousiasme toonde voor het hele gebeuren, was in de ogen van Kant beslissend voor een oordeel over de betekenis van die revolutie. Dat enthousiasme diende bovendien bevestigd te worden in de postrevolutionaire jaren, wat doorgaans ook antirevolutionaire jaren zijn. Kant meende al heel snel te kunnen vaststellen dat het wat dat aangaat met de Fran-

se Revolutie wel goed zou aflopen. Hij heeft gelijk gekregen.

Ik denk dat ook ik gelijk ga krijgen in mijn oordeel over de betekenis van de rebellie van de jaren zestig. Ze zal onomkeerbaar blijken te zijn, ook al is ze al bij voorbaat minder spectaculair dan die grote Franse revolutie, die inmiddels staat voor dat wat wij *moderniteit* noemen, en dat is geen wereldhistorische kattenpis. Als allerjongste telg van de babyboomgeneratie (ik ben van 1954, zo'n beetje het laatste officiële babyboomjaar) ben ik veeleer de toeschouwer die Kant voor ogen had, dan de actieve voltrekker van de sixties-rebellie. Ik nam actief deel aan een van de ongetwijfeld vele travesties van de mei-'68-revolte in Parijs, toen ik in 1970 met enkele tientallen medescholieren in het Brabantse dorp Boxmeer meeliep in een protestmars tegen de schoolleiding - een gebeurtenis die bij de lokale middenstand eerder carnavaleske gevoelens opriep dan angst of weerzin: goh, er gebeurt eindelijk eens iets in dit dooie dorp! Zoiets voelden ‘wij rebellen’ vermoedelijk ook. Er gebeurde tenminste iets, het waarom deed er niet echt toe, en ik kan me dan ook niet meer herinneren wat de aanleiding voor deze protestmars vormde. Enfin, we waren dus eigenlijk toeschouwers, verwikkeld in een soort karaoke van de revolutie. We waren zo tevens de leveranciers van de eerste laag die over de oorspronkelijke tekst van de rebellie gelegd werd, het begin van de palimpsest. Maar tegelijk waren wij scholieren te Boxmeer meer dan de grote helden van de Parijse meirevolte de werkelijke helden van de jaren zestig: om óns ging die revolte immers. Wij waren de ‘gewone mensen’, wij waren de ‘achterblijvers’, de ‘passieve toeschouwers’ van het ‘werelddrama’. Aan ons zou straks het woord zijn.

6. Epiloog

Een van de meest karakteristieke producten van de jaren zestig was het Simplisties Verbond van Van Kooten en De Bie. Het programma was een mengelmoes van ironie, speelsheid, satire en ernst. De woede-uitbarstingen van de vele typetjes die De Bie speelde (van de gepensioneerde leraar Duits tot de kluizenaar Walter de Rochebrune, die vanuit zijn hutje in de tuin van zijn moeder een direct lijntje had met de oude Drees!) hadden meestal betrekking op kwesties die voor het eerst in de jaren zestig aan de orde gesteld waren óf op de ‘verloedering’ die erop volgde. De mix van speelsheid en ernst was typisch ‘sixties’, maar de onrust die er tegelijkertijd uit sprak betrof ook de gevolgen of resultaten van de heftige droomarbeid van die-

zelfde jaren zestig. Van Kooten en De Bie waren volwassen geworden babyboomers (voorzover dat mogelijk is), die in de jaren zeventig de rekening trachtten op te maken van de maalstroom aan schijnbare en reële veranderingen die vanaf ongeveer 1966 in gang gezet waren, en tegelijk was hun programma zelf de expressie van die veranderingen. Summum van het sixties-gevoel was Van Kootens creatie Koos Koets, de lichtelijk verlopen langharige blower in eeuwigdurende bijstand, die jaren na de grote rebellie zijn inmiddels uitgekauwde visioentjes en belegen ideologietjes bleef rondstrooien in een steeds kleiner wordende cirkel van aanhangers, die eigenlijk alleen bestond uit de half tandeloze en ietwat goedgelovige vriend die door De Bie werd vertolkt. Koos Koets mag gerekend worden tot een van de beste creaties van Koot en Bie, en hij was ook zeer geliefd bij het publiek van het Simplisties Verbond. Koets vertegenwoordigde de alledaagse werkelijkheid én de verloren dromen van het sixties-gevoel tien jaar na dato. De jaren zestig als déjà vu, maar ook als ongemakkelijke erfenis, als iets dat knaagt aan het heden. Koos Koets was een eenzame overlever (maar er waren er velen zoals hij, en Ruigoord werd uiteindelijk hun reservaat). Zijn eenzaamheid bevestigt ten dele de houding van hedendaagse essayisten en cultuurcritici als Vuijsje, Scheffer, Van den Brink en Vink, die vooral het gevoel vertolken dat de winst van het individualisme en het hedonisme van de jaren zestig zo langzamerhand niet meer opweegt tegen het verlies aan gemeenschapsgevoel, solidariteit of (wat minder sixties) burgerzin. Het is alleen een beetje vreemd om dat de jaren zestig of de protagonisten van veranderingen in die periode te verwijten: zij wilden meer individuele vrijheid én meer solidariteit of vredelievendheid. Toen al wisten velen dat dat wel erg veel gevraagd was. Het ideaal werd er daarom niet minder aantrekkelijk of aangenaam om. Nog steeds blijkt hoe aantrekkelijk het ideaal van individualiteit en autonomie is, getuige de vele literaire en muzikale evocaties van vrijheid en individualiteit uit de niet-westerse wereld. Daarom is het uiteindelijk nogal kortzichtig van critici als Vuijsje, Van den Brink en anderen om de individualisering zelf aan te wijzen als oorzaak van de verloedering die her en der wordt gesignaleerd én toegeschreven aan de valse dromen van de jaren zestig. Het zou typisch ‘sixties’ zijn, en ik verklaar me hierbij graag typisch sixties, om de nieuwe verworvenheid van meer individuele vrijheid en meer hedonisme te koppelen aan het ideaal van nieuwe vormen van gemeenschap, collectiviteit of solidariteit, en te onderzoeken hoe een dergelijke verbinding tot stand gebracht kan worden. Dat in plaats stellen van de nu gangbare houding om de nieuw verworven

vrijheden en de nieuwe pretcultuur verantwoordelijk te stellen voor een overigens uiterst twijfelachtige ‘verloedering’ van de samenleving... dat zou het bewijs kunnen zijn dat de jaren zestig inderdaad de doorbraak of breuk met het verleden waren die de vele rebellen toen dachten te voltrekken. Ik ben geen pathologische optimist (ik was toeschouwer, geen deelnemer aan de psychedelische revolutie!), ik heb vele Koos Koetsen gekend in mijn leven, vele vormen van jarenzestigtravestie beleefd. Het behoort echter tot de kenmerkende verworvenheden van een échte revolte of rebellie, dat zij zelfs in weerwil van de meest doorslaggevende feiten die het tegendeel bewijzen, toch inspirerend blijft, toch nieuwe pogingen tot verandering genereert, toch blijft prikkelen tot experiment en verzet, en tot wat de belangrijkste verworvenheid van de jaren zestig mag blijven heten: *spel.*

Eindnoten:

1. ‘De eindeloze jaren zestig’ is de titel van een historische studie naar de cultuurpolitieke betekenis van de jaren zestig door de helaas jong gestorven historicus Hans Righart (1954-2001), waarin hij, net als ik een iets te jonge babyboomer om heel actief deelgenomen te kunnen hebben aan de rebellie en woelingen van de jaren zestig, aannemelijk maakt dat die rebellie zelf een soort gevoel van boventijdelijkheid met zich meebracht, inderdaad een subjectief besef van eindeloosheid, maar dat bovendien de gevolgen van de veranderingen uit de jaren zestig min of meer *definitief*, in zekere zin dus *eindeloos*, irreversibel zijn gebleken.
2. Schuyt, Kees & Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit.* Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.

Sjoerd de Jong
Roest in de goudmijn

Als iemand me halverwege de jaren zeventig had onthuld dat ik deel uitmaakte van een ‘verloren generatie’, zou ik hem schaapachtig hebben aangekeken, een hap van mijn tosti hebben genomen en mijn schouders hebben opgehaald. Daarna had ik het hippiemeisje achter de tap van het jeugdhonk gevraagd de plaat om te draaien, en het gesprek hervat over de wonderbaarlijke comeback van Steve Miller.

Het leek er toen namelijk nog net even op dat de plek en de formule waren gevonden - de babyboom had Nederland opgestuwd naar ongekende hoogten van welvaart en welzijn, sociale mobiliteit en politiek activisme. Er leek een gestage triomf van de jeugdige, toekomstgerichte wil op komst die op elk openlucht-popconcert, van Kralingen tot het Haagse Zuiderpark, werd bevestigd.

Toch had de ontnuchtering toen al toegeslagen. De oudere broers en zussen die in de hoogste klassen van de middelbare school de straat op gingen om in hun legerjassen en soldatenkistjes te demonstreren voor de vrede, bleken vooral de voorhoede van hun eigen emancipatie. In de jaren daarna nestelden ze zich comfortabel op de open plekken in het bos die de gevestigde orde hen, met een strategisch oog op de bestuurlijke cohesie van het land, had laten uithakken. De babyboomers deden wat van hen werd verwacht: na een gestage klimtocht in steeds hogere bomen bereikten ze het bladerdak, waarna ze de ladder achter zich optrokken. De kinderen van de jaren zestig hadden gewonnen, die van de jaren zeventig bleven sip achter, al hadden ze zelf nog niet goed door welke dreun hun daarna, met de economische crisis van de vroege jaren tachtig, te wachten stond. Te links voor het leger, maar te rechts voor de barricades. Te jong voor de Stones, te oud voor punk.

De jaren zeventig hebben een rauwe deal gekregen in de generationele piskijkerij van wonderdokters in kranten, tijdschriften en op

televisie. Het flagellantengedrag van linkse wereldverbeteraars van een cohort eerder (de Maagdenhuis-generatie), die al tijdens het decennium klaagden over de ‘matheid’ van de *seventies,* is dertig jaar later overgenomen door rechtse koorknapen die het tijdperk verantwoordelijk stellen voor de uitvretersmentaliteit die er sindsdien over Nederland vaardig is geworden. Van beide kanten van het politieke spectrum zijn de jaren zeventig nu dus gebombardeerd tot duurbetaald doetje onder de decennia, een Breugheliaanse zwelgpartij in vaten vol Niets die de noeste ruggengraat van de Nederlandse samenleving heeft gebroken, of, meer toepasselijk, van rubber heeft laten worden.

Het is een lot dat kenmerkend mag heten voor de jaren zeventig: altijd klem tussen twee vuren, nooit op eigen benen. Maar daarover later meer.

Het voortouw in *seventies-bashing* werd meesterlijk genomen door *Haagse* Post-journalist John lansen van Galen, die in 1979 een van de eerste themanummers van het tijdgeestgevoelige tijdschrift vulde met stukken over het ‘ik-tijdperk’. De term was geleend van Tom Wolfe, die in *The Me Decade op* zijn eigen statusgevoelige en vileine manier de therapeutisering beschreef van een generatie die zich kort tevoren nog niets minder ten doel had gesteld dan het scheppen van een betere wereld. De afdaling van de barricades was zo hard gegaan, dat men in de eigen navel was beland: per slot van rekening ook een opstapje naar het centrum van de wereld. Emoties en ‘relaties’ werden belangrijker dan klassenstrijd en revolutie.

Wolfe beschreef het allemaal sardonisch en afstandelijk, zonder een spatje tranen, *free-base coke* of lichaamssappen op zijn eigen hagelwitte pak te krijgen. Maar lansen van Galen pakte het, zoals gebruikelijk in de Nederlandse journalistiek van de jaren zeventig, gereformeerder aan, dat wil zeggen: bloedserieus. De toon van zijn reportages en interviews, over het feminisme, zelfontplooiing, therapieën en boerderijcommunes, was eerder bezorgd dan verwonderd: waar waren alle idealen opeens gebleven? Het themanummer was voorzien van een gedicht van Remco Campert over de jaren zeventig: ‘Rare jaren, deze jaren, / niets komisch, veel mislukt, rollende stenen zonder mos.’

De diagnose die toen door links werd gesteld - de jaren zeventig als vermoeide jaren van een revolutie die buiten adem is geraakt - is inmiddels lang vergeten. De rechtse kritiek op de slappe verzorgingsstaat en de mislukte multiculturele samenleving, die tezamen de politieke correctheid van 2003 vormen, ziet in de jaren zeventig juist de contouren van een, helaas, geslaagde revolutie. Het decen-

nium markeerde volgens deze kritiek de perfide overgang van dynamische jaren van wederopbouw en sociaal-economische modernisering van Nederland naar een periode van decadente vervetting en indolentie die pas vandaag de dag op haar einde loopt. De oerknal voor alle onheil dat het vaderland de afgelopen jaren is overkomen, zijn niet langer de luidruchtige en ludieke jaren zestig, maar de tien jaar daarna. De jaren zeventig zijn in de publieke opinievorming het kristallisatiepunt geworden van decadentie en verval, met andere woorden de nikker onder de tijdperken, om John Lennon te parafraseren.

Maar de overeenkomst tussen beide diagnoses is het beeld van een tijdvak dat wordt getypeerd door ideologische en negatieve kwalificaties. Aan de ene kant zijn dat, vanuit het linkse perspectief, stagnerende revolutie en doorzettingsvermogen; de jaren zeventig als de jaren waarin de hoop op een totale omwenteling conform de synergetische evangelies van Karl Marx en Bob Dylan definitief verloren ging. Aan de andere kant, bezien vanaf rechts, was het de teloorgang van het arbeidsethos en de spankracht van een samenleving die in hoog tempo aan het *versoften* was. De jaren zeventig waren jaren van afwezigheid, een tekort, of, om het in verbasterde Heideggeriaanse termen te zeggen, het waren de jaren waarin Nederland de zuigende en ondermijnende kracht van het Niets begon te ervaren.

Inderdaad. En het Niets zoog hard, laat me dat meteen opbiechten, op schoolfeesten waar de oude jenever rijkelijk vloeide (hoezo alleen wijn en bier?) en de zakjes met onbestemd wit poeder rondgingen in de toiletten. In het honderdjarige-jubileumboek van mijn middelbare school, het Marnix Gymnasium te Rotterdam, staat een mooi indringend sfeerbeeld van die jaren, geschreven door een oud-leerling die zich na zijn eindexamen van de pure schok in de Rogeriaanse therapie heeft gestort. Een ontroerend verhaal, vol langharige pubers die er op een schoolfeest na hun tiende pijpje pils achter komen dat het flesje vol zit met doorweekte peuken, of knetterstoned na afloop een kwartier met de fiets staan te wachten boven aan de roltrappen van de Maastunnel voordat ze zich realiseren dat die stilstaan. Om nog maar te zwijgen van de met bier en shag doordrenkte therapiesessies waaraan we collectief werden onderworpen op progressieve schuld-en-boeteboerderijen in Zeeland.

Ja, autobiografisch waren het trieste, onbezonnen en bezopen jaren. De habitus van een vernieuwende *counterculture* die langzaam werd overdekt met een deken van mislukking en depressiviteit

(muzikaal: Neil Young en Lou Reed in plaats van Beatles en Bob Dylan; J.J. Cale broeierig rammelend uit een roodverlicht heroïnepand aan de Rotterdamse Kruiskade). Een economische crisis in aantocht, en gelijktijdig op komst de arbeideristische afrekening met het humanisme van de *singer-songwriter-cultuur:* de nihilistische energie van punk. Het gaf meteen weer aan hoe bekneld de jaren zeventig in cultureel opzicht zaten tussen hun bakermat van de tien jaar daarvoor en de latere breuk met zichzelf, in disco en punk.

Hier hebben we dan meteen een groot demarcatieprobleem. De jaren zeventig hadden in de beeldvorming lange tijd zo weinig inherent eigen karakter dat zelfs hun lengte moest worden afgemeten aan die van de buren: de Grote Voorganger, de hete *sixties* waarin alles in gang werd gezet, en de nazaat, de kille jaren tachtig, waarin de ellende zich uitspeelde en, mondjesmaat, werd bestreden. De echte, oftewel 'korte' jaren zeventig, in culturele zin de kern van de zaak, duurden van 1973 (oliecrisis) tot en met 1978 (kabinet-Van AgtWiegel). Dat waren de hoogtijdagen - een vreemde term voor een periode van laagconjunctuur, maar goed - van krimpende sociale verwachtingen, brekende utopieën, en inkeer naar persoonlijke zorgen. De 'lange' jaren zeventig daarentegen, in een wijder perspectief dat niet draait om de voorhoede maar om de samenleving als geheel, behelzen een uitgestrekte periode van bloei en wasdom van de verzorgingsstaat en de progressieve politieke correctheid, die begon na de bezetting van het Maagdenhuis in 1969, maar voortduurde tot op zijn minst de trendbreuk van Ruud Lubbers en misschien wel tot die van Pim Fortuyn.

Een tijdperk, en een aanpalende generatie, met zulke omstreden grenzen, is dat wel de moeite van de inspectie waard? Is het niet gewoon het zielloze zooitje dat alle critici er nu zo graag in zien? Een tijdvak dat zijn enige *claim to fame* ontleent aan het feit dat de ambities van de vorige generatie erin werden uitgeleefd, van Bloemendaal en Dennendal tot 'maatschappijhervormende maatregelen' in de Tweede Kamer en de onmiskenbaar buitenparlementaire acties van de Rote Armee Fraktion? Een periode waaraan alleen maar nostalgisch kan worden gedacht door mensen die er toevallig in zijn opgegroeid, maar die verder maar het beste zo snel mogelijk kan worden vergeten?

Een contra-indicatie uit dat jubileumboek van het Marnix Gymnasium, *Marnix aan de Maas (2003*). Verschillende decennia worden daarin haarscherp omschreven in interviews met senior-leraren en in reportages, alleen de jaren zeventig komen er telkens hooguit uit naar voren als - het woord keert een paar keer terug -

‘rommelig’. De klassen waren chaotisch, verward en zowel extreem kritisch als onoplettend; de schoolfeesten waren bizar en slopend, de feestelijke Grote Avonden provocerend in hun democratische *devil-may-care* amateurisme. Ja, rommelige jaren - waarin niemand precies wist waar hij aan toe was, de revolutie stukgelopen, de werkelijkheid weerbarstig en de toekomst, hoe kan het dan anders, onzeker.

Kortom: in plaats van een periode van ideologische blindheid waren deze jaren, op het niveau van de bovenbouw, ook een voor Nederlandse begrippen ongekende voedingsbodem voor gelouterd humanisme. Een sceptisch wereldbeeld, getekend door collectieve en individuele desillusies - en door een niet-religieus begrip van het menselijk tekort, dat was veronachtzaamd in de utopische gekte van de jaren zestig (die alle heil zagen komen van de gemeenschap: ziedaar de bureaucratieën van het Oostblok, toen nog in volle glorie aanwezig) en dat dertig jaar later opnieuw in de verdrukking is geraakt in het bulderende offensief van rechtse ideologen (die de individuele burger willen opknopen aan zijn geweten). Tussen de oliecrisis en de ongeremde publiciteitswoede van punk door, vond de generatie van de jaren zeventig de weg naar zo'n welwillend (allemaal creatief?) maar gematigd humanisme.

Alleen, humanisme is een bot wapen in de strijd om emancipatie. Als iemand me halverwege de jaren tachtig had verteld dat ik als culturele factor al was ingehaald door een generatie van ambitieuze pragmaten met een diploma economie of rechten, had ik hem sceptisch aangekeken en door het raam van mijn studentenflat een minikratje bier naar binnen getild. Daarna had ik geprobeerd het gesprek terug te brengen op de vraag of er ook voor Lou Reed nog een comeback in zat. Maar ik had nattigheid gevoeld: daarvoor waren de berichten inmiddels te ernstig. Dat ik lid was van een verloren generatie was me inmiddels duidelijk. Daarvan getuigden de scherven van flessen en ander verpakkingsmateriaal onder het raam van Arie, medebewoner en probleemjongere. Arie kon de scheiding van zijn ouders nog minder verwerken dan zijn tentamenstof politicologie. Elke nacht bracht hij met denderende heavy metal een haatdragende ode aan de welvaartsstaat, die hem had opgezadeld met de mogelijkheid de eerste doctorandus in zijn familie te worden, en tegelijk met het kritische besef dat dat allemaal ideologie was, oftewel bullshit.

De Utrechtse socioloog Henk Becker waarschuwde tien jaar geleden al, in *Generaties en hun kansen*, dat de generatie van de jaren zeventig (althans, de cohort die zijn middelbareschooltijd en puber-

teit beleefde in het hart van dat decennium) de geschiedenis zou ingaan als de verloren generatie, te laat gekomen om mee te surfen op de maatschappelijke branding van de jaren zestig, en te vroeg om zich te schikken naar de nieuwe zakelijkheid van de jaren tachtig. Becker onderscheidde vier generaties: de stille (geboren tussen 1930 en 1945), de protesterende (1946-1954), de verloren (1954-1970) en de pragmatische (na 1970). Al die generaties hadden hun eigen vormende jaren en historische canon, van crisistijd en oorlog via wederopbouw en ontzuiling naar flowerpower en maatschappelijke aksie. Over de parameters valt te twisten, maar met de verloren generatie gaat het dan om de jeugd die opgroeide met Floris in plaats van Lou de jong, met het kabinet-Den Uyl in plaats van Piet de jong en, buitengaats, met Watergate in plaats van Vietnam. Zij dreigden het kind van de rekening te worden, waarschuwde Becker, vermalen tussen de dadendrang van hun voorgangers en het pragmatisme van de lichting na hen.

Die psychische immobiliteit van de verloren generatie was geen toeval. De politieke en culturele coördinaten van hun wereldbeeld waren al voor hen vastgesteld, door dezelfde hemelbestormers die met hun aanhoudende succes ook de maatschappelijke bewegingsvrijheid en carrièrekansen voor de nakomers bepaalden. Alleen het timbre was veel gematigder en, inderdaad, humanistisch: wie verloren was, stond immers niet meer op de barricades (de laatste oprisping daarvan moest nog komen, op Koninginnedag 1980) maar hoopte op een revolutie van de zachte krachten en het liefst zonder scherpe kantjes of bijltjesdagen. Die laatste zouden toch komen, maar dan in de vorm van een financieel-economische afrekening: de verloren generatie zou namelijk moeten opdraaien voor de kosten van de vergrijzing, en de achterstand die ze op de babyboomers hadden tot in het bejaardentehuis blijven voelen.

Na die sombere analyse pakte Becker de draad in 1997 weer op met een rooskleuriger boodschap, in *De toekomst van de verloren generatie.* De verloren jeugd, inmiddels dertigplussers, had en bloc nog altijd weinig van zich laten horen - en was als culturele smaakmaker al weer gepasseerd door het onbekommerde hedonisme van de housegeneratie - maar het ging hun toch allesbehalve beroerd, stelde Becker vast. Ze waren bezig de achterstand in te halen en namen ondanks het zitvlees van de babyboomers her en der invloedrijke of gezichtsbepalende posities in. De ontwrichting door werkloosheid die begin jaren tachtig nog dreigde, was verdampt dankzij de economische hoogconjunctuur van de jaren negentig.

Een optimistisch geluid, dat aangaf dat de jeugd van de jaren ze-

ventig stilletjes aan, zonder al te veel rumoer - ‘werkende weg’ zoals hun nemesis uit de jaren tachtig zou zeggen - het maatschappelijke pad waren op gegaan. Het is een proces dat sindsdien in een stroomversnelling is gekomen, waarbij de jaren zeventig in zekere zin, namelijk politiek, wraak hebben genomen op zichzelf. Ook jan Peter Balkenende is immers een kind van de jaren zeventig, maar dan van rechtse snit, gevormd door de ervaring van het grote potverteren, het diepe gedogen, en het afwentelen van verantwoordelijkheid die volgens de critici de erfenis zijn van dat tijdvak. Uit de jaren zeventig is een ware tegen-elite opgestaan, van Balkenende tot de voormannen van de Edmund Burke Stichting, die postuum afrekenen met de Grote Linkse Bek die ze te verduren kregen toen ze zelf nog in de schoolbanken zaten. Wat ze met die grote bek gemeen hebben, is een ideologisch, zelfs mythisch, beeld van het eigen verleden. Balkenende kan er de reportages van John lansen van Galen op naslaan, om weer doordrongen te raken van de doodlopende straat waarin Nederland circa 1975 was beland.

Hoe verhoudt die mythe van de jaren zeventig zich tot het sceptische humanisme dat mijn generatie kenmerkte? Eerst een paar feiten. Het beeld van een ‘mat’ tijdperk, waarin de eigen navel het voornaamste oriëntatiepunt was, strookt niet met de werkelijkheid van de jaren zeventig, maar lijkt eerder vooruit te wijzen naar de blinde yuppie-ambitie van de jaren tachtig en het gedemocratiseerde hedonisme van de jaren negentig. ‘Mat’ waren de jaren zeventig hooguit voor slachtoffers van de geëxalteerde Maagdenhuis-generatie, het murwe en soms dolgedrogeerde wrakhout van de jaren zestig dat gestaag aanspoelde in bruine kroegen en jeugdhonken. Voor de rest van Nederland waren het turbulente, verwarde en verwarrende tijden, waarin Nederland de definitieve cross-over maakte van een traditionele, stabiele natie naar een in rap tempo moderniserend land. Gebeurtenissen volgden elkaar in hijgend tempo op: het jaar 1977, in tal van opzichten het knooppunt van de jaren zeventig, bracht de val van een kabinet, verkiezingen, een treinkaping en bezetting van een school, paniek over de Rote Armee Fraktion, het mislukken van een kabinetsformatie, en, niet in de laatste plaats, *Never Mind the Bollocks* van de Sex Pistols (‘God Save the Queen’) en The Stranglers (‘No More Heroes’)

De paradigmawisseling die de jaren zeventig vormden, voltrok zich op alle terreinen. Economisch betekende het de verhoging van de arbeidsproductiviteit tot een niveau dat zich enkele jaren later kon meten met dat van de Verenigde Staten, met een hoogopgeleide diensteneconomie die zich verwijderde van de ouderwetse pijlers

industrie en landbouw. Sociaal luidden de jaren zeventig de laatste fase in van ontzuiling, en het begin van een concentratie op een persoonlijke *pursuit of happiness* die met een discutabele term de boekjes in zou gaan als ‘individualisering’. In cultureel opzicht brachten ze een democratisering van de consumptie die in de daaropvolgende decennia zou uitmonden in de feestcultuur van Nederland Partyland.

Stuk voor stuk zijn dat structurele ontwikkelingen die maar weinig te maken hebben met een linkse ideologie van antikapitalistische maatschappijkritiek, zoals die werd uitgevent in de brochures van uitgeverij Sjaloom van de activist Piet Reckman, die lange tijd verantwoordelijk werd gehouden voor het uit elkaar spatten van de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl. Ook de maatschappelijke prijs die voor die pijlsnelle modernisering is betaald - het uitstoten van tienduizenden haperende arbeidskrachten naar de *WAO* bijvoorbeeld - heeft alleen oppervlakkig bezien iets te maken met het ‘recht op luiheid’ dat destijds door de meer lichtzinnige vleugel van cultureel links werd uitgedragen als antwoord op kapitalistische uitbuiting. De Nederlandse samenleving werd zo bezien niet softer, maar juist harder: er werd harder gewerkt, er werd harder afgerekend, getentamineerd, uitgestoten, en opgeschud. Het verdwijnen van de beschermende zuilen leverde ieder individu over aan de eisen van de nieuwe, gemoderniseerde prestatiemaatschappij.

Tegen die achtergrond schiet zowel de kritiek van links als die van rechts op de jaren zeventig tekort. Beide fixeren zich op een culturele erfenis, een *mentaliteit*, die los wordt gezien van de aardverschuivingen die zich destijds aan de basis voltrokken. Dat is één. In die dieptepeiling van een potverteerdersmentaliteit wordt vervolgens over het hoofd gezien wat de ‘korte’ jaren zeventig nu juist voor eigens brachten: een humanisme dat weliswaar politiek geladen is, maar veel minder bewust dan dat van de voorgaande generatie. Dat is twee. De ontideologisering die met de bestuurlijke omarming van de revolte van de jaren zestig was ingezet, die met andere woorden op de ‘lange mars door de instituties’ introvert werd, had haar sporen al getrokken door het bewustzijn van de nieuwe cohorten. Maatschappelijk bewustzijn en politiek werden gedrenkt in termen van rechtvaardigheid (vooral uit de voormalig christelijke kringen) en van persoonlijke ontplooiing, meer dan in structuuranalyses van het kapitalistisch bestel of meerjarenplannen voor een andere economische en sociale orde. Het humanisme dat daarvan het gevolg was - de nadruk op persoonlijke ervaring, de kritiek op autoriteit, niet per se, maar wegens gebrek aan argumenten, en de afkeer van

anonieme bureaucratieën, ook, of vooral, die van het Oostblok - was geen ideologie, maar juist een aanpassing aan het leven in een samenleving die zo snel aan het moderniseren was geslagen, dat elke ideologie die op maandag werd bedacht, op vrijdag al weer door de papierversnipperaar kon. Scepsis en de hang naar een authentiek leven voerden de boventoon, niet de urgente behoefte aan radicale maatregelen of een afrekening op kosten van de staat.

De conservatieve tegen-elite die momenteel de boventoon voert in de waardering van de jaren zeventig, probeert precies het omgekeerde: een herideologisering van de jaren zeventig als tijdperk van de oerzonde, de grote val uit het schuldeloze paradijs van de wederopbouw. Ze zijn gaan geloven in de mythe van de jaren zeventig en stellen er een contramythe tegenover. Met die inhaalactie handelen ze niet in de geest van het bewuste tijdperk, maar in die van de jaren zestig: de diagnose is radicaal en alomvattend, de remedie moralistisch en impulsief.

Toen iemand me halverwege de jaren negentig verklapte dat ik behoorlijk op mijn telefoonrekening kon besparen door mijn e-mail voortaan niet meer online in te tikken op Telnet, maar te versturen via Eudora of een ander postprogramma, keek ik haar ongelovig aan en tastte om me heen naar een tosti. Maar ze had gelijk, natuurlijk. Wat was het ook voor ouderwets calvinistisch idee om te denken dat de teller moet gaan lopen zodra je instapt? We waren weer helemaal bijgepraat.

Mijn verloren generatie heeft zich aangepast, meldt Henk Becker. Ze is begonnen te werken en heeft zodoende veel van haar achterstand ingelopen. Zonder garantie op een goede afloop natuurlijk, want de contouren doemen op van een risicosamenleving waarin de babyboomers, met beide benen over de sloot, toezien hoe hun opvolgers op zelfgetimmerde vlotjes de oversteek naar de oude dag moeten wagen. Geeft niks, Henk, het goede nieuws is belangrijk en mijn generatie is er een die met een klein beetje goed nieuws al een heel eind kan komen.

De veerkracht van de generatie die opgroeide in de ‘korte’ jaren zeventig, is nu juist het argwanende idee dat verwachtingen níét zullen worden ingelost, dat utopieën gezichtsbedrog zijn, en dat een gematigd, zo men wil ironisch, humanisme langer meegaat dan een opgewonden ideologie. Ook de opgewonden ideologie die ons nu vertelt dat wij degenen zijn die het fatsoenlijke, hardwerkende Nederland de appel van de indolentie hebben laten eten.

Chris Keulemans

Spreekrecht

De jaren tachtig in zes liedjes, twee films, wat boeken, een paar lege gebouwen en een muur

Who the hell makes those. Missiles.

Adrian Borland, de zanger van The Sound, was een gedrongen, vlasblonde driftkop. Hij ging in het zwart gekleed en hield tijdens optredens zijn zonnebril op. The Sound kwam achter de punkgolf aan, net als bijvoorbeeld Comsat Angels, Fischer-ffl en Theatre of Hate: bands die heel even, soms maar met een paar nummers, de sleutel in handen hadden. De popmuziek kon toen duizend kanten op. Alle wegen waren vrij, en er is een moment geweest dat Adrian Borland de enige was die wist wat het ging worden. Op dat moment maakte hij zijn plaat.

Het was muziek voor een tijd waarin het heel normaal was om te denken dat de wereld de volgende dag niet meer zou bestaan. Niet eerder hadden landen zich zo uitzinnig voorbereid op een oorlog. Officieel was het niet de bedoeling hem te gaan voeren, maar de kernwapens werden steeds preciezer en ten slotte gingen er stemmen op dat het nu mogelijk was een kernoorlog te winnen zonder de hele wereld op te blazen. Europa zou het slagveld zijn voor de twee strijdende supermachten. Ian McEwan, de jonge Engelse schrijver van twee goed ontvangen romans, leefde constant in spanning. Hij volgde het nieuws obsessief. ‘Net als anderen ken ik de paniekstoot die je wekt voor dag en dauw, de dagdromen van een wilde exodus van mensen en auto's die de stad ontvluchten voor hij verwoest wordt, de angst om in de chaos je kind kwijt te raken.’

Het was absurd om voor twee dagen boodschappen te doen. Mensen spraken met elkaar zoals ze het altijd deden, het gezicht van je vriendin of je baas vertoonde geen verschil met gisteren, eerder onverschilligheid dan angst, en juist dat was om gek van te worden. De vervreemding was tot in de kieren en naden van het dagelijks leven gekropen, maar er viel nergens iets te zien. ‘Dat deze waanzin, die niet alleen het menselijk leven bedreigt, nu en in de toekomst, maar al het leven op deze planeet, op ons televisiescherm gepresenteerd wordt als gezond verstand, als de verantwoordelijke uitvoe-

ring van een defensiebeleid door kalme, gezag uitstralende mannen in pakken, dat geeft de hele zaak het karakter van een nachtmerrie,' schreef McEwan. 'Of zij zijn compleet gestoord, of wij zijn het zelf.'

Had punk je volwassen geschopt, dan was het idee dat je eraan ging niet erg. Verder leven of doodgaan, dat was het probleem niet. Onuitstaanbaar werd het pas als je er zelf niets over te zeggen had. Als de dingen buiten jou om gebeurden, als jouw dood in de hand van anderen lag. Ian McEwan werd er gek van, veel anderen raakten onverschillig of juist paranoïde, Adrian Borland schreef liedjes zo intens, zo persoonlijk en zo massaal toegankelijk als niemand anders het op dat moment kon.

Zeldzaam aan die liedjes was: de melodie kwam voort uit de woede en de angst, maar werd er ook weer door verteerd. Woede leidt niet altijd tot melodie, dat had de punk wel duidelijk gemaakt. Maar soms was er geen ontkomen aan. Het overkwam Adrian Borland toen hij 'I Can't Escape Myself' schreef. Het gevoel door zijn eigen zelfbewustzijn opgejaagd te worden, de paniek nergens voor zichzelf onzichtbaar te zijn, een ademloze, bijna politieke benauwdheid die metaalarbeider en poststructuralist in die jaren allebei meteen herkenden, die produceerde als vanzelf een wijsje dat je meezong terwijl je keel tegelijk werd dichtgeknepen, zo hard dat het ten slotte de melodie zelf was waar je aan moest ontsnappen, wilde je het liedje overleven.

Borland vond het onverdraaglijk dat iemand ergens raketten neerzette die op hem waren gericht. Hij was op elk moment van de dag bereid zichzelf te vernietigen. Maar dat de dood buiten zijn bereik werd geïnstalleerd was onuitstaanbaar. Hij wilde zelf op de knop drukken. Boven de gierende synthesizers uit, waarvan je haast de heliumblauwe vuurstaarten zag overvliegen, eiste hij luidkeels een verklaring. *Who the hell makes those. Missiles.* Zijn stem klonk dwingend en angstig tegelijk. Een jongen die eerst het licht uitdoet en dan bang is in het donker. Hij overschreeuwde zijn angst, klaagde iemand aan die hij niet kende en niet kon zien, zijn stem sloeg over in wanhoop en frustratie.

Een paar jaar later begonnen beide partijen te ontwapenen. De raketten werden weggehaald. De Muur viel. De onzichtbare dood raakte ontmanteld. Maar de depressies lieten Adrian Borland niet met rust. Zijn melodieën bleven onontkoombaar, maar zijn woede sloeg naar binnen. Hij had gezegd wat hij te zeggen had. Na vijf platen met steeds minder luisteraars hief hij de band op. In 1999 hielp de overgevoelige driftkop zichzelf om zeep. De jaren tachtig, een tijd waarin iedereen zijn spreekrecht opeiste, werd juist daarom ook

een decennium van afvallers. Wie niet meer aan het woord kwam werd afgeschreven.

Ghost Town

In de loop van de jaren zeventig had iedereen geleerd voor zijn eigen belangen op te komen. Elke autoriteit raakte verdacht en eigenlijk ook een beetje belachelijk. In afwachting van een radicaal andere maatschappij was er geen reden te bedenken waarom werknemers, studenten en krakers niet minstens evenveel te zeggen zouden hebben als bazen, professoren en huizenbezitters. Overal, van de vergaderzalen tot de slaapkamers, nam de democratisering het over. Mensen kwamen militant op voor het eigen recht van spreken, vaak al bij voorbaat gericht tegen de eerste die ook maar aanstalten zou kunnen maken het ze te ontzeggen, en dus om te beginnen tegen vrienden, huisgenoten, geliefden en collega's.

En toen was het geld op. De werkloosheid zwiepte omhoog. Bij de toch al apocalyptische sfeer van de nucleaire dreiging, waarin het zaak was voor jezelf op te komen voor het te laat was, kwam nu de schaarste. Werk was er niet, loopbaanplanning had geen zin. Het maakte je vrijheid van spreken alleen maar groter. Er zaten geen consequenties meer aan wat je zei. Je had steeds minder te verliezen. Tenzij je je onderwierp aan het groepsverband. In de kaalslag was de enige censuur die overbleef zelfcensuur. Woongroepen, aktiekomitees en solidariteitsbewegingen ontwikkelden elk hun eigen, uiterst verfijnde codes van spreken, die er vooral op gericht waren te voorkomen dat iemand anders het gesprek zou domineren.

Van de oude autoritaire structuren viel weinig te vrezen. Overheid, kerk en bedrijfsleven trokken zich terug in de eigen bastions. Op de alternatieve bewegingen hadden ze weinig invloed. De restricties van de oude wereld waren afgeschud. Het was de nieuwe, toekomstige wereld die beperkingen oplegde aan wat er gezegd en gedacht mocht worden. Als je erin geloofde, tenminste.

De wind huilt. Een spookachtig, blikken orgeltje zwelt aan. Dan, koeltjes heupwiegend, twee schuiftrompetten. Een hoge blanke en een lage zwarte mannenstem declameren een duister lied. *This town, is coming like a ghost town. All the clubs have been closed down. Bands won't play no more. Too much fighting on the dance floor.* Een knekelkoortje danst de voetjes van de vloer, de bleke puntknieën zichtbaar. Een macabere vaudeville. *This town, is coming like a ghost town. Why must the youth fight against themselves? Government*

leaving the youth on the shelf No job to be found in this country. Can't go on no more. The people getting angry.

De video, met The Specials op de achterbank van een auto, glijdt door de grofkorrelige zwart-witstraten van een uitgestorven stadscentrum bij nacht. Coventry, Brixton, Liverpool. Een toekomst is hier niet. Een nieuwe wereld: ondenkbaar. Zelfs of het morgen wordt is maar de vraag.

Voor het eerst werden in Europa hele wijken aan hun lot overgelaten. De politie vertoonde zich niet. Brandende auto's en ingeslagen winkelruiten op elke straathoek. Dat de oude wereld de centra van zijn eigen beschaving uit handen gaf, het was een zo desolaat en cynisch gebaar, je hoefde niet gestudeerd te hebben om daar de zelfhaat van op te merken. Nu waren de werkloze jongens aan elkaar overgeleverd. Hun muziek loom en gevaarlijk. Muziek om je op te vervelen, dope-muziek, en tegelijk scherp en agressief dansbaar. Zonder uit hun rol van straatvechter te vallen stonden ze erop te springen en te stuiteren.

Nieuwkomers uit de voormalige koloniën en kinderen van gastarbeiders waren het. In Engeland wonnen ze eerder aan massa dan in Nederland. Ze namen de ruimte over die door de gevestigde orde was achtergelaten. Nadat eerst de politie en de ambtenaren verdwenen, de orde in menselijke gedaante, raakten ook de andere tekens van macht en disciplinering sleets. Verkeersborden, stoplichten en strepen op de weg - het hele systeem dat mensen hun plaats wijst in het geheel verloor zijn betekenis. Een eenrichtingsstraat rij je van beide kanten in als er niemand meer is om het je te verbieden. Sancties golden niet meer, de hiërarchie waarop het gebruik van de openbare ruimte functioneerde raakte in een paar maanden tijd antiek. De enige in dit onherbergzame duister nog overgebleven vijand waren mensen zoals jijzelf. *This town, is coming like a ghost town. Why must the youth fight against themselves?*

De inherente vernietigingsdrang van de stad, die John Berger al doorzag in *About Looking*, kwam aan de oppervlakte. ‘Op straatniveau - dus niet in een voertuig - zijn alle moderne steden gewelddadig en tragisch. Het geweld waar de media en de politierapporten zoveel over te zeggen hebben, is deels ook een echo van deze voortgaande, maar genegeerde en oudere vorm van geweld. Het geweld van de dagelijkse noodzaak van straten - en daarvan is het verkeer de symbolische uitdrukking - om de levensverhalen van de mensen die er gewoond hebben en er nog wonen uit te wissen, te overrijden.’

Tegen de achterruit van hun auto geplakt zagen The Specials er

bedrukt en ongezond uit, bijna spookachtig. Ze verdwenen langzaam uit beeld, de kijker achterlatend in straten waar hij de weg niet meer kende. De trombone stierf weg in echo, de ritmesectie kuierde weg in het donker van rolluiken en kapotte straatlantaarns. Steeds verder van ons vandaan reed een sirene, misschien politie, misschien een ambulance. Ten slotte klonk hij vooral als het huilen van geesten in de nacht.

Aorta. Roxy

Voor witte jongens met talent en een grote mond in Amsterdam was het gebrek aan toekomst een abstractie, geen werkelijk gevoelde toestand. Er bestaat een foto van een antikernwapendemonstratie ergens buiten Dodewaard. Over de dijk loopt een kluit mensen, verwaaid en weinig imposant. Maar helemaal vooraan marcheert een Zorro-achtige avonturier, fier in een wijde zwarte cape en hoge laarzen. Zijn gezicht, even breed als hoog, kijkt vooruit met een blik die moeilijk te duiden is. Grimmig en vastberaden de machthebbers tegemoet, of nauwelijks in staat zijn lachen in te houden, nu hij aan kop loopt van de stoet van het Grote Maar Lege Gebaar.

Die jongen was Peter Giele. Voor hem was de straat een theater en de bouwval een expositieruimte. Toen er ook in de binnenstad van Amsterdam gaten vielen, namen hij en zijn vrienden de lege plekken over met de vanzelfsprekendheid van grootgrondbezitters. Ook hier was de orde van de stedelijke samenleving onttakeld. De vuilnismannen staakten. Hoge bergen huisvuil lagen stinkend in de zon. De speculanten in onroerend goed waren teruggedrongen, maar de kraakbeweging die dat had klaargespeeld was zelf uiteengevallen in groepen die vooral in eigen huis een nieuwe orde wilden scheppen, en radicalen die uit een mengeling van compromisloos verzet en machtsfantasieën de oorlog bleven zoeken. Het stadsbestuur intussen verstarde, raakte naar binnen gekeerd en onzeker over zijn loyaliteiten.

Er waren veel lege muren. Ze stonden te wachten op een handtekening. Iedereen kon er zijn eigen graffiti op zetten. Veel mensen dachten dat die muren neutrale oppervlaktes waren, vrij om met je eigen teksten in te vullen. Maar dat waren ze natuurlijk niet. Muren zijn opgetrokken uit bezitsdrang, territoriumdrift, de wil om de dingen af te bakenen en vervolgens zo te laten staan, uit eeuwigheidsaspiraties. Muren zijn niet alleen de uitdrukking van de gevestigde orde, ze zijn de gevestigde orde zelf.

Wie dat eenmaal doorhad wilde er júíst op schrijven, om de taal

van het bezit tegen te spreken waar hij zelf aan het woord was. Zijn monopolie breken. Literaire stadsguerrilla.

Maar je had er ook die daar weer de valstrik van doorzagen. In het veelkleurig gestencilde blaadje *Spreek* schreef Azing Griever: ‘Maar ik doe het niet. Echte sabotage pleeg je door geen persoonlijkheid te ontwikkelen. Want dat is wat ze willen: dat je een identiteit aanneemt en daar vaste lijnen omheen zet. Het is de illusie die hun rechtsstaat je opdringt. Persoonlijkheden zijn altijd vals. Persoonlijkheden zijn samengesteld uit teksten van anderen, reclameslogans, de verlangens die er bij je zijn ingepompt door de massamedia, je bent als een hond die is afgericht in een systeem van beloning en straf. Je denkt dat je dromen hebt, maar jouw dromen zijn jouw dromen niet. Iedereen om je heen heeft precies dezelfde. En daarom laat ik de muren leeg. Mijn naam is niet belangrijk. Ik trap niet in mijn eigen handtekening. Hoe duidelijker mijn persoonlijkheid, hoe beter ik te controleren ben. Onpersoonlijk zijn is de beste manier om buiten de orde te blijven. Het is beter om geen sporen achter te laten, op papier niet te bestaan, niks zwart op wit te zetten.’

De dilemma's van spreekrecht in tijden van postmodernisme. Als er iemand zijn spreekrecht opeist, aan de kop van een demonstratie, op een lege muur, wie is er dan precies aan het woord, en wat valt er eigenlijk te zeggen? Machtsstructuren, zowel in de taal als in de politiek, waren gedeconstrueerd. Maar ook de identiteit van de activist, de guerrilla, de saboteur was een maskerade, een samenstelling van citaten en poses. In een maatschappij waar zijn tegenstander zich uit het domein van de ernst had teruggetrokken, waar elke tegenstelling iets willekeurigs had, kon hij zelf ook alleen maar ironisch spreken, tussen aanhalingstekens.

Het was de postmoderne atmosfeer, tegelijk hyperactief en tot niets verplichtend, waarin Giele, Mantje, Scholte, Klashorst en de anderen floreerden. Zelfbewust namen ze de stad over op een moment dat niemand had kunnen zeggen waar dat zelf uit bestond. Afgestorven panden bliezen ze nieuw leven in. Aan de achterkant van het oude *Handelsblad*-gebouw, leeg achtergelaten omdat kranten niet meer in het stadscentrum konden worden gemaakt, braken ze de ruimte open die zou uitgroeien tot Aorta, de belangrijkste tentoonstellingsplek voor hun generatie. De kunst dicteerde de ruimte, elke expositie transformeerde het gebouw. Op het moment dat het grote geld de randen van de stad opzocht had de kunstenaar in het

oude centrum opeens het hoogste woord. Genieën en slachtoffers, praatjesmakers en afvallers, ze opereerden op de dunne lijn tussen vitaliteit en vernietigingsdrang.

Toen alles een spel was, bleef er maar één maximale inzet over: het eigen lichaam. Alle deconstructivisme ten spijt was dat nog steeds van vlees en bloed, met zijn eigen lust en kwetsbaarheid en overmoed. De flamboyante avonturier van het Grote Maar Lege Gebaar confisqueerde een oude pornobioscoop en maakte er een danszaal van. De Roxy werd de ultieme kunstruimte van de jaren tachtig, en de nachtmensen etaleerden er hun lichaam. Giele en zijn vrienden brachten de kunst eerst op de markt van de armoede, van lege broekzakken en afbraakpanden, daarna op de markt waar iedereen aan deelneemt, de markt van het lichaam en de seks. Achteraf bleek het een spel op leven en dood. Giele is dood, Scholte heeft geen benen meer. Maar voor een paar jaar hebben ze de spoken van de dode binnenstad aan het dansen gekregen.

We Are the World

Op de dansvloer in de oude steden werden mensen in hun zuurtjeskleuren de ster zolang het nummer duurde. Maar in Ethiopië gingen de mensen dood van de honger. Tussen die twee ervaringen gaapte een kloof. Lionel Richie dichtte hem. Hij had net alle grote prijzen op de American Music Awards in de wacht gesleept. En hij verdiende acht miljoen dollar met een reclame voor Pepsi Cola. ‘You know, we're *all* a new generation,’ zei hij daarin. ‘And we've made our choice.’ Hij zag er goed uit, met die lange kin en zijn lange, sterke lichaam. Hij was, op dat unieke ogenblik, de machtigste man op aarde. Lionel Richie had het helemaal voor het zeggen. En hij zei dat de macht aan ons was, aan ons allemaal.

Iets verderop las Greil Marcus, de muziekcriticus met de wervelende theorieën, een boek van Theodor Adorno. Het somberste boek ooit geschreven, volgens hem, *Minima Moralia.* In de totalitaire wereld, schreef Adorno, is iedereen het object van de geschiedenis geworden. Subject is niemand meer. Niemand maakt zelf nog geschiedenis.

Ergens in de ether boven de dode binnensteden, boven de woestijn van Ethiopië, was de popmuziek een alomvattend netwerk geworden, een sterrenstelsel dat de wereld van licht voorzag. Het voorzag de wereld, althans dat deel van de mensheid dat er toegang toe had, van een orde zo sterk en verleidelijk dat je de oude, afgebrokkelde structuren van macht en zeggenschap nauwelijks meer

miste. Het was een orde waarin voor overgevoelige driftkoppen als Adrian Borland geen plaats meer was, en eigenlijk voor ironische Zorro's als Peter Giele ook niet. In de donkere straten waar dit sterrenstelsel niet doordrong waren algauw de gezichten van The Specials niet meer te onderscheiden door de achterruit van hun wegrijdende auto. In deze stralende nieuwe orde waren Lionel Richie, Michael Jackson, Tina Turner en Diana Ross de sterren. Ze nodigden iedereen uit met hen mee te zingen. We waren *allemaal* de nieuwe generatie, tenslotte, hun generatie, en niemand hoefde zich daarvan buitengesloten te voelen, sterker nog, niemand mocht zich buitensluiten.

'We are the world,' zongen ze. 'We are the children.' Ook Greil Marcus moest tandenknarsend toegeven dat het geen slecht nummer was. Helemaal niet, zelfs. Het was een meeslepende, veelkleurige, soms hilarische, soms indrukwekkende waaier van stemmen die elk op hun beurt het moment pakten dat niemand anders precies zo had kunnen uitdrukken en dat toch iedereen herkende alsof ze dat nu juist net gedaan hadden. Maar, zei Marcus en zette de muziek stil, een vagere compositie over een concreet lijden viel moeilijk te bedenken. Helemaal aan het begin is er een korte zin die naar de ramp verwijst, 'There are people dying'. En dat is het. Want daarna is het woord weer aan de Amerikanen, de sterren van 'United Support of Artists (USA) for Africa'. Zij maken de keuze, zij zijn de wereld, zij zijn het die zichzelf redden. 'There's a choice we're making. We're saving our own lives.' De slachtoffers verdwijnen in de uitgespreide armen van de sterren, die zichzelf op de wereld projecteren en hem verzwelgen. Ethiopiërs mogen dan niets te eten hebben, schrijft Greil Marcus, deze supermensen krijgen Ethiopiërs te eten. En de enkele Ethiopiër die het dankzij dit plaatje overleeft, voor zolang het duurt, zal ongetwijfeld Pepsi drinken en geen Coke.

Het was een gesloten systeem. Performers en publiek, objecten van een en dezelfde geschiedenis. Op het unieke moment dat Lionel Richie de machtigste man op aarde was had iedereen het voor het zeggen, en iedereen zei hetzelfde.

The Jaguar Smile. Las Nogales. Missing

Schrijvend vanuit een tijd waarin zoveel vraagstukken in nevelen gehuld zijn, waarin de westerse publieke opinie op cruciale kwesties verwoed en vergeefs probeert een vast standpunt te bepalen, is het bijna exotisch hoe makkelijk het in de jaren tachtig was om een oordeel te vellen. Mensen hadden nauwelijks tijd nodig om te bepalen

waar ze stonden. Ze verkondigden die oordelen hardop en verketterden de anderen, die met precies hetzelfde gemak het tegenovergestelde standpunt innamen.

Nicaragua was het laboratorium. Daar moest de nieuwe samenleving worden uitgedokterd. Dictator Somoza was verjaagd. Niemand miste hem. Maar over de volgende stap was de buitenwereld ernstig verdeeld. De Verenigde Staten wilden hun invloed op Midden-Amerika niet prijsgeven en bewapenden de contra's. Linkse intellectuelen en activisten uit de hele wereld steunden de Sandinista in hun revolutionaire experiment. Of de Sovjet-Unie op de achtergrond een rol speelde wist niemand zeker.

Er zat altijd iets defensiefs in de toon van de Nicaraguaanse leiders, merkte Salman Rushdie, tijdens zijn bezoek in 1986. ‘Geen land ligt zo onder de microscoop als wij,’ zei de minister van Buitenlandse Zaken tegen hem. Het besef voortdurend op de vingers te worden gekeken, in afwachting van het kleinste slippertje, maakte ze schichtig, schreef Rushdie.

Zijn reisboek, *The Jaguar Smile*, was partijdiger en daarin ontroerender dan een schrijver van zijn kaliber het zich vandaag zou kunnen veroorloven. Zijn analyse was moeilijker te controleren, bij afwezigheid van de nu alomtegenwoordige media, zijn optimisme bleef langer onweersproken. Hij dronk Nica-libres en danste de salsa op het zevende verjaardagsfeest van de revolutie. Hij klapte mee met het volk op het dorpsplein voor de toespraak van Daniel Ortega. Hij maakte de bevrijdingstheologie van pater Molina mee in een kerk in een achterbuurt. ‘He was certainly flamboyant, something of a showman, a priest familiar with the hand-held microphone. I, however, infidel that I was, quite enjoyed it.’ Even later zong hij uit volle borst mee met het lied dat voor de buitenlandse *brigadistas* werd aangeheven. ‘“Deep in my heart,” I yelled, threatening the glass in the windows, “I do believe, we shall overcome some day.”’

Een vriend van mij was zo'n brigadista. Op de staatsboerderij Las Nogales zwoegde hij drie maanden mee in de bouw van een kinderdagverblijf, in een grensgebied waar de contra's elk moment hun werk in de as konden komen leggen. Net als Rushdie torste hij vanuit Europa de vooroordelen en geprojecteerde voorstellingen van hoe een revolutie hoort te verlopen met zich mee. Omdat hij niet met ministers en schrijvers sprak maar met boeren, raakte hij eerder teleurgesteld. ‘Konden we eindelijk even zitten,’ schreef hij na afloop, ‘omdat het cement op was of zo, gingen ze meteen kijken wat er op televisie was. En niet voor het nieuws, maar voor Amerikaanse series. Van die soaps. Dat viel me zo tegen. Ik moest mezelf

echt inhouden. Ik was daar toch niet om *Dallas* te kijken? Ik wilde gesprekken op niveau, over hoe zij de revolutie hadden meegemaakt, dat soort vragen. Maar ik weet het wel, je moet het in etappes zien. Voor de omwenteling keken de mensen ook naar dat soort series. Ik denk dat ze eerst van de oorlogsdreiging af moeten. Daarna kan je misschien massaal de cultuur gaan verbeteren.'

Hij had zich vanuit Nederland een beeld gevormd van wat een revolutie is. Te midden van een ongeloofwaardige overheid, een versplinterde kraakbeweging en een CPN die ten onder ging aan de discussie of ze nu het Franse, het Italiaanse of toch het sovjetmodel moesten volgen, zat hij barstensvol met idealen op zoek naar een samenleving. Dat ze nergens te realiseren vielen ging er bij hem niet in. De twijfel die alles al doortrok, die van onze generatie op zijn best een stelletje luidruchtige, aan zijn spreekrecht verslaafde avonturiers maakte en op zijn slechtst een serie opgebrande afvallers, die twijfel sprak je niet uit. Dat kwam later pas. In Nicaragua verwachtte mijn vriend de Nieuwe Mens. En die kwam hij niet tegen. 'Het was zo moeilijk om hoogte van ze te krijgen. Zat ik 's avonds na het eten met iemand te praten. Mijn Spaans is niet zo goed, maar dan vroeg ik hem wat de revolutie voor hem betekende. Begon hij dat er zo weinig te koop was in de winkel. Nam ik hem niet kwalijk, natuurlijk, maar dat kon het hele verhaal niet zijn. Het zijn toch mensen in een revolutionaire toestand. Dus ze moeten anders zijn dan wij. Dat ze wel eens naar een Rambo-film kijken betekent niet dat ze geen revolutionair bewustzijn hebben. Ze zijn zich er verdomd goed van bewust dat die Amerikanen drie keer zijn komen binnenvallen. Ik keek zo iemand aan en dacht: Waarin zit het precies? Wat is er anders aan jou? Wat brengt een mens tot het besluit zich aan te sluiten bij de strijd? Hoe voelt het om iemand te doden als je voelt dat het je historische plicht is, dat er verantwoordelijkheden zijn die zwaarder wegen dan een mensenleven?'

Salman Rushdie wilde de Nicaraguanen niet opeten, zoals Lionel Richie het met de Ethiopiërs had gedaan. Maar net als mijn vriend ging ook hij om niet teleurgesteld te worden. Hij droeg met zich mee de verdenking van Vargas Llosa, die in het Nicaragua van de Sandinista een sovjetstaat in vermomming zag, een totalitair regime in wording, dat de meerderheid van zijn anti-Sandinistische, democratisch gezinde bevolking aan zich wilde onderwerpen. Rushdie ging om de scepsis van Vargas Llosa te weerleggen.

Hij liet zich rondleiden door de Sandinista en was onder de indruk van hun integriteit, hun pragmatisme, hun gebrek aan bitter-

heid tegenover oude en nieuwe vijanden - en voor hem, de eeuwige migrant, misschien nog wel het meest van hun vermogen om binnen hun eigen landsgrenzen een nieuw leven op te bouwen. ‘Somocista Nicaragua had literally *not been* these people's home, and the revolution had really been an act of migration.’

Dat is een schrijversopmerking, en Rushdie voelde zich in het kleine land dat zichzelf opnieuw aan het uitvinden was meer dan ooit een schrijver, maar anders dan hij gewend was. Voor hem stond een schrijver per definitie tegenover de staat. Maar hier trof hij voor het eerst een regering die hij wilde steunen. Niet bij gebrek aan beter, en niet omdat het een regering van schrijvers was (zijn grootste zorg was, op het moment dat ze een rechtse krant verboden, dat het een regering van censors zou worden) maar omdat ze probeerden een nieuwe structuur in de samenleving aan te brengen die het leven van de burgers aangenamer zou maken. Onwennig stond hij aan de kant van de machthebbers, maar het viel niet te ontkennen: ‘If I had been a Nicaraguan writer, I would have felt obliged to get behind the Frente Sandinista, and push.’

Vijftien jaar later zinkt Nicaragua weg in armoede en corruptie. Daniel Ortega en de zijnen bleken zelfverrijkers, en ook de laatste president staat binnenkort terecht voor royale grepen in de staatskas. Waardoor verkeerden de idealen in hun tegendeel? Was het de steun van al die schrijvers en activisten uit het Westen, die hun eigen geloofwaardigheid in de binnenlandse discussie niet op het spel wilden zetten door hun twijfel aan een buitenlandse revolutie uit te spreken? Was het de kortzichtigheid van de ongeletterde Nicaraguanen zelf? Of was het toch de massieve druk vanuit de Verenigde Staten, die met economische sancties en steun aan de contra's het linkse experiment plette?

Voor Rushdie en iedereen die het met hem eens was, was het toen heel makkelijk om heel resoluut Amerika als de boosdoener aan te wijzen. ‘The power of super-power,’ schreef hij tien jaar na zijn bezoek aan Nicaragua. ‘First to describe a given leadership as unacceptable; then to create the circumstances in which it becomes unacceptable; and finally to obliterate the memory of its (the superpower's) own part in the process.’ Daarom is *Missing* van CostaGavras uit 1982 zo'n geweldige film. In de loop van twee uur ijzig bleke beelden van soldaten met wapens in de aanslag, angst zaaiend op de pleinen en in de woonkamers van een niet met name genoemde Midden-Amerikaanse stad, is het een middelbare zakenman uit New York die de onaangename, ingewikkelde werkelijkheid ontrafelt. Jack Lemmon, de Tom Hanks van zijn tijd, is op zoek naar

zijn verdwenen zoon. Hij vindt hem niet. Wat hij wel ontdekt, na de nachtmerrie van een speurtocht die hem langs intimiderende militairen, elkaar tegensprekende burgers en liegende, verhullende diplomaten leidt, is wat er echt Amerikaans aan hemzelf is, en daarmee ook echt menselijk: de machteloosheid van zijn tot dan toe rotsvaste, traditionele overtuigingen, de ontoereikendheid van zijn moraal. Hij laat zich niet het zwijgen opleggen, en spant ook na de ontdekking van de moord op zijn zoon nog rechtszaken aan tegen de Amerikaanse autoriteiten, hij spreekt met alle middelen die tot zijn beschikking staan, maar uiteindelijk moet hij berusten in het feit dat zijn mondigheid hem niets geholpen heeft en dat de zuiverheid van zijn stellingname van geen enkele invloed is geweest op de loop der dingen. Hij gaat terug naar huis met de ontgoocheling van alles waar hij in geloofde. Het wonderlijke van de film, en misschien ook wel van zijn tijd, is dat zijn hoofdpersoon uiteindelijk met lege handen thuiskomt, maar sterker dan toen hij aan de reis begon.

Troje, kinderen, soep & mooi weer

Er is geen zangeres die zo van het ene op het andere moment kan ontvlammen als Sinéad O'Connor. Ze laait op als wildvuur. Niemand kende de twintigjarige die als ze haar mond opentrok recht overeind schoot, alsof ze onder stroom stond, toen ze in 1987 met haar eerste plaat uit Dublin tevoorschijn kwam. Het mooiste nummer, ‘Troy’, was een martiale symfonie over de oorlog tussen twee geliefden die elkaar met geweld verlaten maar telkens weer terugkomen. Je kan bij me weggaan, zingt ze, maar ik hou van je, ik zou een draak voor je doden, ik zou sterven en uit mijn as verrijzen, en al die tijd wist ik dat je terug zou komen. Je hebt geen keus. *There is no other Troy for you to burn.*

Het was een lijflied voor de jonge vrouwen die in de steden bezig waren hun woongroepen, werkplaatsen en tijdschriften op te zetten. Sinéad O'Connor was met haar kale, kwade kop en wijde gewaden het prototype van de vrouw die zich door niemand anders liet definiëren dan door zichzelf. En dat was precies wat de nieuwe vrouwenbeweging wilde bereiken. Wilde, want hoe het moest, dat wisten ze nog niet zeker. Ze waren militant, actief en zo overtuigd van het recht van de zwakste, dat het ze bijna lamlegde.

De speciale *Vrouwenbluf!* van februari 1987 was onthutsend eerlijk. Na vijf jaar vonden de meiden rond de krakerskrant dat het tijd was voor een nummer dat ze helemaal zelf volschreven en vormgaven.

Tot dan toe bleken de jongens, die natuurlijk de mond vol hadden van de strijd tegen de onderdrukking, uiteindelijk altijd het laatste woord te hebben. ‘Van de stukken in *Bluf* straalt nogal eens een machismo af die niet over het hoofd gezien kan worden. Een arrogantie, het “zeker weten”, waarbij twijfels misschien wel in het hoofd, maar niet op papier verschijnen.’ De jongens bepaalden de thema's, schreven de lange stukken, voerden de eindredactie, werkten het hardst en waren dus altijd ter plekke als de laatste knopen moesten worden doorgehakt. Nu was het tijd voor de vrouwen. Met al hun expliciet opgeschreven twijfels. Resultaat: zestien pagina's vol teksten die zichzelf uitwisten terwijl je ze las.

Het spreekrecht van de jaren tachtig, tot zijn uiterste doorgevoerd, leidde tot een bijna gekmakend zelfbewustzijn. Als iedereen het recht had om mee te praten, als je niemand dat recht wilde ontzeggen, als elk standpunt dat je innam wel eens ingegeven zou kunnen zijn door de dominante ideologieën die je nu juist wilde bestrijden, als je wilde opkomen voor je eigen rechten maar niet in het stereotype wilde vervallen dat je alleen maar sprak voor je eigen groep, als je dag en nacht moest vechten voor je vrijheid maar dan ook wel eens in alle rust van die vrijheid wilde genieten... Om aan al die eisen te voldoen moest er aan de buitenwereld van alles veranderen. De revolutie was onontkoombaar. Maar eerst was het al ingewikkeld genoeg om in eigen huis iets te verbeteren. Daar moest je beginnen. *There is no other Troy for you to burn.* De dilemma's waren fascinerend en bodemloos.

Werk je samen met de mannelijke onderdrukker, in redacties, woongroepen en eigen bedrijfjes, of begin je voor jezelf? Kies je voor het eerste: moet jij dan altijd degene zijn die over de ongelijkheid begint? ‘Het is wat al te stereotiep om juist in deze *Bluf* aan de mannen van *Bluf* uit te gaan leggen waarover nagedacht dient te worden. Deze taak hebben vrouwen al te vaak op zich genomen: vraagtekens plaatsen, de eerste aanzet tot nieuwe richtingen geven. Het is een dilemma: om dan maar te zwijgen, of toch hierover te schrijven. Als ik m'n mond opendoe, worden er praktiese oplossingen verwacht, nieuwe gezichtspunten. Die heb ik niet.’ Maar als je voor het tweede kiest, en met de andere vrouwen een fietsenmakerij, boekhandel of theatergroep begint, dan sta je ook voor onmogelijke kwesties: ‘Er komt veel bij kijken, bij ons eigen bedrijf: arbeidsverhoudingen, het delen van macht, kollektiviteit, vakmensschap, jouw stukje van de wereld veroveren en dan ook nog kinderen, soep en mooi weer. Je experimenteert je rot!’

De liefde paste zich ook nooit helemaal aan. Ingezonden brief: ‘Ik

weet niet meer wat ik moet! Heb ik eindelijk een vrijer, staat mijn hele meidenwoongroep op d'r kop. Die hebben toevallig net een hevige aanval van mannenhaat. En dan nu een man in ons domein!' Antwoord: 'Het lijkt me vooral een kwestie van een beetje takties te werk gaan. Waarschijnlijk weet je zelf ook wel dat vriendjes heel wat makkelijker inwisselbaar zijn dan woongroepen of goeie vriendinnen. De lol van verliefd zijn is er na een tijdje toch wel af.'

De angst voor aids sloeg toe. Niet alleen flikkers liepen de ziekte op. De overheid reageerde paranoïde. Engeland liet dragers van het virus het land niet meer binnen. Maar in *Bluf!* was er nog nooit over geschreven. Ook niet door de flikkers die een jaar eerder hun eigen nummer hadden gemaakt: te stereotiep, als ze er zelf over moesten beginnen. De jongens van de vaste redactie schreven niet over dingen waar ze geen vat op hadden. Onmacht was een vies woord. Over lijf en gezondheid ging het niet. Ziekte was een taboe. En angst mocht je niet hebben. Toen de *Vrouwenbluf!* het onderwerp toch aandurfde ('Opgewonden fiets ik naar de plek waar ze moet wonen. Ondertussen maak ik me druk over m'n fietsketting, konstant lazert ie er af.'), leverde dat een uitstekend interview op met huisarts Marjo Meijer. Ook weer vol dilemma's. Is veilig vrijen een bedreiging voor 'onze vrije seksuele moraal'? Is het aanprijzen van condooms niet heel erg gericht op het klaarkomen van de man? Hoe bereikt de overheid met haar voorlichtingsfolders de kraakbeweging, die erg autonoom is en elke informatie wantrouwt, waar die ook vandaan komt?

Zo was het leven in Troje vol gevoelige kwesties, die des te ingewikkelder werden naarmate je meer nuances toeliet. Jonge moeders werden door de kraakbeweging beschouwd als afvallers, terwijl ze door de burgerlijke buitenwereld juist onmiddellijk werden opgenomen als een van hen, als 'mevrouw' en 'u'. Betaald werk was natuurlijk een uitvinding van mannen die een onderscheid wilden aanbrengen met de vrouwen thuis. Maar een eigen bedrijf opzetten waar iedereen onbetaald werkte bleek bijna onhaalbaar: als er al meiden waren die werk op zichzelf niet dom en conformistisch vonden, dan duurde het niet lang voordat ze ontdekten dat gelijk werk ook gelijke betaling verdiende.

Het was een manier van denken die zichzelf elke keer weer in de staart beet. Iedere redenering werd getoetst aan de tegenargumenten die je zelf al bij voorbaat formuleerde, en dus hernomen nog voordat ze was afgemaakt. Zelfexpressie werd zelfontkenning. Sinéad O'Connor is na die eerste plaat al snel zoekgelopen in de elkaar uitsluitende verlangens naar autonomie, religie, schoonheid,

liefde met mannen en liefde met vrouwen, veiligheid en verzet tegen alle vormen van autoriteit. Toen ze haar eigen Troje finaal had platgebrand stond ze in de ruïne van de enige samenleving die ze goed genoeg kende om er alle tekortkomingen van te zien. En met geen enkele ervan kon ze leven. Ze zou geen rust hebben tot ook de kleinste misstand was weggewerkt.

De Muur. Struggle for Jive

En toen stonden ze op de stadspleinen, rammelend met sleutelbossen. Ze bestormden ambassades, demonstreerden voor de kerk, namen de televisiestudio's over en ten slotte klommen ze over de Muur. Helemaal aan het eind van de jaren tachtig, in de gure herfst en de donkere kerstdagen, toen de jaren van postmodernisme in onze spooksteden een wildgroei had opgeleverd van nieuwe kunstplekken, danspaleizen, vrouwenkranten, onoplosbare levensvragen en idealen op zoek naar een samenleving, toen hier de binnenvetters, de overgevoelige driftkoppen, de jonge kraakmoeders, de teleurgestelde brigadistas en de Ethiopiërs van deze wereld naar de marge waren geveegd, toen het de zwarte jongens waren die ontdekten dat je alleen maar gehoord zou worden als je harder schreeuwde dan de hele competitie bij elkaar (Rude Boy van de Urban Dance Squad stuiterde over het podium, wijsvinger op zijn eigen borst: ‘don't forget that others try to make you stop/ 'cos they wanna make it big, the same way too/ with taking out everybody, especially you/ competition in life is daily news/ some are poets on a mission, to pay their dues/ and the meek shall inherit the earth/ but the weak will lose, that's my word/ I'll be rough and I'll sharpen my teeth/ otherwise I never get the things I need/ it's up to me, to keep the spirit up/ my only hope to reach the top/ and if I have to battle against the mob/ struggle for jive won't make me stop’), toen we hier eindelijk ontdekten dat spreekrecht nooit gratis komt en altijd bevochten moet worden, met alle zelfverlies en identiteitsverwarring die daarbij hoort, toen eisten de inwoners van de totalitaire staten aan de andere kant van de Muur ineens hun spreekrecht op. Nee, niet ineens, want daar was heel gestaag, bijna onzichtbaar, een combinatie van postmodern denken, afkeer van de schijnheiligheid en geloof in de revolutie bezig geweest de autoritaire structuren vanbinnen uit te hollen. De bewegingen die aan deze kant van de Muur, in het vacuüm van de angstige maar nog altijd welvarende kapitalistische maatschappij, nooit de scherpte kregen om werkelijk verschil te maken, die hadden daar aan de andere kant iets in gang

gezet wat niet meer terug te draaien viel. Spreekrecht was het gloednieuwe, trotse bezit van de euforische Oost-Berlijners op de Muur, van Havel op het bordes en de zwetende, opgewonden mannen in de televisiestudio van Boekarest. Op dat moment zag niemand meteen dat ook hier de gewelddadigheid van steden aan het werk was, dat de genieën en de slachtoffers, de praatjesmakers en de afvallers opereerden op dezelfde dunne lijn tussen vitaliteit en vernietigingsdrang. Ook hier lag Troje in de as. Lang zou het niet duren voor fraude en desillusie het van de opwinding overnamen, maar toen waren de jaren tachtig voorbij.

Pieter Hilhorst
De dragelijke lichtheid van het bestaan

Nostalgie maakt rauwe tijden zoet. Nergens is dat duidelijker te zien dan in de televisieserie *I love the...* Vul maar in: *the seventies, the eighties.* De geschiedenis wordt herschreven als entertainment. Elke maatschappijkritiek is verdampt. Elk protest wordt teruggebracht tot een *event.* Wat rest zijn dierbare herinneringen van hedendaagse sterren. Met een melancholieke blik praten zij over de mooie muziek van toen. ‘Jammer alleen dat ik de teksten nooit kon verstaan.’ Soms giechelen ze over rare kleren en vaak spreken ze hun bewondering uit voor hun voorgangers: de sterren van toen. Ze vergeten dat die sterren vaak niet als sterren gezien wilden worden, maar als muzikant, acteur of kunstenaar.

In dit verhaal wil ik het omgekeerde procédé toepassen. Ik wil de zoete jaren negentig rauw maken. Dat kan ook haast niet anders. Ze kunnen niet in retrospect nog zoeter worden gemaakt dan ze in de beeldvorming al waren. Geen generatie is zo snel tot generatie bestempeld als de jongeren van de jaren negentig. De Amerikaanse schrijver Douglas Coupland had in 1991 al het juiste etiket verzonnen: ‘Generation X.’ In Nederland werd dat de Generatie Nix. Volgens Rob van Erkelens is hij de bedenker van dat populaire begrip. In 1994 werd hij samen met vijf andere schrijvers geportretteerd in *De Groene Amsterdammer.* Het werk van Don Duyns, Joost Zwagerman, Joris Moens, Ronald Giphart, Paul Mennes en Van Erkelens zou een vergelijkbare thematiek kennen. Allemaal schreven ze over twintigers die in de grote stad de verveling bestrijden. Een verveling die voortkomt uit het besef te leven in een gedesillusioneerde, oppervlakkige wereld. ‘Wat wij jongeren, toen, gemeenschappelijk hadden was afwezigheid. De afwezigheid van Grote Gebeurtenissen, van Ideologieën en Ingrijpende Voorvallen.’ En voor die jongeren bedacht Van Erkelens de term Generatie Nix. ‘Maar niet op de cover zetten, hè?’ zei hij nog tegen de journalist. Het kwam natuurlijk wel op de cover en sindsdien is Nix een begrip.

De kenmerken die in de loop der jaren aan de Generatie Nix wer

den toegeschreven verschoven soms, en ook met de bijbehorende geboortejaren werd flink gesjoemeld. Maar één kenmerk van de Generatie Nix bleef onveranderd: in alle typeringen stond het gemis voorop. De jongeren zouden worden getekend door een gebrek aan engagement en idealen. Grote politieke protestacties zijn er niet geweest. De belangrijkste politieke jongerenbeweging Niet Nix liet zich voorstaan op haar gebrek aan ambitie. ‘Wij streven niet naar macht, maar naar invloed.’ De meest succesvolle actie van de jaren negentig was de hetze van Youp van 't Hek tegen Buckler. Eigenhandig heeft hij het alcoholvrije biertje uit de markt gegrapt. Ook de jaren negentig werden gedefinieerd door wat ze niet (meer) waren. Zo zou er sprake zijn van het einde van de geschiedenis. Ideologische veren werden afgeschud. Illusies werden opgeborgen. En de leegte werd gevuld met plezier. ‘Jullie favoriete drieletterwoorden waren Mao en Che, wij kiezen voor MTV en XTC,’ zei Jorrit de jong bij de presentatie van *De Ik's van Nix* in 1997.

Door de logica van de gatenkaas (de leegte bepaalt de identiteit van de substantie) is onderbelicht gebleven wat de Generatie Nix en het laatste decennium van de vorige eeuw wél waren. In dit artikel wil ik daarom de polemische strekking laten zien van de zoete jaren negentig. Ik wil de radicaliteit tonen van de jongeren van het laatste decennium van de vorige eeuw. Vreemd genoeg heb ik mij destijds nooit een kind van de jaren negentig gevoeld. Ik heb ook nooit in termen van generaties willen denken. Het idee dat de jeugd in opstand moet komen tegen de zittende klasse is een sjabloon dat ons is opgedrongen door de babyboomers. Het was een opgedrongen generatieconflict. Niets is erger dan ouderen die je vertwijfeld vragen wanneer je eindelijk tegen ze in opstand komt. Het is de hoogste graad van paternalisme. Schop eens tegen me, want dat is zo goed voor jou. Ik heb er dan ook, net als de meeste van mijn leeftijdgenoten, nooit aan mee willen doen. Noem het onze revolte. Wij wilden juist niet het voorbeeld volgen van de babyboomers die het pluche veroverden door met hoogdravende idealistische woorden de zittende regenten weg te jagen. Dat zij dat toch steeds van ons verwachten, tekent alleen hun egocentrisme. Zij blijven zichzelf zien als de maat der dingen. Wij wilden niet eens een wij zijn. Het enige dat ik deel met mijn generatiegenoten is dat we geen generatie willen zijn. Ik zag ook meer de verschillen dan de overeenkomsten met mijn leeftijdsgenoten. Ik vond ze vaak ook te individualistisch, te hedonistisch en veel te vrijblijvend.

Pas nu besef ik dat het laatste decennium van de vorige eeuw eigenlijk mijn ideale tijd was. Eigenlijk was ik al ver voor de val van de

Berlijnse Muur een kind van de lange jaren negentig. Ik was veel te frivool voor het ernstige doemdenken van de jaren tachtig. In de politieke theatergroep waar ik destijds in speelde, kreeg ik ooit het verwijt dat ik niet boos genoeg was. Ze hadden volkomen gelijk. En ook na de aanslagen van ii september 2001 heb ik het blijmoedige van de jaren negentig behouden. Ik kan dan ook moeilijk wennen aan de ideologische strengheid die overal de kop opsteekt. Het mateloze, vloeibare en onbepaalde van de jaren negentig komt me nu als een walhalla voor. Henri Beunders heeft de jaren negentig een Twaalfjarig Bestand genoemd. Dat is goed getroffen. Het was een tijd waarin de zwaartekracht even leek afgeschaft. Een heliumrevolutie. Iedereen kan zweven.

Het revolutionaire van de jaren negentig was de ontdekking van de oppervlakte. De rimpelingen op het water zijn interessanter dan de structuur van de bodem van het meer. Michael Bracewell, *The Nineties: When Surface was Depth.* Maar dat suggereert nog te veel alsof alles van waarde diep is. Het is juist dit idee dat in de jaren negentig is opgegeven. In de jaren tachtig stond de teleurstelling voorop. De Grote Verhalen waren allemaal gewelddadig gebleken. Het was een tijd van het verlies van illusies. In de jaren negentig is dit postmodernisme alledaags geworden. De teleurstelling verwaterde. Zonder illusies bleek het leven alleszins dragelijk. De jongeren van de jaren negentig, die ook steeds vaker de internetgeneratie werden genoemd, zochten niet naar de grote waarden en wroetten evenmin in de onpeilbare diepten van de eigen ziel, maar leefden in de breedte, zoals A.F.Th. van der Heijden dat heeft genoemd. En dat deden ze met overgave. Ze wilden niet kiezen, maar de alternatieven naast elkaar beleven. Ze wilden zappend door het leven gaan. De ene dag naar Men in Black, de volgende dag naar Wagner. Het werd een verdienste om je in uiteenlopende milieus op je gemak te voelen. Het werd chic om zowel intellectuelen als mensen van de sportschool tot je vrienden te rekenen. Niet wie je bent, maar wie je kent, bepaalt de waarde van je leven, want in verschillende contexten laat je ook andere kanten van jezelf zien. Het geloof in levensfases werd overboord gegooid. Niet eerst lanterfanten en daarna verantwoordelijk en volwassen worden. Gewoon carrière maken, kinderen krijgen én van tijd tot tijd mateloos stappen. De afwezigheid van grote ideologieën leidt niet tot verveling, maar tot gulzigheid. Wij mogen alles. De vrijblijvendheid wordt niet betreurd, maar de vrijheid gevierd.

De zoektocht naar de zin van het bestaan werd ingeruild voor een hunker naar zintuiglijkheid. En zintuiglijkheid is altijd oppervlak-

kig. De tast, de smaak, de blik, de klank, de geur hebben allemaal een onmiddellijkheid. Een van de literaire tijdschriften uit de jaren negentig heette *Skin.* Dat was niet alleen een mooie omkering van niks, maar ook een uiting van het verlangen om dicht op de huid van het bestaan te zitten, om de wereld aan te raken, te voelen, te ervaren. De jaren negentig hebben ook de opkomst laten zien van de beleveniseconomie. Introspectie werd ingeruild voor het rijgen van ervaringen. Je wilde gewoon een keer meemaken hoe het voelt om aan een bungy-elastiek naar beneden te suizen, met een vlot een kolkende rivier af te varen of een bezoek te brengen aan een Kamasutra-beurs. Zelfs bij het kopen van spullen werd de ervaring belangrijker. Kleren, sigaretten en mobiele telefoontjes werden een investering in een lifestyle. Wie geen illusies meer te verliezen heeft, zal zijn eigen mythes moeten scheppen. De naaktheid van het bestaan is een aansporing om je eigenzinnig te kleden. *Image is everything.* Het onverschillige zwart van de jaren tachtig werd ingeruild voor kleur en smaak. Je mag ijdel zijn, je mag om aandacht vragen. Bestaan is waargenomen worden.

De jaren negentig typeren als de tijd van de dragelijke lichtheid van het bestaan komt dicht bij de negatieve beschrijvingen van de Generatie Nix. Om te begrijpen wat de polemische kracht is van deze impliciete waarden moeten ze worden gecontrasteerd met de impliciete waarden van voor en na het Twaalfjarig Bestand. Dat zal ik doen aan de hand van drie fenomenen.

De avatar

Met de wijde verbreiding van internet in de jaren negentig kwam ook het fenomeen op van de avatar: het virtuele alter ego. In *multi user dominions* als chatboxen werd het heel gemakkelijk om een personage aan te nemen. Niemand die kon controleren of de trans seksueel van drieënveertig was wie hij voorgaf te zijn. Het enige waar je op af kon gaan, waren de teksten die iemand schreef. Het was een training in een andere manier van denken over geloofwaar digheid. Het ging er niet meer om of iemand authentiek was, of ie mand samenviel met zichzelf. Dat viel niet te controleren. De waar de van het contact was niet meer afhankelijk van iets buiten het contact. Er was geen werkelijkheid waarnaar verwezen kon worden. Het ging om de kwaliteit van de tijdelijke schepping. Het enige dat telde was of je iemand wist te overtuigen. En overtuigen doe je met details. Veel mensen vielen door de mand omdat hun avatar niet meer was dan knullig aan elkaar geknoopte clichés. Je moet je alter

ego eigen maken. Mensen gingen hun alter ego dan ook meer en meer aankleden.

De avatar was een uitvergroting van een leefstijl die hoorde bij de jaren negentig. De Noors-Amerikaanse psycholoog Kenneth tergen stelt in *The Saturated Self* dat er een nieuw persoonlijkheidstype was ontstaan. Hij spreekt over het relationele zelf. Het relationele zelf heeft de illusie opgegeven dat je in elk contact de volle eigenheid tot uitdrukking kan brengen. Het is een breuk met de oude getuigenissenidentiteiten, waarbij mensen in elke context elk misverstand over bijvoorbeeld hun homoseksualiteit onmiddellijk wilden wegnemen. ‘Ook voor de klas moet iedereen weten dat ik homo ben.’ Voor mensen met een relationeel zelfbeeld is meedoen met groepen die niet naadloos bij hen aansluiten veel minder bedreigend. ‘Wat maakt het mij uit als mensen denken dat ik net als zij hetero, homo, activist, Ajax-supporter of kunstenaar ben?’ Het zich tijdelijk conformeren aan de normen van de groep is geen hypocrisie, geen verraad van hun eigenheid, maar een logisch gevolg van het streven om zoveel mogelijk ervaringen aaneen te rijgen. 's Ochtends de *family man* met de kinderen in het park, 's middags de macho met de voetbalvrienden, 's avonds naar het theater met culturele vrienden. De eigenheid van mensen met een relationeel zelfbeeld komt voort uit het feit dat ze diverse relaties aangaan en deelnemen aan uiteenlopende collectiviteiten zonder er ooit mee samen te vallen. Hun ‘ik’ is de optelsom van de soms tegenstrijdige ‘wij's’ waarvan ze deel uitmaken. Oscar van den Boogaard heeft in *Sensaties* een mooie term gemunt voor deze levenshouding: vloeibaarheid (en dus niet vluchtigheid). Wie vloeibaar is, hoeft niet bang te zijn dat hij vastvriest. Het kan nog alle kanten op. Alles is voorlopig. De ongrijpbaarheid is een aantrekkelijk element van deze levenshouding. Ik laat mij door niemand definiëren. Ook niet door mezelf. Weg met het leven als belijdenis. De diepste zelfkennis is gelegen aan de oppervlakte. Niet wat ik denk, maar wat ik doe, toont wie ik ben.

Het accepteren van de onbepaaldheid van het heden is alleen mogelijk als er een basaal vertrouwen is in de wereld en de mensen met wie je omgaat. Alleen dan valt die onbevangen blik, die principiële openheid, vast te houden. Vandaag de dag is dat vertrouwen verdwenen. Wantrouwen is de norm en het grote verschansen is begonnen. Ongrijpbaarheid is niet intrigerend, maar gevaarlijk. Alles wat onbepaald is, roept angst op. De avatar is van een fantasie van ultieme vrijheid, losgezongen van lot en lichaam, verworden tot een angstbeeld. Het meisje van dertien dat openhartig met leeftijdsge-

nootjes praat over prille ervaringen met seks kan een vieze kinderverkrachter zijn. De Britse socioloog Frank Furedi stelt dat we zijn beland in een *culture of fear.* Het verlangen is nu niet naar speelse, maar naar robuuste identiteiten. Om te beginnen moeten we allemaal Nederlander zijn en het is ook duidelijk wat daarbij hoort. Je krijgt er heimwee van naar de tijd van de vloeibaarheid van de jaren negentig. Vaak is de tolerantie die toen werd omarmd gekenschetst als onverschilligheid. Maar het kan ook positiever worden uitgelegd. Gemoedelijk oppervlakkig contact maakt een multiculturele samenleving leefbaar. Volgens Anil Ramdas is racisme een gebrek aan beleefdheid. Je hoeft jezelf niet vrij te wassen van alle vooroordelen zoals in de jaren tachtig gebeurde. Je hoeft niet op zoek naar de verkrachter en de racist in jezelf. En andersom hoeft de migrant niet te slagen voor wat Norman Tebbit de crickettest noemt. Als Nederland tegen Turkije voetbalt, mag de migrant best juichen als Oranje wordt verslagen.

De Amerikaanse socioloog Richard Sennett stelt dat respect betekent dat je accepteert dat je de ander niet begrijpt. Die acceptatie is vandaag de dag verdwenen. Al het raadselachtige moet uitgebannen. Je moet zeggen wat je denkt en doen wat je zegt. En het vreemde wordt alleen toegelaten na een ondertekende loyaliteitsverklaring. Juist door de geharnaste taal van vandaag ga je terugverlangen naar de verheerlijking van de vloeibare identiteiten van de jaren negentig.

XTC

‘Everything starts with an e,’ was een songtekst van E-zee Posse. De opkomst van de houseparty's in de jaren negentig zijn ondenkbaar zonder ecstasy (XTC). Waar haal je anders de energie vandaan voor een afterparty vroeg in de ochtend? House is lichamelijke muziek. Het gaat niet om ontroering, maar om een sensatie. Je wordt niet geraakt. Je wordt bewogen. De dj en filosoof Marc Schuilenburg schrijft in het artikel ‘De elektrificatie van de ruimte’ dat in *drum and base* het aantal beats per minuut zo wordt opgevoerd dat de muziek ophoudt een aaneenschakeling te zijn van tonen en slagen. Het wordt een onophoudelijke stroom: een *flow.* De elektronische drum vervangt dan ook niet de menselijke drum, maar creëert een nieuwe ervaring. Het is muziek waar je niet naar luistert, maar die je ondergaat. Geholpen door de XTC wordt het een tactiele ervaring. Nu zijn de jongeren van de jaren negentig niet de eerste generatie

die is verleid door de drugs. Maar dat ze juist zo massaal voor XTC vielen is veelzeggend. XTC is een drug die hoort bij de jaren negentig. LSD en hasj dirigeren de geest naar binnen. Cocaïne richt de blik meer naar buiten. Maar het is een liefdeloze blik. Niets kan je wat schelen. Het versterkt de rauwheid van het bestaan. Het is daarom een drug die meer hoort bij de jaren tachtig. XTc richt ook de blik naar buiten, maar zonder de hardheid van cocaïne. XTC verzacht alles wat hoekig is. Het maakt mensen lieflijk (de button met de smiley was een goedgekozen symbool) en wekt een diep gevoel van verzadiging. Je weet dat het artificieel is, maar het voelt echter dan de alledaagse werkelijkheid. Van dronkaards wordt beweerd dat ze de waarheid spreken. De drank heeft de schaamte weggespoeld en daarmee de wil om het pijnlijke te verhullen. XTC maakt op een andere manier schaamteloos. Het breekt het verzet tegen een diepgevoelde sentimentaliteit. Het is een chemische verzoening met de wereld en de mensen om je heen.

In een artikel bij het tienjarig bestaan van *Blvd.* keert Sander Pleij zich fel tegen het escapisme van de feestgeneratie. In navolging van Bracewell stelt hij dat conformisme en mateloosheid bij de jongeren van de jaren negentig samengingen. Door de week is er het leven in de kleine veilige cocon van het privé-leven, om alleen op gezette tijden mateloos te zijn. Het is een geplande bandeloosheid, die dus niets doorbreekt en de status-quo ongemoeid laat. Ongelijk heeft hij daarin niet. Maar zijn walging ademt toch te veel de romantiek van de *Verelendung.* Prozac was naast XTc de andere chemische revolutie van de jaren negentig. Strenge therapeuten vonden het maar niks. Zo'n pilletje doet niets aan de oorzaak van het psychisch ongemak. Dat mag zo zijn, maar als het werkt en verlichting brengt, wat is er dan op tegen? Zo is het ook bij de feestgeneratie. Ik zie niet in wat we winnen bij het verdacht maken van het aangename. Ik geloof niet in de heilzame waarde van het lijden. Een mooi voorbeeld hiervan is het ‘praktisch idealisme’ van Natasja van den Berg en Sofie Koers. Hun boek met die titel staat vol handzame tips hoe je maatschappelijk verantwoorde keuzes kan maken. Het boek ademt de levenshouding van de jaren negentig. Het gaat uit van zelfbewuste consumenten, die wel betrokken zijn, maar geen zin hebben zich in schuldgevoel te wentelen. Het goede alternatief, de tv niet op standby laten staan bijvoorbeeld, hoeft niet veel moeite kosten.

De hunkering naar intensiteit en het organiseren van bandeloosheid is niet alleen escapisme. Ik geloof dat het vandaag de dag een polemische betekenis heeft gekregen. XTC staat namelijk voor een verheerlijking van de mateloosheid. En juist dat is polemisch in een

tijd waarin weer matigheid wordt gepredikt. Wees maar tevreden met wat je hebt, want anderen hebben nog minder. Het is een partiële zelfmoord, een zelfverkozen geestelijke wurging. Mik niet te hoog, want dan kan je diep vallen. Deze culturele benepenheid maakt dat ik heimwee krijg naar de jaren negentig, toen een zeker optimisme nog vanzelfsprekend was. Optimisme tegen de klippen op is de beste voorwaarde voor het engagement waar Pleij naar verlangt. Of zoals Antonio Negri heeft gezegd: ‘Soyez réaliste, demandez l'impossible.’

Paars pragmatisme

De politieke doorbraak van de jaren negentig was de totstandkoming van een kabinet zonder christen-democraten in 1994. Maar na de eeuwwisseling heeft Paars zijn glans snel verloren. Het wordt nu geassocieerd met achterkamertjes, sorry-democratie en visieloosheid. Een fan van Paars ben ik nooit geweest. De depolitisering van Kok en de zijnen vond ik een zwak aftreksel van wat politiek behoort te zijn. Maar met de terugkeer van de ideologische blik van Pim Fortuyn en Jan Peter Balkenende verdient het paarse pragmatisme eerherstel. Paars was een poging om het afschudden van ideologische veren serieus te nemen. Gepassioneerde politiek is vaak een politiek van goede bedoelingen. De vurige verontwaardiging over onrecht staat een kille analyse van de effecten van de voorgestelde maatregelen in de weg. In het verleden hebben nobele initiatieven dan ook maar al te vaak averechtse effecten gehad. Pragmatische politici hebben oog voor deze onvoorspelbaarheid. Zij proberen tastend politiek te bedrijven. Met veel *trial and error.* Dus staan ze voor alle experimenten open, ook als ze niet passen in hun eigen wereldbeeld, en proberen ze daarna te beoordelen wat navolging verdient en wat niet. Zo forceerde het eerste kabinet-Kok zowel een doorbraak door het creëren van gesubsidieerde banen (Melkert-banen), waar de *VVD* altijd mordicus op tegen was, als een begin met marktwerking en deregulering (waar de PvdA niet warm voor liep). Pragmatische politici zoeken naar het kleine verschil, niet naar het grote gebaar.

Fortuyn heeft echter met deze minimalistische taakopvatting afgerekend. Zijn grote angst waren niet politici die te veel beloofden, maar politici die te weinig ambities hadden. Die fout zou hij niet maken. Hij zei wat hij dacht en deed wat hij zei. Het leidde tot een proefballonfabriek. Zo zei hij wel dat hij voor gedwongen spreiding van allochtonen was, maar wist hij nooit uit te leggen hoe hij dat

voor elkaar dacht te kunnen krijgen. Ook zijn kreet dat een kwart van alle ambtenaren naar huis kon, werd niet ondersteund met een analyse van de taken die dan niet meer uitgevoerd zouden moeten worden. Fortuyn bracht zo ook de terugkeer van de goedebedoelingenpolitiek. Hij had het lef dingen te zeggen die anderen verzwegen. En om die karaktereigenschap wilde hij gewaardeerd worden, niet om de concrete resultaten van zijn interventies. Precies zoals de linkse revolutionairen van de jaren zestig en zeventig altijd om hun betrokkenheid waardering wilden. Oké, het was dan mislukt, maar zij hadden het hart op de juiste plaats zitten.

Ook het tweede kabinet-Balkenende schuwt de grote woorden niet. Het leerstuk van de eigen verantwoordelijkheid wordt overal op van toepassing verklaard. Of mensen ook de mogelijkheden en vermogens hebben om de aan hen toegeschreven verantwoordelijkheid waar te maken, doet niet meer ter zake. De leer is weer sterker dan het leven. En dus worden mensen met zalvende woorden weer aan hun lot overgelaten. Het wekt heimwee naar de nuchtere politiek van de jaren negentig.

Ook in de internationale politiek is de hyperbool terug. In de jaren negentig hadden internationale interventies minimale doelen. De humanitaire interventies in Bosnië en Kosovo waren reacties op grove schendingen van mensenrechten zoals etnische zuivering. Van deze terughoudendheid is na ii september gooi niets meer over. Bush heeft met zijn ideeën over de preventieve oorlog een gevaarlijk maximaal ideaal binnengehaald. Wij kunnen de wereld inrichten naar ons ideaalbeeld. Een hoogmoed die wel tot een val moet leiden. Ook dat wekt heimwee naar het nuchtere optimisme van de jaren negentig. Of zoals Bert Lanting in *de Volkskrant* schreef bij zijn afscheid als correspondent in de Verenigde Staten: wat was het een heerlijk geruststellend idee dat jaren geleden heel Amerika zich druk maakte over een presidentieel slippertje met een stagiaire. De dragelijke lichtheid van het bestaan is soms letterlijk een verademing.

In hun zoetheid waren de jaren negentig dus heel radicaal. En daarom durf ik er rond voor uit te komen: ik ben een kind van de jaren negentig. Ik ben liever vloeibaar dan bevroren, liever mateloos dan bescheiden, liever pragmatisch dan rechtlijnig. Ik krijg heimwee naar de jaren negentig, want afgezet tegen de fantasieloze ernst die de wereld in zijn greep houdt, is de dragelijke lichtheid het verlichte alternatief.

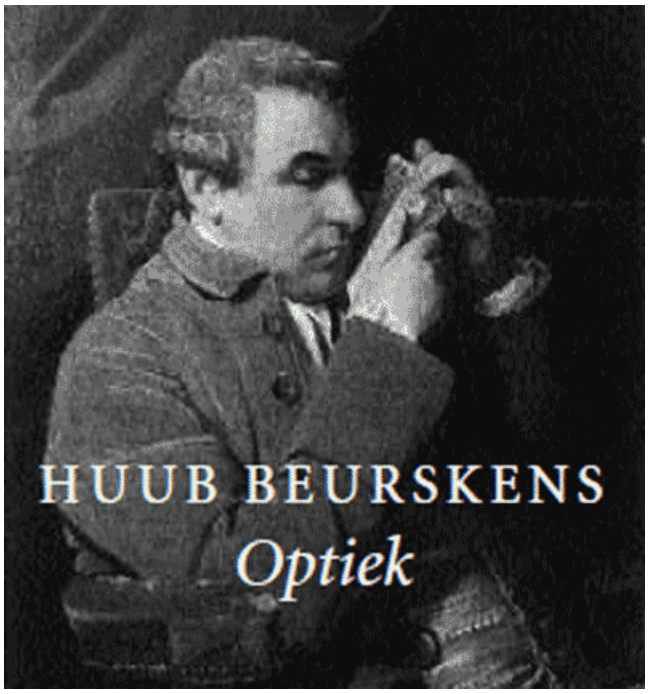

Huub Beurskens
Optiek
Zomerschool

Geachte lezer, mag ik u een vijftal uiterst belangrijke eisen voorleggen?

1. De kandidaat kan probleemstellingen onderzoeken en ideeën ontwikkelen voor een beeldende verwerking. De kandidaat gaat hierbij in op inhoud, vorm, functie en hun onderlinge verbanden.
2. De kandidaat kan binnen het gebied van de autonome beeldende kunst en vormgeving ideeën voor een beeldende verwerking uitvoeren naar aanleiding van probleemstellingen die gericht zijn op waarneming, verbeelding, ervaringen en gedachten.
3. De kandidaat kan afhankelijk van de probleemstelling die aspecten van de voorstelling kiezen die een bijdrage leveren aan de zeggingskracht van het eigen beeldend werk, daarbij rekening houdend met beeldconventies en symbolen.
4. De kandidaat kan in een werkproces samenhangende activiteiten uitvoeren: analyseren, verkennen, onderzoeken, experimenteren, kiezen, uitwerken, evalueren.
5. De kandidaat heeft onderzocht in hoeverre hij beschikt over capaciteiten en interesses die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor gewenste vervolgopleidingen.

Bovenstaande is een greep uit een door de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen geratificeerde lijst van drieëntwintig eisen waaraan een leerling op het huidige VWO moet voldoen wil hij met succes eindexamen doen in het praktische gedeelte van het vak beeldende vorming. Voor het theoretische gedeelte van hetzelfde vak bestaat eveneens zo'n lijst met eisen.

Wellicht schrikt u er een beetje van. Mogelijk vraagt u zich af of juist voor een zogeheten creatief vak zo'n uitgebreid eisenpakket nodig is. Of misschien maakt u zich er gedachten over hoe die eisen zijn geformuleerd: wat wordt er nu precies gevraagd en waarom wordt dat gevraagd? En dat allemaal van leerlingen van wie de meesten de leeftijdsgrens van achttien jaar niet of nog maar nauwelijks hebben overschreden.

Maar ik kan u meteen geruststellen. Rechtstreeks vanuit de praktijk. Ik kan u verzekeren dat de meeste leerlingen er weinig of geen moeite mee hebben om aan de eisen te voldoen. Ik kan het weten, ik geef les aan tweeëntwintig zulke leerlingen in 5 VWO en aan veertien leerlingen met hetzelfde examenvak in 6 VWO. Natuurlijk zijn er uitzonderingen, zwakke broeders en zusters. Zoals bij elk vak.

Pablo P. uit VWO-6 gaat het bijzonder moeilijk krijgen dit jaar, simpelweg omdat hij weigert zijn zogeheten handelingsdeel in orde te brengen, dat wil zeggen, te voldoen aan de eis die ik u als vijfde voorlegde: onderzoeken, dat wil zeggen, in een schriftelijk verslag onder woorden brengen in hoeverre hij beschikt over capaciteiten en interesses die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor gewenste vervolgopleidingen. Of Francis B.: hij denkt erdoorheen te kunnen glippen met alleen maar een stel grote eindwerkstukken, nooit ofte nimmer ontwikkelt hij eerst eens een onderzoeksproces, waardoor hij natuurlijk ook niet in staat is zo'n proces te analyseren en er kritisch, met een uitgewogen procesbeschrijving op te reflecteren.

Iedereen kan slagen, roep ik uit, je hoeft alleen maar aan de eisen te voldoen! Zou het te maken hebben met hun allochtone achtergrond? Pablo is een geboren Spanjaard, Francis komt uit Engeland en als u het mij vraagt is hij ook nog homo. Maar neem de jongen Van Rijn uit VWO-5, een rasechte Hollander uit Leiden: is er met geen mogelijkheid toe te bewegen zijn dingen eens tot in het detail uit te werken, laat staan zijn resultaten te evalueren. Het klinkt hard, maar met zulke leerlingen is het niks en zal het nooit wat worden.

U merkt hopelijk dat ik heel serieus ben, geachte lezer, dat ik serieus verontwaardigd ben over de woekering van regels en over de daarin en daarop vlees- en geestvretend gedijende jargonvorming die overal onze school is binnengedrongen, zelfs in die ruimten die tot voor kort golden als vrijplaatsen van de verbeelding. Ik vervloek de 'vrije expressie', maar ik heb een nog grondiger afkeer van onvrije expressie.

'Onderwijs' is de verleden tijd van 'bovendom' - zo zou een uitspraak kunnen luiden van Gregor, een van het viertal leerlingen dat samen met meester Max en een stagiair de zomerschool bevolkt in het gelijknamige boek van Wiel Kusters (verschenen bij Uitgeverij TIC in Maastricht).

In die zomerschool wordt van alles gedaan wat op een hedendaagse Nederlandse school beslist niet mag en kan gebeuren, ondanks het feit dat meer dan ooit in de vigerende onderwijsideologie de zelfstandigheid van de leerling centraal heet te staan.

Allereerst wordt er bij Kusters in de zomer naar school gegaan. De school wordt kennelijk niet beschouwd als verplichting maar als ontspanning, als vakantie van het verplichtende leven buiten de school. Geen wonder dat daar dan allerlei patronen omgedraaid worden of hun rijgdraad kwijtraken, steken loslaten en uiteenvallen, soms kant noch wal raken, simpelweg omdat er geen kanten en wallen meer bestaan. Zo maakt de meester zich er zorgen over dat hij niet overgaat. De tegels van de speelplaats worden gelicht, want: 'Onder de stenen van de speelplaats is het zand, als op het strand.' Slapen en dromen vormen een cruciaal onderdeel van het programma dat nooit en nergens als programma is opgesteld of als zodanig wordt gezien. Evenals het ontwikkelen van een even eigenzinnige als amusante muzische logica.

> 'Taal,' zei Karlie. 'Ontleden. Hier komt de zin.'
> *Als je knikkers in een vijver werpt en daar zwemmen zo goed als geen bliekjes in, waarvan sommige dan ook nog door smoeken worden opgegeten, dan kun je je afvragen wat een bliekje is.*
> 'Bliekje is een woord, net als sommige,' zei Gregor. 'En,' voegde hij er lijzig aan toe, 'het onderwerp werpt, dus dat is dan verleden tijd. Paarden is een bijvoeglijke bepaling bij paar. En knikkers is het meervoud van kikker.'
> Ook dat was helemaal goed!

Een en ander wil niet zeggen dat de grote levensthema's en -vragen niet aan de orde komen, integendeel. In de zomerschool gaat het gerust en lustig over de Apocalyps, over Darwin, Mendel en Jezus, over geboorte en dood, over wijsheid en geluk. Hoewel, over dat laatste, over geluk, gaat het eigenlijk in de zomerschool niet zozeer, want de zomerschool is in feite zelf het geluk. Het is in al zijn ongerijmdheden een voor de lezer ietwat melancholisch stemmend geluk waarin de zomerschoolfiguren verkeren. In dat opzicht doet het een beetje denken aan *De kleine prins* van Antoine de Saint-Exupéry, waarin ook een vrijplaats voor de verbeelding wordt geschapen.

> ‘Wat is een fata morgana, meester?’
> ‘Een luchtspiegeling, Gregor.’
> ‘Kunt u dat eens voordoen, meester?’

In de loop van de zomerschool groeit uit enkele onooglijke zaadjes op de stoffige zolder *Carnem Vorans Digitalis*, een soort plant die tot enorme woekering komt.

> Het was alsof de speelplaats openbarstte. En openbloeide, want nu werd ook zichtbaar wat dat groen betekende.
> Er schoten dofgroene glanzend-blauwige planten omhoog, waarvan de stengels met de minuut in omvang toenamen.

Maar in tegenstelling tot de woekering van ideologisch bepaalde regels en jargon die onze scholen zowel van buiten uit als vanbinnen dreigt te verstikken, betreft het in de zomerschool een wonderbaarlijke, als verlossend aandoende woekering.

Het is inmiddels tegen drie uur in de middag. Het is niet zomaar een middag, maar de laatste vrijdagmiddag van de zomerschool, voordat het échte leven gaat beginnen.

‘Het begon langzaam donker te worden,’ staat er, zonder dat wordt geëxpliciteerd of dat donker worden het gevolg is van de plantaardige woekering of van iets anders... Voor mij klinkt daarin onontkoombaar ook een toespeling op een ander cruciaal ogenblik in de geschiedenis van de verlossingen mee...

Het vervult de bewoners van de zomerschool met angst, maar in die angst kennen ze ook een gevoel van saamhorigheid en tegelijkertijd opwinding, een opwinding die uiteindelijk overgaat in louter euforie.

> Ze riepen naar elkaar en zwaaiden. ‘Ik ga over, ik ga over!’ riep de meester en hij verdween in een groene holte.
> En ‘Omhoog! Omhoog! Naar het licht!’ zong de stagiair, om even later, een beetje verdwaasd, door een bloem te worden verteerd.

Het slot van *De zomerschool* is een enigmatische apotheose, een verlossing of redding in en door zoiets als het vleselijk vegetatieve. Het doet mij sterk denken aan het linkerpaneel van *De tuin der lusten*, het beroemde drieluik van Jeroen Bosch.

Wij zijn gewend van links naar rechts te lezen en zo'n drieluik ook van links naar rechts te bekijken en te interpreteren. Dus lezen we eerst het verhaal van het aards paradijs, vervolgens, op het grote middenpaneel, dat van het menselijk hedonisme, om ten slotte rechts in de gruwelen van de hel te kukelen. Maar voor hetzelfde geld zouden we de strip van rechts naar links kunnen lezen, tegen de regels in, een beetje heidens dus, juist richting paradijs.

Het is niet zo dat *De zomerschool* van Wiel Kusters vanuit zo'n hel start, hoewel de verplichtende wereld van buiten de zomerschool als iets terneerdrukkends of zelfs dodelijks uit de verf komt zonder dat die feitelijk wordt beschreven. Maar zeker is het zo dat allerlei afwijkende toeren, rare gedachtekronkels, onlogica, onsnoeibare woekeringen hier leiden tot een welhaast mystiek groteske, paradijselijke situatie zoals Jeroen Bosch die ook op zijn linker paneel heeft neergezet:

> Toen het groeien eindelijk ophield en het bloeien begon, streken er om hen heen vogels neer. Vreemde, kleurrijke vogels, die ze nooit eerder hadden gezien. En om hen heen, en onder hen, bloeiden raadselachtige bloemen en wonderlijke vruchten tussen de takken en de lianen. Peren in de vorm van bananen en bananen in de vorm van een peer, je zag het verschil niet. En het waren natuurlijk geen peren en bananen, maar andere vruchten, die nog nooit een naam hadden gehad.

Over en door Darwin, Mendel en de Apocalyps heen weer het aards paradijs in, zo lijkt het. Linksdraaiend. Dat aards paradijs is daarbij niet zozeer het product van de verbeelding, maar de verbeelding zelf. De fascinerende kracht van *De zomerschool*, dat wil zeggen het gegeven dat de tekst je niet loslaat en tegelijk ongrijpbaar blijft, is in sterke mate toe te schrijven aan het gegeven dat de vertelling nergens regressieve trekken vertoont. Het is beslist niet zo dat al wat hedendaags is als verwerpelijk wordt neergezet. De leerlingen zitten

lustig aan hun pc te schrijven en op internet te zoeken: ‘De cursor knipperde, de toetsen klikten lekker.’ Alleen is voor hen zelfs in ons digitale tijdperk één plus één niet per se twee. Zo is het ook duidelijk dat de auteur van *De zomerschool* een vakman is, een erudiet vakman zelfs, maar dat hij zich in de ruimte en tijdspanne van *De zomerschool* heeft laten gaan of, beter gezegd, zich de ruimte van *De zomerschool* heeft laten binnengaan zonder daarmee zijn eruditie en vakmanschap tijdelijk helemaal buiten spel te zetten. Had hij dat wél gedaan, dan had hij zichzelf bewust geamputeerd en geforceerd en was er beslist niet zoiets prachtigs ontstaan waarin vakmanschap en eruditie even iets geheel anders bewerkstelligen: wat is het cerebrale als het uiteindelijk niet organisch woekerend kan bloeien? En als het woord in plaats van voorschrift vlees wordt (of vleesetende plant) is het heerlijk om je erdoor te laten verslinden.

Hedda Martens
Iemandsland
Kimono

Iemand zal binnenkort door zijn vrouw worden verlaten; zij heeft een man ontmoet die haar ogen weer laat stralen, haar wangen blozen, haar voeten dansen en tijdens de afwas, die ze tegenwoordig het liefst alleen doet, neuriet haar stem die nog altijd geen wijs kan houden de onherkenbare liedjes waar hij ooit, zonder haar medeweten, een bandopname van had gemaakt - ze was hoogrood geworden, had hem gemeen gevonden en hij had het bandje in de vuilnisbak terug moeten zoeken.

Natuurlijk heeft hij alles al geprobeerd om haar bij zich te houden, hij bracht bloemen mee, ze dineerden bij kaarslicht, hij verraste haar met een zonnige vakantieweek en eerder al met een duur wit katje om haar gezelschap te houden als hij moest werken; maar wanneer hij van zijn kantoor naar huis belde was ze dikwijls weg, hij moest zich tevredenstellen met haar lichte stem die hij pas na veel soebatten had mogen vastleggen op hun antwoordapparaat. Ook bleek op de laatste dag van hun vakantieweek dat ze een minuscuul draagbaar telefoontje bezat dat vanuit een verborgen vak in haar schoudertas de beginmaten van de Radetzky-mars voortbracht - ze kleurde tot diep in de hals van haar zonnejurk en hij verzekerde haar dat het niet erg was, dat hij haar er immers allang een had willen geven; maar van deze kleine zilverkleurige had hij het nummer nooit gekregen. Want diezelfde avond, bij kaarslicht, liet ze haperend weten dat ze dit niet langer volhield, dat ze altijd van hem zou blijven houden maar dat ze dit niet langer volhield; haar tranen flonkerden in het licht van de kaarsen en hij reikte over de tafel heen om haar wangen te betten met een roze servet.

In de weken daarna - hij had haar bezworen niet overhaast te vertrekken om hen beiden de tijd te geven zich voor te bereiden - zuigt hij zich elke dag vol met haar aanwezigheid; hoe ze 's ochtends met halfdichte ogen door de keuken doolt in een Japanse kimono waarvan de ceintuur over de grond sleept, zodat het witte katje overal achter haar aan stuitert; hoe ze tegenover hem zit met een

enorme mok koffie en lispelend de koppen leest achter op zijn dubbelgevouwen krant; hoe ze hem nog altijd nawuift en met wijde armen begroet, hoe ze loopt, zich aankleedt, hoe ze eet, drinkt en slaapt. - Een winterjas en twee nieuwe colberts heeft hij weliswaar niet dringend nodig maar hij koopt ze alvast zodat zij ze kan kiezen, en voor de stoel en de lamp die ze mee wil nemen zoekt hij nu al naar identieke vervanging om haar sfeer in het huis intact te houden. Onderwijl ruimt zij bijna onmerkbaar op, maar in de prullenmand vindt hij verscheurde brieven, in een vuilniszak een pluizige trui, een nachtpon, het sleetse bontmanteltje waarin hij haar voor het eerst had gezien en verscheidene paren schoenen, ook die rode, vergezeld van het tasje dat er precies bij paste.

Hij brengt alles in veiligheid, hij kan het niet missen, maar wat moet hij doen met de lange, rossige haren die dagelijks in hun borstel achterblijven, met de lichtblauwe watten waarmee ze haar gezicht's avonds schoonmaakt? Of met de vele kromgedrukte sigarettenfilters in zijn koperen asbak, de half ingevulde kruiswoordpuzzels achter op de krant, met de gebroken tandenstokers in diezelfde asbak, of met de papieren zakdoekjes in de prullenmand die soms met sneeuw gevuld lijkt omdat ze vaker dan ooit in tranen is? Hij heeft geen idee wat hij moet kiezen of laten, het is om volslagen gek van te worden; maar ze mag nog niet weggaan. Hij wil niet dat ze weggaat voor de maand, en de dag, die ze destijds bij kaarslicht hebben afgesproken en waar zij ook zelf manmoedig aan vast blijft houden.

Totdat de dag aanbreekt dat hij 's ochtends, nog maar net op zijn werk, een telefoontje krijgt waar hij secondenlang niets van begrijpt: een schuivend geluid vermengd met scherp geritsel, met de verre stem van een man, met pianomuziek die hij zelf ook net heeft gekocht en een soort gekwaak of gepiep - dat plotseling luid en duidelijk gesust wordt door de stem van zijn vrouw; hij kijkt verbluft in de hoorn, houdt hem opnieuw aan zijn oor en hoort nu diezelfde vrouw - zijn vrouw, onmiskenbaar - zachtjes lachen, ‘poesie toch, wees eens lief’ en dan een zin die verder verwijderd is, iets met koffie, of honger, terwijl de Chopin-preludes doorklinken op de achtergrond. Nieuw geschuif, een bons, geschuur en getik alsof een knoop tegen de hoorn wrijft; hij voelt het bloed in zijn slapen kloppen want de mannenstem is opeens angstaanjagend dichtbij en het vegende, smakkende geluid dat hij nu verneemt is vrijwel niet te verdragen. Hij weet dat ze zijn kantoornummer een plaats heeft gegeven in het zilveren telefoontje dat ze overal met zich meedraagt, meteen 's ochtends al in de ruime zakken van haar kimono waar ze

ook de post in verzamelt; en een onbedoelde tik tegen één enkele toets heeft dit wrede toeval in gang gezet. Geruis, geritsel, een schurend geluid en een bons worden nu gevolgd door een stilte waar nog altijd zijn eigen Chopin in klinkt, en terwijl hij krimpend van wanhoop de hoorn tegen zijn oor drukt is een ratelend brommen met wat licht geritsel het enige wat hij nog onderscheiden kan: dat moet de witte kat zijn, stampend en snorrend op de Japanse kimono die nu waarschijnlijk op de grond terecht is gekomen, nog warm van haar lichaam. Hij wordt hevig onpasselijk, hij snakt naar adem: nu, op ditzelfde, precieze moment, op hun bank, haar kimono - maar wat had hij gedacht dan. Nou? Wat had hij gedacht?

Hij staart voor zich uit, hij denkt helemaal niets, behalve dat dit wat nu gebeurt niet daar in hun huis, en niet nu moet zijn. - Ook voor hem is er maar één toets die hij in hoeft te drukken, en hij weet van het schelle rinkelen, nu, in de kamer vlak bij de snorrende poes; maar wat hij krijgt is het antwoordapparaat met haar schuchtere stem, die vertelt dat zij beiden, hijzelf en zij, niet bereikbaar zijn. Hij belt opnieuw en opnieuw om hen achter elkaar en zonder enig respijt te bestoken met het schelle gerinkel dat Chopin overtroeft, en om achter elkaar haar stem af te kappen met een klap van de hoorn en prompt opnieuw het nummer te kiezen, en opnieuw en opnieuw. - Tot het genoeg is geweest omdat het nooit genoeg zal zijn, en hij zichzelf hervindt met de handen over zijn oren gevouwen, zijn ogen stijf dicht en zijn kiezen op elkaar geklemd. Hij denkt aan het bontjasje tussen het vuilnis, aan haar rode schoenen; aan het rossige spinrag van haren, haar parfum op zijn kussen, aan de sneeuwbal van Kleenex met haar tranen erin en aan haar stem op het bandje met de verstolen wijsjes.

Hij staat op, loopt heen en weer, hij kijkt lang uit het raam. Dan gaat hij weer zitten, trekt de telefoon naar zich toe, drukt die ene toets voor de laatste keer in en wacht tot hij haar de naam hoort noemen die ze samen deelden, en haar aansluitend hoort zeggen dat zij beiden momenteel niet aanwezig zijn; maar dat zij zo spoedig mogelijk terug zullen bellen als men een boodschap wil inspreken, na de piep: en terwijl de piep nog door zijn oren snerpt spreekt hij langzaam en duidelijk zijn boodschap in.

Medewerkers aan dit nummer

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart - een complex.* Binnenkort verschijnt zijn poëziebundel *Zang en verdoving.*

RENÉ BOOMKENS (1954) is cultuurfilosoof, redacteur van *De Gids*, bijzonder hoogleraar popmuziek aan de Universiteit van Amsterdam en hoogleraar sociale en cultuurfilosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde in 1999 zijn proefschrift *Een drempelwereld.*

PIETER HILHORST (1966) heeft politicologie gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is columnist voor *de Volkskrant* en *TM* (voorheen *de Theatermaker*). In 2001 verscheen *De wraak van de publieke zaak*, een kritische studie van de nieuwste modes in het openbaar bestuur en een pleidooi voor politiek als de kunst van het achteruitkijken. Daarnaast schrijft hij toneelstukken (*Hetze, Stemvee, Afstammelingen*) en radiodrama: *Landgoed* (i.s.m. Chris Keulemans), *The unmaking of Katja S.* (i.s.m. Rik Delhaas). Met Rik Delhaas schreef hij voor de IKON-radio de satirische rubriek *Willens en wetens.*

SJOERD DE JONG (1960) is chef Boeken van *NRC Handelsblad.* Van zijn hand verschenen beknopte biografieën van Richard Burton, Bob Dylan en Marcel Proust. Hij illustreerde de bundel *Elk beest zijn vet* van Maarten Doorman en stelde, met Bankje Brugman, een selectie samen uit werk van H.J.A. Hofland *Op zoek naar de Pool.*

CHRIS KEULEMANS (1967) is schrijver en journalist. Zijn laatste boek, de essaybundel *Van de zoemer naar de werkelijkheid*, verscheen in 1997. Zijn roman *De Amerikaan die ik nooit geweest ben* verschijnt volgend jaar. Zie ook www.de-amerikaan.nl.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde tweeverhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

KEES SCHUYT (1943) studeerde sociologie en Nederlands recht en is thans hoogleraar in de sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schrijft tweewekelijks een column in *de Volkskrant.* Recente publicaties: *Cultures of Unemployment* (1995), *Tegendraadse werkingen* (1996), en samen met Ed Taverne, *1950: Welvaart in zwart-wit* (2000).

ED TAVERNE (1938) is emeritus hoogleraar in de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is - samen met Kees Schuyt - auteur van het in 2000 verschenen *1950: Welvaart in zwartwit (Nederlandse cultuur in Europese context, 4)*.

[Nummer 12]

Oude bok zoekt groene blaadjes

Waarschijnlijk is dit het eerste nummer van *De Gids* waarin de gemiddelde leeftijd van de auteurs onder de dertig ligt. Op zoek naar jonge schrijvers leek het ons de moeite waard samen te werken met redacties van enkele studentenbladen uit Amsterdam en Utrecht. We hadden niet verwacht dat hun oproep: ‘Oude bok zoekt groene blaadjes’ zo'n effect zou hebben. Gelukkig waren de redacteuren van *Babel, Moxi* en *Vooys* bereid een voorselectie te maken uit alle ingezonden essays en verhalen. Van de zestien stukken die de redacties van de studentenbladen ons stuurden, werden wij unaniem enthousiast over twee verhalen. Goud en zilver, hoewel niet noodzakelijk in die volgorde, verdienen: ‘Object 658’ van Bianca Boer en ‘De dochters van Terpsichore’ van Guido Kuijper. Brons gaat ex aequo naar zes andere verhalen waarover wij niet unaniem maar toch in meerderheid positief waren. *De Gids* blijft op zoek naar jonge schrijvers.

Namens de redactie,
FRANS W. SARIS

Inleiding

In totaal hebben bijna honderd jongeren een verhaal of essay in gestuurd naar aanleiding van onze oproep. Dit is een opmerkelijk hoog aantal, zeker als je bedenkt dat de wedstrijd in de zomerperiode werd uitgeschreven, een tijd waarin studenten moeilijk te bereiken zijn.

De enige beperking die de deelnemers aan deze ‘prijsvraag’ opgelegd werd, was een kwantitatieve, er moesten immers verhalen ingestuurd worden, geen romans. Een enkeling slaagde erin om in vierduizend woorden of minder een volstrekt andere werkelijkheid op te roepen of echte personages tot leven te brengen. Het leeuwendeel echter viel ten prooi aan de drang om in een paar pagina's de Zin van het Leven te onthullen. Een bij voorbaat tot mislukken gedoemd streven, zelfs al hadden deze ambitieuze jongelingen duizenden pagina's tot hun beschikking gehad.

Een populair thema was het schrijven zelf. Uit de verhalen leerden we onder andere dat - alle hedendaagse ontwikkelingen ten spijt - het echte schrijven nog steeds met de vulpen gebeurt. Ook schijnt de echte schrijver nog altijd een door het leven gekwelde outsider. Deze verhalen kenmerkten zich vaak door gezwollen taalgebruik en vergezochte metaforiek, aansluitend bij de romantische traditie. Het is moeilijk te definiëren waarom de ene metafoor briljant is en de andere de nekharen overeind doet staan. Waar ligt die grens? Sommige auteurs leken wel bejaard gezien de enorme (literaire) last die ze blijkbaar met zich mee moesten torsen. De traditie heeft duidelijk haar tol geëist bij dat deel van de jongere generatie dat vooral literair probeert te zijn.

Opvallend was de manier waarop veel jongeren omgingen met de opgelegde beperking van de omvang. Het einde van de toegestane ruimte leek voor velen toch onverwacht snel te naderen. Onder het mom van: ‘Er moet toch iets gebeuren, anders is het geen verhaal’, besloot ten minste de helft van de auteurs zijn/haar hoofdpersonage door middel van een noodgreep als een zelfmoord of een andere

tragische - en onwaarschijnlijke - plotwending af te schrijven. Misschien is de voorkeur voor extremen van de menselijke psyche ook wel te wijten aan het ruimtegebrek. Het laat zich raden dat een overdaad aan psychopaten de verhalen onveilig maakte. Wij gingen ons zorgen maken over de psychische gezondheid van onze eigen generatie. Heeft het individualisme van deze tijd dan toch voor verknipte jonge volwassenen gezorgd?

Een laatste frappant gegeven is dat de jonge talenten nog steeds vooral onder het mannelijk deel van de bevolking gezocht moeten worden. Ondanks het feit dat de letterenfaculteiten voor zeventig procent of zelfs meer door vrouwen worden bevolkt, blijkt uit de inzendingen dat vrouwen zeker niet tot alle lagen van het literaire veld zijn doorgedrongen, ook de jonge exemplaren niet. Van alle inzendingen was slechts een kwart aan het brein van vrouwen ontsproten en in de uiteindelijke selectie van de studentenredacties was het aandeel ‘vrouwenverhalen’ nog kleiner (ongeveer een achtste). Over deze kwestie hebben de drie studentenredacties onderling tot in de late uurtjes gediscussieerd. Waar zijn de schrijvende vrouwen? Is het een kwestie van lef?

Bij het beoordelen van de verhalen hebben de leden van de studentenredacties - waarin vrouwen de meerderheid vormen - niet gelet op het geslacht van de auteur. Toch bleken de ‘mannenverhalen’ over het algemeen meer lof te oogsten dan die van vrouwen. Waarom is dat? Zegt dit iets over de kwaliteit van schrijvende vrouwen of over de manier waarop teksten beoordeeld worden? Ook bij hoofdpersonen leek een dergelijk fenomeen zich voor te doen: er werden veel meer mannelijke hoofdpersonages tot leven geroepen dan vrouwelijke. Wellicht omdat bij mannen sombere gedachten intellectueel en ‘echt’ zijn en bij vrouwen slechts te wijten aan hormoonschommelingen? Wij hebben hier lang over gepraat, maar het antwoord niet gevonden.

Natuurlijk, literatuur blijft een kwestie van smaak. Laat daarom niet alle aandacht uitgaan naar hoe het niet moet. We zijn tenslotte de *Idols*-jury niet. Liefde, dood en vervreemding van de maatschappij zijn toch altijd de thema's geweest die in de literatuur zegevieren. In dit opzicht is het niet verbazend dat ook de jongeren hun inspiratie uit deze aspecten van het leven haalden. Anna Karenina en Emma Bovary pleegden beiden zelfmoord, Patrick Bateman ontelbare moorden. Frits van Egters en Franz K. zijn schoolvoorbeelden van personages die op gespannen voet met de maatschappij leven.

Elk verhaal is daarom op zijn eigen merites beoordeeld, geen gegeven zo onorigineel of het kreeg toch een kans, steeds opnieuw. Zo

zijn er in onze selectie toch geijkte personages als psychopaten, eenzame schrijvers en sociale outcasts beland en is meer dan eens de (zelfgekozen) dood als einde geaccepteerd. Waar wij steeds weer voor vielen, was boeiend en verfrissend gebruik van het Nederlands en een keus voor ingetogen uitgangspunten. De mooiste verhalen zitten in de eenvoudigste gegevens, is onze ervaring. En de diepste gedachten komen vaak niet over wanneer de schrijver uitdrukkelijk ‘filosofisch’ wil zijn, maar juist wanneer die pretentie afwezig lijkt. Een belangrijke graadmeter voor de beoordeling was de mate waarin een verhaal bij ons bleef hangen. Sommige sferen, voorvallen, personages lieten ons niet los en dan wisten we dat we iets bijzonders in handen hadden. In het gros van de ingestuurde verhalen werd de plank vreselijk misgeslagen, maar in die verhalen waarin het raak was, was het góéd raak.

GEERKE BERGHUIS (*Vooys*), ANAÏS CONYN (*Vooys*) en MARGRIET RIKKERS (*Moxi*) mede namens: Lot Broos, Erik de Bruin, Sophie Ham, Ellen Leijten, Sofie Langenberg, Janneke Stouten, Benjamin van Vliet, Barend Wallet, Sophie Tak, Jessa Bertens, Geert Kenbeek, Alex Buis, Niels Cornelissen, Reinier Kist, Irene van Silfhout, Eva Gjaltema, Pam de Sterke, Luuk Huitink, Fenneke Sysling, Pieter-Bas van Wiechen, Christina Chouchena, Amy Kouwenhoven

Bianca Boer
Object 658

Hoewel Gerard Knol het anders heerlijk vindt in de rust van de zondagmiddag aan zijn collectie te werken, wil het vandaag niet vlotten. Hij kan niet stil blijven zitten. Voor de zoveelste keer loopt hij bij de tafel vandaan. Hij opent de ramen van zijn tweekamerappartement, steunt met gebalde vuisten in het raamkozijn, steekt zijn neus omhoog en haalt diep adem. De lucht buiten is even drukkend als binnen. Geïrriteerd loopt hij terug.

Rijen dode vliegen liggen op het tafelblad. Ze worden afgewisseld met spinnetjes, muggen en pissebedden. Ze komen uit de medicijndoos van week tweeëntwintig. Hij is al een paar uur bezig de oogst van dit jaar te archiveren en te leren kennen. Op de hoek van de tafel staan de dozen die al klaar zijn. Doos tweeëntwintig is de laatste die vandaag nog moet. Hij zet hem voor zich. Het blauwe plastic omhulsel herbergt zeven langwerpige doosjes, op elk daarvan staat met witte letters de dag. Ze zijn onderverdeeld in ochtend, middag, avond en nacht.

Alle droge lichaampjes heeft hij gevonden in huis. De meeste muggen en vliegen komen uit de vensterbank. De pissebedden vindt hij onder in het keukenkastje dat tegen de buitenmuur staat. Alleen spinnen zijn lastig, ze verstoppen zich als hun einde nadert.

Zorgvuldig noteert hij aantekeningen in een schrift. Hij maakt schema's waarin hij objectnummer, vindplaats, vermoedelijke lijdenstijd, soort, lengte, weersgesteldheid en de datum noteert.

Een heldere streep Tipp-Ex ontsiert het schema van week twintig. De nummering is in de war geschopt door een pissebed. Die zien er van nature uit alsof ze dood zijn, deze was dat niet. Zijn eerste vergissing dit jaar. Hij neemt een nieuwe bladzijde voor zich. Als hij klaar is met de vlieg vóór hem doet hij het lijfje terug in zijn laatste rustplaats. In het vakje middag laat hij hem op twee muggen vallen.

‘Jammer dat jullie niet meer naar buiten kunnen,’ prevelt hij tegen ze. Hij houdt het bakje vlak bij zijn oog. ‘Ach, het is nu toch te warm.’

‘Je zit met je poot in de vleugel van de Vrijdagmug,’ zegt hij bestraffend. ‘Dat kan dan familie zijn, maar wel je fatsoen bewaren.’ Voorzichtig houdt hij het bakje bovenaan vast en tikt met zijn vinger tegen de onderkant. Willoos stuiteren de insecten tegen elkaar. De rangschikking verandert. De twee muggen omarmen elkaar nu, terwijl de vlieg met zijn vleugels naar beneden ligt. Gerard zucht diep en tikt nog eens. Weer tuimelen ze tegen elkaar aan, maar niet in de goede volgorde.

‘Netjes - in - de - rij - gaan - liggen,’ verbeten schudt Gerard steeds wilder bij elk woord. Het lijkt alsof ze dansen, ze tikken tegen de rand. Er breekt een pootje van een mug af en de vlieg verliest een vleugel. Gerard stopt met schudden, ontspant zijn vertrokken gezicht en houdt het doosje weer bij zijn oog.

Zijn lippen in een omgekeerde lach. Bij zijn ooghoek begint een spiertje te trekken. Hij houdt het doosje angstvallig rechtop, probeert in de nieuwe situatie iets te ontdekken. Is er nu iets veranderd? Gehaast trekt hij zijn schrift over de tafel naar zich toe. Onder aan de laatst beschreven bladzijde zet hij in de kantlijn:

Bestaat er een ander perspectief
Voor onvolmaaktheid
Gaan defecten voorbij de dood?

Gevolgd door de datum.

Het middag- en nachtgedeelte van week tweeëntwintig blijven leeg. Dan stapelt hij de laatste maand op en loopt naar de gangkast. Hij opent de deur met de enige sleutel die ervan is en hangt hem terug om zijn nek. De gangkast is gebouwd onder de trap van de bovenburen en in het verlengde van elke traptree zit een plankje. Op de lege plek zet hij zijn verzameling terug.

Gerard staat vooraan als de deuren van de tram opengaan. Hij kan nog zitten. Met moeite vouwt hij zich op het harde bankje. De oudere dame aan het raam schuift haar handtas nuffig over haar knieën. Het heeft geregend en het is vochtig in de tram. Natte sporen vermengd met modder lopen over de vloer. Gerard schuift zijn lange benen zo dat hij de knieën van het meisje tegenover hem niet raakt. Hij kijkt zo onopvallend mogelijk naar haar. Ze pakt met één hand onhandig iets uit haar tas op de grond. Dan remt de tram hard, iedereen maakt een schokbeweging naar voren en terug. Het hoofd van het meisje bonkt tegen zijn knieën. Met een hevige blos kijkt ze naar hem op.

‘Gaat het?’ vraagt Gerard.

‘Je hebt harde knieën,’ zegt ze zacht. Hij glimlacht.

‘En jij een rood hoofd,’ zegt hij. Ze bloost nog dieper en voelt aan haar voorhoofd. Er blijft een rode plek op haar voorhoofd achter.

Gerard schrikt. Hij ziet haar hand.

Ze trekt haar tas op schoot en verbergt haar hand erachter. Hij wendt zijn hoofd af en begint onrustig heen en weer te draaien. Heeft hij het goed gezien? Is dit een teken? Het gonzen van zijn bloed begint in zijn oren en al snel resoneert het door zijn hele hoofd. Hij laat zijn hoofd tegen de rugleuning rusten.

Dan ziet hij haar opstaan. Met haar ene hand in haar jaszak baant ze zich een weg door de vochtige mensenmassa. Als hij nu blijft zitten gebeurt er niks.

Ze zet er stevig de pas in, haar tas onder haar arm geklemd. De weg is breed, met bomen langs de trottoirs en een grasstrook in het midden. Hij beent met lange passen achter haar aan. De verticale plooien in de achterkant van haar jas accentueren haar mollige figuur. Ze is minstens een kop kleiner dan hij. Haar haar zwiert heen en weer bij elke stap. Hij is schuin achter haar.

‘Druk hè?’ vraagt hij terwijl zijn stem een hoge uitschieter maakt. Ze gaat wat dichter naar de huizen toe lopen terwijl ze over haar schouder kijkt. ‘In de tram,’ verduidelijkt hij.

Opgelucht nu ze ziet dat hij het is, zegt ze snel: ‘Ik woon hier pas.’

‘Een nieuwe wereld dus,’ zegt Gerard.

Ze knikt. ‘Ik ken hier helemaal niemand,’ zegt ze als ze naar beneden kijkt. Ze slaat een zijstraat in. Hij loopt mee. ‘Hier is het,’ glimlacht ze. Hij kijkt omhoog naar het huis met de witte gevel.

‘Misschien,’ zegt hij vragend, ‘heb je zin in koffie, morgen?’ In de deuropening draait ze zich om. Ik had het niet moeten vragen, denkt Gerard. Ik ben opdringerig. Ongemanierd. Veel te direct. Ik ben een volslagen idioot. Jij hebt geen vrienden en krijgt ze ook niet, voegt zijn moeder daar in zijn hoofd aan toe.

‘Dat is goed,’ zegt ze. ‘Waar woon je?’

Als hij thuis is, heeft hij nog geen honger. Hij trekt zijn jas weer aan om een wandeling te maken en sluit zorgvuldig de voordeur.

Met lange, slome passen steekt Gerard de weg over richting het park. Zijn verende tred benadrukt de lucht in de zolen van zijn sportschoenen. Hij heeft de veters tot grote lussen gestrikt die de grond net niet raken. Zijn dunne benen verdwijnen boven zijn knieën in een korte broek. Hij draagt een strak aangesnoerde riem,

zijn korte broek staat uit als een rokje.

De hoofdroutes in het park zijn geasfalteerd en statig. Daarom neemt hij de zijpaden. Halverwege gaat hij op een bankje zitten naast een overvolle prullenbak. Bij vlagen komt er een zoetige rotteappelschillenlucht uit en hij schuift een stukje opzij. Het begin van de avond maakt alle geluiden in het park luider. Het gras ritselt brutaal en de struiken roddelen dat het een lieve lust is. Boven hem vliegt een vogel krijsend weg; een streep beweging trekt door de bomen. Hij leunt eindelijk rustig achterover en steunt met zijn ellebogen op de rugleuning van de bank. Hij zakt wat verder onderuit. Dan ziet hij het, daar ligt iets in het gras. Hij gaat op zijn hurken zitten als hij ziet wat er ligt.

‘Wilde je door mij gevonden worden?’ zegt hij zachtjes. ‘Je ligt hier lekker zo in het gras, maar het wordt nu tijd om mee te gaan.’ Voorzichtig pakt hij het voetje en trekt haar dichterbij. Een kleine babypop met verwassen kleertjes komt uit het gras tevoorschijn. Als Gerard opstaat met de pop in zijn hand ziet hij dat haar ene mouw leeg is. Hij keert de pop op haar zij en doet het truitje omhoog. Onder de schouder zit een gat. Hij glimlacht en voelt zich uitverkoren, dat maakt hem beverig.

Met de pop onder zijn jas loopt hij terug naar huis. Binnen legt hij haar voorzichtig op tafel, dan bekijkt hij haar aan alle kanten. Er zit modder op haar rug en haar jasje mist een knoop. Verder ziet ze er goed uit. Hij zet haar rechtop, één oog opent met een schokje, stralend blauw. Hij peutert met zijn pink aan het andere, maar dat blijft gesloten. De droge modder valt verkruimeld op tafel.

‘Iris Eenzaam, je hoeft nog niet te slapen,’ zegt hij en hij zet de pop neer. Hij aait haar verende, blonde, plastic krulletjes en voorzichtig stopt hij het gat onder haar schouder dicht met het lege mouwtje. Dan raakt hij weer bevangen door het onrustige gevoel. Maar nu herkent hij de betekenis. Uit de gangkast haalt hij het schriftje waarin hij Defecten en Doden noteert. Hij gaat aan tafel zitten, zoekt de juiste pagina en zet Iris dichterbij. Met voorovergebogen hoofd begint hij te schrijven. Hij drukt zo hard met de balpen op het papier dat zijn knokkels wit worden.

De waarheid

Vandaag sprak ik haar
In hoogst eigen persoon
Alleen verhalen van mensen
Die overleefden

Kunnen gehoord worden
Ben je kapot
Als er een stuk mist?

Daaronder zet hij de datum en de tijd. Met een warm gevoel in zijn buik denkt hij terug aan de ontmoetingen van zo-even. Hij kijkt omhoog, dankt God, en loopt naar de keuken.

Zoals gewoonlijk heeft zijn moeder weer een aantal nieuwe porties eten meegebracht. Keurig opgestapeld staan ze in de koelkast. Hij pakt het bovenste bakje. Hij trekt het deksel eraf en een modderige geur komt hem tegemoet. Bruine bonen met spekjes. De gelige stukjes gebakken spek zijn zacht door het vocht van de bonen. Het is voedzaam, jongen, hoort hij zijn moeder ergens boven aan zijn ruggengraat zeggen. Hij doet de smurrie in een klein koekenpannetje en steekt het gas aan. Hij pakt alvast een bord.

De telefoon gaat. Met grote passen loopt hij door de kamer. Hij struikelt bijna over zijn aktetas als hij bij de derde keer de telefoon opneemt.

‘Ja, Gerard,’ zegt hij buiten adem.

‘Zo, waar moet jij helemaal vandaan komen?’ klinkt het aan de andere kant.

‘O, goedenavond, moeder,’ zegt Gerard. Hij kijkt naar beneden terwijl hij aan het snoer friemelt.

‘Heb je het al gezien?’ vraagt ze. Speurend kijkt hij om zich heen. Alles ziet er keurig opgeruimd uit. Is er iets dat hij in de gauwigheid gemist heeft? Alleen naast Iris lag modder, maar dat kon ze niet weten. ‘Ik heb je was meegenomen en je goudvis is dood.’

‘O, dank je wel, moeder.’ Hij zegt het zachtjes.

‘Harteloos, dat ben je. Kreeg hij wel eten? Geef jij wel om anderen? Hij dreef ondersteboven.’

‘Eh.’ Gerard raapt zijn gedachten bij elkaar. Zijn goudvis staat inderdaad niet meer op de kast.

‘Het vel liet op sommige plekken los, er dreven stukjes in het water,’ schreeuwt ze nu. Hij blijft beduusd stil en zegt dan zachtjes: ‘Ja, gisteren nog, moeder. Uit dat rode potje.’

‘Walgelijke beesten, zo provocerend oranje. Ik snap sowieso niet waarom je hem had.’

Gerard probeert de woordenstroom van zijn moeder bij te houden. ‘Wat erg, mijn goudvis, bedankt voor de was,’ zegt hij op het moment dat er aan de andere kant opgelegd wordt. Hij blijft met de hoorn in zijn hand bij het raam staan.

Uit de keuken komt een branderige lucht. In gedachten vloekt

hij. ‘Vanavond laat ik me niet uit het veld slaan,’ zegt hij zachtjes als hij de bruine bonen uit de pan schraapt. In de afvalbak vallen ze op zijn goudvis. Hij is zo in gedachten verzonken dat zijn hersens pas registreren wat hij ziet als het deksel op de pedaalemmer valt. Uit een keukenkastje pakt hij een schoteltje, dan opent hij opnieuw de pedaalemmer. Voorzichtig veegt hij de goudvis schoon.

‘Ik ben benieuwd of je oranje blijft nadat ik je heb gedroogd,’ zegt hij. Hij pakt de vis tussen duim en wijsvinger bij de staart. Hij is verbaasd dat die al zo stijf is. Zeker, je voelt aan zijn vel dat hij geleefd heeft. Bovendien kan hij hem nog een beetje indrukken. Met de vis op het schoteltje loopt hij naar de kamer. Daar zet hij het in de vensterbank. Dicht bij het open raam.

‘Ik vraag me af hoe vaak ik het schoteltje nog moet afspoelen omdat er nog vocht uit je komt. En of je dan veel kleiner zult zijn geworden dan nu.’

Hij smeert een boterham en gaat bij Iris zitten. Opgewonden spreekt hij haar toe: ‘Vandaag is alles veranderd, ze is perfect. Ze mist twee vingers.’

Nu het meisje tegenover hem op de bank zit, vindt hij haar nog mooier dan eerst. Het gevoel in zijn buik zwelt aan en voor heel het vaderland zou hij willen uitschreeuwen: ik hou van haar. Ze zit op het puntje. Haar mollige knieën tegen elkaar geperst.

‘Suiker?’ vraagt Gerard.

‘Eén klontje,’ zegt ze onwennig.

‘Hoe heet je?’

‘Ruth.’ Ze is niet verlegen zoals in de tram, ze verstopt haar hand niet. Ze pakt met beide handen het kopje aan. Hij bekijkt het met eerbied. Ze doet zich voor hem niet anders voor dan ze is. Ze toont hem haar hele wezen. Haar linkerhand is gewoon. Alleen de schaduw van het bloed dat erdoor stroomt is zichtbaar aan de bovenkant. Ze heeft geen knokige handen, zoals hij. Haar vingers lopen spits toe, haar knokkels zijn kleine kuiltjes. Ze omklemt met rechts haar kopje en roert met links. De kleurige bloem op het kopje komt onder haar vervormde hand uit. Hij voelt het bloed naar zijn wangen stijgen als hij ernaar kijkt. Er zijn geen littekens te zien. Ook deze hand is perfect glad en een beetje mollig. Alleen de duim van haar rechterhand is dikker. Het lijkt een verdwaalde mannenduim. De nagel is dubbelbreed. Haar duim en wijsvinger hebben zich bij hun ontwikkeling niet gescheiden. De twee vingers die ze heeft zijn haar middel- en ringvinger. Ze mist haar pink. Ze kijkt over de rand van haar kopje zijn kant op.

‘Wat voor werk doe je eigenlijk?’ vraagt ze. Even kijkt hij haar verwonderd aan.

‘Ik verkoop naaimachines,’ antwoordt hij.

‘Naaimachines,’ zegt ze verrast.

‘Verbaast je dat?’

‘Ja. Nee, nee, eigenlijk niet. Per slot van rekening zou je alles kunnen zijn,’ zegt ze.

Hij zou haar kunnen kussen. Nu, hier, op de bank waar ze zit. Ze kent hem, begrijpt hem. Ze weet dat hij alles kan zijn. Verwachtingsvol kijkt hij haar aan. ‘Mensen komen vaak hun oude machines bij mij inruilen. Ik kan er niets aan doen. Nieuwe machines kunnen tegenwoordig ook borduren, maar elke keer doet het pijn in mijn hart.’

Ze houdt haar hoofd scheef.

‘Dingen die niet stuk zijn...’ Hij denkt na en begint opnieuw. Het is belangrijk dat hij de juiste woorden kiest. ‘Het maakt niet uit of ze stuk zijn of niet. Je kunt iets niet zomaar inruilen. Ze kopen een nieuw symbool en laten het oude achter.’ Hij begint driftig zijn handen te bewegen en schuift naar het puntje van zijn stoel. ‘Ze willen perfectie en glans. Als de mensen eens wisten, als ze erbij stil zouden staan, maar nee...’

Ruth kijkt naar hem, volgt hem met haar ogen en knikt bij zijn verhaal. God, wat is ze mooi, denkt hij. De namiddagzon valt door het raam voor haar op de knieën.

‘Ik hou juist van dingen met een verhaal,’ zegt ze.

‘Verzamel jij ook?’ vraagt hij aan Ruth.

‘Nou, alleen vingerhoedjes, die zet ik op het richeltje boven de deur,’ zegt ze. ‘Ik heb al drie richeltjes.’

Hij knikt terwijl hij opstaat en zegt: ‘Ik ben zo terug.’ Vanuit zijn ooghoeken ziet hij dat Ruth om zich heen kijkt. Gelukkig heeft hij de goudvis in de koelkast gezet. Als hij terugkomt, staat ze in zijn vitrinekast te kijken. Hij vindt de kast veel te opzichtig en heeft er daarom niet veel in staan. Alleen een foto van zijn moeder in een zilveren lijst. Op die foto is zijn moeder zestig jaar. Ze heeft een spits gezicht en muiskleurig haar. Ruth bekijkt haar uitvoerig met haar neus bijna tegen het glas gedrukt.

In zijn ene hand heeft hij een pak sap en in zijn andere een glas gevuld met zoute pinda's. Op zijn pink heeft hij een porseleinen vingerhoedje met een wapen erop. ‘Wil je misschien wat anders drinken?’ vraagt Gerard.

‘Is dat je moeder, je lijkt op haar,’ zegt Ruth. ‘Je hebt haar neus, en de vorm van haar wenkbrauwen.’

‘Die heeft ze hier neergezet zodat ze de hele dag op me kan letten.’ Hij grinnikt.

Ruth draait zich om en zegt: ‘Cola graag,’ waarna ze weer op de bank gaat zitten. ‘Je hebt ook niet veel meubels.’

‘Dat vindt mijn moeder lastig met schoonmaken.’

‘Waarom maakt je moeder bij jou schoon?’

‘Dat kan ik niet, zegt ze.’

Ruth fronst. ‘Iedereen kan schoonmaken.’

‘Echt?’ Gerard kijkt haar met grote ogen aan.

‘Natuurlijk.’ Ruth schuift wat heen en weer op de bank. Ze kijkt op haar horloge. ‘Doet ze dat al lang?’

Het gaat goed, denkt Gerard, ze vindt me aardig. ‘Ik woon hier nu een jaar. Ze kookt ook voor me, er staat elke dag een bakje in de koelkast.’ Ruth blijft stil. Voor de stilte ongemakkelijk kan worden zegt Gerard: ‘Ik heb nog wat voor je verzameling,’ en hij houdt haar zijn pink voor met het vingerhoedje. Ruth kijkt hem aan en zegt nog steeds niets.

‘Hier,’ zegt hij. Om haar aan te sporen steekt hij zijn hand dichter naar haar toe. Ze pakt het porselein van zijn pink en bedankt hem beleefd. Een strijkkwartet zwelt aan in zijn buik. Hij kan niets uitbrengen. Hij kijkt vol aanbidding. Vanavond zal hij een extra lang stuk in zijn schrift moeten schrijven. Dan besluit hij in een opwelling dat zijn plek naast haar hoort te zijn en niet tegenover haar. Hij schuift bij haar op de bank. Een fractie van een seconde ziet hij paniek in haar ogen. Ze kijkt als aangeschoten wild. In het nauw gedreven. Dan grijpt ze met een resoluut gebaar, naast de bank, haar tas.

‘Bedankt voor de koffie.’ Ze staat op. Hij ziet haar glimlachen. Afstandelijk. ‘Ik moet er weer eens vandoor.’ Alsof ze een van de vertegenwoordigers is die hij zo vaak in de winkel krijgt. Altijd met hun zondagse gezicht voor hun ware aard. Er gaat iets mis. Wat doet hij nou verkeerd? Hij loopt alles na.

‘Wil je nog wat zoute pinda's?’ Ze schudt haar hoofd. ‘Ik kan ook een toastje smeren.’ Hij grijpt haar hand, haar rechterhand. Die voelt smal aan. Hij laat verschrikt los en grijpt haar andere pols. Hij mist. Dit kan ze niet menen, ze mag nog niet weg. Hij heeft haar nog lang niet alles verteld. Dan begrijpt ze hem verkeerd. Straks zal ze op de fiets zitten en nadenken. Hij wil niet alleen achterblijven met Iris. Hij begint te stotteren.

‘Ik wil je nog... je moet weten dat... ik vind je perfect. Ik bedoel, het maakt me niet uit, ik heb op je gewacht.’

‘Ik zie je vast nog wel een keer in de tram,’ zegt ze. Ze is bij de kap-

stok maar hij grist haar jas voor haar neus weg.

Met tranen in zijn ogen houdt hij haar jas achter zijn rug. Gesmoord zegt hij: ‘Je kunt nog niet weg.’

Ruth blijft staan, hij ziet dat ze schrikt. Eindelijk hoort ze hem, ze drukt haar tas tegen haar borst, eindelijk ziet ze hem. Ze doet een stap naar achteren, weg van de voordeur. Vanonder zijn shirt haalt hij de sleutel omhoog en opent de gangkast. De geur van rotte eieren wordt duidelijker, Ruth slaat haar hand voor haar mond.

‘Dit is Iris, ze lijkt op jou en ook weer niet,’ zegt hij. Ruth ziet dat hij een vieze, kapotte pop omhooghoudt.

‘Als je nu niet wilt blijven moet je ook in de kast, net als zij.’ Het zweet staat op zijn voorhoofd. Haar ogen worden groot als hij haar wenkt. Haar hoofd schudt langzaam nee, maar haar lijf zet willoos een paar passen naar voren tot ze in de gangkast kijkt. Ze kokhalst. Vooraan liggen twee droge muizen met een nummer om hun staart geplakt. Gerard pakt er één bij een pootje en houdt hem liefkozend voor zijn gezicht. Ruth opent haar mond, maar er komt geen geluid uit. Gerard weet dat ze haar hoofd niet af kan wenden. Nu ze voor zijn verzameling staat, ziet ze het met eigen ogen. Veel dingen die op het eerste gezicht normaal lijken, zijn dat niet. Deze hele verzameling heeft hij gered van zijn moeder. En hij is nog maar een jaar bezig. ‘Dat wil je niet, maar jij bent ook stuk.’ Zijn stem is vlak geworden.

Ruth stopt haar rechterhand achter haar rug en zet een paar passen naar achteren. Hij staat tussen haar en de buitendeur. Hij prikt met zijn wijsvinger in het gat onder de schouder van Iris. Gedachteloos. Heen en weer. De stof scheurt. Met de stem van iemand anders zegt hij: ‘Kom, laten we nog wat koffie drinken. Jij zat op de bank en ik op de stoel, toen ging ik weg en vanaf daar doen we het opnieuw.’

Ruths ogen flitsen van links naar rechts.

‘Ik weet, dat jij weet, dat ik gelijk heb.’ Gerard sluit de deur van de kast. ‘Jij bent verhuisd om de schande. De schande van incompleetheid’. Hij loopt naar haar toe. Ze loopt terug de gang door naar de kamer en zakt op de bank.

‘Keurig.’ Gerard reikt haar het kopje aan. Bevend neemt ze het op schoot. Hij blijft staan en loopt door de kamer. ‘Mama wil het zo. Je moet je hand in je zak stoppen. Ik kan het niet verdragen. Hoe kun je, hoe durf je dat te laten zien. En nu eet je de zoute pinda's.’ Hij houdt ze haar voor, mechanisch neemt ze er een paar.

‘Met je andere hand!’ gilt hij en geeft haar een klap. ‘Ik duld geen imperfectie.’ Zijn stem maakt een hoge uitschieter. Ze kijkt naar hem door een gordijn van haar. Er beginnen tranen over haar wan-

gen te druppen. Hij veegt ze weg. Gekweld loopt hij heen en weer. Voor de vitrinekast blijft hij staan. Hij pakt de grote foto en zet die voor Ruth op tafel. Dan gaat hij achter haar staan en zet zijn beide handen op haar schouders. Voorzichtig streelt hij haar haar. Het daagt hem uit. Zijn neus vangt een vleugje honing op. De vluchtige geuren zullen binnenkort verdwijnen. Ruth verroert zich niet. Zijn gevoel sijpelt naar zijn vingertoppen; hij voelt elke haar messcherp.

'Kijk naar me, mama,' zegt hij tegen de foto. Glashard kijkt zijn moeder de andere kant op. Het doet er niet meer toe. Langzaam, liefdevol haast, draait Gerard Ruths haar om haar nek.

Guido Kuijper

De dochters van Terpsichore

> Σειρῆνες [...] τὰς γείνατο Τερψιχόρη Μουσέων μία
> Apollonius Rhodius, *Argonautica IV 893-896*

Iedereen die wel eens op een zinkend schip heeft gezeten weet dat het zaak is er zo snel mogelijk vanaf te komen. Eenmaal van boord moet je weer iets anders bedenken. Er is een aantal mogelijkheden, die er voor het overgrote deel op gericht zijn het ongemak van het koude water zoveel mogelijk te verlichten. Onderzoek heeft aangetoond dat verdrinking de meest gekozen optie is.

De mensen die er evenwel voor kiezen gebruik te maken van een reddingsvlot of -bootje, moeten niet bij voorbaat al gelukkig geprezen worden. Je bent overgeleverd aan de grillen van de zee en, indien aanwezig, de noodvoorraden aan boord. Die zijn in feite niet meer dan een douceurtje. Meestal bestaan ze uit een kapotte zender, een paar natte vuurpijlen, drinkwater, cornedbeef, van die glimmende dekens, een potje vaseline en een bijbel. Daarmee moet je het dan zien te rooien.

In films kan het voorkomen dat iemand op zo'n vlotje zit met alleen een beeldschoon vijftienjarig meisje dat zich na een kwartier snikkend in zijn armen stort: ‘Boehoe! Laat mij toch niet als maagd sterven!’ In de praktijk loop je echter de meeste kans met veel te veel mensen te zijn. Mensen die roepen dat we er allemaal aan gaan, mensen die de moed erin houden door evergreens te gaan zingen en mensen die initiatief nemen.

Die zijn het ergst; ze hebben meestal een cursus gedaan met hun bedrijf: teambuilding. Het idee achter zo'n cursus is dat je overleeft met lotgenoten, en dat daardoor dan een hechte band ontstaat. De narigheid met die mensen is dat ze het doel en het middel door elkaar halen. ‘Omdat we toch met z'n allen in hetzelfde schuitje - ha ha - zitten,’ zeggen ze dan, ‘kunnen we net zo goed wat nader kennis met elkaar maken. Ik heb toevallig nog een watervaste stift bij me.

Wil iedereen zijn naam even op z'n voorhoofd zetten?' En het allerergste is dat zij na verloop van tijd gaan roepen: 'Ik probeer tenminste nog iets! Jíj kan alleen maar commentaar leveren!'

Hoewel het belangrijk is het moreel hoog te houden, moet je niet te veel hoop koesteren. Het is een feit dat de media vaker berichten over verdrinkingen dan over reddingen. Om fiscale en juridische redenen is het voor een rederij namelijk aantrekkelijker om haar klanten of personeel te laten verdrinken. Het ligt er ook een beetje aan waar je precies bent. In het zicht van de kust zullen ze je niet negeren, maar buiten de territoriale wateren ben je praktisch kansloos. Je zult moeten wachten. Heel lang soms, en vaak tevergeefs.

Ach, een paar uur moederziel alleen ronddobberen is beslist een aanrader, voor iedereen, maar het moet toch niet veel gekker worden. Stel je voor dat uren dagen zouden worden. Je bent gered van verdrinking, maar wie kan je verzekeren dat je uiteindelijk niet aan uitdroging sterft? Want op zee is dat ironisch genoeg een groot risico. Zolang er een voorraad drinkwater aan boord is, loopt dat natuurlijk zo'n vaart niet, en daarna zal het vooruitzicht op urine over te moeten stappen voorlopig de ergste dorst lessen. Wanneer je daar dan toch aan moet geloven, zal dat even verlichting brengen, totdat je ten slotte te maken krijgt met 'indikking'. Dan zal geleidelijk de waanzin bezit van je nemen. De Sirenen komen. Volmaakt synchroon zwemmen ze de fandango rond je vlotje. Met wulpse blikken zingen zij in koor hun lied: 'Als je sterreft van de dorst, geven wij je wel de borst: Heineken-bier, Heineken-bier!'

Maar weinigen hebben dit na kunnen vertellen. Een van die weinigen - die dat dan ook graag en vaak deed - was de oude visserman Durk, 'de Houte Poot'. Een in alle opzichten fenomenale man. Hoewel hij al twintig jaar met pensioen was rook hij nog steeds naar vis.

Zijn verweerde kop ging voor het grootste deel schuil achter haar. Lang grijs haar dat onder zijn pet vandaan waaierde en vloeiend overging in een imposante baardpartij. Onder zijn pet was hij kaal, en de glimmende witte schedel detoneerde met zijn doorgroefde en getaande gelaat. Maar zijn pet zette hij nooit af, behalve om het litteken te laten zien dat een kor daar eens had geslagen. Steevast droeg hij een dikke rode schipperstrui en een oud zwart jasje dat maar niet wilde uitscheuren, ook al was Durk in de loop der jaren nogal uitgedijd.

Zijn bijnaam doet wellicht vermoeden dat hij een houten poot had, maar dit was niet het geval. Hij had eigenlijk meteen na het ongeluk al een mooie kunststof prothese gekregen, en zolang hij zijn broek aanhield was er eigenlijk niets van te zien.

Verder ging Durk prat op een gave die hem in staat stelde het weer feilloos te voorspellen. Als er een stilte viel in het café wierp hij een blik naar buiten. En ook al verhinderde de spiegeling in het glas het zicht, toch wist hij: storm. Dat zei hij dan ook: ‘Nou, manne, 't ziet ernaar uit dat we zwaar weer krijgen.’ Soms kon hij pas na een week of twee zijn gelijk claimen, maar dat deed hij dan ook: ‘Nou, manne; storm. Zeiket niet?’

Voor hem had de zee geen geheimen meer. Geen geheimen althans die de moeite van het ontsluieren waard waren. Met deze mededeling leidde hij steevast een avondvullende monoloog over spookschepen, kraken en vangstquota in. Gaandeweg zou hij herhaaldelijk lichaamsdelen ontbloten om zijn verhaal te illustreren. Littekens waren meegegroeid met zijn lichaam, hetgeen de verhalen alleen maar ten goede kwam. Wat eens het souvenir van een *lutte d'amour* met een Ierse schone was, werd inmiddels erkend als het bewijs van een kundig gepareerde aanval van een witte haai. Ook zijn tatoeages hadden groteske vormen aangenomen. Zeemeerminnen waren walvissen geworden, een klipper ging ten onder in de maagstreek.

Altijd besloot hij met het verhaal over zijn schipbreuk. ‘Het was een januarinacht in '46. Zwanger van haring zette de Maria Jacoba koers naar huis. Aan de vraag naar rolmops kon de Doggersbank in die dagen nauwelijks voldoen, en daardoor waren we gedwongen uit te wijken naar de Azoren. Storm en vermoeidheid eisten op de thuisreis hun tol: tijdens de hondenwacht werd ik ongeveer ter hoogte van Porto door een ongezekerde boom overboord geslagen. En hoewel de ouwe - jouw grootvader, Nelis - mij achteraf verzekerd heeft dat onmiddellijk na de ontdekking van mijn verdwijning een grootscheepse zoekactie in gang werd gezet, was alle moeite vergeefs. Ik vermoed overigens dat de kroegen van Oostende op dat moment ook niet de meest voor de hand liggende plek om te zoeken waren. Hoe dan ook, ik had het geluk op het drijvend kadaver van een bruinvis te stuiten. Daarop heb ik vier dagen gebivakkeerd.’

Het relaas van zijn ontberingen werd dan zó onsmakelijk dat zelfs de meest door de wol geverfde vroedvrouw liever een blokje om zou gaan dan het aan te horen. Ten slotte kwam hij dan te spreken over de Sirenen. Wanneer hij op macabere toon hun lied had gereciteerd, was er meestal wel een groentje dat vroeg: ‘Hoe heeft u daar in godsnaam weerstand aan kunnen bieden?’

Meewarig placht Durk dan het hoofd af te wenden, zijn pijp nog eens aan te steken, en na drie gorgelende trekken te zeggen: ‘Wat zou jij daarmee moeten? Tegenwoordig kán toch niemand meer vier da-

gen op zee drijven? Ze hebben van die hele kopters, en van die zenders. Vroeger, ja, vroeger was het vak nog vol gevaren. Hard werken, schamel bestaan. Maar wij hadden ons geloof, en daarmee heb ik die Sirenen kunnen trotseren.'

Het groentje was daarmee natuurlijk niet tevreden, en zou steeds verder de fuik van Durk in zwemmen. 'Met geloof alleen?' vroeg hij dan, waarop Durk zou antwoorden: 'Nou ja, en een flinke portie Zeemanszalf natuurlijk. Laten we er nou maar over ophouden. Ik word helemaal akelig als ik aan die wijven terugdenk. Nelis, geef die jongen eens een jonkie.'

De vanzelfsprekendheid waarmee Durk het woord 'Zeemanszalf' uitsprak, gaf de jongen het gevoel dat er iets heel fundamenteels aan zijn opvoeding schortte. Hij zou omzichtig verder vragen: 'Ehm, maar hoe werkt dat dan, die zalf? Ik geloof niet dat ik het begrijp.'

Durk liet natuurlijk geen kans voorbijgaan om de jongen op zijn onervarenheid te wijzen: 'Ja, jongen, er spelen op zee natuurlijk nog talloze zaken waarvan jij geen weet hebt. Maar zeg 's, hoe lang vaar je nu al, één, twee weken?'

'Twee maanden... in vaste dienst dan; hoezo?'

'En is er iemand in het dorp die jij heel erg mist als je ver weg op zee te kooi ligt?'

'M'n moeder natuurlijk.'

'Ja, natuurlijk mis je je moeder! Maar is er nóg iemand, iemand die in je dromen bij je is, en dat je dan wakker schrikt met een boom waaraan je moeiteloos een paternoster met zes makrelen omhoog kunt takelen?'

De jongen zou negen van de tien keer blozend toegeven dat er zo iemand was. Ze heetten meestal Marijke, Marietje of Sien.

'En zie je dan, nog half dromend, die Marijke soms naast je liggen? Dat je denkt: goh, wat 'n leuke stoute meid dat ze zich zo stiekem aan boord heeft verstopt, en als je haar dan probeert te omhelzen, bijt je in je kussen?' Natuurlijk had de jongen zoiets wel meegemaakt. Dat doet de zee nu eenmaal met je.

'Wanneer je over een maand of drie op kabeljauw gaat, ver weg, lang weg, zul je zien dat het niet meer uitmaakt of je Marijke ziet of Maria of Mary. 't Is allemaal eender, maar uiteindelijk bijt je toch weer in je kussen. En als je dan gaat passagieren in Cascais of Aberdeen, zie je ze: dezelfde Maria of Mary als uit je dromen. Ze lachen, lonken en roepen je na; je mag zo met ze mee. En wat doe jij dan? Ver van huis waar vrouw en kinderen bidden voor jouw behouden terugkeer?'

‘Nou, eh, we zijn nog niet getrouwd, en hebben nog geen kinderen.’

‘Dát vroeg ik niet, jochie! Wat doe je in zo'n geval?’

‘...’

‘Je kan met ze meegaan of niet. Zo simpel is dat. Wanneer je met ze meegaat, kom je later misschien in de problemen, wanneer je niet met ze meegaat, heb je óf een probleem dat je ter plekke op moet lossen óf je hebt een probleem dat op dat ogenblik juist een oplossing is. Kejjeme volgen?’

‘Ja... nou ja, maar hoe zit het dan met dat probleem dat dan juist een opl...’

‘Ja ja, daar kom ik zo op. Eerst luisteren. Wanneer je alleen op zee moet overleven heb je precies dezelfde problemen, alleen nog erger. Je hebt geen afleiding. Je kunt niet wegvluchten. Na een tijdje komen de Sirenen. Ze lachen, lonken en roepen je na; je mag zo met ze mee. En jij denkt: goh, wat een aardige mevrouwen dat ze zich zo om mij bekommeren. Net als wanneer je Marijke naast je in de kooi ziet liggen, besef je niet hoe je wordt beetgenomen. En ditmaal bijt je niet in het kussen, maar in de koude zee. Dan is het gedaan met je.

Je moet hun verleiding dus kunnen weerstaan; je kan je afsluiten voor hun gezang, of je kan jezelf aan de mast binden. Dat is het hele eiereten.’ Dan trok Durk zijn wenkbrauwen op in een gebaar waaruit bleek dat hij geen vragen verwachtte. Hij stak zijn pijp weer aan en bestelde nog twee jenever. Maar natuurlijk zat de jongen nog vol vragen.

‘En de zálf dan?’

‘Jij bent niet heel erg snugger, hè? Maar ik mag jou wel. Kom, ik zal het laten zien,’ bromde hij dan, en stond op. Met een ernstige blik wenkte hij de jongen mee naar het boothuis.

Vissers hebben de reputatie een nors slag mensen te zijn, verhard door hun ruwe bestaan, koudbloedig als hun oogst. Maar schijn bedriegt. Nee, juist op dit soort avonden hingen warmte, vriendschap en liefde bijna tastbaar in de lucht. Avonden als deze doordrenkten de bevolking van het vissersdorp van het besef dat men een schakel was in een lange ketting, en dat zij aan die lange ketting een nieuwe schakel konden klinken. Men had deel aan een magisch gebeuren: De Doop Van Een Visser. Hier en daar pinkten verweerde koppen een traantje weg. Daarnaast werd er zenuwachtig gegniffeld: voorpret.

Na ongeveer een kwartier zou de jongen, voortgeduwd door Durk, onder luid gebulder weer in het café onthaald worden. Steevast bedremmeld en woedend tegelijk. Nelis reikte Durk het gor-

dijn, de kroon en de drietand aan. Een ogenblik later maande Neptunus zelve vanaf het biljart het volk tot kalmte.

Neptunus stak een rede af waarin hij eerst de dappere en diepgelovige vissermannen en -svrouwen prees om hun standvastigheid, een en ander illustrerend met pakkende exempla uit het recente (‘De geschiedenis oordeelt misschien dat ze aan de verkeerde kant streden, maar mede dankzij de standvastigheid van mannen als Harm - God hebbe zijn ziel - en Klaas - knikje naar Klaas - werd het de bolsjewieken tot in de straten van Stalingrad ingepeperd dat ons dorp niets van dat rooie schorem moest hebben’) en het minder recente (‘En ook toen de graaf de kuise Gertrude ten slotte aan de wellustige handen van zijn stalknechten uitleverde onderbrak ze haar gebed niet. Van elk baarde zij in het totaal zeven kinderen in één worp. Ze voedde hen in alle liefde en godsvrucht op. De Heere beloonde haar door een engel te zenden die elke nacht de netten kwam boeten’) verleden.

Daarna werd de jongen erop gewezen dat hij vanaf nu deel uitmaakte van deze rijke traditie en werden hem nog allemaal dingen op het hart gedrukt die hij toch niet hoorde omdat zijn oren met vaseline waren dichtgesmeerd. Het had er in ieder geval mee te maken dat hij nu wist - hij kon zelfs kiezen - hoe de verleidingen van wulpse Sirenen te weerstaan.

Met een perfect gevoel voor drama reikte Durk de dopeling ten slotte het potje vaseline aan. Deze keek wat wantrouwend om zich heen, maar de aanmoedigende knikjes van de andere vissers deden hem het potje ten slotte tezamen met de gelukswensen van Neptunus wat schuchter in ontvangst nemen. Gejuich, schouderbeuken, mannenverbroedering; Nelis trok aan de bel en tot diep in de nacht zou het feest zijn. De dopeling zou het feest met gemengde gevoelens ondergaan: de rest van de avond peuterde hij vaseline uit zijn oren, en de rest van de avond bleef hij staan. Nee, hij zou zich niet meer aan de mast laten binden - en aan die van Durk al helemaal niet.

Op een kleine beroepsbevolking waarvan een heel dorp afhankelijk is, drukt elk verlies extra zwaar. Het is moeilijk genoeg om aan een goede bemanning te komen. Wanneer d'r dan eentje overboord slaat of een klap van de giek krijgt, is het leed nauwelijks te overzien. Maar je kan moeilijk bij de pakken neer gaan zitten, met al die hongerige monden thuis. Varen is noodzakelijk, en varen is overleven. Dat moetje leren. En overleven op zee leer je niet op school of op de universiteit. Laat staan op cursus met je bedrijf.

Het welzijn van een kleine gemeenschap hangt af van de wijsheid die mannen als Durk gedurende een lang leven vergaard hebben en doorgeven aan de volgende generatie. Durk wist jonge vissers de kunst van het overleven in te prenten. Het is aan hem te danken dat de afgelopen vijftig jaar vrijwel niemand uit het dorp meer door de Sirenen verleid is.

Dat is mooi, zult u denken. Maar in diezelfde tijd stak een gevaar de kop op waartegen zelfs een man als Durk machteloos zou blijken te staan. Een monster, onverzadigbaar als de Sirenen, maar zonder hun bevallige wulpsheid. Vanuit Den Haag slaat het zijn klauwen uit naar alles wat mooi, puur en oorspronkelijk is. Het is bekend onder eufemismen als Vooruitgang, Arbo-wet en De Vaart der Volkeren; fraaie namen die het kwaad trachten te bezweren, maar het hooguit verdoezelen kunnen.

Ze hebben Durk een tijdje geleden opgehaald. De meesten kunnen het nog steeds niet bevatten. Duidelijk was in ieder geval wel dat het iets te maken had met de drie studentes - leden van het dispuut Terpsichore, zoals achter op hun jassen te lezen viel - die afgelopen september in tijdelijke dienst traden bij Lauwert. Natuurlijk had iedereen zich afgevraagd wat je met die meiden aan moest. Een bekend gezegde leert ons immers ‘vrouwen en kip zijn een ramp op een schip’. Maar de wet schijnt geen oog te hebben voor dit soort wijsheden. Nee, van de wet moet je af en toe een vrouw aannemen. Dat werd Lauwert ook op het hart gedrukt door de vader van een van die studentes. Die kon het weten, want hij was advocaat. En ach... het was maar tijdelijk.

Daarom werd besloten de dames een kans te geven. De vrouw van Lauwert richtte een kamer in hun huisje speciaal voor de gasten in. Het bleken aardige, nette en beleefde meisjes. Ze hadden de gastvrouw bij aankomst een flesje parfum gegeven, en ze hadden macaroni gekookt. Dat had Lauwert nog nooit geproefd, maar het had hem heerlijk gesmaakt. Het belangrijkste was dat de meisjes in ieder geval de indruk wekten niet wars te zijn van aanpakken. Ze zouden immers twee weken lang meedraaien, en de gehele gage zouden ze afstaan aan hun vereniging! Wat een inzet!

Natuurlijk was Lauwert nog bang dat de dames eenmaal aan boord zouden bezwijken onder de werkdruk, maar in de echtelijke sponde nam zijn vrouw de laatste scepsis weg: ‘Nou, Lau, dat is niet eerlijk wat je daar zegt. Je zit altijd te klagen dat het deze dagen zo moeilijk is om aan goed personeel te komen. En als de Here onze gebeden dan eens verhoort, ben je daar blind voor! Weet je nog hoe

jullie op die Humphrey reageerden? “Negers en kip zijn een ramp op een schip...” 't Is fraai hoor! Maar je bent het met me eens dat hij een waardevolle kracht is gebleken. En nu die drie meiden je willen komen helpen sla je wéér door. Je bent een kleine man, Lau, en als je wilt dat ik mij nog langer voor jouw zaak afpeiger, kun je me maar beter nazeggen: ik dank U, Heer (et cetera, et cetera).’

Lau deed wat hem werd gezegd, en zich aldus met zijn vrouw en zijn Heer verzoend hebbend, berustte hij met vredig gemoed in de situatie. En het zou hem niet spijten: de meiden van Terpsichore weerden zich kranig. Zonder klagen sjouwden ze de zware en ijskoude kratten van boord; elk aanbod van hulp werd bijna verontwaardigd afgeslagen. Bij het schoonmaken van de vis overtroffen ze ieders verwachtingen en braken ze alle records. Ze konden zelfs nog tijd vrijmaken om macaroni te maken. Ongekend: niemand wist ooit beter of aan boord at je brood met haring. Soms gebakken, soms gerookt, maar altijd haring. Lau stopte ieder aan het eind van de week dan ook terecht een meier toe, die ze - zo moesten ze verzekeren - niet aan de club zouden afstaan. En dat deden ze ook niet.

Die zaterdagavond gingen ze om hun succes en de goede vangst te vieren met de mannen mee naar de kroeg. Het was er bomvol en druk. Er werden belangrijke zaken besproken en afgehandeld; desalniettemin toonde men massaal en oprecht belangstelling voor het wel en wee van de dames. Zo vaak kwamen er geen gasten uit de stad, laat staan studentes. Keer op keer werd er gevraagd of die Terpsichore wier naam achter op de bobbeljassen geborduurd stond, misschien hun moeder was. Uiteindelijk beaamden ze dat maar - ja, je bléef dansen. Elk resterend vooroordeel tegen vrouwelijke vissers ten slotte namen ze weg met schunnige moppen en een respectabele bierconsumptie.

De avond was zo al een eindje gevorderd toen de deur openging. Er woeien bladeren naar binnen, en er viel een stilte. Een kolossale man sprak vanuit de deuropening de menigte toe met de woorden: ‘Nou, manne; storm. Zeiket niet?’

Zodra hij op de barkruk had plaatsgenomen haakte hij in op een willekeurig gesprek met de woorden: ‘Voor mij heeft de zee geen geheimen meer. Geen geheimen althans die de moeite van het ontsluieren waard zijn...’ Gedurende enkele uren zou in die volle kroeg geen geluid Durk nog overstemmen. De drie dochters van Terpsichore luisterden met ingehouden adem.

Toen Durk later terugkwam van het boothuis, was hij alleen. Er

was verslagenheid van zijn gezicht af te lezen. Zijn jasje was gescheurd. Met een vreemde blik in zijn ogen wimpelde hij geagiteerd de drietand, het gordijn en de kroon af die Nelis hem aanreikte: vanavond geen Neptunus. Zwijgend plofte hij neer op zijn kruk. Zwijgend sloeg hij vijf jenevers achterover. En toen kwamen ze hem halen.

In de rechtszaal vertelde Durk voor de laatste maal hoe de verlokkingen der Sirenen getrotseerd konden worden. De aanklager sprak van ‘sadisme’ en ‘primitieve, barbaarse machocultuur’ Dat je vaseline in iemands oren smeerde was nog tot daaraan toe, als het daar tenminste bij bleef. Maar wat Durk had gedaan ging alle perken te buiten.

Durk liet het gelaten over zich heen komen. Er was nooit zo'n punt van gemaakt. Het hoorde d'r nu eenmaal bij. Met doffe blik staarde hij wat voor zich uit. Pas toen de verdediging hem een verklaring liet afleggen, kwam de twinkel in zijn ogen terug. Hij begon: ‘Voor mij heeft de zee geen geheimen meer, edelachtbare. Geen geheimen althans die de moeite van het ontsluieren waard zijn...’ Verscheidene keren sommeerde de rechter hem terzake te komen, waarop Durk alleen maar sneller ging praten. Want dít waren voor hem de zaken waar het om ging.

Uiteindelijk had Durk in minder dan een uur, maar met des te meer vuur, zijn gehele levensverhaal deels verteld, deels nagespeeld. Toen hij na afloop vragend naar zijn advocaat keek, klopte deze hem op zijn schouder: hij had het goed gedaan. De verdediging wilde vooral aantonen dat Durk verminderd toerekeningsvatbaar was.

Twee weken later zou het vonnis worden uitgesproken. Toen de zitting werd heropend leefde Durk in de overtuiging dat hem recht zou worden gedaan. Hij stond dan ook trots op: borst naar voren, klaar om de medaille in ontvangst te nemen. Hij snapte niet veel van het juridisch jargon, maar aan de blik van de rechter kon hij al vrij snel aflezen dat een onderscheiding er waarschijnlijk niet in zat.

Toen het vonnis in normale-mensentaal werd toegelicht, trok er een huivering door de stoere Durk. Hij moest even gaan zitten, maar ook de stoel was de zwaarte van het vonnis te veel en zakte door de poten. Zijn eigen poot - de kunststof prothese - kreeg het eveneens te kwaad en schoot los. Op de grond barstte hij in huilen uit. Een ware vloed van zilte tranen werd zijn baard in gezogen.

In de zaal wisselden de vrienden van Durk - massaal was men naar de stad gereisd om hem bij te staan in dit moeilijke uur - verslagen blikken uit. Hun stille ontgoocheling overschreeuwde de

triomf van de aanklagers met wel duizend onhoorbare decibellen. Alles waarin ze geloofd hadden was verwerpelijk gevonden door een man in een jurk. Wijsheid waaraan de gemeenschap haar verleden en heden te danken had, werd afgedaan als sadistische waanzin. Daarmee werd er een streep gezet door de toekomst van het vissersdorp: een zinkend schip moet je nu eenmaal zo snel mogelijk verlaten.

Eeuwenlang had men er verontrust het tij zien opkomen. Tweemaal per dag naderde de zee het tot de rand. Al zovele mannen had ze in haar schoot verzwolgen; was het dan nooit genoeg? Kwam ze nu dan zelfs de vrouwen, de kinderen, ja, het hele dorp opeisen? Steeds weer was het tij gekeerd. De fatale vloed kwam uiteindelijk van Durk.

Nu de gebroken man op de vloer van de rechtszaal. Eens de trotse visser die met het gordijn om zich heen gedrapeerd en de kroon op zijn hoofd vanaf het biljart met één enkel gebaar van zijn drietand een volle kroeg tot stilte kon bewegen.

Emar Zirkan
De appelboom

Nog zeven dagen te gaan en er waren nog steeds geen appels. Sinds de klok twaalf had geslagen, en de zevende dag was ingegaan, kon de oude zieke vrouw deze gedachte niet meer uit haar hoofd zetten.

Maar ze wanhoopte niet, of liet dat in ieder geval niet merken aan haar nog oudere en ziekere echtgenoot. Ze dwong zichzelf om de situatie anders te bekijken; ze hadden immers nog zeeën van tijd om in het bezit te komen van de twee appels voordat de ouderdom ze definitief aan zou raken.

De oudjes waren er vast van overtuigd dat ze over exact zeven dagen, om precies te zijn om twee uur 's middags op dinsdag 23 oktober, door de ouderdom zouden worden gehaald als ze voordien niet in het bezit zouden zijn van een tweetal appels waarmee ze dit onheil konden bezweren.

Deze overtuiging werd trouwens gedeeld door de overige bevolking van het Zuidoost-Aziatische dorpje K. Alle tweeëntachtig inwoners geloofden heilig dat de oudjes alleen door de appels gered zouden kunnen worden.

Hun huid zou niet meer rimpelen, ze zouden geen last meer hebben van giftig maagzuur, van honger en dorst, van te koude handen en voeten of te warme voorhoofden. Dat stond vast.

Maar de appels kwamen maar niet.

De dorpsbewoners voelden met de oudjes mee, maar omdat zij geen rol konden spelen bij het bezorgen van de appels, en omdat zij in deze periode bovendien druk waren om de houten palen onder hun huizen te beschermen tegen de jaarlijkse modderstromen als gevolg van de regentijd, bleef hun medeleven in eerste instantie beperkt tot het toewerpen van barmhartige blikken.

Naarmate de fatale datum naderde, werd hun mededogen echter op steeds meer lichamelijke wijze geuit, waarbij de handen allengs hoger werden geheven en het geweeklaag alsmaar luider klonk. In de laatste weken werd het zandpad langs het hutje van de oudjes

meer en meer gefrequenteerd door de buurtbewoners. Al handen heffend en wee roepend hoopten zij een glimp op te vangen van wat zich achter de twee met kippengaas bespannen raampjes van het witte huisje afspeelde.

Maar het oude zieke echtpaar liet zich niet begluren.

Tot enkele maanden daarvoor konden de buurtbewoners de oude man nog dagelijks waarnemen, wanneer deze zijn gang maakte naar het dichtstbijzijnde postkantoor om te controleren of er wellicht appels voor hem waren bezorgd. Maar toen was de tijdsdruk nog niet zo groot en hadden de buurtbewoners niet zo goed op hem gelet.

Ziekte en ruzie verhinderden de oude man nu echter om nog eigenstandig naar het postkantoortje toe te lopen.

Het verblijf van de postbezorger, dat gedeeld werd met de kapper en de wasvrouw, was een tweetal straten verderop en dat was tegenwoordig een tweetal straten te ver.

Bovendien had de postbode hem gesommeerd weg te blijven; eerst nog vriendelijk, later dringender, en ten slotte had hij zijn boodschap kracht bijgezet door de oude man met een bamboestok zijn vertrek uit te slaan.

De oude man had de postbode (en ook de kapper en de wasvrouw) zeer op de zenuwen gewerkt, door al voor openingstijd voor het vertrek te posten en pas na donker te vertrekken.

Dat was wellicht nog niet zo erg geweest, als hij zich onopgemerkt had weten op te houden gedurende zijn verblijf. Maar de man was gaan rondschuifelen, in zijn handen gaan wrijven, en had de postbode (en ook de kapper en de wasvrouw) herhaaldelijke malen met zachte stem en droevige ogen gevraagd of er wellicht twee appels waren binnengekomen.

Een voor hem, en een voor zijn oude, zieke echtgenote.

In het begin had de postbode hem nog welwillend te woord gestaan. Hij had in een bepaalde periode de postzakken zelfs een voor een voor de voeten van de oude man leeggeschud, zodat hij als eerste de doos met de appels mee zou kunnen nemen.

Maar de appels bleven weg en de oude man bleef komen en dat ging niet samen.

De postbode had de oudjes toen plechtig beloofd direct persoonlijk bij hen langs te komen als de appels waren gearriveerd. Maar net als de andere dorpsbewoners begon de postbode met het verstrijken van de tijd ernstig te twijfelen aan de komst van de appels.

De enige die ze zou kunnen sturen, was namelijk de dochter van de oudjes.

Zij woonde in het verderop gelegen C., en hoewel het ook daar moeilijk zou zijn om de bewuste appels te vinden, was het niet onmogelijk, zoals in K.

De dorpsbewoners betwijfelden echter of de dochter wel de moeite zou nemen om de appels te zoeken en te versturen. Het gerucht ging namelijk dat zij haar eerste echtgenoot had vermoord, en nu met haar twee bloedjes van kinderen op de vlucht was geslagen omdat haar tweede echtgenoot achter het moordverhaal was gekomen.

De oudjes wensten echter niets liever, behalve dan de levering van de twee appels binnen zeven dagen, dan dat zij hun dochter en hun kleinkinderen weer in hun armen zouden kunnen sluiten.

En zij voelden dat met de komst van de appels alles goed zou komen.

Met minder dan drie dagen, of om precies te zijn met nog exact vierenvijftig uur en twintig minuten te gaan, gebeurde het wonder.

Die zondagochtend, op 21 oktober, wreef de postbode om tien voor halfnegen de slaap uit zijn ogen, terwijl hij zocht naar zijn zakmes om de touwtjes van de postzakken los te snijden.

Hij keerde de eerste zak om terwijl hij zijn nekspieren los probeerde te maken.

Bij de omkering van de tweede zak liet hij een luide boer.

En terwijl hij de weer opgekomen smaak van zijn ontbijt wegslikte en de inhoud van de derde zak op de grond wilde kieperen, werd zijn aandacht getrokken door een postkoker die van de overige post was weggerold.

Het rollen weerklonk op de lemen vloer.

De adem van de postbode stokte en toen hij het pakketje oppakte, kreeg hij een droge mond.

In de kokerhuls bewogen twee afzonderlijke bollen tegen elkaar aan.

Zonder op of om te kijken rende de postbode met de koker in de hand naar buiten.

Hij schoot in zijn slippers, sprong op zijn brommer en draaide wild aan de starthendel, terwijl hij de koker stevig onder zijn arm geklemd hield.

Hoe graag wilde hij dat het waar was wat hij dacht, hoe graag wilde hij de gezichten van de oudjes zien, hoe graag wilde hij de eerste zijn die ze had ontdekt!

Maar hij zou op moeten schieten om de primeur te hebben, want terwijl hij wegstoof, rende het zoontje van de wasvrouw naar zijn

vader met het nieuws dat er wat groots moest staan te gebeuren nu de postbode in volle vaart de straat uit reed.

De roes van de eerste uren was voorbij, de rust was weer enigszins teruggekeerd rond het huis van de oudjes, maar de eens ziekelijke echtelieden hadden nog rode blosjes op hun wangen. Dit keer niet van de koorts, maar van de opwinding.

Twee uur daarvoor was de postbode bij hen binnengestormd met het pakketje, terwijl de oude vrouw juist de gedachte uit haar hoofd aan het zetten was dat er nog steeds geen appels waren.

Met trillende handen hadden ze het pakketje in ontvangst genomen en als twee jongverliefden hadden ze elkaar aangekeken.

Vervolgens had de oude man met zichtbaar veel genoegen een bamboestok gepakt om de postbode uit zijn huis te jagen, want die bleef hen maar aanstaren terwijl hij in zijn handen wreef en hen met vochtige ogen aankeek, vragend of ze het in zijn bijzijn open gingen maken.

Maar de oudjes maakten niets open.

Nog niet.

Alleen de aanwezigheid van het pakketje leek hen al te hebben veranderd.

Ze genoten van elk moment en hielden hun ogen en handen slechts af van de koker om elkaar aan te kunnen kijken of raken.

Zo zaten zij wel zo'n dertig uur, tegenover elkaar op een houten krukje, met de tafel waarop zich hun redding bevond tussen hen in.

Ze hoefden geen eten of drinken, voelden geen honger of dorst, en leken zich er zelfs niet van bewust dat de nacht volgde op de dag en dat de nacht op zijn beurt weer verdreven werd door een nieuwe dag.

Maar schijn bedriegt.

Met nog precies vierentwintig uur te gaan, stonden de oudjes op om met trillende handen het pakketje open te maken.

Hoewel zich een luidruchtige menigte had gevormd rond hun huis, hoorden zij slechts het geluid van het mesje dat heel voorzichtig het plakband rond de koker doorsneed.

Aan één kant van de koker zat een plastic dop die met een welwillend plopje los bleek te wrikken.

De oude man hield de koker heel voorzichtig schuin en er vielen twee gewatteerde ballen uit.

Terwijl de tranen zich een weg baanden over de gerimpelde huid, pelden de oudjes ieder met trillende vingers zo voorzichtig mogelijk hun appel uit.

Bij de ontbloting van de appels kwam een goudkleurig licht tevoorschijn en het gejoel van de menigte werd tot een hemelse bejubeling.

De oudjes gebruikten de appels zoals het hoorde om het lot te kunnen keren.
Met flinterdunne schilfertjes van de schil bewerkten ze hun huid, de bijna doorzichtige plakjes bestrooiden ze met zout en de pitjes vermaalden ze.
Wat nog nooit in hen op was gekomen, deden ze nu als vanzelfsprekend: ze voerden elkaar minuscule hapjes, terwijl ze elkaar onderwijl liefdevolle kneepjes in hun hand gaven.

Het werkte.
Binnen vierentwintig uur waren ze overleden.
Het stervensproces was liefdevol en pijnloos geweest.
Ze hadden de ouderdom overwonnen.
De oudjes werden gevonden door hun dochter, die de appels achterna was gereisd.

Inmiddels zijn de oudjes gelukkiger dan ooit.
Hun huid is rimpelloos en wordt net als hun namen gedragen door de zoon en de dochter van het achterachterkleinkind, die spelen onder de eerste appelboom van het dorp.

Han van Wietmarschen
Verbeeldingskracht

Het schrijven van een goed verhaal is een opgave van een complexiteit die dermate groots is, dat ik er tot op de dag van vandaag niet in geslaagd ben hem ook maar eenmaal succesvol te volbrengen. Mijn dagen in het landschap der letteren zijn even kort als wreed, voornamelijk bestaand uit hopeloos onproductieve uren van eenzaamheid. Van de zeldzame momenten waarop hetgeen ‘inspiratie’ genoemd wordt mij tot daadwerkelijk resultaat bracht liggen de getuigen nu voor me, een klein stapeltje dichtbedrukt papier, onderwerp van onterechte trots. Eens schreef ik een politieke satire, maar mijn karikaturen werden niet als zodanig herkend en van realisme had eenieder al genoeg. Mijn poging tot een postmodernistisch vormexperiment werd door niemand begrepen. Zelfs heb ik mij begeven op het heilloze pad van wat men het ‘moderne sprookje’ noemt, een kinderverhaal met een kameleon en een vlinder, maar kinderen vonden het kinderachtig. En mijn grootste tragedie, mijn autobiografie van een leven dat te saai is voor de drukpers. ‘Naast de drukpers zijn spiegels en voortplanting niet aan u besteed,’ stond in de brief van de uitgever, ‘uw leven is een onhandige parodie en vermenigvuldiging ervan op welke wijze dan ook kan beter vermeden worden.’ Ik ben tot de conclusie gekomen dat al mijn voorgaande werk zinloos was, belachelijke bouwseltjes opgetrokken uit geforceerde artistieke pretenties. Alle satire, parodie, traditie, allegorie en gestolen stijlen moet ik van me afschudden om terug te keren naar eerlijkheid en eenvoud. In het diepst van mijn wezen verlang ik slechts naar het scheppen van een wereld, of liever een landschap, een klein droomlandschap waar tederheid en schoonheid de norm zijn.

Op een maandagochtend heb ik mijzelf, ondanks on-Nederlands zonovergoten zomerweer, eenzame opsluiting in mijn appartement opgelegd en ben ik aan het sluitstuk van mijn schrijversschap begonnen. Ik besloot tot een volledig fictief verhaal met enkele auto-

biografische details. Hiermee doel ik op een hoofdpersoon in leeftijd en basaal karakter mijzelf gelijkend, en ook met een leefomgeving zoals de mijne. Op deze eerste dag schreef ik het begin, bestaande uit zeer eenvoudige elementen bedoeld als singulier punt vanwaar het verhaal in zijn volle rijkdom kon uitwaaieren.

> *Please allow me to introduce myself as W. I feel that I can speak a bit more freely when I enjoy a thin veil of anonymity. I was born in a forlorn kingdom close to the coast in the summer of '80, fortunately we soon moved to a more promising country littered with university towns. I completed my education with unusual alacrity and have to admit that since then I have lived a rather repetitive life in a small apartment in a monstrous building towering thirteen floors above far-stretching fields. Although I do not enjoy describing myself, I feel that I should provide my readers with at least a sketchy account of my character. I can proudly say that most people tend to consider me to be a kind and gentle young man. Some are known to describe me as modest and quite intelligent. And word has it that I can be rather nice-looking at times, if not handsome. But as yet only the most obscure of my acquaintances have noticed my most precious characteristic, my almost uncanny capacity for curiosity. It is only by virtue of this latter quality that I have a story to tell at all.*
> *My tale begins when on a sunny Sunday morning I walked from my apartment to my postbox. My apartment is at the end of a thirty-yard-long hallway, a desolate concrete windowless tunnel lighted by flickering light bulbs, having no other function than to connect the sixteen apartments on my floor to the outside world. Other than an occasional co-inhabitant or an infrequent visitor I have never seen anything here but doors. Hence you can imagine the small shiver of sheer delight tingling between my shoulder blades when I saw in the hallway, standing neatly beside each other with their backs against the wall, two shoes. Brown, soft but slightly worn leather formed their ankle-high outer skin, their black soles could either be leather or rubber, their high but blunt heels were made of solid looking wood. Zippers at the inside of the shoes took over the function of laces, which were replaced by a pair of fake stitches, whose existence was predicated on purely aesthetic considerations. The noses were round, the heels just high enough to give them a feline or at least a feminine yet modest look. Daringly defying long-standing hallway conventions they radiated an innocent calmness as I walked by, wondering what could be the reason of their presence. One letter, informing me of the demise of some ancient Aunt Agatha, died by curious coincidence in August, Aussee, Austria.*

Behoudens een klein aantal verbeteringen (*speed* vervangen door *alacrity*, tl-buizen door gloeilampen) was dit wat ik die eerste dag schreef. Met de introductie van de hoofdpersoon en de beschrijving van het decor was ik niet ontevreden, maar het was het hoofdrekwisiet dat mij met enige trots vervulde. Ik begon te geloven dat dit begin de potentie had om uit te groeien tot een verhaal waarmee ik werkelijk tevreden kon zijn. Mijn arbeid werd bekroond met een nacht doordrenkt van dromen uit het vrolijke genre, een nieuwe dag lag voor me geladen met hoop.

Al in de ochtend echter presenteerde mijn voorstelling van het vervolg van het verhaal zich als een groeiend dilemma, gevoed door tientallen velletjes kladpapier die ik volschreef met mogelijkheden voor beide hoorns. Onze vriend W. kon ofwel direct op zijn doel afgaan, aankloppen bij de bewoners van het schoenenappartement, vragen om opheldering waarna de rest van het verhaal zich zou concentreren op de interactie tussen W. en de bewoner of bewoners. Ofwel, hij wacht af en slaat de schoenen op minutieuze wijze gade wachtend op voedsel voor zijn nieuwsgierigheid; een glimp van de eigenaar, een hint voor de reden. Een ochtendlang worstelde ik met deze concurrerende mogelijkheden, totdat het twaalf uur was en ik naar de supermarkt ging om een andere, vleselijke honger te stillen.

Toen ik terugkwam en de gang in liep, boodschappentassen in mijn handen, sleutels bengelend tussen mijn tanden, beleefde ik de schrik van mijn leven. Dromen beginnen meestal geleidelijk, ongemerkt drijf je een omgeving binnen waarvan de onbekendheid moeiteloos geaccepteerd wordt. Aan de andere kant echter, op de twijfelachtige grens tussen slaap en ontwaken, word ik geregeld plotseling met een bijna pijnlijke schok, naar adem happend, wakker. Het was nu alsof ik in achterwaartse richting een droom binnen werd getrokken. In de hal naast de derde deur aan de rechterzijde stonden, in elk detail gelijk mijn verhaal, de twee schoenen. Mijn sleutels vielen rinkelend op de grond, mijn oogleden knipperden in een vergeefse poging om deze onwerkelijkheid weg te poetsen. Minutenlang stond ik daar, met trillend hart, starend naar wat gestolde fictie leek te zijn. De schoenen zelf deden niets anders dan simpelweg blijven staan, maar de onschuldige uitstraling die zij in mijn verhaal nog hadden, werd nu omgeven door een randje cynisme.

Ik slaagde erin mijn appartement te bereiken, een zucht van opluchting ontsnapte aan me toen ik de deur achter me gesloten had. Toeval op zijn onwaarschijnlijkst kan hard toeslaan, het duurde meerdere uren voordat ik mijn kalmte hervond. Glimlachend bedacht ik me dat een belangrijk detail niet in mijn verhaal genoemd

was: de schoenen waren opvallend klein, niet groter dan maat 37 of hooguit 38, de schoenen van een kleine vrouw die zes of zeven extra centimeters goed kan gebruiken. Later realiseerde ik me dat mijn eigen intuïtie, de manier waarop ik gevoelsmatig tegenover dit voorval stond, de oplossing voor het vervolg van mijn verhaal aandroeg. Ik was verbluft door deze simpele schoenen, maar ik voelde geen drang om onmiddellijk opheldering te zoeken. Mijn neiging was de verwondering te laten voortduren, het mysterie te laten bestaan. Om vervolgens stukje bij beetje het hele verhaal te ontdekken, als een kind dat één hoofdstuk per avond van een sprookje krijgt voorgelezen. De eerlijkheid gebood mij dan ook diezelfde nacht nog het volgende te schrijven:

> *The next morning they were still standing there. I now noticed how small they were, surely they were made for an adult but not a very tall one, shoes for a woman that could do with an extra three inches. I smiled at myself for being so interested in two such common objects, yet looking down this hallway there was an inexplicable strangeness about them. Their careful positioning made me feel that someone must have had some special reason for leaving them there. But what reason could there possibly be? They weren't left outside because they were dirty or wet, they may have been old shoes but they were clean. Could it be part of some tradition, an annual period of leaving your shoes at the door, connected to some obscure religion? Possibly, but what if they just stood there waiting to be taken to the garbage dump? That would definitely be a disillusionment. Determined to find out for myself, I kept an eye on them for three days.*
> *At first I would just open my door and peek around the corner every hour or so. The whole day nothing happened, not once did I see someone entering or leaving the apartment, no-one even so much as glanced at those shoes. The second day, Tuesday, I realised that I needed to take a closer look. Kneeling down next to them, I was overcome by an urge not to disturb the scene, making me feel like a detective in a crime story. Maybe I could unravel the riddle by using the famous method of backwards induction, using clues on the shoes as starting points. Careful not to touch them I searched the shoes for things I missed before (a hair would be marvellous). Alas, nothing relevant. Only additional but futile detail, for example: the zipper was made of bronze, the insides were made of black cotton, the soles were indeed made of leather and as expected they did not smell. Late in the evening I had an illuminating idea how to avoid*

having to keep watch in order to see if the shoes were moved during the night: with my Polaroid camera I took a series of pictures. Flipping back and forth through the small stack of images, I could only think of how marvellous it would be if some secret surrounded these simple shoes. Wednesday morning nothing had happened. I compared my pictures with reality and not even the slightest hint of difference survived close scrutiny. Another day was spent dreaming up intricate intrigues while the objects of my imagination kept silent as the moon, and so did the door. I don't know how I managed to spend another day without giving in to the urge to just knock on the door and satisfy my curiosity all at once, but that is exactly whatI did. At night my dreams brought me endless scenes from all my travels; people floating strangely in the Dead Sea, the Mirror Hall at Versailles, Epidauros and its fabulous theatre. But all these vistas were robbed of their innocent beauty by two shoes standing somewhere in the picture.

The following morning the shoes were gone. I stood sadly beside the empty spot, where now nothing remained but a confused W. Objectively speaking, this was the most likely thing to happen, but something withheld me from reconciling this lifeless ending with four days of wonder. Deeply disappointed I wandered back to my room, where a pale-blue butterfly flew, erratically beating its wings against the window. My dull mind noticed that if this butterfly were some cheap symbol, depicting some corny platitude like innocent beauty imprisoned by invisible walls, inserted by a mediocre writer in an uninspired story, I wouldn't be surprised.

Nog niet eerder had ik mij zo nauw verbonden gevoeld met een verhaal. Het verhaal dat ik schreef en mijn eigen leven leken door elkaar te lopen, de emoties die W. bevingen vloeiden over in mij en omgekeerd leverden deze emoties nieuwe grondstoffen voor het verhaal. Zo verzonken in het lot van de arme W. was ik, dat ook ik de aantrekkingskracht van de schoenen niet kon weerstaan. Spoedig voelde ik mij gedwongen minstens ieder uur te controleren of de werkelijkheid nog overeenstemde met het verhaal. Zo dwingend was deze neiging dat ik ook in het uur tussen twee controles in volledig door de schoenen werd beheerst, op papier kreeg ik niets meer dan enkele flarden van zinnen. De tijd stroomde door mijn handen en er gebeurde niets. Een tweede dag vergleed op eenzelfde manier, en naar het kleine stapeltje polaroids op mijn nachtkastje starend realiseerde ik me dat mijn vrije wil geen vanzelfsprekendheid meer was.

Op de derde dag, de schoenen aan een nauwgezet onderzoek onderwerpend, besefte ik dat ik er reeds van uitging dat ze de vierde dag zouden verdwijnen. Onopgemerkt had toeval afgedaan als passend woord voor de situatie. Ik had geen verklaring voor de wonderlijke gebeurtenissen van de afgelopen dagen, maar het woord ‘toeval’ boette met het uur aan betekenis in. Ik bedacht me dat als ik W. voor zou willen zijn, meer zou willen weten dan hij, ik de derde nacht de wacht moest houden. In die nacht zouden de schoenen verdwijnen en een oplettend oog als het mijne zou wellicht het raadsel kunnen oplossen.

Ik had beter moeten weten, uiteraard. Op de vierde dag werd ik wakker op de grond naast mijn deur. Ik raapte mezelf bijeen en stapte de verlaten gang in. De schoenen waren verdwenen. Nog nooit eerder was een zo onwaarschijnlijke gebeurtenis zo in overeenstemming geweest met mijn verwachtingen. Wetend dat ik er niets vinden zou keek ik niet langer om naar de lege plek. Bijna onbewust liep ik terug mijn appartement in. Het tegen het raam fladderende vlindertje kon mij niet verbazen, het bracht enkel bevestiging. De afstand tussen de fictie van mijn verhaal en mijn eigen leven leek griezelig snel te zijn gekrompen. Uit mijn woorden sprak een eerlijke kracht, groter dan ik me ooit had kunnen voorstellen, het was alsof een pure en onaangetaste vorm van schoonheid mijn schrijvende hand over het papier begeleidde en vervolgens ook de werkelijkheid op haar knieën dwong. Ik schreef die middag verder aan mijn verhaal, de onverbiddelijke eenvoud van het voorafgaande leek het vervolg buiten mijn controle om op te roepen. Ik schreef zin na zin, in het besef dat ik niet alleen mijn verhaal maar ook mijn eigen leven vorm gaf. Een slapende hoop in velen van ons, de hoop dat ons leven met een plotselinge wending van het lot in een betoverend sprookje zal veranderen, bleek ook in de woorden van mijn verhaal te sluimeren. Meer en meer begon ik mezelf toe te staan te hopen ook in mijn eigen leven een slapende fee wakker te porren.

> *I opened the window to allow the elf-like creature access to the fields of freedom stretching out from below my apartment. Stepping unto my shady balcony my eyes followed the fairy's frolicsome flight, the sunlight playing its iridescent game with the translucent blue of its wings. As the little creature descended, my gaze spiralled down with it until it landed softly on the coloured patchwork of an indecipherable book cover. Next to the book, on green dewy grass, the sudden, surprising sight of the two beloved brown shoes sent a warm tickling down my spine. But almost instantly this gentle surge of delight was*

utterly obliterated by a sea-blue wave swelling under my heart, on a pale-blue mat in a pool of sun, there lay an outstretched, painfully beautiful nymph peering into another unknown book through dark glasses. A light breeze rippled the shining white satin of her short sleeveless frock, a few feathery hairs too drifted on the warm air, somehow freed from her tight opalescent blond ponytail, which curled slightly along her spine to stop at the ninth or tenth vertebra. Lying on her stomach, her upper body perched on her elbows, her head elegantly inclined, she silently sucked in the information from the pages, showing me two wing-like shoulder blades. Her smallish (three foot and a couple of inches), slender, fine-boned body, still pale but tanning before my eyes, ended in two creamy lower legs standing at a straight angle from the ground. At the end of these legs, one languidly rubbing some tiny insect off the other, two small, delicate feet. Perfect fits for the glass shoes. Unfortunately, her mirrored shades hid her eyes from my eager sight, so that I only had a partial view of her frowning face. From my position on my palpitating balcony I could just see part of her soft full lips, a small straight nose, a fragile ear with a twinkling little lobe, together showing a mere sliver of the disarming charm her features must possess in their entirety.
It is hard to express with adequate force the feeling of warm, dazzling tenderness that surged through my body at the sight of this young woman. In only one sun-shot moment my curious mind managed to suck in every detail of her bright beauty. With knees like reflections of knees in rippling water I stood there helplessly for a while longer, staring at various movements she made now and then as she read, such as trying to scratch the middle of her back and revealing a soft white armpit. The whole scene abruptly crumbled when my phone rang and I had to rush to pick it up.

Ik legde mijn pen neer en las opgewonden het geheel nog eens over, beter dan dit kon ik niet schrijven. Met de soepele, zekere bewegingen van een goochelaar stond ik op van mijn schrijftafel en opende ik het raam om mijn eigen vlindertje zijn vrijheid terug te geven. Mijn ogen volgden zijn grillige afdaling totdat ook mijn hart werd overspoeld door de aanblik van de schoenen en hun wonderlijke eigenares. Verbluft staarde ik naar de precisie waarmee mijn woorden in werkelijkheid leken te zijn omgezet terwijl zij, even achteloos als op mijn papier, lag te lezen. Voor mij in de zon lag mijn eigen glorieuze creatie, en met een zelfgenoegzaam maar welverdiend lachje prees ik ieder minutieus detail dat ik met zoveel ongeduld beschre-

ven had. Terwijl mijn knieën week werden overdacht ik de ironie van het feit dat mijn voorstellingsvermogen een mens leek voort te brengen, maar dat een balkon te ingewikkeld bleek te zijn. De afwezigheid van dit banale object zorgde ervoor dat ik mijn prinses slechts door een raam kon bezien, een raam dat mijn woonkamer op mijn uitzicht projecteerde. Haar ellebogen steunden op de kaft van een boek, haar voeten streken zachtjes langs de kap van mijn bureaulamp. Achter haar doemde ik op, een hallucinogene reus, als een god neerkijkend op zijn schepping. Een rinkelende telefoon verstoorde mijn aandacht, mijzelf verwensend liep ik naar mijn slaapkamer om op te nemen.

Nadat ik had opgehangen (verkeerd verbonden) realiseerde ik me dat mijn verhaal onherroepelijk zijn voltooiing naderde. Mijn verhaal verdiende een afsluiting van eenzelfde eenvoud en eerlijkheid als het voorafgaande. Ik had het gevoel dat het slot betekenis zou kunnen verlenen aan de nu nog raadselachtige gebeurtenissen. Een zekere lotsbestemming tekende zich af in het verloop van de plot, mijn werk bood de mogelijkheid niet alleen W. maar ook mijzelf uit de betekenisloosheid te verheffen. Eén element diende zich onophoudelijk aan, de twee personen van mijn verhaal zouden dichter tot elkaar komen.

's Nachts werkte ik aan het vervolg van het verhaal. In ieder woord dat op papier verscheen klonk door hoezeer ik door mijn eigen verbeelding betoverd was, en zoals mijn prinses op het moment van mijn schrijven geslapen moest hebben, zo beschreef ik haar. Toen uiteindelijk de afstand tussen W. en zijn prinses kleiner en kleiner werd voelde ik in mij zijn nervositeit groeien. Met trillende handen schreef ik de laatste woorden van mijn verhaal.

> *After I put down the receiver (some old uncle) I tiptoed back to the window where the sole remnant of recently discovered paradise was a rectangle of flattened grass. In a cruelly comical sense I missed her although I hadn't met her yet, and the shoes, the shoes were now pale memories robbed of all significance. A whirling carrousel of daydreams made short work of afternoon and evening, ardent longing became an arduous challenge became an awful nightmare became an Arabian night became ardent longing again, revolving mercilessly until all images blurred into a mass of indistinct, blunted feelings. Late at night I lay in bed, hopelessly waiting for a soothing sleep to free me of my haunting images. Listening to the sounds of the night, an army of crickets, the song of a night-time bird, an occasional owl, I couldn't help noticing the simple truism that she*

was probably silently sleeping a mere twenty yards away from me. If only I could see her now, sweet sleepyhead, curled up on her side, all her muscles relaxed, floating through some distant realm of dreams. Her face, no longer obscured by glasses and angles, now fully revealed its tranquil beauty, velvet eyebrows, quivering lids and long lashes, keeping only the eyes as its most precious secret. Slow regular breathing causes slight ripples in the tiny blond hairs on the back of her hand, which lies limply beside her face. Possibly, maybe even probably, her thumb hangs loosely from her mouth, a rudimentary reflex creating scenes of magnificent reminiscence, years after its expiration date. And just imagine the sheets slipping from her shoulder, granting me a glance on the upper part of her now slightly sunburned back. A small scattering of birthmarks might form one or two constellations of my design, in my astrology I could create a future for her where beauty and tenderness are the norm.
But however lovely this fantasy was, a ferocious fear soon came over me. While she was the only princess I could see in all the fields stretching for many miles around us, she may be dreaming of princes of a pride and glory I would not even dare dream of. With this hideous thought in my mind, I finally fell into a dreamless sleep.
The next day I realised that there was only one way out of this madness. I had to meet her, talk to her, get to know her, there was no other way of escaping this deadly charm. Even the pain of instant rejection would be a milder ordeal than my current situation. This time not just my knees but my entire body felt like a rippling reflection as I stood on her doorstep, ready, almost ready for the decisive knock. Finally I did knock, and what a fumbling prince charming I was when she opened the door and I stumbled into the pale-blue pools of her eyes. An inquisitive smile lit up her gentle face as she regarded me in silence. Clumsy me groped for words, blurting out a stream of syllables among which shoes, nacreous, brown, hello, sun and blue eyes were the most prominent. Her calm crystal-clear voice offered me a cup of tea, and without waiting for my answer she turned around and walked back into her apartment. Hardly in control of my body I managed to close the door behind me and drifted after her, hoping for the best.

Slechts een paar rusteloze uren nachtrust bleven over, waarin ik lijdzaam mijn dromen en nachtmerries onderging. Ik bewonderde mijn schone slaapster zoals zij zachtjes in mijn visioenen haar eigen dromen droomde, bij de gedachte aan onze spoedige ontmoeting verloor elke nachtmerrie zijn schaduwzijde. Niet volledig uitgerust

maar geladen met verwachtingen stond ik op, het wachten was nu op het moment van mijn opkomst.

Na uren van tergende wachttijd liep ik de gang op naar de deur waarachter zij zonder het te weten zat te wachten. Met kloppend hart stond ik voor haar appartement, ik voelde me als een vader die op het punt staat herenigd te worden met een lang verloren dochter. Uit mezelf zou ik nooit de moed bij elkaar hebben kunnen vinden, en ik dankte mijzelf voor het draadje dat nu mijn arm optilde en mijn hand zachtjes maar krachtdadig op de deur deed kloppen. Na enige tijd werd de deur voorzichtig geopend, en net als in mijn verhaal veranderden haar blauwe ogen mij in een onhandige prins, zoekend naar woorden. Op de frustratie die mij overviel toen ik alleen ‘ogen, thee, hallo’ wist uit te brengen had ik niet gerekend. Ik voelde dat het enkel te danken was aan de kracht van mijn eigen verhaal dat ik, ondanks de waterigheid van mijn gehele lichaam, nog overeind stond en mijn zenuwen trotseerde. De deur was slechts tot op een kier geopend, maar haar gezicht was duidelijk te zien tussen de schaduwen daarachter. Op haar gezicht prijkte echter niet een nieuwsgierige glimlach, maar drukten haar gefronste wenkbrauwen een woede uit die ik niet van haar kende. Een radeloze angst welde in me op, verspreidde zich agressief door mijn hele lichaam, overwoekerde iedere hoop en verwachting. Vanuit de deuropening klonk geen kristalheldere, maar een messcherpe stem: ‘Onthoud wat ik je nu zeg. Ik wil je nu niet spreken, en in de toekomst ook niet. Laat me alsjeblieft met rust.’ Voordat ik de kans had om te reageren sloeg de deur voor mijn ogen dicht. Gedachten en gevoelens verlieten mijn lichaam en lieten enkel een leegte achter. Ineens werden alle touwtjes losgelaten, en als een lappenpop zakte ik op de grond in elkaar.

Irene van Silfhout
De eend

Het rubberbootje werd behendig bestuurd door mijn broer. We voeren op een van de vele vaarten in Friesland. Ik was tien en verlegen. Zelfs mijn broer vond ik een beetje eng. Hij was zes jaar ouder dan ik en ik vond hem heel stoer en groot. Mijn moeder vertelde me eens dat Frank op straat had staan juichen toen ik geboren werd: 'Ik krijg een zusje, ik krijg een zusje!' En me heel trots in zijn armen had gehouden. Maar daar kon ik me nu weinig bij voorstellen.

'Frank, mag ik ook eens roeien?' vroeg ik. Het mocht. Ik kon het niet zo goed, maar in ieder geval hoefde ik even niets te zeggen. Ik kon niet goed met mijn broer praten. Ik wist niet wat ik moest zeggen. Frank leek zich ook niet helemaal op zijn gemak te voelen. Meestal pestte hij mij een beetje, maar dat ging nu ook niet echt.

In plaats daarvan wees hij mij op de dingen die er te zien waren. 'Kijk, zie je die koeien daar wel? Moet je opletten, die komen waarschijnlijk zo allemaal aanrennen.' En inderdaad, de grote logge beesten kwamen op een draf naar ons toe, hun koppen nieuwsgierig naar voren gestoken. Pas bij de waterkant bleven ze staan. Het leek alsof ze in hun leven nooit iets interessanters hadden gezien dan twee mensen in een bootje. Wat zagen ze eigenlijk en waarom kwamen ze naar ons toe? Zouden ze niet voor ons moeten vluchten? Ik vroeg dit aan mijn broer, maar hij wist het ook niet. 'Dieren kan je niet begrijpen,' was het enige wat hij zei.

We roeiden verder. Frank had de peddels weer overgenomen. Het was mooi weer en er was genoeg te zien. Vooral de futen vond ik interessant. Het waren zulke sierlijke vogels en ook zo geheimzinnig. Ze waren naar mijn idee heel anders dan andere vogels, met die rare pluimen aan de zijkant van hun kop en het zwarte maskertje voor hun ogen. Maar het mooist vond ik hoe ze steeds in een oogwenk onder water verdwenen. Schijnbaar zonder moeite. Ik maakte er een spelletje van om te raden waar ze weer naar boven zouden komen.

Eigenlijk waren futen net een soort goochelaars of eerder een soort meesterdieven. De manier waarop ze geruisloos in het duistere water doken om even later met een glimmende vis naar boven te komen, had iets magisch. Ik begon me een soort gemeenschap van watervogels voor te stellen, waarbij de zwanen natuurlijk koningen en koninginnen waren, reigers een soort hogepriesters en de hooghartige ganzen hovelingen. En dan had je nog de eenden. Hiervan had je er het meest en zij waren dus de gewone mensen.

'Zullen we naar de plas roeien?'

Ik stopte met dromen. Ik zat nog altijd met mijn broer in een bootje en had nog steeds geen idee wat ik tegen hem moest zeggen. 'Ja,' zei ik, 'want ik wil de eenden nog voeren.' Op de plas zaten de meeste eenden. We hadden oud brood meegenomen om ze te voeren. 'Weet je, eenden zijn eigenlijk net als de gewone mensen,' zei ik. Frank keek me vragend aan. Ik begon hem dus maar te vertellen over mijn vogelgemeenschap. Frank moest er wel om lachen, maar vond mij duidelijk ook een beetje vreemd.

De plas lag er verlaten bij. Frank en ik waren de enige mensen. Een paar meter verderop zwommen wat eenden. Ik begon wat brood te strooien. Het had direct resultaat: onder luid gesnater kwamen de eenden half vliegend, half zwemmend op ons afgestoven. Ik probeerde de eenden zo dicht mogelijk naar ons toe te lokken. Een grote bruine eend met zachtaardige ogen had de meeste moed. Ze sprong op de rand van de boot. Ademloos probeerde ik zo dichtbij te komen dat ik haar kon aanraken, maar ze was alweer in het veilige water.

'Kunnen we haar niet vangen?' vroeg ik opeens. Ik weet niet waarom, maar ik moest die eend hebben. Frank stemde toe. Misschien voelde hij zich ook gespannen en wilde hij graag een beetje indruk op zijn kleine zusje maken of misschien was er bij hem ook een soort 'heb'-instinct ontwaakt.

In ieder geval pakte hij een peddel. Ik dacht bij vangen meer aan grijpen, maar Frank was al zestien en wist blijkbaar beter hoe je een eend moest vangen. Hij hief de peddel en terwijl de eenden hoopvol op meer eten wachtten, tikte Frank de bruine eend op haar kop. Het was geen harde tik, maar eenden hebben dan ook maar een heel kleine kop.

De bedoeling was dat de eend zo versuft zou zijn dat we haar makkelijk zouden kunnen pakken. De tik kwam alleen iets harder aan dan Frank of ik had voorzien. De eend was versuft, en we hadden haar makkelijk kunnen pakken als we hadden gewild. Maar we wilden niet meer. Zwijgend keken we naar de eend.

De eend die net nog zo behendig op de boot was gesprongen, kon nu alleen nog maar rondjes draaien. Kleine perfecte rondjes, steeds maar weer.

‘Misschien gaat het zo wel weer over,’ zei ik na een poosje, terwijl mijn ogen de eend niet loslieten.

‘Eigenlijk best grappig.’ Frank lachte ongemakkelijk. Hij had de peddel losgelaten. De eend bleef rondjes draaien, terwijl de andere eenden zich langzaam begonnen te verspreiden. Mijn ogen konden haar nog steeds niet laten gaan. Ze had grappige donkere vlekjes op haar borst en zachtbruine wangen.

‘Zullen we maar gaan, ik denk dat we haar beter met rust kunnen laten,’ zei Frank.

‘Ja, het gaat zo wel weer over, waarschijnlijk.’

Toch bleven we kijken, we hoopten misschien nog op een wonder. Na een minuut of vijf, misschien tien, pakte Frank de peddels weer. ‘We moeten maar gaan, we kunnen er verder toch niets voor doen.’ ‘Ja,’ zei ik. ‘En zo hard heb je nou ook weer niet geslagen.’ Zwijgend gingen we terug.

Joris Buytendijk
De terugval

Acht

Tevreden keek hij naar het verkeer in de straten. En dieren aan de oever deden niets. Ze genoten van de zon en dachten na over hun leven. Ze moesten hun eten uitspugen en hun levensgezel verlaten, zaad terughalen, ten slotte het ei in. Voorlopig blijven zitten in de zon. Hij voelde rust.

Inkt spatte van zijn handen en kleren. Hij hakte de gaten uit het kladblok. Plastic scherven stuiterden op stenen van het binnenplein, schoten de lucht in, kwamen samen met andere scherven op zijn balkon en klapten als een huls om de inktvulling. De punt van zijn balpen zoog vlekken uit het papier en zijn woorden werden zichtbaar.

Hij nam ze terug en begon er tot zijn verbazing van te genieten. Verwijten en verontschuldigingen wisselden elkaar af, antwoorden kon hij niet geven.

De zon ging hoger en hoger. Hij kauwde de tandafdrukken uit de dop van zijn pen. Zijn bewegingen werden trager. Er stroomde licht uit zijn ogen, waarin de dieren langs het water zaten. Waarin bomen hun bladeren terugnamen van de grond, die ritselend aan de takken groen werden.

Hekken langs vervallen gebouwen, oude pannen in keukenkasten, asfalt, brokken steen waren de spiegel van zijn geheugen. De dingen bestonden om zijn licht te weerkaatsen naar de zon die warmer werd. Zo blies hij zijn zuurstof en maakte de wereld, ten koste van zichzelf.

Hij schreef de laatste woorden van het papier, ‘Lieve allemaal’, en keek neer op het lege blad. Vocht kwam samen in een druppel aan zijn kin en trok langs zijn mondhoek en neusvleugel zijn oog in en vloeide weg over de bol met de stukgebarsten adertjes. Vezels hechtten zich aan elkaar en sloten in een volmaakte ronde om het bloed dat zich uit zijn weefsel terugtrok. Zijn verwrongen gezicht kwam tot rust en blank waren zijn ogen.

De zon zou warmer worden en exploderen. En alles zou samenkomen en ondergaan.

Zeven

Ik had een tienjarig meisje op consult. Fiona, geval van seksueel misbruik. Niets ongewoons, alleen kreeg ik het, terwijl zij doorpraatte, warm. Ik begon te zweten, op mijn rug en tussen mijn billen en er vormden zich vochtige kringen in de stof onder mijn armen.

Ineens was ze stil. Ik zag een kerstboom voor me. Er hing een rode glimmende bal aan een van de takken, waarin ik mezelf vaag weerkaatst zag. Naast de bal brandde een lampje met engelenhaar. Ik zag het licht ontrafeld worden. De boom schudde zachtjes en er regenden naalden uit die tikten op het zeil. Mijn knieën deden zeer.

‘Toe maar,’ zei ik steeds. ‘Ga door.’

Fiona wiebelde op haar stoel. Ik hoorde haar stem, maar geen woord drong tot me door. Hij bewoog zachtjes, de kerstbal. Mijn knieën schuurden over de grond en iemand praatte. Het moest Fiona zijn, maar haar stem klonk zwaar en donker.

‘Het is afgelopen. Hup. Ga maar naar je ouders.’

Fiona staarde me aan.

‘We zijn klaar.’

Ze kwam omhoog en huppelde naar de deur. Met de klink in haar hand riep ze: ‘Vandaag is het vroeg afgelopen,’ en rende de gang op.

Ik heb me meteen ziek gemeld. Uren wandelde ik door de stad. Drie nieuwe pakjes gekocht en een hoed die ik eigenlijk niet mooi vind. Boodschappen gedaan voor het avondeten. Koffie gedronken en drie stukken kwarktaart met slagroom gegeten.

Vlak voor sluitingstijd hakte ik de knoop door en liep een bouwmarkt binnen. Ik kocht een pak wasknijpers en vijf houten stokken van verschillende diktes. Als een bezetene reed ik naar huis, ternauwernood ongelukken voorkomend, maar bij het inparkeren schampte ik toch nog een auto naast me. Niemand heeft het gezien.

Ik pakte de stokken van de achterbank en de wasknijpers en rende naar de lift. Uit ongeduld nam ik de trap. Ik sprintte naar boven zoals ik nog nooit gesprint had. Zeven trappen. Eén stok viel onder mijn armen uit, en stuiterde naar beneden het trappenhuis in, maar ik rende door.

De sleutel haperde, ik trapte tegen de deur, stormde mijn appartement binnen - de stokken ketsten tegen de deurpost - en ging meteen door naar de huiskamer. De gordijnen waren open, maar ik

trok mijn colbert en rokje uit en ging op de plavuizen liggen. Ik rukte mijn beha los en trapte mijn slipje uit dat helemaal nat was. Mijn billen wasemden vale plekken op de vloer. De kilte van de stenen trok langzaam mijn vlees binnen.

Ik tastte naast me en drong met mijn nagels in het plastic dat strak om de wasknijpers lag. Mijn vingers gleden naar binnen, in de holtes tussen de knijpers, en ik scheurde het omhulsel verder open.

Ik ademde, maar bewoog niet. Nooit eerder had ik gevoeld hoe krachtig mijn hart het bloed door mijn lijf stuwde. Ik zag het kolken door grote holle buizen en uitvloeien in een wirwar van vaatjes.

Als altijd hing de rode kerstbal aan een tak en zag ik mijn vervormde gezicht. De nagels van mijn tenen tikten tegen de stenen vloer. Mijn dijspieren trokken ritmisch samen. Met bibberende handen omvatte ik de stok en ging dieper. De boom beweegt. Naalden vallen op het zeil. Prikkelingen op mijn neuspunt en in mijn hals en in mijn knieholtes. Mijn huid die begint te branden. Ik voel vlammetjes uit mijn poriën rijzen en donsharen kronkelend ineenschroeien. Tot mijn schrik zie ik hoe in een blauw elektrisch licht, voor het open raam, een man zweeft. De telefoon rinkelt. Ik kruip op de bank om te slapen. Ik schaam me voor die man.

Ik wilde lang en heilzaam slapen, maar de telefoon rinkelde.

Zes

Ze pakte de hoorn op en staarde voor zich uit. Wat zullen we vandaag weer eens doen? Het maakt niet uit, zolang het er maar tien zijn. Mevrouw Rovers begon op willekeurige toetsen te drukken en hield de hoorn tegen haar oor.

‘Hallo, met wie spreek ik? Is dit niet Gerrit? Met mevrouw Rovers. Ja, ik was op zoek naar Gerrit, maar die is er kennelijk niet. Weet u dat zeker, mijn zoon Gerrit? Hou je je moeder weer voor de gek, Gerrit? Ja, dat zal wel.

Ja.

Op die manier.

Weet u, het zit zo, mijn ogen zijn niet helemaal goed meer, dus af en toe ga ik ernaast. Nu heeft mijn zoon, Gerrit, wel eens zo'n brilletje voor me meegenomen, weet u wel, om beter te kunnen lezen, maar ik geloof niet dat ik het nog kan vinden. Ja, ik probeerde hem dus...’

Mevrouw Rovers zat in haar stoel en keek naar het sinaasappelsap op de salontafel dat ze al zeker een uur geleden voor zichzelf had ingeschonken.

‘Het is een beste stoel,’ mompelde ze, ‘maar als je erin zit, kom je er niet meer uit.’

Ze reikte voorover naar het glas, nam het in haar hand en zakte weer terug. Ze hield het glas scheef totdat het sap nog net niet over de rand vloeide. Op het vrijgekomen glas bleven stukjes vruchtvlees achter die ze aandachtig bestudeerde.

‘Het is plastic,’ zei ze beslist. ‘Het is allemaal plastic wat de klok slaat.’

Ze zette haar drankje terug op tafel en draaide een nummer.

‘Hallo, u spreekt met mevrouw Rovers, is Gerrit daar? Maar hij had gezegd dat hij vandaag thuis zou zijn. Ik heb nog speciaal - kent geen Gerrit? Dat weet u heel zeker? Nee, onmogelijk, ik heb niet eerder gebeld. Gisteren? Nee hoor. Ik was gisteren met mijn zoon Gerrit weg. Hij heeft me opgehaald met de auto van de zaak. Ik had eerst nee gezegd, maar het was een diner van zijn werk. Ik geloof dat hij dertig jaar in dienst was en daarom hadden ze een diner voor hem georganiseerd. Er waren zeker tweehonderd mensen en op het einde gingen ze een lied voor hem zingen dat ze speciaal voor hem hadden geschreven. Nou ja, de melodie bestond al, maar de tekst was helemaal op zijn situatie - hallo?

Een kleine minuut. Het kon slechter,’ besloot mevrouw Rovers met de hoorn nog steeds tegen haar oor, en ze sprak verder: ‘Ik heb helemaal geen zoon die Gerrit heet. Wat dacht u daarvan, meneer? Ik ben nooit getrouwd geweest. Ik hou niet van mannen. Ik vind mannen Gods grootste vergissing, op de rest van de schepping na.’

Mevrouw Rovers stond op uit haar stoel en zette de televisie aan. Ze helde voorover en staarde een tijdje met een scheef hoofd naar het beeld. Het puntje van haar neus raakte het scherm en liet een vette afdruk achter. ‘Allemaal onzin.’ En ze drukte het apparaat uit.

Ze haakte de leesbril die op het televisietoestel lag in haar opgestoken haar en liep naar het raam. Voorzichtig opende ze de zware gordijnen. Het middaglicht drong de kamer binnen. De ogen van mevrouw Rovers traanden ervan, maar ze stond zichzelf niet toe ze dicht te knijpen. Daar kwam iets voorbij. In de gauwigheid leek het een man te zijn. Hij had geknikt naar mevrouw Rovers.

Mevrouw Rovers begon te blozen en trok met een ruk de gordijnen dicht. ‘De mensen gooien tegenwoordig hun vuilniszakken van het balkon, omdat ze dat makkelijk vinden,’ zei ze hardop. Ze keek haar kamer rond. Naar het dressoir met de fotolijsten. De kamerplant in de hoek die nodig water behoefde. Even dacht ze de gieter te willen gaan pakken die in de keuken op het aanrecht stond, maar ze liep naar haar stoel en ging zitten. ‘Het is die stoel,’ zei ze. ‘Het is

een beste stoel.’ Ze toetste een nummer in en wachtte, maar niemand nam op.

Vijf

Hij leunde tegen zijn auto en rolde een shagje. ‘Heel mooi,’ mompelde hij, zijn sigaret beoordelend. Hij maakte een vlam, brandde overtollig vloei weg en stak zijn sigaret aan. Hij hield een moment zijn adem in, opende zijn mond en trok de rook die uit zijn mond stroomde opnieuw zijn neus binnen.

Een windvlaag rukte zijn sigaret los van zijn vingers, die hij onwillekeurig samenkneep, midden op de gloeiende kegel. Vonken dreven met de wind mee en doofden. Haar auto reed de straat binnen.

Hij rende naar zijn normale post, hernam zich en leunde tegen de heg. Op zijn vingers zaten zwarte schroeiplekken. Ik sta gewoon een sigaret te rollen, dacht hij. Dat is niet verboden.

Ze kwam met grote snelheid aangereden, maar draaide niet goed in. Het portier van haar auto raspte piepend langs de flanken van de zijne. Hij wendde zijn hoofd af en concentreerde zich op zijn tabak. Toen hij weer in haar richting durfde te kijken, was ze bezig op de achterbank. Ze maakte op hem een nerveuze indruk.

Met ketsende stokken onder haar armen holde ze naar de lift. Hij zag haar richting de trappen gaan. Nu begon ook hij zijn pas te versnellen.

Hij sprong de trap op en voelde hoe een voorwerp zijn neus schampte. Het kletterde tegen een trede en sloeg zijn scheenbeen weg. Bijna viel hij achterover de trap af, maar hij kon zich vastgrijpen aan de leuning. Een holle galm resoneerde in de hal. Voor zijn voeten lag een stok.

Hij sprintte de trappen op. Door de tralies van de leuningen zag hij de wapperende panden van haar colbertje. Ze ging snel, maar hij liep op haar in. Hij stapte mis en gleed enkele treden terug, ving de klap op met zijn handen. Zijn ogen bleven gericht op de spijlen waarachter de grijze schim van haar kleding zich voortbewoog. Hij kreeg een hoestaanval en bleef een moment stilstaan, voelde zijn hart tekeergaan diep in zijn keel. Hooghartig klikten haar hakken door, in een ondoorbroken ritme. Hij strompelde verder, zichzelf met beide handen aan de trapleuning omhoog hijsend. Twee treden tegelijk, drie. Ze moest er al zijn. Waar was hij? Zesde verdieping. Vier treden tegelijk. Eén terug glijden. Drie treden. En hij stond bovenaan te hijgen, zijn rug krom, zijn armen steunend op zijn

knieën. Aan het eind van de gang was ze aan het stuntelen met haar sleutels.

Juist toen hij haar wilde roepen, schoot de deur open en stormde ze haar appartement binnen. Beheerst wandelde hij naar haar toe. Hij streelde de lak van haar deur en zakte op zijn knieën. Zijn knieën deden zeer. Hij deinsde terug.

Vier

Ik heb mijn kamer afgesloten en zit aan mijn bureau. Ik kijk televisie. En schimmen vallen langs de luxaflex.

Drie

'... de man jarenlang ontucht kon bedrijven zonder dat overheidsinstanties ingrepen nu wil meneer van vucht hoofd stichting welzijn kind een onderzoek instellen naar de gang van zaken alsmede een...'

'Ze kunnen me nog meer vertellen,' zei ze tegen haar man en klikte de televisie uit. Haar man bromde instemmend en las verder in zijn krant. Ze keek naar zijn lippen, die telkens tegen elkaar drukten totdat ze bijna geheel in zijn mondholte verdwenen.

Ze stond op, liep naar de keuken en opende een lade. Enige tijd tuurde ze naar een broodmes. Het zijn heel bijzondere kartels, hield ze zichzelf voor. Die zie je niet vaak. Ze plaatste haar vingertoppen ertegenaan en oefende druk uit. Zodra het pijn begon te doen, hief ze haar hand voor zich op en bekeek het patroon in haar vlees.

'Geen bloed,' mompelde ze. Ze ging naar de koelkast en rukte de groentela open. Er bleek een bloemkool in te liggen. Geroutineerd tilde ze de la uit zijn voegen en keerde hem om boven de afvalbak.

'We hebben geen groente in huis,' schreeuwde ze.

'Jawel hoor,' riep haar man. 'In de koelkast. Bloemkool. Heb ik gisteren gehaald.'

'Leugenaar,' zei ze, op fluistertoon. 'Ga maar kijken. De la is leeg. Op een dag hoef je niet meer de vermoorde onschuld te spelen.' Ze trapte haar hielen diep in het laminaat.

Zo bleef ze staan, draaide de warme kraan open, deed een stop in de wasbak en wachtte tot deze tot aan de rand gevuld was. Met haar blote handen ging ze naar de bodem. Stoom kringelde langs haar armen omhoog. Het doet pijn, maar hij zal de kastanjes niet voor me uit het vuur halen. Hij stelt zich verdekt op. Hij wil niet dat ik erachter kom. Maar ik weet alles.

'Jij mag me die bloemkool aan komen wijzen,' riep ze.

Haar man reageerde niet. Ze greep een mes uit de la en stormde de huiskamer in. Zijn stoel was leeg. Ze hoorde gestommel in de wc en rende vlug de keuken in. De bel klonk.

Van een afstand wierp ze het mes in de la, droogde haar handen en begaf zich naar de intercom. ‘Hallo, lieverd. Ja hoor, opa en oma vinden het hartstikke leuk als je komt. Ik druk op het knopje, dan kan je naar boven komen.’ Ze schonk een glas frisdrank in, nam een koekje uit de trommel en ging alvast in de deuropening staan. ‘Hoi, lieverd,’ zei ze en ze trok Fiona naar zich toe en drukte haar lippen langdurig tegen haar wang, net naast haar mond. ‘Je hebt een leuk jurkje aan vandaag. Kom je meteen naar binnen? Opa is op de wc.’

Fiona stond in de keuken en dronk van haar limonade. ‘Heb je een fijne dag gehad?’

Fiona knikte.

‘Het is weer voorbij,’ zei ze. ‘Je hoeft niet meer bang te zijn. Zolang je bij mij bent.’

Ze streek over Fiona's rug. ‘Ja hoor, lieverd. Opa is op de wc. Laat me eens zien wat je vandaag aanhebt.’ Ze tilde Fiona's jurkje op en wreef over haar onderbroek.

‘Wat een fijne stof, hè,’ zei ze en Fiona knikte.

Twee

Ze liet de punt van haar merkstift over haar rok glijden. Op sommige plaatsen blijft de inkt achter, maar andere stukken zijn onzichtbaar beschermd. Je kunt het niet voorspellen.

Ze rolde naar de rand van haar bed en pakte een kistje van de grond, waar mandarijnen in hadden gezeten. Ik ga het opschrijven, besloot ze.

Ze zette een kussen rechtop tegen de muur en dacht na. Ze schrok van de poes die met haar kop de deur open had geduwd en op schoot kwam liggen. Onachtzaam gaf ze het beest een paar halen, waardoor het meteen begon te spinnen.

De punt van haar stift piepte over het hout.

> *Er is geen enkele reden. Mijn vader zit op zijn werkkamer en hij draait jazz. Als ik mijn spiegelbeeld bekijk, word ik niet somber. De poes ligt op mijn schoot en is tevreden. Straks komt mijn moeder thee brengen. Vandaag heb ik voor een proefwerk van wiskunde een negenenhalf gehaald.*

Maar ik ga het doen, omdat het niet kan.

Al heel lang stond er in een hoek van haar kamer een honkbalknuppel. Na schooltijd lag ze op haar bed en staarde naar het grote raam. Niet naar buiten, maar naar het raam zelf.

‘Het zal opluchten,’ zei ze.

Ze duwde de poes van zich af, kwam op van haar bed en vatte de knuppel stevig in beide handen. Ze ging naast het raam staan, zuchtte diep en sloot haar ogen.

Kalm was ze, terwijl ze op het glas stuitte en het begon te bollen. Een scheurtje door het glas bewoog, zich vertakte en als bliksemschicht over het oppervlak trok. De eerste scherven het zonlicht in dwarrelen. En de man wervelt tussen duizenden kristallen terwijl bundels licht langs hem gaan.

Een

Wat er van hem over was, lag op de grond. Door zijn oogharen keek hij voor zich uit. Hij had de balans opgemaakt, tientallen keren, met steeds dezelfde uitkomst. Als het kon, zou hij alles terugdraaien, maar dat kon niet.

Hij hoorde een zacht knetteren, alsof bolletjes elektriciteit van het ene naar het andere object oversprongen. Tastend vond hij naast zich zijn wodka. Hij hief het hoofd om te kunnen drinken. De vloeistof brandde op zijn kin en tegen zijn huig en zakte geleidelijk in zijn lichaam weg. Hij nam nog een slok en voelde oogleden samensmelten. De balans is tientallen keren opgemaakt, mompelde hij. De dingen staan vast.

Op het water dreef hij weg. Waar was het water? Hij dobberde voor het raam. Een man knikte naar hem. En hij zag hoe de man hem de hand reikte.

Geen sprake van. Ik heb mijzelf hierheen gebracht. Niemand staat bij mij in het krijt.

Hij nam nog een slok. Zijn armen bungelden boven zijn lichaam. Heel even dacht hij nog de rug te voelen van een hand.

Nul

Het mos tussen de tegels stuwde water de aarde in en verstoof mineralen. Een mier sleepte een dode wesp naar de plaats waar zijn vleugels zouden helen. Nog verzwakt zou hij ronddolen door de bladeren en het zand en plots wegvliegen, met krachtige slagen.

Hij begreep het. Hoe zijn huid zich om zijn romp en ledematen spannen zou, om zijn gezicht. Hoe vlees zich zou kapselen om zijn beenderen die krakend rechttrokken.

Het was dodelijk stil. Stenen braken terug. Wolken zakten naar de aarde en losten op in zee. Huizen werden steen voor steen afgebroken, door mensen die almaar minder wisten.

En hij steeg, terwijl bladeren en wolken stof krompen rond zijn lichaam.

Lodewijk van Oord

Torens

1

Er zijn legio redenen om zelfgenoegzaam te zijn, voldoende gronden die arrogantie rechtvaardigen, denkt de schrijver. Haast heeft hij niet, de treinen naar de hoofdstad (waar hij als jonge debutant vanzelfsprekend woont) zullen tot diep in de nacht rijden. De horden winkelende mensen zijn al teruggekeerd naar de VINEX-wijken waar ze eerder vandaag uit tevoorschijn zijn gekomen. De winkelfilialen doven een voor een de lichten. Vlaggen en etalagerekken zijn binnengehaald, de kassa's inmiddels opgemaakt. Alleen in de riolen en kelders van de stad zijn de ratten nog aan het werk en kan men nog van bedrijvigheid spreken. Wie goed luistert kan de gracht horen kreunen van het straatvuil dat hij te verteren heeft gekregen. Verder is de stad stil en verlaten. Niets rest dan het weekend.

De schrijver gaat zitten op een bankje, het bankje bij de brug tegenover de bioscoop. Hij vraagt zich af hoeveel boeken er deze middag door zijn handen zijn gegaan. Driehonderd, vijfhonderd? Het is een drukke signeersessie geweest, zo druk dat het personeel op een gegeven moment de deuren heeft moeten sluiten. Ook in deze stad heeft zijn roman weer soepeltjes zijn weg naar onnoemelijk veel nachtkastjes, leestafels en boekenkasten weten te vinden. Hoeveel van die boeken zullen er van kaft tot kaft gelezen worden? Zijn boek werd gekocht door scholieren, door studentes, door oudere dames en door mannen van middelbare leeftijd, die zich met hun leren schoudertassen en jasjes met elleboogstukken onmiddellijk verraadden als leraren Nederlands. ‘Er zijn veel getalenteerde debutanten dezer dagen.’ Dat soort opmerkingen maakten ze. Sommigen namen zelfs de moeite er geleerd bij te kijken.

Langzaam slaat zijn trots om in bezorgdheid. Zullen scholieren zijn boek over vijftig jaar nog op hun boekenlijst zetten? Of zullen de vele drukken die inmiddels verschenen zijn hun leven roemloos eindigen: op stoffige zolders, bij tweedehands sjacheraars of op de manshoge stapels van De Slegte, overgeleverd aan de terminale pest

van het vocht en de wormen. Daar is hij toch geen schrijver voor geworden. Maar waarvoor dan wel? Hij heeft geen idee. Zolang hij zich kan herinneren heeft hij schrijver willen worden, of beter nog: schrijver willen zíjn. Natuurlijk weet hij ook wel dat er tegenwoordig bij het schrijven weinig schrijven meer aan te pas komt en dat ‘typer’ eigenlijk een veel beter woord is. Maar daar wil hij niets van weten, de woorden ‘beroep: schrijver’ hebben voor hem een haast magische betekenis.

Het begint kouder te worden, uit de stegen rondom de gracht steekt een gure wind op. Plotseling hoort de schrijver muziek. Hij probeert te luisteren, maar de wind snijdt de muziek aan repen, versnippert de melodie tot onherkenbare flarden geluid. Dan stopt de muziek, precies op het moment dat de grote torenklok de laatste van acht slagen slaat.

Vanaf het pleintje tussen het stadhuis en de boekwinkel komt een persoon aangelopen. In eerste instantie ziet de schrijver alleen een donkere gestalte, zodra deze dichterbij komt ziet hij dat het een man is. Aan zijn manier van lopen is te zien dat de man niet op weg is ergens naartoe. Hij slentert over de gracht, duidelijk geen haast, klaarblijkelijk geen plannen. De man heeft een lange baard, de krullen lopen door tot aan zijn adamsappel. Hij draagt een gleufhoed en een bruine regenjas. Een zwerver, denkt de schrijver onmiddellijk. De man voldoet in ieder opzicht aan het beeld dat men van een zwerver heeft, zozeer zelfs dat men zich kan afvragen of dat beeld wellicht op deze zwerver gebaseerd is. In zijn handen draagt hij een dwarsfluit. Nu pas realiseert de schrijver zich dat het de zwerver is die de muziek gemaakt moet hebben. Toch geen zwerver, denkt hij, maar een straatmuzikant. Of is hij wellicht toch zwerver, zijn alle straatmuzikanten eigenlijk zwervers? De schrijver heeft er nog nooit over nagedacht.

De muzikant laat zich met een zucht op het bankje zakken. Onverstoorbaar, hij lijkt de aanwezigheid van de jonge debutant naast zich niet op te merken, haalt hij onder zijn regenjas een linnen tasje vandaan. Het tasje draagt het logo van de boekwinkel waar de schrijver die middag heeft zitten signeren. De muzikant haalt er een langgerekt koffertje uit, legt de dwarsfluit erin en stopt het terug in de tas. Uit zijn binnenzak neemt hij een sigaret en steekt die op. Ook pakt hij uit een van zijn zakken een puntzakje stroopwafelkruimel. Nauwkeurig strooit hij een handvol kruimel voor zich neer. Voor zijn voeten landt een aantal duiven, die aan hun zoveelste maaltijd beginnen.

De schrijver kijkt naar de muzikant en zegt: ‘Hoorde ik u zojuist muziek maken?’

De muzikant kijkt hem nors aan. ‘Dat moet dan voor achten geweest zijn.’

‘Ik hoorde eerst muziek en vervolgens de torenklok. Daarna hield de muziek op. Vervolgens verscheen u hier met uw dwarsfluit.’

‘Dat zal ik dan wel geweest zijn, hè,’ mompelt de muzikant. Hij lijkt de gave te hebben elk gesprek in de kiem te smoren.

Een lange stilte volgt. De muzikant kijkt naar de grond en rookt zijn sigaret. De schrijver staart naar de neonverlichting van de bioscoop en vraagt zich af hoe hij dit gesprek voort kan zetten. De verschijning van de muzikant intrigeert hem. Hij voelt zich met de man, wat is het woord, verbonden. De muzikant lijkt ondertussen alleen geïnteresseerd te zijn in de sigaret die hij rookt, niet in de getalenteerde schrijver naast hem.

Uit de steeg naast de bioscoop komt een meisje aangefietst. Ze draagt paarse schoenen en een felgroene broek. Haar haren zijn gevlochten in ontelbaar veel kleine vlechtjes. Als ze de twee mannen ziet zitten stopt ze, stapt af en zet haar fiets tegen een afgesloten loempiastal. Ze pakt een boek uit haar rugzak en loopt naar het tweetal toe. Ze wendt zich tot de schrijver en vraagt: ‘Wilt u misschien mijn boek signeren?’

‘Dat je me herkend hebt,’ antwoordt hij. ‘Natuurlijk, geef maar hier.’ Hij kijkt naar de muzikant, maar die staart nog steeds naar de grond. Dan haalt hij een vulpen uit zijn zak. Echte schrijvers schrijven met een vulpen, heeft een van zijn voorbeelden eens geschreven. Op de dag dat hij dat las heeft hij al zijn balpennen en fineliners in de vuilnisbak gegooid en bij de kantoorboekhandel een mooie vulpen gekocht. Het was even oefenen, omdat hij linkshandig is vlekte het nogal, maar vanaf die dag voelde hij zich inderdaad een echte schrijver.

Het meisje overhandigt hem een exemplaar van zijn debuutroman *De bestseller.* Het is een eerste druk, ze is er vroeg bij geweest.

Hij kijkt haar aan en vraagt: ‘Wat is je naam?’

Bij zijn eerste signeersessies vroeg hij de mensen altijd: ‘Hoe heet je?’ Een paar maanden geleden is hij zelf bij een bijeenkomst van een buitenlandse schrijver geweest die hem vroeg: ‘What is your name?’ Sindsdien vraagt hij mensen niet meer hoe ze heten maar wat hun naam is. Dat is iets formeler, iets literairder, vindt hij.

‘Lydia,’ antwoordt ze. ‘Ik had eigenlijk vanmiddag willen komen, in de winkel. Maar ik mocht er niet meer in en nu zag ik u hier zitten, dus vandaar.’

Met grote sierlijke letters schrijft hij ‘Voor Lydia’ op het titelblad, gevolgd door zijn handtekening. Hij laat de inkt even drogen (nog

zo'n zwakte van de vulpen die door de balpen overwonnen is) en geeft het boek terug aan het meisje. Ze stopt het boek terug in haar rugzak, bedankt vriendelijk en neemt met een ‘nou dag hè’ afscheid.

2

‘Dus meneer is schrijver.’ De muzikant kijkt de schrijver neutraal aan. De schrijver knikt, hoopvol over de mogelijke voortzetting van het gesprek.

‘Waarom wordt een mens in hemelsnaam schrijver?’ mompelt de muzikant op een toon alsof het een van de grote vragen van het leven betreft.

‘Interessant dat u dat vraagt, ik heb me dat zojuist ook afgevraagd.’

‘Jij bent schrijver, jij moet het weten,’ zegt de muzikant. ‘Waarom zou je iets zijn als je niet weet waarom?’

Omdat de schrijver niet precies weet of de richting waarin het gesprek zich beweegt hem wel bevalt, besluit hij de vraag terug te stellen.

‘Weet u dan zo zeker waarom u muzikant bent?’

‘Natuurlijk!’

‘En waarom dan wel?’ roept de schrijver, hopend op een pakkende ontboezeming.

‘Ach jongen toch,’ antwoordt de muzikant, ‘ik zal het je zo dadelijk vertellen. Maar eerst moet jij me vertellen waarom je schrijver bent. Denk je dat je iets te melden hebt?’ Hij pakt het zakje kruimel weer uit zijn zak en smijt een nieuwe lading op straat, wat de inmiddels afgedwaalde duiven doet terugkeren.

‘Wel,’ mompelt de schrijver, ‘zoals u wellicht in de kranten gelezen heeft, heb ik vorig jaar mijn debuutroman gepubliceerd en...’

De muzikant valt hem onmiddellijk in de rede: ‘Ik ben niet geïnteresseerd in je roman, ik vraag of je wat te melden hebt!’

‘Wel, volgens de critici getuigt mijn debuut van een sterk gevoel voor...’

‘Spaar me de critici en hun gevoelens.’ De muzikant praat luider dan noodzakelijk is. ‘Wat ik wil weten is: heeft deze schrijver, deze hier naast mij, iets te melden wat rechtvaardigt dat hij schrijver is?’

De schrijver merkt dat hij het gesprek niet meer in de hand heeft. Hij krijgt het gevoel dat hij gemangeld wordt, zoals hij vroeger wel eens tijdens een mondeling gepakt is op dat ene feit dat hij nou net niet kende. Voorzichtig probeert hij met een ‘wat bedoelt u precies?’ weer wat greep op de zaak te krijgen.

‘Laat ik maar over mezelf beginnen,’ zucht de muzikant.

Heel graag, denkt de schrijver, heel graag.

‘Ik ben straatmuzikant, dat is mijn beroep, daar eet ik van. Dat ben ik, omdat mij melodieën gegeven worden.’

De schrijver fronst zijn wenkbrauwen. ‘U kríjgt melodieën? U bedoelt zeker dat u melodieën hoort, in uw hoofd.’

‘Nee, nee, niets daarvan.’ De muzikant schudt zijn hoofd. ‘Ik krijg melodieën, ik krijg ze van de toren, of eigenlijk van de wind.’

‘Hoe moet ik dat precies zien?’ vraagt de schrijver, die vindt dat het gesprek wat abstract begint te worden.

‘Ik zal het je vertellen,’ antwoordt de muzikant. Het lijkt erop dat hij enthousiast begint te worden. Hij steekt een nieuwe sigaret op, draait zich naar de schrijver toe en zegt: ‘Val me maar in de rede als ik te lang praat.’

De schrijver knikt, blij dat de lastige vragen in elk geval voorlopig voorbij zijn.

Dan begint de muzikant te spreken, op rustige, onderwijzende toon. ‘Elke ochtend rond een uur of zeven word ik wakker in de sleep-in waar ik de nacht doorbreng.’

Dus toch een zwerver, denkt de schrijver.

‘Ik drink daar een bakkie koffie, rook een sigaret en vertrek. Om exact kwart voor acht ben ik bij de bakker, hier twee straten verderop, waar ik dagelijks een zakje stroopwafelkruimel koop. 's Zaterdags koop ik er twee, want op zondag is de bakkerij gesloten. Daarna loop ik naar het plein tussen de kerk en de toren. Vroeger was daar ook kerk, maar dat stuk is al eeuwen geleden tijdens een storm ingestort. Nu is het een plein, het kerkplein.’

‘En dan?’ vraagt de schrijver. Hij krijgt het gevoel dat het wel eens een lang verhaal kan worden.

‘Een of twee minuten voor acht kom ik daar aan. Ik pak mijn fluit en maak die schoon. Ook strooi ik wat kruimel voor mij neer. Duiven komen daar dan nog niet op af, die worden pas alert als er meer mensen zijn. Als de klokken acht keer slaan begint mijn werk.’

‘Dan krijgt u de melodie?’

‘Precies. Op het moment dat de grote klok acht keer slaat hoor ik geen acht slagen maar twee maten.’

‘U bedoelt...’

‘Eén, twee, drie, vier.’ De muzikant telt rustig, met zijn rechter-wijsvinger de maat aangevend. ‘Eén, twee, drie, vier. Twee trage vierkwartsmaten. Door het lawaai van de klokken worden de duiven in de toren wakker en vliegen op. Sommige zien de kruimel en landen aan mijn voeten. Eén duif landt altijd op mijn schouder. Die duif brengt mij de melodie.’

‘En dat is zeker elke dag dezelfde duif,’ roept de schrijver, die het nu echt merkwaardig vindt worden.

‘Nee, dat is nu juist het frappante. Het is elke dag een andere.’

‘Typisch.’

‘Inderdaad. Als je me niet gelooft kun je het navragen bij de eigenaar van het hotel op het plein, het hotel naast de muziekschool. De beste man staat elke dag, jaar in jaar uit, door de ramen naar me te staren.’

‘Ik geloof u.’ De schrijver besluit vanaf nu alles te geloven.

‘Goed dan, op het moment dat die duif op mijn schouder landt, hoor ik de melodie in mijn hoofd.’

Dus toch, denkt de schrijver.

‘Die melodie speel ik op mijn dwarsfluit. Het lukt niet altijd meteen, ik ben niet zo'n virtuoos. Maar na een halfuurtje heb ik de melodie wel te pakken. Meestal is ze traag en slepend. Dan ga ik de winkelstraat in, open mijn koffer en begin te spelen.’

‘De hele dag dezelfde melodie?’

‘Nou, niet helemaal. Ik varieer, als een jazzmuzikant. Ik werk de melodie uit, maak er een thema van, improviseer wat. Maar de melodie blijft de basis, het geraamte. Ik dien die dag die melodie.’

De schrijver kijkt de muzikant vol verbazing aan. De man is gek, er zitten duiven in zijn kop!

‘'s Avonds,’ vervolgt de muzikant, ‘als de klok opnieuw acht keer slaat, speel ik de melodie voor het laatst. Dan is de dag op en de melodie af. Op het moment dat ik 's avonds in de sleep-in inslaap ben ik de melodie voorgoed kwijt. De volgende ochtend kan ik mij haar niet meer herinneren.’

‘Waarom schrijft u de melodie niet op?’ Een voor de hand liggende vraag van de schrijver.

‘Waarom zou ik? Ik verheug mij meer op de nieuwe melodie van morgen dan op de oude van vandaag. Trouwens, het is mijn melodie niet. Ik leen hem slechts voor een dag.’

‘Van wie is ie dan?’ vraagt de schrijver. De muzikant zucht diep, waardoor de schrijver het idee krijgt een onnoemelijk domme vraag gesteld te hebben.

‘Van de wind!’ roept de muzikant. Hij werpt zijn handen de lucht in en roept nogmaals: ‘Van de wind! De toren vangt de melodieën op als een antenne. Maar de melodie is van de wind, als een soort geest waait de melodie mee met de wind.’

‘Vandaar die duif,’ zegt de schrijver, die zijn klassieken kent. De muzikant haalt zijn schouders op.

‘Wat gebeurt er met de melodie nadat u haar een dag geleend hebt?’

‘Ik weet het niet,’ mompelt de muzikant. ‘Ik geef de melodie terug aan de wind. Wellicht pikt een andere toren ergens in de wereld de melodie weer op. De melodie die ik vandaag achterlaat wordt morgen misschien wel gespeeld door een muzikant in Keulen, Parijs of Siena, wie weet.’

De schrijver weet niet wat hij moet zeggen. Al zijn ideeën over het kunstenaarschap, de kunstenaar als genie, de kunstenaar als autonoom scheppend wezen, worden door de oude muzikant, de zwerver en zijn duiven, weg gerelativeerd.

‘Het klinkt allemaal nogal religieus wat u zegt,’ zegt hij na lang overwogen te hebben of hij deze opmerking wel moet maken.

‘Ik weet niet zoveel van religie,’ antwoordt de muzikant. ‘Geloof jij aan God?’

O nee, denkt de schrijver, het kruisverhoor begint weer.

‘Natuurlijk niet. Wie gelooft er deze dagen nog in God? Een schrijver maakt zijn eigen wereld. Daar heeft hij God niet voor nodig.’

‘En hoe komt hij aan die wereld?’

‘Nou, die verzint hij, in zijn hoofd. Wat u “krijgen” noemt, noem ik verzinnen. Wat bij u de toren doet, of de wind of de duif, weet ik wie, noem ik verbeelding.’

‘Een hoe komt dat idee in iemands hoofd?’

‘Ja, hoe komt iemand aan een idee? Mensen hebben daar het talent voor. Het talent om verhalen te verzinnen, of melodieën.’

‘Maar hoe kom je in hémelsnaam aan dat talent?’ kraait de muzikant. Ik heb je, ik heb je bijna, lijkt hij te willen zeggen.

‘Ik krijg sterk het vermoeden dat dat volgens u iets met hemelsnaam te maken heeft,’ antwoordt de schrijver. Hij lacht om zichzelf, hij vindt zijn eigen opmerking wel gewiekst. ‘U gelooft wel in God, of áán God, zoals u dat noemt?’

‘Alle kunstenaars geloven aan God, of zijn op zoek naar God,’ zegt de muzikant, meer tot zichzelf of de duiven voor zich dan tot de schrijver. ‘Zolang we niet weten waar de verhalen, de melodieën, de verbeelding vandaan komen, blijven we zoeken.’

‘U hoeft niet te zoeken, u hoeft alleen maar elke ochtend op tijd voor die toren te staan met een hoeveelheid stroopwafelkruimel.’

‘Dat is waar,’ zegt de muzikant, ‘maar ik kan de melodie 's avonds alleen laten gaan als ik erop vertrouw dat ik morgen een andere krijg.’

‘Dat is bij mij niet anders. Als ik een manuscript bij mijn uitgever inlever, weet ik niet of ik ooit nog een nieuw verhaal zal verzinnen.’

De muzikant lacht hartelijk en slaat met zijn blote hand hard op

het bovenbeen van de schrijver. ‘We hebben elkaar begrepen!’ roept hij, ‘we hebben elkaar begrepen!’ Hij kijkt op zijn zakhorloge en zegt: ‘Ik moet gaan, als ik niet op tijd binnen ben, is mijn bed vergeven. Dag, het was me een genoegen.’ Hij veegt de kruimels van zijn regenjas en staat op.

‘Bedankt voor dit gesprek,’ zegt de schrijver. ‘U klinkt als een wijs man.’

‘Ach, wijsheid, wijsheid,’ mompelt de muzikant. ‘Volgende week word ik vijfentachtig. Als de wijsheid nu nog niet gekomen is, komt ie nooit meer.’ Speels salueert hij en verdwijnt. De schrijver blijft zitten en kijkt voor zich uit. Hij denkt na over het gesprek, het bizarre gesprek dat hem overkomen is.

3

Hij kijkt op de klok. Het is al na tienen. Het verhaal van de muzikant heeft hem geïntrigeerd, zoals verhalen uit andere belevingswerelden hem altijd intrigeren. Hij besluit zijn terugreis naar de hoofdstad uit te stellen. Hij loopt de gracht af, langs de oude vismarkt, en slaat bij de koffieshop linksaf het kerkplein op. Hij stapt het hotel naast de muziekschool binnen en vraagt om een kamer met uitzicht op het plein.

Op zijn kamer aangekomen realiseert hij zich dat hij helemaal geen spullen bij zich heeft om de nacht door te brengen; geen toilettas, geen tandenborstel, geen schoon ondergoed. Hij legt al zijn bezittingen, zijn portemonnee en zijn vulpen, op het kleine tafeltje. Hij schuift de vitrage voor het kamerhoge raam terzijde en staart naar de toren. Hij moet toegeven, het is een bijzondere toren. Door de grote verticale openingen ziet hij de klokken glinsteren in het maanlicht. De wijzerplaat is verlicht, alleen het lampje van de acht brandt niet, dat is waarschijnlijk stuk. Hij beseft dat hij nog nooit zo lang naar een toren gekeken heeft.

Hij kijkt om zich heen. De hotelkamer is mooi maar ouderwets ingericht. Boven het bed hangt een reproductie van Bruegels *De toren van Babel.* Hij probeert zich het verhaal uit Genesis te herinneren, maar dat lukt niet, de school met de bijbel heeft hij inmiddels te lang geleden verlaten. Hij opent de la onder het tafeltje en vindt de onvermijdelijke bijbel. Na wat bladeren vindt hij het verhaal en leest het een aantal keer door.

Hij gaat liggen op het tweepersoonsbed en sluit zijn ogen. De slaap brengt hem terug in de boekwinkel. Grote posters met zijn portret schreeuwen het programma van de dag de winkel in: ‘Van-

daag signeersessie!' Tientallen kasten zijn volledig gevuld met exemplaren van zijn boek. In het midden van de winkel bouwt de schrijver een manshoge toren van boeken. Personeel sleept nieuwe exemplaren aan, een dame brengt een keukentrapje. Klanten kijken toe terwijl hij meer en meer boeken op de toren stapelt. Ineens, zonder enige aanleiding, stort de toren als een kaartenhuis in elkaar, de schrijver meesleurend in zijn val.

Hij schrikt wakker. Hij staat op, pakt een flesje whisky uit de minibar, schenkt de inhoud in het glas dat hij bij de wastafel vindt en kijkt, zittend op zijn bed, naar de toren. Het is bijna elf uur. Hij voelt zich moe en alleen. Wat is het toch met hotelkamers, denkt hij, dat mensen zich eenzaam gaan voelen, dat ze ineens onzeker worden en zelfs de bijbel gaan lezen? Hij kleedt zich uit, neemt bij wijze van tandenpoetsen een laatste slok whisky, stapt in het grote bed en valt vrijwel onmiddellijk in slaap.

Hij wordt wakker als hij de klokken zeven keer hoort slaan. Sinds zijn studententijd is hij altijd na exact acht uur slapen wakker geworden. Hij wast zich snel en onzorgvuldig, kleedt zich aan en loopt de trap af. Hij neemt plaats aan de tafel voor het raam die voor het ontbijt is gedekt.

Enkele minuten voor acht, als de hotelier hem net een tweede kop koffie heeft ingeschonken, komt op het plein de muzikant aangelopen. De schrijver herkent zijn contouren al van verre.

De hotelier tikt de schrijver op de schouder en zegt: 'Moet je zo meteen opletten.'

'Wat gebeurt er dan?' Het lijkt hem verstandig om te doen alsof hij nergens vanaf weet.

'Kijk zelf maar.'

De muzikant staat klaar. Hij heeft de stroopwafelkruimel voor zich uitgestrooid. De klokken slaan acht keer. Een zwerm duiven, opgeschrikt door de klokken zoals ze elk uur opnieuw opgeschrikt worden, vliegt op uit de toren. Nu moet het gebeuren, denkt de schrijver, nu moet het gebeuren. Of niet, natuurlijk.

De meeste duiven verdwijnen in de dakgoten van de omringende panden. Twee fladderen neer aan de voeten van de muzikant en beginnen aan hun eerste maaltijd. Maar de schouder van de muzikant blijft leeg.

'Kijk!' roept de hotelier, 'een witte duif op zijn schouder!'

'Waar dan? Ik zie niets!'

'Op zijn rechterschouder, hier aan onze kant, kijk dan. Al veertig jaar lang landt er elke ochtend een duif op zijn schouder!'

De schrijver ziet geen duif. Hij vindt het allemaal behoorlijk onnozel worden.

‘O, daar!’ zegt hij. Hij speelt het spel maar mee, het heeft weinig zin in de vroege ochtend door een hotelier voor gek versleten te worden.

‘Zie je hem nu?’

‘Ja, ik zie 'm!’

‘Is het niet ongelofelijk?’

‘Dat is het zeker.’

Terwijl buiten de muzikant zijn eerste melodie speelt, besluit de schrijver dat het welletjes is. Hij overhandigt zijn creditcard aan de hotelier en vraagt om de rekening.

‘Als u hier wilt tekenen.’

De schrijver neemt zijn vulpen en draait de dop eraf. Dan aarzelt hij en zegt: ‘Heeft u voor mij misschien een balpen? Deze pen vlekt nogal.’

‘Maar natuurlijk.’ De hotelier overhandigt hem een balpen met het logo van het hotel erop.

‘Kijkt u eens, die mag u houden.’

‘Dank u.’

Buiten werpt de schrijver een laatste blik op de toren. Hij kijkt om zich heen, de muzikant is niet meer te zien. Dan zet hij het op een lopen, langs het gele conservatoriumgebouw, naar het station, op weg naar de hoofdstad.

Patrick Bassant
Steppewolf

> *Aan de andere kant van de deur is een spiegel, en dan*
> *zal ik mezelf moeten zien. Ik ben niet bang voor wat ik ben.*
> *Ik ben bang dat ik zal zien wat ik niet ben.*
> J. Winterson

Hoge gebouwen langs smalle straten: een complete traliewereld. Het perspectief vernauwt, de ratten sluipen nader. Ren je naar een hoek, dan verplaatst de muur zich met je mee. Ben je een kruispunt overgestoken, dan draait het zich om. Schiet je een steegje in, dan loopt het dood en hoor je achter je het geschuifel naderen. Op de trottoirs word je in de gaten gehouden. Camera's zoemen. Iedereen kent je, of kijkt naar je alsof je een vies blaadje bent. Bestuurders trachten je overhoop te rijden. Gebouwen dreigen om te vallen. Bruggen kraken als je langs de reling schuift. Dikke vogels kijken je beschuldigend aan. Auto's schreeuwen naar je. Een gerucht doet je omkijken. Je ziet een gordijn terugvallen, mannen die hun pet dieper over de ogen trekken, vrouwen die hun hoofd bruusk afwenden, kinderen met een plotse interesse voor iets op de grond. Een constante ruis van gefluister. Speldenprikjes van geluid die aan je trommelvliezen tornen. Het evenwicht raakt verstoord. Je wilt je klein maken en verdwijnen in de riolen. Tussen de ratten vluchten. Ondergronds de stad uit vloeien en geloosd worden in een rivier die de stad uit stroomt.

Wanneer je opgroeit als zoon van een herder, weet je hoe je toekomst eruitziet. Ik zag mijn vader twee keer per jaar, een korte tijd tussen het thuisbrengen van de kuddes en het weer vertrekken. In de lente ging hij de bergen in en laat in de herfst kwam hij terug. In de winter trok hij door het laagland. Met zijn hond en zijn schapen. Alleen dus. En met zijn fluit. De macht over zijn bezit. Als mijn vader floot, wemelden de schapen binnen een tel om hem heen. Zochten hun plek, wisten waar ze hoorden. De hond rende om de drom-

mende schapen heen en mende ze tot in de perfectie. Gesorteerd op kleur of alfabet, afhankelijk van het melodietje. Als mijn vader terugkwam uit de laagvlakte waren de schapen volgroeid. Ze werden geschoren, aangezet tot reproductie en daarna geslacht. Mijn moeder maakte van de balen wol de rest van het jaar kleding. Sokken, jassen, dekens en elk jaar een waterdichte jas voor vader. Kwestie van zo fijn mogelijke wol gebruiken en de draden zeer dicht op elkaar weven. De buitenkant dik insmeren met vet, de binnenkant voorzien van nog een warme laag wol. Geen druppel kon erdoor, geen zuchtje wind kwam binnen en tot enkele graden onder nul gegarandeerd warm. Voor wie tegen een stootje kon. Mijn vader was de best geklede herder van allemaal. Hij had het zelden koud.

Ik leerde al op jonge leeftijd hoe dieren geslacht moesten worden. Tien jaar was ik toen ik voor het eerst mijn handen in de stroom bloed hield die uit een schaap gutste. Van beesten heb ik altijd gehouden, maar de warmte van bloed was me net zo dierbaar. De relativiteit van leven had daarmee te maken. Een wolf doodt anders dan een beer. Een beer doodt wat hij nodig heeft, een wolf richt een bloedbad aan. Mijn vader was een echte beer. Ik ben dat ook een tijd geweest. Toen ik met mijn vader mee mocht. Ik groeide in enkele maanden meer dan in de jaren ervoor. Ik werd een man. Na al die tijd waarin mijn moeder mij streelde en haar hand op mijn hoofd legde als ik bang was. Kordaat voor mij ging staan als er gevaar dreigde. Me leerde hoe ik moest weven, moest pluizen en hoe een sok gemaakt wordt. Heel soms mocht ik een schaap slachten en villen, meestal stond mijn grootvader dan toe te kijken of ik geen enkele gram van het beest verspilde. Met mijn vader werd alles anders. Hij ging niet meer voor me staan als er een wolf aan kwam, hij trok me niet tegen zich aan als het koud werd en hij hielp me niet mijn weg te vinden. Hij gaf me een fluitje, leerde me hoe ik vuur moest maken en vertelde me dat het belangrijk was dat ik de hond als een slaaf ging gebruiken. Hij vertelde veel, zoals iedereen met jaren ervaring veel te vertellen heeft. Maar hij herhaalde niets. Ik had maar op te letten.

Ik moest naar school. Mijn vader is nooit naar school geweest en had ook liever dat ik daar niet kwam. Op school leer je niets dat je kan gebruiken als je bij vijftien graden onder nul wilt vermijden dat je vingers zwartvriezen. Dat je schapen sterven. Dat je tenen afvallen. Dat je hond het voor gezien houdt. Dat je zelf denkt dat het veiliger en warmer is als je je hoofd neer laat hangen en wacht tot je

niet meer beweegt. Op school leer je dingen die handig zijn als je een dak boven je hoofd hebt en er geen roofdieren om je bed trekken. Maar tijden veranderen en ik moest. Ik trok naar de stad. Een overweldigende overdaad aan geluid en foefjes die je helpen te overleven als je dat nooit hebt geleerd. Beleefdheid, oversteekplaatsen en telecommunicatie. Dingen waarin een stad werkelijk verschilt van een herdersdorp. Beleefdheid gebruik je als je niet eerlijk kan zijn. Oversteekplaatsen als je niet dood wilt worden gereden en telecommunicatie als je te lui bent om iemand op te zoeken. In een dorp is daar geen sprake van. Daar zegt men wat men bedoelt, daar kan je overal lopen en is niemand ver weg. Verschillen zijn het, niet meer. Je past je aan je omgeving aan. Laat je niet beïnvloeden door je verleden. Het een is niet verkieslijker, dacht ik, dan het ander. Overleven, en je kudde behouden. Ook in de stad. Dus ik leerde liegen, techniek en luiheid en waar ik het kon gebruiken.

In de stad was ik een nomade. Ik kwam uit een achterlijk dorp en wat ik kon was nutteloos. Dat ik vuur kon halen uit natte takken, dat ik kon leven op straatkatten, dat ik jassen droeg van schapenvacht; achterhaald. Dat ik kon praten met de duiven, dat ik vloekte als een ketter, dat ik een vrouw in alle staten kon brengen; idioot. Ik was een dorpeling, een wezen waar men medelijden mee moest hebben omwille van zijn achterlijke toestand of dat men mocht afranselen wanneer dat zo uitkwam; dat was logisch. Ik keerde mij daarvan af. Ik ranselde terug en had geen boodschap aan medelijden. Ik was een beer. Trots en sterk. Geloof me: als je ooit een woest everzwijn tegenover je hebt gehad, dan zijn tien klasgenoten een makkie. Ik won niet; de drie die bleven staan hakten er goed op los. Maar een zwijn schakelt uit, definitief. In de stad word je niet snel definitief uitgeschakeld. De mensen daar schrikken op het laatste moment terug en durven niet hun duim tot diep in je oogkas te boren. Ze slaan hard en roepen dan dat het de laatste waarschuwing is. Belachelijk. Geen beest geeft laatste waarschuwingen. Een beest wil bloed zien of verdedigt zichzelf. Zo'n beest was ik. In de laatste weken voor mijn afscheid van de school heb ik vier jongens ontmoet. Ze vielen me aan, scholden me uit voor zigeuner en wilden mijn broek uittrekken. Wilden de wilde tanden uit mijn bek slaan, het schapenvet uit mijn kleding ranselen, het zaad uit mijn kloten. Ik verdedigde mij. Ik werd een everzwijn.

Voor wie schrijf ik dit? Ik hoop op kanongebulder en op de trompetten des doods om die met een telkens opgeblazen bel van stilte te

beantwoorden. Als ze me komen halen, word ik een wolf. Een doodstille wolf. Die heeft geleerd te schrijven en te verscheuren. Halsoverkop trok ik na mijn schooltijd terug naar het dorp. De kanonnen kwamen te dichtbij. De laatste weken was ik een haas geweest die schichtig door de straten trok. Mijn oren in mijn nek gelegd. Dat had ik niet achter mezelf gezocht. Ik was een everzwijn. Ik kende geen angst. Ik twijfelde niet.

Maar een herder mag je niet opsluiten. Dat is moord. Een herder kan niet leven in een stad, maar zal zeker sterven in een ruimte die nog kleiner is. Hij moet aan de lucht kunnen zien hoeveel voedsel hij nodig heeft. Hij moet aan het gras voelen wat voor weer het wordt. Hij moet uit de vlucht van de vogels de datum afleiden. Hij moet met kruiden zijn wonden verzorgen. Met rotsen een schuilplaats maken. Met vuur zijn bezit verdedigen. Er is geen andere plaats dan de bergen, de vlaktes. Waar de dagen zwijgen en waar de wind naar de zee ruikt. Alleen. Helemaal alleen met mijn kudde. Dat doet recht aan mijn kracht. Geen mooi leven, denk ik. Meedogenloos maar eerlijk.

Ik verdween. Hoog de bergen in, ver de vlaktes op. Verscholen tussen mijn schapen. In mijn gepantserde jas, gewapend met een staf. Ik was hier alleen, goed beschut. Overdag speelde ik fluit. De schapen luisterden naar me, reageerden. Overdag graasden ze, 's nachts dommelden ze in, om me heen, bij een vuur. Alles in rust en vrede. Soms was de wreedheid ver weg. Soms slachtte ik een schaap en voelde het bloed weer over mijn handen stromen. Waste mijn handen in die warme bron. Dronk met beide handen. Dezelfde handen die dit ook met mensen hadden gedaan. Het voelde hetzelfde aan. Weldadig. Maar dat was een ander dier in me. Nu was ik een beer. Kalm. Ik was veilig. Behalve voor de regen. Maar die vijand kon ik overleven. Daar hoefde je geen beest voor te zijn. Als je maar droge voeten houdt. En als je blijft dromen van vallende sterren en opspringende vonken, krijg je het wel wat warmer. En als dat niet lukt, heb je nog de drank. Die brandt door je hele lichaam heen, een spoor van as en gloeiende spiralen achterlatend. Als je gelijk na een slok uitblaast over een stuk schapenvlees, kan je dat zelfs in de regen nog gaar krijgen.

Een mens heeft behoeftes. Maar het zijn er veel minder dan iedereen denkt. Droge voeten, dat is één. Een fluit, dat is twee. De rest is bijzaak, luxe. Allemaal vervangbaar door wilskracht. Als je het

zwaar krijgt, kruip je in je schulp. Hier komt de zon niet, noch de wind, noch de regen, noch het stof. Van natte voeten word je zo ziek dat je wilskracht buigt. Dan ben je verloren. En met je fluit men je je kudde. Zonder kudde hoef je niet te blijven leven. De kudde geeft je eten, warmte, kleding, melk, veiligheid en een inkomen. En twee keer per jaar zie je je vrouw. Geen man is meer viriel dan een herder. Op die twee keer per jaar kan je leven. En je vrouw is verzadigd. Dat zijn de behoeftes. Die hoeft niemand te erkennen, maar die mag niemand me afnemen.

*

Ooit zullen ze me vinden. Althans, dat denken ze. Everzwijnen worden in een stad niet getolereerd. Ook lijfsbehoud is daar aan restricties en leugens onderhevig. Ze zullen me vermoorden. Ze zullen me alles af willen nemen, dat wil zeggen: mijn fluit en mijn kudde. Als ze me vinden, zullen ze mijn voeten onderdompelen in stadswater.

Jaap van Heerden

Zorgelijke kwesties in de psychologie[*]

Meneer de rector, dames en heren, Sigmund Koch publiceerde in 1981 een artikel over de aard en beperkingen van psychologische kennis. Dat artikel was de uitgeschreven versie van een toespraak die hij hield bij zijn aantreden als president van de afdeling 'algemene psychologie' en de afdeling 'filosofische psychologie' van de American Psychological Association in 1979. Dat is dus bijna vijfentwintig jaar geleden. Koch betoogt dat er op pijnlijke en beschamende wijze iets mis is met de verwerving van wetenschappelijke kennis binnen de psychologie. Zijn argumentatie is zeer algemeen van aard en zou dus elke academische discipline kunnen betreffen, maar hij beperkt zich tot de psychologie omdat hij daar het meeste vanaf weet en als psycholoog tenslotte tot psychologen spreekt, zij het met een duidelijke interesse in het algemene en filosofische aspect van hun vak. Ik volg hem in deze beperking.

De psychologie blijkt op betrekkelijk karakterloze wijze kennis te verzamelen die eigenlijk geen betekenis heeft. En zij vermijdt vragen die wel betekenisvol zijn. Als dit waar is, is dat niet normaal, zou je zeggen. Koch windt er geen doekjes om dat hij het gedrag van onderzoekers in de psychologie abnormaal vindt in de klinische betekenis van dat woord. Hun afwijkend gedrag wordt gekenmerkt door veertien symptomen, die bij wijze van spreken zo in de DSM IV, het standaard diagnostisch-statistisch handboek voor psychische kwalen, kunnen worden opgenomen. Ik noem er een paar die saillant geacht kunnen worden. Jargon en woordmagie. Voorkeur voor eenvoudige gevallen in de dwaze verwachting dat de oplossing van ingewikkelder gevallen nu vanzelf volgt. Blind vertrouwen in methodologische regels die de rol van de onderzoeker als zelfstandige geest overbodig maken. Totale amnesie voor de beperkingen die men aan een verschijnsel heeft opgelegd teneinde het in een mathematisch model te passen. Volslagen afwezigheid van het besef dat psychologische kennis iets moet betekenen.

De zelfverkozen banalisering van de psychologie is zo algemeen en persistent dat Sigmund Koch het moment gekomen acht de psychologie onderwerp te maken van een cognitieve psychopathologie, die hulp moet bieden. De vermijding van uitdagende maar ook onzekerheid brengende vragen schept het syndroom van 'ameaningful thinking', waarbij kennisproducten door strikte regulering en methodefetisjisme als uniforme consumptiewaren van de lopende band rollen. In betekenisvol onderzoek is er een levendige, hartstochtelijke en verrijkende relatie met het object van onderzoek. Maar waarom merk je daar zo weinig van in de psychologie en waarom overheerst de nietszeggendheid met harde hand? Dat komt, zoals zo vaak in dit leven als de resultaten tegenvallen, door dubieuze contacten. Volgens Koch heeft de psychologie de natuurlijke band met problemen die de mensen echt bezighouden op aanwijzing van de wetenschapsfilosofie of wat daarvoor door-

ging, radicaal doorgesneden. Dat komt door een eigenaardigheid van de problemen die mensen diepgaand fascineren. Die problemen zijn namelijk onvermijdelijk en bindend en tegelijk onoplosbaar. Ze lijken op de antinomieën die ooit door Immanuel Kant zijn geformuleerd, met als klassieke illustratie de vraag of het heelal naar tijd en ruimte begrensd of onbegrensd is. Als je zulk soort vragen in enigerlei zin beantwoordt, merk je terstond dat je net zo goed het tegendeel had kunnen beweren. Deze vragen zijn dus onbeslisbaar en toch beheersen ze voor kortere of langere tijd ons leven. Niemand ervaart ze als betekenisloos, omdat er geen definitieve oplossing voor is. Ieder normaal mens ervaart de wervende kracht die ervan uitgaat. Binnen de psychologie zijn problemen van deze aard in groten getale aanwezig: ‘wanneer is een motief zuiver’, ‘wie ben ik’, ‘wat doe ik hier in dit leven’, ‘tot waar reikt mijn verantwoordelijkheid’, ‘waarom heb ik deze ouders’, ‘leef ik noodzakelijkerwijs in mijn eigen tijd’, ‘wat bepaalt mijn gedrag’, ‘ben ik een succes of een mislukking’, ‘hoe zien andere mensen mij’, ‘in welke mate is mijn oprechtheid oprecht’, enzovoort. Vragen die traditioneel het dubbelzinnige, problematische en onvoltooide van de menselijke existentie illustreren. Volgens Koch bestaat er in de psychologie een krachtige tendens zulke vragen uit te bannen en te ontkennen omdat problemen met een antinomisch karakter cognitieve onzekerheid scheppen. Het zorgelijke is dat de psychologie het inzicht niet herbergt en niet uitdraagt, dat het menselijk leven door onoplosbare vragen wordt getypeerd, die voor mensen desalniettemin van grote betekenis zijn. Waarom wordt aan zulke vragen door de psychologie geen aandacht besteed? Dat komt omdat de psychologie zich het dogmatische filosofische standpunt heeft laten aanleunen dat vragen die onbeslisbaar zijn geen betekenis hebben. ‘A conspicuous strand in the philosophy, especially the scientific philosophy, of the 20th century has been the view that all questions having presumptive cognitive content but which can be shown to be undecidable in principle are meaningless. They are, in other words, pseudoquestions - linguistically illegitimate questionforms.’ (Koch, op.cit., p. 265) Rationele hygiëne legt daarom dwingend op dat het menselijk geslacht van zulke illusoire bezigheden wordt verlost. De afwijzing, ook bespeurbaar in het operationalisme en pragmatisme, berust op de leerstelligheid dat een uitspraak pas betekenis heeft als wij kunnen aangeven onder welke voorwaarden hij waar is. ‘I should like to suggest that such a view of the range of the meaningful has had, and must have, crippling entailments for the character of the psychological enterprise.’ (ibidem, p. 266) De psychologie heeft zich laten ringeloren door een filosofie die, tegen elke menselijke ervaring in, simpelweg dicteert wat wel en wat geen betekenis heeft. Daarom verkeert de psychologie volgens Sigmund Koch in zo'n deplorabele staat.

Laat ik in de eerste plaats opmerken dat Koch niet de eerste de beste is. Hij was op het moment dat hij deze toespraak hield reeds een gerenommeerd psycholoog, die met name zijn sporen verdiend had als redacteur van het zesdelige standaardwerk *Psychology: A Study of a Science* (1959). Hij staat bovendien niet alleen in zijn klacht dat de psychologie haar ware aard verloochent. Men kan die klacht met de regelmaat van de klok beluisteren bij gezaghebbende psychologen die de veertig gepasseerd zijn. De teneur is steeds dezelfde: gebrek aan autonomie, onderworpenheid aan de verkeerde filosofie, verschraald mensbeeld, verwaarlozing van de oorspronkelijke allure, infiltratie door buitenstaanders met dubieuze belangen. Bij de diagnose van Koch zou je kunnen zeggen dat de psychologie zelfs lijdt onder *nachtraeglicher Gehorsam*, waarvoor andere slachtoffers in psychoanalyse gaan, omdat de filosofie die hij hekelt in 1980 al lang overleden was.

Het artikel van Sigmund Koch is een beetje wereldvreemd. Hij heeft natuurlijk in zoverre gelijk dat in ieder leven met een zekere regel-

maat vragen opdoemen naar de zin van het bestaan, het kenmerk van de eigen identiteit en een zinvolle besteding van de toegemeten jaren. Die vragen raken ons, ondanks het besef dat ze onoplosbaar zijn. Maar het is misschien toch een beetje veel gevraagd van de psychologie te verlangen dat zij in het doen van onderzoek de sporen draagt van dat levensgevoel en van die verscheurdheid tussen klemmende vragen en onvolmaakte antwoorden. Het is misschien ook niet waar dat het logisch positivisme aan de psychologie alle allure ontfutseld heeft. Toch bestaat er een filosofische bemoeienis met de psychologie die gemakkelijk tot een zekere irritatie aanleiding geeft. Filosofen zijn er betrekkelijk goed in om stellingen die door de wetenschap worden aanvaard, op zichzelf te laten terugslaan, zodat ze paradoxaal worden en onaanvaardbaar. Het zijn eigenlijk allemaal variaties op het thema van de Kretenzer die zegt dat alle Kretenzers liegen. Daar heeft de filosofie het patent op. Het is een zeer verleidelijke strategie, waar ik ook zelf wel eens voor gezwicht ben. Ik zal u een paar voorbeelden geven.

Zo heb ik ooit beweerd dat het oedipuscomplex bij jongetjes van vier, vijf jaar niet bestaat. Aan die jongetjes wordt de wens toegeschreven hun vader te vermoorden en gemeenschap te hebben met hun moeder. Naar mijn idee berustte de populariteit van het oedipuscomplex op de noodzaak de ouderlijke agressie, waarvoor een overweldigende empirische evidentie bestaat, te ontkennen door deze te projecteren op de kleuter voor wiens excessieve agressie jegens zijn ouders nauwelijks enige evidentie bestaat (Van Heerden, 1978). Freud achtte de Oedipusmythe, zoals uitgebeeld in de tragedies van Sophocles, een blijvende obsessie in de mensheidsgeschiedenis. In die mythe voorspelt het orakel dat het kind dat Laios en Iocaste verwachten zijn vader zal doden en zijn moeder zal huwen. Meteen na de geboorte worden op bevel van Laios en met instemming van Iocaste de voetjes van het kind doorboord. In die verminkte staat wordt het in het gebergte achtergelaten in de verwachting dat het een zekere hongerdood zal sterven. De mythe vermeldt dus ouderlijke agressie, die aan de eventuele agressie van het kind voorafgaat. Freud vond die chronologie niet de moeite van het vermelden waard. Vanwaar deze omissie? Ik meende in talrijke psychoanalytische betogen over het oedipuscomplex zeer simplistisch gearrangeerde beschuldigingen aan het adres van de kleuter te bespeuren en kon tegelijk aannemelijk maken dat ouders goede redenen kunnen hebben de komst van een kind te betreuren. De vader krijgt er in ieder geval een rivaal bij in de strijd om de gunst van de moeder. Zou het niet zo kunnen zijn dat de agressie die de vader jegens zijn zoon heeft, door hem als ontoelaatbaar wordt gevoeld en vervolgens middels het psychisch mechanisme van projectie aan de zoon wordt toegedicht? Projectie is een soort bescherming tegen eigen ongewenste verlangens en gevoelens. Door deze toe te schrijven aan de persoon jegens wie men ze heeft, worden ze verteerbaar en verstoren ze niet langer de gemoedsrust. De psychoanalyse heeft door de aanname van het oedipuscomplex de vader en de moeder een grote dienst bewezen. Zij heeft de projectie op het kind van de agressieve en erotische wensen jegens het kind vergemakkelijkt en gelegitimeerd. Die dienst bewees de psychoanalyse uiteraard ook de psychoanalytici, waaruit hun selectieve voorkeur voor sommige details verklaard kan worden en hun verwaarlozing van andere. Sommige psychoanalytici die ik met mijn idee vertrouwd maakte, zeiden dat dit alles al lang bekend was, andere psychoanalytici dachten dat ik met dit schrijven solliciteerde naar een psychoanalytische behandeling. Het schrijven van zo'n stuk waarbij je probeert een centrale stelling in een theorie (het oedipuscomplex) te ontkrachten door een ander deel van de theorie (projectie) te benutten, kan slechts de uitkomst zijn van bedenkelijke redeneerzucht die geen betrokkenheid vereist, zegt men. Dit is allemaal al weer lang geleden.

De psychologie kan er trots op zijn dat zij

bereid en in staat is onderzoek te doen naar de kwetsbaarheid van psychologisch onderzoek. Omdat alle betrokkenen bij een experiment, onderzoeker, proefleider en proefpersoon, ook maar gewone mensen zijn met hun eigen particuliere zorgen, wensen en verwachtingen, is vanaf het eerste moment van experimentatie het besef van wederzijdse beïnvloeding aanwezig geweest. Kan er door de psychische gesteldheid van de betrokkenen geen vertekening ontstaan, die het resultaat in feite waardeloos maakt? Meet men bijvoorbeeld niet eerder de mate waarin een proefpersoon zijn reputatie wenst te beschermen dan zijn authentieke reactie op onafhankelijke variabelen en stuurt de onderzoeker de reacties niet in de richting van de gewenste uitslag? De achterdocht inzake de geldigheid van experimentele resultaten bereikte in de jaren zestig van de vorige eeuw een hoogtepunt in het werk van Robert Rosenthal. Hij voerde vaak zeer geraffineerde experimenten uit om te achterhalen in welke mate onderzoek door de instelling van de betrokkenen wordt gecontamineerd. Een klassiek voorbeeld is het volgende: Rosenthal stuurde de ene groep onderzoekers een aantal ratten die hij kwalificeerde als ‘maze-bright’ en de andere een aantal ratten die hij kwalificeerde als ‘maze-dull’. Dat was uit eerder onderzoek gebleken, suggereerde hij. In werkelijkheid waren de ratten willekeurig toebedeeld aan de twee condities en ook niet geoefend in het vinden van de snelste weg in een doolhof. Rosenthal verzocht om een replicatie. De terloops geïnduceerde verwachting had effect, want bij het leren van hun weg in het doolhof bleken de ratten die als slim beschouwd mochten worden het significant beter te doen dan de ratten die stom genoemd waren. Onderzoekers kunnen zich dus kennelijk laten leiden door de verwachting die bij hen wordt gewekt. Door die verwachting gaan zij zich anders gedragen. De verklaring van het uiteenlopend gedrag der ratten is immers dat proefleiders de slim geachte exemplaren zachtaardiger behandelen, wat hun prestatie ten goede komt. De invloed die de verwachting van de onderzoeker heeft, wordt wel het Rosenthal-effect genoemd. Dat zo'n effect bestaat is op zichzelf vervelend genoeg. Maar het kon natuurlijk niet uitblijven dat iemand opmerkte dat experimenteel onderzoek naar de mate waarin onderzoekers zich door hun verwachting laten leiden zelf op een verwachting berust, die het onderzoek stuwt in de richting die de onderzoeker wenst. Experimenteel onderzoek naar het Rosenthal-effect creëert het meta-Rosenthal-effect. En zo komt men onvermijdelijk in een eindeloze regressie terecht. De filosoof Michael Martin (1970) heeft dat haarscherp uiteengezet. Dit is een zeer onaangename complicatie. Dat de soep uiteindelijk niet zo heet gegeten werd als hij werd opgediend, is een empirisch-historische bijkomstigheid, die eigenlijk niets afdoet aan de typische intellectuele bijdrage die men van een filosoof kan verwachten. Er ligt een vast schema ten grondslag aan zijn commentaar, dat steeds anders kan worden ingevuld. Om nog een voorbeeld te noemen: als het honorabel en onvermijdelijk is bij alle uitspraken te streven naar weerlegging, zoals Karl Popper wil, dan zou men ook moeten streven naar weerlegging van deze uitspraak. Falsificatie van het falsificatieprincipe. Imre Lakatos zei dat eens tegen Karl Popper, die daarover zeer kwaad werd en mijns inziens terecht, maar dat laat ik hier verder onbesproken.

De filosofische bemoeienis met de psychologie is van alle tijden, en dat is niet zo vreemd als men bedenkt dat de autonomie van de psychologie pas dateert van 1879, toen Wilhelm Wundt zijn Institut fuer Experimentelle Psychologie te Leipzig stichtte. De psychologie kreeg daarmee een eigen domein. Behoorde de psychologie voorheen integraal tot de filosofie, er werd vanaf 1879 in toenemende mate distantie gecreëerd. Als filosofen zich nog met de psychologie bemoeiden, bemoeiden zij zich in feite met problemen buiten hun eigen vakgebied en daarbij genoten zij niet

zoiets als ouderlijk gezag over hun geesteskind. De discussie over de aard en de misleidende kenmerken

van de Mueller-Lyer-illusie is daarvan een goed voorbeeld. Doordat twee lijnstukken van gelijke lengte aan de eindpunten tegengesteld gevederd worden, ziet de waarnemer ze niet meer als even lang. Deze optische illusie werd voor het eerst beschreven door F.C. Mueller Lyer in 1889. Pas echt bekend werd zij toen Franz Brentano er in 1892 een bespreking aan wijdde. Een eindeloos debat was het gevolg, gevoerd door psychologen, fysiologen, natuurkundigen en filosofen. Maar filosofen namen in die discussie geen bevoorrechte positie in. Zij waren gewoon deelnemers aan het debat over de ware aard van een verschijnsel dat als psychologisch erkend werd, hetgeen alleen al blijkt uit het feit dat alle bijdragen in de beginjaren van de polemiek verschenen in het *Zeitschrift fuer Psychologie.* Het ging niet om een filosofische kwestie als: 'Is de menselijke waarneming betrouwbaar als bron van kennis', het ging om de technische vraag waardoor de illusie wordt veroorzaakt. De filosofische bemoeienis was dus inhoudelijk. Het probleem stond centraal en het probleem was psychologisch. In schril contrast met die belangeloze filosofische deelname aan het debat staat de bemoeienis van het logisch positivisme, dat ter uitbanning van de metafysica de hele wetenschap en dus ook de psychologie onder zijn welwillende curatele plaatste. Binnen het logisch positivisme wordt de vraag beslissend of de psychologie wel een echte wetenschap is, of zij kan voldoen aan de eisen van bewijsvoering, of zij erin kan slagen haar begrippen te operationaliseren en of haar theorieën wel de formele structuur van een theorie hebben. De filosofische belangstelling is van de inhoud naar de vorm verschoven. En ook nu nog wordt veel filosofische kritiek gekenmerkt door dit vormelijke aspect. Maar er is ook een kentering te bespeuren. Ik geloof dat de huidige psychologie in menig opzicht in een situatie verkeert die te vergelijken valt met de jaren rond 1890, toen een grote verscheidenheid aan geleerden zich op de verklaring van de Mueller-Lyer-illusie stortte. Psychologische problemen staan weer centraal en er is nu, net als toen, een grote inhoudelijke betrokkenheid vanuit een veelheid aan disciplines: neurologie, filosofie, linguïstiek, logica, biologie en hersenfysiologie, om er slechts enkele te noemen. De deelnemers aan de huidige discussie hebben allemaal hun eigen idee van wat in de psychologie belangrijk zou moeten zijn, waar de accenten dienen te liggen en hoe een oplossing binnen bereik ligt, als men maar het juiste paradigma kiest. Zij dragen ook allemaal hun eigen zorgelijke kwesties de psychologie binnen of kiezen uit de geschiedenis van de psychologie een kwestie die naar hun inzicht de psychologie ten onrechte achter zich heeft gelaten. Ik wil daar een voorbeeld van bespreken. Het betreft een verschijnsel van het bestaan waarvan de psychologie zelf verre van zeker is, al wordt met de term ook binnen de psychologie gemakkelijk geschermd. Het betreft het verschijnsel *verdringing.*

De neuroloog Ramachandran (1998) merkt op dat zich een typisch psychologisch verschijnsel voor kan doen bij patiënten die in de rechterhersenhelft een beroerte hebben gehad, die resulteert in een linkszijdige verlamming. Dat verschijnsel doet zich niet voor bij patiënten die in de linkerhersenhelft een beroerte kregen en rechtszijdig zijn verlamd. Dat verschijnsel is de ontkenning van het ziek zijn. Voorzover bij deze patiënten ontkenning voorkomt, dan uitsluitend bij patiënten die linkszijdig verlamd zijn. Het is een vorm van anosognosia, het niet onderkennen van het ziek zijn. Er zijn patiënten die volhouden dat zij allerlei taken normaal met hun verlamde linkerhand kunnen uitvoeren als hun daarnaar gevraagd wordt en negeren dat de uitslag op het tegendeel wijst. Waarom ontkennen zij dat zij verlamd zijn? Zij verkeren doodgemoedereerd in een toestand van acuut en extreem zelfbedrog. Een onaangename waarheid wordt afgewend, niet toegelaten, verdrongen. Ter bescherming van het zelfbeeld benut de patiënt het

afweermechanisme van verdringing. Ook al zou je het verschijnsel verdringing aanvaar-

den, dan nog blijft onverklaard waarom het in de klinische praktijk van Ramachandran in deze hevige vorm vrijwel uitsluitend bij mensen met een linkszijdige verlamming voorkomt. Vanwaar die asymmetrie? Hier moet de neurologie te hulp geroepen worden. Gegeven is dat in het normale gezonde leven er een soort taakverdeling bestaat tussen de hersenhelften inzake de verwerking van informatie. Onder het permanente bombardement van prikkels moet nieuwe informatie worden ingepast in ons kennisbestand, terwijl tegelijkertijd het bestaande wereldbeeld zoveel mogelijk intact gelaten moet worden. ‘The coping strategies of the two hemispheres are fundamentally different. The left hemisphere's job is to create a belief system or model and to fold new experiences into that belief system. If confronted with some new information that doesn't fit the model it relies on Freudian defense mechanisms to deny, repress or confabulate - anything to preserve the status quo. The right hemisphere's strategy, on the other hand, is to play “Devil's Advocate”, to question the status quo and look for global inconsistencies. When the anomalous information reaches a certain threshold, the right hemisphere decides that it is time to force a complete revision of the entire model and start from scratch. [...] Now consider what happens if the right hemisphere is damaged. The left hemisphere is then given free rein to pursue its denials, confabulations and other strategies, as it normally does.’ (op.cit., p. 136) Patiënten met een linkszijdige verlamming kunnen hun wereldbeeld dus niet herzien, waarin hun handicap een plaats zou moeten vinden, omdat hun rechterhersenhelft beschadigd is ‘with its mechanisms for detecting discrepancies’. Wordt een patiënt getroffen door een beroerte in de rechterhersenhelft, dan wordt het door de rechterhelft gekoesterde realiteitsbesef uitgeschakeld en heeft de linkerhelft in zijn conservatisme de vrije hand. Wanneer Ramachandran patiënten met een eenzijdige verlamming vraagt een dienblad met glazen water vast te houden, dan brengen patiënten die hun kwaal niet ontkennen hun hand direct naar het midden van het blad om het evenwicht te vinden, maar ontkennende patiënten reiken met hun rechterhand (bestuurd door de intacte linkerhersenhelft) direct naar de rechterzijde van het blad, terwijl het dienblad aan de andere kant dus niet ondersteund wordt. Uitgaande van deze en soortgelijke klinische observaties pleit Ramachandran ervoor om binnen de psychologie opnieuw aandacht te besteden aan het verschijnsel verdringing.

Ramachandran staat in de erkenning van dit verschijnsel niet alleen. De filosoof John Searle, die onder psychologen vooral bekend is door zijn gedachte-experiment uit 1980 waarmee hij probeerde aan te tonen dat een computer geen bewustzijn kan worden toegekend, zegt in een latere publicatie geheel terloops dat het causaal vermogen van een onbewuste mentale toestand om bewust te worden, geblokkeerd kan worden door verdringing of een hersenbloeding. ‘When we describe something as an unconscious intentional state, we are characterizing an objective ontology in virtue of its causal capacity to produce consciousness. But the existence of these causal features is consistent with the fact that in any given case these causal powers may be blocked by some interfering cause, such as psychological repression or brain damage’ (Searle, 1992, p. 160). Verdringing is iets dat zomaar kan gebeuren, net als een beroerte. En de neuroloog Gerald Edelman (1992) vindt dat binnen zijn theorie over de opbouw van het bewustzijn vanzelfsprekend een functie toekomt aan het mechanisme van verdringing om invloeden te weren die het zelfbeeld bedreigen. ‘Repression, the selective inability to recall, would be subject to recategorizations that are strongly value-laden. And given the socially constructed nature of higher order consciousness, it would be evolutionary advantageous to have mechanisms to repress those categorizations that threaten the efficacy of self-concepts’ (op.cit., p. 145).

De drie hier aangehaalde auteurs worden alom geprezen om hun baanbrekend werk in-

zake de betrekkingen tussen hersenen en bewustzijn. Zij reppen blijmoedig van verschijnselen waarvan het bestaan onder psychologen op zijn zachtst gezegd omstreden is. Haalt de psychologie in het genot van deze belangstelling het paard van Troje binnen? Het is gemakkelijk gezegd dat in een voorkomend geval verdringing heeft plaatsgevonden, maar het is voor de psychologie verre van duidelijk wat de reikwijdte van zo'n veronderstelling moet zijn. Ondanks een grote welwillendheid het verschijnsel au sérieux te nemen en ondanks de inzet om tot eenduidige experimentatie te komen, is de psychologie er tot op heden niet in geslaagd het verschijnsel van verdringing daadwerkelijk aan te tonen. Dat zegt natuurlijk niet dat het verschijnsel daarom niet bestaat, maar de roep om zuinigheid in het veronderstellen van oorzakelijke krachten laat zich onvermijdelijk steeds duidelijker horen. Dit is een empirisch probleem, dat in hoge mate getypeerd wordt door de lastige vraag hoe gemotiveerd vergeten onderscheiden moet worden van alledaags geheugenverval en toevallige leemtes in de herinnering. En ook begripsmatig wordt de onderzoeker met grote problemen geconfronteerd, die direct voortvloeien uit het idee van bewuste of onbewuste mentale werkzaamheid. Vergeet niet dat verdringing oorspronkelijk beschouwd werd als een mechanisme, en ook nu nog handhaaft men incidenteel die woordkeus. Verdringing is een mechanisme onder de afweermechanismen, zie Edelman en Ramachandran. Als bij veronderstelling het verschijnsel bestaat, in welke zin is het dan een mechanisme? Allerlei vragen lijken dan gewettigd. Neemt het tijd in beslag, kost het energie, heeft het als mechanisch proces een begin en een eind, kan het onderbroken worden? Kan men zeggen: ‘Kitty was bezig iets te verdringen. Toen ging de telefoon. Dat leidde tot een korte onderbreking. Gelukkig maar, want zo was Kitty nog net in staat na beëindiging van het gesprek de draad weer op te pakken en de verdringing te voltooien.’ Kan het proces versneld worden of vertraagd? Kan het ten onrechte worden toegepast? Kan het mislukken, kan het falen? Kan het gecombineerd worden met andere afweermechanismen en zo ja, welke? Leidt een combinatie tot optimalisering of juist niet?

Bij elke voorstelling van verdringing als een beschikbaar mechanisme zijn deze vragen - hoe absurd ook - onontkoombaar. Je kan aanbevelen deze vragen niet te stellen, maar dan is het misschien nog beter verdringing niet als een mechanisme voor te stellen waar het brein over beschikt. Dat hoeft natuurlijk ook niet. Men zou als alternatief verdringing kunnen voorstellen als aanduiding van een regel, vergelijkbaar met een grammaticale regel, die niet zozeer gepostuleerd wordt om een mentale activiteit te beschrijven, maar om de welgevormdheid van de uitkomst te verklaren. Natuurlijk kan men ook de vraag stellen hoe en of mensen deze regel toepassen, maar de afhandeling van deze vraag geschiedt binnen een afgebakend domein. De psycholinguïstiek concentreert zich op het proces van taalproductie, de linguïstiek op de kwaliteit van de regel binnen een geëxpliciteerde grammatica. Zo'n taakverdeling zou men ook bij verdringing kunnen benutten. Denk ter vergelijking aan de grammaticale regel die de omzetting van een actieve zin in een passieve zin vastlegt. Men kan zich bezighouden met de vraag of iemand die regel daadwerkelijk toepast en bij toepassing van die regel onderbroken kan worden of de kluts kwijtraakt. Maar men kan zich ook met de vraag bezighouden of die regel toereikend is om binnen een grammatica de welgevormdheid van het passief, gegeven het actief, voor alle denkbare omzettingen te typeren. Als men verdringing op deze wijze wil onderzoeken, wordt de vraag natuurlijk: hoe luidt de regel die verdringing vastlegt dan?

Het zijn trouwens niet alleen betrekkelijke buitenstaanders die aandacht vragen voor verdringing. Ook menig psycholoog doet dat. Steven Pinker (2002) neemt de

afweermechanismen op in zijn rijtje evolutionaire onvermijdelijkheden. ‘The prevalence of defense mecha-

nisms, self-serving biases, and cognitive dissonance reduction, by which people deceive themselves about their autonomy, wisdom and integrity.' (op.cit., p. 294). Die zullen, hoe je de mens ook wilt vormen, altijd blijven bestaan. Jean Piaget vond reeds in 1973 dat het begrip verdringing niet alleen binnen de klinische psychologie, maar ook binnen de ontwikkelingspsychologie van toepassing was, want naar zijn bevindingen bestaat er zoiets als een leeftijdsafhankelijke cognitieve verdringing. Op een bepaalde leeftijd kunnen kinderen een vrij lastige motorische taak perfect uitvoeren, waaruit beheersing blijkt, maar zij accepteren de expliciete beschrijving ervan niet, omdat deze begrippen bevat die strijdig zijn met hun technisch wereldbeeld van dat moment. De cognitief psycholoog Bernard Baars, die een model van het bewustzijn ontwikkeld heeft waar ik zo direct nog op terugkom, ruimt binnen zijn model ook een plaats in voor verdringing, simpelweg omdat het past en dat is het dan.

Het is de vraag of al deze auteurs met verdringing hetzelfde bedoelen en vooral of zij verdringing op dezelfde wijze een plaats geven in de keten van oorzaak en gevolg. Bij een eerste inventarisatie blijken zij daarin aanmerkelijk te verschillen. De één acht verdringing zonder meer heilzaam in evolutionaire zin (Edelman, Pinker), de ander ziet het als oorsprong van veel ellende omdat het verdrongene, hoe dan ook, ontregelend werkt (Anna Freud), en een derde ziet verdringing als een onvermijdelijke fase in de cognitieve ontwikkeling. Een fase die langs natuurlijke weg even gemakkelijk opkomt als weer verdwijnt (Piaget), een vierde ziet het als een verschijnsel dat ons even gemakkelijk kan treffen als een hersenbloeding (Searle). En zo kunnen we nog wel even doorgaan. Het is een taak van de algemene psychologie, lijkt mij, in zo'n grote verscheidenheid enige samenhang te brengen.

Aan de hand van een beperkt en binnen het geheel van de neurowetenschap zeer miniem verschijnsel als verdringing, kan men toch zeer adequaat beschrijven welke conceptuele zwakte de neurocognitie bedreigt. Dat is de *mereological fallacy*, opgespoord door Bennett en Hacker (2003). Deze dwaling houdt in dat men aan delen van de persoon, en dan vooral aan zijn hersenen of delen van zijn hersenen, psychologische attributen toekent die men eigenlijk uitsluitend aan de persoon zelf kan toekennen. Zo kan men wel zinvol opmerken dat Jan zijn zorgelijke toestand niet onder ogen wil zien, maar niet dat de linkerhersenhelft van Jan de zorgelijke toestand van Jan niet onder ogen wil zien. Zo ook is het een voorbeeld van de mereological fallacy om te denken dat het onbewuste een initiatief neemt of dat neuronen twijfelen. Bennett en Hacker merken op dat vooral het onderzoek met *split-brain*-patiënten tot grote descriptieve verwarring leidt. Rechts ziet dit en links ziet dat, rechts kiest voor A en links kiest voor B, enzovoort. Maar, 'it should be obvious that the hemispheres of the brain can neither see nor hear. They cannot speak or write, let alone interpret anything or make inferences from information. They cannot be said to be aware or unaware of anything. They do not make choices or judgements of grammaticality, and they are neither knowledgeable or ignorant' (op.cit., p. 391). Het is natuurlijk het subject, de persoon, die oordeelt, kiest, onwetend is en besluit. Mogelijk niet perfect of consistent onder alle omstandigheden omdat zijn hersenhelften operatief zijn gescheiden, maar desalniettemin oordeelt hij en niet allerlei instanties in hem.

Het is van belang te bedenken dat deze misleidende formuleringen ons zeer gemakkelijk afgaan. Ook Ramachandran is niet geheel opgewassen tegen de verleidingen van de mereological fallacy wanneer hij in het daarnet gegeven citaat beschrijft hoe de rechterhelft op een gegeven moment besluit dat het roer om moet, nu de inconsistenties zich opstapelen, en hoe de linkerhersenhelft gemakkelijk confabuleert, ontkent en verdringt.

Eerder noemde ik Bernard Baars, over wiens model van het bewustzijn ik nog iets wil

zeggen. Baars (1988, 1996) is een van de grondleggers van de opvatting dat het bewustzijn bewerkstelligd wordt door een systeem van gedistribueerde parallel werkende onbewuste modules. Dat systeem bevat een globale werkruimte of een werkgeheugen, door Baars ook wel metaforisch aangeduid als een prikbord of een schoolbord voor mededelingen, die voor iedere module van belang kunnen zijn. Wat op dat schoolbord komt te staan is voor ieder subsysteem of voor iedere module beschikbaar. Uw bewustzijn van wat ik net zei, de vorige zin, is de beschikbaarheid van die zin voor subsystemen, die van mijn formulering bijvoorbeeld de syntaxis analyseren, de betekenis vaststellen, het emotionele en intellectuele belang onderkennen en de mogelijke implicaties berekenen. De globale beschikbaarheid van informatie is wat wij bewustzijn noemen. Dennett (2001), die sympathie voor deze theorie heeft, zegt dat je misschien nog gemakkelijker kunt begrijpen wat het onderliggende idee is door een vergelijking te trekken met roem. De informatie die op een gegeven moment in het globale werkgeheugen beschikbaar is voor een gemeenschap van specialistische modules of subsystemen, is dan net zoiets als de Bekende Nederlander die door zijn positie op de Sterrenbeurs even beroemd is. Ik hoop dat deze theorie het langer uithoudt dan dat televisie-programma. Bewustzijn is roem (‘fame in the brain’), bewustzijn is het vergankelijke Bekende-Nederlanderschap, bewustzijn is de globale toegankelijkheid voor alle subsystemen in een groot informatieverwerkend systeem, dat wij het menselijk brein noemen.

Dit idee stuit op verzet bij andere theoretici, omdat in een informatieverwerkend systeem, hoe je dit ook verbeeldt, de subjectieve ervaring ontbreekt: hoe het is om over zo'n systeem te beschikken of te registreren wat je daarin beleeft. Dat is het bewustzijn. Dennett vindt dat mensen die zulke dingen zeggen, in therapie moeten. Tegen zoveel onwil is geen wetenschappelijk argument toereikend. Een therapeut gespecialiseerd in zucht tot tegenspraak zou hier heilzaam werk kunnen doen. Dennett meent dat beschikbaarheid van informatie bewustzijn ís. Searle (1995) daarentegen zegt dat beleving essentieel is, ‘that *is* the problem of consciousness’. Volgens hem ontkent Dennett in feite al zolang hij zich met het probleem bezighoudt het bestaan van het bewustzijn, en dat is al evenzeer ziekelijk. ‘I regard Dennett's denial of the existence of consciousness not as a new discovery or even as a serious possibility but rather as a form of intellectual pathology’ (op.cit., p. 58).

Daarmee zijn wij na vijfentwintig jaar eigenlijk weer teruggekeerd bij Sigmund Koch. Er is iets hetzelfde gebleven en er is iets veranderd in de tussentijd. Filosofen zijn van vrijblijvend commentator op de status van de psychologie deelnemers aan het debat over uitdagende psychologische problemen geworden, net als hersenfysiologen, linguïsten, biochemici, logici en biologen. De participatie is massaal. Als men de huidige discussie overziet, dan lijkt het of aan het rijtje Kantiaanse antinomieën, waar de psychologie eertijds te weinig oog voor had, een antinomie toegevoegd kan worden die aan de psychologie zelf ontspringt: het bewustzijn. Als je bewijst of probeert te bewijzen dat het subjectieve geobjectiveerd kan worden, wat een redelijk wetenschappelijk doel is, raak je het subjectieve per definitie kwijt. Maar als je elke objectivering afwijst, plaats je het subjectieve buiten het wetenschappelijk domein. En ten slotte, Koch meende dat de psychologie eens een psychiater zou moeten raadplegen, nu vindt Dennett dat mensen als Searle en Searle dat mensen als Dennett eens in therapie moeten. Want het moet niet te gek worden.

Literatuur, in volgorde van verwijzing in de tekst:

Sigmund Koch (1981), ‘The Nature and Limits of Psycho-

logical Knowledge', *American Psychologist*, 36, 3, 257-269.
Jaap van Heerden (1978), 'Suppose the Oedipus Complex were Just a Projection', *Inquiry*, 21, 4, 461-472.
Michael Martin (1970), 'The Philosophical Importance of the Rosenthal Effect', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 7, 1, 81-97.
V.S. Ramachandran (1998), *Phantoms in the Brain.* London: Fourth Estate.
John Searle (1992), *The Rediscovery of the Mind.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
Gerald Edelman (1992), *Bright Air, Brilliant Fire.* London: Penguin Press.
Steven Pinker (2002), *The Blank Slate.* London: Penguin Books.
M.R. Bennett en P.M.S. Hacker (2003), *Philosophical Foundations of Neuroscience.* Oxford: Blackwell.
Bernard Baars (1988), *A Cognitive Theory of Consciousness.* Cambridge: CUP.
Bernard Baars (1996), 'Understanding Subjectivity: Global Workspace Theory and the Resurrection of the Observing Self', *Journal of Consciousness Studies*, 3, 3, 211-216.
Daniel Dennett (2001), 'Are We Explaining Consciousness Yet?', *Cognition* 79, 1, 221-237.
John Searle (1995), 'The Mystery of Consciousness', *The New York Review of Books*, 2 en 16 november.

Eindnoten:

* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de algemene psychologie aan de Faculteit der Psychologie van de Universiteit Maastricht op 17 oktober 2003.

Medewerkers aan dit nummer

PATRICK BASSANT (1977) studeert Nederlandse letterkunde in Amsterdam en was van 1997 tot en met 2002 redacteur van *Moxi.* Hij is al lang van plan af te studeren op hippe Vlaamse auteurs, maar schrijft liever zelf verhalen. Hij publiceerde enkele hiervan in *Dietsche Warande & Belfort* en stelt voor dat tijdschrift een aflevering over het Gerucht Brussel samen.

BIANCA BOER (1976) studeerde in 1999 af aan de kunst-academie Minerva in Groningen. Nu schrijft zij proza en poëzie. Ze publiceerde eerder in het tijdschrift *Nymph* en stond in 2002 op het debutantenpodium van Poetry International. Ze zit in het derde jaar van de schrijversvakschool in Amsterdam.

JORIS BUYTENDIJK (1977) is al enkele jaren receptionist. Binnenkort zal hij promotie maken tot huisknecht.

JAAP VAN HEERDEN studeerde filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was redacteur van *Propria Cures* en het *Algemeen Handelsblad.* Tot begin 2003 was hij verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Thans is hij hoogleraar Algemene Psychologie aan de Universiteit Maastricht.

GUIDO KUIJPER (1975) studeerde Griekse en Latijnse Talen en Culturen in Leiden. Hij doceert klassieke talen op het Gymnasium Haganum in Den Haag.

LODEWIJK VAN OORD studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Vorig jaar debuteerde hij met enige gedichten in *De Revisor.*

IRENE SILFHOUT (1977) studeerde Cultuur- & Wetenschapsstudies in Maastricht. Op het ogenblik volgt zij de minor redacteur/editor (onderdeel van de studie Nederlands) aan de Universiteit van Amsterdam en loopt zij stage als redactieassistent bij de Amsterdam University Press. Ze is eindredacteur van *Babel*.

HAN VAN WIETMARSCHEN (1982) studeert geneeskunde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij overweegt een overstap naar de studie wijsbegeerte.

EMAR ZIRKAN (1976) studeerde politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en is behalve redacteur van de *Staatscourant* avondstudent rechten aan de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden.